प्रथमस्कंध

वैराग्यं संसारे ऽवलेपस्य बोधस्तं लब्ध्वा यत्नीयुः पामगुः प्रकंठ पिल्यं वैकुंठ लोके ॥ ५५ ॥ आत्मनि समा
धिः मनः स्थैर्यं संप्रवर्धयोगाउपायः नस्पबलेन तानयोगतः क्रमेण मोक्षः संसेगतः नत्कृण्याश्चवला
दिनावनायासेनैव प्रद्रह्ममनाविष्टानोहृतनकथंचिदितिभाव ॥ नदेवसन्नाशाश्चेयनेवनोभिः ॥ ५
ननस्मात् ॥ हे आयनेनवदीपावर्धयस्माल्लोकानासिस्वयानयाप्रसृष्टाः क्रमेणात्मादिनाः त्रि
भिरात्मभिः सन्नादिस्वभाववत्वाद्विमुक्ताः संतः परस्पृष्टाः तस्य विहारनेवेनत्कीडोपकरणेष्व
स्योऽहं ते नभ्यं च निहतेनसमर्पयि वेनशक्रमः ॥ अनन्तेनः सर्वत्वः परिदेहीति त्वयाणां स्तोकाना
पानेननेदेवकथ्यास्वधायाः प्रवृद्धमत्ताविषदापायावे ॥ वैराग्यसारं प्रतिलभ्यबोधंप
श्याज्ञसान्वीपुरकुंठधिल्यमू ॥ ५६ ॥ तथापरे वात्मसमाधियोगबलेनजित्वाप्रकृतिंवले
ष्टा त्वामेवधीराः पुरुषं विषतिते षां भ्रमः स्यान्तवसेवयाते ॥ ५ ॥ तनेवधलोकसिसृक्ष
यायनयाप्रसृष्टास्त्रिभिरात्मभिःसा ॥ सर्वैर्विमुक्तास्तविहारतेवेनशाक्रमस्त्वत्यतिहतेमृते
५७ ॥ पावद्धलिनेनहरामकालेयथावयं वात्रमदामयत्र ॥ यथोभयंपातरमेहिलोक
वनयैनात्वयः ॥ अस्तामर्थमेवमयेचयितं कार्यसातिवैचि बलिंहरंतान्नमंदंमनूहाः ॥ ५८ ॥
ममाहुः ॥ ५९ ॥ भोग्रजकालेनतदवसरे ॥ बलिभोगयावन्साकस्तेननेनभ्यंहरामसमर्पयामः
यथायेनमकारेणान्नमहामेल्लयासेत्वेनान्नमात्रमस्माकमेष्वर्येणान्नभोगास्त्वैवेवत्स्वकं
रभयेचान्नवास्माकंच ॥ यत्रस्थिताश्मेजीवाः ॥ अनन्त्याअमन्त्हाः त्रिविधाः यहाअनन्त्हाश्रवि
नकोः निःसेशायाश्मर्थः ॥ तथाचस्कृतिः ॥ तायनमत्रवन्त्रायतननःप्रजानीहियस्मित्व
तिष्ठिताअन्नमदामीति ॥ अवत्पनवेयास्माकमेषोवकार्यीपाधीनांजीवानांचवहूतिः परि

स्तीकाजनकाहिसाद ५८

भा० तृ० ३

नोस्माकं सान्वयानां सकार्याणां यदा प्रवेशेत तत्त्वयः कारणांतस्सहितानां त्वमेवायः कारणं तत्र दे
तवः कूटस्थः अविक्रियः पुरुषोपि ह्यान्तां पुराणः पुरातनः एतदुपपादयति ॥ त्वमिति ॥ हे देव अ
जएव त्वं गुणानां महदादीनां च योनौ कारणभूतायां शक्तौ मायायां यामस्य मरेतश्चाद्यधे ॥ आहित
वानसि स्वर्चः कीदृशं कविं सर्वसमर्दं चिद्रूपं ॥ ५ ॥ अतः हे आत्मन् ॥ देवाः सत्प्रमुखा महदादयः
योयदर्थं बभूविम ॥ तत् किं ते कार्यं करवाम हे इति मिलितं वेतनाहुः ॥ त्वं हि नः अस्माकं त्वं स्वचक्षुः
ज्ञानं देहि तथा स्वशक्त्या सह परिदेहि प्रयच्छ यस्मात्त्वमेव कावाप्यनुग्रहः येषां तेषामस्माकं कि

त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः ॥ त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेत
स्त्वजायां कविमादधेजः ॥ ५१ ॥ ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन्करवाम किं ते ॥ त्वं नः
स्वचक्षुः परिदेहि शक्त्या देव क्रियार्थे यदनुग्रहाणां ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते तृतीये पंचमः ॥ ५ ॥
ऋषिरुवाच ॥ इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमेत्य सः ॥ प्रसुप्तलोकतंत्राणां निशाम्य ग
तिमीश्वरः ॥ १ ॥ कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः ॥ त्रयोविंशति तत्त्वानां गणं युगप
दाविशत् ॥ २ ॥

यार्थं यन्नेतावान् ॥ अनुग्रहो वा येषामिमे केवलं पदं त्वदीयज्ञानक्रियाश
क्तिध्यानमेव वयं स्वरूपेण समान्नाम्य योग्यर्थं ॥ ५२ ॥ इति श्रीतृतीये पंचमः ॥ ५ ॥ षष्ठे तु ईश्वराविष्टैः
सृष्टिमाह विराडनेनो ॥ अपि दैवादिभेदं च तत्रैव भगवत्कृतं ॥ १ ॥ स्वशक्तीनां महदादीनामस
मेत्य अमिलित्वा सतीनां स्थितानां प्रसुप्तलोकतंत्राणां विश्वरचनापासां ॥ एता प्रसुप्ता जीवोपकर
णानां गतिं स्थितिं दृष्ट्वा आविवेश इति संबंधः कालेन सत्त्वाद्यक्षोभयस्याः कालयति क्षो
भयति स्वकार्योन्मुखानीति वा कालसंज्ञां शक्तिं तां प्राप्ति मर्केन्या सहस्वेव त्रयोविंशति ॥ तत्त्वा

मिथः स्पर्धिस्वयोदेवानमिलेतः परस्परं॥ विसृष्टकर्मतत्त्वनीशानानिर्विश्याहरिमीडिवेशप्रपन्नानोनात्मो
पशमेप्रानतपरेकृत्यं॥ तत्र हेतुः यस्य पदारविंदं स्वमूले तन्मूले केतनाश्रयो येषां ते बहिरुत्क्षिपंति दूर
विसर्जयंति॥ यथा पांथः स्वगृहं प्राप्य मार्गश्रममिव॥ श्रमं विनिवेदयंत आहुः॥ ३८॥ हे धातः पितः य
स्मात्॥ भवे संसारे॥ आत्मन् चित्तसंबोधने वा॥ शर्म सुखं॥ न हे ईश दितिपादे॥ यस्मात् भजने विना
शर्म न लभंते॥ ननु ज्ञानादेव स्तानदुःखतापो निवर्तते॥ किमंघ्रिच्छायाश्रवणेन॥ तत्राहुः॥ स
विद्यां विद्याश्रयणमेव विद्याप्रापकमित्यर्थः॥ ज्ञानसाधनश्रवणाद्यारावृत्तस्तानसाधनसाहुः॥ ३९॥

देवाद्युचुः॥ नमाम ते देव पदारविंदं प्रपन्नतापोपशमातपत्रम्॥ यन्मूलकेता यतयोंऽज
सोरुसंसारदुःखं बहिरुत्क्षिपंति॥ ३८॥ धातर्यदस्मिन्भव ईश जीवास्तापत्रयेणाभिह
ता न शर्म आत्मंल्लभंते भगवंस्तवांघ्रिच्छायां सविद्यामत आश्रयेम॥ ३९॥ मार्गंति यत्ते
मुखपद्मनीडैश्छंदःसुपर्णैरृषयो विविक्ते॥ यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः पदं पदं तीर्थ
पदः प्रपन्नाः॥ ४०॥

मार्गंति अन्वेषयंति यत्तव॥ तीर्थपदस्तव पदं वयं प्रपन्नाः कैर्मार्गंति छं
दःसुपर्णैः॥ वेदपक्षिभिः तवैव मुखपद्मं नीडं येषां यथा पक्षिणो नीडादुत्तीर्य स्वस्थानं प
रिभ्रमंति पुनस्तत्रैव प्रविशंति॥ तथा वेदा अपि त्वत्त उद्भूताः त्वमेव वर्णयंतः संति॥ ऋतो वेदाश्र
यित्वं स्वयं भवतीति॥ विविक्ते एकांते मनसि किं च॥ अघमर्षणं सर्वनाशकं उदकं यस्याः सा स
रितां श्रेष्ठा यस्याः गंगायाः पदं मुहुः मस्थाने॥ अतो गंगा मनुसेवमाना अपि तदुद्गमस्थानं
त्वत्पदं प्राप्नुवंतीत्यर्थः॥ ननु विषयाकुलैर्विना नो कुतस्त्वत्पदं तन्निष्ठाणतत्राहुः॥ ४०॥

भा टी ३

यच्छ्रद्धयेति ॥ यच्छ्रद्धया हृदये अवधार्य ध्यात्वा वैराग्यं बलं यस्य तेन ज्ञानेन धीरा भवंति ॥ सम्यगेव चित्ते ध्यानमेव कृतः श्रद्धया श्रवणसविकया भक्त्या संमृज्यमाने संशोध्यमाने भक्त्या तु यद्धे स्मरंत आहुः विश्वस्येति ॥४३॥ अनयो मितयानितं सन्निहिते अनर्थकं भजनमित्याशंक्याहुः यदीति ॥४४॥ सानुबंधे सोपकरणे असति तुच्छे स्वपुर्यां स्वदेह एव वसतोऽपि सुदूरं वर्तमानं ॥ ननु यदि हृदिस्थः स्वापि परं तु केषांचित्सुदूरं तर्हि अन्येषामपि तथैव स्यात् ॥ अविशेषादित्याशंक्याहुः तानिति ॥४५॥ असद्वृत्तिभिर्विषयैरिन्द्रियैः पराहृतं हरमपहृतमन्तःस्थं मनो येषां ते ॥ अथो न तथा प

यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदयेऽवधार्य ॥ ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा व्रजेम तत्तेंऽघ्रिसरोजपीठम् ॥४२॥ विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारस्य पदांबुजं ते ॥ व्रजेम सर्वे शरणं यदीश स्मृतं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसाम् ॥४३॥ यत्सानुबंधेऽसति देहगेहे ममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् ॥ पुंसां सुदूरं वसतोऽपि पुर्यां भजेम तत्ते भगवन्पदाब्जम् ॥४४॥ तान्वा असद्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये पराहृतांतर्मनसः परेश ॥ अथो न पश्यंत्युरुगाय नूनं ये ते पदन्यासविलासलक्ष्म्याः ॥४५॥

ते नूनं तान्न पश्यंति ॥ वैषम्यसिद्धं ॥ कुतः पुनस्तेषां तत्संगः स्यात्तत्राह तेन वा पदन्यासेन गमनेन तस्य विलासो विभ्रमः तस्य लक्ष्मीः शोभा तस्याः येन वल्लीलाकथादिभिः शोभमाना स्वच्छंदकानि त्यर्थः पद्य इति लक्ष्मीन इति पाठे त्वत्पदविन्यासो विलासो लक्ष्म्यो येषां तान पद्यः त्वन्मार्गे भूतान्सतो मार्गान्वा श्रवणादीन्न पश्यंतीत्यर्थः यद्वा येवं भजमाना भागवताः ते तान्त्वत्पदान्नैव पश्यंतीत्यन्वयः ॥ सत्संगाभावे न हृदिकयाश्रवणाभावाद्धृदि स्थितमपि ते वा

वतार

५

कालेप्रविनाश्यत्वंभंस्तापानलत्वप्रदेपरित्यसममहतोलत्वणे॥ अतः पुंलिंगनिर्देशोविज्ञानात्मेति
सत्वप्रधानत्वात्स्वदेहस्थंविश्वंव्यंजनन्॥ बीजगतमंकुरादिरूपेहस्तमिवप्रकाशयन्॥ यतोसौ
तमोगुणदृष्टीतिनसोवदः॥ तदुक्तंसात्वतंतंत्रे॥ विष्णोस्तुत्रीणिरूपाणिपुरुषाख्यान्यथोविदुः प्र
थमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितं॥ तृतीयंसर्वभूतस्थंतानिज्ञात्वाविमुच्यतेइति॥ अहंकारोम
तिमाह॥ सार्धद्वाभ्यांसोपीति॥ २५॥ अंशाख्रिवाभासः निमित्तं॥ गुणाउपादानंकालःक्षोभकं तद
ात्मतदधीनः भगवान्सर्वाध्यक्षः तद्दृग्गोचरःसन्॥ स्वयमात्मानंव्यकरोत्॥ तपांतरमनयत्

ततोमवत्महत्तत्वमव्यक्तात्कालचोदितात्॥ विज्ञानात्मात्मदेहस्थंविश्वंव्यंजंस्तमोनुदः
२७॥ सोप्यंशगुणकालात्माभगवद्दृष्टिगोचरः॥ आत्मानंव्यकरोदात्माविश्वस्यास्यसिसृ
क्षया॥ २८॥ महत्तत्वाद्विकुर्वाणादहंतत्वंव्यजायत॥ कार्यकारणकर्त्रात्माभूतेंद्रियमनोम
यः॥ २९॥ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिधा॥ अहंतत्वाद्विकुर्वाणान्मनोवैकारि
कादभूत्॥ ३०॥ वैकारिकाश्चयेदेवाअर्थाभिव्यंजनंयतः॥ ३१॥

अहंकारस्यलक्षणमाह॥ २९॥ कार्यमधिभूतंकारणमध्यात्मंकर्ताधिदैवंतेनतेषामात्मा
आत्मप्रयः॥ अतएवेतः भूतेंद्रियमनोमयः॥ तद्विकारवान्॥ मनइतिदेवानामप्युपलक्षणं
एतदेवविभागतःप्रपंचयतिवैकारिकइत्यादिना॥ ३०॥ वैकारिकःसात्विकस्तैजसोराज
सः॥ देवाश्चवैकारिकाःकार्यभूताइत्यर्थः यतोयेभ्यइंद्रियाधिष्ठातृभ्यः॥ अर्थाभिव्यंज
नंशब्दादिप्रकाशोभवति॥ ३१॥

तैजसात्मेवेभ्यन्वयः ज्ञानमयानां सात्विकत्वशंकामाभूदित्येवकारः । तामसो भूतसूक्ष्मादिस्तस्य भूतसूक्ष्मादिः कारणं ॥ यतः शब्दात्खमाकाशं भवति ॥ आत्मनो लिंगं स्वरूपतया ग्राह्यं रूपेण प्रकाशकं दृष्टप्रकाशत्वाच्च ॥ यद्वा लिंगं शरीरं ब्रह्मेति श्रुतेः ॥३१॥ नभसोनुसृतं अनुसृत्य स्पर्शं विकुर्वन् ॥ स्पर्शेनेरनुषक्त ॥ एवं सर्वत्र तन्मात्रद्वारा भूतोत्पत्तिरिति ज्ञातव्यं नभसा सहितः ॥ उरुबलान्वितः ॥३३॥ नभसोर्वायोर्लोचनं प्रकाशकं ॥३४॥ हे भद्र विदुर परपाठांतरे ॥ भाव्यं कार्यं यद्यद्वरं कार्यं तेषां कार्याणामवरैः कारणैरनुसंसर्गात् ॥ अन्वयाद्यथासंख्यं ॥ यथाक्रमं गुणान्तरेणाधिकान् गुणान्विदुः ॥ तथा

तैजसानीद्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानिवा ॥ तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खंलिंगमात्मनः ॥३१॥
कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः ॥ नभसोनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेनिलं ॥३२॥
अनिलोपिविकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः ॥ ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनं ॥३३॥
अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् ॥ आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ॥३४॥
ज्योतिषाम्भोनुसंसृष्टं विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितं ॥ महीं गंधगुणामाधात्कालमायांशयोगतः ॥३५॥
भूतानां नभआदीनां यद्यद्भव्यावरावरं ॥ तेषां परानुसंसर्गाद्यथासंख्यं गुणान्विदुः ॥३६॥
एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलिंगिनः ॥ नानात्वात्स्वक्रियानीशाः प्रोचुः प्रांजलयो विभुं ॥३७॥

दि ॥ नभसः शब्द एव गुणः अन्येषामन्वयाभावात् ॥ वायोस्तु स्पर्शः आकाशान्वयाच्छब्दश्च ॥ एवं तेजस ॥ तोयं रूपं च ॥ अंभसस्तु त्रीणि च रसश्च मह्यास्सर्वे ॥३५॥ देवा महदादयोभिमानिनः ॥ विष्णोः कलांशभूताः कालं लिंगं विकृतिः मायालिंगं विक्षेपः अंशालिंगं चेतनता नानात्वानि विशेषत्वे पृथक्तः समवेतनानात्वात् ॥ परस्परासम्बंधात् ॥ स्वक्रियायां ब्रह्माण्डरचनायामनीशाः असमर्थाः संतः परमेश्वरं प्रोचुः ॥३८॥ ॥

विशेषतः श्रीकृष्णकथाकथनीयेत्याशयेनाह सइति योविश्वसर्गाद्यर्थंगृहीतशक्तिः सएवब्रह्म
येषु--तावतारः सन्ब्रह्मादीनतिक्रम्यवर्तमानानि यानिचकार १६ पुंसांनिःश्रेयसमेवार्थः
प्रयोजनंतेनहेतुनापृष्टः बहुमानमेवाहसाध्वितिपंचभिः १७ अधोक्षजएवात्मायस्य तस्या
त्मनः स्वस्यकीर्तिंचप्रसंगाद्वितन्वता १८ हरिर्यद्गृहीतः एतच्चित्रंनभवति कुतोबादरायण

सविश्वजन्मस्थितिसंयमार्थेकृतावतारःप्रगृहीतशक्तिः चकारकर्माण्यतिपूरुषा
णियानीश्वरः कीर्तयतानिमह्यं १६ ॥शुकउवाच॥ एवंसभगवान्पृष्टः क्षत्त्राकौषारवि
र्मुनिः पुंसांनिःश्रेयसार्थेनतमाहबहुमानयन् १७ ॥मैत्रेयउवाच॥ साधुपृष्टंत्वया
साधोलोकान्साध्वनुगृह्णता कीर्तिंवितन्वतालोकेआत्मनोधोक्षजात्मनः १८ नैत
च्चित्रंत्वयिक्षत्तर्बादरायणवीर्यजे गृहीतोनन्यभावेनयत्त्वयाहरिरीश्वरः १९ मांड
व्यशापाद्भगवान्प्रजासंयमनोयमः भ्रातुःक्षेत्रेभुजिष्यायांजातःसत्यवतीसुतात् २०
भवान्भगवतोनित्यंसम्मतःसानुगस्यच यस्यज्ञानोपदेशायमादिशद्भगवान्व्रजन् २१
अथतेभगवल्लीलायोगमायोपबृंहिताः विश्वस्थित्युद्भवांतार्थावर्णयाम्यनुपूर्वशः २२

वीर्यजेतुर्हिकथंशूद्रत्वंकथंवालोकानुग्राहकत्वं तत्राह मांडव्यशापादिति २० भ्रातुर्वि
चित्रवीर्यस्यक्षेत्रेतस्यत्वेनस्वीकृतायांभुजिष्यायांदास्यांयमएवत्वंजातोसि किंचभवानि
ति २१ कृतश्चयस्यतवज्ञानोपदेशायसमादिष्टवान् चकारात्त्वयमपिस्वमेवोपदिष्टवा
निति २१ विश्वस्थित्यादयः अर्थाविषयायासांताः नत्वहंस्वलीलांवर्णयितुं पुनः पूर्वव

भा
टी०
९

इदं विश्वमग्रे सृष्टेः सर्वमेव परमात्मा भगवानेक एव आस आसीत् ॥ आत्मनो जीवानामात्मा स्वरूपं वि
भुः स्वामी च ॥ नान्यद्द्रष्टृदृश्यात्मकं किंचिदासीत् ॥ कारणमात्मनास्यापि इच्छया कृतौ स्वभावादित्याद
अनानामत्युपलक्षणः ॥ नानाद्रष्टृदृश्यादिमतिभिः नोपलक्ष्यत इति ॥ यद्वा ॥ प्रकारभ्रंशेन विनैव
यमर्थः ॥ यः सृष्टौ नानामतिभिरुपलक्ष्यते ॥ स तदा एक एवासीदिति ॥ ऊनं आत्मेच्छा मायायामस्या अ
नुगतौ लये सति ॥ यद्वा आत्मन एकाकित्वेन अवस्थाने इच्छायामनुद्भूतायामित्यर्थः ॥ तत्र प्रथमं
मायोद्भवप्रकारमाह द्वाभ्यां स वै इति ॥२३॥ स वै द्रष्टा सन् दृश्यं नापश्यत् ॥ यतः एकराट् ॥ एक ए

भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः ॥ आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युपलक्षणः
२३ ॥ स वा एष तदा द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट् ॥ मेनेऽसंतमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक्
२४ ॥ सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका ॥ माया नाम महाभाग ययेदं निर्ममे विभुः
२५ ॥ कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः ॥ पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान्
२६

व तदा प्रकाशते ॥ असंतमिव मेने ॥ दृश्याभावे द्रष्टृत्वाभावात् ॥ तदाह ॥ सुप्ताः मायादयः शक्त
यो यस्येति ॥ न तु असंतमेव मेने यतोऽसुप्ता दृक् चिद्रूपं क्रियं यस्येति ॥२४॥ सा वेद द्रष्टृदृश्यानुसं
धानरूपा सदसदात्मिका कार्यकारणरूपा ॥ यद्वा सद्दृश्यं असत् द्रष्टृ ॥ आत्मस्वरूपं नयो
त्मायस्यास्तु उभयानुसंधानरूपत्वात् ॥२५॥ कालवृत्त्या कालशक्त्या गुणमय्यां क्षुभितगु
णायां ॥ अधोक्षजः परमात्मा आत्मांशभूतेन पुरुषेण महत्स्वधिष्ठातृरूपेण वीर्यं चिदा
भासमाधत्ते वीर्यवान् ॥ चिच्छक्तियुक्तः ॥२६॥

मत्स्याद्यवतारभेदैः क्रीडन् यानि यानि कर्माणि करोति ॥ ८ ॥ पुनर्विशेषं स्फुटमौत्सुक्यमाविष्करोति मन
इति ॥ पुण्यश्लोकाः पुण्यकीर्तयः तेषां मौलिरिवाधिको न विराजमानस्तस्य यो ॥ ९ ॥ अलोकांल्लोकाल्लो
कपर्वतात् बहिर्गतान् ॥ अवीवृतत् पल्लवयामास ॥ परं येषु सर्वाणि यानि सत्त्वानि तेषां निकाया
यो भेदो यैः कृतः ॥ तत्तत्कर्मादिकारी आश्रित इति वा ॥ ८ ॥ इतापि च येन प्रकारेण प्रज्ञानानां जीवानां
आत्मा स्वभावः ॥ तत्कृतेः कर्मतत्कृते रूपं ॥ तत्कृताभिधा ताभ्यां भेदं कृतवान् ॥ विश्वस्य स्थास्नु यमा

मेनानन्त्यमपि स्वावतीर्णः पुण्यश्लोकमौले स्फुरितामृतानि ॥ ९ ॥ येस्तत्त्वभेदैरधिलोकना
थो लोकानलोकान्सह लोकपालान् ॥ अचीक्लृपद्यत्र हि सर्वसत्त्वनिकायभेदोधिकृतः
प्रतीतः ॥ १० ॥ येन प्रज्ञानाममुत्र आत्मकर्मरूपाभिधानां च भिदां व्यधत्त ॥ नारायणो विश्वसृ
गात्मयोनिरेतन्नो वर्णय विप्रवर्य ॥ ११ ॥ परावरेषां भगवन् व्रतानि श्रुतानि मे व्यासमु
खादभीक्ष्णं ॥ अतृप्नुम स्वल्पसुखावहानां तेषामृते कृष्णकथामृतौघात् ॥ १२ ॥ कस्तृप्नु
यात्तीर्थपदोभिधानात् सत्रेषु वः सूरिभिरीड्यमानात् ॥ यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो
भवप्रदां गेहरतिं छिनत्ति ॥ १३ ॥

आत्मयोनिः स्वतः सिद्धः ननु महाभारते त्वयास सर्वं श्रुतमेव तत्र
आह ॥ ११ ॥ परावरेषां वर्णिकाः अवरे शूद्राः तेषां व्रतानि धर्माः मे मया अभीक्ष्णं पुनः पुनस्तेषां अव
गानं तृप्नुमः तृप्ताः स्मः ॥ तेषां स्वल्पसुखावहत्वात् ॥ यस्तु तत्र श्रीकृष्णकथामृतौघः सूचि
तः तस्मादृते ॥ तत्र तत्र अल्पं तु दृष्टिं नास्ति तृप्यर्थः ॥ तत्र हेतुः कस्तृप्नुयादिति ॥ १२ ॥ तीर्थं पदं कृष्णस्याभिधाना
त् ॥ कथामृतात् सत्रेषु समाजेषु सूरिभिर्नारदादिभिः महाभारतस्यापि ॥ अत्रैव तात्पर्यमि
त्याह ॥ मुनिर्विविक्त ॥ १३ ॥

श्रुतिः श्रीकृष्णो वेदव्यासः॥ भगवद्गुणानुमोदयमानः॥ नारायणीयाख्याने वक्तुमिच्छुः सन्॥ धर्मार्थकामादि
वर्णनेन॥ हरिकथायामतिप्रवेशार्थमेवेत्याह यस्मिन्निति॥ वर्णनं मति ग्राम्यसुखानुवादैर्हरिभक्ते
पदे निश्चिते हरेः कथायां गृहीतानीता॥ तदुक्तमितिहाससमुच्चये॥ कामिनो वर्णयन्॥ कामाज्ञाभं
लब्धस्य वर्णयन्॥ नरः किं फलमाप्नोति कूपेऽन्धमिव पातयन्॥ लोकचिन्तावतारार्थं वर्णयिन्नाचने
नेतो॥ इतिहासैः पवित्रार्थैः पुनरत्रैव निर्दिष्टौ॥ अमृतधारा संसारदेवप्रदे तज्जनस्य नेतो॥ वर्णयेम

मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखापि ते भारतमाह कृष्णः॥ यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मति
र्गृहीता नु हरेः कथायां॥ १२॥ सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः॥ ह
रेः पदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखाप्ययमाशु धत्ते॥ १३॥ ताञ्शोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे ह
रेः कथायां विमुखानघेन॥ क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु येषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनां॥
तदस्य कौषारव शर्मदातुर्हरेः कथामेव कथासु सारं॥ उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्तबंधो शिवा
य नः कीर्तय तीर्थकीर्तेः॥ १४॥

कथं विद्वान्महाकारुणिको मुनिरिति॥ हरिकथायामतिप्रवेशस्य फलमाह॥ सा कथामति
र्वोऽन्यत्र ग्राम्यसुखे॥ ततः किमत आह॥ हरेरिति॥ १३॥ एवंभूतायां कथायां येन रमंते ताञ्शोच
ति॥ शोच्या ये तेषामपि शोच्यान्॥ तत्राविदः॥ भारततात्पर्यानभिज्ञान्॥ शोच्यान्॥ येन वान्वा
हरेः कथायां विमुखत्वात्॥ तेषामपि शोच्यत्वान्॥ योऽयमनिमिषः कालो येषामायुः क्षपयति
अत्र हेतुः॥ वृथैव वादगतिस्मृतयो वाग्देहमनोव्यापाराः येषां तान् समस्तान्॥ १४॥ हे कौषारव॥ अस्य

मयिपरमेसतिज्ञानमर्हतीतिज्ञानयोग्योभवति॥३१॥मत्तःसकाशादीषदपिन्यूनोनभवति यद्यस्मात्
गुणैर्विषयैर्नार्दितोभिभूतःमद्वयुनंमद्विषयंज्ञानंलोकंग्राहयन्उपदिशन्॥३२॥एवमनेनाभिप्रायेणशब्दयो
निनावेदकर्त्राईजेपूजयामास॥३३॥पशुतत्प्रायाणांविक्लवात्मनामधीरचित्तानां॥३५॥मनसेक्षितं
चिंतितं॥३६॥कालिंद्याःसकाशात्सिद्धएवविदुरःकतिपयैर्दिनैःस्वःसरितंगंगांप्रापप्रापद्यतयाम॥३७

अस्माल्लोकादुपरतेमयिज्ञानंमदाश्रयं॥अर्हत्युद्धवएवाद्धासंप्रत्यात्मवतांवरः॥३१॥नोद्धवो
ण्वपिमन्न्यूनोयद्गुणैर्नार्दितःप्रभुः॥अतोमद्वयुनंलोकंग्राहयन्निहतिष्ठतु॥३२॥एवंत्रिलो
कगुरुणासंदिष्टःशब्दयोनिना॥बदर्याश्रममासाद्यहरिमीजेसमाधिना॥३३॥विदुरोप्यु
द्धवाच्छ्रुत्वाकृष्णस्यपरमात्मनः॥क्रीडयोपात्तदेहस्यकर्माणिश्लाघितानिच॥३४॥देहन्यासंच
तस्यैवंधीराणांधैर्यवर्द्धनं॥अन्येषांदुष्करतरंपशूनांविक्लवात्मनां॥३५॥आत्मानंचकुरु
श्रेष्ठकृष्णेनमनसेक्षितं॥ध्यायन्गतेभागवतेरुरोदप्रेमविह्वलः॥३६॥कालिंद्याःकतिभिः
सिद्धअहोभिर्भरतर्षभ॥प्रापद्यतस्वःसरितंयत्रमित्रासुतोमुनिः॥३७॥इतिश्रीभागव
तेतृतीयस्कंधेविदुरोद्धवसंवादेचतुर्थोध्यायः॥४॥श्लो॰३७॥द्वारिद्युनद्याऋषभःकुरू
णांमैत्रेयमासीनमगाधबोधं॥क्षत्तोपसृत्याच्युतभावशुद्धःपप्रच्छसौशील्यगुणाभितृप्तः॥१॥

इतिश्रीभागवतभावार्थदीपिकायांचतुर्थोध्यायः॥४॥पंचमेभगवल्लीलातत्त्वप्रश्नोमहामुनिः
प्रोवाचमहदादीनांसर्गंनेश्वरदेवैःस्तुतिं॥१॥अत्रनवभिरध्यायैःक्षत्तृमैत्रेयसंगमःसंवादस्तत
योःस्कंधद्वयेनानुनिरूप्यते॥१॥द्युनद्यागंगायाद्वारिहरिद्वारेआसीनंनत्वकर्मस्वयंतवेदहनंअ
गाधोपरिच्छिन्नोबोधोयस्यतंमैत्रेयंपप्रच्छसौशील्यमार्जवादिगुणास्तैरकार्पण्याद्युपेतैरभितृप्तःपा

भा॰ टी॰ ३ २५

प्रश्नानेवाह सुखायेति पंचदशभिः ॥ तैः कर्मभिः सुखं वान्यद्दुःखस्योपशमं वेत्यर्थः ॥ अथवा महा
न विंदेत ॥ किंतर्हि भूयस्तस्यैव निर्देशः उपारमं चेति ॥ ततस्तैः कर्मभिः भूयः पुनः पुनः दुःखमेव
विंदेत ॥ अतश्चैवंविधे संसारे नोऽस्माकं यद्युक्तं कर्तव्यं योग्यं ॥ तत्सर्वं नो भगवान्वदेत् ब्रवीतु ॥२॥ दैवा
त्प्राचीनकर्मणो निमित्तभूतात्कृष्णाद्विमुखस्यातोऽधर्मशीलस्य ॥ अतः सुदुःखितस्य जनस्यानुग्र
हाय भव्यानि मंगलानि भवंतः परोपकारस्वभावा एवेत्यर्थः ॥३॥ तत्तस्मात् हे साधुवर्य शं सुखरूप

विदुर उवाच ॥ सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं वान्यदुपारमं वा ॥ विंदेत भूयस्तत ए
व दुःखं यदत्र युक्तं भगवान्वदेन्नः ॥२॥ जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखित
स्य ॥ अनुग्रहायेह चरंति नूनं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य ॥३॥ तत्साधुवर्यादिश वर्त्म शं नः
संराधितो भगवान्येन पुंसां ॥ हृदिस्थितो यच्छति भक्तिपूते ज्ञानं सतत्वाधिगमं पुराणम् ॥४॥
करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतंत्रो भगवांस्त्र्यधीशः ॥ यथा ससर्जाग्र इदं निरीहः सं
स्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ॥५॥ यथा पुनः स्वे ख इदं निवेश्य शेते गुहायां स निवृत्तवृत्तिः ॥
योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथासीत् ॥६॥ क्रीडन्विधत्ते द्विजगोसुराणां

वर्त्म नः अस्मानादिश कथय ॥ येन वर्त्मना संराधितो हृदिस्थितः सन् ॥ तत्त्वाधिगमम् आत्मापरोक्षं सत्वा
हितं पुराणं अनादिवेदप्रमाणकं ॥४॥ करोति कर्माणीत्यादीनां कथयेति पंचश्लोके क्रियासंबंधः
यथा येन प्रकारेण गुह्यरूपेण कृतावतारः सन् ॥ त्र्यधीशः त्रिगुणमायानियंता अतः स्वतंत्रत्वा
द्यानि कर्माणि करोति ॥ कर्माण्येव विशेषतः दर्शयति ॥ यथेत्यादिना ॥ निरीहो निष्क्रियः वृत्तिं स्व
होवा संस्थाप्य स्थितिं कृत्वा पालयतीति विकं ॥५॥ स्वे स्वीये खे हृदयाकाशे निवेश्य स्थापयित्वा निद्र

अनीहस्य निष्क्रियस्य तिः स्वरस्य वा कर्माणि ॥ अभवस्याजन्मनो भवो जन्म कालात्मनस्त्वारिभयाद्
गोष्ठ्यः पलायनं च स्वात्मनिरतिर्यस्य न स्य च स्त्रीभिः स्त्रीभिः सहरत्याश्चर्यं इति ॥ गृहस्थाश्रमरतिच
नं ॥ इहास्मिन्विषये विदामपि धीः संशयेन खिद्यति ॥१६॥ किंच मंत्रेषु स्वमंत्रेषु ते भूसत्त्वमा स्वपहू
य पृच्छेः अपृच्छः अकुंठितः कालादिना अखंडः सन्नूनतः सदात्मा संयमादिसहितो बोधो वियाग्ज्ञा
क्रियं ईशस्य सुपृच्छवत् ॥ अप्तवदप्रमत्तः प्रवर्तितः सन् ॥१७॥ स्वस्यात्मनः नवरहः रहस्यं तत्त्वेन समप्रका

कर्माण्यनीहस्य भवोऽभवस्य ते दुर्गाश्रयोऽथारिभयात्पलायनं ॥ कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्र
यः स्वात्मन्रतेः खिद्यति धीर्विदामिह ॥१६॥ मंत्रेषु मां वा उपहूय यत्त्वमकुंठिताखंडसदात्मबो
धः ॥ पृच्छेः प्रभो मुग्ध इवाप्रमत्तस्तन्नो मनो मोहयतीव देव ॥१७॥ ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रका
शं प्रोवाच कस्मै भगवान्समग्रं ॥ अपि क्षमं नो ग्रहणाय भर्तर्वदांजसा यद्वृजिनं तरेम ॥१८॥
इत्यावेदितहार्दाय मह्यं स भगवान्परः ॥ आदिदेशारविंदाक्ष आत्मनः परमां स्थितिं ॥१९॥
स एवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥ प्रणम्य पादौ परिवृत्य देव
मिहागतोऽहं विरहातुरात्मा ॥२०॥ सोऽहं तद्दर्शनाह्लादवियोगार्तियुतः प्रभो ॥ गमि
ष्ये दयितं तस्य बदर्याश्रममंडलं ॥२१॥

शं कस्मै वक्ष्यसि सर्वेनामत्वमाबं ॥ नोऽस्मा
कं ग्रहणायापि क्षमं ॥ यदि योग्यं न तर्हि वद भर्तः स्वामिन् यतो वृजिनं संसारदुःखं अनाया
सेन तरेम ॥१८॥ आवेदितो हार्दो हृदिस्थोऽभिप्रायो येन तस्मै आराधितपादो भगवान्स एव
तीर्थं गुरुः तस्मादधीतोऽधिगतः ॥ तत्त्वात्मविबोधस्य परमात्मज्ञानस्य मार्गो येन देवं परिवृत्य प्र
दक्षिणीकृत्य ॥२०॥ तस्य दर्शनेनाह्लादः वियोगेनार्तिस्ताभ्यां युतः बदर्याश्रमं स्थानं गमिष्या

मस्तुपरतेपदवम्मंतेनीवेदस्यंदीर्घमाकस्यांतेनेपानेनपक्षेरत्नविमर्शः॥ लोकभावनोलोकानुग्रह
कारको॥२३॥ ज्ञानेन विवेकेन विस्रंभात् विश्वासमात्॥२२॥ यद्यस्मात्त्वं भगवत्प्रयोजनं मम प्रयोजनमथकाः संत
नन्वात्मसंस्थस्य ममयं भाव॥२४॥ नन्वात्मसंस्थस्य ममभावः॥ भगव
श्चरंति॥ नहितेषां कृतार्थानां मम कृत्यमस्तीत्यर्थः केवलमसंभावनादिति इहनये स्तानीकांश्चि
नैवस्मरणात्रवेला॥ नवनत्वमुपदिष्टमाधंः

यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवानृषिः॥ मृदुतीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभावनौ॥२४॥
श्रुक उवाच॥ इत्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधम्॥ ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ता शोकमुत्प
तितं बुधः॥२५॥ स तं महाभागवतं व्रजन्तं कौरवर्षभः॥ विस्रंभादभ्यधत्तेदं मुख्यं कृष्णपरि
ग्रहे॥२६॥ विदुर उवाच॥ ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं यदाह योगेश्वर ईश्वरस्ते॥ वक्तुं भवा
न्नोऽर्हति यद्धि विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरंति॥२७॥ उद्धव उवाच॥ ननु ते तत्त्वसंराध्य ऋ
षिः कौषारवोऽन्तिके॥ साक्षाद्भगवतादिष्टो मर्त्यलोकं जिहासता॥ श्रुक उ॥ इति सह विदुरेण
विश्वमूर्तेर्गुणकथया सुधया प्लावितोरुतापः॥ क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तां समुषित औ
पगविर्निशां ततोऽगात्॥२८॥ राजोवाच॥ निधनमुपगतेषु वृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथप
पेषु मुख्यः॥ स तु कथमवशिष्ट उद्धवो यद्धरिरपि तत्यज आकृतिं त्र्यधीशः॥ २९॥ श्रुक
उ॥ ब्रह्मशापापदेशेन कालेनामोघवांछितः॥ संहृत्य स्वकुलं नूनं त्यक्ष्यन्देहमचिंतयत्॥ २९

ह्याराध्यः सत्वत्वाराध्योमेमैत्रेयोनतत्वं हंसमांतिकएवतत्उपदेशोसम्प्रादिष्टइति॥२५॥ प्लावितःअप
नीतः उरुस्तापोयस्य यमस्वसुः यमुनायाः पुलिने तीरे निशांतिराणमिवसमुषितः औपगविरुद्ध
वः॥२६॥ ब्रह्मशापेन निधने प्राप्ते कथं यस्मात्॥ ब्रह्मादीनामधीशोहरिरप्याकृतिंमत्युषा
कारत्यक्तवान्॥२७॥ ब्रह्मशापः अपदेशो मिषं यस्य तेन कालेन स्वशक्तिरूपेणामोघं वांछितं

वातत्वेवंमेवंयंतस्वदोषेणतिष्ठोचतिश्रलंगच्छतिसतिमदैनेकरने॥३॥उपस्पृश्यसरस्वत्यामाचम ।
श्रदेवोक्तंः इदंमेवदारकायो॥४॥ततस्त्रिप्रेतंकुलसहायारिकं॥५॥ह्रमकेनेह्रुतावासश्रुकेतनमम
श्रयं॥६॥विरजमविदितंलच्छिनंकौशांकोशघंकोशांवरेणापीतावरेणा॥७॥ग्रीथिश्रितउपरिस्था
पचितास्पाश्रितः दृष्टेनोवद्धः श्रमकोवालः कोमलोस्वस्योपेनंनेत्नकं पिप्पलविषयमहतेपेन

तेषांमेवद्वेषेणविषमीकृतचेतसां॥तिष्ठोचतिरवावासीद्देहानामिवमहंनम॥५॥भग
वानाममायायागतिनामवलोकसः॥सरस्वत्याउपस्पृश्यहृत्तमलउपाविशत॥६॥श्रदे
वोक्तोभगवतायपंचार्तिहरेणाह॥बदरीवनमयाहीनिसकुलसंजिहीर्षुणा॥७॥श्रया
पितदभिप्रेतंनानवद्यमशिदम॥दृष्टनोत्वयामभक्तेःपादविम्ब्रषणाहृम॥८॥प्रद्वाव
मेकमासीनंविविवरपितपाति॥प्रीतिकेनेतरस्मयाहृतकेतमकेतनं॥९॥प्रपामाव
दांतविरजंप्रसन्नाहृणलोचनम॥दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितंपीतकौशांबरेणच॥१०॥वामउ
रावधिश्रितदक्षिणांघ्रिसरोरुहम॥अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशंत्यक्तपिप्पलं॥११॥तस्मि
न्महाभागवतोद्वैपायनसुहृत्सखेः॥लोकाननुचरन्सिद्धआससादयदृच्छया॥१२॥तस्या
१६ नुरक्तस्यमुनेर्मुकुंदःप्रमोदभावानतकंधरस्य॥आशृण्वतोमामनुरागहाससमीक्षयावि
श्रमयन्नुवाच॥१३

तेयाश्रकृपामानंदमूलं॥१४॥हेपावनःसुहृत्सखापमसःस्वगुरुपुत्रमात् पाराशरशिष्योमेमे
परस्परं॥१५॥प्रमोदेनभावेनचाननतकंधरणयस्य॥पातानवेप्रमोदस्वरागेनानुरागेणहा
सेयस्मातयासमीक्षयाविश्रमयन॥विगतश्रमंकुर्वन॥१६॥

भा
टी
१२

ते मनसीप्सितमहं अनन्यो वेद वेद्मि ददाने हे तं विश्वसृजां वसूनां मिलितानां सत्रे हे वसो इति ॥ भग
पूर्वजन्मनि त्वं वसुरूपः तदा मत्प्राप्तिकामेन त्वयाहमिष्टः ॥ अतस्तत्साधनं ददामि दास्यामि
ग्रमे मत्प्राप्तिं विंदुं प्राप ॥ तस्य भाग्यमभिनंदति ॥ १२ ॥ स एष भवो जन्म ते भवानां मध्ये चरमः यद्य
स्मिन् ॥ मदनुग्रहः आसादितो लब्धः ॥ यस्मान्मामिहैकांते विषदानुवृत्त्या एकांतभक्त्या दृष्ट
वानसि पतति हि ह्यामहं मानतमित्यर्थः ॥ नृलोकान् ॥ रहाहेतनीवास्तेषां लोकानां रहसि उत्सृजंतं एकांते वैकुंठं ग
तं तमिच्छंतं ॥ ददामि इति यदुक्तं तदेव निर्दिशति भवानेवास्मिन्नाद्ये कल्पे आदिसर्गे सर्गोपक्रमे
श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहमंतर्मनसीप्सितं ते ददामि यत्तद् दुरवापमन्यैः ॥ सत्रे पुरा विश्वसृ
जां वसूनां मत्सिद्धिकामेन वसो त्वयेष्टः ॥ ११ ॥ स एष साधो चरमो भवानामासादितस्ते म
दनुग्रहो यत् ॥ यन्मां नृलोकान् रह उत्सृजंतं दिष्ट्या ददृश्वान् विशदानुवृत्त्या ॥ १२ ॥ पुरा मया प्रो
क्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय ममादिसर्गे ॥ ज्ञानं परं मन्महिमावभासं यत्सूरयो भा
गवतं वदंति ॥ १३ ॥ इत्यादृतोक्तः परमस्य पुंसः प्रतिक्षणानुग्रहभाजनोऽहं ॥ स्नेहोत्थरो
मा स्खलिताक्षरस्तं मुंचञ्छुचः प्रांजलिराबभाषे ॥ १४ ॥ को न्वीश ते पादसरोजभाजां सुदु
र्लभोऽर्थेषु चतुर्ष्वपीह ॥ तथापि नाहं प्रवृणोमि भूमन् भवत्पदांभोजनिषेवणोत्सुकः ॥ १५ ॥
ममसहिमालीलावभासकं ते पेनतत ॥ १४ ॥ इत्येवमाह तच्छ्रावा तु कृष्णाहं प्रतिक्षणं कृपा वलो
कनपात्रभूतः पादांतरे प्रतिक्षणमनुग्रहस्य पात्रमिति ॥ पुंसो ईश्वरस्य
वं तप्राबभाषे ॥ उक्तवानस्मि ॥ १५ ॥ नहि स्वात्मावमात्वनिष्कृतिकामो हं ॥ किंतु त्वत्सेवयैव त्व
कम्यर्थः त्वद्विवादरमानात्वरणं ह्यामे मोहो भवति ॥ अतस्तवं तत्त्वं नेदृशी निषाध्येयितमा
हा ॥ कोन्विति ॥ वनशुंधमोदि शुन यापिता न हंत हृणोमि प्रव स्मानाचरित देशे पवित ॥ कमो लि

व्यावाग्म्यउपायः ॥ किंतमपुनायग्रामदः सर्वतोमदः नेनानानाम्बविलोचनानामेषांविवादोयदाम
विष्यति । नदादृष्यानेवैषांवधोपायः ग्रतोम्मोनास्ति पकामनोपिमप्युयनेसतिस्वयमेवविवादे
नांतर्दधीरत्रिलयं ॥ एवंश्लोकद्वयेनोक्तंकमेणसं चित्तमस्वराज्ञेस्थापयिता ॥ १९ ॥ श्रुतःरक्षितः
१ ॥ अनुजैःसह ॥ २ ॥ सांख्यप्रकृतिपुरुषविवेकं ॥ २१ ॥ स्मितयोयःस्मितसहितोवलोकःतेनपीयूष

मिषोयदेव्योभवितविवादोमध्यामदात्तानस्यविलोचनानां ॥ नेषांवधोपायउपायानतोन्योम
पृथनेनर्देयनेस्वयंस ॥ २२ ॥ एवंसेवितभगवान्नराज्ञेस्थाप्ययर्मजे ॥ नेदयामासस्वहृदः
साधूनोबन्धेर्दर्शयन ॥ २३ ॥ उत्तरायाश्रुतः एतोवुधाः साधुभिमनस्विना ॥ सर्वेदेशगणस्त्रसवन्धः
पुनर्भगवतश्चुतः ॥ २४ ॥ अयाजयदृन्मस्तनस्यमेधैस्त्रिभिर्विभुः ॥ सोपिक्ष्मामनुनेरक्षन्नेम
कृष्णमनुव्रतः ॥ २५ ॥ भगवानपिविश्वात्मालोकवेदपथानुगः ॥ कामानिषेवेद्द्वार्वत्यामसक्तः
सांख्यमास्थितः ॥ २६ ॥ स्निग्धस्मितावलोकेनवाचापीयूषकल्पया ॥ चरित्रेणानवद्येनश्रीनि
केतेनचात्मना ॥ २७ ॥ इमंलोकममुंचैवरमयन्सुतरांयदून ॥ रेमेक्षणदयादत्तक्षणस्त्रीक्षण
सौहृदः ॥ २८ ॥ तस्येवंरममाणस्यसंवत्सरगणान्बहून ॥ गृहमेधेषुयोगेषुविरागःसमजा
यत ॥ २९ ॥

केलस्यपास्तयानत्समपापाद्वांतरेसमधाप्रवाहत्वपयाआत्मनादेहेन ॥ ३० ॥ तस्यापारा
मादत्तंक्षणेवसवउत्सवोवायासांस्त्रीणांनात्सक्षणसौहृदंयस्यसः ॥ ३१ ॥ गृहमेधेषुगृहस्थ
मेषुयोगेषुकामोपायेषुविरागऔदासीन्यंजातमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

यदा स्वाधीनेष्वपि भगवतो विरागः॥ तदा दैवाधीनेषु को विश्रंभेत विश्वासं प्रीतिं वा कः कुर्यात्॥ योगे
न वै योगेश्वरं श्रीकृष्णमनुव्रतः॥२४॥ शेपुः शापं ददुः॥ भगवतो मते अभिप्राये कोविदाः अभिज्ञाः॥२५
वृष्णयः शीलादिबहुगुणोपेताः गावः ततः कन्या धरां वृत्तिकरीं जीविकाप्रदां भूमिम्॥२८॥ भगवदर्प

दैवाधीनेषु कालेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान्॥ को विश्रंभेत योगेन योगेश्वरमनुव्रतः॥२४॥
पुर्यां कदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः॥ कोपिता मुनयः शेपुर्भगवन्मतकोविदाः॥२५॥
ततः कतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजांधकादयः॥ ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः॥२६॥
तत्र स्नात्वा पितॄन्देवानृषींश्चैव तदंभसा॥ तर्पयित्वाथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः॥२७
हिरण्यं रजतं शय्यां वासांस्यजिनकंबलान्॥ यानं रथानिभान्कन्या धरां वृत्तिकरीम
पि॥२८॥ अन्नं चोरुरसं तेभ्यो दत्वा भगवदर्पणं॥ गोविप्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मूर्धभिः
इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे तृतीयोऽध्यायः॥३॥ उद्धव उवाच॥ अथ ते तद
नुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीं॥ तया विभ्रंशितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः॥१॥

णं यथा भवति॥ गोविप्रार्था असवो येषां॥२९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे भावार्थदीपि
कायां तृतीयस्कंधे तृतीयोऽध्यायः॥३॥ वृत्तमेवं पुनर्निधनं कृत्वा स्वमस्थानं सिद्धये॥ उद्धवस्यो
पदेशेन वृत्तामैत्रेयमागमत्॥१॥ तैः वा स्वरैर रत्तुक्तानां वारुणीं पैष्टीं मदिराम्॥१॥
॥ ॥

भा० ३ टी० ११

११

ककुद्मिनो वृषान् । अविद्धनासिकान् ॥ विद्धनासिका विद्धनासिकीकृत्वेतिवा । तेहि वृषभे सत्यस्तनेन
वभद्रो सातेयोयेषां तथापि तान् गृध्नतः कामयमानान् । अज्ञान् एव वा तान् ॥ शास्त्रभृतो राज्ञः तद्धेरत
नपवने दान ॥ ४ ॥ यदाः दितिः कुन्ड्लेदानस्य यतः मदाम्भुः सत्तश्चोपि ग्रामः सीयरतन्न वद्रिया
याः सत्यभामायाः प्रियमभ्यधात् सिकुः पुनरू पारिजातमानीतवान् । यदर्थे यविमितेकृष्ण च स्रीपे
रितोयोदु मनधावत ॥ स्वकार्यसाधके नतेनेपुद्दो यम लसापुरुषएव त्वाह ॥ क्रीडामृगावेति । ग्रथेव

ककुद्मिनो विद्धनसो दमित्वा स्वयंवरे नाग्नजितीमुवाह । तद्भग्नमानानपि गृध्यतोऽज्ञाञ्जघ्ने
क्षतः शस्त्रभृतः स्वपार्श्वैः ॥ ५ ॥ प्रियं प्रभुर्ग्राम्य इव प्रियाया विधित्सुरार्च्छद्द्युतरुं यदर्थे । वज्र्यभ्य
धावत्तरसामरेन्द्रः क्रीडामृगो नूनमयं वधूनाम् ॥ ६ ॥ सुतं मृधे खं वपुषा ग्रसन्तं दृष्ट्वा सुनाभो
न्मथितं त्रिलोक्या ॥ अमर्षितं तत्र नयावधेशे एवदानदन् त्र शुभमाविवेशा ॥ ७ ॥ तत्राहृतास्ता
नरदेवकन्याः कुजेन हत्वा हरिमाननेवं वपुः ॥ उत्पाद्य सद्योजगृहुः प्रहर्षव्रीडानुरागप्रहि
तावलोकैः ॥ ८ ॥ आसां मुहूर्त एककस्मिन्नानागारेषु योषिताम् ॥ सविधं जगृहे पाणीननुरू
पः स्वमायया ॥ ९ ॥ ॥ ॥
नीः ॥ ५ ॥ स्तनाभेनवत्के गाउन्मथितं हते सतं भौमं हत्वा तस्य सा
ग्रामस्य धरित्रियाग्रामे वितः प्राथितः सन् ॥ तस्य तनयाय भगदत्ताय दत्वा प्रहवत्रोषं वा संदत्वा
तत्रान्तः पुरे कुजेन भौमेन यान्याहृतास्ताः प्रहर्ष व्रीडा चयानुराग स्तैः प्रहिताः प्रेषिता येषु
वलोकाः तैः जगृहुः स्वीकृतवत्यः ॥ ५ ॥ आसां योषितां पाणीन् ॥ तत्तदनुरूपः सन् ॥ सविधं विवाहो
चितनप्रकारसहितं यथा भवति ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

भा
टी
११

सर्वेतः सर्वैर्गुणैः स्वतस्त्वात्रिमत्कृतेर्मायया विविधं भवनं ॥ तदिच्छया ॥ यद्वा मत्कृते हेतोः विविधं भवित
मिच्छया ॥ ९ ॥ कालः कालयवनः स्वपतस्त्राहृतावतो मुचुकुंदभीमादिभिः निमित्तैः स्वयमेवाजीवनत
वातितवान् ॥ तेषां स्वपुंसां तेजः प्रभावकीर्त्तिं वादितवान् ॥ १० ॥ ग्रावरहद्विविदबल्वलानन्यानपिकाश्रित्य
शुभ्रवरामादिभिर्घातयत ॥ अघातयत ॥ घातयाञ्चित्रिविधा पाठः ॥ दंतवक्रादीन् स्वयमवधीत् ॥ इत्था
नवातघरिमवुषगः ॥ ११ ॥ कथंभूतान् ऊरुहदेवमापततां गच्छतां येषां वलैः सेनाभिः भूः सर्वापि च

तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः ॥ एकैकस्यां दशदश प्रकृतेर्विबुभूषया ॥ ९ ॥
कालमागधशाल्वादीननीकैः रुंधतः पुरं ॥ अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् ॥ १० ॥
शंबरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च ॥ अन्यांश्च दंतवक्रादीनवधीत्कांश्च घातयत् ॥ ११ ॥ अ
थ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान्नृपान् ॥ चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः ॥ १२ ॥
स कर्णदुःशासनसौबलानां कुमंत्रपाकेन हतश्रियायुषं ॥ सुयोधनं सानुचरं शया
नं भग्नोरुमूर्व्यां न ननंद पश्यन् ॥ १३ ॥ कियान्भुवोयं क्षपितोरुभारो यद्द्रोणभीष्मार्जु
नभीममूलैः ॥ अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनां ॥ १४ ॥

चालचकंपे ॥ १२ ॥ सकर्णसः हता श्रीः आयुश्च यस्य भग्नावूरू यस्य ॥ तमूर्व्यां शयानं पश्यन्नपि न ननं
दतोषं न प्राप ॥ अनभिनंदनप्रकारमेवाह ॥ १३ ॥ कियानिति ॥ द्रोणादिभिर्मूलैः कारणभूतैः
यदिति ॥ यः अष्टादशाक्षौहिणीयुक्तः ॥ हस्तबलमास्ते ॥ क्षपितः उरुभारो भुवः अयं कियानल्प
मर्थः ॥ यस्मान्मदंशैः प्रद्युम्नादिभिर्हेतुभूतैर्दुर्विषहं बलमास्ते ॥ १४ ॥

धी२

स एवाधिके वयसि ग्रामः सन् लक्ष्म्याः शोभायाः स्थानं निकेतनं सिता गोवृषा यस्मिन् नानावर्णो गो
संघो यस्मिन् रणद्वेणुं कुर्वन् वेणुं यस्य अरीरमत् ॥ रमयामास ॥२९॥ भोजराजेन कंसेन प्रयुक्तान्
नानादिविनिर्मितान् ॥ सिंहादीन् ॥ यथा विपन्नान् मृतान् ॥ गोपान् ॥ गावश्च ॥ तान् उत्थाप्य तत् वृन्दा
यमुनाजलं प्रकृतिस्थितं निर्विषं कृत्वा अपाययत् ॥ गोसवेन गोपराजं नन्दं वित्तस्य वे

स एव गोधनं लक्ष्म्या निकेतं सितगोवृषं ॥ चारयन्ननुगान् गोपान् रणद्वेणुररीरमत् ॥
२९ ॥ प्रयुक्तान् भोजराजेन मायिनः कामरूपिणः ॥ लीलया व्यनुदत्तांस्तान् बालः क्रीडन
कानिव ॥ ३० ॥ विपन्नान् विषपानेन निगृह्य भुजगाधिपं ॥ उत्थाप्यापाययद्गावस्त
त्तोयं प्रकृतिस्थितं ॥ ३१ ॥ अयाजयद्गोसवेन गोपराजं द्विजोत्तमैः ॥ वित्तस्य चोरुभार
स्य चिकीर्षन् सद्व्ययं विभुः ॥ ३२ ॥ वर्षतीन्द्रे व्रजः कोपाद्भग्नमानेऽतिविह्वलः ॥ गोत्रली
लातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता ॥ ३३ ॥ शरच्छशिकरैर्मृष्टं मानयन् रजनीमुखं ॥ गाय
न्कलपदं रेमे स्त्रीणां मण्डलमण्डनः ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे द्वितीयः ॥ २ ॥

ति च कारादिं समानभंगं कुर्वन् ॥ उरुभारस्यातिसमृद्धस्य ॥ ३२ ॥ कोपाद्वर्षति गोत्रः पर्वत
एव लीलातपत्रं तेन हे भद्र ॥ मण्डलमंडयतीति ॥ २ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृती
ये द्वितीयः ॥ २ ॥ इतीयं मथुरामेत्य व्रजात् कंसवधादिकम् ॥ यत्तत्र द्वारिकायां च कृत्स्नेन तत्र च

भा
द.टी.
१०

ॐ श्रीगुरवे नमः ॥ श्रुतमिति ममायं पितृव्यः स्वस्य सविकीर्षये मर्थः ॥ तेनागतोऽहं समे चात्मनित्रिगुणपूर्णत्वायेकं स
वृष्णेरपि निकर्षेण ॥ पितृव्यः स्वरूपार्थं ॥ १ ॥ ब्रह्मवेदं सविस्तरं षडंगादिसहितं पंचजनोदरविदारणाद्द
तगुरुमानीयेत्यर्थः ॥ २ ॥ भीष्मककन्यया रुक्मिण्या ये आहूता राजानः तुल्यबलमार्ष ॥ समाहूतानाह
ति पादेयाः कृष्णाद्यर्थः केन साधनेन श्रियो लब्धाः सवर्णेन समानेन रूपेण ॥ यद्यपि तयाके
वलं श्रीकृष्णस्य वाहूतः न सर्वे ॥ तथापि तत्साला वर्ण्य ॥ तेषां मध्ये मन्ने हेत्वेति ॥ तथापि तेषु

उद्धव उवाच ॥ ततः सभ्यागमम्हं त्वयि योऽभिकीर्षया शंबलदेव से
पूत ॥ निपातात्तेगात्रिगुणपूर्णनार्थ हतमकर्षयेत्व सामोज्जसोर्या ॥ १ ॥
सांदीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरं ॥ तस्मै प्रादाद्वरं पुत्रं मृतं
पंचजनोदरात् ॥ २ ॥ समाहूता भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन बुभू
षयैषां ॥ गांधर्ववृत्त्या मिषतां स्वभागं जह्रे पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः ॥ ३ ॥

वाहूतास्त्वयात्ते ॥ तेषां मिषतां मूर्ध्नि पदं दधत् ॥ तथा सह गांधर्ववृत्त्या परस्परसमयरूपया
भवितमिक्कयाजहार ॥ कथंभूतां स्वभागं लक्ष्मी स्वस्य भागतां तया आत्मनोपितत्वाच्च ॥ सुपर्णः सु
पतनः ॥ यथा सुपर्णो वस्वभागं तथा मिह्यर्थः ॥ यद्वा श्रिया रुक्मिण्या समानं वर्णादर्थं वा
वर्कयत्ससः श्रियः सवर्णा रुक्मिणी तेन समाहूताः शिशुपालादयः किमर्थं भीष्मकन्यायाम
हत्तेषां बुभूषया भूतिः भवतिस्येतदर्थं तत्र शिशुपालस्याह्वानं वरत्वेन बुभूषया जरासंधा
दीनां तु द्विवाहोत्सवेन पोषणार्थं वत् ॥ ३ ॥

स्वयं त्वयपवेभृतः तस्य तत्कैंकर्यं नोस्मान् विग्लापयतीत्युत्तरेणान्वयः॥ न साम्यातिशयौ यस्य
यस्मै स साम्यसाम्यमतिशयश्च नास्तीत्यर्थः॥ तत्र हेतवः त्र्यधी णां ब्रह्मादीनामधीशः
स्वाराज्यलक्ष्म्या परमानंदरूपसंपत्त्यैव प्राप्तः समस्तभोगः॥ बलिं करं समर्हणं वा हरद्भिः स
मर्पयद्भिः॥ चिरकालीनैर्लोकपालैः किरीटाग्रेणोडितं स्तुतं पादपीठं यस्य प्रणतकि
रीटसंघट्टनध्वनिरेव स्तुतिस्तेनोत्तेस्पते॥२१॥ अंग विदुर भृतान्नस्त्यान्॥ उग्रसेनं यत्किं

स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः॥ बलिं हरद्भिश्चि
रलोकपालैः किरीटकोटीडितपादपीठः॥२१॥ तत्तस्य कैंकर्यमलं भृतान्नो
विग्लापयत्यंग यदुग्रसेनम्॥ तिष्ठन्निषण्णं परमेष्ठिधिष्ण्ये न्यबोधयद्देव निधा
रयेति॥२२॥ अहो बकी यं स्तनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी॥ लेभे ग
तिं धात्र्युचितां ततोन्यं कं वा दयालुं शरणं व्रजेम॥२३॥॥ ॥

करत्वं न देवाह॥ परमेष्ठिधिष्ण्ये राजासने॥ निषण्णमासीनं॥ स्वयं तिष्ठन्॥ हे देव॥ अवधा
रयेति॥ यद्विज्ञापितवान्॥ एवमनुवृत्तिं कृपयैवेति सूचयन् प्रकारान्तरेणापि तस्य कृपा
लुतां दर्शयन्नाह॥२२॥ अहो आश्चर्यं दयालुतायाः॥ हन्तुमिच्छया यस्मिन्स्तनयोः संभृतं
कालकूटविषं यमपाययत्॥ बकी पूतना अप्यसाध्वी दुष्टापि॥ धात्र्या यशोदाया उचितां
गतिं लेभे॥ भक्तवेषमात्रेणयः स्वपदं दत्तवान्॥ ततोन्यं कं वा भजेम॥२३॥

भा
टी
३

ननुभागवतानेवभगवाननुगृह्णातीतिसत्यं असुरानप्यहंभागवतानेवमन्ये यतोभागवताइव तेपिभगवद्ध्यानाभिनिवेशेनभगवंतमपरोक्षंपश्यंतीत्याह ॥ मन्येइति ॥ संरंभः क्रोधावेशस्तेन मार्गेणाभिनिविष्टंचित्तंयेषांतान् ॥ अतएवयेसंग्रामेतार्क्ष्यःकश्यपस्तस्यपुत्रंगरुडंअंसेस्कंधे सुनाभायुधःचक्रायुधोहरिर्यस्यतं ॥ तमचक्षत अपश्यन् ॥ तस्मात्तेषामप्यनुग्रहोयुक्तएवेत्यर्थः ॥ वक्ष्यतिच ॥ तस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्णेनिवेशयेदिति ॥ २४ ॥ इदानींतस्यानर्थानप्रकारेवकर्मा

मन्येसुरान्भागवतांस्त्र्यधीशेसंरंभमार्गाभिनिविष्टचित्तान् ॥ येसंयुगेचक्षततार्क्ष्यपुत्रमंसे सुनाभायुधमापतंतं ॥ २४ ॥ वसुदेवस्यदेवक्यांजातोभोजेंद्रबंधने ॥ चिकीर्षुर्भगवानस्याः शमजेनाभियाचितः ॥ २५ ॥ ततोनंदव्रजमितःपित्राकंसाद्विबिभ्यता ॥ एकादशसमास्तत्र गूढार्चिःसबलोवसत् ॥ २६ ॥ परीतोवत्सपैर्वत्सांश्चारयन्व्याहरद्विभुः ॥ यमुनोपवनेकूजद्द्विजसंकुलितांघ्रिपे ॥ २७ ॥ कौमारींदर्शयंश्चेष्टांप्रेक्षणीयांव्रजौकसां ॥ रुदन्निवहसन्मुग्धबालसिंहावलोकनः ॥ २८ ॥

दितआरभ्यतच्चरितंसंक्षेपतःकथयति ॥ वसुदेवस्यभार्यायांजातःभोजेंद्रःकंसःतस्यबंधनागारे ॥ अस्याःपृथिव्याःशंसुखंस्वयंचिकीर्षुःअजेनाभियाचितःसन् ॥ २५ ॥ पित्राहेतुभूतेननंदव्रजमितःगतःसमाःसंवत्सरान् ॥ गूढार्चिःगुप्ततेजाःअवसत् ॥ कूजद्भिर्द्विजैःपक्षिभिःसंकुलिताव्याप्ताअंघ्रिपाःयस्मिन् ॥ २७ ॥ रुदन्निवेतिइवशब्दस्ययथायोगंसर्वत्रान्वयः ॥ मुग्धोबालस्तस्ययःसिंहस्तद्वदवलोकनंयस्य ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥

२.

यन्मर्त्यलीला स्वरूपौपयिकं योग्यं स्वस्यापि विस्मयजनकं ॥ यतः सौभगर्द्धेः सौभाग्यातिशयस्य परं पदं प
रं काष्ठा भूषणानां भूषणाङ्गानि यस्मि ॥ १२ ॥ हर्षात् स्वस्त्ययने परमानन्दकरे ॥ त्रिभुवनस्थो लोकः
माग्गौ मत्वा यमद्य इदानीमिह विधेरर्वाक्सृतौ अर्वाचीन संसारनिर्माणे मनुष्यनिर्माणे च यत्कौश
लं तेन पुनर्गतं कार्त्स्न्येन गतं पर्याप्तम् ॥ नातः परं तस्य कौशलमस्तीत्येवमैने ॥ तन्मत्तैर्विधातृस्व
ता भावेपि लोकस्य दृष्टिविषयं युक्ता ॥ १३ ॥ अनुरागेण प्लुतोद्गमो हासः रासो विनोदः लीलावलो
कः प्रेमैः स्वकृते हासायनेनेतरं प्रतिलब्धमानो याभिस्ता ॥ दृग्भिः सहानुप्रवृत्ता गच्छन्नेवानुगता

यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम् ॥ विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः
परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥ १२ ॥ यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः ॥
कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातुरर्वाक्सृतौ कौशलमित्यमन्यत ॥ १३ ॥ यस्यानुरागप्लुतहास
रासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः ॥ व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुः किल कृत्यशे
षाः ॥ १४ ॥ स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा ॥ परावरेशो महदंशयु
क्तो ह्यजोऽपि जातो भगवान्यथाग्निः

धियो यासां ताः कृत्यशेषा यासां ताः ॥ असमापितकृत्या एव तत्
स्थुः एवंभूतं विविधं प्रदर्शनं प्रकारमाह ॥ १४ ॥ स्वीयान्येव शान्तानि च रूपाणि ॥ तत्र शान्तरूपेषु इतरैः
घोररूपैः पीड्यमानेषु ॥ अनुकम्पितः कृतानुकम्प आत्मा यस्य ॥ अजोपि जातः आविर्भूतः ॥ महांश्च तद्रूपेणाति
त्मसिद्ध्यवामित्यर्थः यथा काष्ठे अग्निराविर्भवति तद्वत् ॥ अत एव जन्मनि हेतुः महदंश ॥ महदादयस्तेऽंशाः कार्याणि ले
शो यस्यास्य तत्कस्य ॥ तन्महदंशयुक्तं ॥ तद्युक्त इति ॥ न उत्तमः सौपराणामवराणामीशः परवान्तेऽप्रमनीतेस्व
राज्ञोऽस्मा ॥ १५ ॥

भा
टी
८

मामपेतत्रुर्वितकोरर्वरंचावेदयति ॥ तदेवाह ॥ वसदेवगेहेवे यनागारे जन्मनो यहि संवनमतुकस्यां
नवनरसिद्धवदकसादाविर्भावः कं समयादिव ॥ निलीयत्रजेवासक्त ॥ कालयवनादिरिपुभयादिव पुरा
मथुरायां ञ्वासीत ॥ पलायत ॥ पतत्र्वेदरेषु रिंतसरतोमम चेतः कर्मभ्रनेतुनोति अथयति ॥ तदे
वदर्शयति यदाहेति ॥ हे तात हे प्रवधु वां प्रसीद तम प्रसादे कुरू तेन कृपा निष्कृतिः सुसुष्टयं पेत्वां
स्माकं वहुव वनेरामा यमिप्राये ॥ ननु तर्हि प्रतीष्व रपवक्तिं नसाव ॥ नवत ञ्चदामावमे ननेत्रा हविः

मांखेद यमेन नहजस जनन्नविद्रं वनं यहस देवगेहे ॥ वने चवा सो विभया दिव सत्यं पुराद्यवा
स्तोपदनेन वीर्यं ॥५॥ हृतोति चेतः स्मरतो ममेन यदा रूपा दा वभिवं यापिशे ॥ तातांवक
सादुरूपां कितानाप्रसीद तेन्नो कृतनिष्कृतीनाम ॥६॥ कोवाप्रभ त्रसां ब्रिसरो जवे रंग विस
नेमी शेनपुमानिविनिवन ॥ यो विस्फुरद्दुविटपे नममे भोरे हमेनासेन निरमत्रकार ॥७॥ हृ
ष्टामवनि नं तुरागस्य पेचे दयसकसंहिषतो पिसि द्वि ॥ यायोगिनः संस्पृहयंति सम्यग्यो
गेन कम्बादिरहं सहेत ॥८॥ न धैववचामेन रलोकवीरायमा हवेहसमत्ता वरविरद्भ
नेत्रेः पिवतो नयनाभिरामे पार्थोद्भवस्तनाः पदस्मा पुरस्य ॥९॥

भि ॥ २७ ॥ कोवाप्रभं त्रिसरोजे योरे गस्मपिविजितृन्स्ते वमानः विस्मतेमीशेत शाकृपानं ॥ विस्फु
रन्नदूविटपः स्फुलतामपव हम्नोतः नेत्र ॥ नहूनस्पृरंवे साधनीयं भवद्भिरपिहष्यादिना
हृष्टेति ॥ २८ ॥ यां सिद्धिमसम्यग्योगेन प्रापमवो तमिति ॥ २९ ॥ आहवेपुद्धे पार्थस्यारैः कृतानिष्पा
पाः संतः नदेवंपरमेष्वयेपिपद्धयसेना त्रुशिने त्वे ॥ तस्मन्नरस्या नमंतं नयथपको स्याह ॥ ३० ॥
॥ ॥ ॥

द्वितीये कृष्णविश्लेषादुद्धवो चक्षुघो द्रवः ॥ तन्नैवाल्लचरित्राणि कृष्णस्यावर्णयन्न्वचित ॥१॥
तदेवं शिष्य वार्तां पृष्टस्योद्धवस्य श्रीकृष्णविरहोत्कंठावेशेन प्रतिवचनासामर्थ्यमाह इत्यादि ॥ प्र
तीत ॥ स्मारितेश्वरो यस्मिन्देवकीसुतस्मापनं प्रश्नं च पत्रिहाभ्यां ॥ ॥२॥ यः पंचवर्षो यो बाल
लीलया कृष्णसेवकवित्सदिकस्य परिकल्पितैरेव साधकैः परिचर्यां कुर्वन् ॥ प्रातर्भोजनं नाथ्यमा
र्थितोपि ॥ न ऐच्छत् ॥३॥ न रसेह हत् तंत्र गतः सामः ॥४॥ श्रीकृष्णांघ्रिसुधया साधु निर्वृतः

श्रीशुक उवाच ॥ इति भागवतः पृष्टः क्षत्त्रा वार्तां प्रियाश्रयां ॥ प्रतिवक्तुं न चोत्सेहे औत्कंठ्यात्
स्मारितेश्वरः ॥१॥ यः पंचहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ॥ तन्नैच्छद्रचयन्यस्य सपर्यां
बाललीलया ॥२॥ स कथं सेवया तस्य कालेन जरसं गतः ॥ पृष्टो वार्तां प्रतिब्रूयाद्भर्तुः पा
दावनुस्मरन् ॥३॥ स मुहूर्तमभूत्तूष्णीं कृष्णांघ्रिसुधया भृशं ॥ तीव्रेण भक्तियोगेन निम
ग्नः साधु निर्वृतः ॥४॥ पुलकोद्भिन्नसर्वांगो मुंचन्मीलद्दृशा शुचः ॥ पूर्णार्थो लक्षितस्ते
न स्नेहप्रसरसंप्लुतः ॥५॥ शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागतः ॥ विमृज्य नेत्रे विदुरं प्र
त्याहोद्धव उत्स्मयन् ॥६॥

न स्मा मेव तीव्रेण विवशत्वो न्मादके न भक्तियोगेन निमग्नः पुष्ट्ठ ॥४॥
पुलकैरुद्भिन्नानि ॥ उद्गमितानि सर्वांगानि ॥ यस्य मीलन्त्याः दृशा शुचः अश्रूणि मुंचन्
तेन विदुरेण पूर्णार्थः कृतार्थो लक्षितः ॥ यतो भगवति ॥ यः स्नेहप्रसरः स्नेहप्रवाहः तस्मि
न्संप्लुतो निमग्नः ॥५॥ भगवानेव लोकस्तस्मात् ॥ नृलोके देहानुसंधाने ॥ उत्स्मयन् ॥ पद्
मलस हासादि ॥ भगवद्वार्तयं स्मरणेन ॥ विस्मयं प्राप्तवान् ॥ श्रीकृष्णविरहेण संतप्यमानः

भा
२टी
८

श्रीकृष्णपदयुगमरगाः सर्वेसत्त्वानिन्द्रोवेग्रत्नमयेसति अजगरेणकालसहासर्पेणाग्रीतेषु
विगलितेषुतः एहदेहेषुतत्स्रष्टानावयंतोकिंतुक्ष्याम् अतुतम्यन्ताह १ इभंगोभागवहीनः ये
सहवसतोपिहरिरयमितिनविदुः यथासीरसमुद्रेनातगुरुपेतमत्स्याःमीनाःकेवलकम
नीयंःकश्चित्तलवदर्दसेवविदुः नतुस्तनमयद्भुतिनहतन यथानलेप्रतिबिंबितं चंद्रंनयोति
यथाग्रीनाहरिमस्सल्यगिराउरूपसंसारतास्कंनविदुरितिकेचित् यथामीनाल्विमिगालाद
यस्यसहदमयनानास्वेवसंतोपिइरूपवंदनविदुरितिकेचित किंभूतंचंद्रंजरारोगादिहवि

इदंवउवाच कृष्णयुगमरगानिन्द्रोवेगीतोषजगरेणाह किंतनःकृपालंत्रयांगातश्री
भृगदेहेखहं १ इभंगोवनलोकोयपदवोतितनरामपि येसंवसतोनविदुर्हेरिमीनाह
वोहरुपं ८ इतितत्स्याःगुरुमोतापकारामाप्नुतान्तनः साक्त्वनास्त्वभंसवेभूतावासम
मसतन ९ देवस्यमायथास्पृष्टायेवान्यदसहाश्रिताः भाम्यन्तेधीनेनदाकेणास्त्वगुमाम
नोहदये १० प्रदर्शनमनपसामविनस्महृष्णारणा आदायानरथाद्यसास्वविवलोक

तांस्त्रीहरिरयमितिनविदुः भागवहीनत्वादेवंनविदुःनतुतनसामस्यभावादित्याह ८ इतिनं
वितस्यंजानंतीति तथापुरुप्रतिशयेनमोहानिद्रगणः वकुस्मिन्नेवस्थानेआरमंतीतित
यापवंभूतामियिभूतानामावास्मीस्वरसंतसात्त्वनास्वभंश्रेष्ठमममंसत ९ येयादवाय
वेमायायामाःयास्वोपमस्सहदयीरितिवदंति येचशिशुपालादयःअसदेवान्यहेरमाश्रि
ताःनिदंति तेषांवाकेयामनतिहताउभात्मनोनिदिमचितस्यमारदामस्तुहिनेभाम्यते य

ध्रियते जीवति न वा ॥ अस्मात्सर्वैर्यतितो भैंकार्ये ध्रियते न मो मार्ये ॥ तथाप्यास्मर्थमेवाह ॥ तेन तथा भूते
न विना न देवाह ॥ यह्निति ॥ यत्रैरेव हिती यं सहायो यस्य ह्यथा भैंकार्ये जीवती तिष्ठ कस्मे वे त्याह
ध ॥ हे सोम्य ते ध्रुत राहं जीवं तन्मन यो चास्मि ॥ न क्रिमर्थं यत नं तं न च रे तः यरे ताप स्त ताय भ्रातृ वे यांड
वे त सुवट्टो हे रण यो विदुर हे द्वौ हं हन्त न वा न ॥ किं च जीवितो पिध्मात: समापिक न वा लि त्याह ॥ ये न स्व
हत ॥ भ्राता ॥ यह स्वपर्यः सका यात ॥ निर्यापित: विश्वासित: अहो खल विस्मय: जानतो पितस्ये

अहो ह्याविध्रियते भैंकार्ये राजर्षिवर्येण विनापितेन ॥ य
लौकवी रोधिरथो विनिरपिय तुहिं नी य: कञ्जभस्मतस्य: ॥ ४० ॥
सोम्यातु यो वे त सथ: पततं भ्रात्रे ये रताय विदुरहे य: ॥ तियो
पितो ये न स्व हत्वपुर्या अहं स्वपुत्रस्य समनुव्रतेन ॥ ४१ ॥ सोऽहं
हरे मर्त्यविडंबनेन दृशो न्यणा चालयतो विधातु: ॥ नान्यो
पलक्ष्य: पदवी प्रसादाच्चरामि पश्यन्गतविस्मयोऽत्र ॥ ४२ ॥

वेदत्रेविहिनं यतनत्वं सापुरयिङ्ग: त्वं मा पितो सीत्यत आह ॥ ४३ ॥ सोऽहं हरे: प्रसादात्तस्य पदवीमा
त्मस्वरूपं न ॥ गतविस्मय: अत्र भूतले मात्मोपलक्ष्य: न च संसन ॥ स्वच्छं विचरामि ॥ कथं भूतस्य
मर्त्यविडंबनेन वेषपर्यालापादिना ॥ मात्मयाणां तु करणेन नृणां दृश: ॥ श्रिज्ञ ह जीवालयत: आ
सयतं नयक्रिमेवं हरे: लीलया येन स्वभक्तानां वनवासादि क्लेशं संभवेति ॥ स्वस्य च दोषः बंध
मोक्षमात्रिये वा भवः ॥ तेषां हरेन्तेषां मयराधानं तरे हन नेवना परायी पे दाश्मत आह ॥ ४४ ॥

भा
तृती
१

नूनं निश्चितं त्रिभिर्मदैरुत्पथानां मुहुश्चालयतां वधाय हेतोः प्रपन्नानामार्तिजिहीर्षया ॥ ईशः समर्थोऽप्येवं सन् तेषामघम् उपैक्षत ॥ तदानीमेव तेषां वधे सर्वदुष्टराजवधो न स्यादिति भावेनेत्यर्थः ॥ विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मदः ॥ एते मदा मदान्धानां त एव हि सतां दमाः ॥ सर्वदुष्टहन्तृत्वं यथार्थमेव भगवतो जन्मकर्माणीति ॥ नान्यथेति कैमुतिकन्यायेनाह ॥ ४४ ॥ अजस्यापि जन्म अकर्तुरपि कर्माणि पुंसां ग्रहणाय कर्मसु प्रवृत्तये ॥ अन्यथा न चेदेवं न हि भगवतो जन्मादिकं यथा वान्यो लोको

नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ॥ वधाय प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशोऽप्युपैक्षताघं भगवान्कुरूणां ॥ ४३ ॥ अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यकर्तुर्ग्रहणाय पुंसां ॥ ४४ ॥ नन्वन्यथा कोऽर्हति देहयोगं परो गुणानामुत कर्मतन्त्रम् ॥ ४४ ॥ तस्य प्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासने स्वे ॥ अर्थाय जातस्य यदुष्वजस्य वार्तां सखे कीर्तय तीर्थकीर्तेः ॥ ४५ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे तृतीये प्रथमः १

वान्योऽपि परो गुणानां गुणातीतः देहयोगं कर्मविस्तारं वार्हतीति ॥ तस्मादेवंभूताचिन्त्यमायाविनोदस्य कथां कथयेत्याह ॥ ४४ ॥ तस्य प्रपन्नाः येऽखिललोकपालास्तेषां वशीये अनुशासने स्थितानामर्थाय प्रयोजनाय यदुषु जातस्य तीर्थं संसारतारिणी कीर्तिर्यस्येति ॥ ४५ ॥ इति श्री भागवते भावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां तृतीयस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १

कर्णाभरणकुंडलेनाभ्यां निर्भातौ यौ कपोलौ ताभ्यां श्रीर्य

महांतो मणयो यस्मिन् ॥ तेन किरीटेन ‸ लक्ष्मीवत्सविभ्रती ॥ २ ॥ देवप्रवरो वरो यस्मात्स
स्यांबुजेन यस्य सः ॥ ४ ॥ कौस्तुभः आभरणं कंठे यस्याः लक्ष्मीवदसि बिभ्रती ॥ भुवन ॥ महाभिषेति क्रि
वीर्ये रवलिंगनैः सासुरासुरगणैः ॥ अनादिनिधनविशेषेण नाभूतो भवतीति ॥ सुवन् ॥ महाभिषेति
सत्वविधत्वे भगवन्ननोः ॥ ५ ॥ श्रीमत्तेरयमाविर्भावः ॥ नत्वसदादिवज्जन्मादि नवास्तीः
माह ॥ नजातानन्मादयो यस्य कृतः ॥ अगुणागुणतो निर्वाणत्वे सार्णवाय ॥ अपारमो
तस्य रूपायेम चौः ॥ तथापि अगोचराणि मत्प्रतिसत्वाय दर्शननिलात् ॥ वलनत्व अपरिग

महामणिकिरीटेन केयूराभ्यां च भूषितां कर्णाभरणनिर्भातकपोलश्रीमुखांबुजां ॥ २ ॥
कौस्तुभाभरणां लक्ष्मीविभ्रतीं वनमालिनीं ॥ २ ॥
कांचीकलापवलयहारनूपुरशोभितां कौस्तुभाभरणां लक्ष्मीविभ्रतीं वनमालिनीं ॥ ३ ॥
सहस्रेर्नादिभिः सार्द्धं त्रिमद्भिरुपासितां ॥ महादेवप्रवरैः सपार्षदैः प्रहृष्टमनसे ॥ ४ ॥
सर्वामरगणैः सार्के सर्वांगैरवलिंगनैः ॥ ५ ॥ **ब्रह्मोवाच** ॥ अजातजन्मस्थितिसंयमाया
गुणाय निर्वाणसुखार्णवाय ॥ अणोरणिम्नेपरिगण्यधाम्ने महानुभावाय नमो नमस्ते
रूपंतवैतत्पुरुषर्षभेज्यं श्रेयोर्थिभिर्वैदिकतांत्रिकेण ॥ योगेन धातः सह नस्त्रिलोका
न्पश्याम्यमुष्मिन्नुह विश्वमूर्त्तौ ॥ ६ ॥
त्वय्यग्रतो नमस्ते

त्वंव्युपजातौ तेथा समूर्तिर्यस्मात् से ॥ न चैतद् संभा... सनातन त्वमपरिमेयतत्वोपपारदपति
वि ॥ यत्तो महानविंसोनुभावो यस्य ॥ ६ ॥ तत्स्मृतेः सनातन त्वमपरिमेयतत्वोपपारदयति योगेन गुणायेन अपो
रूपमिति ॥ हे स्तुरर्षभ हे धातः ॥ एतत्तव रूपं वैदिकेन तांत्रिकेण च योगेन गुणायेन अपो
स्थिभिः सहारु नेहज्जं ॥ अतो नेह मित्रातीमहत्वेज्ञात मिति भावः ॥ न च यत्पदेवाः हत्सवे
नयविहाः सन्यसवैम्यवेनामेनारस्मात् ॥ उअहोरस्कृतं अमुष्मित्सखिनोस्मान् ॥ त्रि
लोकांश्च सत्यरूपश्यामि ॥ तवहेतुः विश्वमूर्त्तौ यस्य ॥ अनत्तवेतद्रूपं परिच्छिन्नमपिनभ

नयावैकल्यमुपयाद्यति ॥ अवमः अल्पोपिकर्मकल्पः कर्माभासोपि ॥ ईश्वरार्पितश्चेद्धिफलाय
प्रभावयतकल्पते ॥ हि यस्मात्परईश्वरः पुरुषस्यास्मात्स्मात्तत्पदर्पितोहितस्य ॥ नत्वात्मनिर
र्पितेहितेचार्पिते ॥ निष्फलस्यात् ॥ ४४ ॥ अनंतफलत्वमाह ॥ यथाहिमूलावसेचनेस्कंधानांशा
खानांचभवति ॥ ४५ ॥ एवंसत्यर्पितदर्पितकर्मणांतदङ्गानांमस्माकंयदिमिनमिदद्भुःखमि
ति नमेववेत्सीत्याशयेनाह ॥ नमइति ॥ दुर्वितर्क्याणात्मकर्माणिस्वभावचेष्टितानियस्यत

नावमः कर्मकल्पोपिविफलायेश्वरार्पितः ॥ कल्पतेपुरुषस्यैवसत्याम्मादर्पितोहितः ४८
यथाहिस्कंधशाखानांतरोर्मूलावसेचनं ॥ एवमाराधनंविष्णोः सर्वेषामात्मनश्चहि ४९
नमस्तुभ्यमनंतायदुर्वितर्क्यात्मकर्मणे ॥ निर्गुणायगुणेशायसत्त्वस्थायचसांप्रतं ५०
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेऽष्टमस्कंधेऽमृतमथनेपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीशुकउवाच ॥
एवंस्तुतः सुरगणैर्भगवान्हरिरीश्वरः ॥ तेषामाविरभूद्राजन्सहस्रार्कोदयद्युतिः ॥ १ ॥
तेनैवसहसासर्वेदेवाः प्रतिहतेक्षणाः ॥ नापश्यन्खंदिशः क्षौणीमात्मानंचकुतोविभुं ॥ २ ॥
विरिंचोभगवान्दृष्ट्वासहशर्वेणतांतनुं ॥ स्वच्छांमरकतश्यामांकंजगर्भारुणेक्षणां ॥ ३ ॥
तप्तहेमावदातेनलसत्कौशेयवाससा ॥ प्रसन्नचारुसर्वांगींसुमुखींसुंदरभ्रुवं ॥ ४ ॥

से ॥ ५ ॥ इत्यष्टमस्कंधेपंचमः ॥ ५ ॥ षष्ठेतुनः स्तुतिर्विलासाविर्भूते सुरैः कृता ॥ तत्संज्ञयाज्ञासुरैःसा
कममृतार्थंमहोद्यमः ॥ १ ॥ सहस्रार्कोणामुदयेद्युतिरिवद्युतिर्यस्य ॥ १ ॥ सहसातेजसाप्र
तिहतानीक्षणानिचक्षूंषि ॥ २ ॥ तामाविर्भूतांतनुंविरिंचोदृष्ट्वानदृष्टावेतिपंचमेनान्वयः
कंजगर्भंवदरुणेईक्षणेयस्याः ॥ ३ ॥ तप्तहेमवदवदातेनपीतेनलसताकौशेयवाससा
युक्तांप्रसन्नान्यानिचारूणिसर्वाण्यंगानियस्याः शोभनेशब्देयस्याः सुंदरेभ्रुवौयस्याः सातां

यदमेव किं चित्रकृतेतिचेत्तमाह ॥ अच्छमिति अमृष्टैः केनचो विस्फुलिंगाइव ॥ ते त्वतो वयं इत्यादि
पादमेव किं चित्रकृतेतिचेत्तमाह ॥ श्रुतमिति ॥ अनन्तमेव हि ज्ञानादेवानां च मंत्रं विपत्स्व ॥ इदं कृतेनेत
मातः सेनः यामनः संप्रेषः किंवा विश ॥ अनन्तमेव हित्वा नादेवानां च मंत्रं विपत्स्व ॥ इदं कृतेनेत
पाद्यनुपरिशोत्तयेः ॥ ९ ॥ इदं यत्र यं ॥ इयदेहमइ त्वमिमेतेयथाऽव चेव विज्ञाय जगाद संहता
विपत्तितां नक वीणि कारका गीहि या नीशे कान्नं ॥ १० ॥ ईश्वरस्यापि न चैवाभिमेतमिन्नाद
एकमवेष्य इ समयोपि ॥ ७ ॥ इदं यत् देवा ॥ अप्येव च गंधर्वोदयः ॥ ९ ॥ वः स्यात्मनः ॥ त्वतो यावद्भ
ग्रहंगीतिवि यत्र सतादयो वेदस्तादयो गीविकेतवस्ते ॥ किंवा विरामे पादस्य शिवमानाविध
स्व पानो हि जन्देवमंत्रं ॥ १० ॥ श्लोक ३ ॥ पूर्वविदित्यादिभिर्गीदितः सन् विज्ञापते पादस्यप
देव ॥ जगाद जीमनगभीरयागिपाव हाजली स्तह न सर्वकारकान्न ॥ ११ ॥ एकत्वेवपरस्त
सिन्नरकार्यं स्वरेश्वरः ॥ विहते कामस्थानादमगुह्योत्पनादिभिः ॥ १२ ॥ श्रीभगवानुवाच
हन्तव्यमनहोप भोहेदेवाममभाषिते ॥ स्मृतांतावदिनाः सर्वेपश्येयावः स्याद्यवस्य ॥ १३ ॥
याह दाखवेदनेपे स्तावतस्थि विधीयता ॥ काव्येनाउगरहतेनस्तेयावद्धोभवस्थास्तन ॥ १४ ॥
अरयोपि हि संयया सतिकार्या वीगोरवे ॥ यदि मयकवदेवायस्य सपरवीगतेः ॥ १५ ॥
अमतोत्पादनेयत्नः क्रियतामविलंवितं ॥ यस्यपीतस्य वै जन्तुर्मृत्युग्रस्तोमरो भवेत् ॥ १६ ॥
तिन्वा तौ वेरयो सर्वावीक्ष रस्माल्लनो यथेः ॥ मेथानेमेदरकृत्वा नेत्रं कृत्वा तवाक्षकिं ॥ १७ ॥
वोहहि मं वृत्ति ॥ १८ ॥ अयंपस्य प्रयोजनस्य पदवी सिद्धिप्राप्ते ॥ ततः पश्चादहिमयकवदस्य
यातकभावेनवर्तितव्यमितियावः ॥ यदापि दिकायोनिरुद्धाहियंयानिर्गमदा इविधा
नाथं प्रयामेमन्थकेणासंपिं विपते ॥ पश्चात्तमेवकदाचिद्भवयतितयार्थमार्गप्रहरैः ॥ म
यसंपेयामृतस्यर्थः ॥ मतस्तैः सहयत्नार्थेनदाह अमृतोत्पादनइति ॥ यथामृतस्य पीतस

विश्वमूर्तिर्विमेवा र॥ त्वयीति॥ वटस्य मृत्तिकाया यथा॥ आदिरंतश्च मध्यं च त्वं तयात्वमस्य जगतः तत्र
हेतुः परस्मात्प्रधानादपि परः॥ ३१॥ मृत्तिकादृष्टांतेन परिणामे प्राप्ते मेवारयति॥ त्वमिति॥ स्वया
साधीनया॥ अत एव गुणानां त्वयैवापि परिणामेऽपि गुणामेव त्वं तु कूटः पश्यंति मनीषिणो विवे
किनः विपश्चितः शास्त्रज्ञाः॥ ३२॥ एतदेव स्पष्टयन्नाह॥ यथाग्निः काष्ठे मथनेन॥ अमृतं मात्मे
गोषु दोहनादिना॥ भुवि अन्नं बीजावापादिना अन्नं अंबु उद्यमनेन खननेन॥ उद्यमनेषु

त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्य आसीत्त्वय्यंत आसीदिदमात्मतंत्रे॥ त्वमादिरंतो जगतोऽस्य म
ध्यं घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात्॥ ९॥ त्वं माययात्माश्रयया स्वयेदं निर्माय विश्वं तदनुप्रवि
ष्टः॥ पश्यंति युक्ता मनसा मनीषिणो गुणव्यवायेऽप्यगुणं विपश्चितः॥ १०॥ यथाग्निमेधस्य
मृतं च गोषु भुव्यन्नमंबूद्यमने च वृत्तिं॥ योगैर्मनुष्या अधियंति हि त्वां गुणेषु बुद्ध्या कवयो व
दंति॥ ११॥ तं त्वां वयं नाथ समुज्जिहानं सरोजनाभातिचिरेप्सितार्थं॥ दृष्ट्वा गता निर्वृतिमेव स
र्वे गजा दवार्ता इव गांगमंभः॥ १२॥ स त्वं विधत्स्वाखिललोकपाला वयं यदर्थास्तव पाद
मूलं॥ समागतास्ते बहिरंतरात्मन् किं वान्यविज्ञाप्यमशेषसा क्षिणः॥ १३

प्रकारे वा गणिस्मादिना इति
नो विकासः॥ यद्वा अबुद्धउद्यमने॥ वृत्तिं गमनादिना उत्थयो योगैः पार्थिवे मनुष्या अधियंति तथा
कवयस्तत्त्वज्ञा गुणेषु बुद्ध्या विवेचयंति वदंति च॥ ११॥ हे नाथ सरोजनाभ॥ अतिचिरादीप्सितं मर्थं
तं योगैकप्राप्यं त्वां समुज्जिहानं॥ आविर्भवंतं अद्य दृष्ट्वा॥ अद्य वयं निर्वृतिं गताः॥ दवा
र्ताः दावाग्निपीडिताः॥ १२॥ यदर्थं वयं पादमूलं समागताः॥ तदेव त्वं विधत्स्व॥ अशेषसाक्षिणः

भा॰टी॰ किंचा ६ विंशत्यनमसि २५

भा०
अष्टी
११

विसर्जितः प्रस्थापितः स्वपर्वते न च स्थिते वा स्वके रागमनोयोगादिति भावः ॥३९॥ इत्यष्टमे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ समुद्रमथनोद्भूतविषभीत्याखिले जने ॥ स्वतः सन् कृपया हरः पपौ विषमितीर्यते ॥१॥ फलभागेन तवाप्यमृते भागो भविष्यतीति संमन्त्र्य वासुकिं नेत्रं गिरौ परिवीय सं

तांस्तथाभग्नमनसो भग्नबाहूरुकंधरान् ॥ विज्ञाय भगवांस्तत्र बभूव गरुडध्वजः ॥३७॥ गिरिपातविनिष्पिष्टान्विलोक्यामरदानवान् ॥ ईक्षया जीवयामास निर्जरान्निर्व्रणान्यथा ॥ गिरिं चारोप्य गरुडे हस्तेनैकेन लीलया ॥ आरुह्य प्रययावब्धिं सुरासुरगणैर्वृतः ॥३८॥ अवरोप्य गिरिं स्कंधात्सुपर्णः पततां वरः ॥ ययौ जलांत उत्सृज्य हरिणा स विसर्जितः ॥ इति श्रीभागवतेऽष्टमस्कंधेऽमृतमथने मंदराचलानयने षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ श्रीशुक उवाच ॥ ते नागराजमामंत्र्य फलभागेन वासुकिं ॥ परिवीय गिरौ तस्मिन्नेत्रमब्धिं मुदान्विताः ॥ आरेभिरे सुरा यत्ता अमृतार्थे कुरूद्वह ॥ हरिः पुरस्ताज्जगृहे पूर्वं देवास्ततोऽभवन् ॥२॥ तन्नैच्छन्दैत्यपतयो महापुरुषचेष्टितं ॥ न गृह्णीमो वयं पुच्छमहेरंगममंगलं ॥३॥ स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाः प्रख्याता जन्मकर्मभिः ॥ इति तूष्णीं स्थितान्दैत्यान्विलोक्य पुरुषोत्तमः ॥ स्मयमानो विसृज्याग्रं पुच्छं जग्राह सामरः ॥ कृतस्थानविभागास्त एवं कश्यपनंदनाः ॥४॥ ममंथुः परमं यत्ता अमृतार्थं पयोनिधिं ॥५॥ मथ्यमानेऽर्णवे सोऽद्रिरनाधारो ह्यपोऽविशत् ॥ ध्रियमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात्पांडुनंदन ॥६॥ ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः ॥ आसन्स्वपौरुषे नष्टे दैवेनातिबलीयसा ॥७॥

वेष्टय ॥ आरेभिरे प्रारेभिरे ॥ वासुकिवक्त्रदेहदिः पुरस्तान्मुखं जगृहे ॥ ततोऽभवन् ॥ पुच्छेन सह ॥ २॥ कृतो यथा स्वं स्थानविभागो यैः ॥४॥ दैवेन हेतुना स्वपौरुषे नष्टे सति ॥७॥

नंदनं हि तेषाम् स्तनपानेनामृतानां सुसत्वाह्लादो शोभाजद्रति ॥ बलिभिः सह कालिभिः साध्यार्थाः सद्ग
सरसा विवानं सिद्ध्यतीति कृत्वा सामादिकं पदं दिशति ॥ एवमिति हृष्टाः प्राह स यः ॥ २४ ॥ संरंभेण
सभ्मे णसां नयासा मन्मार्गेण यथा सिद्ध्यति ॥ वल्लभमर्थनाद्धुत्मन्नेषु ॥ २५ ॥ सदा ह्यबलिष्ठये
द्वेषभाजो भविष्यंति हे सा पूर्वकल्पहा ॥ एवं तद्वन्मोदर्थं यदिष्टं स्वसंगाः सुराः २६
न संरंभेणासिद्ध्यंति सर्वेषां सांत्वयायथा ॥ न भेद्यत्वकालकृतादि पाजलधिसंभवान्
लोभः कार्योन वो जातरोषः कामस्तव सत्व ॥ २७ ॥ इति देवान् समादिश्य भगवान् पुरुषो
त्तमः ॥ तेषामंतर्दधे राजन् स्वच्छंदगतिरीश्वरः ॥ २८ ॥ अथ तस्मै भगवते नमस्कृत्य पितामहः
भवश्च जग्मतुः स्वं स्वं धामोपेयुर्बलिं सुराः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वारीनप्यसंयत्तान्जातक्षोभान्स्वनाय
कान् ॥ न्यषेधद्दैत्यराट्श्लोक्यः संधिविग्रहकालवित् ॥ ३० ॥ ते वैरोचनिमासीनं गुप्तं चासुर
यूथपैः ॥ श्रिया परमया जुष्टं जिताशेषमुपागमन् ॥ ३१ ॥ महेंद्रः श्लक्ष्णया वाचा सांत्वयित्वा
महामतिः ॥ अभ्यभाषत तत्सर्वं शिक्षितं पुरुषोत्तमात् ॥ ३२ ॥ तदरोचत दैत्यस्य तत्रान्ये येऽसु
राधिपाः ॥ शंबरोऽरिष्टनेमिश्च ये च त्रिपुरवासिनः ॥ ३३ ॥ ततो देवासुराः कृत्वा संविदं
कृतसौहृदाः ॥ उद्यमं परमं चक्रुरमृतार्थे परंतप ॥ ३४ ॥ ततस्ते मंदरगिरिमोजसोत्पा
ट्य दुर्मदाः ॥ नदंत उदधिं निन्युः शक्ताः परिघबाहवः ॥ ३५ ॥ दूरभारोद्वहश्रांताः शक्रवैरोच
नादयः ॥ अपारयंतस्तं वोढुं विवशा विजहुः पथि ॥ ३६ ॥ निपतन्स गिरिस्तत्र बहूनमर
धुः उपतन्नगः ॥ ३७ ॥ असंयतानपि हृष्टास्यो दानवान् चूर्णयामास महता भारेण कन
काः कीर्णहेः ॥ ३८ ॥ वैरोचनिर्बलिर्जित्न मघोबंधै लोकांपेनतं ॥ ३९ ॥ तत्सर्वमसतो न्यपना
दि ॥ ४० ॥ तत्रैव न्मे वासुराधिपाः पौलोमकालेयाद्यः शंबराद्यश्च ते भ्यारोचयन्त संविदं

काबलं २५

सप्तमं ३२ ३३ ३४ पद्माख्ये स्कंदे

भा
स्कं
८

धृतो द्वितीयेन स धृतनाद्रिः ॥ भगवान्सर्वप्रभुरूपो नेतव्यः सोऽभवत्तेस्त्वन्वयः कथंभूतः कनकपरि
धिः पीतवासाः कर्णौ विद्योतमाना विद्युत्कुंडलललनाया यस्य स तथा ॥ मूर्ध्नि भ्राजन्तो विललितां
कचा यस्य स तथा ॥ नेत्रैस्त्रिभिः देदीप्यमानैः स पश्यति गिरिः प्रतिदृष्टी पर्वतः ॥ ४ ॥ हालाहलमि
माहात्म्यनाम यस्य संभ्रान्तानुकृतामकरादयस्तु यस्मिन् ॥ मत्स्यादिभिराकुला च ॥ ५ ॥ न हि विषमप्र
तिप्रमति क्रियायाम्प्यमिति वाक्तः उग्रो वेगो यस्य स तदेवादः ॥ दिग्दिग्दिगीतिवहाउग्रवेगा

मथ्यमानान्नदासिंधोर्दैवासुरवरूथपैः ॥ यदा सस्थानमायेन निर्ममे यामिनः स्वपे ॥ ६
मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्युन्मूर्ध्नि भ्राजद्विललितकचः स्त्र्यधरोरु
क्तनेत्रः ॥ जैत्रैर्दोर्भिर्जगदभयदैर्दंदशूकं रहीन्द्रं नामं च यस्मात्प्रतिगिरिशिवा शोभ
नायोऽभ्युपायाद्रेः ॥ ७ ॥ निर्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषं महोल्बणं हालाहलाह्वमग्रतः ॥ स
भ्रान्तमीनोन्मकराहिकच्छपात्तिमिद्विपग्राहतिमिंगिलाकुलात् ॥ ८ ॥ तदुग्रवेगं
दिशि दिश्युपर्यधो विसर्पदुत्सर्पदसह्यमप्रति ॥ भीताः ॥ प्रजाः दुद्रुवुरंग सेश्वरा अरक्ष्यमाणाः
शरणं सदाशिवं ॥ ९ ॥ विलोक्य तं देववरं त्रिलोक्या भवाय देव्याभिमतं मुनीनाम्
आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपो जुषाणं स्तुतिभिः प्रणेमुः ॥ १० ॥

सोमं च सेवितारश्च यो यस्मात् ॥ सतत एवास्ते विलोक्य भीताः भ्रमेण केनाप्यरक्ष्यमाणाः सदा
शिवं शरणं ॥ दुद्रुवुः जग्मुः ॥ ९ ॥ त्रिलोक्या उद्भवाय देव्या सह ॥ अद्रौ कैलासे आसीनं ॥ न
यापि मुनीनामभिमतं ॥ तेषामेवापवर्गाय तपो जुषाणं ॥ १० ॥

विघ्नेशास्सविधिं तेन रचितं विघ्नं॥ अविनयः समोभिसंधिः संकल्पो यस्य॥ ८॥ जनयोजनमस्तारो
विस्तारो सोस्तीति तथा तेन एहेन॥ ९॥ तस्मिन्नेव जन्मने॥ भस्मन॥ प्राक्रुतगुणमेने॥ १०॥ स्मारवे
ण अस्वरकालेदेवेन देवाकारेण रूपेण विभातं॥ प्राक्तनिदेवदेन्य मध्येन्तो वेदांछ रूपेण तेजो
भयावोपरूपेण॥ ११॥ परेण रूविणान्तोभितं नक्राणां चक्रं समूहो यस्मिन्॥ १२॥ दर्शनमुत्रो
विलोकाविघ्नेशाविधिं तेऽस्यरोद्रेजनवीर्योविनयाभिसंधि॥ शान्तवपुः काञ्चपमङ्गतेम
हस्मविस्मयतोपगिरिमुञ्जहार॥ १३॥ नत्रुस्थितेवीतकलावलेपुनः सत्रुस्थिता निर्मथिते
मराभरा॥ इथारहहेन मललत्यो जनन प्रसन्नविणानदीपरवापरोमहान्॥ १४॥ महरासुरे
द्रभेनवीर्यवेपितेपरिभमनेतिनिर्मगाहहतः॥ विभ्रमन्दावेनेनमादिकल्पोमेने
नकरूपनमप्रमेयः॥ १५॥ तथा सुरानाविशदासुरेणरूपेणानेषाबलवीर्यमीरयन्॥ उ
दीपयन्देवगणस्रविसृष्टैवेनना गैद्र मवोपरूपः॥ १६॥ उपर्यगैंद्र गिरिराड्वास्याक्रम्य
लेन सहस्रवाहुः॥ तस्मादि विव्र समवेद्रशुद्धे रंभ इव द्धि: समसनोभिहहः॥ १७॥ उपर्यंच
भालनिगोत्रनेत्रयोः परेणतेमाविधाता समेधिताः॥ मनेंपुरत्रितरसामदोन्नटामन
हाद्रिणान्तोभितनकचक्रं॥ १८॥ अहीन्द्रसारसकदोरटमखस्यासाग्रियुमाहतवकेता
सुराः पौलोमकालेयबलीलललादयोदवाग्निदग्धाः सरलाद्रवाभवन्॥ १९॥ देवाश्रुतकुा
सुसिविताहनप्रभान्वयावरस्वरवरकेतुकाननान्॥ समभ्यवर्षल्भगवद माव तावकुः
समुद्रोमेपगरवायवः १९
तिववासाश्वमहीद्रसमारसंभ्रपविमिताः कदोरायेदगादयः
तेभ्योनिगिताभ्यामगिथुमाभ्यामाहतवर्चोयेषांते॥ सरलाद्रुमविशेषाः॥ १९॥ देवांश्वभगवद
वावकाः समभ्यवर्षन्॥ समुद्रोर्मिभिरुपगरदावायव मुशीतलावकुः वानि सा॥ कथंभूतान्

तेषांहीदृस्यमापाकोत्वाविशितापसवे...सुकाश्वकारीतियेत्थं ५

भा. श्री. ९८

पुरेव प्रवे रेव प्राणता नेभ्नीवा त्तेमामा सृषणामा स्वपलवान्नाहंकारः ॥४८॥ त्रयीमयात्मन ॥ वेदत्रयम्
ते ॥४९॥ वचोपनिषदः तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवेशानरूपाणि ते पञ्च मुखानि यस्य तस्मै ? तेषां
वर्गः तेषामेव मंत्राणां पदच्छेदेनाष्टात्रिंशत्कलात्मकाः मंत्रात्मकः शिव इति स्थितिः उपरतावस्था
॥५०॥ प्रथमे स्थाने भूतसूक्ष्मलोकादि भूयो सृष्टिभिः विसर्गः प्रतिसर्गः ॥ सहारः यहाथेः सत्तादिभिः
विविधः सर्गः तानि नेत्रत्रयं ॥ हे देव छंदोमयो स्वर्षिवेदः ॥ सतवेत्ता इन्द्रगोसाङ्ख्यमनु सितिपा
नाभिनेभस्तेभ्य सनतनभस्वान्ते यस्य वते ष्विनलस्मरेत ॥ पुनवन्नाम्ना सुधाणानवान्ना
मासो मनाधाभिनवस्मिरेत ॥५१॥ कृतिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसंघा रोमाणि सर्वौषधिवी
रुधः ॥ छंदांसि साक्षात्तव सप्त धातवस्त्रयीमयात्मन् हृदयं सर्वधर्मः ॥५२॥ मुखानि पञ्चोप
निषदस्तवेश यैस्त्रिंशदष्टोत्तरमंत्रवर्गः ॥ यत्तच्छिवाख्यं परमार्थतत्त्वं देव स्वयं ज्योतिरव
स्थितिस्ते ॥५३॥ छाया त्वधर्मोर्मिषु यैर्विसर्गो नेत्रत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि ॥ सांख्यात्मनः शा
स्त्रकृतस्तवेक्षा छंदोमयो देव ऋषिः पुराणः ॥५४॥ न ते गिरित्राखिललोकपालविरिंचवैकुं
ठसुरेंद्रगम्यं ॥ ज्योतिः परं यत्र रजस्तमश्च सत्त्वं न यद्ब्रह्म निरस्तभेदम् ॥५५॥ कामाध्व
रत्रिपुरकालगराद्यनेकभूतद्रुहः क्षपयतः स्तुतये न तत्ते ॥ यस्त्वंतकाल इदमात्मकृ
तं स्वनेत्रवह्निस्फुलिंगशिखया भसितं न वे
द ॥ सत्रुवेदः ॥ तमेवाह ॥ छंदोमय इति ॥५२॥ हे गिरि ॥ तमेव वह्निस्फुलिंगशिखया भसितं नवे
द ते परं ज्योतिरखिलानां लोकपालादीनां गम्यं न भवति ॥ कुतः यत्र रजआदिनास्ति ॥ किंत ज्यो
तिः यन्निरस्तभेदं ब्रह्म ॥५५॥ कामाध्वरश्च त्रिपुरश्च कालगरश्च ते तत्पत्तः त्रिपुराद्यनेकभूतद्रुहस्तान्त
क्षपयतः संहरतः स्तुतये तत्कर्म स्तुत्येन भवति ॥ अल्पमेतदित्यर्थः ॥ नारभूतगरास्यापि वद्याभावि
वेनतित्वविदेशः तत्त्वयेऽल्पेन भवतीत्याह इदं यस्त्वं भवान् ॥ स्वनेत्रवह्निविस्फुलिंगस्य

निर्गुणं सगुणं चैव शिवं हरिपराक्रमैः ॥ त्वं तत्त्वमनेकानां नाममेदैर्न देवयोः न त्वेवं भक्तो वि
मुक्तितिश्चितिर्देवत्वाद्गुणात्मकत्वेऽति ॥ यस्य नगणोघहरणगोदीन्यथेसेनदाहेर्भूतन ॥ स्वरूपत्वतः
सिद्धसाानन्त्वब्रह्मादिसंज्ञोऽधनेसे ॥ ३५ ॥ तत्रदेतः तेब्रह्मेति ॥ सदसत्तो भावादेवतिर्यग्गादिरूपा
भावयतीतितथा ॥ हस्मृतनवयनिरिक्तनास्तीस्रारूः ॥ प्राप्नैवतन्नानाशक्तिभिर्जगद्रूपेण
भातःयस्मादीश्वरःस्वतःसिद्धज्ञानतत्त्वशुभपादयेतः ॥ ३६ ॥ जगदात्मनात्मात्मतःप्रकारमाङ्गः

प्रजापतनयदुत्तु ॥ देवदेवमहादेवभूतात्मन्भूतभावन ॥ गदिनःभूतगणपचोसैलोकादह
नादिपात्तु ॥ ३७ ॥ त्वमेकःसर्वजगतामीश्वरोवधमोस्ययो ॥ तेनामर्वतिकशालाःप्रपच्चाति
हरेगुरुः ॥ ३८ ॥ गुणमयाभ्याससशक्त्यासमगोस्थित्यप्यान्विभो ॥ यस्येयदासहसमन्त्रसवि
सृताविमिथो ॥ तेन्नस्पपरमेशस्यसदसद्भावभावन ॥ नानाशक्तिभिराभातत्त्वमात्मात्जग
दीश्वर ॥ ३९ ॥ तेशाद्योतिजगदादिदामाद्यालैद्रियद्रव्यगुणंस्वभाव ॥ कालःक्रतंसत
सृतेवेपमलाप्पतवंयद्विहृदामनेति ॥ ४० ॥ अग्निमुखेनेखिलदेवतात्मावितितिविद्र
लोकभवान्विपकेन ॥ कालगतिनेखिलदेवतात्मनोदिशश्चकर्णौरसनंजलेशम् ॥ ४१ ॥

तेषादृयवेदस्ययोनिःस्वतःस्वतःसिद्धज्ञानत्वंजगदादिमहत्तत्त्वंप्राणाश्चप्रहंकारःकथंभूतः
प्राणेन्द्रियद्रव्यगुणाकारगुणभूततागुणायस्यतत्तसादिस्थितिविषयस्यपर्याः स्वभावादयस्तत्त्वमेव
क्रतुःसंकल्पःसत्यमृतंचेतियोधर्मःसत्वंमहदादिरूपत्वेहेतः ॥ त्रिहविगुणात्मकथ्यद्दल
रेप्रधानत्वपितदाश्रयंतदामनेति ॥ पदाभ्युंवंभूतेनपिविहृदत्तेप्रमाणेप्रकाशकमाकृति
सर्वं ॥ ४० ॥ अग्निखिलदेवतात्माग्निःसर्वदेवतामुखनिष्कृतेःसोग्निसतत्त्वेहेलोकभवद्विनीयानेष

कृपयतः कृपां कुर्वतः पुंसः ॥४१॥ क्षेमतः स्वस्ति यो भवतां सतां स्वत्वेन जीवितमस्ति मर्षः ॥४२॥ जग्धु
मत्तुं करतलीकृत्य ॥ करतलपरिमितमात्रं ॥४३॥ तस्यापि दुर्गात समयसमीसमीतिनिविश्चल
लाटगतादितिनिर्गता पुण्डुदाणि व्यालालेशाजात्वव्यामानसननववदेशाभुवनत्वहरणक
णसमर्थमदेकनाथस्य जलकल्मषः जलदोषो विषं स्ववीर्यं दर्शयामास ॥ यस्मात् गले नीलं
चकार ॥ साधोः कृपालोः ॥४४॥ प्रस्कन्नं गलितं स्वपरेच्छये सविषाः ते पिबन्तः अन्येन विषम

पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयते हरिः ॥ प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचराचरः ॥४१॥ तस्मादि
दं गरं भुंजे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ॥ एवमामंत्र्य भगवान्भवानीं विश्वभावनः ॥४२॥ तद्विषं जग्धुमा
रेभे प्रभावज्ञान्वमोदत ॥ ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषं ॥४३॥ अभक्षयन्महादेवः कृ
पया भूतभावनः ॥ तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकल्मषः ॥४४॥ यच्चकार गले नीलं तच्च सा
धोर्विभूषणं ॥ तप्यंते लोकतापेन साधवः प्रायशो जनाः ॥४५॥ परमाराधनं तद्धि पुरुषस्याखिला
त्मनः ॥ निशम्य कर्म तच्छंभोर्देवदेवस्य मीढुषः ॥४६॥ प्रजा दाक्षायणी ब्रह्मा वैकुंठश्च शशंसिरे ॥
प्रस्कन्नं पिबतः पाणेर्यत्किंचिज्जगृहुः स्म तत् ॥४७॥ वृश्चिकाहिविषौषध्यो दंदशूकाश्च ये परे ॥४८॥
इति श्रीभ० स्कंधे सप्तमः ॥७॥ श्रीशुक उ० ॥ पीते गरे वृषांकेण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ॥ ममंथुस्तरसा
सिंधुं हविर्धानी ततोऽभवत् ॥१॥ तामग्निहोत्रीमृषयो जगृहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ यज्ञस्य देवयानस्य
मेध्याय हविषे नृप ॥२॥ तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चंद्रपांडुरः ॥ तस्मिन्बलिः स्पृहां चक्रे नेंद्र ईश्व
रशिक्षया ॥३॥ तत ऐरावतो नाम वारणेंद्रो विनिर्गतः ॥ दंतैश्चतुर्भिः श्वेताद्रेर्हरन्भगवतो महिं ॥

तीव्रतोक्ता ॥४॥ ग्रस्य मेसप्तमे ... इच्छमाने ॥ ततोऽभवत्पारिजातः सुरलोकविभूषणं
दोलत्वात् विश्वमोहनेन सर्वैः धन्वंतरेर्हत्वेन सोम मोहिन्यद्धवर्द्धयेते ॥ हविर्धानी सुरभिः ॥१॥ देवयानस्य
ब्रह्मलोकमार्गप्रापकस्य यज्ञस्य साधनीभूतेन हविषे ॥२॥ ईश्वरशिक्षया भगवत्कृतया शिक्ष
या ॥३॥ भगवतो यः श्वेताद्रिः कैलासस्तस्य महिमानं दंतैः शिखरकत्वेहरत ॥ चतुर्दंत्वादुद्दरन्

ततः देवं निःसंपरानुग्रहस्य गृत्वा येनिर्द्वंतिते तिमर्त्यो इत्याहुः ॥ येन उन्मयासहृद्वरे तेन सायो निनरोदके का
मिनेक त्यन्ते मलपति ॥ तथा मम ध्याने चरंते ॥ उग्रक्रूरं पशुपञ्च हिंसक स्यते ॥ कथं भवंत आत्मारामा
मुग्धवो विसृष्टहितो परे ह्यात्मलौहे द्विविंशति मंत्रिहृदं यस ॥ तथा भवंतमपि तपसाभितममपि तेन
ने तत्वोति मविदं त्विति काङ्क्षः ॥ वद्धीलां नैवविडंबितं धीः अनो हातलज्जाः स्पमत्वयाः कथमात्मारा
मैः सेवितं च चरणाब्जयुगलस्य कामितं समभवः ॥ कथं वा नपसाभितमस्य यात्तं सोयत्वं पशुपतेवास
भवतीन विचार्यैव प्रलापा हि स्मर्थेः ॥ २४ ॥ आत्मानात्मावविवेकानां वर्जा महानो पितव नतं नजान
ये त्वात्मारामगुरुभिर्हृदि चिंतितं त्रिदंडं नरेत मम यानतपसा भितमं ॥ कथं तव उग्रपशुर्बंदि
वंते मम ध्यानेते नूनमूतिमविदं त्वद्वा नलज्जा ॥ २५ ॥ नतस्यते सदृशतोः परस्पना ततं स
हृपया समने प्रभवेति भव ॥ अस्मादयः किंतु न सत्वचैव यद्वा ॥ ततस्तेषां विष्णुपापविश
क्रिमावे ॥ २६ ॥ पतन्स्परं सम पश्यमानाः परं तेमहेश्वरं ॥ स्तनाय दि लोकस्य ध्याक्रिसेव्यत्त
कर्मणः ॥ २७ ॥ **शुक उवाच** ॥ तदीत्वा व्यसनेना नासौ हृषया भवपीडितः ॥ सर्वे भगवत्प्रदेव दत्सार
सतीर्थियां ॥ २८ ॥ **शिव उवाच** ॥ अहो वत भवा मेनत्वमनानां न पश्यपवे शासं ॥ हीनोहम ध्यनोऽ
त्मकालकृत्या दुपस्थितं ॥ पापास्माना परीक्ष्य नाविधेयम मयंहि मे ॥ एतावान्हिप्रभो २९
र्थो यदीनपरिपालनं ॥ ३० ॥ प्राणैः स्वैः प्राणिनः पांति साधवः क्षणभंगुरैः ॥ बद्धवैरेषु भूतेषु
मोहितेष्वात्ममायया
तीत्यादि ॥ तत्र स्पात्तव सद्धृपमग्रमनेत्तानेव प्राद्योपितनसमर्थाः संस्त
वनेन तत्कृतः पात्कः स्युः नरव यंक योम भवाम ॥ यत स्तेषां सर्गोः स्पनावांचीनाः तथापि यदेन
त्सवत ॥ पनतात्मदशा क्रिपरिमितमात्रमित्यर्थः ॥ २५ ॥ नदेवाहुः पनेत्मरश्मितिं ॥ नमरेहृपतत्या
पितृदर्शनादेवहृत्वा तथीव य इत्याहुः स्तनायेति ॥ २६ ॥ मत्स्यभावमविचार्य विषयाने सहसमुं
कथं विहिंसयित्वा रयेदितिशंकया तासमत्यत्परत्राह ॥ अहो वतेति सार्धैः स्वतनिर्मितं वैप्रास
दुःखं प्राणैः स्तनां प्राणास्तेनोऽहं नासेमयापमभोः समर्थ्य स्पार्थकार्यैः किं च बद्धवैरेषु भूतेषु पर

व

पदं स्थानं ध्रुवं नित्यं ॥ अव्यभिचारिणो नित्याः ॥ संतो गुणा यस्मिन् ॥ तन्नान्वविंदत क्वचित्कस्यचि
द्दोषस्य सद्भावात् ॥ १९ ॥ तदेवाह ॥ नूनमिति त्रिभिः मन्युनिर्जयो नास्ति दुर्वासः प्रभृतिषु ज्ञानं शुक्रा
दिषु संगवर्जितं तन्नास्ति ॥ महत्त्वेपि ब्रह्मसोमादेर्न काम निर्जयः परतोव्यपाश्रयः परापेक्षे
इन्द्रादिः स किमीश्वरः ॥ २० ॥ नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित्तच्च न संगवर्जितं ॥ शिबिप्रभृति
षु ॥ पुंसः कार्तवीर्यादेः वीर्यमस्ति अजवेगेन कालवेगेन परिहृतं न भवति ॥ गुणासंगव
भूषणानि विचित्राणि विश्वकर्मा प्रजापतिः ॥ हारं सरस्वती पद्ममजो नागाश्च कुंडले ॥ १६ ॥
ततः कृतस्वस्त्ययनोत्पलस्रजं नदद्द्विरेफां परिगृह्य पाणिना ॥ चचाल वक्त्रं सुकपोलकुंड
लं सव्रीडहासं दधती सुशोभनं ॥ १७ ॥ स्तनद्वयं चातिकृशोदरी समं निरंतरं चंदनकुंकुमो
क्षितं ॥ ततस्ततो नूपुरवल्गुशिंजितैर्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ ॥ १८ ॥ विलोकयंती निर
वद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारिसद्गुणं ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धचारणत्रैविष्टपेयादि
षु नान्वविंदत ॥ १९ ॥ नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित्तच्च न संगवर्जितं ॥ कश्चिन्म
हांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतो व्यपाश्रयः ॥ २० ॥ धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृ
दं त्यागः ॥ क्वचित्तत्र न मुक्तिकारणं वीर्यं न पुंसोस्त्यजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुण
संगवर्जितः ॥ २१ ॥ क्वचिच्चिरायुर्न हि शीलमंगलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः ॥ य
त्रोभयं कुत्र च सोप्यमंगलः सुमंगलः कश्च न कांक्षते हि मां ॥ २२ ॥
र्जितः सनकादिः द्वितीयः समवर्ती न हि समाधिनिष्ठत्वात् ॥ २१ ॥ चिरायुष्यपि मार्कंडेयादयोपि शी
लमंगलं नास्ति ॥ इंद्रियदमनशीलत्वात् ॥ क्वचित्तदप्यस्ति ॥ हिरण्यकशिपुप्रभृतौ ॥ आयुषस्तु
न वेद्यं ॥ इतो न भगवद्देहेनाकस्मादेव मृत्युसंभवात् ॥ यत्र कुत्र च मार्कंडेयादि
ष्विंद्रियदमनाद्यभावाच्छीलमंगलं चिरायुश्च तिष्ठते सोप्यमंगलः इवोतः कश्चि

भा॰ स्कं॰ ८

वल्गुभिः गताद्विभिः सखीभिरारतिकर्म ॥ ८ ॥ मदामाधर्वनः तेनतैस्तैः कस्तूरिकाद्विज्ञानासोदामिनी॥ स्फटिकादिमयानि विष्वंगे व्यधिके विस्फुरती विद्युद्दिव कान्त्यादिशो रंजयंती श्रीः संपत्ताद्वा निधारणीमती सैव भगवत्यागरमाविरभूदिमपं ॥ ९ ॥ तस्या रूपादिमहिम्ना आदित्य चेतोयेषां भगवद्दत्तसिद्धिस्थितयाश्रिया विलोकितानां देवानां यथाहर्षं ॥ सर्वे संपन्ना मिमसगारणा ॥ वन

ततस्तस्या सरसी जाता निष्कलंकया सवासमः ॥ समरणः सखीणां वल्गुगतिलीलावलोकनैः ॥
ततस्ताविरभूत्सा तां कीरमाभगवत्परा ॥ रंजयंती दिशः कान्त्या विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ १ ॥
तस्याश्चकुः स्पृहां सर्वे सुरासुरमानवाः ॥ रूपौदार्यवयोवर्णमहिमादिभिचेतसः ॥ २ ॥ त
स्याश्चासन्नमानिन्येमहेन्द्रो महदद्भुतं ॥ मतिमन्सः सरित्श्रेष्ठा हेमकुंभैर्जलं शुचि ॥ ३ ॥ आ
भिषेचनिकाभूमिगाह्वरत्नकलौषधीः ॥ गावः पंचपवित्राणि वसंतो मधुमाधवे ॥ ४ ॥ ऋ
षयः कल्पयांचक्रुरभिषेकं यथाविधि ॥ जगुर्भद्राणि गंधर्वा नाट्यश्च ननृतुर्जगुः ॥ ५ ॥ मे
घा मृदंगपणवमुरजानकगोमुखान् ॥ व्यनादयन् शंखवेणुवीणास्तुमुलनिःस्वनान् ॥ ६ ॥
ततोभिषिषिचुर्देवीं श्रियं पद्मकरां सतीं ॥ दिगिभाः पूर्णकलशैः सूक्तवाक्यैर्द्विजेरितैः ॥ ७ ॥
समुद्रः पीतकौशेयवाससी समुपाहरत् ॥ वरुणः स्रजं वैजयंतीं मधुना मत्तषट्पदां ॥ ८ ॥

द्विपर्यवंवक्ते अभिषेकादि महोत्सवपूर्वकं वस्त्रादि परिहारेण भगवत्यामिपकार समाह ॥ तस्या इत्यादिना ॥ आस्थासीदारुणीदेवी त्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन आभिषेचनिकाः अभिषेकोचिताः पंचपवित्राणि पंचगव्यानि ॥ मधुमाधवौ चैत्रवैशाखभवं फलपुष्पादि ॥ पादांतरे पिहवे सपद्वार्यः मधुमासेभवं मधुरनिवा ॥ १ ॥ अभिषेकं अभिषेकोचितविधिं ॥ नाट्यं नटानां स्त्रि

भा॰
प्री॰
२१

वाहनीवहनाद्देवस्य यदन्ते तन्मयी स्तुता ॥ २२ ॥ श्रीवत्सपीवरोरोद्देशो यस्य कंबुग्रीवः शंखनाभिरिवत्रि
रेखासहन्ना ग्रीवा यस्य ॥ २३ ॥ स्निग्धः कुंचितः केशानामसंतापि यस्य ॥ २४ ॥ इत्यमाकृष्य सभायामोक्ता
ग्रहनेन ग्राम्यत्वे परिहृतो मम ॥ २५ ॥ स्निग्धः दैत्यानां परस्परं कलहोन्मादने न योगमायया ॥ वंश्र

श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः ॥ शीलादिगुणसंपन्ना लेभिरे निर्वृतिं परां ॥ २६ ॥
निःसत्वा लोलुपा राजन् निरुद्योगा गतत्रपाः ॥ यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः २७
अथासीद्वारुणी देवी कन्या कमललोचना ॥ असुरा जगृहुस्तां वै हरेरनुमतेन ते ॥ २८ ॥
अथोदधेर्मथ्यमानात् काश्यपैरमृतार्थिभिः ॥ उदतिष्ठन्महाराज पुरुषः परमाद्भुतः ॥ २९ ॥
दीर्घपीवरदोर्दण्डः कंबुग्रीवोऽरुणेक्षणः ॥ श्यामलस्तरुणः स्रग्वी सर्वाभरणभूषितः ॥
पीतवासा महोरस्कः सुमृष्टमणिकुंडलः ॥ नीलकुंचितकेशांतः सुभगः सिंहविक्रमः ॥ ३१ ॥
अमृतापूर्णकलशं बिभ्रद्वलयभूषितः ॥ स वै भगवतः साक्षाद्विष्णोरंशांशसंभवः ॥ ३२ ॥
धन्वंतरिरिति ख्यात आयुर्वेददृगिज्यभाक् ॥ तमालोक्यासुराः सर्वे कलशं चामृताभृतम्
लिप्सन्तः सर्ववस्तूनि कलशं तरसाहरन् ॥ नीयमाने सुरैस्तस्मिन् कलशेऽमृतभाजने ॥ ३४ ॥
विषण्णमनसो देवा हरिं शरणमाययुः ॥ इति तद्दैन्यमालोक्य भगवान् भृत्यकामकृत् ॥ ३५ ॥
माखिद्यत मिथोऽर्थं वः साधयिष्ये स्वमायया ॥ मिथः कलिरभूत्तेषां तदर्थे तर्षचेतसाम् ॥ ३६ ॥
अहं पूर्वमहं पूर्वं न त्वं न त्वमिति प्रभो ॥ ३७ ॥

देसाधयिष्यामि ॥ अतो माखिद्यतेत्याहे
तिदोषः ॥ न देवाः ॥ मिथ्यति ॥ तर्षः कामः तद्युक्तानि चेतांसि येषां तेषामेवं समबलानां
कलिरभूत् ॥ ३७ ॥ ॥

॥

एवं विस्मयपरस्मान्निरपेक्षमपि मुकुंदमेव वरं वृणे ॥ तत्किं ॥ अव्यभिचारिभिः सद्भिर्धर्मतत्त्वादि-
भिर्गुणैः निजैकाश्रयत्वया च नैरपेक्ष्येणावरं सर्वोत्तमत्वहेतुः अगुणाश्रयं प्रकृतिगुणातीतं
पादान्तरेण मम वाचार्थः ॥ अत एव स्वस्वरूपे स्थितं ॥ किंच सर्वैर्गुणैरणिमादिभिरपेतं ॥ इतरं प्रय
भावः ॥ यद्यपि स्वयमात्मारामत्वेनान्यनिरपेक्षः तथाप्याश्रितानां श्रीणिमादिसिद्धीर्ददाति यो
तं ॥ तथा मामपि नोपेक्षेत ॥ तावत्तेन च तत्सेवया हृद्गतार्थः सोऽकिंचनैः प्राकृतैर्विति ॥ तम
वहेत्तवतीति ॥ २१ ॥ तदेवाह ॥ तस्या सदेशोकमनीषया च वक्तं जमालां निधाय ॥ तदङ्गं हसती
एवं विस्मयाव्यभिचारिसत्कृष्णोर्वरं निजैकाश्रयसत्कृष्णाश्रयं ॥ वव्रेव रं सर्वगुणेरपेतं
तं रमासुकुंदं निरपेक्षमीप्सितं ॥ २२ ॥ तस्यां सदेशांसयोर्नवकंजमालां माधवसधुव्रतवरू
थगिरोपघुष्टां ॥ तस्थौ निधाय निकटे तदुरः स्वधाम सव्रीडहाससविकसन्नयनेन याता ॥ स
तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या वक्षो निवासमकरोत्परमं विभूतेः ॥ श्रीः स्वाः प्र
जाः सकरुणेन निरीक्षणेन यत्र स्थितैधयत साधिपतींस्त्रिलोकान् ॥ २४ ॥ छात्र
तूर्यं स्वदंगनानां वादित्राणं पृथु स्वनः ॥ देवानुगानां सस्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत
ब्रह्मरुद्राङ्गिरोमुख्याः सर्वे विश्वसृजो विभुं ॥ ईडिरे वितथैर्मन्त्रैस्तल्लिङ्गैः पुष्पवर्षिणः ॥
तस्मात्तस्मीं तस्मानिकटेन स्थो ॥ कथंभूता मायेतोथेमथुवनाः तेषां वरूथसमिराडुपघुष्टां ता
दितां ॥ कथंभूताश्रीः सव्रीडहासेन ॥ विकसन्नयन तेन तस ॥ उरः स्वधाम याता सती ॥ वक्षः
प्रतीत्य माणा तस्या विभूत्यर्थं ॥ २३ ॥ भगवानपि त्रैलोक्याभिवृद्धये स्ववक्षस्तस्याः स्थानं द
दाविन्याह ॥ तस्या इति ॥ विशिष्टाभूतयो विभवा यस्याः तस्याः त्रिजगतो जनन्याः श्रियः पर
मं वास्थानं ॥ पेयधत ॥ अवर्धयत ॥ २४ ॥ तल्लिङ्गैः विस्मयत्रिपादकैः प्रवितथैर्यथार्थैः ॥ २५ ॥

भा
स्कं
२२

नत्वमेमोहितैर्दैत्यैः स्वर्पितैः सतभाजने ॥ नदत्तं च ने नरदेवेभ्यः सतेदत्तं नयेर्धने ॥ १ ॥ अहो हपं सौंदर्यं धाम
श्रुतिरिति निवर्तते ॥ कांतमित्यादि ॥ पसकं ॥ १ ॥ मत्संतीवत्सोभयंतीव ॥ २ ॥ कस्याशीत्य शुकस्यत्कम
स्साभिः ॥ यतस्तनकेन चित्कृत्स्नं सर्वत्याहुः नेति ॥ त्वात्वो अमरादिभिर स्पृष्टं सर्वोनत्जानीमत्र तिन

शुक उवाच ॥ नैतस्मोन्यतोसराः पात्रे हृदंतस्तस्मत्सौहृदं ॥ हिपेनोदस्युधर्मेणत्रायांतीदृह
शः स्तिपं ॥ ३ ॥ अहो हपमहो धाम अहो अस्मानवंवयः ॥ इतितेनानमुभिहुत्स पसकं ज्ञोत्न
हृष्टकयाः ॥ ४ ॥ कात्वंकंजपलाशादिकृत नारी किं चिकीर्षसि कस्यासि वदवामोरु मत्युती
वमनोसिनः ॥ ३ ॥ नवयं त्वामरैर्दैत्यैः सिद्धगंधर्वचारणैः ॥ नास्पृष्टपूर्वां जानीमो लोकेशै
श्च कुतो नृभिः ॥ ४ ॥ नूनं त्वं विधिना सुभ्रु प्रेषितासि शरीरिणां ॥ सर्वेंद्रियमनः प्रीतिं वि
धातं सघृणेन किं ॥ ५ ॥ सा त्वं नः स्पर्धमानानामेकवस्तुनि मानिनि ॥ ज्ञातीनां बद्धवैराणां
शंविधत्स्व सुमध्यमे ॥ ६ ॥ वयं कश्यपदायादा भ्रातरः कृतपौरुषाः ॥ विभजस्व यथान्याय
नैवभेदो यथा भवेत् ॥ ७ ॥ इत्युपामंत्रितो दैत्यैर्मायायोषिद्वपुर्हरिः ॥ प्रहस्य रुचिरापांगै
निरीक्षन्निदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कथं कश्यपदायादाः पुंश्चल्यां मयि संगताः
विश्वासं पंडितो जातु कामिनीषु न याति हि ॥ ९ ॥ सालावृकाणां स्त्रीणां च स्वैरिणी
नां सुरद्विषः ॥ सख्यान्याहुरनित्यानि नूत्नं नूत्नं विचिन्वतां ॥ १० ॥ शुक उवाच ॥ इति
ते क्ष्वेलितैस्तस्या आश्वस्तमनसोसुराः ॥ जहसुर्भावगंभीरं ददुश्चामृतभाजनं ॥ ११ ॥

अपितज्ज्ञानीमपव ॥ ५ ॥ आश्वस्ता मितिं तत्दर्पांनं त्वीभ्रुवेलोव संपादितमित्याहुः ॥ नूनमिति सर्वे
द्रियाणां च मनस्य प्रीतिं विधातुं सघृणेन किं प्रेषितासि ॥ ५ ॥ किं वायं हृत्कं ये वा ज्ञातिनां मिने
वैनूनं प्रेषितैर्वे समधैः ॥ भेदो विग्रहोपघातभवेत्तथा ॥ ६ ॥ संगता ॥ अश्रुसत्ताः ॥ ९ ॥ हे सुरद्विषः

दुर्वृत्तानोनाकोवाप्रकारमाह॥ देवासुरनिद्धाभ्यां॥ येदेवाः वलेनायासेनहेतवः साधकाः तस्मा
यासोहेतस्रुपनादिपुंचासितिवासवयोरोपथासवैषासमफलं॥ नद्धत॥ नयावक्रतिः क्षुद्धि
कामाः सदमासीत्संवित्ति॥ येपनमानानामसर्वाविनश्यंतिव॥४१॥ तद्रूपंवर्णयति येव्वेभिः प्रेक्षणीय
उत्पलश्यामंसर्वावयवसुंदरं॥ समानयोः कर्णयोराभरणंयस्मिन्सकपोलंचतत्उन्नस
नासिकंचाननंयस्मिन्ततसुष्ठुग्रीवायस्मिन्कंठेआभरणंयस्मिंस्तत्सुभुजं॥४२॥ शोभनाग्रीवा

देवाः स्वभागमहरन्येनस्यायासहेतवः॥ सत्रयागरूपेणस्मिन्भूयोधर्मः सनातनः॥३८॥
इतिसाम्यमपिधर्मदैतेयाज्ञानमत्सराः॥ दुर्वलाः प्रवलाज्ञात्महेतोनकलयान्वहुः॥३९॥
एतस्मिन्नंतरेविश्वः सर्वोपायविदीश्वरः॥ योषिद्रूपमनिर्देश्यंदधारपरमाद्भुतं॥४०॥
प्रेक्षणीयोत्पलश्यामंसर्वावयवसुंदरं॥ समानकर्णाभरणंसकपोलोन्नसाननं॥४१॥
नवयौवननिर्वृत्तस्तनभारकृशोदरं॥ मुखामोदानुरक्तालिझंकारोद्विग्नलोचनं॥४२॥
विभ्रत्सुकेशभारेणमालामुत्फुल्लमल्लिकां॥ सुग्रीवकंठाभरणंसुभुजांगदभूषितं॥४३॥
विरजांवरसंवीतनितंवद्वीपशोभया॥ कांच्याप्रविलसद्वल्गुचलच्चरणनूपुरं॥४४॥
सव्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकनैः॥ दैत्ययूथपचेतस्सुकाममुद्दीपयन्मुहुः॥४५॥
इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे भगवन्मायोपलंभने नाम अष्टमोऽध्यायः॥८

येनतत्कंठाभरणंयस्मिन्निर्तिवासभुजयोरंगदाभ्यांभूषितं॥४२॥ विरजांवरेणसंवीतोनि
तंवएवद्वीपः विशालत्वात्॥ तस्यशोभायुक्तयाकांच्याप्रकर्षेणविलसन्॥ वल्गुयथा
भवत्येवंचलतोश्चरणयोर्नूपुरेयस्मिन्॥४५॥ सव्रीडेनस्मितेनसहविक्षिप्ताकंपितायाभ्रू
भ्रूः तस्याविलासेनसह॥ यान्यवलोकितानितैः दैत्ययूथपानांचेतःसुमुहुःकामंप्रेरे

एवं तांस्त्रीत्वेऽपि ह्यवित्वाय कृतवान्॥ तया हविर्भिः असुराणां सुधादाने सर्पाणां क्षीरदानमिव॥ दुर्नयं अन्या
यं मत्वा नांस्तथा तेभ्यो न व्यभजत् अयं भावः॥ दैत्यैर्मदीयं साधु साधु वा मन्तव्यं तेभ्य एव॥ अतो मत्
कारेण तानेव सुधां पाययिष्यामि॥१९॥ किं चैतेनैव अन्याय्ये विभजने स्त्रीके न चैतेभ्यो नान्ये व क्रूरे
भ्यो दानं न्याय्यं॥ अनलेभ्यः सुधां न दद्यामिति॥ पंक्तीः पृथगेव विरक्ताः कल्पयित्वा विधाय तांश्च
पंक्तिषु॥ स्वेषु स्वेषु तत्तज्जातीयेषु॥ तांश्च असुरान् अपि मनोरमेणैव उपवेशयामास॥२०॥ उपसं

असुराणां सुधादानं सर्पाणामिव दुर्नयं॥ मत्वा जातिनृशंसानां न तां व्यभजदच्युतः॥२१॥ क
ल्पयित्वा पृथक्पंक्तीरुभयेषां जगत्पतिः॥ तांश्चोपवेशयामास स्वेषु स्वेषु च पंक्तिषु॥२२॥
दैत्यान्गृहीतकलशो वंचयन्नुपसंचरैः॥ दूरस्थान्पाययामास जरामृत्युहरां सुधां॥२३॥ ते
पालयंतः समयमसुराः स्वकृतं नृप॥ तूष्णीमासन्कृतस्नेहाः स्त्रीविवादजुगुप्सया॥२४॥
तस्यां कृतातिप्रणयाः प्रणयापायकातराः॥ बहुमानेन चाबद्धा नोचुः किंचन विप्रियं॥२५॥
देवलिंगप्रतिछन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि॥ प्रविष्टः सोममपिबच्चंद्रार्काभ्यां च सूचितः॥२६॥
चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः॥ हरिस्तस्य कबंधस्तु सुधयाप्लावितोऽपतत्॥२७॥
शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीकृपत्॥ यस्तु पर्वणि चंद्रार्कावभिधावति वैरधीः॥२८॥
पीतप्रायेऽमृते देवैर्भगवाँल्लोकभावनः॥ पश्यतामसुरेंद्राणां स्वं रूपं जगृहे हरिः॥२९॥

वंचयं कृमानं प्रियवाक्यादिना॥ नानतिक्रम्यातिक्रम्य गमनेन हेरस्यान पिहितवान्॥२३॥ तया कृतः
स्नेहो येषु ते स्त्रिया सह विवादस्य जुगुप्सया॥२४॥ कृतः अतिप्रणयः स्नेहो यैः प्रणयापायेन का
तराः भीताः॥ एतेनाव कृपणाः दैवं किं विस्मिवेत॥ यत्र तयोः धीयः कृपामतीतश्च स्मितादिवकृमा
नेन चाबद्धाः नियंत्रिताः समयपालनादिभिः बद्धैरेतैः कारणैर्यपि किंचिद विप्रिया नोचुः किंतन्न

ईषत्स्मितेन यो भावस्तस्याः तथाम याकृते ॥ साधुवाः साधुवाचयद्भ्रुवेन ॥ श्रेणीक्रुहतः ॥ तदृहि विभजे ८२
ग्रस्तरङ्गुणवाः देस्य श्रेष्ठाः प्रमाणमिय मामजानेतः ॥ ८३ ॥ यद्योपजोबयव्यामीति ॥ ग्रहतस्पलदणं
ग्रहतं यद्य निशेक्क ग्रुक्तं वा सः स्वयंभुवा ॥ शालेनमांगलिकोङ्गनावस्माचेणसर्वदामागग्रङ्गक्रूण
यपविविम्नु ॥ ८४ ॥ यथेरामोदितायामरभीकेतायांशालायां ॥ ८५ ॥ अथ यन्तस्यांशालायां रेहेनरेदूस्मा
कलशपाणिनाविवेशाकचंभूता मणिवधाद्यकनिष्ठेकरस्यकरभोवहिः करभसदृशौ सह
तलोगरहीत्वा स्तनभाजने हरिर्वे भाव ईषत्स्मितयोभयामिना ॥ यद्यभ्रुवेनक्रच साधुसाधुवा
हृते नमयावोविभजे स्वधामिमा ॥ ८६ ॥ इत्यभिव्याहृतेन तस्या ग्राकर्ण्य स्वरङ्गणवा ॥ अग्रमाला
विदसंसर्वतेन येन त्वमंसत ॥ ८७ ॥ अथ्याघोछहृतस्त्यानाङ्गनाचरविधानतः ॥ दत्वागेवि
प्रभृतेभ्यः हतनस्यपनाहिने ॥ ८८ ॥ यद्योपजोबवासासिपतिथायाहृतानिते ॥ क्रुधोद्गयावि
धास्यवैश्यागयेश्वमिष्विना ॥ ८९ ॥ मास्तुवेषपविष्टश्रस्रेगुहितिनेपूचा ॥ थपामोदित
शालायां नछायांप्रमाल्यदीपकैः ॥ ९० ॥ न स्यानदेङ्करभोरुसधाङ्कुलप्रोणितटालसग
तिमंदविह्वलाक्षी ॥ साक्रजनीकनकनपुरसिंजितेनकुंभस्तनीकलशपाणिरथाविवे
श ॥ ९१ ॥ तां श्रीसखी कनककुंडलचारुकर्णा नासाकपोलवदनोपरदेवनाल्यामस ॥ सं
वीक्ष्यसंभ्रमभरुहस्मितवीक्षणो नदेवासरा विगलितस्तनपोहकोलाम ॥ ९२ ॥ ॥
तां दृष्ट्वा यस्याः सा ॥ शात्कमनीयेकुंडलेयस्यांसतेनश्रोणीतटेनविशालायाः श्रोणिप्रलसामं
दगतिर्यस्याः सापाठांतरे ॥ करभसदृशाघोरुवीलसत्कुंडलयस्याः साचासौश्रोणीतटेनाल
सगतिश्चमदेनविह्वले स्निग्धीयस्याः ॥ ९१ ॥ तांश्रियः सखीसंवीक्ष्य देवासरः संभ्रमभरः कथंभू
ताकनककुंडलेयस्याः साचासेचारवंकर्णादयोयस्याः साचविगलितोविस्तस्तः स्तनप

टिकागर्गसंहितायाम् ४९

भा॰ सटी॰ २४

रणः संग्रामः उदन्वतः समुद्रस्य रोधसि तीरे एव अभवत् ॥ ५ ॥ अम्भोनिधिं समासाद्य निमग्नः ॥ ६ ॥ चित्रध्वजप
टाटोपैर्मणिभिः स्फुरद्वीराणां मालाभिः शस्त्रजालैः देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ यादसां मालाभिः सागरा

सुपर्णा लोपराः सहिंहहा नेदिनि नंदना ॥ अमरणाम् आणाउ सेतुर्देवा स्वयं धनायुधाः ॥ ३ ॥
ततः सुरगणाः सर्वे सुधया पीतया एधिताः प्रतिसंयुयुधुः शास्त्रैर्नारायणपदाश्रयाः ॥ ४ ॥
तत्र देवासुरो नाम रणः परमदारुणः ॥ रोधस्युदन्वतो राजंस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ ५ ॥
तत्रान्योन्यं सपत्नास्ते संरब्धमनसो रणे ॥ समासाद्यासिभिर्बाणैर्निजघ्नुर्विविधायुधैः ॥ ६ ॥
शङ्खतूर्यमृदङ्गानां भेरीडमरिणां महान् ॥ हस्त्यश्वरथपत्तीनां नदतां निःस्वनोऽभवत्
॥ ७ ॥ रथिनो रथिभिस्तत्र पत्तिभिः सह पत्तयः हया हयैरिभाश्चेभैः समसज्जन्त संयुगे ॥ ८ ॥
उष्ट्रैः केचिदिभैः केचिदपरे युयुधुः खरैः ॥ केचिद्गौरमृगैर्ऋक्षैर्द्वीपिभिर्हरिभिर्भटाः ॥ ९ ॥
गृध्रैः कङ्कैर्बकैरन्ये श्येनभासैस्तिमिङ्गिलैः ॥ शरभैर्महिषैः खड्गैर्गोवृषैर्गवयारुणैः ॥ १० ॥
शिवाभिराखुभिः केचित्कृकलासैः शशैर्नरैः ॥ बस्तैरेके कृष्णसारैर्हंसैरन्ये च सूकरैः ॥ ११ ॥
अन्ये जलस्थलखगैः सत्त्वैर्विकृतविग्रहैः ॥ सेनयोरुभयो राजन्विविशुस्तेऽग्रतोऽग्रतः ॥ १२ ॥
चित्रध्वजपटै राजन्नातपत्रैः सितामलैः ॥ महाधनैर्वज्रदण्डैर्व्यजनैर्बार्हचामरैः ॥ १३ ॥ वा
तोद्धूतोत्तरोष्णीषैरर्चिर्भिर्वर्मभूषणैः ॥ स्फुरद्भिर्विशदैः शस्त्रैः सुतरां सूर्यरश्मिभिः ॥ १४ ॥
देवदानववीराणां ध्वजिन्यौ पाण्डुनन्दन ॥ रेजतुर्वीरमालाभिर्यादसामिव सागरौ ॥ १५ ॥

विवरेण तु रितिचनणोमन्वयः ॥ यादोभिरितिवा ॥ सितैरमलैः आतपत्रैः छत्रैर्बार्हैश्चामरै
रैश्च ॥ अन्ये नैवांसिनो हृतैः उत्तरैरुत्तरीयैरुष्णीषैश्च ॥ सूर्यरश्मिभिः सुतरां स्फुरद्भिः ॥ १५
॥ ॥

२५

हरिभक्तानामेवोयमः फलति ॥ नान्येषामित्येवमाख्याननामर्थं सारः ॥ एवमिति ॥ समादेशमद्रयो
येषांहेतमेदरादिः अर्थः समुद्रेतिमेवीरुधादि विविधः कल्पः फलकेषांचित्तानेकेषांचित्रेतिवै
विमर्षेषांने फलेवैषम्यवंताव भेत्तुरित्यर्थः तदेवाह ॥ तत्रतेभ्रगस्यपादपंककजरजः प्रणाहेवा
प्रमत्तफलमापुः सएवसेव्य इत्यर्थः यतदेतिमसंवेधात ॥ ४ ॥ एतदेवोपपादयति यदिति
प्रसह्यःमाणः वसथनमाणाहिभिर्देहात्मजादिषु ॥ दभिर्यस्नुस्मनेदेहायश्यैयक्रियतेऽमर्थः न
दसत ॥ व्यर्थंभवति ॥ कुतः दृष्यत्कात ॥ भेदाप्रथत्वात ॥ शाखानिषेचनत्वात नैवप्राणादि
एवंसतारामरगणाः समदेशाकालहेत्वर्थकर्ममतयोपिफलेविकल्पाः ॥ तत्रामृतंसुर
गणाः फलमंजसापुर्यत्पादपंकजरजः प्रणामाद्वैस्याः ॥ २८ ॥ यद्युज्ञनेनसर्वसकर्मम
नोवचोभिर्देहात्मजादिषुन्दभिस्तदसत्पृथक्त्वात ॥ तैरेवसद्भवतियक्रियतेपृथक्त्वात्सर्व
स्यतद्भवतिमूलनिषेचनंयत ॥ २९ ॥ इतिश्रीभागवते महापुराणेष्टमस्कंधे टीकायां नव
मोध्यायः ॥ ९ ॥ शुकउवाच ॥ इतिदानवदैतेयानाविंदन्नमृतंनृप ॥ युक्ताः कर्मणियत्ताश्च
वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १ ॥ साधयित्वामृतंराजन्पाययित्वास्वकान्सुरान् ॥ पश्यतांसर्वभू
भिरीश्वरोद्देशेनयत्क्रियते ॥ तत्तसत ॥ महाफलंभवति ॥ कु(तानांययौगरुडवाहनः ॥ २ ॥
तः पृथक्त्वात् ॥ ईश्वरस्यसर्वमात्रुगतत्वात ॥ तत्रदृष्टांतः यततरोर्मूलनिषेचनं ॥ तद्यथासर्व
स्कंधपत्राद्युपिभवतीति ॥ यद्दाल्पाप्तौ पंचस्मो ॥ दृष्यत्कंपयोलोकानेभेददृष्ट्याहेहा
तुर्देशेनयक्रियते ॥ तदसत ॥ अदृष्यत्कंपयालोकोप्युरदृष्ट्यातेवतेश्वचयक्रियतेत
सद्भवतीति ॥ शेषसमाप्ते ॥ २९ ॥ अष्टमेनवमः ॥ ९ ॥ दशमेमृतमसुरादैत्यैरायुद्धमथपस्वैः ॥ दै
ममायाविषसोश्रदेवेष्वाविर्बभो हरिः ॥ १ ॥ तदेवसमस्तावासिनोभक्तानामितीरितं ॥ भक्तम

भा
प्रदी
२५

सर्वे देवप्रकरणस्थानेन बलिसत्तैः वाणोत्सेधेयेषां तैः ॥ २ ॥ निशुंभशुंभाभ्यां देवी ॥ २५ ॥ सुरोहंती
सारोहाः तैः सहिताः ग्रस्मदेवाहाः हवैतकेवलं नमाद्य उक्ताः कथंभूताः निहताबाहाश्च यो
येषां छिन्नानिधनाशे नियेषां ॥ २४ ॥ तेषां देवादीनां मदावांतरयथा गेस्त्र चूर्णीनामयो धना
श्रपयानि तेन नष्टचिरस्थिनोऽहमपर्वणा ॥ सर्वा बलिसत्तैर्देवावाणत्सेधैः श्यानेनव
२ ॥ याहृष्णा चतथा सोमः शुलोमा धुधुधेनिलः निशुंभशुंभयोर्देवी भद्रकालीनव
स्विनी ॥ २ ॥ वृषाकपिस्तेन वेनमहिषेणाविभावसुः इल्वलः सहवातापिर्वृत्र शुवैरी
रम ॥ ३४ ॥ कामदेवेन दुर्मर्षः उत्कलो मातरिश्वसह ॥ हरस्पति स्तेन सानरकेणाने
गुरुः ॥ ३ ॥ मरुतो निवातकवचैः कालेयैर्वसवो मराः ॥ विश्वेदेवास्तु पौलोमैः रुद्राः क्रोध
वशैः सह ॥ ३५ ॥ तएवमाजावसुरासुरेन्द्रा द्वंद्वेन संहमवयुध्यमानाः ॥ श्रमोसमासाद्य
निनस्युरोजसा निनिमवलान्हत्वा शरासितोमरैः ॥ ३५ ॥ भुशुंडिभिः प्रकरादहिंपट्टिशैः
शाल्मलकैः प्रासपरश्वधैरपि निस्त्रिंशभल्लैः परिघैः समुद्गरैः सभिंडिपालैश्च
शिरांसि चिच्छिदुः ॥ ३६ ॥ गजास्तुरंगाः सरथाः पदातयः ॥ सारोहवाहा विविधा विखंडि
ताः ॥ निकृत्तबाहूरुशिरोधरांघ्रयश्छिन्नध्वजेष्वासतनुत्रभूषणाः ॥ २८ ॥ तेषां पदाघा
नरथाङ्गचूर्णितादायोधनादुल्बण उत्थितस्तदा रेणुर्दिशः खं द्युमणिं च छादयन्न्यवर्तताऽसृ
क्स्रुतिभिः परिप्लुतं
मणमरुस्थलोरेणुः दिशाः खं द्युमणिं च नरः छादयन्तं देवता क्स्रुतिभिः परिप्लुतं
दैत्येवतेन ॥ कथंभूतानि ॥ असृक्स्रुतिभिः परिप्लुतानि ॥ सिक्तात् ॥ यद्वापरि वनाहेतो
र्मेवतेन भावेन ॥ रजःधारा एपतत्सर्वं तन्मबल नादिग्धमहीं ॥ प्रथमोनपाठे रेणोर्विशे

चपा ४६ ॥

९४

असुराणां याचमूः तस्याः पतिः स बलिर्यानमास्थितः १३ उदये उदयगिरिशिखरस्थितः चंद्र इव
विरेज इति त्रयाणामन्वयः १४ सर्वे तिमत्सर्वाणि विद्यन्ते यस्मिन्निति मरथारासाहस्री १५ नाना

वैरोचनो बलिः संख्ये सोऽसुराणां चमूपतिः यानं वैहायसं नाम कामगं मयनिर्मितं १६
सर्वसांग्रामिकोपेतं सर्वाश्चर्यमयं प्रभो अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं दृश्यमानमदर्शनं १७
आस्थितस्तद्विमानाग्र्यं सर्वानीकाधिपैर्वृतः वालव्यजनछत्राग्र्यै रेजे चंद्र इवोदये १८
तस्यासन्सर्वतो यानैर्यूथानां पतयोऽसुराः नमुचिः शंबरो बाणो विप्रचित्तिरयोमुखः १९
द्विमूर्धा कालनाभोथ प्रहेतिर्हेतिरिल्वलः शकुनिर्भूतसंतापो वज्रदंष्ट्रो विरोचनः २०
हयग्रीवः शंकुशिराः कपिलो मेघदुंदुभिः तारकश्चक्रदृक् शुंभो निशुंभो जंभ उत्कलः
अरिष्टोरिष्टनेमिश्च मयश्च त्रिपुराधिपः अन्ये पौलोमकालेया निवातकवचादयः २१
अलब्धभागाः सोमस्य केवलं क्लेशभागिनः सर्व एते रणमुखे बहुशो निर्जितामराः २२
सिंहनादान्विमुंचंतः शंखान्दध्मुर्महारवान् दृष्ट्वा सपत्नानुत्सिक्तान्बलभित्कुपितो भृशं
ऐरावतं दिक्करिणमारूढोशुशुभे स्वराट् यथा स्रवत्प्रस्रवणमुदयाद्रिमहर्पतिः २३
तस्यासन्सर्वतो देवा नानावाहध्वजायुधाः लोकपालाः सहगणैर्वाय्वग्निवरुणादयः २४
तेन्योन्यमभिसंसृत्य क्षिपंतो मर्मभिर्मिथः आह्वयंतो विशंतोग्रे युयुधुर्द्वंद्वयोधिनः २५
युयोध बलिरिंद्रेण तारकेण गुहोस्यत वरुणो हेतिनायुध्यन्मित्रो राजन्प्रहेतिना २६
यमस्तु कालनाभेन विश्वकर्मा मयेन वा शंबरो युयुधे त्वष्ट्रा सवित्रा तु विरोचनः २७

वाहनादीनि येषां ते २८ देवासुराणां मिथो युयुधुः २९ द्वंद्वासेवार्ह युयोधेति समभिः
प्रसृत प्रास्यन अयुध्यन्तेत्यर्थः ३० ॥ ॥

भा
ग्री
१९

उद्दतैस्तरंगैरतवनैरंभसांभ्रमतोः सुभीषणाः ॥ ५१ ॥ एवमस्मैस्तु देवैः स्तूयमानात् ॥ ५२ ॥ ययदा ॥ तदा
तैर्ध्यानतः सन् ॥ ५३ ॥ प्रादुर्भूतोश्चतुर्भुजश्चक्राबाहवो यस्य श्रीकौस्तुभस्तनप्रांतो किरीटं च ॥ कुंडले च ॥ उल्ल
सति श्रीकौस्तुभादीनियस्मिन् ॥ ५४ ॥ प्रस्फुरत्तांकटकमंजरादिप्रयोगः तस्माज्जाता महिमा म
हिमा हरेः स्फूर्तिरेवसर्वासां विपदां विमोचनं हृष्टा किं स्तुतस्य हरेः प्रवेशाद्भ्यर्थः ॥ ५५ ॥ इमा शिवाहः

ततः समुद्र हेलः सर्वतः प्रम्यहृष्यत ॥ प्रचंडवातैरुद्धृततरंगावर्त्तभीषणः ॥ ५१ ॥ एवं दे
वैर्महात्माध्येयलक्ष्मीपतिर्भीषणोः ॥ स्तूयमानास्तमायासविवेष्टः सुरसैनिकाः ॥ ५२ ॥ न
त्रत्यति वैधियं च विदुरिदिदात्ययोन्नप ॥ प्रातः प्रादुर्भूतश्च भगवान्विश्वभावनः ॥ ५३ ॥ ततः
सुपर्णांसस्कंधोन्निपल्लवः पिशंगवासानवकंजलोललोचनः शंखचक्रगदापद्मधरावहः
लसच्छ्रीकौस्तुभानर्घ्यो किरीटकुंडलः ॥ ५४ ॥ तस्मिन्नाविष्टस्फुरत्कटकमंजरासामाविनेश्वर्म
हिनामहीयसः ॥ स्वमायया हिमतिबोधयागते हरिस्मृतिः सर्वेविपद्विमोचनम् ॥ ५५ ॥ इ
त्थमस्थेनहरवाहसिंवाहश्चाविध्यम्लुमहितो दूत्यकालनेमिः ॥ तत्क्षोलयाग्रहरम
भिपतन् हरीतानतेनाहतस्त्वपस्तवाहस्यसि सुधीशाः ॥ ५६ ॥ मालीसुमालीप्रमुखौ लोकपि
पेततत्वेचक्रेणकृत्तशिरसावथमाल्यवांस्त ॥ श्रहन्निगमगदयाहनदंडनेन्द्रतावत्
क्षिरोक्षिनदरेवेनैदत्तो विलायः ॥ ५७ ॥ इति श्रीब्रह्ममेदेवासुरसंग्रामेदशमोध्यायः १०

सिंहवाहः चरित्रोच्छिन्नदेवसीलये ॥ ववत्कृहीत्वाः हनत ॥ अहन ॥ हेत्वपयस्य चक्रेणकृत
शिरसोपतनतः ॥ तेनवधामृतमपि ॥ आहतम् ॥ संवत्सुप्रस्तेद्वंगदाहतम् हतम् ॥ तेहतेगदा
शुचिन्नेद्रत्यर्थः प्रायः हरिः आग्रवताचक्रेण ॥ ५७ ॥ इत्यष्टमस्कंधे दीपिकायां दशमो
ध्यायः ॥ १० ॥   ॥

भौमि

१९

शिरोभिश्च महाभुजैश्च करभसदृशैरूरुभिश्च सारणाभूमिः प्रकर्षेणाहतानां सतीव भौ॥ कुण्डलैः
शिरोभिः उद्धृतानि उत्पतितानि किरीटानि कुण्डलानि चापेभ्यश्च तैः संरंभगृहीताहवौ घोषकृतैः परिघ
प्राद्वहृदयागोष्ठाः येषु तैः ॥ ४४ ॥ पतितानि यानि स्वशिरांसि ॥ तच्चम्बेरविभिः नैः पद्मैस्तत्र प्रथैः उ
शिरोभिस्तु हृतकिरीटकुंडलैः संरंभरक्तभिः परिघप्रदृढहृदैः ॥ महाभुजैः सामरेणोः सहाशुभैः
साधाहतनाभ्यः करभोरुभिर्वभौ ॥ ४५ ॥ कवंधास्तत्र चोत्थिताः पतितस्वशिरोभिः ॥ उद्य
तायुधपरीर्दृढैः यथावंतो भटान्सये ॥ ४६ ॥ वलिभिर्वैहेद्रवाभिस्त्रिभिरेणवलपावैः ॥ वलभि
श्च नरोवाहनेकेनारोहमाष्ठे यत ॥ ४७ ॥ ततोनानतः शक्रलावद्धिः श्रीश्रीविक्रमः वि
क्षेदनिघानेर्भल्लैरसपमान्सविव ॥ ४८ ॥ तस्मक्रमौनमवीरसुद्भेष्वैः शाक्तिमादद्रे ॥ नोन्न
तेनौमहोल्काभो हस्तस्थामर्बिनदवि ॥ ४९ ॥ ततः स्मृलततः शासनततल्लोमरसृष्टयः ॥ व
धक्रस्व समादयान्सवंतदखिनविस्तु ॥ ५० ॥ समर्त्तोपायासमरीमायायामंतथोनगतोस्वरः ॥ त
तः पाइरम्भहेलः सरानीकोपविप्रभो ॥ ५१ ॥ ततोनिवेनसुरवोदस्समानादवाश्रिना ॥
शिलाः सटंकशितवराश्रुयोप्यमोदिषबद्धले ॥ महोरगाः सशुभेनर्देहस्युकाः सहस्त्रिकाः सिं
ह्याग्रवराहाश्च मदंयंतोमहागजान् ॥ ५२ ॥ यान्तथानसुयातशाः सूलहस्ताविवासमः ॥
क्षिपिक्षिपीतिवादिमसंयारक्तोगणाः प्रभो ॥ ततोमहावनाद्योक्तिगभीरपरुषस्वनाः ॥
श्रेगाराञ्चशत्रुवीनैराहताः स्तनयिलवः ॥ ५३ ॥ स्पृष्टोद्देनेनसमहान्वह्निः स्वसनसारथिः ॥
यतास्यायुधानिषैः नैः दौर्द्दैर्युक्ताः ॥ ५४ ॥ वा ॥ सावतेकरवात्सुग्रोविद्युधद्मनिर्नमयाह ॥
हान्येरावतपादरतकान ॥ श्रारोहंगजपतारे ॥ श्राब्धेयत्विसाथ ॥ ५५ ॥ दुर्मर्षः ॥ श्रमहतोवा
लिः ॥ ५६ ॥ टंकवतीतणग्रैः शिवैरैः सहिताः ॥ ५७ ॥ स्तनयित्नवश्च श्रेगाराञ्च शत्रु रिस्पवबंगः

॥५॥ श्री महाभारत कर्णपर्व ५६

विभुमिदं ॥ ४ ॥ तोत्रमेकृपाः तेनाहतरव ॥ ५ ॥ सयानः विमानसहितः ॥ ६ ॥ नमुचिर्बलः पाकश्चेति व
वच्यातनम्मः ॥ ७ ॥ रथाताणहश्चविक्रमानाह ॥ हरीनिति त्रिभिः ॥ हर्यश्वस्य इट्रस्य ॥ नाव द्विदे शभिः

शुकउवाच ॥ इत्याक्षिप्य विभुं वीरो नाराचैर्वीरमर्दनः ॥ आकर्णपूर्णैरहनदाक्षेपैराहतं पुनः ॥
७ ॥ एवं निराकृतो देवो वैरिणा तथ्यवादिना ॥ नामृष्यत्तदधिक्षेपं तोत्राहत इव द्विपः ॥
८ ॥ प्राहरत्कुलिशं तस्मा अमोघं परमर्दनः ॥ सयानो न्यपतद्भूमौ छिन्नपक्ष इवाचलः ॥ ९ ॥
सखायं पतितं दृष्ट्वा जंभो बलिसखः सुहृत् ॥ अभ्ययात्सौहृदं सख्युर्हतस्यापि समाचर
न् ॥ स सिंहवाह आसाद्य गदामुद्यम्य रंहसा ॥ जत्रावताडयच्छक्रं गजं च सुमहाबलः ॥ ११ ॥
गदाप्रहारव्यथितो भृशं विह्वलितो गजः ॥ जानुभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा कश्मलं परमं ययौ ॥ १२
ततो रथो मातलिना हरिभिर्दशशतैर्वृतः ॥ आनीतो द्विपमुत्सृज्य रथमारुरुहे विभुः ॥ १३
तस्य तत्पूजयन्कर्म यंतुर्दानवसत्तमः ॥ शूलेन ज्वलता तं तु स्मयमानोहनन्मृधे ॥ १४ ॥
सेहे रुजं सुदुर्मर्षां सत्वमालंब्य मातलिः ॥ इंद्रो जंभस्य संक्रुद्धो वज्रेणापाहरच्छिरः
जंभं श्रुत्वा हतं तस्य ज्ञातयो नारदादृषेः ॥ नमुचिश्च बलः पाकस्तत्रापेतुस्त्वरान्विताः ॥
१६ ॥ वचोभिः परुषैरिंद्रमर्दयंतोस्य मर्मसु ॥ शरैरवाकिरन्मेघा धाराभिरिव पर्वतं ॥ १७ ॥
हरीन्दशशतान्याजौ हर्यश्वस्य बलः शरैः ॥ तावद्भिरर्दयामास युगपल्लघुहस्तवान् ॥ १८ ॥
शताभ्यां मातलिं पाको रथं सावयवं पृथक् ॥ सकृत्संधानमोक्षेण तदद्भुतमभूद्रणे
नमुचिः पंचदशभिः स्वर्णपुंखैर्महेषुभिः ॥ आहत्य व्यनदत्संख्ये सतोय इव तोयदः ॥ २० ॥ स
र्वतः शरकूटेन शक्रं सरथसारथिं ॥ छादयामासुरसुराः प्रावृट्सूर्यमिवांबुदाः ॥ २१ ॥

णवैः ॥ २३ ॥ प्राहरत्संकुंदविद्ध ॥ २४ ॥ प्राहरच्छूलीनं सूर्पम ॥ २५ ॥

प्रकाद्योनदेवेषु दैत्यवातिष्ठनावहः ॥ देवानवारयच्छक्रो मत्तानैश्मानमीवयत ॥ १ ॥ उद्दयच्छत ॥ उत्थि
ते ४ १ ॥ निवद्दाम्यतीत्यायेवातानवालाल्लिवानरः कपटहनिर्येयातेषांधृनेहरति ॥ नयाहेम
हमायेयान ॥ अस्मान ॥ जेतमिच्छसि ॥ ध ॥ मत्प्रभावेष्मणिवन्याह ॥ आरूढवति ॥ आरोढुमिच्छे

शुकउवाच ॥ अथोमरः अन्नपलव्रवेनसः परस्परेसः परघ्नानकंपया ॥ नत्रुभर्त्संयांशाक्रस
मोरणादयस्तोस्तानवणीयेवृभिसंरहताः पुरा ॥ १ ॥ वैरोचनायसंरब्धोभगवानत्माकपासनं
उदयच्छयदावन्नमग्नाहाहेतिचुक्रुशुः ॥ २ ॥ वज्रपाणिस्तमाहेदंतिरस्कृत्यपुरः स्थिते
मनस्विनं सुसंपन्नं विचरंतं महामृधे ॥ ३ ॥ नटवन्मूढमायाभिर्मायेशान्नोजिगीषसि
जित्वाबालान्निवद्धाक्षान्नटो हरति तद्धनं ॥ ४ ॥ आरुरुक्षंतिमायाभिरुत्सिसृप्संतिये दिवं
तान्दस्यून्विधुनोम्यज्ञान्पूर्वस्माच्चपदादधः ॥ ५ ॥ सोऽहं दुर्मायिनस्तेद्यवज्रेणशतपर्वणा
शिरो हरिष्ये मंदात्मन्घटस्वज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥ बलिरुवाच ॥ संग्रामे वर्तमानानां का
लचोदितकर्मणां ॥ कीर्तिर्जयोऽजयो मृत्युः सर्वेषां स्युरनुक्रमात् ॥ ७ ॥ तदिदं कालर
शनं जगत्पश्यंति सूरयः ॥ न हृष्यंति न शोचंति तत्र यूयमपंडिताः ॥ ८ ॥ न वयं मन्य
मानानामात्मानं तत्र साधनं ॥ गिरो वः साधुशोच्यानां गृह्णीमो मर्मताडनाः ॥ ९ ॥

तियेच उत्सिसृप्संति ॥ अज्ञान्वयिनमिहं तीत्यर्थः अधः विधुनोमिपातयामि ॥ ७ ॥ कालरशनं
कालवशं त्रिनेत्रतोनहृष्यंति ॥ नचैवं विवेके यूयमपंडिताः अनिपुणाः ॥ ८ ॥ नत्रकीर्तिजया
दौ आत्मानं साधनमन्यमानानां वो गिरोनगृह्णीमः मर्मसुताडनेयाभिस्ताः ॥ ९ ॥

भा
अष्टी
२८

ग्राहेणुक्ताभवो ॥ रुमुनेर्वेति ॥ ३६ ॥ उभयात्मकमेवाह ॥ नशुष्केणनचार्द्रेणफेनेन ॥ तथाचश्रुतिः
अपांफेनेननमुचेःशिरइंद्रोदवर्तयत्इति ॥ ४० ॥ अत्रुवैरैरुपगीयमानानाइमर्थः ॥ उपगीयमानो
इतिशक्रंविषीदंतमाहवागशरीरिणी ॥ नायंशुष्कैरथोनार्द्रैर्वधमर्हतिदानवः ॥ ३७ ॥ म
यास्मैयद्वरोदत्तोमृत्युर्वैनार्द्रशुष्कयोः ॥ अतोन्यश्चिंतनीयस्तेउपायोमघवन्रिपोः ॥ ३८ ॥
तांदैवींगिरमाकर्ण्यमघवान्सुसमाहितः ॥ ध्यायन्फेनमथापश्यदुपायमुभयात्मकं ॥ ३९ ॥
नशुष्केणनचार्द्रेणजहारनमुचेःशिरः ॥ तंतुष्टुवुर्मुनिगणामाल्यैश्चावाकिरन्विभुं ॥ ४० ॥
गंधर्वमुख्यौजगतुर्विश्वावसुपरावसू ॥ देवदुंदुभयोनेदुर्नर्तक्योननृतुर्मुदा ॥ ४१ ॥ अ
न्येप्येवंप्रतिद्वंद्वान्वाय्वग्निवरुणादयः ॥ सूदयामासुरस्त्रौघैर्मृगान्केसरिणोयथा ॥ ४२ ॥
ब्रह्मणाप्रेषितोदेवान्देवर्षिर्नारदोनृप ॥ वारयामासविबुधान्दृष्ट्वादानवसंक्षयं ॥ ४३ ॥
नारदउवाच ॥ भवद्भिरमृतंप्राप्तंनारायणभुजाश्रयैः ॥ श्रियासमेधिताःसर्वउपारम
तविग्रहात् ॥ ४४ ॥ शुकउवाच ॥ संयम्यमन्युसंरंभंमानयंतोमुनेर्वचः ॥ उपगीयमानानुच
रैर्ययुःसर्वेत्रिविष्टपं ॥ ४५ ॥ येवशिष्टारणेतस्मिन्नारदानुमतेनते ॥ बलिंविपन्नमा
दायअस्तंगिरिमुपागमन् ॥ ४६ ॥ तत्राविनष्टावयवान्विद्यमानशिरोधरान् ॥ उश
नाजीवयामाससंजीवन्यास्वविद्यया ॥ ४७ ॥ बलिश्चोशनसास्पृष्टःप्रत्यापन्नेंद्रिय
स्मृतिः ॥ पराजितोपिनाखिद्यल्लोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ४८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापु
राणेअष्टमस्कंधेदेवासुरसंग्रामेएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ रनुचरैःसहेतिवा ॥ ४५ ॥ अविन
ष्टाअवयवायेषांविद्यमानाशिरोधरायेषांतान् ॥ प्रत्यापन्नानिपुनःप्राप्तानींद्रि
याणिस्मृतिश्चयेनसः ॥ ४८ ॥ इतिश्रीअष्टमस्कंधेएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥

२८

वणिकाद्याः वणिजः भिन्नानी वै येन ते भिन्नता वद सर्वथा ॥ १७ ॥ नगाबादिंद्रः भ्रम्यादि सहितो वि
निर्गतः ॥ ब्रह्मणा सार्थितः ॥ १८ ॥ सो कामसंधानां शुक्रस्य यावद् वाक्योयं ना त्वितः ॥ देवा वनं ॥ थेदाभि
प्रलब्धयेन रामतीव विहृत्वाः विष्णु कृष्णु देवगणाः सहानुगाः ॥ प्रनाथकाः शत्रुवसेन निर्जि
ता वाणिकाद्या भिन्नत्वेन वा यथा णंदे ॥ १९ ॥ ततस्त्व राबाडि शुबद्र्यं जरादि निर्गतः साम्बर
यधन्ना यणी ॥ वभो दिशः स्वं पृथिवीव रोचयन्स्तेन सामस्येस्वव द्वायाम ये ॥ २० ॥ निशील
हन्नो देवः परैरम्यहितारणे ॥ उदयक्षाद्रि शुद्ध तेव ज्ञेव न्नथरो रुषा ॥ २१ ॥ सतते वाहया
रेणासिर सो बलपाकयोः ॥ ततो नापश्यता राजन्ब्रह्मा रजं न पन्नाभ्य ॥ २२ ॥ न शुचि सद थं
हृष्ट्वा शोकामर्ष रुषान्वितः ॥ निद्रां स सिंदूर पुत्रे च कार परमां स्वयम् ॥ २३ ॥ प्रयन्नसाम
यस्तत्ने दाव देसमभवत्त ॥ मन्दस्या भद्रवर्षे द्वारहतो सौ निवितं न यतन ॥ २४ ॥ सा हिंसा
देवतन्नाय निवदन्सनारादिव ॥ निदापतं न नानलमे महाजवे विदिद्धि दे हरि विशु भिंस
हसया ॥ न साहन न्वय कलिशो न केवधेरुक्वान्वितं न्त्रिद्शाधिपतिः शिरो हरन् ॥ २५ ॥ ततस्त्व
द्वि वच मपि वज्रं जितो विभिदे यः सम्पत्तिनो जसेरितः ॥ तदद्भुत परमतिवीर्यं दे
व भित्ति रस्तु ते न च विदितो धरत्वा ॥ २६ ॥ तस्मादिह्लो भिमेक्कु यो वज्रं मतिहन्नोधतः
किमिदं देवयोगेन मन्तलोक विमोहनं ॥ २७ ॥ येन मे पुन्व सद्विषां प्रतक्केदः मज्जाम्यपो हे
हतोनि विधाना भावैः पतद्भैः पतलो प्रवि ॥ २८ ॥ तमः सारमयं वा त्रुहग्रो येनवि पाटितं
ग्रन्थेचापि वलो येनाः सर्वा स्त्र रत्नत्नवच ॥ २९ ॥ सो यं प्रतिहतो वज्रो मया शक्रो स्य रेसके
द्धे ॥ ३० ॥ ग्रतिवीर्ये इह येभिन्नत्वोन्नि तथा ॥ ३१ ॥ पतद्भैः पत्तैः ॥ ३२ ॥ सारमयं वीर्योधिकं त्वाह्ये
न यः ॥ पवेह यं सर्पेनवनेन मया विपाटितः ॥ ३३ ॥ देहे लग्न स्थलं ॥ अभस्त ततः दधीचे सा

[illegible]

तवैवं भगवन्ते शुश्रूषणमाचारः प्रमाणमित्याह ॥ तवैवेति । उभयतः इहामुत्र च संगं त्यक्त्वा ॥ ४ ॥ नन्वब्र
ह्मैव वेदाः हे तत्त्वे संगो दासीनस्य मम चरणांभोजोपासनया किं तेषां तत्राह ॥ त्वमिति । ब्रह्मत्वे पि ते
नात्मत्वं शुद्धासीनः किं च ॥ विश्वस्य पोषण वसो दयादीनां हेतुः ततः पादीनां मात्मनां जीवानामीश
त्वात् ॥ तत्फलदातृत्वा ॥ नहि किंकरा नादिवत्कृपया प्रेषित्वया सेवकेभ्यः फलं ददामि ॥ नहि तत्र हि प्रत
पेत्यप्रवत्त्वं ॥ नहि किमीश्वरेत्वेन तत्राह ॥ नैरात्मभिः तत्फलदानार्थं मपेक्षितत्वात् ॥ तदपेक्षत्वं तत
त्स्वभाववत्तदपेक्षत्वात्तथा ॥ अतएव तत्तमेव तद्रूपाधिनेतदीयत्वग्रस्तत्त्वविधिनहि छेणांग्रस्तेवस
त्वरूपं ॥ विषयस्य तत्त्वेवल तत्त्वपार्थमाह ॥ अविकारेति सम्यगानंदमात्रं च ॥ अतः विशोकं तत्क

तवैव चरणांभोजं श्रेयःकामा निराशिषः ॥ विसृज्योभयतः संगं मुनयः समुपासते ॥ ५ ॥ त्वं
ब्रह्म पूर्णममृतं विगुणं विशोकमानंदमात्रमविकारमनन्यदन्यत् ॥ विश्वस्य हेतुरुदय
स्थितिसंयमानामात्मेश्वरश्च तदपेक्षतयानपेक्षः ॥ ६ ॥ एवं त्वमेव सदसद्धृदयमद्वयं च
स्वर्णं कृताकृतमिवेह न वस्तुभेदः ॥ अज्ञानतस्त्वयि जनैर्विहितो विकल्पो यस्माद्गुणव्यति

तो विगुणं ॥ किंच ॥ अनन्यद्विद्यते अन्यद्यस्मात् ॥ ब्रह्मव्यतिरिक्ताभावादपि तिरपेक्षत्वमित्यर्थः
तर्हि सर्वात्मकत्वे ॥ तत्र हि कारणस्य संगोद्भवे रेतः तत्राह ॥ अन्यत्सर्वतोव्यतिरिक्तं चकारणत्वात् नन्वे
वं भूतस्य सत्त्वात्मकत्वं यस्य स्वरूपस्य ॥ तत्त्वात्मा पेक्षास्ति अतः केवलं भक्तानुग्रहार्थमेव तत्तवेश्वरे
तत्त्वार्थमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अतएवन मन्यत्वे कस्मकृत इत्याशंकाह इष्टाते नोपपादयति सदसत्का
र्यकारणरूपं हृदयं ॥ सद्द्वयं च ॥ परमकारणं त्वमेवैकः ॥ कृते कुंडलादिरूपं द्वयमुक्तं तेवकेव
लेयद्वयं स्वर्णं यथैकमेव ॥ तद्वदेवेह ॥ त्वमिति ॥ वस्तुतो भेदो नास्ति ॥ कथं तर्हि भेदप्रतीति

हादद्यो मोहिनीरूपविभ्रमालोकनोत्सुकं ॥ भवंतं मोहयामास हरिः सुन्दरसांत्वयत ॥१॥ अथ स्व
सुरान्विस्मर्मा यथा नतद्भुतं ॥ इति वृत्तं महादेव मोहोपस्थपवर्ण्यते ॥ ॥ हरिः सोममपाययद्दितो
हितिशाम्य ॥ स्वयं ग्रामेत नवेन रूपं दृष्टं पपाविसन्तरेणान्वय ॥ ॥ सोमपाः स मयामहह ॥ ॥ त्वयिदि
विनवाख्येय वं यत्वा स्वरूपं मानसा ॥ इतिवत्समहादेवस्तस्याव हरिमहृत्भिः ॥ ॥ त्वयि महामाया
विनि परमेश्वरे नहि किलकिंचिदद्यादित्तमिव ॥ वचनं परमकौतहलेन दृष्टमागतोऽत्र इतिवद्ध
यासंबोधयत्स्तौमि ॥ हे देव देव ॥ ऊनोऽहं देवानां देव इत्यत आह ॥ हे जगद्व्यापिन ॥ तत्कृतं दे

श्रीबादरायणिरुवाच ॥ वृषध्वजो निशम्येदं योषिद्रूपेण दानवान् ॥ मोहयित्वा सुरगा
णान्हरिः सोममपाययत ॥ १ ॥ वृषमारुह्य गिरिशः सर्वभूतगणैर्वृतः ॥ सह देव्या ययौ द्रष्टुं
यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ २ ॥ सभाजितो भगवता सादरं सोमया भवः ॥ सूपविष्ट उवाचेदं प्रति
पूज्य स्मयन्हरिं ॥ ३ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ देवदेव जगद्व्यापिञ्जगदीश जगन्मय ॥ सर्वेषा
मपि भावानां त्वमात्मा हेतुरीश्वरः ॥ ४ ॥ आद्यन्तावस्य यन्मध्यमिदमन्यदहं बहिः ॥ यतो
ऽव्ययस्य नैतानि तत्सत्यं ब्रह्म चिद्भवान् ॥

जगन्मय ॥ नहि किं प्रधानं ॥ न हे जगदीश ॥ तत्कृत
त्वमाह ॥ सर्वेषामपि भावानां हेतुः स्वतंत्र ईश्वरः आत्मत्वाच्चेतनत्वं प्रधानेत्वमिति स्पष्टं ॥ ४ ॥ ननु जगन्म
यत्वोक्त्या जगतत्वमाद्यन्तं सत्त्वेनैव ज्ञानेन च ॥ ममापि किं तथात्वं ब्रूषे ॥ नहि नहीत्याह आ
द्यंतो मध्यं च अस्य जगतो ब्रह्मणो भवंति ॥ अव्ययस्य एतानि आद्यंतमध्यानि न संति ॥ यच्च ब्र
ह्म ॥ इदं इदंकारास्पदं दृश्यमग्रहं ॥ अहंकारास्पदं द्रष्टृ च बहिर्भोक्तृ ॥ अमन्यज्ञोक्तृ च ॥ तत्सत्यं चिद्रू
पं च ब्रह्म स एव भवान् ॥ एतानि न तव विकारादित्याकेन स्पष्टं ॥ ५ ॥

भा॰
प्री॰
३०

स्वरकार्याणि योषिद्वेषेण भविष्यन्तीति पश्यता ॥ स्वयं भावः स्वयं प्रेता वत्स्यन्तान ॥ हे स्याद्वेच यदि
त्वां देवेभ्यो स्मृतं देयं ॥ न चैव वैषम्यं स्वपानरेणाकृतं शुचिते ॥ एतावं चन मोहनादि सारे कामिनी
त्वां मया धृत मिति ॥ ४ ॥ नहं पदं शोधिष्यामि ॥ सकलस्य प्रभवः कामः तस्योदयो यस्मात् ॥ ९ ॥ विवि
धर्माणि शुष्काणि ॥ अरुणः पल्लवाश्रयेणातेद्रुमा यस्मिन् ॥ लसद्वकुलेन पर्यस्ते परिहृते ॥ निर्जवे
मे खेलाय स्यास्तां ॥ ४ ॥ उन्मत्तनकेडकलीलावशेन यदाऽऽवर्तनो दृष्टेन नमनो नमते नाभ्यां

श्रीकृ॰उ॰ ॥ एवमभ्यर्थितो विस्रंभेण गवां मूलपाणिना ॥ मरस्य भावगंभीरे निरिशं यस्य भाव
त ॥ ११ ॥ कौतूहलादेरंता नायो षिद्धे शो मया कृत ॥ पश्यतास्वरकार्याणि गते पीयूषभा
॥ ४ ॥ तत्ते हृदंशो धिष्यामि दिदृक्षोः स्वरसमम ॥ कामिनां बहुमंतव्य संकल्पप्रभवोदय ॥ ९
नते ॥ ५ ॥ तत्ते हृदंशोधिष्यामि दिदृक्षोः स्वरसमम ॥ सर्वेतस्त्रारयं स्फुटं भवस्वालेस महोमया
श्रीकृ॰उ॰ ॥ इति श्रुत्वा तेन भगवान् स्मेरवो नरथी यत ॥ सर्वेतस्त्रारयं स्फुटं भवश्रालेसमहो मया
२ ॥ ततो हृदयं ना पवने वरस्थित्यं विविध पुष्पारुणपल्लवद्रुमे विक्रीडती केडकलील
घालसद्वकुलपर्यस्तनिनंबमखेला ॥ ४ ॥ आवर्तनो हृते नर्के पितस्तनमहृष्टहा यो
हमरैः परेयरे ॥ प्रभज्यमानानामिव मध्यतस्खलमद्दवालेन यतीन तलनः ॥ ६ ॥ दि
त्वभमन्केडकचा पलैर्भ्रूयो मो हि यना रायनलोललोचना स्वकर्णविश्रान्तिनेत्रले
॥ सं
ल्लसत्कपोलनीलालकमंडितानना
कंपितयोः स्तनयोः महृष्टहारा राणां चोरुभारैः ॥ अनतस्ततोनयंती ॥ ११ ॥ द्वित्वभम
तियदं मध्ये प्रभज्यमानामिव चलत्पदमेव मवालवत्कोमलं ॥
तः कंडक स्वचापले प्रांचलै भ्रूयो मोहितयना रे स्पायने लोले चंचले लोचने यस्याः स्वकर्णा
भ्यां विश्रान्तिनेऽंतरले ॥ ताभ्यामुल्लसंतो ॥ कपोलौ ताभ्यां चनीलालकैस्समंडितमाननं यस्याः

३
२

गतएव त्वां वदन्त्यावर्णयंति ॥ तत्र तत्त्वकेपि न जानंतीत्याह हाम्भं ॥ त्वां च सर्वे वदंति नोः वयं तितमरवं
ते ॥ नामे वयमे मीमांसकाः मन्यते इह इति पुरुषयोः परंपुमांसं त्वाम्भोः ॥ विमलो न्कायें स्मी ज्ञाना
क्रियायोगास्पद्वी सन्मार्इयानाः भ्रन्य यत्र हावेमेवंन वशाक्ति पुनःपरंपां वदन्ति महापुरुषयाले न
लाः ॥ ४ ॥ परापुत्रं ब्रह्मा सन्त सर्गाः सन्न गुणानहं ह्यप्रियेन त्वयाविरचितं विश्वमपि पुरख्लनतव
लोननानंति ॥ किंपुनस्त्वाहेईशा ॥ अभद्दृणानंतनामसंचदृत्नं ॥ उभयतिश्चये पालेनज्ञानंतीति कि-
त्वां च सर्वे कचिदृव्यंत्स्तन धर्ममेकमेकेपरेसदसन्तोः पुरुषंपरेषां ॥ अस्मेः वयं तिनव शा
क्रियुतंपरेत्मकेविन्नहापुरुषमप्यमात्मनं ॥ ५ ॥ नाहं परापुरुषयोनमरीचि मुः
ख्योज्ञानंतिय हिरविरचितं खलु सन्नसर्गाः ॥ यन्मायया मुषितचेतस ईशादैत्यमर्त्यादयः कि
मुतशाश्वदभद्रवृत्ताः ॥ ६ ॥ सत्वं समीहितमदः स्थितिजन्मनाशं भूतेहितं च जगतो भ
वबंधमोक्षौ ॥ वायुर्यथा विशति खंचचराचराख्यं सर्वं तदात्मकतयावगमो वरुत्से
॥ ७ ॥ अवतारास्य पादहृष्टारमसमानसतेगुणौ ॥ सोऽहं तद्वद्दिमिक्कमि यत्नपोषिद्दपुहृत
स ॥ पतन्समोहितारैत्याः पायिनाम्नाद्रतस्व ॥ न हिदत्वग्रायानाः परंकोनरेलेरि
पुनवक्ष्ये ॥ ८ ॥ किंतत्वं सर्वेज्ञाना नासीत्याह ॥ सत्वं सर्वं यत्र वहंत्से ॥ न्यामोपिज्ञा नः ॥ २२
नासि ॥ किं तत्सर्वं ॥ समीहितं स्वकृतं ॥ अदः स्थितिजन्मनाशं ॥ अशुभ्रजगतोजन्मादिम
तानामीहितं वजगतोभवबंधं च ॥ मोक्षं च ॥ आमेहृष्टान्तं ॥ चराचराख्यं देहजातं ॥ एवंय
थावायुरपि विशति ॥ तथात्केचममवरुत्से ॥ तदात्मकतयातस्य सर्वस्यात्मतयेत्यर्थः ॥ आ
त्मेवेदहनं अवगमः ज्ञानहृपरति ॥ ९ ॥ एवं स्तुत्वा प्रस्तुते विज्ञापयति ॥ अवतारा इति द्वाभ्यां

अर्चायामुक्तिमादौ ९ स्नाने विशेषमाह उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैस्तांत्रिकैश्च मंत्रैः १० किंच संध्यो
पासनादीनि कर्माणि अचोदितानि निःकल्पनविहितानि यस्य यानि तैः सह मत्पूजां कुर्यात् त
त्तानि परित्यज्यान्यैः सम्यक्कारमपूर्वविषयपवसंकल्पाय स्यात्तयाभ्यृतः सन् कर्मपावनी
११ अर्चाभेदानाह सार्धेन शैली शिलामयी लौही सुवर्णादिमयी लेप्या मृच्चंदनादिमयी हृदि

अर्चायां स्थंडिलेग्नौ वा सूर्ये वाप्सु हृदि द्विजे द्रव्येण भक्तियुक्तोर्चेत्स्वगुरुं माममायया ९
पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदंतोंगशुद्धये उभयैरपि च स्नानं मंत्रैर्मृद्ग्रहणादिना १० सं
ध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक्संकल्पः कर्मपाव
नीं ११ शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्ट
विधा स्मृता १२ चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरं उद्वासावाहने न स्तः स्थिरा
यामुद्धवार्चने १३ अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थंडिले तु भवेद्द्वयं स्नपनं त्वविलेप्या
याम् अन्यत्र परिमार्जनम् १४

(पूजायां मनोमयी १२ प्रकर्षेण निष्ठा यस्याः सा इति प्र
तिष्ठ प्रतिमैव जीवस्य भगवतो मंदिरं यद्वा प्रतिष्ठया कलान्यासेन भगवन्मंदिरं भवतीति भे
देन विशेषमाह सार्धेन उद्वासो विसर्जनम् १३ अस्थिरायामर्चने विकल्पः सालिग्रामे न
कुर्यात् अन्यत्र कुर्याद्वा न वेति अविलेप्यायां स्नानम् अपलेख्यातिरिक्तायाम् अन्यत्र विलेप्या
यां लेख्यायां च परिमार्जनमेव १४ ॥ रामानुजाय नमः १४ ॥ ॥ २७

श्री॰
भा॰ए॰
टी॰
११४

इदानीं सकामनिष्कामभेदेन विशेषमाह ॥ द्रव्यैरिति ॥ प्रकर्षेण सिद्धैः सुशोभनैः अमायिनो निष्कामस्य भक्तस्य तु यथालब्धैः ॥ यत्र चंदनादि सर्वं यान लभ्यते ॥ तत्र हृदि भावेन भावनया यद्वा हृदि चेन्मद्यागः ॥ तदा भावेन मनोमयैरेवेत्यर्थः ॥१५॥ प्रतिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारमाह ॥ स्नानेति तत्त्वविन्यासः ॥ यथास्थानं सांगप्रधानदेवतानां तत्तन्मंत्रैः स्थापनमभ्यर्हणं ॥ उपस्थानार्घ्यादि सलिलादिभिस्तर्पणादिना यजनम् ॥१६॥ सर्वत्र साधारणमाह ॥ श्रद्धयेति ॥१७॥ एवमधिका

द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः ॥ भक्तस्य च यथालब्धैर्हृदि भावेन चैव हि ॥१५॥
स्नानालंकरणं प्रेष्ठमर्चायामेव चोद्धव ॥ स्थंडिले तत्त्वविन्यासो वह्नावाज्यप्लुतं हविः ॥१६॥
सूर्ये चाभ्यर्हणं चेष्टं सलिले सलिलादिभिः ॥ श्रद्धयोपाहृतं प्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि ॥१७॥
गंधो धूपः सुमनसो दीपोऽन्नाद्यं च किं पुनः ॥१८॥ शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः ॥ आसीनः प्रागुदग्वार्चेदर्चायां त्वथ संमुखः ॥१९॥ कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चां पाणिनामृजेत् ॥ कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत् ॥२०॥ तदादिद्वैवयमनं इच्छा

कारद्वैविध्यमुक्त्वा इदानीं पूजाप्रकारमाह ॥ शुचिरिति ॥ संभृताः संभाराः पूजासाधनानि येन सः ॥ प्रागग्रैर्दर्भैः ॥ यद्वा प्रागेव संभृतसंभारः सन्नासीनः ॥ सम्यक्प्राप्तं तत्संभारार्थं वा वारमुत्थितेऽपि सर्थः ॥ प्राङ्मुख उदङ्मुखो वासीनः ॥ अर्चायां तु स्थिरायां संमुख एवार्चामभिमुख उपविष्टः सन् ॥१९॥ अनंतरं गुर्वादिनमस्कारपूर्वकं यथोपदिष्टं प्रास्मिन् कृतन्यासः ॥ कृतो मूलमंत्रन्यासो यस्यास्तां ममार्चामामृजेत् ॥ निर्माल्याद्यपकर्षणादिना शोधयेत् ॥ कलशं स्नानार्थं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणपात्रं पाद्यादिकपात्रे

भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते

१२४

विभावसुमग्निमिवमानसं॥ अपश्यन्निति न पश्यति॥ कमीदिनाख्यं॥ आगामि संसारभयं॥ तन्मूलमं
ज्ञानं च न पश्यतीत्यर्थः॥ ३९॥ निमज्ज्योन्मज्जतामुच्चावचायोनीर्गच्छतां परमाश्रयः॥ ३२॥ किंच यथा
न्नमेव प्राणिनां जीवनं॥ अहमेव यथार्तानां शरणं॥ धर्म एव यथा प्रेत्य परलोके वित्तं तथा सन्त एव अर्वाक्संसा
रपाताद्बिभ्यतः पुंसः शरणं॥ ३३॥ किंच सन्तस्तु चक्षूंषि सम्यग्ज्ञानानि गुणज्ञानानि॥ अर्कः पुनः
सम्यगुत्थितोपि बहिः तदप्येकमेव चक्षुरित्यर्थः॥ ३४॥ अध्यायार्थमुपसंहरति॥ वैतसेनेति स
यथोपश्रयमानस्य भगवंतं विभावसुं॥ शीतं भयं तमोप्येति साधून्संसेवतस्तथा॥ ३१॥
निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमायणं॥ सन्तो ब्रह्मविदः शांता नौर्दृढेवाप्सु मज्जतां॥ ३२॥
अन्नं हि प्राणिनां प्राण आर्तानां शरणं त्वहं॥ धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य सन्तोर्वाग्बिभ्यतोरणं॥ ३३॥ वी
सन्तो दिशन्ति चक्षूंषि बहिरर्कः समुत्थितः॥ देवता बान्धवाः सन्तः सन्त आत्माहमेव च॥ ३४॥
वैतसेनस्ततोप्येवमुर्वश्या लोकनिस्पृहः॥ मुक्तसंगो महीमेतामात्मारामश्चचार ह॥ ३५॥
॥ श्री ॥ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे भगवदुद्धवसंवादे ऐलगीतं नामाध्यायः॥ २६
पुरूरवसो भावं प्रविष्टस्य॥ वीतासेनाख्रीभावं प्राप्तस्य पुरो वैतसेनः पुरूरवाः एवमुक्तप्रकारे
णोर्वश्या लोकान्स्थानाद्देवलोकतनादानिःस्पृहः॥ ततोपि सत्संगाद्दर्पितो मुक्तसंगः सन्नात्मारा
मो भूत्वा पर्यटन्चचार॥ ३५॥ इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायामेकादशस्कंधे षड्विंशोध्यायः॥ २६

समर्विधो क्रियायोगः पूजाविधिनिरूपणं सर्वकामा
सिद्धिनिरूपणं योगसिद्धयः समाप्ताः ९

ग्गमायाकुलचित्तानां क्रतोसमादिसंभवरतिकृत्सार्चनेनभक्तमनुस्मन्यानुपृच्छति ॥ क्रियेति ॥ भवदारा
धनरूपंयस्मादितिकरणात्यिश्च्रनादिप्रश्नः ॥ सर्वकामकारणानिमित्तस्याविशिष्टत्वात् ॥ यथेति ॥ कस्मि
न्विशनादोकेनप्रकारेणेति ॥ प्रश्नः येपिकारिणः सात्वताभक्ताः ॥ १ ॥ अस्यपुनर्विशेषतः कारणमाह
चतुर्भिः एतमदवंनेनिःश्रेयसकारवदंति ॥ अंगिरसः सुतो बृहस्पतिः ॥ २ ॥ निःसृतंतवयोपदिष्टमि

उद्धव उवाच ॥ क्रियायोगंसमाचक्ष्वभवदाराधनंप्रभो ॥ यस्मात्त्वांयेयथार्चंतिसात्वताःसात्वत
र्षभ ॥ १ ॥ एतद्वदंतिमुनयोमुहुर्निःश्रेयसंनृणां ॥ नारदोभगवान्व्यासआचार्योंगिरसः
सुतः ॥ २ ॥ निःसृतंतेमुखांभोजाद्यदाहभगवानजः पुत्रेभ्योभृगुमुख्येभ्योदेव्यैचभगवा
न्भवः ॥ ३ ॥ एतद्वैसर्ववर्णानामाश्रमाणांचसंमतं ॥ श्रेयसामुत्तमंमन्येस्त्रीशूद्राणांचमा
नद ॥ ४ ॥ एतत्कमलपत्राक्षकर्मबंधविमोचनं ॥ भक्तायचानुरक्तायब्रूहिविश्वेश्वरे
श्वर ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नह्यंतोनंतपारस्यकर्मकांडस्यचोद्धव ॥ संक्षिप्तंवर्णयि

सर्थः ॥ देव्यैपार्वत्यै ॥ ३ ॥ सर्ववर्णानांत्रैवर्णिकानां ॥ ४ ॥ विश्वेश्वराणांब्रह्मादीनामीश्वर ॥ ५ ॥ कर्मकां
डस्यपूजाविधानस्यनांतोस्तीत्यर्थः पारंचानुष्ठानंयस्यतस्य ॥ ६ ॥ वैदिकएवमंत्रैर्वैदि
कान्येवांगानिचयस्मिन् ॥ पुरुषसूक्तादौसवैदिकः ॥ एवंतांत्रिकोपि मिश्रोपि शात्त्रादिः म
खःपूजा ॥ ७ ॥ यदात्रैवर्णिकोयजेततदाविशेषमाह ॥ यदागर्भाष्टमेकादशद्वादशवर्षकासादि

नवुनयापिसेवसोगंध्यप्रेमास्त्रिगुणैः संमोहमूलमित्या शंकते सपरिकल्पितापवेत्याह ॥ चतुर्भिः कायमिति ॥ मलीमसोऽभिमलिनः स्वमनसाकृष्यमाणामिवगाथसौक्रमार्यादिसौमनस्यं शोभनमनोभावोवा ॥ १७ ॥ समनमपि तस्मिन्परिकल्पितमेवाह पित्रोः किंस्वकायः जनकत्वात् ॥ नुविनर्कभार्यायावाभोगास्पदत्वात् ॥ अथानुपयुक्तमप्येतत्र्यायत्तुत्यत्वाद्रुके ॥ स्वामिनोवा धीनत्वात् ॥ अग्रेर्वाअत्रेहसानदाक्रुतित्वात् ॥ श्वगृध्रयोर्वाभक्ष्यत्वात् किंवात्मनः तत्कृतसुभासुभ
कायंमलीमसः कायोदेहोगीयायात्मकोमुविः ॥ कशणाः सौमनस्यायायाध्यासोविद्यया
त्मनः ॥ १८ ॥ पित्रोः किंस्वनुभार्यायाः स्वामिनोग्नेः श्वगृध्रयोः ॥ किमात्मनः किंसुहृदामिति
योनावसीयते ॥ १९ ॥ तस्मिन्कालेवरेमेध्येतुच्छनिष्ठेविषज्जते ॥ अहोसुभद्रंसुनसंसुस्मित
तेसमुखंप्रियाः ॥ २० ॥ त्वग्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ ॥ विण्मूत्रपूयेरमतां
क्रिमीणांकियदन्तरं ॥ २१ ॥ अथापिनोपसज्जेतस्त्रीषुस्त्रैणेषुचार्थवित् ॥ विषयेंद्रियसंयो
भागित्वात् ॥ सुहृदोवा उपकारित्वात् ॥ एवंयोन (ग्गात्मनः त्वम्भसितानत्सख्यु) ॥ २२ ॥
निश्चीयते ॥ १९ ॥ तुच्छोनिर्विज्ञमलत्वणानिष्ठाअन्तोयस्मिन्कायेकलेवरेमियतेनगद्धीनेविष
क्तमेवाह ॥ अहोइति ॥ सु नसंशोभननासिकं ॥ २० ॥ अनोगुणंवोपणारममाणमाहगुणः क्रि
मिसमाइत्याह ॥ त्वगादिसंहतौनंतत्संहाने देहे ॥ विण्मूत्रादिसंतो रमतां क्रिमीणांकियदंतरं ॥ २१ ॥
यद्यप्येवंवीभात्सिताप्रवतिस्त्रियः ॥ २२ ॥ ननुक्लादिमीलिननयनादेरपिमनःसोभोहश्यतेसत्यंसा

नि० १

अथापिनोपसज्जेत अत्रवलोकनादिनापि संगं
नकुर्यात अर्थविविवेकी अत्र हेतुः विषयात २ ६२

६२

भावात्पदार्थाद्भावोमनःक्षोभः अतःप्राणानिंद्रियाणिअसंप्रयुंजतोनियच्छतःस्तिमितंनिश्चलंसत्
२२ ॥ इंद्रियैःस्त्रैणत्वाविस्रब्धः अविश्वसनीयः मादृशामविवेकिनां ॥ २३ ॥ फलितमाहद्वाभ्यां ॥ एवमिति त्र

अदृष्टादश्रुताद्भावान्नभावउपजायते ॥ असंप्रयुंजतः प्राणान्शाम्यतिस्तिमितंमनः ॥ २२
तस्मात्संगोनकर्तव्यः स्त्रीषुस्त्रैणेषुचेंद्रियैः ॥ विदुषामप्यविस्रब्धः षड्वर्गःकिमुमादृशां
२३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवंप्रगायन्नृपदेवदेवः सउर्वशीलोकमथोविहाय ॥ आत्मान
मात्मन्यवगम्यमांवैउपारमज्ज्ञानविधूतमोहः ॥ २५ ॥ ततोदुःसंगमुत्सृज्यसत्सुसज्जेतबु
द्धिमान् ॥ संतएवास्यछिंदंतिमनोव्यासंगमुक्तिभिः ॥ २६ ॥ संतोनपेक्षामच्चित्ताः प्रशांताः
समदर्शिनः ॥ निर्ममानिरहंकारानिर्द्वंद्वानिष्परिग्रहाः ॥ २७ ॥ तेषुनित्यंमहाभागमहाभा
गेषुमत्कथाः ॥ संभवंतिहितानृणांजुषतांप्रपुनंत्यघम् ॥ २८ ॥ तायेशृण्वंतिगायंतिह्य
नुमोदंतिचादृताः ॥ मत्पराः श्रद्दधानाश्चभक्तिंविंदंतितेमयि ॥ २९ ॥ भक्तिंलब्धवतःसाधोः
किमन्यदवशिष्यते ॥ मय्यनंतगुणेब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ॥ ३० ॥

एषुदेवेषुचरीव्यतीतितथा ॥ २५ ॥ उक्तिभिर्हितोपदेशैरिति ॥ तीर्थदेवादिसंगादपिसत्संगःश्रे
यानितिदर्शयति ॥ संतइतिविशेषणाष्टकस्ययथोत्तरंहेतुहेतुमद्भावः नचनैरपेक्ष्यंदर्पापेक्षाः पितृके

تفسیر سلسلہ کامارق

तृतीयस्कंद

श्री
भाग
टी
८१

श्रीकृष्णस्य चरितं समासतो वर्णयति ॥ जात इति द्वाभ्याम् ॥ जातो निजेन रूपेण पश्चात्सुकृतो मनुष्याकारः सन्
व्रजं गतः ॥ व्रजं गत्वा मित्राणि पित्रा प्रार्थितं येन तेन मुदा रेमे सुतानां गतानां स्वस्याय ॥ आत्मनिगमं स्वकीयं वेदमार्गं
६३ भ्रातः समुत्थेन कलिना निमित्तेन ॥ उरुभरं क्षपयन् ॥ दृष्टैव भूपचमूं विधूय विजये जयमंत्रं नेनजि
तमित्येवं सुखेच्छया नापरतत्त्वमुद्धवायोपदिश्य ॥ स्वधाम सम्यक् केन वक्त्रेणाजगामेति ॥ ६४ ॥ इति श्री भा वा

जातो गतः पितृगृहाद्व्रजमेधितार्थो हत्वा रिपून्सुतशतानि कृतोरुदारः ॥ उत्पाद्य तेषु पुरु
षः क्रतुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमं प्रथयञ्जनेषु ॥ ६३ ॥ पृथ्व्याः स वै गुरुभरं क्षपयन्कु
रूणामन्तः समुत्थकलिना युधि भूपचम्वः ॥ दृष्ट्या विधूय विजये जयमुद्विघोष्य प्रोच्यो
द्धवाय च परं समगात्स्वधाम ॥ ६४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां नवम
स्कंधे यदुवंशानुवर्णने नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ समाप्तोऽयं नवमस्कंधः ॥

र्थदीपिकायां नवमस्कंधे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥ नवभिर्लक्षणैर्लक्ष्यं नवभक्तिफलप्रदं ॥ ब्रह्मानं
परमं वेदं परमानंदविग्रहं ॥ १ ॥ श्रीभागवतभावार्थदीपिकासंप्रकाशिना ॥ सपादनवभक्तानामस्तु
दाना महेश्वरः ॥ २ ॥ परमानंदसंसेविश्रीधरस्वामियतिना ॥ कृतिमालोपगृह्णातु नः श्रीशुकोक्तिमस्तु
प्रायेशः ३ जगत्त्रयपरानंदपरमानंदविग्रहं ॥ संसेवध्वं गुरुं शांतं भक्तमानसविग्रहं ॥ ४ ॥

द्वितीयस्य भजमानस्य वंशमाह । शूरो विदूरथादिति । भजमानाच्च विदूरथः । शूर इति पराशरादिवचनात् । यद्यष्ट
पुत्रो विदूरथाद्यास्त्वेति शूर्वो कश्चिच्छूरस्तस्मान्नाम्नात् । विदूरथात् ॥ २४ ॥ देवमीढस्य यः शूरो नाम पुत्रः । तस्य देवमीढो हृदी-
कस्यैव सुतः । यथाह पराशरः । तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवमीढुषाद्याः पुत्रा बभूवुः देवमीढस्य शूरः शूरस्यापि मा-
रिषा नाम पत्न्यभवत् । तस्यां चासौ दश पुत्रानजनयत् । वसुदेवपूर्वानिति । आनकाश्चानेदुः ॥ २८ ॥ हरेः प्रादुर्भावस्था-
नं ॥ २८ ॥ पृथायाः । कन्यकावस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह । कुन्तेरिति पञ्चभिः कदाचिद्गृहमागतं दुर्वाससं शुश्रूषा-

शूरो विदूरथादासीद्भजमानस्तु तत्सुतः । शिनिस्तस्मात्स्वयं भोजो हृदिकस्तत्सुतो मतः ॥ २४ ॥ देवबाहुः शत-
धनुः कृतवर्मेति तत्सुताः । देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् ॥ २५ ॥ तस्यां स जनयामास दश पु-
त्रानकल्मषान् । वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम् ॥ २६ ॥ सृञ्जयं श्यामकं कंकं शमीकं वत्सकं वृकं ।
देवदुंदुभयो नेदुरानका यस्य जन्मनि ॥ २७ ॥ वसुदेवं हरेः स्थानं वदंत्यानकदुंदुभिम् । पृथा च श्रुत-
देवी च श्रुतकीर्तिः श्रुतश्रवाः ॥ २८ ॥ राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पंच कन्यकाः । कुंतेः सख्युः पिता
शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात् ॥ २९ ॥ साप दुर्वाससो विद्यां देवहूतीं प्रतोषितात् । तस्या वीर्यपरीक्षार्थमाजु-
हाव रविं शुचिः ॥ ३० ॥ तदैवोपगतं देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा । प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता मे याहि देव क्षमस्व मे
॥ ३१ ॥ अमोघं दर्शनं देवि आधत्से त्वयि चात्मजं । योनिर्यथा न दुष्येत कर्ताहं ते सुमध्यमे ॥ ३२ ॥

परिचर्यादिना तोषयामास । ततस्तस्मात्सा देवहूतीं देवाह्वानहेतुं विद्यामवाप । तदाह सापेति देवमुपागतं वी-
क्ष्य प्राह प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ता । ननु तया किं चिन्त्यं कार्यमित्यभिसंधिना अतो याहीत्येवमु-
क्तो रविरुवाच । अमोघं देवदर्शनमिति कन्याहमिति चेत्तत्राह । यथा योनिर्न दुष्येत् तथाहं करिष्या

श्रीभाग॰ टी॰ ८४

श्रावं मौ विदातु विदै ॥ ३२ ॥ तदेवसुदेवस्य भगिनीनीं नोपतीन्युद्वोह्य ह्योकान् शात् एणेनवानोपत्नीः पुत्रोस्याह दे

रनित तस्यास आधायगर्भं सूर्यो दिवंगतः सयः कुमारः संजज्ञे द्वितीय इव भास्करः ॥ ३३ ॥ तं सात्यज
न्नदीतोये कृच्छ्राल्लोकस्य बिभ्यती प्रपितामहस्तामुवाह पांडुर्वै सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥ श्रुतदेवां तु का
रूषो वृद्धशर्मा समग्रहीत् यस्यामभूद्दन्तवक्त्र ऋषिशप्तो दितेः सुतः ॥ ३५ ॥ कैकेयो धृष्टकेतुश्च श्रु
तकीर्तिमविंदत पंचसंतर्दनादय स्तस्यासन्कैकयाः सुताः ॥ ३६ ॥ राजाधिदेव्यामावन्त्यौ जयसेनोज
निष्ट ह दमघोषश्चेदिराजः श्रुतश्रवसमग्रहीत् ॥ ३७ ॥ शिशुपालः सुतस्तस्याः कथितस्तस्य सं
भवः देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्बलौ ॥ ३८ ॥ कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीर इषुमांस्तथा
कंकायामानकाज्जाता सत्यजित्पुरुजित्तथा ॥ ३९ ॥ सृंजयो राष्ट्रपाल्यां च वृषदुर्मर्षणादिकान्
हरिकेशहिरण्याक्षौ शूरभूम्यां च श्यामकः ॥ ४० ॥ मिश्रकेश्यामप्सरसि वृकादीन्वत्सकस्तथा ॥ तक्ष
पुष्करशालादीन्दुर्वाक्ष्यां वृक आददे ॥ ४१ ॥ सुमित्रार्जुनपालादीन्शमीकात्तु सुदामिनी ॥ कंक
श्च कर्णिकायां वै ऋतधामजयावपि ॥ ४२ ॥ पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ॥ देवकीप्र
मुखा आसन्पत्न्य आनकदुंदुभेः ॥ ४३ ॥ बलं गदं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवं ॥ वसुदेवस्तु रोहिण्या
कृतादीनुदपादयत् ॥ ४४ ॥ सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्मदो भद्र एव च ॥ पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या
द्वादशाभवन् ॥ ४५ ॥ नंदोपनंदकृतकशूराद्या मदिरात्मजाः ॥ कौसल्या केशिनं त्वेकमसूत कुलनंदनं
॥ ४६ ॥ रोचनायामतो जाता हस्तहेमांगदादयः ॥ इलायामुरुवल्कादीन्यदुमुख्यानजीजनत् ॥ ४७ ॥ वि
वभागसेनितनवभिः श्लोकार्धैः ॥ ३४ ॥ वसुदेवस्य पत्नीः पुत्रांश्चाह पौरवीत्येकादशभिः कौसल्या भद्रा ॥ ४५ ॥

८४

अष्टमस्तु स्वयमेवासीत्॥ न तु कर्मादिना हेतुना॥ ताभ्यां जनितो वा यतो मोहहविः॥५५॥ न देवोपपादयति।
यदेतन्मित्रिभिः॥५६॥ ईशस्य मायाया यानियन्तुः परस्य॥ असंगस्य द्रष्टुः साक्षिणः आत्मनः सर्वगतस्य॥ न ह्यो
वेभूतस्य मायाया विनादेहं विना जन्मनः कर्मणो वा हेतुः संभवतीत्यर्थः॥५७॥ किं च यस्य मायाचेष्टितं पुं
सो जीवस्यानुग्रहः॥ तस्य सर्वजीवानुग्राहकस्य कुतः कर्मादिपारतंत्र्याज्जन्मादिसंभवः अनुग्रहमेवा

देवा स्त्रितयालब्धा नववात्रगदादयः॥ वसुदेवः सुतानष्टावादधे सहदेवया॥५२॥ पुरुविश्रुत
मुख्यांस्तु साक्षाद्धर्मो वसूनिव॥ वसुदेवस्तु देवक्यामष्टपुत्रानजीजनत्॥५३॥ कीर्तिमन्तं सुषेणं
च भद्रसेनमुदारधीः॥ ऋजुं संमर्दनं भद्रं संकर्षणमहीश्वरं॥५४॥ अष्टमस्तु तयोरासीत्स्वयमे
व हरिः किल॥ सुभद्रा च महाभागा तव राजन्पितामही॥५५॥ यदा यदा हि धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च
पाप्मनः॥ तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः॥५६॥ न ह्यस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीप
ते॥ आत्ममायां विनेशस्य परस्य द्रष्टुरात्मनः॥५७॥ यन्मायाचेष्टितं पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय हि॥
अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्यते॥५८॥ अक्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलाञ्छनैः॥ भुवा
आक्रम्यमाणाया अभाराय कृतोद्यमः॥५९॥ कर्माण्यपरिमेयानि मनसापि सुरेश्वरैः॥ सह संक

ह॥ हि यस्मात्ते देवस्थित्यादय इष्यन्ते॥ प्रलयप्रलीनोपि जीवस्य धर्माद्यसंभवादुपाधिसृष्ट्यादिना॥ धर्मा
दिसंपादनेनानुग्रहः॥ तथात्मलाभाय मोक्षाय च इष्यते॥ न त्वहेतुः॥ तेनैव वक्ष्यमाणेन स्वस्थित्यादे
निवृत्तेः॥५८॥ तस्य चेष्टितं भूमेरनुग्रह इत्याह॥ अक्षौहिणीनामिति द्वाभ्यां॥ अभाराय भारविहाराय।
॥५९॥ सुरेश्वरैरपि मनसाप्यपरिमेयानि॥ अविनष्टानि संकर्षणसहितश्च ॥६०॥ ॥

श्री·
भा न·
टी·
५·

संकल्पमात्रेणाभूभारहरणसमर्थस्यापि कर्मकरणं यशोविस्तारद्वारा भक्तानुग्रहार्थमित्याह ॥ कला-
विति द्वाभ्यां ॥ दुःखशोकतमो सिन्नदतीति तथा तद्यशो व्यतनोत् ॥ ६१ ॥ यस्मिन्सतां कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे श्रो-
त्रमेवांजलिः पानसाधनं यस्य सः पुरुषः सकृदपि उपस्पृश्य आचमनमात्रेण कृत्वा ॥ तमसो-
दयाहृष्टश्चित्तः कर्मवासनां धुनुते ॥ ६२ ॥ तदेवाह द्वाभ्यां ॥ भोजादिभिः श्लाघनीयमीहितं यस्य ॥ ६३ ॥ सर्वे-

कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदं ॥ अनुग्रहाय भक्तानां सुपुण्यं व्यतनोद्यशः ॥ ६१ ॥
यस्मिन्सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे सकृत् ॥ श्रोत्रांजलिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनां ॥ ६२ ॥
भोजवृष्ण्यन्धकमधुशूरसेनदशार्हकैः ॥ श्लाघनीयहितः शश्वत्कुरुसृंजयपांडुभिः ॥ ६३ ॥
स्निग्धस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया ॥ नृलोकं रमयामास मूर्त्या सर्वांगरम्यया ॥ ६४ ॥
यस्याननं मकरकुंडलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं सविलासहासं ॥ नित्योत्सवं न ततृ-
पुर्दृशिभिः पिबंत्यो नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेश्च ॥ ६५ ॥ ॥

रंगरम्यया मूर्त्या च ॥ ६४ ॥ तस्य दर्शनार्थि-
सुखवेशाभामाह ॥ यस्याननं दृशिभिर्नेत्रैः पिबंत्यो नार्यो नराश्च ॥ न ततृपुः न तृप्ताः निमेः सोन्मेषमा-
त्रव्यवधानमप्यसहमानास्तत्कर्तुर्निमेः ॥ कुपिताश्च बभूवुः । कथंभूतमाननं ॥ मकरकुंडलाभ्यां चा-
रुकर्णौ भ्राजंतौ कपोलौ च तैः सुभगं ॥ सविलासो हासो यस्मिन् ॥ नित्यमुत्सवो यस्मिन् ॥ ६५ ॥
गेनमः कमलदलविपुलनयनाभिश्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥ राम राम ॥

अहोदुर्घटघटनापटुःकालइत्याह॥ यत्रेति॥ कृष्णोनेता अस्त्रीधन्वीततः तत्रापिविपत्॥ एषशा
रीरबलअस्त्रनैपुण्यमस्त्रदेवसंपत्तावपीत्यर्थः॥ १५॥ ननुकृष्णेकथंकालोतिक्रामेदित्यपेक्षा
यामाह॥ नह्यस्यश्रीकृष्णस्यसेनंगत्यानिर्दिशति॥ विधित्सितंकर्तुमिष्टंयस्यविधित्सितंसर्वजिज्ञा

यत्रधर्मसुतोराजागदापाणिर्वृकोदरः॥ कृ
ष्णोऽस्त्रीगांडिवंचापंसुहृत्कृष्णस्ततोविपत्॥ १५॥
नह्यस्यकर्हिचिद्राजन्पुमान्वेदविधित्सितं॥ य
द्विजिज्ञासयायुक्तामुह्यंतिकवयोपिहि॥ १६॥
तस्मादिदंदैवतंत्रंव्यवस्यभरतर्षभ॥ तस्यानु
विहितोनाथानाथपाहिप्रजाःप्रभो॥ १७॥ एष
वैभगवान्साक्षादाद्योनारायणःपुमान्॥ मो
हयन्माययालोकंगूढश्चरतिवृष्णिषु॥ १८॥

सया॥ १६॥ दैवतंत्रमीश्वराधीनंव्यवस्यनिश्चित्य॥ तस्येश्वरस्यानुविहितः अनुवर्तीसन्॥ कर्तेति
हेनाथकुलपरंपरागतस्वामिन्॥ प्रभोसमर्थ॥ अनाथाःप्रजाःपाहि॥ १७॥ अनुविधेयःपरमेश्वरः॥
श्रीकृष्णएवेत्याह॥ एषएवभगवान्॥ सर्वेश्वरःयतः आद्यःपुमान्॥ नत्वयतोनारायणःसाक्षा

भा
प्र टी
४

तद्रुपपादयन्ति ॥ अस्येति ॥ अनुभावं प्रभावं ॥ १९ ॥ त्वमज्ञानाद्यमेवं मन्यसे ॥ मातुलेयं देवक्याः सुतं प्रियं प्रीतिविषयं मित्रं प्रीतिकर्त्तारं सुहृत्तममुपकारानपेक्षोपकारकं च ॥ सौहृदात् विश्वासात् ॥ अकरोः कृतवानसि ॥ सचिवं मंत्रिणं ॥ २० ॥ नन्वीश्वरस्यैवं कथं नीचे सारथ्यादौ प्रवृत्तिः ॥ तत्राह सर्वेति ॥ तत्कृतं नीचोच्चकर्मकृतं मम योग्यमयोग्यमिति मतिवैषम्यं कश्चिदपि नास्ति ॥ कुतः नि

अस्यानुभावं भगवान्वेद गुह्यतमं शिवः ॥ देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान्कपिलो नृप ॥ १९ ॥ यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमम् अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिम् ॥ २० ॥ सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्यानहंकृतेः ॥ तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न क्वचित् ॥ २१ ॥ तथाप्येकांतभक्तेषु पश्य भूपानुकंपितं ॥ यन्मेऽसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः ॥ २२ ॥ भक्त्यावेश्य मनो यस्मिन्वाचा यन्नाम कीर्तयन् ॥ त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः ॥ २३

रवद्यस्य रागादिशून्यस्य तत्र हेतुः अनहंकृतेः ॥ तच्च कुतः ॥ अद्वयस्य तदपि कुतः समदृशः तत्रापि हेतुः ॥ सर्वस्यात्मनः ॥ यद्येवं हृद्वैतद्देहमज्ञावं ॥ तथापि समत्वेपि हे भूप भक्तेष्वनुकंपितमनुकंपा ॥ यतो मे प्राणांस्त्यजतः साक्षात्स्वयमेव न तु विद्वादिद्वारेण ॥ २२ ॥ इदानीं देहत्यागपर्यंतं श्रीकृष्णावस्थानं प्रार्थयते ॥ भक्त्येति द्वाभ्याम् ॥ २३ ॥

व

४

युधिष्ठिराय भीष्मेण सर्वधर्मनिरूपणे ॥ कृष्णस्तुतिश्च मुक्तिश्च जनमेजय मेन सवर्णिते ॥ ५ ॥ यद्दर्शनं तस्मा
विवेकः ॥ श्रीकृष्णेन संवर्हितं तद्दर्शयति ॥ इतीति ॥ सर्वेषां धर्माणां विवित्सया वेदितुमिच्छया
विनशनं कुरुक्षेत्रे ॥ देवव्रतो भीष्मः ॥ १ ॥ संततः श्रेष्ठाश्व स्थायेषु तैरश्वैः ॥ २ ॥ तत्र च न दानं त तत्रा सवनं तत्

सूत उवाच ॥ इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया ॥ ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतो
पतत् ॥ १ ॥ तदा ते भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूषितैः ॥ अन्वगच्छन्रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्त
था ॥ २ ॥ भगवानपि विप्रर्षे रथेन सधनंजयः ॥ स तैर्व्यरोचत नृपः कुबेर इव गुह्यकैः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा
निपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरं ॥ प्रणेमुः पाण्डवा भीष्मं सानुगाः सह चक्रिणा ॥ ४
तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तम ॥ राजर्षयश्च तत्रासन्द्रष्टुं भरतपुंगवं ॥ ५ ॥ पर्व
तो नारदो धौम्यो भगवान्बादरायणः ॥ बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः ॥ ६
वसिष्ठ इन्द्रप्रमदस्त्रितो गृत्समदोऽसितः ॥ कक्षीवान्गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः ॥ ७
अन्ये च मुनयो ब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोऽमलाः ॥ शिष्यैरुपेता आजग्मुः कश्यपाङ्गिरसादयः ॥ ८
तान्समेतान्महाभागानुपलभ्य वसूत्तमः ॥ पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित् ॥ ९
कृष्णं च तत्प्रभावज्ञ आसीनं जगदीश्वरं ॥ हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् ॥ १०

तान्समेतानागतान्दृष्ट्वा ॥ ६ ॥ रेणुकासुतः परशुरामः ॥ ६ ॥ कौशिको विश्वामित्रः ॥ ७ ॥ ब्रह्मरातः शु
कः ॥ अंगिरसो बृहस्पतिः ॥ ८ ॥ वसूत्तमो भीष्मः ॥ ९ ॥ हृदिस्थं सन्तं पुरत आसीनं पूजयामास ॥ १०

उपासीनान् समीपे उपविष्टान् ॥ प्रश्रयो विनयः प्रेम स्नेहस्ताभ्यां संगतान् उपसन्नान् ॥ पालीतेवे-
ताभ्यामवनतान् ॥ अभ्याचष्ट अभ्यभाषत ॥ अनुरागास्रैः स्नेहाश्रुभिः ॥ अंधीभूतेन चक्षुषा उप-
लक्षितः ॥ ददर्शेति वा ॥ ११ ॥ अभिभाषणमाह ॥ अहो इति पंचदशभिः हे धर्मनंदनाः क्लिष्टं
यथा भवत्येवं जीवितेन नार्हथ यद्यूयमिति यत्तदहो कष्टं जुगुप्सितं ॥ अहो अन्याय्यं चैतत् ॥ यतो

पांडुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान् ॥ अभ्याचष्टानुरागास्रैरंधीभूतेन चक्षुषा ॥ ११ ॥
अहो कष्टमहोऽन्याय्यं यद्यूयं धर्मनंदनाः ॥ जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्माच्युताश्रयाः ॥ १२ ॥
संस्थितेऽतिरथे पांडौ पृथा बालप्रजा वधूः ॥ युष्मत्कृते बहून्क्लेशान्प्राप्ता तोकवती मुहुः ॥ १३ ॥
सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च यदप्रियम् ॥ सपालो यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिः ॥ १४ ॥

यूयं विप्राः ॥ धर्मोऽच्युतश्च आश्रयो येषां ते ॥ १२ ॥ किंच ॥ संस्थिते मृते बालाः प्रजाः पुत्राः
यस्याः ॥ सा वधूः प्रेतिदैत्येदर्शितं ॥ तोकान्यपत्यानि तद्वती अपत्यैः ॥ सह क्लेशान्प्राप्ता मे
सर्थः ॥ १३ ॥ कालकृतत्वेन शोकं वारयति सर्वमिति द्वाभ्यां ॥ भवतामपि यद्वशे यस्य
वशवर्ती ॥ १४ ॥

स्नेहात्पुत्रासयुद्धेनदोषइतिचेत् ॥ तत्राह ॥ नैनोराज्ञ इति द्विषांवधःएनःपापंनभवतीतियत्शा
स्त्रेणगिलितारूपंवचः ॥ कुतोनकल्पते ॥ यतस्तद्वचः ॥ प्रजाभर्तुरेव ॥ अयंभावःस्वप्रजानामन्यतोव
धेप्रसक्तेतद्द्वयोःयुद्धातः इत्यर्थःअनेनतुप्रजायांपाल्यमानायांमयाकेवलंराज्यलोभेनहतत्वा
त्पापमेवेदमिति ॥ ५१ ॥ किंच ॥ युद्धेयुसाववधोभवत्वनामधर्मःस्त्रीणांतुमयाहतबंधूनांयो
सौतत्संबंधोसौद्रोहोयुद्धेहोपुत्थितः ॥ तस्यापोहितमपाकर्तुंकल्पःसमर्थोनाहंगृहमेधीयै

नैनोराज्ञःप्रजाभर्तुर्धर्मयुद्धेवधोद्विषाम् ॥ इतिमेनतुबोधायकल्पतेशासनंवचः ॥ ५१ ॥
स्त्रीणांमद्धतबंधूनांद्रोहोयोसाविहोत्थितः ॥ कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहंकल्पोव्यपोहितुं
यथापंकेनपंकांभःसुरयावासुराकृतम् ॥ भूतहत्यांतथैवैकांनयज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ॥ ५३ ॥
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेयुधिष्ठिरानुतापोऽष्टमोऽध्यायः ८ ॥

गृहमेधाश्रमविहितैः ॥ ५२ ॥ ननुयदसर्वंपाप्मानंतरतिब्रह्महत्यांयोऽश्वमेधेनयजतेयउचैन
मेवंवेदेतिश्रुतेः ॥ पापमश्वमेधेननश्यतेदेवस्याशंकाविवेकविरुद्धंभिनंहेतुवादमात्रि
त्यनिराकरोति ॥ यथाबलनपंकेनपंकांभोनमृज्यतेयथावासुरालेशाकृतमपाविश्रेवसुरा
सुरयानमृज्यते ॥ तथैवभूतहत्यामेकांप्रमादतोज्ञातांबुद्धिपूर्वकहिंसाप्रायैर्यज्ञैर्मार्ष्टुंशो
धयितुंनार्हतीति ॥ ५३ ॥ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांप्रथमस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ८

सद्यश्रीमन्निर्याणोत्सवं वस्तुतपोह्यानकथां प्रस्तौति ॥ आसाद्यैः प्रबोधितोपि सुवाव्यामः सत्राव
धृतविवेकेन प्राप ॥ कृतः ईश्वरेहापाश्रितैः स्वभक्तश्रीमन्निर्याणमहोत्सवायरान्तासहक्रूदेव
गेतद्येतस्मादेवैनैवायं प्रबोधनीयउतीश्वराभिप्रायेकार्यद्वयविधायकमज्ञानद्विरिमर्थः श्री
कृष्णेनापि प्रबोधितोनावबुध्यत ॥ अत्र हेतवं कृतकर्मणाययाकरूपोऽस्व संधानार्थं गतोपिव
याविनमेववदद्वपिविग्रहमेवदृष्टीकृतवान् ॥ एवमत्रापि प्रबोधयन्प्रबोधमेवदृष्टीव
कारेमर्थः ॥ ४८ ॥ प्रबोध्यमेवप्रपंचयति ॥ आहेतिषड्भिः प्राकृतेन अविवेकप्रामेन आत्मना

आसाद्यैरीश्वरेहाद्यैः कृस्नेनाद्भुतकर्मणा ॥ प्रबोधितोपीतिहासैर्नाबुध्यत सुवार्पितः
॥ ४८ ॥ आह राजा यथा स्वमसतश्छिन्नयस्तदहं वधं ॥ प्राकृतेनात्मना विप्राः स्नेहमोहवशंगतः
४९ ॥ अहोअस्मेपश्यताज्ञानं हृदिरूढं दुरात्मनः ॥ पारक्यस्यैव देहस्य बह्व्यो मेक्षौहिणीर्हताः
५० ॥ बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः ॥ नमे स्यान्निरयान्मोक्षो ह्यपि वर्षायुतायुतैः
५१

विनेनरे विप्राः ॥ ५१ ॥ पारक्यस्यस्वसगालायाहारस्वदेहस्यार्थेमेमयाद्यक्षौहिणीः ॥ अक्षौ
हिण्यः अक्षौहिणीप्रमाणमासेनोक्तं ॥ अक्षौहिणीप्रसंख्यानां रथानां द्विजसत्तमाः ॥ संख्या
गणानतत्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ शतानामुपरि चैवाष्टौ तथाभूयश्च सप्ततिः ॥ गजानां
च प्रसंख्यानमेतदेव प्रकीर्तितं ॥ ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु ॥ नराणामपि पं
चाशत्शतानि त्रीणि चैव हि ॥ पंचषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ॥ दशोत्तराणि ष
ट्प्राहुः संख्यानतत्वविदो जनाः ॥ एतामक्षौहिणीं प्राहुर्यथावदिह संख्ययेति ॥ ५२ ॥ सुहृदः स

ननु बंधवो यादवाः पुत्राश्च पांडवाः स्मृताः समर्थाश्च तत्किं कार्यमेवं भाषसे ॥ अत आह ॥ केवलमि
ति यर्हि भवतो दर्शनं यदा त्वमस्मान्न पश्यसि तदा नाम्ना विख्यात्या रूपेण सौंदर्येण च यदुभिः
सहिताः पांडवा नाम के वयं न केपि ॥ अतितुच्छा इत्यर्थः ॥ हृषीकाणामीशितुर्जीवस्यादर्शने
यथा न किंचिन्नामरूपं च न तद्वत् ॥ किंच यथेदानीमियमस्मदीया भूमिः ॥ स्वैरसाधारणैर्वज्रां
कुशादिभिर्लक्षणैर्विलक्षितैस्त्वत्पदैरंकिता सती भाति न तथा त्वदीयविनिर्गमने सति

के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पांडवाः ॥ भवतोऽदर्शनं यर्हि हृषीकाणामिवेशितुः
३८ ॥ नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर ॥ त्वत्पदैरंकिता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः
३९ ॥ इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः ॥ वनाद्रिनद्युदन्वन्तो ह्येधन्ते तव वीक्षितैः ॥ ४
अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वमूर्ते स्वकेषु मे ॥ स्नेहपाशमिमं छिंधि दृढं पांडुषु वृष्णि
षु ॥ त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत् ॥ रतिमुद्वहतादद्धा गंगेवौघमुदन्वति ॥ ४२

न शोभिष्यते ॥ ३९ ॥ अपि चेमे जनपदा देशाः स्वृद्धाः सुसमृद्धाः संतः ॥ ४० ॥ गमने पांडवा नाम
कुशलेऽत्र गमने च यादवानामित्युभयतो व्याकुलचित्तस्य सतीनां स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते अ
थेति विश्वेशेत्यादिसंबोधनानि स्नेहच्छेदसामर्थ्यज्ञापनाय दृढं संतं ॥ ४१ ॥ ततः किमत आ
ह ॥ त्वयीति ॥ अनन्यविषया सती मे मतिः ॥ रतिमुद्वहतात् ॥ अनवच्छिन्नां प्रीतिं करोत्वि
त्यर्थः ॥ ओघं प्रवाहं यथा गंगा प्रतिबंधं विनार्णवं याति ॥ एवं मतिरपि विश्रान्तगुणाणपेदि निभाव ॥ ४२

एवमभ्यर्थितःपुनः॥प्रणमति॥हेकृष्णतेनमः॥उपकारानतुस्मरंतीवहुधासंबोधयति॥कृष्णस
खेत्यर्जुनेनसहसखेवृष्णीनांऋषभश्रेष्ठइत्यवनेर्भूमेर्ध्रुहोद्रोग्धारोयेराजन्याः॥तेषांवंशस्यदहन॥अ
वमप्यनपवर्गोवीर्य्यंअक्षीणप्रभावगोविप्रामकामथेनैस्पर्ध्यंगोद्विजसुराणामार्तिंहरो
वतारोयस्येति॥४३॥कलानिमधुराणिपदानियेषुतैर्वाक्यैः॥परिणुतः॥अखिलउदयोमहि
मायस्यसः वहसन्नाविस्मयात्तपरिणतेनितिवक्तव्येदीर्घ्यश्छंदोभंगायेन॥मंदमीषत्ते न

हेकृष्णकृष्णसखवृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य्य॥गोविं
दगोद्विजसुरार्तिहरावतारयोगेश्वराखिलगुरोभगवन्नमस्ते॥४३॥सूतउवा
च॥पृथयेत्थंकलपदैःपरिणूताखिलोदयः॥मंदंजहासवैकुंठोमोहयन्निवमा
यया॥४४॥तांवाढमित्युपामंत्र्यप्रविश्यगजसाह्वयं॥स्त्रियश्चस्वपुरंयास्यन्प्रेम्णाराज्ञानि
वारितः॥४५॥

महासएवमायायावस्यतिहिहासोजनोन्मादकरीचमायेति॥४४॥त्वयिमेनन्यविषया
मतिरितियत्तथापितेननवाढमित्यंगीकृत्यरथस्थानात्तगजाह्वयमागत्य॥पश्चात्
त्तोवमन्यांश्चसुभद्राप्रमुखाः॥स्त्रियश्चपांडुस्वपुरंद्वारकांयास्यन्॥राज्ञायुधिष्ठि
रेणप्रेम्णाकंचित्कालंनिवसेतिसंप्रार्थ्यनिवारितः॥४५॥

३२

ननु निग्रहानुग्रहरूपं विषमसिद्धं वैषम्यमत आह ॥ न वेति ॥ नृणां विडंबनमनुकरणमीहमानस्य
कुर्वतः यस्मिंस्त्वयि विषमा मतिरनुग्रहनिग्रहरूपा भवति ॥ २९ ॥ अजस्य जन्म अकर्तुः कर्मेति यत्तिर्यक्षु वरा
हादिरूपेण नृषु रामादिरूपेण ऋषिषु वामनादिरूपेण ॥ ३० ॥ नरविडंबनमत्याश्चर्यमित्याह
गोपी यशोदा त्वयि कृतागसि दधिभांडस्फोटनेन कृतनवनीयावदाम रज्जुमादातुं जग्राह तावत्
ते तत्क्षणमेव यादृशमासीदवस्था सा मां विमोहयति ॥ किंभूतमश्रुभिः कलिलं व्याप्तमंजनं

न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं तवेहमानस्य नृणां विडंबनं ॥ न यस्य कश्चिद्दयितोस्ति कर्हि
चिद्द्वेष्यश्च यस्मिन्विषमा मतिर्नृणां ॥ २९ ॥ जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः
तिर्यङ्नृषिषु यादःसु तदत्यन्तविडंबनं ॥ ३० ॥ गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद्या ते दशा
श्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षं ॥ वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य सा मां विमोहयति भी
रपि यद्बिभेति ॥ ३१ ॥ केचिदाहुरजं जातं पुण्यश्लोकस्य कीर्तये ॥ यदोः प्रियस्यान्ववाये म
लयस्येव चंदनं ॥ ३२ ॥ अपरे वसुदेवस्य देवक्यां याचितोऽभ्यगात् ॥ अजस्त्वमस्य क्षेमाय व

नेन यथोदोसौ वेत संभ्रमे आकुले अक्षिणी यस्मिंस्तत् ॥ वक्त्रं निनीय अधः कृत्वा ताडयिष्यतीति भ
यस्य भावनया स्थितस्य तव यत्तत्त्वतः भीरपि त्वत्तो बिभेति तत्स्य तेन दशा ॥ ३१ ॥ अजन्य एव जन्मनो
हेतुतयानुसंधेयत्वात् ॥ न च जन्मादि विडंबनमित्याह ॥ केचिदिति चतुर्भिः ॥ पुण्यश्लोकस्य
प्रियस्य युधिष्ठिरस्य कीर्तये यदुर्नाम वा ॥ मलयस्य कीर्तये यथा चंदनं यथा ॥ ३२ ॥ तथा वसुदेवस्य देवक्यां
प्रार्थितो याच्या अजन्य एव त्वमभ्यगात् ॥ पूर्वतपमिति शेषः प्रथमपूर्णरूपसत्त्वार्थं ॥ अभ्यगमिति निपातः

चात्मभुवेति ॥ ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षया मतांतरं ॥ ३४ ॥ परमानंदस्वरूपात्तानमविद्यातो
देहाद्यभिमानात्तत्कामः ॥ ततः कर्माणि तैः क्लिश्यमानानां तद्विहृतये श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्य
न् ॥ ३५ ॥ अन्यपक्षस्य सिद्धांततामभिप्रेत्य । श्रवणादिफलमाह । शृण्वंतीति । नंदंति अन्यैः की
र्त्यमानमभिनंदंति ये जनाः ईहितं चरितं तावकं त्वदीयपदांबुजं त एव पश्यंत्येव अचिरे

भारावतारणायान्ये भुवो नाव इवोदधौ ॥ सीदंत्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवार्थितः ॥ ३४
भवेस्मिन् क्लिश्यमानानामविद्याकामकर्मभिः ॥ श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केच
न ॥ ३५ ॥ शृण्वंति गायंति गृणंत्यभीक्ष्णशः स्मरंति नंदंति तवेहितं जनाः ॥ ३६ ॥ त एव पश्यंत्य
चिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदांबुजम् ॥ अप्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो जिहा
ससि स्वित्सुहृदोनुजीविनः ॥ येषां न चान्यद्भवतः पदांबुजात्परायणं राजसु योजितां
हसाम् ॥ ३७

णो वेति सर्वं सावधारणो । कीदृशं भवप्रवाहस्य जन्मपरंपरायाः ॥ उपरमो य
स्मात् ॥ ३६ ॥ कृष्णनीतवासस्य स्थित्या योग्योचितमित्याशयेनाह ॥ अपीति चतुर्भिः ॥ हे प्रभो
सुहृदोनुजीविनस्तान् अपि स्वित् किं स्वित् जिहाससि ॥ येषामस्माकमन्यत्परायणं नैवा
स्ति तत्कुतः राजसु योजितमंहो द्रुहः । दूरे येषां स्वानां कृतमीहितं यस्य हे स्वकृतेहित येन तस्य संबो
धनं विसर्गांतपाठे त्वंपदविशेषणम् ॥ ३७ ॥

विपद्गणमेव दर्शयति॥ विषान्नभीमस्य विषमोदकदानात्॥ महाग्नेर्जतुगृहदाहात्॥ पुरुषाद्धिडिंबा
द्योरात्तस्मात् तेषां दर्शनात्॥ असत्सभाया द्यूतस्थानात्॥ अभितो रक्षिताः॥ आस्म अभवाम॥२४॥ यत्र यासु
विपत्सु कीदृशं दर्शनं नास्ति पुनर्भवदर्शनं यस्मात्॥ अथवा अपुनर्भवं मोक्षं दर्शयतीति यत्तत्॥२५॥
ननु संपन्नस्यैव परमेश्वरदर्शने प्रयत्नेऽस्य वितत्वात्॥ न किं विपदः प्रार्थ्यंते॥ संपदस्तु प्रत्युत प्रतिबंधि
का इत्याह॥ जन्म सत्कुले जन्मादिभिरेधमानो मदो यस्य सः॥ अभिधातुं कुलगोविंदेति वक्तुमपि॥ अकिं
चनानां गोचरं विषयम्॥ ते॥२६॥ भक्तजनमनोरथसंपूरणाय प्रणमति॥ अकिंचना भक्तास्त एव वित्तं सर्वस्वं य

विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः॥ मृधे मृधेऽनेकमहारथास्त्रतो द्रौ
ण्यस्त्रतश्चास्म हरेऽभिरक्षिताः॥२४॥ विपदः संतु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो॥ भवतो दर्शनं य
त्स्यादपुनर्भवदर्शनं॥२५॥ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान्॥ नैवार्हत्यभिधातुं वै
त्वामकिंचनगोचरं॥२६॥ नमोऽकिंचनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये॥ आत्मारामाय शांताय कैव
ल्यपतये नमः॥ मन्ये त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुं॥ समं चरंतं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः क
लिः २८

स्य तस्मै तुभ्यं॥ किं निवृत्ता गुणवृत्तयो धर्मार्थकामविषया यस्मात्तस्मै॥ अतः आत्मारामाय अतः शां
ताय रागादिरहिताय किंच कैवल्यपतये कैवल्यदाने समर्थाय॥२७॥ ननु देवकीनंदनं मां कथमेवं
स्तौषि॥ तत्राह॥ मन्ये त्वां कालं न तु देवकीदेवकीपुत्रं तत्र हेतवः ईशानं नियंतारं अनादिनिधनं
अत एव विभुं प्रभुं समं यथा भवति तथा चरंतं॥ ननु पार्थसारथेः कथं मम साम्यं॥ तत्राह॥ यद्य
तस्तो विभिन्नभूतानां॥ भूतानां मिथः॥ कलिः॥ कलहो भवति॥ न तु स्वतस्त्वयि वैषम्यं॥२८

किंच परमहंसानामात्मानात्मविवेकिनां ततो मुनीनां मननशीलानामपि ततश्चामलात्मनां निवृत्तरागा
दीनामपि तथा तेन निजमहिम्ना न लक्ष्यसे ॥ अतो भक्तियोगं विधातुं त्वां वयं स्त्रियः कथं हि पश्येम ॥ य
द्वा परमहंसानामपि भक्तियोगविधानार्थं त्वं आत्मारामाणामपि अचिंत्यनिजगुणैराकृष्य भक्ति
योगं विधातुं कारयितुमवतीर्णोसि इत्यर्थः ॥२०॥ तान्न भक्त्यैव शक्नुमः अशक्ताः पुनः केवलं नमस्करोति ॥ कृ
ष्णायेति द्वाभ्यां ॥ पंकजं नाभौ यस्य पंकजानां माला हि यस्य पंकजवन्नेत्रे यस्य पंकजांकितावंघ्री

तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ॥ भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः ॥२०॥
कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनंदनाय च ॥ नंदगोपकुमाराय गोविंदाय नमो नमः ॥२१॥ नमः
पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने ॥ नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये ॥२२॥ यथा हृ
षीकेश खलेन देवकी कंसेन रुद्धाति चिरं शुचार्पिता ॥ विमोचिताहं च सहात्मजा विभो त्व
यैव नाथेन मुहुर्विपद्गणात् ॥२३॥

यस्तस्मै ॥२२॥ तत्कृतोपकारान् अनुस्मरति ॥ यथेति द्वाभ्यां ॥ अयमर्थः मातृतोपि मय्यधिकात
व प्रीतिः ॥ तथाहि ॥ हे हृषीकेश यथा देवकी कंसेन रुद्धा तथा विमोचिता ॥ अहं च तथैव वि
मोचितेति का वा महान् विशेषस्तत्राह ॥ तद्दर्शयति ॥ सा अतिचिरं रुद्धा सती ॥ तस्मादेव सकृ
द्विमोचिता ॥ तथा शुचार्पिता च सती न च तस्याः पुत्रा रक्षिताः ॥ अस्मि चाम्यो नात्यल्पस्याः
अहं च विपद्गणात् ॥ तत्रापि हृषीकेशं सात्मजा च त्वयैव च नाथेनेति ॥२३॥

वैराट्याः उत्तरायाः अंतस्थः सन् ॥ तं गर्भमावृतवान् ॥ यतः आत्मा अंतर्यामी योगेश्वर इति विशिष्टस्यापि प्रवेशो आवरणार्थमुक्तः ॥ कुरुतंतवे संतानाय ॥ पांडवानामपि कृष्णवैष्णवत्वादेवमुक्ते ॥१४॥ अमोघं अप्रतिक्रियं च सत् समशाम्यत् ॥ शांतमासीत् ॥१५॥ एतद्ब्रह्मास्त्रशमनं आश्चर्यं मा मंस्था मा मन्यस्व ॥१६॥ कृष्णया सह ॥१७॥ त्वा इति त्वां नमस्ये नमस्करोमि ॥ ननु कनिष्ठो मां कथं नमस्करोषि

अंतस्थः सर्वभूतानामात्मा योगेश्वरो हरिः ॥ स्वमाययावृणोद्गर्भं वैराट्याः कुरुतंतवे ॥१४॥ यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरस्त्वमोघं चाप्रतिक्रियम् ॥ वैष्णवं तेज आसाद्य समशाम्यद्भृगूद्वह ॥१५॥ मा मंस्था ह्येतदाश्चर्यं सर्वाश्चर्यमयेऽच्युते ॥ य इदं मायया देव्या सृजत्यवति हंत्यजः ॥१६॥ ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैः सह कृष्णया ॥ प्रयाणाभिमुखं कृष्णमिदमाह पृथा सती ॥१७॥ कुंत्युवाच ॥ नमस्ये पुरुषं त्वाद्यमीश्वरं प्रकृतेः परम् ॥ अलक्ष्यं सर्वभूतानामंतर्बहिरवस्थितम् ॥१८॥ मायाजवनिकाछन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययम् ॥ न लक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा ॥१९॥

ध

तत्राह ॥ आद्यपुरुषं कुतः प्रकृतेः परं ततः ॥ कुतः ईश्वरं प्रकृतेरपि नियंतारं ॥ अत एव सर्वभूतानामंतर्बहिश्च पूर्णत्वेनावस्थितं तथाप्यलक्ष्यं ॥१८॥ तत्र हेतुः ॥ मायैव जवनिका तिरस्करिणी ॥ तयाच्छन्नं ॥ अतो हं मत्ता भक्तियोगानभिज्ञा केवलं नमस्यामि ॥ अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मात्तं ॥ अव्ययं अपरिच्छिन्नं त्वं न लक्ष्यसे ॥ मूढदृशा देहाभिमानिना मादृशेन न लक्ष्यसे ॥१९॥

४४

वैनेयः सोऽनेनेमा साम्य कृतिनो ह्रवेन वसंवृतः ॥ ७ ॥ तथमास्थितः स नत उत्तरां परीक्षित्यातवं अभि
मुखं यावती उपलेभे ददृशे ॥ ८ ॥ उत्तरा श्रीकृष्णं संप्रार्थयति ॥ पाहि पाहीति द्वाभ्यां ॥ अन्यस्त्वार्थयना
योऽस्यानात्मीत्याह त्वत्तः ॥ अन्यं अभयं भयरहितं नपश्यामि यत्र लोके परस्परं मरणं भवति तत्र ॥ ९
प्रत्यं तं भयमावेदयति अभिद्रवति अभिमुखमायाति ॥ तप्तमायसं लोहमयं शरं यस्य सः ॥ अति

अहं प्रपोऽदुष्टं शस्त्रं यो न ते योऽद्भुवसंवृतः ॥ दैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रति पूजितः ॥ ७ ॥ गतं तु
कृतमतिः त्रैस्यनद्वारकां रथमास्थितः ॥ उपलेभे भिधावंतीमुत्तरां भयविह्वलां ॥ उत्तरोवाच
पाहि पाहि महायोगिन्देवदेवजगत्पते ॥ नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परं ॥ ९ ॥ अभिद्र
वति मामीश शरस्तप्तायसो विभो ॥ कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यतां ॥ १० ॥ सूत उ
वाच ॥ उपधार्य वचस्तस्या भगवान्भक्तवत्सलः ॥ अपांडवमिदं कर्तुं द्रौणेरस्त्रमबुध्यत ॥ ११ ॥
तर्ह्येवाथ मुनिश्रेष्ठ पांडवाः पंचसायकान् ॥ आत्मनोऽभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाद
दुः ॥ व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषामनन्यविषयात्मनां ॥ सुदर्शनेन स्वास्त्रेण स्वानां रक्षां व्यधाद्विभुः

कार्यमित्याह ॥ काममिति ॥ कामं यथेच्छं ॥ १० ॥ पराभवेनाभिज्ञः पित्रसद्द्रौणेः ॥ अपांडवं पौंडव
शून्यं ददं विश्वं कर्तुं प्रवृत्तं ब्रह्मास्त्रमबुध्यत ॥ ११ ॥ तत एव बहुषु खं तदागतमित्याह ॥ तर्ह्येव तस्मि
न्नेव ॥ ब्रह्मास्त्रस्यास्त्रांतरैरनिवर्त्यत्वात् ॥ १२ ॥ परिहृतं व्यसनं ॥ १३ ॥ स्वं वीक्ष्य अनन्यविषया आत्म
नो येषां स्वैकनिष्ठानामित्यर्थः ॥ १२

अष्टमे कुंतिस्तोत्रं द्रौण्यस्त्राद्रक्षा परीक्षितः ॥ श्रीकृष्णेन स्तुतिः ॥ राज्ञः शोकश्च वर्ण्यते ॥१॥ अथ ते पांडवाः संपरेतानां मृतानां गंगायामुदकं दातुं ॥ सकृष्णाः ॥ श्रीकृष्णेन सहिताः स्त्रियः स्त्रीपुरस्कृत्य अग्रतः कृत्वा तस्मिन्कार्ये स्त्रीपुरःसरत्वविधानात् ॥१॥ निनीय दत्वा हरिपादाब्जरजोभिः पू

सूत उवाच ॥ अथ ते संपरेतानां स्वानामुदकमिच्छतां ॥ दातुं सकृष्णा गंगायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः ॥१॥ ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः ॥ आप्लुता हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले ॥२॥ तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजम् ॥ गांधारीं पुत्रशोकार्तां पृथां कृष्णां च माधवः ॥३॥ सांत्वयामास मुनिभिर्हतबंधून्शुचार्पितान् ॥ भूतेषु कालस्य गतिं दर्शयन्नप्रतिक्रियाम् ॥४॥ साधयित्वाजातशत्रोः स्वं राज्यं कितवैर्हृतम् ॥ घातयित्वासतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः ॥५॥ याजयित्वाश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः ॥ तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनोत् ॥६॥

तायां सरिति गंगायां तस्यां जले पुनः स्नात्वा ॥ आप्लुताः स्नाता इत्यन्वयः ॥२॥ कुरुपतिं युधिष्ठिरं सहानुजं भीमादिभिः सहितं ॥३॥ मुनिभिः सहितः ॥४॥ कितवैर्धूर्तैर्दुर्योधनादिभिः ॥ द्रौपद्याः कचग्रहणादिना क्षतं नष्टमायुर्येषां तान् ॥५॥ याजयित्वेत्यादि भाविकथासंक्षेपः ॥ शतमन्योः श

वधार्हणः वधार्हः॥ ममैवाम्नाते कृते॥ ब्राह्मणो न हंतव्यः तथा॥ आततायिनमायांतमपि वेदांतपारगं॥ जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदिति वदता॥ तदुभयमप्यनुशासनं परिपालय॥५३॥ किं च प्रतिश्रुतं पूरयेत्याह॥ प्रियां सांत्वयता त्वया यत्प्रतिश्रुतं हननेन तच्च सत्यं कुरु मह्यं मम॥ तच्च वधे भीमस्य प्रियं भवति॥ अवधे द्रौपद्याः हृदयस्य श्रीकृष्णस्य॥५४॥ हार्दं अभिप्रायं ज्ञात्वा॥

श्रीभगवानुवाच॥ ब्रह्मबंधुर्न हंतव्य आततायी वधार्हणः॥ मयैवोभयमाम्नातं परिपाह्यनुशासनं॥५३॥ कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं यत्तत्सांत्वयता प्रियां॥ प्रियं च भीमसेनस्य पांचाल्या मह्यमेव च॥५४॥ सूत उवाच॥ अर्जुनः सहसाज्ञाय हरेर्हार्दमथासिना॥ मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सहमूर्द्धजं॥५५॥ विमुच्य रशनाबद्धं बालहत्याहतप्रभं॥ तेजसा मणिना हीनं शिबिरान्निरयापयत्॥५६॥ वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा॥ एष हि ब्रह्मबंधूनां वधो नान्योस्ति दैहिकः॥५७॥ पुत्रशोकातुराः सर्वे पांडवाः सह कृष्णया॥ स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकं॥५८॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे सप्तमः॥ ७

यत्तावत्त्वयाभ्युपेतं विदध्यात्॥ अतोयमभिप्रायज्ञो नित्यामेत्यर्थः॥ असिना खड्गेन मस्तके मूर्द्धजान्तं सहमूर्द्धजं सकेशं॥५५॥ मणिना च हीनं निरयापयत्॥ निःसारितवान्॥५६॥ अनेन श्रीकृष्णोक्तं सर्वं संपादितमित्याह॥ वपनमिति॥५७॥ निर्हरणादाहार्थं नयनं॥५८॥ इ

भा
प्र टी
३२

धर्म्यमित्यादयोवचसःषड्गुणाःपूर्वश्लोकषट्केद्रष्टव्याः॥ तत्रधर्म्यंधर्मादनुपेतंशुश्रूतोशुश्रूतामिति न्याय्यंन्यायादनपेतंसरहस्यमित्यादि॥ सकरुणंतस्यात्मनोर्हमितिनिर्व्यलीकंनच्छद्मकंतेति॥ समंसमारो दोनिरुःसाम्यात्॥ महत्॥ येःकोपितमितिनिष्ठुरोस्माद्धितोपदेशात्॥ एवंभूतंराज्ञ्यावचःद्रौपदि नाःप्रत्यनंदत॥ अयंमारितवान्॥४९॥ नकुलादयश्च॥ प्रत्यनंदन्॥ युयुधानःसात्यकिः॥५०॥ तस्य

सूतउवाच॥ धर्म्यंन्याय्यंसकरुणंनिर्व्यलीकंसमंमहत्॥ राजाधर्मसुतो राज्ञाःप्रत्यनंदद्वचोद्विजाः॥४९॥ नकुलःसहदेवश्चयुयुधानोधनंजयः भगवान्देवकीपुत्रोयेचान्येयाश्चयोषितः॥५०॥ तत्राहामर्षितोभीमस्तस्य श्रेयान्वधःस्मृतः॥ नभर्तुर्नात्मनश्चार्थेयोहन्सुप्तान्शिशून्वृथा॥५१॥ निश म्यभीमगदितंद्रौपद्याश्चचतुर्भुजः॥ आलोक्यवदनंसख्युरिदमाहहस न्निव॥५२॥ ॥ ॥

तथाविधस्यद्रौणेर्वधःश्रेयान्॥ अन्यथास्मन्नरकपातप्रसंगात्। तदाह॥ भर्तुरिति अरु न॥ नवान्॥५१॥ चतुर्भुजोक्रेरघभावः॥ भीमेपतंहंतिप्रहते॥ द्रौपद्यांचसहसातन्नि वारणेप्रहत्तायामुभयोःसंवारणायाविष्कृतचतुर्भुजइति॥ संदिहानस्यसख्युर र्जुनस्य॥५२॥ ॥

३१

सरहस्यः॥ सोपनिषत्कः मंत्रसहितः विसर्गोऽस्त्रप्रयोगः उपसंयम उपसंहारः ताभ्यां सहितोऽस्त्रसमूहश्चे
ति॥ ४४॥ किंच॥ तस्य द्रोणस्यात्मनो देहस्यार्द्धं कृपी आस्ते अर्द्धं देहेन हेतुः पत्नी अर्द्धो वा एष आत्मनो
यत्पत्नीति श्रुतेः॥ जायापती अग्निमादधीयातामिति श्रुतेः॥ उभयोरेकाकारत्वाद्वा गम्यता च॥ न
नु भर्तारं विसृज्य तेकतेकथं सा जीविता॥ तत्राह॥ नान्वगात् भर्तारं॥ यतो वीरसूः पुत्रवती॥ ४५॥

सरहस्यो धनुर्वेदः सविसर्गोपसंयमः॥ अस्त्रग्रामश्च भवता शिक्षितो यदनुग्रहात्॥ ४४॥
स एष भगवान्द्रोणः प्रजारूपेण वर्तते॥ तस्यात्मनोऽर्द्धं पत्न्यास्ते नान्वगाद्वीरसूः कृपी॥ ४५॥
तद्धर्मज्ञ महाभाग भवद्भिर्गौरवं कुलं॥ वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वंद्यमभीक्ष्णशः॥ ४६॥
मा रोदीदस्य जननी गौतमी पतिदेवता॥ यथाहं मृतवत्सार्ता रोदिम्यश्रुमुखी मुहुः॥ ४७॥
यैः कोपितं ब्रह्मकुलं राजन्यैरजितात्मभिः॥ तत्कुलं प्रदहत्याशु सानुबंधं शुचार्पितं॥ ४८

तत्तस्मात् गौरवं गुरोः कुलं भवद्भिः कर्तृभिर्वृजिनं दुःखं प्राप्तुं नार्हति किंतु पूज्यं वंद्यं च
४६ मृतवत्सा मृतपुत्रा ४७ विपक्षे दोषमाह यैरिति तेषां राजन्यानां कुलं कर्मक
र्मभूतं सानुबंधं सपरिवारं शुचा शोकेनार्पितं प्राप्तं च ब्रह्मकुलं कर्तृ प्रदहति ४८

रिपोरपि स्वमस्य बालस्य वधो न धर्म इत्यमुमर्थं दर्शयति ॥ मत्तं मद्यादिना ॥ प्रमत्तं अनवहितं ॥ उन्मत्तं ग्रहवातादिना ॥ जडं अज्ञं यं प्रपन्नं शरणागतं ॥ विरथं भग्नरथं ॥ ३६ ॥ तद्धयो देहरूपः तस्यैव श्रेयः पुरुषार्थः यद्यस्मात् दण्डप्रायश्चित्तरहिताद्दोषात् ॥ पुमान्नधो यातीति ॥ ३७ ॥ यद्यपि चोदितः ॥ तथापि

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं सुप्तं बालं स्त्रियं जडं ॥ प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवित् ॥ ३६ ॥ स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यघृणः खलः ॥ तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्दोषाद्यात्यधः पुमान् ॥ ३७ ॥ प्रतिश्रुतं च भवता पाञ्चाल्यै शृण्वतो मम ॥ आहरिष्ये शिरस्तस्य यस्ते मानिनि पुत्रहा ॥ ३८ ॥ तदसौ वध्यतां पाप आततताय्यात्मबन्धुहा ॥ भर्तुश्च विप्रियं वीर कृतवान्कुलपांसनः ॥ ३९ ॥ एवं परीक्षता धर्मं पार्थः कृष्णेन चोदितः ॥ नैच्छद्धन्तुं गुरुसुतं यद्यप्यात्महनं महान् ॥ ४० ॥ अथोपेत्य स्वशिबिरं गोविन्दप्रियसारथिः ॥ न्यवेदयत्तं प्रियायै शोचन्त्या आत्मजान्हतान् ॥ तथाहृतं पशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखं कर्मजुगुप्सितेन ॥ निरीक्ष्य कृष्णापकृतं गुरोः सुतं वामस्वभावा कृपया ननाम च ॥ ४२ ॥ उवाच चासहन्त्यस्य बन्धनानयनं सती ॥ मुच्यतां मुच्यतामेष ब्राह्मणो नितरां गुरुः ॥ ४३ ॥

हन्तुं नैच्छत् ॥ आत्महनं गुरुहन्तारमपि यतो महान् ॥ ४० ॥ गोविन्दः प्रियः सारथिर्यस्य ॥ आत्मजान् हतान् शोचन्त्यै ॥ ४१ ॥ तथा परिभवेनाहृतमानीतं ॥ कर्मणा जुगुप्सितेन दोषेणावाङ्मुखं ॥ अधोमुखं ॥ अपकृतं ॥ अपकारिणं ॥ कृपया निरीक्ष्य ॥ वामः शोभनः स्वभावो यस्याः सा ननाम ॥ ४२ ॥ उवा-

ततस्तूभयोर्वेगात्तयोस्तेजसी पावकैः संहते संवेष्टिते परस्परं मिलित्वा वहद्याते ॥ अवर्द्धतां किं कृ
त्वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ एवं मत्वा विदितं आहत्य यथा प्रलये संकर्षणमुखाग्निः ॥ उपरिस्थितौ तौ कें
सुसंहत्य वर्द्धतेन दहत ॥ १० ॥ तयोः द्रौ गिरिफाल्गुनयोः तेन दह्यमानाः ॥ सा वनं तेकं प्रलयाग्निं मस
त मेनिरे ॥ ११ ॥ लोकानां अंतिकरं अन्यं नाम्ना मित्यर्थः ॥ वासुदेवसमं ते चालस्य वक्षा सुहृदयमुप

संहत्या सोम्यमुभयोस्तेजसी पावकसंहते ॥ आहत्य रोदसी खे च ववृधाते ऽकेवद्धिवत ॥ १ ॥
दृष्ट्वा दहते नस्तनयोः स्त्री लोकान्यद्दहन्महत ॥ दह्यमानाः प्रजाः सर्वाः सा वनं तेकमसमसत ॥ २ ॥
प्रजोपप्लवमालक्ष्य लोकक्षतिकरं च तम ॥ मेने च वासुदेवस्य संजुहाराज्जेनो हृदयम ॥ ३ ॥
तत आसाद्य तरसा दारुणं गौतमीसुतम ॥ ववे धात्मुर्वेनाम्नात्रं पञ्चरव्यानयायथा ॥ ४ ॥
शिविराय गति तीव्रं तं रज्वा वध्वा रिपुं बलात ॥ माहाजेनेन प्रकुपितो भगवानत्त्वुनेदनम ॥ ५ ॥
मैनं पार्थार्हसित्रातुं ब्रह्मवंधुमिमं जहि ॥ योः सा वनानागसः सुप्तान्वधीन्निशि वालकान ॥ ६ ॥

संहतवान ॥ १२ ॥ गौतमवं ब्राजागौतमीकृपीतस्याः सुतं ॥ अमर्षेणाकोपेनतामे अदि णीयस्य
सः ॥ नि कृष्णवेद हणांतः पञ्चं प्रत्येतितत्सर्वं पतं धर्मरस्य त्र हृष्टानः ॥ पाण्यापातिकः पञ्च शिति
रव्यानयारज्वा ॥ १३ ॥ शोकरोषादि युक्तस्यापच्यंतस्य धर्मनिष्ठाव्यामनाय श्रीकृष्ण वाक्यंन
दाहृषद्धिः शिविराय राजनिवेशनाय ॥ नेन्न मिच्छंतं ॥ प्रकुपित इति ॥ १४ ॥ अनागसो निपरपराधा

तथावाऽनेनावतारेण न वसाधुपदपातो लक्ष्यत इत्याह ॥ तथेति ॥ किंभारहरणमात्रेण
न भवति ॥ त्वमाह ॥ स्वानां ज्ञातीनां च अनुध्यानाय च तथा अनन्यभावानां एकांतभक्तानां च ॥२५॥ एवं
स्तुत्वा प्रस्तुतं विज्ञापयति ॥ किमात्मकमिदं कुतो वा आयातीति स्विदिति वितर्के ॥२६॥ इदं द्रोणपु
त्रस्य ब्राह्ममस्त्रं तेन च प्राणबाधे प्राप्ते प्रदर्शितं केवलं न तु तत्प्रयोगे कुशल इत्यर्थः यतोऽसावुप

तथायं चावतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया ॥ स्वानां चानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत् ॥२५॥
किमिदं स्वित्कुतो वेति देवदेव न वेद्म्यहं ॥ सर्वतो मुखमायाति तेजः परमदारुणं ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥ वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं प्रदर्शितं ॥ नैवासौ वेद संहारं प्राणबाध उपस्थिते ॥२७॥
न ह्यस्यान्यतमं किंचिदस्त्रं प्रत्यवकर्षणं ॥ जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञो ह्यस्त्रतेजसा ॥२८॥ सूत उवा
च ॥ श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं फाल्गुणः परवीरहा ॥ स्पृष्ट्वापस्तं परिक्रम्य ब्राह्मं ब्राह्मास्त्राय संदधे ॥२९॥

संहारं न वेद पतत्वं तं वेत्स्यज्ञानासि ॥२७॥ प्रत्यवकर्षणं कृपालकरं निवर्तकमित्यर्थः ॥ अस्त्रतेजस्त्र
तेजः उन्नद्धं उत्कटं ब्रह्मास्त्रतेजसैव जहि यान यतत्वं प्रयुक्तं चास्त्रं तदुपसंहरस्व स्वयमुपशाम्यति
यतस्त्वमस्त्रज्ञोऽसि ॥२८॥ परेषां च वतएव वीरान्हंतीति तथा ॥ फाल्गुणो अर्जुनः ॥ अपः स्पृ
ष्ट्वा आचम्य श्रीकृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मास्त्राय ब्रह्मास्त्रं निवर्तयितुं ॥२९॥

ग्रहणं स्वकरवाहितं ॥ न तु पलायनमेव रक्षकमस्ति न तस्यापि क्वचित्त्वादित्याह ॥ श्रांतवाजिनो यस्य तं ब्रह्मशिरो नेत्रं ब्रह्मास्त्रं ॥ द्विजात्मजः अश्वत्थामा ॥ १९ ॥ तद्ब्रह्मास्त्रं समाहितः उपसंहारमजानन्नपि संधाने इत्यतः प्राणकृच्छ्रे इति ॥ २० ॥ ततः ब्रह्मास्त्रात्सर्वतो दिशः प्रादुष्कृतं प्रकटीभूतं तेजः अभिप्रेक्ष्य ततः प्राणापदं वाभिप्रेक्ष्य ॥ २१ ॥ वक्तव्ये विज्ञाप्य विजयं प्राप्य संस्तौति ॥ कृष्णेति च तत्र भीः संसृतेर्दह्यमानानां तस्या अपवर्गः अपवर्जयिता असि नाशकः अस्तीति ॥ २२ ॥ यस्मादीश्वरः सा

यदाशरणमात्मानमैक्षत श्रांतवाजिनं ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरो मेने आत्मत्राणं द्विजात्मजः ॥ १९ ॥
अथोपस्पृश्य सलिलं संदधे तत्समाहितः ॥ अजानन्नपि संहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते ॥ २० ॥
ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचंडं सर्वतो दिशं ॥ प्राणापदमभिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह ॥ २१ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामभयंकर ॥ त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोऽसि संसृतेः ॥ २२ ॥ त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः ॥ मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि ॥ स एव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः ॥ विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २४

त्वात्प्रकृतेः परः प्रकृतेः परः पुरुषः ॥ तत्प्रकृतेः परः आद्यः पुराणः कारणं कारणत्वे एव विकारितामाह ॥ मायां व्युदस्य अभिभूय केवल्यरूपे आत्मन्येव स्थित इति ॥ २३ ॥ त्रिवर्गदातृत्वमेवेत्याह ॥ स इति ॥ यस्त्वं मायामभिभूय स्थितः स एव मायाभिभूतस्य जनस्य धर्मादिफलं उपासितः सन् ॥ विधत्से वीर्येण प्रभावेन ॥ २४ ॥

पुवः ॥ अथैकास्मिन् समये सजामिपरिमाजेयामिपतयस्तस्य सर्वंथोर्गोन्मागधमस्य ॥ आनन्तापिनरेति ।
प्रत्रिदेगरदस्त्रैव शास्त्रपाणिर्धन्नापहा ॥ देवदारवररस्त्रैवषडेनेसानन्नापिन इति सुरस्णान ॥ अथान
तापी शास्त्रपाणिः ॥ तेन वप्रवरेहत्त्वं लसते ॥ गोष्ठी वानयत्रषोप्रकेर्विशिखैवीरोरूपाहरेवस्य
मीपमानयामियतशिरः ॥ आक्रम्य प्रासनं विधायदर्पप्रजासती ॥ २९ ॥ वलावोरम्यादिविचराजसाः
भाषणानितैः ॥ सप्रत्नेनः प्रत्युतएवमित्रेसजमप्रयसदेशितः वद्धकवचः उग्रपत्रुः चापयुसकपि
देनमानधनेपसमसः उरोः प्रत्रेरथेन ॥ अन्नाद्रवत्तमनुधावत ॥ २७ ॥ आपतंतेप्रायावेतसह्रोणि:

तदाप्रुवलेपमजामिभद्रेयद्रुस सर्वंथोः शिरः आनन्तापितः ॥ गोष्ठीवप्रकेर्विशिखैरूपाहरे
त्वाक्रम्य यस्त्वासिदृप्यप्रजा ॥ २९ ॥ इतिप्रियांवल्गुविविधनस्यैः समांतयित्वाप्तुनमिचस
तः ॥ अन्नाद्रवदेशितउग्रधन्वाकपिध्वजोग्रहप्रत्रेरथेन ॥ ३० ॥ तमापतंतंसविलक्ष्यहरात्कु
मारहोदिप्रमनारथेन ॥ पराद्रवत्माणपरिस्फुरद्यौयावद्गमेरुद्रभयाद्ययार्कः ॥ ३१ ॥

कुमारहावालवातीउद्दिग्नमनाः कंपितहृदयः प्राणपरीप्सुः प्राणेणलब्धुमिच्छुः तनकीर्ति या
वद्गमेयावद्गतेशाकेतावद्गर्योपराद्रवत ॥ अपलायत ॥ कं वप्रास्मगोमसात्तसतोयप्रथतःसन
रुद्रस्य भयात्तयथापलायतेस्म अर्कः इति पादेवामनपुराणकथा सूचिता ॥ तथाहि विद्युन्माली
नामकश्चिद्दानवसोमाहेश्वरः तस्मैरुद्रेणसौवर्णं विमानंदत्तं ततोसावर्कस्य द्वेष्टो भाम्यविमा
नदीप्त्याराविविलोपितवान् ततोर्केण निजतेजोभिर्द्रावयित्वा तद्विमानंपातितं तत्क्रुद्धात्रि
नेरुद्रेभयादर्कः पराद्रवत ॥ ततोरुद्रस्यकुरहष्याद्दह्यमानः पतन्वाराणसांपतितः ॥ लोला

तत्र परीक्षितो जन्मनिरूपयिष्यन्नादौ मावक्रुर्भस्यपवाम्बत्यामोव स्मास्तात कलेन रक्षितस्त्रव
तेकं याग्रस्तोताति ॥ यदेत्यादिना ॥ यदा द्रौणिरश्वत्थामा कृष्णासुतानां द्रौपदीपुत्राणां शिरांस्युपा
हरत् ॥ तदा तन्माता अरुदत् तां च सांत्वयन् ॥ किरीटमाली अर्जुन आहेति तृतीयेनान्वयः ॥ किमिति
वा बालानां शिरांस्यानीतवान् ॥ इत्यपेक्षायामाह ॥ मृधे युद्धे ॥ यद्यपि पांडवा अपि कौरवा एव तथा
पि संजयवंशजो धृष्टद्युम्नः पांडवानां सेनापतिरिति संजयानामित्युक्तं वीरगतिं स्वर्गं प्राप्ते

यदा मृधे कौरवसृंजयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु ॥ वृकोदराविद्धगदाभिमर्शभग्नोरु
दंडे धृतराष्ट्रपुत्रे ॥ २२ ॥ भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्म पश्यन् कृष्णासुतानां स्वपतां शिरांसि
उपाहरद्विप्रियमेव तस्य जुगुप्सितं कर्म विगर्हयंति ॥ २४ ॥ माता शिशूनां निधनं सुतानां
निशम्य घोरं परितप्यमाना ॥ तदारुदद्बाष्पकलाकुलाक्षी तां सांत्वयन्नाह किरीटमाली ॥ २५ ॥

अनेनेतरे वृकोदरेण आविद्धाया क्षिप्ताया गदाया अभिमर्शेन घातेन भग्नावुरुदंडौ यस्य तस्मिन्
धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधने सति ॥ २२ ॥ भर्तुर्दुर्योधनस्य स्यादिति वितर्कोऽयं इति ॥ एवं स्यादिति पश्यन्
तस्य तद्विप्रियमेवेति वाक्यार्थे तत्र विप्रियत्वे हेतुः ॥ जुगुप्सितमिति ॥ २४ ॥ घोरं दुःसहं यथा भव
ति तथा बाष्पस्य कलाभिर्बिंदुभिराकुले अक्षिणी यस्याः सा किरीटस्यैकत्वेपि तद्रत्नानां बहुत्वा
त् किरीटमालीत्युक्तं ॥ २५ ॥

संहितायाः प्रवर्त्यार्थं यस्यामनुकत्वं दर्शयति॥ यस्यां श्रूयमाणायामेव किं पुनः श्रुतायामित्यर्थः॥७॥ अनुक्रम्य शोधयित्वा॥८॥ कस्य वा हेतोर्बृहतीं विततां॥९॥ निर्ग्रन्थाः ग्रन्थेभ्यो निर्गताः तदुक्तं गीतासु॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति॥ तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चेति॥ यद्वा॥ ग्रन्थिरेव ग्रन्थः निर्गतो हृदयग्रन्थिर्येषां इत्यर्थः॥ ननु मुक्तानां किं भक्त्या इत्यादि सर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह॥ इत्थंभूतगुण इति॥१०॥ भक्तिं कुर्वन्तु नाम परं तच्छास्त्राभ्यासे शुकस्य किं कारणमित्यत आह॥ हरेरिति॥ आक्षि

यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे॥ भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा॥७॥ स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजं॥ शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः॥८॥ शौनक उवाच॥ स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः॥ कस्य वा बृहतीमेतामात्मारामः समभ्यसत्॥९॥ सूत उवाच॥ आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे॥ कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः॥१०॥ हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः॥ अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः॥११॥ परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनं॥ संस्थां च पाण्डुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयं॥१२॥

गात अधीतवान्॥ विष्णुजनाः प्रिया यस्येति व्याख्यानादिप्रसंगेन तत्संगतिः॥ क्ष मुरन्नि भावः॥११॥ ये तेन तत्र शुको महायोगीत्यादिना शुकस्याख्याने प्रवृत्तिः कथमिति यत्पृष्टं तस्योत्तरं वक्तुं यदन्यत्पृष्टं परीक्षितः प्रायोपवेशेन प्रवर्गाकथमिति तस्य जन्म महाश्चर्यमित्यादिना॥ तस्योत्तरं वक्तुमाह॥ परीक्षित इति॥ विलापनं मुक्तिं संस्थां वा संस्थां महाप्रस्थानं श्रीकृष्णस्य कथानामुदयो यस्यां भवति तया॥१२॥

अथ भागवतश्रोतृन्संस्तवत्कं परीक्षितः। सम्मवालकवृद्धेणोद्देशः सम्मस्यते॥१॥ तस्मिन्नारदस्याभिप्रेतं श्रु-
तवान्॥२॥ ब्रह्मनद्योब्रह्मदेवस्यापांब्राह्मणोरन्निताघोवा॥ सत्रंकर्मवर्द्धयतीति तथा॥३॥ बदरीषण्डखण्डे
नसम्हेतमण्डितो मनः प्रणिदध्योस्थिरीचकार॥ समाधिनावुस्करेतिनारदोपदिष्टध्यानेन कृतवानित्य
र्थः॥४॥ प्रणिहितेनिश्चलेत्रत्रहेतभक्तियोगेनामले॥ पूर्वं प्रथमंपुरुषमादिपुरुषमीश्वरमपश्य
त्सर्वांश्चितिवापाठः॥ तदपाश्रयांतदधीनांमायांचापश्यत्॥५॥ ईशामायाकृतोवजीवानांसं
सृतिमपश्यदित्याह॥ ययासंमोहितः स्वरूपावरणेनविमोहितः॥ परोपिगुणत्रयातीतोपितत्कृ
तंत्रिगुणात्वाभिमानकृतमनर्थंबकर्तृत्वभोक्तृत्वादिकंप्राप्नोति॥६॥ अनर्थोपशममपतियोपोन

शौनक उवाच॥ निर्गते नारदे सूत भगवान्बादरायणः॥ श्रुतवांस्तदभिप्रेतं ततः किमकरोद्विभुः॥
सूत उवाच॥ ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे॥ शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्द्धनः॥
२ तस्मिन्स्व आश्रमे व्यासो बदरीषण्डमण्डिते॥ आसीनोप उपस्पृश्य प्रणिदध्यौ मनः स्वयं॥३॥ भक्तियो
गेन मनसि सम्यक्प्रणिहितेमले॥ अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदपाश्रयां॥४॥ यया संमोहितो
जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं॥ परोपि मनुतेनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते॥५॥ अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्ति
(योगमधोक्षजे॥ लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहितां॥ ६
तेसाक्षाद्भक्तियोगमलंवापश्यत्॥ एतत्स
र्वंस्वयंदृष्ट्वापवमजानतोलोकस्यार्थं सात्वतसंहितां श्रीभागवताख्यां चक्रे॥ तदनेनश्लोकत्रयेण
भागवतार्थः संक्षेपतोदर्शितः॥ एतदुक्तं भवति॥ विद्याशक्त्यामायायानियंतानित्याविर्भूतपरमा
नंदस्वरूपः॥ सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः॥ तन्माययासंमोहितस्तिरोभूतस्वरूपस्तद्विपरीतधर्मा
वलस्यचेश्वरस्यभक्त्यालब्धज्ञानेनमोक्ष इति॥ तदुक्तं॥ स्वामिनाहूर्विद्यासंविदाश्लिष्टः॥ सच्चिदानं
दईश्वरः स्वाविद्यासंवृतोजीवः संक्लेशनिकराकरः॥ तथा सईशोयद्वशोमायासजीवोयस्तयार्दितः॥

कृतस्त्वर्हि द्रष्टासि ॥ तत्राह ॥ सकृद्दर्शितमप्येतिद्यदेतत्कामाय मय्यनुरागाय ॥ तत्कामेन किमित्यत आह ॥ मत्कामः ॥ पुमान्हृच्छयान् कामान् ॥ २२ ॥ अदीर्घयापि सतां सेवया यावद्यदिवं लोके देहः ॥ मज्जनतां मत्पार्षदत्वं गंतासि ॥ २३ ॥ प्रजानां सर्गे संहारेऽपि निरोधे संहारेऽपि प्रजासर्गस्मृतिरोधं इति वा ॥ २४ ॥ तन्महद्भूतं ॥ अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादिश्रुतेः ॥ कीदृशं ईश्वरं सर्वनियंतारं नभसि लिंगं यस्य तिर्यं सतत्वभोलिंगं ॥ सन्निहितमपि न लिंग्यते इति अलिंगं ॥ तस्मै अहं शीर्ष्णा अवना

सकृद्यद्दर्शितं रूपमेतत्कामाय तेऽनघ ॥ मत्कामः शनकैः साधुः सर्वान्मुंचति हृच्छयान् ॥ २२ ॥ सत्सेवयादीर्घयापि जाता मयि दृढा मतिः ॥ हित्वावद्यमिमं लोकं गंता मज्जनतामसि ॥ २३ ॥ मतिर्मयि निबद्धेयं न विपद्येत कर्हिचित् ॥ प्रजासर्गनिरोधेऽपि स्मृतिश्च मदनुग्रहात् ॥ २४ ॥ एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद्भूतं नभोलिंगमलिंगमीश्वरं ॥ अहं च तस्मै महतां महीयसे शीर्ष्णावनामं विदधेऽनुकंपितः ॥ २५ ॥ नामान्यनंतस्य हतत्रपः पठन् गुह्यानि भद्राणि कृतानि च स्मरन् ॥ गां पर्यटंस्तुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन् विमदो विमत्सरः ॥ २६ ॥ एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन्नसक्तस्यामलात्मनः ॥ कालः प्रादुरभूत्काले तडित्सौदामिनी यथा ॥ २७ ॥ ॥

मं प्रणामं विदधे कृतवानहं ॥ तेनानुकंपितः सन् ॥ २५ ॥ हतत्रपः त्यक्तलज्जः विमत्सरो जातोऽस्मीति शेषः ॥ २६ ॥ काले स्वावसरे कालो मृत्युः प्रादुरभूत् आविर्बभूव अकस्मात्प्रादुर्भावे दृष्टांतः ॥ विद्युद्दिवेति ॥ सौदामिनीति विशेषणं स्फुरत्वप्रदर्शनार्थं ॥ सुदामा माला तद्भवा सौदामिनी ॥ मालाकारेत्यर्थः ॥ यद्वा सुदामा पर्वतः ॥ तेनैकदिग्गितिस्त्रेण स्फटिकादिमयपर्वतप्रांतभवा विद्युदिति स्फुटा भवति तद्वदित्यर्थः ॥ यद्वा तडिदिति स्वेतिकरणार्थः ॥ तडित्संनिकर्षवत् यो विततिनिरू

घोरं दुःसहं प्रतिभयाकारं भयंकररूपं ॥ बालादीनां अतिरेकी नाशस्थानं ॥ परिश्रान्तानीन्द्रियाणि श्रा-
माद् देहश्च पश्चात्तथा परीतो व्याप्तः ॥ २० ॥ उपस्पृष्टः आचान्तः ॥ २० ॥ पिप्पलोपस्थे अश्वत्थमूले आश्रितः उ-
पविष्टः आत्मनात्मा आत्मस्थं हृदिस्थं आत्मानं परमात्मानं ॥ २१ ॥ भावेन भक्त्या निर्जितं वशीकृतं पश्य-
तस्तेनउत्कंठेन अश्रुकलापूर्णकेः विशीर्णस्य ॥ २१ ॥ प्रेम्णोतिभरेण निर्भिन्नपुलकाङ्गगात्रिपस्य

घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाजिरं ॥ परिश्रान्तेन्द्रियात्माहं तृट्परीतो बुभुक्षितः ॥ २० ॥ स्ना-
त्वा पीत्वा ह्रदे नद्या उपस्पृष्टो गतश्रमः ॥ २० ॥ तस्मिन्निर्मनुजेरण्ये पिप्पलोपस्थ आश्रितः ॥ आत्म-
नात्मानमात्मस्थं यथाश्रुतमचिन्तयन् ॥ २१ ॥ ध्यायतश्चरणाम्भोजं भावनिर्जितचेतसा ॥ औत्क-
ण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः ॥ २१ ॥ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोतिनिर्वृतः ॥ आन-
न्दसंप्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुने ॥ २२ ॥ रूपं भगवतो यत्तन्मनःकान्तं शुचापहं ॥ अपश्यन्स-
हसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्मना इव ॥ २३ ॥ दिदृक्षुस्तदहं भूयः प्रणिधाय मनो हृदि ॥ वीक्षमाणोपि ना-
पश्यमवितृप्तो यथातुरः ॥ २४ ॥ एवं यतन्तं विजने मामाहागोचरो गिराम् ॥ गम्भीरश्लक्ष्णया वा-
चा शुचः प्रशमयन्निव ॥ २५ ॥ हन्तास्मिन्जन्मनि भवान्न मां द्रष्टुमिहार्हति ॥ अविपक्वकषाया-
(णां दुर्दर्शोहं कुयोगिनां ॥ २२ ॥

आनंदानां संप्लवे महाह्रदे परमानंदे ॥ उभयं आत्मानं परं च ॥ २२ ॥
मनसः कान्तं अभीष्टं ॥ शुचः शोकान् अपहन्तीति तथा ॥ तद् दृष्ट्वा उत्थितोस्मि ॥ २३ ॥ हृदि मनः प्रणिधाय
स्थिरीकृत्य अवितृप्तोहं आतुर इव ॥ अभवमिति शेषः ॥ २४ ॥ गिरामगोचरः संवेदनस्याविषयभूत
ईश्वरः ॥ २५ ॥ हन्तेति सानुकम्पसंबोधने मा इति मां द्रष्टुं नार्हसि ॥ यतः ॥ न विपक्वा दग्धाः कषाया म-
लाः कामादयो येषां कुयोगिनां अनिष्पन्नयोगानां ॥ २२ ॥

भा॰ प्र॰ टी॰ २५

स्फीतान्जनपदादीनतियातःसन्महद्विपिनमद्राक्षमितिचतुर्थेनान्वयः॥जनपदादिषुतानाश्र
णदोषयुक्तेषुसमदृष्टिः॥सन्नुगतोऽहमितितात्पर्यार्थः॥स्फीतान्समृद्धान्जनपदान्देशान्तत्रत
स्मादिपिपुरग्रामव्रजाकरान्तत्रपुराणिराजधान्यः॥ग्रामाःमनुष्यप्रोक्ताःविप्राश्चविप्रस्मात्सुप
रचैवचसंतिते॥सत्युग्रामइतिप्रोक्तः॥शूद्राणांवासएवचेति॥व्रजागोकुलानि॥आकराःरत्नाद्युत्प
त्तिस्थानानितान्॥खेटाःकर्षकग्रामाःखर्वटाःगिरितटग्रामाःमनुप्रोक्तावा॥एकतोयत्रतुग्रा
मोनगरंचैकतःस्थितं॥मिश्रंतत्खर्वटंनामनदीगिरिसमाश्रयमिति॥वाट्यःपुष्पवाटिकाः

स्फीताञ्जनपदांस्तत्रपुरग्रामव्रजाकरान्॥खेटखर्वटवाटीश्चवनान्युपवनानिच॥११॥
चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान्॥जलाशयाञ्छिवजलान्नलिनीःसुरसेवि
ताः॥१२॥चित्रस्वनैःपत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः॥नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकग
ह्वरं॥एकएवातियातोऽहमद्राक्षंविपिनंमहत्॥१२॥

ता॥वनानिस्वतःसिद्धवृक्षाणांसमूहाःउपवनानिरोपितवृक्षाणां॥नानिच॥११॥चित्रैर्धातु
भिःस्वर्णरजतादिभिर्विचित्रानद्रीन्॥इभैर्भग्नाःभुजाःशाखायेषांतान्द्रुमान्॥शिवजलान्॥शिवानिम
ङ्गलानिजलानियेषांतान्॥नलिनीःसरसीः॥१२॥चित्राःस्वनाःयेषांतैः॥पत्ररथैःपक्षिभिः॥न
दद्भिरुद्देशितप्रदेशैः॥विभ्रमद्भिर्भ्रमरैःश्रीःशोभायासांतानलिनीः॥अतियातः॥अतिक्रम्यगतः
सन्महद्विपिनंवनमद्राक्षं॥कीदृशं॥नलवेणुशराणांस्तंबैःकुशैःकीचकैश्चगह्वरंदुर्गमं॥तत्र
वेणवःतानयएवविपुलान्तरालगर्भाःकीचकाः॥१२॥

२५

नवतावत्कं चित्कालं चैवमास्ते हं यं त्रितो मवसमित्याह त्रिभिः ॥ एकमेवाहमात्मजो यस्याः सा ९
योषितं मृते ति च स्नेहानुबंधे हे नं ९ ॥ किंकरी तस्याश्च प्रपंचयति अस्तं तत्र सा सा ऽपि तेनकल्या
न समयेऽप्यासीत् ॥ दारुमयी योषिति पारवश्यहृष्टे न ॥ तदेवं सा स्नेहं चक्रे ॥ १ ॥ अहं च दिगादि
विवर्जितः ॥ अतस्त्वेवमवसमित्याह ॥ अहं च तस्मिन्नस्य कुले तस्याः मातुः स्नेहानुबंधस्यावेदया

एकात्मजा मे जननी योषिन्मृता च किंकरी ॥ मय्यात्मजे न मगतौ चक्रे स्नेहानुबंधनं ॥ ९
सा मृतं ते या न कल्यासीद्यो गहे मं ममे कृती ॥ ईदृशस्य हि वषो लोको योषा दारुमयी यथा
॥ अहं च तत्कुलेऽस्य षिवानस्त दवेत्तया ॥ दिग्देशकालाद्युत्पन्नो बालकः पंचहायनः ॥
एकदा निर्गतो गेहाद्दुहंतीं निःसिरोगो पथि ॥ सर्पोऽदष्ट पादास्पृष्टः क्षणेनाकालचोदितः
॥ तदातदेहमीषा स्मभक्तानां ग्रामभीस्पतः ॥ अनुग्रहं मम मानः प्रातिष्ठं दिग्भ्रमात्तदा ॥ ९

कदाचिद्रमे दिनिपती ते स्पर्शः ॥ कुषिवानवासं कृतवान्पंचहायनः पंचवर्षः ॥ ७ ॥ गेहान्निर्ग
तोगो दुहंती हेतो ग्रामस्य पथः ॥ दोग्धुं निर्गता मित्यर्थः ॥ यदा पादेना स्पृष्टः ईषदाक्रांतः अद
ष्टात् ॥ ४ ॥ तस्मात्तमेरणं शंकस्यागां अभीसितं ॥ ईदृशस्यानुग्रहं ममस्य मानः ॥ प्रातिष्ठं प्रस्थिता ॥

भा
प्र टी
२०

किमितिपर्यटसीत्यत्राह तथा लोकमंगलार्थमित्याह चतुर्भिः ॥ देवेनेश्वरेण दत्तां स्वराः ॥ निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवतपंचमा इति सप्त इति सप्त एव ब्रह्म तस्याभिव्यंजकत्वात् ॥ तेन विभूषिता स्वतः सिद्धस्वरान्वितामित्यर्थः ॥ मूर्च्छयित्वा मूर्च्छनालापवतीं कृत्वा ॥३२॥ स्वप्रयोजनमाह ॥ प्रगायत इति ॥३३॥ परप्रयोजनमाह ॥ एतद्धीति ॥ मात्रा विषयास्तेषां स्पर्शा भोगाः तेषामिच्छया आतुराणि चित्तानि येषां तेषां हरिचर्यानुवर्णनमेतत् ॥ एतदेव भवसिंधोः प्लवः पोतः न केवलं श्रुतिमात्रापे

देवदत्तामिमां वीणां स्वरब्रह्मविभूषितां ॥ मूर्च्छयित्वा हरिकथां गायमानश्चराम्यहं ॥३२॥
प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ॥ आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि ॥३३॥
एतद्ध्यातुरचित्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः ॥ भवसिंधुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनं ॥३४॥
यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः ॥ मुकुंदसेवया यद्वत्तथात्माद्धा न शाम्यति ॥३५॥
सर्वं तदिदमाख्यातं यत्पृष्टोहं त्वयानघ ॥ जन्मकर्मरहस्यं मे भवतश्चात्मतोषणं ॥३६॥
सूत उवाच ॥ एवं संभाष्य भगवान्नारदो वासवीसुतं ॥ आमंत्र्य वीणां रणयन्ययौ यादृच्छिको मुनिः ॥३७॥ अहो देवर्षिर्धन्योयं यत्कीर्तिं शार्ङ्गधन्वनः ॥ गायन्माद्यन्निदं तंत्र्या रमयत्यातुरं जगत् ॥३८॥ इति श्रीभागवते प्रथमे षष्ठः ६ ॥

नकिंतु न व्यतिरेकाभावो दृष्ट एवेत्यर्थः ॥३४॥ तदेवेत्युक्तं प्रवधारणमनुभवेन द्रढयति ॥३५॥ यमादिभिस्तु यथा न शाम्यति यद्वन्मुकुंदसेवा-यात्मा साक्षादात्मा मनः शाम्यति ॥ कथंचिन्मुकुंदसेवामात्रेण शाम्यति ॥ किं पुनस्तद्गुणवर्णने-नेति भावः ॥३५॥ भवतो मनः पवित्रोपकं व्याख्यातं ॥३६॥ आमंत्र्य अनुज्ञाप्य यादृच्छिकः स्वप्रयोजनस-कलस्पृहः ॥३७॥ हरिकथागायकमात्मं श्लाघते ॥ अहो इति मायन् तत्प्यन् तंत्र्या वीणया ॥३८॥ इति

२२

प्रयुज्यमानेमयितामिति ॥ अयमर्थः हित्वावद्यमिमंलोकंगंतामज्जनतामसीतियाभागवतीभगवत्पा
र्षदरूपाशुद्धासत्वमयीतनुः ॥ प्रतिश्रुतातांप्रतिभगवतामयिप्रयुज्यमानेनीयमानेआरब्धंयत्कर्म
तन्निर्वाणंसमाप्तिर्यस्यआरब्धकर्मणोनिर्वाणमेवनिर्माणंयस्येतिवा ॥ सःपंचभूतात्मकोदेहोन्यप
तत् ॥ अनेनपार्षदतनूनामकर्मारब्धत्वंशुद्धत्वंनित्यत्वमित्यादिसूचितंभवति ॥ २८ ॥ इदंत्रैलोक्यमादा
यसंहृत्यउदन्वतः ॥ एकार्णवस्यांभसिशयानेनारायणेशिशयिषोः ॥ शयनंकर्तुमिच्छोर्विभोर्ब्रह्म
णः ॥ अंतःमध्येअनुप्राणंतिः ॥ श्वासेनसहविविशेप्रविष्टोहं ॥ ततोवर्तीत्थंविस्मान्नादेहमाविश्य

प्रयुज्यमानेमयितांशुद्धांभागवतींतनुं ॥ आरब्धकर्मनिर्वाणोन्यपतत्पांचभौतिकः ॥ २८ ॥ क
ल्पांतइदमादायशयानेंभस्युदन्वतः ॥ शिशयिषोरनुप्राणंविविशेंतरहंविभोः ॥ २९ ॥ स
हस्रयुगपर्यंतेउत्थायेदंसिसृक्षतः ॥ मरीचिमिश्राऋषयःप्राणेभ्योहंचजज्ञिरे ॥ ३० ॥ अंतर्ब
हिश्चलोकांस्त्रीन्पर्येम्यस्कंदितव्रतः ॥ अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिःक्वचित् ॥ ३१ ॥

वक्रिणः ॥ अवापवैसवैनिद्रामेकीभूयाथविस्तनेतिकूर्मोक्तेःस्वापनेंभसिशयतिपाठे ॥ स्वापने
तस्मिन्नयनेंभसिशिशयिषोर्ब्रह्मणइतिश्रीनारायणेनाभेदविवक्षयोक्तमितिमंतव्यं ॥ २
९ ॥ प्राणेभ्यः इंद्रियेभ्यः ॥ अहंमरीचिमिश्राः ॥ तन्मध्येऋषयश्चजज्ञिरे ॥ ३० ॥ येकर्मिणस्तेवहिर्गे
यातिलपश्वादिभिर्ब्रह्मलोकंगताः ॥ अंतर्नेयाति ॥ अहंतुमहाविष्णोरनुग्रहात् ॥ अखंडितब्रह्म
चर्यव्रतः ॥ सर्वेषामंतर्बहिश्चपर्येमिपर्यटामिक्वचिदपिअविघातानास्तिप्रतिघ्नःसयः ॥ ३१ ॥

अज्ञायबोध्यतोप्रपंचयन्नाह ॥ स वा इति द्वाभ्यां ॥ सर्वगुह्यज्ञाने हेतुः यद्यस्मात्पुराणः पुरुषः उपासि
तस्त्वया कथंभूतः ॥ परावरेशः कार्यकारणनियंता मनसैव संकल्पमात्रेण गुणैः कृत्वा विश्वं सृज
तीत्यादि ॥६॥ किंच ॥ त्वं त्रिलोकीं पर्यटन् ॥ अर्क इव सर्वदर्शी योगबलेन च प्राणवायुरिव सर्वप्राणि
नामंतश्चरः सन् आत्मसाक्षी बुद्धिवृत्तिज्ञः ॥ अतः परे ब्रह्मणि धर्मतः योगेन निष्णातस्य ॥ तदुक्तं या
ज्ञवल्क्येन ॥ इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमि

स वै भवान्वेद समस्तगुह्यमुपासितो यत्पुरुषः पुराणः ॥ परावरेशो मनसैव विश्वं सृज
त्यवत्यत्ति गुणैरसंगः ॥६॥ त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमंतश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी ॥
परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ॥७॥ नारद उवाच ॥ भवता
नुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलं ॥ येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलं ॥८॥ यथा
धर्मादयश्चार्थाः मुनिवर्यानुकीर्तिताः ॥ न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ॥९॥

ति ॥ अपरे ब्रह्मणि वेदाख्ये व्रतैः स्वाध्यायनियमैः ॥ निष्णातस्य मे अलं अत्यर्थं यन्न्यूनं तद्विचक्ष्व
वितर्कय ॥७॥ अनुदितप्रायं अनुक्तप्रायं भगवद्यशो विमलं विना येन वै धर्मादिज्ञानेनासौ
भगवान्न तुष्येत तदेव दर्शनं ज्ञानं खिलं न्यूनं मन्ये ॥८॥ ननु भगवद्यशः प्रपंचितं तत्र तत्रानुवर्णि
तं ॥ नेत्याह ॥ यथेति ॥ च शब्दाद्धर्मादिसाधनानि च न तथा धर्मादिवत्प्राधान्येन वासुदेवमहि
मा नोक्तः स्पष्टः ॥९॥

पंचमेसर्वधर्मेभ्योहरिकीर्तनगौरवं॥ व्याससचित्तप्रसादायनारदेनोपदिश्यते॥१॥ उपसमीपे
आसीनंविप्रर्षिंबृहच्छ्रवामहायशाः स्मयन्॥ ईषद्धसन्निवेत्यनेनसुखप्रश्नतिर्द्योत्यते॥ यद्वा॥ र
वेश्मनधिकाराध्येत्रहोमहान्तविमुह्यतीतिस्मयमानः॥१॥ शारीरः शरीराभिमानीआत्माआत्मना
तेनशरीरेणकच्चित्किंपरितुष्यति॥ मानसआत्मामनोभिमानीतेनमनसातिकच्चित्तोवेति॥२॥
जिज्ञासितंज्ञातमिष्टयमादिपनन्तस्त्वंसुसंपन्नंसम्यक्ज्ञातंअपियाहाद्दनुष्ठितंचेत्यर्थः॥ अधीति

सूतउवाच॥ अथतंसुखमासीनउपासीनंबृहच्छ्रवाः॥ देवर्षिःप्राहविप्रर्षिंवीणापाणिः
स्मयन्निव॥१॥ नारदउवाच॥ पाराशर्यमहाभागभवतःकच्चिदात्मना॥ परितुष्यतिशा
रीरआत्मामानसएववा॥२॥ जिज्ञासितंसुसंपन्नमपितेमहदद्भुतं॥ कृतवान्भारतंयस्त्वं
सर्वार्थपरिबृंहितं॥३॥ जिज्ञासितमधीतंचब्रह्मयत्तत्सनातनं॥ तथापिशोचस्यात्मान
मकृतार्थइवप्रभो॥४॥ व्यासउवाच॥ अस्त्येवमेसर्वमिदंत्वयोक्तंतथापिनात्मापरितु
ष्यतेमे॥ तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधंपृच्छामहेत्वात्मभवात्मभूतं ५

पादेसंबोधनंसुसंपन्नत्वेहे
तुः महदद्भुतमित्यादि॥ सर्वैरर्थैःधर्मादिभिःपरिबृंहितंपरिपूर्णं॥३॥ किंच॥ यत्सनातनंनित्यंपरं
ब्रह्मतत्त्वंत्वयाजिज्ञासितंविचारितं॥ अधीतंप्राप्तंतेषामंचेत्यर्थः तथापिशोचसितत्किमर्थं
मितिशेषः॥४॥ आत्माशारीरोमानसश्चतन्मूलंतस्यापरितोषस्यकारणंअव्यक्तंअस्फुटं॥ हे
नारदत्वांपृच्छामआत्मभवोब्रह्मातस्यात्मनोदेहाद्भूतः॥ तेअगाधबोधअगाधोनिगमोभीतोबोधोय

वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयत्वान्नवदेवान्यविषयं वाक्यं चातुर्ये चाखिलमेवेत्याह॥ नेति॥ विचित्र
पदमपि यद्वचो हरेर्यशो न प्रगृणीत न तद्वायसं तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं उशंति म
न्यते॥ कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाना मनस्विनस्ते मानाहंसा यतस्ते॥ यत्र न निरमंति कर्हिचिदपि नितरा
न रमंते॥ उशिक्क्षयाः उशिक्कमनीयं ब्रह्म तत्रैव क्षयो निवासो येषां ते॥ यद्वा प्रसिद्धा हंसा मानससरसि
चरंतः कमनीयपद्मखंडेरनिवासाः॥ स्रक्विचित्रान्नादियुक्तेप्युच्छिष्टगर्ते काकक्रीडास्थाने न निर

न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित्॥ तद्वा
यसं तीर्थमुशंति मानसा न यत्र हंसा निरमंत्युशिक्क्षयाः॥१०॥ तद्वा
ग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि॥ नामा
न्यनंतस्य यशोंकितानि यत्शृण्वंति गायंति गृणंति साधवः॥११

मंतीति शेषः॥१०॥ विनापि पदचातुर्यं भगवद्यशः प्रधानं वचः पवित्रमित्याह॥ तद्वाग्विसर्गः
स चासौ वाग्विसर्गो वाचां प्रयोगः जनानां समूहो जनता तस्य अघं विप्लावयति नाशयती
ति॥ तथा यस्मिन्वाग्विसर्गे अबद्धवत्यपि अपशब्दादियुक्तेपि प्रतिश्लोकं अनंतस्य यशोंकि
तानि नामानि भवंति॥ तत्र हेतुः॥ यत् यानि नामानि साधवो महांतः वक्तरि सति शृण्वंति श्रो
तरि सति गृणंति अन्यदा तु स्वयमेव गायंति कीर्तयंतीति॥११॥

भक्तिहीनेन कर्मबंधनमेवेति किं पुनस्तन्न्यायेन दर्शयति ॥ नैष्कर्म्यमिति ॥ नैष्कर्म्यं निष्कर्म ब्रह्म तदेका-
कारत्वान्निष्कर्मता रूपं नैष्कर्म्यं ॥ अज्यतेऽनेनेत्यंजनमुपाधिस्तन्निवर्तकं निरंजनं एवंभूतमपि
ज्ञानं अच्युते भावो भक्तिस्तद्वर्जितं चेत् ॥ अलमत्यर्थं न शोभते सम्यगपरोक्षाय न कल्पत इत्यर्थः
तदा शश्वत्साधनकाले च फलकाले च अभद्रं दुःखरूपं यत्काम्यं कर्म यदप्यकारणमकाम्यं त-
च्चेति चकारस्यान्वयः तदपि कर्म ईश्वरेनार्पितं चेत् ॥ कुतः पुनः शोभते ॥ बहिर्मुखत्वेन सत्वशो-

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरंजनम् ॥ कु-
तः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम् ॥ १२ ॥
अथो महाभाग भवानमोघदृक् शुचिश्रवाः सत्यरतो धृतव्रतः ॥
उरुक्रमस्याखिलबंधमुक्तये समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितम् ॥ १३ ॥

धकत्वात् ॥ १२ ॥ तदेवं भक्तिशून्यानि ज्ञानवाक्चातुर्यकर्मकौशलानि व्यर्थान्येव यतः अतो ह-
रेः कीर्तिमेवानुवर्णयेत्याह ॥ अथो अतः कारणात् ॥ अमोघापार्यार्था दृक् धीर्यस्य शुचिशुद्धं श्र-
वो यस्य सत्ये रतः ॥ धृतानि व्रतानि येन स भवानेवं महागुणस्तावत् ॥ अत उरुक्रमस्य विविधं वि-
चेष्टितं लीलां समाधिना चित्तैकाग्र्येण अखिलबंधमुक्तये त्वमनुस्मर स्मृत्वा वर्णयेत्यर्थः ॥
एतच्च वाक्यांतरमिति मध्यमपुरुषप्रयोगो नानुपपन्नः ॥ १३ ॥

विपर्यये दोषान्तरमाह ॥ ननु उत्क्रमविच्छेदितस्य शुक्लहयाः ॥ अत एवान्यथा प्रकारेणानेनायत्किंचि

दर्थान्तरं विवदन्तस्तथाविवत्तयाकृतैः स्फुरितैः हृयैर्नामभिश्च वक्ष्यत्वेनोपस्थितैः ॥ इः स्थिता

नवस्थिता सतीमतिः ॥ कदाचित्क्वापि विषये ॥ आस्पदं स्थानं न लभेत न वा तेन हता आवृर्णि

तानेवि ॥ तदुक्तं गीतासु ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ॥ बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्

योव्यवसायिनाम् ॥ इत्यादि ॥ तदेवं द्विविधोविनाभावत्वादिकृतं धर्मादिवर्णनमकिंचित्करमि

त्युक्ते ॥ २४ ॥ प्रस्तुतविरुद्धमेवज्ञानमित्याह ॥ तत्र स्थिते नित्यं काम्यकर्मादिस्वभावतयव्य

क्तस्यतत्वरागिणः ॥ पुरुषस्य धर्मकृते धर्मार्थ अनुशासनस्तवमहानयं व्यतिक्रमः ॥ अन्या

ततोन्यथा किंचन यद्विवक्षितः पृथक्कृत्य शास्त्रकृतनुपतामभिः ॥ न कुत्र चित्क्वापि चतु

स्थितामविलंभेत वातात्कृतनोरिवास्पदं ॥ २४ ॥ तत्र स्थिते धर्मकृतेः अनुशासनं स्वभाव

रक्तस्य महान्व्यतिक्रमः ॥ यद्वा कर्तो धर्मः इतिनरः स्थितोनमन्यते तस्य निवारणं जनं

यः कुतरत्यतस्याह ॥ यस्य वा कर्तो यमेव शुक्लो धर्म इति स्थितः इतरः प्राकृतो जनः ॥ तत्

स्य काम्यकर्मादेः ॥ अन्येनतत्वज्ञेन क्रियमाणं निवारणं स्वयमेव वा क्रियमाणं यद्वानकृ

मेणानप्रजयानयनेन त्यागेनैकेनऋमतत्वमानश्च विन्यादिकृत्याक्रियमाणं निवारणं

यथार्थमेनदितिनमन्यते ॥ किं तर्हि तन्निमार्गोनयिकृत विपर्यं तदितिकल्पयति ॥ तदुक्तं

मतान्तरोपन्यासे भट्टैः ॥ तत्रैवं शंकातेवत्तं येन्ये परवादयो नवाः ॥ गरहस्यत्वन प्राकृतनिक

तेतेषामयंविधिः इति नैष्ठिक ब्रह्मचर्यं वा परिव्राजकता पिवानेरवश्यं गृहीतव्याने

नादावेनतु व्यनइत्यादि ॥ २५ ॥ ॥

ननुयद्येवंप्रवृत्तिमार्गोनिंद्यतेतर्हिनिवृत्तिमार्गेणसर्वक्रियात्यागेनैवपरमेश्वरस्वरूपा॰
नुभवःकिंनतद्यथाःकथनेनापि॥नेत्याह॥विचक्षणइतिनिपुणः॥कश्चिदेवनिवृत्तितःसर्वक्रिया
निवृत्त्याअस्यविभोःसुखंनिर्विकल्पकसुखात्मकंस्वरूपंवेदितुंज्ञातुमर्हतिनपुनरविचक्षणः
प्रवृत्तिस्वभावःविधुत्वेहेतुः॥अनंतःकालतःपारंचदेशतोयतस्यविभोःचेष्टितंततःकारुण्यात्
हेविभोअनात्मनोदेहाद्यभिमानिनअतएवगुणैःसत्वादिभिःप्रवर्तमानस्यजनस्यदर्शयभवा
नितित्वमित्यर्थः॥पाठांतरेहेभवद्भिरितिसंबोधनं॥१६॥एवंतावत्काम्यधर्मादेरनर्थहेतुत्वात्तंवि
हायहरेर्लीलैववर्णनीयेत्युक्तं॥इदानींतुनित्यनैमित्तिकस्वकर्मनिष्ठामप्यनादृत्यकेव

विचक्षणोस्यार्हतिवेदितुंविभोरनंतपारस्यनिवृत्तितःसुखं
प्रवर्तमानस्यगुणैरनात्मनस्ततोभवान्दर्शयचेष्टितंविभोः॥१६
त्यक्त्वास्वधर्मंचरणांबुजंहरेर्भजन्नपक्वोथपतेत्ततोयदि॥यत्र
क्ववाभद्रमभूदमुष्यकिंकोवार्थआप्तोभजतांस्वधर्मतः॥१७॥

लंहरिभक्तिरेवोपदेष्टव्येत्याशयेनाह॥त्यक्त्वेति॥ननुस्वधर्मत्यागेनभजन्भक्तिपरिपाकेन॰
यदिकृतार्थोभवेत्तत्तदानकाचिच्चिंतायदितुनरपक्वएवम्रियेततततोभ्रंशेपिहानस्तदास्वधर्मत्या
गनिमित्तोनर्थःस्यादित्याशंक्याह॥ततोभजनात्कथंचित्पतेत्भ्रश्येत्म्रियेतवायदितदापि
भक्तिरसिकस्यकर्मानधिकारान्नानर्थशंकाअंगीकृत्याह॥वाशब्दोकटाक्षे॥यत्रक्ववानीच
योनावपिअमुष्यभक्तिरसिकस्यअभद्रमभूत्किंनाभूदेवेत्यर्थः॥भक्तिवासनासद्भावादिति
भावः॥अभजद्भिस्तुकेवलंस्वधर्मतःकोवाअर्थः॥आप्तःप्राप्तःअभजतामितिनिर्धारणेषष्ठीसर्वेषमाव

ननुस्वधर्मस्याचारादपिकर्मणापितृलोकइतिश्रुतेः॥ पितृलोकप्राप्तिफलमस्त्येवतत्राह॥ तस्यै
वहेतोस्तदर्थंप्रयतेतकुर्वीत॥ यद्वस्तुपरिभ्रमतांपर्यटतांऊर्ध्वंस्थावरपर्यन्तंचभ्रमद्भिर्जीवैर्नलभ्य
ते॥ यच्चोक्तंपूर्ववत्॥ तत्रविषयसुखंअन्यतएवप्राचीनकर्मणासर्वत्रनरकादावपिलभ्यते
दुःखंयथा॥ दुःखंप्रयत्नंविनापिलभ्यतेनह्युक्तं॥ तदुक्तं॥ अप्रार्थितानिदुःखानियथैवा
यान्तिदेहिनां॥ सुखानिचतथामन्येदैन्यमत्रातिरिच्यतेइति॥ १८॥ यदुक्तंयद्यपक्वोवाभद्रमभू

तस्यैवहेतोःप्रयतेतकोविदोनलभ्यतेयद्भ्रमतामुपर्यधः॥ तल्लभ्यतेदुःखवदन्यतःसुखं
कालेनसर्वत्रगभीररंहसा॥ १८॥ नवैजनोजातुकथंचनाव्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदं
गसंसृतिंस्मरन्मुकुंदांघ्र्युपगूहनंपुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहोयतः॥ १९॥

दिति॥ तदुपपादयति॥ नवाइति॥ मुकुंदसेवीजनः॥ जातुकदाचित्॥ कथंचनकुयोनिगतोपिसं
सृतिंनाव्रजेत्तद्विशेषेण॥ अंगहेव्यासअन्यवत्॥ केवलकर्मनिष्ठवदितिवैधर्म्यदृष्टांतः कुतइ
त्यतआह॥ मुकुंदांघ्र्युपगूहनंआलिंगनंपुनःस्मरन्विहातुंनेच्छेत्॥ यतोऽयंजनोरसग्रहः
रसेनरसनीयेनग्रहःस्वतएवस्वीक्रियते॥ यद्वा॥ रसनीयेअर्थेआग्रहोयस्य॥ यदुक्तंभगवता
पतनेचततोभयः॥ नमेहिसिद्धोकुरुनंदन॥ पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोपिसइति॥ १९॥

तदेवं भगवल्लीलाश्रवणाभावेनानुवर्णयेत्युक्तं ॥ तत्र को भगवान् का च तस्य लीला इत्यपेक्षायामाह ॥ इ-
दं विश्वं भगवानिवेतरः तस्मादिदं विश्वमादितरः ॥ ईश्वरात्प्रपंचो न पृथक् ईश्वरस्तु प्रपंचात्पृथगित्यर्थः
तत्र हेतुः ॥ यतो भगवतो हेतोर्जगतः ॥ स्थित्यादयो भवंति ॥ अनेनैव लीलाप्यपि दर्शिता ॥ यद्वा ॥ इदं
विश्वं भगवानितरस्तद्वद्यः स ॥ जीवोपि भगवान् चेतनाचेतनप्रपंचवस्तुव्यतिरेकेण नास्ति स एवैकत-
त्वमित्यर्थः ॥ हिशब्देन सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिप्रमाणं सूचितं ॥ तदिदं स्वयमेव भगवान् वेद प्रादेशमा-
त्रं एकदेशमात्रं ॥ आचार्यत्वान्मुख्येवेदेत्यादिकृतार्थसंपादनाय प्रदर्शितं ॥ ५ ॥ तच्च न वाचार्य-

इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः ॥ तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथापि ते
प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितं ॥ २० ॥ त्वमात्मनात्मानमवेह्यमोघदृक् परस्य पुंसः परमात्म-
नः कलां अजं प्रजातं जगतः शिवाय तन्महानुभावाभ्युदयोधिगण्यतां ॥ २१ ॥ इदं हि पुंसस्तप-
सः श्रुतस्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः ॥ अविच्युतोर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लो-
कगुणानुवर्णनं ॥ २२ ॥

यद्वा ईश्वरावतारत्वादित्याह ॥ त्वमिति ॥ हे अमोघदृक् त्वं आ-
त्मना स्वयं आत्मानं अजमेव संतं जगतः शिवाय प्रजातमवेहि कुतः परस्य पुंसः कलां अंशभू-
तं ततस्तस्मात् महानुभावस्य हरेरभ्युदयः पराक्रमो अधि अधिकं गण्यतां निरूप्यतां ॥ २१ ॥ अनेनैव
तप आदि सर्वं सफलं स्यादित्याह ॥ इदं हीति ॥ श्रुतादयो भावे निष्ठा इदमेव हि तपः श्रवणा-
देरविच्युतो नित्योर्थः फलं किं तत् ॥ उत्तमश्लोकस्य गुणानुवर्णनमिति नियतं ॥ २२ ॥

सत्संगतो हरिकथाश्रवणादिफलं स्वहतो तेन प्रपंचयति ॥ अहं पुरा पूर्वकल्पे अतीतभवे पूर्वजन्मनि
वेदवादिनां दास्याः सकाशात् अभवं जातोस्मि निरूपितः नियुक्तः योगिनां शुश्रूषणे प्रावृषि वर्षाकाल
निते चातुर्मास्ये निर्विविक्षतां निर्वेशं एकत्र वासं कर्तुमिच्छतां ॥२३॥ अपेतान्यखिलानि चापल्यानि य
स्मात् तस्मिन् निवृत्ते इंद्रिये अधृतक्रीडनके त्यक्तक्रीडासाधने अनुवर्तिनि अनुकूले ॥२४॥ उच्छिष्टस्य लेपा
न् पात्रलग्नान् तैर्द्विजैरनुज्ञातः सन् भुंजे स्म तेन भोजनेन अपास्तकिल्बिषो जातोस्मि तेषां धर्मे परमे

अहं पुरातीतभवे भवं मुने दास्यास्तु कस्याश्चन वेदवादिनां ॥ निरूपितो बालक एव योगिनां शु
श्रूषणे प्राव्रृषि निर्विविक्षतां ॥२३॥ ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके दान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्तिनि
चक्रुः कृपां यद्यपि तुल्यदर्शनाः शुश्रूषमाणे मुनयोऽल्पभाषिणि ॥२४॥ उच्छिष्टलेपाननुमोदि
तो द्विजैः सकृत्स्म भुंजे तदपास्तकिल्बिषः ॥ एवं प्रवृत्तस्य विशुद्धचेतसस्तद्धर्म एवात्मरुचिः
प्रजायते ॥२५॥ तत्रान्वहं कृष्णकथाः प्रगायतामनुग्रहेणाशृणवं मनोहराः ॥ ताः श्रद्धया मे
नुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यंग ममाभवद्रतिः ॥२६॥ तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामुने प्रिय
श्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ॥ ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्ये मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥२७॥

अर्भके नने एव आत्मनो मनसो रुचिः प्रजायते स्म तद्धर्मेषु ॥२५॥ अशृणवं श्रुतवानस्मि मे श्रद्धया
न मे वक्तृतः विशृण्वतः तत्स्थेन बलाज्जनितया अतो मम तस्यामेव रुचेः ॥२६॥ प्रियं श्रवो यस्य तस्मिन्
भगवति लब्धरुचेर्मम अस्खलिता अप्रतिहता मतिः ॥ अभवदित्यनुषंगः ॥ यया मत्या परे प्रपंचा
तीते ब्रह्मरूपे मयि सदसत् स्थूलसूक्ष्मं च एतत् शरीरं स्वमायया अविद्यया कल्पितं न तु वस्तुतो
स्तीति तत्त्वतया एवं पश्यामि अतः सत्संग एव आत्मतत्त्वदर्शने हेतुरिति भावः ॥२७॥

भा
प्र टी
३३

एवं शुद्धे त्वंपदार्थे ज्ञाते देहादिकं न विवेचनं हि तत्कारणभूतरजस्तमो निवर्तकाद्दृढभक्ति ज्ञा-
तेत्याह ॥ इत्थमिति ॥ हरेर्यशः अनुसवं त्रिकालं ॥२८॥ तस्येति ॥ शुद्धे त्वंपदार्थे संजातदृढभक्तिमतो
मम प्रश्रितस्य विनीतस्य ॥२९॥ गुह्यतममिति ॥ साधनभूतं यन्मतं तज्ज्ञानं गुह्यं तत्साध्यविविक्तात्म-
ज्ञानं गुह्यतरं तत्साध्यं स्वरूपज्ञानं गुह्यतमं ॥ भगवतोदितं भागवतशास्त्रं अन्ववोचन् उपदिष्टवन्तः ॥३०॥
तदेव ज्ञानं पूर्वोक्तत्वंपदार्थज्ञानानन्तरं विवेकेन दर्शयति ॥ येनैवेति ॥ अविदं ज्ञातवानहं ॥३१॥ त-
त्साधनं धर्ममेव ह संक्षेपतः सूचितमिति भावः ॥ एतदिति ॥ तापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितं भे-

इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरेर्विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलं ॥ संकीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्म-
भिर्भक्तिः प्रवृत्तात्मरजस्तमोपहा ॥२८॥ तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य प्रश्रितस्य हतैनसः ॥ श्रद्दधानस्य
बालस्य दांतस्यानुचरस्य च ॥२९॥ ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत्साक्षाद्भगवतोदितं ॥ अन्ववोचन्गमिष्यं-
तः कृपया दीनवत्सलाः ॥३०॥ येनैवाहं भगवतो वासुदेवस्य वेधसः ॥ मायानुभावमविदं ये-
न गच्छंति तत्पदं ॥३१॥ एतत्संसूचितं ब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितं ॥ यदीश्वरे भगवति कर्म ब्र-
ह्मणि भावितं ॥३२॥ आमयो यश्च भूतानां जायते येन सुव्रत ॥ तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चि-
कित्सितम् ॥३३॥

षजं निवर्तकं सत्त्वशोधकमिति यावत् किं तत् भगवति भावितं समर्पितं च क-
र्मतत् ॥ कथंभूते भगवति ईश्वरे सर्वनियन्तरि विपूर्वः पिचक्षः ब्रह्मणि पूर्णरूपे ॥३२॥
ननु संसारहेतोः कर्मणः कथं तन्निवर्तकत्वं समर्थीभूतेन दृष्टान्तेन ... ॥
द्वाभ्यां य आमयो रोगः येन द्रव्यादिना जायते ॥ तदेव केवलमामयकारणं द्रव्यं तेन द्रव्येण आम-
यं न पुनाति निवर्तयतीत्यर्थः ॥ किंतु चिकित्सितं द्रव्यांतरैर्भावितं सत्तमामयमपनयत्येव ॥ ३३

आत्मविनाशाय कर्मनिर्हरणाय कल्पन्ते समर्था भवन्ति परे ईश्वरे कल्पिता अर्पिताः सन्तः ॥ ननु च सर्वस्य कर्मत्वेनानन्तत्वात् कथं तेन तत्कर्म अशुद्धानां भगवति रतिः ॥ तथा च देहेन्द्रियविविक्तात्मज्ञानं ततो दृढा भक्तिः ॥ ततो भगवत्तत्त्वज्ञानं ततस्तत्कृपया सर्वतत्त्वादि भगवद्गुणाविर्भाव इति क्रमो दर्शितः ॥ ३४ ॥ ननु च ज्ञानेनाज्ञानात्मककर्मनाशः ॥ न च ज्ञानं भक्तियोगाद्भवति ॥ कथं कर्मणा कर्मनाशः स्यात् ॥ तत्राह ॥ यदत्रेति ॥ भगवत्परितोषणं क्रियमाणं कर्म भक्तियोगं जनयतीति

एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः ॥ त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥ ३४
यदत्र क्रियते कर्म भगवत्परितोषणं ॥ ज्ञानं यत्तदधीनं हि भक्तियोगसमन्वितम् ॥ ३५ ॥
कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयासकृत् गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च ॥
नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ॥ ३७ ॥
इति मूर्त्यभिधानेन मन्त्रमूर्तिममूर्तिकं ॥ यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ॥ ३८

यत्र यदा भगवतः शिक्षया कर्माणि कुर्वाणा भवन्ति तदा कृष्णस्य गुणनामानि गृणन्ति अनुस्मरन्ति चेति वक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥ इदं भगवत्परितोषणकर्म यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति ॥ ३६ ॥ कीर्तनश्रवणाद्युपभक्तिहेतुत्वमुक्तं ॥ तत्र नमस्कारमाह द्वाभ्यां ॥ ॐ नमः इति ॥ नमो धीमहि मनसा नमनं कुर्वीमहि ॥ ३७ ॥ अमूर्तिकं मन्त्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्तिशून्यं यजते पूजयति स सम्यग्दर्शनो भवति ॥ ३८ ॥

एवं कृतवति मयि हरिः स्वसदृशं ज्ञानादिकं दत्तवानित्याह ॥ इमं स्वनिगमं स्वोपदेशं मया अनुष्ठितं अवेत्य ज्ञात्वा भावे प्रीतिं च ॥३९॥ अतस्त्वमप्येवं कुर्वित्याह ॥ त्वमिति ॥ अदभ्रं अनल्पं श्रुतं यस्य हे अदभ्रश्रुत विभोर्विश्रुतं यशः प्राख्याहि कथय ॥ येन विश्रुतेन वृद्धेन विदां विदुषां बुभुत्सितं बोद्धुमिष्टं समाप्यते पर्यवस्यति ॥ दुःखैः पीडितानां क्लेशशांतिं प्रकारान्तरेण न मन्यन्ते ॥४०॥ इति प्रथमे पंचमः ॥५॥ आससप्रत्ययार्थं च षष्ठे भागवत्संभवं ॥ स्वभाग्यं नारदः प्राह कृत्स्नसंकथनोद्भवं ॥१॥ स्वयमपि तथा विकीर्षुरेतदुपदेशानंतरभावि।

इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितं ॥ अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन्भावं च केशवः ॥३९॥ त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदां बुभुत्सितं ॥ प्राख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां संक्लेशनिर्वाणमुशंति नान्यथा ॥४०॥ इति श्रीभागवते प्रथमस्कंधे पंचमः ॥५॥ सूत उवाच ॥ एवं निशम्य भगवान्देवर्षेर्जन्म कर्म च ॥ भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन्व्यासः सत्यवतीसुतः ॥१॥ व्यास उवाच ॥ भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिस्तव ॥ वर्तमानो वयस्याद्ये ततः किमकरोद्भवान् ॥२॥ स्वायंभुव कया वृत्त्या वर्तितं ते परं वयः ॥ कथं चेदमुदस्राक्षीः काले प्राप्ते कलेवरं ॥३॥ प्राक्कल्पविषयामेतां स्मृतिं ते मुनिसत्तम ॥ न ह्येष व्यवधात्काल एष सर्वनिराकृतिः ॥४॥ नारद उवाच ॥ भिक्षुभिर्विप्रवसिते विज्ञानादेष्टृभिर्मम ॥ वर्तमानो वयस्याद्ये तत एतदकारषम् ॥५॥

तत्र चरितं पृच्छति भिक्षुभिरिति ॥ विप्रवसिते देशान्तरं गते सति ॥ विज्ञानस्यादेष्टृभिः ॥२॥ परं वय उत्तरमायुः ॥ केन प्रकारेण वर्तितं नीतं इदं कलेवरं उदस्राक्षीः उत्सृष्टवानसि ॥३॥ प्राक्कल्पगतां तव स्मृतिं कालः नैव कथं न व्यवधात् ॥ न खण्डितवान् ॥ अत्र भावः सर्वार्थः पतत्येषः सर्वस्य निराकृतिः प्रलापो यस्मात् ॥४॥ प्रकारमेवाह ॥ तदेतदकारषम् ॥ रेफषकारयोर्विश्लेषे

जन्माद्यस्येति ॥ परं परमेश्वरं धीमहीति ॥ ध्यायतेर्लिङि छान्दसं ध्यायेमेत्यर्थः ॥ बहुवचनं च शिष्याभि
प्रायेण तमेव स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति ॥ तत्र स्वरूपलक्षणं ॥ सत्यमिति ॥ सत्यत्वे हे
तुः यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि त्रयाणां मायागुणानां तमोरजःसत्वानां सर्गो भूतेंद्रियदेवतारूपः ॥ अमृषा सत्यः
यत्सत्यतया मिथ्यासर्गोपि सत्यवत्प्रतीयते ॥ तं परं सत्यमित्यर्थः ॥ अत्र दृष्टांतः ॥ तेजोवारिमृदां य
था विनिमयो व्यत्ययः ॥ अन्यस्मिन्नन्यावभासः ॥ स यथाऽधिष्ठानसत्तया सद्वत्प्रतीयत इत्यर्थः ॥ त
त्र तेजसि वारिबुद्धिः मरीचितोये प्रसिद्धा ॥ मृदि काचादौ वारिबुद्धिरित्यादि ॥ यथायथमूह्यं ॥ य
द्वा ॥ तस्यैव परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनाय तदितरस्य मिथ्यात्वमुक्तं ॥ यत्र मृषैवायं त्रिसर्गो न व
स्तुतः ॥ सन्निति ॥ यत्रेत्यनेन प्रतीतमुपाधिसंबंधं वारयति ॥ स्वेनैव धाम्ना महसा निरस्तं कुहकं

जन्माद्यस्य यतोन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यंति
यत्सूरयः ॥ तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोमृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुह
कं सत्यं परं धीमहि ॥ १ ॥

कपटं यस्मिन्तं ॥ तटस्थलक्षणमाह ॥ जन्मादीति ॥ अस्य विश्वस्य
जन्मस्थितिभंगं यतो भवति तं धीमहीति ॥ तत्र हेतुः ॥ अन्वयादितरतश्चार्थेषु कार्येषु परमेश्वरस्य
सद्रूपेणान्वयात्कार्येभ्यः खपुष्पादिभ्यश्च व्यतिरेकात् ॥ यद्वा ॥ अन्वयशब्देनानुवृत्तिरितरश
ब्देन व्यावृत्तिः ॥ अनुवृत्तत्वात् ॥ सद्रूपं ब्रह्म कारणं मृत्सुवर्णादिवत् ॥ व्यावृत्तत्वात् ॥ विश्वं कार्यं घट
कुंडलादिवदित्यर्थः ॥ यद्वा ॥ सावयवत्वात् ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्य जन्मादि यतो भवतीति
संबंधः ॥ तथा च श्रुतिः यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जायंते येन जातानि जीवंति
यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्या ॥ स्मृतिश्च ॥ यतः सर्वाणि भूतानि भवंत्यादियुगागमे ॥ यस्मिंश्च प्र

भा
प्र टी
२

लयं यांति भुवनेश्व गुणसर्गरूपया ॥ तर्हि किं प्रधानं जगत्कारणं तत्राह ॥ ध्येयमभिप्रेतं तत्राह ॥ अ
भिज्ञो यः तेन स एव तत्तल्लोकान्सृजतीति ॥ स इमांल्लोकानसृजतेति श्रुतेः ॥ ईक्षतेर्नाशब्दमिति न्याया
द्वा ॥ तर्हि जीवः स्यात्तत्राह ॥ स्वराट् ॥ स्वेनैव राजते यः तेन स्वतःसिद्धज्ञानमित्यर्थः ॥ तर्हि किं ब्र
ह्मा हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः ॥ पतिरेक आसीदिति श्रुतेः ॥ तत्राह ॥ तेन इत्यादि
कवये ब्रह्मणेपि ब्रह्म वेदं यः ॥ तेन प्रकाशितवान् ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्र
हिणोति तस्मै ॥ तर्हि देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्य इति श्रुतेः ॥ ननु ब्रह्म
णः स्वतो वेदाध्ययनमप्रसिद्धम् ॥ सत्यम् ॥ तत हृदा मनसैव तेन ॥ अनेन बुद्धिवृत्तिप्रवर्त
कत्वेन गायत्र्यर्थो दर्शितः ॥ वक्ष्यति हि ॥ प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृ
तिं हृदि स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलास्यतः ॥ स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदतामिति ॥ ननु ब्रह्मास
र्यमेव समस्तबुद्ध्या येन वेदमुपलभतां तत्राह ॥ यस्मिन्ब्रह्मणि सूरयोपि मुह्यंतीति ॥ तस्मा
द्ब्रह्मणोपि पराधीनज्ञानत्वात् ॥ स्वतःसिद्धज्ञानः परमेश्वर एव जगत्कारणं ॥ अनेन एवंभा
वः सत्तास्फूर्त्योश्च परमार्थसत्यः ॥ सर्वं तत्त्वेनैव निरस्तकुहकं तं धीमहीति ॥ गायत्र्याख्यारंभे
ण गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमिति दर्शितं ॥ यथोक्तं मत्स्यपुराणे ॥ पुराणानि प्रस्ता
वे यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ॥ वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥ लिखित्वा
तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितं ॥ प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदं ॥ अष्टादशसहस्रा
णि पुराणं तत्प्रकीर्तितं ॥ पुराणांतरे च ॥ ग्रंथोष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कंधसंमितः ॥ हयग्रीव
ब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा ॥ गायत्र्या च समारंभस्तद्वै भागवतं विदुः ॥ पद्मपुराणे ॥ अंबरीष शु
कप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ॥ पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति ॥ अत एव भागवतं

श्री॰
भा॰पु॰
टी॰
१११

एवंभूतस्य सर्वं स्वार्थनैव व्यर्थमित्याह ॥ किमिति त्यागेन सन्न्यासेन विविक्तेनैकान्तसेवया मौ
नेन वाग्यमेन ॥११॥ अस्तु तमः सत्त्व आत्मानं निंदति द्वाभ्यां स्वार्थस्येति ॥ अकोविदमज्ञां
नं ॥ गोखरवत् ॥ गौरिव खर इवेति ॥ अथ यत्सर्वं सेवमानस्यात्मभूर्मनसिजः पुनः पुनरे
धते ॥१३॥ एवमष्टभिर्निर्वेदो निरूपितः ॥ इदानीं तस्य विवेकमाह दशभिः पुंश्चल्येति ॥ अयमा

किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा ॥ किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतं ॥११॥
स्वार्थस्याकोविदं धिङ्मां मूर्खं पण्डितमानिनं ॥ योऽहमीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः ॥१२॥
सेवतो वर्षपूगान्मे उर्वश्या अधरासवं ॥ न तृप्यत्यात्मभूः कामो वह्निराहुतिभिर्यथा ॥१३॥
बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः ॥ मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मनः ॥१४॥
किमेतया नोऽपकृतं रज्ज्वा वा सर्पचेतसः ॥ रज्जुस्वरूपाविदुषो योऽहं यदजितेन्द्रियः ॥१५॥
पुंश्चल्यापहृतं चित्तं को न्वन्यो मोचितुं प्रभुः ॥ आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधोक्षजम् ॥१६॥

वः कर्मभिर्देवानिष्ट्वाहं स्वयमेव शाप्तोऽस्मि ॥ अतः परमेश्वरमेव भजेयमिति ॥१४॥ परमेश्वरस्मरणं
विना देवैरुपदिष्टेऽपि विवेकवाक्यात् ॥ मोहो न निवर्तित इत्याह बोधितस्यापीति ॥ देव्या उर्वश्या सू
क्तवाक्येन यथार्थवचनेन पुरूरवो मा मृथा मा प्र मम जो मा त्वा वृका सो अशिवास उक्षन् ॥ न वै स्त्रैणा
नि सख्यानि सन्ति शालावृकाणां हृदयान्येता इत्यनेन ॥१५॥ एवं पुंश्चल्यापहृतं चित्तमित्यादि
ना तस्या अपकारो नास्ति ततः इदानीं ममैवापराध इत्याह ॥ किमेतयेति ॥ नोऽस्माकं का

कामानिति॥ वर्षाणांयामिनीः रात्रीः यांतीः अपयांतीः॥ आयांतीः॥ आगामिनीः॥ आकृष्टचेतनायस्य सः॥ ६॥ तस्य गंधर्वलोकप्राप्तस्य बहुकालमुर्वशीसंभोगानंतरं निर्विण्णस्य गाथामाह षड्भिः॥ तत्राष्टभिरनुतापः प्रपंच्यते अहो इति॥ यतो मया इमे अहोरात्रा अल्पा आयुःखंडानस्मृताः॥ ७॥ तदेवाह॥ नाहमिति॥ अभिनिर्मुक्तः मत्यैरममाणोऽस्तगतः अभ्युदितो वा सूर्य

कामानतृप्तोनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः॥ नवेदयांतीर्नायांतीरुर्वश्याकृष्टचेतसः॥ ६॥ ऐलउवाच॥ अहोमेमोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः॥ देव्यागृहीतकंठस्य नायुःखंडाइमेस्मृताः॥ ७॥ नाहंवेदाभिनिर्मुक्तः सूर्योवाभ्युदितोमुया॥ मुषितोवर्षपूगानांबताहानिगतान्युत॥ ८॥ अहोमेआत्मसंमोहोयेनात्मायोषितांकृतः॥ क्रीडामृगश्चक्रवर्तीनरदेवशिखामणिः॥ ९॥ सपरिच्छदमात्मानंहित्वातृणमिवेश्वरं॥ यांतींस्त्रियंचान्वगमंनग्नउन्मत्तवद्रुदन्॥ १०॥ कुतस्तस्यानुभावःस्यात्तेजईशत्वमेववा॥ योन्वगच्छंस्त्रियंयांतींखरवत्पादताडितः॥ ११॥

इति अस्तुया उर्वशपवेचितः वन खिदेउ नापि वर्षपूगानामपि गतान्यहानि न वेदेति॥ ८॥ येन सम्मोहेनात्मा देहः क्रीडामृगः कृतः॥ ९॥ ननु प्राणयकृपितायाः अन्तु न यार्थमधीननाभुत्कं वसत्यनन्तरन्तदेशीत्याह॥ सपरिच्छदं राज्यादिसहितं ईश्वरं चक्रवर्तिनं तृणमिव स्मा यांतीमपि॥ अन्वगमं अनुगतो

नवैवंभूतस्य विषयसंगो नास्तीत्याह ॥ गुणमय्येति ॥ गुणमयी या जीवयोनिः जीवोपाधि स्तया विमुक्तः गुणेषु वर्त्तमानोपि तैर्न युज्यते संगं न प्राप्नोति ॥ अत्र हेतुः अवस्तुभिः नव वस्तुभिरवस्तुत्वेन युज्यमानात् दृश्यते तेनाह ॥ अवस्तुत्वेन दृश्यमानेषु ॥१॥ तथापि संगं वर्जयेदि त्याह ॥ संगमिति ॥ असतां लक्षणमाह ॥ शिश्नोदरे तर्पयंतीति ॥ शिश्नोदरतृपस्तेषां क्वचि त्कदाचिदपि प्राप्तो ॥ तावद्बहूनां संगः ॥ किं तत्स्यैकस्याप्यनुगः अनुवर्ती अंधमनुगच्छ

गुणमय्या जीवयोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया ॥ गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्थितः ॥ वर्त्तमानोपि न पुमान्युज्यतेवस्तुभिर्गुणैः ॥२॥ संगं न कुर्यादसतां शिश्नोदरतृपां क्वचि त् ॥ तस्यानुगस्तमस्यंधे पतत्यंधानुगांधवत् ॥३॥ ऐलः सम्राडिमां गाथामगायत बृह च्छ्रवाः ॥ उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णः शोकसंयमे ॥४॥ त्यक्त्वात्मानं व्रजंतीं तां नग्न उन्म त्तवन्नृपः ॥ विलपन्नन्वगाज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्लवः ॥५॥

तिर्यापसहस्र ॥ अत्रेतिहासमा ह ॥ ऐलः पुरूरवाः सम्राट् चक्रवर्ती ॥ बृहच्छ्रवाः कीर्तिर्यस्य सः ॥ उर्वशीविरहात्प्रथमं मु ह्यन्पश्चात्कुरुक्षेत्रे तां समागम्य ॥ गंधर्वदत्तेनाग्निना देवानिष्ट्वा तत्र उर्वशीलोकं प्राप्य शोकस संयमे शोकापगमे सति ॥ ततो निर्विण्णः सन्निमां गाथामगायत तेन तत्र वमस्कंधात् सारेण दृष्टांतं ॥५॥ प्राक्तनीं मोहावस्थामाह ॥ त्यक्त्वेति ॥ घोरे तिष्ठेति ॥ हे जाये मन सा तिष्ठ घोरे वचसि प्राक्तनावस्थावर्णनेन नग्नो मंत्रः अनुदिनात्सप्तमे पक्षे रमते रेवनाह त्रितस्य वमस्य

भजनप्रकारमाह || निःसंग इति सार्धेन || सत्त्वसंसेवया सात्त्विकान्येव सेवमानस्सत्त्वविवृद्ध्येति भावः || नैरपेक्ष्येण || उपशमात्मकेन सत्त्वेनैव || ३४ || एवं च सति मां प्राप्नोतीत्याह संपद्यत इति || जीवं जीवत्वकारणं || लिंगशरीरं मां प्राप्य न पुनः संसार इत्याह || ३५ || जीव इति न बहिर्विषयभोगेन || नांतरः तत्स्मरणेन || गुणाहंकृतात्मकाः संसरणप्रथा मजि तपूर्ण एव कथाकथनादिभिः || धनतभक्तिरसेन विवेकिनो नहि पुनः सत्वभजन्त्वरीदृशं || ३६ || इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशे पंचविंशः || २५ || षड्विंशे योगनिष्ठाया विघातो दुष्ट

निःसंगो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेंद्रियः || रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवया मुनिः || ३४ || सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येण शांतधीः || संपद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय मां || ३५ || जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसंभवैः || मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नांतरश्चरेत् || ३६ || इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे पंचविंशः || २५ || श्रीभगवानुवाच || मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्म आस्थितः || आनंदं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति मां || १ ||

संगतः || साधुसंगेन तन्निष्ठा पराकाष्ठेति वर्ण्यते || योगिनो योगविभ्रंशः संगतः संभवेदिति || सर्वथा तन्निवृत्त्यर्थमैलगीतं विनम्यते || निःसंगो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेंद्रिय इत्युक्तं || तत्र विपक्षे दोषं कथयिष्यन् || जीवन्मुक्तस्यापि न हि संगो दुर्वार इत्यर्थं || स्यादित्याशंकां भक्तानुवादपूर्वकं परिहरति सार्धद्वाभ्याम् || मल्लक्षणं मत्स्वरूपं लक्ष्यते येन तं मिमं नरदेहं लब्ध्वा मद्धर्मे भक्तिलक्षणे आस्थितः सन्नात्मन्येव नियंतृत्वेन स्थितं परमानंदरूपमात्मानं मां समुपैति सम्यक् प्राप्नो

आत्मोत्थं सुखं सत्त्वं मदुपाश्रयमित्यपि निर्गुणत्वं तस्य दार्ढ्यं विषयत्वेन ज्ञानवद्द्वैविध्यम्॥२९॥ द्रव्यं संसारहेतुभूतं त्रैगुण्यमुपसंहरति द्रव्यमिति द्रव्यं पथ्यपूतादि देशो वनग्रामादिः फलं सात्त्विकं सुखमित्यादि कालः॥ प्रातर्मध्यंदिनमभक्त्या॥ यदेव रोगेषु ज्ञानादिकारकः सात्त्विकं कारकोऽसंगीत्यादि॥ श्रद्धा सात्त्विक्याध्यात्मिकीत्यादि॥ अवस्था सत्त्वं जागरणमित्यादि॥ आकृतिः ऊर्ध्वपरिणामो देवत्वादिरूपा निष्ठा॥ सत्त्वे प्रलीनाः स्व

सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसम्॥ तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयम्॥२९॥ द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि॥३०॥ सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ॥३१॥ एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबन्धनाः येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः॥३२॥ भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते॥ तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवं॥ गुणसंगं विनिर्धूय मां भजन्तु विचक्षणाः॥३३॥

र्यान्तीत्यादिनोक्ता स्वर्गादिः॥ एवं सर्वोऽप्ययं भावसंघो गुणत्रिगुणात्मकः॥ न केवलमेतावदेव॥ किं तर्हि यावन्तः पुरुषाव्यक्ताभ्यामधिष्ठिता अधिष्ठितास्ते सर्वे भावा गुणमया एवेत्याह सर्वे इति॥३१॥ इदानीं गुणत्रैगुण्यस्य संसारहेतुत्वमनुवदं स्तन्निर्जयात्मोक्षमाह एता इति सार्धेन॥ येनैते जिताः स एव प्रकृष्टाद्विविक्तेन भक्तियोगेन मन्निष्ठः सन्मद्भावाय मोक्षाय प्रपद्यते योग्यो भवति॥३२॥ तस्माद्विवेकिना

मदर्पणं मय्यीश्वरे पदेशेन कृतं निष्फलं केवलं स्वभावेनैव कृतं निजं कर्म नित्यादि त
त्सात्त्विकं फले ॥ संकल्प्यते यस्मिंस्तत् ॥ हिंसाप्रायं हिंसा द्वेषेण कृतं हिंसावत्त्वं च ॥ आ
दिशब्दाद्दम्भमात्सर्यादिकृतं ॥२२॥ इदानीं सगुणनिर्गुणभेदेन ज्ञानादीनां चातुर्विध्यमा
ह कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तात्मविषयं वैकल्पिकं देहादिविषयं यत्तद्रजः प्राकृतं
बालमूकादिज्ञानतुल्यं मन्निष्ठं परमेश्वरविषयं ॥२४॥ वनं विविक्तत्वात्सात्त्विको वासः

मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् ॥ राजसं फलसंकल्पं हिंसाप्रायादि
तामसं ॥२३॥ कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं तु यत् ॥ प्राकृतं तामसं ज्ञानं
मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् ॥२४॥ वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते ॥ ताम
सं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणम् ॥२५॥ सात्त्विकः कारकोऽसंगी रागान्धो रा
जसः स्मृतः ॥ तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः ॥२६॥ सात्त्विक्याध्यात्मि
की श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी ॥ तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा ॥२
७ ॥ पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ राजसं चेन्द्रियप्रेष्ठं तामसं वा

भगवन्निकेतनं तु सात्त्विकानन्दाविर्भावाविर्गुणं स्थानम् ॥२५॥ का ॥ निर्गुणश्चिं "
रकः कर्ता असंगी अनासक्तः रागान्धः अभिनिवेशवान् ॥ स्मृतिविभ्रष्टः अनुसंधा
नशून्यः मदपाश्रयो मदेकशरणः सन् निरहंकारत्वान्निर्गुणः ॥२६॥ सात्त्विकी आ
ध्यात्मिकीति अधर्मे धर्मबुद्धिया श्रद्धा ॥२७॥ पथ्यं हितं पूतं शुद्धं अनायस्तमनायास
लं प्राप्तं आहार्यं भक्ष्यभोज्यादि इन्द्रियाणां प्रेष्ठं अत्यन्तप्रियं कटुम्ललवणादि ॥ आर्तिदाशुचि ॥ दे
सकरमशुद्धं वा च यदाहार्यं भगवन्निवेदितं निर्गुणम्मिमेमिभेतम् ॥२८॥

श्रीः भा॰ ए॰ टी॰ १६८

यदासीदन्तरो भवेत्‌ ॥ चेतसोऽग्रहणे विदाकारपरिणामे अस्तमं सत्त्विने विलीयेत ॥ मनोऽपि संकल्पा
त्मकं ॥ नष्टलीनं तमोऽज्ञानं ग्लानिर्विषादश्च भवन्ति तदा तम उक्तं तदुपधारय विद्धि ॥ १८ ॥ किंच पच्य
मान इति ॥ इंद्रियाणि पवनित्यूनि पत्रत्रिमोहस्वभावानि देवासुररक्षांसि यद्दा प्रसादयिदेवि
कानां गुणानामुत्कर्षकार्याण्युक्तानि निर्ज्ञेयं ॥ १९ ॥ गुणोत्कर्षेणावस्थाभेदं दर्शयति ॥ सत्त्वादि
नि प्रसंगात्त्रिगुणावस्थामाह ॥ तुरीयं चतुर्थमवस्थान्तरं नाम विभुजागरणादिषु संततमेकरू

सीदंश्चित्तं विलीयेत चेतसो ग्रहणेऽक्षमं ॥ मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥ १८ ॥
पच्यमाने गुणे सत्त्वे देवानां बलमेधते ॥ असुराणां च रजसि तमस्युद्धव रक्षसाम्‌ ॥ १९ ॥
सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत्‌ ॥ प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु संततम्‌ ॥ २० ॥
उपर्युपरि गच्छन्ति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः ॥ तमसाधोध आमुख्याद्रजसान्तरचारिणः ॥ २१ ॥
सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यान्ति नरलोकं रजोलयाः ॥ तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः ॥ २२ ॥

पमात्मतत्त्वमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ गुणोत्कर्षद्वारेणान्तकर्मफलनिर्षेदं दर्शयति ॥ उपर्युपरीति ब्रा
ह्मणा वेदार्थानुष्ठानाभियुक्ताः ॥ आब्रह्मणः इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्येत्यर्थः ॥ आमुख्यात्‌
स्थावरानभिव्याप्य अन्तरचारिणो मनुष्या एव भवन्ति ॥ २१ ॥ देहाद्युत्क्रान्तिकालीनगुणोत्कर्षे
फलमाह ॥ सत्त्वे देहे सति प्रलीना मृताः रजोलयाः रजसि प्रलीनाः तमोलया येषां ते ॥ पवनमो

तदेवं विश्वामित्रगुणानां कार्याणि प्रदर्श्य पदार्थान्तरं ॥ एकैकगुणोद्रेककार्याणि दर्शयति ॥ यदेति सप्तदशभिः ॥ यदेत्यादि ॥ यदेतरौ गुणौ जयेदभिभवेत् ॥ भास्वरः प्रकाशात्मकं विशदं स्वच्छं शिवं शान्तं ॥ शिवमविशदं तमोभास्वरत्वाभावात् यथाक्रमं सत्वधर्मज्ञानहेतुत्वात् तदा तेन रूपेण ॥ आदिशब्दात् शमदमादिमिश्रं ॥ १२ ॥
तमः सत्वं च कर्माभिभूतं रजः कर्मसंगसंगहेतुः ॥ भिदाभेदहेतुः ॥ बलं प्रवृत्तिस्वभावं ॥ अतः संगहेतुत्वात् ॥ यथा सात्विया च दुःखेन तत्कामः ॥ पुमान्भवतीत्यर्थः ॥ भिदाहेतुः दुःखेन दुःखेन ॥ द्वितीयाहे
यदेतरौ जयेत् सत्वं भास्वरं विशदं शिवं ॥ तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् ॥ १२ ॥
यदा जयेत् तमः सत्वं रजः संगं भिदा बलम् ॥ तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया ॥ १४ ॥
यदा जयेद्रजः सत्वं तमो मूढं लयं जडम् ॥ युज्येत मोहशोकाभ्यां निद्रया हिंसया शया ॥
१५ ॥ यदा चित्तं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृतिः ॥ देहेऽभयं मनोऽसंगं तत्सत्वं विद्धि मत्पदम् ॥ १६ ॥
विकुर्वत् क्रियया चाधीरनिर्वृत्तिश्च चेतसाम् ॥ गात्रास्वास्थ्यं मनो भ्रान्तं रज इत्येतन्निशामय ॥ १७ ॥
भयं भवतीति निश्चितेः ॥ बलत्वात्कर्मणा युज्येत ॥ १४ ॥ यदा रजः सत्वं च कर्माभिभूतं तमः कार्तं जयेत्
मूढं विवेकभ्रंशः लयं मावरणात्मकं जडं मनन्तुद्यमात्मकं ॥ अतो मूढत्वाच्छोकमोहहिंसाभिः
लयत्वान्निद्रया जडत्वात् उद्यमाभावेन केवलमाशया युज्येतेति ॥ इष्टं छेत्तुं नश्यतिपाठे लयात्मक
त्वमेव निद्राशयोर्हेतुः ॥ १५ ॥ किं च यदा चित्तं प्रसीदेत स्वच्छं भवेत् निर्वृतिरूपरतिः ॥ ततदा सत्वं मदुप
लब्धिस्थानं सत्वं मत्पदं विद्धि ॥ १६ ॥ यदा पुनः क्रियया विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवत् ॥ आसमन्ताद्विक्षि

सार्थीर्यस्य: चेतसां बुद्धीन्द्रियाणां मतिर्वृत्तिः गात्राणि कर्मेन्द्रियाणि तेषामस्वास्थ्यविकारादिसंभ्रमो भ्रान्तं च चलं रज उत्कटं निशामय जानीहि १७

२

आधीर्भवति

यदासीदन्वरोभवेत् ॥ चेतसो ग्रहणो चिदाकारपरिणामे अग्रहणे सत्त्वे विलीयेन मनोपि संकल्पा
त्मके ॥ नष्टे लीनेन तमोज्ञाने सानिविषादश्च भवंति तेन तदा तम उपधारय विद्धि ॥ १८ ॥ किंचयथमान
शेन ॥ इंद्रियाणि पवनिवृत्ति मोहस्वभावानि देवासुर रक्षोसियद्वाशसमादषिदेविकाना गुणाना
मुत्कर्षकार्याण्युक्तानी तिज्ञेयं ॥ १९ ॥ गुणोत्कर्षेनावस्था भेदं दर्शयति ॥ सत्त्वादिनिश्रमणात्रिगु
णावस्थामाह ॥ तुरीयं चतुर्थमवस्थांतरं नाम त्रिषुजागरणादिषु संततमेकरूपमात्मनत्त्वमेवेत्य

सीदं यस्मिन्विलीयेत चेतसो ग्रहणे त्वमं ॥ मनो नष्टं तमो ज्ञानि त्तमसत्त्व उपधारय ॥ १८ ॥
यमाने गुणा सत्त्वे देवानां तलमेधते ॥ असुराणां च रजसि तमस्य इव रक्षसाम् ॥ १९ ॥ स
त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ॥ प्रस्वापं तमसा जंतोस्तुरीयं त्रिषु संततम् ॥ २० ॥
उपर्युपरि गच्छंति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः ॥ तमसाधोध आ मुख्यादिरजसांतरचारिणः ॥ २१ ॥
सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यांति नरलोकं रजोलयाः ॥ तमोलयास्तु निरयं यांति मामेव निर्गुणाः ॥ २२

गुणोत्कर्षद्वारेणान्तरकर्मफलनिष्ठां दर्शयति ॥ उपर्युपरीति ॥ ब्राह्मणावेदार्थाः
स्मर्थः ॥ २० ॥ गुणोत्कर्षद्वारेणान्तरकर्मफलनिष्ठां दर्शयति ॥ उपर्युपरीति ॥ ब्राह्मणा वेदार्थाः
नुष्ठानाभियुक्ताः ॥ आब्रह्मणा इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्येत्यर्थः ॥ आमुख्यात्स्थावरान्निव्या
पश्चान्तरचारिणो मनुष्या एव भवंति ॥ २१ ॥ देहादुत्क्रांतिकालीनगुणोत्कर्षफलमाह ॥ सत्त्वे देहे
सति प्रलीनाः मृता रजोलयाः रजसि प्रवृद्धे सति लयो येषां ते ॥ एवं तमोलयाश्च यपि निर्गुणास्तु
सत्वतुलयशब्दानुपादानाज्जीवंतोपि निर्गुणा अंत्या मेव यांतीत्यर्थः ॥ २२ ॥
इदानीं गुणोत्कर्षहेतुमेव तन्नरफलसाधनकर्मभेदे विध्यमाह ॥ २३ ॥

रजसो वृत्तीराह ॥ कामोऽभिलाषः ईहा व्यापारः मदो दर्पः तृष्णा लाभेऽप्यसंतोषः स्तंभो गर्वः आ-
शीर्धनाद्यभिलाषो देवतादिप्रार्थनं ॥ विषयभोगः मदोत्साहः मदेन युद्धाद्यभिनिवेशः यशःप्रीतिः
स्तुतिप्रियता हास्यमुपहासः क्लमः श्रमः कलिः कलहः ॥ शोकमोहौ ॥ अनुशोचनं भ्रमश्च ॥ विषा-
दोऽतीदुःखं दैन्यं च ॥ निद्रा तंद्रा ॥ आशा मे भविष्यतीत्यवीक्षा ॥ भीर्भयम् ॥ अनुद्यमो जाड्यं ॥ ४ ॥ अनु-
पूर्वशः क्रमेणैताः श्लोकत्रयोक्ताः वर्णितप्रायाः ॥ अन्याश्च प्रायुक्ता इति भावः ॥ ५ ॥ विमिश्रतानां गुणा-
नां वृत्तयो वर्णितास्ताः मिश्राणामाह सन्निपात इति त्रिभिः अहं ममेति या मतिः सा उक्तं सर्ववृत्तिसामानाधि-

कामं ईहा मदस्तृष्णा स्तम्भ आशीर्भिदा सुखं ॥ मदोत्साहो यशःप्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः ॥ ३
क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याच्ञा दंभः क्लमः कलिः ॥ शोकमोहौ विषादार्ती निद्राशा भीरनुद्य-
मः ॥ ४ ॥ सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः ॥ वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ॥
५ ॥ सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः ॥ व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेंद्रियासुभिः ॥ ६
धर्मे चार्थे च कामे च यदासौ परिनिष्ठितः ॥ गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिधनावहः ॥ ७ ॥

करणपदार्थानां सन्निपातनं तत्त्व ॥ अहं शान्तः कामी क्रोधी इत्यादि तथा मम शान्तिरस्ति कामः क्रो-
ध इत्यादि वृत्तिश्च ॥ तत्सर्वकः सर्वो व्यवहारश्च सन्निपातकार्यमित्याह व्यवहार इति तत्र हेतुः मनश्च
मात्रा गुणाश्चेंद्रियाणि चासवश्च तैः मनआदीनां सात्त्विकतामसराजसत्वान्नैव व्यवहारः सन्निपातज इ-
ति भावः ॥ ६ ॥ असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परिनिष्ठितो भवति तदायं त्रिनिष्ठरूपः सन्निपातका-
र्यं धर्मादीनां सत्त्वतमोरजः कार्यत्वात् ॥ विषयतः सन्निपातजन्यमुक्त्वा फलतश्च तथात्वमाह ॥ श्र-
द्धारतिधनानि सत्त्वरजस्तमोमयान्यावहतीति तथा ॥ ७ ॥ ॥ रामानुजाय नमः ॥ ७

श्री: भा: पु: टी: १२९

श्रवणकथनसम्प्रश्नेनोपयोगमाह ॥ एवमिति मनसः कथं भेदनिमित्तो भ्रमः स्यात् ॥ ज्ञानोदयाकार्ये
हृदि तिष्ठेत ॥ २८ ॥ उक्तमुपसंहरति ॥ एष इति अस्य तामेवयेनेदं दर्शितं तत्त्वमात्मनः ॥ सांख्यं प्रख्यानं तत्
स्मै ईदृशाय गुरवे नमः ॥ ॥ ॥ इति श्रीभागवतेकादशस्कन्धे टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ पञ्चविंशे
तु नैर्गुण्यप्राप्तिप्रयत्नेतिनिरूप्यते चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणावृत्तिरनेकधा ॥ १ ॥ एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञान
वतोऽपि यावत्तस्य यत्नविशेषेण गुणजयस्तावत् निर्जयो न स्यात् ॥ ननावदस्योपरमः अतस्तज्जयोपायक।

कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे ॥ आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः ॥ २६
एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः ॥ मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः ॥ २७ ॥
एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रन्थिभेदनः ॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया ॥ २८
इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे सांख्यकथनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ गुणानामसम्मिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत् ॥ तन्मे पुरुषवर्येदमुपधा
रय शंसतः ॥ १ ॥ शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः ॥ तुष्टिस्त्यागः स्पृहा श्रद्धा

घनाय गुणवृत्तिनिरूपणार्थमाह ॥ गुणानामिति ॥ सङ्करमिश्रीभूय वर्तमानाः सम्मिश्रा न सम्मि
श्रा असम्मिश्रास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये येन गुणेन यथा यादृशो भवेत्तदिदं कथयतो मे
मे निबोधेत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र सत्त्वस्य वृत्तीराह शम इति ॥ ईक्षा विवेकः तपः स्वधर्मः स्मृतिः पूर्वापरा
नुसन्धानं तुष्टिर्यदृच्छालाभसन्तोषः त्यागो व्ययशीलत्वं अस्पृहा वैराग्यं श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः ह्रीरनुचिते
कर्मणि लज्जा ॥ दयादानं ॥ दयादानं गर्भनिरक्षणोद्विनिस्सरणात् ॥ आदिशब्देनार्जवविनयादिः स्वा

९

योनिरित्युद्देशगतत्वादेकत्वमविवक्षितम्॥ योनयो देवतास्ता मनसि क्षेत्रे ईश्वरे नियंतरि मनो वशो यस्य भ
वत्स्वदेवाद्यहंकृतत्वात्॥ इंद्रियलयोप्येवमत्राप्यभिप्रायः॥ मनश्च देवताभिः सह वैकारिके अहंकारे इ
त्यर्थः॥ तामसाहंकारकार्यावशेषितस्य शब्दस्य लयमाह॥ शब्दो भूतादिनामसाहंकारमप्येति तस्मिं
ल्लीयत इत्यर्थः॥ भूतादिरिमुपलक्षणं॥ त्रिविधोप्यहंकारो महतीति॥ जडांशंविहाय॥ ज्ञानक्रियाशक्ति
मात्ररूपो भवति॥ कथंभूतः प्रभुः समर्थः॥ सर्वजगन्मोहकत्वात् ॥२४॥ स तु महान्स्वकारणेषु ज्ञान
क्रियाशक्तिमत्त्वाद्गुणवत्तमस्तादृग्भावंविहाय गुणमात्ररूपो भवति॥ ते अव्यक्तं साम्यावस्थां गच्छंति

योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे॥ शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः॥ २४
स लीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः॥ तेव्यक्ते संप्रलीयंते तत्काले लीयतेव्यये ॥२५

त्यर्थः॥ तदव्यक्तं कालाधीनत्वात्तेनैकीभूयावतिष्ठते॥ अव्यये उपरतत्वहमेतौ॥२५॥ मायामये मायया
प्रवर्तके ज्ञानमये वा॥ तपोजीवयतीति जीवस्तस्मिन्महापुरुषे ये माकं॥ विश्वसृष्टुं महापुरुषस्यो
पकरणरूपः॥ कालो हि सृष्टान सृज्य इत्यमनतस्तदात्मनावतिष्ठत इति॥ तदुक्तं सत्त्वमेकालंचरते
सृजती शास्त्रा अयं प्रधानपुंभ्यां नरदेवसत्यकृदितिदशमेव॥ योयं कालस्तस्य तेव्यक्तं बयो चेष्टमा
हुर्वैश्व इतेयेन विश्वं॥ निमेषादिर्वत्सरांतो महीयांस्तं त्वीशानं क्षेमधामप्रपद्य इति॥ जीव आत्मनि
क्षमेतेलीनत्वेन प्रतियोगपत्नी मा वामविशेषेण स्वरूपेणावतिष्ठते॥ आत्मात्मा त्वस्थ एव तास्य चलीय
ते॥ यतः केवलो निरुपाधिः अत्र हेतुः विकल्पापायाभ्यां विश्वोत्पत्तिलयाभ्यां लक्ष्यते विशेषते

तत्र तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः॥ संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिव्या ओषधयः॥ ओषधीभ्योन्नं अन्नात्पुरुष इति श्रुत्युक्तसृष्टिक्रमप्रातिलोम्येन प्रलयमाह॥ अन्न इति॥ मर्त्यं शरीरं येनोपचितं तस्मिन्नन्ने शतवर्षायामनावृष्ट्यां लीनो सति तन्नैव लीयते इत्यर्थः॥ अन्नं धानासु बीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः॥ भूमिर्गंधे संवर्तकादित्यशोषिता संकर्षणमुखाग्निना दग्धा च सती भूतसूक्ष्मरूपगंधमात्रावशेषा भवति॥२१॥ अप्सु गंधः शतवर्षयावृष्ट्यासा

अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते॥ धानाभूमौ प्रलीयंते भूमिर्गंधे प्रलीयते॥२१॥
अप्सु प्रलीयते गंध आपश्च स्वगुणे रसे॥ लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते॥२२॥
रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोपि चांबरे॥ अंबरं शब्दतन्मात्र इंद्रियाणि स्वयोनिषु॥२३॥

अमानो प्रलीयते॥ एवमेवापश्च॥ ज्योतिषा शोष्यमाणा रसमात्रावशेषा भवंति॥ ततो रसोपि ज्योतिस्मिल्लीयते॥ ज्योतिश्च वायुनाभिभूयमानं सत्॥ तस्मिंल्लीयते॥२२॥ वायुश्च कालशक्तिनेनावरणायत्तः स्पर्शमात्रः सन्॥ तस्मिन्नंबरं च भूतादिना॥ इकारेणाभाव्यमाने॥ शब्दतन्मात्रे॥ तदेवं तामसाहंकारकार्यस्य शब्दपर्यंतलयमुक्त्वा॥ राजसाहंकारकार्यस्याप्याह॥ इंद्रियाणि स्वयोनिषु इति॥ स्वप्रवर्तकदेवतासु तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात्तेषामपि देवताधीनत्वात्तासु लयं उक्त्वा निवाचो॥

स्यादिदं तस्य विवर्त्तते तदानन्त्यात् ॥ सत्यमभिधीयते आत्मा ॥ परं कारणस्यात्मनः ॥ सत्त्वविवर्त्तयोरन्य-
थ्यः ॥ १७ ॥ ननु तथापि सर्वे विकारा मिथ्या न प्रकृतिपुरुषकालानाम कार्याभजानां भिन्नत्वात्कथ-
मद्वितीयत्वं ॥ तत्राह प्रकृतिरिति अस्य सतः कार्यस्योपादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा ॥ यश्च तस्या
आधारः अधिष्ठाता परः पुरुषः ॥ यश्च गुणक्षोभेणाभिव्यंजकः कालस्तत्त्रितयं ब्रह्मस्वरूपोऽहमेव न
तु पृथक् कार्यकृतेः शक्तित्वात् ॥ पुरुषकालयोरंशस्वरूपत्वात् ॥ १८ ॥ एवं तावत्कालत्रयेप्यभि

प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः सतोऽभिव्यंजकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम् ॥ १९

सर्गः प्रवर्त्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः ॥ महान् गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तो यावदीक्षणं ॥ २०

विराण्मयासाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः ॥ पंचत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनैः सह ॥ २१

चाविरतत्वाद्ब्रह्मैव सत्यमिति वक्तुं जगत्सृष्टिकारणानां तोसत्त्वमुक्त्वा मध्ये तस्यैव सत्त्वमुपपादयति
प्रवर्त्तितेन ॥ सत्त्वं दर्शयितुं प्रसर्गप्रवाहरूपायाः स्थितेरवधिमाह ॥ सर्ग इति ॥ महान् बहुलः पौर्वा-
पर्येण पितृपुत्रादिरूपेण नित्यशः ॥ अविच्छेदेन किमर्थं प्रवर्त्तते ॥ तदाह ॥ गुणा देहस्तद्विविधस्त-
स्याहं जन्म तदैव गुणविसर्गो जीवस्तदर्थः ॥ तद्भोगप्रयोजनः किंपर्यन्तं प्रवर्त्तते यावत् ॥ स्थितेरंतः
सोपि किमवधिस्तदाह ॥ यावदीक्षणं परमेश्वरस्य तावत् ॥ २० ॥ प्रलयं निरूपयति ॥ विराड् ब्रह्म-
घ्राऽहं मया कालात्मनाऽऽप्यमानः लोकानां महरादिः कल्पः सृष्टिः प्रलयाविविधाः कल्प्यन्ते य-
स्मिन् ॥ नानात्वा अस्मिन् विकल्पयतीति तथा सत्तया भजनोपि पंचत्वरूपाय विशेषाय विभा-

त्रिलोक्यां पातालादिसहितायां योगादितारतम्येन यथोत्तरं महर्लोकादयः ॥ मन्वन्तरैर्वैकुण्ठलोकः ॥ १२
तत्र तु मन्वन्तरनिर्याणे च केषांचिद्गतागतं यस्य चलाउस्या हवैराग्यार्थः ॥ मया कालशक्तिनाथ्या जापरमेश्वरे
णकर्मफलप्रदेन देहतन्मूतेन गुणप्रवाहे संसारे ॥ उन्मज्जति ॥ आसत्यलोकमुन्नमार्गेनीः प्राप्नोति।
पुनर्निमज्जति ॥ आस्थावरं नीचयोनीः प्राप्नोति ॥ १४ ॥ हस्तिनिर्पुणस्याहितीयात्मप्रतिपत्त्यर्थं तत्प्र
तिपादनाय कारणेन कार्यस्योपाप्तिमाह ॥ अणुरिति ॥ उभयेन संयुक्तो व्याप्तः तदेवाह प्रकृत्येति ॥ १५
इदानीं कार्यस्य कारणात्मतां दर्शयति ॥ यस्य कार्यस्य यच्चादिः कारणं यत्र तल्लयस्थानं च तस्य मध्यम

त्रिलोक्यां युगमानेन सर्वाः कर्मणां विगुणात्मना ॥ योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः ॥ १३ ॥
महर्जनः तपः सत्यं भक्तियोगस्य सङ्गतिः ॥ मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् ॥ १४ ॥
गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति ॥ १४ ॥ अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिध्यति
सर्वोऽप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १५ ॥ यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सन् ॥ विकारो
व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवः ॥ १६ ॥ यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुतेऽपरः ॥ आदिरन्तो य

ध्यावस्थापि सम्पवदेव प्रसिद्धत्वात्सुवर्णादिव (दा यस्य तत्सत्यमभिधीयते ॥ १७ ॥ अन्तपवाव्यभिचारि।
नात्सपव सन्नेनरः ॥ अलं तर्हि मिथ्यास्तु न कार्यं दृष्टान्तमाह विकार इति ॥ तैजसाः कटककुण्डला
दयः ॥ पार्थिवा घटशरावादयश्च यथेति ॥ १८ ॥ ननु तर्हि सत्कार्यं प्रति मृदादीनामप्यस्ति तद्रूप
त्वात्सत्यत्वं स्यात् ॥ तत्राह यदिति ॥ यदुपादाय उपादानकारणतया स्वीकृत्य पूर्वः ॥ कारण
रूपो मृदादिर्भावः ॥ परमाणुकारणादिकं भावविकृत्य नतु जनि ॥ यथा दशाहद्धुपादाय स्वय
निमित्तभूतो घटहजनति ॥ नहृत्तपवसन्निति ॥ एवं स्यानुपाशः ॥ कथं तर्हि सति कत्यवसत्यमित्या।

तन्मात्रिकाश्रुद्धादितन्मात्रकारणात् ॥ तामसात्तु स्वरार्थी महाभूतरूपोऽनन्ते वभूतभूतानामावरण।
त्वभावात् ॥ इंद्रियाणि दशतैजसाद्राजसात् तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् ॥ वैकृतात्सात्विकाद्देवताः ॥ दिग्वा
तार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥ चन्द्र इत्येकादश चशब्दात्मनश्च ॥ तेषां प्रकाशस्वभावत्वात् ॥८॥
समवैराजोन्तर्यामिणः ॥ ९ ॥ सलिले संस्थितिर्यस्य तत्सलिलसंस्थिति ॥ तस्मिन्सलिलसंस्थिते ।
अंडे श्रीनारायणरूपो लीलाविग्रहेण समभवत् स्थित इत्यर्थः ॥ विष्णु लोककारणभूते ॥ तत्र चा
अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे तामसादिंद्रियाणि च ॥ तैजसाद्देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ॥८॥
मया संचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः ॥ अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ॥९॥ तस्मिन्न
हं समभवमंडे सलिलसंस्थितो ॥ मम नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः ॥१०॥ सोऽसृजत्त
पसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात् ॥ लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा ॥ ११ ॥ देवा
नामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदम् ॥ मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परम् ॥ अ
त्मभूः ॥ चतुराननः (योसुराणां नागानां भूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः ॥१२॥ तपोयोगविग्रहेणानवैराजप
वत्तस्मिन्नाविर्भूत इत्यर्थः ॥१०॥ रजसा युक्तो मदनुग्रहात्तपसासृजत् ॥ भूः अतलादिसहिता ॥ भुवः
अंतरिक्षलोकः ॥ स्वः स्वर्गः महर्लोकादेरप्युपलक्षणं ॥११॥ लोकसृष्टिप्रयोजनमाह ॥ देवानामि
तिसार्धेन ओको निवासः पदं स्थानं ॥ त्रितयात्परं महर्लोकादि ॥ भूमेरधः अतलादि ॥१२॥ एवं
व्यवस्थायाः कारणमाह त्रिलोक्यामिति सार्धेन ॥ ॥ रामानुजाय नमः ॥ ॐ नमः कमलदः

श्री
भा॰प
टी॰
१०२

सत्त्वं क्रियाशक्तिमान्प्रथमो विकारः ॥ ततो महान् ज्ञानशक्तिमान् ॥ नन्वयं महानेव प्रथमो विकारः
प्रसिद्धस्तत्राह ॥ सर्वज्ञानस्य क्रियागर्भत्वात् ॥ स तेन संयुतः तत्पृथक् ॥ एकमेव तत्त्वं क्रियाज्ञानशक्ति
भ्यां द्विधोच्यत इत्यर्थः ॥ विमोहनः जीवस्य स्वमहेतुः संजातः ॥ ६ ॥ यतस्तन्मात्रादीनां कारणमतः प्रा
धान्येन देवतानामप्युपलक्षणं ॥ चिदचिन्मयः ॥ चिदाभासव्याप्तत्वात् ॥ ननु भयं ग्रंथिरूपयति जीवो यापि
तेदर्शितम ॥ यद्यपि ॥ तस्माद्वा एतस्माद्वा एतस्मादात्मनः ॥ आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेः अन्नमयं
हि सौम्य मन इत्यादिश्रुतेश्च प्रथमं भूतानि जायंते ॥ तेभ्यश्चापंचीकृतेभ्यः प्राणादिक्रमेण समष्टा

तेभ्यः समभवत्तत्रं महांस्तद्गुणसंयुतः ॥ ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहनः ॥ ६ ॥ वै
कारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् ॥ तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ॥ ७ ॥

त्मकं लिंगशरीरं पंचीकृतेभ्यश्च ब्रह्मांडं तस्मिन्वैराजस्तदंतर्यामी लीलाविग्रहः क्षीराब्धिशायी
श्रीनारायण ॥ तन्नाभिपद्मे च वैराजस्य भोग्रह ब्रह्मानुशासनतः ततो यथावत्समस्तेषां जीवानामावि
र्भाव इति प्रक्रिया ॥ तथापि विना भिन्नशक्तिपूर्वकोऽहंकारस्तत्वान्मतेन्द्रियादिव्यवहारश्चान्यतावता
महदादिक्रमेणास्त्विति चेत्तत्र ॥ तथा वालो ॥ स्फुल्लाह विस्फुलिंगाद्यैः स्वशियाचोदितान्यथा ॥ ३
पायः सोवतारायतास्तिभेदः ॥ कथं चनेति ॥ ३ ॥ तस्माद्विविधप्रपंचो नास्तीति दर्शयति ॥ अर्थ इ
ति ॥ ७ ॥ रामानुजाय नमः ॥ ७ ॥

गति २

अद्वितीयपरमात्मनो मायया प्रकृतिपुरुषद्वारा ॥ सर्वं द्वैतमुदेति पुनस्तत्रैव लीयते तत्तत्त्वं तु संख्यानं सां-
ख्यं तद्भ्रमानिवर्तितं निवर्तकं सांख्यं प्रवक्ष्यामीति ॥ अथेति पूर्वैः कपिलादिभिः विनिश्चितं वैकल्पिकं भे-
दनिमित्तं भ्रमं सुखदुःखादिरूपं ॥ १ ॥ अथो शब्दः कार्त्स्न्ये ज्ञानं द्रष्टा तेन दृश्यः कृत्स्नोऽप्यर्थः अवि-
कल्पितं विकल्पशून्यमेव ब्रह्मरूपे प्रविलीनमासीदित्यर्थः ॥ कदेत्यपेक्षायामाह ॥ अयुगयुगेभ्यः पूर्वं
प्रलय इत्यर्थः तथा आदौ कृते युगे ॥ तस्मिंश्चान्यदपि यदा विवेकिनिपुणा जना भवन्ति तदापि ने

श्रीभगवानुवाच ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितं ॥ यद्विज्ञाय पुमान्सद्यो जह्याद्वै-
कल्पिकं भ्रमं ॥ १ ॥ आसीज्ज्ञानमथो अर्थ एकमेवाविकल्पितं ॥ यदा विवेकनिपुणा आदौ
कृतयुगे युगे ॥ २ ॥ तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितं ॥ वाङ्मनोऽगोचरं सत्यं द्विधा स-
मभवद्बृहत् ॥ ३ ॥ तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ॥ ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरु(
षः सोऽभिधीयते ॥ ४ ॥ तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः ॥ मया प्रक्षोभ्यमाणायाः उ

षां भेदास्फूर्तेः ॥ २ ॥ तद्बृहद्दृश्यं वाङ्मनोगोचरं यथा भवति ॥ तथा (रुषानुमतेन च ॥ ५ ॥
दृश्यफलेन तत्प्रकाशः ॥ तद्रूपेण मायाविलासरूपेण वा द्विधाभवत् ॥ ३ ॥ तयोर्द्विधाभूतयोर्मध्ये उभ-
यात्मिका कार्यकारणरूपिणी ॥ ४ ॥ अभवन् अभिव्यक्ता अभवन् ॥ मया परमेश्वरस्य रूपेण जीवा-
दृष्टप्रयुक्तत्वात्तत्क्षोभः पुरुषानुमतेन ॥ यदा सत्त्वसंवरणी तत आरूपयावत्पुरुषावस्थया तदनुमतेन त-
द्वारेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥

श्री॰
भा॰ ए॰
टी॰
१२२

श्रुतोदमप्येतद्ग्रैव परमात्मनिष्ठया तरिष्यामीत्याह ॥ एतामिति ॥ सोहमित्यन्वयः ॥ ननु तिर्यङ्निष्ठेव कथं
भवेत्तदाह मुकुन्देति ॥ ५८ ॥ एतावेन सह गाथार्थं संक्षेपतो दर्शयति ॥ इत्थं नष्टद्रविणो निर्विण्णो गतः
क्लमः ॥ तमसो ज्ञानतः ॥ तमसो ज्ञानतः आत्मनो मनसो विभ्रममात्रः कृतो न तत्त्वतः इत्यर्थः उ
क्त्वं द्वंद्वसहनोपायमुपसंहरति ॥ ९० ॥ मनोनिग्रहाशक्तोप्येतत्स्तुवन्नादि तिष्ठस्तत्फलं प्राप्नोति ॥

एतां समास्थाय परात्मनिष्ठामध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ॥ अहं तरिष्यामि दुरंतपारं तमो मु
कुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ॥ ५८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ निर्विद्य नष्टद्रविणो गतक्लमः प्रव्रज्य
गां पर्यटमान इत्थम् ॥ ५९ ॥ निराकृतोऽसद्भिरपि स्वधर्मादकम्पितोऽमूं मुनिराह गाथाम् ॥ ५९
सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः ॥ मित्रोदासीनरिपवः संसारस्तमसः कृतः ॥ ६०
तस्मात्सर्वात्मना तात निगृहाण मनो धिया ॥ मय्यावेशितया युक्त एतावान्योगसंग्रहः ॥ ६१
य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः ॥ धारयञ्छ्रावयञ्छृण्वन्द्वन्द्वैर्नैवाभिभूयते ॥ ६२

त्याह ॥ य इति द्वंद्वैः सुखदुःखादिभिः ॥ ६२ ॥ भिक्षुगीतमिमं कृत्वा भक्तचित्तगतं हरिः ॥ मोहं
निघ्नन्नृहरिर्भाति परमानंदरूपतः ॥ ॥ इतिश्री भागवतभावार्थदीपिकायामेकादशे त्रयोविंशोऽध्या
यः ॥ २३ ॥ चतुर्विंशे तु सांख्येन मनो मोहो निवार्यते ॥ आत्मनः सर्वभावानामागमापायचिंत
या ॥ १ ॥ स्वपदद्वंद्वभक्तानामद्वंद्वाय संयमं विनिस्पोका पुनः कृत्स्नः सांख्यमत्राह तत्कृते २

२४

१०२

कर्मदेवश्चेत् ॥ अस्तित्वस्यापगमः कर्मैव नास्ति कुतस्तस्य देहत्वमिति ॥ तदाह द्वियस्मात्तत्कर्मैव
कस्य जगज्जडत्वे स्यात् ॥ जडस्यादिकारित्वोपपत्तेः ॥ अजडस्याच्च हितस्य संभवात् ॥ यश्चिज्जडो देहः अत
स्तस्य प्रवृत्तिर्न संभवति ॥ पुरुषस्त्वस्य पराणां शुद्धज्ञानस्वरूपः ॥ अतः कर्म कुण्ठेन ॥ यतः स खण्डः
स्वयोस्तल्लभ्यते कर्मैव नास्तीति ॥५५॥ तत्र कालपक्षे प्यात्मनः कियता सो कालात्मक एव अस्याभा
नाव ॥ स्वाशास्य स्वतः पीडा नास्तीत्यत्र दृष्टान्तः ॥ नाग्नेर्हि नोल्लदशस्य ज्वाला देहस्तापो दाहनो नाशोऽस्ति
तथा पापि भूतकाशप्रदाहानुगाः स्यादित्ति दृष्टान्तेन रमाह ॥ हिमस्य नच्छेद्यम् ॥ तदशस्य तथार
कर्मोस्तदेहस्य खण्डः स्वयोर्वै किमात्मतत्त्व हि जडाजडत्वे ॥ देहस्य चित्स्वरूपस्य परायां कुण्ठे
नकुसैन हिकर्मस्थले ॥५५॥ कालस्तदेहः स खण्डः स्वयोश्चेत् किमात्मनस्तत्र नेदात्मको सो
नाग्नेर्हि नोपो न हिमस्य तत्स्यात् कुण्ठेन कर्मैव परस्य देहं ॥ न केन चित् क्वापि कथंचनास्य देहो
परागः परतः परस्य ॥ यथाहमः संसारिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न विभेति मृत्योः ॥५७॥
कृणास्यनाशकं तस्यादिपर्ययः किंचात्मा स्वतानवस्त्वतः परएवायं ॥ न च परस्य देहस्य खण्डः स्वा
दिकमस्तीति ॥५८॥ तदेवषडेते हेतवः प्रसिद्धा निरस्ताः यदि कश्चिद्देहं तं तरमज्ञावयेत ॥ तदा
पि वस्तु महिमा वेत्तायां न संभवतीत्याह ॥ न केनचिदिति न तत्परोक्षः कथमपनुद्यते ततश्चाह ॥ यथे
ति संसृतिमविद्यमानामेव रूपयति ॥ प्रकाशयतीति ॥ तथात्मस्य अहमः अहंकारस्य यथा स्यात्
तत्तथापरतः प्रकृतेः ॥ परस्यात्मनो देहसंबंधः ॥ अहंकारनिमित्तो ज्ञानवश्यमर्थः एवं प्रबुद्धो यः
सम्यक् ज्ञानेन वेत्ति ॥५७॥

यदि देवतास्तनामतत्रापि पदेऽग्रात्मनः किं यतो विकारयोर्विक्रियमाणयोर्देवतयोस्तत्॥ हस्तेन मुखे विभि
हतेऽनेन वा हस्ते दृष्टे तदभिमानिनोर्वह्नीन्द्रयोरेव तत्॥ न न विक्रियमाणदेहकारस्यात्मनः देवतानां च स
र्वदेहेष्वभेदात्तत्कोपविषयोऽस्तीति सदेहदृष्टान्तमाह॥ यद्यदा अङ्गदेवताधिष्ठानं हस्तमुखादि अतः प
दृश्यते न देवतानामधिष्ठानरूपस्य विकारमुदाहरणा॥ ५१॥ आत्मनः सुखदुःखयोराकारः परिणामः
अतः स एव देहे त्वयि दि स्यात्तत्र तस्मिन्यदेऽग्रात्मनः किं न किंचिदन्यतो भवति॥ यतो रूपादि स्पर्शः॥ ततो नि
दुःखस्य देहे त्वयि दि देवता तत्किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत्॥ यदंगमंगेन निहन्यते क्वचित्क्रुध्ये
त कस्मै पुरुषः स्वदेहे॥ ५२॥ आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजः स्वभावः॥ न
ह्यात्मनोऽन्यद्यदि तन्मृषा स्यात्क्रुध्येत कस्मान्न सुखं न दुःखम्॥ ५३॥ ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयो
श्चेत्किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते वै॥ ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदन्ति पीडां क्रुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः॥ ५४॥
न एव स्वभावः तः तत्रात्मनस्तया परिणामोत्पत्तिर्निमित्ततो भवति॥ अतो न कोपविषय इति चेत्तत्राह न
दीति॥ आत्मव्यतिरिक्तं नास्त्येव॥ यदि स्यात्तदात्मनः किं दस्तीति प्रतीयते॥ तर्हि तन्मृषैव अतः कस्मात्क्रुध्येतः।
क्रुध्येत यतो नात्मातिनिमित्तं न च सुखं वा न स्थः॥ ५३॥ ग्रहपक्षे अजस्यात्मनः किं यतो जन्मरहित॥ जनो देह
स्तस्यैव जन्मलग्नापेक्षया द्वादशाष्टमादिराशिस्थग्रहाः सुखदुःखयोर्निमित्तं भवति॥ किं चान्तरिक्षस्थै
ग्रहैस्तत्रस्थस्य ग्रहस्यैव पाहार्यो दिहस्यादिभेदैः॥ पीडां वदन्ति देवज्ञाः॥ न तु ग्रहकोणादिस्थितस्य तद
ह्मणोऽवयवस्य पुरुषस्य ग्रहगा नैव न पीडा न त्वग्रो मम ते देहे न स्याभिमानात् भवति॥ अतः पुरुष स्तनाग्रहः

अतो मय्यारागादयो वेगायस्यंतं ॥ अत एव अहं तदंतदं ॥ अहंममेति मन्यते व्याप्यतीमतं तदः ॥ तं नाने तिछे
दः ततविजिमयजिता ॥ तमनः ये केचित ॥ ममैः केश्चिद सद्दिग्रहं कुर्वंति ॥ ततचानुकूलप्रतिकू
लादीन् ॥ उन्मादिमिश्रादीन ॥ कुर्वंति तमृ७३ त्यर्थः ॥ ४४ ॥ ततश्चैतेन प्रकारेण संसारे भ्रमतीत्याह
देहमिति ॥ मनोमात्रपरिकल्पितमिमं सदेहमहमिति पुत्रादिदेहं चममेति स्त्री हत्यन्नममिसंसारे
५२ ॥ तदेवं मनएव संसारवंहेतुः स्वकारणत्वमुपपाद्येदानीं जनादीनां संसारकारणप्रपंचयति जन

नंदुनेयंशात्रुममससवेगमरुं तुदंतन्नविजिमकेचित ॥ कुर्वंत्यसद्विग्रहममत्रसमैर्मिश्राणएदा
सीन रिपुर्तितमृ ७३ः देहं मनोमात्रमिमंरदृीतममाहमित्यथधियामनुष्याः ॥ यथाहमन्यो
यमिति भ्रमेणदुरंतपारेतमसि भ्रमंति ॥ ५० ॥ जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मन
श्चात्रहभौमयोस्तत ॥ जिह्वांक्वचित्संदशति स्वदद्भिस्तद्वेदनायांकतमाय कुप्येत ॥ ५१ ॥

ष्विति षड्भिः ॥ अत्र चास्मिन्नपि पदे आत्मनः ॥ किंन किंचित ॥ सुखदुःखकर्मतं तत्रक्व मर्त्यं वेत्यर्थः
कृतइत्यतआह ॥ निश्चितं भौमयोः विकारयो र्देहयोस्तत ॥ नन्वात्मनश्रमत्तेस्पर्शक्रियस्यचद
नतादिषुकर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्तेः ॥ तथापि दुःखमात्मपर्यवसाय्येवेति चेत ॥ एवमपि परमात्म
नउभयत्राप्येकत्वान्नकोविषयोस्तीति सदृष्टांतेन दर्शयति ॥ जिह्वामिति ॥ ५१ ॥

श्री·
भा· प·
टी·
१००

अतो मनोनिग्रहे कृते न सर्वं कृतं स्यात् ॥ तं विना तु सर्वं व्यर्थमित्याह दानमिति द्वाभ्यां ॥ स्वधर्मः नित्यनै
मित्तिकः सद्व्रतान्येकादश्युपवासादीनि ॥ अन्यानि च यावंति कर्माणि ॥ एते सर्वे उपाया मनोनिग्रह
लक्षणाः ॥ अंतो निष्ठा फलं येषां तेन तथा न तु ज्ञानांगानि तेषां प्रसिद्धत्वात् ॥ मनसः समाधिर्निग्रह एव
परो योगो ज्ञानं ॥४५॥ अतो यस्य मनः समाहितं भवति ॥ तस्य किं कृत्यमस्ति वदेति परं प्रत्युपदिश
न्निव स्वयमेवाह ॥ असंयतं विलीनं चेत् ॥ यद्वा विनश्यत् ॥ आलस्यादिना लीयमानं चेद्भवेत् ॥ तर्हि

दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्माणि च सद्व्रतानि ॥ सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः प
रो हि योगो मनसः समाधिः ॥४५॥ समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं दानादिभिः किं वद तस्य कृ
त्यम् ॥ असंयतं यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥४६॥ मनोवशेऽन्ये ह्यभवन्स्म
देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति ॥ भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्युंज्याद्वशे तं स हि देवदेवः

एभिर्दानादिभिः किमपरं प्रयोजनं स्यात् ॥ न किंचिदित्यर्थः ॥४७॥ ननु तर्हि इंद्रियजयः प्रयोजनं स्यात्तत्रे
त्याह ॥ मनोवश इति देवा इंद्रियाणि तदधिष्ठातारो वा भीष्मः योगिनामपि भयंकरो मनोलक्षणो देवः
अनंतः सहसः बलादपि बलिनोऽपि वा सहीयान् बलीयान् ॥ अतस्तं यो वशवर्तिनं कुर्यात् ॥ स एव दे
वदेवः सर्वेंद्रियजेता भवति नान्यः तथा च श्रुतिः ॥ मनसो वशे सर्वमिदं बभूव
नान्यस्य मनो वशमन्वियाय भीष्मो हि देवः सहसः स
हीयानिति ॥४८॥ रामात्मना

वर

धर्मोत्मान यद्भिः परिभूतोपि सात्विकीं धृतिमास्थाय ॥ स्वधर्म ॥ पर्यवस्थित इमां वक्ष्यमाणां गाथामगा
यत ॥ सात्विकी धृतिश्च ॥ धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रिय क्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः
सा पार्थ सात्विकी स्मृतेति ॥ ४३ ॥ तामेवाष्टादशभिः श्लोकैर्गाथामाह ॥ नायमिति ॥ न चात्मानापि च
हाद्दयः मनः परं केवलं सुखदुःखयोः कारणं वदन्ति ॥ मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीत्यादि
श्रुतेः ॥ ४४ ॥ परिवर्तन प्रकारमेवाह ॥ मन इत्यादि ॥ गुणान् गुणवृत्तीः सृजति तेभ्यश्च तेभ्यो गुणेभ्यः
शुक्लानि सात्विकानि ॥ कृष्णानि तामसानि लोहितानि राजसानि सवर्णानि तत्कर्मानुरूपाः सृतयः दे
परिभूत इमां गाथामगायत नराधमैः ॥ पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्विकीं ॥ ४३ ॥
द्विज उवाच ॥ नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः ॥ मनः परं कारणमा
मनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥ ४४ ॥ मनो गुणान्वै सृजते बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्ष
णानि ॥ शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवन्ति ॥ ४५ ॥ अनीह आ
त्मा मनसा समीहता हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे ॥ मनः स्वलिङ्गं परिगृह्य कामाञ्जुषन्निब
व तिर्यग्गादिगतयः ॥ ४५ ॥ तर्हि मनसः परवश संसारः स्या (द्धो गुणसङ्गतोसौ ॥ ४६ ॥
त्रात्मनः संसारो बन्धो वाह ॥ अनीह इति ॥ अयमर्थः अविद्यया मनोध्यासेनेयमात्मनः संसृतिर्न तु स्वतः
यतस्त ईशे हि तेश्च रस्य सा नास्ति ॥ किन्तु तदहंतो जीवस्यैवेति ॥ तदेवाह ॥ मनसा समीहमानेन सह नि
यन्तृत्वेन वर्तमानोपि परमात्मानीहः तत्क्रियासङ्गरहितः यतो हिरण्मयः विद्याशक्तिप्रधानः (
ऊतो यतो मत्सखः मम जीवस्य सखा नियन्ता ॥ अतः उत ॥ उच्चैः ॥ विचष्टे अतिरोहितज्ञानेन केवल

असंगः आमनिस्पृहः अलक्षितः सोऽसमयोऽतयत ॥ ३१ ॥ प्रवयसं वृद्धं अवधूतं मलिनं ॥ पर्यभवन ॥ अ
वमेनिरे दृष्ट्वा परिभूतिभिः तिरस्कारैः ॥ ३३ ॥ परिभवानेव दर्शयन्ति केचिद् दिनिसञ्ज्ञाभिः ॥ ३४ ॥ भो भग
वत स्वहाणानि दर्शितानि संति ॥ पुनश्चादडुः ॥ ३५ ॥ अस्य मूर्धनि मूर्धनि चष्टीवं निष्ठ्यूत्काकारेणाम्ले
सच ... चभ्रमद्दीमतां संयतानां हृयानिलः ॥ भिक्षार्थं नगरग्रामान संगोलक्षितो विघात ३२
तं चै प्रवयसं भिक्षुमवधूतमसज्जनाः ॥ दृष्ट्वा पर्यभवन्मेइवल्लीभिः परिभूतिभिः ॥ ३३ ॥ के
चित्रिवेणुजम्बुद्रके पात्रं कमंडलुम् ॥ पीडं चैके तस्य वेचक्रं थां चीराणिके चन ॥ ३४ ॥ प्र
दायवञ्चनत्साप्ता निदर्शितास्मादडमुने ॥ अत्रचभेदस्य संपन्नभुज्ञानस्यसविन्नेरे ॥ ३५ ॥
मूर्धयंति चपापिष्ठाः ष्ठीवं तस्य च मर्षयंति ॥ यतवाचं वाचयंति ताडयंति न वाक्चिचेत ॥ ३६ ॥
तर्जयंत्यपरे वाग्भिः स्तेनोयमिति वादिनः ॥ चघ्नंति रज्वातं केचिद्बध्यतां बध्यतामिति ॥ ३७ ॥
क्षिपंत्यके वनान्तं तु एष धर्मध्वजः शठः ॥ क्षीणविन्नः श्रमान्वृत्तिमग्रहील्लजनोस्त्रिकतः ॥ ३८
अहोयणमहासारो व्रतिमान्नारिवराडिव ॥ मौनेन नसाधयत्यर्थं बकवद् दृढनिश्चयः ॥ ३९ ॥
इत्येके विहसंत्येनमेके तु वंतयंति च ॥ तं बवंधुर्नि कर्ष्यंत्या क्रीडन कं द्विजमू ॥ ४० ॥
एवं समीति केउः स्वदेवकंदेहिकंचयत ॥ भोक्तव्यमान्नेनोदिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यते ॥ ४१
प्राणं प्रक्षिपंति ॥ ३५ ॥ क्षिपंति निंदातिनिंदामेवाह ॥ एषधर्मध्वजः ॥ त्रिदंडलिंगोपजीवी शठो
लोकवंचकः ॥ तदेवाह्नः क्षीणविन्नः ॥ ३६ ॥ महासारः ॥ अतिबली ॥ ३७ ॥ डुवंतयंति ॥ तडप

एवं विमृशमानं तप्यमानमाह । यथा यथार्थहृदया प्रमनस्य ॥ मम विज्ञादिगानमिति शेषः । येन विज्ञादि
नाकुशलाः विवेकिनः सिद्ध्यन्ति मुच्यन्ते जरठोऽन्नहृदः ॥ २५ ॥ अन्यमपि स समदृशोऽशोचानि ॥ कस्मादेव
मर्थविद्वानपि संक्लिश्यति कारणं संभावयन्ति कस्यचिदिति ॥ २६ ॥ ननु नायं मोहितः क्लिश्यति
किन्तु यमादिभिर्योगादिविधित्सया ॥ तत्राह ॥ किं धैर्येरिति ॥ उतस्तु नरपि ॥ २७ ॥ इदानीं संपन्नः

यथायार्थहृदयाविज्ञ प्रमनस्य वयो बले ऽकुशला येन सिद्ध्यन्ति जरठः किं तु साधयेन ॥ २५
कस्मात् संक्लिश्यते विद्वान् यथार्थहृदयास्तु हन्त ॥ कस्यचिन्मायया नूनं लोकोऽयं सुविमोहितः ॥ २६ ॥ किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वो
तजन्मदैः ॥ २७ ॥ नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः ॥ येन नीतो दशामेतां निर्वेद
श्चात्मनः प्लवः ॥ २८ ॥ सोऽहं कालावशेषेण शोषयिष्येऽङ्गमात्मनः ॥ अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थे
यदि स्यात् सिद्ध आत्मनि ॥ २९ ॥ तत्र मामनुमोदेरन् देवास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ मुहूर्तेन ब्रह्मलो
कं खट्वाङ्गः समसाधयत् ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इत्थं भिप्रेत्य मनसा ह्यावन्त्यो द्विज
सत्तमः ॥ उन्मुच्य हृदयग्रन्थीन् शान्तो भिक्षुरभून्मुनिः ॥ ३१ ॥

विवेकः संवृत्तस्तदाह नूनमिति त्रिभिः । येन नीतेनात्मनः प्लवरूपो निर्वेद आभवति सहरिर्मे नूनं
प्रीत इति ॥ २८ ॥ अङ्गं शोषयिष्ये तपसा ॥ यद्वा विद्ययालयं नेष्यामि यदि स्यात्कालावशेषस्त
स्यात्मन्येव सिद्धस्तुष्टः सन् ॥ अखिलस्वार्थे धर्मादिसाधने प्रमत्तः सन् ॥ २९ ॥ अनुमोदेरन् ।

श्री॰
भा॰ टी॰
दं॰
३६

तत्रविशेषंततोथेनत्वांचेष्टितमाह ॥ समेत्येति ॥ गोवर्धनस्याधः वत्सवत्यः पुनः प्रसूताअपिरामेणादृष्टे वत्सेषु
गवांस्नेहातिशयमुक्त्वागोपानामपिदर्शयितुमाह गोपाइति ॥ ३१ ॥ तासांगवांरोधनेवआयासस्तस्यमोघत्व
मूढत्वेनलज्जयामहोरुमन्युनादुर्गमार्गजनितक्लेशेनचाभ्येत्यवत्सैः सहसुतान्ददृशुः ततस्तेषामीक्षणो
त्तोद्भूतोयः प्रेमरसस्तस्मिन्नाप्लुताः निमग्नाआशयायेषांते लज्जामन्युक्लेशत्यागेनपितादयस्तुमागतानां संतः (
गतमन्यवः प्रत्युतजातोनुरागोयेषांतेमूर्ध्निघ्राणैः परमांमुदमापुः ॥ ३३ ॥ ततः कृच्छ्रात्ततोगतानिर्वृत्ताः तेषामनुना

समेत्यगावोधोवत्सान्वत्सवत्योप्यपाययन् ॥ गिलंत्यइवचांगानिलिहंत्यः स्वौधसंपयः ॥ ३१ ॥ गोपा
स्तद्रोधनायासमौघ्यलज्जोरुमन्युना ॥ दुर्गाध्वकृच्छ्रतोभ्येत्यगोवत्सैर्ददृशुः सुतान् ॥ ३२ ॥ तदीक्षणोत्प्रे
मरसाप्लुताशयाजातानुरागागतमन्यवोर्भकान् ॥ उदूह्यदोर्भिः परिरभ्यमूर्ध्निघ्राणैरवापुः परमांमु
दंते ॥ ३३ ॥ ततः प्रवयसोगोपास्तोकाश्लेषसुनिर्वृताः ॥ कृच्छ्राच्छनैरपगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ॥ ३४ ॥
व्रजस्यरामः प्रेमर्द्धेर्वीक्ष्यौत्कंठ्यमनुक्षणं ॥ मुक्तस्तनेष्वपत्येष्वप्यहेतुविदचिंतयत् ॥ ३५ ॥ किमेतदद्भु
तमिववासुदेवेखिलात्मनि ॥ व्रजस्यसात्मनस्तोकेष्वपूर्वंप्रेमवर्धते ॥ ३६ ॥ केयंवाकुतआयातादैवी
वानार्युतासुरी ॥ प्रायोमायास्तुमेभर्तुर्नान्यामेपिविमोहिनी ॥ ३७ ॥

कृता

मनुस्यम्याउक्तंछंदेति ॥ प्रस्तुतमिये यांतेषे
मर्द्धेरौत्कंठ्यमतिशयंमुक्तस्तनेष्वपत्येष्ववीसहेतुमजानन्नचिंतयत् ॥ चिंतामेवाहद्वाभ्यांकिमेतदिति ॥ ३५
वासुदेवेयथापूर्वंप्रेमतथास्तोकेष्वपिव्रजस्यप्रेमवर्धते किमेतदद्भुतमिति ॥ किंचसात्मनः ममहृदिनस्य
व्रजस्यममतेषुप्रीतिकारणंकिमितिभावः केयंमायादेवानांवानराणांवा ॥ असुराणांवाकस्मान्मयुक्ता
नचान्यमायानसंभवति ॥ यतोममापिमोहोवर्तते ॥ अतः प्रायशोमन्यामिनः ॥ श्रीकृष्णस्यैवमायेयमिति
तिसंभावयति ॥ ३७ ॥

३६

परिहृताग्राहृताग्रातः संगतास्मृतान् ॥ एतावन्तमेवैषसं श्रीकृष्णस्यापि दुर्निवारमासीदित्याह ॥ २४ ॥ गोगो
पीनामिति गवां गोपीनां च अस्मिन्कृष्णे मातृता उपलालनादिरूपा पुरोवदेवासीत् ॥ किंतु स्नेहर्द्धिकां विना
स्नेहाधिक्यातिरागं विशेषं त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ आसु तासु गोपीषु हरेस्तोकता बालभावोपि पूर्ववदेवासीत् ॥ किंतु मा
यया विना ॥ ममेषु मातृतः स्नेहस्याः पुत्रहृतिमोहं विनेत्यर्थः स्नेहर्द्धिमेव दर्शयति व्रजौकसामिति ॥ २५ ॥ य
था कृष्णे स्वप्रोदानेदृते स्वपुत्रेष्वपि स्नेहोधिकः पूर्वमासीत् ॥ इदानीं स्वतोकेष्वपि तथैवावर्धतेत्यर्थः ॥ अ
पूर्ववदत्स्वरेतिः सीम यथा भवति ॥ एवमात्मा श्रीकृष्णो वत्सपाभूत्वा तत्रापि वत्सानां मिषेणात्मानं
गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं हुंकारघोषैः परिहूतसंगतान् ॥ स्वकान्स्वकान्वत्सतरानपाययन्मु
हुर्लिहन्त्यः स्रवदौधसं पयः ॥ गोगोपीनां मातृतास्मिन्नासीत्स्नेहर्द्धिकां विना ॥ पुरोवदास्वपि हरेस्तो
कता मायया विना ॥ २५ ॥ व्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ल्याब्दमन्वहम् ॥ शनैर्निःसीम ववृधे यथा
कृष्णे त्वपूर्ववत् ॥ २६ ॥ इत्थमात्मात्मनात्मानं वत्सपालमिषेण सः ॥ पालयन्वत्सपो वर्षं चिक्रीडे वन
गोष्ठयोः ॥ २७ ॥ एकदा चारयन्वत्सान्सरामो वनमाविशत् ॥ पंचषासु त्रियामासु हायनापूरणीष्व
जः ॥ २८ ॥ ततो विदूराच्चरतो गावो वत्सानुपव्रजं गोवर्धनाद्रिशिरसि चरन्त्यो ददृशुस्तृणं ॥ २९ ॥ दृ
ष्ट्वाथ तत्स्नेहवशोस्मृतात्मा स गोव्रजोत्यात्मपदुर्गमार्गः ॥ द्विपात्ककुद्ग्रीव उदास्यपुच्छो गाद्धुंकृते
आत्मनापालयन् ॥ क्रीडितवानित्यर्थः ॥ एतावन्तं वर्षं रामस्यापि मोह इवासीदित्सं रोनेनकथयति विहायनवा
ति निदर्शयन्नाह ॥ २७ ॥ एकदेति पंचषसु वारात्रिषु हायनस्यापूरणीषु पूरकतयावशिष्टास्वित्यर्थः
नोदूरत एव गोवर्धनशिरसि चरन्त्यो गावो व्रजसमीपे चरतो वत्सान्ददृशुः ॥ २९ ॥ ततः स गोव्रजो गवां कुला
पल्लवस्नेहवशः ॥ तेषां वत्सानां स्नेहेनाकृष्टः अतएव नस्तुत आत्मा येन सः जवेनोपव्रजमगात ॥ कथंभू
तः ॥ अत्यात्मपदुर्गमार्गः ॥ अतिक्रान्त आत्मपालानां गोपालानां यः स्वमार्गः तथा दुर्गमार्गो यस्य ॥ स

श्री भा॰ दं॰ टी॰

विधिकृतं ब्रह्मणा कृतं उभयाधिनं वत्सवत्सपालरूपेणावर्तमानमित्यर्थः ॥ अयं भावो यदि तुल्लीमासे तर्हि तस्मात् तृणा
विशारदः स्यात यदि तानेवानयामि तर्हि ब्रह्मणो मोहो न स्यात् ॥ इति तदुभयधीतयेत्तथा चक्रे इति तद्देवदर्शयति
यावदिति ॥ १९ ॥ वत्सपालानां बाल्यकवपुः श्यामाणामननिकृमपमेवमुपर्यपियोज्यं ॥ यद्वा यावद्वत्सपादिवपुस्तावत्स
र्वस्वरूपो जः कृष्णो बभाविति ॥ उत्तरत्राप्येवं सर्वं विलसमयं जगत ॥ इति ह्यागीतस्तस्याग्रगवत्सामीरंगास्वरू
पेण प्रत्यक्षाययाबभूवेत्यर्थः ॥ एवं सर्वात्मा सन् व्रजं प्राविशत् ॥ कथमात्मैव प्रयोजक आत्मरूपान्गोवत्सा
क्रीडन्हृष्टान् विपिने वत्सान्यालानम्ब विश्वविन् ॥ सर्वं विधिकृतं तं कालः सहस्रावजगाम ह ॥ १७ ॥ ततः
कृष्णो युद्ध कर्तुं तस्मात् तृणा च कस्य च ॥ उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः ॥ १८ ॥ यावद्वत्सप
वत्सकाल्पक वपुर्यावत्करांघ्र्यादिकं यावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग्यावद्विभूषाम्बरं ॥ यावच्छी
लगुणाभिधाकृतिवयो यावद्विहारादिकं सर्वं विष्णुमयं गिरोंगवदजः सर्वस्वरूपो बभौ ॥ १९ ॥ स्व
यमात्मात्मगोवत्सान्प्रतिवार्यात्मवत्सपैः ॥ क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद् व्रजं ॥ २० ॥
तत्तद्वत्सान्पृथङ्नीत्वा तत्तद्गोष्ठे निवेश्य सः ॥ तत्तदात्माभवद्राजंस्तत्तत्सद्म प्रविष्टवान् ॥ २१ ॥ त
न्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरं स्नेहस्नुतस्तन्यपयः सुधासवं मत्वा
परं ब्रह्म सुतानपाययन् ॥ २२ ॥ ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपनालंकाररक्षातिलकाशनादिभिः
नितिकर्मापि स्वयमेवेत्सं आत्मरू ॥ संलालितः स्वाचरितैः प्रहर्षयन्सायं गतो यामयमेन माधवः ॥ २३
पैर्वत्सपैः प्रतिवार्य प्रयोज्यकर्तापि स्वयमेव आत्मविहारैः क्रीडन्निति क्रियायाः अपि कारकान्यपीत्यर्थः
तत्तदात्मा तत्तत्क्रोपबालकरूपो भवत् तत्तत्सद्म प्रविष्टः गोपिका मोदनमाह ॥ २१ ॥ तन्मातरो वेणुर
वेणुत्वरया उत्थिताः सत्यः सुतान्मत्वा परं ब्रह्मैव दोर्भ्यामुत्थाप्योरुस्तन्यपयः सुधासवं पयप्व ॥ सुधा

पा

तिप्र

पुष्पैस्तद्दलैरन्यैश्च पर्णैः कृतानि भाजनानि यैस्ते शिग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च भाजनं कृत्वा बुभुजिरे सहेश्वराः श्री
कृष्णेन सहिताः यज्ञभागानपि ते ऽत्र बुभुजे बालाः ॥ नर्मवकेलिर्यस्य सः नर्मदाहृदुररवत्स्वयामर्थ्येवेण
विभ्रदित्यादिना ॥ सर्वत्र वामशेते ॥ करस्य पाणौ विशेषणमसृणोस्निग्धो दध्योदनकवलस्तत्फलानि
तानि बिल्वादिफलानि ॥ अंगुलीषु पिशुकाणिकेवस्र्वाभिमध्ये तिष्ठन् स्वस्य परितउपवि
ष्टान् सुहृदः स्वैर्नर्मभिः परिहासवाक्यैः स्वर्गे स्वर्गवासिनि जने साश्चर्येण पश्यति सति ॥ लोके जना
केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरंकुरैः फलैः ॥ शिग्भिस्त्वग्भिर्दृषद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः ॥ ९
सर्वे मिथो दर्शयंतः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक् ॥ हसंतो हासयंतश्चाभ्यवजह्रुः सहेश्वराः ॥ १० ॥
बिभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृंगवेत्रे च कक्षे वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यंगुलीषु ॥ तिष्ठ
न्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुग्बालकेलिः ॥ ११ ॥
भारतैवं वत्सपेषु भुंजानेष्वच्युतात्मसु वत्सास्त्वंतर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः ॥ १२ ॥ तान्
दृष्ट्वा भयसंत्रस्तानूचे कृष्णोस्य भीभयं ॥ मित्राण्याशान्मा विरमतेहानेष्ये वत्सकानहं ॥
१३ ॥ इत्युक्त्वाद्रिदरीकुंजगह्वरेष्वात्मवत्सकान् ॥ विचिन्वन्भगवान्कृष्णः सपाणिकवलो
ययौ ॥ १४ ॥ अस्य कृष्णस्य भीभयं भयस्यापि भयं ॥ अंभोजन्मजनिस्तदंतरगतो मायार्भकस्येशितुर्द्रष्टुं मंजु महित्वमन्य
न्नामथ्ये बुभुजे ॥ १२ ॥ भीभयं भयहेतुभ्यो भयं यस्मात्पापस्य यद्वा स्वविश्वस्मिन्घोपिभयं यः कृष्णः अश
नाद्वोजनात् ॥ अस्मिन्नवसरे तत्रापि काममात्रं अघादिषु लनादिभिर्हितो द्वविवरेषु गह्वरेषु संकटस्थाने
षु अंभोजन्मनः ॥ पद्माज्जन्म यस्य सः ब्रह्मा तदंतरे गतः आगतः स्वल्पिर्ह्रं पामो वान्यदपि महिमानं द्रष्टुं
तत्संवत्सान्निनः स्थानान्तस्य स्थान्यत्र नीत्वा स्वयं तिरोबभूव प्रभवतः श्रीकृष्णस्य उभावपि वे

त्रयोदशे दराङ्ग्रसावत्सावालोभ्रमायया॥ तदातत्सर्वरूपोऽभूत्कृष्णः पूर्ववदाचरन्॥ कृतेन यस्मिन्निव क रोषितयाऽहि सारभृतां सारग्राहिणां अयं निसर्गः स्वभावः कोसाव अच्युतस्य वार्त्ता प्रतिक्षणं साधु नव्यवद्भवती नियन्तः विटानां स्त्रैणानां स्त्रियाः कामिन्या वार्त्तेव कथंभूतानामपि सतां या अच्युतवार्त्ता एवार्थो येषां तानि वाणी श्रुति चेतांसि येषां तेषां तया विधानामपि भोजनविधानाय पुलिनं नीतवानित्याह अहो इति॥४॥ स्वीयानां केलीनां संपद् विद्यते यस्मिन् तत्॥ मृदुला अच्छा वालुका यस्मिन् तत्॥ किंच स्फुटद् इति कमलस्य रजः॥ सरोज

॥श्रीशुक उ०॥ साधु पृष्टं महाभाग त्वया भागवतोत्तम॥ यन्नूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः॥२॥ सतामयं सारभृतां निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि॥ प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत्स्त्रिया विटानामिव साधुवार्ता॥३॥ शृणुष्वावहितो राजन्नपि गुह्यं वदामि ते॥ ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत॥४॥ तथाघवदनान्मृत्यो रक्षित्वा वत्सपालकान्॥ सरित्पुलिनमानीय भगवानिदमब्रवीत्॥ अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः स्वकेलिसंपन्मृदुलाच्छवालुकं॥ स्फुटत्सरोगन्धहृतालिपत्रिकध्वनिप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलं॥५॥ अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवारूढं क्षुधार्दिताः॥ वत्साः समीपेऽपः पीत्वा चरन्तु शनकैस्तृणं॥६॥ तथेति पाययित्वार्भा वत्सानारुध्य शाद्वले॥ मुक्त्वा शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा॥७॥ कृष्णस्य विष्वक् पुरुराजिमं

वाकुल्येनोपरागात् सर एव विकसद् दिक्षु तस्य गन्धस्तेन हृता आकृष्टा अलयः पत्रिणश्च तेषां मुदकध्वनयस्तेषां प्रतिध्वानैर्लसन्तो द्रुमास्तैराकुलं व्याप्तं॥५॥ दिवारूढं वेला नीतेत्यर्थः॥ आरुध्य संरुध्य शाद्वले हरिततृणदेशे तदा ते रेजुः कृष्णस्य विष्वक् परितः पुरुराजिमण्डलैर्बहुभिः पंक्तिमण्डलैः सह नैरन्तर्येणोपविष्टाः श्रीकृष्णाभिमुखान्याननानि येषां ते फुल्लदृशो विकसितनयनाः कमल

कौमारं पंचमाब्दांतं पौगंडं दशमावधि ॥ कैशोरमापंचदशाद्यौवनं तु ततः परं ॥ कौमारे पंचमाब्दे कृतं कृतमेतदेव दृष्ट्वा पौगंडके षष्ठे वर्षे बाला ॥ अद्यैव तत्कृतमिति मत्वा ऊचुः ॥ किं तत्कर्म मृत्योः सकाशादात्मना मघस्य मोक्षणं ॥ आत्मना अपि सिद्धान्मोक्षः ॥ अहेस्तु संसारलक्षणात् ॥ अघासुरस्यापि तेषां श्रीकृष्णप्रवेशमपि तद्दृष्टं कथं न वेत्यर्थः ॥ नैतद्विचित्रं किं तदित्यपेक्षायामाह ॥ अघोपीति ॥ आत्मसा ।

एतत्कौमारजं कर्म हरेरात्माहिमोक्षणं ॥ मृत्योः पौगंडके बाला दृष्ट्वोचुर्विस्मिता व्रजे ॥३७॥ नैतद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः परावराणां परमस्य वेधसः ॥ अघोपि यत्स्पर्शनधौतपातकः प्रापात्मसाम्यं त्वसतां सुदुर्लभं ॥३८॥ सकृद्यदंगप्रतिमांतराहिता मनोमयी भागवतीं ददौ गतिं ॥ स एव नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायोंतर्गतो हि किं पुनः ॥३९॥ सूत उवाच ॥ इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः ॥ श्रुत्वा स्वरातुश्चरितं विचित्रं ॥ पप्रच्छ भूयोपि तदेव पुण्यं वैयासकिं यन्निगृहीतचेताः ॥४०॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मन्कालांतरकृतं तत्कालीनं कथं भवेत् ॥ यत्कौमारे हरिकृतं जगुः पौगंडकेर्भकाः ॥४१॥ तद्ब्रूहि मे महायोगिन्परं कौतूहलं गुरो ॥ नूनमेतद्धरेरेव माया भवति नान्यथा ॥४२॥ वयं धन्यतमा लोके गुरोपि क्षत्रबंधवः ॥ यत्पिबामो मुहुस्त्वत्तः पुण्यं कृष्णकथामृतं ॥४३॥ सूत उवाच ॥ इत्थं स्म पृष्टः स तु बादरायणिस्तत्स्मारितानंतहृताखिलेंद्रियः ॥ कृच्छ्रात्पुनर्लब्धबहिर्दृशिः शनैः ॥ प्रत्याह तं भागवतोत्तमं ...

... संस्मारितानंतस्य प्रतिष्ठेति ॥ तथापि केवलं मनोमयी सापि बलादेन राहितासती भागवती गतिं ददौ शल्यादादिभिः स एव साक्षात्स्वयमंतर्गतः किं पुनः ॥ नित्यावाप्ता आत्मसुखानुभूतिश्च तया भिन्ना व्युदस्ता माया येन सः येन श्रवणेन निरंतरं प्रीतं चेतो यस्य सः का

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे अघवधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

श्री॰
भा॰ १०
पू॰
३६

वनछदामेवांत निताः कौणपाः क्रूणाप्याशिनो रात्मा: कौणपो निर्ह तिस्तदीया वेति चूर्णीकाद्वि
सिद्धो तस्य गले ग्राशाषेव नरमाच हृदे वर्धत निरुद्धो मुखादीनां मार्गो यतः कंधेयस्मात्तितस्य ऊद्धी
नीहृष्टः बहिर्निर्गतलोचनस्य भ्रंतरंगो देहमध्ये प्राणाः परिभ्रमंतः स्वर्थं नस्वर्थ तिब्रह्मरंध्रे निर्भिद्य बहि
र्निर्गत इति॥ प्राणेषु इंद्रियेषु सयासुतंवायि गणा हृष्टेव ग्रहिदेहस्थितं स्वद मतनमयस्योति निर्गतं
तदा प्रनछदादेवाभयाद्धाहेतितु कृष्णः॥ जहृषुर्वैचकसाद्याः कौणपास्तेमवाथवा:॥२९॥
तं कृत्वा भगवान्कृष्णस्तत्वव्ययः सार्भवत्सकम् चूर्णीचिकीर्षोरात्मानं तरसावहृधगाले॥३०
ततोतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः॥ पूर्णोंतरंगे पवनो निरु
द्धो मूर्धन्विनिर्भिद्य विनिर्गतो बहिः॥३१॥ तेनैव सर्वेषु बहिर्गतेषु प्राणेषु वत्सान्सुहृदः
परेतान् दृष्ट्या स्वयोत्थाप्य तदन्वितः पुनर्वक्त्रान्मुकुंदो भगवान्विनिर्ययौ॥३२॥ पीनाहि
भोगोत्थितमद्भुतं महज्ज्योतिः स्वधाम्ना ज्वलयद्दिशो दश॥ प्रतीक्ष्य खेऽवस्थितमीशनि
र्गमं विवेश तस्मिन्मिषतां दिवौकसां॥३३॥ ततोतिहृष्टाः स्वकृतोकृतार्हणं पुष्पैः सु
रा अप्सरसश्च नर्तनैः॥ गीतैः सुगा वाद्यधराश्च वाद्यकैः स्तवैश्च विप्रा जयनिःस्वनै
र्गणाः॥३४॥ तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्यगीतिकाजयादिनैकोत्सवमंगलस्वनान्॥ श्रुत्वा स्व
विवास्थितेन तस्मिन्त्रीघ्रो विवेश स्वकृतः श्रीकृष्णस्याईणमकृतन सृत्ता कुर्वन॥ सुगाः सुष्ठुगायं
तीति गंधर्वादयः॥ किंचनेषा यानि अद्भुतस्तोत्रादीनि तैनैकोत्सवमंगलस्वनास्तान्॥ स्वधाम्नः अं
तिसमीपे श्रुत्वा अजो ब्रह्मा अचिरादागतः॥ ईशस्य श्रीकृष्णस्य महिमानं दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्येति॥ बहु
तिथे काले आक्रीडगह्वरं क्रीडार्थं गह्वरं बिलं॥ अन्यच्चापि चिरं शुष्कं नमिप्याद॥ पतदिति॥३६॥

३६

आस्तृतायाममार्गः विस्तृतो दैर्घ्यवान्मार्गः प्रतिगर्जति प्रतिस्पर्धते ॥ एषां शृंगाणामंतर्गतं यदंधकारं एतदनेनान्तरमध्यं प्रतिगर्जति दावेनोष्णः खरो वातो येन तेन दग्धानां सत्त्वानां यो दुर्गंधः स
एव सर्पस्यान्तरामिषगंधवद्भाति ॥२१॥ एवं सत्यमेवाजगरमत्यथोत्प्रेक्ष्य निर्भया यद्युः किं ग्रसिता
ग्रसिष्यति ॥ अनेन श्रीकृष्णेन नंक्ष्यति बकारेरुशत्कमनीयमुखं प्रेक्ष्य यावत्ततः सर्पवपुः रक्षः एवम्

आस्तृतायाममार्गोऽयं रसनां प्रतिगर्जति ॥ एषामन्तर्गतं ध्वान्तमेतदप्यन्तराननम् ॥२२॥ दावो-
ष्णखरवातोऽयं श्वासवद्भाति पश्यत ॥ तद्दग्धसत्त्वदुर्गन्धोऽप्यन्तरामिषगन्धवत् ॥२३॥ अस्मा-
न्किमत्र ग्रसिता निविष्टानयं तथा चेद्बकवद्विनंक्ष्यति ॥ क्षणादनेनेति बकार्युशन्मुखं
वीक्ष्योद्धसन्तः करताडनैर्ययुः ॥२४॥ इत्थं मिथोऽतथ्यमतज्ज्ञभाषितं श्रुत्वा विचिन्त्येत्य-
मृषा मृषायते ॥ रक्षो विदित्वाखिललोकहृत्स्थितः स्वानां निरोद्धुं भगवान्मनो दधे ॥२५॥
तावत्प्रविष्टास्त्वसुरोदरान्तरं परं न गीर्णाः शिशवः सवत्साः ॥ प्रतीक्षमाणेन बकारिवेश-
नम् ॥ हतस्वकान्तस्मरणेन रक्षसा ॥२६॥ तान्वीक्ष्य कृष्णः सकलाभयप्रदो ह्यनन्यनाथान्स्वक-
रादवच्युतान् ॥ दीनांश्च मृत्योर्जठराग्निघासान्घृणार्दितो दिष्टकृतेन विस्मितः ॥२७॥ कृत्यं कि-
मत्रास्य खलस्य जीवितं न वा अमीषां च सतां विहिंसनम् ॥ द्वयं कथं स्यादिति संविचिन्त्य

षयन्ते स्वानां सर्पसाहभ्यगोचरत्वेन प्रतीयत इति तान्निरोद्धुं वा रक्षितुं यावन्मनो दधे तावत्प्रविष्टाः
सुरोदरान्तरं ॥ प्रविष्टा एव केवलम् ॥ न तु तेन गीर्णा गिलिताः गीर्णा इति पाठे स एवार्थः कथंभूते-
न हतयोः स्वकयोः कान्तयोः स्मरणीनिमित्तेन अतएव बकारेः श्रीकृष्णस्य प्रवेशं प्रतीक्षमाणेन
स्वकरादवच्युतान्निः हतान्विस्मितः सन् ॥ कृत्यं किमत्रेत्यादि विचिन्त्य तदुपायं ज्ञात्वा स्वयमप्य

श्री० भा० द० ५४

पतत्रितितिलायकृताः तिलोदकतयाकल्पिताः वर्ष्मसंततदेहेषु प्रजाएवासवोयेषांते ॥ तथा स्वयोजना
यामं योजनप्रमाणेन दैर्घ्येण पुनः च तत्महाद्रिपत्वीव व्यात्तंप्रसारितं गुहातुल्यमाननं यस्मिंस्तत्त
द्भुतमिति यद्भूतं तत् दृशीपितं च पथि निशेतस्थितः ॥१६॥ धराधरोष्ठोयस्य सः जलदस्तत्रोष्ठोयस्य सः द
र्यविवाननस्यान्तो सृक्किणीयस्य सः गिरेः शृंगाण्येवदंष्ट्रायस्य सः ध्वान्तंवदन्तरास्यंयस्य सः वितता
ध्वजिह्वायस्य सः परुषानिलवच्छ्वासोयस्य सः ॥ परुषोनिलश्वासश्वासोदवेक्षणोष्णः ॥ तथा
पतंघदा मत्सुहृदोस्तिलापः कृतास्तदा नष्टसमाव्रजौकसः ॥ प्राणोगतेवर्ष्मसुकानुचिं
ताप्रजासवः प्राणभृतोहियेते ॥१५॥ इतिव्यवस्याजगरंबृहद्वपुः सयोजनायाममहा
द्रिपीवरं ॥ धृत्वाद्भुतंव्यात्तगुहाननंतदापथिव्यशेतग्रसनाशयाखलः ॥१६॥ धराधरोष्ठो
जलदोत्तरोष्ठोदर्याननान्तोगिरिशृंगदंष्ट्रः ध्वान्तान्तरास्योविततध्वजिह्वः परुषानिल
श्वासदवेक्षणोष्णः ॥१७॥ दृष्ट्वातंतादृशंसर्वेमत्वावृंदावनश्रियं ॥ व्यात्ताजगरतुंडेनह्यु
त्प्रेक्षंतेस्मलीलया ॥१८॥ अहोमित्राणिगदतसत्वकूटंपुरःस्थितं अस्मत्संग्रसनव्यात्त
व्यालतुंडायतेनवा ॥१९॥ सत्यमर्ककरारक्तमुत्तराहनुवद्घनं ॥ अधराहनुवद्रोधस्तत्प्र
तिच्छाययारुणं ॥२०॥ प्रतिस्पर्धेतेसृक्किभ्यांसव्यासव्येनगोदरे ॥ तुंगशृंगालयोप्येतास्त
द्दंष्ट्राभिश्चपश्यत ॥२१॥
वस्तनोजगरमेवमाननंतुंडेहृष्ट्वावृंदावनस्यश्रीः सपदेश्वितिभ्रान्त्यामत्वाविपरीतंव्यात्ताजगरतुं
डेसाहप्रेक्षंतेत्यन्वेतिनवेतः उत्प्रेक्षामेवप्रपंचयन्तसराभ्याचाहुः अहोइति ॥१८॥ सत्वस्कूटंसत्वाभासमि
दंनचात्रत्राणि अस्मत्संग्रसनायव्यात्तंयद्व्यालतुंडंतद्वदाचरतिवानवानिश्चितंतत्थ्यंवेत्यादिरुत्प्रेक्ष्यमि
ति ॥१९॥ अर्ककरैरारक्तंघनमुत्तरोष्ठवत्प्रपत्र तस्यघनस्यप्रतिच्छाययारुणंरोध ॥ स्थानमधः

तान्विस्मितः श्लोकद्वयेनाभिनंदति ॥ इत्थमिति ॥ सतां विदुषां ब्रह्मसुखत्वेनानुभूतिस्तया स्वप्रका
शपरमसुखत्वेनेत्यर्थः भक्तानां परदैवतेनात्मप्रदेन नाथेन मायाश्रनीयमानेन सह विजह्रुः कृतानां
पुण्यानां पुंजा राशयो येषां ते ब्रह्मविदानंदनुभवपवभक्तानामतिगौरवेणोवभजते ॥ एते तु तेन सह
विजह्रुः अहो अमीषां भाग्यमिति भावः ॥ ११ ॥ बहुजन्मनि कृच्छ्रेण धृतश्चात्मा मनो यैस्तैरपि सुखक्री
डनवीक्षणेनाक्षमा यस्य सः कोपभृत्तः यस्यांतः अंतरं छिद्रं पीतामृतैरपि ततो मृत्युभीतैरमरैः प्र

इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या दास्यं गतानां परदैवतेन ॥ मायाश्रितानां नरदारकेण साकं
विजह्रुः कृतपुण्यपुंजाः ॥ ११ ॥ यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो धृतात्मभिर्योगिभिरप्यलभ्यः सएव
यद्दृग्विषयः स्वयं स्थितः ॥ किं वर्ण्यते दिष्टमहो व्रजौकसां ॥ १२ ॥ अथाघनामाभ्यप
तन्महासुरस्तेषां सुखक्रीडनवीक्षणाक्षमः ॥ नित्यं यदंतर्निजजीवितेप्सुभिः पीतामृतैर
प्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ १३ ॥ दृष्ट्वार्भकान्कृष्णमुखानघासुरः ॥ कंसानुसृष्टः स बकीबका
नुजः ॥ अयं तु मे सोदरनाशकृत्तयोर्द्वयोर्ममैनं सबलं हनिष्ये ॥ १४ ॥

तीक्ष्यते कथं मरिष्यति कदा च नेति ॥ यद्वा कथंभूतं महाबकीडनं यत् ॥ अंतर्हृदये अमरैः प्रतीक्ष्यते विचिं
त्यते पीतामृतैरपि निजजीवितेप्सुभिः अयं भावः ॥ नामृतपानमात्रेण जीवनं सफलं भवति ॥ किंतु भ
गवल्लीलानुस्मरणेनेति ॥ तदेव नित्यमंतश्चिंत्यत इति ॥ कृष्णमुखानर्भकान्दृष्ट्वा स इति ॥ अव
स्यानिश्चित्याजगरं वपुर्धृत्वा ॥ तेषां ग्रसनाशया पथि व्यशेतेति तृतीयश्लोकगतेनान्वयः ॥ कंसेना
नुसृष्टः प्रहितः बकी पूतना बकश्च वत्सस्तदाह ॥ अयं त्विति सार्धेन ॥ ममैनयोर्द्वयोः स्थाने ॥ एवं
कृष्णं सबलं ससैन्यं वत्सपालसहितं हनिष्यामि ॥ ननु तथापि न स्याद्भ्राचशिष्यत एव ॥ १४ ॥

हे मालत्यादयो लताः॥ कृष्णेन संगता नानेत्रतरवः स्पृष्टत॥ ननु स्वयंतिसंगतो नतत्संगतिं दृष्टवाचनस्प
तेः पत्युर्बाहुनाश्लिष्टा यप्रियदोभाग्यमनंतत्रं वेः स्पृष्टायत॥ उत्पुलकितानि बिभ्रति॥ नहिस्त्र
पतिसंगता वीहक्कालक संभव इति भावः॥ उन्मत्तकावत्यप्रच्छुरित्येतत्यपाचित॥ इदानीं रमापते ला
लाविचेष्टाजगदुः॥ तदात्मिका इति यदुक्तं तन्मयपचयति॥ ७॥ इतीति॥ इत्युन्मत्तवचो गोप्यः उन्मत्त
वचसं प्रगोप्यः कृष्णान्वेषणेन कातराः प्रतिविह्वलास्ता अनुचक्रुः अनुकृतवत्यः॥ १४॥ कस्याश्चिदि
पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः॥ नूनं तत्करजस्पृष्टा बिभ्रत्युत्पुलकान्यहो॥ १३
इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः॥ लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः
१४॥ कस्याश्चित्पूतनायंत्याः कृष्णायंत्यपिबत्स्तनं॥ तोकायित्वा रुदत्यन्या पदाहञ्छकटा
यतीम्॥ १५॥ दैत्यायित्वा जहारान्यामेका कृष्णार्भभावनाम्॥ रिंगयामास काप्यंघ्री कर्ष
ती घोषनिःस्वनैः॥ १६॥ कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायंत्यश्च काश्चन॥ वत्सायितीं हंति चान्या
तत्रैका तु बकायतीम्॥ १७॥ आहूय दूरगा यद्वत्कृष्णस्तमनुकुर्वतीं वेणुं क्वणंतीं क्रीडं
तीमन्याः शंसंति साध्विति॥ १८॥ कस्यांचित्स्वभुजं न्यस्य चलंत्याहापरा ननु॥ कृष्णोऽहं पश्य
त गतिं ललितामिति तन्मनाः॥ १९॥ मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्त्राणं विहितं मयेत्युक्त्वैके
त्यादि श्लिष्य तनुभिः स्तनयन्त्यस्तु नरैकेनानुकरणमिति विवेकः॥ एवं स्तनयनस्तुतिदर्धं चैव
पूतनायन्त्याः पूतनावदाचरन्त्याः कृष्णवदाचरन्ती स्तनमपिबत् तोकायित्वा तोकवदात्मानं
कृत्वा दैत्यायित्वा दैत्यवदात्मानं कृत्वा॥ एका कृष्णार्भभावना कृष्णस्यार्भे बाल्यभावयतीत्या ताम
न्याञ्जहार॥ दूरगान् दूरे वर्तमानानाह्वाय यथा कृष्णस्तथा आहूयन्ती कृष्णमनुवर्तन्ती अनुवर्तमाना
मनुकुर्वतीमिति वा पाठः यजन्तीं प्रयन्त्रं कुर्वन्तीं अबरमन्त्रश्च यवस्तन्त्रि दधतु धैहनवती॥ २०

हेमालतिमल्लिकेन्मातिरथ्यिकेवोत्पुष्पाभिः किमदर्शि दृष्टः करस्पर्शेन वः प्रीतिंजनयन्॥ किंयात
इति॥ यत्र मालतीजात्योरवांतरविशेषो द्रष्टव्य इति शेषः॥ फलादिभिः सर्वप्राणिनां संतर्पका यत्नेन पुष्प
पुत्रितिष्ठन्तिचूतेति॥८॥ चूतास्रयोरवांतरजातिभेदः कदंबनीपयोरूह्यताः दयः हे येस्मचपरा
र्थमेव भवोजन्मयेषां तेयमुनायाः कूलाः॥ तस्याः कूलसमीपवर्तमानास्तीर्थवासिनरस्यः॥ हे भव
नः॥ रहितान्मनास्मत्सचेतसांनः कृष्णमार्गमस्माकं कथयत॥ इतिसिनितिनववयाकिंतपः कृतं॥ के
शवांघ्रिस्पर्शोत्सवाकेशवस्यांघ्रिस्पर्शेनोत्सवो यस्याः सा कृतौगरुहे कस्तूलकितारोमाञ्चितापुन
मालमदर्शीवः कश्चिन्मल्लिकेनानिष्ठ्यिके॥ प्रीतिवोजनयन्मातः करस्पर्शेनमाधवः॥८॥
चूतप्रियालपनसासनकोविदारजंबूकबिल्वबकुलाम्रकदंबनीपाः॥ येन्येपरार्थभविका
यमुनोपकूलाः शंसंतुकृष्णपदवींरहितात्मनांनः॥९॥ किंतेकृतंसखितपोवनकेशवां
घ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि॥ अप्यंघ्रिसंभवउरुक्रमविक्रमाद्वाआहोवराह
वपुषः परिरंभणेन॥१०॥ अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेहगात्रैस्तन्वन्दृशांसखिसुनिर्वृति
मच्युतोवः कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाः कुंदस्रजःकुलपतेरिहवातिगंधः॥११॥ बा
हुंप्रियांसउपधायगृहीतपद्मोरामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदांधैः॥ अन्वीयमानइहव
विभान्तियेनाभसेनवविशेषंपृच्छति॥ अपिकिमनवः अंघ्रिस्पर्शसंभवः अथुनानवैवकेशवांघ्रि
स्पर्शसंभूतः यद्दानेतावत्॥ किंतुउरुक्रमविक्रमात्सर्वमेव॥ त्रिविक्रमस्यपदासर्वाक्रमणात् अ
हो अथवानेनावदेव अपितुतेनापिपूर्ववराहस्यवपुषः परिरंभणेनेति॥ अनस्ययातूनंदृष्टः
नदर्शयेति॥ हरिणपत्नीः पृष्टस्य कृष्णदर्शनसंभावयाहुः॥१०॥ हेसखिएणपत्नि अपिकिमुप
गतः समीपंगतः॥ गात्रैः सहदेहैः अंगावयवादिभिः प्रिययासहेत्यच्युतेनरयोनतंकांतया

श्रीः
भा० द०
८५

शारदिति शरदुदाशये शरत्कालीने सरसि साधुजातं सम्यक्सरसिजोदरश्रीमुषा साधु जातं सम्यग्जातं यत्सर
सिजं विकसितं पद्मं तस्योदरे गर्भे या श्रीः शोभा तां मुष्णाति हरतीति तया दृशा नेत्रेण ॥ हे सुरतनाथ ॥ संभोग
पते वरद अभीष्टप्रद अशुल्कदासिकाः ॥ अमूल्यदासीः ॥ ता निघ्नतो मारयतस्ते तव या क्रियमाणा इह लो
के अयं वधो न भवति ॥ किं तु भवति ॥ अत्र सुवहुशापहृतशाणप्रत्यर्पणाय तव या क्रियमाणा इहल
हृषयनामिनियथासंभवं सर्वं व्याख्येयं शेषः किं च वहुभोमत्सुभ्य रक्षणकृपया रक्षिताः किमिति इदा

शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ॥ सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका वरद
निघ्नतो नेह किं वधः ॥ २ ॥ विषजलाप्ययाद्व्यालराक्षसाद्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ॥ वृष
मयात्मजाद्विश्वतो भयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ३ ॥ न खलु गोपिकानंदनो भवानखि
लदेहिनामंतरात्मदृक् ॥ विखनसार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान्सात्वतां कुले ॥ ४ ॥

नीरक्षणमनर्थं प्रेक्ष्य जातयस्मीत्याहुः ॥ विषेति ॥ ३ ॥ हे ऋषभ श्रेष्ठ ॥ विषमयाज्जलाद्योऽप्ययो नाशः
तस्मात् मयात् आलयात्तस्मात् ॥ अघासुरात् ॥ वर्षमारुतात् ॥ वैद्युतानलात् ॥ वज्रपातात् ॥ वृषोरि
ष्टस्तस्मात् ॥ मयात्मजात् ॥ व्योमात् ॥ विश्वतोऽन्यस्मादपि सर्वतो भयाच्च कालियदमनादितो रक्षि
ताः ॥ किमिति समुपेक्षसे इति भावः ॥ अपि च विश्वपालकतया वनौकसां न उपेक्षणीया इत्यनुचित
मित्याहुः नखल्विति ॥ ४ ॥ हे सखे भवान् खलु निश्चितं यशोदासुतो न भवति ॥ किं तु सर्वप्राणि
नां बुद्धिसाक्षी ॥ ननु स कथं मनुष्यरूपो भवति ॥ तत्राह विखनसा ब्रह्मणा विश्वपालनाय प्रार्थितः सन् ॥ सा
त्वतां कुले उदेयिवान् ॥ उदितवान् ॥ इति ॥ तस्मात्सर्वान्तर्यामिनोऽस्माकं प्रार्थनां च तत्प्रयत्नेनापि संपादयेत्यर्थः वि

अनुतापमाह हेनाथेति ॥ अनिच्छन्तोऽन्तर्गायमानाः ॥ अविदूरतः समीपे तत्तस्यापि सहिताः कृष्णा-
न्वेषणाय वनमविशन् ॥ ततो हरेरत्वे परावृत्ताः पर्वतमः प्राप्ता अपि सख्या हतत्रैव स्वनवत्यः ॥ त
दात्मिकाः स्वपवात्मायाभासानाः तन्मयत्वर्थः ॥४५॥ इति श्रीदशमे भावार्थदीपिकायां त्रिंशोऽध्यायः
३०॥ एकत्रिंशे निराशास्ताः पुनः पुलिनमागताः ॥ कृष्णमेवानुगायन्त्यः प्रार्थयन्ते तदागमम् ॥ किन्तु
वैयर्थ्य श्रीकृष्णेन संगतिरासीत् ॥ तदेव कालिंद्याः पुलिनमागत्य कृष्णभावयन्ति ध्यायन्तीति तथाभूताः

हा नाथ रमण प्रेष्ठ क्वासि क्वासि महाभुज ॥ दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिं ॥४०॥ अ-
न्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्योऽविदूरतः ॥ ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीं ॥४१॥
तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ॥ अवमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः ॥४२॥
ततो विशन्वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ॥ तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृतुः स्त्रियः ॥ तन्म-
नस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥४४॥
इति श्रीदशमस्कंधे त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥३०॥ गोप्य ऊचुः ॥ जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत
इंदिरा शश्वदत्र हि ॥ दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥१॥

कृष्णस्यागमनेकांक्षितया सान्त्वना मिलिताः ॥ समस्तं कृष्णमेव जगुरिति ॥ जयतीति ॥ हे दयित ते जन्म-
ना व्रजः । यथाऽधिकं भवति तथा जयति उत्कर्षेण वर्तते यस्मात्त्वमत्र जातः ॥ तस्मादिन्दिरा लक्ष्मीः
अत्र हि श्रयते व्रजमलंकृत्य वर्तते ॥ एवं व्रजे सर्वस्मिन्मोदमाने ॥ अत्र तु तावकास्त्वदीया गोपीजनास्त्व-
यि दर्शयमेव कथं विहृताः अत्र सर्वा येऽस्तेनाविचिन्वते ॥ अतस्त्वया दृश्यतां प्रत्यक्षीभूयतामिति ॥ अ-
स्माभिर्भवान्न दृश्यते ॥ यद्वा एवं त्वया दृश्यतां मन्ये विचिन्वन्तः इति ॥ अत्र सर्वेषां गणाः बहूनां बहुता
दर्शयाग्रक्रूरिति ॥ सर्वश्लोके षड्वतारणात्तयापि संगतिरुच्यते ॥ तत्र विचिन्वन्तु समर्कमिति

पुनः पुलिनमागत्य कालिंद्याः ... गः कृष्णं तदागमनकां-
क्षिताः ॥४५॥

त

८

त्रियंते सुजातेकृ स्तनारेष्वंघ्रितले यस्यास्तामुन्निन्ये स्कंधमारोपितवान् ॥ प्रपदाभ्यामाक्रमणं तोषणी
समर्दनययोः ॥ अत एवासकलेपदे पश्यतेति ॥ तस्याः कुसुमानि तत्र पविष्टायाश्चिक्रीडे दृष्ट्वाह ॥ केश
प्रसाधनमिति ॥ ३४ ॥ कान्तामधिकृत्य कुसुमानि प्रसूनानि चूडयता चूडाकरेणावधृता ॥ इह प्रवमपवि
नलसंनेवदाम्बरतस्यान्नूनं तत्पृणाकृतेः ॥ विस्तुत्सज्ञानाग्नितलाम्नुन्निन्ये युसी प्रियः ॥ ३० ॥
इमान्यधिकमग्नानि पदानि वहतो वधूम् ॥ गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराकान्तानि कामि
नः ॥ ३१ ॥ अत्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना ॥ अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृ
तः ॥ ३२ ॥ प्रपदाक्रमणो एते पश्यतासकले पदे ॥ केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृ
तं ॥ ३३ ॥ तानि चूडयता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवं ॥ रेमे तया चात्मरत आत्मारामोप्यखण्डितः
॥ ३५ ॥ कामिनां दर्शयन्दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मतां ॥ इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरुर्गोप्यो विचेतसः
॥ ३६ ॥ यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥ सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोषि
तां ॥ ३७ ॥ हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ॥ ततो गत्वा वनोद्देशं दृप्ता केशव
मब्रवीत् ॥ ३८ ॥ न पारयेहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ एवमुक्तः प्रियामाह स्कंध आरुह्य
इति ॥ रेमे इत्यादि शुकोक्तिः ॥ आत्मरतः स्वतस्तृप्त ॥ कामिनि ॥ ननु आनन्दयेत्कृष्णः सा वधूः स्वतन्त्र
आत्मारामः स्वक्रीडः अखण्डितः ॥ स्त्रीविभ्रमैरनाकृष्टोपि तया चैतत्कि मिति जिरे मे अत आह कामि
नामिति ॥ ३५ ॥ स्त्रीणां दुरात्मतामाह सा चेति द्वाभ्यां ॥ कामायानः साधनयासौना इ गोपीर्हित्वा मां
भजतत्र इति दृप्तो ॥ आत्मानं वरिष्ठं मनः इति कामिनां दैन्यं दर्शयति ॥ एवमिति ॥ अखण्डितत्वमाह न
नत ऐतित स्याः कंधारोहोद्यता यामन्तर्हित इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्री॰
भाग॰
द॰
८८

८८

अपिदध्वं निमीलयत॥ स्पष्टकृतनयनं आस्यं पिधाय वराटीतिवाभीतिविडंबनं भयानुकरणमेवं भया
नुकरणमेव पुनरपि वृंदावनलतास्तरूंश्च पृष्टकृत्यः॥ वनोद्देशे वनप्रदेशे व्यचक्षत॥२४॥ स्पष्टता
निस्मिस्सा णीतेन अंसन्यस्तः प्रकोष्ठो यस्याः करेणोर्हस्तिन्याः करूः पकोतस्यानदध्वामस्यः देहप्यः
अहो धन्याः अतिगुणाः॥ गोविंदांघ्र्यब्जरेणवः यानिति॥२६॥ अस्माभिरप्येनदेवमभिषेकेणानघे

आहूयैकां पदाक्रम्य शिरस्याहापरा नृप॥ दुष्टाहे गच्छत जातो हं खलानां ननु दंडकृत्॥२१॥ त
त्रैका वाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणं॥ चक्षूंष्याश्वपिदध्वं वो विधास्ये क्षेमम् अंजसा॥२२॥ ब
द्धान्यया स्रजा काचित्तन्वी तत्र उलूखले॥ भीता सुदृक्पिधायास्यं भेजे भीतिविडंबनं॥२३॥
एवं कृष्णं पृच्छमाना वृंदावनलतास्तरून्॥ व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः॥२४॥ प
दानि व्यक्तमेतानि नंदसूनोर्महात्मनः॥ लक्ष्यंते हि ध्वजांभोजवज्रांकुशयवादिभिः॥२५॥
तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छंत्योग्रतोबलाः॥ वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समब्रुव
न्॥२६॥ कस्याः पदानि चैतानि यातायानंदसूनुना॥ अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करि
णा यथा॥२७॥ अनयाराधितो नूनं भगवान्हरिरीश्वरः॥ यन्नो विहाय गोविंदः प्रीतो यामन
यद्रहः॥२८॥ धन्या अहो अमी आल्यो गोविंदांघ्र्यब्जरेणवः॥ यान्ब्रह्मेशो रमा देवी दधुर्मूर्ध्न्यघ
नुत्तये॥२९॥ तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वंत्युच्चैः पदानि यत्॥ यैकापहृत्य गोपीनां रहो भुंक्तेच्यु
तधराः प्राग्रेपाकतरइतिभावः॥ अस्या आह॥ तस्या इति॥३०॥ गोपानां यन्नेसर्वेषामयमभावः भवदेवं
यदि तस्याः पदानि संपृक्तानि न भवेयुः॥ तानि न नोक्षुः क्षोभं कुर्वंतीति॥ नदष्टकानन्केवलक्षुस्तपादरे
णूनेव विचिन्वंतस्तावदध्वापुनरन्यन्तमलयन्॥ नदाहश्लोकत्रयेणानलक्षन इति॥३०॥

जीवितं ददती त्यर्थः ॥ यद्वा एवं मृतं तत्त्वकथामृतं येभ्य विरमणं तिते मां विदाः ॥ ते पूर्वजन्म सुबकृदत्रवंतः
सकृतिन इत्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति ये केवलकथामृतरमणं तितेपि तावदंतिधन्याः ॥ किं पुनर्ये त्वां पश्यं
ति ॥ अतः प्रार्थयामहे त्वया दृश्यतामिति ॥ १ ॥ ननु तर्हि मन्नायाश्रवणेनैव निर्वृता भवन्तु किं मद्दर्श
नेन ॥ तत्त्वहि लासत्त्वभितश्चिन्तावतां त्वया पिश्रांतिन विदामः इत्याह ॥ प्रहसितमिति ॥ हे कृष्ण हे ककपट
मविदः सकलकर्मणि किंचन त्यिवयमति प्रेमार्द्रचित्ताः ॥ तत्पुनरस्माकं केन हेतुना कपटमाच
रसीत्याह ॥ श्लोकद्वयेन ॥ २ ॥ चलसीति ॥ हे नाथ कांत यदा त्वं व्रजाच्चलसि पशूंश्चारयन् तदा नव
प्रहसितं प्रियप्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमंगलं ॥ रहसि संविदो या हृदिस्पृशः कुहक
नो मनः क्षोभयंति हि ॥ २४ ॥ चलसि यद्व्रजाच्चारयन्पशून् नलिनसुंदरं नाथ ते पदं ॥ शिलतृ
णांकुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कांतगच्छति ॥ २५ ॥ दिनपरिक्षये नीलकुंतलैर्वन
रुहाननं बिभ्रदावृतं ॥ घनरजस्वलं दर्शयन्मुहुर्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥ २६ ॥ प्रणत
कामदं पद्मजार्चितं धरणिमंडनं ध्येयमापदि ॥ चरणपंकजं शंतमं च ते रमण नः स्तनेष्व
लिनसुंदरकोमलं ते पदं ॥ शिलैः कणिशैः ॥ तृणैरंकुरैश्च सीदतीति क्लिश्येत ॥ (पेयाधिहन् ॥ ३
दिति नो मनः कलिलतां म्लानिं गच्छतीत्याशंसाति ॥ एवं महतामुद्भुतं स्वविशेषकितेत्विचारावयं ॥ २५ ॥ तं
नु दिनपरिक्षये सायंकाले नीलकुंतलैरावृतं घनैर्गोरजस्वलं गोरजस्फुरितं वनरुहाननं ॥ अलिमा
लापराग छुरितं पद्मतुल्यमाननं बिभ्रत् ॥ तच्च मुहुर्दर्शयन् ॥ नो मनसि केवलं स्मरं यच्छसि ॥ अर्प
यसि न तु संगं ददासि कपट इत्यमिति ॥ अतो धुना कपटं विहाय वक्ष्यंति प्रार्थयंते श्लोकद्वयेन ॥ प्र
णतकामदमिमिति ॥ २७ ॥ हे आधिहन् हे रमण पद्मजेन ब्रह्मणार्चितं धरणिं मंडयति ध्यानमात्रेण आप
न्निवर्तकं शांतं मंच सेवासमयेपि सुखदं तं चरणकमलं कामनापूरकं जनयेनः स्तनेष्वर्पयेति ॥ ३

देहसिपुर्यसंसृतेर्भयाच्चरणमीयुषां शरणं प्राप्तानां प्राणिनां वि[...]रचितं दत्तमभयं येन तत्तथा हे
कांत कामदं वरदं तथा । करसरोरुहं तो निज तथा तं च वत्करसरोरुहं नः शिरसि धेहि हे व्रजजनार्तिहन्
हे वीर निजजनानां यः स्मयो गर्वः तस्य ध्वंसकं स्मितं यस्य मनाक् तत् ॥ जलरुहाननं चारु योषितां नो
दर्शय ॥ ६ ॥ प्रविशेषेण प्रणतानां देहिनां पापकर्षणं पापापहं तृणचरान् पशून् अनुगच्छति
पयेति तथा सौभाग्यं तत् श्रीनिकेतनं वीर्याति रेकेण फणिनः फणासु अर्पितं ते पदाम्बुजं नः कुचेषु कृ

विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ॥ करसरोरुहं कांत कामदं शिरसि
धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥ व्रजजनार्तिहन्वीर योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित ॥ भज सखे
भवत्किंकरीः स्म नो जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ६ ॥ प्रणतदेहिनां पापकर्षणं तृणचरानु
गं श्रीनिकेतनं ॥ फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं कृणु कुचेषु नः कृन्धि हृच्छयं ॥ ७ ॥ मधुरया गि
रा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ॥ विधिकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरसीधुनाप्याय
यस्व नः ॥ ८ ॥ तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहं ॥ श्रवणमंगलं श्रीमदा

णु किमर्थं हृच्छयं कामं कृन्धि छिन्धि कारेण ततं वेद (ततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥ ९ ॥
मधुरया गिरा वल्गूनि वाक्यानि यस्यां तया बुधानां मनोज्ञया हे पुष्करेक्षण वीर मुह्यतीरिमाः नः
किंकरीर्विधिकरीः अधरसीधुना अधरामृतेन आप्यायय सुखय ॥ जीवयेति ॥ किं चास्माकं न हि वहेण पापमेवम
रणं किं तु तव कथामृतं तापपयंछिः [illegible] ॥ ९ ॥ कथैवामृतं तत्र च हेतुः तप्त
जीवनं [illegible] कविभिर्ब्रह्मविद्भिरपीडितं स्तुतं देवभोग्यं तु अमृतं तैः तुच्छीकृतं ।
किंच कल्मषापहं कामकर्मनिरसनं तत्त्वमृतं नैवं भूतं किंच श्रवणमंगलं श्रवणमात्रेण मंगल
प्रदं तत्तु दृष्टानापेक्षं किंच श्रीमत् सुशान्तं [illegible] भवति न

श्रियो धाम ते बृहद् विशालं उरश्च वीक्ष्य नः अतिस्पृहा भवति ॥ तथा च मुहुर्मुहुर्मनो मुह्यति ॥१७॥ तव च
व्यक्तिर्व्रजवनौकसां सर्वेषाममविघ्नी येणां वृजिनहंत्री दुःखनिरसनी विश्वमंगलं सर्वमंगलरूपा
च अतस्त्वत्स्पृहात्मनामस्माकं मनाक् ईषत् त्वमपि त्यज मुंच कार्पण्यमकृत्वेत्यर्थः किं
तत्स्वजनहृद्रोगाणां यदृतिरोगघ्नं निषूदनं नाशकमौषधं तत्त्वमेवेत्यतो नितरां चाभिप्राय अतिप्रम
दर्पितानस्मदंस्याह ॥१८॥ यदिति ॥ हे प्रिय यत्ते तव सुकुमारं पदाम्बुजं कठिनेषु स्तनेषु संमर्दनशं

रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणं ॥ बृहदुरः श्रियो वीक्ष्य धाम ते मुहु
रतिस्पृहा मुह्यते मनः ॥१७॥ व्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहंत्र्यलं विश्वमंगलं ॥ त्य
ज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्रुजां यन्निषूदनं ॥ यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु
भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ॥ तेनाटवीमटसि तद्व्यथते न किंस्वित् कूर्पादि
भिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥१९॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे गोपीप्रलापो नामैक
त्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इति गोप्यः प्रगायंत्यः प्रलपंत्यश्च चित्रधा ॥ रुरुदुः सु
स्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥१॥

कितः शनैः शनैः दधीमहि धारयेम वयं
तेनाटवीमटसि नयसीति पादे ॥ यन्न कोचिदन्यां वा आत्मानमेव वा नयसि प्रापयसि तत्ततः
तस्य दारुणं वा कूर्पादिभिः किंस्वित्र व्यथते कथं तु नाम न व्यथति ॥ भवानेवायुर्जीवनं यासां
तासां नो धीर्भ्रमति ॥१९॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ द्वात्रिंशे विरहा
लापविक्लिन्नहृदयो हरिः ॥ तत्राविर्भूय गोपीस्ताः सांत्वयामास मानयन् ॥ स प्रेमामृतकल्लोक

स्कंधपापा...दि° २

अपि च हे वीर तेऽधरामृतं नो वितर देहि ॥ स्वरिते ॥ न नादिते वेणुना च सुष्ठु चुंबितमितिभावः इ
तरराग विस्मारणात् नृणामिति तेषु सार्वभौमादि सर्वविषयरागमिच्छां विस्मारयति ॥ विलापयतीति
तथा ततः ॥ किंच त्वणामपि त्वदृशीन सत्वेन दर्शनेन दुःखं दृष्ट्वा सर्वसंगपरित्यागेन यन यप
ववयं त्वामुपागताः कथं तु त्वमस्मानस्मत्कुमुत्त्वाहृसे इति सकरुणमाहुः अटतीति द्वयेन ॥ १५
यद्यदा भवान् काननं वृंदावनं प्रति अटति गच्छति तदा त्वामपश्यतां प्राणिनां त्रुटिः क्षणार्धम

सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु चुंबितं ॥ इतरराग विस्मारणं नृणां वितर वीर नस्तेऽधरामृतम् ॥ १४ ॥ अटति यद्भवानह्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यतां कुटिलकुंतलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम् ॥ १५ ॥ पतिसुतान्वयभ्रातृबांधवानतिविलंघ्य तेऽन्त्यच्युतागताः ॥ गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि ॥ १६

पि युगवद्भवति ॥ एवमदर्शने दुःखमुक्त्वा पुनश्च कथंचिद्दृष्टे तेन च श्रीमन्मु
खे तत्र ॥ उच्चैः ईक्षमाणानां तेषां हृष्टानां पक्ष्मकृद् ब्रह्मा जडो मंद इति निमिषमात्रमपि अंतरमसह
मानमिति ॥ १५ ॥ दर्शनस्य सुखमुक्तं न स्यात् ॥ हे ऽच्युत पतीन् सुतान् अन्वयान् स्वजातीयान् भ्रातृन् बांध
वांश्चातिलंघ्य ॥ तव समीपमागता वयं कथंभूतं तस्य गतिविदः ॥ अस्मदागमनं गीतं गतिर्वा ज्ञा
ततः ॥ गति विदो वयं तवोद्गीतेन उच्चैर्गीतेन मोहिताः हे कितव शठ ॥ एवंभूता योषितो नि
शि स्वयमेवागताः त्वामृते कस्त्यजेत ॥ न कोऽपीत्यर्थः ॥ अनेन त्वया त्यक्तानामस्माकं प्राणा न नवर्द
शीन हृद्रोगस्पृहतसंगमेव चिकित्साऽऽकुर्वित्याहुः श्लोकद्वयेन रहसीति ॥ १६ ॥

तास्वमनोरथानामंतं ययुः पूर्णकामा बभूवुः ॥ अत्र योयं येन यमर्थः ॥ यथा कर्मकांडे श्रुतयः पर
मेश्वरमप्रपश्यंत्यः तत्कामानुबंधेन तु परमेश्वरे दृष्टे आह्लादपूर्णाः कामानुबंधं जहति तद्वदिति ॥
आप्तकामाश्चापि प्रेमाणं तमभजंत्रित्याह स्वैरिति ॥ अचीकॢपन ॥ रचयामासुः आत्मबंधवे अंतर्यामि
णे गोपीसभायां ताभिः समागतः चकास शुशुभे त्रैलोक्या लक्ष्मीः शोभा तासामेकमेव पदं स्थानं
तद्वपुर्दधत ॥ दर्शयन ॥ सहासलीलेक्षणेन विभ्रमो विलासो यस्यां तया भ्रुवा उपलक्षिताः संस्पर्श

तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो मनोरथांतं श्रुतयो यथा ययुः। स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमांकि
तैरचीकॢपन्नासनमात्मबंधवे ॥१२॥ तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वरो योगेश्वरांतर्हृदिकल्पि
तासनः। चकास गोपीपरिषद्गतोर्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं दधद्वपुः ॥१३॥ सभाजयित्वा
तमनंगदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवा। संस्पर्शनेनांककृतांघ्रिहस्तयोः संस्तुत्य
ईषत्कुपिता बभाषिरे ॥१४॥ गोप्य ऊचुः। भजतोनुभजंत्येक एक एतद्विपर्ययं। नोभयांश्च
भजंत्येक एतन्नो ब्रूहि साधु भो ॥१५॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मिथो भजंति ये सख्यः स्वार्थै
कांतोद्यमा हि ते। न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥१६

नेन संमर्दनेन ॥ तत्र भगवतो॰
हृतनत्रैतान्नदवचनेनैवापादयितुकामा गूढाभिप्राया लोकवृत्तांतमिव पृच्छंति भजत इति ॥१५॥
भजतः प्राणिनः अनु पश्चात् केचित् भजंति केचिदेतद्विपर्ययं यथा भवति तथा तत्र
भजतोपि भजंति ॥ अन्ये तु नोभयानिति ॥ विदिताभिप्राय उत्तरमाह ॥१६॥ मिथ इति ॥ हे सख्यः उपकार
तयोर्यन्मिथो भजंते ॥ किं तान्मानमेव कुर्वतः हि यस्मात्स्वार्थ एव एकांतेन उद्यमो येषां ते तत्र वचनं सौ॰

सातान्मन्मथमन्मथः जगन्मोहनस्य कामस्यापि मनस्मुहृतः कामः सातात्तस्यापि मोहकरत्वं यः
ननु कः करचरणादयः अनलिनासं तत स्य हृदनेन भ्रकुटीमात्रेणथक् दिलीकृत्य प्रेमसंरंभेणायको
पावेशेन विविधा विह्वला दष्टाधरोष्ठा कटाः कटाक्षालेपैः आलपाः परिभवाने स्ताडयन्तीश्चेवेतन
अनिमिषाहृष्ट्या मनि मीलिताभ्यामापीतमपि समयग्दृष्टमपि पुनः पुनस्तृषाणानात्तृप्यन्त ॥ हृ
दि हृत्स्य हृदयेनीत्वेत्यर्थः आत्तमीश्वरं प्राप्य यथा मुमुक्षवो जनाः ॥ यदा प्राज्ञं ब्रह्मज्ञं यया संसारि
ता सोमाविरभूत् शौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ॥ पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ ३ ॥
तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः ॥ उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतं ॥ ४ ॥
काचित्कराम्बुजं शौरेर्जगृहेऽञ्जलिना मुदा ॥ काचिद्दधार तद्बाहुमंसे चन्दनभूषितम् ॥ ५ ॥
काचिदञ्जलिनागृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितं ॥ एका तदङ्घ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात्
एका भ्रुकुटिमाबध्य प्रेमसंरंभविह्वला ॥ घ्नतीवैक्षत्कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ॥ ७ ॥ अ
परानिमिषद्दृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखाम्बुजम् ॥ आपीतमपि नातृप्यत्सन्तस्तच्चरणं यथा
तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च ॥ पुलकाङ्ग्युपगुह्यास्ते योगीवानन्दसंप्लुता ॥ ८ ॥ स
र्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ॥ जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥ ता
भिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः ॥ व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ १० ॥
ताः समादाय कालिन्द्या निर्विश्य पुलिनं विभुः ॥ विकसत्कुन्दमन्दारसुरभ्यनिलषट्पदं ॥ ११ ॥
यदा प्राज्ञमीश्वरं प्राप्य यथा विश्वतैजसजनावस्थाजीवः ॥ ९ ॥ पुरुषः परमात्मा शक्तिभिः सत्वा
दिभिर्यथा यद्वा उपासकः पुरुषो ज्ञानबलवीर्यादिभिः ॥ यद्वा पुरुषो नु प्राग्री प्रक्षत्यादुपाधिभि
र्विरोचतेन तद्वत् ॥ विकसत्कुन्दमन्दारैः ॥ सुरभिर्योनिलस्तस्मात्तु यदा यस्मिन् ॥ नद्युच्चरंगशुभ्रो नो

श्रीशुकउवाच॥ त्रयस्त्रिंशे ततो गोपीमंगलीमध्यगो हरिः॥ प्रियास्ता रमयामास हृदिनीवनकेलिभिः॥ तत्र दाग्रगाहे राजन्॥ यद्वा यस्मिन् भगवता गोपवधूपाकृत्वरणाद्येव यथैव कृपविताः सम्बद्धाश्लिष्टा यास्ताः रासक्रीडां रासो नाम बहूनर्तकीयुक्तो नृत्तविशेषः तां क्रीडामन्वेष्य मा बद्धाः सम्यस्थिता बाहवो येस्तैः सह तत्साहित्यमभिनयेन दर्शयति॥ १॥ रासोत्सव इत्यत्र चतुष्टयाधिकेन म

श्रीशुकउवाच॥ इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः जहुर्विरहजं तापं तदंगोपचिताशिषः॥१॥ तत्रारभत गोविंदो रासक्रीडामनुव्रतैः॥ स्त्रीरत्नैः रन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः॥२॥ रासोत्सवः संप्रवृत्तो गोपीमंडलमंडितः॥ योगीश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः॥३॥ प्रविष्टेन गृहीतानां कंठे स्वनिकटं स्त्रियः॥ यं मन्येरन्नभस्तावद्विमानशतसंकुलं॥४॥ दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनां॥ ततो दुंदुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः॥५॥ जगुर्गंधर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोमलं॥ वलयानां नूपुराणां किंकिणीनां च योषितां॥ सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमंडले॥६॥

के

ध्ये ताभ्यां मंडलरूपेणावस्थितानां द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन तत्पर्यः॥ तन्वेकस्य कथं तथा प्रवेशः सर्वस्त्रिहितत्ववाकृत्वात् तत्र द्वयोर्योगीश्वरेणेति स्वैनैव स्वेनैव रूपेणानंतरूपभयत श्लिष्टानां कथं स्वं तत्तत्यमवाः स्त्रियः स्वस्वनिकटमात्मेवाश्लिष्टवानिति मन्येरन्॥ तेनैतदर्थं द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन स्वनिकटमानत्वा सामित्युक्तं योगीश्वरेणत्यादि श्रचिंत्यशक्तिनेत्यर्थः॥ तत्क्षणमेवोत्सुक्यामनस्य सस्त्रीकानां देवानां विमानशतैः संकीर्णं नभोवभूव सप्रियाणां

येत्वभजतोभजंतितेद्विविधाः करुणाः स्निग्धाश्च॥तत्रयथाक्रमंधर्मकामौभवतइत्याह भजंत्यभ
जतइतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरम्॥१८॥भजतइति।अयमर्थः तेचतुर्विधाः एकेचात्मारामाः अपरेग्रहृष्टाःके
चिदात्मारामाः विषयदर्शनेपिपूर्णकामत्वेनभोगेच्छारहिताः अन्येःकृतज्ञाःमूढाः अन्येअतिकठि
नाः स्वपितायत्कारापकर्त्रेतिव्याघाड्यकतागुरुद्रुह्यः तस्मैद्रुह्यंतीतितथाते॥अत्रचरमकोटिगत
माद्मानमन्वाश्रतिसंकोचेः परस्परगाढस्मितमुखीस्ताहृष्ट्वाआहनाहमिति॥१९॥हेसख्यः अहंत
धामधेनकोपिकिंतुपरमकारुणिकः परमसुहृच्चकथमभीषांभजतामनुवृत्तिवृत्तयेनिरंतरध्या

भजंत्यभजतोयेवैकरुणाःपितरोयथा॥धर्मोनिरपवादोत्रसौहृदंचसुमध्यमाः॥१८॥भजतो
पिनवैकेचिद्भजंत्यभजतःकुतः॥आत्मारामाह्याप्तकामाअकृतज्ञागुरुद्रुहः॥१९॥नाहंतुस
ख्योभजतोपिजंतून्भजाम्यमीषामनुवृत्तिवृत्तये॥यथाधनोलब्धधनेविनष्टेतच्चिंतयान्य
न्निभृतोनवेद॥२०॥एवंमदर्थोज्झितलोकवेदस्वानांहिवोमय्यनुवृत्तयेबलाः मयापरोक्षं
भजतातिरोहितं॥मासूयितुंमार्हथतत्प्रियंप्रियाः॥२१॥नपारयेहंनिरवद्यसंयुजांस्वसाधुकृ
त्यंविबुधायुषापिवः॥यामाभजन्दुर्जरगेहशृंखलाःसंवृश्च्यतद्वःप्रतियातुसाधुना॥२२॥

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेद्वात्रिंशोध्यायः ३२॥

नप्रवृत्त्यर्थंतान्नभजामि॥२०॥एवंमदर्थोज्झितलोकवेदस्वानांमदर्थमुज्झितोलोकोपुरुकाश्चताभ
तीत्रणानु॥स्वाज्ञातयश्चयैस्तेहतासांनाम्॥यामिस्तासांवोयुष्माकंपरोक्षमदर्शनयथाभवतितथाभ
जताप्युष्मत्प्रेमालेपात्॥स्फुरणवतेवतिरोहितंअंतर्धानेनस्थितंतस्मात्हेअबलाः प्रियाः मामामस
यितुंदोषारोपणंकर्तुंमार्हथयनयोग्याः॥आसामिदंपरमाथ्यमपृणउत्तेनत्याह.नेति॥निरवद्यसंयु
जांनिरवद्यासंयुक्सांसांतासांवः विबुधानामायुषापिचिरकालेनापिस्वीयसाधुकृत्यंप्रत्युपका

अन्योन्यप्रियत्वेन
ममानिरोधानाथ
पराधीनत्वाह
३

अहंतुहाप
व

तत्रपाद्यादिद्रव्याणि॥ पाद्येश्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रान्तादिरिष्यते॥ गंधपुष्पाक्षतयवकुशाग्र तिलसर्षपाः॥ दूर्वाचेतिक्रमादर्घ्यद्रव्याष्टकमुदाहृतम्॥ जातीलवंगकक्कोलैर्मतमाचमनीयकमिति॥ तानिचद्रव्याणिपात्राणियथाक्रमंहृदयादिमंत्रैर्गोयस्याचसर्वाण्यभिमंत्रयेत तदनंतरंपिंडदेहेवाय्वग्निसमुद्रइतिकोष्टगतेनवायुनाशोषितेस्य्याधारगतेनाग्निनादग्धेच तल्ललाटस्थचंद्रमंडलात्स्रुतसुधावर्षेणाप्लावनमयेजातेतस्मिन्॥ हृत्पद्मस्थापराप्रेरिताजीवकला पाद्याद्यैर्वमृतोयार्यद्रव्याणिपात्राणिदेशिकः॥ हृदाप्रोक्ष्याभिषेचयाताभ्यायस्याचाभिमं त्रयेत॥१८॥ पिंडेवाय्वग्निसमुद्रैर्दग्धस्यापराममम॥ प्राणाबीजीवकलाप्याय्यन्नादानेभि हृष्यामम॥२३॥ तयात्मसत्तयापिंडेव्याप्तेसम्पन्नतन्मयः॥ प्राणायामादिभिस्थाप्यान्त्या गोपनेत्रभ्यसयेत॥२४॥ पाद्योपस्पर्शादिद्रव्याणिदीनुपचारान्प्रकल्पयेत्॥ यमोदिभिस्त्रव वभिःकल्पयित्वासमंममम॥२५॥ श्रीनारायणमूर्तिंध्यायेत॥ कथ्यमूर्तीनारायणेनेत्यस्मिन्ह्रुमाविना॥ प्रणवस्याकारोकारमकारबिंदुनादाःपंचाप्रमः॥ तत्रनारायणेसिद्धेध्याता॥ तयाचश्रोतःवे दाद्यैर्यःस्वरःयोक्तोवेदांतेचप्रतिष्ठितः॥ तस्यप्रकृतिलीनस्ययःपरःसमहेश्वरइति॥२६॥ तया लक्ष्मतयासर्वेनवक्षावृतविनितयाःमूर्तमयेपिंडेदीपमध्यायामहद्मिवव्याप्तेसति॥ तस्मिन्देवा देमानसैरुपचारैःसमूर्जतन्मयःसत्रचोदिप्रावायस्थापनमुद्रयास्थापयित्वा॥२७॥ क

श्री
भा.पु.
टी.
११५

ततः पद्मे च कल्पितेनाभाभ्यां वेदतेजोभ्यामभयसिद्ध्यै मस्तपाद्यादीनुपचारान्कल्पयेदित्यन्वयः ॥३४
सार्धः ॥ आचमनमर्हणामर्घ्यं उभयसिद्धये वेदतंत्रोक्तं भुक्तिमुक्तिप्राप्तये । अयमर्थः धर्मज्ञानवैराग्यै
श्वर्यरूपासन ॥ पर्यंकस्याग्नेयादिचतुष्कोणेषु पादाः ॥ अधर्मादीनि पूर्वादिदिक्षु पार्श्वाणि ॥ त्रयोगुणाः
पट्टिकाः ॥ तत्र पूर्वादिक्रमेण मध्ये च विमलोत्कर्षिणीज्ञानक्रियायोगाप्रह्वीसत्येशानानुग्रहेति नव
व शक्तयः ॥ एवं यथोपदेशं ॥ धर्मादिभिः शक्तिभिः ॥ आसनं कल्पितं वेनिकर्णिकायां केसरैर्लसत्
पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वले ॥ उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये ॥३५॥ सु
दर्शनं पांचजन्यं गदासीषुधनुर्हलान् मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् ॥३६
नंदं सुनंदं गरुडं प्रचंडं चंडमेव च ॥ महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् ॥३७॥ दुर्गां
विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरून्सुरान् ॥ स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः ॥३८
स्यसूर्यादिमंडलेष्वोज्ज्वलमित्यर्थः ॥३५॥ आयुधादिपूजामाह ॥ सुदर्शनमिति त्रिभिः ॥ तत्रत्य
लांगलमित्यर्थः ॥ वृक्षणापूजा हविना आसनेनैव पाद्यावरणामण्डुकं ॥ ततः सुदर्शनादिमुसलान्ता
युधानि प्रसुदिक्षु कौस्तुभमालावत्सानुरसि ॥३६॥ नंदादीन्पार्षदानष्टसुदिक्षु गरुडं पुर
तः ॥३७॥ दुर्गादीनि कोणेषु गुरून्वामतः सुरानिंद्रादिलोकपा
लान्पूर्वादिदिक्षु एवमेतान्स्वेस्वे स्थानेऽभिमुखान्प्रोक्ष
णादिभिः अर्घ्यादिभिः पूजयेदित्यर्थः ॥ ३८॥

ग्र२

ति
११५

पाद्यादीनुपचारान्॥ प्रकल्पयेदित्युक्तं तानेव गुणविधिभिः प्रपंचयति षड्भिः स्नानादि॥ स्व
वर्णधर्मानुवाकं॥ स्ववर्णधर्मं प्रति [illegible] वेदनमित्यादि॥ महापुरुषविद्या जितं ते पुंडरीकाक्ष
नमस्ते विश्वभावन। स्वब्रह्मण्य नमस्तेस्तु महापुरुष पूर्वजेति॥ पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्या

चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागुरुवासितैः॥ सलिलैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदा विभवे सति
स्वर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया॥ पौरुषेणापि सूक्तेन सामभी राजना
दिभिः॥ वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनैः॥ अलंकुर्वीत सप्रेम मद्भक्तो
मां यथोचितं॥ पाद्यमाचमनीयं च गंधं सुमनसोक्षतान्॥ धूपदीपोपहा
र्याणि दद्यान्मे श्रद्धयार्चकः॥ गुडपायससर्पींषि शष्कुल्यापूपमोदकान्॥ सं

हिनीराजनादीनि सामानि रुद्रं न रोते मे धिनाह वतद्रूम स्याम् विगीनानि॥ आदिशब्देन रो
हिणादीनि॥ वस्त्राद्युपचारैश्चालंकारलक्षणं गुणविधत्ते॥ वस्त्रेति पत्राणि कपोलवक्षस्थ
लादिषु लिखिताः पत्रभंगाः मद्भक्तो सप्रेम यथा भवति तथा यथोचितमलंकारणं कु
र्वीत स्नानं स्वक्वार्थं सर्वसाधारणो श्रद्धालक्षणं गुणं विधत्ते॥ पाद्यमिति॥ नैवेद्ये वैभवलक्ष

स्वः मैत्ययकविशेषाः ॥

श्री·
भा·प·
टी
१९५

अथूयानां मेरुकादीनां समस्तहा ॥ स्नपायं जनानादि सति विभवत्र तिशेषः कालभेदेन युगांत्रिथने
अभ्यंगो नित्य अभिषेचनं पंचामृतादि स्नपनं अन्वायेति ॥ अत्र भोज्य आयंभस्य पर्वणि पकाद स्नपादौ अ
त्वहं स विभिमहत्वाविभवसतो निफलभयस्तार्थिनोः प्रावीपगुजाय कारमाद विधिना सम्ब्रह्मे ।
त्मप्रकारेण मेखलादिभिरुपलक्षिते विहिते कुंडे निर्मिते तद्वत् विद्यारोमेखला अनुत्त
गुलाः हस्तमात्रो भवेद्धृतः स योनिर्वेदकांतयोन्यादि उदितप्रज्वलितमग्निपरितः ॥ समस्तहेत

अभ्यंगोत्सर्हैतान्दर्शादेन धूर्वाभिषेचनं ॥ अन्वाद्यं गीतनृत्यनिपर्वणि स्फुरमानं बृहम्
विधिना विहितेकुंडे मेखलागर्तवेदिभिः ॥ अग्निमाधाय परितः संमूह्य पाणिनोदि
तम् ॥ परिस्तीर्याथ पर्युक्ष्य दत्वाधाय यथाविधि ॥ प्रोक्षणपात्रसाद्युदकपाणिः प्रोक्ष्याग्नौ
भावयेनमामनु ॥ तप्तजांबूनदप्रख्यं शंखचक्रगदांबुजैः ॥ लसच्चतुर्भुजं शांतं पद्म
किंजल्कवाससे ॥ स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगदं ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तु
पकाचमेलेख्यत् ॥ दर्भैः परिस्ती ॥ भं वनमालिनम् ॥ यंपरितः प्रोक्षयेत् अथवा थानसंसिके
व्याहृतिभिः समिमझेपादिरूपं कर्मेकृत्वात्र ग्रेंडुजरतोइ पाणि होमापयोगीत्वा साधनिः
धाय प्रोक्षणी पात्रोदकेन प्रोक्ष्याग्नौ मां ध्यायेत् ॥ प्राणादिभिः उद्दीप्तः शोभमाना अन्वा ।
रोभेजायस्तनं स्फुरंतं किरीटादीनि यस्तनम् ॥ ॥

स्थायनास्ति
स्कं २

रक

१९५

हविषाहुतेन अभिहुतानि सप्तसमित्कानि दारूणि स्रुक्समित्यः प्रास्य अग्निप्प॥ आघारौ नत्संज्ञको
याद्वौ॥ एवमाज्यभागौ चदत्वा तदर्थी आज्ञतीकृतेनेत्यर्थः॥ नत्राघारौ प्रजापतये स्वाहा॥ इन्द्राय
स्वाहेति चोत्तरदक्षिणपरिधिसन्धिमारभ्याग्निमध्यादापरिध्यन्तं हुतन्तरणहूणां वा आज्यभागौ
अग्नये स्वाहा॥ सोमाय स्वाहेत्येवं होमरूपौ॥ ३९॥ मूलमन्त्रेणाष्टोत्तरेणानत्याषोडशस्वरचोय
सिनत्॥ तेन पुरुषसूक्तेन वावदाननः॥ प्रत्येवमाकृतिग्रहणेनेत्यर्थः पुरुषसूक्तेनारायनपत्ते
ध्यायन्नभ्यर्च्यदारूणि हविषाभिहूतानि च॥ प्रास्याज्यभागावाघारौ दत्वा चाज्यसं
तद्धविः॥ ३८॥ जुहुयान्मूलमन्त्रेण षोडशर्चावदाननः॥ यसौ दिक्पाय यथा स्वं मन्त्रैः
सिष्टकृत्तुत्रयः॥ ४०॥ अभ्यर्च्यायनमहोन्नपार्षदिभ्यो बलिं हरेत्॥ मूलमन्त्रं जपेद्
सम्यक्नारायणात्मके॥ ४१॥ दत्वाचमनमुच्छे पविष्टकेत्नायकल्पयेत्॥ भ्रम्ब्वा
संस्तुत्य भिमतां वृत्वा यमयार्हयेत्॥ ४२॥ उपगायन्नरणान्स्त्यक्तमाणपभिनयन्नम
मन्त्रो यो ध्यायत्यनुशृण्वन्सुहृन्नैत्तिकोभवेत्॥ ४३॥
स एव मूलमन्त्रः तेनैव प्रत्येऋचमवदाननतो होम अग्निमन्त्रैः स्वाहान्तैर्नाममन्त्रैः यथा स्वा यथापूजा
क्रमेणैव अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येवं स्विष्टकृतं च वा कृत्वा॥ ४४॥ ततो वह्निस्थं भगवन्तमभ्य
र्च्यायनमहोन्नपार्षदेभ्यः॥ तदादिभ्यो दिक्षु विदिक्षु बलिं हरेत्॥ ततः पूजास्थानमागत्य
देवस्याग्रसमुपविश्य यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपेत्॥ ४५॥ ततश्च यत्र भगवतो भोजनेसमाप्

स्तवैः स्तोत्राणां भेदं दर्शयति ॥ पौराणैः प्राकृतैरिति ॥ ४४ ॥ कथं प्रणमेदित्यपेक्षायामाह ॥ शिर इति ॥ बाहुभ्यां दक्षिणवामाभ्यां परस्परं ॥ मम दक्षिणवामौ पादौ संगृहीत्वा ॥ यद्वा पृष्ठतः परस्परं निबद्धाभ्यां हस्ताभ्यां प्रपन्नमित्यादि ब्रुवन्प्रणमेत् ॥ ४५ ॥ ततः शेषाग्रहणपूर्वकं वैकल्पिकोद्वासनप्रकारमाह ॥ इतीति ॥ इत्यनेनैव प्रार्थनया शेषां निर्माल्यं मया दत्तमाध्याय शिरस्याधाय धृत्वा ॥ उद्वासयेन् हि प्रतिमायां यत्र तज्ज्योतिस्तत्पुनरपि हृत्पद्मस्थे ज्योतिष्युद्वासनीयम् ॥ ४६ ॥ एतेष्वधिष्ठानेषु भक्ति

स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि ॥ स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्डवत् ॥ ४४ ॥
शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं ॥ प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात् ॥ ४५
इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सादरम् ॥ उद्वासयेच्चेदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत्पुनः ॥ ४६
अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् ॥ सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माहमवस्थितः ॥ ४७ ॥
एवं क्रियायोगपथैः पुमान्वैदिकतान्त्रिकैः ॥ अर्चन्नुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥ ४८
मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मन्दिरं कारयेद्दृढं ॥ पुष्पोद्यानानि रम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ॥ ४९

मुख्यमित्यपेक्षायामाह ॥ अर्चादिष्विति ॥ यदा यत्र श्रद्धा तदा तत्र न त्वधिष्ठाने मुख्यामुख्यत्वं क्रमः ॥ यतः सर्वभूतेष्विति ॥ ४७ ॥ उभयत इह लोके परत्र च ॥ ४८ ॥ समर्थ्य प्रत्याह ॥ मदर्चामिति त्रिभिः ॥ पुष्पोद्यानानि च कारयेत् ॥ पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ॥ पूजा प्रसिद्धा यात्रा विशिष्टपर्वणि ॥ बहुजनसमागम उत्सवः ॥ वसन्तादिमहोत्सवः तदाश्रितान्क्षेत्रादीन्दत्त्वा ॥ ४९ ॥ रामान्जायतनमः ५१

पूजायां तेन वा स्थितानि तस्य सविवरणं पूजादीनामिति प्रवाहार्थं सन्नु नानुक्रमर्थमत्सास्थितां म
त्समानैश्वर्यं ॥ ५० ॥ प्रतिष्ठातो ब्रह्मसमस्तानां फलमाह ॥ प्रतिष्ठयेति ॥ मन्दिरं मत्स्थितिः ॥ ५१ ॥
सकामस्य तु क्रमदेतत्कं भक्तस्य त्वाह ॥ मामेवेति ॥ अहैतुकभक्तियोगप्रवर्तकश्च भवति ॥ तत्राह भ
क्तियोगमिति ॥ ५२ ॥ दानतः फलमुक्त्वा परस्वापहारे निन्दति ॥ य इति ॥ विड्भुक् ॥ विष्ठाभोगी क्रिमिः
कर्तुश्च तत्फले ॥ तदेवान्येषामप्याह ॥ कर्तुरिति ॥ सारथेः सहकारिणः ॥ हेतोः प्रयोजकस्यानुमो

पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहं ॥ क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्वा मत्सार्ष्टितामियात् ॥ ५० ॥
प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्मना भुवनत्रयम् ॥ पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ॥ ५१ ॥
मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति ॥ भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत मां ॥ ५२ ॥ यः
स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः ॥ वृत्तिं स जायते विड्भुग्वर्षाणामयुतायुतम् ॥ ५३ ॥ कर्तु
श्च सारथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च ॥ कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलम् ॥ ५४ ॥ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे पूजाराधनविधिः सप्तविं

दितुश्च प्रेत्य तत्फलमित्यन्वयः कुतो यतः कर्मणामेते भागिनो भागार्हाः तत्रापि विशेषमा
ह भूयसि कर्मणि सारथ्यादौ भूयः अधिकं फलमिति ॥ पद्यः पत्रादिमात्रेणापि पूजितो यः
परं पदम् प्रागेवादिशातिप्रीतः स कृपालुः शरणं मम ॥ ५४ ॥ इति श्रीभागवतभावार्थदीपिका
यामेकादशस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ रामानुजाय नमः ॥ २७ ॥ ॥ ॥

प्रश्नविशेषोक्तयः पूर्वविस्तरेणोपवर्णिताः ॥ ज्ञानयोगः पुनस्त्वासौ समाहृत्य निरूप्यते ॥ इदानीमतिविस्तरे
णोक्तं ज्ञानयोगं संक्षेपेण वक्तुमाह ॥ परेषामिति स्वभावान् शांतघोरादीन् कर्माणि च तत्र हेतुर्विश्वमि
ति ॥ १ ॥ विपक्षे दोषमाह परेति ॥ स्वार्थात् ज्ञाननिष्ठालक्षणात् ॥ असति मिथ्याभूते द्वैते अभिनिवेशात् ॥ २ ॥
भूषामेव दृष्टांतेनोदर्शयति तैजसे राजसादहंकारकार्ये इंद्रियवर्गे निद्रयाऽऽपन्ने लीने सति पिंडस्थो
जीवः ॥ केवलं मनोमात्रेणामायां स्वप्नरूपां प्राप्नोति ॥ ततो मनसि लीने सति नष्टचेतनः सन्मृत्युंवामृत्यु

श्रीभगवानुवाच ॥ परस्वभावकर्माणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् ॥ विश्वमेकात्मकं पश्यन्प्रकृत्या पुरु
षेण च ॥ १ ॥ परस्वभावकर्माणि यः प्रशंसति निंदति ॥ स आशु भ्रश्यते स्वार्थादसत्यभिनिवेश
तः ॥ २ ॥ तैजसे निद्रयापन्ने पिंडस्थो नष्टचेतनः ॥ मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक्पुमा
न् ॥ ३ ॥ किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् ॥ वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ॥ ४
छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसंतोप्यर्थकारिणः ॥ एवं देहादयो भावा यच्छंत्यामृत्युतो भयं ॥ ५ ॥

तुल्यां सुषुप्तिं च प्राप्नोति ॥ यथा तद्वदेव नानार्थदृक् देहाभिनिवेशी विक्षेपं लयं च प्राप्नोतीति ॥ ३ ॥
द्वैतस्यासत्त्वान्न चास्ति निंदास्तुती विषयत्वेन प्रपंचयति सार्द्धैः षड्भिः ॥ किं भद्रमिति ॥ अवस्तुनो द्वैतस्य
मध्ये किं भद्रं किं वाऽभद्रं कियद्वा किं यद्भद्रमभद्रमित्यर्थः ॥ अवस्तुत्वमेवाह वाचा इंद्रियोपलक्षणं वाचा उदि
तमुक्तं ॥ चक्षुरादिभिर्गृहीतमित्यपि तदनृतमिति ॥ ४ ॥ ननु एवं सति देहादिभावानामसत्त्वात्तत्कार्यं भय
दुःखं न स्यात्तत्राह सदृष्टांतमाह ॥ छाया प्रतिबिंबं प्रत्याह्वयः प्रतिध्वनिराभासः शुक्तिरजतादिः एते य

थासंतोप्यर्थकारिणो भवंति ॥ आमृत्युतो मृत्युमभिव्याप्य ॥ यद्वा मृत्युर्भयः यावत् नैव लीयते तावत्पर्यंतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥

ननु स्रष्टादिषु प्रतीतिभेदेन द्वैतं न कथमसत्त्वं स्यात्तत्राह आत्मैवेति द्वाभ्यां ॥ त्रायते पालनं त्राति
पालयति ॥६॥ अतस्तस्मान्न ह्यात्मनोऽन्यस्माद्व्यतिरिक्ता त्रिविधा आत्मादिरूपा भातिः प्रतीयते ॥ ननु
कथं निर्मूलं प्रतीयते ॥ तत्राह इदमिति ॥७॥ ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुणं निष्ठा सूर्यवत्संग्रा
सक्तः ॥८॥ एतन्निष्ठाशास्त्रोपायमाह प्रत्यक्षेणेति ॥ यदाद्यन्तवत् तेन तदसदिति ज्ञात्वा निःसंगो
विचरेत् ॥ आद्यन्तवत्त्वं प्रमाणानि प्रत्यक्षेणोपचयापचयानुमानेन सावयवत्वेन तु रूपेण ॥ पृथिव्यादि

आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ॥ त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ॥६॥ त
स्मान्न ह्यात्मनोऽन्यस्मादन्यो भावो निरूपितः ॥ निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि
२ ॥ इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतं ॥७॥ एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञाननैपुणं ॥ न
निन्दति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥८॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा
आद्यन्तवदसज्ज्ञात्वा निःसंगो विचरेदिह ॥९॥ उद्धव उवाच ॥ नैवात्मनो न देहस्य सं
सृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते ॥१०॥ आत्माव्ययोऽगुणः शु
द्धः स्वयंज्योतिरनावृतः ॥ अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः ॥११॥

निगमेन प्रश्नमत्तमाकाशादि आत्मसंविदा स्वानुभावेन सर्वं दृश्यमाद्यन्तवत् ॥ असत्त्वेति ज्ञा
त्वा ॥९॥ ननु यद्यात्मविदां सर्वं दृश्यमसदिति उच्यते ॥ तर्ह्यात्मा स्वप्रकाशो देहादिर्हेतुर्जडमि
त्युक्ते स्यात् ॥ तथा च संसारप्रतिभासो न घटते इति ॥ चोदयति नैवेति ॥ अनात्मस्वदृशोर्जडाज्ञ
योरेव देहेश्वरद्रष्टृदृश्ययोर्मध्ये द्वयोरपि न तत्रोपलभ्यत इति ॥१०॥ एतत्प्रपञ्चयति आत्मे

नविज्ञा

श्री
भा॰ पं॰
टी॰
१८९

मतेनतथाप्युभयोरेवमविविक्त एव संसारावलंबनमित्याह ॥ पंचभिः यावदिति सन्निकर्षणं
संबंधः नन्वसंगस्य कुतः संबंधस्तत्राह ॥ अविवेकिन अज्ञानतस्तु तत्संबंध इति ॥ नन्वस्य प्रकाशस्य
कथमज्ञानं तत्र ॥ संसारः तत्राह ॥ अपार्थोपि केवलं फलवान् ॥ फलस्फूर्तिर्नेतु नन्वतो लोमथ्यैः
५५ ॥ नन्वसतो देहादेः कुतः संसारस्फूर्तिः तत्र नमपि ॥ तत्राह ॥ अर्थेऽसतीति ॥ असन्नात्मनः ॥ ५६ ॥ न
त्वकार्येविनध्यानतो विषयस्फूर्तिर्नैवास्तु का स्यापि दुर्वारत्वेन मोक्षप्रसंगः स्यात्तत्राह ॥ यथाहीति

श्रीभगवानुवाच ॥ यावद्देहेंद्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् ॥ संसारः फलवांस्ताव
दपार्थोप्यविवेकिनः ॥ ५५ ॥ अर्थेह्यविद्यमानेपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषया
नस्य स्वप्नेनर्थागमो यथा ॥ ५६ ॥ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत ॥ स एव प्रति
बुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ ५७ ॥ शोकमोहभयक्रोधलोभहर्षस्पृहादयः ॥ अहंकार
स्य दृश्यंते जन्ममृत्युश्च नात्मनः ॥ ५८ ॥ देहेंद्रियप्राणमनोभिमानी जीवोंतरात्मा गुण
कर्ममूर्तिः ॥ सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः संसार आधावति कालतंत्रः ॥ ५९ ॥

ति ॥ प्रस्वापः स्वप्नः बह्वनर्थान् ॥ बिभर्ति पुष्णातीति तथा ॥ ५७ ॥ अहंकारलक्षणे देहादिः
सन्निकर्ष एव संसारावलंबनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति ॥ शोकमोहादीनेषामदर्शनात्
अहंसत्वेति वद्धेन तस्य सर्वानि प्रतीत्य भावात् ऽहं प्रपन्नात् ॥ सुखादीनां कृशत्वादिवद्दृष्टधर्म
त्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ ५८ ॥ ननु यद्यहंकारस्य संसारस्तर्हि मुक्तिरपि तस्यैवेति ॥ मुक्ताव हं
कारावशेषः प्रसज्येत तत्राह ॥ देहेंद्रियाभिमानो यस्य स आत्मैव तेषामंतर्दृत्तो जीवः ॥ अ

तदेवमहंकारकृतं बंधमुपपाद्येदानीं ज्ञानेन तन्निवृत्तौ मुक्तिरित्याह ॥ अमलमिति ॥ वस्तुतोऽम-
लं सूक्ष्मं अज्ञानतत्त्ववक्रभावरूपेणरूपितं ॥ प्रकाशितमैंद्रजालिकतुल्यमिति वा ॥ किं तदाऽहमत
आदीनां द्वंद्वः ॥ यदा मनआदिषु क्रियते तिकर्माहंकरणमनुपासनया निशितेन ज्ञानखड्‌-
गेन छिन्नात् ॥ ९ ॥ तदेव ज्ञानस्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति ॥ ज्ञानमिति ॥ विवेको ज्ञानं ॥ तत्र सा-
धनान्याह ॥ निगमो वेदस्तपः स्वधर्मः प्रत्यक्षः स्वानुभवः ॥ अनुमानं तर्कः फलमाह ॥ आद्यंतयो-
रमलमेतद्रूपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म ॥ ज्ञानासिनोपासनया शितेन च्छि-
त्वा मुनिर्गां विचरत्यतृष्णः ॥ १० ॥ ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानं ॥
आद्यंतयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥ ११ ॥ यथा नभो वा घनलाबुभृगाणां
रीनागैर्वस्तुगुणैर्न सज्जते ॥ तथाक्षरं सत्त्वरजस्तमोमलैरहंमतेः संसृतिहेतुभिः परं ॥ १२ ॥
दृश्यजगतो मध्येऽपि तदेव केवलं न तु जगदिति (यथा हिरण्यमस्तकं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वे
किं तत् ॥ कालः कलयति प्रकाशयतीति यः ॥ तथा हेतुः कारणं च यत्तदेव परं तदक्षरं भवति ॥ यद-
स्य विश्वस्य कारणं प्रकाशकं च ब्रह्म तदात्मकमेवेतत्र तत्र प्राप्तिमेवं निश्चयफलमुक्त्वा निगमादि-
साधनैर्जीयते यो विवेकः तज्ज्ञानमिति ॥ १० ॥ तत्र नानाभेदव्यवहारालंबनस्यापि विश्वस्य का-
रणमात्रात्मकत्वे सदृष्टांतमाह यथेति ॥ स्वकृतं स्वस्य कुंडलादिरूपेण विरचितं यद्धिरण्यं कीदृशं हि-
रण्मयस्य कुंडलादेः पुरस्तात्पश्चाच्च मध्ये च दृष्टांतिकं कुंडलमित्यादिना व्यपदेशैर्दृश्यं ।

तदेवं कार्यस्य कारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाश्यस्य प्रकाशात्मकतामाह ॥ विज्ञानमिति । इन्द्रियव-
स्त्वयकारस्य प्रत्ययवानः छेदोन्तरो येन जाग्रदादिष्ववस्थास्वयद्विज्ञानं मनः ॥ तदवस्थाकारणं
चयत्रयणत्रयं यत्र कार्यमस्ति मनेकाहंकृत्यपि देवमेवं गुणत्रयकार्यं मनेति विश्वं जगदेतद्येन व्येण
भासमानं ज्ञानमात्रेण समन्वयेन भवति येनानुगतं प्रकाशते इत्यर्थः ॥ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति ॥ तथा चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रं मनसो येन मनो विदुरित्यादिश्रुतेः

विज्ञानमेतत्त्रियवस्तुमं गागुणत्रयं कारणकार्यकर्तृ ॥ समन्वयेन व्यतिरेकतस्तु ये
नैव तत्त्वेण तदेव सत्त्वम् ॥ २० ॥ न यत्स्यात्स्फुरणं यदस्य प्रशान्तमध्ये च तत्र व्यपदेशमात्रे ।
भूतं प्रसिद्धं च परेण यत्स्यान्न तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥ २१ ॥

ननु विशेषविज्ञानव्यतिरेके सानन्तर्यं तामेवोपलभामहे ॥ तत्राह व्यतिरेकतस्त्विति समाध्यादौ येय
स्तिन तदेव सत्त्वमिति ॥ २० ॥ पूर्वकालत्रयेष्वव्यभिचारिणः सत्त्वमुक्त्वाव्यभिचारिणोऽसत्त्वसत्यता ।
माह ॥ नयदिति ॥ मध्ये च तत्र स्थित्यां कालेपि किं तु व्यपदेशमात्रे उत्तो यत्नो यद्भूतपरेणाद्यस्येन भूतं जगत्
प्रसिद्धं प्रकाशितं च यत्नं ॥ तदेव कारणप्रकाशकं तावन्मात्रं स्यात्त्रस्थागिति ॥ मम मनीषा बु-
द्धिर्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः कारणप्रकाशः

यदिरेकेणा कार्यस्य कारणप्रकाश्यकमाह इतिभावः

१

पर्वे सामान्यत ॥ कारणप्रकाशकाभ्यामभेदमुत्पाद्य अस्त्वनेन तदुभयविवेकपूर्वकं प्रपंचस्यत्र स्यामे
दमाह ॥ अविद्यमानरज्जनि यो यं वै विकारिको विकारसमूहः ॥ सएषप्रागविद्यमानो राजसः सर्गः ॥ र
नोह्यारोपणाद्यस्य कार्यभूतस्यार्थः ॥ अवभासते पि ब्रह्मप्रकाशप्रभुस्यार्थः ॥ ब्रह्मतत्त्वस्य यं स्वतः सिद्धं तत
कार्यमित्यर्थः ॥ ज्योतिश्च प्रकाशकमित्यर्थः ॥ अतः कारणादिन्द्रियाणि चार्थास्तन्मात्राणि च
आत्मामनश्च देवानामप्युपलक्षणं विकाराः पंचभूतानि पर्वविचित्रे ब्रह्मण्येव भाती ॥ २१ ॥ उपसंहरति निग
मनपः प्रत्यक्षेतिह्यानुमानैः स्फुटं यथा भवति ॥ तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिः ॥ तथापरस्से ह्यादरपवा
अविद्यमानोप्यवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एषः ॥ अद्यस्तु यं ज्योतिरतो विभाति ब्रह्मेन्द्रिया
र्थात्मविकारचित्रं ॥ २२ ॥ एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः परापवादेन विशारदेन ॥ छित्वात्मसं
देहमुपारमेत सानंततुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः ॥ २३ ॥ नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि देवा ह्य
सुर्वायुर्जलं हुताशः ॥ मनोऽन्नमात्रं धिषणा च सत्त्वमहंकृतिः खं क्षितिरर्थसाम्यम् ॥ २४ ॥
हेतुभ्रान्त्वनिरासेन च कीदृशेन विशारदेन निपुणेन गुरुणा निमित्तभूतेनेति वा आत्मविषयं
संदेहं छित्वा सानंततुष्टः सन्नखिलेभ्यः कामुकेभ्य इन्द्रियादिभ्य उपारमेत निःसंगो भवेत् ॥ २५ ॥
एतमेवापवादं प्रपंचयति ॥ वपुरात्मा न भवति पार्थिवत्वात् ॥ घटवत् ॥ इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो दे
वाः असुर्मनः धिषणा बुद्धिः सत्त्वं चित्तमहंकृतिरित्येते आत्मा न भवंति ॥ कुतो ऽन्नमात्रमन्नाप
हृभ्यत्वाच्छरीरवत् वायुर्जलं च हुताशस्तेजः खं क्षितिरपि पंचभूतानि अर्थाः शब्दादयः सा
म्यमव्यक्तं प्रकृतिश्चात्मानो जडत्वात् ॥ घटवदिति यद्वादिशब्देनानुमानान्तराणीह विनानि ॥ न

यथा इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि नात्मानः तैजसत्वात् प्रदीपवत् मनोऽन्नमयत्वात् प्राणोपि वायुरूपत्वात् बाह्यवायुवत्
दिग्वादि २५

श्री
भा· प·
टी·
१२७

एवं विकज्ञानतो मुक्तसत्वेन्द्रियादिकृतो गुणदोषसंबंधरूपस्तमाह ॥ समादिनेतिति ॥ मत्कविवि
क्तथात्मनः समसत्वविविक्तथा मसत्त्वरूपेण न तस्य प्रकाशकस्य प्रकाश्यगुणदोषान्न भवेतीति ॥ अ
विद्यातेनोक्तं ॥ प्रसंगतस्तत्वेनावस्थितस्य न केपि गुणदोषा इत्याकाशदृष्टान्तेनाह ॥ यथेति
वाय्वग्न्यादीनां घोषणदहनक्लेदनरजोधूमस्त्रवादिभिर्गतागतैराधिभिः स्वगुणैः शीतो
ष्णादिभिर्वा ॥ एवं मतः अहंकारात्परमत्तरं समस्तिदेह न भिन्नेऽमृते ॥ यद्वा अहंकारस्य समस्तिदेह न
समादिभिः कः कर्मगुणानभियोगप्रवेश्याविविक्ततयात्मनः ॥ विलिप्यमानेनापि किं न
इषणाद्वेन तपनेविंशामेरवः किं ॥ २५ ॥ यथा नभोवाघनलाबुभङ्गयोगैर्नागानैर्वहन्गुणैः
नेसज्जते ॥ तथात्त रसत्त्वरजस्तमोमलैरहंमतेः समस्तिदेहभिः एव ॥ २६ ॥ तथापि सङ्गः प
रिवर्जनीयो गुणेषु माया रचितेषु तावत् ॥ मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद्रजोनिरस्येत मनः
कषायः ॥ २७ ॥ यथामयोसाधुचिकित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन् एवं मनोप
क्वकषायकर्म कुयोगिनं विध्यति सर्वसंगलम् ॥ २८ ॥
मिति ॥ २९ ॥ मुक्तवदसम्यग्ज्ञानी यस्ये माचरेदित्याह द्वाभ्यां ॥ तथापीति ॥ गुणेषु विषयेषु
रजोरागो मनसः कषायस्तन्निरासनमाह ॥ २७ ॥ एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति ॥ यथे
ति ॥ नृणामामयो रोगः असाधु असम्यक् यथा भवति ॥ तथा ऽपक्वकषाय ॥ कर्माद्यथाकषाया
न् रागादयस्तन्मूलानि कर्माणि च यस्मिंस्तदनपवर्तनं सर्वसंगास्त्वेषु पुत्रादिषु सज्जमानं मनः कुयो
गिनमसम्यग्ज्ञानिनं विध्यति विभ्रंशयति ॥ २८ ॥ ननु कथं विहितविषयसंगो यदि योगभ्रंशः ।

मत्रुष्यमलैर्वेधुशिष्यादिहेषे लिप्त दोरूपस्ष्टेः प्रेमितेत्तया वच्यति यस्मात्तदोषेणापि ये.
पदेतेनेत्म तुष्यादिदेहेदिविभ्रयो जन्मांतरेनतत्कर्मविलाये ॥३१॥ ननु विदुषामपि सर्वेषा
कर्मतुष्टयविहारमिति पुनः संसारः स्यादत आह ॥ करोतीति ॥ लिप्यतोयोसौ जन्नदेहपत्यो
नेनाहिकमकरोतिक्रियते ॥ विक्रियतेति कर्मस्तोपुष्याद्यपियामोनोत्यर्थः केनापि सं
स्कारादिनाचोदित ॥ मनविदांस्वमकृतोदेहेस्थितोपितत्कर्मणा न विक्रियतेनिरहं
कारित्वादुर्षविषादादिभिः संसारंनप्राप्नोति ॥३२॥ किंवान्नानावदेहिककर्मभिर्वि
कृयोतिनोयुविदुनासंतराधर्मत्रुष्यमुनैलिप्तदशापस्ष्टेः ॥ नेषाकृनाभ्या
सवलेनमुपोपुजंतियोगेनववकर्मनेत्र ॥३१॥ करोतिकर्मक्रियतेचर्जनं
केनाप्यसोचोदितआतिपातात ॥ नमत्रविदाम्रकृतोस्थितोपितिह
रस्तं लसस्वातुममतां ॥३२॥ तिष्ठन्नमासीनमुत्तवजंतेषापानुशदतनम
दनमंत्र ॥ स्वभावमनन्यकिमपीहमानमामानमात्तस्पमानिर्नवेद ॥३३॥
यदिसपपपनमदिदियार्थेत्नानातुमानेनविरुद्धमन्यत ॥ नमन्यतेवस्त
कारशोकायतोदेह ॥ नयामनीषीस्वमयोन्यायतिरोदयानम ॥३४॥ मय्यसोनयपपती
त्यादृतिष्ठन्नमिति ॥ उक्तनेसूत्रयतेस्वभावस्पामममस्यदपिदर्शनादिर्देहमानंकुर्वेनमा
त्मानंदेह ॥३५॥ नन्विंद्रियवतः सर्वेषांकयमदर्शनंसंभवति ॥ तत्राहयदिसेति यद्यपि
प्रसन्नोविदिवेत्वानामिंद्रियाणामर्थेपपपति ॥ नत्यापिनानात्यात्मिप्यात्स्वमवदिम
नुमानेनविरुद्धंवाधितंमतं ॥ अस्याद्यामसुख्यतिदिक्रंमनीषीवस्तुतयानमन्यतेहापा
रम्यायमवदेहसंस्कारमावेणात्स्वमविषयस्फुरंतमपतपवस्वयमेवतिरोभवनेयथा

भा
ए.टी
२१

नदेवमात्मानविक्रियतेइत्युक्तंननन्वेतदनुपपन्नंबद्धावस्थयात्मनोमानत्वात्॥शुद्धावस्थ
याचगृह्यमाणत्वात्॥नहिद्वौहृद्येवचात्तेनद्वौहिभावत्यागात्तद्दृष्टीभावेनगृह्यमाणत्वा
विक्रियतेतत्राह॥बंधावस्थायांगुणैःकर्मभिश्चविचित्रमात्मानंकार्यदेहेंद्रियादिलक्षणं॥आ
त्मत्वेनाध्यासेनविविक्तंगृहीतमासीत्तदेवपुनर्ज्ञानेनविविक्तंतेन॥आत्मातनकेनापिरूपेण
गृह्यतेनापिमुच्यते।यभावःशुक्तेः क्रियाफलत्वेनावदात्मनोविकारः॥तस्मात्सर्वात्मनोपिता
त्मनमात्रनिवृत्तिरूपत्वात्तात्मसंस्पर्शित्वंबंधमोक्षयोरतोनविकारइति॥२३॥एतदेव
दृष्टांतेनस्पष्टयति॥यद्यपि॥नत्वेवमेवसहृदादिभिर्विधत्तेकरोतिमेसमीक्षाआ

एवंगृहीतंगुणकर्मविचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग॥निव
र्ततेतत्त्वनरीक्ष्यैवनगृह्यतेनापिविसृज्यआत्मा॥२३॥य
थाहिभानोरुदयेनचक्षुषांतमोविहन्यान्नतुसद्विधत्ते॥ए
वसमीक्षानिपुणासतीमेहन्यात्तमिस्रंपुरुषस्यबुद्धेः॥२४॥

त्मविद्या॥२४॥आत्मनोनिर्विकारत्वंप्रपंचयति॥एषइत्यनेनापरोक्षतयानित्यमा
मस्यात्मनःप्राप्तिंवारयति॥स्वयंज्योतिरित्यनेनाज्ञानमलापकरणलक्षणांविहे
तिंवारयति॥अनंतमत्तमितिअप्रमेयइति॥ज्ञानलक्षणातिपायाधानेनसंस्कारमहा
नुभूतिरितिदेशकालपरिच्छेदानुभावेनानिवृह्वद्धिविपरिणामापक्षयनाशाव
स्वयंज्योतिष्ट्वादेहेतःसकलानुभूतिविनिपक्षोद्वितीयइतिविकारहेतोरन्यस्याभा
वात्तकोपिविकारइतिदर्शयति॥नत्वेभ्रूतिविषयस्यकथंज्योतिष्ट्वादितमाहवच
सांविरामस्यगोचरेननिवृत्तौसत्यां॥तथाचश्रुतिःयतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसा

तथा च श्रुतिः केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः केनेषितां वाचमि
मां वदंति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुष
श्चक्षुरिति ॥ २५ ॥ प्रदितो यस्तु मया दर्शितो भेदः स्याद्वा तत्त्वतमात्र ॥ एतावानिति ॥ केवलेत्य
भिन्ने आत्मानं आत्मनि विकल्पयति यत ॥ एतावान्मत्सकाशात् मनसः समो हो भ्रमोऽयं तं
त्वमात्मानमनंते विना यस्य विकल्पस्य सावलंबमात्मयो नास्ति ॥ एवं तो भ्रमस्य वस्तु किंचि
न ॥ नेह नानास्ति किंचन ॥ इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश इत्या
दिश्रुतेरित्यर्थः ॥ २६ ॥ केचिन्मनः प्रमत्ता दिग्वतीनप्रपंचस्य बाधायोगाद्द्वैतं त्यक्तो

प्रपंचस्य पूंस्तोति रत्नोप्रमेयो महाद्भुतिः सकलावभूतिः ॥ एकोदितीयो वब
वा
संविरामये नेषितानास वस्त्ररति ॥ २७ ॥ एतावानात्मसमोहो यदविकल्पस्तु के
वले ॥ आत्मन्यनंते स्वमात्मानमवलंबो न युक्त हि ॥ २८ ॥ यत्रात्मा स्मृतिभिर्यो सं प्रपंच
वर्गो समबाधितं ॥ अर्थेनाप्यर्थवादो यद्यप्यद्विनमानिनाम ॥ २९ ॥ ॥

वक्तव्यर्थीकृतं प्रविपादनप्रवत्वेनार्थवादत्वान् द्वैतं सत्यमिति मन्यते तन्नत्वतम
त्यादृश्यादेः तनार्थ्यमिति ॥ यदिति ॥ नानाकृतिभिः नामरूपोपलक्षितं प्रपंचमनात्म
केहि पदैतेयनदबाधितमिति पद्विनमानिना ॥ अथवयमेव पद्विना इमभिमानव
तावेदांते स्वयमर्थवाद इति प्रतीतेः ॥ ननु त्वविदां यतोप्यर्थेनापि विनाप्य न्ना
प्रतीति ॥ तथाहि न तावद्विधिरेकवाक्यत्व ॥ तेषामस्तिपरतोर्थवादत्वे स्यात्तद्वाक्यत्वे
भोक्तृ परमानंदरूपात्मप्रतिपादने कमेविधिपिविषयतां भजेन्न चावधिर्द्व ॥ द्वैतस
नामरूपात्मकतात्पर्यन्नासंचवर्णितत्मकत्वात्स्वमवहित्याय उमानेशौ वारंभ

मनो

एतद्विधिश्रुत्यापिततवादिति ९०

तदेवं ज्ञानयोगं सपरिकरं निरूप्येदानीं तद्विघ्नस्य विघ्नप्रतीकारमाह योगिनश्चेति त्रिभिः ॥ यो
गं युंजतः कायेऽप्युत्पद्यते देवो मनैः उपसर्गो रोगाद्युपद्रवैः अभिभूयते विधिः प्रतीकारः ॥ ४५ ॥ यो
गधारणया सोमसूर्यधारणया संतापशैत्यादीनाम नैवो धृधारणान्वितेर्वातादि ॥ योगास्त
पोमन्त्रौषधैः पापग्रहसर्पादिकृतान् ॥ ४६ ॥ मम ध्यानादिभिः कामादीन् ॥ योगेश्वरानुद्धहन्या
दस्मानादीन् नहस्यात् ॥ ४७ ॥ अन्ये च देहसिध्यर्थं से वै नमस्त्वं कुर्वेति ॥ नहू बयंति ॥ केचिन्नन
दैतेरमेष्ठ्रोपायैर्देहमेवस्तकल्पं जरारोगादिवर्जितं वयसि नाहारेण स्थिरं च कुर्वन्ति ॥ अदंद

योगिनोपकयोगस्य युंजतः कायउत्थितैः ॥ उपसर्गो विहन्येत तत्रायं विहितो विधिः
॥ ४५ ॥ योगधारणया कांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः ॥ तपोमन्त्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्द
हेत् ॥ कांश्चिन्ममानुध्यानेन नामसंकीर्तनादिभिः ॥ योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्यादशुभदा
ञ्छनैः ॥ ४६ ॥ केचिद्देहमिमं धीराः सुकल्पं वयसि स्थिरं ॥ विधाय विविधोपायैरथ
युंजन्ति सिद्धये ॥ ४७ ॥ न हि तत्कुशलादृत्यं तदायासो ह्यपार्थकः ॥ अन्तवत्त्वाच्छरीर
स्य फलस्येव वनस्पतेः ॥ ४८ ॥ योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् ॥ तच्छ्रद्द
ध्यान्न मतिमान्योगमुत्सृज्य मत्परः ॥ ४९ ॥
परकायप्रवेशादिसिद्धये ॥ न महारणहृपयोगं
युंजति ॥ नवज्ञाननिष्ठारूपं ॥ ४५ ॥ कुशलैः प्राज्ञैरादरणीयं न भवति ॥ वनस्पतिर्वदा
लो वस्त्याधिशारीरं तत्फलवन्नश्वरं इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ नत्तुक्ष्चिन्तमा ध्येगात्वेनापि प्राणा
यामादियोगेऽक्रियमाणे जरारोगाद्यभावो हश्यते ॥ सत्यं ॥ तथापि समाधिशून्यस्य
न तत्रसक्तेत्याह योगमिति ॥ तत्ता देहसिद्धिं न श्रद्दध्यात् ॥ न विश्वसेत् ॥ ४९ ॥ तदेवं वि
घ्नप्रतीकारैर्योगं कुर्याद्वित्युक्तं मत्कारणस्यात् न विघ्नयं कापीत्याह ॥ ५० ॥

योगचर्यामिति॥ विचरन्नाचरन्नत एवानुमत्तः॥ अनुमत्तः तिर्यक्समः सदा मत्तादिविज्ञः॥ साचमदपा
श्रयस्य निवर्त्तते॥ अतो नरायैर्विहन्यतः॥ सानंदस्वरूपो भवतीति॥४४॥ समाहृतस्य योगेन समस्तोप-
विषयस्या॥ मत्त्वेम्मुस्यन्नतमो भक्तिं सुक्तो पुनरुपादिशत्॥ ४५॥ इति श्रीभागवतभा॰ मेका॰ षोष्टाविशः
२८॥ कृतविंशोत्तयः पूर्वं विस्तरेणानिरूपितः भक्तियोगस्तमेवाद्य सभक्तायसमासतः॥१॥ अतिल्लेश
मिवालक्ष्य योगे संगोक्तसंपदि॥ सुलोपायं पृतः कृष्णं सुद्धवः परिपृच्छति॥ अनात्मनः अवशीकृत
मनसः॥ अजसा अयासेन यथा सिद्धेत्॥ तत्तथा जसा अबोधं यथा तथ मे ब्रूहि॥१॥ सुदुष्करतामप
योगचर्यामिमां योगी विचरन्मदपाश्रयः॥ नानरायैर्विहन्येत निःस्पृहः स्वसुखानुभूः॥४४॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे परमार्थवर्णनं नामाष्टाविंशोध्यायः॥२८॥ उद्धव उवा
च॥ सुदुष्करामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः॥ यथांजसा पुमान्सिद्ध्येत्तन्मे ब्रूह्यंजसाच्युत॥१
प्रायशः पुंडरीकाक्ष युंजंतो योगिनो मनः॥ विषीदंत्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्षिताः॥२
अथात आनंददुघं पदांबुजं हंसाः श्रयेरन्नरविंदलोचन॥ सुखं नु विश्वेश्वर योगकर्मभिस्त्वन्मा
ययामी विहता न मानिनः॥३॥ यतिश्चायशाद्रुति॥ मनोयुंजतो गरकृतः॥ विषीदंति क्लिश्य
ति कुतो समाधानात्॥ चतुराः केचनानंददुघं समस्तानंदपरिपूरकं तव पदांबुजमेव सुखं यथा भ
वति॥ तथा तु निश्चितं श्रयेत्॥ मेवं ते॥ अमी त्वन्मायया विहताः॥ केपि योगकर्मभिः मानिनः॥ संतो
न श्रयंते यदामी तद्वहेतः त्वन्मायया न विहतः अतएव योगकर्मभिः॥ कृतामानिनो न भवंति
अस्येतत्त्वन्मायया मोहिताः संतो वयं योगज्ञा वयं कर्मकुशला इति केवलं गर्विता भवंति न तु

श्री॰
भा॰ प॰
टी॰
१११

ऽनन्यशरणेषु दासेषु तवात्मसात्त्वं तदधीनत्वं ॥ यद्यथा नंदगोपीबलिप्रभृतिषु पतत् किं चित्रं नाश्चर्यं
मित्यर्थः ॥ यतो यो भवान् श्रीरामरूपेण सह मृगैर्वानरैः सह सख्यादिकं सख्यमिति यावद्रोचयत्स्वयं कृतवान्
कथंभूतः ईश्वराणां ब्रह्मादीनां यानि श्रीमंति किरीटानि तेषां तटाग्राणि तैः पीडितविलुठितेन पादः
पीठं यस्य सन् तथाभूतोपि सन् ॥४॥ अतस्त्वां परित्यज्य को नाम संश्रयेदित्याह तं त्वेति ॥ तमेवंभूतं त्वां को नु
विसृजेत ॥ कथंभूतः स्वकृतवित् ॥ बलिप्रह्लादादिषु तथा कृतमनुजानन् ॥ यद्वा स्वस्मिन्नेवानर्थ्या
मितया कृतं नमस्कारं विद्वान् ॥ तदेवाह ॥ अखिलात्मदयितेश्वरमखिलस्य जगत आत्मा चेन दयिता च ॥ आत्म

किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबंधो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वं ॥ योरोचयत्सह मृगैः स्वय
मीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ॥४॥ तं त्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं
स्वकृतविद्विसृजेत को नु ॥ को वा भजेत्किमपि विस्मृतयेनुभूत्यै किं वा भवेन्न तव पादरजोजु
षां नः ॥५॥ (त्वा देवदयितं श्रेष्ठं सम्मेव्यं ईश्वरत्वादेव अपरं ईश्वरमादेवं प्रभजनीयं ॥ किंचाश्रितानां स
र्वार्थदं ॥ तर्हि किंफलोद्देशेन ॥ अहं सेव्यः नहि नहि किमप्यस्ति कृष्टं स्वर्गादि नयाद्दत्तमपि को वा भजे
त्सेवेत ॥ कथंभूतं तत् यत्केवलं भूत्यै ऐंद्रियभोगाय ॥ अनु अनंतरमेव तद्विस्मृतये भवति ॥ यद्वा नन्व
सेविकं देवतांतरं ॥ धर्मज्ञानादि साधनं वा भूत्यै ऐश्वर्याय संसारस्य विस्मृतये मोक्षाय वा को न भजेत्
कोपि ॥ ननु न तत्साधनैर्विना भोगमोक्षादिफलं कथं स्यादित्यत आह ॥ किं वेति ॥ तत्कं वा वैः साधनैः सप
त्तिः पुरुषार्थचतुष्टये ॥ तथा विना तदास्मीति न रोचनादायगणाअयद्द इति ॥५॥ आत्मानमन्यजनवा
नीक्रमः कृतोपकारस्य तथ्यात्मनिवेदनेनैव निष्कृतिर्नान्यथेत्याह ॥ नैवेति ॥ ॥ ≈ ॥ ≡ ॥

प्रपचितिं प्रत्युपकारमात्मनः उपमितिं याचन्ते॥ कवयो ब्रह्मविदोऽपि नैव प्राप्नुवन्ति यतः त्वत्कृतमुप
कारं स्मरन्तः ऋद्धमुदः उपचितपरमानंदाः उपकारमेवाहुः॥ यो भवान्॥ बहिराचार्यवपुषा अन्तश्चैत्तरू
पेणाशुभं विषयवासनां विधुन्वन् निरस्यन् स्वगतिं॥ निजरूपं प्रकटयति॥ तस्मात्त्वदृणमेव मे नोद्धरति जगत्क्रीडनकं क्रीडोपकरणं यस्य सः॥ ननु जगत्सृष्ट्यादिना ब्रह्मेशादयः क्रीडंति॥ तत्राह॥ स्वशक्ति
भिः सत्त्वादिभिर्गृहीतं मूर्तित्रयं येन सः॥ सप्रेमप्रेमसहितं मनोहरं स्मितं यस्य सः सप्रेमया तत्या
तेनोपयन्त्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरन्तः॥ योऽन्तर्बहिस्तनुभृता
मशुभं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति॥ ६॥ शुक उवाच॥ इत्युद्धवेनात्यनुरक्त
चेतसा पृष्टो जगत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः गृहीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगाद सप्रेममनोहर
स्मितः॥ ७॥ श्रीभगवानुवाच॥ हन्त ते कथयिष्यामि मम धर्मान् सुमंगलान्॥ यान् श्रद्धयाचरन्
मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयं॥ ८॥ कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन्॥ मय्यर्पितमनश्चि
त्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः॥ ९॥ देशान्पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान्॥ देवासुरमनु
ष्येषु मद्भक्ताचरितानि च॥ १०॥ पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान्॥ कारयेद्गीतनृत्
यादिभिर्वा॥ ७॥ हन्तेति सहर्षसंबोधनं सुमंगलान् स्वरूपान्॥ सुसंस्मार्य दुर्जयमन्यैरुपायैः॥
धर्मानेवाह॥ कुर्यादिति त्रयोदशभिः शनैः स्मरन्॥ ध्यानकैः असंरंभतः कुर्यादित्याह॥ मय्यर्पितम
नश्चित्ते संकल्पविकल्पसाधनात्मके येनान्तःपव समर्पितवान्मम नमनसोः रतिर्यस्य सः॥ ९॥ पु
ण्यदेशाल्लक्षणमद्भक्तैरिति॥ देवादिषु येये मद्भक्तास्तेषामाचरितानि कर्माणि चाश्रयेत॥ १०॥

एतं गाभक्तिमाह ॥ मामिति त्रिभिः ॥ सर्वभूतेष्वात्मनि चात्मानमीश्वरं स्थितं मां ईक्षेत ॥ कथमेवं वक्ष्यमाण
वैषम्यहितत्वाह ॥ बहिरंतः पूर्णमित्यर्थः ॥ तत्कृतममताचरणं तदपि कृतः यथा खमसंगमप्यदित्यर्थः
१२ ॥ हे महाद्युते इति प्रान्तः अनेन प्रकारेण केवलं ज्ञानं दृष्टिमाश्रितः सन् ॥ सर्वाणि भूतानि मं
द्भावेन मन्यमानः ॥ सभाजयन्पूजितो मत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥ ननु तमायमेव पकरूपेण सभाजन
मयोग्यमेव स्यात् स्वपश्वात्मातिक्रमादित्याशंक्य तामेव ज्ञानदृष्टिं प्रपंचयति ब्राह्मण इति विषमे
ष्वपि समदृक् समभावेन परूपत्वेन ममैव चतुर्थी दर्शयति ॥ ब्राह्मणे पुक्कसे स्तेने ज्ञानिनो वैषम्य पुक्क

मामेव सर्वभूतेषु बहिरंतरपावृतम् ॥ ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खममलाशयः ॥ १२ ॥ इति सर्वाणि
भूतानि मद्भावेन महाद्युते ॥ सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणे पुक्कसे स्तेने ब्र
ह्मण्येऽर्के स्फुलिंगके ॥ अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक्पंडितो मतः ॥ १४ ॥ नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भाव
यतोऽचिरात् ॥ स्पर्धासूयातिरस्काराः साहंकारा वियंति हि ॥ १५ ॥ विसृज्य स्मयमानान्स्वान्दृशं व्रीडां च
दैहिकीं ॥ प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचंडालगोखरं ॥ १६ ॥

सोऽयं ज्ञाननिविशेषः स्तेने ब्रह्मण्ये दाहरिणोश्च
घ्रस्वादाहरिणा ब्रह्मणेपि वा ब्राह्मणेभ्यो दानरीतिकर्मतः अर्के विस्फुलिंगे इति गुणतः ॥ अक्रूरे शांते क्रूरे च
निम्नभावतः ॥ १४ ॥ नरेष्वभीक्ष्णं दृष्टिं कुर्वतः सद्यः फलविशेषमाह नरेष्विति स्पर्धासूयादयः
तस्मिन्नहंकारश्चेति निश्चितं वियंति नश्यंति ॥ १५ ॥ अतो नतयामीश्वरदृष्ट्या सर्वान्प्रणमेदित्याह विस
ृज्येति ॥ स्मयमानान् हसतः स्वान्स्वीयान् तथा दैहिकीं दृशं व्रीडां च अहं उत्तमः सन्कथं नीचं नमामीति दृष्टिं तथा दृष्ट्या यो
व्रीडा लज्जा तां च विसृज्य श्वचंडालादीनभिव्याप्य प्रणमेत् ॥ १६ ॥

२४

एवं पंचभिः श्लोकैरुक्तायाः ॥ समदृष्टेरुपायमाह द्वाभ्यां यावदिति ॥१७॥ तस्यैवं कुर्वतः पुंसः सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति ॥ कुत आत्ममनीषया सर्वत्रेश्वरदृष्ट्या या विद्या तया ॥ ततः परितो ब्रह्मैव पश्यन्सर्वतः क्रियामात्रादुपरमेत ॥१८॥ किमयमेवोपायोऽस्ति वान्योऽपीत्यपेक्षायां सन्निवहतः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह ॥१९॥ अयं हीति ॥ भगवद्धर्मलक्षणोपायस्य समीचीनत्वमेवोपपादयति द्वाभ्यां ॥ न हीति ॥ अंग हे उद्धव अनाशिषो निष्कामस्य मद्धर्मस्योपक्रमे सति ॥ अण्वपि ईषदपि वै

यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ॥ तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः ॥१७॥
सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषया ॥ परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः ॥१८॥
अयं हि सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम ॥ मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः ॥१९॥
न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि ॥ मया व्यवसितः सम्यङ्निर्गुणत्वादनाशिषः ॥२०॥
यो यो मयि परे धर्मः कल्प्यते निष्फलाय चेत् ॥ तदायासो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तम ॥२१॥
एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणां ॥ यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्येनाप्नोति मामृतम् ॥२२॥

गुणादिभिर्नाशो नास्त्येव यतो मयैव निर्गुणत्वादयं धर्मः सम्यग्व्यवसितो न तु मतवादिमुखेन केनचित् ॥२०॥ किंच यो य इति ॥ अयमर्थः किं बहुना यं धर्मं स्वनश्वरमिति यतो लौकिकोऽपि यो यो निरर्थ आयासः ॥ सोऽपि मयि परे निष्फलाय चेत्कल्प्यते निष्कामतयार्पितस्तर्हि धर्म एव स्यात् निरर्थायासे दृष्टान्तः यथा भयशोकादिहेतोः ॥ पलायनाक्रन्दनादिर्न्यासस्तद्वत् २१ अतो मद्भजनमेव बुद्धेर्विवेकस्य मनीषाया आत्मनः फलमित्याह ॥ एषेति तामेव दर्शयति

महाप्रकरणार्थमुपसंहरति ॥ एषतेभि ॥ २४ ॥ किंचाज्ञानाविज्ञाने ॥ यएतदनुसंध्यानंक
थनपठनश्रवणपरायणामप्यनेदेवफलंभवतीत्याहचतुर्भिः सविविक्तमिति मयासाव
विविक्तदमोक्षरेमेनदाश्व्यानमपियोधारयेत् ॥ अनुसंदध्यात् ॥ सब्रह्मगुह्यंवेदेपिरहस्यं ।
२५ ॥ सुपुष्कलंयथाभवति ॥ तेभ्याश्वमदायस्वसंप्रदद्दातीतितथातस्सज्ञानोपदेष्टुः २६
यएतेमभिहितः कृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्रहः समासव्यासविधिनादेवानामपिदुर्गमः
२३ ॥ अभीक्ष्णशस्तेगदितंज्ञानंविस्पष्टयुक्तिमत् ॥ एतद्विज्ञायमुच्येतपुरुषोनष्टसं
शयः ॥ २४ ॥ सविविक्तंतवप्रश्नंमयैतदपिधारयेत् ॥ सनातनंब्रह्मगुह्यंपरंब्रह्माधि
गच्छति ॥ २५ ॥ यएतन्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्कलं ॥ तस्याहंब्रह्मदायस्यददाम्या
त्मानमात्मनः ॥ २६ ॥ यएतत्समधीयेतपवित्रंपरमंशुचि ॥ सपूयेताहरहर्मांज्ञान
दीपेनदर्शयन् ॥ २७ ॥ यएतच्छ्रद्धयानित्यमव्यग्रःशृणुयान्नरः ॥ मयिभक्तिंपरांकुर्व
न्कर्मभिर्नसबध्यते ॥ २८ ॥ अप्युद्धवत्वयाब्रह्मसखेसमवधारितम् ॥ अपितेविगतो
मोहःशोकश्चासौमनोभवः ॥ २९ ॥ नैतत्त्वयादाम्भिकायनास्ति
कायशठायच ॥ अशुश्रूषोरभक्तायदुर्विनीतायदीयताम् ॥ एतैर्दोषैर्विहीनायब्रह्म
समधीयेत ॥ उच्चैःपठेत्परमंशुचिश्रवणेषामपिशोधकंस्वयेनशोधयेत् ॥ २८ ॥ समप्रा
तानुत्सको ॥ पुनरुपदेशमात्माश्वायेनरष्टुछति ॥ अपीतिअपिकिं ॥ २९ ॥ उपधारितंसा
फमाफलंप्याह ॥ नैतदिति ॥ अन्नहष्टेनमाह ॥ दाम्भिकायवञ्चकाय ॥ ३० ॥ शुश्रूषणायपि

भा॰
प॰ टी॰
१२९

किंचयद्यपित्वमसन्निधानाद्देवगतस्तथाप्यनुकंपिता ॥ भवता विज्ञानमयः प्रदीपस्त्वत्समर्पितः स्व
माययावृतस्ततः पुनः समर्पितः प्रतस्तवकृतज्ञः ॥ यस्त्वयाह्यतमेवं यदुभ्रातानिरुक्तोनामवदीयं
पादमूलंहित्वान्यच्छरणंसमीपाद्याद्वा श्रयेत ॥ ३८ ॥ किंचदाशार्हादिषु तव यायः समायया स्नेहपाशः
प्रसारितः सत्वयैवात्मनत्मज्ञानशास्त्रेण वृक्णः छिन्नः ॥ ३९ ॥ एवंयद्यपि तथा बहुकृतं तथाप्यनी
शमर्पितो मे भवतानुकंपिताः इत्याययविज्ञानमयः प्रदीपः ॥ हित्वाहं तत्तवपादमूलं कोन्य
त्समीयाच्छरणंत्वदीयम् ॥ ३८ ॥ वृक्णाश्चमे सुदृढः स्नेहपाशो दाशार्हवृष्ण्यन्धकसात्वतेषु ॥ प्र
सारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया स्वमायया ह्यात्मसुबोधहेतिना ॥ ३९ ॥ नमोस्तु ते महायोगिन्प्र
पन्नमनुशाधि माम् ॥ यथा त्वच्चरणाम्भोजे रतिः स्यादनपायिनी ॥ ४० ॥ श्रीभगवान् ॥ गच्छोद्धव
मयादिष्टो बदर्याख्यं ममाश्रमम् ॥ तत्र मत्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः ॥ ४१ ॥ ईक्षयालक
नंदाया विधूताशेषकल्मषः ॥ वसानो वल्कलान्यंग वन्यभुक्सुखनिःस्पृहः ॥ ४२ ॥ तितिक्षु
र्द्वंद्वमात्राणां सुशीलः संयतेंद्रियः ॥ शांतः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ४३ ॥ मत्तो
नुशिक्षितं यत्ते विविक्तमनुभावयन् ॥ मय्यावेशितवाक्चित्तो मद्धर्मनिरतो भव ॥ ४४ ॥ अतिव्र
ज्यार्थं ये रत्याहनमरति ॥ ग्रनुष्यापि ग्रनुशी अगतीस्तिस्रो मामेष्यसि ततः परं ॥ ४५ ॥
ल्लय ग्रनुसीत्तयग्रनुशासनीय माह ॥ यथेति मुक्तावचनपायिनी ॥ ४० ॥ तद्गमको मामित्यं गीत्क
मतत्यापि मयादिष्टो लोकसंग्रहार्थमेतावत्कविरुपाद ॥ गच्छेत्यादि दिष्टो नियुक्तः ॥ ४१ ॥ स्नानादिः प्र
वैमे वमत्पादतीर्थोदकभूतायामलकनंदाया गंगायाईक्षयावसानः परिदधानः ॥ ४२ ॥ द्वंद्वमा

पतज्ज्ञानेन च पुमान्॥ कृतार्थो भवतीत्याह नैतदिति॥ अत्र दृष्टान्तमाह पीत्वेति पीयूषं स्वादु॥३२॥ न
वमृतेति बहूनि त्वेयानि तत्फलसाधनानि संसन्ति अभक्तानां॥ भक्तस्य तु सर्वमहमेवेत्यतो मदेकपा
रायणो भवेत्याह ज्ञाने इति॥ ज्ञानादौ यावान्यमोदिलक्षणश्चतुर्विधोर्थः तावान्सर्वोपि नेहमेव॥ न च ज्ञा
नेमोक्षः कर्मणि विहिते धर्मः स्वाभाविके तु कामः योगे त्वणिमादिसिद्धयः वार्तायां कृष्यादावर्थः
दण्डनीतावैश्वर्यमिति॥ सिद्धैश्वर्ययोरपि कामान्तर्गतत्वाच्चतुर्विध॥३३॥ ज्ञानेऽत्यातुआह मर्त्यइ
नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते॥ पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते॥३२॥ ज्ञा
ने कर्मणि योगे च वार्तायां दण्डधारणे॥ यावानर्थो नृणां तात तावांस्तेऽहं चतुर्विधः॥३३॥ मर्त्यो
यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे॥ तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभू
याय च कल्पते वै॥३४॥ श्रीशुक उवाच॥ स एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो
निशम्य॥ बद्धाञ्जलिः प्रीत्युपरुद्धकण्ठो न किंचिदूचेऽश्रुपरिप्लुताक्षः॥३५॥ विष्टभ्य चित्तं
प्रणयावघूर्णं धैर्येण राजन्बहुमन्यमानः॥ कृताञ्जलिः प्राह यदुप्रवीरं शीर्ष्णा स्पृशंस्त
च्चरणारविन्दं॥३६॥ उद्धव उवाच॥ विद्रावितो मोहमहान्धकारो य आश्रितो मे तव सन्निधा
नि॥ यदा त्यक्तसमस्तकर्मा सन्मे निवेदितात्मा भवति॥ तदासौ मे विचिकीर्षितः विशिष्टं कर्तुमि
ष्टो भवति॥ ततश्चामृतत्वं मोक्षं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय मदैक्याय मदैकाशमत्समाने
श्वर्याय वेति यावत्॥ कल्पते योग्यो भवति वै ध्रुवम्॥३४॥ आदर्शितो योगमार्गो यस्मै सः॥३५॥
प्रणयावघूर्णं द्रुमितं चित्तं धैर्येण विष्टभ्य बहुमन्यमानः आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः॥३६॥

हरिमेधसा संसारं हरति मेधा यस्य तेन श्रीकृष्णेन अनुग्रहं दर्शयतोपि ॥ अद्वन्द्वः द्वन्द्वविनिर्मुक्तोपि उ
पक्रमे निर्गमनसमये ॥४५॥ किंच सुदुस्त्यजः स्नेहो यस्मिन् ॥ तेन वियोगात् कातरो भीतः अत
एव तं परिहातुमशक्नुवन् ॥ आतुरो विह्वलः सन् कृच्छ्रं कष्टं यथा यौ प्राप ॥ ततश्च भर्तुः पादुके तेन
दत्ते पादुके मूर्ध्नि बिभ्रत् ॥ अतिनिर्वेदं रूपयन् ॥ तदा तु यातः पुनः पुनर्नमस्कृत्य ययौ ॥ अत्र वद
न्तोऽनुगतं मन्त्रः पादविस्मरणं तमइत्यादिरती यस्तु योपक्रमो ह्यारेण बदरिकाश्रमं गच्छ
न् भगवतः प्रभासयात्रासु उपक्रमस्थाने रुद्धतोऽनुगतः सन् ॥ उपसंहृतनिजकुलं भगवंत

शुक उवाच ॥ स एवमुक्तो हरिमेधसोद्धवः प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः ॥ शिरो निधा
याश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचदद्वन्द्वपरोप्युपक्रमे ॥४५॥ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो
न शक्नुवंस्तं परिहातुमातुरम् ॥ कृच्छ्रं ययौ मूर्धनि भर्तृपादुके बिभ्रन्नमस्कृत्य ययौ
पुनः पुनः ॥ ततस्तमंतर्हृदि सन्निवेश्य गतो महाभागवतो विशालां यथोपदिष्टां जग
देकबंधुना ततः समास्थाय हरेरगाद्गतिम् ॥४७॥ य एतदानंदसमुद्रसंभृतं ज्ञानामृ
तं भागवताय भाषितं ॥ कृष्णेन योगेश्वरसेवितांघ्रिणा सच्छ्रद्धयासेव्य जगद्विमुच्यते

मेकांतेऽदृष्ट्वा तत्कालयामेन मैत्रेयेण सह पुनः कृपया भगवतोपदिष्टं तत्त्वमाकलय्य तद्वा
यथा यावित्तिरुद्धवश्रम ॥४६॥ विशालां बदरिकाश्रमं गतः सन् हरेर्गतिं गमगात् ॥ कथंभूतां ते
नैव जगदेकबंधुना यथोपदिष्टां तदा स्वतन्त्रं प्रतिपद्यमानो मया त्वं भूयाय चकृत्यमेने नेत्र
तिष्ठन्गतोसि सोमामेष्यसि ॥ ततः परमिमेव शुक्र प्रकारा ॥४८॥ आनंदसमुद्रो भगवद्रू
किमाऽतंत्त्वसि संभृतमेकीकृतं ॥ एतद्यः सच्छ्रद्धया आसेव्य रेषदपि सेवितावर्तंते स विमुच्य

ते इति किंवक्तव्यं तत्सगतोनगादमिविद्यक्तेऽस्मर्थः ४७

पूर्वंहिकृतोपदेशोज्ञानाद्वहंपरमात्मतिभवभयमिति ॥ भवःसंसारःअपवनरागोरागादिनिमित्तंतद्भ
यंनिहतानाचभस्मवर्गाणांवयथायोगमपहतंयोमत्तेवद्धपन्नडे ॥ उद्धृतवान् ॥ तदेवाह वे
दसारमेकंकिंततज्ञानविज्ञानहृमंव ॥ तत्सारंप्रेष्ठंचभगवता ॥ भगोपयासुष्णमेकोपपत्रे
वामतत्रपूपहृतति ॥ यथासपिकृतवेदाद्वसारंगोके ॥ उदपिकृष्णंकं ॥ तद्धामभयंमत्सवगीनुया
वयत् ॥ ततत्तोस्मीति ॥ ४८ ॥ येनानुकंपितविवस्वद्धवमश्नातिरायैः ॥ तेवदेपरमातरंतंदनने
दहविताम् ॥ इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेएकोनत्रिंशोध्यायः ॥ २९ ॥ त्रिंशेतुयदुपति

भवभयमपहंतज्ञानविज्ञानसारंनिगमकृदुपजन्हेभृंगवद्वेदसारं ॥ अमृतमुदधि
वश्चापाययद्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमाद्यंकृष्णसंज्ञंनतोस्मि ॥ ४९ ॥ इतिश्रीभागवते
महापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेउद्धवस्यबदर्याश्रमप्रवेशोनामैकोन
त्रिंशोध्यायः ॥ २९ ॥ राजोवाच ॥ ततोमहाभागवतेउद्धवेनिर्गतेवनं ॥ द्वारवत्यांकि
मकरोद्भगवान्भूतभावनः ॥ १ ॥ ब्रह्मशापोपसंसृष्टेस्वकुलेयादवर्षभः ॥ प्रेयसीं
सर्वनेत्राणांतनुंसकथमत्यजत ॥ २ ॥
मेमोसूलककलतोहरिःस्वधामगंतमन्विकमं
तहारानेजेकुलम ॥ ५ ॥ शिरागायपुर्वद्धोरसुपतितिमंदिमोमुले ॥ कथावसानेतत्रेवविशे
षंपरिपृच्छति ॥ ५ ॥ ततइतित्रिभिः ब्रह्मशापोपसंसृष्टेकुलेसम्पंथमावः भगवतिनदि
शापंप्रभवति ॥ यादवनाशकरणाच्चसोपिकथंविनाशमतं किमकरोदिति ॥ त
देतद्युक्तंकथमत्यजदिति ॥ सर्वनेत्राणामितिसर्वेद्रियोपलक्षणं ॥ तम्पचयति ॥ २
॥ ॥

प्रत्याकृष्टमिति॥ यस्मिन्नरूपेलग्नेनव्रजेपरावर्तेयितमबलानशेकुः॥ यच्चकर्णांरंध्रेणप्रविष्टं नतत्तामा
त्मनिलग्नंमत्निग्विलसिवतिष्ठति॥ ततोनसरतिनतिर्गच्छति॥ यस्यश्रीःशोभासुंकीर्ण्येमातांकवीनांवा
वीरंतिमुल्लासविशेषंजनयति॥ तेषांमनेनगतस्त्वतांजनयति किंनवक्तव्यं॥ यच्चविलोक्यवित्रिलो
कंजनस्यरयोस्यिनंदृष्ट्वापुथिमत्तनास्तत्तामप्सारूप्यमीयुः प्रामाः तन्केनरूपेणात्मजनदित्यन्वयः॥ ३॥ दि
प्रत्याकृष्टंनयनमबलायत्रलग्नंनशेकुःकर्णाविष्टंनसरतिततोयत्समनामात्मलग्नं॥ यच्छ्रीः
वाचांजनयतिरतिंकीर्त्यमानंकवीनांदृष्ट्वात्रिलोकीधियगतंयच्चतत्साम्यमीयुः॥ ३॥ रुचि
स्वाय॥ दिविभुवंतरिते चमदोत्पातानमुत्थितान॥ दृष्ट्वासीतानन्धर्मायोक्तःसः प्राहयदूति
दं॥ ४॥ श्रीभगवानुवाच॥ एतेघोरामहोत्पाताहार्वत्यामकेतवः॥ मुहूर्तमपिनस्थेयमत्रनोयदुपुंग
वाः॥ ५॥ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चशंखोद्धारंव्रजंत्वितः॥ वयंप्रभासंयास्यामोयत्रप्रत्यक्सरस्वती॥ ६॥
तत्राभिषिच्यशुचयउपोष्यसुसमाहिताः॥ देवताःपूजयिष्यामःस्नपनालेपनार्हणैः॥ ७॥ ब्राह्मणा
स्तुमहाभागान्कृतस्वस्त्ययनावयं॥ गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः॥ ८॥ विधिरेषह्यरि
ष्टघ्नोमंगलायनमुत्तमं॥ देवद्विजगवांपूजाभूतेषुपरमोभवः॥ ९॥ विस्मृर्यपरिवेशादीन् भुविभू
कंपादीन्॥ अंतरिक्षेदिग्दाहादीन्॥ महोत्पातान्स्वयमेवोत्पादितत्वादपिदूष्प्रतीकारान्॥ ४॥ यमस्यकेत
वोध्वजाइवमृत्युसूचकाअत्रक्षणं नोस्माभिः॥ ५॥ प्रत्यक्पश्चिमवाहिनी॥ ६॥ अभिषिच्यस्नात्वा॥ ७॥ ब्राह्म
णाश्रयेःकृतशांतिकाःसंतोगवादिभिःपूजयिष्यामः॥ ८॥ विधिःप्रतीकारःमंगलायनंच॥ किंचदे

२॥

मधुद्विषो वाक्यमाकर्ण्य तथेत्यभिनंद्य उत्तीर्य समुद्रं ॥११॥ सर्वश्रेयोपबृंहितमित्यत्र संधिरार्षः भगव
ता उक्तैरपि सर्वैः श्रेयोभिः सहितं चक्रुः ॥१२॥ पीयत इति पानं मैरेयकं मदिराविशेषं मधुस्वरं दिष्टेन
दैवेन विभ्रंशिता धियः ॥ नदस्य द्रवतस्तस्याने तद्भवितमिति भावः यस्य द्रवैः रसैः ॥१३॥ कृष्णमायावि
मूढानामिति मुख्यो हेतुः संघर्षः कलहः ॥१४॥ ततो युयुधुरित्याह ॥१५॥ पतत्प इतस्ततश्चलंत्यः पताका येषु तैः

इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृद्धा मधुद्विषः ॥ तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययू रथैः ॥ तस्मिन्भगव
तादिष्टं यदुदेवेन यादवाः ॥ चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितं ॥१२॥ ततस्तस्मिन्महापानं
पपुर्मैरेयकं मधु ॥ दिष्टविभ्रंशितधियो यद्द्रवैर्भ्रश्यते मतिः ॥१३॥ महापानाभिमत्तानां वीरा
णां दृप्तचेतसां ॥ कृष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुमहानभूत् ॥१४॥ युयुधुः क्रोधसंरब्धा वे
लायामाततायिनः ॥ धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः ॥१५॥ पतत्पताकै रथकुंजरादि
भिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ॥ मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहन् शरैर्दद्भिरिव द्विपा वने
प्रद्युम्नसांबौ युधि रूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी ॥ सुभद्रसंग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ सु
मित्रासुरथौ समीयतुः ॥१७॥ अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादयः सहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः ॥ अन्यो
न्यमासाद्य मदांधकारिता जघ्नुर्मुकुंदेन विमोहिता भृशं ॥१८॥ दाशार्हवृष्ण्यंधकभोजसात्वता म

रथादिभिर्मिथः समेत्य मदत्यक्त्वा निजत्वर्थः ॥ नद्भिर्दंतैः द्विपा ॥१६॥ मिथः समेत्य त्यक्तसख्यपूर्वैः श्वशुरज्ञात्यादिव
तर्भिः गदौ श्रीकृष्णसहभ्रातेकः ॥ पुत्रश्चापरस्तौ सुमित्रासुरथाविति द्वयोर्मात्रा सुरथानामावाकि
तः ॥१८॥ मदांधेन मदेन मनसा बलात्कारिता ॥१९॥ दाशार्हादयो नव नानापृथपाः अर्बुदा माथुराः शूरसेनाश्च तन्नदे

भात्यभिख्यातिमिरावादिशब्दानां सम्प्रति योगिवद्विज्ञातव्यास्ततो मात्रलाघवाद्विशेषं ॥ मित्रैः सुमित्रास्ताश्च
हत्वा हतवंतः ॥ १९ ॥ धनुर्धरधनुः भुजङ्गमः ॥ २० ॥ पश्यन्तो लोकसङ्घाः सन्तो भूताः तेन श्रीकृष्णमपि ॥ २१ ॥ प
त्नीकं प्रतिपद्य ॥ २२ ॥ परकाम्युष्टिरूपो परिवाबुद्धयमसर्वार्थनिमित्तः कोपः कुले सन्तत्यं नित्यो ॥ २३ ॥ यो
पुत्राश्चयथान्यत्नीभिर्भ्रात्रीभिश्च स्वस्तीयदौहित्रपित्र्यमातुलैः ॥ मित्रैरामित्रैः सुहृद्भिः सुहृदि
तीतिस्नेहज्ञातयपवसूद्भाः ॥ २४ ॥ शरे भुद्दीयमाने भुमन्यमाने भुथ न्वस्य ॥ शास्त्रे भुतीयमाने भु
पुष्टिमिर्जन्कुबेरकाः ॥ २० ॥ तावन्नकल्पाद्यभवन्सर्वा विज्ञानुष्टितामहताः ॥ नत्रु हि पस्त कृसेन
वार्यमभगास्तुतं चते ॥ २१ ॥ प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभद्रं चमोहिताः हतकृतार्थयारान्न त्वाप
न्नाश्रातताथिनः ॥ २२ ॥ प्रस्थितावपि संहृष्टा वुधयमकुरुनंदन ॥ परकाम्युष्टिपरिवाश्चरंतोनत्र
तत्पुपि ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायाहतात्मनां ॥ सर्वार्थक्रोधः तयं तिस्मैवे नवो
त्रिर्ययावनं ॥ २४ ॥ एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः ॥ अवतारितो भुवो भार इति मेनेवशे
षितः ॥ २५ ॥ रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषं ॥ तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मान
मात्मनि ॥ २६ ॥ रामनिर्याणमालोक्य भगवान्देवकीसुतः ॥ निषसाद धरोपस्थे तूष्णीमासा
द्य पिप्पलं ॥ २७ ॥ बिभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रभया स्वया ॥ दिशो वितिमिराः कुर्वन्विधूम इव
पावकः ॥ २८ ॥ श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं तप्तहाटकवर्चसा ॥ कौशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं सुमङ्गलं
योरां परमपुरुषध्यानं लब्धप्राणमेवाह ॥ संयोज्येति मानुषलोकं भलोकं मनुष्यरूपतां वा ॥ २९ ॥ यो
स्य महतेलभ्राजिष्णु रूपं ॥ तदेवानुवर्णयति श्रीवत्साङ्कमिति चतुर्भिः सुन्दरस्मितं वक्त्रं यस्मिंस्तत्‌॥

श्री·भा·
प·टी·
१२९

वनमालयापरीतांसं गानियमितस्वन॥ तिग्मायुधैश्चपरीतांगं पंकजारुणं वामपादं दक्षिणोरौ कृत्वा आसीनं रूपं बिभ्रत॥२२॥ जरानामकश्चिल्लुब्धको मृगबुद्ध्या मृगास्यमिवाकारो यस्य चरणं॥२३॥२४॥ ब्रह्मशापकृतमेव न त्वात्तवापराध इति चेदत आह यस्येति वात्मयोगारचितं स्वाधीनमायारचितं॥ विरिंचप्रमुखा न यान्ति हृद्गत

कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकांगदैः॥ हारनूपुरमुद्राभिः कौस्तुभेन विराजितं॥ वनमालापरीतांसम् तिग्मश्रीनिजायुधैः॥ कृत्वोरौ दक्षिणे पादमासीनं पंकजारुणं॥२२॥ मुसलावशेषायःखंडकृतेषुर्लुब्धको जरा॥ मृगास्याकारं तच्चरणं विव्याध मृगशंकया॥२३॥ चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वा स कृतकिल्बिषः॥ भीतः पपात शिरसा पादयोरसुरद्विषः॥२४॥ अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन॥ क्षंतुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक मेऽनघ॥२५॥ यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वांतनाशनम्॥ वदंति तस्य ते विष्णो मयासाधु कृतं प्रभो॥२६॥ तन्माशु जहि वैकुंठ पाप्मानं मृगलुब्धकं॥ यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्यां सदतिक्रमम्॥२७॥ यस्यात्मयोगरचितं न विदुर्विरिंचरुद्रादयोऽस्य तनयाः पतयो गिरां ये॥ त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदंजः॥ किं तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीमः॥२८॥ श्रीभगवानुवाच॥ मा भैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे॥ याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदम्॥२९॥ ॥ ॥

यस्य ये चान्ये गिरां पतयो वेदद्रष्टारः तेऽपि न विदुः तस्य ते विचित्रमायस्य॥ एतद्ब्रह्मशापादिरूपं जनसामस्कृत यः पापयोनयो वयं किं गृणीमः कथं वर्णयामः अतस्त्वदासत्तो आशुमां जहीति भावः॥२८॥ ॥२९॥

(१२९)

पद्दलकगुपाधिधर्मीः स्थौल्यादयो मेन वस्तुतः संतीति ॥ औपाधिकत्वेपि सम्यत्वं किं न स्यादित्याह ॥ स्था
ल्याख्यिनानायामेन स्थ्यवर्तिनः क्षीरस्य तापमलस्य तापात्मेरलावद्धिर्भोगस्मृतत्स्नहभं सचर
थिः पाकः न चात्र किं चिन्निष्या प्यवेदेहादिभिः सन्निकर्षोनस्संबंधात् तन्निमित्तासस्तिः गुरुषस्सभ
वति अस्य वः मात्राः भ्राधायो मनः भूत्रोधात् ॥ उपाधिधर्मो उद्वृते नः तत्पाहि ॥ निदाबादि नादे हेन
मेदं द्वियाणां तापः ततः मात्र स्यततो मनसद्भेवयथा यथमत्र ॥ यद्वकस्यस्यसमावो ध्रुवं इति
नत्राहरत्यत्वेति ॥२१॥ अध्रुवत्वेपि यदा योनृपतिः सअज्ञानां शास्ता गोमा च ॥ यदहं शास्ता आदेः क्षिता
पिपि हृयेषद्ध्विनित्याह ॥ यो मुनस्य किंकरः सपिष्टन पिनष्टि निष्फलं नकरोति ॥ स्त्वत्राय
स्यात्स्वधिता पामयसो भिता पत्नस्नापनं स्तुलगर्भं रथिः ॥ ह्रेहे द्वियात्साश यस्तिनि कुर्व
तेनसहृतिः गुरुषस्तात्रु रोधात ॥२२॥ या स्त्ववभिमानस्त्वयाति मेजानोपः किं करोत्येतेन्नपिन
ष्टि पिष्ट ॥ स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यघौघं ॥२३॥ तन्मे भवान्नरदेवा
भिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य ॥ कृषीष्ट मैत्रीदृशमार्तबन्धो यथा तरे सदवध्यानमंहः
॥२४॥ नविक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्येन वीताभिमतेस्तवापि ॥ महद्विमानात्स्वकृता
द्धि मादृङ् नङ्क्ष्यत्यदूरादपि शूलपाणिः ॥२५॥ इति श्री पंचमस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥१०॥
नयनमेपि शास्तरीश्वरात्तासमाप्नेनैव सफलत्वात्तदाह ॥ स्वधर्ममिमम च्युतस्याराधनं कुर्वन्
यस्मादघौघं जहाति ॥२३॥ यस्मादेवं मम तवडकं विपरीतं प्रतिभाति ॥ तत्तस्मान्नरदेवाभिमानमदे
न तुच्छीकृतास्तिरस्कृताः सन्तमाभवादृशा येन तस्य मे मैत्रीदृशात्तंबन्धो रहुगणो हर्षेण कृपां करोतु
सतामवध्यानं येन प्रायात् तरिष्यामि ॥२४॥ ननु मम। वज्ञाकृतविकारा भावात् ॥ कृतं पापं तत्राह
नेति यद्यपि नवविक्रियानास्ति ॥ विश्वसुहृत्सखस्य सर्वदेहसाम्येन स्यात्तथापि देहेषु वि
गताभिमानस्य तथापि महतामवमानात्माहृशो विनश्यति ॥ अहं शूलपाणिरपि विनश्यति

भा॰
पं॰टी॰
२४

पकारं दृष्टेऽयं संदृष्टो रह्मणागमहीभृता ॥ उपादिधान्यरं ज्ञानं संयोगी नि निगद्यते ॥ एको विद्वानवि
ह्वानपि तेको विद्वान्वादाउ हृह णिकालनत्स्यान्वादानेव वदसि ॥ एषोऽन्तः यसंन विद्धांम
र्वेत्तोन भवसि ॥ कृतो हि यस्मात् ॥ यद्वाभिध्यादि लोकिकस्यैव हानं त सत्स्मात् ॥ न नेन
रयत्तं न विचारेण सहनं वदसि ॥ किं न विचारं संवदसि ॥ एतान सत्सु ॥ १ ॥ वेदिको पिकसंयवहा
रो नैव सत्स्य इत्याह ॥ नस्यैव ति ॥ इरवो गाहीः नरहसबोधिनो मेधाय ज्ञा नवा विना नोविला रः न हि
वधा स विद्यास ॥ उत्स्यपिकविज्ञस्मिनेषु विलसितेषु तत्त्वं वा ऽनुतिश्चित नत्र वकाशि ॥ न प्रका

ब्राह्मण उवाच ॥ एको विद्वान्को विद्वान्वादाना न वदस्य यो नाति विद्वान् व विद्वः
न स्म रयो हि यवहारं सनेन तत्त्वमयो न तद्वामनन्ति ॥ १ ॥ नस्यैव राजन्गुरु
गाहं मेधवि तानविद्यारुविरभिनेषु ॥ न वेदवादेषु दितं न वाहं सं प्रमाण
मुद्दो वेव कालिसाधु ॥ २ ॥ न नस्मातत्स्यहेणाच साक्षाद्वीपकोऽपिवा
वः संमासन ॥ स्वमेनिरुक्त्या गरहमेधि हिलो स्थ्न न च स्यहेयानुमिनं स्वयस्मात् ॥ ३

शाने ॥ नया व ष्कानि नेह नानानाशिकिंचनेत्याहि ॥ गुद्धो हि स्मा हि मूत्यः साधुः रागादि मृत्यस्व
मायेणेति ॥ ईश्वरार्पितकर्मणां परमार्थफलत्वाभिप्रायेणेक ॥ नन्वष्कानवेदानामपि
गुणं कर्मस्य हुतेः कथमसत्यत्वानगाह ॥ नेति ॥ २ ॥ सांता यथावत्तत्त्वं नानायवरोयस्मा
पिवेदानवाच सम्यगासन ॥ व मकु सर्वमेधा निरुक्ति स्या मन्महेष्टाने न रहस्यत्वादि हेतना
स्वयमेव हेयत्वेनानुमितं यस्मात् ॥ ३ ॥ एवंभयं च स्वसम्यत्वेन इकेनिराकृत्य स्वसारस्वा
पिनडकां सत्यतानिराकरणेन स्वमनो निमित्तनामाहयावदिमादिनायावदृश्यायसमाति

२५

मनोधर्मवद्दृश्यत्वादिभिर्गौरत्ववद्देहधर्मीकृतं भवति तावन्मनोनिरंकुशं स्यात् ॥ ७ इत्यत्र कृपालं धर्मे श्रव
रमधर्मे वा आत्मनोऽस्ति ॥ केचित्तु नोभिन्नी नेद्रियैः आकृतिभिः कर्मेद्रियैश्च तत्र अपमीय मेवासना
युक्तं ॥ नदेवानेकदेहादि विविधं करोतीत्याह सद्भूति ॥ ४ ॥ तन्मात्मनाह विशेषणात्वेनतत्त्वनर
सर्वैः ॥ वासनायुक्तं आत्मनोपाधित्वादात्मा ः नोविषयैरूपरक्तोनुविद्धः अतोगुणमयत्वादहंगुणो
दितस्तत्र आत्मसमानः ॥ अतएव विकृतः कामादिपरिणामवान् ॥ घोरत्वान्मायोरत्वाकलामूल
नेद्रियद्रूपासद्गुणः इत्यादिभिः सहद्रव्यरूपभेदैर्देवतिर्यगादिरूपं बिभर्ति ॥ अतएव हि दृश्य
स्य एव निवृत्ति रूपत्वं च शरीरे सविशेषैः देहभेदैस्तत्त्वनोति ॥ नामभिर्विभ्रमत्वे फलोपदेशो भावत्वा
याव मनोरजसा दृश्यमानत्वेन वानमसा वा नुरुद्ध ॥ चेतोभिराकृतिभिरातनोति निरंकु
शाकृपालवेन देवा ॥ ४ ॥ तथा सन्नात्मा विषयोपरक्तो गुणप्रवाहो विकृतः घोरत्वात्मा वि
भक्तस्वरूपनामभिरूपभेदमनेन देहिष्वेव गुरेतन्नोति ॥ ॥ दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रकालो
पपन्नं फलमाव्यनक्ति ॥ आलिंग्य मायारचितान्तरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः ॥ ६ ॥
तथा तत्र व्यवहारं सदाविःस्वरूपसाक्षी भवति स्थूलसूक्ष्मः तस्मान्मनोलिंगमदोवदंति
गुणैः फलं च तद्धेतुरूपं करोतीत्याह ॥ ॥ दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च मोहं तीव्रं तु निवारे कालसामेफ
लसवत्वेनोभिव्यनक्ति स्यनेतितद्गुनरः कथं स्तनेतीत्याह ॥ स्वदेहिनमालिंग्य ॥ आलिंगनेकार
णमाह ॥ मायया रचितमन्तरात्मा जीवो यस्याधिः उपाधिता माह संसृतिचक्रे कूटयतीति तथा
तथा यामकूटस्थ ॥ एवं भूयं मनोनिबंधनः संसारो जीवे फलतीत्याह तावानिति ॥ ७ ॥ आ
विःप्रकाशमानः सदा तेजेन ससाक्षी रूपो भवति ॥ स्थूलसूक्ष्मः नाथत्वमहम्मनसः स
सारहेतनवरूप संहरन ॥ मोक्षस्थापितदेव कारणमित्याह ॥ तस्मादिति ॥ अतो मनः लिंगका
रणं गुणत्वेन गुणाभिमानितत्त्वेगुणानं तत्त्वाहि मनेतदेव परमवरं च तत्त्व ॥ ७ ॥

भा॰
टी॰
४९

कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणं अत्र स्वाभेदादित्याह ॥ गुणेति ॥ नैर्गुण्यं निर्गुणत्वं ॥ अयोर
तिकान्स्मिन्नदृष्टान्तेन स्फुटयति ॥ यथेति ॥ अम्बरात्तु सूनन्तथैवं पदं स्रजमास्रवरश्च पमहा
भूतानामत्वेव ॥ ८ ॥ अन्यत्राप्यदाहृतीर्दर्शयति ॥ एकादशाहृतयश्चासन् ॥ प्राकृतयः क्रिया
कारः पंचविधपञ्चतालाकाराः पंचअभिमानश्चेति ॥ ९ ॥ देवीरभूमीः विषयान् ॥ विषयाने
वाह ॥ गंधादयः पंचज्ञानेन्द्रियद्वारा गृह्यमाणानां ॥ विषयाः आहुतिः रूपेषु वः प्राहः विसर्गाद
यः पंच ॥ कर्मेन्द्रियद्वारा कर्मकारकाणां विषयाः रतिः संभोगः अतिगृतिः ॥ १० ॥ अस्या
भि ॥ मानविषयत्वप्रकारमाह ॥ एकादशाहुरस्तीति कियताइति स्वीकरणं ॥ अयमर्थः पारी

गुणानुरक्तं व्यसनाय जन्तोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात ॥ यथाप्रदीपो घृतवर्तिम
श्रन्शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वं ॥ ९ ॥ पदेन याशगणकर्मजुवद्धेहीनीमेनः अप
तेन्यतंत्रे ॥ एकादशासन्मनसो हि हैतयश्चाकृतयः पंचविधाभिमानः ॥ १० ॥ मा
त्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदन्ति हैकादश वीर भूमीः ॥ गंधाकृतिस्पर्शरसश्रवां
सि विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः ॥ ११ ॥ एकादशंस्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वा
दशमेकमाहुः ॥ द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकाद
शमभिमानस्यनन्त्येयत्तयागेथा

दिबुद्धिविषयः ॥ नापि कार्येन यावित्सर्गादिवन् ॥ किं तर्हि ममेति ॥ भोग्यायतनत्वेन स्वीकार्यंत
या विषय इति एके तु विवेकिनामेव शरीरं ममत्वाभिमानविषयः ॥ नतु मूढानां अतो मत्र
टहृष्टा ॥ अहं अहंकारं द्वादशं शाहुरस्तनरमाहुः ॥ तस्य च शरीरमेव शय्यास्वेदादशविषया
माहुः ॥ नव हि जीवो हंकारे शरीरे ॥ यतः श्रुतिशाय्यनाम्रहबद्ध्यते ॥ तासां च तीनाम

CC-0 Shri Krishna Museum. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सूक्ष्मवाकायसंभाषितनय ॥१९॥ एकैकराशिस्तर्द्दशाहं हृषः सप्तगणास्ततो मासिमासमुपासते इत्यन्वयः ॥१९
सूर्यस्तुतिः कोशादयं सगणसूर्यस्तरेयथाभवतितथा ॥२०॥ इति पंचमस्कंधे काया मेकविंशोध्यायः ॥२१॥
द्वाविंशेसोमशुक्रादेः स्थानमाहोत्तरोत्तरं तन्मध्ये सारेणष्टानिष्टेनयान्तरं ॥१॥ राशीनामभिमु

तथावालखिल्याऋषयोंगुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणिपुरतः सूर्यं सूक्तवाकायनियुक्ताः संस्तुवंति ॥१८॥ तथान्येचऋषयोगंधर्वाप्सरसोनागाग्रामण्योयातुधानादेवाइत्येकैकशोगणाः सप्तचतुर्दशमासिमासिभगवंतंसूर्यमात्मानंनानानामानं पृथङ्नानानामानः पृथक्कर्मभिर्द्वंद्वशउपासते ॥१९॥ तथान्तरेसार्धनवकोटियोजनपरिमंडलंभूवलयस्य क्षणेनसगव्यूत्युत्तरंद्विसहस्रयोजनानि सभुंक्ते ॥२०॥ इतिश्रीपंचमस्कंधेज्योतिश्चक्रसूर्यरथमंडलवर्णनंनामैकविंशोध्यायः ॥२१॥
राजोवाच ॥ यदेतद्भगवतआदित्यस्यमेरुंध्रुवंचप्रदक्षिणेनपरिक्रामतोराशीनामभिमुखं चप्रचलितंचाप्रदक्षिणंभगवतोपवर्णितममुष्यवयंकथमनुमिमीमहीति ॥१॥ सहोवाच ॥
यथाकुलालचक्रेणभ्रमतासहभ्रमतांतदाश्रयाणांपिपीलिकादीनांगतिरन्यैवप्रदेशांतरेष्वप्युपलभ्यमानत्वात् ॥ एवंनक्षत्रराशिभिरुपलक्षितेनकालचक्रेणध्रुवंमेरुंचप्रदक्षिणेन परिधावतासहपरिधावमानानांतदाश्रयाणांसूर्यादीनांग्रहाणांगतिरन्यैवनक्षत्रांतरे राश्यंतरेचोपलभ्यमानत्वात् ॥२॥

तमती

एवमप्रदक्षिणंचउपवर्णितंसमेतंचलनं दक्षिणेनकरोति
लिवहनाअमुष्यवयंकथमनुमिमीमहि एतत्कथयेत्तास्यामोविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥१॥ चक्रवशात्स्व
तंत्रगतिद्वयमविरुद्धमितिपरिहारार्थः ॥२॥ ॥

श्री॰भा॰ पं॰ टी॰

तेन कालनियमेन कर्मणां विशुद्धेः साक्षुरादयस्तिथिमिश्रहूतमाप्तानंतं विभज्य विनिहितायमानः विन-
कोमाराः यथोपजोषं यथाकर्मभोगं स्वतनुगतास्तरीमोसादीन् ॥३॥ वर्णाश्रमाचारानुवर्तिनः पुरुषा
स्तथा ग्राम्याः तैः कर्मभिः इंद्रादिरूपेयो गाविनानेस्मध्यानादिभिरेतर्यामिरूपं पूजयंते ॥४॥ सएव स
गम्यमासादिरूपवदादिकारणमित्याह ॥ सएष लोकानामात्मा यावापृथिव्योरंतेर्ण मध्ये यन्नभोव
लयमेनमिहेतस्य मध्ये यत्कालचक्रं ॥ तद्गतः राशिभिर्मासादिभिः संज्ञाभेदैश्चैवराशिसंज्ञाभ्यावा
दृमासान्तो ॥ मासमाह ॥ पक्षद्वयं मासस्तु तिथ्यान्द्रेण मानेन सपादं महान्तत्र द्वयं सौरेण दिवानक्तं

सएष भगवानादिपुरुषएव साक्षान्नारायणो लोकानां स्वस्तय आत्मानं त्रयीमयं कर्मविशु-
द्धिनिमित्तं कविभिरपि च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य मधुवसंतादिषु ऋतुषु
यथोपजोषमृतुगुणान् विदधाति ॥५॥ तमेतमिह पुरुषास्त्रय्या विद्यया वर्णाश्रमाचारानु-
पथा उच्चावचैः ॥ कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्च श्रद्धया यजन्तोऽञ्जसा श्रेयः समधिगच्छन्ति
अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृथिव्योरन्तरेण नभोवलयस्य कालचक्रगतो द्वादश
मासान् भुंक्ते राशिसंज्ञान् संवत्सरावयवान्मासः पक्षद्वयं दिवा नक्तं चेति सपादर्क्षद्वयमु-
पदिशन्ति ॥ यावता षष्ठमंशं भुञ्जीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते संवत्सरावयवः ६ अथ च
यावतार्धेन नभोवीथ्यां प्रचरति तं कालमयनमाचक्षते ॥७॥ अथ च यावन्नभोमण्डलं सह
द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां कार्त्स्न्येन सह भुञ्जीत तं कालं संवत्सरं परिवत्सरमिडावत्सरमनु-

वत्सरं होरात्रमिति विभेण षष्ठमंशं राशिद्वयं ॥९॥ मंडलाभ्यां सह भुंजीत सह इसूर्यः यदा शुक्लप्रति-
पदि संक्रांतिर्भवति तदारभ्य चांद्रयोर्मासयोर्युगपद्भुक्तो भवति स संवत्सरः ततः सौरमानेन
वर्षे षट् दिनानि वर्धन्ते चांद्रमानेन च षट् ह्रसन्ति ततो द्वादशादिन व्यवधानाद्भयोर्वर्षयोः प्रथमं
द्वाभ्यां भवति ॥ एवं पंचवर्षाणि गच्छन्ति तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः पुनः षष्ठः संवत्सरो भवति तदे

प्रथमे यावन्तः ततः सहस्रशः ततः कोटिशः स्युः ते न मिथः स्युर्नैव स्वतः किंतु क्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात्
तस्य चानन्तशक्तित्वात् ॥ अनेनास्य सृष्टिसामर्थ्यं यद्वा तासां मिथ्यात्वमनेनोक्तं ॥ कोटिशो भवंत्य-
नन्ताः क्षेत्रज्ञत एव स्युः ॥ न स्वत एव सत्तालाभेन न तु मिथो न च स्वत इति यदा क्षेत्रज्ञो जीवस्तस्मा-
त्स्युः तस्याविकारित्वान्न मिथः इतरेतराश्रयापत्तेर्न स्वतः आत्माश्रयत्वापत्तेः अतो मिथ्याभू-
तान्येवेति । तदेव श्लोकद्वयेनाह गुणकर्मानुरूपं मनोवृत्तीः ॥ अथ तन्नियन्तृकं ॥ तत्स्वरूपं विविनक्ति अम-
दात्तेवृत्तयस्तन्नियन्तृकं तदेव तत्त्वमाह ॥ क्षेत्रज्ञ इति ॥ जीवस्य जीवोपाधेः अविशुद्धकर्तुर्मन-
सः नित्याः प्रवाहरूपेणाविच्छिन्नाः जाग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताः सुषुप्ति क्वापि सूक्ष्मभौ तिरोभूताः

सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः ॥ क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूती
जीवस्य मायारचितस्य नित्याः ॥ आविर्हिताः क्वापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशु-
द्धकर्तुः ॥११॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः ॥ नारायणो भगवा-
न्वासुदेवः स्वमाययात्मन्यवधीयमानः ॥१२॥ यथानिलः स्थावरजंगमानामात्मस्वरूपेण
निविष्ट ईशेत् ॥ एवं परो भगवान्वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः ॥१३॥

प्रपश्यति ॥ एवं स्वाश्रयस्तामी क्षेत्रज्ञस्यात्मनस्तत्त्वमभिमर्थः क्षेत्रज्ञो हि द्विविधः त्वंपदार्थो जीवः तत्पदा-
र्थ ईश्वरश्च ॥ तत्राद्यो निरूपितः इदानीं तत्पदार्थं ईश्वरं निरूपयति ॥ क्षे ॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा व्यापी पुरा-
णो नवो नित्यं कारणात्मा सन् पुरुषः पूर्णः साक्षादपरोक्षः स च स्वयंज्योतिः ॥ न तु ज्ञानस्य विषयत्वेना-
पि यत्नेनैवापरोक्षः ॥ अजो जन्मादिशून्यः परेषां ब्रह्मादीनामपीशः नारं जीवसमूहः सोऽयनं
यस्य इति यतः ॥ भगवानैश्वर्यादिषड्गुणवान् वासुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः स्वाधीनया मायया
आत्मनि जीवे च अवधीयमानः अवस्थाप्यमानः कर्मकर्तृप्रयोगः तन्नियंतृत्वेन वर्तमान इत्यम्

तदेवमात्मनः सूक्ष्मत्वं संसारस्य च मिथ्यात्वं प्रदर्श्य तदानीं न निवृत्तिमाह ॥ न यावदेतां वयुनोदयेन ज्ञा
नोदयेन मायां यावन्न विधूय आत्मतत्त्वं न वेद तावदिह भ्रमति ॥ यावच्च विषयाञ्जरं मन एव वा न
पहेयमिति न वेद ॥ तावत्त्रिवेदाभावात्मतिभ्रमस्येवेत्याह न येति ॥१६॥ आत्मनो लिंगमुपाधिभूतं
मनः संसारतापानामावपनं क्षेत्रं यावन्न वेद तावत् भ्रमतीत्यन्वयः ॥ तापावपनत्वे हेतुः य

न यावदेतां तनुभृन्नरेंद्र विधूय मायां वयुनोदयेन ॥ वि
मुक्तसंगो जितषट्सपत्नो वेदात्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत् ॥१६॥
न यावदेतन्मन आत्मलिंगं संसारतापावपनं जनस्य ॥ य
च्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबंधं ममतां विधत्ते ॥१७॥
भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्यमुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्तः ॥ गु
रोर्हरेश्चरणोपासनास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषं
१८ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ब्राह्म
णरहूगणसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

ममतः शोकाद्यनुबंधं ममतां च विधत्ते ॥१७॥ मनस्तमात्मनः भ्रातृव्यं शत्रुं अदभ्रवीर्यं महाप्रभावं उपे
क्षितं संप्रवृद्धं स्वयं व्यलीकं मिथ्याभूतं तेनात्ममोषमात्मानं मुष्णातीति तथा ॥ गुरोर्हरेश्चरणोपास
नमेवास्त्रं यस्य तथाभूतः सन् ॥ जहि नाशय ॥१८॥ ॥ इति श्रीभागवते भावा
र्थदीपिकायां पंचमस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥११॥

हारइबोकुनराहढः संदेहेनमहीभर्त्ता॥ सयोगीसर्वसंदेहानपानुदइतितीर्थेन॥ ९॥ कारणमीघकनसे
वलोकसरत्नणापौविग्रहोदेहोयस्य॥ स्वरूपेणपरमानंदप्रकाशेनतुच्छीकृतोविग्रहोयेन हे अव
धूतयोगेश्वरद्विजबंधोर्लिंगेनवेषेणनिगूढोनित्यानुभवोयेनतस्मैनमः॥ ९॥ विशेषतः प्रहृ
ष्टोहाक्रममभिनंदति॥ ज्वरामयार्त्तस्ययथागदंसत्वाजुञ्जरादमौषधंपथ्यंवानिदाघे
नदग्धस्यसंतप्तस्य॥ हिमांभः शीतलमुदकंगमोदकंवातव्याहेब्रह्मन्॥ कुत्सितेदेहेयोमानः
अहंकारः सएवाहिस्तेनविशेषेणादष्टादृष्टिर्विवेकलक्षणायस्यतस्यमेतवदेववचः॥ अमृत

रहूगणउवाच॥ नमोनमः कारणविग्रहायस्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय॥ नमोवधूत
द्विजबंधुलिंगनिगूढनित्यानुभवायतुभ्यं॥ १॥ ज्वरामयार्त्तस्ययथागदंसन्निदाघदग्धस्य
यथाहिमांभः॥ कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेर्ब्रह्मन्वचस्तेमृतमौषधंमे॥ २॥ तस्माद्भवंतंम
मसंशयार्थंप्रक्ष्यामिपश्चादधुनासुबोधं॥ अध्यात्मयोगग्रथितंतवोक्तमाख्याहिकौतू
हलचेतसोमे॥ ३॥ यदाहयोगेश्वरदृश्यमानंक्रियाफलंसद्व्यवहारमूलं॥ नसंजसातत्त्व
विमर्शनायभवानमुष्मिन्भ्रमतेमनोमे ४

तत्समौषधं॥ २॥ ममसंशयार्थंविषयमर्थंप
ध्यात्मताभिग्रथनात्तावत्तदुक्तंवचः॥ अध्यात्मयोगेनग्रथितंत्वदौघंयत्पूर्वंभवतासेवेत्याख्या
हिकौतूहलयुक्तंचेतोयस्यतस्यमम॥ ३॥ तद्यदाहितेष्वक्रमविग्रलक्ष्मीमादिनाभारवा
हनादिक्रियायाः॥ तत्फलेच॥ अमादिप्रमत्वादिभिर्दृश्यमानेसत्॥ अबाधितमपिव्यव
हारमात्रमूलंपदार्थतः॥ अबाधितस्यव्यवहारस्यमूलंकारणमपि॥ नसंजसातत्त्वविम
र्शनायतत्त्वमितिभवान्॥ यदाह॥ अमुष्मिन्नर्थेमेमनोभ्रमति॥ ४॥ ॥

भा०
पं०
३१

अथवा यदि त्वमसि हमित्याह ॥ हे पार्थिव ॥ यः पार्थिवो विकारः स एव कस्य हेतोः कस्मात्त्रिकार
णात्स्थितो वहति च यं भारं वाहकादिजनो नाम प्रसिद्धः यत्त्वं न वलं तिसपायाण्णादिरिति सेना
वा नैव भेदः नस्य च जनरत्वान्न भवः अमसत्र किंच ॥ भवेदेवं यदि स्यात्तस्या प्रयोजितॄप्येन तथे
नरत्वि ॥ अथ व पव व्यतिरेकेणास्मासु हस्तावपविनोत्ति तु पणादि ता शायेनाह ॥ तस्यापि
हद्यो विकारस्यापि ॥ अथ यो आपि उमयं पवित्रुल्याह यः ॥ उरसः स्थलोस्थार्थः ॥ ५ ॥ शिबिका
याम स्थवयवी नास्ति न स्थपिनाप्लिनदाह ॥ सौवीरराजन्नरपदे योनाम यस्य स पार्थिवो

श्रीब्राह्मण उवाच ॥ अयं जनो नाम बलात्स्थितोऽयं पार्थिवः पार्थिवं कस्य हेतोः ॥ तस्मा
पि वाश्रो रथित्वरूपस्य जातामरूमधोरष्णियोधरा सा ॥ ९ ॥ अस्मेस्थिदाबीशिविकावप
सो सौवीरराजेनपदे शस्त्रास्ते ॥ यस्मिन्भवान्तद्वनिना भिमानो राजास्मि सिंधुस्थि
तिरुमेदोषः ॥ १० ॥ योआनि मोत्तमपिकव्हदीनालिख्यानि महद्दनि रतुपद्वोषि ॥ जन
स्यैनामास्मि विकल्यमानोत्पत्नोभुसेद्वह संभासहह ॥ ११ ॥ यदासितानेवं च रोचवस्य
विरामविष्टप्रभवं च निम ॥ ततामसोन्व श्रुवहारमलं तिरुप्यता संचिक्रियया कुम

विकारमास्ते राजेति संधिः आर्षः यस्मिन्भवान्विहताभिमानः सिंधुस्तु राज्ञासीति इमे दे
नाधः सन् ॥ १२ ॥ योआत्वि ह्या निरदहत्त्विहृसपो वर्जसे ॥ अतो निषेधे वयो मासीति सान्तमा
नो महतो मे भावनयाम संघनाशुष्क ॥ १३ ॥ नचोत्तदोजनावयवभावः स्वे स्वांव यवानां भवे
दितिवाच्यं तेषामपि निश्चितः रूपणाद्यिनाशायेनाह ॥ यदेति ॥ नित्यानाशम प्रभवत्रु मतिं
विदामविघ्नः ननदासिनेरस्य विकारस्याभावान्नामसाद्यम्यद्वहारस्य मलकारण

न हि क्षितिः सत्या तस्मात्तत्राह ॥ एवं क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं वर्तनं अर्थं विनैव निरुक्तं पदादितियाहस्म
वृत्तं यस्मिन् ॥ तदपि मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः ॥ कुतः असन्निधानात् परमाणुषु कारणभूते
षु निधानाल्लयात् ॥ अतः परमाणुव्यतिरेकेण क्षितिर्नास्तीत्यर्थः परमाणवस्तर्हि सत्याः सन्तु त
त्राह ॥ ते मनसा कार्यानुपपत्त्यादिभिः कल्पिताः कल्पनाबीजमाह ॥ येषां समूहेन विशेषः सं
तेषां समूहः दृष्टिदृश्यालंबनमित्यर्थः ॥ अवयविनो निरस्तत्वात्समूहग्रहणं ॥ तथापि समाः स
न्ति विषयाः स्वयं वस्तु ॥ भगवन्मायया विलसितत्वादज्ञानेन कल्पिताः ॥ ९ ॥ एवमन्यदपि कृश
त्वादिधर्मकं वस्त्वपनीतं ॥ द्वितीयपदे तेषु भेदादिना उपलक्षितया तथा मायया कृतमवेहि

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवो ये ॥ अविद्यया मनसा कल्पितास्ते ये
षां समूहेन कृतो विशेषः ॥ ९ ॥ एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद्यदसच्च सज्जीवमजीवमन्यत्
द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाजयावेहि कृतं द्वितीयं ॥ १० ॥ ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेक
मनन्तरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यं ॥ प्रत्यक्प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति ॥ ११ ॥

तत्र हेतुर्बोद्धृत्वे स्थूलेन तत्प्रतियोगि ॥ अणुः बृहत्त्वोः दृश्यं उपादानात् ॥ असत्कार्यं सत्कार्यं जीवं चे
तनं ॥ अजीवं जडं तर्हि किं सत्यं तदाह ॥ ११ ॥ ज्ञानं सत्यं वाह्यादिकल्पनं भावत्वेनेति परमा
र्थम् ॥ इति ज्ञानस्य व्यवच्छेदार्थानि षट् विशेषणानि विशुद्धं ॥ तत्त्वाविषयकं एकं तत्त्वनानात्वरूपं अ
नन्तरं त्वबहिः आभ्यन्तरम् ॥ तत्तद्विपरीतं ॥ ब्रह्म पूरितं पूर्णं तत्र परिच्छिन्नं घटादि तत्त्वं वि
षयाकारं ॥ प्रशान्तं निर्विकारं ॥ तदेव स्वरूपं सत्यं न समाधिस्थकं कीदृशं तत्र ॥ येषां परि
णामेन भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य ॥ तद्वासुदेवं वदन्ति ॥ ११ ॥ ॥

॥ ॥ ॥

पतत्वात्मज्ञानं महत्सेवां विना न भवतीत्याह ॥ हे रहूगण एतज्ज्ञानं तपसा पुरुषो न याति ॥ इज्यया
वैदिककर्मणा निर्वपणात् ॥ अन्नादिसंविभागेन दानेन गृहाद्वा तन्निमित्तपरोपकारेण छंद
सा वेदाभ्यासेन न लभ्यादि किं हि पादसिते महत्सेवयाज्ञानाभ्युपायानाह ॥ १२ ॥ यत्र येषु महत्सु ग्रा
म्यकथानां विघातो यस्मात् ॥ १३ ॥ विषयसंगात्स्वयोगभ्रंशं कृतिवदन्निगूढं स्वचरितमाह ॥ प्र
सोनमाह ॥ अहमिति द्वाभ्यां ॥ १४ ॥ विष्णोर्भक्तानामर्चनसंगनिमित्तावेवयोयेनसंगोऽर्थः प्रयोज

रहूगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्गृहाद्वा ॥ न छंदसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना
महत्पादरजोभिषेकं ॥ १२ ॥ यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः ॥ नि
षेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे ॥ १३ ॥ अहं पुरा भरतो नाम राजा
विमुक्तदृष्टश्रुतसंगबंधः ॥ आराधनं भगवत ईहमानो मृगोऽभवं मृगसंगाद्धतार्थः ॥
१४ ॥ सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति ॥ अथो अहं जनसंगादसंगो
विशंकमानोऽविवृतश्चरामि ॥ १५ ॥ तस्मान्नरोऽसंगसुसंगजातज्ञानासिनेहैव विवृक्ण
मोहः ॥ हरिं तदीहाकथनश्रुताभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः ॥ १६ ॥ इति श्रीभाग
वते महापुराणे पंचमस्कंधे ब्राह्मणरहूगणसंवादे द्वादशोऽध्यायः १२ ॥

नेयस्य ॥ १४ ॥ श्रीकृष्णार्चनेन प्रभवः प्रभुर्यस्याः स्मृतिः सेति ॥ जनसंगाद्विशंकमानः अविवृतः
अप्रकटः ॥ १५ ॥ असंगो महद्भिर्यः सुसंगस्तेन जातं ज्ञानमेवासिस्तेन छिन्नमोहः सन् ॥ अध्वनः
संसारमार्गस्यातिपारं यद्यपि नेत्रे पारे हरिं याति ॥ यद्वा पारमतिक्रम्य हरिं याति ॥ अतिर
तिक्रमणे चेति ॥ कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वितीया ॥ तस्य हरेरीहानां कथनश्रुताभ्यां लब्धा स्मृति
र्येन सः ॥ १६ ॥ इति श्रीपंचमस्कंधे भावार्थदीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

वीरुधोलतातरणानि च गुल्मानि च लतादि जालानि च मत्तै रेतैः गह्वरेषु प्रवेशदेवेकठो
रे स्त्रीवै दंशो मत्ति का विशेषै मशिकै श्च यथा कश्चित् दुपद्रुतो भवति एवं कामक मैथिगे ह्वरे गत्
श्च मेव तं मानो दुर्जनैरुपद्रुतो भवति गंधर्वपुरवद्वस्यापिनमेव देहादि कं प्रकर्षेण सत्या व्य
वहरति तिप श्यति कश्चित् क्वापि अत्र प्रस्तुतः स्वतिवेगः उल्कागृह इव अग्रह पश्यन्ताश्चिलीनां भगोल्काम
त्रीनाकोट विशेषा एता स्वतैः गणीयोः शलोम प्राय स्य सद्रु का ष्कका सकावास्ति भी ध्वितो तत्र

श्च मत्तवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे कठोर दंशो मशकै रुपद्रुतः क्वचित्तु गंधर्वपुरं प्रपश्यति क्व
चित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहः ४ अत्र इपश्यिलीस्त्र नकारणश्च लं उल्कं वा जिम्बच्छातातवा
त्मा अप्युपदेंतो चक्षु यतेन्द्र भ्रादिलोमशे चित्तो यानीति आवर्त्तिकौचित्तु ५ क्वचिद्धितो याश
रितोभियाति पर स्मरंना लक्षते निर धः श्रमसाध्य दावको विष रज्जितप्रातिविघ्नते कौ च यत्र हितास

त्वामतोय स्वअत्र वपरोत्तमपि पपवकारोपित्तीलत्याः प्रमत्तमपि पवतारो प्रकस्तुल्याः ये
वांछायापापदेतु सेऽप्युपराप हृतानतल्यान धार्मिकात्से वते मुदीच्चितो यानिइति विफलत्वेन ज्ञा
तान विषयान्न ५ क्षितोयासु सरित्सपतितस्त्वगात्र मंगात्स्य पोदु: खं भवति न वोदकलोभः ते
र्दरि हपरत्र दु:खदानेपावडानाभियाति स्त्रा न खते श्रमिल खतिदावादिभ्योऽग्न्यादि कं वांछति ऊर्ध्व
यत्रापि मरणीयैः दावदावाग्नितुल्य दुःखदं गेहं प्राप्य शोकाग्निना तप्तातिविघ्यते विघ्यते विषीदति

त्रयो दृष्टो विरक्ताय वथा तत्त्वनिरूपणं इति वैराग्य दार्ढ्योपमवोढम्बु पवर्णयते १ अथ
तः पारमित्युक्तेत मेवाध्वानं प्रसिद्धमार्गरूपकेण वैराग्याय प्रपंचयति दुरत्यये दुस्तारे
अध्वनि प्रवृत्ति मार्गे रजस्तमः सत्वे विभक्ताग्निकर्मोपासनात्यंत यापनिरूपतोतितथा स पार्थि
सिद्धः साधीजो व समस्त देः अर्थवरः सुरवीधः सन्नपभावे लिंक साधीजो जेनात्र हुलर्ष
यातित हत अत्र स्याध्याय स्वभारमान रूपउत राध्यापो स्तित्थापि स्वप्रतिपत ये किंचिध्यारमाय

पार्थिवाद्दारुणो० दुरत्यये ध्वन्यजयाति वेशितो रजस्तमः सत्वविभक्तकर्मेदृकं स एव
साधीयेपरं पारिक्षमनत्र भवाद्भूपातिनश मेविंदति १ यस्याग्निमेवस्तल इदेवदस्यवः सा
र्थि वितुं पंतिकुतायकं वल्लीतत्र सोमायवो य त्रदरंति साध्यिकंप्रमत माविष्टुप यथोरणं
वृक्षाः २ त्निवा सतोय प्रविश्यात्त्वबुद्धिस्तत स्ततो धावति भोजत्र टवा कचिच्च न्नात्मा
तपोपुत्र धूम्रादिशो न जानाति रजस्त्वलाद्वः २

तैयस्या भवाद्व्याप्तिने इंद्रियुतामानः घटदस्यव श्रोराः कुत्सितो नायकः सारथि वेधिर्यस्य
तेसा र्थि विलुंपंति तस्य धर्मस्य तनुपभोजेन मुक्तांतोत्स्यः जोमायवः प्रगालतत्त्वा दारापत्यादि
यः तेमे भक्तोविचिते स्येनं प्रविश्य सनो सार्थिको स्थ तं हरति हित सातमन्नीकर्षतिउरण मेव रति
वा मोदिव्वात्मास्य भीवोयस्याः साबुद्धिर्यस्य सः ततेस्ततो धावतीत्युभयत्र तावाने वार्यः वात्या
वत्रवातेस्याऽनुत्यितः पाशुभोनध्वांदिशः रजस्वलैरजोव्याप्तेत्य हिरणी यस्य स प्रानजोना

भा
पु०
९८

नैकशिरसां नैकफणानां गणोत्ति ॥ एतत्पंचपति ॥ कुहकेति ॥ महाभोगवंतो महाकायाः पु
रुषवाहात ॥ हरेर्वाहनात ॥२८॥ विबुधप्रत्यनीकाः देवशत्रवः सकलेषु पिलोकेषु अनुभावोयस्य
तस्यैव तेजसा प्रतिहतो बलावलेपो वीर्यमदो येषां बिलेशयाः सर्पा इव ॥ इंद्रदूत्या सर
माभिर्मंत्ररूपाभिर्वाग्भिः एवं हि वैदिकमाख्यानं ॥ पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टुं सरमा दे

ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशो नाम गणः ॥ कुहकतक्ष
ककालियसुषेणादिप्रधाना महाभोगवंतः पतत्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहादनवरतमु
द्विजमानाः ॥ क्वचित्कलत्रापत्यसुहृत्कुटुंबसंगेन क्वचित्प्रमत्ता विहरंति ॥२९॥ ततोऽधस्ताद्रसा
तले दैतेया दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालेयाः हिरण्यपुरवासिन इति विबुधप्र
त्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हरेरेव तेज
सा प्रतिहतबलावलेपा बिलेशया इव वसंति ॥ ये वै सरमयेंद्रदूत्या वाग्भिर्मंत्रवर्णाभि
रिंद्राद्बिभ्यति ॥३०॥ ततोऽधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शंखकुलिकम
हाशंखश्वेतधनंजयधृतराष्ट्रशंखचूडकंबलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महा
मर्षा निवसंति ॥ तेषामु ह वै पंचसप्तदशशतसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महा
मणयो रोचिष्णवः ॥ पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा विधमंति ॥३१॥ इति पंचमेव

वसुधोरंध्रेण प्रविश्य संधिमिच्छंतः पणयः प्राहुः किमिच्छंती सरमे त्वादि ॥ सा च संधिमनिच्छंती
इंद्रस्तु निर्वर्तकेनाभ्युत्थितिरुपाह ॥ हता इंद्रेण पणयः शयध्वमित्यादि ॥ ते च तन्मंत्राद्वि
भ्यतीति ॥ महाभोगिनो महाफणाः महामर्षाः क्रोधोपेताः पंचादिसंख्यानि शीर्षाणि येषां
षोडशाभिमिति ॥ वक्ष्ये शीर्षाणामस्मिमार्थः ॥३१॥ इति श्रीपंचमस्कंधे चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

प्रह्लादस्त्वेक एवार्थे निस्तातः इत्याह ॥ यस्मात्तु दास्यमिति ॥ स्वपितरि इमे वर्तते सन्ते सति ॥ स्वपितुं
परं भगवता दीयमानमपि भगवतः स्वरूपं परमं पदं इति हन्ता नतत्र गृहे स्वपि ॥ २५ ॥ ननु
त्वमति वीरः कृतत्वमेव बहुमन्यसे तत्राह ॥ तस्मात्तु परमं तु वर्णं प्रसज्जितात् प्रह्लादीणां कथा
यां रागादयो यस्य ॥ परिहीनो भगवदनुग्रहो यस्य सकोवा इत्यन्तं नमिच्छतीति ॥ २६ ॥ अथ

यस्मात्तु दास्यमेवास्मि तं महः किल वह्ने ॥ ननु पितृभ्यो दत्ता कृत्वामयं पदं दीयमानं
भगवतः परमिति ॥ भगवतो परं तेषु बलं च पितरि ॥ २७ ॥ तस्य महानुभावस्यानुपय
स्मृति तक षायः कोवा सहृदयः ॥ परिहीन भगवदनुग्रह परस्परनिरामिवतीति ॥ तस्मा
त्तु चरितं श्रुतं रसादि हरिष्यते ॥ यस्य भगवानुपयं मखिलजगद्गुरु नारायणो द्वारि
ग पाणिः रक्षति स्थिति ॥ निजजनानुकम्पितहृदयो येनानुष्टेन पदादपाकं पुरो या
नमानयुतापुतेदि विजयस्त्राद्विल ॥ २८ ॥ ततोपत्यानन्तान लेमयोनाम हानैव ह्य
युगपिपति भगवता युगानिमित्तिलोकीं ग्रावी कीर्णुत्तानि देवयत्स्वयं युगवयस्त्तुसा
दा स्वयं परोमायाविना मा चाचार्यमहादेवेन परिरक्षितो विगत सर्वभयो महीयते

श्रुकोक्तिः नन्वेवं भ नच्छेहलिस हिन्तमैव चरितं विस्तरेणाकथ्यतां तन्मारतस्य बलेरनु चरितं
श्रुपरि हृष्टं इमे विस्मरिष्यते ॥ यस्यहार्यं च तिष्ठते ॥ निजजनेषु नु कंपितहृन्नावकं परहृदय
यस्य द्वारपालकं दर्शयति ॥ येन श्रीनारायणोन बलेहीनि विधान ॥ दशाकंधरकुत्रापि मि
केन पदानत्राणं गृहेनैव ॥ २९ ॥ यथाह वित्ता स्वमेको बलिः सुतले निहितः सर्वमाले ॥ एवं
म हादेवमको पिमयम त्वातले सुखमास्त इत्याह ॥ ततरन्तिल श्रुपदस्थानं येन महीयते प

ततस्मिन्भगवतो भक्तानां त्वान्निनो चयथा वयं आत्मदेशोनेद आत्मतमेव हरौ समर्पितस्य क्षमिदानस्य तत्फलमि
ति पूर्वेणाव संबंधः ॥२१॥ किंच नेदं भगवद्दत्तं कृपाफलमपि ॥ किं तेकोन भक्तस्य तस्यानेन राज्यभ्रंशेन स्थितिः प्रहते
ति ॥ भगवानमनुष्यश्रेष्ठेनेवानुगृहीतवान् ॥ तत्र हेतुः ॥ यदुत्तेति ॥ आत्मन ईश्वरस्यानुस्मृतिं मुसामीतित था
तदुक्तं ॥ वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ॥ तस्यांतरायो मैत्रेय देवेंद्रत्वादिकं फलमिति ॥२२॥ तस्यैकां
तभक्तिसंप्रपंचामाह ॥ यन्नदतिश्च सिद्धं ॥ इति वदमानामनुवाचदेनन्तयः ॥ कथंभूतः तत्र अथि गातः श्रम्मउ
नद्भगवतो मात्मवतो सर्वेषामात्मन्यालदयात्मतमेव च ॥२३॥ नवे भगवान्ननमसुष्यानुजग्राह
यदुत तस्य नराण्यमानुष्यनि मोघणां मायामय भोगैश्वर्यमेवाततुनेति ॥२२॥ यन्नद्भगवतानधिग
तान्योपायेन याञ्चाच्छलेनापहृतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयो वरुणपाशैश्च संप्रतिमुक्तो
गिरिदर्यां चापविद्धः इति होवाच ॥२५॥ नन्वेवं तावत् भगवान् तत्र जनितस्मानोयो साविज्ञायस्य स
विवो संज्ञायक्षतपकान्तनो तदस्यति स्नम निद्धाय स्वयमुपेंद्रेणात्मानमयाचत आत्मनस्त्री
शिषानोपवनद्रास ॥ अतिगंभीरवयसः कालस्य मन्वंतरपतिवृतं किं यच्छोकत्रयमिदम् ॥२४॥
पाशेर्येन तेन भगवता याञ्चाच्छलेनापहृतस्वशरीरमात्रावशेषितं लोकत्रयं यस्य स संप्रतिमुक्तो बद्धः
प्रविश्यापि सन् ॥२५॥ वतेति सदं भगवान् ॥ विद्वानपि यो साविद्यः यस्यैकांतेन हृदस्यतिः सविद्वः सहायः
यतो मत्तेर्थेहृतः सोपि शुक्र पार्थे शुन्नतेन विस्मानः ॥ न निपुणः ॥ यत उपेंद्रेणाद्वारभूतेनेन तस्मु प्रेंद्रं विरु
यात्मानं त्रैलोक्यमयाचत ॥ तं च पूदं हृदस्यति मतिक्रमे निवा ॥ तस्मित्यसन्नेस पव वराणी योन्नला
कत्रयं ॥ यत स्व्लद तिनुच्छमिस्याह ॥ अतिगंभीरमननं वयोयस्य तस्य कालस्य मन्वंतरेण न परिवृतं वि

मुत्तलेवलितं धुनात्यपालिइ स्तवनयः ॥ कथं भदन्तः ॥ महेदं सम्यग्यियं कर्तुं मिच्छनाश्रयमेपरागितं समपहतं लोक
वयं यस्यमः पुनर्भगवंतोनुकंपयैव तच्छ्रेव शितः सन् ॥ कोहपोन याहि ॥ सकाशमागत्वा वदुवा मनरूपेणाल
ब्रेकायसेन ॥ १८ ॥ केचिन सम्यु नत्वाद्ब्भमिदानफलेमनसैनेतच्चिरात्करोति ॥ नोपवेनदिति ॥ वद्धिल
तिलयेविवरस्यानेपेघ्नरीमेतत ॥ भूमिदानस्यसाक्षात्कारः फलेनभवत्येव ॥ कृतद्वयपेत्तायामेवभ्र
नस्यरातस्यसात्वादपवर्गेतुत्वादित्याह ॥ यन्नत्वसिद्धानेनसतदेवाह ॥ भगवन्सत्प्रीजीवनिकाया
नतेयस्तास्तनतल्लउदारस्थवाः पुण्यस्ने कोविदश्चनाम जोवालिर्भगवता महेदं सम्यगियं वि
कीर्यमाणेनादितेर्लब्धकायो भस्मावद्वामनरूपेणापरागितं स्वलोकं यथो भगवदनुकंपयैव
पुनः ॥ एवे शितं दृष्टिस्थ विद्यमानयोसमस्रुद्धयाश्रियाऽभिनुष्टः स्वधर्मेणाराधयत्समेव
भगवंतमनाथनीयमपुमनसाधसत्त्वा स्तुनाति ॥ १८ ॥ नोपवेनसाक्षात्कारो भूमिदान
स्य यतद्भगवत्यपोषजीवनिकायानांजीवभूतात्मभूतेपरमात्मनिवासदेवतीर्थेन मेपाव
उपपन्नेपरयाष्टहयापरमादवसमाहितमनसामश्रुतिपादितस्य साक्षात्पश्चीहारस्यपक्षिल
निलयेष्वमर्थी ॥ १९ ॥ यस्मादवावत्तनपतनप्रस्तवलनादिषुविवशः ॥ सकृन्नामाभिरणात्स्वकष
कर्मबंधनमंजसाविधुनाति ॥ यस्य देवपतिवाधनंतुमुमुक्षवोन्यथैवोपलभंते ॥ २० ॥
नोजीवस्तत्प्रासावात्मभूतस्य वेजीवनियंतावासावात्मारामस्त्वमर्थः ॥ तस्मिन्संप्रतिपादितस्य ॥ १९ ॥
किंच ॥ यस्यनामतल्लवतादिभुविवशोपिमहदपिरणाद् ॥ कर्मबंधं विधुनोति ॥ कथं भदन्त ॥ यस्य
पतिवाधनेनेदमुक्षवोन्यथैवोपलभंते ॥ विवत्सयेयोगात्सांख्यादिलोशानन्तभवंजीत्यर्थः

यस्मिन्भगवत्तेजसि प्रविष्टे ॥ पुंसवनानि गर्भाः ॥ आचतुर्थाद्गर्भे स्रावः पातः पंचमषष्ठयोरिति स्रावपातौ ज्ञेयौ ॥ १५ ॥ मयेन विरचिताः स्वैरिण्यः कामिन्यः स्वस्ववर्णोपि ॥ तत्राप्यतिचंचलाः पुंश्चल्यः ॥ बिलायनं बि

यस्मिन्प्रविष्टे ऽसुरवधूनां प्रायः पुंसवनानि भयादेव स्रवंति पतंति च ॥ १५ ॥ अथातले मयपुत्रोऽसुरो बलो निवसति ॥ येन ह वा इह सृष्टाः षण्णवतिः काश्चन मायाः याभिर्मायाविनो यथायंति ॥ यस्य च जृम्भमाणस्य मुखतस्त्रयः स्त्रीगणा उदपद्यंत स्वैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति या वै बिलायनं प्रविष्टं पुरुषं रसेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोपगूहनादिभिः स्वैरं किल रमयंति ॥ यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोहं सिद्धोहमित्ययुतमहागजबलमात्मानमभिमन्यमानः कत्थते मदांध इव ॥ १६ ॥ ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान्हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते ॥ यतः प्रवृत्ता सरिच्छ्रेष्ठा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण ॥ यत्र चित्रभानुर्मातरिश्वना समिध्यमान ओजसा पिबति ॥ तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणेनासुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः सह पुरुषीभिर्धारयंति ॥ १७ ॥

लायनं नेत्रसाधयित्वा संभोगासम

र्थं कृत्वा ॥ स्वैरं साधारणा विलासाः तत्सर्वको वलोकः तेनानुरागयुक्तं स्मितं तेन संलापउपगूहनेन च नखादिभिः यस्मिन्नसे उपयुक्ते सेविते ॥ १६ ॥ भवयोर्भवस्य भवान्याश्च चित्रभानुर्वह्निः ॥ तन्नि

भा॰ टी॰ पं॰ ५

७८

उद्यानानि च यत्र तिरस्कृतामरलोकश्रियमतिशयितानि येषु चकासतीमनयः कामिभिः श्रीभिः केषांकुसु
मफलस्तबकाः सुभगमनःकिसलयाश्च तैरवनता रुचिरा विटपा येषां ते ये विटपिनो लतानां मनोरा
लिङ्गितानां श्रीभिः ॥ तथा समिथुनाः चक्रवाकादिमिथुनसहिताः ये विविधा विहङ्गास्तैर्युक्तानां जला
शयानां च श्रीभिः क्रीडास्थानानि ॥ अमलैर्जलैः पूर्णानां पुनः पंकेरुहविभूषितानि ॥ झषकुलोल्लंघनेन क्षु
भितं पङ्कजानां शयानानां नीरं तस्मिन् स्थितानि नीरजादीनि ॥ तेषां वनेषु कृतनिकेतनं येषां ॥ तेषामयांमाद्विरा
उद्यानानि चातितरां मनइन्द्रियानन्दिभिः ॥ कुसुमफलस्तबकसुभगकिसलयावनतरुचिर
विटपविटपिनां लताङ्गालिङ्गितानां श्रीभिः ॥ समिथुनविविधविहङ्गमजलाशयानाममम
लजलपूर्णानां झषकुलोल्लङ्घनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकह्लारनीलोत्पललो
हितशतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतनानामेकविहाराकुलमधुरविविधस्वनादिभिरिन्द्रियोत्स
वैरमरलोकश्रियमतिशयितानि ॥१०॥ यत्र ह वाव न भयमहोरात्रादिभिः कालविभागै
रुपलक्ष्यते ॥११॥ यत्र महाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वं तमः प्रबाधन्ते ॥१२॥ न वा एतेषु वसतां दि
व्यौषधिरसरसायनान्नपानस्नानादिभि॥ राधयो व्याधयो वलीपलितजरादयश्च देहवैवर्ण्य
दौर्गन्ध्यस्वेदक्लमग्लानिरिति वयोवस्थाश्च भवन्ति ॥१३॥ न हि तेषां कल्याणानां प्रभवति कु
तश्चन मृत्युर्विना भगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् ॥१४॥ एकोऽसहायो विहारः तेनाकुलाश्च ते मधु
राश्च विविधस्वनादयः ॥ तैरिन्द्रियोत्सवाः ते च यद्वा समिथुनेत्यादेः तेनैव संबंधः । मनइन्द्रियानन्दिभि
रिति विशेषणानि विशेषणं ॥ तत्र नीरजसामान्येन कमल लोहितशतपत्रेन विशेषः ॥१०॥ अहोरात्रादि

योजनायुतांतरेणप्रत्येकमुच्छ्रिताः आयामो यो ऽःकटादस्यतावद्विस्तारेण ॥ ७ ॥ सामान्येन विवराणि वर्णयति
एतेष्वित्यादिना ॥ अथातलादयः एतेः शाकेनैन ग्रंथेन ॥ एतेषु दैत्यादयो निवसंतीत्यन्वयः कथंभूतेषु अधिकः
कामभोगश्चैश्वर्यानंदश्च विभूतिश्च संपत्तिः तैः सुसमृद्धा भवनादयो येषु ॥ कथंभूताः नित्यप्रमुदिता
अनुरक्ताः कलत्रादयो येषां नश्यति ॥ इतः कामो येषां मायया विनोदो येषां ॥ ८ ॥ किंच हे महाराज येषु मये
उपवर्णितैः स्मैर्यथा संनिवेशावस्थानैः ॥ अवनेरधस्तादुपर्यन्तास्वधः विवरा एकैकशो योजनायुतांत
रेणायामविस्तारेणोपक्लृप्ताः ॥ अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति ॥ ७ ॥ एते
षु हि बिलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानंदविभूतिभिः ॥ सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीड
विहारेषु दैत्यदानवकाद्रवेया नित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबंधुसुहृदनुचरा गृहपतय
ईश्वरादप्यप्रतिहतकामा मायाविनोदा निवसंति ॥ ८ ॥ येषु महाराज मयेन मायाविना विनि
र्मिताः पुरो नानामणिप्रवरप्रवेकविरचितविचित्रभवनप्राकारगोपुरसभाचैत्यचत्वरायतना
दिभिर्नागासुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहोत्तमैः सम
लंकृताश्चकासति ॥ ९

न निर्मिताः पुरश्चकासतीत्यन्वयः कथंभूताः नानाये मणिप्रवरास्तेषां प्रवे
कास्त्याः तैर्विरचितैः विचित्रैर्भवनादिभिः ॥ तथा विवरेश्वराणां गृहोत्तमैश्च समलंकृताः कीदृशै
र्गृहोत्तमैः ॥ नागासुराश्च मिथुनीभूताः पारावतादयश्च तैराकीर्णाः कृत्रिमा भूमयो येषु तैः पाठां
तरे नानासनंतं मिथुनविशेषणम् ॥ ९ ॥ रामानुजाय नमः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

श्रीभा ५ टी ८८

महातलं

मेढीस्तंभेबद्धाधान्याक्रमणपशवोबलीवर्दाः ॥ ३ ॥ कर्मसारथिः सहायोयेषां ॥ २ ॥ ईश्वरेणाधानतान्यत
नयोकैवनास्तंभस्तंभमतांतवमाहुकेचिदिति ॥ ज्योतिरनीकंज्योतिश्चक्रंयोगधारणायांस्थितमितिशेषः

सहस्मैवैषांज्योतिर्गणानांग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसाभगवताकालेनभ्राम्यमा
णानांस्थाणुरिवावष्टंभईश्वरेणविहितःशश्वदवभासते ॥ यथामेढीस्तंभआक्रमणपशवःसं
योजितास्त्रिभिःसवनैर्यथास्थानंमंडलानिचरंति ॥ २ ॥ एवंभगणाग्रहादयएतस्मिन्नंतर्बहिर्यो
गेनकालचक्रआत्मीयाध्रुवमेवावलंब्यवायुनोदीर्यमाणाआकल्पांतंपरिचंक्रमंतिनभसिय
थामेघाःश्येनादयोवायुवशाःकर्मसारथयःपरिवर्तंते ॥ एवंज्योतिर्गणाःप्रकृतिपुरुषसंयो
गा[illegible]नुगृहीताःकर्मनिर्मितगतयोभुविनपतंति ॥ ३ ॥ केचनैतज्ज्योतिरनीकंशिशुमारसं
स्थानेनभगवतोवासुदेवस्ययोगधारणायामनुवर्णयंति ॥ ४ ॥ यस्यपुच्छाग्रेऽवाक्शिरसःकुंडली
भूतदेहस्यध्रुवउपकल्पितः तस्यलांगूलेप्रजापतिरग्निरिंद्रोधर्मइति ॥ पुच्छमूलेधाताविधाता
च कट्यांसप्तर्षयः तस्यदक्षिणावर्तकुंडलीभूतशरीरस्ययान्युदगयनानिदक्षिणपार्श्वेतुनक्ष
त्राण्युपकल्पयंति दक्षिणायनानितुसव्ये यथाशिशुमारस्यकुंडलाभोगसंनिवेशस्यपार्श्वयोरुभ
योरप्यवयवाः समसंख्याभवंति पृष्ठेत्वजवीथीआकाशगंगाचोदरतः ॥ ५ ॥

॥ ४ ॥ तस्यपुच्छाग्रेस्थोभागोउदगयनानिअभिजिदादीनिपुनर्वस्वंतानिचतुर्दशदक्षिणपार्श्वेदक्षि
णायनानि ॥ पुष्यादीनि ॥ उत्तराषाढांतानिचतुर्दशवामपार्श्वे ॥ ५ ॥ तदेवस्थानविशेषेणविभज्यद

श्री: भा: टी पं ५

पुनर्दक्षिणायनाश्रयेन तत्र॥ पुष्यो दक्षिणायनस्यादिः॥ आर्द्राश्लेषे तयोर्निवर्तने अभिजिदुत्तराषाढे उत्तरदक्षिणाय
नयोरयनदत्वे श्रवणपूर्वाषाढे यतनिष्ठा मूलं तयोरग्रतः पूर्वमघादीनि॥ ग्रामनक्षत्राणि॥ दक्षिणायनाम्
नानि वामपार्श्वे वंक्रिषु नाम पार्श्वास्थिषु मृगशीर्षादीनि प्रातिलोम्येन पूर्वभद्रान्तानि॥ ग्राम उदगयनन नक्षत्रा

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषे च दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोः अभिजिदु
त्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोः धनि
ष्ठा मूलं च दक्षिणवामयोः कर्णयोः मघादीन्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववंक्रिषु युञ्
जीत॥ तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्ववंक्रिषु प्रातिलोम्येन प्रयुञ्जीत॥ शतभिषाज्ये
ष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत॥ ६॥ उत्तरहनावगस्तिरधरहनौ यमो मुखेषु चाङ्गारकः शनैः
श्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशना स्तनयो
रश्विनौ॥ बुधः प्राणापानयोः राहुर्गले केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः॥ ७॥ एतदु हैव भग
वतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उपतिष्ठेत॥ नमो ज्यो
तिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति॥ ग्रहर्क्षतारामयमाधिदै
विकं पापापहं॥ मन्त्रकृतां त्रिकालं नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्कालजमाशु पापम्

एतानि दक्षिणपार्श्वे शतभिषज्येष्ठे उत्तरदक्षिणायनयोर्यद्वशिष्टे ते कथयोः॥ ६॥ यमोऽनन्तरं न।
यानारायणो ऽश्विनौ च ककुदि गले ... ॥ ७॥ ज्योतिषां लोकाश्रयाय कालचक्ररूपाय नमोऽभिधी
महीति सर्वेषां पतिहेनमेव ... जपतो॥ ८॥ इति श्रीपञ्चमस्कन्धे त्रयोविंशतितमः॥ २३॥

२१

३

ॐ एवं विभिन्नमर्यादापालनं वर्णितं तया ॥ अथ भुवनमर्यादापालनं विभज्यते ॥ १ ॥ चतुर्विंशे रवेरधो
वक्त भौमादिस्थितिः क्रमात् ॥ अतलादिबिलस्वर्गमर्यादाः समवर्णिताः ॥ २ ॥ सूर्यभ्रमणमुक्त्वा संनिवेश-
निरूपणेन नीचानां सूर्यादधस्तनानि निरूपयति ॥ अधस्तादिति ॥ स्वर्भानुः राहुः अलभत लेभे सिंहिकायाः सुतः ॥ १
ग्रहणं वक्तुमाह ॥ यददः प्रतपतस्तरणेर्मंडलं स्वतेजसा तपने मध्यप्रवेशेन तयोर्व्यवधानं करोतीति तथा
अतः पर्वताभ्यामभिचिततानाहमवृवधातीति ॥ २ ॥ तथा भागवते चक्रपरिवर्तमाने परिभ्रमत ॥ अभिमुखमभिमु

श्रीशुक उवाच ॥ अधस्तात्सवितुर्योजनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके ॥ योऽसावमरत्वं ग्रहत्वं
चालभत भगवदनुकम्पया स्वयमसुरापसदः सैंहिकेयो ह्यतदर्हः ॥ तस्य तात जन्म कर्माणि चो-
परिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ १ ॥ यददस्तरणेर्मंडलं प्रतपतः तद्विस्तरतो योजनायुतमाचक्षते ॥ द्वादशसह-
स्रं सोमस्य त्रयोदशसहस्रं राहोर्यः ॥ पर्वणि तद्व्यवधानकृद्वैरानुबन्धः ॥ सूर्याचन्द्रमसावभिधा-
वति ॥ २ ॥ तन्निशम्योभयत्रापि भगवता रक्षणाय प्रयुक्तं सुदर्शनं नाम भागवतं दयितमस्त्रं ॥ त-
त्तेजसा दुर्विषहं मुहुः परिवर्तमानमभ्यवस्थितो मुहूर्तमुद्विजमानः चकितहृदयः आरा-
देव निवर्तते ॥ तदुपरागमिति वदन्ति लोकाः ॥ ततोऽधस्तात्सिद्धचारणविद्याधराणां सदनानि ता-
वन्मात्र एव ॥ ४ ॥ ततोऽधस्ताद्यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतगणानां विहाराजिरमन्तरिक्षं यावद्वायुः

स्वं मुहूर्तमवस्थितः सन् ॥ एवमन्तरा मदवस्थानमुपरागमेवं वदन्ति ॥ तत्र चक्रतनुवक्रस्थितिभ्यां सूर्यग्रासः सर्वे
ग्रासो ॥ ननु ग्रासो सिद्धो ग्रहणं तस्य भावात् ॥ ३ ॥ तावन्मात्र एव योजनायुते ग्रहहीने ॥ तस्याधस्ताद्विमाह ॥ याव-
द्वायुः प्रवातीति तावद्विमानि ॥ तस्याप्यधस्ताद्विमाह यावन्मेघाः ॥ ५ ॥ पृथिव्या उपरि भूर्लोकावधिमाह ॥ यावद

श्री॰ भा॰ टी॰ पं॰ ७१

बुधो व्याख्यातः पश्चात्सहैव वा चरतीति किंचिद्विशेषं चाह तत इत्यादिना ॥ प्रायेण शंसते सूचयति ॥ १३ ॥ अघशंसः
दुःखसूचकः यदि न वक्रेणाभिवर्तेत तर्हि त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैर्यदि न वक्रः स्यात ॥ तर्हि परिवत्सरे ॥ १७ ॥ ३ ॥ इ
तिश्री भावार्थदीपिकायां द्वाविंशः ॥ २२ ॥ त्रयोविंशे ध्रुवस्थानं ज्योतिश्चक्राश्रयस्ततः ॥ शिशुमारस्वरूपे

उशनसा बुधो व्याख्यातः ततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनतो बुधः ॥ सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण शुभ
कृद्यदार्काद्व्यतिरिच्यते तदातिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते ॥ १३ ॥ तत ऊर्ध्वमंगारकोपि
योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानः ॥ त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैरेकैकशो राशीन्द्वादशानुभुंक्ते ॥ यदि न व
क्रेणाभिवर्तते प्रायेणाशुभग्रहोघशंसः ॥ १४ ॥ ततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनान्तरगतो भगवान्बृह
स्पतिरेकैकस्मिन्राशौ परिवत्सरं परिवत्सरं चरति यदि न वक्रः स्यात्प्रायेणानुकूलो ब्राह्मणकुलस्य ॥ १५
तत उपरिष्टाद्योजनलक्षद्वयात्प्रतीयमानः ॥ शनैश्चर एकैकस्मिन्राशौ त्रिंशन्मासान्विलंबमानः स
र्वानेवानुपर्येति ॥ तावद्भिरनुवत्सरैः प्रायेण हि सर्वेषामशान्तिकरः ॥ १६ ॥ तत उत्तरस्मादृषय एकाद
शलक्षयोजनान्तर उपलभ्यन्ते य एव लोकानां शमनुभावयन्तो भगवतो विष्णोर्यत्परमं पदं प्रदक्षि
णं प्रक्रमन्ति ॥ १७ ॥ इति श्री भा॰ पंचमस्कंधे क॰ ग्रं॰ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच
अथ तस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति ॥ यत्र ह महाभागवतो
ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं दक्षि
णतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते ॥ तस्येहानुभाव उपवर्णितः ॥ १ ॥

णा दैवेष्वस्थितिरत्युक्तम् ॥ २ ॥ यत्तदित्यादि विष्णोः पदं यत्र ध्रुव उपास्ते तिष्ठतीत्यर्थः ॥ समकालमेव

७१

सोमादीनामपिस्थानंकार्यंचाह॥ एवंचंद्रमाइति॥ अर्कगभस्तिभ्यः॥ मंडलरूपेभ्यः सपादर्क्षाभ्यांसपाददिन
द्वयेन॥ ८॥ सर्वेषांजीवनिवहानांप्राणः॥ अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च॥ अतएवजीवनहेतुत्वाज्जीवश्च
नदेवाह॥ यएषइति॥ १०॥ दक्षिणेनैवनतुतेषामुच्चगतिरस्तीत्यर्थः॥ कालायनेकालचक्रे॥ उत्तराषाढा
श्रवणसंधावभिजिन्नक्षत्रंफलविशेषेणाप्ययुक्तमस्तितेनसह॥ तथाचश्रुतिः॥ अभिजिन्नामनक्षत्रंमे

एवंचंद्रमाअर्कगभस्तिभ्यउपरिष्टाल्लक्षयोजनतउपलभ्यमानोऽर्कस्यसंवत्सरभुक्तिंपक्षाभ्यांमा
सभुक्तिंसपादर्क्षाभ्यांदिनेनैवपक्षभुक्तिमग्रचारीद्रुततरगमनोभुंक्ते॥ ८॥ अथचापूर्यमाणाभिश्च
कलाभिरमराणांक्षीयमाणाभिश्चकलाभिःपितृणामहोरात्राणिपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यांवितन्वानःस
र्वजीवनिवहप्राणोजीवश्चैकमेकंनक्षत्रंत्रिंशतामुहूर्तैर्भुंक्ते॥ ९॥ यएषषोडशकलःपुरुषोभग
वान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयोदेवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृपवीरुधांप्राणाप्यायनशील
त्वात्सर्वमयइतिवर्णयंति॥ १०॥ ततउपरिष्टाद्द्विलक्षयोजनतोनक्षत्राणिमेरुंदक्षिणेनैवकाला
यनईश्वरयोजितानिसहाभिजिताष्टाविंशतिः॥ ११॥ ततउपरिष्टादुशनाद्विलक्षयोजनतउपलभ्यते
पुरतःपश्चात्सहैववार्कस्यशैघ्र्यमांद्यसाम्याभिर्गतिभिरर्कवच्चरति॥ लोकानांनित्यदानुकूलए
वप्रायेणवर्षयंश्चारेणानुमीयते॥ सवृष्टिविष्टंभग्रहोपशमनः॥ १२॥

परिशादाप्याद्यानामयत्वाच्छ्राणायाइत्यादि॥ ११॥ पुरतःसूर्येणाभोत्समामोग्रतस्त्वग्रेपश्चान्मृतेसहैव
मंदममानेवारेणाकमस्यनक्षत्रायानिक्रमेण॥ वृष्टेर्विष्टंभःस्तंभनंयस्माद्ग्रहात्तमुपशमयतीतितथा

सह्वासदेवयम्यपि वस्तुतः सूर्यस्थापितत्वैः सदेवोदयास्तमयो ॥ तथापि तस्य तत्स्थाहित्यादर्शी
नात्तेमादीनामेव तत्स्थाहित्यमुक्तं ॥ ४ ॥ त्रयीमयतनुमुपासनार्थं ॥ ५ ॥ द्वादशमासाश्चरा यस्य षट्
ऋतवो नेमयो यस्य ॥ त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य ॥ कुमंडलं भागो यस्य ॥ मानसोत्तरगिरौ लं-
ग्नाधीउ परिवाश्च वडभ्रमाविनिर्दिष्टस्थे ॥ चक्रं वालावडछिन्नं रवि मेनत्वं ॥ अन्यथाः पुनर्मानसोत्त्रा-
यतात्मानतेमान रसयमेरोश्नत्तरशीर्षतुक्षयमादत्तसमस्याउपपत्तेः ॥ १७ ॥ तस्मिन्वेदेवक्रंमोते
कृत्नमूलः निबद्धपूर्वभागः ॥ प्रथमात्तोमेरुमानमोनतायतः सार्धसप्तलक्षाधिक सार्धकोटि

एवं तन्नेवारुणांसमान्त्वं द्वौ चतुत्तलक्षाणे चयहाः ॥ सामादयोनत्तैः सहस्रोविस्र्के
समभ्युद्यतिसह्वानिम्नोपतति ॥ १ ॥ एवं मुहूर्तेन तवत्ति शतलक्षयोजनान्यष्टशतन्यधिका
निसौरस्य सवीमयासौ च तस्य पश्चिवितेत्तेउ वीथु ॥ २ ॥ यस्य कंचक्रं द्वादशारं षण्नेमि
त्रिनाभिसंवत्सरात्मकं समामनंति ॥ तस्याक्षोमेरोर्मूर्धनिकृतो मानसोत्तरेकृतेतरभा-
गोयत्रप्रोतंरविरथचक्रं तैलयंत्रचक्रवद्भ्रमन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति ॥ १४ ॥ तस्मिन्न
तेकृतमूलो द्वितीयोक्षस्तुरीयमानेनसंमितस्तैलयंत्राक्षवत् ॥ ध्रुवेकृतोपरिभागः ॥ १५
रथनीडस्तुषट्त्रिंशल्लक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान्रविरथयुगोयत्रहयाः
छंदोनामानः सप्तारुणयोजितावहंति देवमादित्यं ॥ १६ ॥ पुरस्तात्सवितुररुणः पश्चा-

त्रियुक्तः सौरवनि किंवाते ॥ १८ ॥

त्रिनियुक्तः सप्ताश्वाः सवितुः पुरस्तात्

र्नियुक्तः सौत्ये कर्मणि किलास्ते ॥ १८ ॥

रेव साहणः तस्मत्तुरेयमानेनसार्धसप्तत्रिंशल्लक्षतस्याधिकैकोनत्रिंशत्सहस्रमानेन आवेदूतेनेवा
युगपाशेन निबद्धउपरिभागोयस्य ॥ १५ ॥ नीडउपवेशस्थानं ॥ गायत्र्यादिछंदोनामानः अरुणेनयो-
जिताः संतो देवं वहंति ॥ १६ ॥ पुरस्तात्स्थितो पि पश्चात्मुखः सुरत्रआस्ते ॥ यद्वा यत्सूर्यस्य पुरः स्थे
वपश्चिमत्वात्स्याहित्यं ॥ अत्रस्थानेन वायुनोक्तं समस्त्रह्रूपंचदोमिवहंतोवामनोरवि चक्रेषु

प्रं. पं. टी.
९५

उत्तिच्छार्तिभिके चाद्दः समस्त्रिताश्मि २८
५८

तत्रस्थानां मेरुस्थानां मध्येनेति ॥ तत्र नाभिमुखं तयास्मन्नाम्यां मेरुं वामतः कुर्वन्तो पि प्रदक्षिणावर्त्तं प्रवृत्ताद्
वामुभाग्मात्मनस्येति क्षेत्रवशान्न प्रदक्षिणतः करोति ॥ अतएव क्षेत्रानुभाववशाद्नि हरंगतस्य भूतलस्य
संवदर्शनमुदयः ॥ आकाशमात्रदर्शनं न मध्यान्हे भूमिप्रविष्ट इव दर्शनमस्तमयः ॥ तेनातीव
दूरगमनेन निशीथ इति ॥ समुद्रतीरस्थ दृष्टान्तं च ॥ अन्यथा एवप्रान्तहदेशस्यः सायं प्रविशतीति क्षितिव
वज्ञायेन चलतः ॥ तदुक्तं वैशेषिके ॥ उदयास्तमयौ चैव सर्वकालेन सन्मवे ॥ दिशा स्वेष्ठा या मतयामेषेय
विदिशास्तथैव ॥ येषां येषां यत्र द्रष्टणे भास्वान्न भेषासु उदयः स्मृतः ॥ तिरोभावं च यत्रेति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥ तेवास्त

तत्रस्थानां दिवसमध्ये गत एव सदा दिनं तापयति ॥ सर्वेनाचले दक्षिणेन करोति ॥ ८ ॥ यद्योदेति त
स्य हस्समानस्य हस्वनिपाते तेन निमेषा वदति ॥ ९ ॥ यत्र क्वचन संदेहाभिन पृति ॥ तस्यैव हस्समानस्य हस्व
निपाते प्रस्थापयति तत्र गतेन पश्यन्तियेतं समन्तात्परिक्षेपेण ॥ १० ॥ यद्वाधिद्वाः कुर्याः प्रबल्लेन पंच
दशाद्वटिकाभियामाः सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि बोध्या
नि ॥ ११ ॥

मतमर्कस्यतोदयः ॥ सर्वदा सन्ततः उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनं रवेः ॥ शक्रादीनां
पुरे तिष्ठन्तः सर्वे पश्यन्ति रवेः ॥ विकर्णौ हि विकर्णस्था स्त्रीन्कोणान्दे पुरेणयेति ॥ अतएव तत्रैवोक्तं सर्वे
षामेव मेरुरुत्तरतः स्थित इति ॥ यतोयत्र यः पश्यति मेवंतस्य प्राचीनं स्वचवामतो मेरुः स्थित इतीति
यथोक्तमुदयास्तमनाद्यनियमं सम्प्रदर्शयति ॥ यत्रोदेतीत्यादिना ॥ संदेहेन स्वोदोदमेन ॥ प्रस्थापयति
निशीथं करोति येन समन्तपरिक्षेपेण ॥ प्रस्थापसमानस्य हस्वस्याः ॥ १० ॥ साधिकानि पंचविंशतिसह
स्राधिकानि ११ ॥

श्री॰ भाग॰ टी॰ ५

तथाहे वापि फल्गुण्यौ मघा चैवार्यभी मता ॥ हस्तश्चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति त्रिशब्दिता ॥ ज्येष्ठा
विशाखा वानुराधा वीथी जारद्गवी मता ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥ मूलाषाढोभ
याषाढा अजवीथ्यभिशब्दिता ॥ श्रवणं च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक् तथा ॥ वैश्वानरी भाद्रपदे
रेवती चैव कीर्तिता ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते इति ॥ याम्या भरणी ॥ आग्नेया
ग्रदितिदैवतका पुनर्वसुः मार्गी मृगवीथी एवं स्थिते उत्तरायणे ध्रुवेणाकृष्यमाणे कोटिनिब
द्धवायुपाशद्वयाकर्षणे रथस्यारोहणे तदाभ्यन्तरमंडलप्रवेशो गतिमांद्यं चेति दिनवृद्धिः
रात्रिह्रासश्च ॥ दक्षिणायने च पाशप्रसारणाद्रवेरोहणे बाह्यमंडलप्रवेशो गतिशैघ्र्यं चेत्यहो
रात्रयोर्विपर्ययः ॥ विषुवे तु पाशसाम्यान्मध्यावस्थाने मध्यममंडलप्रवेशो गतिसाम्यं
चेत्यहोरात्रयोः साम्यमिति ॥ तथा च पुराणांतरे ॥ आकृष्यते यदा तौ तु ध्रुवेण समधिष्ठितौ
तदाभ्यन्तरतः सूर्यो भ्रमते मंडलानि तु ॥ ध्रुवेणामुच्यमानेन पुनरश्मियुगेन तु ॥ तथैव बाह्य
तः सूर्यो भ्रमते मंडलानि च ॥ तदेतदुक्तं ॥ यदा मेषतुलयोर्विषादिता ॥ उदयास्तादिकं च
क्रमात् ॥ तस्मिन्मानसोत्तरे ॥ मेरोः पूर्वतः ऐंद्रीं पुरीमुपदिशंतीत्यनुषंगः ॥ तावत्पुरीं गुहया
दीमुपदिशंति ॥ चतसृषु दिक्षु मेरोर्दक्षिणादेशात् एषामैन्द्र्यां सारभ्य पूर्वोदयः ॥ येष
स्थितेनैतेषां यामानामारभ्यते उत्तरेतेषां वाहणीमारभ्य ॥ ये पूर्वं मे यां सोम्यामारभ्य ॥ २० ॥

प॰

५८

तावद्दृष्टिस्पृशकालमाह ॥ यावदिति ॥ एवं मन्दादिगतिभिः ॥ ९ ॥ नव कोटय इति ॥ मेरोः समयतो मानसोत्तरस्यान्त
विस्तारेण पंचदशलक्षाधिककोटिद्वयपरिमिते तेन द्वं परिमंडलमानमुन्नेयं ॥ एवं पंचदशभिर्वैदिकाभिरिष्ट
दिष्टविशेषाधिकगणितेन तन्मानमुन्नेयं ॥ अत्रापि तत्तो विशेषः पुराणांतरादवगंतव्यः ॥ तथा रोहण
दिस्थानानि वायुपुराणे दर्शितानि ॥ सर्वेयस्थानां बीजीपवस्थानानि हि जनसंज्ञमाः ॥ स्थानं तन्नरकुंवं समध्यं तथैर
वतमुत्तरं ॥ वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्वत इति ॥ तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्र
येण त्रेधा भिद्यते त्रिभिस्त्रिभिर्ऋक्षैरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती चेत्युत्तरमार्गे वीथीत्रयं ॥

यावद्दक्षिणायनमहानि वर्धते यावदुदगयने रात्रयः ॥ ९ ॥ एवं नवकोटय एकपंचाशल्लक्षाणि
च योजनानां मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्योपदिशंति ॥ तस्मिन्नैंद्रीं पुरीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानी
नाम ॥ दक्षिणतो याम्यां संयमनीं नाम ॥ पश्चाद्वारुणीं निम्लोचनीं नाम ॥ उत्तरतः सौम्यां विभा
वरीं नाम तासूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषे
णमेरोश्चतुर्दिशम् ॥ ७ ॥ ॥ ॥ नमो नारायणनमः ॥ ॥

आर्षभीगोवीथीजारद्गवीचे
ति ॥ वैश्वते मध्यममार्गे वीथीत्रयं ॥ अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गे वीथीत्रयं ॥ त
देतदुक्तं तत्रैव ॥ अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति शब्दिता ॥ रोहिण्यार्द्रामृगशिरो गजवीथ्य
भिधीयते पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता ॥ एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते
७ ॥ रामायनमः ॥

निवृत्ति

उदगयनादिसंज्ञानि मिंदन्ति प्रसमगतिभिर्यथाकालमारोहणादिस्थानेषु आरोहणाद्यभिपद्यमा
नो मकरादिषडेराशीराणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ॥ तत्प्रपंचयति यदेति अत्यंतवैषम्याभावात्स
मानीत्युक्तं ॥ सर्वथासाम्यं तु केकस्यैवाहोरात्रस्य ॥ यद्यपि वृषभमिथुनयोरेवाह्नां वृद्धिः कर्कटादिषु

यत्तथ्यगतो भगवान् सप्तनां पतिः तपतयान्येतत्रिलोकीमतपम्यवभासयत्या तमा सासए
षडुदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मांद्यशैघ्र्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणसमाव
स्थानेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिषु राशिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि
विधत्ते ॥ यदा मेषतुलयोर्वर्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवंति यदा वृषभादिषु पंचसु
चराशिषु चरति तदाहान्येव वर्धंते ॥ ह्रसति च मासि मास्येकैका घटिका रात्रिषु यदा वृश्चि
कादिषु पंचसु वर्तते ॥ तदाहोरात्राणि विपर्ययाणि भवंति ॥ ॥ ॥

रामानुजायनमः ॥ ॥

एगवरह

ह्रासः तथापि तावदेप्तया धिकता दृश्यते इत्युक्तं ॥ एवं रात्रिवृद्धावपि दिनापेक्षया ह्रसंतीत्युक्तं
पक्षे केति स्थूलदृष्ट्योक्तं ॥ वृद्धिह्रासयोः प्रतिमासं वैषम्यात् ॥ विपर्ययाणीति ॥ अहानि न्यूनानि रा
त्रयो धिकाइत्यर्थः ॥ ॥ ॥

विस्तारतोक्तं ब्रह्माण्डमानं सर्वतोऽपि निरूपयति ॥ अण्डमध्यगत इति ॥ किं तन्मध्यं तदाह द्यावाभूम्योः पूर्वोक्तक
पालयोर्यदन्तरं मध्यस्थानं सर्वतः पंचविंशतिकोट्यः स्युः ॥ अण्डमध्यावस्थाने कारणं तन्नाम निर्वचनेना
ह ॥ मृते अंडे अचेतने एष सूर्यो वैराजरूपेण यस्मात्प्रविष्टः ॥ किं च सूर्येणैव विभज्यन्ते दिशः खमन्तरिक्षं
भिदा अन्योन्यविभागः स्वर्गापवर्गौ भोगस्थानानि देशविशेषाः रसौकांसि अतलादीनि ॥ उपासनार्थमाह देवा
दीनां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः नेत्राधिष्ठाता च ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां पंचमे विंशोऽध्यायः ॥२०॥

अण्डमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्यदन्तरं ॥ सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोट्यः स्युः पंचविंशतिः ॥४३॥ मृ
तेऽण्ड एष एतस्मिन्यदभूत्ततो मार्तण्ड इति व्यपदेशः ॥ हिरण्यगर्भ इति यद्धिरण्याण्डसमुद्भवः ॥
सूर्येण हि विभज्यन्ते दिशः खं द्यौर्मही भिदा ॥४४॥ स्वर्गापवर्गौ नरकाः रसौकांसि च सर्वशः
देवतिर्यङ्मनुष्याणां सरीसृपसवीरुधां सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ४
६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे विंशतितमोऽध्यायः ॥२०॥ शुकउ॰ ॥ एतावानेव भू
वलयस्य सन्निवेशः प्रमाणलक्षणतो व्याख्यातः ॥ एतेन हि दिवो मंडलमानं तद्विद उपदिश
न्ति ॥ यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां ते अंतरेणांतरिक्षं तदुभयसंधितम् ॥२॥ ॥

एवमष्टाविंशत्या भूमर्यादा निरूपिता ॥ अतः परं ज्योतिर्मर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते ॥१॥ एकविंशे
रवेः कालचक्रेण भ्रमतोऽनहर्मुखगम्या राशिसंचारैर्लोकयात्रा निरूप्यते ॥१॥ एतावानिति विस्तारेण
कोट्यः पंचाशत् ॥ उत्सेधेन पंचविंशति ॥ द्विदलयोर्मध्ये यथैकस्य मानेनापरस्य मानमुपदि
श्यते तद्वत् ॥ ते अन्तरेण तयोर्मध्येन तदुभयं संधितं ताभ्यामुभयतः संलग्नम् ॥२॥ ॥

आशासदिक्षु ये धिनिवेशिता नागा यमासते ॥३८॥ तेषां द्विरदानां स्वविभूतीनां महेन्द्रादीनां च वि
विधवीर्योपबृंहणाय सकललोकस्वस्तये च भगवांस्तस्मिन्नास्ते इत्यन्वयः ॥ किं कुर्वन् ॥ आत्मनः
स्वस्य विशुद्धसत्त्वं तत्संधारयमाणः आविष्कुर्वन् ॥ कीदृशं ॥ धर्मज्ञानादीन्यष्टमहासिद्धयश्चोप
लक्षणं यस्य तत् ॥ दोर्दंडैरुपलक्षितः सन् ॥ महाविभूतेः परमैश्वर्यस्य पतित्वादेव ये वसू स्थास
मन्तादास्ते ॥३९॥ नन्वेवं तर्हि प्रान्तः स्थानेव सर्वैकर्तृत्वं किं न स्वबहिः समन्तादेव स्थाने नेत्या

तदुपरिष्टाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाधिनिवेशिता ये द्विरदपत
यः ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ॥३८॥ तेषां स्वविभू
तीनां लोकपालानां विविधवीर्योपबृंहणाय भगवान्परममहापुरुषो महाविभूतिपति
रन्तर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणं विष्वक्सेनादि
भिः स्वपार्षदप्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदण्डैः संधारयमाणस्तस्मिन्
गिरिवरे समन्तात्सकललोकस्वस्तय आस्ते ॥३९॥ आकल्पमेवं वेषं गत एष भगवानात्मयोग
मायाविरचितविविधलोकयात्रागोपीथायेत्यर्थः ॥४०॥ योऽन्तर्विस्तार एतेन ह्यलोक
परिमाणं च व्याख्यातं ॥ यद्बहिर्लोकालोकाचलात् ॥ ततः परस्ताद्योगेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहर

शंका ॥ तस्यार्थं स्वयमेव व्याचष्टे ॥ आत्मनो योगमायया विरचिता या विविधा न्ति ॥४२॥
लोकयात्रा तस्या गोपीथाय रक्षणाय ॥ एवं भगवानेवंभूतं आकल्पं वेषं गतः लीलया आस्
इति समन्तादास्त इत्यर्थः ॥४०॥ अलोकपरिमाणं च मेर्वादेरेकतः सार्धद्वादशकोट्यः ततो लो
कालोकात् ॥ अलोकाद्बहिः परस्तात् ॥ विशुद्धां हिंसाद्यनपनेयं तत्स्वश्रीहंसेन प्रदर्शितं
४२ ॥

कालोक

ततः परस्तादित्यत्र केनचिद्देव किंपरं तं तरेलोमपेतार्यन्तरं तदर्वाक् तितीभूमिमाह॥ यावन्मानसोत्तरमेर्वोरं
तरं सार्धं कोटिपरिमितं तावती भूः शुद्धोदात्परतोऽस्ति॥ तत्र च प्राणिनो विशन्ति ततः काञ्चनीभू
मिरप्राणिन्यस्ति॥ सा चैकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तरकोट्यष्टकपरिमिता ज्ञेया॥ एवं हि सति॥ मेरुलो
कालोकयोरन्तरं सार्धद्वादशकोटिपरिमितं वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति॥ एतदेव घोषयन्तेष्टक
कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशल्लक्षाणि च ततः परं॥ पंचाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः समामयः॥ ततो हेम
मयी भूमिर्दशकोट्योऽवरा ततो देवानां क्रीडनार्था पर्वतो लोकालोकस्ततः परं इति॥ अत्र च दशको

यावन्मानसोत्तरमेर्वोरन्तरं तावती भूमिः काञ्चन्यन्यादर्शतलोपमा॥ यस्यां प्रहितः पदा
र्थो न कथंचित्पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात्सर्वसत्त्वपरिहृतासीत्॥३५॥ लोकालोक इति समा
ख्यायदनेनालोकलोकस्यान्तर्वर्तिनावस्थाप्यते॥३६॥ स लोकत्रयान्ते परित ईश्वरेण
विहितो यस्मात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोऽर्वाचीनांस्त्रींल्लोका
नावितन्वाना न कदाचित्पराचीना भवितुमुत्सहन्ते तावदुन्नहनायामः॥३७॥ एतावाँल्लो
कविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिन्तितः॥ स तु पंचाशत्कोटिगणितस्य भूगोलस्य
तुरीयभागोऽयं लोकालोकाचलः ३८

टिंवेष्ववीक्षभूम्यासहद्रष्टव्यं॥ सर्वसत्त्वपरिहृते
ति देवव्यतिरेकेणेति ज्ञेयं॥ देवानां क्रीडनार्था येत्युक्तत्वात्॥३६॥ लोकत्रयस्यान्ते परितो मर्या
दारूपो विहितः यस्मात्त्रिविधकात्सूर्यादियेषां ध्रुवोऽपवर्गोऽन्तो येषां॥ आवितन्वानाः सम
न्तात्प्रकाशयन्तः परतो गन्तुं न शक्नुवन्ति॥ तावदुन्नहनमुत्सेधः तद्वदेवायामश्च विस्तारोऽप
स भुवादत्युच्छ्रितत्वात्त्रिलोकीमर्यादाभूतत्वान्नमधेः॥३७॥ सोऽयं लोकालोकाचलः तुरीय
भागस्थानेयोऽशः सार्धद्वादशकोट्यः मेरोरेकतस्तिष्ठत्यस्य॥३८॥

ग्रात्मकेतुभिः प्राणादिवृत्तिभिः ॥ १४ ॥ ज्वलनशिखावदमलानां कनकपत्राणां मयूखानामयुतानाति
यसूततत ॥ देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणाभ्यामित्यर्थः ॥ १५ ॥ ब्रह्मरूपिलोकमलासनसर्गहेम
कर्मकेनत्रस्मात्लोकादिसाधनेन ॥ १६ ॥ कर्ममर्थकर्मफलरूपंब्रह्मलिंगयतेयस्मात् ॥ पद्मकसि

ग्रेतः प्रविश्य भूतानियोविभर्त्यात्मकेतुभिः ॥ ग्रंतर्यामीश्वरः साक्षात्पातुनोयद्वशेस्फुटम् इति
१७ ॥ एवमेवदधिमण्डोदात्परतः पुष्करद्वीपस्ततोद्विगुणायामः समंततउपकल्पितः समा
नेनस्वादूदकेनसमुद्रेणबहिरावृतोयस्मिन् ॥ बृहत्पुष्करंज्वलनशिखामलकनकपत्रायु
तायुतंभगवतः कमलासनस्याध्यासनंपरिकल्पितं ॥ तद्वीपमध्येमानसोत्तरनामैकए
वार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामोयत्रतुचतसृषुदिक्षुचत्वा
रिपुराणिलोकपालानामिन्द्रादीनांयदुपरिष्टात्सूर्यरथस्यमेरुंपरिभ्रमतः संवत्स
रात्मकंचक्रंदेवानामहोरात्राभ्यांपरिभ्रमति ॥ १८ ॥ तद्वीपस्याप्यधिपतिः प्रैयव्रतोवी
तिहोत्रोनामैतस्यात्मजौरमणकधातकिनामानौवर्षपतीनियुज्यससस्वयंपूर्वजव
द्भगवत्कर्मशीलएवास्ते ॥ १९ ॥ तद्वर्षपुरुषाभगवंतंब्रह्मरूपिणंसकर्मकेणाराधयंतेइ
तिइदंचोदाहरंति ॥ २० ॥ यत्तत्कर्ममयंलिंगंब्रह्मलिंगंजनोर्चयेत् ॥ एकांतमद्वयंशांतंतस्मै
भगवतेनमः इति ॥ ऋषिरुवाच ॥ ततः परस्माल्लोकालोकनामाचलोलोकालोकयोरं
तरालेपरितउपक्षि
नैवपरमेश्वरेप्रंतोनिष्ठायस्मनत ॥ अतएववयंस्मोहेतम् ॥ २१ ॥
ततः पुष्करोदात्परस्तात् ॥ लोकः सूर्यप्रकाशोलोकवान्देशः अलोकः तद्रहितः तयोरंतराले
मध्येतयोर्विभागार्थमित्यर्थः ॥ २५ ॥

भा० पं० टी०
९५

म
९५

आपोमयं अम्मयं ॥२२॥ हे आपः पुरुषवीर्याः ईश्वरात्लब्धसामर्थ्याः स्थ अत एव भूर्भुवः स्वस्त्रैलोक्यं
स्वल्लाभवन्त्यो नो ऽस्माकं स्पर्शात् स्पर्शनं कुर्वन्ता भुवः शरीराणि पुनंतु यत आत्मना स्वरूपेणैव

अभयाः अमृतौघा आर्यका तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शुक्लेति ॥ यासामंभः पवि
त्रममलमुपयुंजानाः पुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरुषा आपोमयं देवमपां
पूर्णेनांजलिना यजंते ॥२२॥ आपः पुरुषवीर्याः स्थ पुनंतीर्भूर्भुवः सुवः तानः पुनीतामी
वघ्नीः स्पृशतामात्मनाभुव इति ॥२३॥ एवं परस्तात्क्षीरोदात्परित उपवेशितः शाक
द्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामः समानेन च दधिमंडोदेन परीतः ॥ यस्मिन् शाको ना
म महीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशको यस्य ह महासुरभिगंधस्तं द्वीपमनुवासयति ॥२४॥ तस्या
पि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु
स्वात्मजान्पुरोजवमनोजवपवमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वाधारसंज्ञान्निधाप्या
धिपतीन्स्वयं भगवत्यनंत आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश ॥२५॥ एतेषां वर्षमर्यादागि
रयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ॥ ईशान उरुशृंगो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो देवपालो महा
नस इति ॥२६॥ अनघायुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पंचपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरि
व्रत ति ॥२६॥ तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रत नामानो भगवंतं वाय्वात्मकं प्राणायामविधू अनुव्रत
तरजस्तमसः परमसमाधिना यजंते ॥२७॥ ॥ ॥

अमीवघ्नीः पापघ्न्यः ॥२३॥ दध्नो मंडस्य रसः स एवोदकं यस्य स्वक्षेत्रस्य व्यपदेशकः स्वस्य शांति
शाको नाम महद्रुः ॥२४॥ ॥

भा॰
पं॰टी॰
२४

एवसुरोदाद्बहिस्तद्विगुणोदेनावृतः कुशद्वीपस्तत्स्वयं सप्तसागरास्त्रिकोमलसिखाः तेषांरोचिषा॥१२
हैरण्यानवेदमात्मानं परमं सप्रणो हरेरंश्यवाडसि ॥ अन्नोदेवानां यज्ञेन पुरुषं हरिमेव यजन्त॥ ॐ

एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथापूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति॥१३॥ तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत॥ वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तनामदेवनामभ्यः॥१४॥ तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्तैव॥ बभ्रुश्चतुःशृंगः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति॥ रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मंत्रमालेति॥१५॥ यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्मकौशलेन यजन्ते॥१६॥ परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोसि हव्यवाट् देवानां पुरुषांगानां यज्ञेन पुरुषं यजेति॥१७॥ तथा घृतोदाद्बहिः क्रौंचद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तो वृतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन॥ यस्मिन् क्रौंचो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते॥१८॥ योसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुंजोपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो बभूव॥१९॥ तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान्निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परममंगलयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविंदमुपजगाम॥२०॥ आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुतास्तेषां

नामान्यारतमन्तानि तेषां वर्षयेसर्वैः॥२१॥ उपस्कमोवेष्टितः यथा कुशद्वीपो घृतोदेन वृतः॥२२॥

विनीतात्मपित्रीपसंज्ञाख्याऽयं ते ॥ प्रत्नस्य पुराणपुरुषस्य विष्णोर्यद्रूपं तं सूर्यं मीमहि ॥ शरणं व्रजेम
कथंभूतं सत्यादीनामात्मानमधिष्ठातारं ॥ तत्र सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः ऋतं प्रतीयमानो धर्मः
ब्रह्मणः तद्बोधकस्य वेदस्य अमृतस्य मोक्षफलस्य मृत्योः संसारफलस्य ॥ ४ ॥ सपर्णे लिगहस्ताद्वि

प्रत्नस्य विष्णो रूपं यत्सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः ॥ अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति
॥ ५ ॥ प्लक्षादिषु पंचसु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौ
त्पत्तिकी सिद्धिरविशेषेण वर्तते ॥ ६ ॥ प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतो यथा द्वीपोपि
शाल्मलो द्विगुणविशालः ॥ समानेन सुरोदेनावृतः परिवृङ्क्ते ॥ यत्र ह वा शाल्मली प्लक्षाया-
मा ॥ ७ ॥ यस्यां वाव किल निलयमाहुर्भगवतश्छन्दःस्तुतः पतत्रिराजस्य सा द्वीपहूतय उपल-
क्ष्यते ॥ ८ ॥ तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षा-
णि व्यभजत् ॥ सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्षं पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमि-
ति ॥ ९ ॥ तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः स्वरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः मुकुन्दः
पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति ॥ अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नंदा राकेति ॥ १० ॥
तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुंधरेषंधरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोममात्मानं वेदे
न यजन्ते ॥ ११ ॥ स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन् ॥ कृष्णशुक्लयोः ॥ प्रजानां सर्वासां राजान्धः सो

हहेशिरश्चस्यादिषुनेः ध्वेदोभिः स्वावयवभूतैः स्तोत्रीतिष्ठेदः स्त ॥ मो न आस्त्विति ॥ १२ ॥
नु ॥ तस्य द्वीपस्य हूतये आख्यापदेशाय ॥ ११ ॥ स्वगोभिः स्वरश्मिभिः अन्धः अन्नं सोमो नो राजा ।
स्त्वत्राभिस्वत्येन भवतात् स्वभावेन विवक्षया संभावः ॥ १२ ॥

सा

तिं यो मलादिवद्द्वीपस्थितिमाह सप्तार्णवैः लोकालोकस्थितिं चानवेद्दिमात्मादिमानतः ॥ तावता
लवणविस्तारेण परितः स्थितः ॥ परिवेष्टितः उपलक्षित इति ॥ आकलय्य समर्प्य ॥ २ ॥ अभिज्ञाताः प्रसि
द्धाः सप्तैव ॥ अग्रे च पर्वतानां नद्यश्च सप्त स्वर्षः संतीत्यर्थः मानसोत्तरस्य मेरुलोकान्तरे लोके येनेप्रलादि
पर्वतीयेषु वर्षेषु द्वयातिर्यग्त्रेलोकारात उभयतो द्विस्पशार्द्रतिगम्यते अग्रस्यथा समभिः समवर्षविभा
गा

ऋषिरुवाच ॥ अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते ॥ १
जंबूद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जंब्वाख्येन
लवणोदधिरपि ततो द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन परिक्षिप्तो यथा परिखा बाह्यो
पवनेन ॥ प्लक्षो जंबूप्रमाणो द्वीपाख्याकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजि
ह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनाम
भ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम ॥ २ ॥ शिवं यवसं सुभद्रं शांतं क्षेममम
तमभयमिति वर्षाणि ॥ तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः ॥ ३ ॥ मणिकूटो वज्रकूट इं
द्रसेनो ज्योतिष्मान्सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः ॥ अरुणा नृम्णांगिर
सी सावित्री सुप्तभाता ऋतंभरा सत्यंभरेति महानद्यो यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्त
मसो हंसपतंगोर्ध्वायनसत्यांगसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसंदर्शनप्रज
ननाः स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवंतं त्रयीमयं सू

र्यमात्मानं यजंते ॥ ४ ॥

णा सेभवाद्युवेस्वेवर्षाणां पूर्वादिक्र
मोक्तेष्व ॥ ४ ॥ जलोपस्पर्शनेन विधूतं रजस्तमश्च येषां ॥ हंसादयो ब्राह्मणादिस्थानीयाः विबुधो
पमं संदर्शनं क्रमसंदादि रहितं तं प्रजननं च येषाम् ॥ ५ ॥

अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याहुः ॥ ये इति ॥ अयमेव जन्म हेतुर्निर्वेद्यामि ॥ ऐन्द्रायणं जन्म हेतुर्निर्वेद्यामीत्येवंभा
ग यदेति हर्षं प्रपन्नकृते ॥ कथं विधिना प्रकारेण मंत्रेण च ॥ वस्तुतस्तु अप्रकृतगुरोश्च यादि भेदेन रहितदेव
तामुद्दिश्य स्वस्य निष्कामं च मम सर्वमित्यति स्त्रीकृतमन्यायोगात्तेन रसमूर्खातीस्पर्धः इष्यते इति द्विनामभिग
हते ॥ आशिषावपुः स्वयं हर्षो विपिदृ इति ॥ २१ ॥ न यत्र यिनि कामाः कृतार्थोत्याहुः ॥ सत्यमिति ॥ अ
र्थितः सन्नर्थितं ददातीति सत्यं ॥ अर्थापि परमार्थे तेन भवत्येव ॥ यद्यस्मात् ॥ यतो दत्ता दत्ते त
वैः अस्य धावर्हि विभागयोः हविर्निरूम मिष्टविधिमंत्रवत्ता तः ॥ एकः इष्य ग्राममभिगाहूतो
मुदा गृहानिष्ठ ऐः स्वयमाशिषावपुः ॥ २६ ॥ सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्
पुनरर्थिता यतः ॥ स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवं ॥ २७ ॥ यद्य
त्रः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनं ॥ तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्या
द्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति ॥ २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ जम्बूद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैक उपदि
शन्ति ॥ सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्भिरुपकल्पितान् ॥ २९ ॥ तद्यथा
स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्तनो रमणको मन्दरहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति ॥ ३० ॥
एवं तव भारतोत्तम जम्बूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति ॥ ३१ ॥ इति श्रीभा
गवते पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णने जम्बूद्वीपवर्णनो नामैकोनविंशः ॥ १९ ॥
पुनरप्यर्थितो भवति ॥ नत्वनार्थितं श्रेतं ॥ किमपि न ददाति त्यागं क्वापि ॥ अनिच्छतो निष्कामानां
तेरिच्छा निपिधानमाच्छादकं सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव संपादयति
स्विष्टस्य सम्यग्यजनस्य सूक्तस्य मंत्रवचनस्य कृतस्य नस्य साविकमेणः स्वर्गसुखावशेषं यस्य स्याद्ब
शेषितं यदि किंचिदस्ति तेनाजनाभे वर्षे नोऽस्माकं जन्म स्यात् ॥ कीदृशं जन्म स्मृतिमत् ॥ द
डीं एव सेवेयमतः संधानयुक्तं ॥ यतो हरिर्भजतां शं तनोति ॥ २८ ॥ पंचमे एकोनविंशः ॥ १९

भा
पं टी
६२

सुखमेवाहुः किमित्यादि सप्तभिः दुष्करैः क्रत्वादिभिर्नः फल्गुना तुच्छेन द्युजयेन स्वर्गप्रा
प्त्या किं न किंचित्फलम् कुतः यत्र नारायणपादपंकजस्मृतिर्नास्ति प्रत्युतातिशयितानि
इंद्रियाणामुत्सवाद्भोगात्प्रमुष्टा भूत् २२ क्षणमल्पमेवायुर्येषाम् वरत्वे हेतुः मर्त्येनापि देहे
न क्षणेनैव कालेन कृतं कर्म संन्यस्य हरेः पदं सम्यग्यांति २३ अतो यत्र वैकुंठकथासु
तनद्यो न संति तदाश्रयाः कथापगाश्रयाः महांतो न संत्या युत्सवा येषु त्वा ह शायस

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना न यत्र नारा
यणपादपंकजस्मृतिप्रमुष्टातिशयेंद्रियोत्सवात् २२ कल्पायुषां स्थान
जयात्पुनर्भवात्क्षणायुषां भारतभूजयो वरम् क्षणेन मर्त्येन कृतं मन
स्विनः संन्यस्य संयांत्यभयं पदं हरेः २३ न यत्र वैकुंठकथासुधापगा न सा
धवो भागवतास्तदाश्रयाः न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोपि
न वै स सेव्यताम् २४ प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जंतवो ज्ञानक्रियाद्रव्यक
लापसंभृताम् न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यांति बंधनं

ज्ञेशस्य मखाश्च प्रजाः स सुरेशस्य ब्रह्मणोपि लोको न सेव्यताम् २४ अप्रमत्ताः नराः किं द
ति प्राप्ता इति ज्ञानं च तदर्थाः क्रियाश्च तदर्थानि द्रव्याणि च तेषां कलापेन संभृतां पूर्णा
म् अपुनर्भवाय मोक्षाय वनौका इव वनौकसः पादिणो यथा लुब्धकान्मुक्ता अपि
पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे प्रमत्ता विहरंति तर्हि यथा बध्यंते तद्वत् २५ नमो नारायणाय

लब्धं जन्म यैस्तैः पुरुषैः सात्विकादिनानास्वकृतेन कर्मणा दिव्यादिगतयः आत्मनो विधीयंते
साध्यंते हि यस्मात् सर्वे गतयः कर्मानुसारेण सर्वेषां भवंति यस्य वर्णस्य यद्विधानं मो
क्षप्रकारः संन्यासवनस्थत्वादिस्तदनतिक्रमेणास्मिन्नेव वर्षे नृणामपवर्गश्च भवति
एतच्च कर्मादिबहुसाधनसंभवाभिप्रायेणोक्तं नत्वन्यत्रापवर्गाभावेन तदुपपत्ते
पि वादरायणः संभवादिति देवानामपि मोक्षस्य सूचितत्वात् १९ अपवर्गस्यस्व
रूपमाह योसाविति अनात्म्ये आत्मनि भवमात्म्यं रागादि तद्रहिते अनिरुक्ते

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धे
न कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव
सर्वेषां विधीयंते यथावर्णविधानमपवर्गश्चापि भवति १८ योसौ भगव
ति सर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनिमि
त्तभक्तियोगलक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रंथिरंधनद्वारेण यदा हि म
हापुरुषपुरुषप्रसंगः २० एतदेव हि देवा गायंति अहो अमीषां किमकारि

श्रोभवं प्रसन्न एकोपि
इतस्वयं हरिः यैर्जन्म ल
ब्धं नृषु भारताजिरे मुकुं
दसेवौपयिकं स्पृहा हि
नः २१

वाचामगोचरे अनिलयने अनधारे अनन्यानिमित्तोऽहेतुको भक्तियोगः लक्षणं
स्वरूपं यस्य कथं भवति नानागतीनां निमित्तं योऽविद्याग्रंथिस्तस्य रंधनं छेदनं तद्द्वा
रेण महापुरुषपुरुषा विष्णुभक्तास्तैः प्रकृष्टः संयोगो यदा भवति तदा २० एतदेवमा
नुष्यमेव सर्वपुरुषार्थसाधनं गायंति अमीषामेभिः उतास्वित् अथवा स्वयमेव सा
धनं विनैव हरिरेषां प्रसन्नोऽभूत् एवंभूतस्य पुण्यस्य दुष्करत्वात् भारताजिरे भा

स्वर्गलोकनः केवलं स्यु हैव यत्र तन्न कुंदसेवोपयोगीनर
भुजन्मयैर्लब्धम् २१

अन्यथा तस्य शास्त्राभ्यासादि श्रमो व्यर्थ इत्याह ॥ ऐहिकामुष्मिककामेषु लंपटो मूढः सतां द्विषो
गर्ह्येमं चिंतयन् ॥ कुत्सितस्य कलेवरस्यात्ययात् ॥ मृत्योः शंकेत ॥ तथापि विद्वानपि सन् ॥ यः शंकेत
तस्य यत्नः श्रम एव ॥ १४ ॥ यस्मादिदृशो पीयमेवं दशा तत्तस्मात् ॥ हे प्रभो धोक्षज त्वमेव नो योग

अथैहिकामुष्मिककामलंपटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिंतयन् ॥ शंकेत विद्वान्कुकलेवरा
त्ययाद्यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलं ॥ १४ ॥ तन्नः प्रभो त्वं कुकलेवरार्पितां त्वन्मायया हंमम
तामधोक्षज ॥ भिंद्याम येनाशु वयं सुदुर्भिदां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावमिति ॥ १५ ॥ भा
रतेप्यस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः संति बहवः ॥ मलयो मंगलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः
कूटकः कोल्लकः सह्यो देवगिरिरृष्यमूकः श्रीशैलो वेंकटो महेंद्रो वारिधारो विंध्यः शुक्ति
मानृक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इं
द्रकीलः कामगिरिरिति ॥ चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः ॥ १६ ॥ तेषां नितंबप्रभवा नद्यो नदाश्च
संत्यसंख्याताः ॥ एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनंतीनामात्मना चोपस्पृशं
ति ॥ १७ ॥ चंद्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणा पयस्विनी शर्क
रावर्ता तुंगभद्रा कृष्णवेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विंध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्म
दा चर्मण्वती सिंधुरंधः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिरृषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी
मंदाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रूश्चंद्रभा

गा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्यः १८

विधेहि ॥ त्वयि स्वभावं सहजं वा सनातनं ॥ येन योगेन त्वयि भवेत्तं योगं विधेहि ॥ कुत्सिते कलेवरे अर्पितां अ
हंममतां नो धोक्षज भिंद्याम यस्य नेम ॥ सुदुर्भिदां दुःखेन भेत्तुं सर्वथा अशक्याम् ॥ १५ ॥ इलाह

ॐ नमो भगवते

उपविष्टैर्यमादिभिरात्मोपलंभे येन तत्प्रयुञ्जीत ॥ न चोपशमः इंद्रियाणां संयमः उपरमो निर्विकारता ॥ यात्मवत्तामद्गुणप्रहायन स्वात्मेश्वरत्वात् ॥ ४ ॥ भगवद्देहभावउपचर्यं तेन येन पञ्चरा वेला ॥ तत्सावलेमेनोः उपसरति सेवते ॥ ५ ॥ उपरतानात्मायनिरहंकाराय ॥ प्रसन्नस्त्वासोविधि कंष्टसातीवतत्सैनमः ॥ प्रसन्नेनेदर्शयति ॥ प्रसाद्विश्वसमर्गादिशुक्रानिपियेनवच्यते अहंक

भावते पिवृषे भगवान्वरनारायणात्वं स्वांकस्यांतशुपवितयमेज्ञानवैराग्येश्वर्योपशमोपरमात्मोपलंभमनमदुग्रहात्मवतामरुकंपयानेवाभक्तगतिश्वरति ॥ ५ ॥ तेभगवान्नारदोवर्णाश्रमवतीमिभारतीभिः प्रजाभिभगवत्प्रोक्ताभ्यांमात्वयोगाभ्यांभगवद्भावोपवर्णनेसावर्णिदर्पदेत्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरति ॥ इदंचाभिगृणाति नम उपशमशीलायोपरतानात्म्यायनमोकिंचनवित्तायऋषिऋषभायनरनारायणायपरमहंसपरमगुरवेआत्मारामाधिपतयेनमोनमइति ॥ ११ ॥ गायतिचेदं ॥ कर्तास्यसर्गादिषुयोनवध्यतेनहन्यतेदेहगतोपिदैहिकैः ॥ द्रष्टुर्नयस्यगुणैर्विदूष्यतेतस्मैनमोसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥ १२ ॥ इदंहियोगेश्वरयोगनैपुणंहिरण्यगर्भोभगवाञ्जगादयत् ॥ यदंतकालेत्वयिनिर्गुणेमनोभक्त्याद्धीतोज्झितदुष्कलेवरः ॥ १३ ॥

नैष्कर्म्यं न मन्यते विविक्तत्वात् ॥ विविक्तमाह ॥ देहगतोपि दैहिकैः क्षुत्पिपासादिभिर्यो न हन्यते नाभिभूयते ॥ साक्षित्वमाह ॥ द्रष्टुर्दृग्रूपस्य मनोदृष्टिर्गुणैर्हेयैर्न दूष्यते ॥ न विक्रियते ॥ १२ ॥ योगकौशलं निरूपयन्योगं प्रार्थयते ॥ इदमिति त्रिभिः ॥ हे योगेश्वर हिरण्यगर्भो यद्योगनैपुणं जगाद ॥ यदंतमेव वदति ॥ किं तत्त्वं प्रमत्तिभक्त्याप्रेतनकाले शुभात्वयि मनोधारयेदिति यत् ॥ कथं

कथंतर्हिदशरथगृहेवतारं तत्राह ॥ विभोर्मर्त्यावतारस्त्विह रक्षोरावणस्य वधाय ॥ न सम्मृगुख्यादस्मतेः
वधमात्रात् ॥ न केवलमेतावत् ॥ किंत्विह संसारे स्त्रीसंगादिकृतं दुःखं भवतीति ॥ मर्त्यानां शिक्षणाव
शिक्षार्थमपीत्यर्थः ॥ अन्यथा स्वे स्वरूपे रममाणस्य जगदात्मनः ॥ सीताविरहकृतानि व्यसनानि कि-
कृतः स्युः ॥५॥ विषयासक्त्यभावेन व्यसनानर्हत्वमुपपादयति ॥ न वै स भगवान् ॥ त्रिलोक्यां क्वापि स-
क्तः यत आत्मवतां धीराणामात्मा सुहृत्तमः ॥ अतो न स्त्रीकृतं मोहमाप्नुयात् ॥ तल्लक्षणं चेति दे-
वहेतेन श्रीराममेव च यता विनापि तमयागतं लक्ष्मणं यावध्यरति ॥ न देवदारि स्त्रियं तेन लक्ष्मणं दुर्बो-

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ॥ कुतोऽन्यथा
स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥५॥ न वै स आत्मात्मव-
तां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान्वासुदेवः ॥ न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत
न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ॥६॥ न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ्न
बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः ॥ तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये बत
लक्ष्मणाग्रजः ॥७॥ सुरोऽसुरो वाप्यथ वानरो नरः सर्वात्मना यः सुकृत-
ज्ञमुत्तमं ॥ भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत्कोसलान्दिवमिति ॥८॥

स समागतं विनापधितं प्रविष्टं ॥ इदं न श्रयतोवसिष्ठवाक्यात्समाज ॥ न त्वन्यज्ञानतत्वमित्यर्थः ॥६॥ अ-
न्तः श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति ॥ वक्रैन नस्यतोषहेतुः सत्कुलजन्मादि किंतु भक्तिरेवेत्याह ॥ न ज-
न्मेति ॥ महतः पुरुषाज्जन्म महतः श्रीरामस्येति वा ॥ सौभगं सौंदर्यं आकृतिः नीतिः यद्यस्मात्ते-
र्जन्मादिभिर्विसृष्टान् ॥ त्यक्तानपि नो वनौकसः वानरान् ॥ बत अहो लक्ष्मणस्याग्रजोऽपि सखित्वे कृतवान्
॥७॥ तस्मात्सुरो वासुरो वा यो वा यः कोऽपि श्रीराममेव सर्वप्रकारेण भजेत ॥ तत्कृतं तस्य स्त्रीयस्यपिभ

नेदृशभाविनंयत्रामीसीतानाध्यावृतिः ॥ ८

तुतद्विशेषेकिंपुरुषेभारतेचोपवर्ण्यते॥ सेव्यसेवकभावस्तुभारतेयत्रस्फुटमेवच॥१॥ भर्त्ताचासौभगवांश्चतस्यकथां॥२॥ आर्ष्टिषेणेनतत्त्वज्ञाननिष्ठेनउक्तेवर्षेस्मिन्॥ उपशिक्षितात्मनेसंयतचित्ताय उपासितोनुष्ठितोलोकोयेन साधुवादःसाधुत्वप्रसिद्धिः तस्यनिकषायस्वविधारणस्थानायपरमसीम्नेइत्यर्थः॥३॥ श्रीरामेपरमार्थरूपेणानमति॥ यदेकंवेदांतेषुप्रसिद्धंतत्त्वंतत्प्रपद्ये कथंभूतं॥ विशुद्धश्चासावनुभवश्च॥ सएवमात्रास्वरूपंयस्य॥ विशुद्धत्वेहेतुः प्रशांतं॥ तत्रापिहेतुः

श्रीशुकउवाच॥ किंपुरुषेवर्षेभगवंतमादिपुरुषंलक्ष्मणाग्रजंसीताभिरामंतच्चरणसंनिकर्षाभिरतः॥ परमभागवतोहनुमान्सहकिंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते॥१॥ आर्ष्टिषेणेनसहगंधर्वैरनुगीयमानांपरमकल्याणींभर्तृभगवत्कथांसमुपशृणोति॥ स्वयंचेदंगायति॥२॥ ॐनमोभगवतेउत्तमश्लोकायनमआर्यलक्षणशीलव्रतायनमउपशिक्षितात्मनेउपासितलोकायनमः॥ साधुवादनिकषणायनमोब्रह्मण्यदेवायमहापुरुषायमहाराजायनमइति॥३॥ यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकंस्वतेजसाध्वस्तगुणव्यवस्थं॥ प्रत्यक्प्रशांतंसुधियोपलंभनंह्यनामरूपंनिरहंप्रपद्ये॥४॥

प्रशांतं॥ तत्रापिहेतुः स्वतेजसा स्वरूपप्रकाशेनध्वस्तागुणानांविविधानांव्यवस्थायस्मिन्॥ अनुभवमात्रत्वेहेतुः प्रत्यगात्मत्वात्॥ तत्कुतस्तन्नामरूपम्॥ नन्वेवंसति एवंभूतस्यापिजीवस्याहंकारसर्वविषयपर्यंताहंप्रत्ययत्वेनत्राह॥ निरहं॥ अहंकाराभावात्॥ नतर्हि वैपरीत्यमित्यर्थः॥ ननुश्रीरामस्वरूपंनैवप्रतीयतेतत्राह॥ सुधियाशुद्धयाउपलभ्यतइत्युपलंभनं॥ शुद्धचित्तेनब्रह्मत्वेनैवोपलभ्यतइत्यर्थः॥४॥ ॥

मथनेनमेवष्टर्णीयन्नाह ॥ द्रव्यं विषयः क्रियाइंद्रियव्यापारः हेतुर्देवता अयनं ॥ देहः ईशः कालः कर्ता
हंकारः ॥ एतैर्मायागुणैः कार्यैरूपलक्षितोः वस्तुत्वेन निरीक्षितो यस्मात्मा तस्मै ॥ अन्वीक्षया वि
चारेण ॥ अंगैर्यमनियमादिभिः ॥ अतिशयात्मानिष्ठ्यवती बुद्धिर्येषां तैः निरस्ता मायानिमित्ता
आकृतिर्यस्मात्तस्मै ॥ ३७ ॥ तदेवं निर्गुणं नत्वा परमेश्वररूपेण प्रणमति ॥ यस्येप्सितं जीवादृष्टं सा
क्षितं अस्मता निद्रायामीक्षणयोगात् ॥ स्वार्थं तु नेप्सितं विश्वस्थित्यादि स्वगुणैर्माया करो

द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने ॥ अ
न्वीक्षयांगातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमो नमः ॥ ३७ ॥
करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः ॥ मा
या यथायो भ्रमते तदाश्रयं ग्राव्णो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ॥ ३८ ॥
प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे यो मां रसाया जगदादिसूकरः ॥ कृ
त्वाग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणतास्मि तं विभुमिति

इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे भुवनकोशवर्णनेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ति ॥ तस्या जडत्वेपि ईश्वरसन्निधानात्प्रवृत्तिं दृष्टांतेनाह ॥ यथा अयो लोहं ग्राव्णोऽयस्कांतात् वि
सितात् ॥ भ्रमति तदाश्रयं तदभिमुखं सत् ॥ गुणानां कर्मणां जीवादृष्टानां च साक्षिणे तस्मै ते
नमः ॥ ३८ ॥ अवतारचरितमाह ॥ प्रमथ्येति ॥ यो जगतामादिकारणभूतः सूकरः मां दृष्टी
अग्रदंष्ट्रे दंष्ट्राग्रे कृत्वा रसातलादारभ्य उदन्वतः ॥ प्रलयार्णवात् ॥ उद्भोगन्तस्व निरगात् ॥ तत्र
प्रतिगजं तलसंदंशं प्रमथ्य दैत्यः क्रीडन्निव स्थितः तं विभुं प्रणतास्मीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ पंचमेऽष्टादशः १८

बहूनुपवेदयंस्तेषां तस्येश्वरात्मव्यतिरेकमाह ॥ जरायुजेति ॥ द्यौयत्र इत्तोरसमभिधेयस्त्वमेवैकः नन्वयति
रिक्तोऽस्ति ॥ सर्वं वस्त्विदं त्वमेवास्याहि स्फुटेति समर्थः सप्रपंचनामरूपतत्त्विनमेव तमत्वमसि ॥ यस्मि
न्निति ॥ असंख्येयात्रतत्त्वाविशेषा येषां तानि नामानि रूपाण्याकृतयश्च यस्मिन्नातः द्वेषोयस्मिन्स्त्व
यि ॥ कविभिः कपिलादिभिरियं चतुर्विंशत्यादिसंख्या कल्पिता सतीयया तत्त्वदृशापनीयते
तन्नेनापनीयते तस्मै सांख्यसिद्धांतरूपाय नमः ॥ परमार्थरूपायेति च ॥ एवाम्भृतरूपयावति

जरायुजंस्वेदजमंडजोद्भिज्जंचराचरंदेवर्षिपितृभूतमैंद्रियं ॥ द्यौः खंक्षितिः शैलसरित्स
मुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेयएकः ॥ ३२ ॥ यस्मिन्नसंख्येयविशेषनामरूपाकृतौकविभिः कल्पि
तेयं ॥ संख्याययातत्त्वदृशापनीयते तस्मैनमः सांख्यनिदर्शनायते इति ॥ ३३ ॥ उत्तरेषुचकुरुषु
भगवान्यज्ञपुरुषः कृतवराहरूपआस्ते ॥ तंतुदेवीहैषाभूः सहकुरुभिरस्खलितभक्तियोगे
नोपधावति ॥ इमांचपरमामुपनिषदमावर्तयति ॥ ३४ ॥ ॐनमोभगवते मंत्रतत्त्वलिंगा
ययज्ञक्रतवेमहाध्वरावयवायमहा[illegible]पुरुषायनमः कर्मशुक्लायत्रियुगाय
नमस्ते ॥ यस्यस्वरूपंकवयोविपश्चितोगुणेषुदारुष्विवजातवेदसं ॥ मथ्नंतिमथ्नाम
हेस्मवयं ॥ ३४ ॥ मंथ्नलंथेनत्नि नसादिदृक्षवोगूढंक्रियार्थैर्नमईरितात्मने ॥ ३५ ॥ यजतइति य
ज्ञाःपशुयागाःक्रतवःसयूपाःतद्रूपाय ॥ महांतोऽध्वराअवयवभूतायस्य ॥ कर्म
शुक्लायशुद्धाययुगत्रयेप्रकाशाय ॥ त्रियुगायकृतयुगेयत्ताभावात् ॥ यद्वाकलियुगेछन्नत्वात्
कवयोविपश्चितोनिपुणाः गुणेषुदेहेन्द्रियादिषुमथ्नविविच्यविचिन्त्यंतिमथ्नाविवेकसाधनेन
मनसाक्रियार्थैःकर्मभिस्तत्फलैश्चगूढंछन्नमकाशमानंदिदृक्षवः एवंमथ्नतेईरितःप्रकटितस्व

अव्यक्तायचवितमाह॥ भवानहमांस्तोरणिमयामनुनासहमनसहितांशुतेस्वधात्राहारंदुर्विमासाव
ति॥ प्रलयांतेवृजसाउरुक्रमतेविहरति॥ यद्वायातमिमसाउवेगःस्तोरणियातंक्रमतेउत्सहते
इत्यर्थः॥ यतः अनंतोकीदृशांशोषधीनांवीरुधांचनिधिं आश्रयभूतांतस्मैनमः॥ जगातो यः प्रा
णगणस्यात्मनेतिधंबे॥ तत्वियतमांतांप्रियतमा॥ अक्रूपारायक्रमोयसर्वःसहणोः सत्वयोना

भवान्युगांतार्णवऊर्मिमालिनिक्षोणीमिमामोषधिवीरुधांनिधिं॥ मयासहोरुक्रमतेजओ
जसातस्मैजगत्प्राणगणात्मनेनमइति॥ हिरण्मयेपिभगवान्निवसतिकूर्मतनुंबिभ्राणः
तस्यतत्प्रियतमांतनुमर्यमासहवर्षपुरुषैःपितृगणाधिपतिरुपधावतिमंत्रमिमंचा
नुजपति॥ ॐनमोभगवतेअकूपारायसर्वसत्वगुणविशेषणायनोपलक्षितस्थानाय
नमोवर्ष्मणेनमोभूम्नेनमोवस्थानायनमस्ते॥ यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरू
पंबहुरूपरूपितं॥ संख्यानयस्यास्त्ययथोपलंभनात्तस्मैनमस्तेव्यपदे

विशेषणंयस्य॥ नउपलक्षितंस्थानंयस्यवाविवक्षया॥ वर्ष्मणोवर्षीयसेकालानवच्छिन्नाय
अवस्थानायाधाराय॥ निजमाययार्पितंप्रकाशितमनर्थस्वरूपंयतः इत्यर्थः॥ कथंभू
तंबहुरूपैःरूपितंनिरूपितंयस्यचसंख्यानास्ति॥ कुतः अयथामिथ्यायोपलंभनात्॥ न
हिमरीचिजलमेतावदितिसंख्यातुंशक्यते॥ अव्यपदेशरूपिणेनिरुक्त्यपदवाकाराय॥ २९॥

५८

इदानीं तत्कृपां प्रार्थयते ॥ स त्वमिति ॥ यदुक्तं तं विना न कश्चित्पुरुषार्थः स त्वं त्वदिति ॥ त्वया पद्मकरांबु
जं सात्वतां भक्तानां शिरसि स्थापितं धारितं पद्मपाणं सतत तमपि मम शिरसि निधेहीति शेषः कथंभूतं ॥ वंदितं
सर्वैः काममवर्षित्वेन स्तुतं तेन न च मन्मुधितवानादरः यतः हे वरेण्य मां वत्सलत्वाद्बिभर्षि ॥ अहो
विचित्रमेतत् ॥ मयि केवलमादरमात्रं भक्तेषु तु परमा कृपा ॥ अत ईश्वरस्य तव मायया या ईहितं
तत्को वितर्कयितुं समर्थः ॥ स त्वा सर्वप्रधानाय ॥ श्रीवासुदेवाय भागवतप्रधानाय ॥ उरुः स्वतो वेदात्म

स त्वं ममाप्यच्युत शीर्ष्णि वंदितं करांबुजं यत्त्वदधायि सात्वतां ॥ बिभर्षि मां लक्ष्म वरेण्य मायया
क ईश्वरस्येहितमूहितुं विभुरिति ॥ यमके च भगवतः श्रियं न मे मा त्वमवलारदृप्तहृदं
पुरुहूय मनोमाकादर्शितं ॥ स इदानीमपि महता भक्तियोगेनाराधयतीदं चोदाहरति ॐ
नमो भगवते श्रीवासुदेवाय नमः ॥ स त्वा यथाणां योजमेसहसेवलाय महामस्या यन मइति
अत ईश्वरो विभुः सर्वलोकपालकेश्वरः पूर्वो विवरमसुरस्वनः ॥ स ईश्वरस्त्वं य इदं वशे नयन्नाम्ना
यथा दामनि पशून्नरः स्त्रिय ॥ यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा हित्वा यतन्तोपि पृथक्समेत्य च
पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥ ॥ ॥

कोऽसौ यस्य वशे इदं विश्वं ब्राह्मणादिनाम्ना विधिनिषेधालंबनमस्ते नेन वशो स्मनयन ॥ नियमितवा
न ॥ स त्वमीश्वरः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तस्य वा अक्षरस्य प्रशासने ॥ तत्कि विद्वद्योवशेन यंति लो
कपालत्वात् ॥ कुतो हं तत्र हे ॥ यमिति ॥ मत्सरयुक्तैर्ज्वरयेधाते ॥ य इह त्वादि पदश्चतुष्पदः सरी
सृपं स्थाणु स्थावरं च यदत्र दृश्यते ॥ तत्किंचिदपि पातुं न शक्ताः ॥ स त्वमेव प्राणभेदेनैव
लोकईश्वरस्येसर्वः ॥ तथा च श्रुतिः तावद्धि सत्ताह प्राणमस्य इह सर्वं समस्तादि ॥

भा॰
पं॰
२९

सपवा इति॥ स वैवंभूतः पतिर्भर्त्ता न केवलं नाम्नः॥ यो भवानात्मलाभात्परमन्यदधिकं न मन्य
ते॥ इतरथा त्वन्याधीनस्य स्वस्य न स्वतन्त्रत्वं नानात्वे च परस्परमीश्वराणामिव मिथो भयं स्यादित्यर्थः
२०॥ किंच निष्कामभजनेनाराधितात्त्वत्त एव सर्वकामलाभो भवति॥ सकामभजने तु कामितं तावन्मति
स्याद्वेत्स्यात्॥ यावान्तस्मात्कलत्वमस्य ते पादसरोरुहार्हणं इज्यामेव कामयेत न फलान्तरं सा
द्विलेशकामेषु लम्पटा सर्वान्कामान्प्राप्नोतीत्यर्थः॥ ईप्सितमीप्सितः फलान्तरं मा भूदिति
कं सत्वं॥ अर्चितस्त्वर्चितं ददासि किंच॥ यद्यतः फलभोगानन्तरं भग्नयाञ्चा या

स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समन्ततः पाति भयातुरं जनं॥ स एक एवे
तरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधि मन्यते परम्॥ २०॥ या तस्य ते पादस
रोरुहार्हणं निकामयेत्साखिलकामलम्पटा तदेव रासीप्सितमीप्सितो
र्चितो॥ यद्भग्नयाञ्चा भगवन्प्रतप्यते॥ २१॥ मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादय
स्तप्यन्त उग्रं तप ऐन्द्रियेधियः॥ ऋते भवत्पादपरायणान्न मां विन्दन्त्यहं त्व
द्धृदया यतोऽजित॥ २२॥

वितोर्थीयस्याः सा प्रतप्यते
ईः स्वेप्सितो निददे वरासि नन्वति
मे॥ २१॥ नन्वहमस्माहं लोकः सर्वकामप्राप्तिः त्वमेव हि कामाप्तिभिः सेव्यते तत्राह॥ म
त्प्राप्तये ब्रह्मादयस्तपस्तप्यन्ते॥ ऋते इति॥ कथंभूताः ऐन्द्रिये सुखे धीः येषां अलब्ध्वा मां
तथापि भवत्पादपरायणान्॥ ऋते मां न विन्दन्ति॥ मत्कटाक्षविलसितानाविभूतीर्नेन लभ
न्ते यतस्त्वय्येव हृदयं यस्याः साहं॥ त्वत्परतन्त्रत्वान्मदंशवर्तिनमेव विलोकयामि

श्री
नारायणाय

५१

तदर्हैर्भिः दिवसाधिष्ठातृभिरुपेता ॥ २० ॥ सर्वैर्गुणविशेषैः प्रोज्ज्वलैर्भिर्विलसिता तल्लती हृतस्वात्मा
पस्य ॥ प्राकृतीनां क्रियाणां विनीतानां तानां नां ॥ चेतसां सकलस्याध्यवसायादीनां विशेषाणां तन्नदिष
याणां धारणाकलाग्रेशापकारं यौद्दिषयंच विषयलक्षणापस्य ॥ चेदोमयायवेदोक्तकर्मयाप्या
यमत्वमयाय ॥ प्रबोधपहस्यत्वात् ॥ अस्तमयायपरमानंदाविष्कारत्वात् ॥ सर्वमयायसर्व

तद्भागवतोमायायास्वयंहूपं परमसमाधियोगेनरमादेवीसंव
त्सरस्यरात्रिषुप्रजापतेर्ईहितैर्भिरुपेतारहस्यचतद्दर्हैर्भिरुपाले
इदंचोदाहरति ॥ २१ ॥ ॐ ह्रां ह्रीं ह्रूं ॥ ॐ नमो भगवते हृषीकेशाय
सर्वगुणविशेषैर्विलसितात्मने आकूतीनां चित्तीनां चेतसां
विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय च्छंदोमयायान्नमया
यामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे बलाय कांताय का
माय नमस्ते उभयत्र भूयात् ॥ २२ ॥ स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषीकेश्वरं
स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमाशासतेऽन्यम् ॥ तासां न ते वै परि
पान्त्यपत्यं प्रियं धनायूंषि यतोस्वतंत्राः ॥ २३ ॥

विषयत्वात् ॥ सहसे ओजसे बलायतदेहत्वात् ॥ २२ ॥ त्वत्कामेनैव त्वत्सेवकत्वात् हे हृषीकेशार्या
क्षि ॥ अन्यकामनयात्वाम् अर्वतोनपतिहृणामनोरथाः स्फुरित्याह ॥ स्त्रिय इति ॥ व्रतैर्पवह
षीकेश्वरं पतिं संतंत्वा मा राध्य यः स्त्रियोः संपतिमाशंसंते यतिकामानोहि ॥ काम
राधने व्रते शुभवि हृ ॥ तासामपत्यादीनि ते पान्तयो नपान्त्येवाक्ताः ॥ २३ ॥ अतस्त्वमेव यथव
मम वेतीत्याह ॥ ॥

यस्मादेवं तस्मात् दुहित्राः अतो भयं नृसिंहपादं भजनेनत्यस्मानुपदिशति ॥ कीदृशं पदं ॥ रजस्तमसा गुणो भिति
वेशः रजआदीनां मूलं कारणं ॥ अतएव संसृतीनां जन्ममरणादीनां च चक्रवालं मंडलमविच्छेदाय यस्मात् १७
केतुमालेपि कामदेवस्वरूपेण आस्ते इति शेषः ॥ किमर्थमास्ते तत्राह लक्ष्म्या इति ॥ प्रजापतिः संवत्सरः
संवत्सरो वै प्रजापतिरिति श्रुतेः ॥ तस्य दुहितरो रात्र्यभिमानिन्यो देवताः ॥ पुत्रा दिवसाभिमानिनो देवाः
तेषां च प्रियचिकीर्षया ॥ पुरुषायुषायुषा वर्षशतेन यान्यहोरात्राणि तैः परिसंख्यानं गणना येषां षट्

तस्माद्रजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलं ॥ हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजताकुतोभयमिति ॥ ४ ॥ केतुमाले भगवान्कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितृणां पुत्राणां तद्वर्षपतीनां पुरुषायुषाहोरात्रपरिसंख्यानानां यासां गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्वेजितमनसां विध्वस्ता व्यसवः संवत्सरान्ते विनिपतन्ति ॥ ५ ॥ अतीव सुललितगतिविलाससविलसितरुचिरहासलेशावलोकलीलया ॥ किंचिदुत्तंभितसुंदरभ्रूमंडलसुभगवदनारविंदश्रिया रमां रमयन्निंद्रियाणि रमयते ॥ १६ ॥ ॥ ॥

त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः ॥ यासां दुहितॄणां
महापुरुषस्य महास्त्रं चक्रं तस्य तेजसा ॥ ५ ॥ रमां रमयन् स्वीयानींद्रियाणि रमयते ॥ केन साधनेन रमयति तदाह ॥ अतीव सुललितया गत्या यो विलासस्तेन विलसितो रुचिरो हासलेशो मंदस्मितं तत्सहितो योऽवलोकस्तस्य लीला तया किंचिदुत्तंभितं ॥ उत्तंभितं सुंदरं यद्भ्रूमंडलं तेन सुभगं यद्वदनारविं

तं मंगः क्वापि मा स्यात् ॥ यदि कथंचित्स्यात् ॥ तर्हि अगारादिषु मा स्यात् ॥ किंतु भगवत्प्रियेष्वेव ॥ अगारादि संग
दोषमाह ॥ यत्रेति ॥ इंद्रियविषयो गृहत्यागासक्तेः ॥ १० ॥ भगवत्प्रियसंगगुणमाह ॥ येषां भगवत्प्रियाणां संगा
त् ॥ लब्धं शुद्धं दिविकसंस्कृतिभिः श्रवणादिभिः संस्पृशतां सेवमानानां पुंसां मंतर्गतोजो मानसं मलं हर
ति ॥ कथंभूतं विक्रमं निजमसाधारणं वीर्यं वैभवं प्रभावातिशयो यस्य ॥ तीर्थं तु गंगादि मुहुः संस्पृशतां
मंगांजमलं केवलं हरति ॥ तं को वै न सेवेतत्याज्ञवयः ॥ ११ ॥ मानसमलापगमफलमाह ॥ यस्येति ॥ अकिंच ।
नानिष्कामामतः शुद्धे हृदि भक्तिर्भवति ॥ ततस्तत्प्रसादे सति सर्वे देवाः सर्वैर्गुणैर्धर्मज्ञानादिभिः सह ।

सागारदारादिषु वित्तं वा पुत्रं संगो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः ॥ यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवानात्मसि
द्धहरान्नतथेंद्रियप्रियः ॥ १० ॥ यत्संगलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसं हरत्य
जोंतः कतिभिर्नितां नृणां को वै न सेवेत मुकुंदविक्रमं ॥ ११ ॥ यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणै
स्तत्र समासते सुराः ॥ हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः ॥ १२ ॥ हरिर्हि सा
क्षाद्भगवान् शरीरिणामात्मा झषाणामिव तोयमीप्सितं ॥ हित्वा महांस्तं यदि सज्जते गृहे तदा

तत्र सर्वगुणसंपन्ने तस्मिन् वसति गृहे त्यागासक्तस्य तु हरिभक्त्यसंभवात् ॥ कुतो महतां गुणाः ज्ञानवैराग्यादयो
भवंति ॥ असति विषयसुखे मनोरथेन बहिर्धावतः ॥ १२ ॥ ननु हरिविमुखस्य गृहत्यागासक्तस्यापि लो
के महत्त्वं दृश्यते सत्यं तत्तु पदस्सास्पदमिति सहेतुकमाह ॥ हरिर्हीति ॥ यथा जलचराणां मीनानां मीप्सितं
तोयमेवात्मनेन विना जीवनाभावात् ॥ महान्निप्रसिद्धोपि गृहे यदि सज्जते तदा दंपती तौ मिथुना
नो प्सद्रादिशुपिप्रसिद्धं वयसैव केवलं यन्महत्त्वं तदेव तस्य भवति ॥ नतु ज्ञानादिना ॥ मिथुनेषु ते

भा॰ पं॰ टी॰ ५५

परमेश्वरत्वेन स्तुत्वा मत्स्यावतारचरितमाह ॥ वेदानिति ॥ तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृतान् ॥ अपनी
तान् ॥ नावन्तरंगश्च नरतुरंगौ नररूपो विग्रहो यस्य ॥ कवये ब्रह्मणे ॥ तस्मै अवितथेहिताय सत्यसं
कल्पाय ॥६॥ उक्तं ब्रह्म हार्दं चरित्रं महापुरुषस्य गुणानां भाजनः आश्रयः दैत्यदानवकुलस्य तीर्थीक
रणं पावनं शीलमाचरितं यस्य ॥ फलसंकल्पेन व्यवधानं अन्यस्मात् साधनं च स्यात् आश्रयभिचारी यो भक्तियो
गस्तेनोपास्ते सेवते ॥७॥ तेजसामपि तेजसे आविराविः प्रकटो भव वीर्याणाम् ॥ कर्माशयान् ॥ क

वेदान्युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृतुरंगविग्रहः ॥ प्रत्याददे वै कवयेऽभियाच
ते तस्मै नमस्तेऽवितथेहिताय नम इति ॥६॥ हरिवर्षे चापि भगवान्नरहरिरूपेणास्ते । त
द्रूपग्रहणनिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये ॥ तद्दयितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महाभाग
वतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह
तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते इदं चोदाहरति ॥७॥ ॐ नमो भगवते नरसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आ
विराविर्भव वज्रनख वज्रदंष्ट्र कर्माशयान् रन्धय रन्धय तमो ग्रस ग्रस ॐ स्वाहा अभयमभयमात्म
नि भूयिष्ठाः ॐ क्ष्रौं ॥८॥ स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायन्तु भूतानि शिवं मिथो
धिया ॥ मनश्च भद्रं भजतादधोक्षजे आवेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी ॥९॥

र्मवासनाः कर्माश्रयानिति पाठे रागादीन् ॥ रंधय निर्दह भूयिष्ठा भूयात् ॥८॥ विश्वस्य स्वस्ति
प्रार्थने खलस्यापि भवेत् ॥ न च साधुपीडां विना न स्यात् ॥ अतोऽस्य मंगलं ध्यायन्तां च भूता
नामन्योन्यं चान्ते विना न भवेत् ॥ इत्याशंक्याह ॥ खलः प्रसीदतु कोऽयं मन्यतां ॥ भूतानि च मिथः
शिवमेव ध्यायन्तु ॥ तेषां मनश्च भद्रं ॥ तत्प्रभावादिकं भजतु ॥ नोऽस्माकमपि मतिः ॥ अपि शब्दा
द्भूतानां च मतिः अहैतुकी निष्कामा सती ॥९॥ ॥

ग्रहणाद्द्योतनतो मेरोः सर्वादिकमलमित्र ॥ विश्वोत्तरवर्षेषु सेव्यसेवकवर्णनं ॥ भद्रश्रवा वावर्षपतिः त
स्तत्कुलपतयः सेवकपुरुषाश्च ॥१॥ भद्रश्रवस ऊचुरिति ॥ प्रणामस्तत्रपदस्यातीतिवक्तव्यलक्षणमात
योगाद्वृत्तिश्रुलिंगसमवायेन बहूवचनं ॥२॥ अयं जनो मिषन्नपि पश्यन्नपि घ्नंतं हि संहरंतं न पश्यति
नालोचयतीति भगवद्विचेष्टितमेव ॥ तत्र विचित्रं ॥ अदर्शने लिंगं ॥ पुत्रं वा लुप्य पितरं च हृद्दृत्य मृते तेनि हृत्य
दग्ध्वा स्वयं तदुभयधनेन जिजीविषति जीवितुमिच्छति ॥ पालनं तरे तच्छदं सामं जन्मजिजीविषति किं ।

श्रीशुक उवाच ॥ तथा च भद्रश्रवा नाम धर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्ववर्षे साक्षाद्भगवतो
वासुदेवस्य प्रियां तनुं धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभि
गृणंत उपधावंति ॥१॥ भद्रश्रवस ऊचुः ॥ ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम इति
॥२॥ अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं घ्नंतं जनोयं हि मिषन्न पश्यति ध्यायन्नसद्यर्हि विकर्म
सेवितुं निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषति ॥३॥ वदंति विश्वं कवयः स्म नश्वरं पश्यंति चाध्या
त्मविदो विपश्चितः ॥ तथापि मुह्यंति तवाज मायया सुविस्मितं कृत्यमजं नतोस्मि तं ॥४॥
विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ह्यकर्तुरंगीकृतमप्यपावृतः ॥ युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यका

धर्मीयर्थेन ॥ यद्दिवतः ग्रसतत्क्व विषयसत्वंसे रणे सर्वात्मनि व्यतिरिक्ते च वस्तुतः ॥५॥
विलविकर्म पापमेव आयन् ॥३॥ ननु विद्वांस्तु पश्यति किमत्र विचित्रं तत्राह ॥ नश्वरं वदंति स्म आ
त्मनः पश्यंति च समाधौ हे अज तथापि मायया मुह्यंति ॥ एतच्च तव कृत्यं चेष्टितं सुविस्मितमति वि
स्म ॥ अतः श्मशानादिष्वमे विहाय तेन त्वामजं नतोस्मि ॥४॥ इदमपरं विचित्रं वस्त्वतीयमानमपि त्वयि पिन
विचित्रमित्याह ॥ विश्वस्योद्भवादिकर्म अकर्तुरपि अपावृतस्याङ्गीकृतं ॥ आवरणं यस्मात्तादृशस्यापि ते
गोहकृतं वेदेन तत्त्वयि न तु विचित्रं ॥ यतो माया या सर्वात्मनि कार्यस्य कारणेस्वरूपे कर्मयुक्तं वस्तुतः

तत्र जन्म देहेन त्वं महदादिद्वारेण प्रपंचयसि ॥ यस्य गुणनिर्मितो महान्नाम विग्रह आसीत् ॥ विज्ञा
नेन सत्वं धिष्ण्यमाश्रयो यस्य सः न स्वविद्रूपत्वेन सत्वप्रधानत्वात् ॥ स एव किलाधिदेव वासुदेवा
भेदविवक्षया ॥ भगवानजो ब्रह्मणो यत्संभवः यस्माद्ब्रह्मणः संभूतो हं रुद्रः त्रिवृता त्रिगुणेन स्वते
जसा स्वविभूतिरूपेणाहंकारेण वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गं ॥ ऐंद्रियं इंद्रियवर्गं च सृ
जामि ॥२२॥ किं च एते वयं महदादयः सर्वे यस्यानुग्रहादिदं विश्वं सृजामः कथंभूताः यस्य म
हात्मनो वशे स्थिताः संतः यतः सूत्रेण क्रियाशक्त्या यंत्रिताः श्रोताः शकुंताः पक्षिणः सूत्रेणेव

यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल ॥ यत्सं
भवोऽहं त्रिवृता स्वतेजसा वैकारिकं तामसमैंद्रियं सृजे ॥२२॥ एते वय
यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुंता इव सूत्रयंत्रिताः ॥ महानहं वैकृत
तामसेंद्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदं ॥२३॥ यन्निर्मितां कर्ह्यपि क
र्मपर्वणीं मायां जनोऽयं गुणसर्गमोहितः न वेद निस्तारणयोगमंज
सा तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने ॥२४॥ इति श्रीपंचमस्कंधे भुवनको
शवर्णने सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

मिसृक्षमानेवाह ॥ महानहंकारश्च वैकृतादयः सर्वोक्ताव
र्गाश्च ॥२३॥ स्थितिलयहेतुत्वं दर्शयन् ॥ प्रणमति ॥ येन निर्मितां मे नामायां मे वायं जनोऽज्ञस्त
न वेद ॥ तत्र तन्निस्तारयोगमुपायं कर्हिचिदपि वेदेति स्थितिहेतुत्वं दर्शितं ॥ कीदृशीं कर्मा
त्मपर्वाणि ग्रंथयः ता निनयति प्रापयतीति तां यातास्य लयहेतुत्वमाह ॥ विलीयते स्मि
न्निति विलयः उदेत्यस्मादिति उदयः विलयश्च उदयश्च आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥२४॥ इति पंच

ईश्वरत्वरूपपादर्थस्तामसत्वेनप्रसक्तंसनादरंवारयति ॥ नयस्येति ॥ निरीक्षमाणस्यापिहर्षिणीया
गुणलेशविषयैःविनष्टनिर्मिःकरणैसुगुणपरिपूर्णदपिनाभ्यते ॥ नत्विष्यते किमर्थंनिरीक्षमाणस्य
दृष्टाईशानायेनियमाय ॥ ईशानमीदृसंमदादित्वाद्भावेक्षिप ॥ अवधैयमर्थंदर्शनात् ॥ यथाःसित
क्रोधवेगानांनोस्माकंदृष्टिरम्यतेननेयेति ॥ अतः आत्मनईदृशाणिनिरीक्षःजेतमिकुंमगुत्व
तकोनमस्येतनाद्रियेत ॥ ४ ॥ नतुत्वामद्याभ्यामसमस्कृतोदृष्टिर्नोम्यतेनजात् ॥ असतोदृहदे
धंस्मनस्यस्मायथावीवोमन्तइवघोभयंकरःप्रतिभाति ॥ मधास्रवाभ्यामानास्वलोवनरव
नयस्समायाश्रणाविनष्टनिर्मिनिरीक्षनोयएवपिदृष्टिरम्यते ॥ ईशोयथा
नोनितमन्युंरेहसाकलनमस्येतनिगोभुरामन ॥ ४ ॥ असद्दृशोयःप्रतिभाति
मायथावीवेवमधास्रवनास्वलोचनः ॥ ननागवधोहणांईसिवेद्वियाय
त्यादयोः स्रोतनधविनेद्वियाः ॥ ४ ॥ यमाहुरस्यस्थितिजन्मसंयमंत्रिभिर्वि
हीनंयमनंतमृषयः ॥ नवेदसिद्धार्थमिवक्कचित्स्थितंभूमंडलंमर्थस
नागवधूविमोहनेन ॥ नयास्यनिभानेपुक्त इत्यधाम स ॥ ५ ॥ स्मित्याहनेति ॥ पादाश्चेनयस
मादयोः स्मर्यानेतथाविनेमोहितमिद्विषमनोयासतानाद्रियालजयाभुनायहेणनईशिवेन
शोजः कृत्तिनमन्येतेतिहवेणवानयः ॥ ४ ॥ अस्यविश्वस्यजन्मस्थितिसंयमेहेतुंयमाहुः ॥ अ
नएवत्रिभिःस्थित्यादिभिर्विहीनंअनंतंवयमाहुः अवयोमंत्राः हेतोजगोयेनहीत्येपाठे ॥ अह
कारोदेवमातालक्ष्मीः साधेमृषयःप्रेमर्थ्यः प्रनेतत्वंदृशीयति ॥ मदेवसहस्रमेवधामातिस्थाना
नितेषक्कचिदेकदेशास्थितंभूमंडलेयोनवेदसिद्धार्थंसर्वपमिवतस्सेनमइतिवतयेनाव

नववर्षपि विवर्षेषु येषु पुरुषास्तेषां तदनुग्रहाय सर्वासौ वक्ष्यमाणेनोपस्तवद्वर्षे॥ आत्मतत्त्वव्यूहेनात्ममूर्तिसमूहेन सन्निधीयते सन्निहितो भवति॥१५॥ अपरः अर्वाचीनः पश्चान्नवमस्कंधे॥१६॥ भवानीनाथाम्न्त्वामितिनीयेषां तैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानः सेवितः सेव्यमानः आत्मनः प्रकृतिकारणं॥ आत्मनि समाधियोगेनोपस्थानेन रूपेण॥ एतद्वक्ष्यमाणमेवाहादिकं अभिगृणन्नुपन्

नववर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापि सन्निधीयते॥१५॥ इलावृते तु भगवान्भव एक एव पुमान्न ह्यन्यस्तत्रापरो निर्विशति॥ भवान्याः शापनिमित्तज्ञो यत्प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि॥१६॥ भवानीनाथैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुध्यमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्य तुरीयां तामसीं मूर्तिं प्रकृतिमात्मनः संकर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेण सन्निधाप्यैतदभिगृणन् भव उपधावति॥१६॥ श्रीभगवानुवाच॥ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानायानंतायाव्यक्ताय नम इति॥१७॥ भजे भजन्यारणपादपंकजं भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणं॥ भक्तेष्वलं भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवभावमीश्वरं॥१८॥

सर्वेषां गुणानां संख्यानं प्रकाशो यस्मात्॥ स्वरूपेणाव्यक्ताय अप्रमेयाय॥१७॥ हे भजनीय भजनीयपादाब्जं त्वां परमीश्वरं भजे इत्यन्वयः॥ अरणं शरणं पादपंकजं यस्य तं॥ कृत्स्नस्य भगस्य॥ ऐश्वर्यादिषाड्गुण्यस्य परमयनमाश्रयं॥ भक्तेषु अलमत्यर्थं भावितं॥ प्रकटितं भूतभावनं स्वरूपं येन॥ भवापहं संसारहरं॥ भं भक्तेषु इत्यलं वेगः भवं भावयतीति तथा तं॥ अयोद्भक्ते

प्रथुंते पुरुषमानेनप्राग्वर्षाणियेषां। वज्रवृहद्संहनने॥ शरीरंतस्मिन्बलवयोमोराःकें प्रभु
हितानियानिमहागोरतानिमिथुनानितेषांअवायापवर्गसंभोगानवसानेपकवर्षशेषेप्राग्
विपुनः पकोगभोगैः नाहयानिकलत्राणियेषांयेषाश्रागतसमः विषयसत्वोत्कर्षातहक्रतप्रगो
हिसवेष्यानतिष्ठाः हापनारोनृकुः एवबहुला॥ ५॥ पत्रद्वेषुहिवर्षेषुदेवपतयः सेवेसेवैःसेवक
गसोभुभुक्षैः हतमहोपवाराः सतः सेवैविहरंतीमन्वयः केशुस्थानेषुसर्वेशरतनशकुसमल

एषुपुरुषाणामपुत्रेपुरुषाग्रवर्षाणांदेवकल्पानोनागाश्रुतप्रमाणानांवज्रसंहननांग
बलवयोमोद्दमभुरितमहासोरतमिथुनअवायापवर्गवृषभनैकरगर्भकलत्राणांतथ
नतेत्रगाश्रुगतसमः कालोवर्तते॥ ६॥ पत्रद्वेवपतयः सेः सेवैगणनायकैर्विहितमहाहैणाः
सर्वेतेक्रसमलवकफलकिसलयप्रियानममानविटपलतावटपिभिरूपशुंभमानरू
विरकाननताम्रमायतनवर्षाणिद्वीपाणि॥ तथ्याबामलनत्ताशयेषुविकचविविधनव
वनरुहामोदपुरितानजहंसनलकुक्कुटकारंडवसारसचक्रवाकादिभिमेधुकरनिकरा
हनिभिरूपकूजितेषुजलक्रीडादिभिर्विविधविनोदैः ललितसंचरसुंदरीणांकाम
कलिलविलासहासलीलावलोकाहूष्टमनोहरहृदयः सेवैविहरंति॥ ३॥॥

वकारीनांप्रियासमस्तारमंतेनममानाविटपाः तदाश्रितालताश्चयेषुतेविटपिभिरूपशुंभ
मानानिरूविराणिकाननानियेषुतेषाम्रमायतनेषुवर्षगिरिद्रोणीषुचतथाश्रमलेषुज
लाशयेषुच॥ विकचानिविविधानिवनानिचयानिवनरुहाणिनीरजानितेषांमामोदेनभु
रितैरनहंसादिभिर्मधुकराणांवाकृतिभिर्जातिविशेषरूपकूजितेषुकामेनकलिलेःल
मितैर्विलासादिभिः श्रोहृष्टमनोहरहृदयेषांते॥ २॥

भा
पं.टी.
५२

अभिसंसृता अभिनो वाह्नती ॥५॥ केसराचलाभ्यो मेरुसमानोच्छ्रयत्वात् मध्यमं तेषामाद्रिशिखरे
भ्रमुखमंगे भुपतति ॥ तत तेभ्यो योधः प्रस्रवंती सती ॥८॥ माल्यवत्शिखरात् केतुमालाभिमुखं वेनि
ष्पतंती चक्षुः चक्षुसंज्ञा ॥५॥ गिरिशिखरादिति कुमुदगिरिशिखरात् उच्चलिता नीलगिरिशिखरे ॥ ततउच्चलि

ताचतत्र्वयोभिद्यमाना चतनृभिर्नाम भिन्नत्वेदिंशामभिसंदती ॥ नद्यन्तदीपतिमेवाभिनिवि
शति ॥ सीतालकनंदाचक्षुर्भद्रेति ॥५॥ सीताउद्ब्रह्मसदनात्केसराचलादिशिखरेभ्योऽधो
धः प्रस्रवंती गंधमादनमूर्धसु पतित्वांतरेण भद्राश्ववर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभि
निविशति ॥६॥ एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतंती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभिच
क्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति ॥७॥ भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरि
शिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृंगवतः शृंगादवस्यंदमाना उत्तरांस्तु कुरूनभित उदी
च्यां दिशि लवणार्णवे प्रविशति ॥८॥ तथैवालकनंदा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गि
रिकूटान्यतिक्रम्य हेमकूटाद्धिमकूटान्यतिरभसतररंहसा लुठयंती भारतमभिवर्ष
दक्षिणस्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ॥९॥ यस्यां स्नानार्थं चागच्छतः पुंसः पदे पदे
ऽश्वमेधराजसूयादीनां फलं नदुर्लभमिति ॥ अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे वर्षे संति बहुशो
मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः ॥१०॥ तत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रमन्यान्यष्ट वर्षाणि
स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि स्वर्गपदानि व्यपदिशंति ॥ ११॥

ताश्चेन शिखरेण दक्षिणेन हिमवच्छृंगवतः शृंगात्प्रस्रवंती ॥८॥ अतिरभसतररंहसा प्रस्खलित
लीघ्रतरवेगेन ॥९॥ बहुशः बहुविधाः मेर्वादिगिरीणां दुहितरः ॥ नद्यस्तताः ॥१०॥ दिव्यभोगावि
लभेदात् ॥ त्रिविधः स्वर्गः तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि स्थानानि व्यपदिशंति ॥११॥

कोसौ रिवोम्पोतमाहृयदिति॥ किं तद्दिव्यपदं तद्दाहृयवेति वीरव्रतोद्दट्टसंकल्पः प्रसन्नकुलदेवताप्र
हृष्टस्वरणार्हविदोद्दकमिति हेतोः परमाद्देरागाविभर्तीत्यनवपं कथं भूतः सन्॥ प्रतिस्त्रगावध्यमाने
नभगवद्भक्तियोगेनद्दत्सम्यने क्लिद्यमानमंतहृद्दयंयस्यप्रतपवौ कैत्रनविवशा[illegible]मिलित
पक्ष्मोवनयुगलंतद्देवकुड्मलेनाम्भ्योविगलितसमलेवाष्पनम्बकलपासहृश्रीभिर्वद्भमानेतोम
गुलकानाकुलेपस॥५॥ततः समभवद्यः तस्माःगांगायाः प्रभावाभिताः सतोयाजटाजटैरुद्धहृती

यतद्दिव्यपदमाहः यदृद्दवावदीरव्रतस्थोमानपादिः परमभागवतोसकुलदेवतावरगा
हविदोद्दकमितियामत्रुत्सवप्रवुल्लपमागाभगवद्भक्तियोगेनदर्द्रक्रियमानान्तहृद्दय
तोत्कैत्रविवशामीलितलोचनयुगलकुड्मलविगलितामलवाष्पकलपाभिवद्धमा
नरोमवुलकाकुलकोघुलापिपरमाद्देरागाविरसाविभर्ति॥५॥ततः समसमद्बघ्यलत्पभा
वाभिताः द्वय्रुतपसप्राप्तोत्सतिकौसिद्दिदेनावतीभगवतिसर्वोसनिवासदेवेः उपवत
भक्तियोगालाभैनेवोपदितास्यायोसमगातयोगुक्तिमिवागतलाप्तवुद्वव्द्वसवकुमान
मयापितत्राजटैहृहृद्दहृति॥६॥ततोनेकसहस्रकोटिविमानानीकसंकुलदेवयानेनाव
स्त्रवपः॥ पतावस्त्रेवतानोधिकात्नीस्व॥ ततंतोडस्म्यर्द्दलमावार्यवद्यसदनेनिपतति॥७
मिप्राप्यवतः तत्रद्देतु॥ भागवतिसततंसमक्तियोगलाभैवोपेदितान्यूसेगुरुवाघोप्राप्तहा
तंत्रपेः कामिवकद्दवधारयंति॥ सम्यक्तुभुक्तिमिवतामागतोगुरुत्वाजनाद्देवेति॥८॥ततो
नेकसहस्रकोटीनोविमानानामनीकैः संकुलेनदेवयानेनाकाशमार्गेणावतरंती॥ सम
विंभ्योवॉगिवप्रायपशः कसिंएगातिविति॥ ततोर्वागेवसंकुलनगुक्तो॥ प्रावाधेप्राप्ताय
मेरुमूर्द्धस्योव्रसमसदनेनिपतति॥ ९॥

श्री॰ भा॰
पं॰ टी॰
५१

यथादिशं प्राच्यादिदिक्षु ॥ यथारूपं इंद्रादिवर्णानतिक्रमेण ॥ पुरस्तुरीयमानेन सार्धद्विसहस्रप्रमाणेन ॥ ना
मानि तु पुराणां तंत्रांतरे ख्याति ॥ यथा मेरौ ॥ मेरौ नव पुराणि स्युर्मनोवत्यमरावती ॥ तेजोवती संयमनी तथा कृ
ष्णांगना परा ॥ श्रद्धावती गंधवती तथा चान्या महोदया ॥ यशोवती च ब्रह्मेंद्रवह्न्यादीनां यथाक्रम
मिति ॥ इति श्री पंचमस्कंधे षोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ ततः सप्तदशे गंगागमनेन चतुर्दिशं ॥ इलावृते च रुद्रे
ण संकर्षणनिषेवणं १ यज्ञलिंगस्य बलेर्यज्ञे लिंगं चिविक्रमम् ऊर्ध्वं निजपदविक्रमतः दक्षिणेन पदा

मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौंभीं
वदंति ॥ २९ ॥ तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोष्टावुपक्लृ
प्ताः ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवते षोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ शुक उ० ॥ तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिंगस्य विष्णोर्विक्रम
तो वामपादांगुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वांडकटाहविवरेणांतः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपंकजा
वनेजनारुणकिंजल्कोपरंजिताखिलजगदघमलापहोपस्पर्शनामला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनु
पलक्षितवचोभिधीयमानातिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवो मूर्धन्यवततार ॥ १ ॥

भुवं क्रांता वामपादस्तु तिर्यक्तो वामपादांगुष्ठनखेन निर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागो यस्यांडकटाहस्य तस्य विवरे
णांतः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा सा दिवो मूर्धन्यवततारेत्यन्वयः ॥ तस्य चरणपंकजं तस्यावनेजनेन
क्षालनेन अरुणं तद्रक्तं कुंकुमं तदेव किंजल्कः तेनोपरंजिता अत एवाखिलस्य जगतोघमलापह उप
स्पर्शो यस्याः ॥ तथाप्यमला न तु मलसंसर्गिणी भूत्वा साक्षाद्भगवत्पदीति यद्वा पठंति तेनापूर्वी भागीरथी
त्यादुपलक्षणांतररहितं वचो नाम तेनाभिधीयमाना ॥ तस्मिन्समये भगवत्पदीति नाम प्रख्यातं संतरा

तावत्सर्वतः रोधयोः तटयोः ॥१९॥ आपादमोत्रव्यामः सचव्यामोवाह्नोः मकरयोस्ततयोस्तिर्यगंतरभि
मुक्तलक्षणाः पंचव्यामपरिणाहः स्योस्तस्या सामित्यर्थः केचित्तु पंचव्यामपरिणाहाउत्सेव पठंति ॥२०॥
नीचीनाः अधोमुखाः ॥२२॥ चतुर्दिक्षु मेरुमूलाद्योजनसहस्रंत्यक्त्वाग्रे उपरितनादिधि अष्टौ जठरदेवकू

तावदुभयोरपिरोधसोर्यामृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमानावाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदामर
लोकाभरणं जांबूनदं नाम सुवर्णं भवति ॥२१॥ यदुह वाव विबुधादयः सहयुवतिभिर्मुकुटकट
ककटिसूत्राद्याभरणारूपेण खलु धारयंति ॥२४॥ यस्तु महाकदंबः सुपार्श्वनिरूढो यस्तस्यको
टरेभ्यो विनिःसृताः पंचायामपरिणाहाः पंचमधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्पतंत्यः परेणात्मा
नोमिलावृतमनुमोदयंति ॥२२॥ या ह्युपयुंजानानां मुखनिर्वासितो वायुः समंताच्छतयोजनमनु
वासयति ॥२३॥ एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्शो नाम वटस्तस्य स्कंधेभ्यो नीचीनाः पयोदधि
मधुघृतगुडान्नाद्यं[illegible]शय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात्पतंतस्तमु
त्तरेणेलावृतमुपयोजयंति । यानुपभुंजानानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलित ॥ क्लमस्वेददौ
र्गंध्यजरामयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्तापविशेषा भवंति ॥२५॥ यावज्जीवं सुखं निरतिश
यमेव कुरंगकुररकुसुंभवैकंकत्रिकूटशिशिरपतंगरुचकनिषधनिवासकपिलशं
खवैदूर्यजारुधिहंसऋषभनागकालंजरनारदादयो विंशति गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसर
भूता मूलदेशे परित उपक्लृप्ताः ॥२७॥ जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसाहस्रमुदगायतौ

टादयस्तिष्ठंति ॥ अनेनाष्टादशयोजनसहस्रप्रमाणमयोक्तं वैसवादिवराणामुपरिमाणादियत्तुतः अन्यथा

यदुपस्पर्शिनः पश्येवनः ॥१५॥ ललामो भूषणं सुरललनानां भूषणभूताः श्रेष्ठायाः स्त्रियस्तासां यूथपतयः सहसंभूय येषु विहरंति ॥१६॥ एकादशशतयोजनमुत्तुंगो यो देवचूतस्तस्य शिरसः तस्कात् स्थानात् ॥ फलप्रमाणमुक्तं वा गुरुत्वेन ॥ अरुणोदा नाम नदीत्यादि श्लोकपंचकस्य व्याख्यानिकानि च ॥ फल

ह्रदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि भरतर्षभ धारयंति ॥१२॥ देवोद्यानानि च भवंति चत्वारि ॥ नंदनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥ येष्वमरपरिवृढाः सहसुरललनाललामयूथपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विहरंति ॥१४॥ मंदरोत्संग एकादशशतयोजनोत्तुंगदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि निपतंति ॥१५॥ तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगंधिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मंदरगिरिशिखरान्निपतंती पूर्वेणेलावृतमुपस्यंदति ॥१६॥ यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगंधवातो दशयोजनं समंतादनुवासयति ॥१७॥ एवं जंबूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जंबूनाम नदी ॥ मेरुमंदरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतंती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यंदति ॥१८॥

यमारुणमा एव्यामनस्पर्शिभिर्लस्वदंशिभिरिति ॥ अतिमधुरश्चासौ सुरभिश्च सुगंधिश्च ॥ न चामेध्यगंधेरधिवासितः बहुलश्चारुणश्च रसः ॥ तस्य उद उदकं तेन ॥ यदुपजोषणात् ॥ यस्या रसस्य सेवनात् ॥१७॥ अनस्थिप्रायाणामतिसूक्ष्मबीजानामित्यर्थः ॥ निपतंती ततश्चारभ्य ॥ आत्मनो दक्षिणतः सर्वे

अयुतयोजनउत्सेधः उक्तार्थायेवेषां ॥ अयं चोत्सेधो नीलादीनामपि द्रष्टव्यः नीलादि इषुर्वत्वेयुष्णा
मपि द्रष्टव्यं ॥ यथासंख्येन यथोदाहरणं दग्राणति शेषः ॥ १ ॥ अथ नीलनिषधयोः पत्वे ॥ उत्तरतो नीलपर्वते
दक्षिणतो निषधपर्वते च द्वीपो द्रष्टव्यः ततः विष्कंभो भवति तावेव केवलमालभ्य द्वाभ्यां पार्श्वयोर्वर्षसी
मानं कुर्वाते ॥ न नेवं व्रजति ॥ एवं पररेखायामिलावृतवेष्टितो मेरुमध्ये ततः एवं परतो गिरिद
यं च बहुधवनातः किंचिद् दक्षिणोत्तररेखायां नतयेवेलावृतवेष्टितो मध्ये मेरुः उभयत
स्तीर्णाभोगेणववर्णागिरिद्वयछन्नत्वंये सर्वे नीलवन्मध्यमात्रं नेवद्धीपस्य ॥ उच्यते ॥ मेरोः पाद
भागमद्रष्टाणि सर्वतः स्थितत्वाद् इलावृतस्यापीदृशा ॥ प्रत्येकं बाबस्य च ततः पश्चात् ॥ गिरि
एवं दक्षिणेन लावृतस्य निषधो हेमकूटो हिमालयश्चेति ॥ भागाय त्रयवधानी लादयः अयुत
योजनोत्सेधाः हरिवर्षं किंपुरुषभारतानायथासंख्यं ॥ २ ॥ तथैवेलावृतस्य पश्चिमेन च मा
ल्यवद्गंधमादनावानीलनिषधायतावाहिसहस्रं पप्रथतः ॥ केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं
विदधाते ॥ १ ॥ मंदरो मेरुमंदरः सुपार्श्वः कुमुदं इति ॥ अयुतयोजनविस्तारोच्छ्राया मेरोश्च
तुर्दिशमवष्टंभगिरय उपकृताः ॥ ३ ॥ चूतजंबूकदंबन्यग्रोधाश्चत्वारः पादप
प्रवराः पर्वतकेतवः ॥ अधिकसहस्रयोजनोन्नाहाः शाखाविटपविततयः शतयोजनप
रीणाहाः ॥ ३ ॥ एवं दक्षिणेन परेखायोतावत्ततेवंपररेखायामपि सुमेरोरिलावृतस्य चतस्रः दिशा
शिरसः चत्वारि श्रायाणि ह्विषष्टि सहस्राणि ॥ एवं परवर्षयोगा समुद्राद्दक्षिणा इष्टयानि अर्गमा
विरोधः ॥ ५ ॥ अयुतयोजनसमायामविस्तारोन्नाहो येषां ॥ विस्तीर्णमपृथौ मेरोरवष्टंभात्स्वं पश्चि
मोत्तरीदक्षिणोत्तरविस्तारोदक्षिणोत्तरो वा एवं परविस्तारो द्रष्टव्यो ॥ सर्वतो द्वायोजनत
द्विस्तारोगोकारेलावृतने लापासुवैणा लावृतमुपसावयनी त्यादिविरोधः स्यात् ॥ ११ ॥
अधिकसहस्रमेकादशशतानि इन्नाहो येषां ॥ नावत्समासाविटपवितति येषां शतयोजने

पूर्वैणा २

निराग्हाः २८

बृहत्क्षेत्रसमास २

नवयोजनसहस्रं आयामो येषां ॥ आयामो विस्तारः पञ्चभद्राश्वकेतुमालयुतिरेकेणाहुष्वन
नयोश्च तस्मिन् आयोजनसहस्रायामत्वात् ॥ केचित्तु नीलनिषधयोः संलग्नयोः सप्तद्रवेशाम
ङ्गीकृत्य तयोरपि संकुचितत्वेन नवसहस्रायामत्वं संपादयन्ति ॥ सन्निवेशश्चावास्तुनोक्तः ॥ एतद्व
र्त्तेष्वितेत्तेषु देववर्षे दक्षिणोत्तरे ॥ दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतमिति ॥ ९ ॥ नाभ्यामध्ये
द्वीपस्य आयामो लक्षयोजनप्रमाणः तावत्स्त्रुत्वारः ॥ उक्तायोयस्य ॥ मूले बोद्धव्योयोजनसह
स्रविततः नावनाथो दशसहस्रयोजनमानेन ॥ चत्वारिंशतिसहस्रमानेन चव हिष्टे ऽस्य ॥ ए
तस्मिन्नववर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवे
ति ॥ १० ॥ एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगि
रिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्धनि द्वात्रिंशत्स
हस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः ॥ ११ ॥ उत्तरोत्तरेणेलावृ
तं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो ॥ रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रा
गायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो
वेलत्वयोजनोन्नाहः ॥ १ ॥ उत्तरोत्तरेणेलावृतं इलावृतस्योत्तर दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्र
तेत्वरतः क्रमेण नीलादयस्त्रयो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः क्षारोदपर्यावधि
येषां ॥ द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादीषदधिकायोंऽशस्तेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति ॥ तत्त्व
तेषां ॥ यथाक्रमं ॥ विस्तरतो ॥ लवणसमुद्रोदधेर्मध्ये द्वाहेनालयापर इति ॥ एतच्च स्थूलदृष्ट्ये
वोक्तं ॥ तयोरपि परिधावन्मध्यमत्वाभावेन लक्षप्रमाणत्वाभावात् ॥ ८ ॥ ॥

ध्रुवीं जंबूद्वीपसिंध्वादिमानं वर्षस्वरूपतः ॥ सहं प्रवक्ष्यमाणं आपंचाध्यायीतनः पवं ॥१ षोडशे पलक्षया
वाध्यंपवितः सन्निवेशतः मेरोः स्थितिर्मेरौ हीके जनकर्णिकाकोपवर्ण्यते ॥ ७ ॥ प्रियव्रतचरितोक्ताभू-
लोकाद्वीपादिकल्पना ॥ तद्विशेषविजिज्ञासुः कथ्यते परीक्षिति ॥ १ ॥ उक्तइति किंपर्यंतं शुक्रस्याद
ह यावदादित्यस्तपति यत्र यत्र वा सोमश्च क्रमणपदयोर्नक्षत्रगणैः सह चंद्रमा वा दृश्यते तावत्

राजोवाच ॥ उक्तस्त्वया भूमंडलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां ग-
णैश्चंद्रमा वा सह दृश्यते ॥ तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्त सिंधव उ-
पक्लृप्ताः ॥१॥ यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन्खलु सूचितः एतदे-
वाखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि ॥२॥ भगवतो गुणमये स्थूलरू-
प आवेशितं मनो ह्यगुणेऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवाख्ये क्षम-
मावेशितुं तदु हैतद्गुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ॥३॥ ऋषिरुवाच ॥ न वै महाराज भगवतो
मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा वचसा वाधिगंतुमलं विबुधायुषापि पुरुषस्तस्मात्प्रा-
धान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ॥४॥ यो वायं द्वीपः कुवल-
यकमलकोशाभ्यंतरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ॥५॥

स्मावविशेषा
णां नामरूपतः

४ ॥ यतो येभ्यः सिंधुभ्यः एतस्या भुवः सूचितः संक्षेपतो दर्शितः जिज्ञासायाः फलमाह ॥ भगवत
इति ॥३॥ मायायाः गुणविभूतिस्तस्याः काष्ठां अंतं ॥ रूपसंनिवेशः लक्षणं चिह्नं ॥४॥ कुवलयं
भूमंडलं तदेव कमलं तस्य कोशाः ॥ सप्तद्वीपाः तेषामभ्यंतरः कोशः प्रथमो जंबूद्वीपः नियुत
योजनविशालः लक्षयोजनविस्तीर्णः ॥ ५ ॥ ॥ ॥

प्रथमं जंबूद्वीपे

क्षेत्रे सिवेदास्तविहितकर्माणि च कुहकरुद्रुइहः श्रुयिष्यतं चिनाः आत्मोः सुतिस्रुनितानस्पाः एषस्व
लिमानकुरपंयामास्तः धर्मेणयालनेनदक्षिणादिभिस्तपसा प्रम्ने चित्ताविसा॥ तदापरेमलोको
नरेश्राग्नि पोयमेफलानोषहसं यामानहः अर्यंयामास्तः पुणभरानषडाना मादते॥म्माधेनपरिया
लयविनिस्स्तनेः॥ १०॥ यत्सोमपीयेवकुसोमपानेधरेमवोनिरंदेमाद्यतिमदंमाग्नवनिसनिषु

क्षेत्रे सकामुसवयसकानुहहरानन्तरघोवलिंनस्पाः मसंविनाशुयियसेणाविमायदा
शिबायहसशापरेत॥ ११॥ यस्माइदेमगवानधर्मात्मामवोनिमाद्यन्तरस्तोनपीडो॥ सहा
विश्रुदाचलभक्तियोगसमर्पितेनाफलमानहार॥ १२॥ यत्नीणन्नाहुहिषिदेवनिर्यगमनु
प्यवीरुद्वृणमाविरिवान॥ मीयनसद्यः सहविश्वजीवः प्रीतःस्वयंप्रीतिमगाद्गयस्य॥ १३॥
गुणाद्राधेस्याविचरत्विः स्वगतिरवरोधनरतिचयः पुत्रावभूवुः॥ १४॥ विचरथ्या हृतोयाव
म्याहनतिष्ट॥ १५॥ ननउत्कलायामरीचिः मरीचेविंदुमत्यांविंदुमान्तनुदपद्यत॥ तस्मात्सर
मेधोःसत्यापांभौवनःनतोहपणायांत्वष्टाजनिष्ट॥ त्वष्टुर्विरोचनायां विरजः विरजस्य॥
शतजित्प्रवरपुत्रानेकस्ताचविषूच्यांकिलजात॥ १६॥ तत्रायंश्लोकः प्रैयव्रतंवंशमिमंविरजश्चरमोद्भवः॥ अकरोदत्यलंकीर्त्या विष्णुः सुरगणंयथा॥ १७॥ इति श्रीभागवते पंचमे स्कंधे प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम पंचदशोऽध्यायः॥
इयाविश्रुदोवाचलोभक्तियोगस्तेनसमर्पितेनमिना
फलं॥ मानहार॥ यहेणमिवपस्यतनः श्रीकृतवानिस्पर्धः॥ १॥ यस्सभगवतःश्रीणनाहेवादीनांदे
हैकतनस्यः श्रीयेनप्रीतिगाहेनस्तः विश्वजीवःसर्वांतर्यामीस्वयंप्रीतिहृपपववरिषिक्षेनगय॥
लोहवस्तुरेप्रीतिनमगात॥ रमोस्मीतिमम्पतेप्रीतिमाविष्कृतवानिस्पर्धः समनहि सियाकी॥

महापुरुषस्य समाह॥ सर्वैरिति॥ धर्मस्य सहि द्विविधं अभिषिक्तत्वात्॥ प्रजापालनादिरेक॥ महत्स्वता
दिग्वादिष्वापरः द्विविधोपि भगवति सर्वात्मत्वात्पिनः सन॥ परमार्थलक्षणेन परिभावितासद्
ताः तिष्ठद्वा मतिर्यस्य॥ अन्तःपवोपवर्गमनात्मदेहाद्यहंभावो यस्मिन्॥ नभिन्नात्मनि चित्ते सर्वधर्मे
वोपलभ्यमानेव यथा भावा भावो यस्य॥ नाहत्योनिरभिमानः पवगृप्रवर्तितप्रजनपमालयामास
२५ कर्मभिर्योधकः प्रतियात्मत्वकरोति॥ नकोपि॥ अग्रहेतः॥ यस्मादिद्रूपो भगवत्कलागयस्तेन॥

स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भ
गवति महापुरुषे परावरे ब्रह्मणि सर्वात्मनात्मार्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविद्ब्राह्मणानु
सेवया॥ आप्तादितभगवद्भक्तियोगेन चाभीक्ष्णशः परिभावितमतिविशुद्धमतिरव
तानात्म्यआत्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोपि निरभिमान एवावनिमनुशास
ते॥ २६॥ नस्यैवं सांनामचार्यापाद्रदेवपगुणविरुद्धगाद्येति॥ ॥ गथपः पः क प्रतिपाति कर्मभि यो
व्याभिमानो बहुविद्वत्संगेन समागतश्रीः सद्वसति सत्ता स सेवको भगवत्क
लामते॥ २७॥ यस्य सर्वधर्मवस्वरग्राम्यसतीः सत्याविर्भावोदत्तकन्याः सविद्भिः॥ यस्य
जातो दुहितरौ धिषणानि तपिधोगुणवत्सत्तुनो याः॥ २ ॥ ॥ ॥

मः कर्मतत्वंबाः अभिमानी वर्षजोसानास्वदंमनसीति वासमागतास्वमात्मश्रीर्येनपमि
तिवा॥ सद्रसः प्रभायाः पतिः सत्तासेवकः यद्वा यस्मादिद्रूपो पि भगवत्कलामते गथकोम
प्रतियातोत्मवच॥ २ ॥ सतीः सम॥ सत्या आविर्भावोपासांताः दत्तकन्या अग्रहा मेधीदर्थसा
यानिता धिषोपिय सम जातानामार्शिषं कामान्यरादुहे॥ नस्यगुणवत्सः तेनस्तुनप
योपसाः इपियाः यज्ञहानोनेगापकः प्रतियातीति संबन्धः॥ २८॥

एवमष्टभिरध्यायैर्भरतस्योत्कर्षमीरितं ॥ ततः पंचदशे तस्य कीर्त्यंते राजसंततीः ॥१॥ ऋषभपदवीं
नीवन्नकृत्स्नागीमनुवर्तमानेनेहेति शेषः पवाद्यं स्वमतिं ॥ अवेदसमाम्नातां देवतां कल्पयिष्य
ति ॥ तु होयं सातादवतीर्णः इति मन्स्वनस्त्यर्थः ॥१॥ ततनयः देवताजिन्नमस्य ॥२॥ आत्मविद्यां व

शुक उवाच ॥ भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो ॥ यमु ह वाव केचित्पाखंडिन ऋषभ
पदवीमनुवर्तमानं चानार्या अवेदसमाम्नातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ क
ल्पयिष्यंति ॥१॥ तस्माद्वृद्धसेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ अथासुर्यां तत्तनयो देवद्युम्न
स्ततो धेनुमत्यां सुतः ॥ परमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां प्रतीह उपजातः ॥२॥ य आत्मविद्या
मात्स्यायं प्रतिहर्त्तेस्तुत्यामजभूमानावजनिषातां ॥४॥ भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथस्ततः प्रस्ता
वो देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्सायां हृदयज आसीद्विभुः विभो रत्यां च पृथु
षेणः ॥ तस्मान्नक्त आकूत्यां जज्ञे ॥ नक्ताद् द्रुतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजा
यत ॥ साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षिषया गृहीतसत्त्वस्य कलात्मवत्त्वादिलक्षणेन म
ख्याय स्वयं संशुद्धो महापुरुषमनुसस्मार ३ प्रतीहात्सुवर्चलायां प्रतिहर्त्रादयस्त्रय आसन्निज्याकोविदाः सूनवः ॥४॥

हेभयात्मविद्यामाख्यानेनैव स्वयं संशुद्धोऽनुसस्मार ॥ अपरोक्षतयाऽनुभूतवान् ॥३॥ प्रतिहर्त्ता प्र
स्तोता उद्गातेति त्रयो पृततिपुत्राः स्वनेव आसन् ॥ अजनिषातां जातौ ॥४॥ हृदयजः पुत्रः तस्मा
नोतिरक्षिषया गृहीतसत्त्वेन तस्य विष्णोः कलांशः सन् ॥५॥ ॥

सेवानुरागमेवाह॥ यज्ञायेति यज्ञरूपाय॥ धर्मपतये धर्मादिफलदात्रे॥ विधौ नैपुणं यस्मात्तस्मै ध
र्मोपदेष्टात्रे॥ योगोऽष्टाङ्गस्तस्मै सांख्यज्ञानं तच्छिरः प्रधानं फलं यस्य॥ तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय पर
मात्मने॥ अतएव नारं जीवसमूहः स अयनमाश्रयो यस्य तस्मै जीवनियन्त्रे॥ एवं कर्मज्ञानदेव
ताकाण्डैः प्रतिपादिताय हरये नम इति॥ उदारं॥ उच्चैर्धैर्यं समुदाजहारेति वा॥ मृगदेहमपि हास्य

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्व
राय॥ नारायणाय हरये नम इत्युदारं हास्यन्मृगत्वमपि यः समुदाजहार
॥ य इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरि
तं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्ग्यापवर्ग्यं वानुशृणोत्याख्यास्य
त्यभिनन्दति च॥ सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न काञ्चन परत इति॥४६॥
इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे भरतोपाख्याने भवाट
व्यां संग्रहेण वर्णनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥

न्न यद्यप्येवं भरतः तस्य तदुचितमिति वा॥ तस्मादुत्तमो नाहं ततीति संबंधः भरतचरित
श्रवणादिफलमाह य इदमिति॥४६॥ भागवतैः सभाजिता अवदाताः शुद्धा गुणाः कर्माणि
च यस्य तस्य॥ भरतस्यानुचरितं यो शृणोति स आत्मन एव सकाशात् सर्वा आशिषः आ
शास्ते॥ स्वत एव प्राप्नोति॥ न तु कांचित् परस्माद्देवेभ्यः प्रार्थयते॥४६॥ इति श्रीपंचमटीका
यां चतुर्दशः॥१४॥

भा
पं टी
५८

ग्रनाहमनोहेतमाह॥ यदिदमिति॥ मनस्त्विनश्माद्रिद्याचष्टे॥ यद्वीधि॥ येवैवातनर्थयस्तेपिनाव
हंयते॥ किंतत्परंकेवलमध्येयाधीरन्॥ यस्तज्ञतीत्याहि॥ तिरिकंदरइत्सतमपरल्कथ्याख्याते ग्रं
थमतिक्रम्य॥ वक्ष्योगरहीतेमाहिश्रेयावचष्टे॥ कमेवक्षीमिति॥ पवश्रुपरिसंगेनतोपितरलो
कसाधेमेवोपयाति॥ नेदंवभवतोकिंयात्वोय॥ नचविनसंयहश्लोकानाह॥ तसेदंकमेसोकेद
पगायति॥ श्राधंमसरवभवत्रस्य॥ ग्रमोत्परः ग्रत्रुवर्मनाःहेति॥ वर्मोत्रगतेनश्क्राति त

यदिदंयेगात्रुयामसनंनवापनदवहंयते॥ यच्यत्तदेनश्रुनयउपशामप्रीलाउपरतात्मानः
तमेवगाहेति॥ यदपिदिगिमनसिनोयक्तिनोवैवानर्थयः॥ किंतत्परमध्येयाधीरन्वस्ना
मेवममेयमिति हतवैगात्रवेधाः यादिरहस्य उपसत्याः कमेवक्षीमवलंब्यतत
प्रापदः कथंचिनरकादिश्रुतः पुनरवेवंसाराधनिवर्तमानोनरलोकसाधं उपया
ति॥ २२॥ एवश्रुपरिगतोपितसेदश्रुपगायति॥ श्राधंमसेहराजवेधेनतापिमहात्मनः
नात्रुवर्मोहेतिरयोमहिकेवगाहमनः॥ २३॥ योइत्यनात्माहसनात्महदिस्थः॥ न
हेत्रुवैवमलवरतमर्थाकलालसः॥ २४॥ योइत्यतात्वितिसतत्सवनर्थाइदानात्या
प्रोक्षियसरवैःसदयावलोका॥ नेक्षरूपलरविनमंधुहिदयेवात्रुरक्तमनसामभ ॥२५॥

हृदस्थं
महतो

त्रुहेतमाहयदति॥ सत्द्वास्मयोर्द्वैके॥ योइत्यनात्मदारादीतिहासमिवजहो॥ तस्याधंभसेति
मवधः इत्यनत्वेहेतः हदिस्थक मनोत्तानुस्मागेहेतः उत्तमश्लोकेलालसालेपरत्वेपस्य॥ तसे
वविषयत्यागेनविमरमाह॥ यदेवंभतोसोत्परः सः तिमादीन॥ नेक्षदितियतहविन॥ सद
यावलोकांभरनस्यथाभवस्येवमवलोकोयस्याइतिपरिजनावलोकः श्रियाश्रुपवायेनेय

द्रमेषुरंस्यत्रिमेनद्यावेष्टेकश्चिद्रूमवद्दितिष्ठवायपत्तलः मिथुनोत्सवो भवति ॥ कश्चिन्मासादिमे
तद्यावेष्टे ॥ एवमध्यतिस्खलदु:खौघवहध्यानो गिरिकंदरमायेतमसितोगायापरिपतनीतिषो
षः ॥ कश्चिक्षीनवानेमादिष्टवेसादृथिकोत्कि: रोगगायापरिपतितः सन्नचीनाहरिभिः क्लिश्यत्वाल
इत्यवेषः ॥ तदेवंसिंहावलोकनन्यायेनोत्क्रमधैर्ययास्यानमपहृत्यव्याख्योपक्रमस्थमनुवर्त्ते
पितद्दर्वोत्क्रमेणाऽनुवदति ॥ कश्चित्स्त्रियइतिविन्नघाद्येन ॥ कदाचित्पर्किंचिहनशुपयातिवि

कश्चिद्रूमवद्देहिकार्यैषुरदेष्ठुरंसमयावातरः सततदारवस्तलोयवायत्तगः ॥ एवम
ध्यवहध्यानो मरुगतमथ्यातमसिगिरिकंदरमाये ॥ कश्चिक्षीनवानाद्यनेकदेवि
भौतिकान्नीपानादु:खोनांगतिनिवारणप्रकल्पोद्दरनविषविषमस्थासे ॥ २९ ॥ क
श्चित्स्त्रियोअवहरत्यर्किंचिहनशुपयातिविन्नघाद्येन कश्चित्क्षीणधनः शय्यासनाद्य
नाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथः ॥ तस्मादन्यंप्रसितमतिस्तन्नलनोवम
नादोनिजनादभिलभते ॥ ३० ॥ एवंवित्तव्यतिकेषयविहदवैरानुबंधोपिस्वर्वास्तनया
मिथ्यहदयघापवदत्ति ॥ ३१ ॥ एतस्मिन्संसाराधनिनानाक्लेशोपसर्गबाधितः अप
नविपत्नोपलसुहृदावेतस्तत्रविस्मृज्ञातजात्यशुपादायमोचनसुखविभ्रमत्रिविहद
केदसंहृष्टवनायवत्रसमानः साधुवर्जितो नैवावर्तनेयापि ॥ यतस्त्यारब्धपथनरलो

तस्माद्येनकश्चित्क्षीणधनः इति ॥ अप्रतिलब्धयमनोरथेनोपगतवांछितेनतस्मादानेसीका
रेनिश्चितमतिः सन् ॥ अन्योन्यवित्तव्यतिषंगेति ॥ अपवदतिमत्नति ॥ ३१ ॥ अथधन्यशुभिचि
त्यादिव्यावेष्टेएतस्मिन्निति अपदः अपरसमः विपत्नोवितनष्टोवा ॥ यत्रयत्त्समितरः तत्रैववि

कसार्थः यमघनः पारशुपर्दिशांति ॥

हजनक्षमानः बध्यमानः साधुवर्जितः साधुमतिरित्यर्थः ॥

भा
पं टी
५५

कुत्रचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्त्रसन्निति तद्व्याचष्टे ॥ कदाचिदीश्वरस्येति ॥ परमाण्वादिर्द्विपरार्धावव
र्गितस्तदेवोपलक्षणं यस्य तस्मात् कालोपलक्षणात् हेतिदृष्यकारत्वेन पाठे कालस्वरूपादि
त्यर्थः ॥ रंहसा शीघ्रेण परिवर्तितेन परिभ्रमणेन वयसा बाल्यादिक्रमेण स्वरूपादि
तरणस्तंबादीनि भूतानि ॥ वृकत्तः सकाशात् ॥ वित्रस्तहृदयः सन् ॥ पाषंडदेवता आभिमुख्य
नेदमन्वयः ॥ अनिमिषतः निमिषरहितेन भ्रमता द्विसंख्यः मिषतामित्यादि आभिमुख्येन तु
कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपरार्धापवर्गकालोपलक्षणात्परिव
र्तितेन वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तंबादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेव
मेश्वरं कालचक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाषंडदेवताः
कंकगृध्रबकवटप्रायाः आर्यसमयपरिहृताः सांकेत्येनाभिधत्ते ॥ २९ ॥ यदा तु पाषंडिभिरात्म
वंचितैस्तैरुरुवंचितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्तकर्मा
नुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमेव तदरोचयन् शूद्रकुलं भजते ॥ निगमाचारेऽशुद्धि
तो यस्य मिथुनीभावः कुटुंबभरणं ॥ यथा वानरजातेः तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहर
न्नतिकृपणबुद्धिरन्योन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृतकालावधिः ॥ ३० ॥
मिषतामप्रतिकर्तुमशक्तानामित्यर्थः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कालचक्रं निजं निजमायुधं यस्य सांकेत्ये
न मूलप्रमाणशून्येन पाषंडागमेन ॥ तदेव विवृण्वन्नाचष्टे ॥ यदा त्विति ॥ आत्मनावंचितैः
उरु अधिकं वंचितः सन् तेषां ब्राह्मणानां यच्छीलमुपनयनादि तदरोचयन् ॥ शूद्रवद्धेतोने
निगमोक्ताचारे अशुद्धितः स्वस्य शुद्ध्यभावात् ॥ यस्य शूद्रस्य केवलं मिथुनीभावः कुटुंबभरणं
वेद्याचारो नास्तीत्यर्थः ॥ तत्रापि निरासेनेत्यादि व्याचष्टे तत्रापि निरवरोधः प्रतिबंधरहितः स्वै

ग

मे

कश्चिच्छीतार्त्तवेश्मेन याचते ॥ कश्चिदेति ॥ शीतार्द्दितो नैकामपि दैविकायापादप्रच्छः स्त्रोवस्त्रा
लासा ॥ २२ ॥ कश्चित्क्षिपत्रसेनयाचते कश्चित्क्षिपोपकिंचिद्दत्तेवचवहरन ॥ काकिणिकामात्रेवि
यातिकपर्दमात्रं नतोपिप्रदत्तेवायकिंचिदपरं रत्निहेयमेति विनयाद्व्यातः ॥ २३ ॥ अथ मत्तुष्ठिविह्न
हत्कृविनवाधोपसर्गेविस्तारात्तुपसर्गात्त्रयंचयति ॥ अथ मत्तुष्ठिर्व्विमेतरुद्रहकृविनवाधाद
पः नयासहतंःस्त्रोदयम ॥ २४ ॥ श्रुत्क्रमैः पुनरुक्तैः प्रमानमपादैवतं पंचे ॥ इगोमोपिभवाधायें

केचिच्छीतवातादनेकापिदैविकमेतिकात्रीयानांदृष्टानां प्रतिनिवारणे चकस्योदुरं
नचिंतयाविचलम्प्राप्तः ॥ २५ ॥ कश्चित्क्षिपोथवहरन्य किंचिद्दत्तेनमनेभ्योवाकाकिणिका
मात्रमपिप्रपदरत्नयाकिंचिद्दाविदेषमेतिविनयाद्व्यात ॥ २६ ॥ अथ मत्तुष्ठिर्व्विमतप
सर्गीलयासवेदः स्वरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्माद्यशोकमोहलोभमात्सर्यर्ष्या
वमानत्वस्मिपाताधिव्याधिजन्मजरामरणादयः ॥ २७ ॥ कोपिदेवमायया स्त्रियाभुज
लतोपगूढः प्रकृत्याविवेकविज्ञानोपहितारागहारे भाकुलहृदयस्तदाप्याव सुकेश
नरहितिस्वकलत्रमपि तावल्लोकविचेष्टितापहृतहृदयम्नात्मानमजितात्मापाद्येन

पंप्रदायेनलीयंते ॥ तत्रप्रसक्तक्रियाकापीस्या हिनास्त्रिहावलोकनन्यायेनो क्रमर्थमपकृष्य
मेणाव्यावटेक्कापिदेवमायपेति ॥ प्रसक्तत्रमपगानं विवेकविज्ञानं यस्य घस्राः स्त्रियाविहार
रहस्त्रीगुणरहः ॥ तदारेभे ॥ आकुलेहृदयं यस्य ॥ अनेनप्रसक्तमीतिव्याख्याने ॥ तदाप्रयेनस्य
द्वियाचके तस्याप्रयेः वसत्काः संलग्नाः स्वतादुर्हितरप्रकलत्रंचवमैवस्त्री ॥ तेषामाविता

२५

देशमवकवस्तेरपवदेनीवेः पलभादिभिस्त्रोपरुध्यमानः पीड्यमानोवहिः प्राणोवित्तंपरूत
प्याविघोप्यस्मिन्नध्वनि परिभ्रमन्नविद्यादिभिरुपरुकेन मनसा गंधर्वपुरं लसवटमानेनर
लोके सनन्ध्यास्मिन्नाहुहिरनुपपश्यति॥ पपपश्यतीति। यथाहुरस चितमर्थानरंदर्शयति॥ तत्रवग
धर्वपुरेकविदानपोटकेमहनास्मान लेतनत्स्यान्निविषयानुपधावतीति॥ १॥ कचित्कचि॥ चा
श्रयोल्लकयहमिमेनन्व्याचष्टे॥ कचित्त्राणेवाणंदोबाणांनिवदन्स्यानेश्रुतीव विशेष॥ स्व

तत्रगतो देशमवकसमापयादेसैत्रुमैः बालभयाङेतनस्करमूषकादिभिरुपरुध्यमान
बहिः प्राणाः क्वचिन्निवर्तमानोस्मिन्नध्वनि अविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसानुपप
न्नार्थेनरलोके गंधर्वनगरमुपपन्नमितिमिथ्यादृष्टिरनुपश्यति॥ १॥ क्वचित्तनपोद
कं निभान्निविषयानुपधावति॥ पानभोजनव्यवायादिव्यसने लोलुपः क्वचिच्छोकव्ये
पनिबद्धनेश्रुतीवविशेषनद्दशेषुतानिमित्तमतिः॥ सवर्णमुपादित्समग्निकाम
कातरस्वोल्मुकपिशाचं॥ अथकदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवना
भिनिवेशापत्नस्संसारात्व्यामितस्ततः परिधावति॥ ६॥॥

येविष्ठानसम्हरीश्चैवलोहितोवर्णोयस्य रजोगुणसत्तेनानिमित्तानद्दिवयामनिर्यसः
सुवर्णमुपादातुमिच्छति॥ अग्निकामेनकातरः परवशः उल्मुकसहशोपिशाचमिव॥ शीतात
रोगहरणं॥ अग्निवज्ज्वलमान॥ ततस्ततोधावंतमुल्मुकपिशाचमग्निबुद्ध्यानुधावति॥ तत्र
तेमामोतिकयोवित॥ मामचेत॥ तदृशिमेनभवितिनः सन्धियते॥ एवंसुवर्णमनुधावन्ती अर्थः
निवासनोपद्रविणेनेव्याचष्टे॥ अथेति॥ निवासादिष्वनेकेषुप्रयासमनः॥ उपजीवेषभिति

भा
पंटी
धर

कश्चिद्ब्राह्मणोस्मिन्नेवाख्यायते ॥ कश्चिद्वेति ॥ प्रागेरमंकं ॥ यस्मिन्काले यदृच्छया नागः तेन स्वदृष्टत्वावरकेण
रजस्तमसा गौमुच्यतां । हरूपादेरजनीभूतस्तमोमयः इति ॥ अनीवरनसा... मतिः ॥ अतएव रजो आम
वृत्तिविरहिता स्थिता मध्यादारिकमस्मादितिभूतादेवतानजानाति ॥ अत्र पादेयमेवोपादेयतया गृह्य
तीति ॥१॥ पञ्चमस्तानात्माउत रश्लोकवतुर्थपादं मध्यमं व्याख्येकश्चित्स्त्वहमिति ॥ कश्चित्स्तनपादकमि
भावितमत्स्यमिथ्याविषयेषु लप्स्यटत्वशक्तः ॥ निर्वासितो येन स्वतन्त्रेतेन प्रयासङ्गतः ॥ अ...बाधितेषामि
पुनः प्रहतिरुपन्नरतिप्रयोने... स्वयमेवस्कृदवगानविषयागावेनच्छविकल्पनं येन ॥ यया

कश्चिद्ब्राह्मणोऽपश्यपाश्रमदृष्याः रोहमारोपितस्तत्कालरजसा रजनीभूताउवासामध्यर्मादे
रत्नस्खलितो विदेवतामुतिरजस्तमतिने विजानाति ॥२॥ कश्चित्स्त्वहस्वगानविषये वेन
त्र्यः स्वयं पराभिध्यानेन विभ्रंशितस्तत्स्तयेव मरीचितोयप्रायां स्थानेवाभिधावति ॥ ८
कश्चिदुल्लकस्थित्रीस्वने वदति पदग्धवमसादेयंयमलं...देवा ॥ विश्ठाजकलनिभेस्मि
नेनातिव्यथितकर्णमूलहृदयः ॥ सप्तदरपष्वेवस्त्रकनस्तदाकारस्करकाकंनस्य मृशल
डुमलनाविषोदपानवदुभयार्थमूत्रदृविणाजीवनस्तनास्वपंजीवनं ॥ स्त्रियामागरप

भिध्यानेनदेहाभिनिवेशो न विभ्रंशितास्म तिर्यस्य ॥ तथैव विभ्रंशितयास्म्रमास्मति मृशादेवे
स्पद्यः ॥ ८ ॥ अट सरपित्रीस्वने सेनव्याख्यायते कश्चिदुल्लकेति ॥ अतिपरुषोरुभसउत्साहः तेनातोप
संभ्रमोयया भवत्यिवंरिहगाराजऊलस्पवतिभ्रस्तितेनयतिव्यथितकर्णमूलहृदयं व
सप्तशुएपहतानितेनव्याख्याचष्टे ॥ सप्तदेति ॥ इरपशुपभूर्क्कैः द्वैवेस्त्रकन्नेयेन ॥ तदाकारस्करोवि
षविदुः ॥ नन्नमुत्वाः पेः पुलपहुमाः तथाविया लनाश्रविषोदपानाश्रविषकूपाः तन्नसान्

वलन्त्वचिदित्येन व्याचष्टे॥ कश्चिद्दुराग्रहमेधाः कर्मचोदनालालसामतिभरोतिविलासःसएवभिरि
लसाग्रहग्रस्त॥ तदेतद्गतमित्युक्तं॥१७॥ पदेपदेश्वनरवद्धिनेतिव्याचष्टे कश्चिद्दुःसहेनेति॥१९॥
कश्चिद्विरीशंदूरस्येन व्याचष्टे सएवेति॥१८॥ दुःसहःसमशोनेरतिव्याचष्टे कदाचिदिति॥ मानोभावेप
वदेयाहापरपीडाकरत्वात्॥ भग्नामानदंष्ट्रायस्यमनएवलग्नोनिहायाः दत्तोपिपेन॥२०॥ कस्मिन्
न्दरस्मानित्येन व्याचष्टे कहिंसकाममधुलवानिति॥ यदानिहतोभवतितदासएवभवति

कश्चिद्दुराग्रहमकर्मचोदनाविभरतीतिमाहहदसमाणोलोकयसनकर्षितमनाः केदक
यार्कतातेवमविमातिवसीदति॥२१॥ कश्चिच्चदुःसहेनकायाभेनरवद्धिनामहीनसा
ररवकदेवापञ्चयति॥२२॥ सएवपुनर्निद्रानरागरदीनोधेतमसिमग्नः पद्मात्परात्परं
वशोने॥ नास्यकिंचनवेदर्शवस्वापविहः॥२३॥ कदाचिदनुमादंष्ट्राइनेनदंदम्युकेवल
खनिद्राम्नणोव्यथितहृदयेनात्रत्तेघमानविज्ञानोपकुपेपथवमतति॥२४॥ कहिंसमाव
काममधुलवानिविन्नवन्यदापरस्मात्परत्रव्यापवहथमानोराज्ञासामिमिवेतिदृतः
पतनस्यपारेतिरये॥२५॥ अथचनसाहमथयथापिहिकर्मोस्मिन्नात्मनः सेसारावपत
शुदाहरंति॥२६॥ शुक्रस्ततोयदिवेयादेवदत्तउपाक्षिन्नातितस्मादपिविस्तमित्युक्तनव
रयेपतति॥ प्रसंगात्यहतस्यकर्मणैःसंसारदेहेनवेसकृदयति॥ अथचेति॥२७॥ य
स्मादेवंतस्मादयानेनरमेवउमयथा॥ इहचपरत्रच॥ अस्मिन्महतिमार्गेसंसारस्यावपतेञ्ज
न्तहेवकमोदाहरति॥२८॥ नयातिहलञ्चैपतिलब्धमानरन्येन व्याचष्टेशुक्रारति॥ यदिवेया
न्तकोभवति॥ नहितनःसकाशादन्योहरति॥ तस्मादप्यनः नन्वमोभोक्तेलभनेरन्त्यर्थः॥२९॥

स्थिति॥

कविदिनोयाः सतिस्मेनयाचष्टे॥ पक्कदा कविदसतोप्रसंगात्तनिवृत्तावेवितामतिर्यस्य सः॥ नि
हदकनदीगतेपानेयथासद्यः शिरः स्फुरति॥ पश्चादपिचतद्वेदनानुवर्तते॥ एवमिहचपरवहुः स्व
ह॥ २॥ यरस्वार्थवालयते निरंथ इत्येन ह्याचष्टे॥ यदाचित्ति॥ श्रेयश्रेत्नोपनमति नोपतिष्टति
पितृश्राणांवहिः कृत्वा नहृतमलखुत्कान॥ पितृश्राणांवाकृत्यादिरणमानमयियेश्रयस्यति।
ताम्सत्यपतिवायरमर्थः॥ पितृश्रवहिष्टानितिमावः समानः॥ ९॥ आसाद्येमेन ह्याचष्टे कवि

पक्कदा स्वस्य संगात्त्विहृतमतिसुहृकसोनसत्स्वसलनवङ्गभयेताविद्रुः स्वर्देयावेसमभि
याति॥ १०॥ यदावत्तनपिपासादिपरवाधयाधयात्मवेनोपनमति॥ नदाहिपितृश्र
वहिष्कृतः पितृश्राणांवासखलभवत्यपानि॥ ११॥ कविदासाद्यगदेहेवाश्रवस्त्रियाधेविधुर
श्रकवोरकंशोकाग्निनादह्यमानोस्वंप्रानिवेदश्रुयोद्धति॥ १२॥ कविकालविषमितं
गनकुलवत्सापहृतप्रियतमधनासुःश्रमजकइवविगतजीवलक्षणआस्ते॥ १३॥ क
दाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदितिस्वमनिर्वृतिलक्षणमनुभवति॥
॥ १४॥

दासाद्येति॥ १५॥ कचयदैर्हृतास्वतिमेनयाचष्टे॥ कविकालेनविषमितंप्रतिकूलमंनीतं यदा
नकूलेनदेवुरत्नं तेनापहृताः प्रियतमधनवस्यामुवो यस्य विनाविजीवलक्षणानिरधान्
नियस्य॥ अस्तैर्हृतसुरभ्यमनेनैवव्याख्यातं॥ कविषिवंराधवेश्रवमविष्टश्मेनह्याचष्टे॥ १६॥ क
दाचिन्मनोरथश्रामपिमायसदेवसदितिमनाविंगंधर्वेश्रवदृवटमानदेहनश्रकं॥ यदा।

वतर्द्दशोभवारण्यरूपकथाकृतिःकृता ॥ यत्नेनेहस्मुगोमातुमपराकार्यर्थकल्पने ॥ पंपरीक्षिताय
हः सः ॥ शुकउवाच ॥ सहेतिसूत्नोक्तिं दुरत्ययेध्वन्यजयानिवेशितानरनिपड्डूके ॥ तदेवनिवेदयन्नप्रका
रकथनेनप्रपंचयति ॥ यएषप्रसिद्धोजीवलोकः अयंविसोमोयथाः स्वगामेः ध्वन्यापतितोभवाटवी
गतः सन् ॥ हरिगुरुपत्यगोसुरणारविंदेपेमधुकराः सेवकास्तेषां अनुपदवींनैरनुष्ठितेमकिमा
गमद्यापिनावरुंधेनप्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ मायायाः स्वकार्यद्वारेणसंसारमार्गपातहेतुत्वमाह
देहात्ममानिनांसत्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानिविभक्तानियानिकुशलाकुशलमिश्रकर्माणितैः

सहोवाच ॥ यएषदेहात्ममानिनांसत्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहा
रविनिर्मितविविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसा।रानुभवस्यद्वारभूतेन
षडिंद्रियवर्गेणतस्मिन् ॥ दुर्गाध्ववदसुगमेःध्वन्यापतितईश्वरस्यभगवतोविष्णोर्वशव
र्तिन्यामाययाजीवलोकोयंयथावणिक्सार्थोर्थपरः स्वदेहनिष्पादितकर्मानुभवःश्म
शानवदशिवतमायांसंसाराटव्यांगतोनाद्यापिविफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपश
मनींहरिगुरुचरणारविंदमधुकरानुपदवीमवरुंधेयस्याशुद्धत्वा ॥ यतेषडिंद्रियनामा

विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगादिर्योना(नं कर्मणादस्यवर्तते ॥१॥
दिः संसारः तदनुभवद्वारभूतेन ॥ तस्मिन्संसारेरूपेदुर्गमार्गवदसुगमेध्वन्यापतितः ॥ यथावा
णिक्सार्थः समूहः अर्थार्जनपरः स्वदेहनिष्पादितानांकर्मणांफलद्वारेणानुभवोयस्यविफ
लाबहवःप्रतियोगाः ॥ बहुविघ्नाअंहांसियस्मिन् ॥ तस्याः संसाराटव्यांयेतापास्तेषां ॥ उप
शमनींनाशनींयस्यामित्यादिआवेष्टयस्याभवाटव्याम् ॥ १ ॥

भा
पं.टी
४२

दस्यत्वं त्यक्त्वा तेषां कर्म दर्शयति ॥ तद्यथेति ॥ यथा मौपधिकं धर्मं त्यक्त्वा रणं तमेव स्वाभिमतं धर्मं मारः ॥
सादाहिति ॥ तत्तु सा परार्थं परलोकार्थं शुद्धाहरेति ॥ यद्वत्स धर्मो ईयते ॥ दर्शनाद्याः पंचज्ञाने
न्द्रियाणां हतेषु संकल्पश्च वसाया वतः करणस्य ॥ एते देहे पोग्रामस्य उपभोगः तेन कृतार्थस्य कृ
तुहेरनितात्मनो विलेपति ॥ यथा चौरः कपालकस्मान वहिनात्मनः साध्यस्य धनं हरति नि दत्त

तद्यथा पुरुषस्य धनं यत्किंचित्तस्माता द्धौमौपधिकं वङ्कलक्राधिराजं साक्षात्परमपुरुषाराध
नलक्षणो यो सौ धर्मस्तत्तस्य परार्थ उद्धाहरंति ॥ तद्धर्मं धनं तदर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादना
घ्राणसंकल्पश्च वसाय ग्रह ग्रामस्योपभोगेन कृतार्थस्याजितात्मनो ॥ यथा सार्थस्य निया
जितात्मनो विलेपति ॥ ५ ॥ अथ च यत्र कौटुंबिका दारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा हकाः ह
मालापचा ॥ अतिलुब्धो पि कदर्थं सकृदविनतु रणकवलीरक्षमाणो मिषतोपि हरंति
यथा सत्तुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्धबीजे क्षेत्रे पुनरेवावपनकाले गुल्मतृणवीरु
द्भिर्गह्वरमिव भवति ॥ एवमेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्नहि कर्माण्युत्सीदंति ॥ य
दयं कामकरंड एष आवसथः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

५ ॥ गोमायवो यत्रेनत्यावहे ॥ अथ चेति ॥ अथ चैनमर्थान्तरोपमासे कर्मणान्तरहकाः सृगालाश्च क
दर्थस्यातिलुब्धस्य ॥ प्रमत्तवीर्हरणाद्गमनगह्वरदेशे तद्याचष्टे ॥ यथाहीति ॥ न दग्धानि बीजानि
यस्मिन् ॥ यद्यसावयमावसथः ॥ आश्रमः एष कामानां करंडः यथा कर्पूरभाजनं कर्पूरवत्
ये धिपरिमलो न तीयते ॥ एवमत्र वासनानामक्षीणत्वात्कर्माण्युत्सीदंत्यीमर्थः ॥ ६ ॥

४२

श्री॰
भा॰ स॰
३

अदेहभगवन्निंदकस्य नरकपातेन भाव्यमिति वदतस्तव कोभिप्रायः॥ भगवत्पीडाकरत्वेनवा तदभावेपिस्व
रायानादिवत्त्रिविधनिंदाचरणाद्वा॥ तत्रनाद्यः देहाभिमानकृतनिंदानिमित्तत्वात्॥ पीडादीनां भगवतस्त्वत
दभावात्तपीडाप्रशंसाकामोत्साहः॥ साहंकारिभिः निंदने दोषकीर्तने न्यक्कारस्तिरस्कारः॥ निंदनस्तवादिसो॰
तत्त्वयं प्रधानपुरुषयोरविवेके न कलेवरं कल्पितं चित्तं॥२४॥ तदभिमानेन भूतानां यथा॥ समाहमितिः॰
वैषम्यंतत्कृतंहिंसादिकंचभवति तथानस्य यत्नत्वेरणात्वय॥ दंडस्ताडनंपारुष्यंनिंदा तयोर्द्वैतभूतयो
हिंसापीडाचभवति॥२३॥ यस्मिन्निबद्धोयमभिमानः तस्य देहस्य वधात्वथश्वयथानयायस्याभिमानो॰

नारद उ॰॥ निंदनस्तवसत्कारन्यक्कारार्थं कलेवरम्॥ प्रधानपरयोराजन्नविवेकेन
कल्पितम्॥२४॥ हिंसा तदभिमानेन दंडपारुष्ययोर्यथा॥ वैषम्यमिह भूतानां ममा
हमिति पार्थिव॥२५॥ यन्निबद्धोभिमानोयं तद्वधात्प्राणिनां वधः॥ तथा न यस्य कैव
ल्यादभिमानोखिलात्मनः॥२६॥ परस्य दमकर्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्प्यते॥२७॥ तस्मा
द्वैरानुबंधेन निर्वैरेण भयेन वा॥ स्नेहात्कामेन वा युंज्यात्कथंचिन्नेक्षते पृथक्॥२८॥

नास्ति॥ अपरमेश्वरस्य हिंसा केन हेतुना कल्प्येत न केनापि॥ अभिमानाभावे हेतुः कैवल्यात्॥ अहिंसायां त्वभा
भिमंतव्याभावात्॥ वैषम्याभावे हेतुः॥ अखिलात्मनः सर्वात्मतः श्रुति॥ तर्हि किमिति हंतिवा॥ परस्येति द
मकर्तुः हिंसार्थं दंडं करोतीत्यर्थः॥२७॥ यस्मादेवं भगवतो निंदाकृतं वैषम्यं नास्ति तस्मादेन केनाप्युपायेन भग
यतस्ते नैव निंदादिकृतं पापं स्यादपि नाशात्तस्मात्पुंस्प्रकृतिमिथ्याशयेनादत्तस्माद्विक्रियातिमत्सरभिः निर्वैरे॰
णानास्ति वैरं केनापि यस्मिन्॥ तेन भक्तियोगेनेत्यर्थः॥ इत्यात्मतत्त्वशोधः॥ यस्माद्वैरेण पापैः पृथ
कृतेनेत्यत॥२८॥ ॥

द्वारितौ तयोर्वधोनन्तरं पतनं पातेन ॥ किं तु ब्रह्मशापेनामुं गोविन्दं शमयोरन्तु यदर्थमेवेति वक्ष्यतीति दाससमप
त्स्यति ॥ चैद्ये वेति ॥ हे पादिशहितस्यापि इदं सर्वं ध्ये ॥ १५ ॥ चैद्ये भूभुजः शिशुपालस्य ॥ १४ ॥ नारदस्येति नारदं सर्वर्षिभि
ति वक्ष्यमाणं मध्य भाव ग्राहं इदं वक्ष्यमाणं ॥ ४ ॥ एकान्तभक्तानामपि दुर्लभा प्राप्तिर्विद्विषो जाता इत्येतदद्भुतमिति ॥ ५
त्तस्यैव वेनवन्नरकपातः प्रवोचितं स्यादिति ॥ भगवन्निन्दयेति ॥ तमसि नरके ॥ १६ ॥ दमघोषस्य सुतः शिशुपालः कल

अत्रैवोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुरर्षिणा ॥ प्रीत्या महाक्रतौ राजन् पृच्छतेऽजातशत्रवे ॥ १३ ॥ दृष्ट्वा महा
द्भुतं राजा राजसूये महाक्रतौ ॥ वासुदेवे भगवति सायुज्यं चेदिभूभुजः ॥ १४ ॥ तत्रासीनं सुरऋषिं राजा
पाण्डुसुतः क्रतौ पप्रच्छ विस्मितमना मुनीनां शृण्वतामिदम् ॥ १५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अहो अत्यद्भुतं ह्येत
द्दुर्लभैकान्तिनामपि ॥ वासुदेवे परे तत्त्वे प्राप्तिश्चैद्यस्य विद्विषः ॥ १६ ॥ एतद्वेदितुमिच्छामः सर्व एव वयं
मुने ॥ भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः ॥ १७ ॥ दमघोषसुतः पाप आरभ्य कलभाषणात् ॥ सं
प्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्त्रश्च दुर्मतिः ॥ १८ ॥ शपतोरसकृद्विष्णुं यद्ब्रह्म परमव्ययं ॥ श्वित्रो न जातो जिह्वायां
नान्धं विविशतुस्तमः ॥ १९ ॥ कथं तस्मिन्भगवति दुरवग्राह्यधामनि ॥ पश्यतां सर्वलोकानां लयमीयतु
रञ्जसा ॥ १९ ॥ एतद्भ्राम्यति मे बुद्धिर्दीपार्चिरिव वायुना ॥ ब्रूह्येतदद्भुततमं भगवांस्तत्र कारणम् ॥ २० ॥ श्री
शुक उवाच ॥ राज्ञस्तद्वच आकर्ण्य नारदो भगवानृषिः ॥ तुष्टः प्राह तमाभाष्य शृण्वत्यास्तत्सदः कथाः ॥ २१ ॥

भाषणात् ॥ बाल्ये कोमलभाषणमारभ्य संप्रति अधुनापि अमर्षी क्रोधी मत्सरी वा ॥ १८ ॥ श्वित्रं कुष्ठं ॥ १९ ॥ दुरवग्रा
ह्यं दुष्प्राप्यं धाम स्वरूपं यस्य तस्मिन् ॥ लयं सायुज्यं ईयतुः जग्मतुः अभूत् तस्यापि दन्तवक्त्रस्य तस्मिन् लयं सायु
ज्यं तज्ज्ञातं कथमागात्येनास्ति इव विद्वेषः ॥ १९ ॥ एतदद्भुततमं हि यत एतन्मतिर्भ्राम्यति भगवान् ॥ एवं तन्निबृह्य
२० ॥ आभाष्य संबोध्य प्रीतं इति निषीदन्त्यस्यामिति सत्सभा तस्याः सदः सदस्याः शृण्वन्त्याः सत्याः कथाः प्राहेत्यन्वयः

श्री·भा· स· टी· ७

प्रसंभवमेवाह ॥ जन्मदेहसंभूतेः प्राकृतैः प्राकृतैर्देहेंद्रियासुभिः हीनानां शुद्धसत्त्वदेहानामित्यर्थः प्राकृत देहसंबंधेन संबद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ३५ कथंभूताः पंचषड्वा हायना येषां ते अर्भा बालाः तद्वदाभा येषां ते पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि दिग्वाससः दिगंबराः अतः शिशून्मत्वा ॥३७॥ वासमपि नार्हथः

देहेंद्रियासुहीनानां वैकुंठपुरवासिनां ॥ देहसंबंधसंबद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ॥३५॥ ॥ एकदा ब्रह्मणः पुत्रा विष्णुलोकं यदृच्छया ॥ सनंदनादयो जग्मुश्चरंतो भुवनत्रयम् ॥३६॥ पंचषड्ढायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ॥ दिग्वाससः शिशून्मत्वा द्वाःस्थौ तान्प्रत्यषेधतां ॥३७॥ अशपन्कुपिता एवं युवां वासं न चार्हथः ॥ रजस्तमोभ्यां रहिते पादमूले मधुद्विषः ॥३८॥ पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमाश्वतः ॥ एवं शप्तौ स्वभवनात्पतंतौ तौ कृपालुभिः ॥ प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वां त्रिभिर्लोकाय कल्पतां ॥३९॥ जज्ञाते तौ दितेः पुत्रौ दैत्यदानववंदितौ ॥ हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोऽनुजस्ततः ॥४०॥ हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ॥ हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता सौकरं वपुः ॥४१॥ ॥

ऊतः पुनस्तस्मिन्वासमिति चकारार्थः ॥३८॥ हे बालिशौ अतो हेतोः आशु यातं ॥ वां युवयोस्त्रिभिर्जन्मभिः लोकाय स्वस्थानप्राप्तये कल्पतां ॥ तावतायं शापः समाप्यतामिति पुनः प्रोक्तावित्यर्थः ॥३९॥ यतो द्वारे निमित्तेन त्यक्तनि वातौ रुतः ॥४१॥ ॥

तेषामपि वैरानुबंधः श्रेष्ठ इत्याह। यथेति॥ न तथा भक्तियोगेनापीति॥२७॥ अत्र दृष्टांतः कीटः पेशस्कृता भ्रम-
रेण रुद्धः कुड्यायां भयं च स एव योगस्तेन॥२८॥ वैरेणाया चिंतानया एव पूतः पाप्मा येषां ते प्रापुः॥२९॥ न द्वेषं का-
मादि निमित्तमात्रं वेदित्वा॥ नहि देवेनः स्मिति नरके पातितः॥ तीव्रध्यानाभावात्॥ पापमेव तत्र फलितमित्या-
ह॥ कतमोपीति॥ पुरुषं श्रीहरिं प्रति पुरुषे पुरुष एव कामादिमान् भवान्॥ भयादिभिः ध्यानतया तां पंचानां मध्ये

यथा वैरानुबंधेन मर्त्यस्तन्मयतामियात्॥ न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः॥२७॥ कीटः पे-
शस्कृता रुद्धः कुड्यायां तमनुस्मरन्॥ संरंभभययोगेन विंदते तत्स्वरूपतां॥२८॥ एवं कृष्णे भगवति
मायामनुज ईश्वरे॥ वैरेण पूतपाप्मानस्तमापुरनुचिंतया॥२९॥ कामाद्द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्ये-
श्वरे मनः॥ आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः॥३०॥ गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो
नृपाः॥ संबंधाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो॥३१॥ कतमोपि न वेनः स्यात्पंचानां पुरुषं प्रति
तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्॥३२॥ मातृष्वस्रेयो वश्चैद्यो दंतवक्त्रश्च पांडव॥ पार्षदप्र-
वरौ विष्णोर्विप्रशापात्पदाच्च्युतौ॥३३॥ युधिष्ठिर उवाच॥ कीदृशः कस्य वा शापो हरिदासाभिमर्शनः

नैकांतं सोपीस्त्वं॥३४॥ तदेवमितिहाससमस्तावकथामुक्त्वा श्रीकृष्णे शिशुपालस्य वैरानुबंधे को हेतुरित्यपे-
क्षायां तमेवेतिहासं वक्तुमाह॥ मातृष्वस्रेय इति॥ पदाच्च्युतौ॥३३॥ हरिदासेष्वभिमर्शनः शापो॥ अभि-
भवतीति तथा॥ अश्रद्धेयः॥ अनादरणीय इव॥ असंभवात्॥ भवो जन्म॥ ३४॥ ॥

ईश्वरः पार्श्ववतः लावण्यस्य धामस्याश्रयः ॥ तस्य विलासो लावण्यप्रकर्षयुक्तासमवपुः तस्योपलंभनं दर्शने
भविता भविष्यति ॥ अपि यद्येवं स्यात्तर्हि मम संमतं सफलं लोचनस्य फलं तस्मादिति अपि तु सादेवे तत्पर्थः ॥
यद्यपि इत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैः कुलकं ॥ तत्रैव शाका ॥ ननु सदा दिव्यदेवभोगकुतुककौतुकात् दिव्यमे
ल वृतत्र प्रतीयमानस्य कथं विलसनमिति तत्रामाशंकाः श्लोकत्रये रणापकुर्वंश्च तथैव न तु महत्स्वामीति म
नोरथं करोति ॥ तथाहि ॥ ईक्षणमात्रकलोऽपि सत्स्वनोः कार्यकारणयोरीहितान्यपि ॥ ईक्षणमात्रकलोऽपि
अदंबदितः ॥ अदं कारहीनः तथाप्यपारस्तनमोऽभिदाभमः ॥ तमः साज्ञान ॥ तमसोऽभिदाभेदः ॥ ततोऽप्र
अपद्युविलासं नु जनमीश्वघोषाराधनार्थं संभवोनिच्छया ॥ लावण्यधामत्वोऽभविता तत्रोपलंभ
तं मत्तेन नस्य फलमेजसा दृशाः ॥ यद्यहितानंदं विहितोऽप्यसत्सतोः सतेजसा यलत्तमोभिदा
समः ॥ स्वमायया तत्र चितिस्तदीतयाप्राणात्तथीक्षिः सदनेऽवभीयते ॥ यस्याविलासीविहे
षि ॥ स्वमेव लेवीचोविमिश्रागुणकर्मजन्मभिः ॥ प्राणा निष्प्रभं निघ्नंति वैजगद्या स्वादि रक्षाः
प्रावशोभनला मतः ॥ २२ ॥ मोक्षिनिवेशादिः अपास्ता अपाकृतातलमत्रादयोयक्षितः कुतपत
मवाद ॥ स्वतेजसा विच्छातात्मानित्यस्वरूपणा सालाकारेण ॥ तथापि स्वमायया स्वाधीनया मायया तदीय
यान्नसैवेतयाप्राणात्तथीभिः सहितः ॥ प्रात्मन ॥ प्रात्मनि स्वक्षितेव जीवैः ॥ सदने प्रवृत्तेऽवनत्तकश्रुगो
पीसदस्यचलीलया कर्माणि कुर्वन्सन् ॥ न तत्र दृश्यते प्राभिमुख्येन प्रभीयते न तु सर्वथा ॥ एकारादि
रहितस्यात्मा ॥ नाम स्वलीलापि कृतं तत्र त्याग्निकापरान्तु यद्यार्थे स्वाशायेनाहयस्येति ॥ २१ ॥ अविल्लानिग्र
विलस स्वतुमीवानि पापानि घ्नंतीति ॥ अविलासी वृहानि ॥ तेस्तथा स्वमेव गलेः यो भवता निमेषलानि
ये भक्तैः ॥ गुणाः कारणादयः कर्माणि जन्मानि च तैर्विमिश्रायुक्ता वाचः ॥ जगत्ता एणीति जीवयंति शु

अथवा मैवं किं तथुमस्मत्पनी चममस्मादिति तेन दाह ॥ ह्रियमाणः कालनयेति ॥ अयंभावः यथा नद्या ह्रियमा
णानां तृणादीनां मध्ये किंचित्कदाचित्तरति ॥ तथा कर्मवशेन ह्रियमाणानां जीवानां मध्ये कश्चित्तरे
दिति संभावयति ॥ अतो मया प्रवृत्तमेव ममामंगलं ध्रुवं नष्टमेवेति ज्ञायते भवो जन्म च सफलं जातमवे
ति ॥ यद्युतो नमस्सेन मस्करिष्यामि ॥ अमंगलनाशकं च कांतमाह ॥ कंसहनि ॥ ६ ॥ वनेत्यास्वर्ये ॥ अतिव
लः कंसो ममानुग्रहं मत्स्ततेष्कृतवान् ॥ यतो हरेरंघ्रिपद्मं द्रक्ष्यामीति अंबरीषादयः नमः संसार

मेवं ममाधमस्यापि स्यादेवाद्भुतदर्शनं ॥ ह्रियमाणः कालनद्या क्वचित्तरति कश्चन ॥ ५ ॥ मम
द्याममलं नष्टफलं वाश्वेव मे भवः य[illegible]मस्ये भगवतो यो विध्येयांघ्रिपंकजं ॥ ६ ॥ कंसो वता
द्याक्तं नमत्यनुग्रहं द्रक्ष्ये त्रिपद्मप्रहितो मुनाद्दृरे ॥ कृतावतारस्पष्ट्रस्मयनमः पूर्वैतरत्यत्र
त्वमंडलतिधा ॥ ७ ॥ यदर्चितं ब्रह्मभवादिभिः सुरैः श्रिया च देव्या मुनिभिः ससात्वतैः गोचा
रणायानुचरैश्चरद्वने यद्गोपिकानां कुचकुंकुमांकितं ॥ ८ ॥ द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोलनासिकं
कस्मितावलोकारुणकंजलोचनं ॥ मुखं मुकुंदस्य गुडालकावृतं प्रदक्षिणं मे प्रचरंति वे

म ॥ तवन्तीर्णः अंघ्रिपन्नं विभावयन्तियदिति ॥ ७ ॥ ब्रह्मभवादिभिरर्चितमितिपरमैस्वर्यमाह ॥ श्रि
या चेति सौभाग्यातिशयं मुनिभिः सात्वतैः सहितैरिति परमपुरुषार्थत्वं गोचारणायेति कृपालुत्वं य
द्गोपिकानामिति प्रेममाधुर्यं भक्तमनोरथ्यानवेक्ष्योति द्रक्ष्यामीति शोभनौ कपोलौ नासिका च य
स्मिंस्तत् स्मितसहितोऽवलोको यस्मिन् ॥ अरुणकंजवल्लोचने यस्मिंस्तत् सुस्मः गुडालकावृ
तं वक्रकेशावृते तदानीमेव शुभसूचकं दृष्टान्त हृष्यन्नाह ॥ प्रदक्षिणमिति ॥ पुनरपि अन्वयंति य
नि अप्यदोति ॥ ८ ॥

यद्यप्यहं केनेनापहृतः यतस्स्वपहृतः तथापि मम चित्ते एवमिति बुद्धिं न उत्पत्स्यति न करिष्यतीत्यर्थः य
तो विस्वपहृतः सर्वे षामेव योगीनि सज्ञानेन जानाते ॥ अयं भावः ॥ चेतसो वहिरेव केममतदर्शनं अत एव हृत्स्
मेव ॥ न देहं ततसौ हृदि स्वोजानातीति ॥ आकुञ्जनं गर्भेहितमिति ॥ अतो यदि अग्रिमूले चरणौ याते अव्य
हितं समयं ॥ कृपामृतेन ॥ आईयाहं सामामीहितादृश्यति ॥ तदिदं अपध्यं नृशोविलकल्पः परा
मृद्धो वा कश्चाशक्यामीति ॥ अयमोपरिविषयते ॥ आलिमिष्यति ॥ यदा तदेवासौ देदः ॥ तीर्थीक्रियतेपवि
त्तमशुषेप्यतविबुद्धिमच्युतः केसमपहृतः प्रहितोपि विसहृक्का ॥ यो न वेदितं समयतदीहितं
तेन ज्ञानेन समलेन चक्षुषा ॥ १९ ॥ अथ तत्रिमूले वहितं तत्त्वजलिमासीहितासास्तितमाइ
याहृष्या ॥ सपयपथलसमस्तकिल्विषो वोढा मुदे वीतविपाककर्जितामम ॥ सहृत्रमप्राति
मनन्यदेवतेदोर्म्यो हृद्ग्रापविरष्यनेयमा ॥ आत्माहितार्थी क्रियते तदेवमेवंधग्रकमी
मकाउस्तुमिसत ॥ २० ॥ लङ्गागसंगप्रणीतं कृतांजलिमाचलते कृतते सुहृग्रवाः ॥ तदा
वयजन्मस्तो महीयमाने वाहतोयोपियामुख्यजन्मनत ॥ २१ ॥ नेतस्यकास्त्रिहृषितः स्व
हृत्रमोत चाप्रियो दृश्यउपेत सपव वा ॥ तथापि भक्ता न भजतेयथानथास्वरहुमोपदृष्टुमा ।
वीक्रियतेउच्छुक्तिनिस्पृथोभविष्यतिश्रतोदेहात ॥ नातन्मोस्तातेतिनदाजन्मभ्रतः ॥ सफलेजन्मानः
अन्यथा न जन्म वन भवती मा महीयसाति ॥ महीयसा श्री क्षमेना हृतः ॥ तस्य जन्म पिकं ॥ अवधू
नेतोः नतु सहृदादि भूपादि ष्वगासपश्चादयो जीवधर्माः कथमीश्वरेस गाछ्वेतताप ॥ २२ ॥ नव सोति
हृयितः प्रियत्नो हितपरीतो प्रियः ॥ सहृत्रमोदितस्तहि परीतो हेष्यः ॥ नतस्य वेश्यानिति मउपेदशतितथा
विभक्तान भजनतेन चयथायेभक्तास्तास्तथा भजने ॥ यययथा मात्रपद्यते ना स्तथेव भजाम्यहमिति

स्वसेतून्वर्णाश्रमान्पालयताममरवर्याणां सुखकर्त्ता सन् ॥ अवतीर्णः यदुषु यः त्रैलोक्येप
वमेव कान्ते दृशिः दृष्टिः तद्वतां मनोहरं अन्तयद्वा श्रिय ईप्सितमास्पदं यद्वैभवं रूपं श्रीमूर्तिं दधानं तमद्य
द्रक्ष्यामीति ॥ अवलीणे ॥ उषसः प्रभातसमयाः ॥ सुदर्शनाः साक्षात्प्रभातार्जुन्यः श्रमस्तु च कावस्तु शिम
र्थः ॥ किंच अथ दर्शनान्ततो संपादितत्वणामेवावतीर्णः सन्प्रधानपुरुषोः रामकृष्णयोः श्रवणायो
गिभिर्व्याप्तात्मलाभाय केवलं धियैव धृतं ॥ साक्षाद्धनमस्यामीति आभ्यां सहानयोः सखीन्गोपांश्च न

स चावतीर्णः खलसात्वतान्वये स्वसेतुपालामरवर्यशर्मकृत ॥ यशो वितन्वन्व्रज आस्त ईश्वरो
गायन्ति देवा यदशेषमङ्गलम् ॥ १३ ॥ तं त्वद्य नूनं महतां गतिं गुरुं त्रैलोक्यकान्तं दृशिमन्मनोहर
म् ॥ रूपं दधानं श्रिय ईप्सितास्पदं द्रक्ष्ये ममासन्नुषसः सुदर्शनाः ॥ १४ ॥ अथावरूढः सपदीश
योरथात्प्रधानपुंसोश्चरणं स्वलब्धये ॥ धिया धृतं योगिभिरप्यहं ध्रुवं नमस्य आभ्यां च सखीन्व
नौकसः ॥ १५ ॥ अप्यङ्घ्रिमूले पतितस्य मे विभुः शिरस्यधास्यन्निजहस्तपङ्कजं ॥ दत्ताभयं काल
भुजङ्गरंहसा प्रोद्वेजितानां शरणैषिणां नृणां ॥ १६ ॥ समर्हणं यत्र निधाय कौशिकस्तथा बलि
श्चाप जगत्त्रयेन्द्रतां ॥ यद्वा विहारे व्रजयोषितां श्रमं स्पर्शेन सौगन्धिकगन्ध्यपानुदत् ॥ १७ ॥

मस्यामीति किंचापीति ॥ १५ ॥ अधास्यत ॥ धास्यति ॥ तद्धि भावयन्निदमाभयमिति सार्धेन बलिना ना
वसारिभिन्नमहदानसमये यस्य हस्ते उदकं निहितं कौशिकः ॥ इन्द्रत्वेनापि कदाचित्किंचित्त्रिविदिनुमि
तिसान्तः श्रमसमुद्गणां ॥ संसारभयनिवर्तकं ॥ सकामानामपि उदयप्रदं चेत्यर्थः ॥ अन्तरङ्गानामपि परा
ममत्वदं चेत्याह ॥ यद्वा वा शब्दो वितर्के विहारे रासक्रीडायां ॥ सौगन्धिकगन्धीय स्पन्तः सौगन्धिकगन्धि ॥ प
द्मं परमानन्दं सम्भाव्य पुनरप्येवं सम्भावमापेक्ष्य परिहरति ॥ नमयीति ॥ १७ ॥

श्री भाग० स्कं० १०

प्रधानमहतोः पुरुषयोः प्रकृतिपुरुषात्मकौ वा कुतः आद्यौ तदपि कुतो जगद्धेतू ॥ अतएव जगत्पती ॥ विपरीतो
वाचतुर्णां पदानां हेतुहेतुमद्भावः जगत्यर्थं अस्मेऽसभीरुपनयनाय प्राशान्तस्येति भेदेन बलकेशावौ संतौ सप्र
भया विनिमिरादिशः कुर्वाणौ ॥ कनकाचितौ सवर्णाभ्यामालकारेयः शोलसाहपणात ॥ २३ ॥ मुकुंदभ
गवद्दर्शनाह्लादेनयद्वाष्पं तेनपर्याकुल ईक्षणे यस्य सः साष्यानेप्रकृते अहं नमस्करोमीति कस्य तेनाश

प्रधानपुरुषावाद्यौ जगद्धेतू जगत्पती ॥ भवन्तौ जगतः पर्थेहांशेन बलकेशवौ ॥ २२ ॥ दिशो विति
मिरानुजं कुर्वाणौ प्रभया सयाययथामारकतः शैलोऽथ प्रकनकाचितौ ॥ २३ ॥ वयात्तत्रणोमव
स्त्रमस्ते कृतः स्नेहविह्वलः ॥ पपात चरणोपान्ते दंडवद्दामकृत्सयोः ॥ २४ ॥ भगवद्दर्शनाह्ला
दवाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ पुलकाचितनात्रोऽकेऽश्रान्तसाप्यानेनाशाकन्मप ॥ २५ ॥ भगवांस्तम
भिप्रायं रथ्याणां किनपाणिना ॥ परिरभ्येष्युपाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः ॥ २६ ॥ संकर्षणश्च प्रण
तमुपगरस्यमदामनाः ॥ दहीत्वा पाणिनाया णी अनयत्सानुजो गदन् ॥ २७ ॥ प्रष्टुायसागतं तस्मै
निवेद्य च वरासनं ॥ प्रक्षाल्यविधिवत्पादौ मधुपर्कार्हमाहरत ॥ २८ ॥ निवेद्य गां चाति थ्यये स
वासस्थानमाहृतं ॥ अन्नं बहुगुणं मेध्यं श्रद्धयोपाहृरहिमुं ॥ २९ ॥ तस्मै भुक्तवते प्रीत्या राममुः पर
मर्थमेवित ॥ मुखवासैर्गंधमाल्यैः परां प्रीतिं व्यधात्मनः ॥ ३० ॥ पप्रच्छ सत्कृतेन नंदः कथं स्थनिरनु

क्रोत ॥ अभिप्रेतप्रकृतोयमतदर्थमागतइति (ग्रहे) ॥ कंसे जीवति दाशार्ह सौनपालाइवावयः ॥
ज्ञात्वा कसहननसामर्थ्येयोनयनित्रवयागोनचकेणाकितायः पाणिः तेनाभ्युपाकृष्यते मालि गित
तवानुपाशीअंजलिरूपेणसदत्तावेवगदीत्वा मधुपर्कप्रवाहणः ॥ अर्हणान्निलत्वा यद्गुवितमर्द
णाश्राहरत ॥ आनीयसमर्पितवानित्यर्थः सत्कृतेसम्मानितनिरनुग्रहे ॥ अकरकथं केनप्रकारेण
स्वजीवेयमर्थः सोनः पशुपालानीसपवपालकोयेषां अंगीनामेषामानेनसमानतुल्याइत्यर्थः ॥ ३१ ॥

त

१०५

योमवांजलिः करिष्येत स्मिन्नेव गृहीतं मां आमानि समस्तानि मङ्गलानि पूजानि पूजादीनि येन च मां स
तमार्गं प्रपि निवेदत थापि येनत्र्यप्रनेइति ||अखिललोकपालैः किरीटेषु जुष्टा अमलाः पादरेणवो यस्य
क्षितिकौतुकानि क्षितेरलङ्कारभूतानि तद्दर्शनेन य आह्लादस्तेन विवृद्धः संभ्रमो यस्य सः ||प्रेम्णा ऊ
र्ध्वानि रोमाणि यस्य सः अश्रुणा कलाभिर्लेशैः आकुले ईक्षणे यस्य सः अवस्कन्द्य अवरुह्य तेषु पदेषु अचे
ष्टत अलुठत ||अहो इति दुर्लभत्वं भावयन् ||ननु किमर्थमेवमलुठत ||नास्ति प्रेमस्य भृशमेव लाञ्छनेश इत्या
किंचात्र नामावतनेयद्व ममः स्वयमेवाविष्कारयहीन मंजलौ ||दढेशवेशपासमस्तसत्तं तमश
स्पतेक सत्कृतं सर्वं पुष्ठ ||२३|| **शुक उवाच** || इति संचिन्तयन् कृष्णं श्वफल्कतनयोऽध्वनि || रथेन गो
कुलं प्राप्तः सूर्यश्चास्तगिरिं नृप ||२४|| पदानि तस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादरे
णोः ददर्श गोष्ठे क्षितिकौतुकानि विलक्षितान्यब्जयवाङ्कुशाद्यैः ||तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसंभ्र
मः ||प्रेम्णोर्ध्वरोमाश्रुकलाकुलेक्षणः ||रथादवस्कन्द्य स तेष्वचेष्टत प्रभोरमून्यङ्घ्रिरजांस्यहो इति
२६|| देहंभृतामियानर्थो हित्वा दंभं भियं शुचं ||संदेशाद्यो हरेर्लिंगदर्शनश्रवणादिभिः ||२७||
ददर्श कृष्णं रामं च व्रजे गोदोहनं गतौ ||नीलपीताम्बरधरौ शरदंबुरुहेक्षणौ ||२८|| किशोरौ श्याम
लश्वेतौ श्रीनिकेतौ बृहद्भुजौ || सुमुखौ सुंदरवरौ बालद्विरदविक्रमौ ||ध्वजवज्राङ्कुशाम्भोजैश्चि
ह्नितैरङ्घ्रिभिर्व्रजं || शोभयन्तौ महात्मानौ सानुक्रोशस्मितेक्षणौ || उदाररुचिरक्रीडौ स्रग्विणौ
वनमालिनौ ||पुण्यगन्धानुलिप्ताङ्गौ स्नातौ विरजवाससौ ||३१|| टी ||देहंभृतामिति ||२७|| देहंभृता
मेतावानेव पुरुषार्थः ||कंसस्य संदेशादारभ्य हरेर्लिंगदर्शनश्रवणादिभिः ||योऽयमक्रूरस्य वर्णित इति
शेषः ||आद्यो यस्यार्थस्य सः यावानक्रूरस्य जातस्तावान् इति वा ||२७|| ततश्च कृष्णं संचरणं च ददर्श गावो दुग्धेत्ये
स्मिन्नित्यर्थः गोदोहनं ततस्थानं गतौ प्राप्तौ अनुक्रोशोऽनुकम्पा तद्विभासितं स्मितं च ईक्षणं च ययोः उदारा

तद्दर्शनोत्सुकाः अभ्यज्यमानाः सखीभिः॥ क्रियमाणतैलाभ्यंगाः अर्धक्लृप्तस्नानाः॥ अपोह्य निरस्य प्रस्थाय॥ लीलाः ताभिः हसितानि च ताभ्यां नितैः श्रियं रमयतीति श्रीरमणः तेनात्मना सोत्कृष्टमुत्सवं ददत् ॥२७॥ मुहुः श्रुतत्वा सङ्गेन चेतसः मध्यस्थं हृष्टान स्पर्शलक्षणेन तस्मिन्तेन देवमूर्तिमाश्यानया उत्कणासेचनेन तेन लब्धमानो याभिस्ताः दृशा उच्छादितनेत्रद्वारेण ॥ आनन्दनिमग्नमिलन्मध्ये परिरभ्य नत्वायामिदं नितमाधिं ब्रुयोऽन्न

अस्यन्तपकास्तद्यामसोत्सवा अभ्यज्यमाना [illegible] अर्धक्लृप्तोपमज्जनाः स्वपंत्य उत्थाय निशम्य तानिः सत्वरमयाप्ययंत्यो [illegible] मपोह्य मातरः ॥२६॥ मनांसि तासामरविन्दलोचनः प्रगल्भलीलाहसितावलोकनैः ॥ जहार मत्तद्विरदेन्द्रविक्रमो दृशां ददच्छ्रीरमणात्मनोत्सवं ॥२७॥ दृष्ट्वा मुहुः श्रुतमनुद्रुतचेतसस्तं तत्प्रेक्षणोत्स्मितसुधोक्षणलब्धमानाः ॥ आनन्दमूर्तिमुपगुह्य दृशात्मलब्धं हृष्यत्त्वचो जहुरनन्तमरिंदमाधिम् ॥२८॥ प्रासादशिखरारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमुखाम्बुजाः ॥ अभ्यवर्षन्सौमनस्यैः प्रमदा बलकेशवौ ॥२९॥ दध्यक्षतैः सोदपात्रैः स्रग्गन्धैरभ्युपायनैः ॥ तावानर्चुः प्रमुदितास्तत्र तत्र द्विजातयः ॥३०॥ ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन्महत् ॥ या ह्येतावनुपश्यन्ति नरलोकमहोत्सवौ ॥३१॥ रजकं कंचिदायान्तं रंगकारं गदाग्रजः ॥ दृष्ट्वायाचत वासांसि धौतान्यत्युत्तमानि च ॥३२॥ देह्यावयोः समुचितान्यंग वासांसि चार्हतोः ॥ भविष्यति प

कः ॥ हे अरिंदम तिर्जिकाम संबोधने शृंगाररसे निमग्नो माभूदिति ॥ सौमनस्यैः शोभनकुसुमसमूहैः शोभनमनोभवैर्वा ॥ पौराः पुरस्त्रियः ॥ रजको वस्त्राणां निर्णेजकः स एव वस्त्राणां रंगमपि कुर्वन् रंगकारः ॥ ३३ रुषितः कुपितः ॥ ३४ रामानुजायनमः ॥ ३५

व

नालत्र
तत्रद्वि

मीत्ताम् अथो देशे विरचिता वष्टंभवेदिका जालान्मुखरंध्राणि गवाक्षच्छिद्राणि कुट्टिमा भूमयः ॥ ते क्षितिरथ्या राजमार्गाः
प्रापणाः पण्यवीथयः मार्गा अन्ये चत्वराः अंगनानि संसिक्तानि रथ्यादीनि यस्यां तां ॥ प्रकीर्णमाल्याद्युपयोगः यस्यां तां ॥ त
या स्वलंकृतानि द्वाराणि येषां ते गृहाः यस्यां तां ॥ कैः आपूर्णैः कुंभैः ॥ दधिचंदनेन चोक्षितैः प्रसूनानां दीपानां चावलं
याये युतैः वृंदैः फलशस्यैः उपलक्षिता रंभाः ॥ क्रमुकास्ताम्रनालस्तंभितैः सकेतुभिः ॥ केतवो ध्वजास्तत्संहितैः पट्टिका
वितस्त्रिपरिमाणपट्टवस्त्राणि तत्संहितैः स्तंभै रथवीतिः ॥ द्वारेषु भयन तत्स्तुलानां सुपविष्टाः भाः तत्र वितः प्रसूनावलयः

सौवर्णशृंगाटकहर्म्यनिर्मितैः श्रेणीसभाभिर्भवनैरुपस्कृतां ॥ वैदूर्यवज्रामलनीलविद्रुमैर्मुक्ताहरिद्भिर्वि
भीषुवेदिषु ॥२१॥ नुरेषु जालामुखवर्धकुट्टिमेस्त्राविष्टपारावतबर्हिनादितां ॥ संसिक्तरथ्यापणमार्गच
त्वरां प्रकीर्णमाल्यांकुरलाजतंडुलां ॥२२॥ आपूर्णकुंभैर्दधिचंदनोक्षितैः प्रसूनदीपावलिभिः सपल्लवैः स
वृंदरंभाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतद्वारगृहां सपट्टिकैः ॥२३॥ तां संप्रविष्टो वसुदेवनंदनो वृतो वयस्यैर्नर
देववर्त्मना ॥ द्रष्टुं समीयुस्त्वरिताः पुरस्त्रियो हर्म्याणि चैवारुरुहुर्नृपोत्सुकाः ॥२४॥ काश्चिद्विपर्यग्धृतव
स्त्रभूषणा विस्मृत्य चैके युगलेष्वथापराः ॥ कृतैकपत्रश्रवणैकनूपुरा
नांक्त्वा द्वितीयं त्वपराश्च लोचनम् ॥२५॥

कंठेपट्टिकाः सुखे च चूतादिपल्लवाः ॥ तत्र परिपाटीं तत्र वेदीयावलयः तत्र त्रिधा रंभाक्रमुकाः केतवस्तोरणानि चे
ति ॥२३॥ नरदेववर्त्मना राजमार्गेण ॥ तां पुरीं संप्रविष्टो द्वितीयांतं मौत्सुक्यमेवाह काश्चिदिति ॥२४॥ विपर्यक् विप
र्यक् विपरीतानि धृतानि वस्त्राणि भूषणानि च याभिस्ताः युगलेषु ॥ धार्येषु कुंडलकंकणादिषु एकं विस्मृत्य अ
मीढुः कृतमेव पत्रं ययोर्ले पत्रश्रवणे यासां ॥ एकमेव चरणभूषणं यासां ताश्च ता
एकस्मिन्नेव लोचने कज्जलं निधाये
ति ॥२५॥

मत्वर्द्रेतः ॥ समयोरिति तिर्यग्वापि द्वे तद्वयं सुहृदोरिति जगदात्मनोरिति च ॥४९॥ इत्यभिप्रेत्य एवं विविं त्य यद्यज्ञापयतं ॥ अभिप्रेत्य मनसि तज्ज्ञात्वा ॥५०॥ अन्वयवर्धनी वंशोद्वृद्धिमती मित्यर्थः अग्राग्रे स्थितेन चाग्रे भावतिकं दत्त्वा ततो निर्जगामेति ॥५२॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे एकचत्वारिंशोध्यायः ॥४१॥

नहि वां विषया दृष्टिः सुहृदोर्जगदात्मनोः ॥ समयोः सर्वभूतेषु भजंतं भजतोरपि ॥४७॥
तावाज्ञापयतं भृत्यं किमहं करवाणि वां ॥ पुंसोत्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ॥४८॥
इत्यभिप्रेत्य राजेंद्र सुदामा प्रीतमानसः ॥ शस्तैः सुगंधैः कुसुमैः माला विरचिता ददौ ॥४९॥
सोपि वव्रेचलां भक्तिं तस्मिन्नेवाखिलात्मनि ॥ तद्भक्तेषु च सौहार्दं भूतेषु च दयां परां ॥५०॥
इति तस्मै वरं दत्त्वा श्रियं चान्वयवर्धिनीं ॥ बलमायुर्यशः कीर्तिं निर्जगाम सहाग्रजः ॥५१॥
... सिरं च रमथ प्रेरेजकं निहत्य सह लः प्रदाय च चवानथ्यवायकाय ॥ मालाकृतं सम नुकंप्य विधाय कृष्णामन्त्री यत्तु स्मसह सान मयन्व भजे ॥५२॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकचत्वारिंशोध्यायः ॥४१॥ श्रीशुक उ॰ ॥ अथ व्रजन्राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीतांगविलेपभाजनां ॥ विलोक्य कुब्जां युवतिं वराननां पप्रच्छ यांतीं प्रहसन्रसप्रदः ॥१॥
कात्वं वरोर्वेतदुहानुलेपनं कस्यांगनावा कथयस्व साधु नः ॥ देह्यावयोरंगविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्ते न चिराद्भविष्यति ॥२॥ रामानुजाय नमो नमः श्रीनमः रामाय २

द्विचत्वारिंशके कुब्जां न संस्थयन्तु षोभिदा ॥ वयस्ल्व इ विणं कंसारिष्टं रंगोत्सवादि च ॥१॥ प्रहसन्न सप्रदः अग्रे निवतारूर्तं सोपहासं संबोध्य पृच्छति निर्वा ॥ एतदलेपनं कस्य वा उरु इ निनि पात्रे भूवितेपयुके विवर्कै ॥ अस्मत्तो वा सद्यः फलप्रदानविरादिति ॥२॥ रामानुजाय नमः ॥२

सयाचितोभगवतापरिपूर्णेनसर्वतः॥साक्षेपंरुषितःप्राह

भृत्योराज्ञः सुदुर्मदः

ईदृशानि गिरौ वने च वयं ये परिदधति तेषां पर्यधत्तेति संभावनायां लोट् अभीप्सथ प्रार्थयध्वं राजनीयानपं
तितिः संकुर्वंतिवासःकोशात्॥वस्त्रपुटकान्॥वायकः सूत्रवायविशेषः वेषामलंकारं चैलैर्येवैवहृ
मद्वगाकल्पभूषणैः॥पर्वणि एतस्य वेह लोके परमाश्रियं बलैश्वर्यस्मृतिंच इंद्रियतस्मात्स्वचप्रादात्॥व

ईदृशान्येववासांसिनित्यंगिरिवनेचराः॥परिधत्तकिमुद्वृत्ताराजद्रव्याण्यभीप्सथ॥३५॥या
ताशुबालिशामैवंप्रार्थ्यंयदिजिजीविषा॥बध्नंतिघ्नंतिलुंपंतिदृप्तंराजकुलानिहि॥३६॥ए
वंविकत्थमानस्यकुपितोदेवकीसुतः॥रजकस्यकराग्रेणशिरःकायादपातयत्॥३७॥त
स्यानुजीविनःसर्वेवासःकोशान्विसृज्यवै॥दुद्रुवुःसर्वतोमार्गंवासांसिजगृहेऽच्युतः॥३८॥
वसित्वात्मप्रियेवस्त्रेकृष्णःसंकर्षणस्तथा॥शेषाण्यादत्तगोपेभ्योविसृज्यभुविकानिचि
त्॥३९॥ततस्तुवायकःप्रीतस्तयोर्वेषमकल्पयत्॥विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः
॥४०॥नानालक्षणवेषाभ्यांकृष्णरामौविरेजतुः॥स्वलंकृतौबालगजौपर्वणीवसितेतरौ॥४१॥
तस्यप्रसन्नोभगवान्प्रादात्सारूप्यमात्मनः॥श्रियंचपरमांलोकेबलैश्वर्यस्मृतींद्रियं॥४२॥
ततःसुदाम्नोभवनंमालाकारस्यजग्मतुः॥तौदृष्ट्वाससमुत्थायननामशिरसाभुवि॥४३॥
तयोरासनमानीयपाद्यंचार्घ्यार्हणादिभिः॥पूजांसानुगयोश्चक्रेस्रक्तांबूलानुलेपनैः॥४४॥
प्राहनःसार्थकंजन्मपावितंचकुलंप्रभो॥पितृदेवर्षयोमह्यंतुष्टाह्यागमनेनवां॥४५॥भ
वंतौकिलविश्वस्यजगतःकारणंपरं॥अवतीर्णाविहांशेनक्षेमायचभवायच॥४६॥

मायाभयायउद्भवायरजकवधेनवायकानुग्रहेणचयुवयोर्विषमदृष्टित्वंयान्नीस्वनानस्रायां
कतीत्याह॥नहिवामिति॥४६

२

श्रीभाग०
१० ११

आधिकर्षणं मनः पीडया मम नंदकं सवधेन साधितोर्थः ॥ सहृदां प्रयोजनं येन मः अनुगृह्णामहं नंदगणां वो
ध्यानां प्रवासिनां परम यत्नमा अयमेव मम ॥१२॥ मथुरयामि तावता प्रस्थाप्य ॥ व्रजजनवासिभिः रचितः लोक्य
श्रीमन्मथुरां व मसे यो या सीनाः ॥ धनुर्मुखागलामेदान प्रसभं बलात् निसेषेणानिशीघ्रं ॥१२॥ मदकरी
पश्यामि नेत्रदेहं स्म भुवं सामाधिविकर्षणं ॥ साधिनार्थो मद्दानानः पाद्यानोत्वपरायणा ॥१३॥ श्रीशुकः
विसृज्य माधवो गोपान् तावज्जन्मा गौवणिकाथैः नानोपायन नानाकुलस्मगंधैः साग्रजो विनः ॥१३॥
तद्दर्शन स्मरक्षोभादात्मानं नाविदन् स्त्रियः ॥ विस्रस्तवासः कवरवलयालेख्यमूर्तयः ॥१४॥ ततः
पौरान् पृच्छमानो धनुषः स्थानमच्युतः ॥ तस्मिन् प्रविष्टो भगवान्धनुरैंद्रमिवाद्भुतं ॥१५॥ पुरुषैर्बहु
भिर्गुप्तमर्चितं परमर्द्धिमत् ॥ वार्यमाणो नृभिः कृष्णः प्रसह्य धनुराददे ॥१६॥ करेण वामेन
सलीलमुद्धृतं सज्यं च कृत्वा निमिषेण पश्यतां ॥ नृणां विकृष्य प्रबभंज मध्यतो यथेक्षुदंडं मद
कर्युरुक्रमः ॥१७॥ तद्दृत्तिणः सानुचराः कुपिता आततायिनः ॥ गृहीतुकामा आवव्रुर्गृह्यतां बध्य
तामिति ॥१८॥ अथ तान् दुरभिप्रायान् विलोक्य बलकेशवौ ॥ क्रुद्धौ धनुष आदाय शकले
तौ प्रजघ्नतुः ॥१९॥ बलं च कंसप्रहितं हत्वा शालामुखात्ततः ॥ निष्क्रम्य चेरतुर्हृष्टौ निरीक्ष्य पु
रसंपदः ॥२०॥ तयोस्तदद्भुतं वीर्यं निशम्य पुरवासिनः ॥ तेजः प्रागल्भ्यं रूपं च मेनिरे विबुधोत्तमौ
मत्तहस्ती ॥ मर्दयन्तौ बध्यतामिति वदन्तो जितृदवः आवव्रुः ॥ आहतवंतः ॥१८॥ न केवलं कृष्ण एको किंच
भग्नस्य धनुषः शाकले गृहीत्वा जघ्नतुः क्षेनिपरतः प्रानर्गतव्यमितिशाला
मुखाद् देव पुनर्निष्क्रम्य चेरतुः तेजः प्रभावः
प्रागल्भ्य धृष्टनाम ॥२१॥

११५

त्तितो ग्रीवोरः कंठो वक्षो यस्याः इति विवक्षितेनामयस्याः ॥ मामनुलेपसाधनक्रियायां कंसस्य बहुमता दा
सास्मि ॥ रूपं च अंगसौष्ठवं पेशलं च सौकुमार्यं च रसिकतारहसितं च आलापाश्च वीक्षितं च तैः धर्षितात्मा मोहि
तविगाः सांद्रं घनं ॥ स्ववर्णात् इतरः शोभिना रामकृष्णयोः सितः पीतादिवर्णः तेन शोभितं शीलं यस्य तेन संप्रात
[illegible]नतस्याप्रपरभागेन संप्राप्तः परो नाभेरुपरितनो भागो येन स प्राप्तः परभागः ॥ शोभातिशयो येने

सैरंध्र्युवाच दास्यस्म्यहं सुंदर कंससंमता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि ॥ मद्भावितं भोजपतेर
तिप्रियं विना युवां कोन्यतमस्तमर्हति ॥ ३ ॥ रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः ॥ धर्षिता
त्मा ददौ सांद्रमुभयोरनुलेपनं ॥ ४ ॥ ततस्तावंगरागेन स्ववर्णेतरशोभिना ॥ संप्राप्तपरभागेन
शुशुभातेनुरंजितौ ॥ ५ ॥ प्रसन्नो भगवान्कुब्जां त्रिवक्रां रुचिराननां ॥ ऋज्वीं कर्तुं मनश्चक्रे द
र्शयन्दर्शने फलं ॥ ६ ॥ पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यंगुल्युत्तानपाणिना ॥ प्रगृह्य चिबुकेध्यात्ममुदनी
नमदच्युतः ॥ ७ ॥ सा तदर्जुसमानांगी बृहच्छ्रोणिपयोधरा ॥ मुकुंदस्पर्शनात्सद्यो बभूव प्रम
दोत्तमा ॥ ८ ॥ ततो रूपगुणौदार्यसंपन्ना प्राह केशवं ॥ उत्तरीयांतमाकृष्य स्मयंती जातहृच्छया ॥ ९
एहि वीर गृहं यामो न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ त्वयोन्मथितचित्तायाः प्रसीद पुरुषोत्तम ॥ १० ॥
एवं स्त्रिया याच्यमानः कृष्णो रामस्य पश्यतः ॥ मुखं वीक्ष्यानुगानां च प्रहसंस्तामुवाच ह ॥ ११ ॥

निवाते ऽनुरंजितौ ॥ स्वदर्शने सद्यः फलं दर्शयन् ॥ तस्याः प्रपदे पादाग्रद्वयं पद्भ्यामापीड्य द्वे अंगुल्यौ उ
त्ताने उन्नमे यस्मिंस्तादृशेन पाणिना चिबुके मुखस्याधोभागे गृहीत्वा अध्यात्मं देहमुन्नमयामास ॥ तदेव ऋजु
समानमंगं यस्याः ॥ बृहत्यौ श्रोणीपयोधरौ च यस्याः मुकुंदस्य स्पर्शनादिति मुख्यकारणं ॥ ११ ॥

श्रीद० पु० ११९

छायायां प्रतिबिंबेच्छिद्रप्रतीतिः पिहितकर्णपुटयोरंतः श्रूयमाणो ध्वनिः सप्राणघोषस्तस्यानुपश्रुतिः
तस्याश्रवणं ॥ वृक्षेषु सुवर्णप्रतीतिः रजःकर्दमादिषु स्वपदानामदर्शनं एतानि जागरचिह्नानि दुर्नि
मित्तानि ॥ २८ ॥ स्वप्नान्याह स्वप्न इति ॥ प्रेतैर्मृतैः परिष्वंगः खरमारुह्य यानं विषभक्षणं नलदमाला ज
पाकुसुममाला यस्य स यायादिति युक्तं ॥ तदप्यकेतुर्निमित्तमिति बुद्ध्या अकथयित्वा भातायां पुनः सूर्यं वा

स्वप्ने प्रेतपरिष्वंगः खरयानं विषादनं ॥ यायान्नलदमाल्येकस्तैलाभ्यक्तो दिगंबरः ॥ २९ ॥ अन्यानि
चेत्थंभूतानि स्वप्नजागरितानि च ॥ पश्यन्मरणसंत्रस्तो निद्रां लेभे न चिंतया ॥ ३० ॥ व्युष्टायां निशि
कौरव्य सूर्ये चाद्भ्यः समुत्थिते ॥ कारयामास वै कंसो मल्लक्रीडामहोत्सवम् ॥ ३१ ॥ आनर्चुः पुरुषा
रंगं तूर्यभेर्यश्च जघ्निरे ॥ मंचाश्चालंकृताः स्रग्भिः पताकाचैलतोरणैः ॥ तेषु पौरा जानपदा ब्रह्म
क्षत्रपुरोगमाः ॥ यथोपजोषं विविशू राजानश्च कृतासनाः ॥ ३३ ॥ कंसः परिवृतोऽमात्यै राजमंचमु
पाविशत् ॥ मंडलेश्वरमध्यस्थो हृदयेन विदूयता ॥ ३४ ॥ वाद्यमानेषु तूर्येषु मल्लतालोत्तरेषु च
मल्लाः स्वलंकृताः सर्वे सोपाध्यायाः समाविशन् ॥ ३५ ॥ चाणूरो मुष्टिकः कूटः शलस्तोशल
एव च ॥ त आसेदुरुपस्थानं वल्गुवाद्यप्रहर्षिताः ॥ ३६ ॥ नंदगोपादयो गोपा भोजराजसमा
हूताः ॥ निवेदितोपायनास्त एकस्मिन्मंच आविशन् ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दश
मस्कंधे मल्लरंगोपगमनं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ रामानुजाय नमो नमः ॥ श्रीम्

द्भिः समुत्थिते सति ॥ तथा च श्रुतिः यदुदगात्समुद्रात्सन्महतो वर्णाद्विभ्राजमानः ॥ सलिलस्य मध्या
त् ॥ समाहूय भोलिहितानः सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातीति ॥ यथोपजोषं यथासुखं मल्लता
लेउत्तरेउपरिउत्तरेषु ॥ तूर्यतेषु तेषु उपाध्याया मल्लाचार्याः उपस्थानं मल्लरंगं समाहूताः नि
वेदितान्युपायनानि यैस्ते ॥ ३७ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां दशमे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ त्रिचत्वा
रिंशके त्वागजेंद्रमल्लकयोः ॥ रंगप्रवेशो भगवच्चाणूरेण च भाषणं ॥ ॥

११९

शाकटं शाकटावमोचनस्थानं ॥ २२ ॥ मुकुंदस्य विरामे ब्रह्मणा त्रिर्गमनसमये यात्राशिषं प्राशासन मस्तं
प्रभाता रजनीयमध्ये फुल्लेवंतत्र ब्रह्मशोभ विष्णुते इत्यादि यडकावस्य आशिषः ॥ नास्तताः सत्यावभूवुः
पुरुषभूषणास्वश्रीकृष्णस्य गात्रस्य लक्ष्मीशोभाकथंभूतस्य मारस्य स्नत ॥ अहो इतरान्न ॥ वस्त्रादीन्
हित्वा यदयनमाश्रयः कामयामास गात्रलक्ष्मीमिति वा ॥ अवनिक प्रक्षालितमङ्घ्रियुगलं यया
लोहीरमिश्रमत्र मुक्ताफलवस्त्रसमता ॥ २७ ॥ परं केवलं रामगोविंदयो विक्रीडितेन तनुपराक्रमः कश्चि
त्तयोर्विहारतोः स्वैरमादित्यास्तस्वपेपिवान् ॥ रामकृष्णोवृत्तो गोपैः पुराणच्छुकदमीयतु ॥ २८
गोप्याम्मुकुंदविरामे विद्वान्तुरायाः प्राशासतान्नाशिषस्तामपुपर्यभूवन् ॥ तपस्यपतोप
रूपभूषणाणागात्रलक्ष्मीहित्वेतरान्नुभजंतस्मकमयनंश्रीः ॥ २३ ॥ अवनिक्तोङ्घ्रियुगलोभु
क्ताद्दीरोपसेवनम् ॥ ऊषतुस्तां स्ववराविज्ञात्वा केमचिकीर्षितम् ॥ २४ ॥ कुसस्तयन्न
बोभेदारवनणाणवलस्यच ॥ वयंतिष्ठाम्पगोविंदरामविक्रीडितपरम् ॥ २५ ॥ दीर्घप्रज्ञाग
रोभीतोदुर्निक्षितात्रिदुर्मतिः ॥ बहून्यचष्टोभयथा मृत्योर्दौत्यकराणिच ॥ २६ ॥ अदर्शि
तेत्वशिरसः प्रतिरूपेन्वस्यपि ॥ असत्यपिद्वितीये विद्वरव्यंज्योतिषांयथा ॥ २७ ॥
काश्चित् ॥ उभयथा स्वप्नजागरितभेदेन प्रत्येकं मृत्योर्दौत्यकराणिच ॥ तथाचदृष्टाउलूकस्वाप
स्वहिरण्यपतनाद्यश्च योमृत्युः रत्नसाहतग्रामत इति ॥ तथा यदेतज्ञात्वा अविप्रदेववाद्बदथ
तीनितानि दर्शयति श्लोकत्रयेण ॥ २६ ॥ जलादौ प्रतिरूपमानेपि स्वशिरस्त्वादर्शनं ॥ अ
सत्यपि द्वितीयेचतत्रैवतर्थानेअंगुल्यादौज्योतिषां चेन्द्रादीनां द्वित्वं ॥ २७ ॥ ॥

रामजीनमः ॥ २७ ॥

सपर्यावर्तमानेनेति पुच्छग्राहिणं श्रीकृष्णं सव्यदक्षिणतः परिवर्तते ॥ गजः तर्हि सव्यतो भ्रामयन्निर्यदा सव्यतः परिवर्तते तेन दक्षिणतो भ्रामयन् तेन सह बभ्राम गोवत्सेन भ्राम्यमाणेन बालकः सव्यवत् लाग्रयाः स्योवा बालक इवेति ॥ वारणं गजं प्रागिव ॥ प्रकर्षेण समन्ततो धावन् ॥ पातयामास स्पृश्या पतन्ति ॥ तथा च च यन्प्राइव वदित्यर्थः किंच स धावन् ॥ इति ग्रहनन् ॥ अहन्त् ॥ २३ ॥ रंगं समाविशत्तन्

सपर्यावर्तमानेन सव्यदक्षिणतोच्युतः बभ्राम भ्राम्यमाणेन गोवत्सेनेव बालकः ॥ ९ ॥ ततोभिमुखमभ्येत्य पाणिनाहत्य वारणम् प्राद्रवन्पातयामास स्पृश्यमानः पदेपदे ॥ १० ॥ स धावन्क्रीडया भूमौ पतित्वा सहसोत्थितः ॥ तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दन्ताभ्यां सोहनत्क्षितिम् ॥ ११ स्वविक्रमे प्रतिहते कुंजरेन्द्रोत्यमर्षितः ॥ चोद्यमानो महामात्रैः कृष्णमभ्याद्रवद्रुषा ॥ १२ ॥ तमापतन्तमासाद्य भगवान्मधुसूदनः ॥ निगृह्य पाणिना हस्तं पातयामास भूतले ॥ १३ पतितस्य पदाक्रम्य मृगेंद्र इव लीलया ॥ दंतमुत्पाट्य तेनेभं हस्तिपांश्चाहनद्धरिः ॥ मृतकं द्विपमुत्सृज्य दंतपाणिः समाविशत् ॥ अंसन्यस्तविषाणोसृङ्मदबिंदुभिरंकितः ॥ १५ ॥ विरूढस्वेदकणिकावदनाम्बुरुहो बभौ ॥ १६ ॥ वृतौ गोपैः कतिपयैर्बलदेवजनार्दनौ ॥ रंगं

दावीरश्रिया बभौ कृष्णं मत्तः ॥ अंसे न्यस्तं विषाणं जगदंतो येन सः ॥ असृक्शोरक्तस्य मदस्य च बिंदुभिः परितोंकितः विरूढा उद्गताः स्वेदकणिकास्ताभिरुपलक्षितं वदनाम्बुरुहं यस्य सः ॥ न केवलं स एवैकः ॥ समाविशत् ॥ किन्तु वृतो गोपैरिति ॥ न च शृंगारादि सर्वरसकदंबमूर्तिः ॥ श्रीभगवांस्तदभिप्रायानुसारेण तत्कालेन सर्वेषामित्याह ॥ २७ ॥

पूर्वं पुरेवंकृतं शौचं येस्तु इसतं निरपणायनं याभ्यां तौ पनतइकं भवति ॥ धनुर्भं वादिता ग्रावाभ्यां विजेस्थ्यैस्मृद्धिते
मातापितरौ न मुंचति ग्रावां च पुनर्निवासति ग्रतो स्माततलस्माधिचयेनावयोर्दो वङ्गसेवहतानापराथपरि
त्ताविति मल्लानां दुंदुभीनां च निर्घोषं ॥ मल्लतालडुंडुभिनिर्घोषं श्रुत्वा ग्रंबष्टाद्हस्तिपस्तेनप्रचोदितं १
परिकरं पुट्ठीविनेपरिधानेसमस्यति बद्ध्वा ग्रनंकोम्लस्तः कालः तत्त्विमितं वमस्त त्रियत्ता तेरूपमायस्य

श्रीशुकउवाच ॥ ग्रथरामश्चकृष्णश्चकृतशौचौपरंतप ॥ मल्लदुंदुभिनिर्घोषंश्रुत्वाद्रष्टुमुपेय
तुः ॥ १ ॥ रंगद्वारंसमासाद्यतस्मिन्नागमवस्थितं ग्रपश्यत्कुवलयापीडंकृष्णोंबष्टप्रचोदितम् ॥ २
॥ बद्ध्वापरिकरंशौरिः समुह्यकुटिलालकान् ॥ उवाचहस्तिपंवाचामेघनादगभीरया ॥ ३ ॥ ग्रंबष्टां
बष्टमार्गंनौदेह्यपक्रममाचिरम् ॥ नोचेत्सकुंजरंत्वाद्यनयामियमसादनम् ॥ ४ ॥ एवंनिर्भर्त्सितों
बष्टः कुपितः कोपितंगजम् ॥ चोदयामासकृष्णायकालांतकयमोपमम् ॥ ५ ॥ करींद्रस्तमभि
द्रुत्यकरेणतरसाग्रहीत् ॥ कराद्विगलितः सोमुंनिहत्यांघ्रिष्वलीयत ॥ ६ ॥ संक्रुद्धस्तमचक्षाणोघ्रा
णदृष्टिः सकेशवम् ॥ परामृशत्पुष्करेणसप्रसह्यविनिर्गतः ॥ ७ ॥ पुच्छेप्रगृह्यातिबलंधनुषः प
चविंशतिं ॥ विचकर्षयथानागंसुपर्णइवलीलया ॥ ८ ॥ रामजीनमः ॥ ८

तं ॥ ५ ॥ विगलितो विच्युतः मुष्टिना निहत्य ग्रलीयत ताहृश्यो बभूव ॥ ६ ॥ ग्रचक्षाणोऽपश्यन् ॥ घ्राणमवघ्रा
णमवघ्राणेनेन दृष्टिर्दर्शनं यस्य सः लोचनागोचरमपि हि ॥ पशवो घ्राणेन पश्यंतीति प्रसिद्धं परामृष
त ॥ धृतवान् ॥ पुष्करेण शुंडाग्रेण ॥ सप्रसहः ॥ प्रसह्य बलेन धनुषः धनुषां पंचविंशतिं यावत् ॥ तावंतं
देशं विचकर्ष ॥ ग्राकृष्टवान् ॥ करवविचकर्षयथानागंसुपर्णएवदद्वेमानेगजंसुपर्णोगरुडइवयथेच्छ

श्रीं
भाग॰
पु॰
११७

किलेति सर्वज्ञानेति गुह्यकः शंखचूडः प्रलंबचाणूरमुष्टादयः आश्रममी षष्ठमयुक्तं सुखमिति यद्भाग्यम्
मेयथा भवति तया ॥२३॥ अनेन परिरक्षितो यदोर्वंशः सबकृष्णतः सन ॥ श्रियादलम्पतीति वदंति ये
पतौ भगवतः साक्षाद्देवो नारायणस्य हि ॥ अवतीर्णो विद्धायोनवसुदेवस्य वेश्मनि ॥२४॥ एषवै
किलदेवक्यां जातो नीतश्च गोकुले ॥ कालमेतं वसन्गूढो ववृधे नंदवेश्मनि ॥२५॥ पूतनानेन
नीतांतं चक्रवातश्च दानवः ॥ अर्जुनौ गुह्यकः केशी धेनुकोन्ये च तद्विधाः ॥२६॥ गावः
सपालाः पतनेन दावाग्नेः परिमोचिताः ॥ कालियोदमितः सर्पेंद्रः प्रविमर्दः कृतः ॥२७॥ सप्ताह
मेकहस्तेन धृतोद्रिप्रवरोमुना ॥ वर्षवाताशनिभ्यश्च परित्रातं च गोकुलं ॥२८॥ गोप्योस्य नि
त्यमुदितं हसितप्रेक्षणं मुखं ॥ पश्यंत्यो विविधांस्तापांस्तरंति स्माश्रमं मुदा ॥२९॥ वदंत्यनेन
वंशोयं यदोः सबहुविश्रुतः ॥ श्रियं यशो महत्वं च लप्स्यते परिरक्षितः ॥३०॥ अयं चास्या
ग्रजः श्रीमान्रामः कमललोचनः ॥ प्रलंबो निहतो येन वत्सको धेनुकादयः ॥३१॥ जनकउ
वाच ॥ जने षेवं ब्रुवाणेषु तूर्येषु निनदत्सु च ॥ कृष्णरामौ समाभाष्य चाणूरो वाक्यमब्र
वीत ॥ हे नंद सूनो हे रामौ भवंतौ वीर्यसंमतौ ॥ नियुद्धकुशलौ ज्ञात्वा राज्ञाहूतौ दिदृ
क्षुणा ॥३३॥ प्रियं राज्ञः प्रकुर्वंत्यः श्रेयो विंदंति वै प्रजाः ॥ मनसा कर्मणा वाचा विपरीत
मतोन्यथा ॥३४॥ नित्यं प्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथास्फुटं ॥ वनेषु मल्लयुद्धेन क्री
डंतश्चारयंति गाः ॥ तस्माद्राज्ञः प्रियं यूयं वयं च करवामहे ॥ भूतानि नः प्रसीदंति सर्वभू
तमयो नृपः ॥३५॥

नुकबकवत्सासरेषु वि

पर्यायोक्तिर्जनवादेषु निश्चयात ॥ जने षेवं ब्रुवा
णेषु सत्सु नंदसहमातश्चाणूरो ब्रवीदिति ॥ हे कृष्ण प्रियं करवामेति ॥ राज्ञः प्रियेण भूतानि

पर्यायविवृ॰ ...
११७

मल्लानामिति ॥ मल्लादीनामज्ञानां तत्तद्रूपेणादशधा विदितः सन् साग्रजो रंगंगतः स्म
न्वयः ॥ मल्लादिषु भिन्नप्रकाररसाः क्रमेण श्लोके निबध्यंते ॥ रौद्रोद्भुतश्च शृंगारो हास्यं वीरो दया तथा भ
यानकश्च बीभत्सः शांतः सप्रेमभक्तिकः ॥ अविदुषां विराड् विकलः अपर्याप्तो राजत इति तथा ॥ अने
न बीभत्स उक्तः ॥१७॥ विकल्पेन चक्षुवत्सु सर्वांगइत्यादिनावसते ॥ उद्विविजे बभूव ॥१८॥ यथा न
टाविति निर्दयन्वदर्शितम ॥२०॥ प्रहर्षवेगेनोत्कलितानि उत्फुल्लितानि ईक्षणानि आननानि च ये

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान गोपानां स्वजनोसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपि
त्रोः शिशुः ॥ मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्वं परं योगिनाम ॥ वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रंगंग
तः साग्रजः ॥१८॥ हतं कुवलयापीडं दृष्ट्वा तावपि दुर्जयौ ॥ कंसो मनस्व्यपि तदा भृशमुद्विविजे नृ
प ॥१९॥ तौ रेजतू रंगगतौ महाभुजौ विचित्रवेषाभरणस्रगंबरौ ॥ यथा नटावुत्तमवेषधारि
णौ मनः क्षिपंतौ प्रभया निरीक्षतां ॥२०॥ निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ जना मंचस्थिता नागरराष्ट्र
का नृप ॥ प्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणानना ॥ पपुर्न तृप्ता नयनैस्तदाननं ॥२१॥ पिबंत इव चक्षुर्भ्यां
लिहंत इव जिह्वया ॥ जिघ्रंत इव नासाभ्यां श्लिष्यंत इव बाहुभिः ॥२२॥ ऊचुः परस्परं ते वै यथा
दृष्टं यथाश्रुतं ॥ तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिता इव ॥२३॥ रामजीनमः ॥२३॥

पपुर्नेति तयोर्वाननं वपुः पुनः पुनः पश्यंतः निराकांक्षा न बभूवुरित्यर्थः ॥ तदेवाह पिबंत इवेति ॥२१॥ श्लिष्यंतः
परिष्वंगं कुर्वंत इव लालित्यातिशयार्थः ॥ यथा दृष्टं यथा तुर्भंगादि ॥ यथाश्रुतं गोवर्द्धनोद्धरणादि तत्तदन
तिक्रम्य तदनुरूपमित्यर्थः ॥ प्रगल्भं च तयोः रूपं गजवधादिकं गुणाः ॥ सौंदर्यादयः माधुर्यं चेष्टितलीला
पादि ॥ प्रागल्भ्यं धार्ष्ट्यं तैः स्मारिता इव स्मरणं प्रापिता इव ॥ विस्मितानां वाक्यान्याह ॥ एताविति पादि
भिरष्टभिः ॥२२॥ रामानुजायनमोनमः ॥२३॥

श्री० भा० द० ४४

उत्थापनं पादौ जानुनी च पिंडीकृत्य पतितस्योत्थापनमुन्नयनं दूरमाकृष्य नयनं चालनं कंठादिलग्नस्य निःसारणं स्थापनं पातितस्यादि दिपिंडीकरणं ॥ एवं परस्परमात्मनो देहस्यापचक्रतुः ॥ अपकारं कृतवंतौ तत्सुहृद्बलाबलवत् ॥ एकतोबलमन्यतोऽबलं न युक्तं युद्धं विषममित्युभिरित्यर्थः ॥ तदेव दर्शयंति ॥ महानिति ॥ ६ ॥ बालयोर्बलवतोश्च युद्धं राजा चेमं पश्यति ॥ स्वयं वारणीयः पततु राज्ञः ॥ पश्यतः स्वयमप्यन्विच्छं-

उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि ॥ परस्परं जिगीषंतावपचक्रतुरात्मनः ॥ ५ ॥ तद्बलाबलवद्युद्धं समेताः सर्वयोषितः ॥ ऊचुः परस्परं दृष्ट्वा सानुकंपा वरूथशः ॥ ६ ॥ महानयं बताधर्म एषां राजसभासदां ॥ ये बालबलवद्युद्धं राज्ञोन्विच्छंति पश्यतः ॥ ७ ॥ क्व वज्रसारसर्वांगौ मल्लौ शैलेंद्रसन्निभौ ॥ क्व चातिसुकुमारांगौ किशोरौ नाप्तयौवनौ ॥ ८ ॥ धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् ॥ यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित् ॥ ९ ॥ न सभां प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् ॥ अब्रुवन्विब्रुवन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते ॥ १० ॥ वल्गतः शत्रुमभितः कृष्णस्य वदनांबुजं ॥ वीक्ष्यतां श्रमवार्युप्तं पद्मकोशमिवांबुभिः ॥ ११ ॥ किं न पश्यत रामस्य मुखमाताम्रलोचनं ॥ मुष्टिकं प्रति सामर्षं हाससंरंभशोभितम् ॥ १२ ॥

ति अनुमन्यंते महानयमधर्म इत्यर्थः बलाबलवद्युद्धं तत्प्रपंचयति क्वेति ॥ ७ ॥ वज्रसाराणि वज्रकठिनानि सर्वांगानि ययोः समाजस्य सभायाः अपराऽऽहुः न सभामिति ॥ ९ ॥ अब्रुवन् ॥ ज्ञात्वापि तूष्णीं तिष्ठन् ॥ विब्रुवन् विपरीतं ब्रुवन् ॥ अतः प्राज्ञः सभां न प्रविशेदिति वल्गतः शत्रुमभित इति ॥ शत्रोः सर्वतो धावतः श्रीकृष्णस्य श्रमवारिणा उप्तं व्याप्तं वदनांबुजं ईक्षतां ॥ अन्याः किं न पश्यतेति सामर्षं सक्रोधं हासेन संरंभावेशेन शोभितम् ॥ १२ ॥

११४

यथोचितं नियुद्धं मल्लयुद्धं भवेत् ॥ मल्लसभा विक्रान्तान धर्मो मा स्पृशेत ॥ इत्येतद्दर्थः हे मल्ला इति वा सहस्रद्वि
पातासत्त्वबलविभर्त्तीति सहस्रद्विपसत्त्वभृत् ॥ बलिभिर्माहृष्टैः सह्ययनयः अधर्मः विक्रमपराक्रमं कु
मुष्टिकः विक्रमतामिति ॥ ४३ ॥ इति श्री त्रिचत्वारिंशोध्यायः ४३ ॥ चतुश्चत्वारिंशके तु मल्लकंसादि
मर्दनं ॥ कंसयोषित्समाश्वासस्ताभ्यां पित्रोश्च दर्शनम् ॥ चर्चितो निश्चितः संकल्प एव यस्य सः ॥ बा

तन्निशम्याब्रवीत्कृष्णो देशकालोचितं वचः ॥ नियुद्धमात्मनोभीष्टं मन्यमानोभिनंद्य च ॥ ३७ ॥
प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः ॥ करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ॥ ३८ ॥ बालावयं
तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितं ॥ भवेन्नियुद्धं माधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ॥ ३९ ॥ चाणूर
उवाच ॥ न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः ॥ लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्व
भृत् ॥ ४० ॥ तस्माद्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोत्र वै ॥ मयि विक्रम वार्ष्णेय बलेन सह मु
ष्टिकः ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे कुवलयापीडवधस्त्रिचत्वारिंशोध्या
यः ॥ ४३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं चर्चितसंकल्पो भगवान्मधुसूदनः ॥ आससादाथ चाणूरं
मुष्टिकं रौहिणेयः ॥ १ ॥ हस्ताभ्यां हस्तयोर्बद्ध्वा पद्भ्यामेव च पादयोः ॥ विचकर्षतुरन्योन्यं प्र
सह्य विजिगीषया ॥ २ ॥ अरत्नी द्वे अरत्निभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी ॥ शिरः शीर्ष्णोरसोरस्तावन्यो
न्यमभिजघ्नतुः ॥ ३ ॥ परिभ्रामणविक्षेपपरिरंभावपातनैः ॥ उत्सर्पणापसर्पणैश्चान्योन्यं प्रत्य

ग्रमूलात्प्राप्तान्तानिशंगुलिप्रसृति रेखेण कृतमुष्टिहस्तो रत्निः परिभ्रामणं हस्तादिषु गृहीत्वाप
रितश्चालनं विक्षेपो नोदनं परिरंभो बाहुभ्यां निष्पीडनं अवपातनमधः क्षेपः उत्सर्पणमुत्सृत्य
पुरतो गमनं अपसर्पणं पृष्ठतो गमनं एतैः प्रत्यरुन्धतां प्रत्याहतवंतौ ॥ ४ ॥ रामानु ॥

भा० टि० १५८

श्री भाग. टी. २१०

एवं सभयं ब्रुवाणासु स्त्रीषु यासां भयनिवृत्तये हरिः शत्रुं हंतुं मनश्चक्रे ॥१७॥ सभयाः स्त्रीणां गिरः श्रुत्वा पुत्रयोः स्नेहेन या शुक् तया आतुरौ विह्वलौ पुत्रयोर्बलमजानंतौ पितरावनुतापं प्रापतुरिति ॥ तदा भगवतो गात्राणां ॥ प्रविज्ञात्वा दीनानि ष्पातैः प्रहारैर्वज्रस्य निष्पेषवल्लीकं पपात तल्लद्द निष्ठुरैः ॥ भज्यमानांगः म्लायद्गात्रः श्येनस्येव वेगो यस्य सः चाणूरः अबाधत अताडयत् भूपृष्ठे भुव उपरि पोथयामास आस्फालयत्

एवं प्रभाष्यमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः ॥ शत्रुं हंतुं मनश्चक्रे भगवान्भरतर्षभ ॥१७॥ सभयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पुत्रस्नेहशुचातुरौ ॥ पितरावन्वतप्येतां पुत्रयोरबुधौ बलं ॥१८॥ तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्विविधैरच्युतेतरौ ॥ युयुधाते यथान्योन्यं तथैव बलमुष्टिकौ ॥१९॥ भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठुरैः ॥ चाणूरो भज्यमानांगो मुहुर्ग्लानिमवाप ह ॥२०॥ स श्येनवेग उत्पत्य मुष्टीकृत्य करावुभौ ॥ भगवंतं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यबाधत ॥२१॥ नाचलत्तत्प्रहारेण मालाहत इव द्विपः ॥ बाह्वोर्निगृह्य चाणूरं बहुशो भ्रामयन्हरिः ॥ २२॥ भूपृष्ठे पोथयामास तरसा क्षीणजीवितं ॥ विस्रस्ताकल्पकेशस्रगिंद्रध्वज इवापतत् ॥२३॥ तथैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतेन वै ॥ बलभद्रेण बलिनाभिहतो भृशं ॥२४॥ प्रवेपितः स रुधिरमुद्वमन्मुखतोर्दितः ॥ व्यसुः पपातोर्व्युपस्थे वाताहत इवांघ्रिपः ॥२५॥ ततः कूटमनुप्राप्तं रामः प्रहरतां वरः ॥ अवधील्लीलया राजन्सावज्ञं वाममुष्टिना ॥२६॥ तर्ह्येव हि शलः कृष्णप्रपदाहतशीर्षकः ॥ द्विधा विदीर्णस्तोशालक उभावपि निपेततुः ॥२७॥ चाणूरे मुष्टिके कूटे शले तोशालके हते ॥ शेषाः प्रदुद्रुवुर्मल्लाः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥२८॥

इंद्रध्वजो वनं यद्वा इंद्रध्वजो नाम गौडेषु प्रसिद्धः तथा अपतदिति ॥ अर्दितः पीडितः उर्व्युपस्थे भूतले ॥ २७ ॥

ग्रन्थाद्रुचुः ।। पुण्या बतेति ।। नृलिंगेन मनुष्यदेहेन गूढः वनस्थानि विचित्राणि माल्यानि यस्य सः गोविन्दं
सीदः रमा च ताभ्याम् अर्चितौ अंघ्री यस्य सः अयं भावः श्रियमासभायस्यामयं पराभूयते ।। तास्तु व्रजभुवो
धन्याः याः स्वयं दृष्टा सः स्वयं विविधक्रीडया अञ्चति गच्छतीति अहो कष्टमल्पपुण्या वयं यतोस्माभिर्वन
वसे दृष्टोयं ।। गोप्यस्तु बहुपुण्या इत्याहुः गोप्य इति ।।१३।। अमुष्य कृष्णस्य स्वरूपं अङ्गलावण्येन सारं
प्रेष्टम् ।। किंच अस्य समोर्ध्वं न विद्यते ।। समम् ऊर्ध्वम् अधिकं च यस्मात् तत् ।। तदपि नान्यनाभरणादिना सि

पुण्या बत व्रजभुवो यदयं नृलिंगगूढः पुराणपुरुषो वनचित्रमाल्यः ।। गाः पालयन्सह
बलः क्वणयंश्च वेणुं विक्रीडयाञ्चति गिरित्ररमार्चिताङ्घ्रिः ।।१३।। गोप्यस्तपः किमचर
न्यदमुष्य रूपं लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धं ।। दृग्भिः पिबन्त्यनुसवाभिनवं दुरापमे
कान्तधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य ।।१४।। या दोहनेवहनने मथनोपलेपप्रेंखेंखनार्भरुदि
तोक्षणमार्जनादौ ।। गायन्ति चैनमनुरक्तधियोश्रुकंठ्यो धन्या व्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्तया
नाः ।।१५।। प्रातर्व्रजाद्व्रजत आविशतश्च सायं गोभिः समं क्वणयतोस्य निशम्य वेणुं ।। नि
र्गम्य तूर्णमबलाः पथि भूरिपुण्याः पश्यन्ति सस्मितमुखं सदयावलोकं ।।१६।।

दोकिं तु स्तनपवे श्वर्यं तस्य अथ भिश्चारि स्थानं पावनतरे अमुष्य रसस्य न्वयः ।। एवंभूतं नित्यं नवीनं
रूपं यत्नेन दृग्भिः पिबन्तीति किंच ।।१४।। या दोहनादिषु एवं गायन्ति ता व्रजस्त्रियो धन्याः प्रेंखः खट्वा तां दोलनं
उक्षणं सेवनं कण्डूयनं ताः ।। उरुक्रमे चित्तम् उरुक्रमचित्तं तेनैव यानं सर्वविषयप्राप्तिर्यासां ताः पा
ठान्तरे उरुक्रमे चित्तं येषां ते तथा ये कृतानुरक्तधियः तत्र लिंगं अश्रुकण्ठ्यः प्रातरिति ।।१५।। अथ ब
लाः अस्य वेणुं निशम्य त्वरया निर्गत्य पथि सस्मितं मुखं पश्यन्ति ता भूरिपुण्या इति ।।१६।।

शोचतीः शोचंत्यः विलापाश्रुकुः शुचः स्मृति॥४४॥ धर्मज्ञेत्यादीनि विलापैः प्रेमसंबोधनानि तेत्वदी
यावयंत्वयापत्याविरहितापुरीयंनशोभते॥४५॥ स्वहृष्टाभिधानमनागसामिति परमार्थाभिधा
न पथहृत्यलः प्रभवंत्यस्मिन्निति प्रभवः अप्ययंत्यस्मिन्नित्यप्ययः सचसचावध्यानमवज्ञा तत्कानेदु
र्दुंदुभयोव्योम्नि ब्रह्मेशाद्याविभूतयः॥ पुष्पैः किरंतस्तंप्रीताः शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः॥४२॥
तेषांस्त्रियोमहाराजसुहृन्मरणदुःखिताः॥ तत्राभीयुर्विनिघ्नंत्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः॥४३॥
शयानान्वीरशय्यायांपतीनालिंग्यशोचतीः॥ विलेपुः सुस्वरंनार्योविसृजंत्योमुहुः शुचः
॥४४॥ हानाथप्रियधर्मज्ञकरुणानाथवत्सल॥ त्वयाहतेननिहतावयंतेसगृहप्रजाः॥४५॥
त्वयाविरहितापत्यापुरीयंपुरुषर्षभ॥ नशोभतेवयमिवनिवृत्तोत्सवमंगला॥४६॥ अ
नागसांत्वंभूतानांकृतवान्द्रोहमुल्बणं॥ तेनेमांभोदशांनीतोभूतध्रुक्कोलभेतशं॥४७॥ स
र्वेषामिहभूतानामेषहिप्रभवाप्ययः॥ गोप्ताचतदवध्यायीनक्वचित्सुखमेधते॥४८॥ श्री
शुकउवाच॥ राजयोषितआश्वास्यभगवाँल्लोकभावनः॥ यामाहुर्लौकिकींसंस्थांह
तानांसमकारयत॥४९॥ मातरंपितरंचैवमोचयित्वाथबंधनात्॥ कृष्णरामौववंदा
तेशिरसास्पृश्यपादयोः॥५०॥ देवकीवसुदेवश्चविज्ञायजगदीश्वरौ॥ कृतसंवंदनौपु
त्रौसस्वजातेनशंकितौ॥५१॥ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेकंसवधोनामचतुश्चत्वारिंशो
पीलयस्ससः॥ आसृत्यपर्श्वेयहृष्टापुत्रम्मोनिविहायजगदीशाविति ज्ञात्वाशंकितौनसस्वजातेनालिंगि
तवंतौ॥ किंतुबद्धांजलीनस्थातुविनयर्थैः॥५२॥ प्रसस्यहत्वादस्तौइमल्लेशान्मंदलीलया॥ बीभत्सचवि
तकंसंसबीभत्समपारयत्॥५१॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेचतुश्चत्वारिंशोध्यायः॥४४॥

वलंतं तत्रादि कुर्वंतो साधयितिवदंतः अभयः अश्रमः लविस्मालाच्छवेनदुर्विषहमविषयस्तुयंतेजो
यसस्तहसः गोरवायविषाश्रयइत्युक्तं ननवदेतुः अब्जनाभः कुनस्तस्योपर्यं वपपात आत्मतंत्रः ॥२८
गोपान्वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विजह्रतुः ॥ वाद्यमानेषु तूर्येषु वल्गंतौ रुतनूपुरौ ॥२९॥ ज
नाः प्रजहृषुः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः ॥ ऋते कंसं विप्रमुख्याः साधवः साधुसाध्विति ॥३०॥
हतेषु मल्लवर्येषु विद्रुतेषु च भोजराट् ॥ न्यवारयत्स्वतूर्याणि वाक्यं चेदमुवाच ह ॥३१॥ निः
सारयत दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात् ॥ धनं हरत गोपानां नंदं बध्नीत दुर्मतिं ॥३२॥ वसुदेव
स्तु दुर्मेधा हन्यतामाश्वसत्तमः ॥ उग्रसेनः पिता चापि सानुगः परपक्षगः ॥३३॥ एवं विक
त्थमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः ॥ लघिम्नोत्पत्य तरसा मंचमुत्तुंगमारुहत् ॥३४॥ तमा
विशंतमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् ॥ मनस्वी सहसोत्थाय जगृहे सोऽसिचर्मणी ॥३५॥
तं खड्गपाणिं विचरंतमाशु श्येनं यथा दक्षिणसव्यमंबरे ॥ समग्रहीद्दुर्विषहोग्रतेजा यथो
रगं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य ॥३६॥ प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं निपात्य रंगोपरि तुंगमंचात् ॥ तस्यो
परिष्टात्स्वयमब्जनाभः पपात विश्वाश्रय आत्मतंत्रः ॥३७॥ तं संपरेतं विचकर्ष भूमौ हरिर्यथे
भं जगतो विपश्यतः ॥ हाहेति शब्दः सुमहांस्तदाभूदुदीरितः सर्वजनैर्नरेंद्र ॥३८॥ स नित्य
दोद्विग्नधिया तमीश्वरं पिबन्नदन्वा विचरन्स्वपन्श्वसन् ॥ ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदे
व रूपं दुरवापमाप ॥३९॥ तस्यानुजा भ्रातरोऽष्टौ कंकन्यग्रोधकादयः ॥ अभ्यधावन्नतिक्रुद्धा
भ्रातुर्निर्वेशकारिणः ॥४०॥ तथातिरभसांस्तांस्तु संयत्तान्रोहिणीसुतः ॥ अहन्परिघमुद्यम्य
निर्वेशो निष्कृतिः आनृण्यमित्यर्थः तत्कारिणः [illegible] पशूनिव मृगाधिपः ॥४१॥
धावन्नु तथातानाह अतिरभसो वेगो येषां तांस्तं यत्तानुद्युक्ता[illegible]

दशम

तन्मध्ये पितुर्यः कल्पः समर्थः स त्वपि देहेन धनेन वा पित्रोर्नृ जीविकां न संपादयेत् । तं प्रेत्य लोकान्तरे य
मदूताः स्वमांसमेव च मांसं स्वादयन्तीति ॥ ६ ॥ किंच मातापित्रादिशुश्रूषामकुर्वन् विफलजीवितश्च भवतीत्याह
मातरमिति ॥ अबिभ्रत् ॥ अपुष्णन् ॥ श्वसन्नपि मृततुल्य एवेति ॥ तत्तस्मान्नौ आवयोः मोघं व्यर्थमनर्चतोः अ

यस्तयोरात्मजः कल्प आत्मना च धनेन च ॥ वृत्तिं न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं स्वादयन्ति हि ॥ ६ ॥ मा
तरं पितरं वृद्धं भार्यां साध्वीं सुतं शिशुम् ॥ गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽबिभ्रच्छ्वसन्मृतः ॥ ७ ॥ तन्नावकल्प
योः कंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः ॥ मोघमेते व्यतिक्रान्ता दिवसा वामनर्चतोः ॥ ८ ॥ तत्क्षन्तुमर्हथ
स्तात मातर्नौ परतन्त्रयोः ॥ अकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशम् ॥ ९ ॥ इति मायामनुष्य
स्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा ॥ मोहितावङ्कमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुदम् ॥ १० ॥ सिञ्चन्तावश्रुधाराभिः
स्नेहपाशेन चावृतौ ॥ न किंचिदूचतू राजन्बाष्पकण्ठौ विमोहितौ ॥ ११ ॥ एवमाश्वास्य पितरौ भग
वान्देवकीसुतः ॥ मातामहं तूग्रसेनं यदूनामकरोन्नृपम् ॥ १२ ॥ आह चास्मान्महाराज प्रजाश्चा
ज्ञप्तुमर्हसि ॥ ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यं नृपासने ॥ १३ ॥ मयि भृत्य उपासीने भवतो
विबुधादयः ॥ बलिं हरन्त्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः ॥ १४ ॥ सर्वान्स्वान्ज्ञातिसंबन्धान्दि
ग्भ्यः कंसभयाकुलान् ॥ यदुवृष्ण्यन्धकमधुदाशार्हकुकुरादिकान् ॥ १५ ॥ सभाजितान्समाश्वा

पूजयतोः दुर्हृदा कंसेन क्लिष्टयोः आवयोः सान्त्वयित्वा ॥ तमेवाज्ञापयेति ॥ मा वदेत्याह ॥ ययातिशापा
दिति ॥ तव त्वया द्वयबन्धिम दाज्ञया न दोष इति भावः ॥ मम तादृशी शक्तिर्नास्तीति चेत्तत्राह ॥ मयी
ति मय्यप्रमादेन मम सेवा भवतीत्यर्थः ॥ स्वान्ज्ञातीन्संबन्धांश्च दिग्भ्य आनाय्येति ॥ १६ ॥

पंचवत्साविंशकेशः पितृनंदादिभिर्नवनते॥ इत्यसेनाभिषेकः सृशशैवासानुरागमः॥ उपलब्धार्थौ विदित्वेत्य
र्थमर्थः उपसमीपमावयोः पुत्रत्वं प्राप्तौ सांसारिकपरमसुखभोगान्पूर्वमेवलब्धार्थौ वा वासौ सुखरूपौ व
ति॥ लब्धः प्राप्तः परमज्ञानं रूपोपायाभ्यां तयाम्भृतो ज्ञानामपि प्रसन्नेसति॥ अमयोर्ज्ञानं नामकिंउ
लेभस्थाने॥ उलेभं पुत्रतया प्रेमतत्त्वेमतया भवति तयार्ईश्वरत्वे॥ अतइदानीमेवतज्ज्ञानेमाभूदि
निजांसाथीनां मायांतयोः॥ प्रसादितवानिति तनदेवदर्शयति॥ उवाचेत्यादिभिरष्टाभिः १ प्रीणन्

प्रीशुकउवाच॥ पितराउपलब्धार्थौविदित्वापुरुषोत्तमः॥ माभूदितिनिजांमायांततानजन
तमोहिनी॥ १७॥ उवाचपितरावेत्यसाग्रजः सात्वतर्षभः॥ प्रश्रयावनतः प्रीणन्नंबमातेतिसाद
रं॥ २॥ नास्मत्तोयुवयोस्तातनित्योत्कंठितयोरपि॥ बाल्यपौगंडकैशोराः पुत्राभ्यामभवन्क्व
चित्॥ ३॥ नलब्धोदैवहतयोर्वासोनौभवदंतिके॥ यांबालाः पितृगेहस्थाविंदंतेपरमोमु
दं॥ ४॥ सर्वार्थसंभवोदेहोजनितः पोषितोयतः॥ नतयोर्यातिनिर्वेशंपित्रोर्मर्त्यः शतायु
षा॥ ५॥ रामानुजायनमः रामराम॥ ५॥

प्रीणयन्॥ सादरं ब्रुवन्॥ अस्मत्तः अस्मन्निमित्तंनित्यमुत्कंठितयोरपियुवयोः पुत्राभ्यां॥ आवाभ्यां
बाल्यपौगंडकैशोराः तत्तदवस्थानुभवसुखानीत्यर्थः॥ नताभवन्निति॥ अस्मत्तः पुत्राभ्यामिति स
मानाधिकरणपवार्किंच॥ आवामेवभाग्यहीनाविन्याह॥ नलब्ध इति॥ यं पितृगेहस्थाबाला यां
मुदंलभंते सावपवनावल्लोकाहयेनयुवयोस्नकामहानिर्जातेत्युक्ते॥ आवयोः पुनर्दुष्परिहरिव
यालोपेनयमहानिरपिज्ञानेत्याह॥ सर्वार्थसंभवइति॥ ६॥ सर्वेषांधर्माद्यर्थानांसमवायस्या

समन्ततः प्रत्युक्तेन तं महिष्या व्यवसितं निशम्य तं तदा ॥ २२ ॥ पारिबर्ह्यं त्विदानीं काले प्रदेयानम्भूषा
भूषणानि च वासांसि च परिच्छदान् गृहोपकरणानि च ॥ २३ ॥ प्रत्तां प्रदत्तां सदृक्षाय सदृशाय गत
तद्व्यथा चिंता यस्य ॥ औत्कंठ्येनोन्मथितः त्वमितव्यग्र आशयो यस्य ॥ तस्या विरहे सोढुं हे अम्ब वत्से इ
ति स्नेहवचनं संबोधनार्थं शिखाः केशान् आसिंचत् ॥ २४ ॥ ऋषिकुल्ययोर्हितायाः उभयोः सुरोधसोः शोभ
सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं महिष्या दुहितुः स्फुटं ॥ तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां प्रहर्षितः ॥ २२
शतरूपा महाराज्ञी पारिबर्हान्महाधनान् ॥ दंपत्योः पर्यदात्प्रीत्या भूषावासः परिच्छदान् ॥
२३ ॥ प्रत्तां दुहितरं सम्राट् सदृक्षाय गतव्यथः ॥ उपगुह्य च बाहुभ्यामौत्कंठ्योन्मथिताशयः ॥
अशक्नुवंस्तद्विरहं मुंचन्बाष्पकलां मुहुः ॥ आसिंचदम्ब वत्सेति नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाः ॥ २५
आमंत्र्य तं मुनिवरमनुज्ञातः सहानुगः ॥ प्रतस्थे रथमारुह्य सभार्यः स्वपुरं नृपः ॥ २६ ॥
उभयोरृषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसोः ऋषीणामुपशांतानां पश्यन्नाश्रमसंपदः
॥ २७ ॥ तमायांतमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तात्प्रजापतिं ॥ गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युदीयुः प्रहर्षिताः ॥
२८ ॥ बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसंपत्समन्विता ॥ न्यपतन्यत्र रोमाणि यज्ञस्यांगं विधुन्वतः ॥
कुशाः काशास्त एवासन् शश्वद्धरितवर्चसः ॥ ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान्यज्ञमीजिरे ॥ ३० ॥

ननु दृष्ट्वा ॥ २७ ॥ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ब्रह्मावर्तादेशात् ॥ प्रजापतिं मनुं ॥ कोऽसौ ब्रह्मावर्त इत्यपे
क्षायामाह ॥ २८ ॥ यत्र बर्हिष्मती नाम पुरीति ॥ सार्धद्वयेन ॥ यत्र यज्ञस्य यज्ञवराहस्य रोमाणि न्यप
तन् ये च तस्य सर्वे संबध्यन्ते ॥ २९ ॥ बर्हिष्मती नाम निरुक्तिं ब्रुवन् ॥ प्रसंगादेशस्य प्रेक्ष्यमाह
द्वाभ्यां कुशाः काशाः सन् ॥ शश्वद्धरितं वर्चो वर्णो येषां यज्ञघ्नान् ॥ राक्षसादीन् ॥ पराभव

गीता पंचविं स्तवक. १९.

यतद्रतिपरायणत ॥ भुवं स्थानं लब्धेति तत्स्वस्थानं लब्ध्वा विमर्षः ॥ यतो लब्धवांस्तं यज्ञपुरुषमि
ति वा स्वर्गादपि भूमिः श्रेष्ठा न वापि तस्या नं श्रेष्ठं उत्सुकं भवति ॥३१॥ प्रसन्नतमाह ॥ यां बर्हिष्मतीना
म पुरी समाविशत ॥ एवं पुरस्या पुषितत्वात्स्थानानि निर्विश्य भवने प्रविष्टः सन्भोगान्बुभुजे इत्यन्वयः ॥३२॥
अन्येषां धर्मादीनामविरोधेन ॥३३॥ प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन संगीयमाना सत्कीर्तिर्यस्य तथापि स्वयं हरेरे

कुशकाशमयं बर्हिरास्तीर्य भगवान्मनुः ॥ अयजद्यज्ञपुरुषं लब्धा स्थानं यतो
भुवं ॥३१॥ बर्हिष्मतीनाम विभुर्यां निर्विश्य समावसत् ॥ तस्यां प्रविष्टो भवनं
तापत्रयविनाशनम् ॥३२॥ सभार्यः सप्रजः कामान्बुभुजेऽन्याविरोधतः संगीय
मानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः ॥३३॥ प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा शृण्वन्हरेः क
थाः ॥ निष्णातं योगमायासु मुनिं स्वायंभुवं मनुं ॥३४॥ यदा भ्रंशयितुं भोगा न शेकु
र्भगवत्परं ॥ अयातयामास्तस्यासन्यामाः स्वान्तरयापनाः ॥ शृण्वतो ध्यायतो वि
ष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः ॥३६॥ स एवं स्वान्तरं निन्ये युगानामेकसप्ततिं ॥ वासु
देवप्रसंगेन परिभूतगतित्रयः ॥३७॥

व कथाः शृण्वन् ॥ भोगान् ॥ बुभुजे योगमायासु ऐहिकभोगरचनासु ॥ यद्यतत्र आभ्रंशयितुमसी
षद्यपि भ्रंशयितुमभिभवितुं ॥३५॥ अतः यातो यामो यस्य पक्वस्यान्नस्य तद्गतसारं भवति ॥ अ
तो न तद्यथा तयामं गतसारमुच्यते ॥ अयातयामा अगतसारा आसन् ॥ स्वान्तरं मन्वन्तरं
नयन्ति ॥ यामाः कालावयवाः कुर्वतः सवाक्यैरुपलिबध्नतः ॥ परिभूतं गतित्रयं जाग्रदादि सात्त्विका

तं विज्ञापयितुमेव नर्हृ र्षीनादिकमभिनंदतितवेतिविभिः ॥४॥ अनुग्रहोनुग्रासनादिहृषयवज्यानी
उमात्म ॥०॥ विज्ञापयतिसभवानितिसमभिः ॥ दुहितः स्वेहेनपतिक्लिष्टमात्मायसन्ना विंतं विज्ञाप
तं ॥७॥ प्रियव्रतोत्तानपदोः स्वसेतिपुत्रिकाकरणाशंकानिरस्तामम स्तनेतितत्रकन्यातवयोगय
तिदर्शितं ॥०॥ मनीक्षसीजृत ॥४॥ उग्रतसस्वतः प्रामस्यविषयस्यमतिवादः ममाख्यानम ॥१२

तवसंदर्शनादेवछिन्नामेसर्वसंशयाः ॥ यत्त्वयंभगवान्प्रीत्याधर्ममाहविवक्षिषो ॥५॥
दिष्ट्यामेभगवान्दृष्टोदुर्दर्शोयोकृतात्मनो ॥ दिष्ट्यापादरजःस्पृष्टंशीर्ष्णामेभवतःशिवं ॥६॥
दिष्ट्यात्वयानुशिष्टोहंकृतश्चानुग्रहोमहान् ॥ अपावृतैःकर्णरंध्रैर्जुष्टादिष्ट्योशतीर्गिरः ॥७॥
सभवान्दुहितःस्नेहपरिक्लिष्टात्मनोमम ॥ श्रोतुमर्हसिदीनस्यश्रावितंकृपयामुने ॥८॥
प्रियव्रतोत्तानपदोःस्वसेयंदुहितामम ॥ अन्विच्छतिपतियुक्तंवयःशीलगुणादिभिः ॥९॥
यदातुभवतःशीलश्रुतरूपवयोगुणान् ॥ अश्रृणोन्नारदादेषात्वय्यासीत्कृतनिश्चया ॥१०॥
तत्प्रतीच्छद्विजाग्र्येमांश्रद्धयोपहृतांमया ॥ सर्वात्मनानुरूपांतेगृहमेधिषुकर्मसु ॥११॥
उद्यतस्यहिकामस्यप्रतिवादोनशस्यते ॥ अपिनिर्मुक्तसंगस्यकामरक्तस्यकिंपुनः ॥१२॥
यउद्यतमनादृत्यकीनाशमभियाचते ॥ क्षीयतेतद्यशःस्फीतंमानश्चावज्ञयाहतः ॥१३॥
अहंत्वाश्रृणवंविद्वन्विवाहार्थेसमुद्यतं ॥ अतस्त्वमुपकुर्वाणःप्रत्तांप्रतिगृहाणमे ॥ ऋषिरु
वाच बाढमुद्वोढुकामोहमप्रत्ताचतवात्मजा ॥ आवयोरनुरूपोसावाद्योवैवाहिकोविधिः ॥१५॥

कीनाशंकृपणमवज्ञयायाचमानेन ॥१४॥ तस्यसावपिब्रह्मचर्येसउपकुर्वाणःप्रत्तामयादा
तां ॥१४॥ अप्रत्ताचेतिमय्येवकृतमनिश्चयत्वात्कस्मैचित्प्रतिश्रुताचनभवतीत्यर्थः ॥ आद्यः प्रथ
मः ततः एवंविवाहाभावात्स्वकन्याइतिवा ॥१५॥

14

भूपाद्देवेन प्रतीतः स्वभावमिति समनन्तरमाय हस्तो मया पत्नीत्वरदृष्टिर्ययामत इत्यादिमंत्रः प्रसिद्धः स्वयं
गकांक्षैव क्षिपंत्यं श्रियं वालादिशोभां ११ यां विलोक्य न्यपतत् संमोहेन विमूढं व्याकुलं चेतो यस्य क्वणन्त्यौ अंघ्रि
भूषणे यस्याः १२ ललनानां ललामभूतां अतएव असेवितश्रियश्चरणौ यैस्तैरदृष्टां दृष्टमप्यशोभां
उच्चपदः उत्तानपादस्याभियातां स्वयं प्राप्तां १३ भजिष्ये स्वीकरिष्ये यावदपत्यो नास्ति तावद्गार्हस्थ्यं
ततः परं संन्यासरूपाभिभाषासंबंधः समयमेवाह यावदात्मनो मम वचनेन गर्भं बिभृयात् यद्वाम

कामः स भूयान्नरदेव तेऽस्याः पुत्र्याः समाम्नायविधौ प्रतीतः क एव ते तनयां नाद्रियेत स्वयैव
कान्त्या क्षिपतीमिव श्रियं ११ यां हर्म्यपृष्ठे क्वणदंघ्रिशोभां विक्रीडतीं कन्दुकविह्वलाक्षीं वि
श्वावसुर्न्यपतत्स्वाद्विमानाद्विलोक्य संमोहविमूढचेताः १२ तां प्रार्थयन्तीं ललनाललाममसे
वितश्रीचरणैरदृष्टां वत्सां मनोरुच्चपदः स्वसारं को नानुमन्येत बुधोऽभियातां १३ अतो भ
जिष्ये समयेन साध्वीं यावत्तेजो बिभृयादात्मनो मे अतो धर्मान्पारमहंस्यमुख्यान्शुक्लप्रोक्ता
न्बहु मन्येऽविहिंस्रान् १४ यतोऽभवद्विश्वमिदं विचित्रं संस्थास्यते यत्र च वावतिष्ठते प्रजा
पतीनां पतिरेष मह्यं परं प्रमाणं भगवाननन्तः १५ स उग्रधन्वन्नियदेवाबभाषे आसीच्च
तूष्णीमरविन्दनाभं धियोपगृह्णन्स्मितशोभितेन मुखेन चेतो लुलुभे देवहूत्याः १६

ात्मनो देहात् सुतं तेजो वीर्यं बिभृयादित्यतः परं पारमहंस्यं ज्ञानं तस्मिन्मुख्यान् शुक्लेन वि
ष्णुना साक्षात्प्रोक्तान् अविहिंस्रान् हिंसारहितान् शमादीन् बहु यथा भवति एवं म
न्ये आत्मनः १४ ननु तव पितुः प्रजापते राज्ञा सृष्टा एव न संन्यासेन आह यत इति संस्थास्यते
विलयं यास्यति अवतिष्ठते प्रजापतीनां पतिरेष तस्मादेष परं प्रमाणं भगवाननन्तो
निःसर्गः १५ हे उग्रधन्वन् लुलुभे सुखेन प्रलोभ्य ईषल्लोभितवान् १६

हुतो हुताशनो ब्रह्मचारियोग्यो येन ॥४३॥ उग्रः शुक्लयोगो यस्य तेनैव शुभाविष्टो तमानं ॥४४॥ तस्मै
गवता आहतं भाषणमेवामरतकलाग्रमतमपस्य चेद्रस्य कलातनमयपीयूषतस्य श्रवणेन च
नभितिता मंतपसा हतं संतनमपक्कपां ॥ मां भुवनं तं उपसंसृष्टं सस्मी पंगतामलितं दृष्ट्वा श्री भिहूर्वे
वक्रिया ॥ अर्हते तेनेनेमर्हणं महारत्नं तदसंस्कृतमनिर्णिक्तं यथामलिनं दृष्टपतेन हृतं ॥४५॥ उट
नेपणं यशालामामंत्रुरः पादस्य मी येप्रणतनमा पत्नीभिर्भिरभिरभिनेय समपर्ययाष्टन पापमस्मरहातस
प्रविष्यपतनीर्थवरमादिराजः सहानुगः ॥ ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन्नुत्तहुताशनं ॥४६॥ वि
घोतमानं वपुषा तपस्तेजाः विरेना तिष्ठा मे भगवतः स्थिरयापोगवलोकनात ॥४७॥
तव्यासहनात्मकलामीयषश्रवणेन च ॥ मां भुपपप्पलाष्टातेजदिलं वीरवासस ॥४८॥ उ
पसंसृष्टं समलिनं पवाहृतामसंस्कृतं ॥४९॥ अथोदयतपायातेन देवं प्रणतेशुरः ॥ समयो
या मन्मरहात्मनिनं याउहृमया ॥५०॥ महीन्द्राहं रामासीनं संयुतं श्रीलाय नतिं ॥ तस्मै
गवदादे पामित्राहृश्रत्ताया गिरा ॥५१॥ नूनं चंक्रमणं देवसतां संदलायते ॥ वधायवास
तोयं तहरेः शाकिहिपालिनी ॥५२॥ यो कैंह श्रीदेवाय नायमथमेप्रचेतसां ॥ हृयागिरस्यान
श्राधत्स्ने तसमे शुक्लायतेनमः ॥५३॥ नयदाय यमास्याय जैनं समतिनामगर्हिते ॥ विसृज्जे शुद्ध
हृतवान् ॥५४॥ तेवंक्रमणं पर्यटनं हित्वे स्नातः ॥५५॥ म(कोदंडोर ध्येनता सपनवशन ॥५६॥
तस्य विस्मप्रणामतिपद्धतिस्थानेनकार्यावसरेषु शुक्लाय विसवे ॥५७॥ नयदेतितं वानामयम
र्थः ॥ यथपिथमरत्नाणं सर्वतः पर्यटनतलवप्रसंगादप्यागमनेसंधृति ॥ तथापि विशेषका
र्येवेदास्ति तत्कथनामिति जैनं नयप्रदं मणिगणागर्पितायस्मिन् ॥ तेरयमाहुहात्वेयुक्तमु
वोमरलेनपर्यटस्मि ॥ तहासेतवो भिद्योरमिति ॥ तथागाम त्वयः विसृज्जेनाद क्रवर्तन ॥ चक्रो

१ श्री

ससैन्यस्य च रथैः तस्य संवहितं ॥ ५५ ॥ वर्णाश्रमाणां निबंधनं धर्मैः व्रतग्रहो ॥ ५६ ॥ निरंकुशो न्यर्भिर्निमि
नभूतैः शयानेनिक्षिप्ते ॥ ५७ ॥ निर्व्यलीकेन संहर्षेण प्रतिपद्यामहे स्वीकुर्महे ॥ ५८ ॥ इति श्री भावार्थदी
पिकायां तृतीये एकविंशः ॥ २१ ॥ हार्दिं प्रोक्तं इमा यादा येया दिष्टेहि विस्तुना ॥ मनुईहितं रंदेव हूतिनिमि
त्तमपवर्ण्यते ॥ एवमाविष्कृतः अशेषाणां गुणानां कर्मणां च उदय उत्कर्षो यस्य स सम्राट् ॥ मनुः स
सव्रीड इव स्वकीर्तिश्रवणात् ॥ प्रत्याख्यानशंकया वा तं मुनिमुवाच ॥ उपारतं निवृत्तं निवृत्तं ॥ १ ॥

ससैन्यश्च रणान्तस्य संवेपथुमंडलेभुवः ॥ विकर्षन् बृहतीं सेनां पर्यटन्तं प्रसुमानिव ॥ ५५ ॥ न
देवसेनवः सर्ववर्णाश्रमनिबंधनाः ॥ भगवद्रचिता राजन्भिद्येरन्बत त्वदृते ॥ ५६ ॥ अ
धर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यंकुशैर्नृभिः ॥ शयाने त्वयि लोकोयं दस्युग्रस्तो विनंक्ष्यति ॥ ५७ ॥
अथापि पृच्छे त्वां वीर यदर्थं त्वमिहागतः ॥ तद्वयं निर्व्यलीकेन प्रतिपद्यामहे हृदा ॥ ५८ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकविंशतितमोध्यायः ॥ २१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ एवमाविष्कृ
ताशेषगुणकर्मोदयो मुनिं ॥ सव्रीड इव तं सम्राडुपारतमुवाच ह ॥ १ ॥ मनुरुवाच ॥ ब्रह्मासृ
जत्स्वमुखतो युष्मानात्मपरीप्सया ॥ छंदोमयस्तपोविद्यायोगयुक्तानलंपटान् ॥ २ ॥ तत्त्राणा
यासृजच्चास्मान्दोःसहस्रात्सहस्रपात् ॥ हृदयं तस्य हि ब्रह्म क्षत्रमंगं प्रचक्षते ॥ ३ ॥ अतो ह्य
न्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः ॥ रक्षति स्माव्ययो देवः स यः सदसदात्मकः ॥ ४ ॥

मदीयां कन्यामनया परिणयेति विज्ञापयिष्यन् ॥ युष्मदस्मत्संबंधः पूर्वमेव तावदीश्वरेण संपादित
इत्याह त्रयेणेति सार्धश्लोकं ॥ आत्मनः परीप्सया पर्याप्तुमिच्छया छंदोमयः वेदात्मकः पर्याप्तिः पालनं वे
दप्रवर्तनं तत्सिद्ध्या युष्मान् ब्राह्मणान् ॥ २ ॥ तत्त्राणाय ब्राह्मणपालनाय ॥ ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्ष
त्रं क्षत्रियजातिः ॥ ३ ॥ एवं सदेव एव रक्षति स्म ॥ कोसौ यः सदसदात्मकः सर्वात्मकः तथाप्यव्ययोऽति

पद्मयसंभार्यायां समाहितमभिसंधानेन स्थितं तं पद्मयुग्मनकन्या ॥१८॥ ते वीर्यमात्मनि भर्त्तं ध्रुवं प्राप
सविष्यति साभ निष्यति ॥ वीर्यं वीर्यप्रसूतास्वकन्यास प्रजनसात्मनः शुभानाधास्यति ॥१९॥ निर्दिश्य
मान्तो उपातनमः सुहृत्तमः तीर्थपादं तेन दानेन तुष्टस्तेन मयि समर्पित सर्वकर्मफल प्रशोषे ॥२०॥ ग
हे स्वे दयां कृत्वा स मया सेनाभयं दत्वा मयात्मानं जगत्सह एकीभूतं द्रक्ष्यसि ॥२१॥ त्वद्वीर्येण सह
देवहूत्यामवतीर्येति शेषः ॥२२॥ मन्वम्मृते षष्ठे शुभ्नायने आविर्भवतीति प्रत्यगात्मनः ॥ सरस्वत्या न

आत्मजामसितापांगीं वयः शीलगुणान्वितां । मृगयन्तीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभो ॥२५॥ स
माहितं ते हृदयं यत्रेमान्परिवत्सरान् ॥ सा त्वां ब्रह्मन्नृपवधूः काममाशु भजिष्यति ॥२६॥ या
त आत्मभृतं वीर्यं नवधा प्रसविष्यति ॥ वीर्ये त्वदीये ऋषय आधास्यन्त्यंजसात्मनः ॥२७॥ त्वं
च सम्यगनुष्ठाय निदेशं म उशत्तमः ॥ मयि तीर्थीकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यसे ॥२८॥ कृ
त्वा दयां च जीवेषु दत्वा चाभयमात्मवान् ॥ मय्यात्मानं सह जगद्द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि मां ॥२९॥ स
हाहं स्वांशकलया त्वद्वीर्येण महामुने ॥ तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तत्वसंहितां ॥३०॥ मैत्रेय उवाच ॥
एवं तमनुभाष्याथ भगवान्प्रत्यगक्षजः ॥ जगाम बिंदुसरसः सरस्वत्या परिश्रितात् ३१ नि
रीक्षतस्तस्य ययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः ॥ आकर्णयन्पत्ररथेन्द्रपक्षैरुच्चारितं
स्तोममुदीर्णसाम ॥३२॥ अथ संप्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवानृषिः ॥ आस्ते स्म बिंदुसरसि तं का

या परिवेष्टितात् ॥३१॥ अशेषैस्सोमं आदि सिद्धेश्वरैरभिष्टुतः सिद्धमार्गः वैकुण्ठमार्गो येन सः ॥ पत्रा शे
व सिद्धेश्वराभिष्टुतश्चासौ सिद्धेर्यतः पन्था इति सिद्धमार्गः पत्ररथेन्द्रो गरुडः ॥ तस्य पक्षैरुदीर्णानि सा
भिव्यक्तसामा करोति यत्र ॥ उद्गीर्यत इव पक्षावितिपक्षतेः ॥ उच्चारितं स्तोमं च समाधारभूतानां नाम्नां वा स
शब्दार्थं स्तावन ॥ स्तोमं आलेति क्रतोः समासपादे उच्चारितः स्तोमः स्तोत्रीयसमुदायो यस्मादासारति

५

तं कालं परस्परसंपृक्तं प्रतीत्य मार्गं शातकौंभाः सौवर्णाः परिकरा यस्मिन् ॥ तं स्यंदनमास्थाय दुहितरं स्वां
रोप्य वराय प्रयातुं पर्यटन् ॥ ३६ ॥ हे सुधन्वन् ॥ विदुर ॥ ३७ ॥ यदहः प्रवेशात् पूर्वं तेन परमात्मना दिष्टं सम इति दर्शि
यितमाश्रमं वर्णयति ॥ यस्मिन्नित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः प्रपन्ने कर्दमे ॥ ३८ ॥ शिवमारोग्यममृतवत्
स्वादु जलं यस्मिन् ॥ ४० ॥ कूजंतः पुण्या मृगा द्विजाश्च येषु तैः पुण्यद्रुमलतानां जालैः समन्वितं ॥ ४१

मनुः स्यंदनमास्थाय शातकौंभपरिच्छदं ॥ आरोप्य स्वां दुहितरं सभार्यः पर्यटन्महीं ॥ ३७ ॥
तस्मिन्सुधन्वन्नहनि भगवान्यत्समादिशत् ॥ उपायादाश्रमपदं मुनेः शांतव्रतस्य तत् ॥ ३८ ॥
यस्मिन्भगवतो नेत्रान्न्यपतन्नश्रुबिंदवः ॥ कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेर्पितया भृशं ॥ ३९ ॥
तद्वै बिंदुसरो नाम सरस्वत्या परिप्लुतं ॥ पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितं ॥ ४० ॥
पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः ॥ सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रियान्वितं
॥ ४१ ॥ मत्तद्विजगणैर्घुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमं ॥ मत्तबर्हिनटाटोपमाह्वयन्मत्तको
किलं ॥ ४२ ॥ कदंबचंपकाशोककरंजबकुलासनैः ॥ कुंदमंदारकुटजैश्चूत
पोतैरलंकृतं ॥ ४३ ॥ कारंडवैः प्लवैर्हंसैः कुररैर्जलकुक्कुटैः ॥ सारसैश्चक्रवाकैश्च
चकोरैर्वल्गुकूजितं ॥ ४४ ॥ तथैव हरिणैः क्रोडैः श्वाविद्गवयकुंजरैः ॥ गोपु
च्छैर्हरिभिर्मर्कैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतं ॥ ४५ ॥

घुष्टं नादितं ॥ मत्तभ्रमराणां विभ्रमो विनोदो यस्मिन् ॥ मत्ता बर्हिण एव नटाः तेषामाटोपो नर्तन
संभ्रमो यस्मिन् ॥ आह्वयंतो मिथो मत्ताः कोकिला यस्मिन् ॥ ४२ ॥ कदंबादिभिर्वृक्षैरलंकृतं ॥ ४३ ॥
कारंडवादिभिः पक्षिभिः वल्गु यथा तथा कूजितं ॥ ४४ ॥ हरिणादिभिर्वृतं तत्र क्रोडः सूकरः श्वा
वित् ॥ शल्यकः मर्कः मर्कटः गोपुच्छा हरिविशेषाः हरिर्वानरः सिंहो वा ॥ नाभिः कस्तूरीमृगः ॥ ४५

लोकानकामाभिभूतान्ताननुसृतान्पशूंश्च विवेकेसत्यपिपुनःकर्मजडत्वात्पशून्हित्वाःत्वात्स्यै
तवचरणमेवमातपत्रंश्रिताः तानेवाह त्वद्गुणानांवादःकथातदेवसीधुसंसारविस्मारकत्वात
पीयूषंरसविकरत्वात्तेननिर्यापिताविलापितादेहधर्माःक्षुत्पिपासादयोयैः एवंभूतास्तुनतेजा
नयः १७ तवयत्त्रिनाभिकालचक्रंतज्जगदाछिद्यआकृष्यधावदपितेषांनदमानामायुर्नाछिद्य
धावच्चभवति कथंभूतमजरंअक्षस्तस्मिंश्चतद्रूपेभ्रमिःभ्रमणंभ्रमरादिनिवर्तकस्येश्वरेतिभ्रमणशी
लत्वात् उपचारेणभ्रमिरित्यभेदनिर्देशः अधिकमासेनसहत्रयोदशमासाआरायस्यत्रिशतंष

लोकांश्चलोकानुगतान्पशूंश्चहित्वाश्रितास्तेचरणातपत्रं परस्परंत्वद्गुण-
वादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्माः १७ नतेजराक्षभ्रमिरायुरेषांत्रयो-
दशारंत्रिशतंषष्टिपर्व षण्नेम्यनंतछदियत्त्रिणाभिकरालस्रोतोजगदाछि-
द्यधावत् १८ एकःस्वयंसंजगतःसिसृक्षयाद्वितीययात्मन्नधियोगमाय-
या सृजस्यदःपासिपुनर्ग्रसिष्यसेयथोर्णनाभिर्भगवन्स्वशक्तिभिः १९

ष्टिश्चाहोरात्राःपर्वाणियस्य ऋतवःषड्विभक्तेरलगार्थः षड्ऋतवोनेमयोयस्य अनंताःक्षणल
वादयःछदाःपत्राणिपत्राकाराधाराःसंतियस्य त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभयःआधारभूतानि
तुल्यानियस्य करालस्रोतःतीव्रवेगः एतैर्विशेषणैरेवसंवत्सरात्मकंचक्रमुक्तमितिद्रष्ट
व्यं १८ ननुनिष्क्रियस्योदासीनस्यमेकिंयाचसेतत्राह तथापिमाययाविश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वात्त्वमेवयाच्य
इत्याह स्वयमेकएवसन् अपिआत्मन्नधिकृतयाहेतुभूतयास्वशक्तिः पाक्रयः सत्वाद्या
त्माभिरदोविश्वंसृजसितिष्ठक्षसाधनानवपेक्षत्वेदृष्टांतःयथेति यद्यपिमायिकत्वात्कोप्यविश
यपरत्वेवातेनेश्वसितयाप्यसदभिप्रायानुसारेणतत्संपादयेत्याह नैतदिति १९

कोलरूप

हेप्रथीयानोसाकंभमतांभतस्यद्रूपंपदंशाद्यादिविषयस्तवमायषातत्रुषेविस्तारयसीतिषतःय
थ्यपीस्मिंतेनभवति॥तयाप्यसदृत्रुग्रहायास्त॥ह्यणात्रयायाकरणानंतरमेवापवर्गायभवत्विम्यर्थः॥य
हिंयतोमायपायापरिछिन्नरवलसंज्ञानलस्याप्रकृतंविललितोसि॥एवंभूतस्यतवदर्शनंयतोभुक्ति
मुक्तिप्रदमित्यर्थः॥२॥तंत्वांभुक्तिमुक्तिप्रदंनमामि॥मुक्तिदत्वेहेतुः अत्रभूमात्मानेनउपरतंक्रि
यार्थःकर्मफलभोगोयस्मिन॥भोगदत्वेहेतुःस्वमाययाआवर्तितेलोकतंत्रविस्रोपकरणेये
नैनहतनाथीयापदंनवेस्मितंयन्मायायानलन्नुषेभूतसूतं॥अत्रयहायास्वपियद्दिमायया
लसत्तलस्यातंत्रवाविलसितः॥२४॥तंत्वाउभूम्नोपरतक्रियार्थंस्वमाययावर्तितलोकतंत्र
नमाम्यभीक्ष्णंनमनीयपादसरोजमल्पीयसिकामवर्षं॥२४॥ऋषिरु०॥इत्यादिराजेनमतो
ऽनेनाभत्स्यमावभाषवचसाम्ततेन॥सपर्णपदोप्रविरोचमानःप्रेमस्मितोहीत्तणात्रिभ्रमभ्रूः
२५॥श्रीभगवानु०॥विदित्वानवचैतंमेमप्रवेदसमयोजितःनः॥यदर्थमात्मनियमैस्तयैवाहंस
मर्चितः॥२६॥नवैजातस्रवेषवस्यात्मनाभ्रुतमदर्हणं॥भवद्दिधेष्वतितरांमयिसंरभितात्मना
२७॥प्रजापतिस्ततःसमाधानत्रुर्विख्यातमंगलः॥ज्ञायावतंयोपिवसआलिसमाख्यावामदी
२८॥सचेदविभ्रमाज्ञविंभव्याशानरमया॥प्रायासनिविहत्सस्ताबरस्योधर्मकोविदः॥२९
न॥वृतःसकामैर्निकामैश्चनमनीयंपादसरोजयुगंयस्यतं॥नत्राल्पीयसिसकामेपुंसिभजनेवा
कामान्वर्षतीतितथा॥२५॥प्रश्नतेनसत्वकरेणप्रेमस्मितभ्यामीक्षणेनविभ्रमंतीभूर्यस्य॥२६॥
वैस्वंहार्हमावेमेमयासमयोजितःसंग्रहितं॥यदर्थमेवाहंसमर्चितः॥२७॥तस्मयिसंरंभितःसंगरी
तएकाग्रीकृतआत्माचित्तंयेस्तेषांयत॥मदर्हणंत्वादृशेषुअतितरांसर्ववस्थास्यातिष्ठतलेनस्यात
२४॥विरकेनमंगलंप्रभृदयसदाचारादिलक्षणंयस्य॥२५॥हेविभ्रमहिष्यासह॥२६॥

धर्मं महीं वा यथा जुगुपतुः रक्षतः तन्मे वदेति तृतीयेनान्वयः ॥२॥ योगलक्षणैरैश्वर्यमहिमादिभिर्युक्तायां क-
तिधा वीर्यं ससर्ज कति प्रजा उत्पादयामासेत्यर्थः ॥४॥ मनोः कन्यामाकूतिं प्रसूतिं च भार्यां लब्ध्वा यथा
भूतानि ससर्ज तद्वदेति चकारस्यार्थः ॥५॥ सहस्राणां समा दश दश सहस्राणि संवत्सरानित्यर्थः
॥६॥ ततस्तस्मिंस्तपसि क्रियायोगेन पूजाप्रकारेण संप्रपेदे सिषेवे ॥ प्रपन्नेभ्यो भक्तेभ्यो वरदातारं ॥

प्रियव्रतोत्तानपादौ सुतौ स्वायंभुवस्य वै ॥ यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवतीं महीं ॥२॥ तस्य वै दु-
हिता ब्रह्मन्देवहूतीति विश्रुता ॥ पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ ॥३॥ तस्यां स वै महायो-
गी युक्तायां योगलक्षणैः ॥ ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद ॥४॥ रुचिर्यो भगवान्ब्रह्मन्द-
क्षो वा ब्रह्मणः सुतः ॥ यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्यां च मानवीं ॥५॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रजाः सृजेति भग-
वान्कर्दमो ब्रह्मणोदितः ॥ सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश ॥६॥ ततः समाधियुक्तेन क्रिया-
योगेन कर्दमः ॥ संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषं ॥७॥ तावत्प्रसन्नो भगवान्पुष्कराक्षः कृ-
ते युगे ॥ दर्शयामास तं क्षत्तः शाब्दं ब्रह्म दधद्वपुः ॥८॥ स तं विरजमर्काभं सितपद्मोत्पलस्रजं ॥
स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जं विरजोंबरं ॥९॥ किरीटिनं कुंडलिनं शंखचक्रगदाधरं ॥ श्वेतो-
त्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शिस्मितेक्षणं ॥१०॥ विन्यस्तचरणांभोजमंसदेशे गरुत्मतः ॥ दृष्ट्वा
खेवस्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकंधरं ॥११॥ जातहर्षोपतन्मूर्ध्ना क्षितौ लब्धमनोरथः ॥ गीर्भि-
स्त्वभ्यगृणात्प्रीतिस्वभावात्मा कृतांजलिः ॥१२॥

शब्दैकवेद्यं यद्ब्रह्म तन्मयं वपुर्दधत् ॥ तं प्रत्यात्मानं दर्शया-
मास ॥८॥ कर्दमं खेवस्थितं दृष्ट्वा मूर्ध्ना क्षितावपतत् ॥ गीर्भिस्त्वभ्यगृणादिति च वर्णनमन्व-
यः ॥ पद्मोत्पले दिनरात्रिविकासे ॥ सितानां पद्मानां उत्पलानां च स्रग्यस्य तं ॥ स्निग्धा नीला अलका येषां
अलकानां व्राताः समूहो वक्त्राब्जे यस्य ॥९॥ श्वेतोत्पलं क्रीडनकं यस्य ॥ मनःस्पर्शि मनस्सानंदजन-
कं स्मितमीक्षणं च यस्य तं ॥१०॥ वक्षसि श्रीर्यस्य कौस्तुभः कंधरायां यस्य ॥११॥ प्रीतिरेव स्वभावः स्वतः

भा
टी
१५

त्वामहं तेपरमानंदं धियमवरकामदं ॥ अथापि हृपणं मा नु महाशावरहानतः ॥ वनेतिहर्षवेहेरंशुलोसमा
भिः समवसतनिये त्वद्दर्शनात ॥ अथात्मनः संसिद्धेः सा फलं न हं सेवितं ॥ त्वद्दर्शनमेव महाफल
मित्युपपादयति ॥ यस्त त्वद्दर्शनं सद्भिः तपोतरमापादितमपकर्षैः जन्मभिः दुर्लभोपि गतो योगोपे
लेपि ॥ ४ ॥ सकाम भक्ता विगर्हयन्नाह ॥ यइति ॥ हे ईश येपि मूढाः तेषां कामानां लब्धाय ये त्वन्माय
यानहृतहृदयास्त्वत्पादोपासते तेन तेषां कामाननपि नरा निरयेदासि ॥ ४ ॥ यः सकामान्निंदामि सोहमपि
त्वत्प्रपन्नेत्याह ॥ तथेति ॥ गृहमे धोगृहाश्रमस्तत्र धर्मत्रिवर्गहोष्भीर्भार्यायां परिवोदुकामः यदि
लोत निरुद्धव ॥ कामदुघांघ्रिपस्य कल्पद्रुमस्य तव मूलं मंघ्रि पस्पेयि वान ॥ उपगतोस्मि ॥ नतुका

ऋषिरुवाच ॥ तहं वताघाखिल सत्वराशेः संसिद्धमत्सामत्वद्दर्शनान्नः ॥ यद्दर्शनं जन्मभि
रीङ्गसद्भिराघासते योगिनो रूढयोगाः ॥ ४ ॥ ये माययाते हतमेधसस्त्वत्पादारविंदं भवसिंधु
पोतम् ॥ उपासते कामलवाय तेषां रासीश कामान्निरयेपि ये स्युः ॥ ४ ॥ तथा स चाहं परिवो
ढुकामः समानशीलां गृहमेधधेनुं ॥ उपेयिवान्मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुघांघ्रिपस्य ॥ १९
प्रजापतेस्ते वचसाधीश तंत्या लोकः किलायं कामहतोनुबद्धः ॥ अहं च लोकानुगतो वहामि ॥

मायर्थ मम किमपुपासतां नयतः अप्येषस्पप्ररुषार्थमस्य सिबलिं च शुक्लानिमिषाय तुभ्यम् ॥ १९
मत्समेतदेव ॥ १९ ॥ ननु तर्हि मुमुक्षो मे वकिं न भजसि ॥ अनधिकारादित्याह ॥ हे अधीश यत्स्त्वं प्रजा
पतिः ॥ तस्य तव वचसा तंत्या अयं कामहतो लोकः पशुवद्बद्धः ॥ हे शुक्ल धर्ममय जं अहं च किल लोका
नुगतः ॥ अन्तःस्थ भवं बलिं वहामि कर्मसमर्पणं त्वदाज्ञामनुवर्ते निमिषाय कालात्मने न तु अर्थ भार्या
वोढास्मीति चकारस्यार्थः ॥ न केवलं लोकानुगतो वहामि किं तु स्मरणत्रयात्माकरणं छिंति
लेन्तके ॥ अनिमिषायेति कालात्मकात्वतो भीतः कर्मकरोमीत्यर्थः ॥ एतत्र भयेन दुष्कृतानां ना
स्तीत्याह द्वाभ्यां ॥ १९ ॥

५३
५४

यन्नेदीप्यविक्षेदेन हेतुना उच्छिष्टांसः ससनः पर्यषयंतिमोत्मकं वेत्तिभूतादिगणसमुत्पादं प्रवदन्ते ॥ तं दृष्ट्वं अभि
कांनिष्ठोस्मात् हेतुत्वेन भूतादीनां तन्नाचावनविंध्यमुक्तं ॥ कुर्वन्स्वंतं बलवंतं परोक्षेणाहस्वयरूपेण ॥ ४२
यतः येन कायेन संप्रदानत्वनिमित्तेन गृहस्वरूपेण कवयः कर्मकोविदाः साध्येभ्यः पितृभ्यश्च प्रपि
तृरूपेभ्यः वितन्वते स्वाहादिना हव्यकव्यं वदंति ॥ ४४ तिरोधानेन दृश्यत्वे सत्यपि ॥ अंतर्धानशब्दा
प्रत्यासेन मतिविंबेनात्माभासं प्रतिबिंबं ॥ आत्मनात्मानं मानयन् ॥ प्रतिबिंबदर्शिनः शरीरस्य शिरः
कंपादिचेष्टा ॥ ४५ ॥ अन्तप तनस्थानानामिथः संमानेन निसंमिथुनीभावः तत्प्रतिबिंबरूपं कर्मभिः

येनोच्छिष्टाः ऋषयंतितइस्मात्प्रवदन्ते ॥ कुर्वन्स्वंतं मन्यमान आत्मानं भगवानतः ॥ साध्या(
न्गणान्पितृगणान्परोक्षेणासृजत्प्रभुः ॥ ४२ ॥ तन्त्रात्मसर्गं तत्काव्यं पितरः प्रतिपेदिरे ॥ साध्येभ्य
श्च पितृभ्यश्च कवयो यद्वितन्वते ॥ ४३ ॥ सिद्धान्विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत् ॥ तेभ्योऽद
दात्तमात्मानमंतर्धानाख्यमद्भुतं ॥ ४४ ॥ स किन्नरान्किंपुरुषान्प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः ॥ मानयन्ना
त्मनात्मानमात्माभासं विलोकयन् ॥ ४५ ॥ ते तु तज्जगृहू रूपं त्यक्तं यत्परमेष्ठिना ॥ मिथुनीभू
य गायंतस्तमेवोषसि कर्मभिः ॥ ४६ ॥ देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिंतया ॥ सर्गेऽनुपचिते
क्रोधादुत्ससर्ज ह तद्वपुः ॥ ४७ ॥ येऽहीयंतामुतः केशास्ते हयस्तेऽंग जज्ञिरे ॥ सर्पाः प्रसर्पतः क्रूरा ना
गा भोगोरुकंधराः ॥ ४८

तन्नाकमात्तुवर्णेनैः ॥ ४६ ॥ भोगश्चा भोगो विस्तारः ॥ पादादिप्रसारणावता
देहेन ॥ अनुपचिते हृदि समामेतज्ज्ञोगक्रोधादित्युक्तं ॥ ४७ ॥ अमुतः अमुष्मादेहात् ॥ ये केशाः शीर्य
न प्रसुतास्ते अहयो जाताः ॥ प्रसर्पतः पादाद्याकुंचनैः प्रचलतामुष्मात्सर्पाः ॥ यत एव अगान्न भवं
ति द्रुतिनागाः प्रतिवेगवंतञ्चास्यर्थः ॥ भोगवतो जातत्वात् ॥ भोगेन फणेन उरु विस्तीर्णा कंधरा येषां
सर्वं चामे क्रोधयोगात्क्रूराः ॥ ते वामवानर जाति भेदः सर्पसिद्धांते प्रसिद्धः ॥ ४८ ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

यदाममममानोभूत्तदामनून्ससर्ज ॥४५॥ तेभ्यः स्वीयंपुरंपुरुषाकारंपुरंदेहमसृजत् ॥ दृष्ट्वेतान्मनून्
४६ ॥ तेचप्राहुःकृतंसुकृतंतन्माहुः ॥ यस्मिन्नतुसर्गेक्रियाअग्निहोत्राद्याः अतोस्मिन्सर्वेवयंसाकंसहअन्नं
हविर्भागादिरूपंदामहेभक्षयामहे ॥ ब्रह्मलोकाधःस्थितऋषीणांसृष्टिमाह ॥ तपसेति ॥४८॥ विद्या
उपासना योगोध्यानासनादिः सुसमाधिः ॥ वैराग्यैश्वर्यादियुक्तः समाधिः तेनचयुक्तोहृषीकेशः स्ववशे

सआत्मानंमन्यमानःकृतकृत्यमिवात्मभूः ॥ तदामनून्ससर्जान्तेमनसालोकभावनान् ॥४५॥
तेभ्यःसोऽसृजत्स्वीयंपुरंपुरुषमात्मनः ॥ तान्दृष्ट्वायेपुरासृष्टाःप्रशशंसुःप्रजापतिं ॥४६॥
अहोएतज्जगत्स्रष्टःसुकृतंबततेकृतं ॥ प्रतिष्ठिताःक्रियायस्मिन्साकमन्नमदामहे ॥४७॥
तपसाविद्ययायुक्तोयोगेनसुसमाधिना ॥ ऋषीनृषिर्हृषीकेशःससर्जाभिमताःप्रजाः ॥४८॥
तेभ्यश्चैकैकशःस्वस्यदेहस्यांशमदादजः ॥ यत्तत्समाधियोगर्द्धितपोविद्याविरक्तिमत्
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेविंशतितमोध्यायः ॥२०॥ विदुरउवाच ॥ स्वा
यंभुवस्यचमनोर्वंशःपरमसम्मतः ॥ कथ्यतांभगवन्यत्रमैथुनेनैधिरेप्रजाः ॥१॥

द्रियःसन् ॥ ऋषिरूपःऋषीन्प्रजाःससर्ज ॥४८॥ किंतद्देहस्यांशमदादित्यतआह ॥ यदिति
समाधिश्चयोगर्द्धिश्चतपश्चविद्याचविरक्तिश्चविद्यन्तेयस्मिंस्तत् ॥४९॥ इतिश्रीभागवतभावा
र्थदीपिकायांतृतीयस्कंधेविंशतितमोध्यायः ॥२०॥ एकविंशेतपोविद्यातोषितेनतुविष्णुना
कर्दमस्यमनोःपुत्र्याविवाहश्चवर्ण्यते ॥ एधिरेएधांचक्रिरे ॥१॥ ॥

लोकानां त्वन्नाना तत्वना सत्वावनाश्रितो पादसेयेलेषा ॥ २० ॥ विविक्रमसंदिग्ध मध्यात्मदर्शनेमरविततातं
यसदृदेः होरंकामक प्रमली सत तु विशुचे त्मुकवानिति शेषः ३ त्वत्प्रव स्नातानंदे विश्रमोचु ॥ सर्वेच
तत्र्यागोनाम ततत्वनो भाव स्वभावो विवर्तितः ॥ अहत्पां वत नज्ञावापत्तिरितिद्रष्टव्यं ॥ २१ ॥ सा हे गायवो
संधिरभवदितिश्रुते ॥ सातेन विसहत्वा तनुः सायंतनी संध्या बभूव ॥ सा वकामोदृकवेला ॥ श्रसराश्रराज
सत्वात्रीलपटाः श्रतसंसंध्यामेवस्त्रियकलपिताते संमोहे प्रामाडस्पाहताभितित्रिभिः ॥ त्वगुरा भ्यां
त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः ॥ त्वमेकं क्लेपादस्लेषामनासन्नपदांतव ॥ २५ ॥
सोवधार्यास्य कार्यं एवं विविक्ताध्यात्मदर्शनः ॥ विनु चात्मन तु होगामित्रुक्तो विश्रमो वह ॥ २६ ॥
त्वत्क्रमा ह्वरणं भोजं मदविह्वललोचनां ॥ कांचीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसं ॥ २६ ॥ अन्यो
मान्यप्रयोत्तंगनितंबनरपयोधरां ॥ सनातां सहिंजास्त्रियहासलीलावलोकनां ॥ २८ ॥ सदेवी
वीतरागात्मानं नीलालकवहूषिनी ॥ श्रयलभ्यात्सराध्यमसर्वेसत्रुश्रुहः स्त्रियं ॥ २९ ॥ अहोरूपमहो
धैर्यमहोस्यानवैभवः ॥ मध्ये कामयमानानां नामकामे व विसर्पति ॥ ३० ॥ वितर्कयंतो वहूधा
तोसंप्रामदाहृति ॥ अभिसंभाव्य विसंभात्स्वर्यं हृत्वा मेथसः ॥ ३१ ॥ कासिकस्यासिरं मोरु
कोवाचेस्तित्रमामिति ॥ हपदृविलापत्ये नडभंगात्रोपिवाथसे ॥ ३२ ॥ करणंतीवरणंभोजेयस्याः
मदेनविह्वलेलोचनेयस्याः कांचीकलापेन विलसत् ॥ दुकूलेते नाछन्नं रोधः कटितटं यस्यास्तां ॥ २७ ॥
अन्येभ्यः प्रयोपमर्दने हेतुनाडतंगौ नितंबरोपयोधरौ यस्याः ॥ सहितां सहवर्तीं ॥ स्त्रियोहासावलो
कनेयस्याः ॥ २८ ॥ गहेतीवसंज्ञा वलेनाहएवानांनी लानामलकानां वहूषः स्तोभो विद्यतेयस्याः ॥ हेय
मेतां स्त्रियपुपलभ्यमनवा ॥ सम्रहानां विभावनाक्रममाह ॥ २९ ॥ अहो इतिअभिसंभाव्य सत्वस्य विस्त्रंभा
त् ॥ प्रणयात्मऊतुहृय स्लेता प महू ॥ ३० ॥ कासीनितत्रिभिः हेमामिति कोपने रूपमेवहृविलेस्म नवैवा।

किंवानामिक्रलादिभिरन्येन॥ यावाकाचिद्रूवदिक्ष्या रदं तावद्दृष्टं जातं यत्तव दर्शनं॥ किंतु केवलं लोम
नः उल्लेतोऽपि विमशासि॥२१॥ वैभिल्ल चित्तानां वा कंरे शालिनि स्थाले॥ एकत्र तज्जयति नस्थिरीभवति य
दा नैकत्र अन्येन कगतिविलासेषु जयति सर्वां तकर्षेणावर्तते॥ एतन्मते गंडस्थले त्वेकेऽकेहद्दतो स्तनयो
र्भोगाङ्गीतेन वक्रचांमध्यविषीदति अन्यास्तितं॥ यांता मध्येरेव प्रसरति॥ सखि शिखासमस्तः सोमभवः के
शकलापः॥ यावंतं तरे सखि विलोचः शोभनात्केशानवकीर्यमाणान्॥ समस्तैवे यनेति॥ अथ चास्तग

यावाकाचित्त्वमवलेदिक्ष्या संदर्शनं मव॥ उत्सन्नोऽपीदमाणानां केंडकमीदृग्यामनः॥२५॥
वैकुत्रं तेन यतिशालिनि पादपर्यंकं त्वा गुरुः करतलेन परामृतं गो॥ मध्ये विषीदति हृदस्तनभा
रभीतं श्रांते वदृष्टिरमला स्वसि कासमस्तः॥२६॥ इति सा यतनीसंख्या मसरा समदायतीः॥ प्र
लोभयंती जगद्भर्तृमत्वा मम धिपः स्त्रियं॥२७॥ महस्य भाव गंभीरे निं त्रपा त्या न मालसा॥ कां
त्यास सनं भगवमांधवी सरसां गणान्॥२८॥ विससनं नंतु मां वैन्यो त्वा कातिमती प्रिया॥ न
एवं वादयुः श्रीत्वा विश्वावसुतु रोगमाः॥२९॥ स्तम्भतपिताबांच्च भुगवानातस्तते हिताणा॥ दिवा
लसाभुवहे शात्वीहः वामी लुप्य हृष्टो॥३०॥ जगदूह्ल हि सहंतानांत भग्णा ख्यातन्ते प्रभो॥ नि
द्रामिंद्रियविक्षेदो यथा मनेषु हस्यते॥३१॥

क्व नस्सर्वं एव उपनम्यतंगाः मेयवि क्केदो मध्यविभागः॥ नारकरूपाः दृष्टिः नमएव केशाव त्याद्युत्पम्॥ ४
प्रमदे वा चरंती स्त्रियमत्वा जगद्गुरुः॥१॥ महस्यात्मा न मां स्मरन्नाजित्वं मां कांत्या सौदर्यं गाप्रहसन॥ मा
त्याव श्राणे च सौंदर्यं च भाव वा तर्यं विकारः॥२॥ सो त्वां चे द्विकार यांत एव गंधर्व द्विगणाः विद्या
वसुः शुरोगमो सुरयोपेशु॥३॥ आत्मनं तं द्विणाश्चा लस्येन तां च्च शुक्के शान्॥ वीसने त्रेनिमीलितवा

महतो जातो भूतादिरहंकारस्त्रिलिंगः त्रिगुणः रजःप्रधानादिति सत्वं सत्वप्रधानस्यापि महतोऽहंकारो
त्पत्तिकाले कार्यानुगुण्येन रजःप्रधानत्वं भवतीति भावः पंच खादीनि तन्मात्राणि महाभूतानि ज्ञानेंद्रियाणि
कर्मेंद्रियाणि तन्मनो देवताश्चेति पंच पंच ससर्जेत्यर्थः ॥ २४ ॥ भौतिके हैममंडमेकैकगुणः प्रत्येकं सूक्ष्म
समर्थानि संहतिसंहत्य ससृजुः ॥ २५ ॥ अन्ववासीत् ॥ अधिष्ठितवान् ॥ २६ ॥ सहस्रार्कांशमिवोरुदीधि
तिर्यस्य तत् ॥ सर्वजीवनिकायानामोकः स्थानं यस्मिन् तत् ब्रह्मा ॥ २८ ॥ यः सलिलाशयो गर्भोदकस्थानं
योऽनंतेन भगवता विष्णुनाधिष्ठितः सन् ॥ सृष्टिसंस्थयां नाम महदादिक्रमेण ॥ ३० ॥ छायया प्रभा प्रति

रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिंगो दैवचोदितात् ॥ जातः ससर्ज भूतादिर्वियदादीनि पंचशः ॥ २४ ॥
तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकं ॥ संहत्य दैवयोगेन हैममंडमवासृजन् ॥ २५ ॥
सोऽशयिष्टाब्धिसलिले आंडकोशो निरात्मकः ॥ साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत्तमीश्वरः ॥ २६ ॥
तस्य नाभेरभूत्पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति ॥ सर्वजीवनिकायौको यत्र स्वयमभूत्स्वराट् ॥ २७ ॥
सोऽनुविष्टो भगवता यः शेते सलिलाशये ॥ लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया ॥ २८ ॥
ससर्ज च्छाययाऽविद्यां पंचपर्वाणमग्रतः ॥ तामिस्रमंधतामिस्रं तमो मोहो महातमः ॥ २९ ॥
विससर्जात्मनः कायं नाभिनंदंस्तमोमयं ॥ जगृहुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृट्समुद्भवां ॥ ३० ॥

योगिनीतया स्वबुद्धेरित्यर्थः ॥ पर्वत्वं द्विहितः प्रभोरित्युक्तत्वात् ॥ तामिस्रं द्वेषः ॥ अंधतामिस्रं अभि
निवेशः तमो विद्या मोहोऽस्मिता महातमः इति महामोहः स्वरूपतिरोधानात्रविवक्षया मोहद्वैविध्य
घमाश्रयोगं ॥ २९ ॥ तदेवं प्रथमोक्तां साधारणं सृष्टिमनूद्य केन विहितेषु विशेषेणासाधारणीं सृष्टि
माह ॥ विससर्जेत्यादिना यावत्समाप्ति तदिदं देहं कायं त्यक्तं तत्र एव जातानि यक्षरक्षांसि जगृहुः
तत्र क्षुत्तृषोः समुद्भवो यस्यां तां अत्र च यास्यसानु आसीत् ॥ तामपीड़तः ॥ तात मिमामवदिमा

राग: महानम

भा
टी
३२
दो रा

उपलक्षणाः अभिभूताः जग्धुं तं भक्षयितुं यतो वयं क्षुत्तृडर्दिताः॥ अत एवं चिनेति कृपया मा रक्षतेत मैके अत एनं जक्षध्वं भक्षयतेति ब्रुवंतः॥ जक्ष भक्षहसनयोरिति धातुः॥२०॥ देवो ब्रह्मा संविग्नो भीतः सन् मा मां भक्षयत॥ किंतु रक्षत॥ अहो हे यक्षरक्षांसि यूयं मे प्रजाः सुताः भविष्यथ जाः स्थ॥ एवं ब्रुवतस्ब्रह्मणो वाधवेद सामानानात्र स्वयं॥ तत्र येन जक्षध्वमित्यूचुः ते यक्षाः येत मा रक्षतेति ते राक्षसा इति तेषां यत्तत्र तिरंधकारमादि नाम सर्गस्माद्युपलक्षणं॥२१॥ प्रभया दीव्यतो देवतास्तमाने प्राप्ताः प्राः दैवतानां सृष्टिमाह सा

त्वरमाणुपसृष्टास्ते तं जग्धुमभिद्रुद्रुवुः॥ मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्यूचुः क्षुत्तृडर्दिताः॥
२०॥ देवस्तानाह संविग्नो मा मां जक्षत रक्षत॥ अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं बभूविथ॥
२१॥ देवताः प्रभया या या दीव्यन्प्रमुखतोऽसृजत्॥ ते अहार्षुर्देवयंतो विसृष्टां तां
प्रभामहः॥२२॥ देवोऽदेवाञ्जघनतः सृजति स्मातिलोलुपान्॥ त एनं लोलुपतया
मैथुनायाभिपेदिरे॥२३॥ ततो हसन्स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः॥ अन्वीयमा
नस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत्॥२४॥ स उपव्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिं॥
न्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनं॥२५॥ पाहि
मां परमात्मंस्ते प्रेषणेनासृजं प्रजाः॥ ता इमा यभितुं पापा उपाक्रामंति मां प्रभो॥२६

दिवः क्रीडनात्ताः प्रभवतः प्राधान्येनासृजत्॥ ते देवा देवता इति स्त्रीत्वेन निर्दिष्टा नामपर्ययमात्रविवक्षया न तु इति पुंस्त्वेन प्रतिनिर्देशः॥ एवं यक्षरक्षांसीत्यपि ज्ञेयं॥ तेन विसृष्टां त्यक्तां प्रभामहः दिवसरूपां स्त्रीं देवयंतः क्रीडयंतः॥ अहार्षुः जगृहुः॥२२॥ अदेवानिति छेदः॥ सजघनात् असुरानसृजत इति स्मृते॥ अतिलोलुपान् स्त्रीलंपटान्॥ अभिपेदिरे प्राप्ताः॥२३॥ परापतत् पलायत॥२४॥ भक्तानामनुरूपमात्मानं दर्शयतीति॥ तथा तत्स्वरूपं ज्ञमः॥२५॥ पाहीति द्वाभ्यां प्रार्थितवान्॥ यभितुं मै

पुस्तकसंख्या ५४

विंशोवरा इत्यन्तमादिप्रवचनादस्यादितः॥ सर्गोत्पत्त्यारंभ्य तेन वक्तुमन्वयं प्रस्तुतं मनोः प्रतिष्ठ्यास्यानमध्या
स्य मायाध्यासौ तेनेत्येतमहर्षिणा प्युक्तं॥ अवरमर्वाचीनं येषां तेषामी मध्ये ल्ली नानोमार्गापतिरोमायकामि
हाराणि हृतवान्॥ अर्वाचीनान्स्वागणानः कैरुपायैः सृष्टवानित्यर्थः॥१॥ विदुरमैत्रेयसंवादेन तत
त॥ तास्मतनइतितमेव संवादं प्रपृच्छ स्माह॥ ततेतिपंचभिः श्रीकृष्णसहृत्येहेतुः॥ परंतु यौधनादि
भिरपसैः सहितमग्रजेष्ठतराष्ट्रमवृवान्॥ कृतावमराय इतिहेतोः श्रीकृष्णोक्तमंत्रानादृतात्॥ परस्त

शौनक उवाच॥ मही प्रतिष्ठामध्यास्य सौते स्वायंभुवो मनुः॥ कान्यन्वतिष्ठद्द्वाराणि मार्गाया
वरजन्मनां॥१॥ क्षत्ता महाभागवतः कृष्णस्यैकांतिकः सुहृत्॥ यस्तत्याजाग्रजं कृष्णे सापत्य
मघवानिति॥२॥ द्वैपायनादनवरो महित्वे तस्य देहजः॥ सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चा
प्यनुव्रतः॥३॥ किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थसेवया॥ उपगम्य कुशावर्त आसीनं तत्त्ववि
त्तमं॥४॥ तयोः संवदतोः सूत प्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः॥ आपो गांगा इवाघघ्नीर्हरेः पादांबुजाश्र
याः॥५॥ ता नः कीर्तय भद्रं ते कीर्तन्योदारकर्मणः॥ रसज्ञः को नु तृप्येत हरिलीलामृतं पिब
न्॥६॥ एवमुग्रश्रवाः पृष्ट ऋषिभिर्नैमिषायनैः॥ भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तानाह श्रूयतामि
ति॥७॥

स्माह॥७॥ अनवरः अन्यूनः महित्वे महिम्नि॥३॥ कुशावर्ते गंगाद्वारे॥४॥ यत्किमपि पृष्टवं
तं॥ किं तत्र वेत्ति चेत्तत्राह॥ तयोरिति॥ अघघ्नीः अघघ्न्यः अनेकधा प्रवृत्ताः॥५॥ कीर्तन्यानि कीर्तना
र्हाणि उदाराणि कर्माणि यस्य हरेः॥६॥ एवमिति व्यासवाक्यं॥ उग्रश्रवाः॥ रोमहर्षणपुत्रः नै
मिषमयनं आश्रयो येषां॥ अर्पितमध्यात्मं मनो येन॥७॥

गोद्धरणं लीलां हिरण्याक्षं चावज्ञया हतं निशम्य भारतो विदुरः ॥ ८ ॥ यस्मात्त्वमव्यक्तमार्गवित् ॥ ब्रह्म
णो वा विशेषणम् ॥ ९ ॥ यत् जगत् अभावयन् उत्पादयामासुः ॥ १० ॥ सद्वितीयाः सभार्याः स्वतंत्रा भा
र्यानपेक्षाः कर्मसु प्रजासर्गादिषु संहताः परस्परानपेक्षाः इदं जगत् ॥ ११ ॥ ब्रह्मा किमारभतेति प्र
श्नस्य पक्षादीन्सृष्टवान् इत्युत्तरं वक्ष्यन् पूर्वोक्तां सृष्टिमनुस्मारयति ॥ दैवेनेति सप्तभिः मन्वादि

सूत उ० ॥ हरेर्धृतक्रोडतनोः स्वमायया निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात् ॥ लीलां हिरण्याक्ष
मवज्ञया हतं संजातहर्षो मुनिमाह भारतः ॥ ८ ॥ विदुर उ० ॥ प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजास
र्गे प्रजापतीन् ॥ किमारभत मे ब्रह्मन् प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गवित् ॥ ९ ॥ ये मरीच्यादयो विप्रा
यस्तु स्वायंभुवो मनुः ॥ ते वै ब्रह्मण आदेशात्कथमेतदभावयन् ॥ १० ॥ सद्वितीयाः कि
मसृजन्स्वतंत्रा उत कर्मसु ॥ आहोस्वित्संहताः सर्व इदं स्म समकल्पयन् ॥ ११ ॥ मैत्रेय उवाच
दैवेन दुर्वितर्क्येण परेणानिमिषेण च ॥ जातक्षोभाद्भगवतो महानासीद्गुणत्रयात् ॥ १२ ॥

प्रश्नानां हृत्तराध्यायमारभ्योत्तरं भविष्यति ॥ दुर्वितर्क्येण दैवेन जीवादृष्टेन परेण प्रकृत्यधि
ष्ठात्रा महापुरुषेणानिमिषेण कालेन च हेतुना भगवतो निर्विकारात् ॥ जातक्षोभं यद्गुण
त्रयं प्रधानं तस्मान्महानासीत् ॥ तदुक्तं तंत्रे ॥ विष्णोस्त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः ॥ प्रथ
मं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वंडसंस्थितं ॥ तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यत इति ॥ १२ ॥

हिंस्राः क्षिपिभिंधीयेवंभूताः प्रतिवैशसास्ताश्च ताः स्तगाः वाचउत्सृष्टास्त्यैव वाक्यसमाप्तिः ॥ २१ ॥ प्रादुष्कृताना
मिति प्रकटितस्य मायानां विनाशायेत् ॥ विनाशनमिति पाठे ॥ यथा कृतैव षष्ठी चीर्णा सवनादिपादा
पुसयतस्मृतिरित्यर्थः ॥ तयोर्यस्य पादा उतिक्रमेः ॥ २२ ॥ भर्त्तुरादेशं तत्रतौ भगवान् हनिष्यतीत्येवंभू
त ॥ २३ ॥ उपगूहमानः बाह्वोरंतर्निधाय पीडयन् ॥ २४ ॥ प्रहतं न जानन्त्वाष्ट्रं वृत्रं मरुत्पतिरिंद्रः ॥ २५

बहुभिर्यक्षरक्षोभिः पत्तिमद्रथकुंजरैः ॥ आततायिभिरुत्सृष्टा हिंस्रा वाचोतिवैशसाः ॥ २१ ॥ प्रादुष्कृ
तानां मायानामासुरीणां विनाशयत् ॥ सुदर्शनास्त्रं भगवान्प्रायुंक्त दयितं त्रिपात् ॥ २२ ॥ तदा दितेः
समभवत्सहसा हृदि वेपथुः ॥ स्मरंत्या भर्त्तुरादेशं स्तनाच्चासृक्प्रसुस्रुवे ॥ २३ ॥ विनष्टासु स्वमा
यासु भूयश्चाव्रज्य केशवं ॥ रुषोपगूहमानोमुं ददृशेवस्थितं बहिः ॥ २४ ॥ तं मुष्टिभिर्विनिघ्नंतं व
ज्रसारैरधोक्षजः ॥ करेण कर्णमूलेहन्यथा त्वाष्ट्रं मरुत्पतिः ॥ २५ ॥ स आहतो विश्वजिता ह्यव
ज्ञया परिभ्रमद्गात्र उदस्तलोचनः ॥ विशीर्णबाह्वंघ्रिशिरोरुहोपतद्यथा नगेंद्रो ललितो नभ
स्वता ॥ २६ ॥ क्षितौ शयानं तमकुंठवर्चसं करालदंष्ट्रं परिदष्टदच्छदं ॥ अजादयो वीक्ष्य शशंसुरा
गता अहो इमं को नु लभेत संस्थितिं ॥ २७ ॥ यं योगिनो योगसमाधिना रहो ध्यायंति लिंगादस
तो मुमुक्षया ॥ तस्यैष दैत्यर्षभः पदाहतो मुखं प्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्ज ह ॥ २८ ॥ एतौ तौ पार्षदा
वस्य शापाद्यातावसद्गतिं ॥ पुनः कतिपयैः स्थानं प्रपत्स्येते ह जन्मभिः ॥ २९ ॥

पतितोऽभ्रमत ॥ गात्रं शरीरं यस्य ॥ उदस्ते उद्गते निर्गते लोचने यस्य ॥ विशीर्णा बाह्वादयो यस्य ॥ नगें
द्रो महाद्रुमः । ललितः उन्मूलितः ॥ नभस्वता वायुना ॥ २६ ॥ संस्थितिं मृत्युं ॥ २७ ॥ असतस्त्याज्यात्पि
लिंगशरीरात् ॥ मोक्षमिच्छया ॥ वराहस्य सुरर्षपादयोरेव करतलात् ॥ कथं हन्निति पदाहत इत्यु
तिवाविरुद्धम् ॥ २९ ॥ ॥

भा०
टी०
८

अखिलदेवतानां तेन देवविस्तारायकारणाय निवा ॥ अहं त्वदः मर्मभेत्ता ॥२९॥ सादयित्वा हत्वा स्वर्थः पुष्कर विष्टरादिभिः ब्रह्मादिभिः संस्तुतः ॥३१॥ यथानूक्तं गुरुभ्यः श्रुतं मयाद्य वादि तव कथितं ॥ हे सुमित्र ॥ यथा येन प्रकारेण ॥३२॥ हे द्विज शौनक ॥३३॥ कथाश्रवणकृत ॥३४॥ भक्तिमार्गेण पूतानामपि दुर्लभं ॥ अन्यथा देवानामपि दुर्लभ इति तत्कथाश्रवणेन कस्मादानंदो न स्यादित्याह ॥ यदर्थ विहाय ॥ उ

देवा ऊचुः ॥ नमो नमस्तेखिलयज्ञतंतवे स्थितौ गृहीतामलसत्त्वमूर्तये ॥ दिष्ट्या हतोयं जगतामरुंतुदस्त्वत्पादभक्त्या वयमीश निर्वृताः ॥३०॥ मैत्रेय उ० ॥ एवं हिरण्याक्षमसह्यविक्रमं स सादयित्वा हरिरादिसूकरः ॥ जगाम लोकं स्वमखंडितोत्सवं समीडितः पुष्करविष्टरादिभिः ॥३१॥ मया यथानूक्तमवादि ते हरेः कृतावतारस्य सुमित्र चेष्टितं ॥ यथा हिरण्याक्ष उदारविक्रमो महामृधे क्रीडनवन्निराकृतः ॥३२॥ सूत उ० ॥ इति कौषारवाख्यातामाश्रुत्य भगवत्कथाम् ॥ क्षत्तानंदं परं लेभे महाभागवतो द्विज ॥३३॥ अन्येषां पुण्यश्लोकानामुद्दामयशसां सतां ॥ उपश्रुत्य भवेन्मोदः श्रीवत्सांकस्य किं पुनः ॥३४॥ यो गजेंद्रं झषग्रस्तं ध्यायंतं चरणांबुजं ॥ क्रोशंतीनां करेणूनां कृच्छ्रतोमोचयद्द्रुतं ॥३५॥ तं सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः ॥ कृतज्ञः को न सेवेत दुराराध्यमसाधुभिः ॥ यो वै हिरण्याक्षवधं महाद्भुतं विक्रीडितं कारणसूकरात्मनः ॥ शृणोति गायत्यनुमोदतेंजसा विमुच्यते ब्रह्मवधादपि द्विजाः ॥३७॥ एतन्महापुण्यमलं पवित्रं धन्यं यशस्यं पदमायुराशिषां ॥ प्राणेंद्रियाणां युधि शौर्यवर्धनं नारायणोंते गतिरंग शृण्वतां ॥३८॥ इति तृतीये एकोनविंशः १९

यो ग्राहः क्रोशंतीनां सतीनां मिलितकृपालत्वमुक्तं संकटात् मोचयत् ॥३५॥ कारणेन पृथ्व्युद्धरणादिना सूकररूपस्य भगवतः ॥३७॥ एतद्धरेर्विक्रीडितं शृण्वतामंते श्रीनारायणो गतिर्भवति । महापुण्यं स्वर्गादिप्रदं भवति ॥ अलं पवित्रमतिशयेन शोधकं धन्यं धनावहं यशस्यं कीर्तिकरं ॥ आयुष

सा स्वगदया तेन हता ॥ ततो विद्युन्नामसती विद्युत्शिखा नाम् त्वा अपतद्देहे च ॥ तद्भगवत्करात्सनते ॥ पद्माना- भस्य स्याद्वृत्ता रेजे दमनेनापि संबंधः ॥ तदैत्य पौरुषे रेजे द्युतिवा ॥ लब्धती थीं लज्जा वसरः ॥ सचन बुद्धा- धेन प्रादुरत ॥ समानत्य पल्व भूवेति वाक भेदात्स्मरत्स्या पोन रुत्तो ॥ ४ ॥ अग्रसंभ्रमं विनेत्र स्वविष- तमानं ॥ विद्योवेणसंगाम्रवेतपति ॥ प्रनहिंदांतत्स्वभावमजानतोऽग्रासमनादासन्ना ॥ ५ ॥ सदैत्यलक्ष्म-

सा हृता तेन गदया भगवत्करात ॥ विद्युत्शिखा पतद्देजेन दह्नुतमिवाभवत ॥ ६ ॥ सततदालब्धनीर्थो पि नवबाधं तिरापुर्धं ॥ मानयन्स्वस्त्येय धर्म्यं विस्मृतेन प्रकोपवपत ॥ ७ ॥ नादयामप विद्यायाः सका- रेविनिर्गते ॥ मानयामास तद्धर्मे स्वनाभं वासरहिः ॥ ८ ॥ तं वायविते हितिपुरायमेनस्वपावं स्व- स्थेन विपजमानं ॥ विज्ञावाचोः नद्विंदां खेचराणां नयासा सन्नालिते सुजह्नीति ॥ ९ ॥ सतं निशा- म्यातरयोगामयतोऽव्यवस्थितं पप्रपलाशलोचनं ॥ विलोकवामर्षपरिप्लुतेंद्रियो हर्षा स्वदेतद्धृ- दमादृणह्नुसन् ॥ १० ॥ कृपालदृष्ट्युतभौसं वदाणोदहृक्विव । अभिसमस्वगदयाहतो सीत्याह- हरि ॥ ११ ॥ पदा सव्येन तत्ता साधो भगवान्यज्ञसूकरः ॥ लीलया मिषतः शत्रोः प्राहरद्वातरं हसन् ॥ १२ ॥ आहू वायुधमाधत्स्व घटस्व त्वं जिगीषसि ॥ इत्युक्तः स तथा भूयस्ताडयन्व्यानदत्स्वरं शं ॥ १३ ॥ तां स आ- पततीं वीक्ष्य भगवान्समवस्थितः ॥ जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम् ॥ १४ ॥ स्वपौरु- षे प्रतिहते हतमानो महासुरः ॥ नैच्छद्गदां दीयमानां हरिणा विगतप्रभः ॥ १५ ॥

ततः कं निशामयच्छूलमग्रयतो व्यवस्थितं तु विलोक्य । अग्रमर्षेणकोपेन परिप्लुतानिंद्रियाणि यस्यासः प्राहराद्धस्वान ॥ १६ ॥ तदप्यैदहृन्निवसंचक्राणं मघवन्निवेति ॥ वलतः कोपाभावमाह ॥ हतोसि त्वा- तोसीति वालिवोर्थः ॥ १७ ॥ वानरेहसंवायुवेगां ॥ १८ ॥ तद्रवद्युमंजरुद्यतस्वेनेतमिच्छसि ॥ १९ ॥ हतो

विहृता

...१२९

भा
टी
६६

नेलन्नयोज्वलनसदृत ॥ लोलुपं ग्रसनमग्रंयत्ताघविसुमालस्य । अकार्यकरणात्वेहृष्टांतः विषसुहृ
त्पाभिचारंकुर्वनयथा ॥ ४४ ॥ अतः खेस्याकाशमध्येवकासतशोभमाने ॥ उद्दीर्णाउत्कटादीधितिर्दीप्ति
र्यस्यनिशातनेमिनातिशितधारेणहरिर्विद्विष्टोयथातार्क्ष्यस्यपतत्रमुक्तिंतेचिच्छेद ॥ देवाव्रिनिर्जिता
सनकलशांतयतागहदेनेद्रमयुक्तस्यवत्रस्यामोवस्पस्यानंदाननेपिच्छेमेकंसक्त । ययथांदृदृश्चिच्छे
नयाहविशिवेंमूलंनलज्वलनलोलुपं ॥ यस्यायथ्रनद्रूपायविसायाभिचरन्यथा ॥ ४५ ॥ नदेोत्र
सादैत्यमहास्मदर्पितेवकासदंतः खउदीर्णदीधितिः ॥ चक्रेणचिच्छेदनिशातनेमिनाहरिर्य
थातार्क्ष्यपतत्रमुज्झितं ॥ ४६ ॥ हक्रैःस्वमूलेबहुधाविशाहरेः मनेत्यविलीणशरोविमृतिमत
यहहदरोषः सकठोरमुष्टिनानदन्प्रहत्यांतरधीयतासुरः ॥ ४७ ॥ तेनेत्थमाहृतःखजन्मेगवाना
दिसूकरः ॥ नाकंपतनमनाक्कापिस्वगाहनत्र्वद्गिम ॥ ४८ ॥ अयोरुधाहजन्मायोयोगमायेश्वरे
हरो ॥ योविलोकामजासतलामेतिरेश्यामपसंयमे ॥ ४९ ॥ प्रवबुर्वायवश्चंडास्तमः पांसवमेरयत
दिग्भ्योनिपेतुर्ग्रावाणःक्षेपणप्रहितारव ॥ ५० ॥ द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैः सविद्युत्स्तनयित्नुभिः
वर्षद्भिः पूयकेशासृग्विण्मूत्रास्थीनिचासकृत ॥ ५१ ॥ गिरयःप्रत्यदृश्यंतनानायुधमुचोनघ
दिग्वाससोयातुधान्यः शूलिन्योमुक्तमूर्धजाः ॥ ५२ ॥ इत्थिन्नेचनत ॥ यस्याखेप्रकाशान्तहत्स्यकाश
मानमित्यन्याभिसंबंधः ॥ ४४ ॥ अरा संतस्येति ॥ आविवक्रे ॥ तेनबहुधावक्रेच्छिन्नैः सतिप्रसेत्यग्रभि
श्वखेमातात्म ॥ हृदेरुरोवतःप्रहस्य ॥ ४५ ॥ मनमीवदपिकायमो ॥ ४६ ॥ असृजगतःउपसंयमंप्रलयं ॥ ४७ ॥
पांसहतेनमस्वबुर्वितवंतःक्षेपणीर्यंत्रैः ॥ ४८ ॥ नष्टोभगणोनक्षत्रसमूहोयस्यां ॥ अनेनदैत्यबलातिरेका
त ॥ ब्रह्मादन्नमुहूर्तानिक्रमोगम्यते ॥ अहिनक्षत्राणामसंभवात ॥ नानायुधानिमुंचंतीतितथायातुधा

जो

मन्मथहर्षस्तं ३

६६

घनेकाव्यसमस्यापूरणं पट्टिकावेत्रवाणविकल्पः ॥ तर्ककर्माणि तक्षणं वास्तुविद्या रूप्यरत्नपरीक्षा धा
तुवादः मणिरागज्ञानं आकरज्ञानं ॥ वृक्षायुर्वेदयोगाः मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः शुकसारिकाप्रला
पनं ॥ उत्सादनं ॥ केशमार्जनकौशलं ॥ अक्षरमुष्टिकाकथनं ॥ म्लेच्छविकल्पः देशभाषाज्ञानं ॥ पुष्पश
कटिकानिमित्तज्ञानं ॥ यंत्रमातृका ॥ मंत्रज्ञानं ॥ धारणमातृका मानसीकाव्यकथनं क्रिया ॥ अभिधा
नकोशछंदोज्ञानं ॥ क्रियाविकल्पः छलितकयोगाः वस्त्रगोपनानि द्यूतविशेषाः ॥ आकर्षक्रीडा बाल

द्विजस्तयोस्तं महिमानमद्भुतं संलक्ष्य राजन्नतिमानुषीं मतिं ॥ संमंत्र्य पत्न्या स महार्णवे मृतं पुत्रं
प्रभासे वरयां बभूव ॥ ३७ ॥ तथेत्यथारुह्य महारथौ रथं प्रभासमासाद्य दुरंतविक्रमौ ॥ वेलामुप
व्रज्य निषीदतुः क्षणं सिंधुर्विदित्वार्हणमाहरत्तयोः ॥ ३८ ॥ तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदी
यतामिह ॥ योसाविह त्वया ग्रस्तो बालको महतोर्मिणा ॥ ३९ ॥ समुद्र उवाच ॥ नैवाहार्षमहं देव दै
त्यः पंचजनो महान् ॥ अंतर्जलचरः कृष्ण शंखरूपधरोसुरः ॥ ४० ॥ आस्ते तेनाहृतो नूनं तच्छ्रुत्वा
सत्वरं प्रभुः ॥ जलमाविश्य तं हत्वा नापश्यदुदरेर्भकं ॥ ४१ ॥ तदंगप्रभवं शंखमादाय रथमाग
मत् ॥ ततः संयमनीं नाम यमस्य दयितां पुरीम् ॥ गत्वा जनार्दनः शंखं प्रदध्मौ सहलायुधः ॥ ४२ ॥
शंखनिर्ह्रादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः ॥ तयोः सपर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृंहितां ॥ ४३ ॥
उवाचावनतः कृष्णं सर्वभूताशयालयं ॥ लीलामनुष्ययोर्विष्णो युवयोः करवाम किं ॥ ४४ ॥

क्रीडनकानि ॥ वैनयिकानां वैयासिकानां च विद्यानां ज्ञानं विजयज्ञानं इति चतुःषष्टिकलाः ॥ छंद
यामासतुरुपलक्षितवंतौ ॥ प्रभासदेशे मृतं बालं वरयामास ॥ वेलामिति विदित्वा समुद्र इत्यध्याहारः
णमाजहार ॥ ३८ ॥ पंचजनस्तत्स्वरोहार्षीत् ॥ सच महात्मासाद्य इत्यर्थः ॥ ४० ॥ सपर्यां पूजां सर्वे
भूतानामाशया अंतःकरणानि आलयो निवासस्थानं ॥ ४४ ॥

श्री भा० द० पृ० १२४

तथाभूतमपि मदाज्ञापुरस्कारेणानयेत्यनेन दोषपरिहारः स्यादित्यर्थः ॥ तथेति प्राप्तानेकस्यैव संबोधनं ॥ गुरोर्नि
ष्क्रयः गुरुदक्षिणा युष्मद्विधयोः गुरोः मम कामानां मध्ये को नु कामोऽवशिष्यते ॥ न कोपीति ॥ हे वीरौ
गतिलवं इहोयस्य तेन पर्जन्यो मेघस्तद्वन्निनदो यस्य तेन ॥ नष्टमदृष्टं तस्मिन् लब्धं यन्नु यथाभिन्नाद्रव
ति ॥ ५० ॥ इति श्रीदशमस्कंधे भावार्थदीपिकायां पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ षट्चत्वारिंशके त्वोषमु

श्रीशुक उवाच ॥ गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबंधनं ॥ आनयस्व महाराज मच्छासनपुर
स्कृतः ॥ ४६ ॥ तथेति तेनोपानीतं गुरुपुत्रं यदूत्तमौ ॥ दत्त्वा स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमूचतुः ॥
४७ ॥ सम्यक्संपादितो वत्स भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः ॥ को नु युष्मद्विधगुरोः कामानामवशिष्य
ते ॥ ४८ ॥ गच्छतं स्वगृहं वीरौ कीर्तिर्वामस्तु पावनी ॥ छंदांस्ययातयामानि भवंत्विह परत्र च
॥ ४९ ॥ गुरुणैवमनुज्ञातौ रथेनानिलरंहसा ॥ आयातौ स्वपुरं तात पर्जन्यनिनदेन वै ॥ सम
नंदन् प्रजाः सर्वा दृष्ट्वा रामजनार्दनौ ॥ अपश्यंत्यो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव ॥ ५० ॥ इति श्री
भागवते दशमस्कंधे गुरुकुलनिवृत्तिर्नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
वृष्णीनां प्रवरो मंत्री कृष्णस्य दयितः सखा ॥ शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः ॥ १ ॥
तमाह भगवान्प्रेष्ठं भक्तमेकांतिनं क्वचित् ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्तिहरो हरिः ॥ २
गच्छोद्धव व्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह ॥ गोपीनां मद्वियोगाधिं मत्संदेशैर्विमोचय ॥ ३ ॥
उद्धवं प्रेष्यन्नङ्गिरायशोदानंदयोश्चके कुशलं कप्रोकापनोदनं ॥ कामचारेद्विज्ञातिः स्वव्यवस्था
निसयतः ॥ गुरोर्नानमनुप्राप्य सख्या गोपीरुपादिशत् ॥ गोपीनां सांत्वनमतिरहस्यं सत्यं विस्ता
र्यमिति तिन दर्ययमुद्धवं विशिनष्टि वृष्णीनामिति ॥ बुद्धिसत्तमो बुद्ध्यादिश्रेष्ठः ॥ १ ॥ रामानुजायनमो
नमः ॥ २ ॥

१२४

सिद्धाः सर्वाः कृष्णरामाभ्यां गतो निवृत्तो ज्वरो येषां ते ||१७|| सदयस्मितं वीक्षणं यस्मिंस्तत् || प्रवयसो वृद्धा अ
पि || अतिशयितं बलमोजश्च येषां ते भृशमात्मनोप्यधिकेन पोषितौ न चाश्चर्यमित्याह || पित्रोरिति || आ
त्मनो देहादपि आत्मजेष्वभ्यधिका प्रीतिरिति देवकीवसुदेवयोः || पुत्रेषु वात्सल्यं ज्ञापित्वापि त्वपि वा
च मित्याह || स पितेति || सव्रजं व्रजवासिभिः सहितं कुप्यानि सुवर्णरजताभिन्नकांस्यादिपात्राणि

कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः || गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः ||१७|| वी
क्षंतोऽहरहः प्रीता मुकुंदवदनांबुजं नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणं ||१८|| तत्र प्रव
यसोप्यासन्युवानो तिबलौजसः || पिबंतोक्षैर्मुकुंदस्य मुखांबुजसुधां मुहुः ||१९|| अथ नंदं
समासाद्य भगवान्देवकीसुतः || संकर्षणश्च राजेंद्र परिष्वज्येदमूचतुः ||२०|| पितर्युवाभ्यां स्नि
ग्धाभ्यां पोषितौ लालितौ भृशं || पित्रोरभ्यधिका प्रीतिरात्मजेष्वात्मनोपि हि ||२१|| स पिता सा
च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् || शिशून्बंधुभिरुत्सृष्टानकल्पैः पोषरक्षणे ||२२|| यात यूयं
व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् || ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखं ||२३|| एवं सां
त्वय्य भगवान्नंदं सव्रजमच्युतः || वासोलंकारकुप्याद्यैरर्हयामास सादरं ||२४|| इत्युक्तस्तौ प
रिष्वज्य नंदः प्रणयविह्वलः || पूरयन्नश्रुभिर्नेत्रे सह गोपैर्व्रजं ययौ ||२५|| अथ शूरसुतो रा
जन्पुत्रयोः समकारयत् || पुरोधसा ब्राह्मणैश्च यथावद्द्विजसंस्कृतिम् ||२६|| नभ्योदाहृति
नृपभृत्तिभिः पुरोधसा गर्गाचार्येण द्विजसंस्कृतिमुपनयनं ||२६|| गावो भागाः रुक्मस्य माला विद्यते या
सां ताः स्वलंकृताः सवत्साः क्षौममालावतीः याः पूर्वं मनोदत्ताः आसन् || नापवादद्दत || नन्वताः कंसेनापहृताः स
त्या राजगोष्ठाद्दाहिकिर्द्द ताः कंसेनाधर्मतन्निति ||२८|| रामानुजाय नमः || ओंरामरामजी नमः || २८

गायत्रं व्रतं ब्रह्मचर्यं प्रकर्षेण भवं साभाव्यमिति शुभवैर्वस्तौ वौ प्रभवत्र सर्वज्ञौ॥ अतः सिद्धमलं ज्ञानं
प्रच्छादयंतौ नरेहितैः नरचेष्टितैः यथायथावत्॥ उपसाद्य प्राप्य गुरौ वृत्तिमनन्यां ग्राहयंतौ शिक्षयं
तौ॥ उपेतावुपगतौ सेवितवंतावित्यर्थः॥ ३१॥ शुद्धो भावो यासु ताभिरनुवृत्तिभिः सांगोपनिषदः
अंगानि शिक्षादीनि तैरुपनिषद्भिश्च सहितान्॥ सरहस्यं मंत्रदेवताज्ञानसहितं॥ धर्मान् मन्वादि
धर्मशास्त्राणि न्यायपथान् मीमांसादीन्॥ आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां षड्विधां॥ संधिविग्रहो यानमा

ततश्च लब्धसंस्कारौ द्विजत्वं प्राप्य सुव्रतौ॥ गर्गाद्यदुकुलाचार्याद्गायत्रं व्रतमास्थितौ॥ २९॥
प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ जगदीश्वरौ॥ नान्यसिद्धामलज्ञानं गूहमानौ नरेहितैः॥ ३०॥ अ
थो गुरुकुले वासमिच्छंतावुपजग्मतुः॥ काश्यं सांदीपनिं नाम ह्यवंतिपुरवासिनं॥ ३१॥
यथोपसाद्य तौ दांतौ गुरौ वृत्तिमनिंदितां॥ ग्राहयंतावुपेतौ स्म भक्त्या देवमिवादृतौ॥ ३२॥
तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः॥ प्रोवाच वेदानखिलान्सांगोपनिषदो गुरुः
॥ ३३॥ सरहस्यं धनुर्वेदं धर्मान्न्यायपथांस्तथा॥ तथा चान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च षड्वि
धां॥ ३४॥ सर्वं नरवरश्रेष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्तकौ॥ सकृन्निगदमात्रेण तौ संजगृहतुर्नृप
॥ ३५॥ अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयत्तौ तावतीः कलाः॥ गुरुदक्षिणयाचार्यं छंदयामासतुर्नृप

सनं द्वैधमाश्रयश्चेति॥ एवं षड्विधां राजनीतिं॥ सकृन्निगदमात्रेण सकृदुच्चारमात्रेण॥ तावतीः
चतुःषष्टिकलाः ताश्च शैवतंत्रोक्ता लिख्यंते॥ यथा॥ गीतं वाद्यं नृत्यं नाट्यमालेख्यं विशेषक
कच्छेद्यं तंडुलकुसुमबलिविकाराः पुष्पास्तरणं दशनवसनांगरागाः मणिभूमिकाशय
नारचनं॥ उदकवाद्यं॥ उदकवाद्ये उदकसंघातः चित्रयोगा माल्यग्रथनविकल्पाः शेखरापीड्यो

साध्यात्मः अध्यात्मानींद्रियाणि तत्सहितः विराडिति सर्वत्र ॥९॥ अध्यात्मादिभेदं प्रपंचयितुमा
ह ॥ स्मरन्निति ॥ विज्ञापितं यावद्धलितेन जरहामेत्यादिरूपेण तेजसा विक्रमाः तथा तत् ॥ एवं करि
ष्यामीत्यालोचितवान् ॥ यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः ॥ विहृतये विविधवृत्तिलाभाय ॥१०॥ मेस्
नः शृणु ॥११॥ आयतनान्येवाह ॥ तस्याग्निरित्यादि चतुर्दशभिः ॥ आस्यं निर्भिन्नं ॥ इद्यज्ञानं पद

साध्यात्मः साधिदेवश्च साधिभूत इति त्रिधा ॥ विराट्प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च
स्मरन्विश्वसृजामीशो विज्ञापितमधोक्षजः ॥ विराजमतपत्स्वेन तेजसैषां विवृत्तये ॥१०॥
अथ तस्याभितप्तस्य कतिधायतनानि च ॥ निरभिद्यंत देवानां तानि मे गदतः शृणु ॥११॥
तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोविशत्पदं ॥ वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययासौ प्रतिपद्यते ॥१२॥
निर्भिन्ने तालु वरुणो लोकपालो विशद्धरेः ॥ जिह्वयांशेन च रसं ययासौ प्रतिपद्यते ॥१३॥
निर्भिन्ने अश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदं ॥ घ्राणेनांशेन गंधस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥१४॥
निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालो विशद्विभोः ॥ चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥१५॥
निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोनिलो विशत् ॥ प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते
कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः ॥ श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते ॥१६॥

स्वस्थानं ॥ स्वांशेन शक्त्या वाचा सहाविशत् ॥ असौ जीवः वक्तव्यं प्रतिपद्यते आह उच्चारयती
त्यर्थः ॥ सर्वत्र यन्निर्भिन्नं तदधिष्ठानं ॥ अग्न्यादि प्रविश्यमानं तदधिदैवं वागादींद्रियं तत्तद्योग्यं तमध्या
त्मं प्रतिपत्तव्यमधिभूतं ॥१२॥ हरेर्विराजः ॥१३॥ त्वष्टा आदित्यः ॥१४॥ प्राणेनेति प्राणवद्देहव्यापिना

चेष्टारूपेणक्रियाशक्त्याकर्मतेषांक्रियांज्ञानशक्तिः जीवनामदृष्टंच ॥ ३ ॥ प्रबुद्धंकर्मक्रियाशक्ति
र्येषांसः त्रयोविंशतेर्गणः दैवेनेश्वरेणचोदितः मात्राभिरंशैरधिपुरुषंविराड्देहमजनयत ॥ जन
नमेवाह ॥ ४ ॥ परमेश्वरेणविश्वसृजांतत्वानांगणः मात्रयाचुक्षोभपरिणतः ॥ नसर्वात्मनाय
स्मिंल्लोकाः स्थिताः सपुरुषः योपिपुरुषवद्धसर्वः ॥ ५ ॥ अंडकोशेत्रसांतरमध्येसर्वैः सत्वैरवसापि
भिर्जीवैः सहितः ॥ ६ ॥ गर्भः कार्यरूपोविराड्देवशक्तिर्ज्ञानशक्तिः सयथाएकधाहृदयावच्छिन्न

सोनुप्रविष्टोभगवांश्चेष्टारूपेणतंगणं ॥ भिन्नंसंयोजयामाससुप्तंकर्मप्रबोधयन् ॥ ३ ॥
प्रबुद्धकर्मादैवेनत्रयोविंशतिकोगणः ॥ प्रेरितोजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषं ॥ ४ ॥
परेणविशतास्वस्मिन्मात्रयाविश्वसृग्गणः ॥ चुक्षोभान्योन्यमासाद्ययस्मिंल्लोकाश्चराच
राः ॥ ५ ॥ हिरण्मयःसपुरुषःसहस्रपरिवत्सरान् ॥ अंडकोशउवासाप्सुसर्वसत्वोपबृंहितः
॥ ६ ॥ सवैविश्वसृजांगर्भोदेवकर्मात्मशक्तिमान् ॥ विबभाजात्मनात्मानमेकधादशधा
त्रिधा ॥ एषह्यशेषसत्वानामात्मांशःपरमात्मनः ॥ आद्योवतारोयत्रासौभूतग्रामोविभा
व्यते ॥ ८ ॥

चैतन्यरूपेणकर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः तयादशधाप्राणरूपेणप्राणादयः पंच
नागः कूर्मश्चकृकरोदेवदत्तोधनंजयइत्येतेपंचएववृत्तिभेदेनदशविधःप्राणः आत्मश
क्तिर्भोक्तृशक्तिः तयाध्यात्मादिभेदेनत्रिधात्मानंविविक्तंकृतवान् ॥ एवंविभागसामः
र्थ्यंतस्योक्तंवमाह ॥ एषहीति ॥ ८ ॥ अशेषसत्वानांप्राणिनामात्माहसीनां तदंशत्वात् ॥ अ
द्योजीवः अवतारस्तेनोक्तिस्तस्मिन्नारायणाविर्भावाभिप्रायेणपूर्वश्लोकार्थंविवृणोति ॥ ८ ॥

भा
रती
२२

हृतयः परिणामाः ॥ २४ ॥ एतदेव प्रपंचयति द्वाभ्यां ॥ अस्मिन्निति केनचु जिनेन ॥ परात्मव्यवहारे ॥ पणांते पाभृ
दिनात्मवहरतीति परार्थामतृष्णाः ॥ तानेव येन तु पकरणामनुनाये गवादयः तेपि पश्चरामपेदिरे २५
तृतीयेन मः तृतीयेन नामसेन ॥ उभयोर्द्यावापृथिव्योरंतरं समंधो व्योम अंतरिक्षं ॥ तदेव भगवतो
नाभिलामाश्रिता ॥ रुद्रपार्षदाः ॥ रुद्रस्य पार्षदानां भूतादीनां गणाः ॥ २६ ॥ अवर्तत महत्तमं अस्त्रवेदः
पस्तु उक्तस्व स्वतात ॥ श्रुतो द्भवत्तात ॥ वर्णानां पुण्यैः पुण्यमिव प्रथमः श्रुतस्थानम् ॥ सोपि श्रुत्वानोव
नतेस्य तु पंगः अध्यापनादिनाद्यायणस्य वेदाहृतिः ॥ नयातृस्मासस्य ॥ ब्राह्मणो गुरुस्तनोतनस्य

प्रीतिलोकस्य धौर्यं राजपंजां स्वलाभेरूढ्य पयत ॥ गुणानां हृतयो येभ्य प्रतीपं ते सुरादयः २४
यास्मिन्नितिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे ॥ परां रजः स्वभावेन पराणयो ये च तानत्र २५
तार्तीयेन स्वभावेन भगवन्नाभिमाश्रिताः ॥ उभयोरंतरं व्योम ये रुद्रपार्षदां गणाः २६
मुखतोवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरूद्वह ॥ यत्तत्स्मत्वाद्वर्णानां मुख्यो भूद्ब्राह्मणो गुरुः २७
बाहुभ्योवर्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः यो जातस्त्रायते वर्णान्पौरुषः कंटकक्षतात् २८
विशोवर्तन्त तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः वैश्यस्तदुद्भवो वार्त्तां नृणां यः समवर्तयत २९

र्थः एवमुक्तरसवर्णये पिल्लातनमम २७ स्वेपालन रूपा वृत्तिः तत्स्य मनु अंतः अतु स्त
तु त्रियो बाहुभ्यो वर्तत रसर्थः तदनु ब्रतमवाह यः इति यो रुष्टः पुरुषविस्रो वर्णाः कंटका
द्याराद्यसले भ्योयत्ततस्मत्र पद्रवलसाद्यापते रक्षति २८ विशां कृष्यादिव्यवसायाः लोकस्य
वृत्तिकरीः जीविका हेतवः तस्य विभोरूर्वोः प्रवृत्ताः तदुद्भवः कृतः वार्तां जीविकायः स्वह
स्तेसंपादितवान् २९ ॥

त्वचं चर्मेति ओषधीः ओषधयः त्वगिन्द्रियस्यैव स्थानभेदेन विषयद्वयं कंडूः स्पर्शश्च ॥ तत्र वायुं नामभेदो
देवताभेदश्चेति ॥ द्वितीयपक्षे यथाव्याख्यातं ॥१९॥ कः प्रजापतिः ॥२०॥ स्वः पतिः स्वर्गपतिः वार्त-
याकृषिवाणिज्यादिरूपया ॥ वृत्तिं जीविकाम् ॥२१॥ विक्रियां संकल्पादिरूपां ॥२४॥ आत्मानमहंकारं

त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः ॥ अंशेन रोमभिः कंडूं यैरसौ प्रतिपद्यते ॥१८॥
मेढ्रं तस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् ॥ रेतसांशेन येनासावानंदं प्रतिपद्यते ॥१९॥
गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशत् ॥ पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते ॥२०॥
हस्तावस्य विनिर्भिन्नाविंद्रः स्वर्पतिराविशत् ॥ वार्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते ॥२१॥
पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विष्णुराविशत् ॥ गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते ॥२२॥
बुद्धिं चास्य विनिर्भिन्नां वागीशो धिष्ण्यमाविशत् ॥ बोधेनांशेन बोद्धव्यं प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥२३॥
हृदयं चास्य निर्भिन्नं चंद्रमा धिष्ण्यमाविशत् ॥ मनसांशेन येनासौ विक्रियां प्रतिपद्यते ॥२४॥
आत्मानं चास्य निर्भिन्नमभिमानोऽविशत्पदम् ॥ कर्मणांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते ॥२५॥
सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं महान्धिष्ण्यमुपाविशत् ॥ चित्तेनांशेन येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्यते ॥२६॥

अभिमन्यते अनेनेत्यभिमानो रुद्रः कर्मणा ॥ अहमिदं मया कर्तव्यमिति क्रियया ॥२५॥ सत्त्वमिति बुद्धि-
चित्तयोरभेदेन निर्देशः ॥ महानिति ब्रह्मा चित्तेन ॥ चेतनया ॥ विज्ञानं कौशलमाह ॥ एषां संयति
२५॥ २६॥ ॥

भा
टी
२२

नचात्मनोवस्तुतोनिर्वैधःकर्तव्यःब्रह्मणोपिह्यविज्ञेयत्वादित्याह ॥ आत्मनोहरेर्महिमायोगविपक्के
याधियासंवत्सरसहस्रांतेपि ॥ आदिकविनाब्रह्मणापिकिमवसितोनइतिकाकुः अतएवतावानिति
निरस्तानपवेत्युक्तं ॥ ३८ ॥ यस्मात्स्वयमपिआत्माहरिः आत्मवर्त्मस्वमायागतिमंतावदितिनवे
द ॥ अनंतत्वात् ॥ अतोहंतस्मैकेवलंनमस्करोमीत्याहयत इति ॥ ४० ॥ यस्मात्तानामप्राप्तावाचो

आत्मनोवसितोवत्समहिमाकविनादिना ॥ संवत्सरसहस्रांतेधियायोगविपक्वया
३९ ॥ अतोभगवतोमायामायिनामपिमोहिनी ॥ यत्स्वयंचात्मवर्त्मात्मानवेदकिमुतापरे
४० ॥ यतोप्राप्यनिवर्तंतेवाचश्चमनसासह ॥ अहंचान्यइमेदेवास्तस्मैभगवतेनमः ॥ ४१
इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ शुक उवाच ॥ एवं
ब्रुवाणंमैत्रेयंद्वैपायनसुतोबुधः प्रीणयन्निवभारत्याविदुरःप्रत्यभाषत ॥ १ ॥

विमनसासहनमप्राप्यैवनिवर्तंतेनतुज्ञेयत्वात् । नकेवलंवाङ्मनसी । अहंअहंकारस्या
धिष्ठाता ॥ रुद्रोपि ॥ इमेइंद्रियाधिष्ठातारोदेवाश्चसेव ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवतभावा-
र्थदीपिकायांतृतीयस्कंधेषष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ सप्तमेसंशयच्छेदिप्रतिनेयमुनेर्वचः । पु
नःतत्त्वार्थकृतानानाप्रश्नाःसमग्रहीरिताः ॥ १ ॥

तस्यां निमित्तभूतायां यस्य वृत्त्या हरिः स्वयमेव तुष्यते ॥ ३३ ॥ यद्यस्माज्जाताः तं गुरुत्वाज्जनकत्वात् स्व
तिशुद्धत्वाच्च हरेराराधनं तेषां परो धर्म इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ भोः क्षत्तः दैवकर्मात्मरूपिणः कालकर्मस्वभाव
शक्तिमतः भगवतो योगमायाबलेनोज्जृम्भितमेतद्धि तद्रूपं उपाकर्तुं साकल्येन निरूपयितुं
कः श्रद्दध्यादिच्छेत ॥ इच्छन्नपि वा कात्स्न्येन निरूपणे न हि समर्थः ॥ ३५ ॥ अंग विदुर तथापि ॥ हरेः की

पद्भ्यां भगवतो जज्ञे शुश्रूषा धर्मसिद्धये ॥ तस्यां जातः पुरा शूद्रो यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः ॥ ३३ ॥
एते वर्णाः स्वधर्मेण यजन्ति स्वगुरुं हरिं ॥ श्रद्धयात्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाताः सहवृत्तिभिः ॥
एतत्क्षत्तर्भगवतो दैवकर्मात्मरूपिणः ॥ कः श्रद्दध्यादुपाकर्तुं योगमायाबलोदयं ॥ ३५ ॥
अथापि कीर्तयाम्यंग यथामति यथाश्रुतं ॥ कीर्तिं हरेः स्वां सत्कर्तुं गिरमन्याभिधासतीं ॥
॥ ३६ ॥ एकांतलाभं वचसो नु पुंसां सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः ॥ श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपा
कृतायां कथासुधायामुपसंप्रयोगं ॥ ३७ ॥

र्तिं कीर्तयामि ॥ यथाश्रुतं गुरुतः श्रुतत्वात् ॥ तदपि न सर्वात्मना ॥ किंतु यथामति स्वमत्यनु
सारेण ॥ अन्याभिधा हरिव्यतिरिक्ताभिधानं ॥ तया असतीं मलिनां स्वीयां वाचं सत्कर्तुं पवि
त्रीकर्तुं ॥ युक्तत्वादपि यथामति कीर्तने प्रवर्तो वा ॥ आवश्यकं केवलत्वमित्याह ॥ ३६ ॥ एकांत
तो लाभं नितरां निश्चितमाहुः ॥ श्रुतेः श्रोत्रस्य उपाकृतायां निरूपितायां ॥ उपसंप्रयोगं सन्निधापयं

भा
द टी
२४

देहान्तर इति ॥ योऽसौ देशादिभिः अविलुप्तावबोधः आत्मा जीवः ब्रह्मस्वरूपत्वात् ॥ स कथमनयाऽस्म
विषयायुक्ते तन्न देशतो दीपप्रभाया इव लोपो नास्ति सर्वगतत्वात् ॥ न कालतो विद्युत इव नित्य
त्वात् ॥ नावस्थातः स्मृतिवत् ॥ अविक्रियत्वात् ॥ न वस्तुतः स्वप्नवत् सत्यत्वात् ॥ नान्यतः घटादिवद् द्विती
यत्वात् ॥ एवमेतैः यस्य बोधो न लुप्येत ॥ स कथमजया युज्येत ॥ अज्ञाया वा अविद्यैव न मायायाः स्वाऽ
वबोधे न विरोधाभावात् ॥ १ ॥ किंच ब्रह्मरूपत्वादेव जीवस्य संसारोऽपि न विद्यते ॥ आक्षिपति सर्वदे
हेष्ववस्थितो भोक्तापि ॥ वस्तुतो भगवानपि चिद्रूपत्वेन तद्व्यतिरेकाभावात् ॥ एवं च सति अत्र मुः

देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः ॥ अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथं ॥ १ ॥
भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ॥ अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ॥ २ ॥ ए
तस्मिन्मे मनो विद्वन् खिद्यतेऽज्ञानसंकटे ॥ तन्नः पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ॥ शुक उ
स इत्थं चोदितः क्षत्रा तत्त्वजिज्ञासुना मुनिः ॥ प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्मयः ॥ ४ ॥
मैत्रेय उ ॥ सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते ॥ ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बंधनं ॥ ५ ॥
यदर्थेन विनामुष्य पुंस आत्मविपर्ययः ॥ प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकः ॥ ६ ॥

जीवस्य दुर्भगत्वमानंदादितिरोभावः कर्मभिर्हेतुभिः क्लेशो वा कुतः कर्मसंबंधाभावात् ॥ अस्
पार्थे ईश्वरस्यापि तत्संसर्गः स्यादिति भावः ॥ २ ॥ अज्ञानमेव संकटं दुःखं तस्मिन् ॥ तस्मान्नः संकटमलं
मोहं पराणुद अपाकुरु ॥ ३ ॥ चोदितः आतिमः स्मयन्निव ॥ आविष्कुर्वन्निव वस्तुतस्तु गतस्मयः ॥ ४ ॥
भगवतोऽचिन्त्यशक्तेरीश्वरस्य सेयं माया यन्नयेन तर्केण विरुध्यत इति यत् ॥ तर्कविरोधमेवानुवद
ति ॥ विमुक्तस्येव वस्तुतः विषयाऽवधनेकार्पण्यं चेति ॥ ५ ॥ अत्रोदाहरणमाह यदिति यथा अर्थेन शिरश्छे
दादिना विनापि उपद्रष्टुः स्वप्नसाक्षिणः मम देहं शिरश्छिन्नमित्यात्मविपर्ययः केवलं मायैव मा.

नीलियतेमहत् नहींश्वराकिंनप्रगीयतेमार ८

अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिता इत्यादिना मायागुणैर्लीलया भगवान् ॥ सृष्ट्यादि करोती
मेवं ब्रुवाणं ॥ १ ॥ भारत्या प्रार्थनारूपया प्रीणयन्निवेति ॥ अभिप्रायाज्ञानेनाक्षेपात् ॥ १ ॥ निर्विकार
स्य क्रिया निर्गुणस्य च गुणाः कथं लीलयेत्यस्ति ॥ प्रयोजनाभावं परिहरति न वस्तुविरोधमिति
भावः ॥ २ ॥ अर्भकवल्लीलापि न युज्यत इत्याह ॥ उद्यम इति प्रवर्तयतीति ॥ उद्यमो अर्भकस्य क्री
डायां प्रवृत्तिर्हेतुः कामोऽस्ति ॥ अन्यतस्तु वस्त्वन्तरेण बालान्तरप्रवर्तनेन वा तस्य क्रीडेच्छा भवति ॥ ईश्व
रस्य कथं कामः अन्यतः सदा निवृत्तस्य वासंगाद्द्वितीयस्य कथमन्यतः चिक्रीडिषेत्यर्थः ॥ ३ ॥ प
रोक्तं स्मरति सृष्ट्यादीन् यो विज्ञापितमथोद्दतं इत्यादिना ॥ अविद्योपाधेर्जीवस्य भोगार्थमी

विदुर उवाच ॥ ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ॥ लीलया वापि युज्येरन्निर्गु
णस्य गुणाः क्रियाः ॥ २ ॥ क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्य कामश्चिक्रीडिषान्यतः ॥ स्वतस्तृप्तस्य च कथं
निवृत्तस्य सदान्यतः ॥ ३ ॥ अस्राक्षीद्भगवान् विश्वं गुणमय्यात्ममायया ॥ तया संस्थापयत्येत
द्भूयः प्रत्यपिधास्यति ॥ ४ ॥

श्वरः सृष्ट्यादि करोतीति ॥ तद्व्याहतमेव वदति ॥ अस्राक्षीदिति ॥ गु
णमय्या ॥ आत्मनो जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमोहोत्पादिकया मायया न तु स्वरूपेण ॥ तदुक्तं
प्रथमे ॥ यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं ॥ परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्य
ते इत्यादिना ॥ अतश्च ततो भगवतो मायायामायिनामपि मोहिकेति ॥ संस्थापयति पालय
ति प्रत्यपिधास्यति प्रातिलोम्येन तिरोहितं करिष्यति ॥ यावान्तरे प्रातिलोम्येनात्मनि धा
पिष्यति ॥ एतच्च जीवस्याविद्याश्रयत्वे घटेत ॥ न तत्संभवतीत्याह ॥ ५

यस्मात्ततः साध्वेतद्व्याहृतं॥ किंतत्॥ हरेः शक्तिः याआत्ममायाजीवविषया॥ तदयनं तदाश्रयमेतत्
इमेभेनत्वादिकं भातीति॥ यद्यस्मात्त्वयि निरस्तेदादिवदपार्थमेव स्वभूतेमूलभूमेव॥ यस्मादस्यविश्व
समूलेस्यात्मानं विनाबहिर्नास्ति॥ १४॥ अस्यत्मात्सर्वेममसंशयोज्ञानरत्यादे॥ यश्चेति॥ मूढतमः
देहाद्यासक्तः बुद्धेः अहंतेः परमीश्वरेयासः तोउभौसुखमेधेतेयाभवति॥ तथापपंते जीवेतेहस्यार्थः स
मापद्धेश्याभावात॥ यस्तदुःखोउसंधानप्रपंचे निरासति॥ स्थानेदसंवेदनाभावाद्धान्तेनपाक्रो
तिमर्छितस्पतीत्यर्थः॥ १५॥ इदानीं तत्कृतार्थोस्मि यतस्त्वयासंशयच्छिन्नः केवलेचिन्ताउहति

साध्वेतद्व्याहृतं विद्वन्नात्ममायायनं हरेः॥ आभात्यपार्थं निर्मूलं विश्वमूलं न य
द्बहिः॥ १६॥ यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परंगतः॥ ताउभौ सुखमेधेते क्लिश्य
त्यंतरितो जनः॥ १७॥ अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रतीतस्यापि नात्मनः॥ तांचापि
युष्मच्चरणसेवयाहं पराणुदे॥ १८॥ यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विषः॥
रतिरासो भवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनार्दनः॥ १९॥ दुरापाह्यल्पतपसः सेवा
वैकुंठवर्त्मसु॥ यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो जनार्दनः॥ २०॥ ॥

देवानुशिष्टासापि युष्मत्प्रसादाद्विवर्तिष्यतइत्याह॥ नात्मनः प्रतात्मनः प्रपंचस्य॥ प्रतीतस्या
पि अर्थाभावमर्थोनास्ति॥ किंतत् प्रतीतिमात्रमपि युष्मच्चरणसेवयानिरस्यत्यजामीति
मयाहंपराणुदेअपनेष्यामीत्यर्थः॥ १८॥ मधुद्विषः पादयोः रतिरासः प्रेमोत्सवः तीव्रो दुर्वारः स्वा
भाविकः व्यसनं संसारमर्दयतीति॥ तथाप्यहो दुर्लभमात्मनमयेत्याह॥ १९॥ दुरापाह्यल्पभावे वैकुंठस्य
विष्णोः तत्त्वोकस्यवर्त्मसु मार्गेषु भक्तेषु महत्सु यत्र येषु महत्सु सेवया हरिकथाश्रवणमतो
हरेरवस्ततेन च देहानुसंधानमपि॥ निवर्त्तत इति भावः॥ अर्थान्तरं महत्त्वरतो महद्वर्त्मनि त्रिभिः

मतिर्बिंबिनस्यैव चंद्रमसो जलोपाधिकृतः कंपादिधर्मो दृश्यते॥ न त्वाकाशे स्थितस्य॥ तथा
नात्मनो देहादिधर्माः सत्वपि तदभिमानिनो दृश्यत आत्मनो॥ जीवस्यैव न त्वीश्वरस्येत्यर्थः॥११॥ न
त्विह तत्वयापायमाह॥ सर्वेग्रनात्मनो गुणाः तिष्ठंति धर्मेणवासुदेवानुकंपयापात सिन्नभक्तियो
गाख्येनैनतिरोधत्ते अहदृश्या भवति॥ प्रानैरिप्यतेन साधनानुसावेणेत्यर्थः॥१२॥ तर्हि सर्वानर्थनि
वृत्तिः कदेत्यपेक्षायामाह यदेंद्रियाणामुपरामो नैष्कल्ये दृश्यात्मन्येनयो सिद्धये॥ अथ्यात्मे
नरमैव॥ कृत्स्नस्य विलयमाद्रष्टृत्वातः संसमस्यैवेति॥ ननु पुनरहस्यानेभक्तियोगेन क्लेशानि
वृत्तिर्भवति॥१३॥ अशेषेति॥ गुणानामवतारश्रवणं चत्रात्मनि मनस्सिलन्नाश्रवण

यथानलेवहमसः कंपादिलक्षणो गुणाः॥ दृश्यते सत्वपि द्रष्टुरात्मनोनात्मनो गुणाः॥
११ सर्वेनिवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकंपया॥ भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह॥१२॥
यदेंद्रियोपरामोथ द्रष्टात्मनि परे हरौ॥ विलीयंते तदा क्लेशाः संसमस्यैव कृत्स्नशः॥१३
अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः॥ कुतः पुनस्तच्चरणारविंदपरा
गसेवारतिरात्मलब्धा॥१४॥ विदुरः॥ संछिन्नः संशयो मह्यं तव सूक्तासिना विभो उभय

कोत्तनापस्वधा सर्वे सध्याने किंतु नन्यायोक्तिः॥१५॥ त्रापि भगवन्मनो मे संप्रधावति
भिन्नेदत्रात्मनः कृतार्थतामाविष्करोति संछिन्न इति षड्भिः॥ विराड्रूपत्वाविशेषेपि कथमी
श्वरस्य जगत्कर्तृत्वादिकं कथं वा जीवस्य संसार इति यः संशयो ममासीत्॥ तत्व सूक्तासो
पपत्तिकं वाक्यमेवासिः खड्गः तेन संछिन्नः अतएवात्मनि मे मन उभयत्रापि ईश्वरस्यात्मत्वे जीव
पारतंत्र्ये जीवपारतंत्र्ये च संप्रधावति॥ सम्यक् प्रविशति॥ एवं चाविलक्षणावबोधरूपस्यात्म
नः कथमविद्यया बंधः अतो वा तन्निवृत्तिरिति संशयः॥ उभयत्रेति॥ बंधमोक्षयोश्चेत्यर्थः॥१५॥

भा
तृती
२९

रूपं लिंगं शीलं समाचारः स्वभावः प्रागदृष्टं ततो विकर्षणं विभागात् ॥१९॥ वितानानि विस्तारान् । नै
ष्कर्म्यस्य ज्ञानस्य तंत्रं उपायस्य च सांख्यस्य पंथा मार्गस्तेन वेत्तव्यः ॥२०॥ पाखंडमार्गाणां पंथानाः प्रवृत्तिः तद्वै
वैषम्यं ॥२१॥ निमित्तानि उपायान् ॥ परस्पराविरोधेन ॥२२॥ ग्रहादीनां कालचक्रेण संस्थितिः ॥२३॥ येन मा
र्गेण संतुष्येत ॥ येषामिति यावत् दानां ॥ अनापृष्टमिति ॥ अपृष्टमपि मद्योग्यं वक्तव्यमिति भावः ॥२६॥

वर्णाश्रमविभागश्च रूपशीलस्वभावतः ॥ ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणं ॥१९॥
यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभोः ॥ नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तंत्रं वा भगवत्स्मृतं ॥२०॥
पाखंडपथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनं ॥ जीवस्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ॥२१॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यविरोधतः ॥ वार्तायां दंडनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ॥२२॥
श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन् पितॄणां सर्गमेव च ॥ ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिं ॥२३॥
दानस्य तपसो वापि यच्चेष्टापूर्तयोः फलं ॥ प्रवासस्थस्य यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि ॥२४॥
येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः ॥ संप्रसीदति वा येषामेतदाख्याहि चानघ ॥२५॥
अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्तम ॥ अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ॥२६॥
तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः ॥ तत्रेमं क उपासीरन् क उ स्विदनुशेरते ॥२७॥ पु
रुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ॥ ज्ञानं च नैगमं यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनं ॥२८॥ नि
मित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघसूरिभिः ॥ स्वतो ज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव च ॥२९॥

प्रतिसंक्रमः प्रलयः तत्र प्रलये इमं परमेश्वरं शयानं राजानमिव चामरग्राहिणः के वा अनुशेरते
शयानमनुशयते ॥२७॥ पुरुषस्य संस्थानं जीवस्य तत्त्वं परमेश्वरस्य स्वरूपं ॥ येन ज्ञानेन तयोरेकोन
घाज्ञानं च नैगमं वेदोपनिषदं ॥२८॥ यानि सूरिभिः प्रोक्तानि तस्य ज्ञानस्य साधनानि निमित्तानि च
शेषं ॥ एतद्विनापि तस्य भगवती स्यादहमिति ॥२९॥

२९

दृष्ट इति ॥ विकारैरिंद्रियादिभिः सहितानित्युत्तरं पूर्वोक्तं ॥ २२ ॥ येनाजनेनस्थूलं सविशेषं सूक्ष्मं च माया ॥ यस्मि
न् विनाने विदितं न किंचि ॥ यच्चेति ॥ तस्मिन् विश्वं सर्वे लोकाः सविकाराः समं सं कोचेन ॥ २३ ॥ प्राणादयः पंच
नागादयः पंचेति एवं दशविधः प्राणः इंद्रियाणि अर्थाश्च इंद्रियाणि चेति षडक्तिः ॥ तद्वत् नाल
तंप्राणापान सहितः सर्वोपरि हृदक त्वात् ॥ प्राणसमनस्साहित्यं ॥ एवं त्रिधा त्रिविधः प्राणं तत्ये त्वितं तंतत्
तं सविभक्तीः च याणि विसर्गशाहवाक्याः ॥ २४ ॥ एवं यथा च देवे विश्वं तते आत्मा ॥ २४ ॥ एवमेतत्त्र

स्वष्ट्वाये महदादीनि सविकाराणि उत्क्रमात् ॥ तेभ्यो विशानसहस्यन्तसत्त्वप्राविशादिदं ॥
यमाहुस्तान्नमहस्यसहस्राक्षमहवाक्षकं ॥ यत्र विश्वं सर्वे लोकाः सविकाः संस्थाः सते ॥ २५ ॥ अ
स्मिन् दशविधः प्राणः सेंद्रियार्थेंद्रियसहितः ॥ तथैविनोपनेतावणां तद्दिमृतीवह स्वं नं ॥ २६
यत्र तु वैश्वपौर्वे च नरोभिः सहगोचनेः ॥ प्रजाविविधाः तन्त्यश्रासन्याभिरिहेनतं ॥ २७
प्रजापतीनां सप्ततिस्त्रिरूपेकान्यजापतीन ॥ संगोष्ठ्याः पुत्रसर्गोऽस्य मनस्तत्वेन सापिया
त ॥ २७ ॥ एते धामसपिवेंशास्त्रचवधात्र चरितानि च ॥ अयर्थयत्रयेलोकाः समेषिंधामना सते
२८ ॥ तेषां संख्या प्रमाणं च भूलोकस्य च वर्णाय ॥ निषेध्याश्चदेवानां सरीसृपपतत्रिणां
चरतं सगोसंस्थं रंगागर्भे स्वेदद्विजोद्भिदां ॥ २९ ॥ गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यन्तयाश्रयं

दृष्टोऽसौ येयो भगवान् किलेति ॥ परीक्षितस्सोतररनयाविदुरस्यैत्रेयसंवादः प्रस्तावितः अतस्ता
नेव विदुर एनं क्रतायप्रश्नानारभ्यावत्समाप्तिः प्रजापतीनां पतिः ब्रह्मेस्यादीनां वर्णयेति वक्त
माणेनान्वयः ॥ विज्ञापयेत्प्रत्यस्यत ॥ सर्गान्वविधान ॥ अत्र सर्गोऽस्त्र इत्यन ॥ ३० ॥ हस्तियापाप्या
त्मनसंख्यासंनिवेशं ॥ २८ ॥ सर्गाणां संयमं देवे विभागं गर्भे स्वेदद्विजोद्भिदां ॥ गाभीनराष्ट्रजाः ॥

स्कंधः श्री विष्णु सहस्र सौ १८

सेरा मुख्यांगकायां सेरद्विनाः उद्विष्टवेयां २८ सर्गाणां सौकर्ष्यत्कृतं २९

भा
टी
२०

त्वमेव विधिस्त्वं सीयमाश्रुयं वासुदेवसंज्ञं परमानंदरूपं ध्यानपथेनानुभूयवर्त्तमानं यं तं सर्वोत्क
र्षेणाभूतं यं तं प्रपन्नस्तं ग्रनुप्रवेक्षितेनेत्रांबुजसुकुले किं विडंनीलयं तेह कृपावलोकेन सन
कुमारादीनामभ्युदयार्थं ॥ ४ ॥ श्रुतीनां विशेषणं सार्धेन तत्प्रमाउदकेनार्हतीति ॥ श्रीभागवत
श्रवणार्थं सत्यलोकात्पातालेऽभ्यवतरन्तो निरंतरं गंगामार्गमयतपदावनीर्णा युनिभावः ॥ चरणा
वपथोयेनेयस्मिन्न्योयेनडु पस्थशांतोनमंतः कथंभूतेनतदाह ॥ यत्र यं प्रेमसहितं यथा भवमेवं

त्वमेव विधिस्त्वं वर्द्धमानयं तं यं वासुदेवाभिधमामनेति ॥ प्रथमदृष्टानां वृत्तकोशामीष
इन्नीलयं तं विबुधोदयाय ॥ ४ ॥ तथैव सुरादैः स्वजनाकलापैरुपस्थितात्मशरणो यथा
नं ॥ पयंघदर्चं यस्येह राजकन्याः सप्रेमनानावलिभिर्विराधाः ॥ ५ ॥ सुहृद्गणो नोवदसाम
रागसर्वलनसद्दैतास्तु कृतानितज्ञाः ॥ किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणा
सहस्रं ॥ ६ ॥ श्लोके किलैतद्भगवत्समेतेनन्निवृत्तिधर्माभिरतायनेन ॥ सनत्कुमाराय स
वाहहह सांख्याय नायागवहृतव्रताय ॥ ७ ॥ सांख्यायनः पारमहंस्यमुख्यो विवक्ष
माणोभगवद्विभूतीः ॥ जगाद सोऽस्मद्गुरवेऽन्विताय पराशराया थ हहस्पतेश्च ॥ ८ ॥

तातोपहार्दैः रजयंति वराघीः पतिकामाः ॥ ५ ॥ कृतानि कर्माणि गदृणंतः केनाङ्गरागेणस्व
लंति पदानि यस्मिन् ॥ तेन तच्च चसानानि जानंतीति तथाः सहस्रमेव साहस्रं किरीटानां
साहस्रं येमणिप्रवेकाः रत्नोत्तमाः तैः प्रद्योतितमुद्दामफणानां सहस्रं यस्य तेयूहकंत्रि
तिहर्षेणान्वयः ॥ ६ ॥ तेनसंकर्षणेन सनत्कुमाराय प्रोक्तं ॥ ७ ॥ पारमहंस्यधर्मेमुख्यः वि
वतमाणाइत्यात्मनेपदं ॥ वेदेशाप्स्य वचेहमयपरित्वात् ॥ अन्विताया नुगताय ८

२०

पन्नानेव प्राप्तं ॥ येमिवनाश्रितास्तत्पत्वादिनानयमेतान्मे पद्मयोनेः कृतं ॥४१॥ तत्वोपदेशेन जी-
वाभयप्रदानस्य ॥४२॥ पुराणकल्पं प्रकाशयतीति पुराणकल्पोऽनुभूतितार्थः आपृष्टः पुरा-
णकल्पो येन मुनिप्रधानः सः ॥४३॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये सप्तमः ॥७॥ अष्टमे सम्प्रद-
स्थानाभेत्तनलपायिन ॥ नमनानानन्ताब्जेविम्भवपत्तानोपपदिश्यं ॥१॥ श्रोनारमभिनंदति स-

एतान्मे पृच्छतः प्रश्नान्हरेः कर्मविवित्सया ॥ ब्रूहि मेऽज्ञस्य मित्रत्वादजया नष्टचक्षुषः ॥४१॥
सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपो दानानि चानघ ॥ जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन्कलामपि ॥४२॥
शुक उवाच ॥ स इत्थमापृष्टपुराणकल्पः कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः ॥ प्रवृद्धहर्षो भग-
वत्कथायां संचोदितस्तं प्रहसन्निवाह ॥४३॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे सप्तमोऽध्यायः
॥७॥ मैत्रेय उ० ॥ सत्सेवनीयो बत पूरुवंशो यल्लोकपालो भगवत्प्रधानः ॥ बभूविथेहा-
जितकीर्तिमालां पदे पदे नूतनयस्यभीक्ष्णं ॥१॥ सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं महद्
गतानां विरमाय तस्य ॥ प्रवर्तये भागवतं पुराणं यदाह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः ॥२॥
आसीनमुर्व्यां भगवंतमाद्यं संकर्षणं देवमकुंठसत्वं ॥ विवित्सवस्तत्वमतः परस्य
कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छन् ॥३॥

तांमेविविनयोगपः ॥ बताहो पयस्मात् ॥ इहास्मिन्वंशे ब-
भूविथ जातोऽसि कथंभूतः भगवानेव प्रधानभूतो यस्य सः अत्र हेतुः प्रतिक्षणं नूतन-
यसि नवीनां करोषि ॥१॥ अल्पसुखाय महद्दुःखं प्राप्तानां तस्य दुःखस्य विरमाय प्रवर्तये
प्रारभे ॥२॥ कोऽसौ भगवान् ॥ किं च ऋषिभ्य आह ॥ कथं च त्वया प्राप्तमित्यपेक्षायामाह
आसीनमिति सप्तभिः उर्व्यां पातालतले अकुंठसत्वं अप्रतिहतज्ञानं ॥ अतः संकर्षणात्परस्य

५१

भा
स्टी
३८

सतवीयानर्थः पद्मकोशः सद्युदतिष्ठत्॥ कर्माणि लीनानि जीवादृष्टानि प्रतिबोधयति यः कालस्तेन स्रा
स्नाश्रीविसयोनिधस्य॥१४॥ तल्लोकात्मकं पद्मं सर्वान्॥ गुणान्॥ जीवभोग्यान्॥ अवभासयतीति
नयानत्॥ यस्माज्जातं स एव विसः उद्गतिसंबोधने प्रावीविशत्॥ एकर्षणाल्लमयाक्तिरेवातर्योमि
तयाविवेश॥ तस्मिन्विलग्नाग्रपिष्टिते पद्मे विधाता ब्रह्माभूत्॥ कथंभूतः स्वयमेव वेदमयो नत्व
ध्ययनेन प्राप्तवेदः कोसौ अत्र ह पितरत्वेन यं स्वयंभुवं वदन्ति॥ सः प्राक्कल्पान्ते नारायणेन सह
निद्रयैकीभूत आसीत्॥ तस्मिंस्त्वप्रबुद्धे तेनैव पाद्मे कल्पे पद्मद्वारेणाभिव्यक्तिंयाम सूक्ष्मार्थः १५

सपद्मकोशः सहसोदतिष्ठत्कालेन कर्मप्रतिबोधनेन॥ स्वरोचिषा तत्स
लिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनिः॥१४॥ तल्लोकपद्मं स उ एव वि
ष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणावभासं॥ तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयंभुवं यं
स्म वदन्ति सोभूत्॥१५॥ तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोक
मपश्यमानः॥ परिक्रमन्व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेनुदिशं मुखानि
॥१६॥ तस्माद्युगान्तश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम्॥ उ
पाश्रितः कंजमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्धाविददादिदेवः॥१७॥

सचतस्मिन्कल्पे चतुर्मुखोभूदित्याह॥ तस्यामिति परिक्रमन्॥ तत्रस्थ एव ग्रीवां चालयन्॥ लोक
निरीक्षमाणो व्योम्नि विवृत्ते विचलिते नेत्रे यस्य॥१६॥ तस्य च श्रीनारायणेनाप्यासनयैवाविर्भूतत्वान्न किं
यापाते लोककर्तृत्वेन स्वतः इति वृत्तं प्रथमं तत्सविमोहमाह॥ तस्मात्सलिलाद्विरूढमुद्भूतं कं
नमपाश्रितोपि॥ साकल्येन तत्कं न लोकतत्त्वं चात्मानं च साक्षात्तज्ज्ञातवान्॥ उविस्मयेकथ्या
भूतात्॥ युगान्तश्वसनः प्रलयवायुः तेनावघूर्णितं तत्र प्रकंपितं यज्जलं तस्मादूर्मिचक्रं यस्मिन्नुप

२
३८

पुलस्त्येनोक्तः इत्येवमाख्यायिका ॥ पितरं शान्तमभिवितं कृत्वा पराशरो रात्तसवधयज्ञतो वसिष्ठवच
नाद्विरतः ततः पुलस्त्येन स्वसंततिरक्षणात् हृष्टेन वरो दत्तः पुराणप्रवक्ता भविष्यसीति ॥९॥ तदेवं सं
कर्षणोक्तं प्रदाय मह्यं तिं मद्दर्यविभूतिकथनाय प्रश्नोद्भवं क्रमाह ॥ उदाप्लुतमेकार्णवोदके नि
मग्नं यत् ॥ यदाप्रमीलितदृक् प्रतिरोहितविक्रियेव श्रीनारायणो नेत्रे निमीलितवानित्यर्थः
मायाविनोदपरिस्पन्दस्वात्मरतो स्वरूपानंद एव रतो न त्वत्र अत एव निरीहः निष्क्रियः सन् ९

प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यं । सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स श्र
द्धालवे नित्यमनुव्रताय ॥९॥ उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासीद्यन्निद्रयामीलितदृग्न्यमील
यत् ॥ अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतौ निरीहः ॥१०॥ सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभू
तसूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः ॥ उवास तस्मिन्सलिले पदे स्वे यथानलो दारु
णि रुद्धवीर्यः ॥११॥ चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वपन्स्वयोदीरितया स्वशक्त्या ॥ कालाख्यया
सादितकर्मतंत्रो लोकानपीतान्ददृशे स्वदेहे ॥१२॥ तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्त
र्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् ॥ गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाभिद्यत नाभिदेशात् ॥१३

कालशक्ते ह्रदीरणं पुनः सृष्ट्यर्थं स्वसमये प्रबोधनार्थं स्वपदे अधिष्ठाने वह्निः तं समावेष्टितो य
थानल इति ॥११॥ स्वयाविच्छक्त्या सहस्रं तं मानमेव योगनिद्रया स्वपन् ॥ एवमेव प्रबोधनार्थे
नियुक्तया स्वकालशक्त्या आसादितं प्रापितं कर्मतंत्रं क्रियाकलापो यस्य सः अपीतान् ॥ ली
नान् ददर्श ॥१२॥ लोकसृष्ट्यर्थं सूक्ष्मेऽभिनिविष्टा दृष्टिर्यस्य कालानुसारिणा रजोगुणेन
विद्धः ॥ संक्षोभितः सन् तनीयान् अतिसूक्ष्मोऽर्थः सूष्यन् प्रसोष्यन् ॥ उद्भिद्य नाभिदेशाद्ब
हिर्निर्गतः ॥१३॥

पुरुषायुषा संवत्सरशतेन कालेनाभिप्रवृत्तः सन्निष्पन्नो योगः तेन विरूढ उत्पन्नो बोधो यस्य
सर्वं विचिन्वन्नपि नापश्यत्॥ तत्स्वयमेवान्तर्हृदये अवभातमपश्यत्॥२२॥ यदपश्यत्तद्दर्शयति
मृणालेति नवभिः॥ नवस्वप्यपश्यदित्यस्यैवानुषङ्गः मृणालवद्गौरश्चासावायतश्च शेषस्तस्य भो-
गो देहः स एव पर्यङ्कस्तस्मिन्॥ ऊर्ध्वस्थिते पर्यङ्के फणानामयुतमातपत्रैरायुताः सर्वतो पुरुषस्योपरि ये मूर्धानस्तेषां
रत्नानि किरीटस्थानि तेषां द्युभिः प्रभाभिः हतं तथाभूते युगान्ततोये॥२३॥ कथंभूतं पुरुषं हरितोपला-
द्रेः मरकतशिलामयपर्वतस्य प्रेक्षां शोभां क्षिपन्तं स्वलावण्यातिशयेन तिरस्कुर्वन्तं संध्याभ्र-

कालेन सोऽजः पुरुषायुषाभिप्रवृत्तयोगेन विरूढबोधः॥ स्वयं तद-
न्तर्हृदयेऽवभातमपश्यतापश्यत यन्न पूर्वम्॥२२॥ मृणालगौरायत-
शेषभोगपर्यङ्क एकं पुरुषं शयानम्॥ फणातपत्रायुतमूर्धरत्न-
द्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये॥२३॥ प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः सं-
ध्याभ्रनीवेरुरुरुक्ममूर्ध्नः॥ रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्रजो
वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्घ्रेः॥२४॥

नीवीपरिधानं यस्य तस्य स्वशोभां पीताम्बरेणाक्षिपन्तं॥ उरुरुक्ममूर्ध्नः
अनेकस्वर्णशिखरस्य सतस्तस्य स्वकिरीटैः रत्नानि च उदधाराश्च॥ औषधयश्च सौमनस्यानि च पु-
ष्पसमूहाः सुमनस एव वा तेषां वनस्रजः वनमाला यस्य वेणवो वंशा भुजा यस्य॥ अङ्घ्रिपा ए-
वाङ्घ्रयो यस्य॥ स चासौ च तस्यायमर्थः यदि तस्मिन्माला इव स्थिता भवन्ति॥ वेणव
स्वभुजा इव॥ हस्ताः पादा इव॥ न रहितस्य प्रभो॥ स्वीयरत्नमुक्तातुलसीपुष्पदामभिः भुजैरे

प्रविष्टस्तस्य वितर्कमाह ॥ योसावहमब्जपृष्ठे एषकः अनन्यदेकमेवैतदब्जं कुतो वा जातं यथैतद
धिष्ठितं तेनाधस्तात्सता वर्तमानेन नु निश्चितं भाव्यं स इत्थमुद्वीक्ष्य तत्र रेणौ नवपः ॥ तथा च
श्रुतिः सोपश्यत्पुष्करपर्णे तिष्ठन्सोमन्यत अस्ति वै तद्यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति ॥ १८ ॥ तस्य व
वरिष्ठं खस्य महत्त्वात् महतापि कालेन तदप्राप्तिमाह स इत्थं इति द्वाभ्यां ॥ तस्याब्जस्य पद्मनालं ॥ तस्य ना
डीभिरंतश्छिद्रैः तस्य खरस्य नालस्य पद्मस्य यन्नालं तस्य नाभिमधिष्ठानं विचिन्वन्नर्वाग्गतो

क एष योसावहमब्जपृष्ठे एतत्कुतो वाब्जमनन्यदप्सु ॥ अस्ति ह्यधस्तादिह किंचनैतदधि
ष्ठितं यत्र सता नु भाव्यम् ॥ १८ ॥ स इत्थमुद्वीक्ष्य तदब्जनालनाडीभिरंतर्जलमाविवेश
नार्वाग्गतस्तत्खरनालनालनाभिं विचिन्वंस्तदविंदताजः ॥ १९ ॥ तमस्यपारे विदु
रात्मसर्गं विचिन्वतोभूत्सुमहांस्त्रिनेमिः यो देहभाजां भयमीरयाणः परिक्षिणो
त्यायुरजस्य हेतिः ॥ २० ॥ ततो निवृत्तोप्रतिलब्धकामः स्वधिष्ण्यमासाद्य पुनः स दे
वः । शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो न्यषीददारूढसमाधियोगः ॥ २१ ॥

पितत्तदद्याविंदत ॥ १९ ॥ आत्मसर्गस्य कारणं ॥ त्रिनेमिः कालः अजस्य विष्णोर्हेतिः सुदर्शन
रूपं शस्त्रं देहभाजां नराणां भयमुत्पादयन् विनिःशेषं वत्सरशतमविक्रान्तमिति सुक्रमवति ॥ २०
अतो भृगत्वात्तस्यात्ममार्गं वेनेदृष्ट्वा निवृत्त्याह द्वाभ्यां ॥ ततः अन्वेषणान्निवृत्तः अप्रतिलब्धः
कामो मनोरथो येन स्वधिष्ण्यं पद्मं जितेन श्वासेन निवृत्तं चित्तं यस्य अत एवारूढं
प्राप्तिकं समाधियोगेन तथाभूतः सन् ॥ न्यषीदत् ॥ उपविवेश ॥ २१ ॥

महार्घवंदनहृतदूपकेणनिरूपयितुं तं विशिनष्टि पराध्यैति श्रेष्ठानि केयूराणि अंगदानि मणिप्र
वेकाः मणिश्रेष्ठाः तैः पर्यस्ता व्याप्ता दोर्दंडा एव सहस्रं शाखा यस्य चंदनवृक्षोपि केयूरादि
तैः फलपुष्पादिभिर्व्याप्तशाखो भवति अव्यक्तं प्रधानं मूलं अधोभागो यस्य वृक्षोप्यव्यक्तं वृक्षमूलं य
स्य तत् भूमाभिव्यक्तिरूपत्वात् वृक्षस्यापि मूलं न व्यक्तं भुवनात्मकं अंघ्रिपेंद्रं अहींद्रस्यानंतस्य भो
गैः फणैर्देहावयवैर्वा अधिवीताः संवेष्टिताः वल्शाः स्कंधा यस्य वनस्पतेः शाखा वल्शा इति
श्रुतेः सोपि सर्पैः वेष्टितो भवति २४ पुनस्तमेव पर्वतरूपेण निरूपितुमपि विशेष
णानैः पुनर्निरूपयति भगवानेव महीधरः चराचराणामोकः स्थानं सोपि तथा अहींद्रस्य बंधुः

पराध्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दंडसहस्रशाखं अव्यक्तमूलं भु
वनांघ्रिपेंद्रमहींद्रभोगैरधिवीतवल्शं २४ चराचरौको भगवन्म

हीध्रमहींद्रबंधुं सलिलोपगूढं किरीटसाहस्रहिरण्यशृंगमाविर्भव
त्कौस्तुभरत्नगर्भं २५ निवीतमाम्नायमधुव्रतश्रिया स्वकीर्ति
मय्या वनमालया हरिं सूर्येंदुवाय्वग्न्यगमं त्रिधामभिः परिक्रम
त्प्राधनिकैर्दुरासदम् २६

सलिलेनोपगूढमावृतं पर्वतोपि मैनाकादिस्तथा किरीटसाहस्रमे
व हिरण्यशृंगाणि यस्य सोपि मेर्वादिस्तथा यथा पर्वतस्य मध्ये किंचिद्रत्नमाविर्भवति तथास्या
विर्भवत्स्पष्टदृश्यमानं कौस्तुभरत्नं गर्भे मूर्तिमध्ये यस्य तं २५ किंच वनमालया निवीतं कंठलं
बितायां आम्नाया वेदा एव मधुव्रता भ्रमरास्तैः श्रीर्यस्यास्तया हरिमिति पर्वतादिरूपं परयन् ह
रिं स्तौति स्तौतवानित्यर्थः सूर्यादिभिरगम्यमगम्यरूपं सर्वव्यापारैराकलयितुमशक्यमित्य
र्थः किंच त्रिधामभिः त्रिलोकेषु धामस्फूर्तिर्येषां तैः रत्नराशिपरिक्रामद्भिः प्रधने संग्रामस्तन्मयैर्जनैः

किं चायामतो दैर्घ्येण विस्तरतश्च स्वमानदेहेन मीयतेऽनेनेति मानं स्वप्रमा शोभना आत्मा स्वमानोऽतिरू
पमो देहः तेन ॥ यद्वा स्वस्य प्रमानः अपरिच्छिन्नः तेन यद्वा ॥ ताभ्यां स्वाङ्गरूपप्रमाणेन लोकत्रयसंग्र
हो यस्मिंस्तथा विचित्राणि नानाविधानि दिव्यान्यपूर्वाणि च आभरणान्यंशुकानि च तेषां कृता
श्रीः शोभा येन तेन देहेन विशिष्टः ॥ एवं सन्नपवातिरम्यत्वेनेति ॥ आश्रितवेषः स्वीकृतनालंकारो दे
हो यस्य तं मया दृष्टं ॥ यद्वा केन मे तां तिष्ठन्तमित्यपेक्षायामेवंभूतेन देहेनेति संबन्धः ॥२४॥ स्वाभि
लषितफलाय विविक्तैर्मार्गैरभ्यर्चतां पुंसां कामदुघं मङ्घ्रिपद्मं प्रदर्शयन्तं वि

आयामतो विस्तरतः स्वमानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण ॥ विचित्रदिव्याभरणांशुकानां कृ
तश्रियापाश्रितवेषदेहः ॥२५॥ पुंसां स्वकामाय विविक्तमार्गैरभ्यर्चतां कामदुघाङ्घ्रिपद्मं
प्रदर्शयन्तं कृपया नखेन्दुमयूखभिन्नाङ्गुलिचारुपत्रं ॥२६॥ मुखेन लोकार्तिहरस्मितेन
परिस्फुरत्कुण्डलमण्डितेन ॥ शोणायितेनाधरबिम्बभासा प्रत्यर्हयन्तं सुनसेन सुभ्र्वा ॥२७॥
कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससा स्वलंकृतं मेखलया नितम्बे ॥ हारेण चानन्तधनेन वत्स श्री
वत्सवक्षःस्थलवल्लभेन ॥२८॥

विद्रुमस्य प्रसमर्पयन्तं ॥ नखा एव इन्दवः तेषां मयूखा रश्मयः
तैर्भिन्नाः संभिन्ना अङ्गुलय एव चारूणि पत्राणि यस्य तत् ॥२६॥ लोकार्तिहरं स्मितं यस्मिंस्तेन
परिस्फुरत्कुण्डलाभ्यां मण्डितेन अधरबिम्बदीप्त्या शोणवदाचरितेन शोभननासासुभ्रुणेन सुभ्रू
शोभननासासुभ्रुणेन याभ्यां वा चमत्कारं प्रत्यर्हयन्तं पूजकान्प्रति पूजयन्तं सम्मानयन्तं ॥२७॥ कदम्बकिञ्ज
ल्कवत्पिशङ्गं यद्वाससा तेन मेखलया च नितम्बे स्वलंकृतं हे वत्स श्रीवत्सयुक्तं यद्वक्षःस्थलं तस्य
वल्लभेन वत्सनवैर्मणिहारेण स्वलंकृतमित्यर्थः ॥२८॥ ॥

ततः किमत आह ॥ भक्त्येति त्रिभिः ॥ मम रचना या सृष्ट्यादिलीला तस्या अनुचिंतया या भक्तिस्तया ऐंद्रिया
त्सुखाज्जातविरागः सन् दृष्टश्रुतमात्रेहिकामुष्मिकात् ॥ ततो यत्तः उद्युक्तः सन् ॥ चित्तस्य ग्रहणे यतिष्य
ति ऋजुभिः भक्तिप्रधानत्वात् सुगमैः ॥ तदेव प्रकृतेर्गुणानामसेवया ॥ ज्ञानादिभिश्चायं जीवः इहै
व देहे मामेव रुंधे प्राप्नोति काचिदिति कासिदित्यर्थः ॥ उचिता योग्या न त्वापि मम स्त्रियाः कीदृशी गो

भक्त्या पुमान्ज्ञातविराग ऐंद्रियाद्दृष्टश्रुतान्मद्रचनानुचिंतया ॥ चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयु
क्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः ॥२६॥ असेवयायं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञानेन वैराग्यविजृंभिते
न योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमिहावरुंधे ॥२७॥ देवहूतिरुवाच ॥ काचित्त्वय्यु
चिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा ॥ यया पदं ते निर्वाणमंजसान्वाश्नवा अहं ॥२८॥ यो योगो भग
वद्बाणो निर्वाणात्मंस्त्वयोदितः ॥ कीदृशः कति चांगानि यतस्तत्त्वावबोधनं ॥२९॥ तदेतन्मे
विजानीहि यथाहं मंदधीर्हरे ॥ सुखं बुद्ध्येय दुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात् ॥३०॥ मैत्रेय उवाच
विदित्वार्थं कपिलो मातुरित्थं जातस्नेहो यत्र तन्वाभिजातः ॥ तत्त्वाम्नायं यत्प्रवदंति सांख्यं
प्रोवाच वै भक्तिवितानयोगम् ॥३१॥

वैराग्योत्पन्नं निर्वाणं मोक्षात्मकं तव पदं स्वरूपं अन्वाश्नवै
अहं न परमेव सर्वात्मना प्राप्स्यामि ॥ अंजसा चित्ति पाठे अहं वितिसंबंधः ॥२८॥ भगवद्बाणः यो भगवं
तं लक्ष्मीकरोतीत्यर्थः ॥ यतो यस्मा योगात् ॥२९॥ विजानीहि विशेषेण ज्ञापय सुखमनायासेन ॥३०॥
इत्थं मातुरर्थं प्रयोजनं विदित्वा जातस्नेहः तत्र हेतुः यत्र यस्यां तन्वा देहेनाविर्भूतः तत्त्वाम्नायं त
दुक्तं यत्र यस्मिन् ॥ किं तद् यत्सांख्यं प्रवदंति तत्प्रोवाच भक्तिवितानं च योगं च ॥३१॥

यथा च विना संयमे शुद्ध्यार्थसिद्धिस्तद्दर्शयति ॥ अहमिति त्रिभिः ॥ मलैर्वीतं विरहितं यदा शुद्धं मनो भवति
मनःशुद्धेरुपक्रमाह ॥ अदुःखमिति ॥ १६ ॥ निरंतरं निर्भेदं अणिमानं सूक्ष्मं अखंडितं अपरिछिन्नं ॥ १७ ॥
हतौजसं क्षीणबलां ॥ १८ ॥ मनःशुद्धौ च भक्तिरेवांतरंगसाधनमित्याह न युज्येति ॥ १९ ॥ अथ सर्वस्यापि स
संगो मूलमित्याह ॥ प्रसंगमिति ॥ अपावृतं निरावरणं ॥ २० ॥ साधूनां लक्षणमाह ॥ तितिक्षव इति चत

अहंममाभिमानोत्थैः कामलोभादिभिर्मलैः ॥ वीतं यदा मनः शुद्धमदुःखमसुखं समं ॥ १६ ॥
तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परं ॥ निरंतरं स्वयंज्योतिरणिमानमखंडितं ॥ १७ ॥ ज्ञान
वैराग्ययुक्तेन भक्तियुक्तेन चात्मना ॥ परिपश्यत्युदासीनं प्रकृतिं च हतौजसं ॥ १८ ॥ न युज्यमा
नया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि ॥ सदृशोस्ति शिवः पंथा योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥ १९ ॥ प्रसं
गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ॥ स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतं ॥ २० ॥ तितिक्षि
वः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनां ॥ अजातशत्रवः शांताः साधवः साधुभूषणाः ॥ २१ ॥ मय्य
नन्येन भावेन भक्तिं कुर्वंति ये दृढां ॥ मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबांधवाः ॥ २२ ॥ मदा
श्रयाः कथा मृष्टाः शृण्वंति कथयंति च ॥ तपंति विविधास्तापा नैतान्मद्गतचेतसः ॥ २३ ॥ त ए
ते साधवः साध्वि सर्वसंगविवर्जिताः ॥ संगस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः संगदोषहरा हि ते ॥ २४ ॥ सतां प्रसं
गान्मम वीर्यसंविदो भवंति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ॥ तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रति

भिः साधवः शास्त्रवर्तिनः साधुस्वभावं तदेव भूषणं येषां ॥ २१ ॥ एतान् तापा आध्यात्मिकादयो न त
पंति न व्यथयंति अतो मद्गते चेतो येषां तान् ॥ हेता मैर्नाभिस्पृष्टेन ते साधवश्चेत्यर्थः ॥ सत्संगस्य भा
लं गतानुपपादयति ॥ २४ ॥ वीर्यस्य सम्यग्वेदनं यासु ताः वीर्यसंविदः हृत्कर्णयोः रसायनाः सुखदाः
तासां जोषणात्सेवनात् ॥ अपवर्गो विद्यानिवृत्तिः वर्त्म यस्मिन् हरौ श्रद्धा ततो रतिः ततो भक्तिर

योगमार्गिकं मन्त्रवास्पष्टमुत्पादयते पुनः॥ उक्तानुवादपूर्वकं कापिलं योगमुच्यते॥ कपिल इति त्रिभिः तत्त्वानां संख्याता गणकः सांख्यप्रवर्तक इत्यर्थः अत एव स्वयं जातः आत्मप्रज्ञप्तये आत्मतत्त्वज्ञापनाय॥१॥ वर्ष्मणमध्ये व कर्मणः हृष्टस्यात्मस्येत्यर्थः॥ सर्वयोगिनां मध्ये वरिम्णः वरस्य भावो वरिमा भविर प्रथानेयं ति हैशः वरिष्ठस्येत्यर्थः यद्वा वरीयस्त्वादित्यर्थः विश्रुतौ कीर्तौ श्रुतवन्द्रियाणि भूरिश्रलन तृप्यन्ति॥ श्रुतेन श्रवणेन दीप्तं तिष्ठतीति तन्नत्र्यतत्तस्य॥ यद्वा भूरिव

शौनक उवाच॥ कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया॥ जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणां॥१॥ न ह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां वरिम्णः सर्वयोगिनां॥ विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यन्ति मेऽसवः॥२॥ यद्यद्विधत्ते भगवान्स्वच्छन्दात्मात्ममायया॥ तानि मे श्रद्दधानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय॥३॥ सूत उवाच॥ द्वैपायनसखस्त्वेवं मैत्रेयो भगवांस्तथा॥ प्राहेदं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां प्रचोदितः॥४॥ मैत्रेय उवाच॥ पितरि प्रस्थितेऽरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया॥ तस्मिन्बिन्दुसरेऽवात्सीद्भगवान्कपिलः किल॥५॥ तमासीनमकर्माणं तत्त्वमार्गाग्रदर्शनं॥ स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः॥६॥

दुष्पाः श्रुतो देवो येन तस्यापि मे असवस्तृप्तिसंबन्ध सानां छेदे नेब्रपा आत्मा देहो यस्य सः॥ यद्यत्कर्म विधत्ते तानि तानि कर्माणि कीर्तनार्हाणि अनुकीर्तय॥३॥ यथा त्वं मां प्रचोदयसि॥४॥ एवं प्रचोदितः सन्॥ तस्मात्क्रमानुसारेणान्वीक्षिक्यामात्मविद्यायां॥ बिन्दुसरे॥ बिन्दुसरसि॥५॥ तत्त्वमार्गस्याग्रं पारं दर्शयतीति तथा पद्ममानविते गर्भे प्रविष्ट इत्यादि धातुर्वचः॥६॥

असतामिंद्रियाणां तर्षणात् तृष्णाहितया अभिलाषात् निर्विण्णा अंधं तमसि येन संभाव्यमानेन स्थैर्येमाणेन ॥७॥ पारं
गमयतीति पारगं त्वमेव अस्य चक्षुर्मे यालब्धं त्वदनुग्रहात् जन्मनामंते भाव्यसंति ॥८॥ तत्त्वं पश्यतीति चक्षुर
ति स भगवांस्त्वं तद्रूपं उदितः सूर्य इव यथा ॥९॥ अपाकृष्टुमपनेतुं कोसौ संमोहस्तमाह ॥ एतस्मिन्देहादौ देह
यैव योजितो योहं ममेत्यसद्ग्रहः आग्रहो द्वितीय इति ग्राह्यत्वात्कार्यादि गादि ग्रहणार्थं ॥१०॥ प्रकृतेः पु

निर्विण्णा नितरां भूमन्नसदिंद्रियतर्षणात् ॥ येन संभाव्यमानेन प्रपन्नांधं तमः प्रभो ॥७॥ तस्य त्वं
तमसोंधस्य दुष्पारस्याद्य पारगं ॥ सच्चक्षुर्जन्मनामंते लब्धं मे त्वदनुग्रहात् ॥८॥ य आद्यो भग
वान्पुंसामीश्वरो वै भवान्किल ॥ लोकस्य तमसांधस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः ॥९॥ अथ मे देव सं
मोहमपाक्रष्टुं त्वमर्हसि ॥ योवग्रहोहं ममेतीत्येतस्मिन्योजितस्त्वया ॥१०॥ तं त्वा गताहं शर
णं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारं ॥ जिज्ञासयाहं प्रकृतेः पूरुषस्य नमामि सद्धर्मविदां व
रिष्ठं ॥११॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गवर्धनं ॥ धियाभि
नंद्यात्मवतां सतां गतिर्बभाष ईषत्स्मितशोभिताननः ॥१२॥ श्रीभगवानुवाच ॥ योग आध्या
त्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे ॥ अत्यंतोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च ॥१३॥ तमिमं ते प्र
वक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे ॥ ऋषीणां श्रोतुकामानां योगं सर्वांगनैपुणं ॥१४॥ चेतः खल्व
स्य बंधाय मुक्तये चात्मनो मतं ॥ गुणेषु सक्तं बंधाय रतं वा पुंसि मुक्तये ॥१५॥

हे वरस्य तितृप्ता सर्वाभ्यामहं शरणं गतास्मि ॥ नमामि त्वं यः कुठारं छेत्तारं ॥११॥ अपवर्गं वर्धयतीति अपवर्गवर्धनं मो
क्षवर्धकं ॥ ईषत्स्मितेन शोभितमाननं यस्य ॥१२॥ आध्यात्मिक आत्मनि दृष्टः ॥ यत्र यस्मिन् ॥१३॥
सर्वांगनैपुणं चित्तसंयमादिनैपुण्यं ॥ चित्तसंयमाधीनमिति दर्शयन्नाह चेत इति ॥१४॥ अस्या
त्मनो जीवस्य गुणेषु विषयेषु पुंसि परमेश्वरे वा बंधाय मोक्षार्थं ॥ १५ ॥ ॥

सन्यासानुतां प्रार्थयते॥ अभिप्रच्छेयत्किंचिदभिप्रच्छामीत्यर्थः॥ तथा शुद्धरूपेणावतीर्णां निनिर्हतालि
स्मरणानिर्दैवादिरूपाश्रितयस्य सः आत्मकामस्त्वाहं पवित्रजनतां सन्यासिनां पदवीमार्गमाश्रितः सन्नत्वां
पुनः स्मरन्विचरिष्यामि॥ २४॥ अहं तावत्त्वानोपदेशार्थेव तत्रूहेव तीर्णः अतस्त्ववरूहेव सतोपिशुक्ति
त्वलभेव॥ यद्यद्व स्यंगंतव्यमेवेत्याशङ्क्य तथापि मामेवानुस्मरन्॥ गच्छेत्याशयेनाह॥ स येति बहिः स
न्मे लौकिके वैदिके च लौकिके च कृत्ये स्वात्मस्य प्रामाण्यमभिदर्शयति॥ यद्यस्मात्तेभ्यं त्वव युष्मो भवे
ध्यामीत्यवोचे॥ अथात एतत्स्मतेय्यथा भवति तथा मयाज्ञ निजन्मस्वीकृते॥ २५॥ तुरा शयालिंगाते

अथाभिप्रच्छेद्यपतिं मन्नानोत्वयावतीर्णो न उत्तमकामः॥ पवित्रजनपदवीमाश्रितोहं च विष्ये
तोहृदि पुनन्विशोकः॥ २४॥ श्रीभगवानुवाच॥ मयाशोकेहिलोकस्य प्रमाणं तस्य लौकिके॥ अ
याजनि मयात भ्यंयद्वो वस्तं तत्र ते॥ २५॥ एतन्मे जन्म लोके स्मिन्मुमुक्षूणां दुराशयात्॥ प्र
संख्यानाय तत्वानां संमतायात्मदर्शने॥ २६॥ एष आत्मपथोव्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा॥ तं प्र
वर्तयितुं देहमिमं विद्धि मया भृतं॥ २७॥ गच्छ कामं मयापृष्टो मयि संन्यस्तकर्मणा॥ जित्वा स
दुर्जयं मृत्युममृतत्वाय मां भज॥ २८॥ मामात्मानं स्वयं ज्योतिः सर्वभूतगुहाशयं॥ आत्मन्येवात्म
नावीक्ष्य विशोकोभयमृच्छसि॥ २९॥

मुमुक्षूणां मुनीनामात्मदर्शने सम्मताय तत्त्वानां प्रसंख्यानाय देहो
मत इत्यर्थः॥ २६॥ पूर्वं सिद्ध एव नेदानीमपूर्वं वस्त्वत्र नीयते इत्याह॥ एष इति॥ अव्यक्तः सूक्ष्मः
कामं यथेच्छं॥ २८॥ आपृष्टोनुज्ञातः पदार्थयत्वा संगंतं मां च दृष्ट्वान्॥ तथा स्यादवस्थातेमयापि स्वमा
पृष्टत्यर्थः॥ मयि संन्यस्तेन समर्पितेन कर्मणा॥ विद्ययात्मस्मृति त्वा विद्यया स्मृतममृतत्वं इति श्रु
तेः॥ २८॥ तत्र मां परमात्मानमात्मनि स्वस्मिन्नात्मना मनसा वीक्ष्य मानः अभयं मोक्षमाप्स्यसि॥

मातुर्देवहूत्यै शमनीं उक्तलक्षणां भयं तरिष्यति परमानंदं प्राप्स्यतीति च कारस्यार्थः ॥४०॥ समुदितः सम्यगुक्तः सन्नतं प्रदक्षिणीकृत्य ॥४१॥ मुनीनां व्रतं मौनमहिंसालक्षणं ॥४२॥ सदसतः परं यद्ब्रह्म तस्मिन्युंजानो गुणावभासे निर्गुणे एकभक्त्याऽव्यभिचारिण्या भक्त्याऽनुभाविते अपरोक्षीकृते ॥४३॥ अतो देहादिष्वहंकारादिरहितः ॥ प्रत्यक्प्रवणनिर्द्वंद्वः शीतोष्णलाघवाकुलः समदृग्भेदाग्राहकः किंच स्वदृक् स्वमेव पश्यन् प्रत्यक्प्रवणा प्रशांता विक्षेपरहिता धीर्यस्य ॥४४॥ तदेवंविधिः कस्मिन्नोपायेनेत्याह त्रिभिः परमेश्व

मात्र आध्यात्मिकीं विद्यां शमनीं सर्वकर्मणां ॥ वितरिष्ये यया चासौ भयं चातितरिष्यति ॥४०॥
मैत्रेय उ० ॥ एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः ॥ दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो वनमेव जगाम ह ॥४१॥
व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः ॥ निःसंगो व्यचरत्क्षोणीमनग्निरनिकेतनः ॥४२॥
मनो ब्रह्मणि युंजानो यत्तत्सदसतः परे ॥ गुणावभासे विगुण एकभक्त्यानुभाविते ॥४३॥
निरहंकृतिर्निर्ममश्च निर्द्वंद्वः समदृक्स्वदृक् ॥ प्रत्यक्प्रशांतधीर्धीरः प्रशांतोर्मिरिवोदधिः ॥४४॥
वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि ॥ परेण भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबंधनः ॥४५॥
आत्मानं सर्वभूतेषु भगवंतमवस्थितं ॥ अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि ॥४६॥
इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा ॥ भगवद्भक्तियोगेन प्राप्ता भागवती गतिः ॥४७॥ इति तृतीये चतुर्विंशः ॥ २४

रपदं प्राप्तमित्याह ॥ वासुदेव इति त्रिभिः प्रतीचो जीवस्यात्मनि लब्ध आत्मा चित्तं येन यतः मुक्तं बंधनं मनसा तेन यस्य ॥४५॥ लब्धात्मतामेवाह ॥ आत्मानमिति ॥ तदेवं तेन भागवती गतिः प्राप्ता पापहता न रेस पवर्गतिं प्राप महतीति ॥४७॥ इति श्रीभागवते तृतीये चतुर्विंशः ॥२४॥ पंचविंशे जन्मान्तरपेशे बंधविमोचने ॥ प्राहवाह परं भक्तिलक्षणं कपिलः सतः ॥ कपिलेनार्पिता माता वैराग्यभा

पुरुषस्तातादीश्वरःस्वात्मा॥वेदाहमितिशेवधिंनिधिंसर्वार्थीष्टदं॥१६॥देवहूतिंप्रत्याहत्रिभिःज्ञानंशास्त्रो
क्तंविज्ञानमपरोक्षंचतेएवयोगउपायस्तेनकर्मणांजटाःमूलानिवासनास्ताउद्धरन्॥उत्पाटयिष्यन्॥प
द्ममुद्रायुक्तंपदांबुजंयस्य॥१७॥हेमानविअविद्यास्वरूपास्तानंसंशयात्माविक्षेपात्मानानितन्मयंनवत्स्व
यंग्रंथि॥१८॥सुसंमतःसुष्ठुजितःसन्नगंताप्राप्स्यति॥कुमारैःसहेतिशेषःसहनारदसहितःचमरी

वेदाहमाद्यंपुरुषमवतीर्णंस्वमायया॥भूतानांशेवधिंदेहंबिभ्राणंकपिलंमुने॥१६॥ज्ञा
नविज्ञानयोगेनकर्मणामुद्धरन्जटा॥हिरण्यकेशःपद्माक्षःपद्ममुद्रापदांबुजः॥१७॥एषमा
नवितेगर्भंप्रविष्टःकैटभार्दनः॥अविद्यासंशयग्रंथिंछित्वागांविचरिष्यति॥१८॥अयंसिद्ध
गणाधीशःसांख्याचार्यैःसुसंमतः॥लोकेकपिलइत्याख्यांगंताते कीर्तिवर्धनः॥१९॥मैत्रेयउ०
तावाश्वास्यजगत्स्रष्टाकुमारैःसहनारदः॥हंसोहंसेनयानेनत्रिधामपरमंययौ॥२०॥गतेश
तधृतौक्षत्तःकर्दमस्तेनचोदितः॥यथोदितंस्वदुहितॄःप्रादाद्विश्वसृजांततः॥२१॥मरीच
येकलांप्रादादनसूयामथात्रये॥श्रद्धामंगिरसेयच्छत्पुलस्त्यायहविर्भुवं॥२२॥पुलहा
यगतिंयुक्तांक्रतवेचक्रियांसतीं॥ख्यातिंचभृगवेयच्छद्वसिष्ठायाप्यरुंधतीं॥२३॥अथर्व
णेददाच्छांतिंययायज्ञोवितन्यते॥विप्रर्षभान्कृतोद्वाहान्सदारान्समलालयत्॥२४॥तत
स्तऋषयःक्षत्तःकृतदारानिमंत्र्यतं॥प्रातिष्ठन्नंदिमापन्नाःस्वंस्वमाश्रममंडलम्॥२५॥

मरीच्यादीन्विवाहार्थमवस्थाप्य॥नैष्ठिकैस्तैःपंचभिःसहितोहंसोब्रह्माययौत्रिधामत्रिविष्टपं
धामस्वर्गःतस्यपरंश्रेष्ठंसत्यलोकंशतधृतौब्रह्मणि॥युक्तांयोगपाममयच्छद्ददात्॥२३॥वि
तन्यतेसम्यक्क्रियतेअथर्वणायदेवतामिमर्थःसमलालयत्संतोषितवान्॥२४॥निमंत्र्या

सच पुनिस्त्रिगुणं विसृष्टं विकिरेदिति ॥२६॥ पापच्यमानानां भृशं दह्यमानानां निरये संसारे स्वीयैरमंग-
लैः पापैः ॥२७॥ कृतं सर्वा देवताः प्रसन्ना इति ज्ञातं फलस्य लाभादित्याह द्वाभ्यां ॥ बहुजन्मसु विपक्वे-
न रूढेन सम्यग्योगो भक्तियोगस्तस्मिन् ॥ समाधिरैकाग्र्यं तेन शून्यागारेषु यस्य तव पदं ॥२८॥ हेल-
नमवज्ञा तामवगणय्य गणयित्वा ॥ इविनमेव तनैव तदित्याह ॥ यः स्वानां भक्तानां पक्षं पुष्णा-
तीति तथा सः ॥ एतद्द्वयं च यतिद्वाभ्यां ॥२९॥ स्वयमेवावतीर्णोसि स्ववाक्यं तत्वगुह्योभविष्यामीति
यत्तत्सत्यं कर्तुं तान्नैतान्नसाधनसाध्यं च चिकीर्षुः सन् यानि तव लौकिकानि च तत्र जातिरूपा-

स चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभं ॥ विविक्त उपसंगम्य प्रणम्य समभाषत ॥२६॥ अहो पा-
पच्यमानानां निरये स्वैरमंगलैः ॥ कालेन भूयसा नूनं प्रसीदंतीह देवताः ॥२७॥ बहुजन्मवि-
पक्वेन सम्यग्योगसमाधिना ॥ द्रष्टुं यतंते यतयः शून्यागारेषु यत्पदं ॥२८॥ स एव भगवानद्य
हेलनं न गणयन्नः ॥ गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः ॥२९॥ स्वीयं वाक्यमृतं क-
र्तुमवतीर्णोसि मे गृहे ॥ चिकीर्षुर्भगवान्ज्ञानं भक्तानां मानवर्द्धनः ॥३०॥ तान्येव तेभिरूपाणि
रूपाणि भगवंस्तव ॥ यानि यानि च रोचंते स्वजनानामरूपिणः ॥३१॥ त्वां सूरिभिस्तत्वबुभुत्सया-
द्धा सदाभिवादार्हणपादपीठं ॥ ऐश्वर्यवैराग्ययशोवबोधवीर्यश्रिया पूर्तमहं प्रपद्ये ॥३२॥
परं प्रधानं पुरुषं महांतं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालं ॥ आत्मानुभूत्यानुगतप्रपंचं स्वच्छंदश-
क्तिं कपिलं प्रपद्ये ॥

णि तान्येव तेभिरूपाणि योग्यानि यानि च स्वजनानां रोचंते मनुष्यसरूपाणि तान्यपि ते रोचंते इत्यर्थः
अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य ॥३१॥ अभिवादार्हे पादपीठं यस्य ऐश्वर्यादिभिः पूर्णं पूर्णं ॥३२॥ ऐश्वर्या-
दिकं विवृणोत्याह ॥ परं परमेश्वरं तत्र हेतुः स्वच्छंदः स्वाधीनाः शक्तयो यस्य तमेवाह ॥ प्रधानं प्रकृति-
रूपं पुरुषं तदधिष्ठातारं महांतं महत्तत्त्वरूपं कालं तेषां क्षोभकं त्रिवृतं ॥ अहंकाररूपं लोकात्मकं त-
मालात्मकं च ॥ तदेवमाप्याद्यप्रयोनादिरूपताप्रकाशितत्वानि प्रपंचं च तमाह ॥ आत्मानुभूत्या चिद-

सिद्धनमस्तुयोऽवंतीत्याह ॥ इंद्रियार्थेष्विति चतुर्भिः ॥ मे मया परं भावं तत्त्वमविदित्वेति ॥५४॥ असत्संगः कु
थमभयाय स्यात्तत्राह संगइति अधिया अज्ञानेन ॥५५॥ स्वभावः प्रवृत्तं यस्य कर्म धर्मार्थं न कल्पते य
र्मोऽभिमत्त्वेन भवेत् ॥ न चापि निष्कामधर्मद्वारा विरागाय न कल्पते ॥ न तद्वापि च तीर्थपदस्य हरेः से
वार्थं न पर्यवस्यति स मृतः ॥५६॥ न मुमुक्षेय मोक्तुमिच्छां न कृतवत्यस्मि ॥५७॥ इति श्री भावार्थदीपि

इंद्रियार्थेषु सज्जंत्या प्रसंगस्त्वयि मे कृतः ॥ अजानंत्या परं भावं तथाप्यस्त्वभयाय मे ॥५४॥ सं
गो यः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितोऽधिया ॥ स एव साधुषु कृतो निःसंगत्वाय कल्पते ॥५५॥ ने
ह यत्कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते ॥ न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः ॥५६॥ सा
हं भगवतो नूनं वंचिता मायया दृढं ॥ यत्त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षेय बंधनात् ॥५७॥ इ
इति श्री भागवते तृतीये त्रयोविंशो ॥२३॥ मैत्रेय ॥ निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः ॥ दया
लोः शालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन् ॥१॥ कर्दम उ ॥ मा खिदो राजपुत्रीत्थमात्मानं प्रत्यनिं
दिते भगवांस्तेऽक्षरो गर्भमदूरात्संप्रपत्स्यते ॥२॥ धृतव्रतासि भद्रं ते दमेन नियमेन च ॥ त
पोद्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज ॥३॥ स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन्मामकं यशः ॥ छे
त्ता ते हृदयग्रंथिमौदर्यो ब्रह्मभावनः ॥४

कायां तृतीयस्कंधे त्रयोविंशः ॥२३॥ चतुर्विंशे ततो जन्म
कपिलस्याह तत्पितुः ॥ प्रव्रज्यां तन्मतज्ञाप्य प्रणयं च विमोचनं ॥१॥ शालिनीं श्लाघ्यां शुक्लेनाभिव्या
हृतं ॥ सदाह त्वां प्राप्य कलयेत्यादि ॥१॥ इत्थं मा खिदः खेदं माकार्षीः आत्मानं प्रति अहं भाग्यहीनेति ॥
अक्षरोऽविनाशी ॥२॥ दमेन इंद्रियसंयमेन स्वधर्मेण ॥ तपोभिर्द्रविणदानादिभिश्च ॥३॥ हृदयग्रंथिं वि

श्रद्धाय विश्वस्य ॥५॥ बहुतिथे बहुतरे काले तिक्रांते ॥६॥ घनाघनाः मेघाः एकं पदं वर्षंतो मेघाः गायंति स्म नृत्यं-
ति स्म ॥७॥ अपवर्जिता मुक्ताः ॥८॥ परिश्रितं परिवेष्टितं ॥९॥ आगत्य किं कृतवान् तदाह ॥ भगवंतमिति
द्वाभ्यां ॥ सत्त्वांशेन संख्यानं प्रसिद्धं ॥ तस्य सांख्यस्य विज्ञप्त्यै विशेषेण ज्ञापनाय भगवंतं जातं विद्वान्

मैत्रेय उवाच ॥ देवहूत्यपि संदेशं गौरवेण प्रजापतेः ॥ सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद्गुरुं ॥५॥
तस्यां बहुतिथे काले भगवान्मधुसूदनः ॥ कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि ॥६॥ अवा-
दयंस्तदा व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः ॥ गायंति तं स्म गंधर्वा नृत्यंत्यप्सरसो मुदा ॥७॥ पेतुः सुम-
नसो दिव्याः खेचरैरपवर्जिताः ॥ प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अंभांसि च मनांसि च ॥८॥ तत्कर्दमाश्र-
मपदं सरस्वत्या परिश्रितं ॥ स्वयंभूः साकमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्ययात् ॥९॥ भगवंतं परं ब्र-
ह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन् ॥ तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् ॥१०॥ सभाजयन्विशु-
द्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितं ॥ प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात् ॥११॥ ब्रह्मोवाच ॥ त्व-
या मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकतः ॥ यन्मे संजगृहे वाक्यं भवान्मानद मानयन् ॥१२॥ एता-
वत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः ॥ बाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः ॥१३॥ इमा
दुहितरः सभ्य तव वत्स सुमध्यमाः ॥ सर्गमेतं प्रभावैः स्वैर्बृंहयिष्यंत्यनेकधा ॥१४॥ अत-
स्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि ॥ आत्मजाः परिदेह्यद्य विस्तृणीहि यशो भुवि ॥१५॥

अतो विश्वस्य स्वराट् स्वतःसिद्धज्ञानः ॥१०॥ तस्य चिकीर्षितं सभाजयन् ॥ प्रहृष्यमाणैरसुभिरिंद्रियैरुप-
लक्षितः कर्दमं चेदमभ्यधादिति द्वयोरन्वयः चकाराद्देवहूतिं वा ॥११॥ तत्र त्वयेति पंचभिः कर्दमं प्र-
त्याह ॥ अपचितिः पूजा कृता यद्यस्मात् निष्कपटं सम्यक् गृहीतवान् च ॥१२॥ अनुमन्येतेति यत् ॥ ए-
तावत्येव ॥१३॥ अनेकधा प्रभावैर्वैशेषैर्बृंहयिष्यंति वर्धयिष्यंति ॥१४॥ ऋषिमुख्येभ्यो मरीच्यादिभ्यः

तेनविमानेनाष्टलोकपालानांविहारोयस्मिन्॥ कुलाचलेंद्रेमेरौतस्यद्रोणीषुदरीषुअनंगसस
ख्योमारुतः शीतलसुगंधमंदानिलः तेनसौभगंसौभाग्यंसौंदर्यंयासुसिद्धैर्नुतः स्तुतः सन्॥ द्युध
निर्गंगातस्याः पातेनशिवः स्वनोयासुतासुरेमे॥ ललनावरूथोस्त्रीरत्नसमूहवान्॥४१॥ वैस्रंभका
दिषुदेवोद्यानेषुमानसेचसरसिरतः प्रीतः सन्॥ अत्यशेत अतिक्रम्यस्थितः॥४३॥ उद्दामचेतसांधी

तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेंद्रद्रोणीष्वनंगसखमारुतसौभगासु॥ सिद्धैर्नुतोद्युधुनि
पातशिवस्वनासुरेमेचिरंधनदवल्ललनावरूथी॥४१॥ वैस्रंभकेसुरसनेनंदनेपुष्पभ
द्रके॥ मानसेचैत्ररथ्येचसरेमेरामयारतः॥४२॥ भ्राजिष्णुनाविमानेनकामगेनमहीयसा
वैमानिकानत्यशेतचरंल्लोकान्यथानिलः॥४३॥ किंदुरापादनंतेषांपुंसामुद्दामचेतसां॥ यै
राश्रितस्तीर्थपदश्चरणोव्यसनात्ययः॥४४॥ प्रेक्षयित्वाभुवोगोलंपत्न्यैयावान्स्वसंस्थया॥
बह्वाश्चर्यंमहायोगीस्वाश्रमायन्यवर्तत॥४५॥ विभज्यनवधात्मानंमानवींसुरतोत्सुकां॥
रामांनिरमयन्रेमेवर्षपूगान्मुहूर्तवत्॥४६॥ तस्मिन्विमानउत्कृष्टांशय्यांरतिकरींश्रिता
नचाबुध्यततंकालंपत्यापीच्येनसंगता॥४७॥ एवंयोगानुभावेनदंपत्योरममाणयोः॥
शतंव्यतीयुः शरदः कामलालसयोर्मनाक्॥४८॥

राणांव्यसनंसंसारलक्षणंतस्यात्ययोयस्मात्॥४४॥
प्रेक्षयित्वादर्शयित्वागोलंमंडलंस्वसंस्थयापादद्वीपवर्षादिरचनयायावान्॥ तावंतंबह्वा
श्चर्यंयस्मिंस्त॥४५॥ विभज्यनवधानवप्रभेदेनात्मानंकृत्वा॥४६॥ शरदः संवत्सराः
मनाक् ईषदिवव्यतीयुः॥४८॥

भा
स्की.
४४

ग्रात्मना स्वदेहार्थं रूपेणातिष्ठीत्याभावयन्॥ तथा सति सद्यः संभवेदिति नोधा नवधा सर्वे संकल्प
वदिति तस्याबहूपस्य संकल्पं ज्ञानविमर्षः॥ विभुस्तथा कर्तुं समर्थः स्वग्रात्मविदिति च॥४३॥ तस्मा
मनासक्तत्वात्स्त्रियो नाना इति भावः। प्रमास्तोयिके शुके स्त्रीभवत्यधिके स्त्रिपद्रतिसह्नतैः ग्रतो
तेन रमेव सद्यः एकस्मिन्नेवाह्नि विवाहूणि सर्वाण्यंगानि यासां॥४४॥ सत्वे जिह्वे न मालम्ब्य वित
र्कासूयमानावहिः॥ अतस्तविक्लवेन व्याकुलेन विहूयतां संतप्यमानेन हृदा॥ उवाचेमं तवेणा
वयः॥४५॥ तव्वाप्तवमणायः तेभ्योः शोभायमतेन पदेन भुवं लिखंती तिष्ठेन चिंतालखं एा

तस्यामाधत्त रेतस्तां भावयन्नात्मनात्मवित्॥ नोधा विधाय रूपं स्वं सर्वसंकल्पविद्विभुः॥
४६॥ अतः सा सुषुवे सद्यो देवहूतिः स्त्रियः प्रजाः॥ सर्वास्ताश्चारुसर्वांग्यो लोहितोत्पलगंधयः॥
४७॥ पतिं सा प्रव्रजिष्यंतं तदालोक्योशती सती॥ स्मयमाना विक्लवेन हृदयेन विदूयता॥४८॥
लिखंत्यधोमुखी भूमिं पदा नखमणिश्रिया॥ उवाच ललितां वाचं निरुध्याश्रुकलां शनैः॥४९
सर्वं तद्भगवान्मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतं॥ अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि॥५०॥ ब्र
ह्मन्दुहितृभिस्तुभ्यं विमृग्याः पतयः समाः॥ कश्चित्स्यान्मे विशोकाय त्वयि प्रव्रजिते वनं॥५१
एतावतालं कालेन व्यतिक्रांतेन मे प्रभो॥ इंद्रियार्थप्रसंगेन परित्यक्तपरात्मनः॥५२॥

५०॥ उपोवाह संपादितवान्॥ अभयमिति भाविनो देस्मात्॥ संसाराद्भयं तथेन निवर्तते यस्यार्थं
५१॥ तद्देहं मे निवेदयति॥ तत्र्यं तव दुहितृभिः स्वयमेवात्मनः समायोग्याः पतयो विमृग्या इ
ति॥ दैन्यं घामेसंसारभयं पुरस्कृत्याह॥ कश्चिदिति विशोकाय ज्ञानोपदेशाय यद्वाभिः स्वएा
तथा करणात्कं विक्लवं त्वदवस्याने नव्रह्मविस्मरं कश्चित्किंस्यादित्यर्थः॥५१॥ विषयानुभ
वकिंवह्मविषयेति चेन्नाह॥ एतावतालं हृदयेनेपरित्यक्तः परमात्मा यया तस्या मम॥५२॥

स२

८५

अस्मिन्ह्रदे बिंदुसरसि प्राक्तद्धापि धियो रहः शुक्लेन विष्णुना कृतमानंदबिंदुनिपातनेन यापकं प्रापकं ॥२३॥
समादाय हृत्स्वसरजं मलिनं ॥२४॥ शबलो विवर्णो स्तनो यस्मिन् ॥ ततः सरस्वत्याः शिवानि जलानि
आशये यस्मिन् ॥ शिवाजलाशया जलचरा यस्मिन्निति वा ॥२५॥ सा तत्र निमग्ना सती विस्मयं
ददर्शेत्याह ॥ सांतः सरसीति द्वाभ्यां ॥ उत्पलगंधयः ॥२६॥ स्त्रियः प्रोचुः वयं कर्मकरीः परिचारि

निमग्नास्मिन्हृदे भीरु विमानमिदमारुह ॥ इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिषां यापकं नृणां ॥२३॥
सा तद्भर्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा ॥ सरजं बिभ्रती वासो वेणीभूतांश्च मूर्धजान् ॥२४॥
अंगं च मलपंकेन संछन्नं शबलस्तनं ॥ आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयं ॥२५॥
सांतः सरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः ॥ सर्वाः किशोरवयसो ददर्शोत्पलगंधयः ॥२६॥
तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रोचुः प्रांजलयः स्त्रियः ॥ वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किं ॥२७॥
स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनस्विनीं ॥ दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानदाः ॥२८॥
भूषणानि परार्ध्यानि वरीयांसि द्युमंति च ॥ अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवं ॥२९॥
अथादर्शे स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजांबरं ॥ विरजं कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्बहुमानितं ॥३०॥
स्नातं कृतशिरःस्नानं सर्वाभरणभूषितं ॥ निष्कग्रीवं वलयिनं कूजत्कांचननूपुरं ॥३१॥

काः वयं ॥ स्नानात्पूर्वं यत्तत्स्नानेन स्नानयोग्येन तैलादिना ॥२८॥ परार्ध्यानि उत्कृष्टानि वरीयां
सि तव ॥ प्रियाणि दीप्तिमंति च ॥ पानं पेयं अमृतं स्वादु आसवं मादकं ॥२९॥ आदर्शे स्वमात्मानं द
दर्शेति शेषः ॥ आत्मानं विशिनष्टि चतुर्भिः कृतं स्वस्त्ययनं मंगलं यस्य पुंस्त्वमात्मशब्दः समानाधि
करणात् ॥३०॥ विरजमित्यस्य प्रपंचः स्नातमुद्वर्तितं लालितं कृतं शिरःस्नानमभ्यंगो येन ॥ भूषितं बने

भा० तृ० स्कं० टीका

भा
रती
८२

बहूनि रत्नानि पुरस्स्यांतयान्हवकेन मंगलद्रव्येणाऊंऊमादिना॥ तरकं विस्मयकारो॥ त्वकं मंगलद्रव्ये
श्रीवाभरणादंतुयोरिति॥१५॥ लद्दनासमुवाचवल्लषेति च नानावैकृवचनानि॥ पतेर्लेसक्षोभमानेषु
लिपस्याः॥ कपभजेनवत्वषाश्लतोमनोहरं स्त्रियं प्रयांगनेत्रगतोयस्य॥ पमकोशेनस्पर्धनरति
पमकोषास्तु नेतेन॥१६॥ दृष्टाव पदापतिं ससारतं तदाप्रासोनवैवस्वयमप्यास्ते॥१७॥ आत्मानं नि
पाम्पदृष्टानावतस्यपोगमातिंयोगप्रभावं दृष्टा सप्राप॥१८॥ समुनिर्विवाहात् प्राप्य दात्मनोरूपंत

थोरोपामैथस्यपाकांश्याकोंतयाबहुरत्नया॥ हारेणचमहार्हेणारूपकेनविभूषितं॥१९॥
लद्दनासमुवाश्वतां स्त्रियपांगेनवल्लषा॥ पमकोपास्यानीलेरलकैस्सलसन्मुखं॥२०॥
पदासससारस्वभमस्षीणादृषितंपतिं॥ नवैवास्तिसहस्त्रीभिर्ध्यासेसप्रजापतिः॥२१॥
भर्तुः पुरस्ताद्दासानेस्त्रीसहस्त्वहतेनदा॥ निषाम्पतयोगगतिं संशयंप्रसपद्यत॥२२॥ स
तांहृतमलस्नानां विभ्राजंतीमहर्ववत्॥ आत्मनोविभ्रतीरूपं संवीतरुचिरस्त्रनी॥२३॥
विद्याधरीसहस्त्रेणसेव्यमानांसुवाससं॥ जातभावोविमानंतमारोहयदरिंदमः॥२४॥
तस्मिन्नलुप्तमहिमाप्रियपानुरक्तोविद्याधरीभिरुपवीर्णवपुर्विमाने बभ्राजउत्कच
कुमुद्गणवानपीच्यस्ताराभिरावृतउडुवोडुपतिर्नभस्थः॥२५॥

देवयुनर्विभ्रतीसंवीतोयाहृतोहृविरोलतोयस्याः पादांतवेतरूपविशेषणं॥२६॥ शोभनेवाससो
यस्याःजातोभावः प्रेमयस्यहे अमित्रहन्॥ जितकाम॥२७॥ तस्मिन्विमानेमुनिर्वभ्राजतलुमोम
हिमास्यातंयेयस्य॥ उपवीर्णंसुप्रभूषितंवपुर्यस्यविकसितकुमुद्गणवान्॥ अपीच्योतिसुंदरः॥ उ
डुवेंद्रुरववसुकिंनभस्थविमाने॥ ताराइवताःस्त्रियःकमुदानीवनासांनेत्राणि॥ रतिरेवपम॥२८

८२

वतेतिहर्षे द्विजवृषभ द्विजश्रेष्ठ हे भर्तस्त्वयि एतत्सर्वं राद्धं सिद्धमेव तत्तदहमवैमि जानामि किंतु यत्ते त्वया
समयोभिहितः स तावद्भूयात्॥ सकृदिति गर्भसंभवमात्रपर्यंतं तु अर्थः॥ यस्माद्गरीयसि श्रेष्ठे हे भर्तः
विहेतभूते स्त्रीणां प्रसवो गुणः महांल्लाभः समास पादेन गरीयसि यस्मिन्यो स तिसतीनां यतो गुणप्रसवं
गुरु विस्तारो भवति॥ अतः पुत्रोत्पत्तिमागमगुणविस्तारे जाते पश्चात्तदुत्कं सर्वं भवत्विति भावः॥ ९॥ अं
गसंगार्थं च मयप्रममिति कर्तव्यतां संपादयेत्याह॥ हे ईशात्र अंगसंगे इति कृत्यं साधनं यथोपदेशं का

देवहूतिरुवाच॥ राद्धं बत द्विजवृषैतदमोघयोगमायाधिपे त्वयि विभो तदवैमि भर्तः॥ यस्ते
अभ्यधायि समयः सकृदंगसंगो भूयाद्गरीयसि गुणः प्रसवः सतीनां॥ ९॥ तत्रेतिकृत्यमुपशि
क्ष यथोपदेशं येनैष मे कर्शितोतिरिरंसयात्मा सिद्ध्येत ते कृतमनोभवधर्षिताया दीनस्त
दीश भवनं सदृशं विचक्ष्व॥ १०॥ मैत्रेय उवाच॥ प्रियायाः प्रियमन्विच्छन् कर्दमो योगमास्थि
तः॥ विमानं कामगं क्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत्॥ ११॥ सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वि
तं॥ सर्वर्द्ध्युपचयोदर्कं मणिस्तंभैरुपस्कृत

मध्यमास्थातुसारेण उपशिक्ष संजानीहि उपकल्पये
नर्थः॥ येन साधनेनाभ्यंगभोजनपानादिना अतीव रंतुमिच्छया कर्षितो दीनस्त्वम मे मम आत्मा दे
हः सिद्ध्येत्॥ रति समर्थो भवेत्॥ कथंभूतायाः॥ तेन त्वयैव कृतं दोभितो यो मनोभवः तेन धर्षि
तायाः॥ तत्तनोः गृहं पंभवनं च विचक्ष्व वितर्कय विचारयेति यावत्॥ १०॥ तर्हि तत्क्षणमेवाविरची
करत्॥ आविर्भावयामास बभूवेत्यर्थः॥ ११॥ तदेव विशिनष्टि सर्वकामदुघमिति नवभिः सर्वैः श्रृंग
ारादिभिः समन्वितं सर्वर्द्धीनां सर्वसंपदां उपचयः स्यादुदर्कः उत्तरोत्तराभिवृद्धिर्यस्मिन्नुपस्कृतं

भी
टी
८८

उपकरणं पविकरः पट्टिकाप्रस्तविस्तारवस्त्रविशेषाः पताकाविस्तृतास्ताभिः ॥ ४४ ॥ विचित्राणि माल्यानि पुष्पाणि यासु ताभिः स्रग्भिः ॥ ४५ ॥ उपर्युपरि विरचितमदैः सुदृढ़स्थिरस्थूणाभिः कीर्तितकमनीयपर्यङ्कादिभिः शोभितं ॥ ४६ ॥ हाराः स्फटिकहारैर्विद्रुममणिमयवेदिकाद्वारे ... तथाभातयो भिन्नवत्स्वचित्रकपाटद्वारं ॥ इन्द्रनीलमयेषु स्फटिकवेदेषु प्रासादाग्रभागेषु

दिव्योपस्करणेयेन सर्वकालसुखावहं ॥ पट्टिकाभिः पताकाभिर्विचित्राभिरलंकृतं ॥ ४७ ॥ स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिर्मञ्जुसिञ्जत्षडङ्घ्रिभिः ॥ दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितं ॥ ४८ ॥ उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक्पृथक् ॥ क्लृप्तैः कशिपुभिः कान्तं पर्यङ्कव्यजनासनैः ॥ ४९ ॥ तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोभितं ॥ महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥ ५० ॥ द्वाःसु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटमत् ॥ शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिश्रितं ॥ ५१ ॥ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैर्वज्रभित्तिषु निर्मितैः ॥ जुष्टं विचित्रवैतानैर्महार्हैर्हेमतोरणैः ॥ ५२ ॥ हंसपारावतव्रातैस्तत्र तत्र निकूजितं ॥ कृत्रिमान्मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधिरुह्य च ॥ ५३ ॥ विहारस्थानविश्रामसंवेशप्राङ्गणाजिरैः ॥ यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः ॥ ५४ ॥ ईदृग्गृहं तत्पश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा ॥ सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत्कर्दमः स्वयं

॥ ५५ ॥ चक्षुष्मत्पद्मरागाग्र्यैः पद्मरागाग्र्यैः पद्मरागश्रेष्ठैः चक्षुष्मद्दिव्यैः पद्मरागाग्र्यैः विचित्रैर्वैतानैर्वितानसमूहैः ॥ ५२ ॥ कृत्रिमानपि हंसादीन् स्वान्समानजातीयान्मन्यमानैः तत्र तत्राधिरुह्याधिरुह्य निकूजितं ॥ ५३ ॥ विहारस्थानं क्रीडाप्रदेशाः विश्रामः शयनगृहं संवेशः उपभोगस्थानं प्राङ्गणं गृहाद्बहिः अजिरं प्राकाराद्बहिः यथोपजोषं यथासुखं आत्मनः स्वस्यापि वि

नोऽपि विस्मयजनकमिव ... ४४

दिव्याः स्वांतविद्याः मानुषाः शास्त्रप्रभवाः भौतिकाः भौमोत्पाद्विप्रभवाः वैयासेविदुर ॥ ३८ ॥ नस्पृशन्ति ना
तिशायमाह ॥ यद्रूति ॥ न्वर्णसाधारणायमान ॥ ३९ ॥ नस्पृशन्तदपत्नेदेवहूतिः ॥ नस्पादयेप्रभावे ॥ ४ ॥ इ
ति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये द्वाविंशः ॥ २२ ॥ त्रयोविंशेनयोयोगनिर्मितेसर्वसंपदि ॥ विमानेका
मगेविज्ञातयोरतिरुदीर्यते ॥ १ ॥ प्रस्थितेगमनेकृतेसति ॥ १ ॥ दंभेकपटं अवेनिषिद्धाचरणेने

शारीरमानसादिव्यावैयासेयेचमानुषाः ॥ भौतिकाश्चकथंक्लेशाबाधंतेहरिसंश्रयं ॥ ३८ ॥
यः पृष्टोमुनिभिः प्राह धर्मान्नानाविधान्शुभान् ॥ नृणांवर्णाश्रमाणांचसर्वभूतहितः सदा ॥
एतत्तेआदिराजस्यमनोश्चरितमद्भुतं ॥ वर्णितंवर्णनीयस्यतदपत्योदयंशृणु ॥ ३९ ॥ इ
ति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे द्वाविंशः ॥ २२ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ पितृभ्यांप्रस्थितेसाध्वीपतिमिंगि
तकोविदा ॥ नित्यंपर्यचरत्प्रीत्याभवानीवभवंप्रभुं ॥ १ ॥ विश्रंभेणात्मशौचेनगौरवेणदमे
नच ॥ शुश्रूषयासौहृदेनवाचामधुरयाचभोः ॥ २ ॥ विसृज्यकामंदंभंचद्वेषंलोभमघंमदं ॥
अप्रमत्तोद्यतानित्यंतेजीयांसमतोषयत् ॥ ३ ॥ सवैदेवर्षिवर्यस्तांमानवींसमनुव्रतां ॥ दैवा
द्गरीयसः पत्युराशासानांमहाशिषः ॥ ४ ॥ कालेनभूयसाक्षामांकर्शितांव्रतचर्यया ॥ प्रेम
गद्गदयावाचापीडितः कृपयाब्रवीत् ॥ ५ ॥ तुष्टोहमद्यतवमानविमानदायाः शुश्रूषयाप
रमयापरयाचभक्त्या ॥ योदेहिनामयमतीवसुहृत्स्वदेहोनावेक्षितः समुचितः क्षपितुंमद
र्थे ॥ ६ ॥

नीयांसमतितेजस्विनं ॥ ४ ॥ दैवाद्गरीयसः दैवादपिगुरुतरात् ॥ दैवमप्यन्यथाकर्तुंस
मर्थादित्यर्थः ॥ ४ ॥ व्रतचर्ययाकर्शितांअतएवभूयसाकालेनातिक्षामामित्यर्थः ॥ ५ ॥ सुहृत्प्रि
यः मदर्थेत्वयापितेनावेक्षितः नगणितः समुचितः स्वात्मोपि ॥ मत्सेवासक्तयोपेक्षितइत्यर्थः

तपश्चसमाधिश्चविद्याचउपासनातासुयश्चात्मयोगःचित्तैकाग्र्यंतेनविजिताःआसाभगवत्प्रसादा
दिव्याभोगाःतानेवतेअवरुद्धान्॥तथापिवशीकृतान्॥प्रपश्यतेदिव्यांदृष्टिंवितरामियथाह
ष्टाद्रक्ष्यसि॥७॥अन्येपुनर्भोगाःकिंनकिमपिप्रतितुच्छाइत्यर्थः॥तत्रहेतुः भगवतउरुक्रमस्य
याभ्रूःतस्याउद्विजृम्भःवक्रीभावःतेनविभ्रंशिताअर्थरचनामनोरथायेषु॥निजधर्मेणयाति

येमेस्वधर्मनिरतस्यतपःसमाधिविद्यात्मयोगविजिताभगवत्प्र
सादाः॥तानेवतेमदनुसेवनयावरुद्धान्दृष्टिंप्रपश्यवितराम्यभ
यानशोकान्॥७॥अन्येपुनर्भगवतोभ्रुवउद्विजृम्भविस्रंसितार्थर
चनाःकिमुरुक्रमस्य॥सिद्धासिभुंक्ष्वविभवान्निजधर्मदोहान्दिव्या
न्नरैर्दुरधिगान्नृपविक्रियाभिः॥८॥एवंब्रुवाणमबलाखिलयोग
मायाविद्याविचक्षणमवेक्ष्यगताधिरासीत्॥संप्रश्रयप्रणय
विह्वलयागिरेषद्व्रीडावलोकविलसद्धसिताननाह॥९॥

व्रतेन॥दुरधिगान्नरैरितरैर्यतोऽतान्दुरधिगान्॥नृपावयमितियाविक्रियास्तब्धतयाविहृतयत्ना
भिः॥८॥अखिलयोगमायाचविद्याच॥तत्तदुपासनातासुनिचक्षणंनिपुणमेवंब्रुवाणंपति
मवेक्ष्यगताधिर्निवृत्तमानसाजाता॥संप्रश्रयोविनयःप्रणयःप्रेमताभ्यांविह्वलागद्गदातयागि
राईषद्व्रीडासहितोयोऽवलोकस्तेनविलसद्धसितमाननंयस्याःसाआहजगाद॥९॥

भा॰
पंटी॰
६२

यथावद्भुक्त्वा ॥ ४४ ॥ कथंभूता संस्था सकलानां जीवनिकायानां धाम स्थानमाश्रयभूतं वपुः
४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे भावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ पंच

श्रुत्वा स्थूलं यथा सूक्ष्मं रूपं भगवतो यतिः । स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धिया नयेदिति ॥ ४४ ॥ भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्रपातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्था । गीता मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम ॥ ४५ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्र्यां संहितायां पंचमस्कंधे नरकवर्णनो नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ पंचमस्कंधः समाप्तः ॥

मस्कंधसंवेद्यपदभावार्थदीपनैः । प्रीयतां परमानंदनंदनो हरिर्बालभाषितैः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

६२

चारुहासिअंगवलयेविलसिताश्चतेविभ्रमाश्चविपुलाश्चपवलाश्चसभगाश्चहविराश्चभुजाश्चवर
नेतसंभासेभुग्रगहचेदनकंकुमानोपकपवाउलेपः तेनावलिप्तमानाः तेषामभिमर्शनेनोम
स्थितेनहृदयेमकरध्वजस्यावेशोनरूविरंचललितंवाससितेयासांताः तस्यानुरागेणमदेनचश्रुति
नेवतन॥ मदेनविधूर्तिनेवश्याईपदरूलोककरुणावलोकयुक्तेनयस्येयस्मिन॥ नवदनारवि
देविलोकपति॥१॥ श्रमसर्वौः सहने॥ रोषः क्रोधः उपसंहृतस्तपोवैगोपेन॥२॥ उपासनाद्यमारे
यसेवनानागरजकमार्धमुग्धाविभ्रमाभासानाश्चावेगवलयविलसितविभ्रमादविपुलथव
लसभगासविरभुजगजनितस्तोमसुरुचदनकंकुमपंकाउलेपेनावलिप्तमानाहृदयस्थि
मदनोमस्थितेनहृदयमकरध्वजस्यावेशातिविरललितंवसितानासांदनुरागमदश्रुतिनमदवि
घूर्णितालोककरुणावलोकनयनवदनारविंदसश्रीकंकलविलोकपति॥१॥ सपद्मभ
गोवानन्दनेनतेनगणानवश्याद्विदेवउपसंहृतामर्षरोषवेगालोकानान्यस्यश्रासे॥२॥
धाय्यमानः स्वरास्तेषामहारधवैयाधश्रुतितीवनवरतमदश्रुतिनविकलवि
हललोचनः सललितमुखरिकामतेनाप्याप्रमानः स्वपार्षदविबुधयूथपतीनः
पतिन्हानरागनवूनलसिकामोदमधासेवनमाद्यत्मधुकरवानमधुरगीतंश्रियंवे
नयन्तीसांवनमालानीलवासाएककुंडललोकहलककेशितनभगसदभ्रूनेभगवान्मा
सराद्रिमिधायमानस्त्रिमत्मानः अनवरतमदेनघूर्णितस्त्रासोविकृतविह्वललोचनस्वललिते
नमुखरिकामतेनवूवनाम्नतेमस्वपार्षदविबुधयूथपतीनांपतीश्चाप्याप्रमानः स्वविबन नी
लेवाससीयस्यएककुंडलयस्यककुदिदहृतनः स्वलः सभगाश्च संदश्चभुजोपेनउदारली
लायस्यसः नपविन्हानोरागः कांतिर्यस्याः तस्यानवतुलसिकामोदमधासेवनहरमिमधु

पंचविंशेनंतोदेवस्यादादृशोऽस्य संस्थितिं । संजिहीर्षोरिदं काले यद्धरुद्रसमुद्भवः ॥ १ ॥ कोऽसावनंतस्सा
त्वतीयाः सात्वतास्तेन निष्ठाः वर्त्तंते ये पासते यं संकर्षणमित्याचक्षते ॥ तथाव्याख्यानं हेतुः द्रष्टृदर्शन
योरहंप्रत्ययोः संमुकर्षणमेकीकरणं येन ॥ तत्कृतः अहमित्यभिमानो लक्षणं चिह्नमधिष्ठा
नं यस्य ॥ अहंकाराधिष्ठानेनेह यत्संकर्षणमतः संकर्षणं तमाह ॥ अनंतत्वमाह ॥ यस्येदमिति ॥ य

शुक उ० ॥ तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रांतर आस्ते ॥ या वै कला भगवतस्तामसी समा
ख्याताऽनंत इति सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं यं संकर्षण
मित्याचक्षते ॥ १ ॥ यस्येदं क्षितिमंडलं भगवतोऽनंतमूर्तेः ॥ सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव
शीर्षणि ध्रियमाणं सिद्धार्थ इव लक्ष्यते ॥ २ ॥ यस्य ह वा इदं कालेनोपसंजिहीर्षतो
ऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्भ्रुवोरंतरेण सांकर्षणो नाम रुद्र एकादशव्यूहस्त्र्यक्षस्त्रि
शिखं शूलमुत्तंभयन्नुदतिष्ठत् ॥ ३ ॥ यस्यांघ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषं
डमंडलेष्वहिपतयः सह सात्वतर्षभैरेकांतभक्तियोगेनावनमंतः स्ववदनानि परि
स्फुरत्कुंडलप्रभामंडितगंडस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु वि
लोकयंति ॥ ४

भुवनानां सत्प्य भगवाननंतत्वमुत्तरेणाह ॥ यस्य ॥ ३ ॥ तामसत्वमाह ॥ यस्येदं वि
श्वमुपसंहर्तुमिच्छतः अमर्षेण विरचिते ॥ अमर्षेण भ्रुवोरनयोरंतरेण ॥ उद्भवति ॥ उत्तंभयन्
तद्भगवत्त्वमाह ॥ यस्यांघ्रिकमलयुगलेऽरुणा विशदा नखा मणय इव तेषां षंडः समू
हः तस्य मंडले भूपतिः स्फुरंतीनां कुंडलानां प्रभया ॥ मंडितानि ॥ गंडस्थलानि येषां तानि ॥ ४ ॥

किं च ॥ आलोलात्मस्य कृपया वपुर्धारणं न तु जननं वा ॥ तत्र मौदार्यमेवातिविचित्रमित्याह ॥ यस्य नाम यदि
पतितो महापातक्यपि अनुकीर्तयेत ॥ सद्य एव हन्ति किं वक्तव्यं ॥ यतो मुमुक्षवेव सर्वेण अशेषं अंहः
सद्यो हन्ति ॥ कथमनुकीर्तयेदन्यतः श्रुतं वा ॥ अकस्मादार्तो वा भवन् ॥ प्रलंभनाद्वा परिहासात्
तस्मात्तमेवाश्रयेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ गिर्यादिसहितं भूगोलं सत्त्वानि प्राणिनः सहस्रजिह्वोपि को गणयेत ॥ १२

यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पतितः प्रलंभनाद्वा ॥ हंत्यंहः सपदि नृणा
मशेषमन्यं कं शेषाद्भगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ॥ ११ ॥ मूर्द्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो भूगोल
सगिरिसरित्समुद्रसत्वं ॥ आनंत्यादनिमितविक्रमस्य भूम्नः को वीर्याण्यधिगणयेत्स
हस्रजिह्वः ॥ १२ ॥ एवंप्रभावो भगवाननंतो दुरंतवीर्योरुगुणानुभावः ॥ मूले रसायाः स्थित
आत्मतंत्रो यो लीलया क्ष्मां स्थितये बिभर्ति ॥ १३ ॥ एता ह्येवेह नृभिरुपगंतव्या गतयो यथा
कर्मविनिर्मिता यथोपदेशमनुवर्णिताः कामान्कामयमानैः ॥ १४ ॥ एतावतीर्हि राजन्पुं
सः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृशा यथाप्रश्नं व्याचख्ये किम
न्यत्कथयामेति ॥ १५ ॥ इति पंचमे विंशः २५

दुरंतवीर्येत्वलं यस्य उरवो गुणाश्च अनुभावश्च
यस्य स च स च ॥ रसायाः भूमेः मूले स्थितस्तिष्ठति ॥ आत्मतंत्रः आत्माधारः ॥ १३ ॥ उक्तलोकविभा
गस्योपयोगं वदन्नुपसंहरति एता इति एता ह्येवेह कामान्कामयमानैर्नृभिरुपगंतव्या इत्यन्वयः ॥ १४
न तत्स्वप्रपंचः ॥ एतावत्यः विपाकगतयः फलभूता गतयः ता व्याचख्ये व्याख्यातवानस्मि ॥ १५ ॥

मेश्लोकयामास वर्णयामास ॥ ७ ॥ यस्मिन् जगत् अस्थात् आदिदेवेन बोधगुणाय यस्मै तथा कस्मात् स्वकार्यसम
र्थो आसन ॥ यस्मिन् तद्रूपं ध्रुवं अनन्तं महत्तं च अनादि ॥ तद्वेदेतः यदेकमेव सत ॥ आत्मन ॥ आ
त्मनि नानाकार्यमपंचमधात ॥ तस्य च स्वरूपस्य वर्त्म तत्वज्ञतः कथमुहवेद्दृनवेदैवेत्यर्थः ॥ ४
नहि कथमसौ मुमुक्षुभिः सेव्यते ॥ तत्राह स्मृतिमिति ॥ यद्वेदस्वरसदिभाति ॥ स्कंनोस्माकंभ

यथयथयवमनुष्कृतोध्यायमानो मुमुक्षूणाम नादिकालकर्मवासनाग्रथितमविद्यामयं
हृदयग्रंथिं सन्तरां जत्तमोमयमेनहृदयंगतं आमुनिर्भिनत्ति ॥ तस्मात् भावं भगवान्न्या
यं ध्रुवो नारदः सहृतं ब्रुवणास भापांव्रसणाः संश्लोकयामास ॥ ८ ॥ इमति स्थितिल
यहेतवो स्यकस्मात् सत्वायाः प्रकृतिगुणाय होतदासन् ॥ यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदेकमा
त्मन्नानाधात्कथंनु हवेदत्मस्य वर्त्म ॥ ९ ॥ स्मृतिः नः पुरुकृपया बभार सत्वं संशुद्धं सदस
दिदं विभाति यत्र ॥ यल्लीलां मृगपतिरादेदेनवद्यामादातुं स्वजनमनो स्मुदारवीर्यः ॥ १०

ज्ञानां बहुकृपया सशुद्धं सत्वं मूर्तिं बभार ॥ स्वजनानां मनांस्यादातुं वशीकर्तुं कृतां यस्य
लीलां मृगपतिः सिंह आददे अशिक्षत यतः उदाराणि वीर्याणि यस्य ॥ तस्मात् स्मृत्युर्त्वः
कमाप्नुये दितितरेणान्वयः ॥ यद्वा कृपयेव च हेतुः यद्यस्मात् स्वजनानां मनांस्यादातुं लीला
मादत्ते मृगपतिः सिंहोदारवीर्यः ॥ यद्वा मृगपतिरिति मृगाः कामप्रदाः तेषां पतिः श्रेयः

मत्तो नरेशाष्टाविंशतिमाह ॥ किंचेति ॥ १ ॥ पापभेदेन नरककारकयातनाभेदं प्रपंचयति ॥ यत्त्विम
हिता ॥ यास्यमानः पीड्यमानः पकदैवनदैव ॥ पुरुषं पतिं वंचयित्वा ॥ २ ॥ यत्तत्क्रीस्मरहमिति ॥ ३

तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयंति ॥ अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोनुक्रमिष्या
मः तामिस्रोंधतामिस्रो रौरवो महारौरवः कुंभीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमंधकू
पः कृमिभोजनः संदंशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकंटकशाल्मली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो वि
शसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयःपानमिति ॥ किंच ॥ क्षारकर्दमो रक्षोगण
भोजनः शूलप्रोतो दंदशूकोवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशति
नरका विविधयातनाभूमयः ॥ ७ ॥ तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि
कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते ॥ अनशना
नुपानदंडताडनसंतर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जंतुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव
मूर्छामुपयाति तामिस्रप्राये ॥ ८ ॥ एवमेवांधतामिस्रे यस्तु वंचयित्वा पुरुषं दारादी
नुपभुंक्ते ॥ यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भ
वति ॥ यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादंधतामिस्रं तमुपदिशंति ॥ ९ ॥ यस्त्विह
वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुंबमेवानुदिनं प्रपुष्णाति ॥ स त
दिह ॥ विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति ॥ १० ॥

हंधतामिस्रमेतिमत्वा स्वं च कुटुंबमेव पुष्णाति ॥ तेनाशुभेन ॥ ३ ॥ ॥ ॥

धतामिस्रो

ष्टिं शेषु नरो यस्मान्नरकस्थितिरुच्यते ॥ पापिनो यत्र दह्यन्ते यमदूतैर्यथायथं ॥ ५ ॥ तेषां भोगस्त्वत्र ८
वाच्य वाच्यविसदृशाः पातिभोगा वै विमुक्ते नदेतन्नरकेति प्रह्वति ॥ महर्षे इति ॥ कर्मणः समानेवेषि
अदृष्टा वै विमागस्य वै विममिति यदिह वति त्रिगुणत्वादिति ॥ सात्त्विका अदृष्टाः कर्तुः सात्त्विके
राजसा तामसाश्चेति तामस्याः दुःखितत्वमुक्तं च ॥ तत्रापि तामसांअदृष्टानां नारकत्वमाह
राजोवाच ॥ महर्षे यन्तद्वै विप्र लोकस्य कथयामिति ॥ ऋषिरुवाच ॥ त्रिगुणत्वात्कर्तुः अदृष्टा कर्मणा
नवः दृष्टविधाः सर्वांपव सवेस्य नारमेन भवति ॥ १ ॥ अथेदानीं पतिपिडलतणस्याधर्म
मतृहेवकर्तुः अदृष्टा वै साष्टयापाकमेफले विसदृशो भवति ॥ यासु नायविद्याहकनका
मानानामस्तिरिणामलत्तणः एतयः सहस्रशः अहमानां लावालां पायुर्येणात्तुव्यणियिच्याय
राज्ञोवाच ॥ नरकाणां मम भगवन् ॥ किं देशविशेषा अथवा वहिः त्रिलोक्या अहो स्विदन्तरा
लइति ॥ २ ॥ ऋषिरुवाच ॥ अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तद्दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरि
ष्टाज्जलाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेण समाधिनाश
त्याय वाशिषआ शासानानि वसन्ति ॥ ३ ॥ यत्र ह वाव भगवान्पितृराजो वैवस्वतः स्वविष
यं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जन्तुषु संपरेतेषु यथाकर्मावद्यं दोषमेवानुल्लङ्घितभगवच्छास
नः सगणो दमं धारयति ४
नं सर्वेषामितर्धः प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः स एव लक्षणं यस्य ॥ तत्र ह्येके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति
मेषाकर्तुः अदृष्टावैलाष्टयपनमसलारतस्मात् नन्वापि कारणादपीपचार ॥ अनाद्यविद्याकृ
तानेकामानां याः एतयो नरकाः तासां नाः अथेदानीमायुर्येणा तद्वर्णिपि च्यामहमन्त्रयं ५
किं भगवान्वै देशविशेषाः त्रिलोक्या अहोस्विद्बहिरोवान्तराले वा भविष्यन्तीति
ते ॥ ५ ॥ कर्मवैषम्यमनतिक्रम्यदोषमेव दमं पापफलं दंडं करोतीति ॥ नन्वङ्घितभगवच्छासनेन

ईश्वरेणोपकल्पिता मनुष्यकृत्यानादिलत ण्णाहन्ति येषां मत्कुणादीनां॥ नविविक्ता वितानापरव्यथा यैरविवेकिभिस्तेषां पुरुषेण ब्राह्मणादिभावेन विधिनिषेधपूर्वकमुपकल्पिता वृत्ति येन॥ विविक्तापरव्यथा येन विवेकिना अभिद्रुग्या हिंसितास्तैः विहतानिद्रा वृत्तिनिर्वृतिर्यस्य न लब्धमवस्थानं येन स तमसि परिक्रामति॥१॥ यत्किंचन भक्तादिकमुपनतं प्राप्तं तदसंविभज्य

यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रांधकूपे तदभिद्रोहेण निपतति॥ तत्र हासौ तैर्जंतुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये केचाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति॥ यथा कुशरीरे जीवः॥१७॥ यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति॥ यत्किंचनोपनतमनिर्मितपंचयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने नरकाधमे निपतति॥ तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुंडे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोनिर्वेशमात्मानं यातयते॥१८॥ यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वापहरत्यन्यस्य वानापदि पुरुषस्तममुत्र राजन्यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिंडैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषंति

न निर्मिताः पंचयज्ञा येन॥ अत एव वायसैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः॥ कृमीनेव भुंजानः यावत्तत॥ यावंति योजनानि तत्कृमिकुंडं तावंति वर्षाणि॥ यावदात्मानं पमितम थं॥ असंविभज्य नमसंविभक्तमप्रहुतं चान्नीतितया सः अनिर्वेशो॥ स्वकृतमायश्चित्ते॥१८॥
निष्कुषंति छिंदंति॥१९॥

नारको भवेति कर्मा लेवितया परिणामे प्राप्ते सर्वैः अतिक्रूरस्य भारस्य गालवसमस्तन्य स्यापदेशः से
तापस्य ॥ ३ ॥ कष्टेण निमित्ते न माशायै मित्रस्यै ॥ ४ ॥ प्राणतः सजीवाव ॥ उपरेधयति पचति ॥ ये

येत्विह वा एवैवाशुनाविहिंसिताजंतवः परत्रयमयातनामुपगतं तमेव रुरवो भूत्वा तथा
तमेव विहिंसंति ॥ तस्माद्रौरव मित्याहुः ॥ रुरुरिति सर्पाद् अतिक्रूरसत्वापदेशः ॥ ३ ॥ एव
मेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयंति यः केवलं दे
हंभरः ॥ ४ ॥ यस्त्विह वा उग्रः पशून्पक्षिणो वा प्राणत उपरंधयति ॥ तमपकरुणं पुरुषा
दैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुंभीपाके तप्ततैल उपरंधयंति ॥ ५ ॥ यास्त्विह पितृ
मित्र ब्राह्मणध्रुक्स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमंडले ताम्रमये तमस्तले ले
परंध स्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानांतर्ब
हिः शारीर आस्ते शेते चेष्टते अवतिष्ठति परिधावति च यावंति पशुरोमाणि तावद्वर्ष
सहस्राणि ॥ ६ ॥ यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखंडं चोपगतस्तमसिप
त्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरंति ॥ तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतो धारैस्तालवननि
पत्रैश्छिद्यमानसर्वांगो हा हतोस्मीति परमया वेदनया मूर्छितः पदे पदे निपतति स्वधं
हा ॥ पाखंडानुगतफलं भुंक्ते ॥ ७ ॥ यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदंड्ये दंडं प्रणयति ॥ ब्राह्म
णे वा शारीरदंडं स पापीयान्नरके शूकरमुखे निपतति ॥ तत्रातिबलैर्विनिष्पि
ष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुदंड आर्तस्वरेण स्वनयन् ॥ क्वचिन्मूर्छितः कश्मलमुपगतो यथै

पकरहगांनिह्नुयं ॥ ९ ॥ एवलेसमेदेशो ॥ १० ॥ स्वधर्मे हासवधर्ममार्गी ॥ ११ ॥ स्वनयन् हरदन ॥ कश्मलं

भा. पं. टी. ८६

यमदूता येष्वानः सरभसं ससंभ्रमं ॥ २८ ॥ द्रव्यविनिमये क्रयविक्रयादौ निरवकाशे निरालंबे ॥ अवीचिमत्त्वं नामार्थमाह ॥ यत्रेति ॥ वीचिः तरंगः तद्रहितत्वादवीचिः ॥ २९ ॥ यो विप्रस्तत्कलत्रं वा सुरां पिबति ॥ यश्च सोऽपि व्रतस्थः सन् ॥ राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथः कृतसोमपानस्तत्कलत्रं च तयोः सोम

ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान्सार्थान्वा विलुंपंति ॥ राजानो राजभटा वा तांश्चापि हि परेत्य यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादंति ॥ २८ ॥ यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथंचित्स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद्गिरिमूर्ध्नः संपात्यते ॥ यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत्तिलशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति ॥ २९ ॥ यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतस्तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिंचंति ॥ ३० ॥ अथ च यस्त्विह वा आत्मसंभावनेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स मृतक एव मृत्वा क्षारकर्दमे निरयेऽवाक्शिरा निपातितो दुरंता यातना ह्यश्नुते ॥ ३१ ॥ ॥ ३१ ॥ ३१ ॥

पाने फलं च सम विधानात् ॥ सोमपाननिषेधाच्च ॥ तथा च श्रुतिः न्यग्रोधस्तिभीनीराहृत्य तां संपिष्य दधन्यासज्य तं भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति ॥ ३० ॥ स एवं मन्यते स मृतक एव सन्स्तब्धत्वा ॥ ३१ ॥ ३१ ॥

८६

तिग्मयातमयासर्म्योमतिसया ॥२२॥ सर्वाभिगमः पश्चाद्युपगंता ॥२३॥ यपाश्वोऽग्ः सकलीनाः से
नः हितीयोतपादेसेनविशेषणेनदीविशिनष्टिविणमद्वेति ॥२४॥ पश्चवर्यासेख्याचारम ॥२५॥

पत्निर्हवागग्मोस्विपमगग्मंवाघुरुषंयोविद्रभिगाकृति ॥ नावधुत्रकथापानाऽयंतस्त्रिगम
यास्तृम्मालोहम प्यापुरुषमालिंगायंतिस्त्रिपंवापुरुषद्रूपयास्त्र्म्मी ॥२२॥ यस्त्रिहवैसर्वा
भिगमस्तमम्रबनिरयेवर्तेमानेवत्रकंटकशाल्मलीमारोप्यनिष्कर्षयंति ॥२३॥ ये त्रि
हवैराजन्याराज्ञपुरुषावापाखंडान्धर्मसेतून्भिंदंति ॥ नेसंपरेत्यवैतरण्यांनिपतंतिभि
न्नमर्यादास्तस्यांनिरयपरिखायांनद्यांयादोगणैरितस्ततोभक्ष्यमाणाआत्मना
नविमुच्यमानाःप्राणैरुह्यमानाः ॥ स्वाघेनकर्मपाकमनुस्मरंतउपतप्यंते ॥ विण्मूत्र
पूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यंते ॥२४॥ येत्विहवैवृषलीपतयो
नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यांचरंति ॥ तेचापिप्रेत्यपूयविण्मूत्र
श्लेष्ममलापूर्णार्णवेनिपतंतितिनदेवातिबीभत्सितमश्नंति ॥२५॥ येत्विहवैश्वगर्दभप
तयोब्राह्मणादयोमृगयाविहाराअतीर्थेचमृगान्निघ्नंतितानपिसंपरेतांल्लक्ष्यभूता
न्यमपुरुषाइषुभिर्विध्यंति ॥२६॥ येत्विहवैदांभिकादंभयज्ञेषुपशून्विशसंतितानमुष्मि
ल्लोकेवैशसेनरकेपतितान्निरयपतयोयातयित्वाविशसंति ॥२७॥ यस्त्विहवैसवर्णांभार्यांद्विजोरेतःपाययतिकाममोहितस्तंपापकृतममुत्ररेतःकुल्यायांपातयित्वारेतः सपा
ययंति ॥२८॥

ब्रतीर्थे विहितात् ... तीतिश्राणनिरोधोदर्शितः ॥२९॥ निरयपतयो
यमपुरुषाः ॥३०॥ लालाभक्षमाहयस्त्विहवैति ॥ रेतःपानेकारयंति ॥३१॥

भा०
पंटी
८२

आत्माभिमतिर्येन गा वितः अहंकृतिः स्थूलोऽहमिति मानी ॥ तिर्यक्कोदण्डं यस्य ॥ सर्वतोऽर्वादेरपि थनं वो
रविषंभीतिविशंकमानः परिस्पृश्यमाणं हृदयं वरदं न यस्य ॥ अनवरतं अभ्यासः तस्मात्संयोगात्
नाडिभिः शमलं गृह्णातीति तथा ॥ पवित्रयति सत्त्वयोऽनां तानं करोति ॥ ३६ ॥ रतिरत्र स्वर्गादौ ॥ इहामर्ष

यस्त्विह वा आत्माभिमतिरहंकृतिस्तिर्यक्कोदण्डः सर्वतोऽभिविशंकी सर्वथैव निराशाचिंतया
परिमृश्यमाणहृदयो वरदनो निर्हृतिमनवरततो यह द्रव्यार्थमभिरक्षति ॥ स ह्यपि पेत्य न द्रुणा
हनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखेन रकेनि पतति यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं
भेगानगृह्णावापकारुवसर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः पवित्रयति ॥ ३७ ॥ एवंविधा नरका यमालये सं
ति शतशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये केचिदिहोदिता अनुदिता
श्चावनिपते पर्यायेण विशंति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र ॥ इह तु पुनर्भवे त उभयशे
षाभ्यां निविशंति ॥ निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव व्याख्यातः एतावानेवाण्डकोशो यश्चतुर्दश
धा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यत्तद्भगवतो नारायणस्य साक्षान्महापुरुषस्य स्थ
विष्ठं रूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतः पठति शृणोति श्रावयति च स उपगेयं
भगवतः परमात्मनोऽग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद ॥ ३८ ॥

लोके पुनर्भवे पुनर्जन्मनि मित्ते ॥ उभयोर्धर्माधर्मयोः शेषाभ्यां ॥ आदावेव द्वितीयस्कंधे वैयासा
नरंयानीत्यादिना ॥ उपगेयं ॥ उपनिबद्धं ॥ श्रद्धाभक्तिभ्यां विशुद्धा बुद्धिर्यस्य ॥ ३८ ॥

पुरुषमेधेन हिंसया भैरवादीन् ॥ यजन्ते ॥ याश्च स्त्रियः कामरूपाः रक्षोगणाः स्मृताः ॥ यथेह नेत्र
रूपादाः सन्तः स्वयं मनुष्यं ॥ नरहत ॥ २२ ॥ वैसंभकैः विश्वासोपायैः उपविसंभ्य विश्वास्य २४

ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते ॥ याश्च स्त्रियो नृपशून् खादंति ॥ तांश्च ते पशव इव नि
हत्य यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबंति नृत्यंति
च गायंति च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः ॥ २३ ॥ ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैसंभके
रुपसृतानुपविसंभय्य जिजीविषून् शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् ॥ क्रीडनकतया यातयंते
तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिषु प्रोतात्मानः क्षुत्तृड्भ्यां चाभिहताः ॥ कंकवटादिभि
श्चेतस्ततस्तिग्मतुंडैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरंति ॥ २४ ॥ ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयं
ति नरा उल्बणस्वभावा यथा दंदशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दंदशूकाख्ये निपतंति यत्र
नृप दंदशूकाः पंचमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसंति यथा बिलेशयान् ॥ २५ ॥ ये त्विह
वा अंधावटकुसूलगुहादिषु भूतानि निरुंधंति ॥ तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरे
ण वह्निना धूमेन निरुंधंति ॥ २६ ॥ यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान्वा गृहपतिरसकृ
दुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी
वज्रतुंडा गृध्राः कंककाकवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयंति ॥ २७ ॥

विलेशयान् सर्पान् ॥ २५ ॥ सगरेण सविषेण ॥ २६ ॥ अतिथयो ज्ञातपूर्वाः ॥ अभ्यागता
अज्ञातपूर्वाः तत्र ॥ पापेन वक्रीकृतेन ॥ २७ ॥ ॥ ॥

प्राणाणिकोमलत्त्रणानि ॥ ५ ॥ नैकचरोऽपूर्ववरः स्मरकार्दिर्घ्यापकपर्वचरतियः स्मरस्वभावोस्या
त्यादि नैमत्वयति किम ॥ ९ ॥ सकललोकमस्तेमोयस्मास्मरद्यो यस्यवेदचमी मान्मसद्दपंयस्य
मः सप्तोंतमोवतित्रस्तंयाति ॥ स्वावधात्मासोतिलेपसन्नतः ॥ ५ ॥ हरिणपवत्सजकमारः ॥ प्राग
स्मामपिस्मित्स्वविपि ष्मतीत्यन्नयः किंकुर्वन् ॥ विविधेहविरैर्दशनीयेनिमेषसहारकविनो

अपितेमेणास्मिचाप्रमोपवनेशाखाणिचरंतंदेवगमंद्रक्ष्यामि ॥ १० ॥ अपिनस
कः शालाहकोन्यतमोवानैकचरपकचरोवाभवत्यपि ॥ ११ ॥ निम्नोचतिहमना
वास्मकलजगत्तेमोदयस्त्रधान्मायापितममस्मावपन्यास्याग्राणाक्षति ॥ १२ ॥
अपिस्विदहन्तसहंतमागत्यमोस्सवपिध्यतिहरिणराजकुमारोविविधक
विरदर्शनीयनिजसगदारकविनोदेरसेनोषस्मानामपहृदनः ॥ १३ ॥ द्वे
लिकायांमेस्वपासमाधिनाग्रामीलितदृशंप्रेमसंरंभेण चकित
श्राहसद्दपदपहषविषाणाग्रेणलुटति ॥ १४ ॥ आसादितहविषिवर्हि
षिहविनेमयोपालजोभीतभीतः ॥ सपदिउपरतरामः स्वविक्रमारवद
वहितकरणकलापआस्ते ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

हैः स्वीयानांवेदसपहृदनः ॥ संभवति
वैतदित्याह ॥ १॥ द्वेलिकायांक्रीडायांमस्यापः समाधिस्तेनामीलितेद्वशौयेननंमांप्रेमसंरं
भेणममायकोपेनहपद्दलविहः तदृष्टंपहषेणमृदूनाविषाणाग्रेणलुटतिसंचहयति ॥ २ ॥
आसादितहविषिस्मिनस्मिनवर्हिषिदर्भेदंताकर्षणादिनाचापलेनहविषितेमति ॥ हवि
वेतिपाठेवर्हिषिविषयेहपणंहृतेनमयः मयापायितिमः सननत्यामेवोपरतकीडोनिभ्रल

इत्येवं कृतोनुबंधः आवकि येन मगजन्हुनाम गायत्र्येन सहस्रैव सेनाचु बंद हृदयं येन ॥ १ ॥ सेहा
त्रैवंध मेव यम्बयं वयति ॥ अशाक समै मारिता स्वधनी मे मेन ॥ शालाह्न का स्थानः यदा मयुरयोक मा
नोभवति ॥ तदा तेन सस्त्वने समाविशाति ॥ २ ॥ अतिशायि वः मगणपुष्पे यस्य तहृदय घ्रस्य सः
॥ वर्धयति भैरवः प्रकृति स्थेन स्वस्य नलाद्धयाव ॥ ३ ॥ अन्य दाः दशीने सकरुणं यथा भव मेव
इति कृतानुबंध प्रावतन यथलाटनस्यानाशं तादिभ सहस्रगजन्हृता सेहाद वदहृदय
प्रासीत् ॥ ४ ॥ अतम कथा समिन्नलायाफल मलोदकात्साह विष्ममाणोहक यालाह
कादिभ्यो अयमाशो सन्नानो यदास हृ विणाक्षुणाकेन वनसमाविशाति ॥ २ ॥ यदा पथि
शुवमस्य भावे नतमतेन वित्रमकमति प्रणाम भरहृदयः कायेषु स्कंधेनोद्धतिः ॥ ३
एवमस्तेगेडरसिवाधायीपलाल यन्नदपरमामस्तोम ॥ ४ ॥ क्रियायानि वेसमानाय
मंतरालेः श्रुत्वा योस्यायदेन मभिमती ननु हि वाव सव बपतिः प्रकृति स्थेन मन्तः
सातसा प्राशीषणा प्राणालेस्वस्तिला हृमस्तेन सर्वेतर इति ॥ ५ ॥ अस्य हा स्वशशुद्धि यमना
नष्टद्युविलासवकृपणः सकरुणमतिनयेणाः हरिणाक्षणक विरहविह्वलहृदयसंताप
त्तिमेवानुशोचनकिलकश्मलेमहद भिरभितः इति होवाच ॥ ६ ॥ अयि वनसवेहपण
बालकोमनस्तरहरिणी सतः अहो समानायेस्याद किरातमनेरकृन सकृनस्पकृनवि
स्मभ प्रात्मपत्तयेन नद्विगणाय न्नाजनेश्वा गमिष्यति किम् ॥ २७ ॥ ॥
मनुष्योचनिति देवावेमन्वयः अनित येणाम्मो त्वकोने हरिणाक्षणकविरहेणाविह्वलेह
हृदय सन्तापाय स्वकश्मलमोहप्राविनः सन् ॥ २९ ॥ अपीति संभावना यावतेम नुकंपाया म्र
हा इति विदेशाद किरातयोरिवं वनपराक्रराचमति यस्य ॥ प्रकृन सकृन स्वनिर्भोय स्म
मेन वा न्यादिकमनाय चविनपन्नागमिष्यति कि ॥ अपराधाविततनेहेतः स्वात्मपत्येन

पताकृणां कं हरिणीबालकं॥ अपविद्धं बंधुभिस्त्यक्तं॥ इत्येतैः कृपणत्वादिहेतुभिर्यानुकंपानपात
यत्॥ ८॥ कृतो निजः स्वीयः इत्यभिमानो येन पोषणं तृणादिना पालनं हकारादिभ्यो रक्षणं प्रीणनं कं
डूयनादिना लालनं चुंबनादिना॥ एतैर्यदनुध्यानमासक्तिः तेन आत्मनो नियमाः स्नानादयः यमा
अहिंसादयः तस्मिन्नीश्वरपरिचर्यादयश्च॥ अल्पेरहमेकैकशो वियुज्यमानाः संतः कतिपयेना

तं त्वेणकुणकं कृपणं स्रोतसानुह्यमानमभिवीक्ष्यापविद्धं बंधुरिवानुकंपया राजर्षिर्भ
रत आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत्॥ ९॥ तस्य ह वा एणकुणके उच्चैरेतस्मिन् कृ
तनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषणपालनलालनप्रीणनानुध्यानेनात्मनियमाः सहय
माः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदव
सन्॥ १०॥ अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृद्बंधुभ्यः
परिवर्जितः शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृज्ञातीन् यौथिकांश्चैवोपेया
य नान्यं कंचन वेद॥ ११॥ मय्यतिविस्रब्धश्चात एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीण
नलालनमनसूयुनानुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा॥ नूनं ह्यार्याः साधव उपशमशी
लाः कृपणसुहृद एवंविधार्थे स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षंते॥ १२॥

हर्गणेन सर्वे उत्सन्ना बभूवुः॥ ९॥ आसक्तिं प्रपंचयति॥ अहो बतेत्यादिना इति कृतानुषंगः उत्पन्नस्य
येनेन॥ ईश्वररथचरणः कालचक्रं तस्य परिभ्रमणवेगेन स्वगणादिभ्यो विभ्रंशितः मा इति मां
च शरणं प्रापितः मामेव मातापित्रादिबुध्या उपेयाय प्राप्तः यौथिकान्॥ यूथस्थान् जातीन् अत
एवमुना॥ एतत्रिभिस्तेन मम स्वार्थो भ्रश्यतीति रोपहतिमकुर्वता॥ तदेवाह नूनमिति॥ १०॥ ११॥

ग्रहमेभजतो विलंतस्य कर्मीन गायतः ॥ पगारत्नाम सतत्स्य जानमेणानमीयेते ॥ १ ॥ कृपयापि कृतः सर्वः
पतनायैव योगिनः रतिमद्यर्थं यच्चाह भवतत्स्य शपाध्यणं ॥ २ ॥ नैयमिकर्निमत्तेन मित्तिकर्विधिमाम्
ग्रावस्यके अर्थमामेस्य रोत्सर्गादि कृतमभिषेकं येन ॥ वसात्तरे मणाव मनपन्तु उदकान्तेन या
लीरे ॥ ३ ॥ नत्नाघायाभ्यांघानग्राः समीपे ॥ ४ ॥ मेपीयमानेग्रत्वा सत्वायीयमीनेसलिलावदेवन
त्वणमेव ॥ अविहस्रेणसत्रियोस्तगमनेः सिंहस्य उच्चाटेमहान्नादः उक्तुंनः ॥ ६ ॥ सक्रुत्यात्वभावत

शुक उवाच ॥ एकदातमहानयोंकृताभिषेकनैयमिकाव श्यकोब्रह्मान्तरमभिरमणेनोप
हृतेनयपर्यस्त्कांतउपविवेश ॥ १ ॥ नवनहायानन्तरहरिणीपिपासया जलाशयाभ्याशमेके
वाप जगाम ॥ २ ॥ तयापेपीयमानेउदके नावदेवाविहरेणानदलोमस्तगमपतेरुच्चादोलोक
भयंकररवउद्यतत ॥ ३ ॥ तमुपश्रुत्य सा सस्गवधूः प्रकृतिविक्लवाचकितनिरीक्षणासुतरा
मपिहरिभयाभिनिवेशाव्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टिरगततृषा भयात्सहसैवोच्चक्राम ॥ ४
तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्वत्न्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गतो गर्भः स्रोतसि निपपात ॥ ५ ॥
तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्यांचिद्दर्यां कृष्णसारसती निपपाताथ च ममार ॥ ६
एवं विक्रीत्वा व्याकुलान्तरंताते हरि भयस्याभिनिवेशेन स्वग्रे व्याकुले
हृदयेयस्याः पारिप्लवदृष्टिः परिभ्रान्तनेत्रा ॥ तगताल्पात्त्रपासाः उच्चक्रामनदी सु सुविन
तवती ॥ ७ ॥ अन्तर्वत्नामभिंल्प्या उरुभयेन स्याना दिवालितः योनेर्निर्गतः स तु स्रोतसि म
वाहे निपतितः ॥ ८ ॥ तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्यांचिद्दर्यां कृष्णसारसती निपपाताथ च ममार ॥ ९ ॥

इत्थानि भगवद्व्रतानि येन स भगवान् सूर्यमंडले ऽभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाच इत्यन्वयः कीदृशः ऐणेयाद् हरिणाद्भवमजिनमैणेयं तदेव वासस्तेन अनुसवनाभिषेकेनार्द्राः कपिशाश्च याः कुटिला जटास्तासां कलापेन च विरोचमानः सूर्यप्रकाशिकया ऋचा हिरण्मयं ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादिनोक्तं ॥ उज्जिहाने उद्गच्छति सति ॥ सकारान्तपाठे सनेतत्पाठो वा यत्र यथोक्तं स एव ॥ १४ ॥ परोरजः रजसः प्रकृतेः परं शुद्धसत्त्वात्मकं सवितुर्देवस्य भर्गः स्वरूपम्

इत्थं धृतभगवद्व्रत ऐणेयाजिनवाससानुसवनाभिषेकार्द्रकपिशकुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः सूर्यर्चा भगवन्तं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमंडले ऽभ्युपतिष्ठन्नेतदु होवाच ॥ १३ ॥ परोरजः सवितुर्जातवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान ॥ सुरेतसादः पुनराविश्य चष्टे हंसं गृध्राणं नृषद्रिंगिरामिमः ॥ १४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां पंचमस्कंधे भगवत्परिचर्यायां सप्तमो ऽध्यायः ७

तं तेजः जातवेदोऽथवा कर्मफलं यस्मात्तत्कर्मफलदमित्यर्थः अथवेदं कः यन्मनसैवेदं विश्वं जजान सस्मार पुनश्च सुरेतः स्वेच्छाविश्वमंतर्यामिरूपेणाप्रविश्य गृध्राणं कांक्षमाणं संसारिणं जीवं सुरेतसा चिच्छक्त्या विचष्टे पश्यति पालयतीत्यर्थः तस्मै सीदति ॥ उपासितव्यानि इत्याह नृषत् ॥ बुद्धिः तस्यां रिंगिणं रिंगतां गतिं गानं तीति नृषद्रिंगिरां ॥ वाक्छब्दस्तस्मिन् प्रबंधवत्प्रयत्नाभावः ॥ तमिमः इमः शरणं व्रजामः ॥ १४ ॥ इति पंचमेस

एकलः एकः आराधने समीहमानः कुर्वाणः विविक्तः शुद्धः उपरत एवोपरतो विषयाभिलाषो यस्य उपभृतः संवृद्ध उपशमो यस्य ॥११॥ प्रवर्द्धमानानुरागस्य भरेण यत् द्रुतं द्रवीभूतं हृदयं तस्मिन् शैथिल्यं समन्तात् यस्य सो यस्य ॥ आत्मनि देहे उद्भिद्यमानं रोम्णां पुलकानां कुलकं समूहो यस्य कुलकम् औत्कण्ठ्यात् प्रवृत्तेन प्रणयबाष्पेण निरुद्धे अवलोकाय ये ते नयने यस्य सः

तस्मिन्वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुम
किसलयतुलसिकाम्बुभिः कंदमूलफलोपहारैश्च समीह
मानो भगवत आराधनं विविक्त उपरत विषयाभिलाष उपभृ
तोपशमः परां निर्वृतिमवाप ॥११॥ तेनेत्थमविरत पुरुषपरि
चर्यया भगवति प्रवर्धमानानुरागभरद्रुतहृदयशैथिल्यः
प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमानरोमपुलककुलक औत्कंठ्य
प्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयनः ॥ एवं निजरमणा
रुणचरणारविंदानुध्यानपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुत
परमाह्लादगंभीरहृदयह्रदावगाढधिषणस्तामपि क्रियमा
णां भगवत्सपर्यां न सस्मार ॥१२॥ रोम

एवं प्रवर्तमानस्तामपि भगवत्सप
र्यां न सस्मारेत्यन्वयः तत्र हेतवः ॥ निजरमणस्य स्वप्रीतिदातुर्यौ अरुणौ चरणारविंदे तयो
रनुध्यानेन परिचितः समृद्धो भक्तियोगः तेन परिप्लुतः सर्वतो व्याप्तः परमाह्लादः पर
मानंदो यस्मिन् ॥ गंभीरहृदयह्रदे तस्मिन्नवगाढा निमग्ना धिषणा यस्य ॥ १२ ॥ ॥

५२

नवमे नरविप्रत्वे तस्य सङ्गाद्भयं भवेत् ॥ भद्रकालीपशुत्वेपि निर्विकारत्वमीर्यते ॥ पितुः शास्त्रानवि
ष्ठानो भरतो सङ्गतागतः प्रारब्धकर्मवेगेन तं देहं जडविप्रतां ॥२॥ आङ्गिरसगोत्रजानां प्रवरस्य श्रे
ष्ठस्य शमोन्तानि तित्यादि भोत्रदानादि विद्याकर्मविद्या आत्मज्ञानेनेहादि व्यतिरिक्तबोधस्तेनान्व
तोन ॥ आनन्देनधर्मस्य पत्निजः ॥ आत्मना सदृशाः श्रुताद्योगुणा येषां ते समानोदरा नवपुत्राब

शुक उवाच ॥ अथ कस्यचिद्द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्याग
सन्तोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्मज्ञानानन्दयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररू
पौदार्यगुणा नव सोदर्या अङ्गजा बभूवुः ॥१॥ मिथुनं च यवीयस्यां भार्यायां यस्तु तत्र पुमां
स्तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमा
हुः ॥२॥ तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबन्धविध्वंसनश्रवणस्म
रणगुणविवरणचरणारविन्दयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतिघातमाशङ्कमा
नो भगवदनुग्रहेणानुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरात्मानमुन्मत्तजडान्धबधिरस्वरूपेण
दर्शयामास लोकस्य ॥३॥

भवुः ॥१॥ यवीयस्यां कनिष्ठायां मिथुनं स्त्रीपुरुषयुग्मं ॥ उत्सृष्टं देहस्य
शरीरं येन ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभिजायत इति स्मृतेः ॥२॥ तत्रापि चान्यसङ्गादात्म
नो भ्रंशमाशंकमानस्त्वात्मानमुन्मत्तादिरूपेण दर्शयामास एवं तदा किं कुर्वन् ॥ कर्मबंधविध्वं
सनं श्रवणस्मरणं गुणानां विवरणं कथनं च यस्य तत् भगवतश्चरणारविन्दयुगलं मनसा
विदधत् धारयन् ॥ प्रतिघातं शंकायां हेतुः ॥ अनुस्मृता स्वीयपूर्वजन्मनां आवलिः परंपरा ये

श्लोकं स्पर्धीयाणेणमार्गाद्भ्रष्टोऽहं ॥ भ्रंशमेवाह ॥ यद्यतः विमुक्ताः समस्ताः संगा येन विविक्तं पुण्यारण्यं शरणं यस्य ॥ आत्मवतो धीरस्य सममनः सर्वेषां भूतानामात्मनि वासुदेवे समावेशितं च निश्चलं च मनः ॥ अगारादृश्यादेव मृगस्य भाव ॥ पालितं लालितं एतेन मृगेन समावेशितं तस्मात्पुत्रवत्तादि अभियोगेनाभिनिवेशेन ॥ अशून्या सकला यामा यस्मिन् ॥ तेन कालेन ॥ ३० ॥ निर्वेदो नाविष्कृतो नाभिनिवेदो येन सः

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथाद्यद्विमुक्तसमस्तसंगस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवत आत्मनि सर्वेषामात्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरणाभियोगेनाशून्यसकलयामेन कालेन समावेशितं समाहितं कार्त्स्न्येन मनस्तत्तु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनु परिसुस्राव ॥ ३० ॥ इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालंजरात्प्रत्याजगाम ॥ ३१ ॥ तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः संगाच्च भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुधा वर्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन् ॥ मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ॥ ३२ ॥ इति श्रीपंचमस्कंधे भरतचरितेऽष्टमोऽध्यायः ८

तत्कृतोपललितं ग्रामं ॥ कालंजरात् ॥ यत्र हरिणो जातः तस्मात्पर्वतात् ॥ ३१ ॥ आत्मैव सहचरो यस्य स एकाकी सन्नतीत्तृणाद्यैश्च वर्तयंश्च ॥ मृगत्वनिमित्तेति ॥ तीर्थोदकेन क्लिन्नमार्द्रं ॥ अर्धोदके स्थितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे श्रीधराचार्यविरचितायां भावार्थदीपिकायां पंचमस्कंधे भरतचरितेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥

भा
पं टी
२८

सपत्न्यै समर्थ्य अनुसंस्थया च तु मरणेन ॥ ससमसेनपादैः यमेवार्ष्टिः स्वहन्तम् ॥ निहनिनु मेव
निहना इत्यर्थः ॥ यदाभिमाभ्यमाणेन दानवरतु रूपा गि सम्भावने ॥ सल्लमनेनरेणापलाशक
भेदाये नृसाविष्टिः वेदनसत्वं ॥ विद्यादिभिरुपसादिनमनोरमभ्यवहरति ॥ ५ ॥ परकेवल
भुंक्तेन निहिंषमीतये ॥ अवहेलदयमाह ॥ निमसदानिहन्तेयस्मात् ॥ अमाहके स्पत्रः स्वसिहः

अथ यदीयसी हि न सती सगर्भं जाते मिथुने सपत्न्या उपमस्य स
यमनु संस्थया पतिलोकमगात् ॥ ५१ ॥ पितृगृहे परनेमान्तरपनमनस्य
भावविदन्नयो विद्याया मे वृषपर्वेव सिनमन्तयो नयरविद्यापो नर
मतिरिति ॥ भातरतु या सनतोनिर्वेधातमहत्सत ॥ ५ ॥ सद्वपाहन्स
न ॥ ५ ॥ सवमाहकैनेहिंपदपसुभिरुमनमजडबधिरे सभिमाभ्यमा
णेयदानदतुरूपानि सभावैनेकर्माणि च सकार्यमाणः परेछया
करोति विष्टितो वेननतो वा या अपायहकयावोपसारितमनस्वकु
भिः कदन्वा भ्यवहरति ॥ ११ ॥ परनेहिंषमीतिनिमित्ततिमनि
हनति स्मिन सखसिद्धविशुद्धानुभवानंदस्वात्मलाभाधिगमसखेडः
एवयोहेदनिमित्तयोरसंभाविनदेहाभिमानः ॥ १२ ॥

अभिवेन कस्मू
स्मैः विशुद्धः केवलो यो नुभ
वः स एवानंदस्वरूपः स्वात्मा तस्य लाभः प्रवेशतो रमितिज्ञानेन तस्याधिगमः प्राप्तिरत्निषस्य दे
हानि सम्मानावमानादीनि ॥ न हेतन कयोः सखडः एवयोरकृतदेहाभिमानः ॥ तस्मान्न द्विषयी

कस्मा

गुरवे देहेनु वहृमनोयसृजनस्य गार्हस्थ्याधिकारात्समावर्तनेनोत्तानं संस्कारान्विदधान स्ना
तपनीतस्य पुनः शौचाचारी सस्यानभिप्रेतानान्पितितिलवान्॥ तद्रहेतं॥ ४॥ अत्रु शिष्टेन हिम
वृषितः स्वकाद्वाणाद्गुरोर्गोति॥ सोपि वर्षितः शिदानिर्दिष्ट निहतपे॥ असमीचीनसमीचीन
मिवकरोतिस॥ ५॥ उपाकरणेदद्भ्रनानध्ययनं तत्र आवणादिमासे पु वेदान्ध्यापयिष्यन्तादीता
व याहृतिभिः सप्रणवशिरः सहितां त्रिपदीं चैवादिवानरोमासानधीयानमध्यसमवेतर
तस्यापि द्वितीयमाश्रमं जनस्य विप्रः गुरवे दत्तानुवर्तनमनान्यास समावर्तनेनासंस्कारान्यथोपदे
शं विदधानेनोपनीतस्य पुनः शौचाचारमनादीन कुर्मनियमाननभिप्रेतान्विषम
शितवान॥ ४॥ अत्रु शिष्टेन हिमावर्षितः गुरोर्गोति॥ ५॥ स चापि तद्गुहस्थितसमविधावे
वासमीचीनमिवस्मकरोति॥ ६॥ वेदान्सध्यापयिष्यन्सर्वव्याहृतिभिः सप्रणवशि
रस्त्रिपदीं सावित्रीं चैवासंततिकान्मासानधीयानेमध्ये समवेतन्रूपं याहृयामास॥ ७॥
एवं स्वयतत्रुतं आसनं मनुरागावेशितचित्तः शौचाध्यायन वृत निपममर्वंतन्तस्युः॥
पशुणायोपकृत्वा एकमो गापन अभिवृक्तान्यपि समवृद्दीनेन भार्यामिमसदा परः॥ ८॥
संमत्रुणास्वर्ष ध्यानावदनायिगन मनोरथः कालेनाप्रमतेन स्वयंगरस्वप्रमत्तः॥ उप
संहृतः॥ ९॥
पंप्रयाभवनेवं याहृयामास॥ तावतापि कालेन स्वयत्रुस्पर्शादि गुरुं व्याहृत्य
दिनस्य नाग्नत समित्पर्थः॥ ७॥ आत्म भर्ते ससत तत्रुजे स पूर्व योगणावेशितचित्तं योगसाधीतिमा सोप
कृत्वाणकस्मसावधिवसवषवतः॥ कर्मागणिलेतानभिवृक्तानि स्वनाहतनस्मपितेगुरवेयत्न
तुणास्यापि॥ अयमानगुरवपोदिन्नमनोरथः स्वयकालेनापसंहृतः स्वतत्रमस्पृष्टेः॥ अत्रुया
सवनिर्दिष्टेगेनलमेवदत्तमाह॥ अत्रुशिष्टेन भार्यामिमसत्रयोमयप्रायहोपस॥ १०॥

भा
पंटी
२५

तस्यागाद्विरहितस्य मलौल्यं चैव सीदितं ॥ अथायमच्चरितं प्राह विवेकस्तावसंभ्रमे ॥ हयपलपतिः
पुद्रसामंतमंत्रारराजं आलभेतमालंतुमच्यतः देवाद्वैधविशुकस्यपशोः ॥ तमसामायां
निशि ॥ नवाग्निविनिशीथसमयेप्रदेशावसरे ॥ आकस्मिकः दैवनिर्मितः विधिः प्रकारः तेन

अथकदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यैपुरुषपशुमालभतापत्यकामः ॥ १८ ॥ तस्यहदैवमुक्तस्यपशोः पदवीं तदनुचराः परिधावंतो निशिनिशीथसमयेतमसावृतायामनधिगतपशवः आकस्मिकेनविधिनाकेदारान्वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमंगिरः प्रवरसुतमपश्यन् ॥ १९ ॥ अथतएनमनवद्यलक्षणमवमृश्यभर्तृकर्मनिष्पत्तिंमन्यमानाबद्ध्वारशनयाचंडिकागृहमुपनिन्युर्मुदाविकसितवदनाः ॥ २० ॥
पअथपणयस्तेस्वविधिनाभिषिच्यवाससमाच्छाद्य ॥ भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतंभुक्तवंतंधूपदीपमाल्यलाजकिसलयांकुरफलोपहारोपेतयावैशससंस्ययामहतागीतस्तुतिमृदंगपणववोषेणचपुरुषपशुंभद्रकाल्याःपुरतउपवेशयामासुः ॥ २१ ॥

नवीरासनेनतुर्याविस्थानेन ॥ २० ॥ अवमृश्यज्ञात्वापणयस्त्वौराः अहतेनन्नूतनेन ॥ उपस्कृतेनअलंकृतेनवैशससंस्थया ॥ हिंसाविधानेन ॥ गीतादिघोषेणचसह ॥ २१ ॥

२५

ग्रतएव पीतो स्यादित्यनाहूतांगः विचचारेत्यन्वयः कीदृशः पीनः पुष्टः संहननांगः संहतांगेनेति वि
शेषभवति अग्रमानिघस्मकदिना वपवहूत्यर्थः स्पांडिलसंवेशनेभ अभिशायने ॥ ग्रजुन्मर्दने ॥ मर्द
नाभावः ग्रमज्जनेस्नानाभावः नेपंकृजः तेनाप्रकटब्रह्मवर्चसत्वात्स्पंनेजोयस्य ॥ यथामहामणि
रतमभिव्यक्तेजाभवति ॥ कुत्सितेनपटेनाहूताकटिर्यस्य ॥ उरुमषिएण ग्रतिमलिनेनतनवाससा
सिजानेतियेते नेनैरवमत्तः सन ॥ यदातेभरेभ्यः कर्मसूत्वेनाहारमपेक्षमाणोभवति ॥ तदा

पीतोस्त्वानवर्षंबुद्धहयवृत्वानाहूतांगः पीनः संहननांगः स्थंडिलसंवेशनान्नुन्मर्दनाम
ज्जेनरजसामहामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटाहृतकटिरुपवीतेनोरुमषि॥
णा द्विजातिरितिब्रह्मबंधुरितिसंज्ञयाः तज्ञजनावमतोविचचार ॥ १ ॥ यदातुपरतआ
हारंकर्मवेतनतईहमानः स्वभ्रातृभिरपिकेदारकर्मणिनिरूपितस्तदपिकरोति ॥ किं
तनसमंविषमंन्यूनमधिकमितिवेद ॥ २४ ॥ कणपिण्याकफलीकरणकुल्माषस्था
लीपुरीषादीन्यप्यमृतवदभ्यवहरति ॥ १५ ॥ ॥ ॥

केदारकर्मणिनिरूपितोपिकर्दमविलोडनादौआहारमलोभेनतिष्ठतः सन्करोति ॥ किं
तत्र ॥ कर्दमसमप्रदेशेषुसमंभवेत् ॥ एतेष्वद्ग्रहणोविषमस्थादिस्यादिनवेद ॥ १४ ॥ आद्द
शिर्द्दतान ॥ कणादीनप्यमृतवत्कुंजे कणाः खुद्रतंडलाः पिण्याकंतैलयंत्रोद्धृतंतिलकि
ट्टफलीकरणंतुषाः कुल्माषाः कीटदष्टामाषाः स्थालीपुरीषंस्थालीलग्नदग्धान्नं ॥ ११ ॥

क२

नत्वेकस्यैतेषां देव्या आराधकानामेवं विपरीतं फलं न जातमाह॥ एवमेवेति॥ महत्स्वभिचाररूपोऽति
क्रमस्तु परार्थं न वा संभावितमिदमेव परमहंसानां प्रत्याभासेन केवलं कोऽयं भावरहस्यादित्या
ह॥ १९॥ न वा इति॥ विमुक्तो देहादावात्मभावलक्षणः सुदृढो हृदयग्रंथिर्यैः सर्वसत्त्वानां सुहृद आत्मा मन
श्च येषां॥ न त्वेतेषां देहाद्यभिमानसद्भावे भयं स्यादिति भयमपि नास्तीत्याह। साक्षाद्भगवताभितो र

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः॥ कार्त्स्न्येनात्मने फलति॥ २०॥ न वा एतद्विष्णुद
त्त महदद्भुतं यदसंभ्रमः स्वशिरश्छेदन आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुदृढहृद
यग्रंथीनां सर्वसत्त्वसुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवतानिमिषारिवरायुधेनाप्र
मत्तेन तैस्तैर्भावैः परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूलमकुतश्चिद्भयमुपसृतानां भागवत
परमहंसानाम्॥ २१॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे जडभरतचरित्रे ना
म नवमोऽध्यायः ९॥ ॥ राम॥ ॥ ॥ राम ॥ राम

क्ष्यमाणानामित्यन्वयः। अनिमिषः कालः स एवारिरिति शुक्रे तेन वरायुधेन॥ तैस्तैर्भावैः स्व॥ अप्रमत्तेनामित
याऽवस्थया तेषां भक्ताना रक्षणादिरूपैः॥ न कुतश्चिद्भयं यस्मिंस्तं॥ भागवतानां भगवद्रूपाणां
तेषां परमहंसानाम्॥ २१॥ इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां पंच
मस्कंधे नवमोऽध्यायः॥ ९॥ ॥

हैषलराजस्यपत्नीः पुरोहितत्वेनवर्तमानस्तोषः तद्भिषंत्रितेभद्रकालीमेवाभिमेचितं ॥ १९ ॥ य
नमदृष्यवरजंनैनोऽस्तिकेत्यक्रमर्यादमनोवेधा ॥ भगवन्कलापुत्रंवीर्यवणायास्मणानोऽकलेन
कीर्तनस्ययद्येववर्तमानानांयत्कृमतद्रूपलभ्यदेवीउवाच ॥ प्रतिसंस्मृतकाविहिनिर्गताक
घेमतमालभनस्तनायामविश्राकलकालेः तत्तातायामविहिसायामनतत्तानेभद्रकाली
श्रयहैषलराजपत्नीः पुरुषपशुमेधस्यागस्वेनदेवीभद्रकालीयैवमानस्तद्भिमेचितमम
भिर्मतिकरणस्तिविशितयुपादरे ॥ २० ॥ इतितेषांहैषलानांरम्भतामः सहतीनोधनमद
रक्तोत्तित्तमनसांभगवत्कलावीरकलकदंष्ट्रीकृत्यमयेनत्वेरंविरक्तानहिंसाविहा
यामकमौनिहाहस्णायद्रुयाश्रिमनस्यसाक्षाद्रुद्रप्रसिवेनस्यनिर्दैरसमवेमजनसहूहः
सेनायामप्यनेउमतमालभनेनततउपलभ्यब्रह्मनेजसानित्रिविषहृणा । वंदस्यानेन्व
पुष्पासहस्तोवुवाचसैवदेवीभद्रकाली ॥ २१ ॥ भत्याममकंरेयात्रेयात्मसरिलस्तितस्यभु
करिविदृपरुदिलदृष्टारुणानगाटोपानिभचानकवदनाहतेकामेवहंमहाहृहास
मतिसंरंभेणविभुचेती ॥ ततउत्पन्नपापीयसांदुष्टानां ॥ तेनेवासिनाविहक्तर्शीर्षां
गलात्स्रवेतमसृगासवमत्तस्वसहगणैनतिपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरांस्वपा
र्षदैर्गायं ॥ २२ ॥ प्रमथैश्चपरायामसह (षंदैः सहजगौननर्तचविजहारचशिरःकंदुकलील
तेरोषमत्रवपुषोधारहनेनयोगावेषाससमभसेनवेगेनविलसितउत्तेभितोभ्रुकुटिलदाणो
विटपः यावोकडिलादंष्ट्राय्रक्कणानीवाणविच ॥ तेषामारोपः संभ्रम ॥ तेनाविभयान
केवदनेयत्सामर्क्रतजनाहतमृत्युनेत्र ॥ महातमदृहासंसनादेहासेनभः स्यानाहतमवि
हत्मानिकिंचानिपीर्जोणेषेषां ॥ गणोनपरिवारेणसहर्षितांसेवकंउकानितेषालीलया

८

रूपत्वानां च वो निश्चयस्तांसर्गिकः संसर्गनिमित्तः एकस्यापि दोषः सर्वेषामेव भवितमर्हतीति
निश्चित्य रहणगणग्राहे मन्वयः कथंभूतं च पातिमा हृष्टावेन सोपि स्वभावेन बलात्मस्वयः रूपः
सन् ॥ कथंभूतेमस्मात् ॥ न समर्थं स्मतेनो यस्मिन् ॥ भस्मनाकृत्स्नमपि मिव स्थितं ॥ ॥ भावतिति
सर्वो यन स्मातेपामिमाय ॥ यत्कानिश्चितं तकृत्यधिकं परिस्थाने मीस्यादीनि विपरीतार्थे निध

सांसर्गिको दोष एव न मेकस्यापि सर्वेषां संसर्गिणां भवितमर्हतीति निश्चित्य निशा
सकृतपणाव लोगसात्र रहणगत उपासिनहृदोपि निसर्गेण बलात्कृतं दृष्ट्वा स्थितमसत्य र
विस्मृच वद्यते जसंजातवे समिव रमहः हन मतिरादृ ॥ ॥ अहो कष्टं स्थानं मध्यमकं गुहप
तिस्थानेदीतेमधानमेकं यवडाढिवान ॥ सविवेनातिपीवानमहं हननोगे ज्वरसावोप
हृतो भवान् ॥ सखेनो एवाप रपते सव हिनडु लि बहुविमलज्ञोपविद्यया विहितं द्र
व्यणकर्मा शयस्वचरमकलेवरः वस्तनि संस्थानविशेषः इममेत्यनध्यारो
पितमिथ्या मत्ययोवस्थाभूतमत्सीशिविकाएवे वडवाह ॥ ९ ॥ अथ पुनः स्वशिविका
पाविषमगाना योपक्रुपितवावारहूण ॥ ० ॥ ॥

ढाक्षानि ॥ कुहितवान ॥ प्राचितवान ॥ तथापि सुचिरेंजरसावहृदलेन संवहितः सहचराः बह
यथा भवेत्सवेविमलज्ञोपि वकोतनाउ परहसितमपि ॥ तूष्णीभूवा हेम्मन्वयः ॥ १० ॥ तूष्णीभावे है
तः श्रविद्यया रचितासु च्यादयो यस्मिन् स्वचरमकलेवरणध्यारोपितः मिथ्याप्रत्ययो येन
तदहं द्वयाणिभूतानि गुणा रेद्रियाणि ॥ मा गौ स्रुपमायानि ॥ अप्रायोनः करणंयतोत्रय

रथामे विपतातस्तातशिविकां संवहन्मुनिः ॥ सहस्रौदान्नवादेन विकायाः सुप्रसादितः ॥ ९ ॥ एवंभूता
शिविकाहितमनत्तसंवेत्तयोः समं तति सर्वेतत्तासिंधौ रहूगणकथेवरां ॥ ५ ॥ रहूगणो नाम सिंधुसौ
वीरदेशाधिपः राजा ॥ तत्त्वविज्ञासुः कपिलाश्रमं प्रति गच्छन्तिष्ठन्तदा पहूनेनदाराः ॥ द्वश्रेति ॥ इक्षु
मत्यास्तीरे ॥ नेषां शिविकावाहानां कुलसनाथेनयथगो विविवरइव च ॥ भारवोढुं समर्थ

शुक उवाच ॥ अथ सिंधुसौवीरपते रहूगणस्य व्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिका
वाहपुरुषान्वेषणसमये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपधपीवा संहननांगो गोखरवद्धुरं
वोढुमलमिति ॥ पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिकां स महा
नुभावः ॥ १ ॥ यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेर्न समाहिता पुरुषगतिस्तदा विष
म[illegible]गतां स्वशिबिकां रहूगण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह ॥ हे वोढारः साध्वति
क्रमत किमिति विषममुह्यते यानमिति ॥ २ ॥ अथ त ईश्वरवचः सोपालंभमुपाकर्ण्यो
पायतुरीयाच्छंकितमनसस्तं विज्ञापयांबभूवुः ॥ ३ ॥ न वयं नरदेव प्रमत्ता भवन्नि
यमानुपथाः साध्वेव वहामः [illegible] अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न [illegible] द्रुतं व्रजति नानेन स
ह वोढुमु ह वयं पारयाम इति ॥ ४ ॥

णस समर्द्धयन्ति धियाहस्वं वयेके चन विद्याबला
दूहीला तैः सह मस भवलात्कृहीतः सन् ॥ अतदर्होऽपि स महानुभावः शिबिकामुवाहेत्यन्वयः
१ ॥ हे साधवति हा ... रुषमात्रपदे स्वावलोकस्यानुपश्चाद्यागतिः तस्मादेतद्भूतायाः पुरुषा
णां गतिर्न समाहिता ... ॥ ४ ॥ सोपालंभं सादेपं ॥ ३ ॥ सावदाननेदृदंडे पा
... मवन्नियमानुपथाः ... नयाद्यामो नयाक्रमः

पुवा२
गोर

श्री
पंटी
२२

एतत्पंचपतिस्योत्समिति ॥ किंच । कलहः अहंकारेणसंबंध ॥ देहेनसहतदभिमानेनजातस्य
हिभवेति ॥ ममतानिरभिमानस्यनसंपद्यदेहेज्ञानस्यसेवतानिममनतत्संज्ञानस्यनसती
ति ॥ ११ ॥ यद्वोक्तं जीवन्मनोमीलितयाप्याह ॥ जीवन्मतत्वेनदेवलंममकिंतविहालस्यसदं
स्यपरिणामिनोदेहं ॥ यद्यस्मादिहक्तेनपतिद्दप्रामायतनवत् ॥ परकंभन्तेशासनमनिवरसी
तितन्नाह ॥ नवस्यामंच ॥ तयोर्भावः तत्राहेदग्रयपयपदेध्रुवः यदिशवस्थितः स्यादित्यर्थः
नहिविधिनियोगः क्रमेकमनयोर्यागोध्रुवंतत्रमतेतविलोभवति ॥ उचसमवायतनिधाने
यदितनवयासभंशामसचरान्मस्यात ॥ तदासर्वमेतद्विपरीतंस्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥ नवयाव
स्योत्सकामंयथायथायपस्मृततदूपकलिविज्ञानराच ॥ तिहारतिमि
सरदमदः पुचौदेहेनज्ञानस्यहिमेनसति ॥ १५ ॥ जीवन्मतत्वतिपमेनराज
त्रायेनवयहिक्नस्यदेह ॥ तत्रामभावोध्रुवर्दग्रयनतेयुमनेसौविधिक
स्ययोगः ॥ १६ ॥ विशेषवुद्धेर्विवेमनाक्रुपयामयवद्यवहारतोन्यत ॥ कर्मस्व
लत्रकिसीपितवनत्याविरानक्रवनामक्रिने ॥ १७ ॥ उन्मत्तमनजरवत्त्वसम्या
गतस्यमेवीरांविक्तिसितेन ॥ मुग्धोक्रियाम्भवतापितितेनस्तत्रयमनस्यवयिह्ये
हाहंतावनवस्वामीभवामेवेतिचेत ॥ तत्राह ॥ विशेषोतनभेत्यादिभेदलक्षुद्धेविवरमवका
शेध्रुवहारारस्वपयपामिमनागीवदपि ॥ अस्यापितवायममभिमानस्येनहिबुद्धिकिंतेक
रवामेति ॥ १८ ॥ यततक्रेपमतस्यतेचिकित्सांकतोमियथास्वाशकृतिभजिष्यसङ्तिनत्राह
इत्यमादिवदहंमानस्यवहनः स्वसंस्याञ्जलमावगतस्यभवताक्रतेनचिकित्सितेनदेहेन
सितिनेनवक्रियानर्थः पुंसस्याध्यानयोरसंभवात ॥ यदिपुनरहंनपुंसः किंतप्रसन्नः
लवपवतघामिमनशिवादिकाविष्टपेयमात्यर्थोहिमर्थः नहिजडस्वभावःशिलयापिव।

समस्तानां हृत्स्थभर्तुः स्वामिनो मम ध्यासेन मात्मानमतिक्रामसि ॥ विविक्तं स्थानेऽस्मिन् देहस्यानिर्देश्यस्यसोध
ध्यानेन सम्यक् हृत्स्थ ध्यानेऽपि करोति तथा स्वात्मकृतिमप्रमत्तेन ॥ ८ ॥ अथ बहुमनेत्विति नन्वदेवाद
नित्यमितिमात्रो ध्येयस्तन ॥ अत्र विदेहेन संयुगीनतेऽति रक्षितः अशेषं सम्यगीमभगवतः स्थियोऽतिके
न ग्राह्यस्योपेन नते ॥ पहाधोयाणां भरावस्थियाणांतिकेत ॥ सर्वं योमस्मानां सहस्व आत्मा च यो
गोस्वयोणां वर्षा नश्यतिवत् ॥ आचरणं तस्याचास्तन ॥ अस्तनापरिचिन्तामति यस्मन्तु स्वयमानः
से हविद्धि शुद्धप्रसतिर्योत्पत्ते ॥ विमनस्सायः गलगर्भः ॥ ९ ॥ न चव कोऽन्यायदृक्तेन नश्यतेः
नचैनं हे मध्यानमागतइति ॥ नचोनरमाह ॥ नयायह हिनेऽक्तेष्टमाहिनात्स्तीति ॥ न ह्यके स्व
कि सिद्ध मरे रत्ने जीवन्स्यतो माके रथीके नमह ध्यानमनिवरस्थितमनस्थ चलेकरामिवि
कि स्वादरपाणी विवनननता पाष्पथा मक्ति स्वाभलिष्यसइति ॥ १० ॥ एवं बहुवहमपि भाव
माणं न रदेवाभिमानिनेरजसा तमसातु विदेहेन मदेनतिरस्कृता सोषभगवत्स्थयतिकेते
वदितमानिवेसमरावान् ॥ व्यासेणावसमनः सर्वेभनन्नहहनास्या योगस्यचयोपाम
नित्युत्तमतिः स्वयमानत्वविगानसपरहमाह ॥ ११ ॥ अछेद्योयम् ॥ नयोदितमात्मा मवि
अलग्नेभनेः समेसायदिवीरभारः ॥ गांतयोदि स्यादथिनाम मध्यापीवेतिरायोनवि
वंनयोवस्रोविप्रलङ्घेविप्रलंभोनभवति ॥ हेवीरयदि भासोनामकश्चित्स्यात् ॥ स्वभर्तेवीरदं
हृत्य यदि स्यात् ॥ स्वचमेयदिदेहः समस्तः स्यात् ॥ नहींदानीं भाराभावात् ॥ विप्रलंभः स्यात् न
तेनरतिभारस्यवोढृत्वानिरूप्यत्वात् ॥ ममवेतनस्यबधाभावात् ॥ नद्यागंतरस्थितस्ये प्रपन्न
धावायदि स्यात् ॥ अद्हेतिपाठेसाक्षात्स्मरमार्थनः ॥ न चममेयदिस्यादिस्यादियोमे ॥ एवघोकेनाति
पीवेति ॥ नजाह ॥ देवनयदि यपषीवेति यवादो विदोविरुद्धनभवति ॥ किंतमस्यांसंगायत्तोयेप्र
वा हेतुणा योभ्यतस्मं वेदेहेनत्मानमति ॥ देहपवपीनानाहमिस्वर्थः ॥ १२

यस्माद्दृष्टं शोकेन स्मान्न स्नितिमित्यादि भयस्त्रानाग्रमनरेश्रद्दि॥ निगूढं चपिहितं विज्ञानवृत्वं वीर्यं प्रभा
वो येन॥ अपार्थः प्रयं तन समहितमानतन्द्रहेतः नो मन साधिगमे तं न तन्मन शक्ता॥ किं मेन मिन्मयेत्तावा
माहु॥ हे वचांसीति॥ यद्यामननसापवृत्ता सत्त्वमद्दष्टयोभिमेतेनशङ्कावेती त्यर्थः॥ २०॥ स्वसन्तना
चितं तं त्वाद्योवश्यि॥ अहं चैति॥ रहूत सोरेयत॥ अपरं गणपारशानन्तं किमितिभ्र इमुहतो सिज्ञान शमाव
तीर्णे कपिल॥ समचन्म वानिकिम्बिद्दि चरति॥ १॥ रहाविष्टः कथंविचतीनपयेयत॥ २१॥ एवं तन्त्व

तद्ब्रूह्यसङ्गो जडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः
वचांसि योगग्रथितानि साधो न नः क्षमन्ते मनसापि भेत्तुं॥ १९॥
अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै॥ प्रष्टुं प्रवृ
त्तः किमिहारणं तत्साक्षाद्धरिं ज्ञानकलावतीर्णं॥ २०॥ स वै भवां
ल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिङ्गो विचरत्यपिस्वित्॥ योगेश्वराणां
गतिमन्धबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबन्धः॥ २१॥ दृष्टः श्रमः
कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्गन्तुर्भवतश्चानुमन्ये॥ यथासतो
दानयनाद्यभावात्समूल इष्टो व्यवहारमार्गः॥ २२॥

दृष्टः श्रम इत्यादि कर्मत इत्येतत्प्रतिपादयति॥ तत्र यदुक्तं मम श्रमो नास्तीति तत्राह॥ दृष्ट इति॥ आत्म
नो भवतो भर्तुः वोढुरिति श्रमः कर्मतः श्रमोऽस्तीत्यनुमन्ये॥ यद्वा॥ आत्मनो मम श्रमवत्त्वञ्च मम श्र
मसिद्धे॥ अनुमाने॥ दृष्टंवा॥ मन्तानमारवाहनादिना॥ भ्रान्तः कर्तृत्वात्॥ यः कर्ता स श्रान्तः इति
यथाहं पुरुषादिकर्तेनेति॥ ननु विदुषां व्यवहारमात्रं न तु तत्सत्यमित्युक्तं॥ व्यवहारतोऽसत्यमपि सत्यमिति॥ त
त्राह॥ यथेति॥ व्यवहारमार्गः प्रपञ्चः समूलः सप्रमाणक एवेष्टः यथा यथा वदसतो घटादि

प्रवुवादहूपयापविभावयामावश्लेननंतंयमत्तरंदत्तारयरतंयनान्येदेहात्मत्वेनिशिनमविघा
घमयारव्वफलेकर्मतत्पयन ॥ ४ ॥ देपाश्वेय ॥ सम्यक्याश्वह ॥ नयैतनत्वजित्तसाधाग्नमा
धिकारयेयेन ॥ यथादर्शेनाणांसासाधिकृतनस्येवगोहेरूनेनयश्रुकामस्यश्रपः शूलेपेदितिशु
त्यकलसवंधेयाधिकारं यवशागिनिकश्रुद्धायामधिकृतनस्येवास्तामधिकारश्रमयं ॥ वश्या

शुकउवाच ॥ यतावद्वादपरिभावयाभेत्सदीर्घगुतिवश्रुतयत्तमधीलश्वरनांनामा
निमित्तउपभोगेनकर्मावञ्जेयमतयतनाजयानमर्पितयोवाह ॥ ५ ॥ सवाधिपाइवेय
सिधुसौवीरपतिलवनिस्तासायोसम्यक्श्रुदयाधिकृतांधिकारत्नहृदयग्रेणि
विमोचनेद्विजवञ्ज्ञश्रक्तमवरूपोगग्रेष्ठसंमतनत्वरयावरूहशिरसापादम्लनु
यस्तः तमापयत ॥ विगतज्वरयदेवसयडवाच ॥ ६ ॥ कस्त्वंनिगूढश्चरसिद्विजानांविभ
र्षिसूत्रंवकेनमोवधूतः कस्यासिकस्मात्तइहापिकस्मात्क्षेमाययनश्चेदसिनोतशुक्लः ॥ ७ ॥
नाहंविजानकेसरराजववानात्वमतम्लानवयसमसंदशात ॥ नाम्नकेसोमानिलविन
यास्वाक्केकेभयांत्रसकूलावमानानात ॥ ८ ॥ ॥ ॥

नांयंपसंमतेद्विजसतहवःश्रुवाविरतोवृपदेवोपिनजरतिगर्वोयम ॥ ९ ॥ द्विजाभेमथेक
तस्मःपतःसवभ्रमवीतेविमर्षि ॥ यद्वादजानेयादीनांमथेकतमोवधूतः ॥ मत्तमिवसाहेतो
मामःतोस्माकेहेमापद्वेवामः ॥ नर्हिमुक्तः कपिलोमुनिःनभवसिकिं ॥ हवेतिविलकेकिम
नयांविनयाशिविकांतावहहामीतिवेदतसाहवाहमिति ॥ १० ॥ विजपःऊवेरः ॥ ११ ॥

एवंभूतया कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भक्तिरजायतेत्यन्वयः ॥ क्व [illegible] अन्तर्हृदयाकाशः स एव शरीरं यस्मि
न्कस्मिन् ब्रह्मणि तस्मिन्नेव ब्रह्मणि कीदृशे महापुरुषरूपमुपलक्षणमाकारो यस्य तस्मिन् ॥ किंच
श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषाणां भक्तानां हृदि लिखितं तेन विलिखितेनात्मस्थितेन ॥ युक्ते
न पुरुषरूपेणात्मनि स्वमनसि विरोचमाने कीदृशी भक्तिः ॥ उच्चैस्तरां तीव्रा येन अनुदिनमेधमाना रयो वे
गः यस्याः सा ॥ ७ ॥ एवमयुतसहस्रावर्षाणामयुतानि तेषां सहस्रं तत्पर्यन्तं कालेनावसितो निष्ठि

एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यान्तर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापु
रुषरूपोपलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभवनमालारिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुष
हृल्लिखितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरयाजाय
त ॥ ७ ॥ एवं वर्षायुतसहस्रपर्यन्तावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनये
भ्यो रिक्थं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहा
श्रमं प्रवव्राज ॥ ८ ॥ यत्र ह वाव भगवान्हरिरद्यापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन सन्नि
धाप्यत इच्छारूपेण ॥ ९ ॥ यत्राश्रमपदान्युभयतो नाभिभिर्दृषच्चक्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्र
वरा सर्वतः पवित्रीकरोति ॥ १० ॥

तः कर्मनिर्वाणावसरः राज्यभोगादेः समाप्तिसमयो ये
न सः ॥ अधिभुज्यमानं रिक्थं धनं यथाविभागं विभज्य सकलसंपदां निकेतनात् ॥ आश्र
यात्स्वगृहात्पुलहाश्रमं प्रवव्राज ॥ ८ ॥ यत्र तेभ्यो विधायकेभ्यो वात्सल्येन करणेन सन्निहि
तः क्रियते ॥ भक्तानामपेक्षितेन रूपेण सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ आश्रमस्थानानामुभयत
उपर्यधश्च नाभिभिर्वर्तुलैर्दृषच्चक्रैः शिलामयचक्रैः चक्रनदी गण्डकी सरितां श्रेष्ठा पवित्री

११

किंच संप्रवर्तमानेषु नानायागेषु विरचितानुष्ठितान्यंगक्रिया येषां तेषु यद्दृष्टं न हि
तदेवमेवंभावयमानस्त्रितयस्य यजमानो यत्नभाजो ये देवाः स्युः तेषां यदपलानं ॥ पुरुषस्य वा स्व
वस्थावयवेषु वर्तनादि घ्नमध्यापनं ॥ न तद्दृश्यते केनापि न च पः ॥ अथ सर्वेषां पदमीमांसकानां तदा
नीमेव सर्वस्य हेतुत्वेनोपन्यस्तं फलमेवापूर्वं कालान्तरफलोत्पादिका कर्मशक्तिर्वेति ॥ तदुक्तं
यागादेव फलं तद्धि शक्तिद्वारेण सिद्ध्यति ॥ सूक्ष्मशक्त्यात्मकं वापि फलमेवोपजायत इति ॥ न
देवाद ॥ क्रियाफले धर्मोधर्म इति च ॥ न तु यद्यङ्गं देवता कर्मप्रधानमिति ॥ न हि कर्म निष्पन्नमु
देवान् ॥ तदुक्तं ॥ कर्मभ्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा ॥ योग्यता शास्त्रगम्या या परा सापूर्व
मिष्यत इति ॥ यद्यदेवताप्रधानं कर्म देवताराधनार्थं न तदा देवताप्रसादतुल्यत्वात् पूर्वस्य देव
संप्रवर्तमानानां नानायागेषु विरचितानां गक्रिये पूर्वं यजति यात्फलं यमात्यमेव सर्वमिति
यत्नपुरुषे सर्वदेवतालिङ्गानां मंत्राणां सर्वाणि यागसकलानामाला कर्मनिवर्तदेवताराधना
वतिवा स्वदेवपरुषभावयमानयात्मनै उपस्थितकर्मयाथार्थ्य विशेषदेशे भिद्यस्यमारोपण
यजमानो यत्नभाजो देवाला स्वरूपावयवेष्वध्यापनं ॥ ५ ॥ ॥
तानुपपन्नमेव पूर्वं ॥ मोहत्वेनायष्टुं वै सेवनीयायाथाप्ययं नेक्तो वा स्वदेवाश्रयमपूर्वं भावयति
इत्यते ॥ यदि कर्तृत्वमपूर्वं न हि वा स्वदेवस्यानयामिणः सर्वत्रैकत्वेनश्रवकर्त्वानदाश्रय
मेवापूर्वं न कर्तृत्वोपयजमानानाश्रयं ॥ यागस्य फलप्रयोक्तृत्वमित्यायात ॥ अथ पुरुषस्य नाम
प्यपूर्वाश्रयत्वप्रसंगात् ॥ तदेतदाह ॥ सात्मकत्वेनेति ॥ देवताश्रयत्वे पि वा स्वदेवाश्रयत्वमेवे
त्याह ॥ परदेवतयामिति ॥ परदेवतानेदेवः सर्वदेवतानिमित्तानेतदेवताप्रकाशकानां मं
त्राणां येषां रयादिदेवतालेषानियामककल्पनस्य सर्वप्रमादनीयत्वात् ॥ फलदातृत्वोपपुरुषमे
वापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः ॥ एवं भावनमेवात्मकेनेप्रयोक्तात्तत्फलतेनमर्दितासीणः कथायाय

भा॰
पं॰
२९

मृगदारकवदाभासमानेन प्रारब्धकर्मणा ॥ भगवदाराधनलक्षणात्कर्मणश्च विभ्रंशितः ॥२४॥ प्रारब्धकर्मत्वे हेतुः कथमितरथेति साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया सङ्गः स्यात् ॥ एवं परित्यक्ताद्दुःसङ्गाज्जातो रसा येन ॥२५॥ अन्तरायेण विहतो योगारम्भो यस्य ॥ आत्मानमविगणयतः आत्मचिन्तामकुर्वतः

एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशितः स योगतापसो भगवदाराधनलक्षणाच्च ॥२५॥ कथमितरथा जात्यन्तर एणकुणक आसङ्गः साक्षान्निःश्रेयसप्रतिपक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य ॥२६॥ तस्यैवमन्तरायविहतयोगारम्भणस्य राजर्षेर्भरतस्य तावन्मृगार्भकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषङ्गेणाविगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्रमः कालः करालरभस आपद्यत तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचन्तमभिवीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिमं सह मृगेण कलेवरं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप ॥२६॥ तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारणं भगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान आह ॥२७॥

तावदेतीव वेगः कालो मृत्युमपद्यत ॥ लोकं देहं मृगेण सह तेनैव विसृज्य मृगशरीरमवाप ॥ कथंभूतः कलेवरं मृतमनु न मृता न विनष्टा पूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य ॥२६॥ आह स्वविधे ॥ २० ॥

२९

इति बहुधा प्रलपतोस्तयोर्बहिर्निर्गत्य तेन वृत्तान्तेन भग्नोत्सवं भसंभ्रान्तहृदय आह ॥ किं वेति ॥ अरे
अहो अनयादिता किं च नयश्राचरितं ॥ तपस्विन्या सभा[illegible] ॥ यद्यस्याद्दियं सविनयस्य कुलस्यारे
तनयस्खलत्तु तनवः सभभगाक्षु शिवनमास्मा एवं येकुप्यवेशुनेभ्यो प्रदानोतनुतन्यां कितानां प्रतिभि
द्दविणां भगसे नरहितस्य अनपवा नरसद्धः विनतस्य ममद्ध विणमागो स्वयती सती स्वामानेव
ताभिः कृतमंस्नेहिज्ञानोयतमभ्रमिं करोति ॥ यस्मिन्देशे मृगः कृष्णसारश्चरति स वृक्षदेशो धनेतिस्य
ते: ॥ २४ ॥ तावद्गुदिते चेद्देस्मगाकं मृगवाहनेष्टहास्यमृगनं संभावयन्नाह ॥ अपि खिदिति ॥ वद्दर
किं वा अरे आचरितं तपस्विमानया ॥ यद्दियमवनिः सविनयकुलस्यारतनयतत्तुत
रसभगाशिवतमा खरस्वरयदोलिभिर्दू विणा विधुराव रसहृत्पणसमद्दविणमद्वी
स्वचयमास्मानेच सर्वैतः कृतकौतकोहृतानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति ॥ अथ
अपि खिदित सो भगवान् चुद्दयति रेनमृगयतिभयान्तमातरं मृगबालकं सा अमपरिभ्रष्ट
मत्तु कृपयाऽऽकृपाणजनवत्सलं परिपाति ॥ २५ ॥ किं वा मज्जविश्लेषजन्यदवदहनशिखा
भिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनीकमाक्षुपस्तत्तमसंगीतन्नपंक्तिशिरसो नाभ्युदयात्।
विमस्यपोसमुत्वमाध्याह ॥ किंचेति ॥ २५ ॥ संभावनीतनिजनदन सलिलास्मतसवयामभिशिभिः स्व
नायोश्रात्मजनविश्लेषेणान्तरस्तापः स प्रवर्द्धवरदहनसम्ज्वालाभिरुपतप्यमाना हृदयरूपा स्थल
नलिनीयस्या ॥ जलस्य यथाप्रेतापसोऽहं तमभिमिति स्थलग्रहणं ॥ उपरस्तो मृगीतनयो येन तं मां वद्दुः
खपयति यान्ति गमयति ॥ कैः शिशिरवचनकोल्लेख मभ्यनुज्ञाशेषगुणनंदे ॥ प्राप्नोति तेष्वतः पुनः
त्वदनु ॥ यद्वहनसलिलं तदेवामृतमय यागमसर्पः ते: लोके हिमे नवादिनाम[illegible] लैः ला
पशमयंतीति मलिदं ॥ उपरस्तमृगीतनयद्वति पाठे मतोरथ्यालक्ष्मेतत् ॥ [illegible]सनमृगीतनयः
किं च मां स्वयं विष्यतीतिशेषः समानमू ॥ २६ ॥ ॥

भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह यस्यां भक्तावेव न तु योगादिषु अनुसवनमविरतमात्मानं स्नापयंतः
स्वयमात्मादिभिः समर्पितं भगवता स्वयमेव दीयमानं ॥ अन्नाद्देहेन्नः भगवदीयत्वेनैव समर्पितः
समस्ताः सर्वपुरुषार्था येस्ते ॥१७॥ ननु भगवतोपि सकलभक्तदर्शनान्मोक्षस्य चातिदुर्लभत्वा
दियमतिस्तुतिरेवेत्याशंक्याह ॥ हे राजन् भवतां पांडवानां यदूनां च पतिः पालकः गुरुः उपदे
ष्टा दैवं उपास्यः प्रियः सुहृत् कुलस्य पतिः नियंता किं बहुना क्व च कदाचित् ॥ दौत्यादिभिर्वः

यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसव
नं स्नापयंतस्तयैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यंतिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासा
दितं नो एवाद्रियंते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः ॥१७॥ राजन्पतिर्गुरुरलं भ
वतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः क्व च किंकरो वः अस्त्वेवमंग भगवान्भजतां मुकुंदो मु
क्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगं ॥१८॥ नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णः श्रेय
स्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः ॥ लोकस्य यः करुणयाभयमात्मलोकमाख्यान्नमो भग
वते ऋषभाय तस्मै ॥१९॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे षष्ठोध्यायः ॥६॥

पांडवानां किंकरोपि आस्तां तावदिदं अस्त्वेतन्नामैवं तथाप्ययमेवांतिके भजतामपि मुक्तिं ददाति न
तु कदाचिदपि स्वमेवं भक्तियोगं ॥१८॥ वर्णितमृषभावतारं नमस्करोति नित्येति नित्यमनुभूतं य
न्निजरूपं स एव लाभः तेन निवृत्ता तृष्णा यस्य सः अतद्रचनया देहाद्यहमनोरथेन श्रेयसि
विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य जनस्य करुणया निर्भयमात्मस्वरूपं आख्यातवान्नतस्मैन

भा
पं टी
४५

अथायाधानां वशेगौवस्यभाव्यानसीविते ॥ अहूभिर्भरताख्यानमतः प्रस्तूयते स्तनं ॥१॥ समसमेभस्तो
रान्मेविरंयतैहरिंयना ॥ आरब्धकर्मनिर्वाणोहरिते मेमनद्दरिं ॥२॥ सचिंतितःसंकल्पेनैव
रात्मादौनिघुक्तः ॥३॥ यात्मनोत्रूपानभूतादिरहंकारस्यवभूतसत्त्वाणीसंतेतिसुदैहहानं भा
रत्नमितिस्वनाथात्व्यायकत्वेनधर्मोग्रतिशयः भवितः ॥३॥ वहुविस्तर्वेत्तः ॥४॥ यत्ता अय

श्रीभगवानुवाच ॥ भरतत्वमहाभागवतोपदाभगवतां वनितलपरिपालनाय संचिंतितः तदनुयाससनपरः पृच्छजनीविश्वरूपहृदिहितरभुयधेमे ॥१॥ तस्मात्पुरवाग्रात्मजानत्का
त्मैनानुरूपानात्मनःपञ्चजनयामासभूतादिविभूतसत्त्वाणी ॥२॥ समतिराष्ट्रम
तत्द्दर्शनमावरणांभूतकेतुमिति ॥ अजनाभनामेद्वर्षभरतमितियत आरभ्यव्यप
दिशंति ॥३॥ सवहुविन्मस्तीयतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतयास्वेस्वेकर्मणिवर्तमा
नाःप्रजाःस्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत ॥४॥ इजेचभगवंतंयज्ञक्रतुरूपंक्रतुभि
रुच्चावचैः श्रद्धयाहृताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानांप्रकृतिविकृति
भिरनुसवनंचातुर्होत्रविधिना ॥५॥

याः क्रतवः सरूपाः तद्रूपं च्चावचैर्मदल्पिरल्पैरपकृतभिः कर्मभिर्ग्रहद्याईतेचलानेवाह आ
हृतास्वाधिकारेणात्मसात्कृतायेअग्निहोत्रादयः तेषांप्रकृतिविकृतिभिः अग्निहोत्रादयोहि
विधाःसकलांगयुक्ताःप्रकृतयः इतिनैर्दिविधेरपिरूहवानित्यर्थः अनुसवनमितिसंतवाचक

त५

स्तोत्रविधिनारुखवागाय ५

भा० पं० टी०

तस्यैवसोपपत्तिकमाहयस्मादनुरूपान् ॥ अधिकंपुण्यंयस्मिन् ॥ यत्रहिरतवर्षेऋषभभागवतारःशुभा
निकर्माणि ॥१३॥ प्रियव्रतस्यवंशःअवदातःशुद्धःयत्रवंशेयत्पुमान् ॥ अकर्ममोक्षस्तस्यहेतुंध
र्मचचार ॥१४॥ अपरःकोनुयोगीअस्यकाष्ठांदिशमनुगच्छेत् ॥ योयोगीयेनऋषभेणअस
त्तयाअवस्तुत्वेन ॥ उदस्ताःयोगमायाःसिद्धीर्वाञ्छति ॥ कथंभूताःकृतप्रयत्नायोगमायाः ॥ तदर्थंप्र

तस्यानुगुणान्श्लोकान्गायंतिअहोभुवःसप्तसमुद्रवत्याद्वीपेषुवर्षेष्वधि
पुण्यमेतत् ॥ गायंतियत्रत्यजनामुरारेःकर्माणिभद्राण्यवतारवंति ॥१३॥
अहोनुवंशोयशसावदातःप्रैयव्रतोयत्रपुमान्पुराणः ॥ कृतावतारःपुरुषः
सआद्यश्चचारधर्मंयदकर्महेतुम् ॥१४॥ कोन्वस्यकाष्ठामपरोनुगच्छेन्म
नोरथेनाप्यभवस्ययोगी ॥ योयोगमायाःस्पृहयत्युदस्ताह्यसत्तयायेनकृ
तप्रयत्नाः ॥१५॥ इतिहस्मसकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवांपरमगुरोर्भगव
तऋषभाख्यस्यविशुद्धाचरितमीरितं ॥ पुंसांसमस्तदुश्चरिताभिहरणंपरम
महामंगलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयाः नुशृणोत्याश्रावयतिवाः
वहितोभगवतितस्मिन्वासुदेवएकांततोभक्तिरनयोरपिसमनुवर्तते ॥१६॥

यत्नंवकरोतीत्यर्थःयद्वाकथंभूताउदस्ताःकृतप्रयत्नाःसेवितमप्ययंनाश्रयतीत्यर्थः ॥१५॥ वि
शुद्धाचरितमेवदीरितंकथितंतत्समस्तदुश्चरितमभितोहरतीतितथापरममहामंगलाना
मयनंच ॥ अवहितःसन् ॥ अनयोरपिश्रोतृश्रावयित्रोर्विशेषेणभक्तिःसम्यगनुवर्तमा
भवतीत्यर्थः ॥१६

ग्रवधूतवेषेण स्वऋषभदेवस्य भगवतस्त्यक्तदेहस्य वृत्तकमाह ॥ यस्य किलाश्रमातीतमनुचरितं तद्देश्या
वासिनृपोपाकर्ण्य ॥ अर्हन्निति नाम यस्य स राजा स्वयं तत्पथि स्थितो न कुपथपाखंडं प्रव
र्तयिष्यति न मनीषया संप्रवर्तयिष्यत इत्यन्वयः तत्र हेतुः कलावित्यादि भवितव्येन प्राणिनां दु
र्वेद्यपायफलेन ॥ ९ ॥ येन प्रवर्तकेन मनुजापसदाः मनुजेष्वपसदा निकृष्टाः स्वविधिना

यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोंकवेंककुटकानां राजार्हन्नामोपशिक्ष्य क
लावधर्म उत्कृष्यमाणे भवितव्येन विमोहितः ॥ स्वधर्मपथमकुतोभयमप
हाय कुपथपाखंडमसमंजसं निजमनीषया मंदः प्रवर्तयिष्यते ॥ ९ ॥ येन
ह वाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधिनियोगशौचचारि
त्रविहीना देवहेलनान्यपव्रतानि निजेच्छया गृह्णाना अस्नानानाचमना
शौचकेशोल्लुंचनादीनि कलिनाधर्मबहुलेनोपहतधियो ब्रह्मब्राह्म
णयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यंति ॥ १० ॥ ते च ह्यर्वाक्तनया
निजलोकयात्रयांधपरंपरयाश्वस्तास्तमस्यंधे स्वयमेव प्रपतिष्यंति
॥ ११ ॥ अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः ॥ १२ ॥

नियोगो यस्मिन् ॥ शौचं चारित्रं तेन हीनाः देवावज्ञारूपाण्यस्नानादीनि अव्रतानि गृह्णाना
वेदादीनां विदूषकाः भविष्यंति ॥ १० ॥ तत्फलं बंधं तमः प्राप्स्यतीत्याह ते चेति ॥ अर्वाक्तना
याः वेदमूलया निजलोकयात्रया स्वेच्छाकृतमर्यादया आश्वस्ताः कृतविश्वासाः ॥ ११ ॥ ननु त
र्हि अनर्थकारी किमर्थोऽयमवतारस्तत्राह अयमिति ॥ रजसा व्याप्तानां जनानां मोक्षमा

बहेतीनाभिमानस्पदे हन्मागक्रमाभिधा ॥ मद्देहेनेदवाग्निर्यःपरापन्तपिनश्यति ॥ ५ ॥ योगैरुग्रयोगि
नाभ्मनेरत ॥ रामश्चैन्मरुरवुद्धेरिनेनिभगवः भगवन् ॥ योगेन समाधिना शुद्धे चित्ते यत्तात्ते तन्वात्म
जितात्मानिरस्यानिकर्मवीजानिरागादीनियेनतेषांपरहस्यापागमानि योगेरुग्रयोगिभिः पुनः क्लेशदा
निभविवेनार्हति ॥ अतः किमितिनाभ्मनेरदर्शित्वर्यः अग्नेःकृत्वपविहरति ॥ ५ ॥ सत्यमिति ॥ एके बु
द्धिमन्तोः नवस्थानम्पवचंचलस्यमनसोविश्वासेनसंगच्छेते ॥ नमामुवेति ॥ शत्रवः किराततयथा देह
नेषुपिस्रगेषु शठे किरातेनयथा मृगाइति ॥ समस्यमनेवापावेत्तदेषादोषवं च कः किरातो वशी

रामोवाच ॥ ननुनं भगवन्मात्माराममाणं योगसमाधिनित्तानावमर्जितकर्मवीजाना
मेवयोगिभिः पुनः क्लेशदानिभविनमर्हतीयरहस्योपगतानि ॥ ६ ॥ ऋषिरुवाच ॥ सत्यमु
क्तं किंतु विरुवायकेनमनसो हा विभ्रमन न वश्यानत्यशाद किरातनद्रवसंगच्छेते ॥ ७ ॥
नयाचोक्तं न कुर्यात्कहिंचिद्विस्रंभमनसि यन वस्थिते ॥ यदिह संभाव्यिरात्चीर्णेच स्कंद
तयपेश्वरं ॥ ८ ॥ नित्यं ददातिकामस्यछिद्रं तमनुयेरयः ॥ योगिनःकृतमैत्रस्यपत्युर्जायेव
पुंश्चली ॥ ९ ॥
क्रूयवद्दत्ते रिपवः ॥ अस्मिन्वा अवहन्तां विश्वासेन पातीत्यर्थः पातिकोद
याव नेतायचस्यपदे हनान्मनेदहतितिभावः ॥ यदिहसमानत ॥ यस्य विश्वासाच्चिरात्चीर्णं च बहुका
लसंचितं तपः वस्कंदस्यात्व ॥ ऐश्वरं विस्रोर्मो हनीहृपदर्शनेन ॥ यहाईश्वराणामस्य
नामपिसोभरिप्रमतीनामनुपः ॥ ९ ॥ नचहेतंनिममिति ॥ कृतविश्वासो यो योगीत्रदीयमन
नःकामस्यतनमनुयेरयत्नेयां च छिद्रमवकाशं ददाति ॥ यथाकृतमविश्वासस्यपत्युः पुंश्च
लीजाराणामवकाशं दत्वापतिंघातयतितद्वामनोपिकामादिभियोगिनं भ्रंशयती

भा॰ पं॰ ६

अरीकस्यद्युपसंहरति ॥ काम इति ॥ यन्मूलः यन्निमित्तो भवति तन्मनः को नु बुधः स्वीकुर्या-
त्स्वाधीनमितिमवेत ॥५॥ प्रासंगिकं समाप्य प्रस्तुतमाह ॥ अथैवेति ॥ अखिलानां लोकपालानां लला-
मो भूषणभूतोऽपि ॥ उपरताबाधितानुवृत्तिर्यस्मात्स उपरराम देहाभिमानं जहौ ॥ विलक्षणैर-
नेकप्रकारैर्जडवदवधूतवेषादिभिर्न विलक्षितो भगवत्प्रभावो यस्मिन् ॥ साम्परायविधिं देहत्या-
गप्रकारमाधाराधेयभावव्यावृत्त्यर्थमाह ॥ अनर्थान्तरभावेनाभेदेन ॥ उपासना व्याहृतम्

कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः ॥ कर्मबन्धश्च यन्मूलं स्वीकुर्यात्को नु तद्बुधः
॥५॥ अथैवमखिललोकपालललामो विलक्षणैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविल-
क्षितभगवत्प्रभावो योगिनां साम्परायविधिमनुशिक्षयन्स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्या-
त्मानमसंव्यवहितमनर्थान्तरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरराम ॥६॥ तस्य
ह वा एवं मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन सं-
क्रममाणः ॥ ॥ कोङ्कवेङ्ककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छयोपगतः कुटका-
चलोपवन आस्यकृताश्मकवल उन्माद इव मुक्तमूर्धजोऽसंवीत एव विचचार ॥ ॥ अथ
समीरवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोग्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सह तेन ददा

र्थमाह ॥ असंव्यवहितं ॥६॥ मनसा सर्वथा त्यक्तेऽप्यभिमाने केनापि संस्कारेण देहः प्रचलति ॥ य-
था कुलालचक्रे तथायमभिमानाभासः तेन स च जीवन्मुक्तानामविद्यावासनया भवतीति तत्र
विशेषमाह ॥ योगमायावासनयेति ॥७॥ कोङ्कादीन्देशानागतः सन् कयापि वासनया आस्ये कृत
अश्मकवलो येन ॥ असंवीतो नग्नः ॥८॥ समीरवेगेन विधूतानां कम्पितानां वेणूनां संघर्षणे-
न जातश्चोग्रो दावानलः ॥ आलेलिहानः सर्वतो ग्रसन् ॥८॥

वासनया ४

विष्णोः सान्निध्यादसुरा यथा द्रवन्ति ॥३४॥ पाण्डुसुतानां प्रियः अतस्तेषां पैतृष्वसेयानां प्रीत्यर्थं ॥ तद्गोत्रस्य मे आत्तं स्वीकृतं बान्धवं बन्धुकृत्यं येन ॥३५॥ अन्यथा श्रीकृष्णप्रसादं विना अव्यक्तागतेर्दर्शनं म्रियमाणानां नितरां कथं स्यात् ॥ वनयिता याचयिता वनयितृतमो वनीयान् तस्य अत्युदारतया मांपाव स्वदर्शनप्रवर्तकस्येत्यर्थः ॥३६॥ सम्यक्संसिद्धिर्यस्मात्तं कार्यं

सान्निध्यात्ते महायोगिन्पातकानि महान्त्यपि ॥ सद्यो नश्यन्ति वै पुंसां विष्णोरिव सुरेतराः ॥३४॥ अपि मे भगवान्प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुतप्रियः ॥ पैतृष्वसेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तबान्धवः ॥३५॥ अन्यथा तेऽव्यक्तगतेर्दर्शनं नः कथं नृणां ॥ नितरां म्रियमाणानां संसिद्धस्य वनीयसः ॥३६॥ अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुं ॥ पुरुषस्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वथा ॥३७॥ यच्छ्रोतव्यमथो जप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो ॥ स्मर्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययं ॥३८॥ नूनं भगवतो ब्रह्मन्गृहेषु गृहमेधिनां ॥ न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गोदोहनं क्वचित् ॥३९॥

कर्तं योगं कर्तव्यं त्वावश्यकमिति भेदः ॥३७॥ विपर्ययं अश्रोतव्यादि ॥३८॥ त्वद्दर्शनस्य पुनर्दुर्लभत्वादिदानीमेव कथनीयमित्याशयेनाह नूनमिति ॥ गोदोहनमात्रकालमपि ॥३९॥ ॥ रामायनमानमः ॥

एवंअहोत्वत्यादिकयाश्लक्ष्णयामधुरयागिराआभाषितः॥अभिमुखीकृतःपृष्टश्च॥आर्षे
धर्मज्ञमाहत्ताविमवनौकृत्वापरीक्षित्पंचसप्ताहादभिरक्षितंकलिंनयव्याख्यानंवक्तुंत्वाभवि

सूतउवाच॥एवमाभाषितःपृष्टःसराज्ञाश्ल
क्ष्णयागिरा॥प्रत्यभाषतधर्मज्ञोभगवान्बादरा
यणिः॥४५॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथ
मस्कंधेअष्टादससाहस्र्यांपारमहंस्यांशुका
गमनंनाम॥१९॥॥॥॥॥॥॥॥॥

प्रत्येयःशुकइत्यतः॥स्वपरमतत्त्वानोपदेशेनतंयथायादवदशमेतमासिपरमानंदाकृतिं
माधवं॥२॥४॥इतिमध्यमेएकोनविंशतितमोऽध्यायः १९ ॥

भा
वेली
१५

भवयतोमत्करेहादरोतत्संगेनोत्मयितेय्याकुलेत्वानेयस्य ॥२१॥ येमसेरेभः पणापकोपः तस्यलिंगाकु
टिलहस्यादिस्वामित्वलवानु ॥२२॥ उत्संगमारोपलालितो ॥२३॥ हेतत्रागणप्रपराधोदैत्सेषुप्रात्म ।
माल्हतो यस्मद्पीवोयमितिमत्वासितार्थंरेडुनकुवैतितेभत्वामंदभाग्यायतेः ॥ परमोनुग्र
हादेशोयत्वादेतितोविषीदनिमोत्तरमाह ॥ बालइतिवेधुकृतमेपिदाकरणे ॥ प्रबंधणः कोर्थः
१५ हेमदतिहेसभुहेमनोविनिसात्वमस्याकस्वामिनी ॥ मृतः स्वानोम्रत्वेमदशोपकीहशांतुतारा १२
पुरंतनः स्वमहिषीतिरीस्यावयतोभुवि ॥ तत्संगोत्मयितत्वानोवैक्रुवंपरमंययौ ॥२४॥ सा
नयस्यस्ताधावाबाहहदयेनविहयता ॥ मेयस्याः स्वेहसंरंभलिंगमात्मतिनाभ्यगात् ॥२५॥
ग्रनुलिमेपशनकेवीरोगुनयकोविदः ॥ पमस्शापादयुगलमाहचोत्संगलालितो ॥२६॥ र
नत्वहृतगुणालेमत्वायेषीस्वराः शुभे ॥ हृतागस्त्वात्मसात्कृत्वाशिक्षादंडेनयुंजते ॥२७॥
परमोनुग्रहोदंडोभत्सेषुप्रभुणार्पितः ॥ बालोनवेदतत्तत्त्वविधुकृत्यममर्षणः ॥२८॥ सा
नेपुत्वेस्वदतिसभ्रगुरागभारक्षीशविलंबविलसद्विलासितावलोके । नीलालकालिभि
रुपस्कृतगुत्रसनः ॥ स्वानोमदशोपमनविस्मितिवव्यवाके ॥२९॥ तस्मिन्द्धेदसमहेतव
वीरयत्निपोनत्रभसरकुलाहृतकिलिबसे ॥ पखेतवीतभयगुल्महितेत्रिलोकामम
भारेणाश्रोइपाचवोविलंवोमेण्यरतानेतविलसत् ॥ नी ॥ यवेगुरविपोनिमरत्रदासात्
लास्रलकायवालयत्सेहपस्कृतेभुषिनेउवनास्त्रिकैषलावाकेयसितत्न ॥३०॥ हेवीरयत्नि
वीरसमममाद्येयत्सेहृतापणयस्वमित श्रहेस्मप्रणकुलाहमवग्रमस्मिन ॥ भुरवियुरा
सादितरवबदमेदयेदेकतोमिकितनविगतभयपुवेशेहितत्रिलोकायमयवेलोकया १५
याहविवहिनेपग्गासितहपादेवासोमशिक्षतीम तेः ॥ ३१ ॥

प्रासेतिकं परिसमाप्य पुनर्गयामेवानुवर्णयति ॥ विमावानाः पतावेषां नैः विसवेनाथः कहणामनाह्यपालनोदुः सह ॥ १ ॥ तदेव समावस्थादर्शिनात्पदानीं विवेकवत्ताद्यारमणार्णस्य पुत्रादिसंततिप्रपंच विषयान् कथासौ दर्शयितस्यां मनापक पितापुत्रेनेयं प्रस्तावसहितमाहात्म्यावतारस्थायसमाप्तिः ॥ २ ॥ पार्श्वेशिवान् ॥ प्रागतः कृतेनस्नानमुचितमाहारो येनसविवेशार्थ्यामास्थि

तच्छनिर्भिन्नगात्रानौणांविग्रवानैःशिलीमुखैः ॥ विसवोभद्र इपविनानांदुः सहः कहणामनो ९ ॥ प्रायान्नराहान्महिषानगवयान्नरुहण्लकान् ॥ मेध्यानन्यांश्च विविधान्विनिघ्नन्नमसथ्यमात् ॥ ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो निवृत्तो भरहमीयिवान् ॥ कृतस्नानोचिताहारः संविवेश गतक्लमः ॥ १० ॥ आत्मानमर्हयांचक्रे धूपालेपस्रगादिभिः ॥ साध्वलंकृत सर्वांगो महिष्यामादधे मनः ॥ ११ ॥ स मोहमुग्धः सहसा धृकंदर्पोकृष्टमानसः ॥ न व्यचष्ट वरारोहां गृहिणीं गृहमेधिनी ॥ १२ ॥ अंतःपुरस्त्रियो पृच्छद्विमना इव वेदिषत् ॥ अपि वः कुशलं रामाः सेश्वरीणां यथा पुरा ॥ १३ ॥ न तथैतन्हि रोचंते गृहेषु गृहसंपदः ॥ यदि न स्याद्गृहे माता पत्नी वा पतिदेवता ॥ १४ ॥ व्यंगे रथ इव प्राज्ञः को नामासीत दीनवत् ॥ क्व वर्तते सा ललना मज्जंतं व्यसनार्णवे ॥ १५ ॥ या मामुद्धरते प्रज्ञां दीपयंती पदे पदे ॥ रामा ऊचुः ॥ नरनाथ न जानीमस्त्वत्प्रिया यद्व्यवसिता ॥ १६ ॥ भूतले निरवस्तारे शयानां पश्य शत्रुहन् ॥ १७ ॥

पुरंजन उवाच ॥ १८ ॥ स गृहमेधिनी सा तिं कीडु हिं राज सांड होवर्त मानः साप प्रमत्त वेदिषन् ॥ हे प्राचीनबर्हिः अंतःपुरस्त्रियः नत्सत्वोः सेश्वरीणां स्वामिनीसहितानां यथापुरे त्यादि इत्यावाक्यम् ॥ १९ ॥ व्यंगे चक्रादिहीने ॥ २० ॥ निरवस्तारे अप्रास्तरण रहिते ॥ २१ ॥

पुरा एणेषु राः कमीगिगायाहारिविषयेषु पांचालेषु ॥ ९ ॥ तेषु पुरादिषु तेषाम पि येवि कौ हयाः पुरालेषु च ९
९॥ पुत्रके यान्स्रिते पु कर्म सयुन व हिन स्य सर्वे कालो जरा समय ॥ ९ ॥ चंडवेगः सवस रेणाव नेमाने
नोपलक्षितः गंधर्वो दिवसा ॥ १२ ॥ गंधर्व्यः रात्रयः नाट्यो नाट्यः मैथुन्यः दिवसे मिथुनी भ पश्चि
ताः सिताः असिताः शुक्ल कृष्ण पक्ष क्रमपक्षीयाः ॥ परिहृत्या परिभ्रमणेन सर्वैः कामैः सह विनिर्मिता

पुराणं नाम वर्ष्म यापकैकसमा तेपाने ॥ यैर्यैर्योरंजनो वै यः पांचालेषु समेधितः ॥ ९ ॥ ते पुन
हिकातु हारे पु गृहको यातु नीविषु ॥ निरूढेन ममत्वेन विषयेषु न्वबध्यत ॥ २ ॥ ईजे च क्रतुभि
र्वीरैर्दीक्षितः पशुमारकैः ॥ देवान् पितृन् भूतपतीन् नानाकामो यथा भवान् ॥ ३ ॥ पुत्रके वंशमन
स्यकृत्वा सक्तचेतसः ॥ आससाद स वै कालो यो ऽप्रियः प्रिययोषिताम् ॥ ४ ॥ चंडवेग इति ख्या
तो गंधर्वाधिपतिर्नृप ॥ गंधर्वास्तस्य बलिनः षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ॥ ५ ॥ गंधर्व्यस्तादृशीरस्य
मैथुन्यश्च सितासिताः ॥ परिवृत्त्या विलुंपंति सर्वकामविनिर्मिताम् ॥ ६ ॥ ते चंडवेगानुचराः पु
रंजनपुरी यदा ॥ हर्तुमारेभिरे तत्र प्रत्यषेधत् प्रजागरः ॥ ७ ॥ स सप्तभिः शतैरेको विंशत्या च
शतं समाः ॥ पुरंजनपुराध्यक्षो गंधर्वैर्युयुधे बली ॥ ८ ॥ क्षीयमाणे स्वसंबंधे एकस्मिन् बहु
भिर्युधि ॥ चिंतां परां जगामार्तः सराष्ट्रपुरबांधवः ॥ ९ ॥ स एव पुर्यां मधुभुक् पांचालेषु स्वपार्ष
दैः ॥ उपनीतं बलिं गृह्णन् स्त्रीजितो नाविदद्भयम् ॥ १० ॥ कालस्य दुहिता काचित् त्रिलोकीं वरमिच्छ
ती ॥ पर्यटंती न बर्हिष्मन् प्रत्यनंदत कश्चन ॥ ११ ॥
पुरीयपहृ रति ॥ ४ ॥ प्रज्ञाभावः प्रासा ॥ १० ॥ स
नैमिः शतैरेको विंशत्या च सह ॥ १४ ॥ संसंबंधे स्व संबंधि निप्राणो च ॥ १७ ॥ स एव मधुभुक् दृस्व
भोक्ता स्वपार्षदैरिंद्रियैर्नाविदत् ॥ नालोचितवान् ॥ १९ ॥ कालस्य दुहिता जरा तां न प्रत्यनंदत न्वै
कत वर्हिष्मन् हे प्राचीनबर्हिः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं वेप्याति पृ राय तेन दृता सती वरसुता न ॥ यथाति: शुक्र शापा जरां प्राप्य पुत्रानुवाच ॥ इमां जरां
नेति मे शप्त्वा राजन नरः हूं: हरु नत्रुनरहे ॥ ततो ययाति सत्येन राजेदं दाविति ॥ जरैवाद्य दिशु कं २८
२९ ॥ प्रत्या प्याल तवतिम यि संवत्सक्रोधः हे तानेक ब्र णान महे सी तित्याप मदात ॥ ३१ ॥ स्यायथा याय
यक्षब्रव नाले पामी स्वर भयना मा मं वृबे ॥ ३२ ॥ हेवीर न्वा मीसि तं पतिं ह णोन वि ष्वति ॥ नन स्पति
३३ लोकनष्टवेद नस्त्रयदेव न्वेन या यत्वे न वो पनं न या मत या च मा ने यो न ददाति प सा हीयमा

दोर्भागे येनाम्ननो लोके विष्कनाइ भंगे जि सा ॥ यान ष्ठा रा न स्वयेह ना दा मरवे वरं ॥ २८ ॥ क
दाविहट मा ना साव स्ठ लोकान्त हीयते ॥ वबेह हरवृ न मां व ना ने नी का म मो हिता ॥ २९ ॥
मधिमर भवि पुलमदा छापं स्त इसहू ॥ स्यान मई सि ने कव म या ज्ञा विशु वो सुने ॥ ३० ॥
ततो विहन संकृ त्या क स का यव ने स्वर ॥ मयो प दिष्ट मा सा यव बेना मा भयं पनिम ॥ ३१ ॥
कुश भं यव ना ना ता ह णो वी व सि ते पति ॥ संक ल्प स्व यिम ताना कुमं: किनक रिष्यति ॥ ३२ ॥
होविमाव ज्ञु णो वेति वाला वस द वश हो यल्लोक या स्तो पनं न ते नरानि न तदिक्रुति ॥ ३३ ॥
प्रयो भजन सं मां भदूभ नेनी मेद यो कृत ॥ पता वा मौरु बोध मौ यदा तो न व के पते ॥ ३४ ॥
कालकर्मो दितं वचो निशम्य यवने स्वर: ॥ विकीर्ण देवगृ ह्रं स समिं ते ना म भावत ॥ ३५ ॥
मयाति ह पितसम्भ्रंपति रा ज्ञ स मा धिना ॥ नाभिनंदति लो को यं ना म भ हा म स मनो
न म व्य क्रु रा तिर्भ त्व लो के क र्म वि गर्हितं ॥

तेन दुःखं कृति ॥ नगरहा नि दुःखौ हो क मं भू तावज्ञ शो
वंति मेन: ॥ ३६ ॥ पुरु षेण कर्न व्यो धर्मः यो हवः ॥ ३७ ॥ देव गृ हं स मर सं त द्विष्या णी नां वैरा ग्या त्पुरु द पाय
देवैर्गीयते ॥ ३८ ॥ वमं ते वा न्त स मा धि ना ज्ञा न द ष्टा या व्य सा नो ये लोकाः तां ने ष्यति ॥ ३९ ॥ प्रणम्य
लगा निं कृ तं: या मे म ल द्वि त ग तिं: स ती लोक मा क म प्युं त्व प वे स वों पि लोक स्त व यति: स्पा

संरंभेनकोपावेशेनभीसंभयेकरे॥ अविसंस्रष्टत्व
नेदृक्मितः पर्वंकदाचिदपिविवितिलक्षंनपश्यामि॥ संरंभेनकोपावेशेनभीसंभयेकरे॥ अविसंस्रष्टत्व
नेदृक्मितः पूर्वंकदाचिदपिविचितिलक्षंनपश्यामि॥ नभौतानावविष्णोकास्तुभिरूपवरहतोनपश्यामि
लेच॥ अपगतनेत्रांगंसेहम्मृनेवनतथानेसतानोऽप्रेमनोस्तनावविष्णोकास्तुभिरूपवरहतोनपश्यामि
तथाविवफलाकारमंथरचविभागतः ऊंउमपंकतलसः॥ नावूलरागोपस्मात्॥ नाहशंनपश्यामि
कतपवंनानमितिप्रोषः॥ पादानेरएवंभृतेशुरवसनोचपश्यन्प्रानविदामीत्स्नवयः॥ विगतःऊंऊ
मपकरागोयाभ्यामितिनिस्तनयोर्विशेषणं॥ २३॥ ततस्माकृतेकिल्बिषंअपराधोयेनतस्यकिल्बिष
मेवाह॥ स्वेरस्यानेनेनत्वामपृष्ठासरगयागतस्यदेवोदेवनक्रीडंगतिरहातीतिदेवरःकान्तःतेकाम
वेगेनविस्वलयानंपौरुषंधेर्यंयस्यतेउपातोकामयानाहस्येकतंयोरस्येकानमनेन॥ २४॥ इति
वृक्षनतेविविलक्षंम्लिनेविरहंसंरंभभीममविस्टमपेतरागं॥ पश्यन्ननावपिपुत्रोपह
नौस्तनातोविवाधरविगतऊंऊमपंकरागो॥ २५॥ नत्तप्रसीदसुहृदःकृतकिल्बिषस्यसेरंग
तस्यमगयायस्तनानरस्य॥ कादेवरवपगतंऊस्तमात्तवेगविस्तलपौरुषपातीनमभेन
हत॥ २६॥ **इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेषड्विंशोऽध्यायः॥ २६॥ नारदउवाच॥**
इत्यपुरंजनेनंसंभ्रमस्यपासनीपविभ्रमैः॥ पुरंजनीमहाराजरेमेरमयतीपतिम्॥ १॥
श्रीधरस्वामिकृतायांभावार्थदीपिकायांषड्विंशः॥ २६॥ समविंशेप्रियापुत्रायासत्तायाविस्मृतात्मनः कालक
मातुपाख्यानेनजरारोगाधुदीर्यते॥ १॥ नदेहंजीवस्यात्मनयादिकयासौरथ्यगतस्मेनतुपाधिवशप
तपुरुषानिर्मितासंसारपरंपरानिरूपयितुमाह॥ इत्यमिति॥ अत्रचप्रतिपदंकथ्यविरथ्यात्म
पत्येविधिनायिनंमाकामेवश्रीनारदेनतज्जीवस्यस्त्रीपुरुषवासनादायेनविविधासंसृतिर्भव
तोस्तनावदेवकथाललयेनिदर्शितं॥ कचितुमाल्कविवसीकविवोमयथमर्थःदेवोमत्र
व्यस्तियेग्वायथाकमंगलोभवदनिवहनानवादोपूर्वैस्मेनसंसारनिरथ्यापत्रयेणो॥ ततप्रेके
नाध्यायेनद्वितेन॥

भा० टी०
८

मेस्तंति प्रवृत्ते स्वेश्वरप्रसादलब्धज्ञानेन मोक्षस्तं केन न तु देवयथोपयोगं व्याख्यानमिति पंचाध्या
यार्थः प्रतीयते॥ सध्र्यक् सम्यग्विभ्रमैर्विलासैः॥१॥ तेन स्वलंकृतेन मंगलके क्रमसिद्धृशादिभिर्थ
स्मानिता॥२॥ उपगूढः परिरब्धः कंधरा यस्य परेण स्वपत्कोते॥ अत्र मैथुनं कुलेशसभावबलोः अपकृष्टा
चेतना विवेको यस्य कालरंहः कालवेगं दुरत्ययं समदैव गिरिगहः ज्ञानसाधनं येषां॥३॥ महार्हे तल्पे तु
तोषयाचायासा यात्तं महिषीभुज एवोपधिः उपधानं यस्य अभिषेकं यस्य संप्रविसर्गपादे शयनक्रियावि

स राजा महिषीं राजन् सुस्नातां हृदि विस्मितः॥ संहतं स्वसुपनीतां मामभूमं देवपागतो॥२॥ त
योपगूढः परिरब्धकंधरो रहोऽनुमंत्रैरपकृष्टचेतनः॥ न कालरंहो बुबुधे दुरत्ययं दिवानि
शेति प्रमदापरिग्रहः॥३॥ शयान उन्नद्धमदो महामना महार्हतल्पे महिषीभुजोपधिः
तामेव वीरो मनुते परं यतस्तमोभिभूतो न निजं परं च यत्॥४॥ तयैवं रममाणस्य
कामकश्मलचेतसः॥ क्षणार्धमिव राजेंद्र व्यतिक्रांतं नवं वयः॥५॥ तस्यामजनयत्पुत्रा
न्पुरंजन्यां पुरंजनः॥ शतान्येकादश विराडायुषोऽर्धमथात्यगात्॥६॥ दुहितॄर्द
शोत्तरशतं पितृमातृयशस्करीः॥ शीलौदार्यगुणोपेताः पौरंजन्यः प्रजापते॥७॥ स
पंचालपतिः पुत्रान्पितृवंशविवर्धनान्॥ दारैः संयोजयामास दुहितॄः सदृशैर्वरैः॥८॥

शयाने तां महिषीमेव परं पुरुषार्थं मन्यमानः न तु यन्निजं रूपं यच्च परं तत्तत्त्वं तमसा ज्ञानेनाभिभू
तो यस्मात्॥४॥ क्षणार्धमिव परिणममान्॥५॥ दुहितॄर्दश उत्तरं यस्मिन् शतं तत्संख्या च बाहु
ल्यमात्रविवक्षया॥ दुहितृसंबोधनं पुत्रेभ्योऽन्यत्वेन गार्हस्थ्यसौंदर्योत्कर्षविराट् सम्राट्॥ आयुषो
र्धमित्यायुषोऽपि कन्यासौंदर्यमेव॥६॥ पुरंजनकन्याः पौरंजन्यः हे प्रजापते॥७॥ दारैः परि

८

शुक्लाप्रधानाशुक्ले ॥ आपणोभाषणं ॥ बहूदनश्चिवमन्ने चवबह्नोदनरस्तुक्तिः ॥ परीत्ववादनाशर
सेनरसेने द्वियं विपणेवासिद्विपनाभ्यामन्वितः ॥ ४१ ॥ पितृदर्नित्दक्षिणेने निचनन्तीयाकिं
दक्षिणस्यादिशी सम्मिलन्नयेतद्विनाय मेनप्रम्नयोवयुसंज्ञः ॥ एवमुन्नदेशेणोत्सर्थः पंचानांविष
याणामन्यतोनवगनानांप्रकाशानाघालमिदंपंचालशास्त्रश्रवणकालेचवलाधिकारद्दे
णकर्णः ॥ प्रथमंप्रवर्तनेशास्त्रेवप्रथमंप्रान्तेयकमंकोउमित्येवनावनासामेनप्रवृत्तसंज्ञ
सकमंकोउस्पदक्षिणकर्णेनश्रवणमिष्यते ॥ ननसन्दर्थेमनुष्यायपितृभिराहृतः ॥ पितृलो

शुक्लोनामपुरस्ताद्दास्तयापणबहूदनौ ॥ विषयोयातिपुरंराद्धसंत्तविपणान्वितः ॥ ४४ ॥
पितृहर्नामपुर्यांद्वारं दक्षिणेनपुरंजनः ॥ राष्ट्रंदक्षिणंपंचालंयातिश्रुतधरान्वितः ॥ ४५ ॥
देवहूर्नामपुर्यांद्वारउत्तरेणपुरंजनः ॥ राष्ट्रमुत्तरंपंचालंयातिश्रुतधरान्वितः ॥ ४६ ॥
आसुरीनामपश्चाद्द्वास्तयायातिपुरंजनः ॥ ग्रामकंनामविषयंदुर्मदेनसमन्वितः ॥ ४७ ॥
निर्ऋतिर्नामपश्चाद्द्वास्तयायातिपुरंजनः ॥ वैशसंनामविषयंलुब्धकेनसमन्वितः ॥ ४८ ॥

कर्मापकं पितृयानं मप्रयतेनत्दनेनप्रकारेणपितृणांसाहाय्यं नेनभवतीतिपितृहूः दक्षि
णकर्णः ॥ एवंनद्देपरीत्येनोत्तरः कर्णोदेवहूः ॥ तथाचव्याख्यास्यति ॥ पितृहूर्दक्षिणः कर्णउत्त
रोदेवहूः स्मृतः ॥ प्रवृत्तंनिवृत्तंचशास्त्रंपंचालसंज्ञितं ॥ पितृयानंदेवयानंश्रोत्राच्छ्रुतधराद्व्रजे
त ॥ ४ ॥ प्रसवाद्द्वियायामासेवामिपमासरीशिप्रदाः ॥ ग्रामकग्रामस्यजनानांकंसुखंयस्मि
न्वापंदुर्मदेनगतसेद्वियेण ॥ ४७ ॥ निर्ऋतिर्नामगुदः स्मृतः द्वारत्वात ॥ वैशसंमलविसर्गंलुब्धके
केनपायुनानन्तव्यक्तस्पडुःपमासमेलुब्धकसाम्यं ॥ ४८ ॥ ॥

भा
वटी
११

ग्रामीणां मध्ये निर्वाक्पादः पेशस्कृद्धस्तः तावुभौ ग्रंथौ छिद्रभावात् ॥ स्वतो ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाच्च
अक्षिण्वतामिंद्रियवतां देहानामधिपतिः पुरंजनः तयोरिंद्रियस्यानुकिः सर्वं स्वतन्त्रो विजानान् ॥५१॥
अंतःपुरे हृदये गतः विषूचीनेन सर्वतो मुखेन मनः ॥ मोहप्रसादहर्षात्मभिः सत्त्वरजःकार्याणि ॥ जाया
बुद्धिः आत्मजाः इंद्रियवृत्तयः तासामुद्भवं ॥ न दैवाद्धठाच्च चिकीर्षति ॥५२॥ ईहेत ईहते न अन्ववर्तत

अंधावमीषां पौराणां निर्वाक्पेशस्कृतावुभौ ॥ अक्षिण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति च ॥५
३॥ स विषूच्यां याति पुरराट् सह विषयान्वितः ॥५४॥ स यर्ह्यंतःपुरगतो विषूचीनसमन्वितः
मोहं प्रसादं हर्षं वा याति जायात्मजोद्भवम् ॥५५॥ एवं कर्मसु संसक्तः कामात्मा वंचितोऽबुधः
महिषी यद्यदीहेत तत्तदेवान्ववर्तत ॥५६॥ क्वचित्पिबंत्यां पिबति मदिरां मदविह्वलः ॥ अ
श्नंत्यां क्वचिदश्नाति जक्षंत्यां सह जक्षति ॥५७॥ क्वचिद्गायति गायंत्यां रुदत्यां रोदिति क्वचि
त् ॥ क्वचिद्धसंत्यां हसति जल्पंत्यामनु जल्पति ॥ क्वचिद्धावति धावंत्यां तिष्ठंत्यामनु तिष्ठ
ति ॥ अनु शेते शयानायामन्वास्ते क्वचिदासतीं ॥५८॥ क्वचिच्छृणोति शृण्वंत्यां पश्यंत्यामनु
पश्यति ॥ क्वचिज्जिघ्रति जिघ्रंत्यां स्पृशंत्यां स्पृशति क्वचित् ॥५९॥ क्वचिच्च शोचतीं जायाम
नु शोचति दीनवत् ॥ अनु हृष्यति हृष्यंत्यां मुदितामनु मोदते ॥६०॥ विप्रलब्धो महिष्यैवं
सर्वप्रकृतिवंचितः ॥ नेच्छन्ननुकरोत्यज्ञः क्लैब्यात्क्रीडामृगो यथा ६१ ॥ इति श्रीचतुर्थ
स्कंधे पुरंजनोपाख्याने पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

कार ॥५९॥ जक्षंत्यां भक्षयंत्यां ॥ आसतीमासीनां ॥६०॥ सर्वा प्रसंगत्वादिलक्षणा प्रकृ
तिः स्वभावो वंचितो यस्य सर्वया प्रकृत्या वंचित इति वा ॥ नेच्छन् ॥ अनिच्छन् ॥ क्लैब्यात्पार
वश्यात् ॥६१॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कंधे पंचविंशः ॥ २५ ॥

७७

ग्रामको मम परस्य न वा पि कर्त्ताहमस्मि इति विद्युः ॥ योऽयं नाम च यत्कृतं भवति तं च न विद्युः ॥ १४ ॥ आत्म
नो मम परस्य च नामं ग्रुरीये न लिम्पिता तं च न विदुः ॥ १४ ॥ यत्नमेकं यतेन्द्रयत्वाद्युक्तिनात्स्य ॥ एव इति
यानामादि नामकमोद्वादिपदग्रामगतोऽस्मि ॥ एतद्विज्ञाभट्टेनत्व ॥ नावहारामयात्रित्वितियग्रामाद्दीन ॥ उह्हदि
व्यामिसंपादयिष्यामि सर्वेषु भिः सर्वोऽभिमुख ॥ १६ ॥ समाः संवत्सरान् ॥ मत्कुब्धदेहमवेशाद्वत

नविदासवयं सम्यक्कृतोऽस्ति गुरुषद्वत्म ॥ आत्मनस्तु परस्यापियोऽयं नाम च यत्कृतं ॥ १४ ॥ इह
यसंतमात्मानं नविदासतनः परे ॥ येनेयं तिर्मितं वीरपुरीयारणमात्मनः ॥ १५ ॥ एनेस
त्वोद्यं सत्योऽमेनयानाद्यध्यमानद ॥ समायामपिज्ञागतिं नामोऽयं पालयम्सुरी ॥ १६ ॥ हि
त्वागतोऽस्मि भट्टेन यामात्काममानभीमसे ॥ उह्हद्विद्यामिनासेहस्त्वेवधभिरिरम ॥ १७ ॥
मोक्षमपितिहस्तुत्वैवच गुरौवीविभो ॥ मयापनीता नाह्लनः कामभोगान्स्थानेसमा
केतुनदमेरमयेष्टरतितमकोविद ॥ असंपराया भिपुरुषमयालनविद्यपशु ॥ १८ ॥
धर्मोऽयमर्थकामौ च मज्ञाने दोष तयश ॥ लोकाविशोकाविरमायान्न केवलिनोविदुः
पितृदेवर्षिमर्त्यानां भूतानामात्मनस्तुह ॥ तेमेव दत्ति प्रारंभोऽभवेस्मिमहूर्दान्यमः ॥ ५ ॥
कानामकीरविद्यानेवदानेपि यदर्शन ॥ नहृणीनपतिपामंमाहष्पीत्वाहरसंत्वयं ॥ ५ ॥

मित्वके ॥ २८ ॥ महत्स्वभावत्वाविहितिनिंदा स्वर्वंक नत्संगमसभिनं दतिपंचभिः ॥ त्वतोनं
केरमयेष्यतिजनैहिकं प्रतिविद्धमत्वत्यागिनं संपराये मत्वः नदनभिपुत्वपरलोक
विनाशकं ॥ अपालनविद्यं त्वदेकनेवमितिलोकविनाशकं सपशुन ॥ २९ ॥ अवगाहे
स्वयमज्ञानेदः पवमत्वं अस्मनमोदः केवलिनोयतनयः गहाप्रमनति ॥ यत्नेमाहे स्वासीतिमा

भोगिभोगयोः सर्पदेहाकारयोः तव भुजयोर्येन सज्जेत ॥ एवं भूते कस्याः स्त्रियो मनः स्यात् ॥ न कस्या अ
पि यो मनः स्यात् ॥ न कस्याश्चिद्यो भवान् ॥ अनाथवर्गाः हीनलोमाः तेषामाधिमलं मनस्तापं अपोहि
तुं सर्वे ब्रुवन्ति ॥ केनापोहितुं घृणया उद्धतं अतिशायितं यः स्मितं तत्प्रधानेनावलोकनेन ॥ ४१ ॥ सगु
णसगुदी एसमाः संवत्सरान् ॥ तव नाथ दृश्यास हेतमेपणाट उपगीयमानः इति ॥ स्वप्नभावस्या
मारः ॥ हरिहीनी हराकाशोत्सापस्थानस्थ चोनिरावे ॥ ४५ ॥ इहानी नवद्वारमर्दनीन एवं केनाम
दवस्यां यथ च पति ॥ समेति यावदध्यायसमाप्ति ॥ तस्याः पुर उपविहितताहं ॥ समहताऽइति

कस्या मनस्ते भुवि भोगिभोगयोः स्त्रिया न सज्जेद्भुजयोर्महाभुज ॥ योऽनाथवर्गाधिमलं घृणोद्ध
तस्मितावलोकेन चरत्यपोहितुं ॥ ४२ ॥ **नारद उवाच** ॥ इति तौ दम्पती तत्र समुद्य समयं
मिथः ॥ तां प्रविश्य पुरीं राजन्मुमुदाते शतं समाः ॥ ४३ ॥ उपगीयमानो ललितं तत्र तत्र च गाय
कैः ॥ क्रीडन्परिवृतः स्त्रीभिर्ह्रदिनीमाविशच्छुचौ ॥ ४४ ॥ सप्तोपरि कृता द्वारः पुरस्तस्यास्तु द्वे
अधः ॥ पृथग्विषयगत्यर्थं तस्यां यः कश्चनेश्वरः ॥ ४५ ॥ पंचद्वारस्तु पौरस्त्या दक्षिणैका तथो
त्तरा ॥ पश्चिमे द्वे अमूषां ते नामानि नृप वर्णये ॥ ४६ ॥ खद्योताविर्मुखी च प्राग्द्वारावेकत्र नि
र्मिते ॥ विभ्राजितं जनपदं याति ताभ्यां द्युमत्सखः ॥ ४७ ॥ नलिनी नालिनी च प्राग्द्वारावे-
कत्र निर्मिते ॥ अवधूतसखस्ताभ्यां विषयं याति सौरभम् ॥ ४८ ॥ ॥

हारौ गुदलिंगे ॥ यः कश्चनेति ॥ आत्मनः
पार्श्वे संहतानां ॥ नेत्रे नासिके श्रोत्रे त्वं चेति सप्त अधो देहाद्वारौ गुदलिंगे ॥ यः कश्चनेति ॥ आत्मनः
सम्यग्विज्ञानादलिप्यते नाच ॥ नासस प्रसव एवं द्वारं यौ रस्याः एव द्विभक्ताः ॥ ४९ ॥ खद्योतेत्यव
हत्य मकारावामनेत्र रूपा याविं मुक्तं चक्षुर्विषयस्य सा च कृष्ण काशाद्दक्षिणानेत्र रूपा ॥ तस्मा
द्दलिप्य शुक्लानो वीर्यं च तत्र ह निरूक्तं ॥ सात्त्विक भवान्नवन पकाशाधिकारम ॥ एकत्र संलग्ने
विभाजितं ह्रस्वं शुभम स्त्रस्वं च ह्रः सहितं ॥ ४७ ॥ नलनाल ना तो विहिता दृष्ट्वा बद्धौ ॥ न इति न लिनी

नवसमदेवनमोपट्टह्यागनामितितयोः ॥ संवेयसमइतिरूपलंदर्शयति॥ तामसुवर्णायतिसार्थंसुत्राभिं
दशभिर्नवकर्मद्विधैः एकैकंप्रत्येकंयानेप्रनेनाहत्तयसत्तासानायुकैः पतिभिः सहपादोनरेनाभि
काः स्त्रियोधेकानेः ॥१०॥ पंचवर्णीर्गाणमिहतेयोधसनेनाहिनामाणानयतोहारेणपालकेनरामा
स्वधमभर्मारे ॥११॥ गंधनानादिभिर्वस्त्रवयवेः सनासन्नादिरूप्यते॥ समंविन्यस्तोरचितानाम्या
ऊंरल्लयोभांदधतीमु॥१२॥ प्रनत्नसवेदिसोमम्मनरनियतहमेदनसेम्पादिस्क्रमसुसारेणयणमा
यटकेयागमानत्रदर्शप्रमदोत्तमा॥ भरतैदेशाभिरायांतीमेकेकयानननायके॥१३॥ पंच
वर्णीयाहिनागमांप्रतीहारेण संवृतं॥ प्रत्नेयमाणामस्वभश्रीछाकामनरूपिणी॥१४॥ स
नासांसहद्नीबालासकपोलावरानना॥ समविन्यस्तकर्णाभ्यां विभ्रतीऊंरलश्रिय॥१५॥
पिशांगनीवीसश्रोणिप्रणामांकुनकमेखलाम॥ पद्माकुणाग्रोचलनीनपैरैदवतामिव॥१६॥
सनौव्यजितकेशोपेसमहजोनिवनसे॥ वृत्तानेननिरहतीश्रीदयागजगामिनी॥१७॥
तास्ताहकलिंनवीरः सहीउस्मितयोभना॥ स्त्रियेनापांगशुवेनस्प्टः प्रेमोद्भमदुवा॥१८॥
कानेयमप्रपलापान्तिकस्यासीहकुनंसति॥ इमासुमपत्रुरीभीनकिंवकीर्षसिशंसमे॥२०॥
कयनेत्रयथ्यायेनेएकादशामहाभसः॥ एतावाललनाः समुकोधनेहिशरस्तरः॥२०॥
मिसुकंनपुवेः कणग्रान्रुशेरणापदांगुलीयकानामपुपलवंणहहवचने॥२१॥ संजितेकै
श्रोवंयौवलोपकमोयाभ्यांसमौचहत्तौच॥ नामाहेति॥२२॥ तयोः सवादोत्केः संबधदाधायम
पागपवयुवोमूलप्रीमोयसकटास्तसवाणस्यतेनस्पष्टोविद्धः प्रेमणाशत्रैर्भवतीभूः यत्तुः
स्यानीयायस्मिन्तन॥ ऊतः स्यानाद्दिहागतासिहेसनिशुर्याः॥ समीपस्याश्रपशुरीभूः नामालस्य
किंकर्तमिच्छसीस्पष्टः॥२३॥

म२

भा०
दश०
५५

नवयेत्तु पथा यत्तु वत्रिंकं पते के महात्म टप कादशो हहह्व लनेन वद्य मा णो येषु दया स्तु ने दुंद्रे मन
सः हृष्य गुपादाने त्तु हि परिवारकैः द्रियम हायत याने मरिवार कन विवहया ॥ ५५ ॥ त्वंधीः किं
पतिं यमेविचिन्वती ग्रयभवानीपतिंशिवं विचिन्वती ॥ किं वाकस्य स्तनीभ स्याणं ॥ रमावापतिं
विलेषु निरिवमंयतासती ॥ कथंभ तेपतिं त्वं ट्रिकामनयेवयामाः समस्तकामायेनतं ॥ ३ ॥ हे
वरोरु यासो मछेत मस्यनमाप्ति ॥ नमवसि पतोमु विस्रक्त ॥ तहि देवा भुवंस्पृशंति ॥ वीरवरे
णमया ॥ नत्तु लोकमल कुरु स्त्र के त्व मक मी कथंन पासहा रलोकमलेकरो मी ति वेनचाह

तेष्वीभेवान्मस्यवाग्रमापतिं विचिन्वती किंशुन्निवद होवने ॥ त्वंट्रिकामामसमस्तका
मेकं यमक्रोधाः पतिं नः करायाम ॥ ५५ ॥ नासावुरोवेस्यत मा भुवि स्य क्षु रीमि मो वीरवरेण
साकं ॥ ग्र हे स्त्र लेंकतेमर म्भकर्मणा लोके पर श्री रिवयतपुंसा ॥ ३ ॥ यदेवमा यो गाविवे
ति तेहि यस श्रीरभाव सिन विभ्रमनुवा ॥ त्वयो पस्स्रष्टो भगवान्म नोभवः प्रवाधते थाउ
रतहाग्रा यो मने ॥ ३१ ॥ त्वमानमे स्तपुसनारलोचने बाले विनीलालकहेद सहते ॥ उन्नीय
मेट श्री यवल्गु वा चकं यद्धीड या ना भि श्रुत्वे प्रभु विस्मिते ॥ ३२ ॥ इत्य प्रजे नना रीया चमा
ग्रहम्यकुर्मणा ग्रहम्य म नस्य क में त्वसं पा \ नम धीवरत्न ॥ ग्रभ्यतदतनवीरे हसतीवीरमो
हयस्त तेन स्तनो कमे ते न त स्तं मा न्सका मो भ वा सी मर्यां ॥ परं वैकुंठ ॥ ३ ॥ ययस्मादे षो पो गो
न विशि त्वेन विवेंडितमिं दि यं म नो यसे ति मा मनो भ वो वा धते ॥ अ य त स्मा दत्तु र र हाग्रस
श्री रं यत्नावे न ये मगा लि तं ते न विभ्र मे तो षा मः नयो पसृष्ट प्रे वितः ॥ ३१ ॥ यद्धीडया स म्य वत
भवति ॥ नतान नयवो यसेह श्री य यो म ने भुवो यस्मिन् ॥ स्तता देवो भ न कनीति के लो च ने
यस्मिन् ॥ व्याले वि नो दी ने नी ला ग्र भ का ले षां हे दे नसं ह ते ॥ वल्गु नि वाच का नि वा क्या नि

यस्मिन् ३२ ईश्वरस्मितं दृष्ट्वा मोहिता समीतमाह ३२ यस्मेहं क स्मा स्मि तनेनकस्य
पुंसीगोवदोप्रविकाम सिंधि विकिमयास्मितमाह ॥

एतेत्वासंपरेतेसर्वसंपत्तीहूंतेवैभासंनत्वकृतांपीडसपरंतः॥ ननस्वरूपयः कृदैलाश्यंवसयैः स्वगेणी
इतिश्लेत्संति॥४॥अत्रास्मिन्नकदेनिसारकमनुमितिनिहासंकथयिष्यामि॥ तत्रजीवस्यविषयाय
त्यासंसारः सवेस्थराउपहेणानिवर्तनंइतिवक्रविपर्ययः हीनस्यसात्वादोपयिनमशक्तोराज
हमंतानमाहासीदिति॥५॥ पुरंजनादीनस्पमेवपंचमेघायेआख्यास्पति॥ तथापिसर्वस्वहणायय
थापयोगंकिंचित्किंचिद्याख्यास्याम॥ तत्रस्वकर्मभिः पुरंजनयतिपुरंनतोजीव॥ नविज्ञानंनाम
यस्यनचविज्ञानंचेष्टितंयस्यसईश्वरस्तस्यसखायदाविज्ञानचेष्टितंजीवपरेणादिलक्षणंय

एतेत्वांसंपत्तीदंतेस्मरंतोवैभासंनव॥ संपरेतमयः कृदैक्षिंदेतत्स्यिनमनव॥६॥अप
तेकथयिष्येशुमितिहासंपुरातनं॥ पुरंजनस्यचरितंनिबोधगदितंमम॥७॥आसीत्पु
रंजनोनामराजाराजन्पृहच्छ्रवाः॥ तस्याविज्ञातनामासीत्सखाविज्ञानचेष्टितः॥८॥सो
न्वेषमाणः शरणंवभ्रामपृथिवीप्रभुः॥ नानुरूपंयदाविंददभूत्सविमनाइव॥९॥नसाधु
मेनेताः सर्वाभूतलेयावतीःपुरः॥ कामान्कामयमानोसौतस्यतस्योपपन्नये॥१०॥सएक
कदाहिमवतोदक्षिणेष्वथसानुषु॥ ददर्शनवभिर्द्वार्भिः पुरींलक्षितलक्षणाम्॥११॥

सजीवयारतेषुसाचुभवसिद्धत्वात्॥५॥शरणंभोगायतनंदेहं॥९॥यावत्यः पुरः ताः सर्वाः न
मेनेस्यकामस्योपपत्तयेशास्मैसाधुनमेने॥ गवादिदेहानामैहिकपारलौकिकभोगयत्वाभा
वात्॥ तथाचश्रुतिः॥ ताभ्योगामानयत्ताअब्रुवन्नवैनोयमलमितिताभ्योश्वमानयत्ताअब्रुव
न्नवैनोयमलमितीति॥११॥हिमवतोदक्षिणेषुसानुषुकर्मक्षेत्रेभारतेवर्षेपुरंमनुष्यशरी
रंलक्षितानिदृष्टानिसर्वाणिलक्षणानियस्यांतांधर्मार्थकामादिहेतुपरहितमित्यर्थः॥१२॥

भा
वटी
४

नामतुवर्णयति त्रिभिः अत्र च किं विस्मारयन्मन्यलं व्यक्तयोः सौंदर्यस्य प्राकारादीनि वर्णयंते ॥ प
रितैर्वितिषुरूलमार्गं ॥ अन्तानिगवाक्षाः नगादयः पारीरावयवाः प्रकारादिषु तत्रावयवत्वेन रूप्यं
ते ॥ सुवर्णादिषु गोः पिनद्धैरंतुक्ताचेरत्सालैः संकुलामिति ॥ अथ धामादि चक्रान् गृहाः संगतानीच ग
मेधादिस्वभावाविचर्चितानः ॥ १५ ॥ नीलादिभिः क्षौमहर्म्यस्थली हृदयेन गग्रो नीलादिभावरूपेण
रूप्यंते ॥ नव हि विषयवासनानां भोगवती नागानां पुरीमिव ॥ १६ ॥ सभा समाजस्थानं चत्वरं चत
ष्पथः ॥ रथ्या राजमार्गः आक्रीडायतनं यत्रताहि स्थानं ॥ आपणो हट्टस्थलैः चैत्यमननानां विश्रा

प्राकारोपवनाट्टालपरिखैरक्षतोरणैः ॥ स्वर्णरौप्यायसैः शृंगैः संकुलां सर्वतो गृहैः ॥ १४ ॥
नीलस्फटिकवैडूर्यमुक्तामरकतारुणैः ॥ क्षौमहर्म्यस्थलीं दीप्तां श्रिया भोगवतीमिव ॥ १५ ॥
सभाचत्वररथ्याभिराक्रीडायतनापणैः ॥ चैत्यध्वजपताकाभिर्युक्तां विद्रुमवेदिभिः ॥ १६ ॥
पुर्यां तु वाह्योपवने दिव्यद्रुमलताकुले ॥ नदद्विहंगालिकुलकोलाहलजलाशये ॥ १७ ॥
हिमनिर्झरविप्रुष्मत्कुसुमाकरवायुना ॥ चलत्प्रवालविटपनलिनीतटसंपदि ॥ १८ ॥
नानारण्यमृगव्रातैरनाबाधे मुनिव्रतैः ॥ आहूतं मन्यते पांथो यत्र कोकिलकूजितैः ॥ १९ ॥

मस्थानं ध्वजो पताकाभिः सपुत्रां ॥ अत्र विषयनिष्ठबुद्धियोगेन जीवस्य देहसंबंधः इति विव
क्षया विषयवर्गं वाह्योपवनत्वेन रूपयति तद्विशेषणानि सव्यं चेत्यादीनि ॥ विद्रुमलताभावेन श्लो
[illegible] वाह्योपवने ॥ [illegible] नाम्बुधः ॥ नदन्तो विहंगालिकुलानां कोला
हलो येषु ते जलाशया यस्मिन् ॥ १७ ॥ हिमनिर्झराणां विप्रुषो बिंदवः तद्वता कुसुमाकरस्य वसंतस्य वि
नावायुना वलन्तः प्रवाला विटपाः शाखाश्च येषां नैर्हेतैर्नलिनीनां सरसीनां तटेषु संपत्सम्

२५४

अतः कस्तव पदाक्रांतस्तेन ॥ पंडितस्त्रेकचेभूतो यस्त्वावमानोनाद्दरः ॥ तेनश्चग्रमानं केतनं शरी
रं यस्मः यदस्माकरहद्वेषो वेत्ति सोति सर्वेषां लोनद्दणा वा का विशोकया नाशे कया विनोपपत्ति
मिति दृढविश्वासेन मनवस्थावेतिसः ॥ ३४ ॥ उपसंहरति ॥ अथेति रुद्धमयेनद्धस्त ॥ अतो न कृत
दूयेयस्मात्राहश्रीगतिरसि ॥ ३५ ॥ योगादेशोनामैनन्त्वोवेउपसायपाठतः माप्यमनसा धारयेनः
कस्तन्यहाक्लुविजहाति पंडितो यस्तेव मानव्ययमानकेतनः ॥ विशोकया सहृहृदयेति सप
हितो यपंतिमनवस्थावर्ह्या ॥ ३६ ॥ अयत्नमाश्रितो ब्रह्म स्म रमात्मविपश्चितो ॥ विश्व हृद्भ
वधस्त्तमकृतश्चिद्धयागात ॥ ३७ ॥ इदं जयतनभद्दे वो विश्व ज्ञान्यनेदना ॥ स यद्मस ङ्गति हृतो
भगवत्पर्यिताशया ॥ ३८ ॥ तमेवात्मानमात्मस्थं सर्वभूतेषु वस्थिते ॥ पुत्रयधरस्तत्रयो
पंतिथ्यासरहदयि ॥ ३९ ॥ योगादेवानुपासाये था रयेनो मुनिर्वता ॥ समाहितधियः सर्वपत
दश्यसताहदना ॥ ४० ॥ इदमाहगुरास्माकं भगवान्विश्वसरुकलि ॥ भगवादीनामात्मज्ञानोसि
तः संसिस्स्वलनो ॥ ४१ ॥ तेव येनोदिताः सर्वे प्रजा सर्गे प्रनेश्वराः ॥ अनेनधस्तनमसः सिस्दस्मो
विविधाः प्रजा ॥ ४२ ॥ अथेदं नित्यदाशुक्रोज्ञपत्रवहितः पुमान् ॥ अविराल्लेयमाप्नोति वा सदव
परावणः ॥ ४३ ॥ अथेयसामिहसर्वेषां ज्ञानेनिः श्रेयसं परं ॥ स्वल्वंतरतिदुष्पारं ज्ञाननौर्व्यसना
र्णवं ॥ ४४ ॥ यइदं श्रद्धयाशुक्रोमन्नीनेभगवत्तत्त्वं अधीयानोद्दतायश्च हरिमाराधयन्सौ ॥ ४५ ॥
विंदते पुरुषो मुक्ताययद्विक्षत्यसत्त्वरम् ॥ मन्नीनतीतामधीनाअथ पसाके कवदल्भात् ॥ ४६ ॥
इदं कल्येय उत्थाय प्रांजलिः प्रहयान्वितः ॥ [illegible] अनेक मंवध नेः ॥ ४७ ॥ ज्ञान
प्रभ्यासेनजयन ॥ ४८ ॥ विश्वस्ज्ञोपतिर्द्युया ॥ ४९ ॥ सिस्दकाः सर्ववेत ॥ ५० ॥ पुरुकणकाश्वितः ॥ ५१ ॥ ज्ञान
मेवनौर्यस्य ॥ ५२ ॥ योधीयानोभवतिप्रसोप्रवृक्ष्याद्दवेः ॥ अमलं वरंस्थिरः सन् मन्नीतस्तावेनेनगी
तात्त्वनादेकएवव लुभः प्रियश्रावस्त सात् ॥ ५४ ॥

तपश्चरत ॥ तपसोते इ सितं मास्मत ॥ २० ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कंधे चतुर्विंशः ॥ २४
पुरंजनकथयाज्ञानं च विशेषेण नारदः ॥ प्राचीनबर्हिसंगेन विविधामाह सत्पतिं ॥ १ ॥ प्रचेतसस्तप
स्यत्सु तस्मिं वै नारदो ययौ ॥ प्राचीनबर्हिषो धाम संप्रतोषेण नारदः पंचभिः ॥ २ ॥ प्रचेतसस्तपस्य
त्सु नारदः ॥ प्राचीनबर्हिषं बोधयितवान् ततः प्रचेतसां कथामस्मा प्येवत्तमित्तहेननमाह ॥ ३ ॥ मा

गीतं मयेदं नरदेवनंदनाः परस्य पुंसः परमात्मनः स्तवं ॥ जपंत एकाग्रधियस्तपो मह
च्चरध्वमंते तत आप्स्यथेप्सितं ॥ ८० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे चतुर्विंशः ॥ २४
शुक उवाच ॥ प्रचेतसस्तपस्यत्सु अप्यमाने नु नारदः ॥ पुरंजनकथाकूटं प्राह प्राचीनबर्हि
षे ॥ १ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति संदिश्य भगवान्बार्हिषदैरभिपूजितः ॥ पश्यतां राजपुत्राणां तत्रैवांतर्दधे
हरः ॥ १ ॥ रुद्रगीतं भगवतः स्तोत्रं सर्वे प्रचेतसः ॥ जपंतस्ते तपस्तेपुर्वर्षाणामयुतं
जले ॥ २ ॥ प्राचीनबर्हिषं क्षत्तः कर्मस्वासक्तमानसं ॥ नारदोऽध्यात्मतत्त्वज्ञः कृपालुः
प्रत्यबोधयत् ॥ ३ ॥ श्रेयस्त्वं कतमद्राजन्कर्मणात्मन ईहसे ॥ दुःखहानिः सुखावाप्तिः
श्रेयस्तन्नेह चेष्यते ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ न जानामि महाभाग परं कर्मापविद्धधीः ॥ ब्रूहि मे
विमलं ज्ञानं येन मुच्येय कर्मभिः ॥ ५ ॥ गृहेषु कूटधर्मेषु पुत्रदारधनार्थधीः ॥ न प
रं विंदते मूढो भ्राम्यन्संसारवर्त्मसु ॥ ६ ॥ नारद उवाच ॥ भो भोः प्रजापते राजन्पशून्प
श्य त्वयाध्वरे ॥ संज्ञापिताञ्जीवसंघान्निर्घृणेन सहस्रशः ॥ ७ ॥ ॥
चीनबर्हिषमिति ॥ श्रेयः फलमीहसे दुःखहानिरित्येकं कर्मणा न तु मयेनेष्यते विचारकैः ॥ ४ ॥ परं
श्रेयो मोक्षं कर्मभिरपविद्धा विक्षिप्ता धीर्यस्य ॥ ५ ॥ किंच गृहेषु स्थितं पुत्रादिष्वेव पुरुषार्थ
धीर्यस्य ॥ ६ ॥ कर्मफलेषु वैराग्यमुत्पादयन्ब्रह्मविद्यामुपदेष्टुं योगानुभावेन ॥ यज्ञपशून्दर्शयन्
हे महदं आह भो भो इति ॥ संज्ञापितान्मारितान् ॥ ७ ॥

देवशपचित्तत्वात् ॥ मौहूर्तिकात्संध्यारूपात् ॥ उत तापि मम निर्देशस्यात्
नेप्रात्मन स्त्रिनस्या अप्रायत्यादेव दैवशपचित्तत्वात् ॥ मौहूर्तिकात्संध्यारूपात् ॥ उतापि मम निर्देशस्याता
याअतिचारेणअतिक्रमेणैव देवानां हेलनादुरुचरणां ॥ ३८ ॥ एते अनुत्तमिर्हैवभिः जाठराधमौ अप्रा
पद्मौ हे चण्डि कोपने ॥ ३९ ॥ हन्यमानानां ॥ ४० ॥ शतपर्वधृग्वज्रधर इन्द्रः ॥ ४१ ॥ सुनाभेनोदारेण बाहु
ना ॥ धर्मसमये मम कोपितेषु ब्रह्मकन्यात ॥ यं किनचित्ताससतीप्रार्थयते ब्राह्मणान्मा भूदिति ॥ ४२ ॥ ना

कश्यप उवाच ॥ अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकादुत ॥ मन्निर्देशातिचारेण दे
वानां चैव हेलनात् ॥ ३८ ॥ भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ ॥ लोकान्सपालांस्त्री
श्चण्डि मुहुराक्रन्दयिष्यतः ॥ ३९ ॥ प्राणिनां हन्यमानानां दीनानामकृतागसां ॥ स्त्रीणां
निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु ॥ ४० ॥ तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो भगवाँल्लोकभाव
नः ॥ हनिष्यत्यवतीर्यासौ यथाद्रीन् शतपर्वधृक् ॥ ४१ ॥ दितिरुवाच ॥ वधं भगवता सा
क्षात्सुनाभोदारबाहुना ॥ आशासे पुत्रयोर्मह्यं मा क्रुद्धाद्ब्राह्मणात्प्रभो ॥ ४२ ॥ न ब्रह्मदण्डद
ग्धस्य न भूतभयदस्य च ॥ नारकाश्चानुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ गतः ॥ ४३ ॥ कश्यप उवाच ॥
कृतशोकानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्शनात् ॥ भगवत्युरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात्
॥ ४४ ॥ पुत्रस्यैव च पुत्राणां भवितैकः सतां मतः ॥ गास्यन्ति यद्यशः शुद्धं भगवद्यशसा समं ॥ ४५ ॥
पुत्रस्यैव च पुत्राणां भवितैकः सतां मतः ॥ नारकाश्चानुगृह्णन्ति कृपया न कुर्वन्ति ॥ ४३ ॥
रकाअपि तथा यां यां योनिमसौ गतो भवति ॥ तत्रस्या अप्यनुग्रहं न कुर्वन्ति ॥ भगवति
हरौ यो यावत्यस्तेन भवेक्ततो तत्र ततापस्तेन प्रत्यवमर्शनात् ॥ शुभाशुभविचारात् ॥ भगवति
उक्तो यो यावरायस्तेन वेपकः ततो अनुतापस्तेन प्रत्यवमर्शनात् पुत्रस्य हिरण्यकशिपोः पुत्राणां मध्ये एकः सतां
हरौ भवेद्धरे ॥ ४४ ॥ एतैः पञ्चभिः कारणैः पुत्रस्य हिरण्यकशिपोः पुत्राणां मध्ये एकः सतां
सम्मतो भविष्यतीति मेव वरं ददाति ॥ गास्यन्तीति पञ्चभिः सार्धैः समं सह सदृशं वा ॥ ४५ ॥

विकर्मणीति निषिद्धे ॥ दिक्षायदेवरूपायेश्रुतायउपविवेशोतिमेशुनेलक्षने ॥ २१ ॥ उपस्पृश्यस्नात्वाभर्गाहूवाथविरंजज्योतिः ध्यायन्सनातनंब्रह्मगायत्रीप्रणवंवाजजाप ॥ २२ ॥ कर्मावद्येनकर्मदोवेणा ॥ २३ ॥ अवधीत्समाहंत्विस्थर्यः वधर्मकावीनमाह ॥ रुद्रइति ॥ अंहसंअंहः अपरावंअकरवंहननवत्परिहर ॥ २४ ॥ रुद्रइः रवेराक्ष्यमीतिरुद्रः तस्मैउग्रायानति लेच्छायमीदुषेसकामेषुफलसेचनकर्त्रे निष्कामे

सविदित्वाथभार्यायास्संनिर्वेधंवंविकर्मणि ॥ नत्वादिक्षायरहस्थितयाशोपविवेशारः ॥ २१ ॥ अपोपस्पृश्यसलिलंप्राणानायम्यवाग्यतः ॥ ध्यायञ्जजापविरजंब्रह्मज्योतिः सनातनं ॥ २२ ॥ दितिस्त्वव्रीडिताते नकर्मावद्येनभारत ॥ उपसंगम्यविप्रर्षिमधोमुखभ्यभाषत ॥ २३ ॥ दितिरुवाच नमेगर्भमिमंब्रह्मन्भूतानामृषभोवधीत ॥ रुद्रः पतिर्हिभूतानांयस्याकरवमंहसं ॥ २४ ॥ नमोरुद्रायवहतेदेवायोग्रायमीदुषे ॥ शिवायन्यस्तदंडायधृतदंडायमन्यवे ॥ २५ ॥ सनःप्रसीदतांभामोभगवानुर्वनुग्रहः ॥ व्याधस्याप्यनुकम्प्यानांस्त्रीणांदेवःसतीपतिः ॥ २६ ॥ मैत्रेयउवाच ॥ स्वसर्गस्याशिषंलोकामाशासानांप्रवेपतीं ॥ निवृत्तसंध्यानियमोभार्यामाहप्रजापतिः ॥ २७ ॥

धृतशिवायवस्तनोन्यस्तदंडायदुष्टेषुधृतदंडाय ॥ संहारेमन्यवे ॥ २५ ॥ भामोभगिनीभर्ताउरुरनुग्रहोयस्य ॥ व्याधस्यनिर्दयस्यापिसतीपतिरिमानेनस्त्रीणांस्वभावंस्वयमेववेत्तीतिसूचयति ॥ २६ ॥ स्वसर्गस्यस्वसंतानस्य ॥ आशिषंशुभं ॥ लोकान् ॥ लोकद्वयार्हांसंध्यायोनियमः सनिवृत्तोयस्य ॥ २७ ॥ ॥

भा
३६
५१

इतमवेभिः सर्वैः इष्टः प्राह एवं वरयो विधिः तद्दीनं विमनस्का यादिवैकुंठे विस्मृतस्वयोः तदेवं देवानां वृत्त
णात्प्रस्ताव संवादश्रुत्वा ॥ इदानीं तेन संवादं वक्ष्यमाह ॥ प्राज्ञाय तं कार्यपंतेजो वार्यवरेषां तेजो इ
तीति ॥ तथा प्रार्थितः स्वयंभुवा भ्रांकविष्णु तेषां स्तराणामर्दनं पीडनं तस्मात्कमाना ॥२॥ तेन गर्भतेन
सादनालोके निरस्तसर्वादिप्रकाशो हतौजसो हतप्रभावा ॥ ध्यानेन स्वतिकरं संकरं ॥३॥ वेत्थ माना
सिविंविचास्यसि ॥ यथातो व्यंसवित्राभीताः ॥ प्रत्यक्रमसातेन स्पष्टं वर्त्मेसानप्रचारो यस्य व स्याणं
परमेस्य वैतन स्तवं तंः सायं यंतेदेवदेवेतिसमभिः ॥३॥ लोकनाथानां शिखामणे भव चिंत ॥ प्राभि

मैत्रेय उ॥ प्राजापत्यं तु तत्तेजः परतेजोहनं दितिः ॥ दधार वर्षाणि शतं शंकमाना सुरार्द
नात् ॥१॥ लोके तेन हतालोके लोकपाला हतौजसः ॥ न्यवेदयन्विश्वसृजे ध्वांतव्य
तिकरं दिशां ॥२॥ देवा ऊचुः ॥ तम एतद्विभो वेत्थ संविग्ना यद्वयं भृशं ॥ न ह्यव्यक्तं भ
गवतः कालेनास्पृष्टवर्त्मनः ॥३॥ देवदेव जगद्धातर्लोकनाथशिखामणे ॥ परेषा
मपरेषां त्वं भूतानामसि भाववित् ॥४॥ नमो विज्ञानवीर्याय माययेदमुपेयुषे
गृहीतगुणभेदाय नमस्तेऽव्यक्तयोनये ॥५॥ ये त्वानन्येन भावेन भावयंत्यात्मभा
वनम् ॥ आत्मनि प्रोतभुवनं परं सदसदात्मकं ॥६॥

प्रापत्तोसि ॥ केनाभिप्रायेणादितेर्गर्भो वर्धत इति जानासि सर्वज्ञः ॥४॥ विज्ञानं वीर्यं बलं यस्य ॥ इदं
विश्वं देहरूपेणोपेयुषे प्राप्तवते गृहीतो गुणभेदो रजोगुणो येन ॥ अव्यक्तस्य प्रपंचस्य योनये येन व्यक्ताके
नापि प्रमाणेन विज्ञानायोनिर्यस्येति वा ॥५॥ सकामतया प्रतिक्षणं दुःखमनुभवंतः निष्काम
भक्तास्त्वं तु प्राप्नुवंतीत्याह द्वाभ्यां ॥ ये त्वा त्वां अनन्येन निष्कामेन भावेन भक्त्या ध्यायंति ॥ आत्मनो जीवा
नां ॥ भावयतीति तथा त्वयि स्योतानि ग्रथितानि भुवनानि येन चेतनाचेतनप्रपंचकारणानि
सर्वैः ॥ तत्र हेतुः सदसदात्मकं कार्यकारणरूपं च स्वतस्तु ताभ्यां परम् ॥६॥

हीनवर्णं हेम यथा योगैर्दाहादिभिरुपायैः शोध्यते॥ तथा यस्य शीलं स्वभावमनुवर्तितुमनुगन्तुं शा
मुनिवैरादिभिर्योगैरात्मानं भावयिष्यंति शोधयिष्यंति॥४५॥ विश्वप्रसादे हेतुः यदात्मकं स्वदृक्
आत्मसाक्षी यस्मान्नयथा भक्त्या भगवाने वसन्नरमेवं भक्तपारश्याल तोष्यते तोषं प्राप्यते॥४६॥ नसरे
तं॥ सवा इति महात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिः महानुभावो महाप्रभावः महतामपि महिष्ठः श्रेष्ठः अति
शयेन महान्॥ प्रवृद्धभक्त्या अनुभाविते हृदये धिनवेचिते॥ वैकुंठं हरिं निवेश्य देहादावभिमानं त्यक्ष्यति
४७॥ महाभागवतत्वमाह॥ अलंपट इति शीलधरः सुस्वभावः गुणानां येषां दीनामाकरेण न मा

योगैर्हेमेव दुर्वर्णं भावयिष्यंति साधवः॥ निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुं॥४५॥ यत्प्र
सादादिदं विश्वं प्रसीदति यदात्मकं॥ स स्वदृग्भगवान्यस्य तोष्यतेऽनन्यया दृशा॥४६॥ स वै महा
भागवतो महात्मा महानुभावो महतां महिष्ठः॥ प्रवृद्धभक्त्या ह्यनुभाविताशये निवेश्य वैकुं
ठमिमं विहास्यति॥४७॥ अलंपटः शीलधरो गुणाकरो हृष्टः परर्द्ध्या व्यथितो दुःखितेषु॥ अभूत
शत्रुर्जगतः शोकहर्ता नैदाघिकं तापमिवोडुराजः॥४८॥ अंतर्बहिश्चामलमब्जनेत्रं स्वपूरुषे
च्छानुगृहीतरूपं॥ पौत्रस्तव श्रीललनाललामं द्रष्टा स्फुरत्कुंडलमंडिताननम्॥४९॥ मैत्रेय
श्रुत्वा भागवतं पौत्रममोदत दितिर्भृशम्॥ पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वासीन्महामनाः॥५०॥

इति श्रीभागवते तृतीयस्कंधे दितिकश्यपसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥

भूमिः परेषां समृद्ध्या हृष्टः परेषु दुःखितेषु व्यथितः अभूतशत्रुर्जातः शत्रुर्यस्य नितरां भवंतापं चंद्रो यथा
हरति॥ एवं जगतां शोकहर्ता भविष्यति॥४८॥ अपरिच्छिन्नदृष्टित्वमाह॥ अंतरिति॥ स्वपुरुषा
णामिच्छया पुनः पुनर्गृहीतानि रूपाणि येन श्रीरेव ललना सुंदरी तस्या ललामं मंडनं द्रष्टा द्रक्ष्य
ति॥ महामनाः सोत्साहचित्तः हरिणा सह युद्धेन मत्पुत्रयोः कीर्तिः स्फूर्तिर्भवेदिति॥५०॥

इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥॥

शब्दगोचरो वेदांतैकवेद्यः ॥ विरजं सत्वं मूर्त्तिं विष्टभ्य धृत्वा ह्यबोधयन् मूर्तिः स्वानां नः ॥१५॥ तत्र संवदे
विधानहिषयेइतिपंचभिः ॥ सर्वर्तुश्रीः पुष्पादिसंपत् येषां तैः ॥१६॥ चरितानि च विशरागिमर्त्तेः
प्रभोः अंतर्विकसंत्यः मधुमकरंदः नयुक्ता माधव्यो वासंतीलताः यद्वा अंतर्विकसन्मधवः प्रस
रन्नकरंदाः ॥ माधव्यामधुकालीनाः समनसः तासां गंधेन खंडिता विक्षिप्ता धीर्येषां तेपि तन्नूध
प्रापकमनिलं क्षिपंत ॥ तेनिराकुर्वंतो गायंति ॥ अनेन भगवत्पार्षदानां निरतिशयविषयसुखे

यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवाञ्छब्दगोचरः ॥ सत्त्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन्वृषः ॥१५॥
यत्र नैःश्रेयसं नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः ॥ सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत्कैवल्यमिव मूर्तिमत् ॥१६॥
वैमानिकाः सललनाश्चरितानि यत्र गायंति लोकशमलक्षपणानि भर्तुः ॥ अंतर्जलेनुवि
कसन्मधुमाधवीनां गंधेन खंडितधियोप्यनिलं क्षिपंतः ॥१७॥ पारावतान्यभृतसारस
चक्रवाकदात्यूहहंसशुकतित्तिरिबर्हिणां यः कोलाहलो विरमतेचिरमात्रमुच्चैर्भृंगा
धिपे हरिकथामिव गायमाने ॥१८॥ मंदारकुंदकुरबोत्पलचंपकार्णपुन्नागनागबकुला
बुजपारिजाताः ॥ गंधेर्चिते तुलसिकाभरणेन तस्या यस्मिंस्तपः सुमनसो बहुमानयंति

विभ्रजत्ता नंदासक्तिर्दर्शिता ॥१६॥ अन्यभृताः कोकिलाः दात्यूहश्चातकः अचिरमात्रं क्षणमात्रं विर
मति ॥ अनेन तत्रत्यपक्षिणामपि हरिकथाश्रवणादिपरमानंदो दर्शितः ॥१८॥ मंदारपारिजातौ सु
रतरुविशेषौ कुरबकः तिलकद्रुमः ॥ अर्णलराविचिकासि ॥ नागो नागकेसरः पत्राः सुमनसः पु
ष्पाणि तपः स्वर्गं यथा अपि तुलसिकाभरणेन हरिणा तुलस्या गंधे चिते सति यस्मिन्वने तस्यास्तपो
बहुमानयंति ॥ अनेन तत्रत्यानामप्रारुचिराः ॥ नमस्तस्मिंस्तस्मि ॥ एवंभूतं वनं यत्र तद्वैकुंठं यत्र

सितः श्वासः इन्द्रियाणि आत्मा मनश्च ये। अतः सपक्वयोगाः अतएव मासोऽपि अन्यसाहाय्ये तेषां ॥ ९ ॥
असेत निर्मकसंक्लेशिन स्माद्यसेनितं मादा मन्या ॥ आपत्ताश्च धीनाश्च ख्यापनियंचेमाणाद्
पायेतिवा ॥ तथा च श्रुतिः ॥ तस्य वाक्ये तिनां मानि दामानी मादि ॥ ५ ॥ तमसा अहोरात्रविभागाभा
वेन लक्ष्मानिकर्माणि येषां मायत्नानापद्भूतानस्माच ॥ ६ ॥ आपत्कारणमाह। पक्षाभेलस्यविशेष
ण अर्पितं तिनिहिमंकाश्यपमोनोवीर्यं दिशास्तिमिरयन् ॥ न मोक्षमाः उर्वन ॥ दितेः कचेष्टितं तस्मा

तेषां सपक्वयोगानां नितम्बासं दिशा स्मनां ॥ तत्र पुण्यस्य साधनानां कृतस्त्रिता अभवत् ॥ ७ ॥
यस्य वा वा पन्नाः सर्वा गावस्तस्मैवयं वितां ॥ हरेरति बलिमायत्ताः तस्मै श्रुत्वा पत्नेनमः ॥ ८ ॥
सवैविधस्व शास्त्रं सत्यमसात्यमकर्मणां ॥ अदभ्रदयया दृष्ट्वा आपन्नान हंसीदितेः ॥ ९ ॥
एषदेवदितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्पितं ॥ दिशास्तिमिरयन्सर्वा वर्धते ग्नि रिवैधसि ॥ १० ॥
मैत्रेय उ० ॥ स प्रहस्य महाबाहो भगवाञ्छब्दगोचरः ॥ प्रत्याचष्टात्मसृष्टान्देवान्प्रीणन्रुचिरया गि
रा ॥ ११ ॥ ब्रह्मा ॥ मानसामे सुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः ॥ चेरुर्विहायसा लोकांल्लोकेषु वि
गतस्पृहाः ॥ १२ ॥ त एकदा भगवतो वैकुण्ठस्यामलात्मनः ॥ ययुर्वैकुण्ठनिलयं सर्वलोक
नमस्कृतं ॥ १३ ॥ वसन्ति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुण्ठमूर्तयः ॥ ये निमित्तनिमित्तेन धर्मेणाराध
यन्हरिम् ॥ १४ ॥

ताम् हस्स देवानां येशाह्यविन्तयित्वा क्यानि तेषां गोचरो विषयः नः मत्त
माषत ॥ १९ ॥ युष्माकं शास्त्रं वैजानताः ॥ १२ ॥ वैकुण्ठाख्य लोकंययुः ॥ १३ ॥ तं वर्णयति ॥ वसन्ती
त्यादि ह्यादयाभिः ॥ वैकुण्ठस्य हरे रिव मूर्तिर्येषां ते निमित्तं फलं ॥ तन्निमित्तं सर्व [illegible] कं यस्मि[illegible]
निष्कामेन धर्मेणेत्यर्थः आराधयन् ॥ आराधितवन्तः ॥ १४ ॥

पुनः कथंभूतं तत् ॥ यद्वैकुंठं न व्रजंति ॥ के ये कुकथ्याः शृण्वंति कालान्यघं भिनत्तीत्यघभित् ॥ तस्य हरे रचनाः सृष्ट्यादिलीलास्तासामनुवादादन्यविषयाः ॥ अर्थकामादिवार्ताः मतिभ्रंशिकाः तेषामस्व नेते हेतुः यास्तु हतभाग्यैर्नरैः श्रुताः सत्यः तांस्तान् स्मोत्तरमशरणेषु निराश्रयेषु ॥ तमःसु नरकेषु क्षिपंति ॥ हंत खेदे कथंभूता आत्तसाराः आहृतं पुण्यं याभिस्ताः ॥२३॥ यत्संगात्ता सोचति तेषा मि: ब्रह्मादिभिरप्यभ्यर्थितां नरगतिं मनुष्यतां प्रपन्नाः प्राप्ताः संतोपि हरेराराधनं न कुर्वंति कीदृशीं नरगतिं यत्र यस्यां धर्मसहितं तत्त्वज्ञानं भवति ॥ तद्दस्य पस्साधकत्वात्तस्याः ते तु अभगव

यच्च व्रजन्त्यघभिदो रचनानुवादाच्छृण्वंति येन्यविषयाः कुकथा मतिघ्नीः ॥
यास्तु श्रुता हतभगैर्नृभिरात्तसारास्तांस्तान् क्षिपंत्यशरणेषु तमःसु हंत ॥२३॥
येभ्यर्थितामपि च नो नृगतिं प्रपन्ना ज्ञानं च तत्त्वविषयं सहधर्म यत्र ॥ ना
राधनं भगवतो वितरंत्यमुष्य संमोहिता विततया बत मायया ते ॥२४॥
यच्च व्रजंत्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या दूरेयमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः ॥
भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुरागवैक्लव्यबाष्पकलया पुलकीकृतांगाः ॥२५॥

तो ॥ विस्तृतया मायया ॥ नतु सम्मोहिता वतेति खेदे ॥ यदि चैवं संबंधः केवलं तत एव न व्रजंति किं तु ये भगवदाराधनं न कुर्वंति तेपि तेषां मायामोहितत्वादिति ॥२४॥ पुनः कथंभूतं यच्च व्रजंत परिस्थितं व्रजंति के अनिमिषां देवानां ऋषभः श्रेष्ठः हरिस्तस्यानुवृत्त्या हरेयमो येषां यद्वा हा दीकृतयमनियमाः पाठांतरे हरीकृतानाहंकाराः उपर्युः स्पृहणीयं करुणादिशीलं येषां ॥ किंच भ र्तुर्हरेः परस्परं यशः तस्य मिथः कथने योनुरागस्तेन वैक्लव्यं वैवश्यं तेन बाष्पकला तया सहपु लकीकृतमंगं येषां ॥ यद्वा ॥ [illegible] विशेषणं निरहंकारत्वादस्मत्तोपि येकाले

तत्संकुलं व्याप्तं भवति॥ कैः हरिपदयोरानतिः प्रणाममात्रं तन्मात्रेण दृष्टैर्भक्तानां विमानैः न तु कर्म्मादिभिः
तैः वैदूर्यमारकतैर्हेममयैश्च विमानैः हेतुभिः कटितटानि यासां स्मितशोभीनि मुखानि यासां ता अ
पि॥ कृष्ण आत्मा येषां तेषां रजः कामं उत्स्मयाद्यैः परिहासादिभिः न आदधुः न जनयामासुः॥२१॥ श्रीर्ल
क्ष्मीः रूपिणी मनोहररूपं तिधारिणी सती श्रीहरेः पद्यनिसमाजैनं कुर्वतीव यस्मिन्॥ लोकैः संलक्ष्य
ते॥ चरणारविंदं क्वणयती नूपुरेण शब्दयंती॥ विमुक्ता दोषाश्चांचल्यं यया या यद्वा मुक्ते न दोषा यस्मा
दिनेन वा कृत्वा॥ कीदृशे तस्मिन् स्फटिकमयानि कुड्यानि यस्मिन्॥ मध्ये मध्ये च शोभार्थं उपेतं
संयुक्तं हेम यस्मिन्॥ यस्या अनुग्रहणे श्रीरनुग्रहं करोति तदर्थमन्येषां ब्रह्मादीनां यत्नः आगम

तत्संकुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैर्वैदूर्यमारकतहेममयैर्विमानैः॥ येषां बृहत्कटितटाः स्मि
तशोभिमुख्यः कृष्णात्मनां न रज आदधुरुत्स्मयाद्यैः॥२१॥ श्रीरूपिणी क्वणयती चरणारवि
दं लीलांबुजेन हरिसद्मनि मुक्तदोषा॥ संलक्ष्यते स्फटिककुड्य उपेतहेम्नि संमार्जतीव यदनु
ग्रहणेन्ययत्नः॥२२॥ वापीषु विद्रुमतटास्वमलामृताप्सु प्रेष्यान्विता निजवने तुलसीभि
रीशं॥ अभ्यर्चती स्वलकमुन्नसमीक्ष्य वक्त्रमुच्छेषितं भगवतेत्यमतांग यच्छ्रीः॥२३॥

अयं भावः॥ यद्यपि तत्र रजो नाशेव तथापि स्वर्णे परिकावच्छिन्न भित्तिभागे बहुधा प्रतिबिंबि
तासु तीलीलांबुजं भ्रामयंती॥ विनयभक्तिभ्यां तया लक्ष्यते॥२२॥ अंग हे देवाः यत्र स्थितानां केश्रीरेव
प्रमंलमेनेकिं कुर्वती॥ विद्रुममयानि तटानि यासां अमलामृतवत् जलं यासां एतादृशीषु वापी
षु॥ निजवने लक्ष्मीवने॥ परिचारिकाभिरन्विता॥ तुलसीभिः श्रीविष्णुं पूजयंती तत्र जले॥
प्रतिबिंबिते॥ शोभनालकयुक्तमुन्नता नासिका युक्तं च स्ववक्त्रं वीक्ष्य भगवता उच्छेषितं चुं
बितमित्यमन्यत॥ अनेन लक्ष्म्या अपि सौभाग्यमस्ति श्रीभगवदनुग्रहेणैवेति योजनीयम्॥२३

भा
टी
५९

ष्टीतवसमानवस्थानं॥ ह द्वाभ्यां पंचवर्षबालकवत्॥ प्रतीयमानानां॥ वेत्रकारादानयोश्च॥ अस्खलयतां
निवारितवंतौ॥ न तत्स्खलनं अर्हंतीति तथा तान्॥ अहो अवाप्यपि याहूमित्येवं तेषां तेजो विहस्य भगा-
वतो वस्तव पदे वस मतिकूलशीलं ययोः॥ ३०॥ हरेर्द्वारपालपतिभ्यां देवेषु पश्यत्सु वार्यमाणास्तेष्वन-
यः कोवामित्यादिश्लोकत्रयीमूचुः॥ सुहृत्तमः श्रीहरिः तस्य दिदृक्षितेन दर्शनेच्छातस्य भंगे सति काम-
स्यानुजः क्रोधः तेन सहसा अकस्मादेव॥ उपप्लुतानि लोहितानि अक्षीणि येषां ते सहस्त्वजनमात्र

तान्वीक्ष्य वीक्ष्य समतां स्वनरः कुमारान्द्वादशार्धवयसो विदितात्मतत्वान्॥ वे-
त्रेण चास्खलयतामतदर्हणांस्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलौ॥ ३०॥ ताभ्यां
मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः स्वर्हत्तमा ह्यपि हरेः प्रतिहारपाभ्यां॥ ऊचुः सु-
हृत्तमदिदृक्षितभंग ईषत्कामानुजेन सहसा त उपप्लुताक्षाः॥ ३१॥ मुनय ऊचुः
को वामिहैत्य भगवत्परिचर्ययोच्चैस्तद्धर्मिणां निवसतां विषमः स्वभावः तस्मि-
न्प्रशांतपुरुषे गतविग्रहे वां को वात्मवत्कुहकयोः परिशंकनीयः ३२

पितेषां निषेधा
नर्हत्वे कोधानर्हत्वे को वा हेतुः॥ ३१॥ उच्चैर्महत्या भगवत्परिचर्यया प्राप्यं इह वैकुंठे
निवसतां तद्धर्मिणां मध्ये वां युवयोरेव कोयं विषमस्वभावः केचित्स्वदेहवत् केचित्त्वेवं भक्तास्त्व-
मितो रक्तारुणो द्वारपालयोरेव स्वभावोनुगुण एवेति चेत्तत्राह॥ तस्मिन्निति कुहकयोः कपटयोः
आत्मवत्॥ स्वहृदयेन॥ यथा आवां कपटौ तथान्योपि कश्चित्कपटः स्यादित्यनीति॥ अयं भावः
नत्सव भगवद्रूपं विना कश्चिदागच्छतीति॥ न चेश्वरे भ्रंशं तत्वाद्विद्यमानविरोधे भयशंका अ

नोपुर्वा केवलं स्कं वेवेति ५९

५९

तेन महार्हं वैविकुंठे व्ययोप्यनंतरं उपेत्य मुनयः पदाम्बुजान्तं पुरस्माङः प्रवर्तते हेतुः विश्वगुरुणा हरिणा अधि-
कृतमधिष्ठितं॥ भुवनानामेकमेव वंद्यं दिव्यमलौकिकं विचित्राणि विबुधाग्र्याणां विमानानि तेषां शो-
चिर्दीप्तिर्यस्मिन् योगमायाबलेनेति अष्टांगयोगप्रभावेनोपेत्य परमेश्वरेण योगमाययेति वा किं-
विलासरतिरिति द्वयं॥२५॥ तस्मिन्निति द्वाभ्यां कक्षाः प्राकारद्वाराणि असज्जमानाः अनाभोगवद्दर्शनोत्कंठ-
यात्र तद्दर्शनेनासक्तिमकुर्वाणाः द्वारपालौ देवावपश्यन्॥ समानवयसौ वयोयोसौ गृहीते गदे

तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवंद्यं दिव्यं विचित्रविबुधाग्र्यविमानशोचिः॥ आपुः
परां मुदमपूर्वमुपेत्य योगमायाबलेन मुनयस्तदथो विकुंठं॥२६॥ तस्मिन्नती-
त्य मुनयः षडसज्जमानाः कक्षाः समानवयसावथ सप्तमायां॥ देवावचक्षत
गृहीतगदौ परार्ध्यकेयूरकुंडलकिरीटविटंकवेषौ॥२७॥ मत्तद्विरेफवनमा-
लिकया निवीतौ विन्यस्तयासितचतुष्टयबाहुमध्ये॥ वक्त्रं भ्रुवा कु-
टिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्तेक्षणेन च मनाग्रभसं दधानौ॥२८॥ द्वार्येतयोर्निविवि-
शुर्मिषतोरपृष्ट्वा पूर्वा यथा पुरटवज्रकपाटिका याः॥ सर्वत्र तेऽविषमया मुनयः
स्वदृष्ट्या ये संचरंत्यविहता विगताभिशंकाः॥२९॥

याभ्यां परार्ध्यैः केयूरादिभिः विटंकं
सुंदरो वेषो ययोः॥ तावेव वर्णयति॥२७॥ मत्ता द्विरेफा यस्यां तया वनमालया निवीतौ कंठलंबितया
लंकृतौ॥ असिता नीलाः चत्वारो बाहवस्तेषां मध्ये विन्यस्तया वक्त्रं च मनाग्रभसं किं-
चित्क्षोभं दधानौ स्फुटौ बहिर्निर्गमौ श्वासमार्गौ नासापुटे ताभ्यां॥२८॥ एतयोर्मिषतोः पश्यतोः
तावनादृत्य अपृष्ट्वैव याः पूर्वाः षड्द्वाराः पुरटालंकृतवज्रमय्यः कपाटिका यासु ताः यथा विवि-
शुः तथा सप्तमायामपि द्वारि ते विविशुः॥ अत्र हेतुः सर्वत्र ये अविहताः अनिवारिताः संचरंति

भा
रती
८

प्रवेतोनिप्रद्युवति ॥ पउविनोदेउः सएवभगवद्धिरकारि ॥ नायभवनामपरायः कश्चित ॥ प्रनोसोनो
प्रावयोर्भयात ॥ यस्यशेषमपिस्वरहेलननमीश्वरात्तातिक्रमहूंपयापंहरेत ॥ किंतुयश्चाकं पंःह
पालिमितो ज्वतापः तस्यलेशेन ॥ अथोधाम ढ्योनोब्रजनोरश्मिभगवत्स्मतिश्रतिवान कोमोहोभवे
त ॥ किंतमोहोपिस्मृतिमेवप्रवदनादिति प्रार्थना ॥ ३५ ॥ एवंसानामहस्तजिक्रममपरायतन्त्व
ण्मेवविशुध्यतस्मिन ॥ ष्यतेरुहासंदेशंययौ ॥ आपांगांहृद्योमनोज्ञः वरणोच्चलयन्निमग्य
भावः ॥ मच्चरणादर्शनमतिव्यातंजकार्यंतोदर्शयन ॥ पामविष्यामीतित्वरायाजेनमग्नामेव

भयादवोनिभगवद्धिरकारिदेहोयोनोहरेत स्वरहेलनमप्यशेषं ॥ मा
वोरुतापकलयाभगवत्स्मतिश्चो मोहोभवेदिहतनोव्रजतोरयोयः ॥ ३६
एवंतदैवभगवानरविंदनाभः स्वानांविशुध्यमदतिक्रममार्यहतेः ॥ त
स्मिन्ययौपरमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणोचलयन्सहश्रीः ॥ ३७
तंनागतेप्रतिहतौपयिकंस्वपुंभिस्तेवेत्तविषयस्वसमाधिभाग्यं ॥ हं
सश्रियोर्व्यजनयोःशिववायुलोलशुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकरांबु ॥ ३८ ॥

यद्योश्रीसाहित्यंचनिष्कामानामपिविभूतिभिः स्वरयितात्मापपिबे ॥ ३७ ॥ तत्रतेहंहंसेवमत्र
वर्णयन्तिपंचभिः ॥ तंत्वागतेनेप्रचक्षतप्रपश्यन ॥ आपंचमादिदमेवक्रियापदंस्वपुंभिः पौत्रैः प्रा
निहृतमानीतंओपयिकंरामनोचितम ॥ छत्रपादुकादियस्यकथंभूतंस्वसमाधिनाम्नोभजन
नीयंफलंपहूस्यतदेवात्तविषयं ॥ हंसवच्छ्रीर्ययोस्तयोरुभयतस्खलतोर्व्यजनयोर्यः शिवो
नुकूलोवायुः ॥ तेनलोलंचलंतः चलनंशुभ्रातपत्रंपशशिकेसराः शुभ्रंयदातपत्रंतदेवशशिसहि
यपात पाशीतस्यकेसराः ॥ मुक्ताहाराद्विलंबाः तेभ्योगलंतिषीकरांबुनियस्मिन ॥ तंपौकरौद

५२

भयशंकाबीजं च भेदः स च कस्याप्यस्मिन्नास्तीत्याह नहीति ॥ समस्तं विश्वं कृत्स्नो यस्य पचयन्दाः सूक्ष्म
गवतिधीनाविहासः आत्मनोन्तरे भेदं न पश्यंति ॥ किंत्वस्मिन्परमात्मनि आत्मानमंतर्भूतं पश्यंति
महाकाशे घटाकाशमिव तदा पश्यात्मस्वरूपज्ञानादे ॥ उदरमेदि ॥ उदरभेदस्तु केभयं भवति ॥ तथा स्म
श्रीहरेः तादृगभयं ॥ यतः येनकारणेन सर्ववेषधारिणोऽस्य शुद्धयोर्विशेषणेनास्मादितेन तत्किं न किं
विशिष्यते ॥ २४ ॥ तत्तस्मादमुष्य वैकुंठनाथस्य भक्त्याभीमाप्रकृष्टं भद्रमेव कर्तव्यमित्याह अस्मिन् अपरा
धेयपुरुके नहीमहिविंनयेम नदेवाहुः अंतरस्य भावः सन्तानदर्शीने नरतः वैकुंठलोकान्त

स्यंतरं भगवती हसमस्तकलावामानमात्मनिनभोनमसीदधीयाः ॥
पश्यंतिपरशुवयोः स्वरलिंगिनोः किंचुन्यादितेस्यदरभेदिभयंयतोऽस्य ॥ ह
तवामसुष्यपरमस्य विकुंठभर्तुः कर्तव्यमत्र सहसामिहधीमहिमंदधीभ्या ॥ लो
कानितोव्रजतमंतरभावदृष्ट्यापापीयसस्त्रयएषमेदिप्यवोऽस्यपत्र ॥ २४ ॥ ते
पामितीरितशुभाववधार्यदेवैरेतेन त्रसंदेहमनिवारणमत्र हृष्टैः ॥ सद्यो
हरेरनुचराद्रुहुविभ्यतत्त्वाद्ग्रहावयततामतिकांतवेशः ॥ २५ ॥

तांल्लोकान्व्रजतं यत्रयेषुलोकेषुत्रयस्य पापीयसोऽनरदृष्टः ॥ इमे कामः क्रोधस्तथा लोभ इति
मितोक्ताः अमीत्रयोरिपवोभवंति पापीयसो लोकानितिवा ॥ २४ ॥ इति तेषामीरितं भाषितं वोर
मवधार्य तेवाममस्मद्देरनिवार्यमवधार्य ॥ हरेरनुचरावतिकांतवेश ॥ अतिकांतवेश ॥ अ
तिभयेनतत्त्वाद् ग्रहणं कुर्वतो संतोदेवदय [illegible] कथं भूतस्य हरेः ॥ एवंभूतेभ्योऽसुनिभ्यः ॥
ताभ्यामपि उरुअधिकं विभ्यतः भयं भावयन [illegible] अहोअपराद्धमस्माभिरित्यनुतप्यमानान्
मत्सुवतः भूयादिति ॥ २५ ॥

स्वरूपानंदादपि तेषां भजनानंदाधिक्यमाह ॥ तस्य पदारविंदकिंजल्कैः केसरैर्मिश्राया तुलसी तस्या मकरंदेन युक्तः ॥ स्वविवरेण नासाछिद्रेण ॥ अंतर्गतोक्षरब्रह्मानंदसेविनामपि संक्षोभं चित्ते तनौ हर्षं तनौ रोमांचं ॥ ४३ ॥ हर्षकारित्वं संभ्रममाह द्वाभ्यां ॥ ते वै किल अमुष्य वदनमेव असितपद्मस्य कोशं तं वीक्ष्य ॥ असितपद्मकोशमित्यभूतोपमा ॥ सुंदरतरे अरुणे अधरोष्ठे कुंदवद्धासो यस्मिंस्तं ॥ अनंतरं चोद्वीक्ष्य लब्ध मनोरथाः संतो नखा एव अरुणमणयस्तेषां श्रयणमाश्रयभूतं अंघ्रिद्वंद्वं पुनरवेक्ष्य अथोऽदृष्ट्वा वीक्ष्य ने

तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदकिंजल्कमिश्रतुलसीमकरंदवायुः ॥ अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः ॥ ४३ ॥ ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोशमुद्वीक्ष्य सुंदरतराधरकुंदहासं ॥ लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमंघ्रिद्वंद्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः ॥ ४४ ॥ पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गैर्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामं ॥ पौंस्नं वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धैरौत्पत्तिकैः समगृणन्युतमष्टभोगैः ॥ ४५ ॥

पुनः पुनरवेक्ष्य भगवत्स्वांगलावण्यग्रहणाशक्तेः पश्चात्त्रिदध्युः ध्यानवंतः ॥ ४४ ॥ योगमार्गैर्गतिं मृगयतां पुंसां ध्यानस्य विषयभूतं बहुमतं समस्तादरणास्पदं ॥ बहूनां तत्त्वदर्शनां संमतमिति च पौंस्नं पौरुषं वपुर्दर्शयंतं ॥ अन्यैः सिद्धैरसाधारणैः औत्पत्तिकैर्नित्यैरणिमाद्यष्टैश्वर्यैर्युतं समगृणन् सम्यक् स्तुतवंतः ॥ नित्यं ब्रह्मरूपेणाप्रकाशमानेन तत्त्वचिंतने ॥ इदानीं तत्पर मसंगलविग्रहस्तत्त्वमनुभासमानोऽसि ॥ अहो भाग्यमस्माकमित्याहुः योऽन्तर्गत इति ॥ ४५ ॥

कृत्स्नसहारपालकं दस्सप्रसादे सम्मुखं स्वकृतीयानां गुणानां धामस्थाने देहावलोककलपासप्रेमके
यादेणाहृदिसंस्थयाते ॥ सर्वेषते मे लोकाविवक्षापदे समस्तलोकपर्यंतः स्वर्गः तस्य चूडामणिवत्स्थि
तेस्वपिस्थवेकुंठएवं संभगवंते ज्ञोमयंते ॥ ३४ ॥ इत्युक्तितवयाम्प्रयत्नेन विद्यते यस्य सस्मिन ॥ पी
तांशुके श्रीवत्सलक्ष्मी तिपिवनमाल याचयुक्तं सभगवंत मितिरिवे गौववासंवेधः ॥ वलयप्रमके
हेमवलयाभिनयस्थ विमसलपको हस्तौ येन ॥ रत्नवेणा मेना नूपुरानेनाभामयंतवेषेप्तीनिपादे
ववल्गु रम्या दिहलस्य विशोधणं ॥ ३५ ॥ स्वकास्मा विद्युतः स्निग्धतीयेमकराकारे कुंडले नयामे

कृत्स्नप्रसादसम्मुखं स्वकृतीर्थधामदेहावलोककलपाहदिसंस्थयाते ॥ यथामे इत्याद्युवत्सि
श्यामितयाश्रियास्यः चूडामणिसभगवंतमिवात्मधिस्स ॥ ३४ ॥ पीतांशुके इत्युक्तिविनिवि
स्फुरेत्या कौशालिभिर्विहितयावनमालया च ॥ वल्गुप्रकोष्ठवलयंविनतासुतांसे विमसलर
स्लमितरेणनूपुरनानमङ्गे ॥ ३५ ॥ विद्युत्स्निग्धमकरकुंडलमंडनार्हगंडस्थलोन्नसमुखं स्मितश्रिमा
किरीटं ॥ दोर्दंडषंडविवरेहरतापराधं हारेणकंधरगतेनचकौस्तुभेन ॥ ३६ ॥ अत्रोपस्तुत्य
मितिवोस्मिननिदिराया स्वानांधियाविरचितं बहुसौष्ठवाढ्यं ॥ सरयमवस्समवनोचमतं

दनस्माहे गंडस्थले यस्मिन ॥ नखानडन्नसंवमुखं यस्मगारुतः किरीटंदोर्दंडानांषंडस्य मूह ॥ तस्य
विवरेमध्येस्थितेन हरतामनोहरेणा विहरते तिवापराधं उत्थेइत्येनहारेण कंधरागतेनस्थितेन
॥ ३६ ॥ किंबहुनाइंदिरायाउस्मिन नमहमेव सर्वसौंदर्यनिधि इत्यहंकरणमत्र भगवत्सौंदर्यउप
हत ॥ अत्रांतःस्थितिस्वानां भक्तानां धियाविरचितं भवत्येव ॥ स्वमनसा सर्वविना किंतमितत्यर्थः ॥ अतो
बहुसौष्ठवनसौंदर्येण आग्यंप्राप्तं ॥ किंच मयेममभवसेवास्समवनो बहूनेयुग्रंगमतिपकट
यंतवयन्नितनिरीतस्वकैः शिरोभिर्दानेन ... नमस्कृतं नविशेषेणात्स्मात्पदानेजात्तियेषाम ॥ अ

इदांनीस्वापराधंध्यात्वातयंततोभक्तिंप्रार्थयंते ॥ काममिति ॥ हे भगवन्नितः सर्वमस्माकंवृजिनंनाभवत् ॥ इ
दानींसर्वाण्यपिजातानि ॥ यतस्त्वदङ्क्रिःप्राप्तः ॥ अतस्तैः स्ववृजिनैः निरयेषुकामंनोऽस्माकंभवोजन्म
स्यात् ॥ नुवितर्के यदिनश्चेतः ते पदयोःरमेत अलिर्यथाकंटकैर्बाधिर्यमानोपिवृक्षेषुरमते तद्वद्धि
श्रवणविगलापयदिरमेत ॥ अत्रविभ्यांशोभाषासां ॥ यथाचतुलसीस्वगुणैरेवर्षेषुत्वदंघ्रिसंबंधे
नैवशोभते ॥ तथायदिनोवाचःशोभेरन् ॥ यदिचनवगुणगणैः कर्णरंध्रः पूर्येततस्यत्वत्पुरण
निवयाचकरीत्याप्रार्थयंते ॥ अयंनरकोऽभिप्रायः ॥ कर्णरंध्रस्याकाशत्वाद्गुणगणानांमन्तेभ्या

कामंभवः स्ववृजिनैर्निरयेषुनः स्याच्चेतोलिवद्यदिनुतेपदयोरमेत ॥ वाचश्चनस्तुलसिव
द्यदितेंघ्रिशोभाः पूर्येततेगुणगणैर्यदिकर्णरंध्रः ॥४९॥ प्रादुश्चकर्थयदिदंपुरुहूतरूपं
तेनेशनिर्वृतिमवापुरलंदृशोनः ॥ तस्मादिदंभगवतेनमइद्विधेमयोऽनात्मनांदुरुदयो
भगवान्प्रतीतः ॥५०॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेपंचदशः ॥१५॥ ब्रह्मोवाच
इतितद्गृणतांतेषांमुनीनांयोगधर्मिणां ॥ प्रतिनंद्यजगादेदंवैकुंठनिलयोविभुः ॥१॥

नकदाचित्स्मरणमतोनित्यमेवश्रवणंफलिष्यतीति ॥ अथचर्यंकृतार्थाःस्मइत्याहुः ॥४९॥ हेपु
रुहूतविपुलकीर्तेयदिदंप्रादुश्चकर्थप्रकटितवानसि ॥ दृशोनेत्राणिअनात्मनामजितेंद्रिया
णांदुरुदयःअप्रकटोपि ॥ इदंतस्मैइत्यर्थः ॥ प्रतीतोदृष्टः तस्मैतभ्यमिदंनमोविधेम ॥५०॥ इतिश्रीभा
वार्थदीपिकायांतृतीयेपंचदशः ॥१५॥ हरिणासंभाविनैर्विप्रैरजुनमेस्तुषोडशे ॥ तयोरसुरभा
वेपिहतोद्धयहर्इर्यते ॥१॥ इतिगृणतांतेषांतद्ब्राह्मणंप्रतिनंद्येदंजगाद ॥ एतावित्येकापाभिः १

हे अनंत यस्त्वं हृद्गतोपि दुरात्मनामंतर्हितो न स्फुरसि स त्वं नोस्माकमंतर्हितो न भवसि ॥ नयनमूलं नेत्रयो वरा
द्धः प्राप्तोसि अत्र तथा नाभावहेतुः भवतः सकाशादुद्भवो यस्य ॥ तेनास्मत्पित्रा यद्यपि वेदानुवर्णितरहः
उपदिष्टरहस्यः तदैव नः कर्णमार्गेण गुहां बुद्धिं गतः प्राप्तोसीति ॥ ४६ ॥ न तु पित्रोपदिष्टं भवतां म
हस्यमात्मतत्व ॥ अद्य तत्वं प्रत्यक्षात् प्राप्तवान् ॥ तेन मम सात्म्यमभिहत्वा भेदनिरासादित्याहुः ॥ तमिति
हे भगवन् ॥ आत्मतत्वमेव परं तत्वं त्वां विदाम विद्मः मन्यामहे जानीमः ॥ न तु विकृत्यापि आत्मन तत्वस्य
कथमीदृशमिति सत्वेन सात् ॥ अत आहुः सत्वेन विशुद्धसत्वमूर्त्या ॥ एषां भक्तानां सम्यक् ग्लानिं रण

कुमारा ऊचुः ॥ योंतर्हितो हृदि गतोपि दुरात्मनां त्वं सोद्यैव नो नयनमूलमनंत राद्धः ॥
यर्ह्येव कर्णविवरेण गुहां गतो नः पित्रानुवर्णितरहा भवदुद्भवेन ॥ ४६ ॥ तं
त्वां विदाम भगवन्परमात्मतत्वं सत्वेन संप्रति रतिं रचयंतमेषां ॥ यत्तेनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैरुद्ग्रंथयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ॥ ४७ ॥ नात्यंतिकं
विगणयंत्यपि ते प्रसादं किंत्वन्यदर्पितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते ॥ येंग त्वदंघ्रिशरणा भव
तः कथायाः कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः ॥ ४८ ॥

संप्रति रतिं प्रीतिं रचयंतमात्मतत्वमेवाहुः ॥ तेनुतापः तत्प्राप्तेन विदितैर्लब्धैर्दृढैर्भक्तियोगैः
श्रवणादिभिर्मुनयो हृदि यद्विदुः ॥ कीदृशाः उद्ग्रंथयो निरहंकारा नाम्नातपथवीतरागाः ॥ ४७ ॥ स्वय
मपि भक्तिप्राप्तैर्पितं भक्तानां सर्वात्मनिशयमाहुः ॥ आत्यंतिकं मोक्षाख्यमपि तव प्रसादं ते न ग
णयंति नाद्रियंते ॥ किंतु किंचिदन्यत् ॥ इंद्रादिपदं ॥ भ्रुवउन्नयैः कृतं भयं पत्ति नां
न ॥ हे अंग भगवन् ॥ ये भवतः कथायाः रसज्ञाः कथं भूतस्य पावनीयत्वेन रमणीयत्वेन वाका
र्तनं कीर्तनं हीर्तीर्थवद्यशो यस्य ॥ ४८ ॥

भा
तृती
९
९२

किंच ब्राह्मणानामेव श्रेष्ठत्वं मनोपुष्टवत्त्वमस्य त्वत्तिरस्कारः एवकृतत्वमस्माह ॥ नाहमिति ॥ विताने
यज्ञे यजमानस्य हविः श्च्युतघृतेन प्लुतमपि हुतभुगग्निः तेन मुखेनादन ॥ अश्नन्नपि तथा न प्रीणामि ॥ तथा यथा
श्रोत्रियान्तरतोऽनुलेन मुखेन विलोडितं पायसादि प्रतिग्रासं रसास्वादं कुर्वन्नेकं चरतो भुंजानस्य ज्ञानिनो
ब्राह्मणस्य मुखतो ग्रासमिप्यपि समर्पितैः कामफलैः तुष्टस्य निष्कामस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥ किंच येषां मम मला
ङ्घ्रिरजः अहं किरीटैः बिभर्मि तान् विप्रान् पक्वं तोपि को नाम न विषहेत ॥ कथंभूतोहं ॥ अखण्डिता
कुण्ठा विकुण्ठा प्रतिहता च योगमायाविलासभूता विभूतिर्यस्य ॥ तथा यस्य मम अर्हणाम्भः पा

नाहं तथाद्मि यजमानहविर्वितानेश्च्योतद्घृतप्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन ॥ य
द्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतोनुघासं तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥ ८ ॥ ये
षां बिभर्म्यहमखण्डविकुण्ठयोगमायाविभूतिरमलाङ्घ्रिरजः किरीटैः ॥ वि
प्रांस्तु को न विषहेत यदर्हणाम्भः सद्यः पुनाति सहचंद्रललामलोकान् ॥ ९ ॥
ये मे तनूर्द्विजवरान्दुहतीर्मदीया भूतान्यलब्धशरणानि च भेदबुद्ध्या ॥ द्रक्ष्य
न्त्यघक्षतदृशो ह्यहिमन्यवस्तान्गृध्रा रुषा मम कुषंत्यधिदंडनेतुः ॥ १० ॥

दोदकं चंद्रललामेनेश्वरेण सहितान् लोकान् सद्यः पुनाति ॥ एवं परमेश्वरः परमपावनोपि स
न् अहं बिभर्मि ॥ ९ ॥ किंच मे तनूरपि स्थानानि कास्ताः द्विजवरान् दुहतीर्दोग्ध्रीर्गा इत्यर्थः दुहितृ
रिति पाठे पितृवद्विस्तृतपालनस्यांशस्यत्वात् ॥ सर्वं मत्ताः भूतानि वस्तुत्वे च वचनात् अलब्धशरा
णानि निरुत्तकहीनानि ॥ भेदबुद्ध्या मदपि स्थानं न भवतीति ये द्रक्ष्यन्ति अघेन हतदृशेति अघेन हतान
हि अहिरिवान्यस्य मन्युर्येषां तान् मया यो धिकृतो दंडनेता यमः तस्य गृध्राकाराः दूताः अखिलं मन्यायेषां
ते हत्वा क्रोधेन कुषंति ॥ चंचुभिः खण्डयंति ॥ एवं भूतान् मांप्रति वशीकृर्वतो भावः ॥ १० ॥

न
९

यद्यस्मान्मां कदर्थीकृत्य तत्क्षीहृत्य बहु यथा भवति तथा वः अतिक्रमं कृतवंतौ ॥ २ ॥ तस्मात्स एव
दंडो गृहीतः ॥ ३ ॥ हि यस्माद्ब्रह्म ब्राह्मणा एव परमं दैवतं ॥ तत्तस्माद्वः प्रसादयामि ॥ त्वत्को
पराधस्तु चेत्तत्राह ॥ तद्धीति ॥ मदीयैः पुंभिरसत्कृताः तिरस्कृता इति यत् ॥ तदात्मकृतमेव म
न्ये ॥ ४ ॥ किंच ममैवैताभ्यामनिष्टं कृतमित्याह ॥ यस्य स्वामिनो नामानि तस्य कीर्तिं ॥ आमयो व
श्वेतकुष्ठं ॥ ५ ॥ यस्य मे अमृतवत्सु यदमलं यशस्तस्य श्रवणेनावगाहः सवेयः श्वपचमभिव्याप्य जगत्

श्रीभगवानुवाच ॥ एतौ तौ पार्षदौ मह्यं जयो विजय एव च ॥ कदर्थीकृत्य मां यद्वो बह्वक्रातां
मतिक्रमं ॥ २ ॥ यस्त्वेतयोर्धृतो दंडो भवद्भिर्मामनुव्रतैः ॥ स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो देव
हेलनात् ॥ ३ ॥ तद्वः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे ॥ तद्धीत्यात्मकृतं मन्ये यत्स्वपुंभिरस
त्कृताः ॥ ४ ॥ यन्नामानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतागसि ॥ सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिं हंति त्वच
मिवामयः ॥ ५ ॥ यस्यामृतामलयशः श्रवणावगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्वपचाद्विकुंठः
सोऽहं भवद्भ्य उपलब्धसुतीर्थकीर्तिश्छिंद्यां स्वबाहुमपि वः प्रतिकूलवृत्तिं ॥ ६ ॥ यत्सेव
या चरणपद्मपवित्ररेणुं सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलं ॥ न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः प्रेक्षालवार्थ इतरे नियमान्वहं ६

सद्यः स्नात्वा एव पुनाति सोऽहं विकुंठः भव
द्भ्यो हेतुभूतेभ्यः उपलब्धा प्राप्ता सुष्ठु शोभना तीर्थभूता कीर्तिर्येन सः स्वबाहुस्थानीयं लोकेश्वर
मपि हन्म्यां का अन्यस्य कथेत्यर्थः ॥ यत्चरणात्तु वर्तनं ब्रह्मश्रणोत्कर्षायमेव ॥ ६ ॥ चरणपद्मयोः
स्थितः पवित्रो रेणुर्यस्य स तत एव च लतो निरस्तः अखिलस्य लोकस्य मलो येन यद्वा चरणपद्म
लग्नः ॥ पवित्रो रेणुर्यस्मिन् त्रिनिहतो तिमोऽखिलो मलो यस्मिन् इति च विग्रहः प्रतिलब्धं प्राप्तं शी
लं येन ॥ येषां सेवया प्राप्तेऽगुणा मम ॥ अत एव श्रीर्मां न विजहाति ॥ प्रेक्षालवार्थैः अवलोकन

सेवाय दंडो विजयः प्रतिकूलवृत्तिं छिंद्यामिति बद्धैरवसंबंधः १

भा
टी
११

नतस्याभिनंदतीतितस्यात्वातेमहद्भ्यःसंतःश्रोतुःत्वभिन्नारोमांचितान्वगोष्ठ्यांहृषितेतिपाठेसंजातरोम
कृपेणान्तारोमांचितत्वमेवोक्तंश्राद्धःश्राविकृतःपारमेष्ठ्यस्यपरमेष्ठ्यर्थस्यमहोदयःपरमोत्क
र्षोयेनतं॥श्रधिगतत्वमावि–न्म॥राजर्षिनाहार्थेब्रह्मण्यात्मानयतीतितत्त्वेत्यर्थः॥१९॥श्रथवा
सर्वेश्वरःसन्॥नहिहितमात्मकृतेममेरति॥उक्तामयापराधःकृतइतितथात्वदनुग्रहोमेस्मा
सर्वेश्वरःसन्॥नहिहितमात्मकृतेममेरति॥उक्तामयापराधःकृतइतितथात्वदनुग्रहोमेस्मा
त्मादिवचनेनममानुग्रहस्त्वेति॥यत्प्रभावसेतेनयद्विकीर्षितंतनन्त्वविस॥२०॥किलेतिलोकशि
क्षार्थंस्तवितं॥परमार्थमाहुः॥विप्राणामिति॥देवदेवानांदेवइत्यानांश्रपिभगवांस्त्वश्रात्मा
तेयोगमायपारनुपारमेष्ठ्यमहोदयम्॥श्रोतुःश्रंजलयोविप्राःप्रहृष्यत्स्वभिनव
वः॥२१॥श्रथपकु॥नवयंभगवत्निम्सलवदेवविकीर्षितम्॥कृतोमेनुग्रहस्त्वेतियद्
श्वतः प्रभावसे॥२२॥ब्रह्मण्यस्यपरंदैवंब्राह्मणाःकिलतेप्रभो॥विप्राणांदेवदे
वानांभगवानात्मदैवतं॥२३॥त्वत्तःसनातनोधर्मोरक्ष्यतेतनुभिस्तव॥धर्मस्यप
रमोगुह्योनिर्विकारोभवान्मतः॥२४॥तरंतिह्यंजसामृत्युंनिवृत्तायदनुग्रहात्
(योगिनःसभवान्किंस्विदनुगृह्येतयत्परैः॥२५॥
वदैवतंच॥२३॥लोकशिक्षार्थंतामप्यं
वत्तेनरक्ष्यहृभिः॥धर्मस्त्वत्तएवप्रभवतिरक्ष्यतेचत्वद्वतारैःपरमःफलरूपःश्रतएवगुह्यःगो
प्यःनचस्वर्गादिफलवद्विकारी॥किंतुनिर्विकारोमतः श्रतएवंभूतस्यतदेवंलोकशिक्षामात्र
मितिभावः॥२४॥विपरीतंचेदमित्याहुः॥तरंतीति॥यस्यानुग्रहादेवनिवृत्ताःविरक्तायोगिनस्त्र
संतोमृत्युंतरंतिसभवान्॥परैरनुगृह्येतेति॥किंस्विन्नकिंचिदित्यर्थः॥२५॥यद्वोक्तं॥यत्नेव
पाचरणमयपवित्ररेणुरूपःश्राताखिलमलंपतिलब्रह्मीलंश्रमाहि॥तदस्तंतमसंभावित

येऽह्निपतः परब्रह्मभावमात्मनष्पिब्राह्मणाः संबोधयंति॥ मयि पापीयसा वा वसुदेवदृष्ट्या अर्चय
तः संततः तच्छहृदः प्रीयमाणाश्चितां स्मितमेव सदा नयाउतिनं यत्र तलेस्ववक्रं येषां अनुराग
कलया प्रेम योऽभयावाप्स्यां॥ श्रण्वानस्य वेनः यथा कृपितमात्मने स्मितयः पिता स्नेहतो वापि
तत्वं॥ प्रहसिवभर्गेगुष्मान्नातेरहं सुपाहृतावपीडनः॥ ९४॥ ततस्तांस्तेव सायमभिमायंपुत्रलब्ध्वा
तौ अन्नानेतौ युष्मद्यपराधो चिंतनोगानितिंसच्यः प्राप्यमतस्मीयमितांपाप्रवत्ते॥ तदितिसमेत्य गृहं त
मेवाहृयत॥ भर्तयोर्विवासः अचिरतः पौत्रेकल्पतां सपयतां समाप्यतामिति॥ ९९॥ उक्तौ प्रेष्य

येवास्मणस्मयिपि याति पतोर्वर्यंतस्तच्छहृदः स्मितमयो तितवक्रमयाः॥ वाप्सात्र
रागकलयास्तनवक्रराणनः संबोधयंस्मरहमिवाहं सुपाहृतस्तेः॥ ९६॥ ततस्तस्मर्तेरव सा
यमलब्ध्वमाणेयुष्मद्यानिकमगानिप्रतिपद्यसह॥ भूयोमस्मानिकमितांतात दत्र यरहे
मेयत्कल्पतामविरतो भर्तयोर्विवासः॥ ९७॥ ब्रह्मोवाच॥ अथ तस्यां मातीदेवी मरीचिक
स्यां सवस्वती॥ नाह्वाय मनुदद्यानां तेषां मामास्माप्यस्यत॥ ९८॥ सतीवाद्दायमरीचंतो
लब्धीत्वर्वंगहृरां॥ विगाह्यमागाथयंभीरांनविड्लब्धिकीर्षितेः॥ ९९॥

देवी योत्तमानामरीचिकल्पांसरयोमंत्राः॥ तद्रूपामरीचिकलयोगमिति वा च मास्वायतस्मा
युर्यस्मत्रभूयसर्पया येणमनुत्तादृष्टानोक्रोधविषयाज्ञानामपि हि मनोरसाद्रमवाभावा
त्त्रियसाक्षणमपि तसहते॥ तेषांतत्रात्मामनः तात्पुत्रलमितितामन्यत॥ १०॥ स
तीश्च्युत्यांवादायकर्णोदत्वेमर्थ्यः॥ लब्धीमितानातरांगुहामिरथ्यैगृहाद्रांवेशामरायाम
भिशायतो गंभीरां॥ अथैतः विगाह्यविचार्यापि॥ किमस्मानभिनंदतिनिंदतिवा अस्मद्दृ

नंदर्षसंकोचयतीमिविंः॥ २५

भा
टी
५१

...सर्वं त्वमेतत्प्रपञ्चजातं ॥ यस्मात्स्वतन्त्रनादिर्नोत्ति ॥ स
नेतुं तथापि महत्त्वेनादृश्यमीश्वरस्य स्वतन्त्रस्य चलतश्च सर्वं त्वमेतत्प्रपञ्चजातं ॥ यस्मात्स्वतन्त्रनादिर्नोत्ति ॥ स
मत्वादीश्वरस्य पश्यं मे वाहृद्येन चरणेनापविद्धा निर्माल्यवद्धृतस्य त्वं तेन भुक्तभोगा मत्तो मा
यां तन्मयी विभूतिं महाप्रसादइत्याशास्महे त्वत्ते लभ्यमानाय ॥ ५५ ॥ अनिच्छि दुःस्थत्वस्यागाद्दसौविषा
णां तन्मयीं विभूतिं महाप्रसादं त्वन्याशास्महे त्वत्ते लभ्य माराध्य ॥
वरस्तु परासो न कार्यं इत्याहहाभ्याम् ॥ यस्मान्न वर्यं विषयासक्तिं पूर्णं च चित्तं विभिन्नस्व मे त्वमि
स्रवः ॥ ५६ ॥ समीहितमभिप्रेतं लोकः शिलाहूपमविद्वांसः अविद्वांसः यद्दानवियते विद्वान्स्मा

न यस्य लोके स्वजनः परो वा नात्याद्दृतो नोत्तकश्चिदिप्रिसंस्य ॥ वयं तु तैश्चर्यं वरणापविद्धामा
प्राप्स्यहे तां वत्तभुक्तभोगाम् ॥ ५५ ॥ यस्मान्न वर्याचवितेमनीषिणो गरणं त्वविद्यापरं लं
विभिन्नस्वः ॥ निरस्त साम्याति शयोपिस्वयं स्वयंपिशाचचर्याम च रन्नतिः स स्रो ॥ ५८ ॥ इत्युं तिष
त्याचवितेद्दिङ्भंगाः स्वात्मन्त्र तस्याविद्वषः समीहितम् ॥ यैवें स्वमात्मा भरणात्रलेपने स्व
भोजनं स्वात्मन्यथोपलालितं ॥ ५९ ॥ यस्मादयोपकन्नसेव पालायकारणं विश्वमिदं च मा
या ॥ अगात्त्वाकरीन् स्वपिशाचवर्या अहोविभूतस्य चरितं विडम्बनं ॥ २० ॥ मैत्रेयउ० ॥ सैवं संवेदि
तेमभर्धमन्मयोत्म्यपितं द्विया ॥ नग्राहवासो ब्रह्मर्षि देहे प्रलीवतानयपा ॥ ३१ ॥
दितिरस्य सर्वं तत्से
त्यर्थः ॥ दुर्भगा नेत्याह ॥ यै तितिस्व भोजनं स्युनो भोज्यं शरीरं ॥ स्वात्मनतयात्र्यमेवात्मेति बुद्ध्या ॥ १०
अहो अनन्तस्य चरितमित्याह ॥ यस्मादयो येनकृतान् सेन्स्वाधिकाराण्यालयंति ॥ यं का
रणं यस्य ॥ येनकृतमिदं विश्वं मायाचयस्यास्ताकरी ॥ विभूतः परमेश्वरस्य विडम्बनमनुका
मित्यर्थः ॥ २० ॥ भर्त्रानिरूपकेण एवं संवेदितेत्यपिने सतिरूपलीवदेरूपेव ॥ ३१ ॥

५९

ग्रात्मनोदेहस्यार्थेकर्मसहयोः सहाधिकारात् ॥ पक्षस्थानां तांतामितिस्तीपश्चोकेनान्वयः स्वयुरं
दृष्टाहरष्टकर्मभार्ये ॥ विज्वरः निश्चिंतः ॥ १८ ॥ हेलाभिर्लीलाभिः नयेमेतिसमार्थेसेंद्रियाणिमायेण
नसमर्थंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ नामनेकोपकारकर्मीतांकात्स्न्येनानुकर्तेमृत्युपकारैस्तत्सहर्षीभविनेत
प्रभवः नसमर्थाः येवान्येगुणागरथवोगुणाप्रियालेपिनसमर्थाः सहगीनाप्यायुष्मवाग्राहेनम
स्तांनवैरपिनप्रभवरात्मकं ॥ २० ॥ यद्यपितद्गुकरणमशक्यंप्रनात्सैवयोग्यैनातिवोचेति नेति
दंतिपतिपालयमतीतस्य ॥ २१ ॥ निदामगणांपत्नी भोवयत ॥ श्रीहर्षदेवशंपति ॥ पवेतिसमभिः यो

यामाहूतात्मनोसर्थंश्रेयस्कामसमानिति ॥ यसांस्वधुरमधास्वगुमांस्मरतिविज्वरः ॥ १९ ॥
यामासृष्टिस्तैर्द्विपारातीनद्रजंपानितमाप्रमैः ॥ वयंनयेमहेलाभिर्दस्रन्तुर्गपतिर्येयाः ॥ २० ॥
नवयप्रभवस्तांनामनुकर्तुंरहेस्वपि ॥ अप्याश्रवावाकात्स्न्येनयेवान्येगुणागरथवः ॥ २१ ॥
प्रयाधिकामसमेतंतेप्रनात्मैकरवाणपलम ॥ यद्यासांनानिकोवेतिगुहूतंपतिपालय ॥ २२ ॥
पश्चावोरतमावेलाचोरासांवोरदपंना ॥ वरंतियसांभस्नातिभूतेशान्नुवराणीह ॥ २३ ॥ प
नसांसाधिसंध्यायांभगवान्स्मभावनं ॥ परीतोभूतपर्षद्भिर्हेवेणाटतिभूतराट् ॥ २४ ॥
श्मशाननचक्रानिलधूलिधूसरविकीर्णविद्योतजटाकलापः ॥ भस्मावगुंठामलरुक्मदेहोदे
वस्त्रिभिःपश्यतिदेवरस्त्रे ॥ २५ ॥

गणामेयावेलासर्वंवचोरदर्शना ॥ २२ ॥ भूतपर्षद्भिः भूतगणैः त
द्वितस्सेशवत्वमावंवर्ननीयमिति वेनराट् ॥ श्मशानेयश्चक्रानिलोवातमंडलीतस्मिन् ॥ याधूलि
लिस्तयाधूसरोविकीर्णोविस्तिमः विद्योतोद्युतिमान् ॥ जटाकलापोयस्यभस्मनावगुंठः माहृतः
अमलः रुक्मवद्देहोयस्यसदेवः ॥ त्रिभिः सोमार्काग्निभिर्नेत्रैः पश्यतीमसोनरश्लोकेभ्यगुंबगः
एकस्मिन्नामातरः परस्परंभानतोस्त्रवद्विपंते अतोमममभानाः सोनवदेवरस्त्रितिलज्जार्थेस्तकें ॥ २५ ॥

हरेश्चेष्टां ग्रात्मात्वेयत्पृष्टवान् ॥ तदेतत्ते कथितं तेशिष्य सकृतार्थेन परीक्षिताय पृष्ठतिकिमिति ॥ १३ ॥ इ
ति श्रीभागवते द्वादशे पंचमः ॥ ५ ॥ ब्रह्मेषमीहितनोमोदः सर्वपहोसादितस्तात ॥ वेदव्यास विभागोके
विवेद्व्यासवर्णनम् ॥ एतत्सुरात्तां निशम्य निखिलात्मा हरिं तं पश्यन्ति निखिलं चात्मनि पश्यतीति
तस्यातेन ॥ सूतः समेन ॥ नतेन ॥ सर्वं नतेन मूर्ध्ना ॥ तस्मादतल मपस्त्मपादौ शिरसि निधायेत्यर्थः
सिद्धः कृतार्थोस्मि यतः अनुगृहीतोस्मि यत्र उपदमेवाह ॥ यद्यस्मात्कृपावितः चपरात्मामिसाथनेवक
एतत्ते कथितं तात यदात्मा पृष्टवान्नृप ॥ हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥ इति
श्रीभागवते द्वादशस्कंधे पंचमः ॥ ५ ॥ सूत उ० ॥ एतन्निशम्य मुनिनाभिहितं परीक्षिद्व्यासात्मजे
न निखिलात्मदृशा समेन ॥ तत्पादमूलमुपसृत्य नतेन मूर्ध्ना बद्धाञ्जलिस्तमिदमाह स विष्णुरा
तः ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ सिद्धोस्म्यनुगृहीतोस्मि भवता करुणात्मना ॥ श्रावितो यच्च मे साक्षादना
दिनिधनो हरिः ॥ २ ॥ नात्यद्भुतमहं मन्ये महतामच्युतात्मनां ॥ अज्ञेषु तापतप्तेषु भूतेषु यदनुग्र
हः ॥ ३ ॥ पुराणसंहितामेतामश्रौष्म भवतो वयं ॥ यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्ण्यते ॥ ४ ॥
भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहं ॥ प्रविष्टो ब्रह्म निर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥ अ
नुजानीहि मां ब्रह्मन्वाचं यच्छाम्यधोक्षजे ॥ मुक्तकामाशयं चेतः प्रवेश्य विसृजाम्यसून् ॥ ६ ॥
हणात्मनामभिनंदति द्वाभ्यां ॥ ॥ अच्युतात्मश्रुत्वं तः सकाशात् ॥ २ ॥ सिद्धोस्मीत्युक्तं तदेवाविष्करो
ति भगवन्निति ॥ ४ ॥ एतत्त्वया दर्शितं ब्रह्म संप्रविष्टः कथंभूतं अभयं यतो निर्वाणं कैवल्यरूपं किंभू
यः श्रोतुमिच्छसीति यदुक्तं तत्र सिद्धोहं न किंचिच्छ्रोतुमिच्छामि केवलमनुजानीहीत्याह ॥ ५ ॥ वा
चमित्युपलक्षणं सर्वेन्द्रियाणां वाचं नियम्य किं करिष्यसि ॥ तत्राह मुक्ताः कामाशया यस्मात्तदाशना
येनतच्चेतोधोक्षजे प्रविश्य प्रवेश्य असून्विसृजामि ॥ ननु किं प्राणत्यागेन किंचित्कालं स्नानतिष्ठ भवेति

मनआत्मनोदेहादीन्सृजति॥ नचमत्तोमायायाःसृजति॥ ततोमायाद्युपाधिसमद्भावात्॥ एतदेवमहंशान्तमा
हमर्थेन॥४॥ दीपस्यज्योतिषोदीपत्वंज्वालारूपः॥ परिणामस्तत्रतैलस्थानीयंकर्म॥ तत्रपिष्टानस्थानी
यमनः वर्तिस्थानीयोदेहः॥ अग्निस्थानीयःस्थानीयश्चैतन्याध्यासः॥ दीपस्थानीयः॥ संसारइतियोज्यं॥ दे
हस्थितोदेहविवेचनः॥ यद्वादेहस्थोमननशीलंचात्मनः॥ अतोदीपवत्संसारप्रवर्तनरूपेति॥ नत्वात्मज्योति
वेदित्याहनेति॥ नतुतत्रप्रतीयमानआत्मा ज्ञानरूपत्वात्आह यद्वति॥ व्यक्ताव्यक्तः॥ योःस्थूलसूक्ष्मदेह
योः॥ अन्यः यतःस्वयंज्योतिःपरत्वंप्रपंचयति॥ आकाशवदिति॥ आधारोदेहादेःप्रपंचस्यध्रुवोनिर्विका
रजःसत्वनमोह्रस्वजायतेयोविनश्यति॥ ७॥ ननुआत्मास्येन्द्योनिर्योव्यक्ताव्यक्तयोःपरः॥ आका
शवच्चाधारोध्रुवोनैनोपमस्तनः॥ ८॥ एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवात्मयामृश्यभो॥ बुद्ध्यानुमा
नगर्भिण्यावाम्हदेवाद्विनया॥ ९॥ बोदितोविप्रवाकेननतोधस्वनितंत्वहं॥ ब्रह्मवोनो
पदेशतिमहंनामसुमीश्वरम्॥ १०॥ अहंपरंब्रह्मधामब्रह्माहंपरमंपदं॥ एवंसमीक्षनात्मा
नमात्मन्याधायनिष्कले॥ ११॥ दर्शनंतत्वकंपादेलेलिहानंविषाननैः॥ नइच्छामिशरीरंचवि
ः नात्मनउपमाचयस्मान्नतोपमः॥ ततोविभुः॥ अनन्तमेवचिंतयेत्माह॥ ५॥ आत्मस्थंदेहाद्युपाधि
ष्ठितंआत्मनैवविचारय॥ अनुमानगर्भिण्याहइष्टरूपान्वयव्यतिरेकयुक्त्यापवंचसनिवानतत्कान
दहदित्याह॥ ९॥ तत्रहेतवोमहंमवरतिमस्तुहेतवः॥ विमर्शीप्रकादर्शयन्॥ तत्तकादर्शनंदर्शयति
ह्राभ्यां॥ १०॥ योहंममब्रह्मसैवयद्ब्रह्मसतदहंमवेतिसमीक्षन्॥ तत्राहब्रह्मसेनिमावनयाजीवस्पशोका

पंचमस्कंध

श्री॰
स॰ भा॰
४८

कूपरसेमयंतेनिर्मितंकूपामृते ॥ ५९ ॥ वज्रसाराःवज्रदेहागाः महौजसोमहाबलाः मेघदलनाः मेघभेदिनो
पिविद्युद्रूपावरूथस्व ॥ ६० ॥ कालमथ्याह्ने ॥ ६ ॥ आत्मनोवाअन्यस्यवा ॥ द्वयोरपिवादैवेनादिष्टमुपकल्पि
तं अपोदितुं ॥ प

तेः सृष्टाअसवः सर्वेनिपेतुः स्मपुरौकसः ॥ तानानीयमहायोगीमयः कूपरसेक्षि
पत् ॥ ५९ ॥ सिद्धामृतरसस्पृष्टावज्रसारामहौजसः ॥ उत्तस्थुर्मेघदलनावैद्युताइववह्नयः ॥ ६० ॥ विलो
क्यभग्नसंकल्पंविमनस्कंवृषध्वजम् ॥ तदायंभगवान्विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ॥ ६१ ॥ वत्सआसी
त्तदाब्रह्मास्वयंविष्णुरयंहिगौः ॥ प्रविश्यत्रिपुरंकालेरसकूपामृतंपपौ ॥ ६२ ॥ तेसुराह्यपिपश्यं
तोनन्यषेधन्विमोहिताः ॥ तद्विज्ञायमहायोगीरसपालानिदंजगौ ॥ ६३ ॥ स्वयंविशोकः शोकार्ता
न्स्मरन्दैवगतिंचताम् ॥ देवोसुरोनरोन्योवानेश्वरोस्तीहकश्चन ॥ आत्मनोन्यस्यवादिष्टंदैवेनापोहि
तुंद्वयोः ॥ ६४ ॥ अथासौशक्तिभिः स्वाभिः शंभोः प्राधानिकंव्यधात् ॥ धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धितपो
विद्याक्रियादिभिः ॥ ६५ ॥ रथंसूतंध्वजंवाहान्धनुर्वर्मशरादियत् ॥ सन्नद्धोरथमास्थायशरंधनुरु
पाददे ॥ ६६ ॥ शरंधनुषिसंधायमुहूर्तेभिजितीश्वरः ॥ ददाहतेनदुर्भेद्यान्हरोथत्रिपुरोनृप ६७ ॥

दिवि ॥ इत्थंकश्चिदपीश्वरः समर्थोनास्ति ॥ असौश्रीकृष्णः ॥ अथतंसंग्रामस्तत्तायतेअभिजितिमध्या
ह्ने ॥ ६७ ॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥

४८

तत्त्वैर्ईश्वरं विष्णुं परमेशादिकं श्रीरुद्रः स्तुतवान् ॥ स एवं भूतेश्वरो ध्यस्तत्वेन ज्ञानानीतिकथमित्यपे
तायां तस्यामेतस्मादाद्यादेवासीत्प्रभावोनकेवलस्यैतिवक्तुमाख्यानमुपदिशन्ति ॥ स एष उवाच ॥ ४९ ॥ राजा
युधिष्ठिर उवाच ॥ जगदीशितुर्देवस्य कीर्तिं कस्मिन्कर्मणि मया हृतवान् ॥ ५० ॥ अनेन श्रीकृष्णेनोपदिष्टे हि तैः

ग

स एष भगवान्नाजन्मतनो हि हृतं यशः ॥ पुरा रुद्रस्य देवस्य समये नानंतमायिना ॥ ५१ ॥ राजोवाच ॥ कस्मि
न्कर्मणि देवस्य समयोऽहृज्जगदीशितुः ॥ यया चोपचिता कीर्तिः कृष्णेनानेनकथ्यतां ॥ ५२ ॥ नारद उ०
निर्जिता सुरा देवैर्युध्यते नोपबृंहितैः मायिनां परमाचार्यं मयं शरणमाययुः ॥ ५३ ॥ स निर्माय
पुरस्तिस्रो हैमी रौप्यायसी विभुः ॥ दुर्लक्ष्यापायसंयोगा दुर्वितर्क्यपरिच्छदाः ॥ ५४ ॥ ताभिस्ते स
चेमनान्यालोकांस्त्रीन्सेश्वरान्नृप ॥ स्मरंतो नाशयांचक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ॥ ५५ ॥ ततस्ते सेश्वरा
लोका उपासाद्येश्वरं विभो ॥ त्राहि नस्तावकान्देव विनष्टांस्त्रिपुरालयैः ॥ ५६ ॥ अथानुगृह्य भगवान्मा
भैष्टेति सुरान्विभुः ॥ शरं धनुषि संधाय पुरेष्वस्त्रं व्यमुंचत ॥ ५७ ॥ ततोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमं
डलात् ॥ यथा मयूखसंदोहा नादृश्यंत पुरो यतः ॥ ५८ ॥ ॥

५९ ॥ हैमी च वै रौप्यायसी चेति त्रिस्त्रः पुरो निर्मायते भो रुद्रा विति शेषः ॥ दुर्लक्ष्यो अपायसंयोगो यासु ता
या मनेयासां दुर्वितर्क्याः ॥ परिच्छदा यासां ॥ ५४ ॥ असुराणां सेनान्यः सेनापतयः पूर्ववैरं स्मरंतः ॥ ५५ ५६
अस्त्रमभिमंत्रितं शास्त्रमंत्राभिमंत्रितं शरं पुरेषु व्यमुंचत ॥ ५७ ॥ ततः शरात् ॥ सूर्यमंडलान्मयूखसंदो
हाः रश्मिसमूहा इव यतः येभ्यः ॥ ५८ ॥ ॥

श्री
म.टी.
४७

एतत्त ॥ एतां महेंद्रस्य लीलां ॥ तामेवाह ॥ देवेंद्रस्य दर्पापनोदं च वधं च यः शुचिः सन् पठेत् ॥ पुण्यमनुभावं प्रभावं श्र
निसायं लोके वैकुंठं ॥ ४५ ॥ अहो अस्मत्प्रज्ञादस्य भागधेयं नंदो व्रजस्थः ॥ कथं तमदंभागधेयं प्रति विषीदंतं तं प्रसादः शृ
युमिति त्रिभिः ॥ येषां युष्माकं गूढानस्तु न योभियंति सर्वतः समायानि ॥ तत्कृता हेतो ॥ एषु गूढेषु नराकारे
गूढं सत् ॥ श्रीकृष्णस्यांस्वयं परं ब्रह्म साक्षात्ताद सतीति ॥ ४६ ॥ ननु कृष्णोऽस्माकं मातुलेयः ॥ कथं ब्रह्मेत्युच्यते ॥ तत्रा
ह ॥ सर्वा इति ॥ मायं ब्रह्मेव ॥ कथंभूतः महद्भिर्विमृग्यं पदं यस्य केवल्यनिर्वाणसुखानुभूति पाधिः परमानंदः तत्तद
नुभूतिरूपः ॥ वः युष्माकं खलु प्रियः सुहृदित्यादि रूपोऽभवति ॥ विधिकृत ॥ आज्ञानुवर्ती ॥ ननु परं ब्रह्म चेत्

एतद्य आदि पुरुषस्य महेंद्रलीलां देवेंद्रदर्पापनयं प्रयतः पठेत् ॥ देवात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पु
ण्यं प्राप्नुयात्तमनुभावमतो भयं मे तिलोके ॥ ४७ ॥ यूयं न्तु लोके वत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयोऽभि
यंति तेषां गृहानावसतीति साक्षाद्गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिंगं ॥ ४८ ॥ सवा अयं ब्रह्म महद्विमृग्य
कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः प्रियः सुहृद्वः खलु मातुलेय आत्मार्हणीयो विधिकृद्गुरुश्च
न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितं ॥ मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसी

कथं युष्माकं सह सख्यादीश्वरवतिः ॥ कथं वा यमीश्वरा ॥ चरणं ॥ तस्येप्सत आह ॥ नयस्य रूपं तत्त्वं भवादिभिः धिया
स्तुत्या वस्तुतयोपवर्णितं मिति साक्षात्तेनोपवर्णितं ॥ स युष्माकं स्वयमेव प्रसन्नः ॥ अस्माकं तु मौनादि
सा धनै स्तत्प्रसादः प्रार्थनीय एवेत्याह ॥ मौनेनेति ॥ स एष सात्वतानां पतिर्नः प्रसीदतु ॥ ननु प्रह्लादस्य
गृहे पुरं ब्रह्म चवसति ॥ न च तद्दर्शनाय मुनयस्तद्गृहानभियंति ॥ न च तस्य ब्रह्म मातुलेयादिरूपेणावर्ति

ॐ नवरूपमेवरमद्भः श्रीमद्भागवते... ॥
इतिगाथा: ९० ॥

कद्रूवनेोदंतवक्त्रः हरेोसायुज्यंसमीयतुः ॥३५॥ कृत्स्नंनिंदादिनापूर्वंकृतंवयत्त्वनः पापंतत्स्थानेनतदात्मानः
संतोमेरुः नदामेवेदृष्टांतः कीटःपेशस्कृतोध्यानेनयथातदात्मताभवती ॥३९॥ अभिदाभेददर्शनस्त्रमया
४०॥ हरेः सात्म्यंसारूप्यं॥४१॥ प्रह्लादचरितंतावदुपसंहरति॥ एषेतिवत्तुभिः अवतारः श्रीनृसिंहरूपः त
स्यकथाख्यातेतिशेषः ॥४२॥ प्रह्लादस्यानुचरितं वेदादस्यानुचरितं॥ चैद्यादेः समाम्नानमित्यत्रतीये

तौविद्याध्युतन्नांनीतोपिशिशुपालकरूषजौ॥ हरौवैरानुबंधेनतच्छमपत्समीयतुः॥३६॥ एतः पूर्वकृ
तेयतन्नज्ञानः कृत्स्नवैमित्त्य॥ ज्ञानहृत्संतेतदात्मानः कीटः पेशस्कृतोयथा॥३९॥ यथायथाभग
वतोभक्तयापरमयाभिदा॥ नृपाश्चैद्यादयः सात्म्यंहरेस्तच्चिंतयाययुः॥४०॥ आख्यातंसर्वमेतत्तेय
न्मांत्वंपरिपृष्टवान्॥ दमघोषसुतादीनांहरेः सात्म्यमपिद्विषां॥४१॥ एषाब्रह्मण्यदेवस्यकृष्णस्य
चमहात्मनः॥ अवतारकथापुण्यावधोयत्रादिदैत्ययोः॥४२॥ प्रह्लादस्यानुचरितंमहाभाग
वतस्यच॥ भक्तिर्ज्ञानंविरक्तिश्चयाथात्म्यंचास्यवैहरेः॥४३॥ सर्गस्थित्यप्ययेशस्यगुणकर्मानुवर्ण
नं॥ परावरेषांस्थानानांकालेनव्यत्ययोमहान्॥४४॥ धर्मोभागवतानांचभगवान्येनगम्यते॥ आ
ख्यानेस्मिन्समाम्नातमाध्यात्मिकमशेषतः॥४५॥ यएतत्पुण्यमाख्यानंविष्णोर्वीर्योपबृंहितं
कीर्तयेच्छ्रद्धयाश्रुत्वाकर्मपाशैर्विमुच्यते॥४६॥

तान्वयः॥ आस्यैति॥ अनेनोक्तंसर्गस्थित्यप्ययानामीशस्य
हरेर्याथात्म्यंतत्त्वम्॥ अनेनोक्तंहरेर्गुणकर्मानुवर्णनंचेत्यर्थः॥ परावरेषांदेवदैत्यादीनांस्थानानितानिते
षांव्यत्ययोविपर्यासः॥४४॥ आध्यात्मिकंआत्मनात्मविवेकादि॥४५॥ एतच्छ्रवणादिफलमाह॥ यइतिद्वाभ्यां

ममन्त्रिभिर्मयाद्यस्ते तैः समस्तांस्त्रिपुरान्॥ धर्मांस्तिम्रद्यः॥ प्रहृतवान्॥ सत्वयाहतः पतद्दिष्टा
॥२२॥ समितः सम्यकाम्नः॥२३॥ सर्वतः संत्रासात्॥ गोप्तृरक्षकं॥२४॥ एवं वरस्त्वपान प्रदेयः क्रूरनिस
र्गः स्वभावो येषां॥ प्रसज्जंतीरे॥२६॥ शिशुपालदंतवक्रयोः द्विषतोः श्रीकृष्णसायुज्यं कथमिति

नारद उ॰॥ प्रह्लादोपि तथा चक्रे पितुर्यत्सांपरायिकं॥ यथाह भगवान् राजन्नभिषिक्तो द्विजोत्त
मैः॥२५॥ प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिं॥ स्तुत्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृ
तः॥ ब्रह्मो॥ देवदेवाखिलाध्यक्ष भूतभावन पूर्वज॥ दिष्ट्याते निहतः पापो लोकसंताप
नोसुरः॥२७॥ योसौ लब्धवरो मत्तो न वध्यो मम सृष्टिभिः॥ तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिग
मानहन्॥२८॥ दिष्ट्यास्य तनयः साधुर्महाभागवतोर्भकः॥ त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्ट्या त्वा
समितोधुना॥२९॥ एतद्वपुस्ते भगवन्ध्यायतः प्रयतात्मनः॥ सर्वतो गोप्तृ संत्रासान्मृत्योरपि
जिघांसतः॥३०॥ नृसिंह॥ मैवं वरोसुराणां ते प्रदेयः पद्मसंभव॥ वरः क्रूरनिसर्गाणाम
हीनाममृतं यथा॥ नारद उवाच॥ इत्युक्त्वा भगवान् राजंस्ततश्चान्तर्दधे हरिः॥ अदृश्यः सर्व
भूतानां पूजितः परमेष्ठिना॥३२॥ ततः संपूज्य शिरसा ववंदे परमेष्ठिनं॥ भवं प्रजाप
तीन्देवान्प्रह्लादो भगवत्कलाः॥३३॥ ततः काव्यादिभिः सार्धं मुनिभिः कमलासनः॥ दैत्या
नां दानवानां च प्रह्लादमकरोत्पतिं॥३४॥ प्रतिनंद्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः॥ स्वधामा
नि ययू राजन् ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः॥३५॥ एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः॥ हृ
दिस्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ॥३६॥ पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः॥ कुं
भकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः॥३७॥ शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः॥
तच्चित्तौ जहतुर्देहं यथा प्राक्तनजन्मनि॥३८॥

पत्स्यंतदेवनयोः पूर्वजन्मकथनादि
भिरुपपादितमुपसंहरति॥ एवमिति॥ समभिः दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्रशापेन तेस्मन्तरा॥

भा॰
स्क॰ ७
४८

ईश्वरात्तायामककर्मापि कारः सन् ॥ पितृन्तिंकृतिं पार्थयते त्रिभिः ॥ वरं वरणीयमेतद्वरं हत्तोते
त्वन्नः ॥ १० ॥ विदेहमर्षेण क्रोधेन पापाचारस ॥ तेन प्रयोगेन संदृष्टः प्रनः हतपव ॥ तथापि भाक्त
पणावत्सलकार्यं येन पार्थ्यं पद्मन्यर्थं ॥ ११ ॥ यद्यपि कल्पयो मशीक्षिः स्नावेति तमित स्वपणवर
वेनाः तथापि त्रिं समभिः सहेति माक्तस्यागत पित्रभिः पायेणाकृ ॥ १२ ॥ यद्यस्मात्सस्वतन्मस्त्रा
वारो वेषा कोकदात्रपिदे पात्स नेत्या वपास्त्रप्रपते प्रदाभवति ॥ नत्रमद्भक्तानामुपम
प्रक्रादं वरं वरयपतेनवृ रदे पात्स्न हे स्वर ॥ यदनिंद्स्मिनामेत्वामविहायत्वेनपत्सुरं ॥ १३ ॥
विहामन्वोषायः सात्वात्सर्वलोकत्रहं पत्रं ॥ मास्हे तिमवाहस्पिसद्भक्ते मयि चाववान
तस्मात्स्मिनामेहयेतद्दुत्ताद्रसनादवान ॥ हतत्सपोगसंदृष्टतहाकृपणावत्सल ॥ प्रो
भगवान् ॥ त्रिं समभिः पितात्हतः पितृभिः सहतेनव ॥ यस्माधोस्मरहेनानोमवान्वेकुल
पावनः ॥ १४ ॥ यत्रयत्रवमद्भक्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ॥ साधवः समुदाचारास्तेपूयन्तपिकी
कटाः ॥ १५ ॥ सर्वात्मनानहिंसन्ति भूतग्रामेषु किंचन ॥ उच्चावचेषु दैत्येन्द्र मद्भावेनगतस्पृ
हाः ॥ १६ ॥ भवन्ति पुरुषालोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः ॥ भवान्मेखलुभक्तानां सर्वेषां प्रतिरू
पधृक् ॥ कुरुत्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः ॥ मदंगस्पर्शनेनांग लोकान्यास्यति सु
प्रजाः ॥ १७ ॥ पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥ मय्यावेश्य मनस्तात कुरु कर्माणि म
त्परः ॥ १८ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ वरं वरद याचेहं त्वत्तः कामिनामवरम् ॥ यदन्यदर्थिनामीशा
नाहं लोकानपि याचे ॥ १९ ॥ त्वामद्भुतगतायेके विनिरूपाः तेप्येवलब्धगाः संतोमद्भक्ता
भवन्ति प्रतोभवान्मेभक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् ॥ २० ॥ उपमानास्पदेश्रुहं खल्विम सुत्रः ॥ २१
मद्भक्ताविगतास्पृहायेषां ॥ २१ ॥ त्वामनुगताये केवि निरूपाः तेप्येवलब्धगाः संतोमद्भक्ता
मदंगस्पर्शनेनसर्वशः पूतस्य तेपितुः पापरूपाकेवनाति केवलेषु यत्नतस्मान्निमित्त
कार्याणि कुरु वेदवादिभि रुक्तमनतिक्रम्य मत्परः ॥ सत्कर्माणि कुरु ॥ २२ ॥

भा
म टी
४५

ममेकांतभक्तस्तथापि मदाज्ञाकरणीयेत्याह ॥ नेति मेघकांतिनः कदाचिदपि रहस्यमिदं च
मध्यात्मिकोन वा हन्तेव ॥ न यात्येन तत्त्वेन रस्मात्रे भोगान्संत्य ॥ [illegible] ॥ न चेतर्हि बंधः स्यादित्यत आ
ह ॥ कथा इतिहासं ॥ सर्वेषु भूतेषु संतमेकमीशं यत्नाधिष्ठातारं मामात्मत्वेनापश्यन्न स्वत
यनेनैव कर्मणा बंधः स्यान्नेत्याह ॥ योगेन मत्स्वरूपेण तेन कर्म हित्वन ॥ यज्ञस्व ॥ [illegible] ॥ किं च भोगे
न स्वलोक भवेन प्रारब्धेषु तेषु हित्वा मुक्तबंधः सन् ॥ लोकात्तु यद्वा येकान्ति च विलायमामा
म्यति कृपालेन चरणाचरणेन पापं हित्वेति विभीषामात्रे ॥ अन्यथा नस्याज्ये प्रहृतेः न

त्यसिंहतः ॥ नैकांतिनो मे मयि ज्ञानविहारिविभ्राणा मतेषु च वचे भवद्विधा ॥ अथापि मत्वेतर
मेतद्वदैत्येश्वराणामनुभूत्य भोगान ॥ [illegible] ॥ कृपामदीयात्तु षमाणं प्रियात्मना वेष्यमामा
त्मनिसत मेकं ॥ सर्वेषु भूतेष्वधियत्नमीशं यज्ञस्य योगेन च कर्म हित्वन ॥ [illegible] ॥ भोगेन पु
ण्यं कृपालेन पापं कलेवरं कालजवेन हित्वा ॥ कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां वितायमा
मामेष्यति मुक्तबंधः ॥ [illegible] ॥ य एतत्कीर्तयेन्मत्यस्तव चामीनामिदं नरः ॥ त्वां च मां च स्मरन्काले
कर्मबंधाद्विमुच्यते ॥ [illegible]

तत्समाचीनं पापमस्तीत्यत आह ॥ य इति ॥ मत्कृतमर्वाचीनं वयोः स्मरणं विनाशो
भवतः न तु परे पापादित्यायात ॥ तत्कृतं तद्धक्तेन विधुतं तव इति ॥ स्कृतेष ॥ न वेदं प्रारब्धपा
पाभिप्रायं तस्य भोगेनैव क्षयात् ॥ कृपालेन हित्वेति वचनात् पूर्वपदैः नवासा च विहानिति
वाद्यं ॥ भगवतैव हतार्थत्वस्यानंतरेवस्मरणत्वात ॥ अतएव योगेन कर्म हित्वन्निति तोदम
पि लोकसंग्रहार्थं कर्माण्यप्रवर्तिमस्यानुहृदमाज्ञायेति ॥ सर्वं मनवद्यं किं च ॥ य इति ॥ [illegible] ॥

४५

कथं मे भृत्यत्वलक्षणं स्यादित्याह ॥ यस्त इति ॥ तेनतः ननु कामनयापि सेव्यसेवकयोः स्वामिभृत्य
भावः प्रसिद्धः सत्यं सोपाधिको सो न तु तात्त्विक इत्याह ॥ स्वामिन्यात्मन आशिषो येत्समा
लाः नैव भृत्यः ॥४॥ भृत्यत्वे हेतुकमात्मनः स्वाम्यमिच्छन् ॥ यो भृत्याय ददाति स च नैव स्वामी
आवयोस्तु तात्त्विको सावित्याह ॥५॥ अहं त्विति ॥ अनपाश्रयोऽनभिसंधिः ॥ अन्यथा कामाय
भिसंधिना अर्थः प्रयोजनं नास्ति ॥६॥ ननु तथापि परमोदारस्य मम संतोषार्थे किमपि

यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् ॥४॥ आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष
आत्मनः ॥ न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्यो राति चाशिषः ॥ अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वा
म्यनपाश्रयः ॥ नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ॥६॥ यदि दास्यसि मे कामान्वरांस्त्व
र्वरदर्षभ ॥ कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु वृणे वरं ॥७॥ इन्द्रियाणि मनः प्राण आत्मा ध
र्मो धृतिर्मतिः ॥ ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यन्ति जन्मना ॥८॥ विमुञ्चति यदा का
मान्मानवो मनसि स्थितान् ॥ तर्ह्येव पुण्डरीकाक्ष भगवत्त्वाय कल्पते ॥९॥ ॐ नमो भग
वते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने ॥ हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥१०॥

हृणीष्वेति वेदत आह ॥ यदीति ॥ कामांकुराणामसंरोहमनुत्पत्तिं भवतः सकाशात् ॥७॥ न
नु कामो यतोऽसत्त्वं को दोषस्तत्राह ॥ इन्द्रियाणीति ॥ यस्य जन्मना नश्यन्तीति आत्मा देहः
न ॥ कामाभावे गुणमाह ॥ विमुञ्चतीति ॥ भगवत्त्वाय त्वत्समानैश्वर्याय ॥ तथा च श्रुतिः य
दा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति नि

एतावद्वर्णितगुणाः यस्य||यतमन्युः||उपसंहृतकोपः||५१||कामान्पूरयतीतितथा||यद्वाउ
रुपायैःप्रवाहोऽस्मीत्यर्थः||५२||अप्रीणतः अप्रीणयतः||नसंप्रहृतांकामनेनशोचितु||५३||प्री
णन्तिहीत्यब्रयंति||५४||एकांतित्वात्विरहयापिभक्तित्वात्||५५||इतिश्रीभावार्थदीपिकायांस
प्तमेनवमोऽध्यायः||९|| दशमेतुजगत्स्वामीभक्तंमेनदृष्टिनेहरौ||प्रसंगाद्वर्णयामासक्षेहितोऽ

श्रीनारदउ०||एतावद्वर्णितगुणोभक्त्याभक्तेननिर्गुणः||प्रह्लादंप्रणतंप्रीतोयतमन्यु
रभाषत||५१||श्रीभग०||प्रह्लादभद्रभद्रंतेप्रीतोहंतेसुरोत्तम||वरंवृणीष्वाभिमतंका
मपूरोस्म्यहंनृणाम्||५२||मामप्रीणतआयुष्मन्दर्शनंदुर्लभंहिमे||दृष्ट्वामांनपुनर्जं
तुरात्मानंतप्तुमर्हति||५३||प्रीणंतिह्यथमांधीराःसर्वभावेनसाधवः||श्रेयस्कामाम
हाभागाःसर्वासामाशिषांपतिं||५४||एवंप्रलोभ्यमानोपिवरैर्लोकप्रलोभनैः||ए
कांतित्वाद्भगवतिनैच्छत्तानसुरोत्तमः||५५||इतिश्रीसप्तमेनवमः||९||नारदउ०
भक्तियोगस्यतत्सर्वमंतरायतयार्भकः||मन्यमानोहृषीकेशंस्मयमानउवाचह||१
प्रह्लादउ०||मामांप्रलोभयोत्पत्त्यासक्तंकामेषुतैर्वरैः||तत्संगभीतोनिर्विण्णोमुमु
क्षुस्त्वामुपाश्रितः||२||भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तंकामेष्वचोदयत्||भवान्संसारबी

म

प्रहृदयेयेन||तत्सर्वंवरजातं||१||उत्पत्त्यास्वभावेनैवासक्तंमांतेषांकामानांसंगाद्भीतः २
नतुकिमहंभक्तंप्रलोभयामि||नहिकिंतुवरंवृणीष्वेतिवदतस्तवाभिप्रायोन्यएवे
त्याह||भृत्यलक्षणेति||हृदयस्यग्रंथिवद्बंधकेषु||अन्यथानर्थसाधनेषुप्रवर्तनंतव

नदेवाह॥ त्वंवाप्युरिति॥ हृदयंमनः चित्तं॥ प्रबुद्धः यदहंकारः देवत्वात्वा गौवा॥ सगुणाः स्मृताः
मनश्चवचश्च मनोवचः तेनअनिरुक्तमप्रकाशितं॥ किमपित्वत्तोन्यन्नास्ति॥४७॥ अभक्तास्तुस
स्मिंस्त्वनुगतमपित्वांनजानंतीत्याह नैतेगुणाद्यभिमानिनोदेवाः आद्यंतवंतः जडेपापि
त्वात्॥ अनाद्यंत॥ निरुपाधित्वान विदंति॥ हियस्मात्सुधियोविद्वांसः॥ एवंविचार्यशब्दात्
अध्ययनादिश्रवणादुपरमंति॥ त्वामेवसमाधिनोपासनतस्त्वर्षी॥ तथाचश्रुतिः॥ किम
र्थावयमध्येष्यामहे॥ किमर्थावयंयक्ष्यामहइति॥ नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचोविग्लाप

त्वंवायुरग्निरवनिर्वियदंबुमात्राः प्राणेंद्रियाणिहृदयंचिदनुग्रहश्च॥ स
र्वंत्वमेवसगुणोविगुणश्चभूमन्नान्यत्त्वदस्त्यपिमनोवचसानिरुक्तं॥४७॥
नैतेगुणानगृणतोमहदादयोयेसर्वेमनःप्रभृतयःसहदेवमर्त्याः॥
आद्यंतवंतउरुगायविदंतिहित्वामेवंविमृश्यसुधियोविरमंतिशब्दात्
४८॥ तत्तेर्हत्तमनमःस्तुतिकर्मपूजाः कर्मस्मृतिश्चरणयोः श्र
वणंकथायाम॥ संसेवयात्वयिविनेतिषडंगयाकिंभक्तिंजनःपरमहंस

नैहितदितिच॥ स्तुतिश्च॥ यदातेमो गतोलभेत॥४९॥ हकलिलंबुद्धिर्व्यतितरिष्यति
तदागंतासिनिर्वेदंश्रोतव्यस्यश्रुतस्यचेत्यादि॥ उपसंहरतिनन्विति॥४८॥ हेअर्हत्तम॥ नमः
स्तुतिकर्मपूजाः प्रणिपातस्तुतिसर्वकर्मार्पणानि॥ कर्मचपरिचर्याचरणयोः स्मृतिश्च
कथायांश्रवणंचैतत्षडंगयासम्यक्सेवयाविना॥ परमहंसानांगतौप्राप्येतत्त्वयिजनः
कथंभक्तिंलभेत॥ यस्मादेवंभक्तिंविनानमोक्षोनचभक्तिः संसेवयाविना॥ अतःमा
कमार्पितं॥ दास्ययोगमेवदेहीतिप्रकरणार्थः॥४९॥

ननु मौनादिभिर्मोक्षसाधनैः स्वलभैव तेषामपि मुक्तिः तत्राह॥ मौनेति॥ हे पुरुष ग्रेतथामि
न॥ ये मौनादयो दश आपवर्ग्याः अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः रहः विविक्तवासः॥ ते तु प्रायशः
अजितेन्द्रियाणां॥ इन्द्रियभोगाय स्वार्थविक्रीणनात्॥ वार्ता जीवनोपाया भवन्ति॥ दाम्भिकानां वा
नोपायभवन्ति वा न तु वा॥ दम्भस्यानियतफलत्वात्॥ तस्मात्त्वद्भक्तिं विना सकामैर्मौनादिभि
र्न भवत्येवेत्याह॥ रूपे इति त्रिभिः॥ ४५॥ बीजाङ्कुराविव प्रवाहापन्ने॥ इमे सदसती कार्यकारण

मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आप
वर्ग्याः॥ प्रायः परं पुरुष ते त्वजितेन्द्रियाणां वार्ता भवन्त्युत न वात्र तु
दाम्भिकानां॥ ४६॥ रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे बीजाङ्कुराविव
न चान्यदरूपकस्य॥ युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां
योगेन वह्निमिव दारुषु नान्यतः स्यात्॥ ४७॥

रूपे एव ते रूपे॥ उपलक्षणभूते वेदेन सृष्टे प्रकाशिते न चान्यत्॥ स्वस्मवेतं ते योरन्या
दिकमेव देववदन्वादेः कृतं॥ अरूपकस्य॥ प्राकृतरूपादिशून्यस्य॥ अतः युक्ताः स्वयता
एव भक्तियोगेन प्रसन्नं त्वामुभयत्र कार्यकारणे चानुगतं पश्यन्ति॥ मथनेन दारुषु
वह्निमिव नान्यतः स्यात्॥ ज्ञानमिति शेषः यद्वा ज्ञानप्रकारमेवाह॥ एतदुभयमपि
अतः प्रधानपरमात्मवादे न स्यात्॥ सर्पेत्त नेत्यादिश्रुतेः॥ अतस्त्वमेव कारणत्वात्सर्वं

त्वत्पादमूलं तावन्नारयिष्यामि॥ तावदेतेषां कुतार्थः स्यात् किमनेन निर्बंधेनेत्यत आह॥ नैवेति॥ हे
परमात्मन्‌ वैतरण्याः सकाशात्‌ दुरत्ययात्‌ नैवोद्विजे॥ तत्र हेतुः त्वद्वीर्यगायनमहामृते मग्नं चित्तं यस्य सोऽहं भवदैतरण्याः नैवो
द्विजे॥ किं तर्हि विमूढान्‌ शोचामि॥ तानेवाह॥ ततो महामृतात्‌ विमुखं चेतो येषां॥ इन्द्रियार्थरूपा या माया तत्कृतं सुखं तस्मै भारमुद्वहतः॥४३॥ तेनाहमन्यं किं करोमि त्वत्पादमूलं नेष्यामि॥ ननु मुनयः
स्वार्थपरा ये ते तारयंतु तत्राह॥ प्रायेणेति॥ न परार्थनिष्ठाः॥ ते विमुक्तिकामाः शुश्रूषया परमात्मरूपं त्वां द्रष्टुं वा निर्जने वसंत्येव॥ ४४॥ विमुक्तिं नेष्यामि॥ ननु ते
हृत्स्थपद्माद्यवधिमवलोकनीयं च ततो हृद्गताः सुखिनो भविष्यंतीति चेत्‌ तत्राह॥ प्रायेणेति॥ न विमुमुक्षे॥ विमुक्तिं नेच्छामि॥ तर्हि
ग्लानत्वेनानुमीयतां तेषां सुखमिति चेत्‌ तत्राह॥ त्वत्तोऽन्यं मम सुखं नास्ति॥ तथा
मंदमत्यपि प्रार्थये॥ मामेव किमिति॥ निवर्धासीतीचेदत आह॥

नैवोद्विजे पर दुरत्ययवैतरण्यास्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः॥ शो
चे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थमायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान्॥४३॥
प्रायेण देव मुनयः स्वविमुक्तिकामा मौनं चरंति विजने न परार्थनिष्ठाः॥
नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्ष एको नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये॥४४॥
यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखं हि तुच्छं कंडूयनेन करयोरिव दुःखदुःखं॥ तृ
प्यंति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः कंडूतिवन्मनसिजं विषहेत धीरः॥४५॥

शरणं न पश्यामि॥ ननु तेषां स्त्रीसंभोगादिना सुखमेव न च कृपणास्ते तत्राह॥ यदिति॥४५
करयोः कंडूयनेन संघर्षणेन दुःखमनु दुःखं यस्मिन्‌॥ तर्हि दुःखत्वादेव ततो निवि
शंते चेत्तत्राह॥ कृपणाः कामुका बहुदुःखभाजोऽपि गृहमेधिसुखेन तृप्यंति
न परमिति॥ न मन्यंते कंडूतिवत्‌ कामः स्पर्शसुखत्वात्‌॥ ननु केचित्कंडूतिमपि सहंते का
मं चेत्यत आह॥ त्वत्प्रसादात्‌ कश्चिद्धीर एव मनसिजं कामं विषहेत॥ न तु सर्वे॥ अन्यापि कंडूः

भा
सटी
५९

किंचजिह्वा विरमासतीभोग्यमुत्समांयतोमधुरादिरसस्तत्रमांकर्षति ॥ उरेरेनत्वधासंतमेस
दृणवचयत्किं विदाहारमृगं रमतिचपलाटकचत्तः कर्मशान्तिः कर्मेंद्रियाणिलनंतिरोटयंति
नकेवलमहमेकएवेवकष्टादशाभाप ॥ किंतमराजनोप्येवमेवक्लिश्यंति ॥ अतःसुवेंज
नंपालयेतिमावयतएवमिति ॥ ५ ॥ भवंसंसारएववैतरणीयमद्वारनदीतस्यामस्मोन्मेया
निजनमादीनितेभ्योतिभीतंरक्षोंपरेषांचविग्रहेयथायथेवेरंमेनचपसा ॥ एवमहंजनंनपश्य
नं ॥ हेपारवर ॥ तस्याःपारेस्थितनिमग्नकहंतनि ॥ अहोकष्टमिमेवमजुकंप्यायपीदृहि वै

जिहेकतोयुतविकर्षतिमाविरमाशिश्नोमनतस्त्वग्उदरंश्रवणंअन्नतश्चित
घ्राणमतश्चपलदृक्चकमेशान्तिवेराःसपत्न्यइवगेहपतिंलुनंति ॥ ५ ॥
एवंस्वकर्मपतितंभववैतरण्यामन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम् ॥
पश्यज्जनंस्वपरविग्रहवैरमैत्रंहंतेतिपारचरपीपृहिमूढमद्य ॥ ५ ॥ को
न्वत्रतेखिलगुरोभगवन्प्रयासउत्तारणेस्यभवसंभवलोपहेतोः ॥ मूढे
षुवैमहदनुग्रहआर्तबंधोकिंतेननेप्रियजनाननुसेवतांनः ॥ ५२ ॥

नवलीनिमुग्नमायंपालय ॥ ५१ ॥ एकेनमयाकथंसर्वोजनस्तारणीयइतिचेत्तत्राह कोन्वितेअ
त्रसर्वजनानांतारणेप्रयासःनकोपिकुतःअस्यविश्वस्यभवसंभवलोपानां ॥ सृष्टिस्थितिसं
हाराणांहेतोः तवतोपिकिमेतदुष्करमितिभावः ॥ उचितंचैतदित्याह ॥ मूढेष्विति ॥ नोचनदी
याम्रतारयिष्यामि ॥ इमंहृराग्रहमाहृत्याइतिचेत्तत्राह ॥ नवयंप्रियजनानामभक्ताः तानजुसे
वमानानांनोस्माकंतेननउत्तारणेनकिं ॥ ५२ ॥ कोतिप्रयासोसरबालकाहेदेः कोन्वत्रतेखि
लगुरोभगवन्प्रयासः ॥ मद्धारइत्यत्रएवमंत्रमिथ्योनराणामीशोनसत्येमकरोदयनोपमा

रामः
५९

ईश्वरत्वेन च दृष्ट्वा कृतार्थोऽभवदित्याह ॥ एवमनेन प्रकारेण सहस्रमपरिमितानि पादानि वद-
नादीनि तैराढ्यमसमृद्धं मायामयं मायाप्रधानं सत्ताप्रपंचेनोपलक्ष्यते सन्निवेशः पादादिरच-
ना यस्य ॥ तदा च भगवांस्तस्मानुग्रहं कृतवानित्याह ॥ तस्मा इति ॥ ३८ ॥ हयग्रीवमूर्तिं बिभ्रत्त्वं
रजस्तमोरूपौ मधुकैटभाख्यौ हत्वा तस्मै श्रुतिगणान्समर्पितवान् ॥ तत्र हेतुः सत्त्वमिति
पकत्वमेवेत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैर्यदुक्तं पद्यपातेन रक्षणं तन्नहि पद्यवधश्च सत्त्वोपाधि

एवं सहस्रवदनांघ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यं
मायामयं सदुपलक्षितसन्निवेशं दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिंचः ॥ ३८ ॥
तस्मै भवान्हयशिरस्तनुवं च बिभ्रद्वेदद्रुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ ॥
हत्वानयच्छ्रुतिगणांश्च रजस्तमश्च सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनंति ॥ ३९ ॥
इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान्विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान्
धर्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वं ॥ ४० ॥
नैतन्मनस्तव कथासु विकुंठनाथ संप्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रं ।
कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्तं तस्मिन्कथं तव गतिं विमृशामि दीनः

कोनन्तस्तनदूतिनदुपसंहरति ॥ इत्थमिति ॥ ४० ॥ विभावयसि पालयसि हंसि घातयसि ।
कलौ त न करोषि यतस्तदा त्वं छन्नो भवः ॥ यतस्त्रिष्वपि च युगेष्वाविर्भावात् ॥ स एवंभूतः
स्त्रियुग इति प्रसिद्धः ॥ तदेवं भगवतस्तत्त्वं निरूप्य स्वस्य तद्विचारायोग्यतां निवेदयन्ना
छयते ॥ नैतदिति त्रिभिः ॥ ४१ ॥ असाधु बहिर्मुखं तीव्रं दुर्धरं हर्षशोकभयैरेषणात्रये
ण चान्तर्दुःस्थितमपि त्वत्कथासु न संप्रीयते ॥ तस्मिन्नेवंभूते मनसि सति कथं च न तव तनं

भा. स. टी. ७

इदानीं कारणत्वेनादावपि त्वदवस्थानं दर्शयंस्त्वमेवेत्येतत्प्रपंचयति॥ चतुर्भिः॥ यस्त्वमेवाग्रे तस्यैव ते इदं जगद्वपुः स्वरूपं नान्यस्य यतस्त्वमग्रतः॥ तस्य कथंभूतस्य निजया कालशक्त्या संचोदिताः प्रकृतेर्धर्माः सत्वादयो येन॥ स्वरूपत्वे हेतुः अनंतशयनात्॥ शेषपर्यंकात्॥ विरमत्समाधिर्यस्य तस्य तव नाभेः सकाशादेकार्णवोदके महाब्जं लोकपद्ममभूत्॥ कथंभूतं त्वात्मनि त्वय्येव गूढं सत् स्वकणिकातः सत्सा हि वटबीजान्महावटवत्॥३३॥

वी

तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या संचोदितप्रकृतिधर्मिण आत्मगूढं॥ अंभस्यनंतशयनाद्विरमत्समाधेर्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जं॥३३॥ तत्संभवः कविरतोन्यदपश्यमानस्त्वां बीजमात्मनि ततं स्वबहिर्विचिंत्य॥ नाविंददब्दशतमप्सु निमज्जमानो जातेंकुरे कथमु होपलभेत बीजं॥३४॥ सत्वात्मयोनिरतिविस्मित आश्रितोब्जं कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः त्वामात्मनीश भुवि गंधमिवातिसूक्ष्मं भूतेंद्रियाशयमये विततं ददर्श॥३५॥

तदेवं कारणत्वेनानुगतः सन्नप्यंतस्त्वमेव वर्तसे इत्युक्तं॥ एतदेव शुद्धसत्वस्य ब्रह्मणोद्भवेन स्फुटयितुं तस्यात्मनीनमवस्थामाह॥ तस्मिन्नब्जे संभवो यस्य सः कविर्ब्रह्मातः पद्मादन्यदपश्यन् बीजं उपादानकारणभूतं त्वां स्वस्मिन्व्याप्तं संतमपि नाविंदत्॥ युक्तं चैतत् उह अहो अंकुरे जाते सति बीजं न दृश्यते कारणं हि यत्कार्यं पुमात्रामपश्येत्॥ भवतूपासनया तु त्वस्मिन्नेव दृष्टवानित्याह॥३४॥ सत्विति॥ यदाह्यमब्जमाश्रितः सन्॥ तीव्रेण तपसा

तर

नत्वप्येतज्जगदहमेवतर्हिंजगतोवैषम्येणममवैषम्यमपिकिंनस्यादित्यतआह॥त्वं
वेवमेवइदंसदसत॥कार्यकारणात्मकंजगत॥ननुत्वमःइत्यतु॥भवांस्तुततोन्यःप्रा
धेनयोःइद्युगवस्थानात॥यद्यस्मादेव॥अतोयमात्मायोयंपरइतियाबुद्धिःसाह्यपार्था
मायैवकार्यस्यकारणमेददृष्टान्तेनसाधयति॥यद्यतःयस्यजन्मइदंतराणस्यकाराक्षप:
स्मिन्नियतनमवस्थितिश्चतद्देनतदेव॥अहिंधीनेकारणान्तरुःकार्यंतयोर्यथावसुकालस्मा
यंत्र॥अयमर्थःकालग्राहेणनीलत्वासाधारणगुणयोगात्स्पष्टी॥वसुग्राह्येनवसुमात्रे
भनस्त्स्म॥तत्रतयोर्यथाइष्टीमथवीजमात्रत्वं॥तस्यचयथाभनस्सत्मात्रत्वं॥एव

त्वंवाइदंसदसदीशभवांस्ततोन्योमायायदात्मपरबुद्धिरियंह्यपार्था
यद्यस्यजन्मनिधनंस्थितिरीक्षणंचतद्वैतदेववसुकालवदष्टितर्वोः॥२१॥
तस्येदमात्मनिजगद्विलयाम्बुमध्येशेषेत्मनानिजसुखानुभवोनिरीहः
योगेनमीलितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्येस्थितोनतुतमोनगुणांश्चयुंक्षे॥२२॥

सर्वमपिकार्यंकारणात्मकंजगत॥परमकारणात्मकमेवेतितथाचपारमर्षंसूत्रं॥त
दनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिश्रुतिश्चवाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येव
सत्यमिति॥ननुत्वावदंतेहृद्युगवस्थानंदर्शयति॥तस्येति॥२२॥इदंजगदात्मनास्वे
वात्मनिनिजसुखमेवानुभवन्निष्क्रियःसन॥मलयोदकमध्येशयनंकरोषि॥त
हिंकिंजीवस्येवममापितमोहेतिरूपानिद्रास्ति॥नहिनहियोगएवतवबहिरिदंस्वभावसा
ध्यानिद्रोन्तरमात॥योगेनमीलितेदृष्टोयेन॥आत्मनात्मस्वरूपप्रकाशेन॥निपीतानिद्रायेन
यतस्त्वंतुर्येअवस्थात्रयातिरिक्तेस्वरूपेस्थितस्त्वं॥नततमसमग्रवात्मनात्मोपदेनयोजयसि

नचेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतं किंतु स्वार्थमित्याह॥ भो अनंत यदेतन्मत्प्राणरक्षणं॥ मन्ये तदनु यत्तत्स्व मत्पितु
र्वधश्च तदुभयं स्वभृत्य ऋषिवाक्यमृतं विधातुमित्यहं मन्ये कुतः यद्यस्मात्॥ असत्॥ असत्कर्म विधित्सुः
खड्गं प्रगृह्य अवोचत्॥ किं॥ मदपरो मद्व्यतिरिक्तश्चेदीश्वरोस्ति तर्हि त्वामिदानीमवतु॥ तव कं शिरो हरा
मीति पाठांतरेष्वयमेवार्थः यद्यदा अवोचत्॥ तदा मत्प्राणरक्षणमिति वा अन्वयः॥ एतच्च सत्यं विधा
तुं निजभृत्यभाषितमित्यत्रैव बहुधा व्याख्यातं॥ नचेदं पक्षपातेन रक्षणं दैत्यहननं च त्वयि स्वाभाविकं

मत्प्राणरक्षणमनंत पितुर्वधश्च मन्ये स्वभृत्यऋषिवाक्यमृतं विधातुं॥ खड्गं प्रगृह्य यद
वोचदसद्विधित्सुस्त्वामीश्वरो मदपरोवतु कं हरामि॥२९॥ एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य
यत्त्वमाद्यंतयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च॥ सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं नानेव तै
रवसितस्तदनुप्रविष्टः॥३०॥

किंतु मायागुणोपाधिकं॥ सर्वात्मके त्वयि स्वतस्तद्योगा
दित्याह॥ एक इति॥३०॥ एतज्जगत्॥ त्वमेवैकः अमुष्यादावंते च यत्पृथगवस्यसि विरामं करोषि॥ सन्मा
त्रतया कारणत्वेनावधित्वेनावतिष्ठसे इत्यर्थः॥ अतो मध्यतश्च त्वमेव॥ कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राह नि
जमायया गुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वं॥ तैर्गुणैर्देहमूर्तैर्नानेव रक्तकाद्य
हं तेव च अवसितः प्रतीतः॥ तदुक्तं स्कंधोपक्रमे निर्गुणोपि ह्यजोऽव्यक्तो भगवान्प्रकृतेः परः॥ स्व
मायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गत इत्यादिना॥३०॥ ॥

नचत्वयीदमतिविचित्रमित्याह ॥ नैषेति ॥ एतेब्रह्मादयउत्तमाः अयमसुरोनीचइत्येषापरावरमतिः ॥ जंतोः
प्राकृतस्ययथातथाभवतोनैवतस्मात् अत्रहेतुः जगतआत्मनःसुहृदश्च ॥ तर्हिसर्वत्रसमत्वप्रसादप्र
कटत्वंकिंनस्यात् ॥ तत्राह ॥ संसेवयातवप्रसादोभवति ॥ तत्रचसेवानुरूपंतन्नदिच्छानुसारेणधर्मा
दीनामुदयोभवति ॥ एवंसत्यपिवैषम्याभावेदृष्टांतः ॥ सुरतरोर्यथासेवकस्यैवसंकल्पानुसारेणफ
लंददाति ॥ नचविषमस्तद्वत् ॥ नचविषमस्तद्वत् ॥ नपरावरत्वंअत्रकारणमितिशेषः ॥ एतच्चतद्रुम

नैषापरावरमतिर्भवतोननुस्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदोजगतस्तथापि ॥ संसेवयासुरतरो
रिवतेप्रसादः ॥ सेवानुरूपमुदयोनपरावरत्वं ॥ २७ ॥ एवंजनंनिपतितंप्रभवाहिकूपेकामा
भिकाममनुयः ॥ प्रपतन्प्रसंगात् ॥ कृत्वात्मसात्सुरर्षिणाभगवन्गृहीतः ॥ सोहंकथं
नुविसृजेतवभृत्यसेवाम् ॥ २८ ॥ ॥

कृपयामयाआत्मसमिति ॥ तवभृत्यपार्श्वमेवमांनयेत्याशयेनाह ॥ २७ ॥ एवमिति ॥ यथात्वयात्यनुकंपितोस्मि
एवंनारदेनात्मसात्कृत्वा ॥ पूर्वमनुगृहीतः ॥ सोहंकथंनुत्वद्भृत्यसेवांविसृजामि ॥ कथंभूतोनुगृहीतो
स्मि ॥ प्रभवएवाहियुक्तः कूपस्तस्मिन् ॥ कामात्कामितः कामयमानंजनंनिपतितमनुतत्प्रसंगात्प्रपत
न् ॥ योहं ॥ तदेवंत्वद्भृत्यस्यश्रीनारदस्यानुग्रहेणत्वया ॥ अत्यंतमनुकंपितोस्मि ॥ अयमेवचममपरमोनु
ग्रहः नपुनरिदमतितुच्छमत्याणारत्नादि ॥ २८ ॥ ॥

किं च वर्तमानकालेऽपि न भोगादौ सुखमित्याह ॥ कुत्रेति ॥ श्रुतिः श्रवणं तदेव सुखं यासु ताः मृगतृष्णिकावन्मि-
थ्याभूता आशिषः क्व ॥ अशेषाणां रुजां रोगाणां विरोहः ॥ उत्पत्तिस्थानं क्व चेदं कलेवरं एवं चेत्सर्वोऽपि जनः
किं न विरज्यते ॥ तत्राह यदपि ॥ यद्यपि इत्येवं विद्वानेव जनस्तथापि न निर्विद्यते ॥ विरक्तो न भवति कु-
तः कामम् एव अनलं तं मधुतुल्यैः सुखलवैर्दुरापैः शमयन् ॥ कामाग्निशमनव्यग्रस्य न निर्वेदे प्रव-
काशो नास्तीत्यर्थः ॥ यद्वा अचिन्त्यमिदं त्वन्मायाचेष्टितमिति भावः ॥२५॥ तर्हि त्वं कथं निर्विण्णोऽसि अत

कुत्राशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः क्वेदं कलेवरमशेषरुजां विरोहः ॥ निर्विद्यते न तु जनो य-
दपीति विद्वान् कामानलं ॥ मधुलवैः शमयन्दुरापैः ॥२५॥ क्वाहं रजः प्रभव ईश तमोऽधिकेऽस्मि-
ञ्जातः सुरेतरकुले क्व तवानुकम्पा ॥ न ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमाया यन्मेऽर्पितः शिरसि पद्म-
करः प्रसादः ॥२६॥ ॥

ह्रेऽपि मय्यपि महत्तयानुकम्पयैवेत्याशयेनाह ॥ क्वेति ॥ रजःप्रभवो जन्म यस्य सः ॥ सत्त्वमयं तत्र वा कुलवि-
शेषं तत्र तमोऽधिकं यस्मिंस्तस्मिन् सुरारीणां कुले जातोऽहं क्व ॥ क्व च तवानुकम्पा तामेवाह ॥ ब्रह्मादीनां
शिरसि ॥ योऽनेवार्पितः सः पद्मवत्सकलसन्तापहरः प्रसादः प्रसन्नार्थं रूपो मे शिरस्यर्पित इति
यत् ॥ यथानुकम्पयेति ॥२६॥ ॥ ॥ ॥

ननु ममापि मायासंबंधात्कर्तृत्वाद्यविशेषाच्च ततः को विशेषस्तत्राह ॥ सत्त्वमिति ॥ स्वधाम्ना चिच्छक्त्या वि-
र्जिताश्चात्मनो गुणा देहेगुणा येन स त्वं ॥ यतः कालः मायाप्रेरकः अतएव वशीकृता विसृज्यानां का-
र्याणां विसर्गाणां साधनानां च ॥ शक्तिर्यया येन ॥ अतः इत्तदं इव निष्पीड्यमानं मामुपकर्षस्व समीपं नय २
२ ननु लोकपालानां भोगांस्त्वपि इमं वा राज्यमिदं दास्यामि किमिति संसाराद्दिन्नसे तत्राह ॥ दृष्टा इति

सत्त्वं हि नित्यविजितात्मगुणः स्वधाम्ना कालो वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः ॥ चक्रे विसृ-
ष्टमजयेश्वर षोडशारे निष्पीड्यमानमुपकर्ष विभो प्रपन्नं ॥२२॥ दृष्टा मया दिवि विभोऽखिल-
धिष्ण्यपानामायुः ॥ श्रियो विभव इच्छति यान्जनोऽयं ॥ यस्मात्पितुः कुपितहासविजृंभितभ्रू-
विस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥२३॥ यस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोऽज्ञ आयुः श्रि-
यं विभवमैंद्रियमाविरिंच्यात् ॥ नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण कालात्मनोपनय मां नि-
जभृत्यपार्श्वम् ॥२४॥

त्रिभिः श्रियः संपदः विभवः उद्भवः आयुरादयो दृष्टा इति ॥ का कात्रच्छ
त्वमुक्तं ॥ तदेवाह ॥ यस्मात्पितुः कोपहासविकृतभ्रूभंगमात्रेणाविध्वस्ताः स त्वया निरस्तः ॥२३॥ यस्मा-
देवं तस्मात् आशिषः भोगान् ॥ अज्ञः तस्य विपाकं विद्वानहं अदे ॥ ऐंद्रियं इंद्रियैर्भोग्यं ब्रह्मणो भोगानभि-
व्याप्य किमपि नेच्छामि ॥ ते कालात्मना उरुविक्रमेण विलुलितान् ॥ विध्वस्तान् अणिमादीनपि ॥२४॥
॥ रामारामाय ॥ ॥

श्री॰
भा॰ स॰
३८

तदेवं विकृतत्सिं नेत्यविशेदाचिन्केच्छिदूतकोपिदृश्यत एव अस्माद्धांकात्तत्रापितस्मद्रूपेण त्वमेव रक्षक इ
मुररीकृत्य तत्सर्वं त्वमेवेत्याह ॥ यस्मिन्निति ॥ अपरोऽर्वाचीनः पित्रादिः परो ब्रह्मादिर्भावः कर्ता ॥ तत्तत्कारके
षु केषांजित्तत्सर्वं भवत एव स्वरूपं ॥ ननु पृथक् ॥ यस्मिन्नधिकरणे यतो निमित्तात् ॥ यर्हि यस्मिन्नधिकरणा
यतो निमित्तात् ॥ यर्हि यस्मिन् काले येन करणेन येन हेतुकर्त्रा वा सेवादितत्त्वा ॥ यस्य सम्बन्धि यस्मादपादाना
त् ॥ यस्मै संप्रदानाय ॥ यदभीप्सितं तत्कर्म यः कर्त्तेमे वै सप्त विभक्त्यर्थाः ॥ यथा येन प्रकारेणेति क्रिया
विशेषाणां भूतानामवयानामर्थाः ॥ पृथक्स्वभावः सत्वादिप्रकृतिः करोति उत्पादयति विकरोति रूप

यस्मिन्यतो यर्हि येन च यस्य यस्माद्यस्मै यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा ॥ भावः करोति विकरोति पृथक्स्व
भावः ॥ संचोदितस्तदखिलं भवतः स्वरूपं ॥२०॥ माया मनः सृजति कर्ममयं बलीयः ॥ कालेन चोदित
गुणानुमतेन पुंसः ॥ छंदोमयं यदजयार्पितषोडशारं संसारचक्रमज कोऽतितरेत्त्वदन्यः ॥२१॥

न्तरं नयतीति ॥ अतो वस्तुतः कस्याभावात् ॥ संसारितापत्ति ॥ नित्यमुक्तस्त्वमेव ॥ मोक्षशरणागतं रक्षेति प्रार्थय
ते ॥ मायेति द्वाभ्यां ॥ ६ ॥ तदेशस्य पुंसोऽनुमतेन ईक्षणेन गुणेषु परिणामितेषु गुणमनः ॥ प्रधानं लिंगं माया सृजति क
थंभूता काले न चोदितास्तेऽभिव्याप्तुमायस्याः कथंभूतं मनः कर्ममयं कुर्वद्रूपं ॥ बलीयः दुर्जयं छंदो
मयं वेदोक्तकर्मप्रधानं च ॥ अजया अविद्यया जीवस्य विषया तत्त्वेन मार्गे प्रापिताः षोडश अरा विकारा यस्मिन्
यदेवंभूतं संसारचक्रात्मकं मनः तत्कोऽतितरेत् ॥ हे अज त्वदन्यः त्वत्पृथक् क्लिश्यन्तः ॥ त्वामभजन्नित्यर्थः

ननुदासस्य येभीतप्रहृतस्यापि तदंतरायभूतानां पृथ्वीकलानाडः खातोक्तः परिहारः तत्राह ॥ सोहं तदा
ः सत् भीतसिंह तव लीलाकथाश्रनुष्ठानात् दुर्गाणि मद्राङ्कः खान्वंजसा तितर्मितर्शमि नगणपि
ष्यामीत्यर्थः ॥ तत्रहेतुः ॥ गुणैरागादिभिः विशेषेणाप्रमुक्तः सन् ॥ तत्त्वेनः ॥ तेपदयुगमे बालघोषे
षां भक्तानां तानेवहसानानितः तैः संगोयस्य ममेसोहं कथंभूतस्य कथा तत्राह ॥ प्रियस्येत्यादि ॥ उ
तो ज्ञालाः विविंचेतनगीतानन्तं प्रदायप्रहृताः ॥ तथाचाथर्वणी श्रुतिः ॥ देवाह वै प्रजापतिमब्रुव
न् ॥ इत्यादि दासस्य प्रहृतस्य भगवदनुग्रहेणासत्संगः ॥ ततो वीतरागतया भगवद्गुणावर्णितं ॥ तत
श्रन्तदुःखाभिभवः स्यादिति वाक्यार्थः ॥ १८ ॥ तदुःखैस्तस्य सततमतीकारो लोके प्रसिद्ध एव किमदास्या

सोहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह विरिंचगीताः ॥ अंजस्तितर्म्यनुगृणन्गुण
विप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससंगः ॥ १८ ॥ बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह नार्तस्य चागदमु
दन्वति मज्जतो नौः ॥ तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहांजसेष्टस्तावद्विभो तनुभृतां त्वदुपेक्षितानाम् ॥ १९ ॥

दितानाह ॥ बालस्येति ॥ भो नृसिंह तप्तस्य तत्प्रतिविधिः दुःखप्रतीकारः इह लोके योऽजसा इष्टः सत्वयोपेक्षि
तानां तावदेव क्षणमात्रमेव न त्वात्यंतिकः ॥ तदेवाह ॥ बालस्य पितरौ शरणं रक्षका विहतं भवतः ताभ्यां पा
ल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात् ॥ क्वचिदजीर्णादि भूतानामेव तद् यदर्शनाच्च ॥ तथार्तस्य रोगिणः अ
गदमौषधं शरणं ॥ कृतेप्यौषधे मरणदर्शनात् ॥ तथा उदन्वति समुद्रे मज्जतः ॥ पुंसो नौः शरणं तयासह मज्ज
नदर्शनात् ॥ अतस्त्वमेव शरणमित्यर्थः ॥ अथ वेदं काकाक्षिन्यायेन ॥ तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इह तावद्भ्रम्यस्थिरः
सत्वदुपेक्षितानां किमेवं जसा इष्टः ॥ अपितु नष्ट एव ॥ यद्वा यस्तावदिह प्रतिविधिरिष्टः सोऽकिंजसा ॥ तेनांज

श्री·भा·
स·टी·
१२

मदनुग्रहं न भवेदस्तीत्याह ॥ त्रस्तोस्मीति ॥ दुःसहं यदुग्रं संसारचक्रं तत्कदनं दुःखं तस्मादहं त्रस्तोस्मि । न त्वथ
सतां गिरिहितानां मध्ये स्वकर्मभिर्बद्धः सन्नग्रणीतः ॥ निक्षिप्तोस्मि ॥ हे कृपणवत्सल हे उशत्तम कदा नु त्वं
प्रीतः सन् ॥ अपवर्गभूतं शरणं त्वदंघ्रिकमलं प्रति ह्वय से मामाह्वास्यसि ॥ १६ ॥ दासोस्तु तिमत्वीतिरि
ति चेत्तत्र ॥ न हि नानायोनिषु क्लिश्यमानस्य मम दास्यज्ञानाभावात् ॥ तमेव तदुपदेशं प्रार्थयते

त्रस्तोस्म्यहं कृपणवत्सल दुःसहोग्रसंसारचक्रकदनाद्ग्रसतां प्रणीतः ॥ बद्धः स्वकर्मभिरुश
त्तम तेंघ्रिमूलं प्रीतोपवर्गशरणं ह्वयसे कदा नु ॥ १६ ॥ यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसंयोगज
न्मशोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः ॥ दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्धियाहं भूमन्भ्र
मामि वद मे तव दास्ययोगम् ॥ १७ ॥ ॥

१६ ॥ यस्मात्प्रियैः अप्रियैश्च यथाक्रमं वियोगसंयोगाभ्यां जन्म यस्य तेन शोकाग्निना सकलयोनिषु द
ह्यमानोस्मि दुःखं स्वप्रतीकारः ॥ कार्य इति चेन्मोहः ॥ दुःखस्यौषधं प्रतीकारः तदपि दुःखमेव ॥ एवम
पि ॥ अतद्धिया देहाद्यभिमानेन भ्रमामीति ॥ अतः हे भूमन् ॥ विभो मे तव दास्यरूपं योगं निस्तारोपा
यं वद ॥ १७ ॥ ॥ ॥

३२

तस्मादेषांभयपरिहारायमन्युंयच्छउपसंहर॥यदर्थंअयंमन्युः सचासुरः साधुहतोसितेनतोषार्थमयद्दत्तः अतः
परंक्रोधेनकार्याभावान्नियच्छहरीकुरु तत्त्वेनैषांवधेनसाधुः किमोदेत॥नवाद॥दृश्चिककादेःपरोपद्रव
कारिणोनतएववधज्ञानयादृत्यावधेनतसैवतद्दृष्ट्वातमित्तिसाधुरपिमोदेतैव॥नर्हिबहूनांमनुवाद्व
वादमुक्रोधंनन्यज्ञामीतिचेत्तत्राह॥लोकाश्चनिर्वृतिंयताः मामीः संतः प्रतियंतिक्रोधोपसंहारंप्रतीक्षंते
तर्हिजनानांपुनर्भयाभावायमन्युधारयामीतिचेत्तत्राह॥रूपमिति विभयायभयनिहृत्तये॥एतद्रूपसत्वाम्

तयुक्तमन्युमस्त्वस्त्रदृतव्याघमोदेतसाधुरपिवृश्चिकसर्पहत्या॥लोकाश्चनिर्वृतिमिताः प्र
तियंतिसर्वेंरूपंत्वसिंहविभयायजनाः स्मरंति॥१४॥नाहंविभेम्यजितते तिभयानकास्य
जिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात्॥अंत्रस्रजः क्षतजकेसरशंकुकर्णान्निर्ह्रादभीत
दिगिभादरिभिन्नखाग्रात्॥१५॥ ॥

देवभयनिहृत्तेर्नमन्युधारणेनकृत्यमस्तीत्यर्थः॥१४॥ते
वोहंबिभेमितर्हित्यजामीतिचेत्तत्राह॥नाहमिति॥भोअजिततेअस्मादूपात्॥अहंनबिभेमि॥कथंभूता
त्॥अस्यंचजिह्वाचअर्कसदृशनेत्राणिचभ्रुकुटीतोरभसाउग्रादंष्ट्रा॥उग्रादंष्ट्रा॥एतानिअतिभ
यानकानियस्मिन्॥तस्मात्॥अंत्रस्रजः स्रजोयस्मिन्॥तत्॥अंत्रस्रक्॥तस्मात्क्षतजाक्तोकेसराय
स्मिन्॥शंकुवत्स्तब्धौकर्णौयस्मिन्स्तब्धौच॥तस्मात्॥निर्ह्रादेनभीताःदिगिभायस्मात्
अरीणांभिदेतीक्ष्णारिभिन्नाः नखाग्राणियस्मिन्॥एवंभूतादपितेरूपादहंनविभेमि॥१५॥

महोर्मीन्॥ अभिजघ्ने॥ मौर्व्यामारयतीतितिग्मंवेलास्यायसंततस्याध्यायहात्मूर्वानामत्स्यविशेषःतत्स
परत्वात्स्वतंत्रबद्धेत्यर्थः॥ विभावरीसंज्ञामासेदिवान्प्राप्तः॥२७॥ असुराणांलोकंपातालंतस्यपाल
कमुपहसितुंप्रणिपत्य॥२८॥ यद्यस्माद्राजसूयेनभवानयजत॥२९॥ उपशमंयुद्धादिकौतुका

सवर्षपूगानुदधौमहाबलश्चरन्महोर्मीञ्छ्वसनेरितान्मुहुः॥ मौर्व्याभिजघ्नेगदयाविभा
वरीमासेदिवांस्तातपुरींप्रचेतसः॥२७॥ तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकंयादोगणानामृष
भंप्रचेतसं॥ स्मयन्प्रलब्धुंप्रणिपत्यनीचवज्जगादमेदेह्यधिराजसंयुगम्॥२८॥ त्वंलोकपालो
धिपतिर्बृहच्छ्रवावीर्यापहोदुर्मदवीरमानिनां॥ विजित्यलोकेखिलदैत्यदानवान्यद्राजसू
येनपुरायजत्प्रभो॥२९॥ सएवमुत्सिक्तमदेनविद्विषादृढंप्रलब्धोभगवानपांपतिः रोषंस
मुत्थंशमयन्स्वयाधियाव्यवोचदंगोपशमंगतावयं॥३०॥ पश्यामिनान्यंपुरुषात्पुरात
नाद्यःसंयुगेत्वांरणमार्गकोविदं॥ आराधयिष्यत्यसुरर्षभेहितंमनस्विनोयंगृणते
भवादृशाः॥३१॥ तंवीरमारादभिपद्यविस्मयःशयिष्यसेवीरशयेश्वभिर्वृतः॥ यस्त्वद्वि
धानामसतांप्रशांतयेरूपाणिधत्तेसदनुग्रहेच्छया॥३२॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेतृतीयस्कंधेहिरण्याक्षदिग्विजयेसप्तदशोध्यायः॥१७॥॥

दृश्यत्वं॥३०॥ युद्धमार्गनिपुणंत्वांयस्तोषयिष्यति॥ इहिगच्छशरणंतंस्तुवंति॥३१॥ आराच्छीघ्रंवि
स्मयःनष्टगर्वः वीरशयेरणांगणे रूपाणिवराहादीनवतारान्॥३२॥ इतिश्रीभागवतभावार्थ
दीपिकायांतृतीयेसप्तदशोध्यायः॥१७॥

एवमपोर्मेधेयः स्वदेहात्प्रथममजायत ॥ तं पश्याद्धिरण्यकशिपुं विदुः सा दितिः प्रथमं पयमसूयत तं हिरण्या
क्षं पश्याद्विदुः तयोर्नाम महत्तत्वादिति स्पर्धः ॥ अयं भावः ॥ यदा हिरण्यगर्भोऽथानसमये योनिषु बीजं विसर्ज्य हीयते ॥ द्वि
धा विभक्तमादिपश्चाज्ज्ञानेन प्रविशति ॥ तदा पयमो भवतः ॥ तयोश्च पितरः प्रवेशक्रमो विपर्ययेण
रतः प्रसूतिः ॥ यदा विशेषो हि द्वियाम तं बीजं पूर्वं पर्यविद्वरत ॥ द्वौ तदा भवतो गर्भो सूतिर्वैपरीत्येन यथा
दितिपिंडसिद्धिस्मरणात ॥ अतः स्वदेहात्पूर्वं यो जातस्तस्य हिरण्यकशिपुरिति ॥ दितेः प्रथमप्रसूत

प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीद्यः प्राक्स्वदेहाद्यमयोरजायत ॥ तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजा यं
तं हिरण्याक्षमसूत साग्रतः ॥ १८ ॥ चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोर्भ्यां ब्रह्मवरेण च ॥ वशे सपालाँल्लो
कांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः ॥ १९ ॥ हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीतिकृदन्वहं ॥ गदापाणिर्दिवं
यातो युयुत्सुर्मृगयन्रणं ॥ २० ॥ तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्काञ्चननूपुरं ॥ वैजयन्त्या स्रजा जुष्ट
मंसन्यस्तमहागदं ॥ २१ ॥ मनोवीर्यवरोत्सिक्तमसृण्यमकुतोभयं ॥ भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्य
त्रस्ता इवाहयः ॥ २२ ॥ स वै तिरोहितान्दृष्ट्वा महसा स्वेन दैत्यराट् ॥ सेन्द्रान्देवगणान्क्षीबानपश्य
न्व्यनदद्भृशं ॥ २३ ॥ ततो निवृत्तः क्रीडिष्यन्गम्भीरं भीमनिःस्वनं ॥ विजगाहे महासत्त्वो वार्धिं म
त्त इव द्विपः ॥ २४ ॥ तस्मिन्प्रविष्टे वरुणस्य सैनिका यादोगणाः सन्नधियः ससाध्वसाः ॥ अह
न्यमाना अपि तस्य वर्चसा प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः ॥ २५ ॥ ॥

स हिरण्याक्ष इति ॥ नामकृत्
नेवाक्तिरिति ॥ १८ ॥ दोर्भ्यां शुद्धतः ब्रह्मवरेण अकुतोमृत्युः ॥ १९ ॥ रणं युद्धं ॥ २० ॥ मनसा शौर्येण बलेन वरेण
च उत्सिक्तं गर्वितं ॥ असृण्यमनिरंकुशं ॥ निलिल्यिरे लीना बभूवुः ॥ २२ ॥ स्वेन महसा तेजसा तिरोहिता
न् ॥ २३ ॥ दृष्ट्वा सात्त्वतीवासमनान ॥ क्षीबानिति पाठे पौरुषहीनान् ॥ २४ ॥ सत्त्वावसत्त्वा धीर्येषां वर्चसा
तेजसा प्रधर्षिताभिभूताः सन्तः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

भा
टी
५४

सृगालानामुलूकानां च टंकारैः ध्वनिभिः सह ||९|| ग्रामसिंहाः श्वानः ||१०|| कर्कशैस्तीक्ष्णैः हे क्षत्तः ख-
र्कारो गर्दभनादस्तेन रभसः संभ्रमो येषां वरूथशः संघशः ||११|| रासभत्रस्ता रासभैस्त्रस्ताः ||१२|| सर्वे-
तः कोष्ठं स्तनं येषां ता गावोऽत्रसन् || असृग्दोहा असृग्वर्षा देवलिंगानि व्यरुदन् प्रतिमानामश्रुपात आसीदित्यर्थः
१३|| पुण्यतमान् गुरुबुधादीन् भगणान् || बहूनि नक्षत्राणि च अन्ये क्रूरग्रहा मंगलादयः || अतिचेरुः

अंतर्ग्रामेषु मुखतो वमंत्यो वह्निमुल्बणं || सृगालोलूकटंकारैः प्रणेदुरशिवां शिवाः ||
संगीतवद्रोदनवदुन्नमय्य शिरोधरां || व्यमुंचन्विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः ||१०||
खराश्च कर्कशैः क्षत्तः खुरैर्घ्नंतो धरातलं || खार्कार रभसा मत्ताः पर्यधावन्वरूथशः ||११||
रुदंतो रासभत्रस्ता नीडादुदपतन्खगाः || घोषेऽरण्ये च पशवः शकृन्मूत्रमकुर्वत ||१२||
गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूयवर्षिणः || व्यरुदन्देवलिंगानि द्रुमाः पेतुर्विनानिलं ||१३||
ग्रहान्पुण्यतमानन्ये भगणांश्चापि दीपिताः || अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुश्च परस्परं ||१४||
दृष्ट्वान्यांश्च महोत्पातानतत्तत्वविदः प्रजाः || ब्रह्मपुत्रानृते भीता मेनिरे विश्वसंप्लवं ||१५||
तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ || ववृधातेऽश्मसारेण कायेनाद्रिपती इव ||१६||
दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभिर्निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदंगदाभुजौ || गां कंपयंतौ चरणैः पदे पदे
कट्या सकांच्यार्कमतीत्य तस्थतुः ||१७||

अतिक्रम्य जग्मुः वक्रगत्या प्रत्याहत्य युयुधुश्च ||१४|| ब्र-
ह्मपुत्रानृते विना तेषां स्वरूपाद्यज्ञानात् || अव्यज्यमानमात्मपौरुषं सर्वसिद्धं स्वपौरुषं ययोः १६
निरुद्धा व्याप्ताः काष्ठा दिशो याभ्यां || स्फुरंत्यंगदानि येषु ते भुजा ययोः || अंगदेति चाबंतत्वमा-
र्षं || शोभना कांची यस्यां तया कट्या ||१७||

ततः सम्मद्दर्शे जनस्तयोर्लोकभयंकरं ॥ हिरण्याक्षप्रभावस्य वर्ण्यते द्विजपेद्वतः ॥ ५ ॥ हेमं विद्यास्यतीति
ब्रह्मवचनान्तं तं वंशं कयात्मका ॥ ५ ॥ भर्तुरादेशात् ॥ लोकस्य पालास्त्री पुत्रैर्निगृह्य राकेंद्र यियक्षत इति
वा कस्मादपत्यापरिशंकिनी देवोपद्रवं शंकमाना ॥ २ ॥ तमतत्र तत्र दानि पेतुः ॥ उरुभयावहाः ॥ ३ ॥ अचलैः
सहिता भुवः प्रदेशाः केतवश्चोदयं वक्रा इति शेषः ॥ ४ ॥ फूत्कारानिति तीव्रवायुशब्दाननुकरणोनग
पतीन् ॥ महावृक्षान् ॥ वात्या एव आनीकं यस्य रजएव ध्वजो यस्य ॥ उद्धैर्हसद्भिरिव तडितो येषु तेषां अंभो

मैत्रेय उवाच ॥ निशम्यात्मभुवा गीतं कारणं शंकयोज्झिताः ॥ ततः सर्वे न्यवर्तन्त त्रिदिवाय दि
वौकसः ॥ १ ॥ दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशंकिनी ॥ पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ
॥ २ ॥ उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः ॥ दिवि भुव्यन्तरिक्षे च लोकस्योरुभयावहाः ॥ ३ ॥
सहाचला भुवश्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः ॥ सोल्काश्चाशनयः पेतुः केतवश्चार्तिहेतवः ॥ ४ ॥
ववौ वायुः सुदुःस्पर्शः फूत्कारानीरयन्मुहुः ॥ उन्मूलयन्नगपतीन्वात्यानीको रजोध्वजः ॥ ५ ॥
उद्धसत्तडिदम्भोदघटया नष्टभागणे ॥ व्योम्नि प्रविष्टतमसा न स्म व्यादृश्यते पदं ॥ ६ ॥ चुक्रो
श विमना वार्धिरुदूर्मिः क्षुभितोदरः ॥ सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुष्कपंकजाः ॥ ७ ॥ मु
हुः परिधयोऽभवन्सराह्वोः शशिसूर्ययोः ॥ निर्घाता रथनिर्ह्रादा विवरेभ्यः प्रजज्ञिरे ॥ ८ ॥

दानां घटया समूहेन ॥ नष्टो भागणः सूर्यादिप्रभासमूहो यस्मिन् ॥ पदं स्थानं न व्यादृश्यत ॥ ६
उद्धूर्मिर्नाद यपत ॥ ६ ॥ वार्धिः समुद्रः विमना इव ॥ उद्गता ऊर्मयो यस्मात् ॥ क्षुभिता उदरस्था मकरा
दयो यस्मिन् ॥ उदपानैर्वापीकूपादिभिः सहिताः शुष्काणि पंकजानि यासां ॥ ७ ॥ परिधयः परिवे
षाः सराह्वोः राहुग्रस्तयोः ॥ निर्घाताः निरभ्रगर्जितानि ॥ रथनिर्ह्रादः न स्याध्वनयः विवरेभ्यो गिरि

भा
टी
५२

पद्मामपि उपारते योगनिद्रां गते सति द्वारि विशंती पुरापवारिता क्रुद्धया रमया एतद्घटनाद्यो
विहारिणी शुक्ते न मत्सै ॥ च निर्दिष्टमस्त प्रत्येष्यतं प्रत्येष्यथः ॥ निकाशं समीपं ॥३४॥ दुस्तराद्ब्राह्मणशापाद्
विलोकतः पतंतौ वितिशोभौ ॥ हरिलोकत एव हतश्रियावभूतामिति वा आगतस्मयो नष्टगर्वौ च ॥३६॥
विकुंठस्य धिषणात् स्थानात् ॥ पुत्रका हे देवाः ॥३७॥ काश्यपं तेजो वीर्यं प्राप्तौ सहैव गर्भं प्रविष्टौ यतो

एतत्पुरैव निर्दिष्टं रमया क्रुद्धया यदा ॥ पुरापवारिता द्वारि विशंती मय्युपारते ॥३३॥
मयि संरंभयोगेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनं ॥ प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः ॥३४॥
द्वास्थावादिश्य भगवान् विमानश्रेणिभूषणं ॥ सर्वातिशयया लक्ष्म्या जुष्टं स्वं धिष्ण्यमाविशत्
तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्धरिलोकतः ॥ हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ ॥३६॥
तदा विकुंठधिषणात्तयोर्निपतमानयोः ॥ हाहाकारो महानासीद्विमानाग्र्येषु पुत्रकाः ॥३७॥
तावेव ह्यधुना प्राप्तौ पार्षदप्रवरौ हरेः ॥ दितेर्जठरनिर्विष्टं काश्यपं तेज उल्बणं ॥३८॥ तयो
रसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः ॥ आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति ॥३९॥ वि
श्वस्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो योगेश्वरैरपि दुरत्यययोगमायः ॥ क्षेमं विधास्यति स नो
भगवांस्त्र्यधीशस्तत्रास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थः ॥४०॥ इति भागवते तृतीये षोडशः ॥१६॥

३८॥ तयोर्वस्तेजः आक्षिप्तं तिरस्कृतं तेन न वा अत्र प्रतिविधिः शक्यः ॥ यतः एतर्हि इदानीं भगवानेव तद्देवं
विधातुमिच्छति ॥३९॥ तथापि को नु उपायो विचार्यतामिति चेत्तत्राह ॥ विश्वस्येति ॥ त्रयाणां गुणाना
मीशः स एव तस्तोत्कर्षं कालेन ते मंविधास्यति अस्मदीयविमर्शेन विमर्शेन ॥४०॥ इति श्रीभागवतभावा
र्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

स्कं

यंवास्येदंरंविधास्यतिभवान॥इत्येतत्प्रथिकांजीविकांवातत्सर्वमनुमन्यामहे॥येवयंतिरपरापावे
नैकिल्बिषेणयावेनाशुत्वद्दियोनितवंतः॥४९॥मत्काचितत्वाक्षायस्यपश्चात्कंनापराधइत्याश्वास
यन्नाह॥एतौसद्यएवासुरयोनिंप्राप्यभूयोप्याशुमत्समीपमागमिष्यतः॥संरंभेणक्रोधावेशेनसम
तः संपूर्णः योगः समाधिः॥एकाग्रतातेनाप्युचढोदृढीकृतौयोगोयाभ्यां॥इत्यंविशापोवः शापः पुष्कल
तः शापः तदिति समयेवनिर्मितं मत्यैवतज्जानीत॥४६॥नेत्रोत्सवजनकंविकुंठं हरिम्॥तन्निवास
चवैकुंठलोकंसर्वप्रकाशंप्रकाशंतत्तथनयेक्षंसत्वमयविग्रहमत्वात॥४४॥अथतमाभाषवत्ताप्य॥४४॥म

यंवातनयोर्दममथीशाभवान्यियतेवृत्तिंतवातदनुमन्यामहेइतिनिर्व्यलीकं॥असारवायद्वि
नोद्विपतासदंशेयेनागमोवयमनुत्वद्दिकिल्बिषेण॥२८॥श्रीभगवानुवाच॥एतौसुरेतर
गतिंप्रतिपद्यसद्यः संरंभसंभृतसमाध्यनुबद्धयोगौ॥भूयः सकाशमुपयास्यतआशुयोवः
शापोमयैवनिर्मितस्तदवैतविप्राः॥२॥ब्रह्मोवाच॥अथतेमुनयोदृष्ट्वानयनानंदभाजनं॥वैकुंठंतद
धिष्ठानंविकुंठंचस्वयंप्रभं॥४०॥भगवंतंपरिक्रम्यप्रणिपत्यानुमान्यच॥प्रतिजग्मुःप्रमुदिताः शं
संतोवैष्णवींश्रियं॥४२॥भगवाननुगावाहयातंमाभैष्टमस्तुशं॥ब्रह्मतेजः समर्थोपिहंतुंनेच्छे
मेवतुमतंसंमतं॥इदमत्रतत्वंपश्यामिसनकादीनांक्रोधोनसंभवतिनचभगवन्मात्रं मतंतुमे॥२
दयोर्ब्रह्मण्यापातिकूल्यंनचभगवतः स्वभक्तोपेक्षा॥नचवैकुंठगतानांपुनर्जन्म॥तथापिभगवतः सि
सृक्षादिवक्तदाविघ्नसुत्तासमजनि॥तदास्येषांमत्सबलत्वात्स्वपार्षदादीनांतत्सबलवेपिप्रति
पत्स्यानुपपत्तेरेताविवब्रह्मणानिवारणेप्रवर्तनेनघवक्रोधमुद्दीप्यतद्व्याजेनप्रतिपत्तौविधायपु
दकौतुकंसंपादनीयमितिभगवतैवंव्यवसितं॥अतः सर्वंसंगच्छते॥तदिदमुक्तंशापोमयैवनिर्मि
तइति॥माभैष्टमिति॥अस्तुशमिति॥इत्येतेनेच्छेमतंतुमेइत्यादिच॥४०॥ ॥

भा
टी
५२

त्रिषुयुगेष्वाविर्भवतीतित्रियुगः यद्वा श्रीशीलगुणान्तानित्रियुगाः षड्गुणाः भगवद्वक्षद्वयाचार्याः तेसंत्यस्मेतित्रियु
गः हेत्रियुग ॥ धर्मस्यरूपस्यतवत्रिभिः पद्भिः स्वैरसाधारणैस्तपःशौचदयाभिः ॥ सत्यस्यधर्मविलक्षेपिकला
वत्तुवत्तंमानत्वात ॥ त्रिभिरिदंचराचरंपालितंकिंकृत्वानोस्माकंवरदयासत्वेन ॥ तत्रवातन्वासत्वमूर्त्या
तदभिघातितेषांपादानामभिघातकंरजस्तमश्चनिरस्य किमर्थंद्विजानांदेवतानांचअर्थायनूनंतम्
नतयद्वाद्विजोयद्गूपंतिरस्येति ॥ अस्माकंतन्निवर्तयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ आत्मगोप्यमन्वयेवरक्षणीयं ॥ द्विजोत्तमा
नांकुलंयदिहरसूनृतेनमोमानवरक्षिनासत्त ॥ नयद्दीप्रयोगः वृषः श्रेष्ठः हेदेवपंथावेदमार्गोनक्ष्यतिना

धर्मस्यतेभगवतस्त्रियुगत्रिभिःस्वैःपद्भिश्चराचरमिदंद्विजदेवतार्थं ॥ नूनंभृ
तंतदभिघातिरजस्तमश्चसत्वेननोवरदयातनुवानिरस्य ॥ २२ ॥ नत्वंद्विजोत्त
मकुलंयदिहात्मगोपंगोप्तावृषःस्वर्हणेनससूनृतेन ॥ तर्ह्येवनंक्ष्यतिशिवस्त
वदेवपंथालोकोग्रहीष्यदृषभस्यहितत्प्रमाणं ॥ २३ ॥ तत्तेनभीष्टमिवसत्वनि
धेर्विधित्सोःक्षेमंजनायनिजशक्तिभिरुद्धृतारेः ॥ नैतावतात्र्यधिपतेर्बतविश्व
भर्तुस्तेजःक्षतंत्ववनतस्यसतेविनोदः ॥ २४ ॥ ॥

शेयास्यति ॥ ऋषभस्यश्रेष्ठस्यहियस्मात् ॥ तदनंहणमसूनृतंचाग्रहीष्यत् ॥ तदुक्तंगीतासु ॥ यद्यदा
चरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्ततेइति ॥ २३ ॥ नक्ष्यतीतिचेन्नत्वाकु
नहेदमार्गनाशनमिवेतिलोकोक्तिः ॥ तथाचोक्तं ॥ यदायदाहिधर्मस्येतिसत्वनिधित्वाज्जनायहेम
विधानमिच्छोः अतएवनिजशक्तिभिर्दानादिभिरुद्धृतादिनयधर्मप्रतिपदस्य ॥ अतस्तवब्रह्मकुलेवन
तिरुक्तैव नतुमहत्तोमेपूर्वनतिस्तेजोहानिकरीतत्राहुः ॥ एतावतात्र्यधिपतेर्ब्राह्मणप्रयोजनेनावन
तस्यनमनेनतवनतस्यवतेजःप्रभावःनक्षतंक्षीणं ॥ यतःसनमनादिस्तेविनोदः ब्राह्मणपरिसंस्था

विजयंदेव ५२

यंवैविभूतिः लक्ष्मीः अनुवेलमवसरेऽवसरे उपयाति सेवते ।। धृतः पादरेणुर्यस्याः धन्यैः सुकृतिभिरर्पितं ।
यदंघ्रौ तुलस्या नवं दाम माला तद्धाम स्थानं यस्य तस्य मधुव्रतपतेः ।। भ्रमरमुख्यस्य लोकं स्थानं मंघ्रिकाम
मानापि कामयाना इव ।। २१ ।। विविक्तरुचिभिर्विशुद्धैः परिचरणैः अनुवर्तमानां सेवमानामपि ध्यानान्याद्रि
यत नातिवाढ्रितवान् ।। स एवं भूतत्वं स्वयं भाव ।। स्वयं नामाति लंपटतया लक्ष्मीस्त्वां सेवते कथं ।। एवं
द्विसामेने अहिंसायाहीमधवतः चवलस्य सत्त्वचिगता यानलस्यासपरिवातो निष्फलः सन्नूरमते
अतो साधिलावण्यमत्यधिकं स्यात् ।। ततो हंवत सिध्यितापि योगिजनादिबहुसेवकसंग्रहं मे गोकुला

यं वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैरर्थार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः ।। धन्यार्पि
तांघ्रितुलसीनवदामधाम्नो लोकं मधुव्रतपतेरिव कामयाना ।। २१ ।। यस्तां विवि
क्तचरितैरनुवर्तमानां नात्याद्रियत्परमभागवतप्रसंगः ।। स त्वं द्विजानुपथपु
ण्यरजःपुनीतः श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनस्त्वम् ।। २२ ।।

यि तत्तस्या सहसा पत्न्येनापि वरणो सेविष्यामीति ।। तदेवमन्यो तत्केनानुवर्तमानामपि तां त्वं नातीवा
द्रियसे यतः परमभागवतेष्वेव प्रकृष्टसंगवान् ।। स एव परमसौभाग्यनिधिस्त्वमतो ब्राह्मणप्रसादा
त् ।। मां श्रीर्न विजहातीत्यलभ्यभावत्वेन निर्देशो न समंजस इति ।। किंच स्वत एव त्वं भगभाजनः ।। भजनी
यानां गुणानामाश्रयः परमशुद्धमूर्तिस्त्वं ।। द्विजानामनुपथं पथि लग्नं यत्पुण्यरजः ।। तया श्रीवत्सलक्ष्म
च ।। किं पुनीतः पवित्रीकृतः किमगाः प्राप्तवानतो उपमेयगाः प्रापः भूषणत्वेन स्वीकृतवानसि ।। अतो यत्सेवया
वरणापयपवित्ररेणुमित्यादिवचनं लोकसंग्रहमात्रमितरर्थः ।। धर्ममूर्तैस्तनवेदस्य चितमेवेमाहुः

भा
टी
४९

यद्यपि सकलभाग्यपि न पार्थनीयास्त्याह ॥ ताभिरप्यिभिरलेलवास्तभिः तत्क्षाभिः न च तत्रभजन न
सवेपं संशोकनीयमित्याह भगवद्भक्तिव्यतिरेकेण फलं न रहितं विनाभजनतं स्वपरस्यापि स्व
मेवविधनं गुहाशयत्वादेहेतकीभक्तिं नानन ॥४९॥ अतः कोनाम पुराकथानां शर्वेहतानां मध्ये

तस्मिन्नसनेसकलाशिषांप्रभौ किं दुर्लभं ताभिरलेलवास्तभिः ॥ अनन्यभक्त्याभजतां गुहाशयः
स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः परः ॥४८॥ को नाम लोके पुरुषार्थसारवित्पुराकथानां भगवत्कथा
सुधां ॥ आपीय कर्णाञ्जलिभिर्भवापहामहो विरज्येत विना नरेतरम् ॥४९॥ इति श्रीभागवते वि
दुरमैत्रेयसंवादे वराहप्रादुर्भावे त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ शुक उ० ॥ निशम्य कौषारवि
णोपवर्णितां हरेः कथां कारणसूकरात्मनः ॥ पुनः स पप्रच्छ तमुद्यताञ्जलिर्न चातितृप्तो
विदुरो धृतव्रतः ॥ १ ॥ विदुर उवाच ॥ तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ हरिणा यज्ञमूर्तिना ॥ आदिदै
त्यो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुम ॥ २ ॥ तस्य चोद्धरतः क्षौणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ॥ दै
त्यराजस्य च ब्रह्मन्कस्माद्धेतोरभून्मृधः ॥ ३ ॥

कथंचिदापीय विरज्येत ॥ विरमेत् नरे
तरं पशुं विना ॥४९॥ ॥ इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां तृतीयस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३
चतुर्दशे निदानं तद्दैत्ययोः कथ्यते ॥ संध्यायां कश्यपाद्गर्भसंभवः कामतो दितेः ॥ १ ॥
तेनैव येन भूमिरुद्धृता ॥ अनुशुश्रुम ॥ तस्माद्धेतोः मृधः युद्धं ॥ ३ ॥

५१

इदं च तव यानिद्दक्षरं कृतमित्याहुः कुरुति॥ हे प्रभो न च न या कृतं भुवउद्द्विवर्हणशुद्दर्शनं॥ न वरत्नं कं
अदृष्टपीतसहस्रपेन॥ अथ च सर्वेदिनयोः॥ नवि पुनरुरसौ विस्मयो न भवति॥ यतो विश्वे सर्वे विस्मयावसि
न॥ कृतो यो भवान्॥ अति विस्मयमत्यद्भुतमिदं विश्वक्रियाविशेषणं वा सहजे सहवान्॥ ४४॥ विस्मयं
दर्शयंतः प्रार्थयंतो विधुन्वते निद्राभ्यां॥ सटानां शिखाभिरग्रैरुद्धूताः उद्घलिताः ये शिवाग्रेषु विंदवः
तैः सिंचमाना वयं पवित्रीकृताः॥ ४३॥ न च कर्मणां पारं यत् पश्यते अवलोकयति तस्मात् नमिक्षतीमर्थः

कं अदृष्टपीतान्यतमस्तव प्रभो रसांगतायाभुवउद्द्विवर्हणं॥ न विस्मयो सो त्वयि विश्वविस्मये
यो माययेदं ससृजे इति विस्मयं॥ ४४॥ विधुन्वता वेदमयं निजं वपुर्जनस्तपः सत्यनिवासिनो
वयं॥ सटाशिखोद्धूतशिवांबुविंदुभिर्विमृज्यमाना भृशमीश पाविताः॥ ४५॥ स वै वत भ्रष्ट
मतिस्तवैष ते यः कर्मणां पारमपारकर्मणः॥ यद्योगमाया गुणयोगमोहितं विश्वं सम
स्तं भगवन् विधेहि शं॥ ४६॥ मेघे॥ इत्थं उपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः॥ सलिले स
खुराक्रांत उपाधत्तावितावनिं॥ ४७॥ स इत्थं भगवानुर्वीं विष्वक्सेनः प्रजापतिः॥ रसाया ली
ले यो नाम स्वस्य यो हरिः॥ ४८॥ य एवमेतां हरिमेधसो हरेः कथां सुभद्रां कथनीयमा
यिनः॥ शृण्वीत भक्त्या श्रवयेत वोशतीं जनार्दनोस्याशु हृदि प्रसीदति॥ ४९॥

यस्तु तव योगमाया यया योगगुणैः सह योगमाया यया योगगुणैः सह योगस्तेन मोहितं॥ अतो विश्वस्य
मंगलं विधेहि॥ यथा त्वामुवितिमानेन यत् किंत्वावाभजतेन तथा उगदत्तार्णत्यर्थः॥ ४६॥ उपस्थीयमा
मानः स्तूयमानः सखुराक्रांतं यनि॥ जले पि धारणया तया थानं स्थापयति॥ अविता रक्षकः॥ ४७॥
कथनीयां विमायावंति चरित्रं यस्य॥ श्रवयेत् इति कृत्स्नमायेउशतीं कमनीयां हृदि प्रसी
दति स मनसि संतच्यतीमत्यर्थः॥ ४८॥

एवमासितिद्वाभ्यां ॥ कार्यस्त्वमनंतरितचित्तभिर्बहुभावणावर्ण्यते ॥ इनोतिपीड्यन्तिविक्रमश्रोर्थमा
विभ्रांश्चरंभोकदली ॥ ४ ॥ श्यामाशुक्लोसर्वतोप्यनन्तकसम्यक्करोत ॥ ९ ॥ भर्त्तरिश्रामबहुमानानां स्त्रीणामा
विघातेवाप्नोति ॥ यज्ञयाप्यवहर्वेण ॥ नजायायायादिजायानंयदसौजायतेपुनरितिश्रुतेः ११ नो
स्त्रीकंपितानोस्मान ॥ श्रद्धेनस्थकाथकृ ॥ अयंभावः ॥ अयोदशाभ्नामप्पस्माकं त्वयिभावसाम्ये

दितिरुवाच ॥ एवमांनस्कृतेविद्धन्काममग्रानुयायासनः ॥ इनोतिदीनांविक्रमस्वंश्चमिवम
नेगज्ञः ॥ ९ ॥ नद्भवान्दशमानानांपासपत्नीनांसस्वद्धिभिः ॥ प्रजावतीनांभद्रंतेमद्यापुंक्ताम
नुग्रहं ॥ १० ॥ भर्त्तर्यामोह्नमानानांलोकानाविशाप्नेयशः ॥ पतिर्भवद्विधोयासांप्रजयानन्तुजा
यते ॥ ११ ॥ पुरापितानोभगवान्दक्षोद्दुहितृवत्सलः ॥ कंवृणीतवरंवत्साइत्यपृच्छतनःपृ
थक् ॥ १२ ॥ सविदित्वात्मजानांनोभावंसंतानभावनः ॥ त्रयोदशाददत्तासांयास्तेशीलमनु
व्रताः ॥ १३ ॥ अथमेकुरुकल्याणकामंकंजविलोचन ॥ आर्त्तोपसर्पणंभूमन्नमोघंहिमहीय
सि ॥ १४ ॥ इतितांवीरमारीचःकृपणांबहुभाषिणीं ॥ प्रत्याहानुनयन्वाचावृष्णहद्यानंगकश्म
लां ॥ १५ ॥ एषतेहंविधास्यामिप्रियंभीरुयदिच्छसि ॥ तस्याःकामंनकःकुर्यात्सिद्धिस्त्रैवर्गिकी
यतः ॥ १६ ॥ सर्वाश्रमानुपादायस्वाश्रमेणकलत्रवान् ॥ व्यसनार्णवमत्येतिजलयानैर्यथा

वैषम्यावस्यामनुचिन्तमिति ॥ १४ ॥ मोहंनभवतिमहीयसिवाहशेमहत्तमे ॥ १५ णांवम् ॥ १७
ग्रहहानंगेनकश्मलेमोहोयस्याःसासंध्याकालवेचनायभार्याप्रशंसा ॥ एषइतिपंचभिः ॥ १९
यतःयस्याःसकाशात् ॥ १६ ॥ सर्वाश्रमानुपादायेतितानप्यन्यादिदानेनकृच्छ्रनस्तारयन् ॥ स्व

साधु त्वे देवः यद्यस्मात्त्वं हरेरेवतारकथां पृच्छसीति मृत्योः पाशं विशातयति विमोचयतीति त-
था॥४॥ तदेव दर्शयति॥ ययेति॥ उत्तानपादः पुत्रो ध्रुवः मुनिना नारदेन॥ अर्भकः पंचव-
र्षः ... भिर्विमानमानीतं॥ तदा स देहं ... स्यादिति मत्वा मत्वावास-
... देहं न तत्याज॥ किं तर्हि मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दत्वा विमानमारुह्य विस्मयदमारूढः वसतिहि
परीत्य ... द्विजैः ... हिरण्मयमिति॥५॥ तयोः स-

मैत्रेय उवाच॥ साधु वीर त्वया पृष्टमवतारकथां हरेः॥ यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविशात-
नीं॥४॥ ययोत्तानपदः पुत्रो मुनिना गीतयार्भकः॥ मृत्योः कृत्वैव मूर्ध्न्यंघ्रिमारुरोह हरेः पदं
॥५॥ अथात्राप्यितिहासोयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा॥ ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छतां॥६॥ दि-
तिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मारीचं कश्यपं पतिं॥ अपत्यकामा चकमे संध्यायां हृच्छयार्दिता॥७॥ इ-
ष्ट्वाग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिं॥ निम्लोचत्यर्क आसीनमग्न्यागारे समाहितम॥८॥

यामेहैतं वक्ष्यमितिहासं प्रस्तौति॥ अथेति॥ अनुपृच्छतां देवानां ब्रह्मणा वर्णित इतिहासो मया श्रुत-
द॥ देवस्य प्रस्तावाय प्रथमं हिरण्याक्षहिरण्यकशिपूत्पत्तिप्रसंगमाह॥ दितिरित्यादिना याव-
दध्यायपरिसमाप्ति॥ मरीचेः पुत्रं॥ हृच्छयः कामः तेनार्दिता॥ अतः संध्यायामेव कामितवती॥७॥
तदपत्य ... समाहितं॥ अग्निर्जिह्वा यस्य॥ यजुषां यज्ञानां पतिं पुरुषं प्रीणयित्वा ...
... भाषिणीमिति वक्ष्यति॥८॥ ॥

छंदांसि गायत्र्यादीनि ।। यत्तां गम्भजलछंद पाय तुवादेन भगवदवयवत्वेनाभिधीयते ।। बर्हिः प्राहेदीर्घ
भावस्यार्थः ।। दृशि चक्षुषि चाज्यं होमद्रव्यादिकमं चतुर्दश ।।३४।। स्रुक्तुंडइति तुंडे स्रुगासीत् स्रुवो नासिकयोः
इडाभक्षणपात्रं चमसाः ग्रहाश्च सोमपात्राणि ।। प्राशित्रं ब्रह्मभागपात्रं ग्रसने नेति ग्रसनेन भ
क्षणं तदेवाग्निहोत्रं चर्वणं भक्षणं ।।३५।। दीक्षादीत्यादीक्षाणि यथेष्टिः अनुजन्म अवतारेवारम्भाभिव्यक्तिः ।। उपसद
इष्टित्रयरूपाः शिरोधरं ग्रीवा प्रायणीयादीष्टीनेन ऐष्टिः ।। उदयनीया समाप्तेष्टिः ।। तथ प्रवर्ग्य
प्रवर्ग्यो महावीरः अस्मत्सदा सर्वैकियतेन सभ्योहोमरहितोऽग्निः ।। आवसथ्यं औपासनाग्निः

छंदांसि यस्य त्वचि बर्हिरोमस्वाज्यं दृशि त्वंघ्रिषु चातुर्होत्रम् ।। स्रुक्तुंड आसीत्स्रुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरं
ध्रे ।। प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम् ।।३६।। दीक्षानुजन्मोपसदः
शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः ।। जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चि
तयोऽसवो हि ते ।।३७।। सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव धातवः ।। स
त्राणि सर्वाणि शरीरसंधिस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबंधनः ।।३८।।

नयोर्हृदैकेन नव कतनूपस्य
ग्रीवेशिरः ।। चितयः इष्टकाचयनानि पंचप्रसवः प्राणाः ।।३७।। प्रातःसवनादीन्यवस्थितिः ।। आस
नेखात्यादयवस्थाः ।। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामश्च इति स
मसंस्थाविभेदाः ।। तमांसादि सप्त धातवः ।। सत्राणि द्वादशाहादीनि बहुयागसंघातरूपाणि
असोमाः यज्ञाः सोमाः क्रतवः तद्रूपस्त्वं ।। इष्टिर्यजनं तत्र ज्ञानं तेन देवबंधनं यस्य सः ।। इष्टयो
ऽसावेव यदि करंकीर्तयंतः प्रणमंति ।। ३८ ।। ।।

नमो नमस्त इति ॥ अखिलमंत्रादिरूपाय क्रियात्मने सामान्यापाररूपाय ॥ किंच वैराग्ययुक्तकर्माभ्या
सेन शुद्धिः ततो भक्तिः ततः आत्मजयः चित्तस्थैर्यं तेनानुभावितं साक्षात्कृतं यज्ज्ञानं तस्मै ॥ एवंभू
तज्ञानप्रदाय गुरवे च ॥३९॥ हे भूधर सभूधरा सपर्वता भूः वनान्निःसरतो गजेंद्रस्य दंताद्रं तेन
दंष्ट्राग्रे ॥ त्वया धृता भूः विराजत इत्यर्थः ॥ भूमंडलेन तव रूपं विराजत इत्यर्थः ॥ त्रयीति ॥ अथ त्रयीमयं ते रदे

नमो नमस्तेऽखिलमंत्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने ॥ वैराग्यभक्त्या
त्मजयानुभावितज्ञानाय विद्यागुरवे नमो नमः ॥३९॥ दंष्ट्राग्रकोट्या भग
वंस्त्वया धृता विराजते भूधर भूः सभूधरा ॥ यथा वनान्निःसरतो दता धृ
ता मतंगजेंद्रस्य सपत्रपद्मिनी ॥४०॥ त्रयीमयं रूपमिदं च सौकरं भूमंड
लेनाथ दता धृतेन ते ॥ चकास्ति शृंगोढघनेन भूयसा कुलाचलेंद्रस्य य
थैव विभ्रमः ॥४१॥ संस्थापयैनां जगतां सतस्थुषां लोकाय पत्नीमसि मा
तरं पिता ॥ विधेम चास्यै नमसा सह त्वया यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ॥४२॥

यं दंष्ट्रं तेन दंष्ट्राग्रेण धृतेन भूमंडलेन च कास्ति शोभते ॥ शृंगेण उढो धृतो घनो येन तस्य कुलाचलेंद्रस्य भूयसा इति महा
ता ॥ विभ्रमो विलासः ॥४१॥ लोकाय आवस्थानाय एतेषां पत्नीं जगतां मातरं ॥ यतस्त्वं पितासि ॥ एवंभू
ता ॥ तत्र स्थिताः संतः त्वया पित्रा सह ॥ अस्यै मात्रे नमसा विधेम नमनं करवाम ॥ नमस्का
रेण परिचरेमेति वा ॥ स्वतेजः धारणशक्तिं याज्ञिकाः मंथनतोऽग्निमरणाविवाधत्त इति हि

उद्वृतः तिमिङ्गिलः पुच्छेन ॥ खचरं आकाशचारी कठोरः कठिनः सटाः स्कंधवालान् ॥ खरशृंगतीक्ष्ण
शृंगो मत्स्यः सा नक्र ॥ यस्य खुरैः राहतानि ग्रस्तानि येन ॥ सितदंष्ट्रः अतिशुक्लदंष्ट्रः ॥ ईक्षा नि
रीक्षणमेवालोको यस्य तदा प्रकाशेन तरा भावान् ॥ बभासे शोभते ॥ महीध्रः पृथिव्याः उद्धर्ता ॥ २० ॥
क्रोडापदेशः वराहरूपमास्थाय मध्वरांगोपि यज्ञविग्रहो घ्राणेन विनिघ्नन् ॥ रुषाण्णः क्रोधान्वितः विप्रान्
उदीक्ष्य पुच्छेन जलमाविशत ॥ २१ ॥ तदा नीलं नभ समुद्रं ध्वनि [illegible] समुद्र उदन्वान् समुद्रः ॥ आर्त
इव स्तनयन् शब्दं कुर्वन् ॥ भो यज्ञेश्वर मां पाहि ॥ मामव रक्षेव ब्रुवाणः ॥ आर्तेन साक्ष्यमाह ॥ उ

उत्क्षिप्तवालः खचरः कठोरः सटा विधुन्वन् खररोमशत्वक् ॥ खुराहताभ्रः सितदंष्ट्र ईक्षा
ज्योतिर्बभासे भगवान्महीध्रः ॥ २० ॥ घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन्क्रोडापदेशः स्वयमध्व
रांगः ॥ करालदंष्ट्रोऽप्यकरालदृग्भ्यामुद्वीक्ष्य विप्रान्गृणतोऽविशत्कं ॥ २१ ॥ स वज्रकूटांगनिपा
तवेगविशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान् ॥ उत्सृष्टदीर्घोर्मिभुजैरिवार्तश्चुक्रोश यज्ञेश्वर पा
हि मेति ॥ २२ ॥ खुरैः क्षुरप्रैर्दरयंस्तदाप उत्पारपारं त्रिपरू रसायां ॥ ददर्श गां तत्र सुषुप्सु
रग्रे यां जीवधानीं स्वयमभ्यधत्त ॥ २३ ॥

स्वदंष्ट्राग्रेण [illegible] दीर्घा [illegible] विधि
घः प्राणं ते वेदवः वज्रकूटो वज्रमयः पर्वतः तद्वदंगं यस्य भगवतः तस्य निपातवेगेन विशीर्णा कु
क्षिर्यस्य ॥ २२ ॥ तदा रसायां रसातले गां पृथ्वीं ददर्श कः त्रिपरूः त्रीणि पर्वाणि सवनात्मकानि यस्य वो
गीयस्य यज्ञमूर्तिर्विलोक्य ॥ किं कुर्वन् ॥ खुरैः क्षुरप्रायैः दरयन् तदा आपः तत्स्पृष्टाः अयः पाटयन् ॥ कथं उत्पा
रपारं [illegible] पारं यथा भवति तथा विदारयन् ॥ कथं भूतां गां अग्रे
प्रलयसमये ॥ तत्र तां सुषुप्सुः शिशयिषुः सन् ॥ जीवधानीं [illegible] सर्वजीवाधारभूतां यां स्व

रसायाः सकाशादुत्थितः सन् ॥ रुरुचे ॥ सम्यगरोचत शोभत ॥ तत्रापि ॥ प्रेमसिंधावद्भुतसमाग कृते ॥ ध्यानेपतितश्चेत् ॥ तस्य सहस्राक्षो विक्रमोयस्मात् ॥ दैत्यं सुनाभचक्रेण हत्वा संदीपितस्त्रै ग्रामस्वर्भस्य ॥ यद्यमस्यविद्यमाने ॥ किमित्यपरिभवं सहस्वेति ॥ सुनाभेन संदीपितस्त्रीग्रमन्युः सभगवांस्त्विंद्रोगजेलीलयाजघान ॥ ३१ ॥ गजेंद्रोनगातीक्रीडयाविद्रावयन् ॥ गैरिकयायथा ग्र

स्वदंष्ट्रयोद्धृत्यमहींनिमग्नां सउत्थितः संरुरुचेरसायाः ॥ तत्रापिदैत्यं गदयापतंतं सुनाभसंदीपिततीव्रमन्युः ॥ ३२ ॥ जघानरुंधानमसह्यविक्रमं सलीलयेभंमृगराडिवांभसि ॥ तद्रक्तपंकांकितगंडतुंडोयथागजेंद्रोजगतींविभिंदन् ॥ ३३ ॥ तमालनीलंसितदंतकोट्याक्ष्मामुत्क्षिपंतंगजलीलयांग ॥ प्रज्ञायबद्धांजलयोनुवाकैर्विरिंचिमुख्याउपतस्थुरीशं ॥ ३३ ॥ ऋषयऊचुः ॥ जितंजितंतेजितयज्ञभावनत्रयींतनुंस्वांपरिधुन्वतेनमः ॥ यद्रोमगर्तेषुनिलिल्युरध्वरास्तस्मैनमःकारणसूकरायते ॥ ३४ ॥

हृणांडरक्तेनांकोभवति ॥ तथातस्यक्रमेणपंकः तेनांकितौगंडौतुंडंचयस्यसतथा वान्नैतिसूर्वैणोवात्वयः ॥ ३२ ॥ प्रज्ञायबद्धांजलयोनुवाकोवैदिकंसूक्तंतेनस्तुवंतोवाकौलकृत्तुः ॥ ३३ ॥ भो अजित ते तव या जितंजितमितिसंभ्रमेवीप्सायतेभोअनेग्राक्रियतेरतितथा ॥ त्रयीवेदत्रयीनिलिल्युःलीन भवाः ॥ कारणंपृथिव्युद्धारणंतेनसूकराय ॥ यज्ञात्मकतांप्रपंचयंतःस्तुवंति ॥ रूपमित्यादिवत्नर्भिः

अपविन्निः ह्निनारदस्तेन ग्रातेतिशोभः ॥ सनकाद्यो न कुर्वंति ॥ वयंकिमितिकरिष्यामहस्मेवंभूतो गतो
मंत्ररोधेभ्यः ॥ १ ॥ गांपाप्समपाधिपालयेसमर्थः शुहृद्वंद्वरवि ॥ १२ ॥ प्रजापालकस्तेन हृष्टोभविष्यति ॥ १३ ॥
यत्नलिनः यत्नमतिः अपगतोर्थो यस्मात्केवलं प्रमादेवेसमर्थः ॥ यद्यस्मादात्मैवस्वयेनाहृतं ॥
तस्मिन्नष्टेस्वार्थसेवासिद्धिः सर्वात्मनाच्युतस्य ॥ १४ ॥ वर्त्तेयवर्त्तिष्ये अमीवसूदनपावना

पन्नावमात्मजैर्वीरकार्यो यत्पचिन्तिर्गुरौ ॥ शांताम्ममनैश्वेतसादरंगतमस्सरैः ॥ १६ ॥ स
न्नमस्सामयज्ञानिसहस्त्रात्मानोगुरौ ॥ उत्पाद्य ज्ञानधर्मेणगोपुत्रैः पुरुषपुत्र ॥ १७ ॥
परंपुरुषं पुराणं महद्रूपास्मज्ञरत्नपान्नप ॥ भगवांस्तेप्रजाभर्त्ता हृषीकेशोनुग्रहीष्यति ॥ १८ ॥
येषानन्त्रष्टोभगवान्पत्तलिंगोजनार्दनं ॥ तेषाम्श्रमोसपायोयपदामानाहतः स्वयं ॥ १९ ॥
मत्रह ॥ आदेशोहं भगवतोवर्त्तेयामीवसूदन ॥ स्थानेविहावजानीहि प्रजानांममचप्रभो ॥ २० ॥
ध ॥ यदोकः सर्वसत्वानांमहीमग्नामहांमसि ॥ अस्याउद्धरणेयत्नोदेवदेव्याविधीयतां ॥ २१ ॥
मैत्रेयउ ॥ परमेष्टीचपामध्येतथासन्नामवेत्तगां ॥ कथमेनांसमुन्नेष्यइतिदध्योधियाचिरं ॥
२२ ॥ सृजतोमेक्षितिर्वार्भिः प्लाव्यमानारसांगता ॥ अथात्रकिमनुष्टेयमस्माभिः सर्गयोजितैः ॥
२३ ॥ यस्याहंहृदयादासंसईशोविदधातमे ॥ इत्यभिध्यायतोनासाविवरात्सहसानघ ॥ व
राहतोकोनिरगादंगुष्टपरिमाणतः ॥ २४ ॥

शान ॥ अनुजानीहि अन्नस्थानममितिअनुज्ञातांदे
दि ॥ १४ ॥ महीचेत ॥ अतआह ॥ यदोकःस्थानंसामहीहेदेव अस्यादेव्याः ॥ १५ ॥ एवंपानेहृतेपि
पुनरकं ॥ इयंवोद्भूतानामपांमध्येसन्नामवसन्नां निमग्नांसमुन्नेष्ये ॥ उद्धरिष्यामि ॥ १६ ॥ चिंतामे
वाह ॥ सृजतः वार्भिरद्भिः ॥ रसां रसातलमीश्वरेणासर्गेनियुक्तैः ॥ १७ ॥ मेत्रउष्टेयं ॥ सएवविद
धातु ॥ संपादयतु ॥ वराहतोकः ॥ सूक्ष्मोवराहः ॥ १८ ॥

कर्तिपंकम
ग्गसिंधुसुती
र्थकीर्तिरधो
दाजः १

भा
स्की
५९

खस्थः आकाशे स्थितः सन् ॥१९॥ चित्रधा अनेकधा ॥२०॥ पूर्वमंगुष्ठाग्रप्रमाणो दृष्टः गंडशिला
स्थूलपाषाणः तत्समः ॥२२॥ यज्ञो विस्तः ॥ निजरूपतिरोधानेन मे मनः खेदयन् ॥ इति मीमांसमान
समतः ॥ जगर्जे अगर्जत् गिरीन्द्रतुल्यः ॥२३॥ गर्जनप्रयोजनमाह ॥ ब्रह्माणमिति ॥२४॥ घर्घरितं
तज्ज्ञात्वा करणाध्वनिं अनिश्चयेन यः स्वखेदः तं क्षपयितुं शीलं तमपयिसनाशकं ॥ ते इति पुनरु

तस्याभिपश्यतः खस्थः क्षणेन किल भारत ॥ गजमात्रः प्रववृधे तदद्भुतमभून्महत् ॥१९॥
मरीचिप्रमुखैर्विप्रैः कुमारैर्मनुना सह ॥ दृष्ट्वा तत्सौकरं रूपं तर्कयामास चित्रधा ॥२०॥
किमेतत्सौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितं ॥ अहो बताश्चर्यमिदं नासाया मे विनिःसृतं ॥२१॥
दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद्गंडशिलासमः ॥ अपि स्विद्भगवानेष यज्ञो मे खेदयन्मनः ॥२२॥
इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह सूनुभिः ॥ भगवान्यज्ञपुरुषो जगर्जागेन्द्रसन्निभः ॥२३॥
ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्तांश्च द्विजोत्तमान् ॥ स्वगर्जितेन ककुभः प्रतिस्वनयता विभुः ॥२४॥
निशम्य ते घुर्घुरितं स्वखेदक्षयिष्णु मायामयसूकरस्य ॥ जनस्तपःसत्यनिवासिनस्ते त्रिभिः पवित्रैर्मुनयोऽगृणन्स्म ॥२५॥
तेषां सतां वेदवितानमूर्तिर्ब्रह्मावधार्यात्मगुणानुवादं ॥ विनद्य भूयो विबुधोदयाय गजेन्द्रलीलो जलमाविवेश ॥२६॥

लिः प्रसिद्धिख्यापनार्थी
त्रिभिः पवित्रैः ऋग्यजुःसाममन्त्रैरस्तुवन् ॥२५॥ वेदैर्वितानं यस्य तन्मूर्तिर्यस्य सः ॥ अत एवात्मा
नो गुणाननुवदंतीति तथा ॥ तत्तेषां ब्रह्म उक्तवावितं वेदमवधार्य ज्ञात्वा ॥ कथंभूतं सत्त्वा
विवेशोत्सुकपेत्या घामाहृदाभ्याम् ॥२६॥

५९

ऋषीणां मित्रावरुणा ॥ ४८ ॥ युक्तकृतस्य यतो चित्तं कर्षतः प्रतपवकस्यवस्तृणः इदं हि यामृतमिमा
मर्यो ल्कर्षा कायमथाप्यभिचक्षते ॥ ४९ ॥ यासीत्साम महिष्यासीत् ॥ प्रजा वभूविरे हहिं यामाः ५४

ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतं ॥ ज्ञात्वा तद्धृदये भूयश्चिंतयामास कौरव ॥ ४९ ॥
अहो अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा ॥ न ह्येधंते प्रजा नूनं दैवमत्र विघातकं ॥ ५० ॥
एवं युक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ॥ कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत्कायमभिचक्षते ॥ ५१ ॥
ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥ यस्तु तत्र पुमान्सोभून्मनुः स्वायंभुवः स्वराट् ॥
॥ ५२ ॥ स्त्री यासीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ॥ तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधांबभूविरे
॥ ५३ ॥ स चापि शतरूपायां पंचापत्यान्यजीजनत् ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत
॥ ५४ ॥ आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ॥ आकूतिं रुचये प्रादात्कर्दमाय तु मध्यमां ॥ ५५ ॥
दक्षायादात्प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत् ॥ इति श्रीतृतीयस्कंधे द्वादशः ॥ १२ ॥ शुक ॥ निशम्य
वाचं वदतो मुनेः पुण्यतमां नृप ॥ भूयः पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेवकथादृतः ॥ १ ॥ विदुर उ०
स वै स्वायंभुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्वयंभुवः ॥ प्रतिलभ्य प्रियां पत्नीं किं चकार ततो मुने ॥ २

तदेवाह स चापीति ॥ ५५ ॥ यतः यासां संसेसतिभिः ॥ ५५ ॥ इति तृतीये द्वादशः ॥ १ ॥ त्रयोदशे मिस्त्वा
यामनो राकसिकास्ततो ॥ धरामुद्धरन्ने सूकर तान्कोजहे मायाजदेनम् ॥ १ ॥ स्वायंभुवः पुत्रं तदेहांपा

भा
टी
५५

विष्वक्सेनो हरिर्देवाश्रयो यस्य ॥२॥ अत तस्य चरितं श्रोतुमिच्छामि ॥ स्थविरेष्वस्मोपसिल्लसत्पुंसो
ऽत्र तस्मै यमेवार्थः ईरितः स्तुतः न तु येषां हृदयेषु स्थितो योगो भागवतानां गुणानुश्रवणं ॥४॥ सद
स्वर्णी यं श्रीहरिः सत्यसंवरणाद्य पथीयते तत्पालि श्री हरेः भीत्वा यस्तो व्रजलोमप्रसारयती
नथ्यः तमप्यवद् । अप्यभाषत । प्रणीयमानः तेन प्रवर्त्यमानः ॥५॥ त्वमेवैकः पिता सर्वेषां

चरितं तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम ॥ ब्रूहि मे श्रद्दधानाय विष्वक्सेनाश्रयो ह्यसौ ॥२
ऽत्र तस्य पुंसां स्थविरस्य मस्तनं जन सा तत्त्वेऽभिरीरितो यथाः ॥ तन्नहन्यमाणानुश्रवणं श्रुङ्केद
पादारविन्दं हृदयेषु येषां ॥ मुकुं ॥ इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं सहस्रशीर्षस्य चरणोपधा
नं ॥ प्रहृष्टरोमा भगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्ट ॥५॥ मैत्रेय ॥ यदा स्व भाषं
यासाकं जातः सार्धं भुवो मनुः ॥ प्राञ्जलिः प्रणतः प्रेष्ठं देवदार्भमभाषत ॥६॥ त्वमेकः सर्व
भूतानां जन्मकृद्वृत्तिदः पिता ॥ अथापि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवेत् ॥७॥ तदिह ये
ह्रिन मस्त्वंकं न स्वीयाप्नात्मवार्तिकः ॥ यत्कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद्धृतिः ॥८॥ ब्रह्मो
प्रीतस्त्वभ्यमहं तात स्वस्ति स्तात् द्विती यदि ॥ यन्निर्व्यलीकेन हृदा मे आत्मना पित
मृ ॥९॥

यतो जन्मकृद्वृत्तिदः पोषकश्च त्वमेव ॥ अतस्तव यद्यप्यस्मापेक्षा नास्ति ॥ अथाप्यस्माकं ते—
शुश्रूषा केन कर्मणा भवेत् न हि ये हीनस्तरेणान्वयः ॥७॥ हे ईड्य आत्मशक्तिभ्रमलक्केशकर्म
स्तमध्ये केन कर्मणा भवेत् न हि ये हि ॥ इदं कर्तव्यमिति कथय यत्कृत्वा यस्मिन्कृते सति ॥ विष
कारितः ॥८॥ वां पृथुवाभ्यां स्वस्ति भद्रं स्तात् ॥ भूयात् नयत तो मां शाधि प्रभुशिक्षितयेति आत्मना स्वय

श्री

प्राच्यतो मुखैः स्थापत्यं विश्वकर्मशास्त्रं ।।३८।। कर्मतंत्रक्रममाह ।। षोडश्यु[illegible]विति । पुरीषी चयनं अग्नि
ष्टुत् ।। अग्निष्टोमः ।।४०।। विद्येति । यो वेदेयत्तसेस्वरस्नानादिः परमामतेति स्मृतेः ।। दानमिति । दया । भ
साभयप्रदानमकुलानोहेति षोडशमीमिति वचनात् ।। एवं च ।। तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते
कृता इति प्रथमस्कन्धोक्तेरविरोधः ।।४१।। सावित्रं ब्रह्मचर्यं उपनयनादारभ्य गायत्रीमधीयानस्य
त्रिरात्रं प्राजापत्यं व्रतमाचरतः संवत्सरं ब्राह्मं वेदग्रहणान्तं बृहन्नैष्ठिकं ।। वार्ता । अनिषिद्धकृष्यादि
वृत्तिः संचयो याजनादिवृत्तिः शालीनमयाचितवृत्तिः शिलोञ्छनं पतितकणवृत्तिः ।। एकवच

आयुर्वेदं धनुर्वेदं गांधर्वं वेदमात्मनः ।। स्थापत्यं चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ।।३८
इतिहासपुराणानि पंचमं वेदमीश्वरः ।। सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ।।३९
षोडश्युक्थौ पूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ ।। आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवं ।।४०
विद्या दानं तपः सत्यं धर्मस्येति पदानि च ।। आश्रमांश्च यथासंख्यमसृजत्सह वृत्तिभिः ।।४१
सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं चाथ बृहत्तथा ।। वार्ता संचय शालीन शिलोञ्छ इति वै गृहे ।।४२
वैखानसा वालखिल्यौडुम्बराः फेनपा वने ।। न्यासे कुटीचकः पूर्वं बहूदो हंसनिष्क्रियौ ।।४३

नमार्थं पश्येतागरहेहनयइति ।। यदा शिलोञ्छ इति द्वे द्वे के समसी ।। एवं वृत्तिभेदे सति गृहे नाः
तभवंतीत्यर्थः ।।४२।। वने स्थिताश्चत्वारः न च वैखानसा अकृष्टपच्यवृत्तयः वालखिल्याः नवे
लब्धे पूर्वसंचितान्नत्यागिनः ।। औडुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति ।। तत आहृतैः
फलादिभिर्जीवंतः ।। फेनपाः स्वयं पतितैः फलादिभिर्जीवंतः ।। कुटीचकाः स्वाश्रमकर्मप्रधानाः
बहूदः कर्मोपसर्जनी ज्ञानप्रधानः ।। हंसो ज्ञानाभ्यासनिष्ठः । निष्क्रियः प्राप्ततत्त्वः एतेषां
वै यथोत्तरं श्रैष्ठ्यः मावादीनां क्रमेणोत्पत्तिमाह ।।४४।।

भा
टी
४४

आन्वीक्षिकीति ॥ आन्वीक्षिक्याद्या मोक्षधर्मकामार्थविद्याः ॥ भूर्भुवः स्वरिति व्यस्तास्तिस्रः समस्ता च
तुर्थी ॥ यथाहाश्वलायनः एवं व्याहृतयः प्रोक्ता व्यस्ताः समस्ता इति ॥ यद्वा महः इति चतुर्थी ॥ तथा च
श्रुतिः भूर्भुवः स्वरिति वा ॥ एतास्तिस्रो व्याहृतयः ॥ तासामु ह स्मैतां चतुर्थीं माहाचमस्यः प्रवेदयते मह
इतीति दह्रतः हृदयाकाशात् ॥ ४४ ॥ स्नुतः स्नायुतः अनुष्टुबुत्पन्ना वा नीति प्रकृतेः ॥ ४५ ॥ महाक
ल्पे ब्रह्मा याज्ञवल्क्यरूपो भवदिति ... देवे दर्शयन् ॥ वर्णानामुत्पत्तिमाह ॥ स्पर्श इति सार्धेन ॥ स्प
र्शाः कादिवर्गपंचके स्वरः अकारादिः ॥ ४६ ॥ ऊष्माणं शषसह चतुष्कं ॥ अन्तस्था यरलवाः सप्त

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दंडनीतिस्तथैव च ॥ एवं व्याहृतयश्चासन्प्रणवो ह्यस्य दह्रतः
४४ ॥ तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ॥ त्रिष्टुम्मांसात्स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः
प्रजापतेः ॥ ४५ ॥ मज्जायाः पंक्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् ॥ स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो दे
ह उदाहृतः ॥ ४६ ॥ ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुरन्तस्था बलमात्मनः ॥ स्वराः सप्त विहारेण भव
न्ति स्म प्रजापतेः ॥ ४७ ॥ शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य व्यक्ताव्यक्तात्मनः परः ॥ ब्रह्मावभाति वित
तो नानाशक्त्युपबृंहितः ॥ ४८ ॥ ततोऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो दधे ॥ ४९ ॥

स्वराः षड्जादयः विहारेण क्रीडया ॥ ४७ ॥ अत एव शब्दब्रह्मत्वात् ॥ ब्रह्मणः परमेश्वरस्येति संप्रका
शनेत्याह ॥ व्यक्ता वैखरी ॥ अव्यक्तः प्रणवः तदात्मनस्तस्य ब्रह्मणः परः परमेश्वर आभातिकी
दृशः ब्रह्मस्वरूपविशिष्टः तथा व्यक्तात्मनो ब्रह्मरूपो विततो वभाति ॥ व्यक्तात्मनो नानाशक्त्युपबृं
हितत्वं दृष्टान्तरूपो वभाति ॥ यद्वा एवं विसृष्टाः सतीनीहारं तमोऽभवत् ॥ ततोऽपरामनिबद्धकामा
सक्तां तनुं याह्यब्रह्मा तत्र स्त्रस्य सदा सैव ॥ तत्रैव तनुग्रहणे कारणमाह ॥ ४९ ॥

ह

५५

सत्वं बलमाहकृतिं नीललोहितनामस्वभावः तीव्रमानेन ॥ १५ ॥ रुद्राणां यूथानि दृष्ट्वा ॥ १६ ॥ सृष्टा सृजति ॥

स्मादिष्टः सद्रुद्रगणान् भगवान्नीललोहितः ॥ सत्वाहकृतिस्वभावेन ससर्जात्मसमाः प्रजाः ॥ १७ ॥
रुद्राणां रुद्रसृष्टानां समंताद् ग्रसतां जगत् ॥ निशम्यासंख्यशो यूथान् प्रजापतिरशंकत ॥ १८ ॥
अलं प्रजाभिः सृष्टाभिरीदृशीभिः सुरोत्तम ॥ मया सह दहंतीभिर्दिशश्चक्षुर्भिरुल्बणैः ॥ १९ ॥
तप आतिष्ठ भद्रं ते सर्वभूतसुखावहं ॥ तपसैव यथापूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवान् ॥ २० ॥ त
पसैव परं ज्योतिर्भगवंतमधोक्षजं ॥ सर्वभूतगुहावासमंजसा विंदते पुमान् ॥ २१ ॥ मैत्रेय उ॰
एवमात्मभुवादिष्टः परिक्रम्य गिरांपतिं ॥ बाढमित्यमुमामंत्र्य विवेश तपसे वनं ॥ २२ ॥
अथाभिध्यायतः सर्गं दश पुत्राः प्रजज्ञिरे ॥ भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसंतानहेतवः ॥ २३ ॥
मरीचिरत्र्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः ॥ २४ ॥
उत्संगान्नारदो जज्ञे दक्षोंगुष्ठात् स्वयंभुवः ॥ प्राणाद्वसिष्ठः संजातो भृगुस्त्वचि करात्क्रतुः ॥ २५ ॥
पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयोरृषिः ॥ अंगिरा मुखतोक्ष्णोत्रिर्मरीचिर्मनसोभव
त् ॥ २६ ॥ धर्मः स्तनाद्दक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयं ॥ अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयंकरः ॥
२७ ॥ हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् ॥ आस्याद्वाक् सिंधवो मेढ्रान्निर्ऋतिः पायोरघा
श्रयः ॥ छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः ॥ मनसो देहतश्चेदं जज्ञे विश्वकृतो जगत् ॥ २८

अधरदच्छदात् ॥ अधरोष्ठात् ॥ २९ ॥ देहांतरेण कृते सर्गं वक्ति ॥ न देहत्यागे कारणमाह वाचमित्या

भा
रदी
४२

वा तैरे स्त्र कृतं तेषां गच्छे कामं ॥ १ ॥ ते जीयमाना मतितेन नसिनो नमपि स्मृ लोकं समकीर्तिदं न भवति ॥ येषां तेजी
य स्माह तं ॥ १ ॥ तन्वं तन्तु ॥ १ ॥ कथं त्वत्वा मोक्षमभिध्यायतः स एव ब्रह्मणः चतुः संख्या ग्रस्तान्व खात् स
म वेतान्स्त्र स्मगतान् ॥ १ ॥ चातुर्होत्रं होत्रादीनां च तन्त्राणां कर्म ॥ कर्मतत्त्वं यज्ञविस्तारः ॥ उपवेदैर्यो वेदम्

वा चं रहितं तं रेन तीसवयं भूर्ह वतीमनः ॥ अकामां च कमेत्ततः सकाम इतितः स्मृतं ॥ १८ ॥
तमधर्मं कृतमति विलोकयित रेस्वता ॥ मरीचिश्च ख्यातृतनयो विसंभात्मबोधयन ॥ १९
नैतत्स्वं वेदन्तं तवयेन करिष्यति वापरे ॥ यत्वं तु हितं रेगच्छेर निरस्यांगतेमयुः ॥ २० ॥ ते
नोय सामपियेतन्न स स्लोकं नगहृतो ॥ यहृतमनुतिष्ठन्वै लोकः तेमायकल्पते ॥ २१ ॥
नसे नमो भगवते परं देवेन रोचिषा ॥ प्रणम्य ध्यायं नयामास सधमैपावमर्हति ॥ २२ ॥ स्व
स्यं गत्वतः पुत्रान्स्तोत्र ह्या प्रजापतीन ॥ प्रजापतिपतिस्त्वं नमामनक्षी टितस्तदा ॥ २३ ॥
तां दृष्टिपोजगत् वीरं तं नी हा देव हिं तस्तमः ॥ कदाचिद्ध्यायतः स्रष्टुर्वेदा आसंश्चतुर्मुखात्
कथं स्रक्ष्याम्यहं लोकान्समवेतान्यथा पुरा ॥ चातुर्होत्रं कर्मतंत्रमुपवेदनयैः सह ॥ २४
धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ॥ विदुर ॥ स वै विश्वसृजामीशो वेदादीन्मुखतोऽसृज
त् ॥ यद्यद्येनासृजद्देवस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ मैत्रेय उ ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभि
र्मुखैः ॥ शास्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ॥ २५ ॥ सह ॥ आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं वेदमात्मनः

व ॥ २६ ॥ स्थापत्यं चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः ॥ सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥ २७ ॥ षोडश्युक्थौ पूर्ववक्त्रात्पुरीष्यग्निष्टुतावथ ॥ आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवम् ॥ २८ ॥ विद्या दानं तपः सत्यं धर्मस्येति पदानि च ॥ आश्रमांश्च यथासंख्यमसृजत्सह वृत्तिभिः ॥ २९

विकारैः षोडशभिर्युक्तैः अष्टप्रकृतिसंयुक्तैः सहितः तदारब्धत्वार्थः ॥ अयमंडकोशो यत्र प्रविष्टः ॥ परमा-
णुवल्लक्ष्यतेऽस्त्वन्तरेणान्वयः कीदृशः अंतः पंचाशत्कोटियोजनविस्तृतः बहिश्च विशेषादिभिः पृथिव्या-
दिभिः सप्तभिरावृतः ॥ कीदृशैः अंडकोशः प्रमाणाद्दशगुणमुत्तरोत्तराधिकं येषु तैः ॥ न केवलमय-
मेक एव अपि तु ॥ अन्येऽपि लक्ष्यंते ॥ सर्वेषां कारणानां कारणं धाम स्वरूपं ॥४२॥ इति श्रीभागवते तृतीये
एकादशः ॥११॥ द्वादशेऽत्र क्रमप्राप्तादिमनः सर्गसमृद्ध्यनात् ॥ कायद्वैधेन यौनस्य मनुसर्गोऽनुवर्ण्यते ॥ अथ
इति ॥ ब्रह्मा स्रष्टेत्युक्तं तत्र प्रथमं अविद्यावृत्तीः ससर्ज ॥ तत्र तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः मोहो देहाद्यहंबु-

विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः ॥ अंडकोशो बहिरयं पंचाशत्कोटिविस्तृतः ॥४०॥
दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ॥ लक्ष्यतेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यंडराशयः ॥४१॥
तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ॥ विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मनः ॥४२॥
इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥११॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति ते व-
र्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमात्मनः ॥ महिमा वेदगर्भोऽथ यथास्राक्षीन्निबोध मे ॥१॥ सस-
र्जाग्रेंऽधतामिस्रमथतामिस्रमादिकृत् ॥ महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः ॥२॥

द्धिः महामोहो भोगे देहाद्यहंबुद्धिः महामोहो भोगेच्छा तामिस्रः तत्प्रतिघाते क्रोधः ॥ अंधतामिस्रः
तत्राशेऽहमेव मृत इति बुद्धिः ॥ उक्तं च वैष्णवे ॥ तमोऽविवेको मोहः स्यादंतःकरणविभ्रमः ॥ म-
हामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा ॥ मरणं ह्यंधतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ॥ अविद्यां पं-
चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मन इति ॥ पातंजलेऽप्येता एवोक्ताः ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवे-
शाः पंच क्लेशाः इति ॥ श्रीविष्णुस्वामिप्रोक्ता वा अज्ञानविपर्यासभेदभयशोकाः ॥ तदुक्तं स्वादृश-
स्य विपर्यासेत्यादि ॥२॥

न बहु अमन्यत नाभ्यनंदत ॥ यद्यपि प्रतिकल्पं सनकादिसृष्टिर्नास्ति ॥ तथापि ब्राह्मसर्गत्वादिहोक्ता ते
वक्ष्यमाणास्तु अन्ये सर्गादयः प्रतिकल्पं भवंति ॥ सनकादयस्तु ब्राह्मकल्प एव जाता वर्तंते ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं नात्मानं बहु अमन्यत ॥ भगवद्ध्यानपूतेन मनसान्यां ततोऽसृजत ॥ ३ ॥
सनकं च सनंदं च सनातनमथात्मभूः ॥ सनत्कुमारं च मुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः ॥ ४ ॥ ता
न्बभाषे स्वभूः पुत्रान्प्रजाः सृजत पुत्रकाः ॥ तन्नैच्छन्मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः ॥ ५ ॥
सोऽवध्यातः सुतैरेवं प्रत्याख्यातानुशासनैः ॥ क्रोधं दुर्विषहं जातं नियंतुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥ धि
या निगृह्यमाणोऽपि भ्रुवोर्मध्यात्प्रजापतेः ॥ सद्योऽजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः ॥ ७ ॥
स वै रुरोद देवानां पूर्वजो भगवान्भवः ॥ नामानि कुरु मे धातः स्थानानि च जगद्गुरो ॥ ८ ॥
इति तस्य वचः पाद्मो भगवान्परिपालयन् ॥ अभ्यधाद्भद्रया वाचा मा रोदीस्तत्करोमि ते ॥ ९ ॥
यदरोदीः सुरश्रेष्ठ सोद्वेग इव बालकः ॥ ततस्त्वामभिधास्यंति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः ॥ १० ॥
हृदिंद्रियाण्यसुर्व्योम वायुरग्निर्जलं मही ॥ सूर्यश्चंद्रस्तपश्चैव स्थानान्यग्रे कृतानि ते ॥ ११ ॥
मन्युर्मनुर्महिनसो महाञ्छिव ऋतध्वजः ॥ उग्ररेता भवः कालो वामदेवो धृतव्रतः ॥ १२ ॥ धी
र्वृत्तिरुशनोमा च नियुत्सर्पिरिलांबिका ॥ इरावती सुधा दीक्षा रुद्राण्यो रुद्र ते स्त्रियः ॥ १३ ॥
गृहाणैतानि नामानि स्थानानि च सयोषणः ॥ एभिः सृज प्रजा बह्वीः प्रजानामसि यत्पतिः ॥ १४ ॥

स्वभूः ब्रह्मा ॥ ५ ॥ अवध्यातः अवज्ञातः प्रत्याख्यातमनुशासनं यैः स चासौ मन्युश्च तन्मन्युः ॥ ७ ॥ बालक
वत् ॥ १० ॥ अग्रे पूर्वमेव मया कृतानि ॥ ११ ॥ सयोषणः सस्त्रीकः एभिः स्थानैर्नामभिश्चोपलक्षितः ॥ १४ ॥

त्रैलोक्यं वर्त्तयतीति तथा २५ स्वमूर्तिभिर्मन्वंतरावतारैर्मन्वादिभिश्चांशभूतैः आविष्कृतपौरुषः सन् विश्वं रक्षति रात्रिगतां स्थितिमाह पंचभिः २६ तमस्तोमात्रां कालेनांगप्रतिसंरुद्धः अस्माद्वा विक्रमो येन अनुगतमनुप्रविष्टमशेषं यस्मिन् तदैव तूष्णीमास्ते २७ अपिधीयंते अंतर्धीयंते तिरोहिता भवंतीत्यर्थः कथं निर्मुक्तौ रहितौ शशिभास्करौ यस्यां

एष दैनंदिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्त्तनः तिर्यङ्नृपितृदेवानां संभवो यत्र कर्मभिः २५
मन्वंतरेषु भगवान्बिभ्रत्सत्त्वं स्वमूर्तिभिः मन्वादिभिरिदं विश्वमवत्युदितपौरुषः २६
तमोमात्रामुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः कालेनानुगताशेष आस्ते तूष्णीं दिनात्यये २७
तमेवान्वपिधीयंते लोका भूरादयस्त्रयः निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्तशशिभास्करे २८
त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या संकर्षणाग्निना यांत्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोर्दिताः २९
तावत्त्रिभुवनं सद्यः कल्पांतैधितसिंधवः प्लावयंत्युत्कटाटोपचंडवातेरितोर्मयः ३०
अंतः स तस्मिन्सलिल आस्तेनंतासनो हरिः योगनिद्रानिमीलाक्षः स्तूयमानो जनालयैः ३१

यां भवतितथा २८ भगवच्छक्तिरूपो यः संकर्षणस्तस्याग्निस्तेनोष्मणा अर्दिताः संतो जनलोकं यांति २९ कल्पांतेनैधिताः सिंधवः समुद्रा उत्कटाटोपः येषां ते च ते चंडवातेरिता ऊर्मय[श्च] ३० जनलोकमालयो येषां महर्लोकाद्गतानामन्येषां च तैः ३१

॥

त्रिस्कं ३

एवंविधैरहोरात्रैर्वर्षशतं सर्वेषां प्राणिनां ॥ आयुः परममधिकं ॥ अस्य ब्रह्मणो यदायुस्तदप्यपक्षी
णमिवेति लोकोत्तरं गतप्रायमित्यर्थः ॥ तदेवाह यदिति ॥ ३३ ॥ पूर्वस्य परार्धस्यादावितिस्त्रिभिर्वल्प
कथनमात्रं यदिति ॥ ३४ ॥ अयं तु द्वितीयस्यादौ कथितः तदेवं कालेन निमित्तेन ॥ सत्त्वानामायुः परि
माणमुक्त्वा कालपरिच्छेदरहितं तत्त्वमाह ॥ कालोयमिति पंचभिः ॥ ३७ ॥ उपचर्यते केवलेन तत्त्वेन

एवंविधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः ॥ अपक्षीणमिवास्यापि परमायुर्वयःशतं ॥ ३२
यदर्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते ॥ पूर्वः परार्धोपक्रांतो ह्यपरोद्य प्रवर्तते ॥ ३३ ॥ पू
र्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत ॥ कल्पो यत्राभवद्ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः ॥ ३४ ॥
तस्यैव चांते कल्पोभूद्यं पाद्ममभिचक्षते ॥ यद्धरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहं ॥ ३५ ॥
अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ॥ वाराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरिः ॥ ३६
कालोयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते ॥ अव्याकृतस्यानंतस्य अनादेर्जगदात्मनः ॥ ३७ ॥
कालोयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धांत ईश्वरः ॥ नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाममानिनाम ॥ ३८

पि वृत्तेण गुणेनैतत्सेमाह ॥ अव्याकृतस्य जीवोपाधि भूतस्य ॥ अत एवानंतस्यानादेश्च जगदा
दात्मनो जगत्कारणस्य ॥ तत्परिच्छेदे कालस्यासामर्थ्यं दर्शिताह ॥ ३८ ॥ कालोयमीश्वरः समर्थो
पि भूम्नः परिहरणस्येशितुः नैव प्रभुः समर्थः ॥ यतो धाममानिनां देहगेहाद्यभिमानिनामेवेश्व
रः भूम्न इत्यत्र कं ॥ तत्स्वरूपं च यत्राह ॥ ३० ॥

संवत्सरादिभेदश्च सौरबार्हस्पत्यसावनचांद्रनाक्षत्रमासभेदेन द्रष्टव्यं केचित्तु एवमाहुः यदा सू
र्यपक्षयोरंति प्रतिपदि संक्रांतिर्भवति तदा सौरचांद्रमासयोर्युगपदुपक्रमो भवति ॥ स संवत्सरः ततः सौ
रमानेन वर्षे वर्षे दिनानि वर्धन्ते ॥ चांद्रमानेन षड् दिनानि ह्रसंतीति ॥ द्वादशाधिकव्यवधानाद्द्वि
तीयस्य पक्षस्याद्यो भवति ॥ एवमेवं व्यवधानांतरेण पंचवर्षांतर्गतके तिथिमध्ये द्वौ मलमासौ
भवतः पुनः संवत्सरः प्रवृत्तो भवतीत्येवंभूतः कालात्मा नित्यमप्रमत्तैः पूजनीय इत्याह यद
ति ॥ १४ ॥ तस्मै कार्यमेकुर्यादि ॥ नदिष्वयो बीजादीनां शक्तिं कालरूपया स्वशक्त्या बहुधा उ

संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च ॥ अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाष्यते ॥ १४ ॥ यः
सृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन् स्वशक्त्या पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः ॥ कालाख्यया
गुणमयं क्रतुभिर्वितन्वंस्तस्मै बलिं हरत वत्सरपंचकाय ॥ १५ ॥ विदुर उवाच ॥ पितृदेव
मनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतम् ॥ परेषां गतिमाचक्ष्व ये स्युः कल्पाद्बहिर्विदः ॥ १६ ॥
भगवान्वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु ॥ विश्वं विचक्षते धीरा योगराद्धेन चक्षुषा ॥ १७ ॥

च्छ्वसयन् ॥ कार्योन्मुखीं कुर्वन् दिवि अंतरिक्षे कोऽसौ भूतभेदः सूर्य इत्यर्थः ॥ महाभूतविशेषः ॥
...तनो मे दक्षत्रुपीस्यः किमर्थं धावति ॥ पुंसः पुरुषस्य भ्रमाय भ्रमनिवृत्तये मोहनिवृत्तये
मोहनिवृत्तये इत्यर्थः ॥ आयुरादिक्षयेन विषयासक्तिनिवर्तयन्नित्यर्थः ॥ सकामानां तु गुण
मयं स्वर्गादिफलं क्रतुभिर्वितन्वन् विस्तारयन् ॥ तस्मै वत्सरपंचकप्रवर्तकाय इत्यादि ॥ १५ ॥ इदं स्व
मानेन वर्षशतं गणितमायुर्मानं प्रसिद्धं कल्पांतरस्थानेतर इति कल्पं त्रैलोक्यांतःस्थानां सतः वि

द्वादशभिर्वर्षसहस्रैरित्युत्तरश्लोकसामर्थ्याल्लातं तेष्ववधीयते एवं द्विगुणिते तस्यावधानं संध्यानं ॥ संध्यांशःत
स्मिन्हि ते कृतयुगे चत्वारि सहस्राणि संध्यायोस्त्वारि शतानि ॥ एवं त्रेतादिष्वपि योज्यं ॥ युगस्या
दौ संध्यांः ते संध्यांशाः उक्तानि शतानि तयोर्यत्तरेण मध्ये युगं तस्य विशेषमाह ॥ यत्रेति गवालेवादिध
मे विशेषोपचयविधीयते इत्यर्थः ॥ साधारणधर्मस्तु संध्यायोरप्यस्त्येव ॥ २० ॥ चतुष्पात्स हणः चैता
दिषु पादेन पादेन व्येति ह्रसति ॥ पादेन पादेन वर्धमानेनाधर्मेण हेतुनापन्न स्वस्वरूपकथनमात्रे

मैत्रेय उवाच ॥ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगं ॥ दिव्यैर्द्वादशभिर्वर्षैः सावधानं निरूपित-
म ॥ १८ ॥ चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमं ॥ संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि
च ॥ १९ ॥ संध्यासंध्यांशयोरन्तर्यः कालः शतसंख्ययोः ॥ तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥ २० ॥
धर्मश्चतुष्पान्मनुजान्कृते समनुवर्तते ॥ स एवान्येष्वधर्मेण व्येति पादेन वर्धता ॥ २१ ॥ त्रि
लोक्या युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनं ॥ तावत्येव निशा तात यन्निमीलति विश्वसृक् ॥ २२ ॥
निशावसान आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते ॥ यावद्दिनं भगवतो मनून्भुंजंश्चतुर्दश ॥ २३ ॥ स्वं
स्वं कालं मनुर्भुंक्ते साधिकां ह्येकसप्ततिं ॥ मन्वन्तरेषु मनवस्तद्वंश्या ऋषयः सुराः ॥ भवन्ति चै-
व युगपत्सुरेशाश्चानु ये च तान्

तायार्थेन तु धर्मसंकोचनार्थं ॥ २१ ॥ त्रिलोक्या बहिर्महर्लोकम
भ्यति ब्रह्मलोकमभिव्याप्य वर्तमानं युगसहस्रमेकं दिनं ॥ यद्यस्यां विश्वसृक् ब्रह्मा निमीलति स्वपिति त
द्दिनस्थितिमाह ॥ निशावसान इति सार्धैस्त्रिभिः ॥ २३ ॥ चतुर्दश मनून्भुंजन्पालयन् ॥ व्याप्नु
वन्निमध्ये ॥ २३ ॥ किंचिदधिकां युगानामेकसप्ततिं मनुर्भुंक्ते शाहद्वीपालकाः क्रमेणाभवन्ति ॥ समन

स्तुति ॥ चरमस्त्वरमो यः परमाणुः तस्यैव सतः कार्यमात्रस्य स्वरूपावच्छिन्नस्य परिणामं तदवस्थामस्
थं कैवल्यमैक्यं स परममहान् तु शेषत्वेन परमाणुप्रतियोगित्वात् ॥ न तु नानाविशेषवान् ॥ परस्पर
भिन्नस्य सर्वपदार्थैः कथमेकत्वमत आह ॥ अविशेषः विशेषविवक्षारहितः निरन्तरो भेदविव
क्षारहितश्च ॥ सर्वोपि प्रपंचः परममहानित्यर्थः ॥ २ ॥ यथा स्थूलसूक्ष्मत्वाभ्यां पदार्थः एवं कालो
प्यनुमितो विद्वद्भिः चकारात् मध्यमावस्थाप्यनुमेया ॥ संस्थानं परमाण्वाद्यवस्था ॥ तस्य भुक्तिर्व्या
प्तिः तया भगवानिति हरेः शक्तिः स्वतोऽव्यक्तः व्यक्तं भुंक्ते व्याप्नोति परिच्छिन्नतिरूतिन व्याप्ति विभुः
उत्पत्त्यादिभिर्लतः एतदेव प्रपंचयति ॥ सदित्यादिना ॥ ३ ॥ सतः प्रपंचस्य परमाणुता परमाण्ववस्था

सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् ॥ कैवल्यं परममहानविशेषो निरंतरः ॥ २ ॥ ए
वं कालोप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम ॥ संस्थानभुक्त्या भगवानव्यक्तो व्यक्तभुग्विभुः
३ ॥ स कालः परमाणुर्वै यो भुंक्ते परमाणुतां ॥ सतोऽविशेषभुग्यस्तु स कालः परमो महान्
४ ॥ अणुर्द्वौ परमाणू स्यात्त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः ॥ जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् ५

यो भुंक्ते स कालः परमाणुः तस्यैवाविशेषं साकल्यं यो भुंक्ते स परममहान् ॥ अयमर्थः ग्रहर्क्ष
ताराचक्रस्थसूर्यादिना ॥ पर्यस्य पर्यटने ॥ तत्र सूर्यो यावता परमाणुदेशमतिक्रामति ता
वान्कालः परमाणुः यावता वा द्वादशराश्यात्मकं सर्वं भुवनकोशमतिक्रामति स परममहा
न् ॥ संवत्सरात्मकः कालः तस्यैवाहः पादयुगमन्वंतरादिभेदेन ॥ द्विपरार्धांतत्वमिति ॥ तथा च
पंचमे स्कंधे सूर्यस्यैव कालादिविभागवत्स्मृति ॥ इदानीं द्व्यणुकादिलक्षणः एवं केवलं मध्यमकालाव
स्थानुपपत्तिमाह अणुरिति ॥ ५ ॥ द्वौ परमाणू अणुः स्यात् त्रयोणवस्त्रसरेणुः स तु प्रत्यक्ष इत्याह
जालार्केति ॥ गवाक्षमध्ये प्रविष्टैरर्करश्मिभिरवगतः कोसौ योनि लघुत्वेन खमेवानुपतन् ॥ अगात्

प्राप्तं भागास्त्वरितं रूपाय स्मिन्स वेदः ॥ ९ ॥ तैस्त्रिभिर्वेधैर्लवः तैर्निमेषास्त्रयः क्षणः पंचक्षणाः काष्ठा पंचदश
वलघु ॥ ९ ॥ नाडिकाः षट्सप्तवा प्रहरः सप्त वा मोपि ॥ दिनस्य रात्रेश्च तुर्थो भागः ह्रासे वृद्धे
समसंध्यासंध्यांशमुहूर्ते दृष्टविनिनिस्तानव ॥ नवापि नियमाख्यो वा प्रहरः प्रमहेत इह नाना नाम
पि वमद्यासत्वात ॥ नाडिकाया उन्मानमाह ॥ ॥ उन्मीयते ते नेनेमन्मानं पात्रं षट्पलताम्रविरचितं
पंचगुंजो माषः तैश्चतुर्भिश्चतुरंगुलायामशलाकारूपेण विरचितैः कृतं मूलच्छिद्रं येन यावता ॥ प्र

त्रसरेणुत्रिकं भुंक्ते यः स कालस्त्रुटिः स्मृतः ॥ शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः ॥ ५ ॥
निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रयः क्षणः ॥ क्षणान्पंच विदुः काष्ठां लघु ता दश पंच च ॥ ६ ॥
लघूनि वै समाम्नाता दश पंच च नाडिका ॥ ते द्वे मुहूर्तः प्रहरः षड्यामः सप्त वा नृणाम् ॥ ७ ॥ द्वा
दशार्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरंगुलैः ॥ स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत्प्रस्थजलप्लुते ॥ ८ ॥ या
माश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे ॥ पक्षः पंचदशाहानि शुक्लः कृष्णश्च मानद ॥ ९ ॥ त
योः समुच्चयो मासः पितॄणां तदहर्निशं ॥ द्वौ तावृतुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि ॥ १० ॥ अ
यने चाहनी प्राहुर्वत्सरो द्वादश स्मृतः ॥ संवत्सरशतं नॄणां परमायुर्निरूपिते ॥ ११ ॥ ग्रह
र्क्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत् ॥ संवत्सरावसानेन पर्येत्यनिमिषो विभुः ॥ १२ ॥

स्य परिमितं जलं प्रविशति ॥ तेन च सलतं निमग्नं भवति ॥ तावान्कालो नाडिका ॥ अत्र पलच्छिद्र
योरा धिको षणीत्रेनिमज्जेत ॥ प्रलम्बे च विलंबे नेति पलशलाकयोर्नियमः ॥ ८ ॥ अहनी अहोरात्रे
पक्षमासाद्यनंतरं दिवीमंस्यात्तद्रेशणान्वयः ॥ १० ॥ देवानामहोरात्रे प्राहुर्द्वादशमासाः अनेन क्रमेण अ
सौ सूर्यो निमिषः पर्येतीत्याह ॥ १२ ॥ ग्रहाश्चंद्रादयः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि ताराश्च तानि तद
नाणि तदुपलक्षितं यत्कालचक्रं ॥ तत्रस्थितः अनिमिषः कालात्मा विभुरीश्वरः सूर्यः जगत् ॥ दा

द्विविधामेवासंसारे रहति ॥ ननु हरेः लीलायद्वारं यमिति ॥ तमप्याह सर्गो इयात्मनो माया रजसि वृत्तिरूप

मिति ॥ अस्मिन्पक्षे प्रवृद्धिकृतत्वं इति प्रथमांतमनन्वयानकृतत्वमर्थः ॥ मुख्यमिवप्रथमं कृतेः मुख्यस

र्गः तस्थुषां स्थावराणां षड्विधत्वमेवाह ॥१८॥ ये पुष्पं विनाफलंति ॥ ते वनस्पतयः औषधयः फलपा

कांताः लताः आरोहणापेक्षाः त्वक्सारा वेणवादयः लता एव काठिन्येन आरोहणापेक्षा वीरुधः ये पुष्पैः

फलंति ते द्रुमाः तेषां साधारणं लक्षणमाह ॥ ऊर्ध्वं स्रोत आहारसंचारो येषां ते तमःप्राया अव्यक्तचेत

नाः अंतःस्पर्शमेव जानंति नान्यत ॥ तदपि तत्र वेदनवहिर्विशेषिणः अवबस्थितपरिणामाद्भेदे

रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः ॥ सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषां च यः ॥१६॥

वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः ॥ उत्स्रोतसस्तमःप्राया अंतःस्पर्शा विशेषिणः ॥

१७ ॥ तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ॥ अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः ॥१८॥

गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः ॥ द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम ॥१९॥

खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ॥ एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पंचनखान्पशून् ॥२०॥

श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ ॥ सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः ॥२१॥

कंकगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः ॥ हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः ॥२२॥

कर्मेदं वनतः तिर्यक्स्रोतसां सर्गमाह ॥ तिरश्चामिति सप्ताविंशतिभेदः तिरश्चां लक्षणं अवि

दः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः घ्राणेनैव इष्टमर्थं जानंति ॥ हृद्यवे

दिनः दीर्घानुसंधानशून्याः तथा च श्रुतिः अथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न

विज्ञातं पश्यंति ॥ न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति ॥ अष्टाविंशतिभेदानेवाह ॥२३॥ गवादयः ष

ड्लुताः द्विखुराः नव खरादयः एकशफाः षट् ॥२४॥ श्वादयो गोधांताः पंचनखाः द्वादश ॥ एवमे

ते भूचराः समविंशतिः मकरादयः जलचराः कंकादयः खगाः अत्र चरैनैकीकृत्य गृहीताः

भा०
त० टी०
३५

कालिनां च प्रायश्चमेते हेवांतभावः ॥२४॥ अर्वाक्स्रोतः स्रोतस्त्वाहारः संचारो यस्य सोऽर्वाक्स्रोताः इस्वंतं
प्राधान्येन स्मर्गों लक्षणीयं रजोधिके येतुते मयो वैकृता एवं नको सारव दुःखात्मकाः देवसर्गश्च वैकृत
इत्यष्टविधः वैकारिकस्तु देवसर्गः प्राकृत एवं सव प्रोक्तः अयं तत्तत्तोऽसृत्तत्त्वाहंकृतः देवसर्गता
नदेन मतस्य ॥ सनत्कुमारादीनां सर्गस्तु प्राकृतो वैकृतश्च देवेनेन मनुष्येन च सस्पृत इत्यर्थः वै
कृतस्तु देवसर्गोऽष्टविधः ॥ अष्टविधत्वादयस्तु योभेदाः गंधर्वाप्सरसप्रकः यक्षरक्षांस्येकः भूतप्रेत
पिशाचाख्यकः सिद्धचारणविद्याधराख्यकः किंनरादयएकः आदिशब्दात् किंपुरुषाश्वमुखादयः ॥
तत्र विशेषाय वेसहष्टम विष्णुति ॥२॥ इति श्रीधरस्वामीये ॥१०॥ ततएकादशे कालः परमाण्वादिलक्ष

अर्वाक्स्रोतस्तु नवमः तत्रैकविधो नृणां ॥ रजोधिकाः कर्मपराः दुःखे च सुखमानिनः ॥२५॥
वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम ॥ वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः ॥२६॥ देव
सर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः ॥ गंधर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः ॥२७॥ भू
तप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः ॥ दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः ॥२८॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशान्मन्वंतराणि च ॥ एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः ॥२९॥
सृजत्यमोघसंकल्प आत्मैवात्मानमात्मना ॥३०॥ ॥ इति तृतीयस्कंधे दशमः ॥१०॥ मैत्रेय उ० ॥ चरमः

लेः शुद्धमनंतरादिभ्यः कृत्स्नमानादिविरूप्यते ॥ तदेवं सामान्यतः कालस्योपलक्षणाभूतं गुणव्यति
करेदशाविधेपति दृष्टोदानीतस्य विशेषपति इस्वपीनंतरिक्षे एवलक्षयति द्वाभ्यां सतः कार्य
स्य विशेषाणामंशानां यश्चरमः अंत्योऽयं सांशो नास्ति अनेकः कार्यावस्थानमप्राप्तः असंयुतः
समुदायावस्थां वाप्राप्तः अतएव सदा कार्यसमुदायावस्थयोरप्यगमेष्यस्ति ॥ सपरमाणुर्विज्ञेयः
किं तत्र प्रमाणमत आह ॥ यतो येभ्यः समुदितेभ्यः नृणां च बहुत्वेन ॥ ऐक्यभ्रमः अवयवविशुद्धिः
तथा वषंच मे अवयवविनाकरणे वसति ॥ घटादिसमस्तेनैकतो विशेषप्रकृति कार्यो तु यदप्रस्तु इति

एतावांस्त्रिलोकीरूपः जीवलोकस्य॥ जीवानां भोगस्थानस्य प्रसंगस्य॥ लोकसंस्थाभेदो रचना
विशेषः उक्तः न तु परमेष्ठिनोपि जीवत्वाविशेषात् तस्य लोकस्यापि किमिति प्रसंगे हृष्टिः न भवति
न यतः॥ त्रिय यस्मात् निमित्तस्य निष्कामस्य धर्मस्य विपाकः फलरूपोसौ॥ उपलक्षणमेतत्सत्यलोक
स्य महर्लोकप्रभृतिलोकानां तद्वासिनां च त्रैलोक्यस्य काम्यकर्मफलत्वात्प्रतिकल्पमुत्पत्तिविना
शौ भवतः॥ महः प्रभृतीनां उपासनासमुच्चितनिष्कामधर्मफलत्वात् द्विपरार्ध्यपर्यंतं न नाशः न
स्थानावततः पंचमाध्येष्यमुक्तिरिति भावः कालभेदेन लोकसृष्टिभेदं श्रुत्वा तमेव कालं नि
रूपयितुं पृच्छति॥ ९॥ यत्कालाख्यं लक्षणं स्वरूपं॥ आत्थ अब्रवीः कथं कालः कल्प्यते॥ किंवा त

एतावान्जीवलोकस्य संस्थाभेदः समाहृतः॥ धर्मस्य ह्यनिमित्तस्य विपाकः परमेष्ठ्यसौ। ९
॥ विदुर उवाच॥ यथात्थ बहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः॥ कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन्यथा वर्णय
नः प्रभो॥ १०॥ मैत्रेय उवाच॥ गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोप्रतिष्ठितः॥ पुरुषस्तदुपादा
नमात्मानं लीलयासृजत ११

स्य सत्यलोकस्य लक्षणं स्वरूपमिति॥ यथावद्वर्णयेत्यर्थः॥ तत्र समासा
ततः कालस्यात्र स्वरूपमुच्यते॥ उत्तराध्याये तु विशेषः॥ १०॥ गुणानां व्यतिकरो महदादिः प
रिणामः तेनैव क्रियते यः स काल इति शेषः वत्सते चैकादशे॥ गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः स
त्त्वमेव चेति॥ स च तत्त्वनिर्विशेषः अप्रतिष्ठितः क्वाप्यपर्यवसितः आद्यंतशून्य इत्यर्थः॥ एतदेव द
र्शयितुमीश्वरः सृष्ट्यादिना निमित्तभूतेन करोतीत्याह॥ पुरुष इति॥ उपाधीयते निमित्तत
या सीकियते तदुपादानं स कालउपादानं निमित्तं यस्मिं तत्तमात्मानमेव विश्वरूपेणासृज
त॥ स्वव्यतिरेकेणासृज्यस्याभावात्॥ एतच्च तत्त्वकथनमात्रं कालेन निमित्तेन वा सृजति
सेनाव देववि विवतिन॥ स्वव्यतिरिक्तसृज्याभावदर्शयत्कालस्यसृष्टिनिमित्ततो दर्शयति॥ ११

भा॰
टी॰
२

विस्नमायया संस्थितं संभवं ब्रह्मतन्मात्रं सद्विस्मीश्वरेण कर्त्रा कालेन निमित्तेन परिछिन्नं ॥ पृथक्का
का सितेन अव्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्येति ॥ स्वतो निर्विशेषस्येदर्शितं ॥ यथेति इदानीं दृष्टा यितं तत्का
ध विश्वप्रवाहस्यापि नित्यत्वमाह ॥१२॥ यथेदानीमस्ति तथाग्रे पूर्वमप्यासीत् ॥ पश्चादपि भविष्यति
एवं सामान्यतः कालं निरूप्य विशेषतो निरूपयिष्यन् ॥ तन्निमित्तस्य सर्गस्य सर्वकालानेव भेदानन्
वदन्नित्यसर्गं रचयति ॥ पश्च प्राकृता वैकृतास्त्रयोदश मः ॥ तन्निमित्तमेव त्रिविधं प्रलयमप्याह ॥१३॥ कालेनै
व केवलेन नित्यः प्रलयः द्रव्येण संकर्षणाग्न्यादिना नैमित्तिकः गुणैः स्वस्वकार्यं उपसंहृत्य प्राकृति

विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विस्नमायया ॥ ईश्वरेण परिछिन्नं कालेनाव्यक्तमू-
र्तिना ॥११॥ यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशं ॥ सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृ-
तो वैकृतस्तु यः ॥१२॥ कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः ॥ आद्यस्तु महतः
सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः ॥१३॥ द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः ॥ भू-
तसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान् ॥१४॥ चतुर्थ ऐंद्रियः सर्गो यस्तु ज्ञान-
क्रियात्मकः ॥ वैकारिको देवसर्गः पंचमो यन्मयं मनः ॥१५॥ षष्ठस्तु तमसः स-
र्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभो ॥ षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु ॥१६॥

कः तानेव सर्गान् प्रपंचयति ॥ आद्यस्त्वित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति महतो लक्षणं ॥ आत्मनो हरेः
सकाशात् गुणानां वैषम्यमिति ॥१४॥ अहमः अहंकारस्य लक्षणं यत्रेति द्रव्यादयो वक्ष्यमाणा ह्व
यः सर्गः तन्मात्रो भूतसर्गः भूतसूक्ष्मसर्ग इत्यर्थः द्रव्यशक्तित्वात् ॥ महाभूतोत्पादकं ज्ञानकर्मे-
न्द्रियात्मकस्तु चतुर्थः तमसस्तु पंचमः सर्गः अविद्यायां अबुद्धिः जीवानामावरणविक्षेपकृतो
करोतीमप्रबुद्धिकृत ॥ तस्यैमेमतः शृणु ॥ प्रसंगेनाध्यात्मनामाह ॥१०॥

३२

अहंकारोपाधीनां जीवानां आत्मा अतः प्रेयसामपि प्रियाणामपि मध्ये प्रेष्ठः प्रियतमः सन् यत्कृते यदर्थमन्ये त्वेहत्तार्थ एव || तथापि मम त्रियाप्येषु हि किं करिष्यतीत्याह || सर्वेति || ४३ || आत्मा निरवद्यं त्वमिदं त्रैलोक्यं याः मय्यनुशेरते || ताः प्रजाः सृजेत्यन्वयः केनात्मनात्मनिरपेक्षेण ज्ञापकापेक्षा भावमाह || सर्ववेदमयेनेति || आत्मा अहं योनिः कारणं यस्येति || ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वाय

अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन्प्रेयसामपि || अतो मयि रतिं कुर्याद्देहादिर्यत्कृते प्रियः || ४२ || सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना || प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते || ४३ || मैत्रेय उवाच || तस्मा एवं जगत्स्रष्ट्रे प्रधानपुरुषेश्वरः || व्यज्येदं स्वेन रूपेण कंजनाभस्तिरोदधे || ४४ || इति श्रीभागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे नवमोऽध्यायः || ९ || विदुर उवाच || अंतर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः || प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः || २ || ये च मे भगवन्पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम || तान्वदस्वानुपूर्व्येण छिंधि नः सर्वसंशयान् || ३ ||

स्वपति || यथा सर्वमिति || तत्रात्माभ्यासोऽस्तीत्युक्तं मय्यनुशेरत इति || स्थितानामभिव्यक्तिमात्रमेव कर्त्तव्यमित्यनायासत्वमप्युक्तं || ४३ || इदं स्वस्वं रूपं प्रकाश्य पद्मनाभः श्रीमन्नारायणरूपेण तिरोदधे अदृश्यो बभूव || ४४ || इति श्रीभागवते भावार्थदीपिकायां तृतीयस्कंधे नवमोऽध्यायः || ९ || दशमे कालसंख्यानं प्रति वक्तुं तदुद्भवं प्राकृतादिविभागेन सर्गस्तत्र दशोच्यते || १ || मे मया || वदस्व वद || कथयस्वेति वा || २ ||

संचोदितः प्रार्थितः हृदिस्थानेवाह ॥ नतुतेपृष्टास्तेनविस्मृताइत्यर्थः ॥३॥ आत्मनिश्रीनारायणे । आत्मानंमनआवेश्य ॥४॥ अब्जसंभवोब्रह्मायदधिष्ठायस्थितः कर्तरिक्तः तत्पद्मंअंभश्चविलोक्य कंपितमेतत्पद्मंमंभश्च ॥ तेनप्रलयकालेनकृतंवीर्यंयस्यतेनवायुनाकंपितमित्यादित्रयेणान्वयः ॥५॥ विवृद्धंविज्ञानंबलंचयस्यसन्यपात्सर्वंपीतवान् ॥६॥ पुष्करंपद्मंप्राक्लीनान्कल्पितास्मिस्रक्ष्यामि ॥७॥ भगवतास्वयंकरणीयेकर्मणिचोदितोनियुक्तःसन् ॥ तदापद्मकोशंप्रवि

सूतउवाच ॥ एवंसंचोदितस्तेनक्षत्राकौषारवोमुनिः ॥ प्रीतःप्रत्याहतान्प्रश्नान्हृदिस्थानथ भार्गव ॥३॥ मैत्रेयउवाच ॥ विरिंचोपितथाचक्रेदिव्यंवर्षशतंतपः ॥ आत्मन्यात्मानमावेश्य यदाहभगवानजः ॥४॥ तद्विलोक्याब्जसंभूतोवायुनायदधिष्ठितः ॥ पद्मंमंभश्चतत्काल कृतवीर्येणकंपितम् ॥५॥ तपसाह्येधमानेनविद्ययाचात्मसंस्थया ॥ विवृद्धविज्ञानबलो न्यपाद्वायुंसहांभसा ॥६॥ तद्विलोक्यवियद्व्यापिपुष्करंयदधिष्ठितं ॥ अनेनलोकान्प्राग्ली नान्कल्पितास्मीत्यचिंतयत् ॥७॥ पद्मकोशंतदाविश्यभगवत्कर्मचोदितः ॥ एकंव्यभांक्षीद् रुधात्रिधाभाव्यंद्विसप्तधा ॥८॥

श्य ॥ तमेकमेवत्रिधा ॥ लोकत्रयरूपेणव्यभांक्षीद्विभागंकृतवान् एकेनकमलमुकुलेनकथंलोकत्रयसृष्टिरितिसंभावनांवारयितुं ॥ तस्यविशालतामाह द्विसप्तधाचतुर्दशलोकरूपेण ॥ उरुधाततोपिबहुप्रकारेणभाव्यंभावयितुंयोग्यम् ॥ अतोनैतत्त्रिलोकीकरणंचित्रमित्यर्थः ॥ त्रिलोकीरूपेणैवविभागरेतमाह ॥ ॥

स्वसंभवो यस्मात्तं तपःप्रभृतिभिः॥ विद्या उपासना समाधिरैकाग्र्यं तैर्निशाम्य दृष्ट्वा यथाशक्ति स्तुत्वा खिन्नवद्विरराम॥ आत्मनो लोकसंस्थानविज्ञाने परिखिद्यतो ब्रह्मणोऽभिप्रेतमन्वीक्ष्य तमाहेति द्वयोरन्वयः॥ तेन कल्पव्यतिकराम्भसा विषण्णचेतसं कश्मलं मोहं शमयन्निवेति॥ समस्तमोहशमनं द्योतयति॥ २६॥ हे वेदगर्भ तन्द्रीं विषादकृतमालस्यं मा गाः तेनैव मे हृषीकेशस्य प्रसादाद्दिग्वपुषः॥ तदग्रे पूर्वमेव संपादितं॥ तर्हि कथमहं न जानामीत्यत आह॥ ३०॥ भूय इति भक्ति

मैत्रेय उवाच॥ स्वसंभवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः॥ यावन्मनोवचः स्तुत्वा विरराम स खिन्नवत्॥ २७॥ अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः॥ लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः॥ २८॥ विषण्णचेतसं तेन कल्पव्यतिकराम्भसा॥ तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव॥ २९॥ श्रीभगवानुवाच॥ मा वेदगर्भ गास्तन्द्रीं सर्ग उद्यममावह॥ तन्मयापादितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान्॥ ३०॥ भूयस्त्वं तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयां॥ ताभ्यामन्तर्हृदि ब्रह्मन् लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान्॥ ३१॥ तत आत्मनि लोके च भक्तियुक्तः समाहितः॥ द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन् मयि लोकांस्त्वमात्मनः॥ ३२॥ यदा तु सर्वभूतेषु दारुष्वग्निमिव स्थितं॥ प्रति॥ चक्षीत मां लोको जह्यात्तर्ह्येव कश्मलं॥ ३३॥ यदा रहितमात्मानं भूतेन्द्रियगुणा-

शयैः॥ स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन् स्वाराज्यमृच्छति॥ ३४

गुणः सन्नाहितस्त्वं सन् आत्मनि स्वस्मिन् लो

के च मां ततं व्याप्य स्थितं द्रष्टासि द्रक्ष्यसि॥ आत्मनो जीवांशस्य सर्वं ब्रह्म मे दर्शनेन मोहो निवर्तत इत्याह॥ ३४॥ यदा पश्यति वर्तेत यथैव॥ तथा च मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ शुद्धमेवेत्याह॥ यदेति॥ ३५॥ भूतादिभिर्विरहितमात्मानं शुद्धं जीवं यदा स्वरूपेण स्वस्वरूपेण भूतेनमया तन्मयेनोपेतं॥ एकीभूतं पश्यन् भवति॥ तदा स्वाराज्यं मोक्षं प्राप्नोति॥ ३३॥ ॥

भा
टी
२९

यतो वर्षीयान् ॥ इदं ततः अप्यधिको ऽस्तीत्यर्थः ॥ अनुग्रहमेवाह ऋषिमिति त्रिभिः ॥ २९ ॥ यद्यतः ते
मनो मयि निबद्धं ॥ ३० ॥ यद्यस्मादज्ञैर्निर्दुर्विज्ञेयो ऽपि सन्नादिभिः आत्मनाहंकारेण च युक्तं वा मन्यसे ॥ ३१ ॥
तत्र तव नालेन मार्गेण पुष्करस्य मूलमधि जलं सलिले विचिन्वतः मयि विचिकित्सायां भवि
तव मया स्वात्मा येन न वहे स्वपने ऽपि नो ऽस्ति नास्तीति संदेहे सति आत्मा स्वस्वरूपमेव मयान्तर्बहिरेव न
देहादिरहितः ॥ ३३ ॥ अंग हे ब्रह्मन् ॥ यच्चकर्थ कृतवानसि ॥ मत्कथैवाभ्युदयः तेनांकितं तत्र एवं तथा

नानाकर्मवितानेन प्रजा बह्वीः सिसृक्षतः ॥ नात्मावसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान्म
दनुग्रहः ॥ २९ ॥ ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजो गुणः ॥ यन्मनो मयि नि
बद्धं प्रजाः संसृजतो ऽपि ते ॥ ३० ॥ ज्ञातो ऽहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयो ऽपि देहिनाम् ॥ नालेन स
लिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥ ३१ ॥ यच्चकर्थाङ्ग मत्स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयाङ्कितम् ॥
यद्वा तपसि ते निष्ठा स एष मदनुग्रहः ॥ प्रीतो ऽहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया
यदस्तौषीर्गुणमयं निर्गुणं मानुवर्णयन् ॥ ३५ ॥ य एतेन पुमान्नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजे
त् ॥ तस्याशु संप्रसीदेयं सर्वकामवरेश्वरः ॥ ३६ ॥ पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानै
र्योगसमाधिना ॥ राद्धं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ॥ ३७ ॥ यन्मां त्वं मन्यसे
ऽयुक्तं भूतेन्द्रियगुणात्मभिः ॥ ३२ ॥ तस्मै मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितो ऽबहिः

भाक्तं मयि मनो निर्बंधः मत्स्तोत्रं मद्रूपस्य हृदि दर्शनं मत्स्तुतिः तपो निष्ठा चेति युक्तं ॥ स एव स
र्वं मदनुग्रहः गुणमयत्वेन प्रतीयमानमपि निर्गुणमेवानुवर्णयन् तव प्रीतः इति किंच
सर्वमित्याह ॥ यद्गति ॥ ३६ ॥ न च मत्प्रीतेरभ्यधिकं किंचिदस्तीत्याह पूर्त्तादिभिः राद्धं सिद्धं निः
श्रेयसं फलं तन्मत्प्रीतिरेवेति तत्त्वविदां मतं ॥ अतएव तमाह ॥ ३७ ॥

२५

भा
टी
११

अवबोधरसोदयेन चित्शक्त्याविर्भावेन सदा निवृत्तं तमो यस्मात्तस्य तव यद्रूपं तदेव स्वातंत्र्येण सता
मुपासकानामनुग्रहाय॥ गृहीतमाविष्कृतमवतारशतानां मत्स्याद्यात्मकस्य यदेकं बीजं मूलं त
त्तदर्शनार्थं गुणावतारबीजत्वं दर्शयति यन्नाभीति॥ २॥ हे परम अविद्धवर्चः अनावृतप्रकाश अ
तएवाविकल्पं निर्भेदं मतएवानंदं मतएवानंदमात्रमेवं भूतं यद्भवतः स्वरूपं तत्॥ अतो रूपान्तर
भिन्नं न पश्यामि॥ किंतु॥ इदमेव तत्॥ अतः कारणत्वेन तव इदं रूपमुपाश्रितोऽस्मि यो रूपान्ता
दर्शीत्याह॥ एकमुपास्येष्वश्रेष्ठमेयतः विश्वसृजं॥ अतएवाविश्वं॥ विश्वस्मादन्यत्॥ किं च भूतेन्द्रि

रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय॥ आदौ गृहीतमवतारश
तैकबीजं यन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासं॥ २॥ नातः परं परम यद्भवतः स्वरूपमानंदमा
त्रमविकल्पमविद्धवर्चः॥ पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमात्मन् भूतेन्द्रियात्मकमदस्त उ
पाश्रितोस्मि॥ ३॥ तद्वा इदं भुवनमंगल मंगलाय ध्याने स्म नो दर्शितं त उपासकानां॥ तस्मै न
मो भगवतेऽनुविधेम तुभ्यं योऽनादृतो नरकभाग्भिरसत्प्रसंगैः॥ ४॥ ॥

यात्मकं भूतानामिंद्रियाणां चात्मानं कारणमित्यर्थः॥ ३॥ नन्वेवमपि सोपाधिकमेतदर्वाची
नमेवेत्याशंक्याह॥ तद्वै तदेवेदं हे भुवनमंगल॥ यतस्त्वं ध्यानेऽस्माकमुपासकानां मंगलाय
ध्याने दर्शितं॥ न च व्यक्तवत्सीमिति विशेषितं विनानामस्माकं त्वया सोपाधिकं दर्शनं युक्तमिति
भावः॥ अतस्तुभ्यं नमोऽनुविधेम अनुवृत्तं नमस्कारं करवाम॥ तर्हि किमिति केचित्त्वां नाद्रियन्ते तत्राह
योऽनादृत इति॥ असत्प्रसंगैः न नमस्कृतः केवलनिष्ठैः निरीश्वरैर्नरकनिष्ठैः आदरेण स्वात्मभजनं
कृतार्थीत्याह॥ येनेत्यादि॥ ५॥

११

लमग २

यदैव हरिमपश्यत्तदैव तद्देवलोकविसर्गदृष्टिः सन्॥ तन्नाभिसरसि सरोजं च सतं ... लयवायुं वि
यदाकाशं च ददर्श नातः परं लोकसृष्टेः कारणं॥ ३२॥ रजसोपरक्तः रजोगुणेन युक्तः अतः प्रजाः सिसृक्षन्॥ इय
देव नाभिसरोजादिकं कर्मबीजं विसर्गे विसर्गाभिमुखो ऽभिनिविष्टः॥ अव्यक्तवर्त्मनि भगवति निवेशित
चित्तः॥ ३३॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां तृतीये ऽष्टमः॥ ८॥ नवमे तपसा तुष्टं दृष्ट्वा नारायणं स्वजः॥ प्र
लोके कारणे वेशोर्द्धं लोकसर्गविवक्षया॥ भगवज्ज्ञानेनात्मनः कृतार्थतामाविष्कुर्वन्स्तौति

तर्ह्येव तन्नाभिसरः सरोजमात्मानमम्भः श्वसनं वियच्च॥ ददर्श देवो जगतो विधाता नातः प
रं लोकविसर्गदृष्टिः॥ ३२॥ स कर्मबीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिसृक्षन्नियदेव दृष्ट्वा॥ अस्तौद्वि
सर्गाभिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा॥ ३३॥ इति श्रीभागवते तृतीयस्कन्धे ऽ
ष्टमो ऽध्यायः॥ ८॥ ब्रह्मोवाच॥ ज्ञातो ऽसि मे ऽद्य सुचिरान्ननु देहभाजां न ज्ञायते भगवतो ग
तिरित्यवद्यं॥ नान्यत्त्वदस्ति भगवन्नपि तन्न शुद्धं मायागुणव्यतिकराद्यदुरुर्विभासि॥ १

त्राह॥ ज्ञातो ऽसीति॥ सुचिराद्बहुकालोपासनेनाद्य मे मया ज्ञातो ऽसि॥ ननु देहभाजां न ज्ञायते इत्यवद्यं
दोषः किं तत्॥ यद्भगवतस्तव गतिं तत्त्वं न जानन्तीति॥ यतस्त्वमेव ज्ञातव्य एकः सत्यत्वात्॥ नान्यद
सत्यत्वादित्याह॥ त्वत्॥ त्वत्तो ऽन्यच्च नास्ति॥ यदप्यस्ति प्रतिभाति तदपि शुद्धं सत्यं न भवति॥ कथमस
त्यं प्रतीतिस्तत्राह॥ यद्यतो मायागुणव्यतिकरात्॥ त्वमेवोरुर्बहुरूपो विभासि॥ न तु त्वमपि सत्यम
नानासि यत्त्वयाहं देहरूपमेनदपि गुणात्मकमेव तिगुणं ब्रह्मैव तत्सत्यं॥ तत्राह रूपमिति द्वाभ्याम॥ १

भा
स्कं.३
११

त्वत्तच्चरणंविधायतदवाप्तवित्तश्रेष्याः तेइमाःप्रजाःसुदुर्भरेणसुदुःसहेनकामाग्निनाच्यु
तरुषा॥ अवच्छिन्नेनक्रोधेनचपीड्यमानाः संपश्यतोममेमनःसीदति॥ननुएवंभूतायाःसंसृ
तेःअपरमार्थत्वात्किमर्थविवादःक्रियेततत्राह॥ यावदिति॥९॥ आत्मनःपृथक्त्वंदेहाभिमानंभ
गवतस्तवेंद्रियार्थरूपायामायायातयाबलंसाधिकंपश्यत्तावत्॥नप्रतिसंक्रमेतनतोपरमेत॥दुःख
समूहंप्रापयति॥क्रियाणामर्थःफलंयस्यांतदिदमितिपाठेनततःपृथक्पश्येत्यावत्तावत्
दसौव्यर्थापिनोपरमेतभवत्येवमविवेकिनोविवेकिनस्तुशक्तापवेति॥ किंतेषामभक्तानाकृत

त्वत्क्षुद्भिर्यातुभिरिमामुहुरर्द्यमानाः शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च॥ कामाग्निनाच्युतरु
षाचसुदुर्भरेणसंपश्यतोमनउरुक्रमसीदतेमे॥८॥यावत्पृथक्त्वमिदमात्मनइंद्रिया
र्थमायाबलंभगवतोजनईशपश्येत्॥तावन्नसंसृतिरसौप्रतिसंक्रमेतव्यर्थापिदुःखनिव
हंवहतीक्रियार्था॥९॥ अह्न्यापृतार्तकरणानिशिनिःशयानानानामनोरथधियाक्षणभग्न
निद्राः॥दैवाहतार्थरचनाऋषयोपिदेवयुष्मत्प्रसंगविमुखाइहसंसरंति॥१०॥त्वं
भावयोगपरिभावितहृत्सरोजआस्सेश्रुतेक्षितपथोननुनाथपुंसां॥यद्यद्धियातउ
याःनत्वाह॥१०॥ अह्नीति॥ अह्नि आपृतानिव्या। रुगायविभावयंतितत्तद्वपुःप्रणयसेसदनुग्रहाय॥११॥
पृतानिचतान्यार्तानिक्लिष्टानिकरणानीन्द्रियाणियेषां॥ रात्रौविषयसम्बन्धोपिनास्तिय
तोनिःशयानाःस्वप्नदर्शनेनचतत्रलोभग्नानिद्रायेषांदैवेनाहतानासर्वेतंमतिहता॥ अर्थर
चनाअर्थार्थमुद्यमायेषां॥नदेवमभक्तानांअर्थोधर्मोयेषांसंसारानिहतिशुकाभक्ता
नांतत्त्विहतिमाह॥त्वमिति॥११॥ भक्तियोगेनशोधितेहृत्सरोजेआस्सेतिष्ठसि॥ श्रुतेनश्रव
णेनेक्षितःपंथायस्य॥किंचश्रवणाविनापिभक्ताःमनसायद्यद्वपुःरूपंतेऽपयाध्यायंतित

ना४

श्रुतिः वेदः स एव वातः तेन नीतं प्रापितं नापैषि नापयासि येन त्वत्कथाश्रवणमस्माद्देवेलक्षं यंति ते
षां हृदि त्वं प्रकाशसे इत्यर्थः ॥५॥ ततः किमत आह ॥ तावदिति द्रविणदेहादिनिमित्तं भयं ॥ यावत्ते शो
कः पुनः स्पृहा ॥ ततः परिभवः तु पश्चाद्विपुलो लोभः तस्मा ॥ पुनः कथं चित्तासंगं ममेत्यसदाग्रहः
आर्तिमूलं तमः शोकादेः कारणं ॥ न प्रवृणीत न प्रार्थयेत ॥ न मायादाप्रार्थयेत ॥ न मायादाप्रार्थयणमा

॥ ये तु त्वदीयचरणांबुजकोशगंधं जिघ्रंति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतं
भक्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां नापैषि नाथ हृदयांबुरुहात्स्वपुंसां ॥५॥
तावद्भयं द्रविणदेहसुहृन्निमित्तं शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः ।
तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं यावन्न तेंघ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः ॥६॥
दैवेन ते हतधियो भवतः प्रसंगात्सर्वाशुभोपशमनाद्विमुखेंद्रिया ये ॥ कु
र्वंति कामसुखलेशलवाय दीना लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत् ॥७॥

वेणत्वमपारीति निवृत्तिः ॥ किं पुनः तत्र कारणं सतीति भावः ये तु कामा अपि संतः त्वां नाद्रियंते
ते नरकं भानरः इत्याह येन त्वत्कथाश्रवणादिविमुखाः संतः काम्यकर्मपराः ते आर्तिमंत इत्याह
दैवेनेति ॥ दैवेन ते हतधियः नष्टमतयः प्रसंगात् श्रवणकीर्तनादेः पापात् ॥ सर्वदुःखनिव
र्तकात् ॥ विमुखानि इंद्रियाणि येषां अकुशलानि ॥ अकुशलानि एव दर्शयति ॥ वस्तुधिस्मादि

ना

योवै एकः त्रिपात् ॥ यद्यपि ब्रह्मादयः पादाः स्कंधा यस्य ॥ प्रत्येकं च उरवः प्ररोहाः शाखोपशाखा मरीच्या
दिमन्वादिरूपा यस्य तथाभूतः सन् ॥ ववृधे ॥ तस्मै भुवनाकाराय द्रुमाय नमः किं कृत्वा ववृधे ॥ यथा
त्मा स्वयमेव मूलमधिष्ठानं यस्य तत् तथा तं भित्त्वा गुणत्रयरूपेण विभज्य त्रिपात् सन् वा ॥ अहं च
गिरिशश्च ॥ स्वयं विभुर्विष्णुश्चेति स्थित्युद्भवप्रलयहेतवो वयं ॥ एवं त्रिपाद्भूत्वा यो ववृधे ॥ अन्यार्थः
एवं गुणावतारकर्मविस्तारमुक्त्वा तस्यैव कालात्मरूपेण कर्म च दर्शयन्नमस्करोति लोक इति द्वा
भ्यां ॥१६॥ विकर्मनिरतः विरुद्धकर्मनिष्ठः कुशले हिते स्वे आत्मीये त्वदुदिते त्वयैव साक्षादुक्ते भ

यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलं ॥ भि
त्त्वा त्रिपाद्ववृध एक उरुप्ररोहस्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय ॥१६॥ लोको
विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ॥ यस्तावदस्य
बलवानिह जीविताशां सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोस्तु तस्मै ॥१७॥ यस्मा
द्बिभेम्यहमपि द्विपरार्धधिष्ण्यमध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् ॥ ते
पे तपो बहुसवोवरुरुत्समानस्तस्मै नमो भगवतेधिमखाय तुभ्यम् ॥१८॥

गवदर्चने ह्येकर्मणि त्वदुक्ते हि श्रीगीतासु ॥ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तप
स्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति ॥ तस्मिन् प्रमत्तः अवदन्तवितः सन् वर्तते ॥ तावदस्य लोकस्याति
शियायकालाय ॥१७॥ आस्तां तावल्लोकस्य कथा यस्मात्कालात्त्वत्तः यद्द्विपरार्धस्थायि धिष्ण्यं स्था
नं तदध्यासितोपि बिभेमि ॥ भीतश्च संस्त्वामेवावरुरुत्समानः प्राप्तुमिच्छन् तपस्तप्तवान् ॥ कथंभूतः
बहुसवः बहवः सवा यागा यस्य यद्वा बहवः संवत्सरा यस्य ॥ बहुयागात्मकत्वादपि बहून्यावर्षान्
तपस्तप्तवानित्यर्थः अधिमखाय ॥ मखादिकर्माधिष्ठात्रे ॥ इदानीं तत्कालभाविलीलावतारक

उपचितैरूर्जितैः उपचारैः पुष्पोपहारादिभिः ॥ यद्यप्यस्मत्समानाम भक्तानाममलभ्यपादद्वयाप्यर्पयत्वे हेतुः
कथ्यतादिना ॥ यतः सकामानां भवाप्यात्मिप्रसीदति ॥ अतः कामप्राप्तिः क्रियाणामनन्तरं फलेन भवा
ति ॥ किन्तु तेषां तानमेव कामसंयोगस्तत्र्यपवतरफलेन प्रेरो व वाच्यो भित्वा ॥ श्लोकमिति ॥ २४ ॥ भगव
न्तमाराधनमेव स्वभावसौकर्यार्थं स्वप्नेऽपि क्रियाफलं प्रेप्सवे हेतुः यतः नत्वर्पितो धर्मः कदाचिदपि
यते कामाय हितस्तु धर्मः कामेऽर्थान यच्छतीत्यर्थः ॥ अतस्त्वामेव वयं नतास्स्मा हृष्यामस्यतीति ॥ २५ ॥ शास्त्रस्य
वेदार्थस्य चैतन्येन निरस्तभेदभ्रमायशुद्धबोधायवधिप्रसादाविद्याशक्तिर्यस्य ॥ यद्वापि वरणमा
नातिप्रसीदतीति योपचितोपचारैराराधितः स्वर्गलोकेऽर्हे दिवहृत्कामैः ॥ यत्सर्वभक्तदृष्टयस्व
लभ्यध्येकान्तनानाजनेष्ववहितः सत्त्वहंतरामा ॥ २५ ॥ पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैर्दानेन
वोग्रतपसाव्रतचर्ययाच ॥ आराधनं भगवतस्तव सत्क्रियार्थो धर्मोऽर्पितः कर्हिचिद्ध्रियते न
यत्र ॥ २६ ॥ शास्त्रस्वरूपमहसैव निपीतभेदमोहाय बोधधिषणाय नमः परस्मै विश्वोद्भव
स्थितिलयेषु निमित्तलीलारासाय ते नम इदं चकृमेश्वराय ॥ २७ ॥ यस्यावतारगुणकर्मवि
डम्बनानि नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति ॥ तेनैकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयान्त्यपा
वृतमृतं तमजं प्रपद्ये ॥ २८ ॥
श्रयः ॥ अतएव परस्मै अवरहेतुः विश्वोद्भवादि निमित्तं या माया ॥ तस्याः
लीलाविलासः क्रीडा यस्य तेन तुभ्यमिदं नमः नमनं चकृम ॥ कृतवन्तो वयं ॥ नामग्रहणमात्रेणैव तनुः
केवलमपदत्वे नैवेत्युपयुज्यन्त मलं रोगति पश्यति ॥ २८ ॥ अवतारगुणविडम्बनमद्य करणमस्ति
येषु ॥ तत्रावतारविडम्बनानि देवकीनंदनरामादीनि गुणविडम्बनानि सर्वज्ञो भक्तवत्सलरमा
दीनि कर्मविडम्बनानि गोवर्द्धनोद्धरणकंसनिरासादीनि ॥ असुविगमे प्राणप्रयाणे ॥ अथ
एवंनिकेवलं शमलं पापं ॥ अपावृतमनावरणं ब्रह्म ॥ यामवेति ॥ तत्र गुणावतारकर्मलीला

भा. टी. ३

यद्येनं सत्त्वेन ज्ञानेन भगेनैश्वर्येण च मृडयते सुखयति ॥ विसंदर्शं ज्ञानमनुस्पृशतात् ॥ येन यद्व
यथाहं स्रष्टुं दक्षो भविष्यामि ॥ यतः प्रणतप्रियोऽसौ ॥ अहं च प्रणतः न चान्यः प्रार्थनीयोऽस्ति यतः
स एव समस्तजगतां सुहृत् ॥ यतो ह्यसावेकः अतः स आत्मा अन्तर्यामी ॥२१॥ आत्मशक्त्या रमया
सह यद्यत्कर्म करिष्यति ॥ स्वविक्रमं विलासरूपं विक्रमः प्रभावो यस्मिन् तदिदं विश्वं तदा स्वाधार
सृजतोऽपि मे चेतः स एव युञ्जीत वर्तयतु ॥ कर्मासक्तिं तत्कृतं शमलं च वैषम्यादि पापं यथा विज

सोऽयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा सत्त्वेन यन्मृडयते भगवान्भगेन ॥ ते
नैव मे दृशमनुस्पृशताद्यथाहं स्रक्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोऽसौ ॥२१॥
एष प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्या यद्यत्करिष्यति गृहीतगुणावतारः ॥
तस्मिन्स्वविक्रममिदं सृजतोऽपि चेतो युञ्जीत कर्मशमलं च यथा विजह्याम् ॥२२॥
नाभिह्रदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः ॥ रू
पं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मा रीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः ॥२३॥
सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान्विवृद्धप्रेमस्मितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् ॥ उ
त्थाय विश्वविजयाय च नो विषादं माध्व्या गिरापनयतात्पुरुषः पुराणः ॥२४॥

ह्यां त्यजामि ॥२२॥ अम्भसि सतो यस्य नाभिह्रदादिहासं विज्ञानशक्तिर्यस्य महत्तत्त्वात्मकस्य
विज्ञस्य तदभिमानी अस्य रूपमिदं विश्वं विस्तारयतो मे निगमस्यावयवभूतानां गिरां विस
र्गो उच्चारणं मा रीरिषीष्ट हानं न प्राप्नोतु वर्णसमितिन्यायेन मा लुप्यतामित्यर्थः ॥२३॥ विवृद्धप्रे
मस्मितेन विजृम्भयन् ॥ विश्वस्य विजयाय उद्भवाय च कारात् अस्मद् उत्थाय च ॥ उत्थाय

॥ २४ ॥

८१

तिर्यङ्मादिषु जीवयोनिषु स्वेच्छया लीलाकृतमूर्त्तिः सन् ॥ स्वकृतधर्ममर्यादापालनेच्छया रेमे न वस्तुतस्त
स्यान्तरागभवेनैव निरस्तविषयप्रसक्तोपि यः अत एव पुरुषोत्तमः ॥ ननु तु पापियमांसस्पर्शात
पहुत्वं गीतम् यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम
इति ॥ इदानीं दृश्यमानामेव मूर्त्तिं प्रणमति योविद्ययेति द्वाभ्यां ॥१९॥ दशार्धैः पंचवृत्तयो यस्या
स्तयाविद्यया निद्रांहेतुभूतयाः अनभिभूतोपि यो निद्रामुवाह ॥ तस्मै ते नमः स्तुतेरेणान्वयः
जठरीकृता उदरे प्रविलापिता लोकयात्रा लोकस्थितिर्येन ॥ अहिरेव कशिपुः शय्या तस्याः स्प

तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिष्वात्मेच्छयात्मकृतसेतुपरीप्सया यः ॥ रेमे निरस्तरति
रप्यवरुद्धदेहस्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय ॥१९॥ योविद्ययानुपहतोपि दशार्धवृत्त्या नि
द्रामुवाह जठरीकृतलोकयात्रः ॥ अन्तर्जलेहिकशिपुस्पर्शानुकूलां भीमोर्मिमालि
नि जनस्य सुखं विवृण्वन् ॥२०॥ यन्नाभिपद्मभवनादहमासमीड्य लोकत्रयोपकरणो यदनुग्र
हेण ॥ तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय योगनिद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय ॥२१॥

र्शोनुकूलो यस्यां तां निद्रां भीमा नानाम्मर्म्योर्मिमाला विद्यन्ते यस्मिंस्तस्मिन्नन्तर्जले निद्रायाः सा विवेकि
नो जनस्य निद्रासुखमीदृशमिति विवृण्वन् ॥ मदर्थं यस्य प्रहसन्निरस्य अत एवोत्तमं रत्नं हि वि
शेषणानि यद्वा पूर्वकल्पेनान्तस्य जनस्य विश्रामसुखं विवृण्वन्नस्फुटयन् ॥ नदातन पदेशाम
कारणयस्यैवं दुःसहं दुःखसोढव्यमिति योनन्तार्थं विशेषणानि ॥२०॥ किं च यस्य नाभिपद्म
मेव भवनं तस्मात् ॥ लोकत्रयस्य उपकरणं यस्य यद्वा लोकत्रयस्य सृष्ट्यादि द्वारेणोपकरोतीति
तथाहं यदनुग्रहेणास्मि तस्मै ते नमः । उदरे स्थितानि भवः संसारप्रपंचो यस्य योगनिद्रावसाने किं
चिद्विकसन्नलिनवदीक्षणे यस्य ॥ एवं स्तुत्वा प्रार्थयते सोयमिति चतुर्भिः ॥२१॥

रसस्य किं हि कुंठे वादिस्पृहया भवति॥ सा च नेत्याह॥ महत्तमेति॥ उत्तमश्लोकपादयोः
छायाकामादिसन्तापहारिणीं न यानि र्हृतं विनेषेषां नेषां स्पृहा उक्तानेति नोऽस्ति॥ तासाद्या सक
सतमोदं श्रीकृष्णे सर्वात्मनामतिष्ठाभूदितिपत॥ स एव महान्सत्पापइति॥ अंगीकृत्यपरि
हृदति॥ ध॥ वादविति॥ प्रभिमिवेशादिकेनालोनिसन्नमेव॥ तथापि विद्धवशोन्नेषां ग्रह
तिः श्रुत्वाभ्यासबलेन पुनर्निर्हृतिस्पृसंगाहृतरस्याह॥ भगवतः श्रीमच्चरणारविंदमकरंद
हृपोपारसज्ञस्मिन्नावेशिते चेतोये लेपिकेन चिदन्तरायेणाविघ्नेन विहृता सपिस्पापदवी
मार्गेन हित्वेति॥ नमन्तेति॥ को भागवतापदेव परमहंसास्तेषां प्रतिनसम्हदेः कथां प्रियव
मरत्ता एवं लवि अर्थं उत्तमश्लोकपादयोः छायानिर्हृतं न विना नानकुंठेवेस्पृहामतिः॥ २
संशायोमे महान्वसन्वदाराणाव सतनादिषु॥ सत्कस्यपत्रिहिरम्भत्क सेवमतिरपुत्ता
ध॥ श्रीशुकउवाच॥ वादशुके भगवतुत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविंदमकरंदर
सप्रावेशितचेतसो भागवतपरमहंसदयिनकथां किंचिदन्तरायविहृतां सर्वाविव
तस्पृश्यास्तैवश्रंनरायहृपावभूवेति सप्रसंगमाह। नमापदवीनप्रायेणहित्वेति
पहींन्यादिनाविमुक्तसंगः प्रहृतिभजस्वेमनेनयहिंवावहृपदारहवावेतिप्रसिद्धादेह
इतिवसः स्वपिवामत्रुनाः वनितनलपरिपालनाघोपांमेत्रिंतोनिशुक्तोनेवास्यनंदचेष्टन
प्रथरत्नुदेवभगवान्नादिदेवो ब्रह्मा स्वभवनादवनतारेस्वनेयः उपामंत्र्याहेतुः प्राप्ना
तः राज्ञाप्रासेणो कायेप्रव रः श्रेष्ठा गुणानिधांगमास्येकांतभाजननेयानियनाश्रय
नेवचानिक्रायांहेतः परमार्थीसतनेत्रानघाद्यास्यसवगतेनयेनसनया॥ श्रनोवस
सवेणानसयानेनकार्यंणादीहित्त्यमाणः नियमग्रहीष्यन॥ ॥ ॥

भा
पं॰टी
५

स्त्रेणात्मध्यानेनकार्येणादीक्षिष्यमाणःनियमंग्रहीष्यन्।आगमयिवासुदेवेनिरंतरसमाधि
योगेनचित्तैकाग्र्येणसमावेशिताःसमर्पिताःसकलकारकाणामिंद्रियाणांयाःक्रियास्ता।
साकलापोयेनसः यद्यपितत्पित्रोक्तंनप्रत्याख्येयंतथापितदधिकरणेराज्याधिकारे।।असतो
पिमिथ्याभूतादपिराज्यप्रपंचादात्मनःपराभवमालोचयन्नाभ्यनंदत्।।गुणविसर्गस्य

यर्हिवावहराजन्सराजपुत्रःप्रियव्रतःपरमभागवतोनारदस्यचरणोपसेवयांजसा
वगतपरमार्थसतत्त्वोब्रह्मसत्रेणदीक्षिष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाम्नातप्रव
रगुणगणैकांतभाजनतया।।स्वपित्रोपामंत्रितोभगवतिवासुदेवएवाव्यवधानस
माधियोगेनसमावेशितसकलकारकक्रियाकलापोनैवाभ्यनंदत्।।यद्यपितदप्र
त्याम्नातव्यंतदधिकरणआत्मनोऽन्यस्मादसतोपिपराभवमन्वीक्षमाणः।।अथहभ
गवानादिदेवएतस्यगुणविसर्गस्यपरिबृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्रा
यआत्मयोनिरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितःस्वभवनादवततार।।सतत्रतत्र
गगनतलउडुपतिरिवविमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमानःपथिपथि
चवरूथशःसिद्धगंधर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानोगंधमादनद्रोणीमवभा
१ सयन्नुपससर्प

५५

णसृष्टेःपरिबृंहणंसमृद्धिस्तदनुध्यानेनव्यवसितःसकलजगताम
भिप्रायोयेन।।यथागतस्ताकारैर्मेरलेखराणामभिप्रायोनिश्चीयतेनदृत।।अखिलैर्निगमै
र्मूर्तिमद्भिर्वेदैर्निजगणैश्चमरीच्यादिभिःपरिवृतःसत्यलोकादवतीर्णः।।सतत्रयानतर
नतोडुपतिश्चंद्रइवप्रकाशमानोगंधमादनस्यद्रोणींदरीमवभासयन्नुपससर्पेत्यन्वयः।।
अमरपरिवृढैर्देवश्रेष्ठैरिति।।१।।

नेतुंगृहेवृद्धिमान्स्मभोगान्भुंजानस्यकृतोभिमानाभावोमोक्षोवा ॥ अतस्तत्स्थानेनवनवासएव
युक्तस्तत्राह ॥ भयमिति । सारः स्यादेवप्रमत्तस्यअजितेंद्रियस्यवनेष्वपि ॥ तत्राभिप्रायवनादन्यानतेष
कृतोपीत्यर्थः ॥ सहषट्सपत्न्याः यावद्वोमनोबुद्धीन्द्रियाणिचपंचसमनयाभूतंपववनेष्वपि
पतनपातेनबुधवेनजितेंद्रियत्वादात्मारामस्य ॥ गृहवर्णाश्रमादिदोषं ॥ नत्वगृहेरागादयःसंभवं
तिनवववनस्यमूढत्वंकथंतस्यइति ॥ १८ ॥ योविजिगीषमाणः सर्वरहेष्वस्थिवानेषामनंतरनिरो
धमऊवेन ॥ जेनेयपतेत ॥ क्षीणेषुरिपुकामंगरहेसमेवाविचरेत ॥ यतोलोकेदुर्गाश्रितोरीन्

भयंप्रमत्तस्यवनेष्वपिस्याद्यतःसआस्तेसहषट्सपत्नः ॥ जितें
द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्यगृहाश्रमःकिंनुकरोत्यवद्यं ॥ १७ ॥ यःषट्सपत्ना
न्विजिगीषमाणोगृहेषुनिर्विश्ययतेतपूर्वं ॥ अत्येतिदुर्गाश्रितऊर्जि
तारीन्क्षीणेषुकामंविचरेद्विपश्चित् ॥ १८ ॥ त्वंत्वब्जनाभांघ्रिसरोजको
शदुर्गाश्रितोनिर्जितषट्सपत्नः ॥ भुंक्ष्वेहभोगान्पुरुषातिदिष्टान्वि
मुक्तसंगःप्रकृतिंभजस्व ॥ १९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इतिसमभिहितोमहा
भागवतोभगवतस्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनोलघुतयाः
वनतशिरोधरोबाढमितिसबहुमानमुवाह ॥ ॥

धरोर

दुर्गाश्रितएवारीन्जयति ॥ यच्छ्रुद्रागोवाः मत्रवावनेतेने ॥ वृथ्वेनेतेपाहेमरहेरेसिनर्पाः इदंच
गरहेदुर्गाश्रयणोपायहनानात्वेतस्मज्ञनाभस्यांघ्रिसरोजकोशएवदुर्गनिदाश्रितः ॥ अतएव
वनिर्जितषट्सपत्नस्त्वं ॥ तथापिपुरुषेलेश्वरेणातिदिष्टान्दत्तान्भोगान् ॥ नावद्यत्व ॥ प
श्चाद्विमुक्तसंगःसन् । प्रकृतिंस्वरूपंभजस्व ॥ आत्मनिष्ठोभवेत्यर्थः ॥ आत्मनस्ततोलघुतयाः
लतेयानतेत्सामनमेमावकारः ॥ यद्वात्मनोयदनुशासनं ॥ तदलघुतयागौरवेणबाढमा

यथाहिकामीति श्रवनकर्थयः समनमाह ॥

भा० पं० टी० ५

मनुना संतुष्टेनोपकल्पितापचितिर्यस्य प्रियव्रतस्य योगक्षेमार्थं ॥ नारदस्य च शिष्यनाशात्तत्क्विरि मीक्षमाणयोः सम भवति ॥ ममनासीमारु ॥ अविषमं यथा तथा ॥ तयोरभिसमीक्षमाणयोः सतोः आत्मनः सम्यगवस्थानं ॥ अवाङ्मनसगोचरविषयं तत्पदनिवासं ॥ यादीनदेव अवाङ्मवाचामगोचरं क्षयं चिन्मात्रं स्वविषयं ॥ अतोऽव्यवहृतमव्यवहारमस्मिन्न ब्रह्मनिहतं प्रवर्तयन् ॥ अव्यवहारादिषयः सन् ॥ अव्यवह रातीतं स्वरूपं चिन्तयन्नन्तर्हित इत्यर्थः ॥ ततो मनोरभिप्रायं वदन्यासामीप्य वयोमनोरथः सः परे णैव ब्रह्मणैव प्रतिसंधितः संपादितो यस्य सः नारदस्यानुमतेन स्थापयित्वा प्रतिविषमोऽर्ण ।

भगवानपि मनुना यथावदुपकल्पितापचितिः ॥ प्रियव्रतनारदयोरविषममभिस मीक्षमाणयोरात्मसमवस्थानमवाङ्मनसं क्षयमव्यवहृतं प्रवर्तयन्नगमत् ॥ म नुरपि परेणैवं प्रतिसंधितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामण्डल स्थितिगुप्तय आस्थाप्य स्वयमतिविषमविषयजलाशयाशाया उपरराम ॥ इति ह वाव । स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्बन्धध्वंसनप रानुभावस्य भगवत आदिपुरुषस्याङ्घ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेन परिरं धितकषायाशयोऽवदातोऽपि मानवर्धनो महतां महीतलमनुशशास ॥ ११ ॥

ततो योऽविषयजलाशयो महत्तस्मात्प्रादिकृत निवासना योगेच्छाया यस्य उपरतोऽभूत् पत्नदृष्टरहे कथमरमतेति ॥ तत्रोक्तत्वात्प्रभुपसंहरति ॥ इति ह वाव ॥ सत्यमेव हि अधिनि वेशितः स्थापितः कर्माधिकारो यस्य ॥ अखिलस्य जगतो बंधध्वंसनपरोऽनुभावो यस्य तस्य पद द्वियुगलेऽनवरतेध्याने ॥ तदनुभावेन परिरंधितकषायो रजआदिमलस्याशयो यस्य ॥ अतः अवदातः शुद्धोऽपि महतां ब्राह्मणानां मातापितानेन मानवर्धनः ॥ ११ ॥

५३६५४

४

विषय

द्विस

हंसयानेनोपलक्षितोऽनपत्येपितरस्तुपलभमानं सप्तिनाम्पमितिलक्षपत् ॥ पिताऽपुत्राभ्यांसत
प्रियव्रताभ्यां सहकृतोऽनलिः सन्तहसैवाभुम्यापाहंरोन हनयासहोपनस्येनहाव ॥ प्रियव्र
ननहामंदरहोऽण्पनावहश्यदिशानि ॥ मनुस्ततेनेनमागतोक्षीतिसानसोहंमारतभगवानादि
कैनयथोचितवाक्येनसृनिश्यनेनउहितावर्णितानाःगुणागणाप्रवलाराः सतनपाः सर्वोलोका
प्रथम ॥ महतिनिहमहाकैयदिकूलमनामसव्यसहयोकरिषतीतिषोकमानोनाहमेवव
नवहवापनेदेवर्षिहंसयानेनपितरंभगवन्तेहिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवाप्यु
त्थायाहरोनसहपिताप्राभ्यामवहितोनलिकृपतस्थे ॥ भगवानपिभारतनदुपनी
ताहलः सत्कवाकेनातिनयाध्रुहितगुणगणावतारसनयः प्रियव्रतमादिपुरुषस्त
सदयहासावलोकइतिहोवाच ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ निबोधतातेदमृतंब्रवीमि मासू
यितुंदेवमर्हस्यप्रमेयं ॥ वयंभवस्तेततएषमहर्षिर्वहामः सर्वेविवशायस्यदिष्टम्
५ ॥ नतस्यकश्चित्तपसाविद्यया वानयोगवीर्येणमनीषयावा ॥ नैवार्थधर्मैः परतः
स्वतोवाकृतंविहन्तुंतनुभृद्विभूयात् ॥ भवायनाशायचकर्मकर्तुंशोकायमोहायसदाभयाय ॥ सुखायदुःखायचदेहयोगमव्यक्तदिष्टंजनताङ्गधत्ते ॥ ... ॥ ६ ॥

५

भवायेति ॥ भवो नम मम वा गुणेष्व प्रवृत्ते नेश्वरेणापि हि वृंदं नदेहयोगं जनतानीव सम्भूहः सदा धने ।
नतन्म्यथाक नेशाक्रोति ॥ अगाहे प्रियवृत ॥ कर्मे करणोपि पारतेयमाह ॥ यस्मात्ववेद लतेणा
यातेयाशमस्मात् गुणाः सत्वादयस्तत्स्वैकाणि वयानिक मोणि ॥ नन्विवंयने दोम भिः वासणा
दिशाहैः स्वरसैः स्वदेहैः देवतस्य वय्यस्वैस्व योनिताः निबद्धाः सन्तः तस्मै शुभ्राण वलिवहामं न
दिव्यरूपाक स्मंकुर्मं नासिनासिका यासोता बद्धाः सन्तस्तत्पदो वलीवर्दाय यथा हि पदेकुरुषाय
भोगपियारं तेयमाह ॥ २॥ ईशो नेश्वरे णामि सर्वं दनमे वचं प्रागश्रियम्तत्र प्रवर्तयमेदेस्वी कर्मः

भवाय नाशाय च कर्म्मकर्तृ शोकाय मोहाय सदा भयाय ॥ सखाय तुः त्वाय च देहयोग
मवक्रहिष्ट जनतानाधने ॥ ५ ॥ यद्दावितेषां गुणकर्म दाम भिः सूत्रे स्वैवैतस्मवयस्मयो
जिताः ॥ सर्वेवदामो बलिमीश्वराय प्रोतानसीवद्धिपदे च नमस्ते ॥ ६ ॥ ईशाभिसृष्ट
शवरुदमहे गड्डः लंसवेवा गुणकर्मसंगात ॥ आस्थाय तत्र यदनुक्त नाथ युक्तवर्त्मनो
धारवनी यमानाः ॥ ७ ॥ अक्रोपितावद्धि भयात्सदेह मा रवमस्त्रत्वभि मोघ्नत्मः
यथात्रभं तमपि पानतिहः किंतन्मदेहायगुणान्नहे मे ॥ २७ ॥

यथा स्वामिना दत्तमेव कणिशादि वलीवर्दो भक्षयति न स्वरूपात तद्दत ॥ न चैवं वैषम्यमीश्वर
स्य ॥ यतो गुणकर्मसंगात्त्वाशो यथादेव तिर्यगादिलक्षणं ॥ देहं प्रयुक्त योनितवान् ॥ ननुदा
त्वा यस्वीकृत्य ॥ यथा यथा वत्स्यता स्वयामानयं वानीयमानाः सन्तस्तत्रैव गाछन्ति न हन्त ॥ सं
ननैतत्सर्वमेतद्विदुष एव न त्वात्मविदः सर्वो शक्यमाह ॥ अक्रोपीति ॥ यावन्मारक्षकर्मतावन
त ॥ यथा स्वमेः तुभं तं प्रतिपाल निहः गततिहः अभिमानशून्य एवानुस्मरन्ति ॥ न हि भोग
वासनया पुनर्जन्म भवेत्तदाह किं मदेहान्तरारं भकाननणान ॥ कर्मा मात्री वासनाश्च नहेकेन

निजसुखाद्विगलितममृतमिव स्वादु यस्य वचः स्वमादकं च यस्य हासे भाषणे च तस्मिन् वामोदो निः
श्वासगंधः तेन मदांधा ये मधुकरनिकराः तेन रूपरोधः आवरणं तेन भयात् ॥ दुतं शीघ्रं ॥ घं पद
न्यासस्तेन वल्गुः सुंदरं तेन किंचिद्विचलनेन तेन कलशायोः कवरभारे रशनायां च यस्यास्तां ॥ तस्यामेव
लोकनेन विहृता वश्यस्मरं तत्र वकामास्म ॥ कामशोले गिरीशपक्षिं किं विकीर्षसि सुनिवर्षेश्चा
दिषु तेन संबोधनाद्विजाग्राकुकारांशं ॥ हे सुनिवर्षे नभगवतः परदेवताभ्यः तस्य मायास्ति
ध्रुवा बालम्यग्राह ॥ हे संहृस्त्रे वेविशे तिरोऐधतुपी विभर्षि किं मामनोर्थ्यं न वेवाभ्यां किं ॥

निजसुखविगलितामृतनामवसहासभाषणामोदमदांधमधुकरनिकरोधेन ॥ दुत
पदविन्यासेन वल्गुस्पंदनस्तनकलशाक्वरभाररशनां देवीं तदवलोकनेन विहृता
वसर स्वभगवन्नामकरध्वजमवशा सपत्नीतो नरवदितिहोवाच ॥ कामविकीर्षसि
वकि सुनिवर्यशैलेमायासिकाः पिभगवत्परदेवतायाः विज्ञे विभर्षि यदुपीसहदा
सनोर्थं किंवाम्रगान्नगपसेविपिने ममनाव ॥ २ ॥ वाणाविमो भगवतः शानपत्रप
यो यं तावपुरवहविरावनितिनिगमदंतो ॥ कस्मे पथुं तासिवने विचरन्तविघ्रं हे माय
नोजनरधियानवविक्रमो
कार्यमस्ति ॥ किंवा प्रमन्नानतिनैद्वियान् ॥ मगतत्यानसदादी
न ॥ मृगयसेत्नान्वशोकसेधतुषीधास्यसीमघः कदाचावालस्यार ॥ बाणाविमोघानपभेते
वकमलेपनेपवपत्रागिणपिकानिपधोः श्रोतोविभ्रमेणमंधशेषुलाभ्यां विनापिहविरो
पजनयाकल्पितने वाभ्यां परभागस्तुंरवस्थानोपस्याभावात् ॥ प्रतिनिसमोनी दत्तोगाई गो
प्रग्रभागोप याँ लोकसेमयो कृमिकसीतिनविघ्नः ॥ अतो भयादेवतावत्साध्येयाकहे
नवाय विक्रमोस्माकेहेमायास्त ॥ २ ॥

परो

तदंगपरिमललोभेनानुगतोनोभ्रमरानालस्याह शिक्षाइतिगुरुसंसंतनंगुरुक्लिष्टातोवि
लुलिताविगलिताः समनसामभितोहृष्टीः गलितानिकुसुमानिभजंतीसर्थः शुद्धतेनोप
मावेदयामासुरेवेति॥ तत्रवसंतमाकर्ण्याहवाचमिति॥५॥ नभ्रूतवचरणपंकजयोः तत्रैयो
स्मितिरीणामेतसंतवत्तानोपूर्वकेवलवाचंस्मरणमः कथमंतो॥ अत्रैपाःदृष्टवहूकामु
ल्वागमृतिप्रकटातोवनोचपीतपरिवत्र नितंबकांतित्वेनप्रकल्प्याह॥कटेवकुमसुमस्त
विद्रीमिः अकविटकविवेनितंबसमंददमेदलेकलआपादातरे॥ अगोनिसंबोधनमेव

शिक्षाइमेभगवतःपरितःपदंतिगायंतिसामसरहस्यमजसमीश
गुरुक्लिष्टाविलुलिताः समनोभिहृष्टीः सद्भैभजंतस्यिगणाइववे
दशाखाः॥ २॥ वाचंपरंचरणपंकजतिनिरीणांवृतसत्त्वरूपगुरुवतो
स्मरणावामतभं॥ लब्धाकदंबकुचिरकविटकविवेयस्यामलानप
रिधिःकचवल्कलते॥ ३॥ किंसंस्मरंतेरुचिरयोर्हिजसंगयोस्ते
मध्येकृशोवदहसियत्रदवयिः स्थितामे॥ पंकोरुहणः सरभिताम
विषाणईदृशपनामममसभगमेसरभीकरोषि॥४॥

लामालस्याह॥ यस्यामलानपरिधिवंतेने॥ वहूंनितंबकांतित्वेनप्रकल्प्यवस्त्रमदहेव
हकूतेति॥ कचनेवल्कलमिति॥ लतावालस्याह॥ ३॥ संगयोः लतनयोः किंसंस्मरंतेकिंविट
लीत्येनावलतानामि॥ यतोमध्येकृशोपितंकुचेणवहसि॥ यत्रचमेदृष्टिराटर्थः स्थिता
मेलग्नास्तिअमध्येदृढयंतवदेवइतिभावः लतनयानेकुमसमालस्याह॥ पंकोरुहणःआम
नलवविषाणेतनईदृकूअत्रसर्वंःकतरसतत्राह॥ येनपंकेन॥ ४॥

लोकेस्याने ॥ यत्रस्योजनतुरसाइस्यम पूर्वांवधयोविभर्ति ॥ मनसउत्रयनौस्तोमकौ ॥ पादांतरे३
त्यमू नलतलोत्स्तीया ॥ वकेचवहू हुत विभर्ति किंनदाह ॥ रसोमध्रतलापः तासोविलासस्ता
भ्यासहितासुधाभ्यरास्ते ॥ प्रादिग्राह्यासिललनमौदि ॥ कावानवलोकेस्यातनोहेस्त्व४।
तिः ग्राहारः भ्रमदेसदेभ्रदनाहवेणाल ॥ हविविनि नसेवधीगंधोवातिग्रागह्वतिनोलूला
भिग्राय ॥ भ्रदनाहहिरगभामौनिपादे ॥ ममनावहेजनाहहिर्भतेवहतिमौती मध्ये: यतल्व
विलो: कलासि ॥ विस्यभ्रनाम्राति ॥ भ्रनभ्रत्वभ्योग्रभियाकयीतिनि फ्रनेः विलोः कलासीम

लोकंमटर्घायसहतमतावकेमेयत्रतमइस्यमुरसावघवाव
पूर्वां भ्रसादियसमनउन्नघलोविभर्तिवहहुतेसरसतामसुधादिव
के२ कावात्महेतिरदनाहविरंगवातिविसोः कलासतिमिषोत्मकरौ
वकलौंउहिग्रमौनघ्रुगलहितपंक्तिपोविराससन्नभ्रंगातिकरेसरउत्त
वेते २ ॥ योसौवयाकरसयोनहल: मनेगोदितभमतपजयतेतिणीमे
मुकेनतेसरसिवकनटावहथ्रकछोनिलाहवनिलपटवयनीवी ॥ २

उहेतु: तवकणौंविलोविवातिमिषोत्मकरौग्रतिमिषौरतननेउवेतितेमेघेणाभूस्योउह्लसंतो
मकरौनदाकारेकेहलेयपोसौकिंच ॥ नवभुखसरउत ॥ सरउव ॥ नदेवाह उहिग्रचेवलमी
नभुगललसिवनेउहुंयपस्मिन्हि नादतातेयांपत्नायोविः योभायस्मिन् ॥ सरसिवहिनाह
सः ग्रासत्रोभ्रंगतिकरउवकेयासोमः यरिमललउभ्रंगलोमौवायस्मिन ॥ ॥ पतंगः केह
कःस्वमनः ध्यमवितसमेः तिणीपजघतेचवललतानयमि वकेकेशसमहेतुमकवंधनेनस
रसितसंभावयतिकिं कष्टः ध्रुवोनीवीहरतियनत्वनसमरसिकिं ॥ ३

उपलक्षे प्राप्तं मदंशं मम देहम् मित्र मया सह तपश्चर्तुमर्हसि॥ किं च सर्वे भवभावनः संसृति विलास
का अप्सरा से प्रसीद इति त्वां भार्यां कल्पये नान्यथेति॥१५॥ द्विजदेवेन ब्रह्मणा दत्ता॥ इति कुमनब्रह्मलग्नसत्रो
पयाति॥ हे वामरूपे सिवाचार्वगि॥ यतस्ते विहितं तव मनो त्वदधीनं नेतुमर्हसि॥ सखिगुणलवस्थोपि॥ शि
वानुवृत्तला मत्यः मा पतिसर्वेन्द्रियं वर्तते॥ यदा पतावल्पर्थीतमेयाः सखियः सर्वे शिवाः पेर

रूपं तपोधनेन मत्तं कृतं च तेन यदशेषं ते तत्त्वकेन तपसा भवतोपलब्धं॥ वर्तन्त नयो रेसि मया सह
मित्र मसे किं वा प्रसीद इति सर्वे भव भावनो मे॥ न त्वां मनामि द्विजदेवतर्पस्मिन्मनो
दृगपि नो न वियाति लग्नं॥ मां चारुशृङ्ग्यर्हसि नेतुमनुव्रतं ते चित्तं यतः प्रतिसरन्तु शिवाः
सचिव्यः॥१६॥ श्रीशुक उवाच॥ इति ललनानुनयातिविशारदो ग्राम्यवैदग्ध्यया परिभाषया तां
विबुधवधूं विबुधमतिरधिसभाजयामास॥ सा च ततस्तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरू
पवयःश्रियौदार्येण पराक्षिप्तमनास्तेन सहायुतायुतपरिवत्सरोपलक्षणं कालं जम्बू
द्वीपपतिना भौमस्वर्गभोगान्बुभुजे॥ तस्यामु ह वा आत्मजान्स राजवर आग्नीध्रो नाभि
किम्पुरुषहरिवर्षेलावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्नव पुत्रानज
नयत्॥ सा सूत्वाथ सुतान्नवानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे
आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः॥ पित्रा विभक्ता आत्मतु
ल्यनामानि यथाभागं जम्बूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः॥ ॥

वः ताः प्रतिसरं तन्निर्यान्तु॥ यद्वा वनवासे सह वर्त्तन्ते इति यः शिवाः प्रतिसरं न मदंत्रिणां ग
केन॥ ग्राम्ये वैदग्ध्यं यस्याः शुश्रूषादीनां हृदये कांक्षता प्रसूय उपतस्थे भजन्न॥ औत्पत्तिकेन
स्वभावेन संहननं देहदार्ढ्यम्॥ बलम्॥ काः॥ ॥

भा॰ पं॰ ५

ना

२

१

उपशामाश्रेणेश्च सप्तदशकोटिभिरेकमर्बुदं पंचाशद्यातिवर्षाणामेकादशार्बुदानि जगतीं
बुभुजेऽसमत्वयं राज्योपमे पालनविषयभोगसंभावे भोग्यं ॥ तेज्ञानायासैनेवधर्मं पालनमाह
अखिलाः पुरुषकाराः पौरुषाणि यस्मात् ॥ तेनसारेणबलेनसंभ्रमतोऽहर्णो दोर्दंडेन योधुराले
लाम्बेति निग्राहकत्वामोघवीर्यत्वासमलनितिदंकारः तेनैवबुधुद्धविनाविरमितालिरसाथमेष
तिपत्तावेनभोगानितिशयमाह ॥ वह्निभ्रमाः स्वभापायाग्रेत्रुहिनमेधमानैः प्रमेदांहिभिः परा
एवमपशामायनेश्चस्वतनेयश्वयनरातीपतिजिनेगतीमर्बुदान्येकादशपरिवसराणाम
याहत्वाखिलपुरुषकारसारसंभ्रमतदोर्दंडगलापीडितमोघवीर्यशालितिवविरमित
यश्मप्रतिपक्षो ॥ वह्निभ्रमत्वाग्रात्रुहिनमेधमानप्रमोदप्रसरणपोषितप्रोज्जप्रघोषित
हासावलोकहरिविरदेल्यादिभिः ॥ परामृश्यमानविवेकरवानवबुध्यमानउवमहामना
बुभुजे ॥ यावदवभासयति ॥ सुरगिरिमध्यपरिक्रमन् ॥ भगवानादित्योवसुधातलम
र्धनैवप्रकाशप्रतिपर्येनालोकारयति ॥ तदाहिभगवदृषभसेनोपचितातिपुरुषप्रभावलार
तमिन्दन ॥ समस्तेवनरथोनज्योतिर्मयेनरजनीमपिदिनेकरिष्यामीति ॥ समस्तलव
भूयमाननविवेकरव ॥ अतएवविषयासक्तात्मानम [illegible] लरगिरिमध्यपर्यंकामन्हिनीयश्चवपतेरां
नवबुध्यमानश्चवबुभुजे ॥ नश्रमोदः पतिर्दृष्टासर्पसलतः प्रसरणमस्थस्यानाहिनीलानतो
प्रोविरणपुंखितस्वभावहृतश्रमाराश्रभावप्रकाशनेनमोघवीर्यप्रघोषितः संकोचितहासाव
लोकासक्तोहरिविराः देल्यादयः परिहासवाक्यादीनितैः प्रभावानिशयमाह ॥ यावद्वसुधातललो
कालोकपर्यंतमवभासयति मेरुप्रदक्षिणीकृतैव्यादित्यः ॥ तस्मिन्नदेवोपलक्षितेप्रकाशयतिम
काशयति ॥ अर्धेनवावप्रकाशयति ॥ तमसाऽहश्योगेन ॥ तदाहितीयः पतंगः सर्परश्वपर्यंकामत

उद्गतिविस्तरेषु इति प्रसिद्धौ ॥ वा वेति तिसृषु ॥ आत्मना समानैः शीलादिभिः उदारान् महतो दशपुत्रान् ॥ नामान्याह ॥ आग्नीध्र इध्मजिह्वो यज्ञबाहुर्महावीरो हिरण्यरेता घृतपृष्ठः सवनो मेधातिथिर्वीतिहोत्रः कविश्चेति ॥ एषां नामान्यग्निनामानि येषामग्नेर्भावात् बाल्या

ग्रयदुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम ॥ तस्यामु ह वाव आत्मजानात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान्दश भावयां बभूव ॥ कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं नाम ॥ आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्व एवाग्निनामानः ॥ एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसः ॥ ते आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्य कृतपरिचयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् ॥ तस्मिन्नु ह वा उपशमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां शरणभूतस्य श्रीमच्चरणारविन्दाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावितान्तर्हृदयाधिगते भगवति सर्वेषां भूतानामात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेण समीयुः ॥ अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन् ॥ उत्तमस्तामसो रैवत इति मन्वन्तराधिपतयः ॥

दारभ्य तस्मिन्पारमहंस्याश्रमे श्रीमच्चरणारविन्दयोरविरतस्मरणेनाविगलितः स्थिरो भगवा न्दित्यो यः परमो भक्तियोगस्तस्यानुभावेन ॥ विशोधितान्तःकरणे प्रतीतो यो भगवांस्तस्मिन्नात्मनः त्वंपदार्थस्य तादात्म्यं प्राविशेषेण विशेषो देहाद्युपाधिस्तद्रहितेनैवाविशेषेण

भा०
पं०
५

नस्य पराक्रममुपसंहरन्विहृतिक्रममाह ॥ सएवमिति ॥ देवर्षिचरणयोरनुशयनमुपसत्तिः
तदनुपतितैर्योगुणविसर्गोग्राम्यादिसंबंधः ॥ तत्संसर्गेणात्मनि मनसि निर्वृतिनिर्वेदो यस्य ॥ असा
ध्वनुष्ठितं यद्यतोभिनिवेशितः ततः तत्र अलमलं विषयैः विनोदमृगमकुरयपरदेवताया
हरेः प्रसादेनाधिगतः आत्मीयप्रत्यवमर्शो विवेकस्तेन नारदस्यपदवीं ताडं पदिष्टमा
र्गमेवपुनरनुससारेत्यन्वयः ॥ किंकृतवान्अनुगतेभ्यः पुत्रेभ्यइमां दत्त्वा विभज्यभुक्तभोगांच

सएवमपरिमितबलपराक्रमएकदातुदेवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्ग
संसर्गेणानिर्वृतमिवात्मानंमन्यमानआत्मनिर्वेदइदमाह ॥ अहोअसाध्वनुष्ठितंय
दभिनिवेशितोहमिंद्रियैरविद्यारचितविषमविषयांधकूपे ॥ तदलमलममुष्या
वनितायाविनोदमृगंमांधिग्धिगितिगर्हयांचकार ॥ परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्र
त्यवमर्शेनानुप्रवृत्तेभ्यःपुत्रेभ्यइमांयथादायंविभज्यभुक्तभोगांचमहिषींमृतक
मिवसहमहाविभूतिमपहायस्वयंनिहितनिर्वेदोहृदिगृहीतहरिविहारानुभावो
भगवतोनारदस्यपदवींपुनरेवानुससार ॥ तस्यहवाएतेश्लोकाः प्रियव्रतकृतं
कर्मकोनुकुर्याद्विनेश्वरम् ॥ योनेमिनिम्नैरकरोच्छायांघ्नन्सप्तवारिधीन् ॥१॥

सात्मीयांचमहाविभूतिः साम्राज्यसंपत् ॥ तत्सहितांमहिषींमृतशरीरमिवपरित्यज्यतत्रदे
न्तं हृदिनिहितोनिर्वेदोयेन ॥ हृदिगृहीतः साक्षात्कृतः हृदिगृहीतोनिहितोहरिविहार
लीलानुभावः मार्गास्यसंग्रहस्य ॥ तस्यमहिमानमनिवर्णयन्श्लोकाः सर्वेसिद्धाः कथ्यंते ॥ य
थावेद ॥ तत्रप्रथमश्लोकोभवतीतिकोनुकोन्यामकुर्यात् ॥ छायांघ्नन् ॥ तमोनिरस्यन् ॥१॥

५

ये वै द्रह्यप्रतिग्रमसिद्धास्ते सरथचक्रात्कृतानां परिखानामन्तः पञ्चो ये वै कृतास्तेषां परिमाणं
क्रमाद्धिमितिशेषः एवं समुद्रा द्विस्तारमानेनान्तरतस्तेनो द्विगुणेन विस्तारमानेन तेन सेवं सिंधुभ्यो बहिः
समेन तकः उपकल्पास्तविसाः यथा सिंधुभ्यो बहिः एकैकशो द्वीपाः एवं द्वीपानामपि बहिः सिंधु
वः स्मात् ॥ तारोदेति ॥ दधिमंडो मथितेदधि ॥ एते सप्त जलधयः सप्त द्वीपानां परिखाद्भव ॥ प्रथम
ये वा उद्धतं द्युचरणानेमिकृतपरिखानां ते सप्त सिंधव आसन् ॥ एवमेव कृतानां सप्त
भुवो द्वीपाः जंबूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौंचशाकपुष्करसंज्ञाः ॥ तेषां परिमाणं देवस्था
न्त्रं वस्मादनंतरं यथा संख्यं द्विगुणमानेन बहिः समंततः उपकल्पमानाः तारोदेक्षुरसो
दसरोदघृतोदक्षीरोददधिमंडोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः सप्त द्वीपपरिखा इवाभ्यंत
रद्वीपसमानाः एकैकस्या च यथानुपूर्व बहिर्द्वीपेषु पृथक्परितउपकल्पितास्तेषु जंबा
दिषु बहिष्मती पतिरनुव्रतानाग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतो घृतपृष्ठमेधाति
थिवीतिहोत्रसंज्ञान् यथासंख्येन ॥ एकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे ॥ दुहितरं चो
र्जस्वतीं नामोशनसे प्रायच्छद्यस्यामासीद्देवयानी नाम काव्यसुता ॥ नैवंविधः पुरु
षकारउरुक्रमस्य पुंसां तदंघ्रिरजसा जितषड्गुणानां ॥ चित्रं विदूरविगतः सकृदाददी
त यन्नामधेयमधुना सजहाति बंधं ॥ २ ॥ । तथैतैः सर्वेषि नायेद्वीपाः तेसमानावि स्ता
रतो बहिर्बहिः नान्तः पृथक्पृथक्संकल्पितया मह्यां सृष्टा येनात्मानः सामर्थ्यमिति परिहितदभि
प्रायेनाभगवान्वा रघुत्रिराहृजिताः षट्गुणाः इंद्रियाणि ॥ यद्यपि योगादयैले ययामेवविधः पु
रुषकारः स्यादितिविरेनासंभावितं ॥ यतो विरविगतः प्रथमजोपि यस्योरुक्रमस्य नाम सकृदु
च्चारयेत् ॥ स प्रधनानन्तरागमवबंधं संसारं ॥ नन्वस्मितिपादेप्ययमेवार्थः पाठांतरेनन्व

भा
टी.
८

सावधानतमोपवनमुपवनभामेनमनयः रमणीयतमेवाह ॥ विविधाश्च निविडाश्च ये विटपि
नस्तेषां विटपनिकराणां संश्लिष्टा उत्कटलताः स्वर्णवल्ल्यः नासां स्थूलाः स्थलविहंगमशुका
दयस्तेषां मिथुनैः शोभमानाभिः स्फुतिभिः उद्घोषमाणैः षड्जादिस्वरैः प्रतिबोध्यमानायेस
लिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रेषु स्थानेषु प्रफुल्लितानां दिनाश्च कमलानां लाक्ष्यालेशकमलानि ते
वासाय स्वमुपवनं ॥ ललितेनागमनेन पदविन्यासाः सलीलगतौ विलासो यस्याः चकारस्तु सांत्व

सावधानतामूलोपवनमतिरमणीयं विविधनिविडविटपनिकरसंश्लिष्टउत्कटलता
द्रुमस्थलविहंगमिथुनैः शोभमानश्रुतिभिः ॥ प्रतिबोध्यमानसलिलकुक्कुटकारंड
वकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपवनभामनसा
सललितगमनपदविन्याससगतिविलासायाश्चानुपदं ॥ स्वगणस्वगणायमानस्य वि
रचयणाभरणास्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयनकलि
नमुकुलयुगलमीषद्विकचय्यावलोक्य ॥ तामेवाविहरेमधुकरीमिव समनसउप
जिघ्रन्तीरिव मनुजमनोनयनाह्लादरूपैर्गतिविहारविनयावलोकस्वरावयवै
मेकवाकरकायरवणारवणोतिद्युतिकवेतो हविरस ॥ रावयवैर्मनसिजरणाकरसमा

चरणाभरणास्वनं ॥ आमीलितेनयनेपवनलिनमुकुलेनयोर्युगलमीषद्विकचय्य किं
विद्विलोलव्यानपदद्रयं ॥ तामेवदेवीमकरध्वजस्यवशमुपनीतम ॥ सजरवदितिद्रवव्सा
णात्र ॥ रणस्त्राकाउवाच ॥ नामाउकरणंचवेदव्यनंतहृषीकाणंद्रेहिविज्ञानादेवानां
मनुजानांचयानिमनांसिनयनानिचतेषामाह्लादरूपैर्गमनादिभिरणामनसिकामस्य
विवरंस्यवेसाहारांविदधनोगतिश्चविहारश्चविलासविनयश्चकोविलोकश्चस्वरावयवा

भूसंस्थानं द्वीपैः कृतं सरिद्गिरिवनादिभिः सीमा च भूतनिर्वृत्यै सेतवस्ताश्च अविवादाय ॥४१॥ भौमं वापीतडागादि दिव्यं स्वर्गादि मानुषं मनुष्यलोकं महित्वं वैभवं यो निरयौपम्यं मेने पुरुषानुजनाविस्रम्भकालत्वप्रियाय स्येति ॥४२॥ इति श्रीपंचमस्कंधे भावार्थदीपिकायां प्रथमः ॥१॥ द्वितीये पौत्रक्रमाग्नीध्रचरितं तस्यैव स्मर्यते ॥ पत्नीं हि एवं विद्यां यो नाभिमुख्यानजीजनत् ॥१॥ अ

भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्गिरिवनादिभिः ॥ सीमा च भूतनिर्वृत्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥४१॥ भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजं ॥ यश्चक्रे निरयौपम्यं पुरुषानुजनप्रियः ॥४२॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे भुवनकोशे प्रियव्रतविजये प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ श्रीशुक उवाच एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीध्रो जंबूद्वीपौकसः प्रजा औरसवद्धर्मावेक्षमाणः पर्यगोपायत् ॥ स च कदाचित्पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यां भगवंतं विश्वसृजां पतिमाभृतपरिचर्योपकरण आत्मैकाग्र्येण तपस्व्याराधयांबभूव ॥ तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः ॥ सदसि गायंतीं पूर्वचित्तिं नामाप्सरसमभियापयामास ॥ ॥ ॥

स्मिन्नेव प्रसिद्धोऽयमाग्नीध्रः स्वैणं इंगवः विहसन्निव नाभ्येरं चरितं मुनिरब्रवीत् ॥ एवं द्वीपमौकोवासिनः प्रजाः औरसवत्पालयामास धर्मावेक्षमाणः धर्ममवेक्षमाणः इत्यर्थः पितृलोककामः सुरवराणां वनितानां क्रीडाचले मंदरे तस्य द्रोण्यां आभृतानि संपादितानि परिचर्योपकरणानि पुष्पादीनि येन ॥ तदुपलभ्य ज्ञात्वा अभियापयामास संभो

कामानां भोगैः अतृप्तिं अतृप्तिकं मन्यमानः श्रुतिभिर्वेदोक्तैः कर्मभिः अवारुंध यत्र पितरो मादयंते मोदयंते र
मेवंभूतान् संस्मायां संतानः पतिप्रीणीनवेतन ॥ इति श्री पंचमस्कंधे टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ तृतीये
वर्णिते नाभेः परं मेरुपत्नीयते ॥ यस्य यज्ञे प्रीतः सन् जज्ञे ऋषभो हरिः ॥१॥ नाभिरसावप्रजस्तं
अप्रजया मेरुदेव्या भार्यया सह ॥ प्रवर्ग्येषु सत्सु ऋत्विक्कर्मसु क्रियमाणेषु द्रव्यादयः ॥ सम्यग्योगाउ

आग्नीध्रो राजाऽतृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याः सलो
कतां श्रुतिभिरवारुंधयत्र पितरो मादयंते ॥ संपरेते पितरि नव भ्रातरो मेरु
दुहितृर्मेरुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देववीतिमि
ति संज्ञा नवोदूहन् ॥ इति श्रीभागवते पंचमस्कंधे आग्नीध्रवर्णनो द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ श्रीशुक उवाच ॥ नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवं
तं यज्ञपुरुषमवहितात्मायजत ॥ तस्य ह वाव श्रद्धया विशुद्धभावेन ।
यजतः ॥ प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमंत्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगो
पपत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान् ॥ भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मा
नमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थविधित्सया गृहीतहृदयो हृदयंगमं
मनोनयनानंदनावयवाभिराममाविश्चकार ॥ ॥ ॥

पपात्ते यथा दुपपत्त्यास्तं पत्त्या दुरधिगमोऽदृष्टापोपि ॥ भागवतेषु कृपालनया सुप्रतीकः ।
शोभमानावयवः सन् ॥ आत्मानमाविश्चकार ॥ अपराजितं नित्यं ॥ निजभक्तानां ये अभि
प्रेतार्थास्तेषां विधित्सया ॥ गृहीतमाकृष्टं हृदयं चित्तं यस्य हृदयंगमं सुखकरं ॥ यतः म
नोनयनानामानंदयंति ॥ ये अवयवास्तैरभिरामं सुंदरम् ॥ ॥

अथ हे स्वामिन् दिविपातवाहूलं वा आलोकाय ॥ आविष्कृतं भुजालतायुगलहृदयं चतनुपश्यंयेन हिरण्म
यतेजोमयं ॥ शुद्धबुद्धविशिष्टतत्त्वनिमयाशुद्धोनममितस्थैः ॥ अहंतो नाथलोलसहोपतस्थुः
अमजनविनयैः विलसन् ॥ श्रीवत्सपवललामविरूयण ॥ इदं वरैर्पावः ॥ वनरुहंपयं ॥ अव
तिवकेत्रयरतनमणिः कौस्तुभः ॥ एवमादिभिरूपलक्षितं ॥ स्फटकिरणाद्येअवरामणायुःतम
यानियानि शुद्धरूदीनि अन्यानां भूषणानि तैर्विभूषितं ॥ बहुमानेहस्थानैः ॥ अथनाडुवोनम
धर्नेनिधि ॥ अहं सौनाथादिनानिगादेनलवंति ॥ हे इंद्रनमपरिहरणो यवितमतुपपानां अन्या

अथाहतमाविष्कृतभुजयुगलहृदयं हिरण्मयं पुरुषविशेषं कपिशाकौशेयांबरधरं शुद्ध
सिविलसच्छ्रीवत्सललामं इंद्रवरवनरुहवनमाला कुंभं स्तनमणिमादाद्विभिरूपल
क्षितं ॥ स्फुरत्किरणाग्रवरमणिमयमुकुटकुंडलकटककेयूरनूपुराद्याभ
रणविभूषितमतिकांतदर्पणरूपलावण्यनारदादीनामपि नसुपलभ्यमानं बहुमानमहं तो
नाथ नतवीर्याणांपतस्थुः ॥ अहं सिद्धरूपेहेणानस्माकमनुपपानानामानमङ्गलेता
वत्मद्रुपशिक्षितं ॥ कोऽहं तिष्ठमास्यकृतिगुणमतिकरमतिरनीशार्यस्वरस्यपर स्व
प्रकृतिशुद्धरूपयोः अर्वाक्तनाभिमानमदरूपाकृतिभीरूपनिरूपणं ॥ ॥

नामस्माकं अहं तां गुरुः स्वयमेवस्वीवनेमहेति ॥ नवयंस्तोतुंपाकाइमाऽरूः ॥ नमोनमइत्येनदेवा
स्माकं सद्भिरूपशिक्षितं तद्रूपस्पदुर्लेयत्वात् ॥ तदेवाहुः कोऽहंतीति ॥ प्रकृतिगुणानांमतिक
रः अपंचवस्तोस्मिवेवमतिर्यस्य अतएवानीशः प्रकृतिपुरुषयोः परस्य अतएवेश्वरस्यसर्वात्म
नाभिव्याप्तस्य शांतीभिः प्रपंचातनोताभिः नामचरूपं च प्राकृतिप्राकारस्ताभिस्तव रूप
निरूपणाकर्तकोनामशक्तानहे ॥ ॥

प्रमस्तुप्रार्थनीयमस्तीत्याह । किंचेति ॥ यस्मिन्नात्मे हि कीर्त्तां स्वर्गापवर्गयोरपीश्वरे त्वयि प्रसन्ने सति
प्रसादमेव पुरुषार्थ इति प्रत्ययोयम् ॥ अथ नास्य यत्फलीकरणं तत्पक्षे कामादिकमात्मनोपि
द्रष्टुप्रसन्ने सति ॥ इदं च नाभिव्यक्तमित्याह । इह संसारे नेपाणिनि यामायपाः न चास्ति परत्वात्
स्तिनमात्रं यायानिनः को वेन को पि ॥ अतस्त्वया नाहं तमसा तिः कः प्रत्तप्यविषयप्रवृत्तिस्तस्य
यावेगास्तैरनाहूता प्रकृतिर्यस्य सः कं यत्तत्तु पासितमहद्भवरणा ॥ अतस्त्वन्मायामोहितस्येव मा
किं वा यत्नः नर्थिरपत्यकामः प्रजाभवाद् श्रीमायासान्ने इत्यत्र मायि बोस्वर्गापवर्गयोरपि
भगवत्सुप्रसादनिवृत्तानामपि प्रत्ययोधनं दमिवार्थं नः फलीकरण ॥ को वा इहेतेषा
जितो यः पराग्नितपामाययान वसितपरव्यानाहृतमतिविषयविषयानाहृतं प्रकृति
रतुपासितमहद्भवरणः ॥ यद्वहृवावत्वत्तुनरदस्य कनेरिदम्माहुः तत्राग्न्यधियामप्रता
नमस्तद्यदेवहेलनं ॥ देवदेवाहं सिस्माम्ननसर्वान्प्रतिप्रतिबोद्धमविद्वषा ॥ इतिनिगद्
नाभिष्टूयमानो भगवानाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादिताभिवंदितचरणः सदयमि
दमाह ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहो बतार्हमस्य यो भवद्भिरविनयगीर्भिर्वरमसुलभमभि
याचितो यदस्मदादात्मजो मया सदृशो भूयादिति ममाहमेवाभिरूपः कैवल्यादथा
पि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद्द्विजदेवकुलं ॥ ११ ॥
शंसात्तत्र ममर्षे ॥ अदृश्यकर्त्तः हे बहुकार्यकारिन् ॥ स्वीयसेकार्या यत्वंयदस्माभिरिह समा
हूतोसि न च यज्ञायामर्हो धीर्येषां मंदानां ते षां नोयदेवहेलनमवमानेनं न ॥ सर्वात्मु तित्वेन त्वम्
न्यनर्हे तन्नाप्रतिबोद्धं सोढ महे सि ॥ इति निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण वर्षधरो भारतवर्षपतिः
तोभिः तेनाभिवादितावभिवंदितौ चरणौ यस्य ॥ अबलभत्वेहे तः स्माहमेवा
भिरूपः सदृशः कैवल्यादद्वितीयत्वात् ॥ द्विजेषु देवाश्च वक्ता स्वर्गणास्तेषां कुलं ॥ १२ ॥

आग्नीध्रीये नाभौ ॥ पतिं नाभिं हे विष्णुदत्त ॥ तस्यावरोधायने अंतःपुरे मेरुदेव्यां शुक्लया शुद्धया सत्त्वमू-
र्त्यावततार ॥ केषां धर्मान् वातरशनानां दिग्वाससां ॥ पावरयाहमंध्यमाह ॥ श्रमणानां तपस्विनां
ऋषीणां ज्ञानिनां ॥ ऊर्ध्वमंथिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां ॥ इति पंचमे टीकायां तृतीयः ॥३॥ चतुर्थे हि त्रिभिः श्लो-
कैरृषभस्य हितं महत्त्वलोकार्थेयेन तस्य कर्म नैष्कर्म्यं च निदर्शितं ॥ चतुर्थे शातत्रयस्य राज्यं तस्सा-
पवर्ण्यते ॥ यस्माज्जैनैः सर्वैः सतोषास्मन्निर्हतैः ॥४॥ अभिव्यज्यमानानि भगवल्लक्षणानि

तत आग्नीध्रीयेंऽशकलयावतरिष्यामि ॥ आत्मतुल्यमनुपलभमान इति निशामयंत्या
मेरुदेव्याः पतिमभिधायांतर्दधे भगवान् ॥ बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त भगवान् परमर्षि-
भिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरुदेव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वा-
तरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमंथिनां शुक्लया तन्वावततार ॥ इति श्रीभागवते
पंचमस्कंधे तृतीयोध्यायः ॥३॥ शुक उवाच ॥ अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्ष-
णं साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं ॥ प्रकृतयः प्र-
जा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः ॥ तस्य ह वा इत्थं वर्ष्मणा व-
रीयसा बृहच्छ्लोकेन चौजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं
नाम चकार ॥ ॥४॥

पादतलादिषु वज्रांकुशादीनि यस्य ॥ महाविभूतिभिः सर्वैः संपत्तिः सा-
मादिभिः सह वर्द्धमानप्रभावं प्रकृतयो मात्यादयः [illegible] अधिको देति स्सवर्ष्मणा दे-
हेन ॥ तस्य विशेषणं वरीयसा श्रेष्ठतमेन [illegible] श्लोकाः पद्यातिकीर्त्या यस्मिन्न-
मेव ॥ [illegible] तेजः वीर्यं प्रभावः शौर्यं [illegible] ऋषभः श्रेष्ठ इति ना

सद्येनास्य मात्रमेवार्हतिनाधिकमित्याहुः सकलजननिकायसहितेन निरस्तमीतिमत्याशि
वनमाः श्रवराश्रयेगुणाग्रगण्याः तेषामेकदेशाः तस्य कथनाद्दिना ॥ वाचां न तामांचरोपिन भक्ता
नामस्तानाथाभ्युपेत्याहुः हे वरमपरिजनैरनुरागेणाविरचिता येषा वल्लसंगाह्यागरूरितास्ता
नवः सलिलवासितकिसलयाश्रुसहपल्लवाः सिलेतिपाठे ॥ किंलक्षणादि मंजरी ॥ एवमा
दिभिः ॥ संभ्रमनयासंपादितया इनयापवित्रयसि ॥ अयेतिमकारांतरे ॥ अन्नयानेनया

सकलजननिकायहृत्विनतिरस्तनशिवनमथवरगुणाग्रणीकदेशाकथनाहते ॥ परि
जनानुरागविरचितमावल्लसंग्राहसलिलसितकिसलयतत्लसिहवीकवैरपिसंभ्र
मयासमर्पयाकिलपरमपरितस्यसि ॥ अथानयापितृभवतरुग्रयोरुभारभरया
समुचितमर्थमिहोपलभामहे ॥ यामनवत्वातु सवनमंतसावोभयमानानोपगु
पार्थस्वरूपस्य किंतनायाः शिवयाधासा नामेतदभिसंराधनमात्रभविष्यमहे
ति ॥ ॥

गुरुयायोगेनापितरुभारभरया ॥ अनेकोपासमहयापिभवतः समुचितमप
चितिमयोजनेनैवयथामः अयंहेतुः आत्मनः स्वनयमत्रसवनंसर्वदा अजस्रासादा
नुबोभयमानातिशयेन भवतो येशेवाः गुरुबाधालेसस्वरूपस्यपरमानंदस्य ॥ नवे
वेस्तस्यायामानर्थकमित्याह ॥ किमिति ॥ सकामानामस्माकमेवेतद्यपयते ॥ नत
वेत्यर्थः ॥ मेयसे ॥ ॥

स्तोपयोगमेव प्रदर्शयंति ॥ तद्यथेति ॥ परमेभ्योपि परम पुरुषप्रकर्षेण गुणप्रकर्षेण कर्मणा ॥ उपक।
स्य विषयस्य प्रदर्शयिष्यन् ॥ वक्ष्यमाणक्रमेणैव ॥ नापचितः प्रत्युपचितः प्रकृतितः परं ज्ञानमेव तस्मा
त् ॥ स्वयमेवोपलक्षितः ते ह्यास्तिकतरवस्तुपेतवत् ॥ यद्यपि तद्वद्भाव ॥ तत्तु समाविर्भूतोसि ॥ तथापि
हि हेतुमत्तया तत्र तदिह विपक्षे नित्यत्वकृपाणा वर्णकानामसर्वाके वस्तुनि विषयो भवान्यदि ह्यपराः
सौ तद्वासय मेव वरः सज्ञानः दर्शनस्पर्शलंभनमात्रः ॥ प्रसंगेन वेरागेण निश्चितं पदं ॥ साम

तद्यथावालिखानां स्वयमात्मनः श्रेयः परम विद्यां परमपरमपुरुषप्रकर्षकरणया
स्वमहिमानेवापद्यमानस्यानुरूपस्य विषयस्य ॥ स्वयं नापचितपदेन स्वविहितोपलक्षितः प्र
द्यापमेव वरो यः प्रदर्शनमयहि वहि विराजवैदेवर्दर्शभो भवान् ॥ निमपुरुषेस्तत्र विषयप्र
सीत ॥ प्रसंगनिश्चितत्वानानलविधनाशेषमूलानां भवत्वभावानामात्मारामाणां
गुणिनामनवरतपरिशीलितगुणगणपरममंगलायनगु ॥ गणकथनोसि ॥ प्रथ
कथंचित्सकलनतत्त्वपतनमजस्रमणदुरवस्थानादि भुविवशानां नः स्मरणायत्त्वरमव
णारण्यागाममपिसकलकल्मषमलनिरसनानि तव गुणाह्वनानामधेयानि वचनगोच
राणि भवेत ॥ ५ ॥
सप्रवानलसेन विधुनाग्रशेषामलाये यांग्रतो भवतरवस्वभावो
येषां ॥ नामेवाह ॥ प्रात्मारामाणामेवं भूतानां मुनीनामपि परममंगलायनेगुणगणक
थनमेव मतं दर्शनेपस्य ॥ प्रतस्तेरनवरतं परिशीलिताप्रभुत्वागुणगणायस्येति संबोध
नम् ॥ दर्शनेनैव कृतार्थाः प्रपि वर्मकं प्रार्थयंते प्रथेति स्मरणाय विवशानांत्वां सन्नेमप्रा
कानांवः ॥ ५

इत्यादिभिरुपचितैर्यज्ञैरिष्टवान् ॥ न च वयो यौवने ॥ पुत्रैर्वयमर्ममन्विच्छेदिति वचनात् ॥ विविधो
द्देशाः नानादेवतोद्देशाः यथोपदेशं यथाविधि ॥ अतस्तात्त्वकाय्यात्मनः कश्चिदपि किमपि क
र्चनापि न वांछति रक्षानुरयेद्देशात्ः प्रविशमानं खपुष्पादिकमिव न चान्यदीयमवेत्तनेपी
त्यर्थः ॥ भगवति ऋषभदेवे प्रतिदिनमुपचारूल्लसितसेवेहादेकं विनान्यत्र वांछति ॥ अवहितात्मनः संयत

इत्यादेर्शं वयः अहर्निशि विविधोद्देशोपचितैः सर्वैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं यानक्रत्वत्र्याज्ञ
भगवत्तत्वेभेणपरिरक्ष्यमाणमतस्मिन्न षु केसुत्र न मुरुषान वांछन्त्यविद्यमानमिवात्मनो
यस्मात्कथंचन किमपि करिविद्वेत्तते भगेपेत्तु सवन विज्नं भिनसेद्दानिशायमंतरेण
सकृद्धाविद्दष्मानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्त्ते गतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशा
मयन्तीनामात्मजानवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयंत्रितानप्युपशिक्षयन्निति हो
वाच ॥ ४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे ऋषभदेवानुचरिते चतुर्थो
ध्यायः ॥ ४ ॥ ऋषभदेव उवाच ॥ नायं देहो देहभाजां नृलोके कष्टान्कामानर्ह
ते विड्भुजां ये ॥ तपो दिव्यं पुत्रका येन सत्त्वं शुद्ध्येद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनंतं ॥ १ ॥

विज्ञानपि प्रजानुशासनार्थं उपशिक्षयन्निति ह वक्ष्यमाणमुवाच ॥ इति श्रीपंचमस्कंधे भा
वार्थदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ पंचमे मोक्षधर्मोपदेशैः पुत्रानुशासनं ॥ उक्तं पारमहंस्य
वतस्सह हृदिनितिल पा ॥ विड्भुजामपि ये संतितान् ॥ कष्टान् दुःखदान् ॥ कामान्विषयान्नार्हते
न योग्यो यं मनुष्यदेहो न भवति ॥ दिव्यं तपः हे पुत्रका येन तपसा यस्माद्ब्रह्मसौख्यं अनंतं भ
वति ॥ १ ॥

का ल १

मोक्षबंधयोर्निदानमाह । महत्सेवामिति । तमसः संसारस्य द्वारं । योषितां ये संगिनस्तेषां संगं महतां लक्षणमाह सार्धेन । महांत इति साधवः सदाचाराः मयि ईशे कृतं सौहृदमेवार्थः पुरुषार्थः येषां वाशब्देनास्यनिरपेक्षस्यैवास्यलक्षणत्वं दर्शयति देहं बिभर्तीति देहंभरा विषयवार्ता नैवृन धर्मे विषया येषु तेषु जनेषु जायादियुक्तेषु गृहेषु च रातिर्मित्रं धनं वा पाठान्तरे जायादि प्रदेषु ॥ यावदर्थाश्च यावदर्थमेव यो येषामिति मध्यपदलोपी समासः । देहनिर्वाहाधिकस्य

महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारं योषितां संगिसंगं ।
महांतस्ते समचित्ताः प्रशांता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥ २ ॥
ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था जनेषु देहंभरवार्तिकेषु ।
गेहेषु जायात्मजरातिमत्सु न प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ॥ ३ ॥
नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदिंद्रियप्रीतय आपृणोति ।
न साधु मन्ये यत आत्मनोयमसन्नपि क्लेशद आस देहः ॥ ४ ॥
पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वं ।
यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबंधः ॥ ५ ॥

ह्यग्रहमात्र इत्यर्थः ॥ ३ ॥ कामाचारेति निषिद्धकर्म तद्दर्शयति नूनमिति ॥ ३ ॥ यद्यदा इंद्रियप्रीतये ॥ आपृणोति व्याप्रियते ॥ तदा प्रमत्तः सन् विकर्म पापं नूनं कुरुते ॥ यतो विकर्मणः प्राचीनादृष्टात्क्लेशदो देहो जातः तस्यैव पुनः करणं साधु न मन्ये ॥ ४ ॥ देहादेर्नश्वरत्वात्क्रियानयमनर्थं इत्याशंक्याह ॥ ५ ॥ पराभवो देहादिना स्वरूपाभिभवः अज्ञानकृतस्तावद्भवति । न च हेतुः यावत्

क्रियाः स्युः तावदिदं मनो हि कर्मसंस्थं भवेत्स्मात् येनकर्मात्मकेन मनसा ५

तस्य वर्षमंडले भवत्प्राप्यसैरमिक्षयारहीतो नरलोकसमानधर्मा मनुष्याकारो येन तेन वृते
एवमाय यास्य युग्ररति विलसितानामतिर्यस्य ॥ आयो रम्यकृति पोराभ्यकृती ध्यायिध्या पविहि
तो युगलो यस्मिन् ॥ कथंभूतो नाभिः जनपदे जनानां योगक्षेमः पदे प्रमाणाय समः आत्मने धर्म
मर्यादारक्षार्थं प्रोभिषिक्तद्वाराणां युगलेनेगेनियाय ॥ विशालायां बदरिकाश्रमे ॥ प्रसन्नपरा

नस्य हीङ्ः स्वधर्मानो भगवान्वर्षे नववर्षं ॥ नदवधार्यं भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रह
साल्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत ॥ नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजस्त्व
मवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोकसधर्मं भगवंतं
पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरागमुपलालयन्परां निर्वृतिमुप
गतः ॥ विदितानुरागमापौरप्रकृति जनपदो राजा नाभिरात्मजं समयसेतुरक्षाया
मभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समा
धियोगेन नरनारायणाख्यं भगवंतं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप
॥ यस्य ह पांडवेय श्लोकावुदाहरंति ॥ को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् ॥ अपत्यता
मगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ॥ ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मंगलपूजिताः ॥ यस्य बर्हि
षि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा ॥ अथ ह भगवानृषभदेवः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमा
नः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृहमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो
जयंत्यामिंद्रदत्तायामुभयलक्षणं कर्म समाम्नायाम्नातमभियुंजन्नात्मजानामात्मस

रूपेण कंति गुणं चतीव्रं नेनो यासीनः सेवमानः ॥ नाभेः प्रसिद्धं कर्म प्रजुनं दर्नेन के कोनु समा
नाचरेत ॥ मंगलैर्दर्शितानाभिः पूजिताः संतः ओजसा मंत्रबलेन प्रमेयाय हरणाय ब्रह्मशीला
गुरुकुलवासो येन प्राप्तहितः माणो अनुशिक्षयन् ॥ रम्यविधे कृतिस्सलिलसंताणं कर्म विधि

स

भा
पं टी
५

तेभरततत्र तु ऋषभावर्तादयो नव पुत्राः नवतेः प्रधाना मेष्ठाः तदन्ये नवके विषयत्वान्न वा भागवतधर्म
प्रदर्शकाः वसुदेवनारदयोः संवादो यस्मिन् ॥ उपरिष्टादेकादशे महाशालीना अतिविनीताः
केवलः शुद्धः विपरीतवत् ॥ अनीश्वरवत्कर्माण्याकुर्वन् नयमप्रवृत्तिविषममितवान् पाठान्तरे नित
रामवरमयत् ॥ कर्माण्येव करणानि हेतवः अनुगतं गुप्तं धर्मं स्वयमाचरणेन तानविदां उपशिक्षयन् क

येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् ॥ येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशं
ति ॥ तमनु कुशावर्त इलावर्तो ब्रह्मावर्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृग्विदर्भः कीकट इ
ति नव नवति प्रधानाः कविर्हविरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्च
मसः करभाजन इति ॥ भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवतास्तेषां सुचरितं भगव
न्महिमोपबृंहितं वसुदेवनारदसंवादमुपशमायनमुपरिष्टाद्वर्णयिष्यामः यवी
यांस एकाशीतिर्जायन्तेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीला
कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः ॥ भगवानृषभसंज्ञ आत्मतन्त्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थप
रंपरः केवलानन्दानुभव ईश्वर एव विपरीतवत्कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्म
माचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशान्तो मैत्रः कारुणिको धर्मार्थयशःप्रजानन्दा
नय मृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत् ॥ यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः ॥ यद्यपि
स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्मणदर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनताम
धर्मादीनामवरोधेन संग्रहेण ॥ आनन्दो भोगः अमृतं मोक्षः शीर्षं (नुशशास ॥ ॥
ण्यः श्रेष्ठः तेनाचरितं तत्तदनुवर्तते यतः ॥ सकलो धर्मो यस्मिंस्तत् ॥ ब्राह्मं गुह्यं वेदरहस्यं
यद्यपि स्वेनैव विदितं ॥ तथापि ब्राह्मणान्दृष्ट्वैव करोमि सर्वं ॥ ॥

५२

किंच पुत्रात्पिता शिष्यात्तु गुरुः तमप्रपन्नाः एवमनुशिक्षयेत् ॥ ममलोकं यः कामयेत ॥ यद्वा मद्गुरुत्वम्
वा यो यः सर्वविमनुः शिक्षितस्याकरणेपि कोपमूर्त्तः ॥ प्रतन्नात् ॥ तत्र सविद्वद्भिः श्रेयो बुद्ध्याकर्मसु मूढा
न् ॥ ५ ॥ प्रमयोपदेशो प्रत्यवायमाह ॥ कर्मसु पुरुषं योजयन् ॥ गर्त्ते संसारकूपे तं पातयति ॥ समनुतः क
र्मयं पुरुषार्थं लभेत न कमपीत्यर्थः ॥ न योजयेदित्येतदुपपादयति लोकद्वितीयमिति ॥ नष्टदृष्टिर्वेदेषु यः
इति निकामं प्रतिशयेन कामो यस्य ॥ तमीदृशं ऋजुबुद्धिं दृष्ट्वा तमेव कर्मसु प्रवर्त्तयेत् ॥ न कोपि ॥ प्रमयेत
गच्छन्तं श्रेयः पथा ॥ तेनैव गच्छेति ॥ को ब्रूयात् ॥ ७ ॥ समुपेतः संगमो मत्सु संसारो येन तं ॥ ततो भक्तिमा
पन्नं प्रशिष्यास्तत्पो गुरुर्वा महलोककामो मद्गुरु यदर्थः ॥ स्वयं विमनुरनुशिष्याद्नास्यान्तयो
जयेत्कर्मसु कर्मसु दोषात् ॥ कं योजयन् गुरोर्थं लभेत निपातयन्नष्टदृष्टिर्हि गतेः ॥ ८ ॥ लोकः स्वयं
श्रेय इतिष्टदृष्टिर्योयोन्मोहेतनि कामकामः ॥ अन्योन्यमेवं सत्स्वलेशहेतावुनेतद्ः स्वेचनवेद
मूढः ॥ ९ ॥ कस्तत्स्वयं तदभिज्ञो विपश्चिद्विद्यायामन्तरे वर्तमानं दृष्ट्वा पुनस्तस्सद्गुणः ऊर्ध्व
प्रयोजयेदुत्पथगो यथान्धः ॥ १० ॥ गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात् पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् ॥ दैव
नं तत्स्यान्न पतिश्च स स्यान्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युं ॥ ११ ॥ इदं शरीरं मम मद्विभाव्यं तत्त्वं हि मे हृद
योपदेशेन यो न मोचयेत्स गुर्वादिर्न भवतीत्यर्थः ॥ यद्वा यस्तं मोचयितुं न शक्नुयात् ॥ अतस्तस्य गुर्वादित्वं
स्यादिति निषेधः तत्र ऋषिता नस्यादिति पुत्रान्न्योयतोनकापरत्यर्थः देवदेवतानस्यादिति पूजान
र्हा इत्यर्थः ॥ एवमन्यदपि द्रष्टव्यं ॥ १२ ॥ एवं मोक्षधर्मानुपदिश्य मान्द्रमपूर्णपालत्वं तद्धर्मस्य धर्मादिति
पुत्रये तेषां ज्ञानं ॥ कथयन्पूर्वं कमाह ॥ हाभा ॥ इदं सत्त्वच्याकारे शरीरे मम मद्विभाव्यम्सवितं को मद्दिक्षा
विलसितं तत्त्वं हृद्माहन्तो मनुष्येषु शत्त्वर्थः ॥ महृदयं तु तन्त्वं किं तद्धृदयं यत्रत्र धर्मः ॥ ततस्यद्धं सत्त्वमित्यर्थः
कृत्वा यस्मात्तयाः धर्मो हरादेव पृष्ठतः उन्सारितः अतएव मामपश्यं श्रेष्ठं प्राहुः ॥ १३ ॥ ॥

भा॰
पं॰
५

भवं तस्य हृदये तत्सुहृत्समयेन ज्ञाताः ॥ तस्मात्मत्तं हित्वा मद्गमं सनाभं सोदरं मन्यध्वं ॥ ननु वयं च तान्त्वा
वयं भजे मस्तान्पुत्रत्वात्वत्त्वतश्च पालयामेति वेदन्नाह ॥ तदेव मे शुश्रूषणं प्रजानां च पालनं भवतान्तु हृष्टै
व सर्वं कृतं स्यादिति भावः ॥ १९ ॥ इदानीं ब्राह्मणाश्रमे आत्माशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठत्वमाह पंचभिः ॥ भ
तेषु चेतनाचेतनेषु विरोहंती निवीरुधः स्थावराः ॥ उत्त ॥ उत्त्वेः अतिशयेनोत्तमाः ॥ तेभ्योपि ये सरीसृपाः
सर्पतीति जंगमाः ॥ तेउत्तमा इति सर्वत्रानुषंगः ॥ तेष्वपि सबोधा निष्ठा स्थिति र्येषां पश्वादीनां ते वे कीटि
द्भ्यः ॥ ततस्तेष्वपि मनुष्याः ततोपि प्रमथा भूतप्रेतादयः ततोपि गंधर्वास्ततः सिद्धाः ततोन्ये विबुधानुगाः

तस्माद्भवंतो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभं ॥ अक्लिष्टबुद्ध्या भरतं भजध्वं शुश्रूषणं तद्भर
णं प्रजानां ॥ २० ॥ भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये सरीसृपास्तेषु सबोधनिष्ठाः ततो मनुष्याः प्रमथास्त
तोपि गंधर्वसिद्धा विबुधानुगा ये ॥ २१ ॥ देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषां ॥ भ
वः परः सोथ विरिंचवीर्यः समत्परोहं द्विजदेवदेवः ॥ २२ ॥ न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत्पश्या
मि विप्राः किमतः परं च ॥ यस्मिन्नृभिः प्रहुतं श्रद्धयाहमश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे ॥ २३ ॥

किन्नरादयः ॥ २१ ॥ तेभ्योसुरा देवाश्च तेभ्यः संधिरार्षः देवाश्च मघवत्प्रधाना देवेभ्य इंद्रः श्रेष्ठः तस्य सर्वेः
ततोपि ब्रह्मसुता दक्षादयः तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः स भवः विरिंच एव वीर्यं शक्तिः कारणं यस्य
स सविरिंचवीर्यः अतस्तज्जनकत्वाद्विरिंचः श्रेष्ठः तस्मात्स विरिंचो मत्परः अहं परो यस्य हि द्विजदे
वा ब्राह्मणा एव देवाः पूज्या यस्य सोहं ॥ २२ ॥ ब्राह्मणैरन्यद्भूतं न तुलये समं न पश्यामि ॥ अतो ब्राह्म
णात्परं तत्समं न किं पश्यामि न किंचित् ॥ विप्रा इति ॥ तत्र यत्तो ब्राह्मणानां संबोधनं तेसमस्थेवाश्राव्या इति
कं ज्ञातव्यमिमर्थः ॥ तत्र हेतुः नादृ साधीमो यस्मिन् ॥ ब्राह्मणे श्रद्धया प्रकर्षेण हुतमन्नादिकामं यथेच्छम

दैत्यवधध्वग्रसन्नद्धैः रागोपमादद्भाभ्यां ॥ महाभिरवधूताः प्रकंपिताः परापतन् ॥ यस्मीयतनसहस्रा
विमुष्टेरोगविर्येबांते तिरस्कृतप्रभाः प्रभवन्निति शेषः ॥ दिग्गिभा दिग्गजाः ॥ २३ ॥ तस्य सहाभिरुत्लि
ष्ठान्ति विमानानितैः संकुलाव्याप्तासती भोत्सर्पत ॥ स्वस्थानान्मकर्षेणोदसर्पन् ॥ २४ ॥ स्वभटैस्वर्ये
मास्वर्यमिव मत्वा कौतूहलेन तस्मासनेउपविष्टं ॥ भयाकोपिनबभाज ॥ नासेवत ॥ नलदितोदैत्यः

महावभूताजलदाः परापतन्नुद्दाम्रतदृष्टिविमुष्टेरभिविषः ॥ अंभोधयः क्षामदृष्टा विद्रुत्तभु
निर्ह्रादभीता दिग्गिभा विद्रुद्रुस्तु ॥ २५ ॥ चौस्तमहोत्तिप्रविमानसंकुलाप्रोत्सर्पतस्मा चपदा
निपीडिता ॥ शैलाः समुत्पेवसमुष्पं दसानतत्तेजसा विकंभीनतेरिजिरे ॥ २६ ॥ ततः सभायासुप
विष्टमुत्तमेन्द्रपासने सहतत्तेजसं विभुं प्रलत्तिमद्देरयमत्तामर्षेणाप्रचेडवजनबभाजकम्प
न ॥ २७ ॥ निशाम्यलोकत्रयमस्तकज्वरं तमादिदैत्यं द्विरणाद्दृतं मृधे ॥ प्रहर्षवेगोत्कलितानना मु
द्रः प्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रियः ॥ २८ ॥ तदा विमानावलिभिर्विभस्वलं दिदृक्षतां संकुलमासनाकि
नो ॥ सनातनकाङडभयोयजज्ञिरे गंधर्वमुख्यानन्तवजेगुः स्त्रियः ॥ २९ ॥ ततोपवर्ग्नविबुधावरोद्र
गिरिशादयः ॥ ऋषयः पितरः सिद्धाविद्याधरमहोरगाः ॥ ३० ॥ मनवःप्रजानां पतयो गंधर्वाप्सर
चारणाः ॥ यक्षाः किंपुरुषास्तातवेतालाः सिद्धकिन्नराः ॥ ते विष्णुपार्षदाः सर्वे सुनंदकुमुदादयः ३१
मूर्तिमोद्घायेत ॥ ३२ ॥ लोकत्रयस्यमस्तकज्वरं रिपोर्व्यथेवडुः सदंः ॥ प्रहर्षस्य वेगेन उत्कलितानि विकसि
तान्याननानि यासांताः तदद्दर्विवृषुः ॥ ३३ ॥ नाकिनां विमानावलिभिः स्वराणामानकाः पटहाः तेजे
ज्ञिरे वादिताः स्त्रियोप्सरसो नन्दतुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ गंधर्वाप्सरसः चारणाश्चेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

नरयार्हेलं पुरुषोत्तमं ॥ ब्रह्मादयोऽतसिंहस्य शंकयाकुलचेतसः ॥ आरादेवाः स्तुवन्ति स्म दशश्लोकैः पृथक् पृथक् ॥४०॥ अनंताय अनंतं प्रसादयितुं ॥ नतोस्मि अनंताय दुरंताः शक्तयो यस्य तस्मै ततः विचित्राणि वीर्याणि प्रभावा यस्य ॥ नन्विं किमर्थं पवित्राणि शोधकानि कर्माणि यस्य विचित्रवीर्यमेवाह ॥ विश्वस्येति संदधते सम्यक् कुर्वते ॥ एवमपि ॥ अव्ययात्मने ॥ अप्रच्युतस्वरूपाय ॥४१॥ रुद्रस्तु तत्कोपकालाभिज्ञो ना

सूर्मिवदांजलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसं ॥ ईडिरे नरशार्दूलं नातिदूरचराः पृथक् ॥४१॥ ब्रह्मोवाच ॥ नतोस्म्यनंताय दुरंतशक्तये विचित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ॥ विश्वस्य सर्गस्थिति संयमान्गुणैः ॥ स्वलीलया संदधतेऽव्ययात्मने ॥४२॥ रुद्र उवाच ॥ कोपकालो युगांतस्ते हतोयमसुरोल्पकः ॥ तत्सुतं पाह्युपसृतं भक्तवत्सलः ॥४३॥

भक्तं ते

यं कोपावसरे इति तं प्रार्थयते ॥ सहस्रयुगांत एव कोपस्य कालः कोपायेमं अयमित्याह ॥ अल्पकः अत्यल्पः अतः कोपानिहत्वा मज्जादं माहिंसीरित्याह तत्सुतमिति यद्वा ॥ अकालेप्ययं कोपोस्य भक्तस्य रक्षणार्थमिति चेत् ॥ तर्हि इदानीं कोपं त्यक्त्वा इमं पाहीत्यर्थः ॥४३॥ ॥

रामायनमः ॥

ड्रा सदंशान्नु मसाकं॥ सर्वाणि च निजानि चक्रादीनि रत्नराणि वज्रादीनि तत एव आयुधप्रवेकाश खोन मसाः
नैर्विद्राविताः देत्यदानवा येन तद्रूपमीसं समानस्यायतः॥ सस्तुमिप्यतन्रिति पूर्वेणान्वयः॥२३॥ तदावि
र्भावप्रयोजनी विमर्शी सर्वकेतेन महदेत्यस्य पुत्रमाह सप्तभिः॥ श्येणाम ह्ममायाविना हरिणामे
वमृते वधः सत्य हेतः सरतः चिंतितः तथाप्य तेन समुधते नन किंचित्स्यादित्येवं ध्रुवन भ्यपतदि
त्यन्वयः॥२४॥ तदासो महदेनरसिंहस्योनसि दीप्तोपतितः सन॥ प्रलन्नितः प्रहस्नोमृत॥ सत्व याम
ड्रासदंसर्वनिजेनरायुधप्रवेक विद्रावितदेत्यदानवम्॥ प्रायेणामे यं हरिणोक्तमायिना वधः
स्मृतोनेनसमुघनेतकिं॥२३॥ एवं ब्रुवंस्तभ्यपतद्गदायुधोनदन्नृसिंहंप्रतिदैत्यकुंजरः॥ प्र
लन्नितोग्नौपतितः पतंगमो यथान्नसिंहौजसिसोसुरस्तदा॥२४॥ ननदिचित्रं खलु सत्वधा
मनि स्वतेजसा योनुपुरा पिबत्तमः॥२५॥ ततोभिपद्याभ्यहनन्महासुरो रुषान्नसिंहं गद
योरुवेगया तं विक्रमंतं सगदं गदाधरो महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाग्रहीत्॥२६॥ सतस्यह
स्तात्कलितस्तदासुरो विक्रीडितो यद्वदहिर्गरुत्मतः॥ असाध्वमन्यंत हतौकसोमरा घनच्छदा
तिसन्नप्रकाशेहरौपतितस्यतमो मयस्यग्रदर्शितं ततश्चिचित्रं न भवति॥ तत्रदेवः॥ योहरिः भुवाहस्ता
दोमलय कालीनं तमः तुग्रहोग्रपिबत॥ तस्मिन्॥२५॥ रविक्रमंतं तनस्ततः प्रहरंतं॥२६॥ हस्तात्
उत्कलितः निस्ततः तदाममरा देवाः सर्वेधिस्थपाः असाध्वमन्यंत हतानि उकांसि स्थानानि
येषांतेन ह्रियाच तच्छदा मेघांतरिताः संतः॥२७॥ ॥

श्री भा. स. ७

यद्धस्तान्मुक्तः तं नृहरिं स्ववीर्यशंकितं मन्यमानः खड्गचर्मणी प्रगृह्य ॥ पुनस्तमासज्जत आश्लिष्यत्
युद्धे नृत्यन् वा ॥२७॥ श्येनस्येव वेगो यस्य तं ॥ शतचंद्रवर्त्मभिः खड्गचर्ममार्गैः ॥ छिद्रं यथा न भवत्येवमुपर्य-
धश्च चरंतं अट्टहासं कृत्वा ॥ खरं तीक्ष्णं उत्स्वनेन महाशब्देनोल्बणं भयंकरं ॥ तद्भयेन दैत्येन्द्रेणाच्छादिते निमी-
लिते अक्षिणी यस्य ॥२८॥ ग्रहणेनातुरं ॥ व्यालः सर्पो यथाखुं मूषकं ॥ विदारणे हेतुः ॥ अहिंसा-
नुरुद्रवन्निर्विषकावंत ॥ स्फुरंतं निःसरंतं ग्रहणेनातुरं विविशं ॥ द्वेषेण महद्युद्धं तत्स्फुरंकेन कु-

तं मन्यमानो निजवीर्यशंकितं यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः ॥ पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी प्रगृह्य वेगे-
न जितश्रमो मृधे ॥२७॥ तं श्येनवेगं शतचंद्रवर्त्मभिश्चरंतमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः ॥ कृत्वाट्टहासं खरमुत्स्व-
नोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः ॥२८॥ विष्वक्स्फुरंतं ग्रहणातुरं हरिर्व्यालो यथाखुं कुलिशा-
क्षतत्वचं ॥ द्वार्यूरुमापात्य ददार लीलया नखैर्यथाहिं गरुडो महाविषं ॥२९॥ संरंभदुष्प्रेक्ष्यकराल-
लोचनो व्यात्ताननांतं विलिहन्स्वजिह्वया ॥ असृग्लवाक्तारुणकेसराननो यथांत्रमाली द्विपहत्य-
या हरिः ॥३०॥ नखांकुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान् ॥ अजीहनत्तान्सहसा नखशस्त्रपा-
णिभिर्दोर्दंडयूथोऽनुपथान्स

लिशेनाक्षता त्वक् यस्य ॥ द्वारि सभायाः नांतर्बहिः ऊरुं ऊरौ निपात्य तमसुमो
न वा बहिः ॥ नखैर्न वा शस्त्रैरस्त्रैर्वा ॥ एवं दिवा न रात्रौ यथाविधि दानवाय दत्तमिति द्रष्टव्यं ॥२९॥ दैत्यवधमुत्कान
ग्रहणवधमाह द्वाभ्यां ॥ संरंभेण दुष्प्रेक्ष्याणि करालानि लोचनानि यस्य ॥ असृग्लवैर्भक्ष्यसलवैर्बिंदुभिः आरक्ताः
केसराः ग्रंथवाल्काः केसराः आननं च यस्य सः ॥ करिवधप्रदर्शनमात्रेण वधेन हरिः सिंहो यथा ॥३०॥ एवं

भगवांस्तदा हृष्यत हृष्यो बभूव ॥ किमर्थं निजभृत्येन शंख्लादेन यद्भाषितं तत्सत्यं कर्तुं ॥ तत्सत्यं विधातुं स्वं
वेनत्याप्तिं विलेषु भूतेषु सात्मनो व्याप्तिं च सत्यां कर्तुं स्तंभे ऽदृश्यत ॥ नात्किमर्थं भो निर्केषु च भावेषु च मदं
स्तच ॥ भगवानास्ति इति निजभृत्येन भाषितं तत्सत्यं कर्तुं ॥ तथा अद्भुतं ॥ देत्यघातकं मांतवा रूपमुद्
हन् दृश्यत ॥ नात्किमर्थं निभृत्यैः सनकादिभिः शापानंतरमनुतप्तैर्जयविजयाभ्यां ऋषिभिः शापमोक्षो भवतिति
तत्सत्यं कर्तुं ॥ तथा अद्भुतं च स्वस्वरूपं न ज्ञात्वा चाद्भुतरूपमुद्वहन् नच नरमृगाकारेन मनुष्याकारं दहन्स
भायामध्येदृश्यत ॥ नात्किमर्थं निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्माणं ॥ यत्पितिमाषिते ॥ भूतेभ्य स्त्व

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः ॥ अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन्
स्तंभे सभायां न मृगं न मानुषं ॥ १८ ॥

द्विहृष्टेभ्यो हृस्वमीभून्मम प्रभो इति ॥ तथा नांतर्बहिर्दिवा निनक्तं नैश्चेति

च ब्रह्मणा च निजभृत्येन तथास्त्विति यद्भाषितं ॥ तत्सत्यं कर्तुं न दिवा नरात्रौ हृष्टे भूतेन च नरो वा मृगो वा
नच शस्त्रास्त्रैर्न हि ॥ एवं ताभ्यां भाषितं तत्सत्यं कर्तुं ॥ यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितं ॥ नूनमेत द्विरोधेन
मृत्युर्मे भवितेति ॥ तथायमकुतश्चिद्भयो मर इति तच्च नारदेन निजभृत्येनैवं प्रतिभाषितं ॥ अयं महान्
सत्त्वान् शाप्स्यति ॥ अनंतानुचर इत्यनेन सत्त्वस्य भक्तापत्यपातिं नच यद्भाषितं तत्सत्यं कर्तुमदृश्यत ॥ चकार
निजभाषितं यत् ॥ कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यतीति ॥ तथा तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसं-
सारसागरादित्यादि नच सत्यं कर्तुमदृश्यतेति हृष्ट[illegible] ॥ अलमतिविस्तरेण ॥ १८ ॥ ॥

श्री· भा· स· टी· ३०

स दैत्यः एवं ध्वनिं निष्क्रान्तं तदाश्चर्यं सत्त्वं प्राणिविशेषं सर्वतो विलोकयन् ॥ स्तंभस्य मध्यान्निर्गच्छन्तं ॥ नृमृगेंद्रयोर्मिश्रं रूपमहो किमेतदिति मीमांसितवानिति शेषः ॥१९॥ तस्यैवमलं भयानकं नृसिंहरूपं मीमांसमानस्याग्रतः ॥ सन्नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः भयानकत्वमेव दर्शयन् ॥ तद्रूपमनुवर्णयति त्रिभिः ॥ प्रतप्तं चामीकरं स्वर्णं तद्वत्पिंगानि चंडानि लोचनानि यस्मिन् ॥ सटाः सकेसराः कंठरोमाणि स्फुरद्भिः सटाकेसरैर्जृंभितं संदीप्यमानमाननं यस्मिन् ॥२०॥ करालाः स्वभावाद्दंष्ट्रा यस्मिन् ॥ करवालः खड्गः तद्वच्चलात् क्षुरान्तवत्तीक्ष्णा च जिह्वा यस्मिन् ॥ भ्रुकुटीयुक्तेन मुखेनोल्बणं ॥ स्तब्धौ ऊर्ध्वगौ कर्णौ यस्मिन् ॥ गिरिकंदरवदद्भुते व्यात्ते प्रसृते आस्यनासे च यस्मिन् ॥ हनू कपोलप्रदेशौ तयोः भेदेन विदारणेन भीषणं ॥२१॥ दिविस्पृशत् ॥ कायो यस्मिन् ॥ अल्पकालमात्रः ॥ अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा स्थूला ग्रीवा यस्मिन् ॥ उरु विशालं वक्षःस्थलं यस्मिन् ॥ तनुत्वं ॥ अल्पं मध्यमं उदरं यस्मिन् ॥ चंद्रांशुगौरैस्तनूरुहैः लोमभिः छुरितं व्याप्तं ॥ विष्वक् सर्वतः ॥ प्रसृताः भुजा एव अनीकानि सैन्यानि तेषां शतानि यस्मिन् नखा एवायुधानि यस्मिन् ॥२२॥

स सत्त्वमेवं परितो विपश्यन् स्तंभस्य मध्यादनुनिर्जिहानं ॥ नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो किमेतन्नृमृगेंद्ररूपं ॥१९॥ मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकं ॥ प्रतप्तचामीकरचंडलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृंभिताननं ॥२०॥ करालदंष्ट्रं करवालचंचलक्षुरांतजिह्वं भ्रुकुटीमुखोल्बणं ॥ स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकंदराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणं ॥२१॥ दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमं ॥ चंद्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधं ॥२२॥

८

रामानुजाय नमः २२ ॥

३०

ग्रहेशेति रुषामत्तं निघ्नन्दैत्यो हतः स्वयं ॥ आविर्भूय नृसिंहेन सब्रह्मादिभिः स्तुतः ॥ १ ॥ अंतः कृपास्तथा पूर्णो
बहिः क्रोधोन्मकसरीदंष्ट्रः स मविभावेन भञ्जनं न समभूभावयत् ॥ १ ॥ एकांतसंस्थितां अन्यत्र ... यथाय यावत् ॥ २
सवदहनमनोदधे ॥ कथम्भूतः कोपावेशेन चलद्गात्रः ... ॥ ३ ॥ स्निग्धातिरस्कृत ॥ पापेन स

श्रीनारद उवाच ॥ अथ दैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितं ॥ जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैव गुर्वनुशिक्षितं ॥ १ ॥
अथाचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकान्तसंस्थितां ॥ आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद्यथा ॥ २ ॥ श्रुत्वा त
दप्रियं दैत्यो दुःसहं तनयानयम् ॥ कोपावेशचलद्गात्रः पुत्रं हन्तुं मनो दधे ॥ ३ ॥ क्षिप्त्वा परुषया वा
चा प्रह्लादमतदर्हणं ॥ आहेक्षमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥ प्रश्रयावनतं दान्तं बद्धाञ्ज
लिमवस्थितं ॥ सर्पः पदाहत इव श्वसन्प्रकृतिदारुणः ॥ ५ ॥ हे दुर्विनीत मंदात्मन् कुलभेदकरा
धम ॥ स्तब्धं मच्छासनोद्वृत्तं नेष्ये त्वाद्य यमक्षयं ॥ ६ ॥ क्रुद्धस्य यस्य कंपंते त्रयो लोकाः सहेश्वराः तस्य मे
भीतवन्मूढ शासनं किं बलोऽत्यगाः ॥ ७ ॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ न केवलं मे भवतश्च राजन्स वै बलं बलि
नां चापरेषां ॥ परेऽवरेऽमी स्थिरजंगमा ये ब्रह्मादयो येन वशं प्रणीताः ॥ ८ ॥ स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसा
वोजः सहः सत्त्वबलेंद्रियात्मा ॥ स एव विश्वं परमः स्वशक्तिभिः सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेशः ॥ ९ ॥
नारद उवाच ॥ इतीरितं वचः श्रुत्वा पितुर्धीमान्नरूपेयिघः ॥ प्रह्लादः प्रणतः प्राह गतभीर्जडमत्रिव ॥ १०
रोषेणातिरश्चीनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥ मंदात्मन् ॥ अल्पबुद्धे मदाज्ञातिलंघितं त्वाम यमालयं नेष्यामि ॥ ६ ॥ अभीत
वत्किंबलेय स्मरः किंबलः ॥ ७ ॥ वशं प्रणीताः स एव ईश्वर इति ॥ उरवः क्रमाः पादविक्षेपा यस्य बहु
पराक्रम इति वा ॥ ओजः आदिरूपः सत्त्वं धैर्यं बुद्धिर्वा ॥ ९ ॥ ॥

मच्छूरवैरौ कथं ममापि समत्वबलं स्यादत आह ॥ जहीति ॥ आत्मनः स्वस्य स्वभावं त्यज यतः अजितादात्मनो मनसः ऋते विना मे विद्विषो न सन्ति ॥ किंच ॥ तद्धि तदेव हि सामस्त्येन मनसो धारणमेव समर्हणमाराधनं १०॥ मयापि शिवजयेषु सर्वे जिताः अतः साधु तेन मनोनिग्रहेणेति चेत्तत्राह दस्यूनिति एके भवादृशा मंदाः षड् पूर्वदोलुंपतः सर्वस्वहरतः षडिंद्रियलक्षणान्दस्यून्नविजित्य अजिता दशदिशः स्वयंजिता मन्यंते साधो ।

जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः समं मनो धत्स्व न संति विद्विषः ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थितात्तद्धि ह्यनंतस्य महत्समर्हणम् ॥१०॥ दस्यून्पुरा षण्न विजित्य लुंपतो मन्यंत एके स्वजिता दिशो दश ॥ जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ॥११॥ **हिरण्यकशिपुरुवाच** ॥ व्यक्तं त्वं मर्तुकामोसि योऽतिमात्रं विकत्थसे ॥ मुमूर्षूणां हि मंदात्मन्ननु स्युर्विक्लवा गिरः ॥१२॥ यस्त्वया मंदभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः क्वासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तंभे न दृश्यते ॥१३॥ सोहं विकत्थमानस्य शिरः कायाद्धरामि ते ॥ गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितं ॥१४॥ एवं दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन्रुषा सुतं महाभागवतं महासुरः ॥ खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात्स्तंभं तताडातिबलः स्वमुष्टिना ॥१५॥ स विक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसा निशाम्य निर्ह्रादमपूर्वमद्भुतं ॥ अंतः सभायां न ददर्श तत्पदं वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः ॥१६॥ तदैव तस्मिन्निनदोतिभीषणो बभूव येनांडकटाहमस्फुटत् यं वै स्वधिष्ण्योपगतं त्वजाद

स्तु जिता मन्यंते साधोस्तु जितविन्न सदेहिनां समस्य आत्मनः (यः श्रुत्वा स्वधामात्ययमंग मेनिरे ॥१७॥ विदुषः स्वाज्ञानकल्पिताः परे शत्रवः कुतः स्युः ॥११॥ व्यक्तमिति म्रियते विक्लवा असंबद्धा इत्यर्थः ॥१२॥ हे मंदभाग्य यद्यसावस्ति तर्हि क्वास्ति ॥ प्रह्लाद आह सर्वत्रास्तीति हिरण्यकशिपुराह ॥ तर्हि कस्मात्स्तंभे नास्ति ॥ प्रह्लाद

यत्र दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरं अभिलाषोपपन्नं च तत्सुखं स्वर्गपदास्पदं इत्येवं लक्षणात् स्वर्गादिभोगादपि मोक्षो वा
ह्यमादृ ॥ एवं हीति । हि यस्मात् एते हेतोः क्रतुभिः कृता इति ॥ तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते ॥ एवमेवामुत्र पुण्यजि-
तो लोकः क्षीयते इति श्रुतेश्च ॥ अत एव पुण्यतारतम्येन सातिशयाः न च निर्मलाः स्पर्द्धादिमत्त्वात् ॥ न विद्यते दृ-
ष्टं श्रुतं च दूषणं च यस्मिन् ॥ ४० ॥ किंच ॥ यदर्थं यत्संकल्प्य अतः सकाशात् ॥ विपर्यासं विपरीतं फलम् ॥ अ-

एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः ॥ तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भक्त्ये-
केशं भजतात्मलब्धये ॥ ४० ॥ यदर्थं इह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः ॥ करोत्यतो विपर्यासममोघं विंद-
ते फलं ॥ ४१ ॥ सुखाय दुःखमोक्षाय संकल्प इह कर्मिणः ॥ सदाप्नोतीहया दुःखमनीहायाः सुखावृतः ॥
४२ ॥ कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः ॥ स वै देहस्तु पारक्यो भंगुरो यात्युपैति च ॥ ४३ ॥ किमु व्य-
वहितापत्यदारागारधनादयः ॥ राज्यकोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ॥ ४४ ॥ किमेतैरात्मनस्तु-
च्छैः सह देहेन नश्वरैः ॥ अनर्थैरर्थसंकाशैर्नित्यानंदमहोदधेः ॥ ४५ ॥

मोघं ध्रुवं प्राप्नोति ॥ ४१ ॥ तदेव दर्शयति ॥ सुखायेति ॥ ईहया इच्छया क्रियया वा यः पूर्वमनीहाया हेतोः सुखे-
नावृतो व्याप्तः आसीत् ॥ स ईहयाऽऽदुःखमाप्नोत्येव ॥ ४२ ॥ किंच कामान् ॥ काम्यैर्विषयैः कर्मभिर्वा पारक्यः
श्वादिभोग्यः ॥ न त्वात्मीयः भंगुरश्च ॥ ४३ ॥ किमु देहान्नव्यवहिताः ॥ अपत्यादयो ममता विषयाः पारक्याश्च निव-
क्तव्य ॥ ४४ ॥ किंवा ॥ अयं पुरुषार्थरूपः स्यात् किमेतै-
रित्याह ॥ किमेतैरिति ॥ ४५ ॥

भोगायवसराभावाच्चैतैः कउपयोगइत्याह ॥ निरूप्यतामिति ॥ प्राचीनैः कर्मभिः ॥ क्लिश्यमानस्यकर्मभिः
क्रियानर्थइतिवान्वयः ॥ ४६ ॥ ननुकर्मसुसमाप्तेषुभोगावसरः स्यादित्यत आह ॥ कर्माणीति ॥ नचेदंकर्मतत्फलदे
हादिकंचपरमार्थितइत्याह ॥ उभयंकर्मचदेहंचअविवेकतः अज्ञानेनेत्यनुवर्तते ॥ ४७ ॥ यदपाश्रयायदधीनाः ४७

निरूप्यतामिहस्वार्थः कियान्देहभृतोसुराः ॥ निषेकादिष्ववस्थासुक्लिश्यमानस्यकर्मभिः ॥ ४६ ॥ क
र्माण्यारभतेदेहीदेहेनात्मानुवर्तिना ॥ कर्मभिस्तनुतेदेहमुभयंत्वविवेकतः ॥ ४७ ॥ तस्मादर्थाश्चकामा
श्चधर्माश्चयदपाश्रयाः ॥ भजतानीहयात्मानमनीहंहरिमीश्वरं ॥ ४८ ॥ सर्वेषामपिभूतानांहरिरा
त्मेश्वरः प्रियः ॥ भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानांजीवसंज्ञितः ॥ ४९ ॥ देवोसुरोमनुष्योवायक्षोगंधर्वए
वच ॥ भजन्मुकुंदचरणंस्वस्तिमान्स्याद्यथावयं ॥ ५० ॥ नालंद्विजत्वंदेवत्व[illegible]ऋषित्वंवासुरात्मजाः
प्रीणनायमुकुंदस्यनवृत्तंनबहुज्ञता ॥ ५१ ॥ नदानंनतपोनेज्यानशौचंनव्रतानिच ॥ प्रीयतेमलया
भक्त्याहरिरन्यद्विडंबनं ॥ ५२ ॥ ततोहरौभगवतिभक्तिंकुरुतदानवाः ॥ आत्मौपम्येनसर्वत्रसर्वभूता
त्मनीश्वरे ॥ ५३ ॥ दैतेयायक्षरक्षांसिस्त्रियः शूद्राव्रजौकसः खगाः मृगाः पापजीवाः ॥ संतिह्यच्युत
ताः ॥ ५४ ॥ एतावानेवलोकेस्मिन्पुंसः स्वार्थः परः स्मृतः ॥ एकांतभक्तिर्गोविंदेयत्सर्वत्रतदीक्षणं ॥ ५५ त

इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥॥ ॥ रामानुजायनमः ॥ ७ ॥

जीवात्मप्राणिनांजीवमंतर्यामी ॥ ४९ ॥ असुराणामस्माकमत्रनाधिकारइत्यपिवाच्यमित्याह देवइ
तिपंचभिः ॥ अमलयानिष्कामया विडंबनंनटनमात्र ॥ ५२ ॥ अच्युततामच्युतात्मतां ॥ ५४ ॥ अध्यायद्वयोक्तमु
पसंहरति ॥ एतावानिति ॥ तदीक्षणंगोविंददृष्टात्मत्वानने ॥ ५५ ॥॥॥ ॥॥ इतिसप्तमस्कंधेसप्तमो
ध्यायः ७ ॥ रामानुजायनमः ॥ ७ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति ॥ एतन्मेभिहितं ॥ यथा भक्तो भूत्वा मां परं संप्राप्नुयादिति ॥ ४८ ॥ इत्येकादश स्कंधे भावार्थदीपिकायामष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ज्ञानादेर्निर्णयः पूर्वं कृतो ज्ञानाश्रमधर्मतः ॥ एकोनविंशति तमे ज्ञानादेस्त्याग उच्यते ॥ १ ॥ तदेवं तर्केणोत्थापितोपि देहादिप्रपंचो यावदपरोक्षानुभवेन दृश्यादिविवन लीयते ॥ तावज्ज्ञानाभ्यासस्तेनास्य क्रियत इत्युक्तं ॥ अथेदानीं तदा चिंतयाति स्ततः संपद्यते मय्येतादिना ॥ यस्त्व परोक्षानुभवेन प्रपंचो लीनप्रायस्तस्य न किंचित्कृत्यमस्तीत्याह ॥ य इति ॥ विद्यानुभवस्तत्पर्यंतेन श्रुतेन

एतन्मेभिहितं साधो भवान्पृच्छति यच्च माम् ॥ यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात्परम् ॥ ४८ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे अष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यो विद्याश्रुतसंप न्न आत्मवान्नानुमानिकः ॥ मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥ १ ॥ ज्ञानिनस्त्वहमेवे ष्टः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः ॥ स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योर्थो मदृते प्रियः ॥ २ ॥

संपन्नः ॥ अतएवात्मवान् ॥ शास्त्राभ्यासतः नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञानवान्न भवति ॥ अनकारणादे प्राकृष्यमाणकुलतर्कतो निर्णीतार्थ इत्यर्थः ॥ स एवं देहेनेन निवृत्तिसाधनं च मयि मायामात्रम विज्ञात्वा ज्ञानं च तत्साधनं संन्यसेत् ॥ अयमेव हि विदुषः संन्यासो नाम ॥ १ ॥ अत्र हेतुमाह ॥ ज्ञानिन इति ॥ यस्मादह मेवतस्येष्टः ॥ अपेक्षितः स्वार्थः फलं हेतुः ॥ तत्साधनं च संमतः ॥ स्वर्गोभ्युदयश्चापवर्गः संसार निवृत्तिश्च ॥ अतस्तस्य न साध्यं साधनं वा किंचि दस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्री॰
भा॰ए॰
टी॰
७५

अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति ॥ ज्ञानेति ॥ ये योगं ज्ञानिनमभिनंदति ज्ञानीति ॥ यतो सौ ज्ञानेन मां धारयति ॥ तस्य ज्ञानं स्तौति ॥ तप इति ॥ अलमसमर्थं ज्ञानस्य कलया लेशेन ॥ ४ ॥ ज्ञानेन सहितं स्वमर्थं तेन यथा भवति ॥ तथा ज्ञात्वा तत्संपन्नः सन् मामेव भज ॥ अन्यत्स्वेवं मज्जेमर्थः ॥ ५ ॥ तस्य प्रथमयार्थं पूर्वेषां दृष्टांतमाह ॥ ज्ञानेति ॥ मामेव संसिद्धिं प्राप्ताः ॥ ६ ॥ तदेवं ज्ञानं संक्षेपेन उपदिशति ॥ त्वयीति त्रिविधः आध्यात्मिकादिविकारो

हि॰

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ॥ ज्ञानी प्रियतमोतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति मां ॥ ३ ॥ तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च ॥ नालं कुर्वंति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥ ४ ॥ तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावितः ॥ ५ ॥ ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वात्मानमात्मनि ॥ सर्वयज्ञपतिं मां वै संसिद्धिं मुनयो गमन् ॥ ६ ॥ त्वय्युद्धवाश्रयति यस्त्रिविधो विकारो मायांतरापतति नाद्यपवर्गयोर्यत् ॥ जन्मादयोस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यंतयोर्यदसतोस्ति तदेव मध्ये ॥ ७ ॥ रामानुजाय नमः ॥ ७ ॥

देहादिः स मायांतरापरमा

र्थीः ॥ यद्यस्मादंतरा मध्ये एवापतति ॥ रज्जौ सर्पमालादिवत् ॥ नाद्यपवर्गयोः ॥ तत्ता तावत्तेवास्ति ॥ अतो य यद्वा अस्य विकारस्यामी जन्मादयः स्युः तदा तव तदधिष्ठानभूतस्य किं न किं चिदित्यर्थः ॥ तस्यापि वस्तुतो न संगति ॥ तस्मात्सत्वादित्याह ॥ आद्यंतयोरिति ॥ असतः सर्पादेः ॥ आद्यंतयोर्यद्रज्ज्वादि तदेव मध्येपि ननु सर्पादितद्वद्वयं विवर्तेनास्तीत्यर्थः ॥ यद्वा आद्यंतयोर्यदस्ति तन्मध्येप्यस्त्येव न तस्यान्तर्जन्मादयः ॥ स स्यात् स्त्वं निर्विकारं ब्रह्मेति ॥ ७ ॥ ॥ रामानुजाय नमः ७

एतद्वक्ष्यमाणमिदं वातिगुरुसंवयववक्त ः [illegible] अस्मिन्स्वयमाविष्करोति॥ हे पुरुषाध्यक्षेत्यादिना प्रश्नादिति
पृष्टः अपवृक्तः॥२४॥ व्योमवदसंगः यतः प्रकृतेः परः स्वेच्छयोपात्तपृथग्वपुरिमितं वपुर्येन सः॥ तच्छीलव
तांः साधुं निरूपयति॥२५॥ कृपालुः परदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनां केषांचिदकृतद्रोहः तितिक्षुः क्षमावा
न्॥ सत्यं सारं बलं वा यस्य सः अनवद्यात्मा असूयादिरहितः सुखदुःखयोः समः यथाशक्ति सर्वेषामुपकार
कः॥२६॥ कामैरक्षुभितचित्तः दान्तः संयतबाह्येन्द्रियः मृदुः अकठिनचित्तः शुचिः सदाचारः अकिंचनः अपरिग्र

एतन्मे पुरुषाध्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो॥ प्रणतायानुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यतां॥२५॥ त्वं ब्रह्म परमं व्यो
म पुरुषः प्रकृतेः परः॥ अवतीर्णोऽसि भगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः॥२६॥ श्रीभगवानुवाच॥ कृपालु
रकृतद्रोहः तितिक्षुः सर्वदेहिनां॥ सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः॥२७॥ कामैरहतधीर्दान्तो मृ
दुः शुचिरकिंचनः॥ अनीहो मितभुक्शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः॥२८॥ अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमा
ञ्जितषड्गुणः॥ अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कविः॥२९॥ ॥ ॥

हः॥ अनीहो दृष्टक्रियाशून्यः मितभुक् शान्तो नियतान्तःकरणः स्थिरः स्वधर्मे मच्छरणः मदेकाश्रयः मु
निर्मननशीलः॥२८॥ अप्रमत्तः सावधानः गम्भीरात्मा निर्विकारः धृतिमान्॥ जितषड्गुणः क्षुत्पिपासे शोक
मोहौ जरामृत्यू षड्ऊर्मयः जिता येन सः अमानी न मानाकांक्षी अन्येभ्योऽपि मानदः कल्यः परबोधने
दक्षो मैत्रः अवञ्चकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्तमानः दृष्टलोभेन कविः सम्यग्ज्ञानी च॥२९॥ ॥

मयावेदरूपेणोद्दिष्टानपि स्वधर्मान्दोषान्संत्यज्य यो मां भजेत ॥ सोऽपि वै श्रेष्ठो सत्तमः ॥ किमज्ञात्वा ज्ञात्वा गुणवाद्दान
धर्माचरणेन सत्त्वशुद्ध्यादीन् ॥ गुणान्विपन्दोषांश्च ज्ञात्वा यज्ञात्वापि मे ध्यानविक्षेपकतया मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्य
तीति दृढनिश्चयेनैव धर्मान्संत्यज्य श्रद्धादयोऽपि भक्तिविरुद्धा धर्मास्तान्संत्यज्य त्यक्ते ॥ किं च ज्ञात्वाज्ञात्वा यथैव माया
वान्यश्चास्मि यादृशः सच्चिदानंदरूपः ...... तं मां ज्ञात्वाप्यज्ञात्वापि यदृशोऽधवतः पुनः पुनः ज्ञात्वा ॥ एका
नभावेन तये भजंते तीमिमाधुलक्षणा सुभक्तं ॥ भक्तेर्लक्षणमाह ॥ मल्लिंगेत्यष्टभिः ॥३०॥ लिंगादि प्रतिमादी
आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयोदिष्टानपि स्वकान् ॥ धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत्स च सत्तमः ॥३०॥ ज्ञात्वाज्ञात्वा
यथैवं मां यावान्यश्चास्मि यादृशः ॥ भजंत्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥३१॥ मल्लिंगमद्भक्तजनदर्श
नस्पर्शनार्चनं ॥ परिचर्यास्तुतिप्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनं ॥३२॥ मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मदनुध्यानमेव च
सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनं ॥३३॥ गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवं ॥ मज्जन्मकर्मक
थनं मम पर्वानुमोदनं ॥३४॥ पूजाबलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु ॥ वैदिकी तांत्रिकी दीक्षा मदीयव्र
तधारणं ॥३५॥ ममार्चास्थापने श्रद्धा स्वतः संहत्य चोद्यमः ॥ उद्यानोपवनक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ॥३६॥ स
मार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलवर्तनैः ॥ गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ॥३७॥ अमानित्वमदंभि
त्वं कृतस्यापरिकीर्तनं ॥ अपि दीपावलोकं मे नोपयुंज्यान्निवेदितं ॥३८॥ यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रि
ति ॥३१॥ सर्वसलवस्तुसमर्पणं ॥३२॥ पर्वाणि जन्माष्टम्यादीनि तत्र मोदनं ॥३३॥ बलिः पूजाविधानं पूजोपहारादि
समर्पणं सर्ववार्षिकपर्वसु चातुर्मास्यैकादश्यादिषु विशेषतः ॥३४॥ उद्यानादिकरणे मत्प्रीत्यर्थं सोत्सहत्वं ॥
सन्निचाल्यैः संभूय मिलित्वा उद्यमः ॥ उद्यानं पुष्पप्रधानं उपवनं क्रीडास्थानं ॥३५॥ संमार्जनं रजःसोपाकरणं ॥

इदानीं भक्तिं विना नान्यत्किंचित्तोषहेतुरित्याह ॥ विप्रादिति ॥ पूर्वोक्ता धनाभिजनादयो द्विषट् द्वादश गुणा
स्तैर्युक्ताद्विप्रादपि श्वपचं वरिष्ठं मन्ये यद्वा सनत्सुजातोक्ता द्वादश धर्मादयो गुणा द्रष्टव्याः ॥ तदुक्तं धर्म
श्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ॥ यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्म
णस्येति ॥ कथंभूतात् ॥ विप्रादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखात् ॥ कथंभूतं श्वपचं ॥ तस्मिन्नर्पितवि
हिताश्चर्पिता मनआदयो येन तं ॥ ईहितं कर्म ॥ वरिष्ठत्वे हेतुः स एवंभूतः श्वपचः सर्वं कुलं पुनाति भूरि

विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठं ॥ मन्ये तदर्पितमनोवचने
हितार्थप्राणं पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥ नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं ज
नादविदुषः करुणो वृणीते यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥

मानो गर्वो यस्य ॥ स तु विप्र आत्मानमपि न पुनाति ॥ कुतः कुलं यतो भक्तिहीनस्यैते गुणा गर्वायैव भवन्ति
न तु शुद्धये ॥ अतो हीन इति भावः ॥ ननु हरिः किं धनाद्यर्पणेन संमानेन प्राकृत इव भगवान् पूज्यते ॥ तत्राह नैवे
ति ॥ १० ॥ अयं प्रभुरीश्वरः ॥ अविदुषोऽल्पज्ञाज्जनात् ॥ मानं पूजामात्मनोऽर्थे न वृणीते नेच्छति यतो निज
लाभेनैव पूर्णः ॥ तर्हि पूजां नेच्छत्येव ॥ न तत्राह करुणः कृपालुः अतो वृणीते वा ॥ तत्र हेतुः यद्यदिति
यं यं मानं पूजां ॥ यद्यस्मात् ॥ यत्तेन धनादिना भगवते मानं विदधीत ॥ तदेवात्मने भवति ॥ नान्यथा यथा
मुखस्य तिलकादि श्रीः सा प्रतिबिंबस्य भवति ॥ न तु सा तास्यैव कर्तुं शक्यते तद्वत् ॥ ११ ॥

श्री

श्री॰भा॰
स॰ टी॰
३९

यस्मादेवं भगवान्भक्तैर्वश्य इति ॥ तस्मादहं जीवोपि विगतविक्लवः गतशंकः सन् ॥ ईश्वरस्य महि
महिमानं सर्वं यथा तेन मनीषानुसारेणानुवर्णयामि ॥ ब्रह्मानन्तोपि स्तुतिकरणे हेतुमाह ॥ ये
नैव महिम्ना अनुवर्णितेन ॥ अविद्यया संसारमनुप्रविष्टः पुमान् ॥ मुच्येत तत्सुखेन तन्नमसि ॥ शृणा
मि ॥ अन्यस्य तथा शोधकस्याभावादित्यर्थः ॥ तदेवमात्मनः स्तुतावनधिकारं परिहृत्येदानीं

तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य सर्वात्मनो महि गृणामि यथा मनीषम् ॥ जीवोऽजयाऽ
गुणविसर्गमनुप्रविष्टः मुच्येत येन हि पुमाननुवर्णितेन ॥ २१ ॥ सर्वैर्यमी विधिकराल
वसन्त धाम्नो ब्रह्मादयो वयमिवेश न चोद्विजन्तः ॥ क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य
विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः ॥ २२ ॥

नं स्तुवन् ॥ कोयोपसंहारं प्रार्थयते ॥ सर्वैरिति द्वाभ्याम् ॥ भो ईश अस्मी ॥ उद्विजन्तो विभ्यतः सर्वे ब्र
ह्मादयः सन्तः मृत्युं तस्य विधिकराः त्वन्नियोगकर्त्तारो भक्ता एव ॥ नान्ये न च वयमसुरा इव वैर
भावेनैते भक्ताः किं तु श्रद्धयैव तदर्थं च विरेरावतारैर्विविधं क्रीडनं अस्य विश्वस्य क्षेमादि प्रयोजन

ॐनवमेऽस्मिन्नध्याये भीतयाचोदितो मुखबालकः ॥ कोपं प्रशामयन्नस्तौन्नृसिंहमतिभीषणम् ॥ १ ॥ उग्रोप्यनुग्र ए
वायं स्वभक्तानां नृकेसरी केसरीव स्वपोतानामन्येषामुग्रविग्रहः ॥ २ ॥ त्वया यो रामो मां भक्तानुकं
पितामह ॥ एवमिति ॥ सन्नीभिः ॥ एवं हरतएवस्थितास्तु वंतः मन्युना संरंभआवेशो यस्य तं ॥ उपगं
नाशक्नुवन् ॥ १ ॥ मद्दंष्ट्रं तं रूपं दृष्ट्वा शंकिता सतीनं नोपजगाम ॥ अद्भुतत्वे हेतुः ॥ अदृष्टेति ॥ २ ॥ ३

नारद उ० ॥ एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ॥ नोपैतुमशकन्मन्युसंरंभं सुदुरासदं ॥ १ ॥ साक्षाच्छ्रीः
प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तं महदद्भुतं ॥ अदृष्टश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शंकिता ॥ २ ॥ प्रह्लादं प्रेषयामास
ब्रह्मावस्थितमंतिके ॥ तात प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुं ॥ ३ ॥ तथेति शनकै राजन्महाभाग
वतोऽर्भकः ॥ उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृतांजलिः ॥ ४ ॥ स्वपादमूले पतितं तमर्भकं विलो
क्य देवः कृपया परिप्लुतः ॥ उत्थाप्य तच्छीर्ष्ण्यदधात्कराम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयं
स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ॥ तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृ
ष्यत्तनुः क्लिन्नहृदश्रुलोचनः ॥ ६ ॥ अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः ॥ प्रेमगद्गदया वा
चा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः ॥ ७ ॥ कालएवाहिस्तस्माद्वित्रस्ताधीर्येषां तेषां कृतमभयं येन तत् ॥ ५ ॥ तस्य करस्पर्शेः नधु
तेनिरस्तमखिलमशुभं यस्य सपदि तत्क्षणमेवाभिव्यक्तमपरोक्षीभूतं परात्मदर्शनं यस्य निर्वृतः
सन् ॥ हृदि दधौ ॥ हृष्यंती रोमांचिता तनुर्यस्य क्लिन्नं प्रेमार्द्रं हृत् ॥ यस्य ॥ अश्रूणि लोचनयोः यस्य ॥ परम
पुरुषार्थं न यावदयं ॥ नसाधनत्वेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥ सुसमाहितत्वमेवाह ॥ तस्मिन्नेव न्यस्ते हृदयमीक्षणे

सोस्मिन्निव समस्तेषु वत्सपान्तहृद्ये । प्रह्लादः स्तौतिमत्येहि चत्वारिंशता हरिं ॥१॥ तत्र तावदात्मनो भगवतः स्तुतावनधिकारमिवाशंक्याधिकारं संभावयन्नाह ब्रह्मादय इति पंचभिः ॥ मुनयो मननशीलाः सिद्धा ज्ञानिनोपि कथं भूताः ॥ सत्वएवैकस्मिंस्तानो विस्तारो यस्याः सा मतिर्येषां ॥ तथाविधा अपि वचसां प्रवाहैरपि तथा बहुभिर्वर्द्धमानैर्गुणैरपि यमाराधयितुं न पिप्रुः न पूर्णाः न शक्ताः यथेष्टं ॥ स हरिर्मे कथं तोषं प्राप्तुमर्हति ॥ तत्र हेतुः ॥ उग्रा घोरा आसुरी जातिर्यस्य ॥ एवं हरिस्तोषणे स्व वा

प्रह्लाद उवाच ॥ ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोथ सिद्धाः सत्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः ॥ नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः ॥८॥ मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ॥ नाराधनाय हि भवंति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान्गजयूथपाय ॥९॥

स्वयोग्यतामाशंक्य योग्यतां संभावयति ॥ मन्य इति द्वाभ्यां ॥ अभिजनः सत्कुले जन्म रूपं सौंदर्यं श्रुतं पांडित्यं ओजः इंद्रियनैपुण्यं तेजः कांतिः प्रभावः प्रतापः पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञा योगोष्टांगः ॥ एते धनादयो द्वादशापि गुणाः परमपुंसः आराधनाय न भवंति ॥ हि यतः केवलया भक्त्यैव तुतोष गजेंद्राय तुष्टोभवत् ॥ एवं भक्त्यैव केवलया हरेः संतोषः संभवतीत्युक्तं ॥९॥

प्रजापतयोपि तदवलोकिताः प्रोचुः हे परेश ईशितेन त्वयाभिसृष्टाः प्रजेशा वयं येन निषिद्धाः सन्तः प्रजा न सृ
जामः स एष भिन्नवक्षाः नु निश्चितं मृतः शेते अतः परं प्रजाः सृजाम इति हृष्टास्त आहुः हे सत्त्वमूर्ते त
वायमवतारो जगतां मंगलं ॥ ४८ ॥ गंधर्वा अपि तदवलोकिताः प्रोचुः हे विभो वयं ते तवदीयाः नटनर्त
काः येन नाट्यगायकाः स्वात्मसात् येन स्वाधीनाः धीकृताः कथंभूतेन वीर्यशौर्यबलशक्तिः ताभ्यामोजः

प्रजापतय ऊचुः ॥ प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा न येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धाः ॥ स एष त्वया भिन्नवक्षा नु शेते जगन्मंगलं सत्त्वमूर्तेऽवतारः ॥ ४८ ॥ गंधर्वा ऊचुः ॥ वयं विभो ते नटनाट्यगायका येनात्मसाद्वीर्यबलौजसा कृताः ॥ स एष नीतो भवता दशामिमां किमुत्पथस्थः कुशलाय कल्पते ॥ ४९ ॥ चारणा ऊचुः ॥ हरे तवांघ्रिपंकजं भवापवर्गमाश्रिताः ॥ यदेष साधुहृच्छयस्त्वयासुरः समापितः ॥ ५० ॥ यक्षा ऊचुः ॥ वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते मनोज्ञैस्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वं ॥ स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते नरहर उपनीतः पंचतां पंचविंश ॥ ५१ ॥

प्रभावो यस्य तेन ॥ इमां दशां मृतिं ॥ उचितमेतदित्याहुः किमिति ॥ ४९ ॥ भवापवर्गं संसारनिवर्तकं ॥ आश्रयणे हेतुः ॥ यद्यस्मात् साधूनां हृदि भयजनकत्वेन शेते तिष्ठतीति तथा स एषोऽसुरस्त्वया समापितः अन्तं नीतः ॥ ५० ॥ मनोज्ञैः कर्मभिः अनुचरेषु मुख्याः ॥ पंचतां मरणं हे पंचविंश ॥ चतुर्विंशति तत्त्वनियामक ॥ ५१ ॥ ॥

श्री·भा·
स·टी·
३४

किंपुरुषास्तु वालेतुकेवयंवराकाइत्याहुः ॥ वयंकिंपुरुषास्त्वंतुमहापुरुषईश्वरः ॥ अयमिति ॥ ५५ ॥ सत्रेषु यज्ञेषु ॥ तेनवयमद्यतनदेहोदृतइतिकिंनवाच्यं तेइत्याशंक्यवैतालिकाआहुः ॥ अयमिति ॥ ५५ ॥ सत्रेषुय ज्ञेषु ॥ तेनवयाहृतः ॥ पतदिष्ट्या भद्रंहतः ॥ ५६ ॥ अमुनादितिजेनविष्टिंनिर्मूल्यकर्मप्रवृत्तिरेवंवेकारि

किंपुरुषाऊचुः ॥ वयंकिंपुरुषास्त्वंतुमहापुरुषईश्वरः ॥ अयंकुपुरुषोनष्टोधिक्कृतःसाधुभि र्यदा ॥ ५५ ॥ वैतालिकाऊचुः ॥ सभासुसत्रेषुतवामलंयशोगीत्वासपर्यांमहतींलभामहे ॥ यस्तामनैषीद्वशमेषदुर्जनोदिष्ट्याहतस्तेभगवन्यथामयः ॥ ५६ ॥ किंनराऊचुः ॥ वयमीशकिंनरगणास्तवानुगादितिजेनविष्टिममुनानुकारिताः ॥ भवताहरेसवृजिनोव सादितोनरसिंहनाथविभवायनोभव ॥ ५७ ॥ विष्णुपार्षदाऊचुः ॥ अद्यैतद्धरिनररूपमद्भुतंतेदृष्टंनःशरणदसर्वलोकशर्म ॥ सोयंतेविधिकरईशविप्रशप्तस्तस्येदंनिधनमनु ग्रहायविद्मः ॥ ५८ ॥ इतिश्रीमद्भागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधेप्रह्लादानुचरितेदैत्यराजवधोनामाष्टमोध्या यः ॥ ॥ ८ ॥ ॥

ताः ॥ अतःपरंनः विभवायसमृद्धयेभव ॥ ५७ ॥ नोस्माकंभक्तानांशरणादआश्रयप्रदसर्वेषांलो कानांशर्मसुखंयस्मात्तदद्भुतंनृरूपमद्यैवदृष्टं ॥ तवपूर्वंविधिकरः किंकरः ॥ ५८ ॥ इतिसप्तम स्कंधटीकायामष्टमोध्यायः ८ ॥

दं त्वन्नाम्नाकं हरिविभ्रमादि लाभः पुरुषार्थः ॥ किंच त्वत्परिचर्ययैव भवता उत्तरेनेन संरंभेण स्वकार्यमेवसा
धितं ॥ तस्य च सिद्ध त्वाडुपसंहरेत्तेनैकोधमित्याभायेनाह ॥ हे परमेनोस्मा स्त्वायता भवमास्वीयापव भागादेस
त्यस्या हृता ॥ अन्तर्यामिणा त्वैव भोक्तृत्वात् ॥ अस्मदीयं हृदयकमले च त्वद्दृष्टे वेनाव त्वयैतंभयदे
त्वे ता समस्तमति पर्ययेनित्वे स्थितेन देहेनाक्रांते त्वामसमस्त्ये यचोधिभयापाक रणेनविकासं नीतं तव
वैलोक्यैस्वर्यमायतार्थमयसुग्रमयतिचेत् ॥ तत्राह ॥ कालत्रयमिति ॥ तेन ॥ हे तारसिंह ॥ तरसा सिंहः

देव उवाच ॥ भूम्नानीताः परमभवतामायतानः स्वभागादेत्याकांतं हृदयकमलं त्वद्दृष्टं प्रसवेो
धि ॥ कालत्रयं किंयदिदमहो नाथ शुश्रूषतां तेस्तुतिः सैषा नहि बहुमना नारसिंह प्रपन्नैः कि
म् ॥ ४४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ तेनस्तपः परमसौख्यपदाश्रितेनोयेतेदमादि पुरुषात्मगतेसमर्ज्य त
द्विप्रलत्तमस्तु नाथ शरणपालरत्नाहृदीनवपुषा पुनरत्वमस्याः ॥ ४५ ॥ ॥

एवाकाराभ्यां आविर्भूतं ॥ ४५ ॥ स्वपयस्तनपः प्रवर्तितेनास्माकं ॥ महानतुग्रहः कृतः इत्याह ॥ तेनोय
दात्यय रमेष्या नत्वत्तेनतपः परमनेवहेतः ॥ आत्मनस्तव तेजः प्रभावरूपं तेदेवाह ॥ येनतपसा आ
त्मनि लीनमिदं विश्वसमसर्जसृष्टवानसि ॥ तत् ॥ अमुनादेत्येन विपलं तंकुदितं सत् ॥ हे शरणपाल अ
यरतार्थं गृहीतेनानेन वपुषा पुनरर्पितपः कृतेन त्वभ्युद्गतवानसि ॥ तस्मैतेनमइत्युत्तरश्लोक
चतुर्थपादस्यानुवन्धः ॥ ४५ ॥ ॥

श्री॰भा॰
स्क॰ टी॰
२२

पितरस्तु श्राद्धहरणेन तदपरोपकारित्वं प्रणमंति ॥ श्राद्धानि श्रद्धया कृतानि पिंडोदकादीनि नोऽस्माकं प्रसभं तनूजैर्दत्तानि प्रसभं बलात् ॥ स्वयमधिकृत्य बुभुजे ॥ किंच तीर्थस्नानसमये दत्तं तिलोदकमप्यपिबत् ॥ तानि तस्योदराद्यश्चार्छत ॥ आहृतवान् ॥ कथंभूतात् ॥ नखैर्विदीर्णा वपा यस्य तस्मात् ॥ वपाविदारणस्य तदंतःपिंडहरणमेव फलमिति भावः ॥४५॥ योगसिद्धां गतिमणिमादिसिद्धिं नानानेके दर्पा यस्य

पितर ऊचुः ॥ श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजैर्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपिबत्तिलांबु ॥ तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद्य आर्छत्तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ॥४६॥ सिद्धा ऊचुः ॥ यो नो गतिं योगसिद्धामसाधुरहार्षीद्योगतपोबलेन ॥ नानादर्पं तं नखैर्विददार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ॥४७॥ विद्याधरा ऊचुः ॥ विद्यां पृथग्धारणयानुराद्धां न्यषेधदज्ञो बलवीर्यदृप्तः ॥ स येन संख्ये पशुवद्धतस्तं मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यं ॥४८॥ नागा ऊचुः ॥ येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हृतानि नः ॥ तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानंद नमोऽस्तु ते ॥४९॥ मनव ऊचुः ॥ मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव परिभूतसेतवः ॥ भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो करवाम ते किमनुशाधि किंकरान् ॥५०॥

ते नमस्ते तुभ्यं तेनामुद्दिश्य ॥४७॥ विद्यां मंत्रध्यानादिलक्षणां ॥ पृथग्धारणया संयमेनाराद्धां संसिद्धां स्पष्टं ॥४८॥ रत्नानि फणास्थितानि स्त्रीरत्नानि च उत्तमाः स्त्रियः आसां स्त्रीणां दत्त आनंदो येन तत्संबोधनं पदांतरे ॥ अस्माकं दत्तानंदायेति ॥४९॥ नृसिंहेनावलेपकितः संतोष्टुमिव्द्धो नलयो मनवः प्राहुः ॥ मनवो वयं धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो वर्णाश्रमधर्ममर्यादा येषां ते प्रभुः आधिप्रत्याशीर्ह्यय ॥५०॥

२२

वीभत्समिवांगं चकार ॥ तस्येति ॥ पुरीषसुरभिना गंधेन सौगंध्यं यस्य स वायुः ॥ एवं गवादिचर्यं ।
धापानादि करोति स्म ॥ तदेवाह व्रजन्नित्यादि ॥ काकमृगगवामिवान्यदपि चरितमीहितं यस्य ॥ ना
नायोगचर्याणामाचरणं नितरां यस्य ॥ लोकपालानप्यविहाय योगिभिरेव वर्तितव्यमिति निदर्शना
य ॥ तथाह्यनन्दवान् ॥ केवलस्त्वं भगवान् ॥ यतः अविरतः परममहानन्दानुभवस्तत्र यातत्र गणात्वेनाको

तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगंध्यवायुस्तं देशं दशयोजनं समंतात्सु
रभिं चकार ॥ एवं गोमृगकाकचर्यया व्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः
काकमृगगोचरितः पिबति खादत्यवमेहति स्म ॥ ३४ ॥ इति नाना
योगचर्याचरणो भगवान् ॥ कैवल्यपतिः ऋषभोऽविरतपरम
महानंदानुभव आत्मनि सर्वेषां भूतानामात्मभूते भगवति
वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानानंतरोदरभावेन सिद्धसमस्ता
र्थपरिपूर्णो योगैश्वर्याणि वैहायसमनोजवांतर्धानपरका
यप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छयोपगतानि नांजसा नृप हृदयेना
भ्यनंदत ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते पंचमे पंचमः ॥ ५ ॥ ॥

यथानंदत्तदंभवस्वरूपः ॥ वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानेनाभेदेन न विद्यते अस्मेषामिव
अंतरामध्ये उदरस्य देहोपाधेर्भावो लनं तन्निमित्तं हेतोपाधित्वेनेत्यर्थः । तत एव सिद्धैः सम
स्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णत्वाद्योगैश्वर्याणि नाभ्यनंदत ॥ वैहायसं खेचरत्वं मनोजवं मनस
इव वेगः ॥ दूरग्रहणं दूरदर्शनादेहेतुरूप ॥ हृदयेन मनसा ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते भावा
र्थदीपिकायां पंचमे पंचमः ॥ ५ ॥ ॥

सवृत्तदाग्रहगृहीतइवादृश्यत॥ तत्र देवं यत्कृष्णरतौः वलंवमानाम्बुतेकुटिलाग्रकपिशाग्रकेशाः
तेषांभूरिभारोयस्यसः अवधूतमलिनमतएवमलिनंनिजशरीरंतेनकथंभूतोऽयंरवमदृश्यत
प्रतिसुकुमाराणिकरचरणोरः स्थलानिनिम्नाविपुलाबाहूदयः तएवावयवास्तेषांविशिष्टोन्यासः
सविवेशोयस्यसः तथाप्रकृत्यैवसुंदरः स्वभावसिद्धोहासःतेनशोभनंमुखंयस्य॥ तथानवनलि
नदलवदाचरतीचेतिशिशिरताराणामरुणेआयतेनयनेताभ्यांरुचिरः तथासह
शाग्रन्नानाधिकाः सुभगाःकपोलकर्णकंठनासिकायस्य॥ तथाविगूढस्मितेनयद्वदनंतत्समभा

प्रतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलबाहुंसगलवदनाद्यवयवविन्यासः॥ प्रकृतिस
हरः स्वभावहाससुमुखोनवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणायतनयनरुचिरः॥ स
दृशसुभगकपोलकर्णकंठनासोविगूढस्मितवदनमहोत्सवेनपुरवनितानांमनसि
कुसुमशरासनमुपदधानः॥ परागवलंबमानकुटिलजटिलकपिशकेशभूरिभारो
ऽवधूतमलिननिजशरीरेणग्रहगृहीतइवादृश्यत॥ यर्हिवावसभगवांल्लोकमिमंयो
गस्याद्धाप्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सितमितिव्रतमाजगरमास्थितः
शयानएवाश्नातिपिबतिखादत्यवमेहतिहदतिस्मचेष्टमानउच्चरितआदिग्धोद्देशः॥
होत्सवेनविभ्रमेणपुरांगनानांमनसिकामसुदीपयन्॥ एवंभूतोपितथादृश्यतेसन्नन्वयं य
र्हियदालोकंजनेयोगस्यप्रतिपक्षमाचक्षाणः एषपश्यन्बभव॥ तस्यप्रतिक्रियाकरणंचनिंदि
तमित्याचक्षाणस्तदाआजगरव्रतमास्थितःसन्॥ शयानएवाश्नातिस्मइत्यन्वयः आमंगवा
ब्रुतेनाभैकजैवस्थिवामारउकमोमभोगः अवमेहतिस्मययति॥ हदतिपुरीषमुत्सृजतिउच्च
रितेपुरीषेचेष्टमानोविलुठन॥ तेनैवादिग्धाआलिप्ताउद्देशादेहप्रदेशायस्यसः॥ ॥

५२

भा० पं० ८

अभिभाष्यमाणोपिजनानांमध्येजडादिवद्दूर्तेमानसस्तूष्णींबभूव॥ एवंयत्नसेवैवेषोयस्य॥ तत्रतत्रपु
रादिषुअनुपथंमार्गेमार्गेअवनिचरापसदैर्दुर्जनैः तर्जनताडनादिभिः परिभूयमानोपितदविगणयन्नेवै
कचरएकाकीपृथिवींपरिबभ्रामेत्यन्वयः॥ तत्रपुरंपत्तनं॥ ग्रामाःसद्वृताः आकराःखनिः खेटकाःकृ
षीवलग्रामाः॥ वाटःपुष्पादिवाटिका॥ शिबिरंसेनायावासस्थानं व्रजोगवांस्थानं॥ घोषोगोपाना
मुकं॥ एवमत्रशास्त्रमज्ञानाल्लयमनुशिष्टानपिलोकाननुशासनार्थंमहाननुभावःपरमसु
हृत्॥ भगवानृषभापदेशउपशमशीलानामुपरतकर्मणांमहामुनीनां॥ भक्तिज्ञानवै
राग्यलक्षणंपारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणःस्वतनयशतज्येष्ठंपरमभागवतं
भगवज्जनपरायणंभरतंधरणिपालनायाभिषिच्यस्वयंभवनएवोर्वरितशरीरमात्र
परिग्रहउन्मत्तइवगगनपरिधानःप्रकीर्णकेशआत्मन्यारोपिताहवनीयोब्रह्मावर्ता
त्प्रवव्राज॥ जडान्धमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोभिभाष्यमाणोपिजनानां
गृहीतमौनव्रतस्तूष्णींबभूव॥ तत्रतत्रपुरग्रामाकरखेटवाटखर्वटशिबिरव्रजघोषसार्थ
गिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवनिचरापसदैःपरिभूयमानोमक्षिकाभिरिववनगजस्त
र्जनताडनावमेहनष्ठीवनग्रावशकृद्रजःप्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदविगणयन्नेवा
सत्संस्थानएतस्मिन्देहोपलक्षणेसदपदेशउभयानुभवस्वरूपेणस्वमहिमावस्थानेना

सार्थोयात्रिकजनसंघातः॥ आश्रमास्तपस्विनां॥ तर्जनंभयजननं॥ ताडनंप्रहारः मेहनं॥ अवपि
मूत्रणं॥ ष्ठीवनंमुखश्लेष्मप्रक्षेपः ग्रावणांपाषाणानांशकृतोरजसश्चप्रक्षेपः पूतिवातोधोवायुः दुरुक्तं
पापः एतैः अविगणनेहेतुःमदिकाभिरिवेतितद्वदेवहेतुः असतिमिथ्याभूतेसंस्थानेसन्निवे
शेदेहइत्युपलक्षणमाकारोयस्य॥ सदिवसपदेशोमात्रयस्यतस्मिन्॥ निरभिमानत्वात्केनहे

एकचरः परिबभ्राम॥३०॥

समारोपिताहंममाभिमानत्वादविखण्डितमनाः पृथ्वी

श्रीशुकः

उभयोः सदसतोरनुभवः ... स्वमहिमावस्थानेन ... परिबभ्राम

९

मे तनूर्वेदाख्या येन ब्राह्मणेन इह लोके धृता यत्र च ब्राह्मणे शमादयोष्टौ गुणाः संति ॥ ननु प
रे किं पश्यामीत्यनयः निस्पृहत्वमाह ॥ २४ ॥ मत्तोपि येषां न किंचिन्नाथनीयमस्ति तेषामितरेण
राज्यादिना किं स्यान्न किमपि ॥ २५ ॥ तदेवं ब्राह्मणसम्मानं विधायेदानीं सर्वभूतसम्मानं विधत्ते
हे सुताः सर्वाणि जंगमानि स्थावराणि च भूतानि मद्धिष्ठानतया ॥ वो युष्माभिः सम्माननी
यानि ॥ पदे पदे सततं विविक्तदृशां रागादिरहितदृष्टिर्येषां तैः तदेव मदर्हणं ॥ २६ ॥ स

धृता तनूरुशती मे पुराणी येनेह सत्वं परमं पवित्रं ॥
शमो दमः सत्यमनुग्रहश्च तपस्तितिक्षानुभवश्च यत्र ॥ २४ ॥
मत्तोप्यनन्तात्परतः परस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्न किंचित् ॥
येषां किमु स्यादितरेण तेषामकिंचनानां मयि भक्तिभाजां ॥ २५ ॥
सर्वाणि मद्धिष्ण्यतया भवद्भिश्चराणि भूतानि सुता ध्रुवाणि
संभावितव्यानि पदे पदे वो विविक्तदृग्भिस्तदु हार्हणं मे ॥ २६ ॥
मनोवचोदृक्करणेहितस्य साक्षात्कृतं मे परिबर्हणं हि ॥ वि
ना पुमान्येन महाविमोहात्कृतान्तपाशान्न विमोक्तुमीशेत ॥ २७ ॥

वे कर्मणामीश्वरार्पणं विधत्ते ॥ मनोवचोदृशां मम चेष्टा चक्षुरादीनां करणानामीहितस्य व्यापारस्य मे प
रिबर्हणं ॥ आराधनमेव साक्षात्कृतं मे वफलं येन परिबर्हणेन विना कालपाशाद्विमोक्तुं न
ईशो न समर्थो भवेत् ॥ २७ ॥ स्वतनया एव संशिक्षितानपि लोकानुशासनार्थमनुशास्य सुहृदो नो पार
महंस्यधर्ममुपशिक्षयिष्यन् ॥ भरतमभिषिच्य ऋषभदेवोपदेशो नाम ऋषभस्य भगवान् भवन
एवोन्मत्तदेशात्मवज्ञाने सप्रपंचः ऊर्वरितो वसितः शरीरमात्रपरिग्रहो यस्य ॥ २८ ॥॥॥

हेतुमविद्यायेत्युक्तं तत्र पंचविंशति साधनान्याह । तत्रभिः हंसे मयि गुरौ भक्तिः सेवानुवृत्तिस्तत्परे
ता ॥ विगततृष्णया सर्वत्र लोके जंतोर्व्यसनावगत्या दुःखानुसंधानेन ॥ ईहानिवृत्त्या कर्मत्यागेन
मदर्थैः कर्मभिः अहमेव देवो येषां तैः संगात् ॥ हेतुनाः देहगेहयोरात्मबुद्धेः अहं ममेति बुद्धेः ॥११॥
अध्यात्मयोगेन अध्यात्मशास्त्राभ्यासेन ॥ सध्र्यक् सम्यक् ॥ असंप्रमादेन कर्तव्यस्यापरित्यागेन ॥१२

हंसे गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या वितृष्णया द्वंद्वतितिक्षया च ॥ सर्वत्र जं
तोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या ॥१०॥ मत्कर्मभिर्म
त्कथया च नित्यं मद्देवसंगाद्गुणकीर्तनान्मे ॥ निर्वैरसाम्योपशमेन
पुत्रा जिहासया देहगेहात्मबुद्धेः ॥११॥ अध्यात्मयोगेन विविक्तसे
वया प्राणेंद्रियात्माभिजयेन सध्र्यक् ॥ सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्व
दसंप्रमादेन यमेन वाचां ॥१२॥ सर्वत्र मद्भावविचक्षणेन ज्ञानेन
विज्ञानविराजितेन ॥ योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो लिंगं व्यपोहेत्कु
शलोऽहमाख्यम् ॥१३॥ कर्माशयं हृदयग्रंथिबंधमविद्ययासादितम
प्रमत्तः ॥ अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यग्व्यपोह्योपरमेत योगात् ॥१४

सर्वत्र मद्भावमानचविचक्षणेन निपुणेन विज्ञानविराजितेन अनुभवपर्यंतेन ज्ञानेन योगेन
समाधिना ॥ धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तः धैर्यप्रयत्नविवेकैर्युक्तः सन् अहंकाराख्यमुपाधिं व्यपोहेत्त्य
जेत् ॥१३॥ ततः साधनादुपरमेदित्याह ॥ कर्म्मांशयया शोषयन्नेवोपरमेत् ॥ योगेनानुष्ठानेन ॥ यद्यपि फले
सिद्धे साधनोपरमः सिद्ध एव तथापि यावद्देहपातं न तदभ्यासस्यानाचरणायोगः ॥१४॥

ऽत्मगुणसंहरति॥ एवं सर्वं कृतं कर्म कर्तृभूतेन मनः कर्ममतं वशं प्रयुंक्ते पुनः कर्म निर्हं करोति॥ जीव
स्यात्मकर्मव्याहत्यर्थमाह॥ अविद्ययेति॥ अविद्यया आत्मन्युपधीयमाने आच्छाद्यमाने सति॥ एवं म
नात्मकर्मव्याहत्यर्थमाह॥ यदा गुणानां
नः कर्मपुरुषं कर्मवशं प्रयुंक्ते इति वा न केवलं देहयोगमात्र॥ अनर्थान्तरं चेत्याह॥ यदा गुणानां
मिथ्या ग्राणं ईहां चेष्टां॥ अयथा मिथ्या आत्मीयात्वेन भवतीति॥ विपश्चिद्विवेकी सन् न पश्यति॥ न
पश्यतीति यावत्॥ अयथा आत्मीयत्वेनेत्यर्थः॥ तत्र तदा सहसा गतस्मृतिः स्वदुःखस्मृतिशून्यः स
न्॥ अज्ञो मूढः मैथुनसत्वप्रधानं गृहं प्राप्य तापान्विंदति॥ ॥ तत्र प्रथमयोगं स्त्रिया मिथुनी

एवं मनः कर्मवशं प्रयुंक्ते अविद्ययात्मन्युपधीयमाने॥ प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्य
ते देहयोगेन तावत्॥ ६॥ यदा न पश्यत्ययथा गुणेहां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित्॥ ग
तस्मृतिर्विंदति तत्र तापानासाद्य मैथुन्यमगारमज्ञः॥ ७॥ पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतं तयो
र्मिथो हृदयग्रंथिमाहुः॥ अतो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्य मोहोऽयमहं ममेति॥ ८॥ यदा
मनोहृदयग्रंथिरस्य कर्मानुबद्धो दृढ आश्लथेत॥ तदा जनः संपरिवर्ततेऽस्मान्मुक्तः पर
(याम्यतिहाय हेतुं॥ ९॥

भावमाहुरेवमात्मतु भवतः कृतस्तापाः स्युः तत्राह॥ पुंस इति॥ प्रत्येकं
तयोरेकैको हृदयग्रंथिरस्त्येव पुनः मिथः स्थूलमन्यं हृदययोर्ग्रंथिं दृष्टं वदंति कृतत्वमनस्या
ह॥ अतः प्रत्याक्षिप्तमिथुनीभावात्मनोऽनेके हृदयग्रंथिनादेहेंद्रियसा हं ममेति मोहः॥ अस्या ग्रंथेः
हानिस्तिर्विधेयमत्र तेन सहाऽमोहो भवेदित्यर्थः॥ ८॥ कदाऽनस्मतर्हिं निहृतिरत्राह॥ यदा सनना
त्मकर्मभिरत्वद्वृढो हठो मनोरूपो हृदयग्रंथिः शिथिलो भवेत्तदास्मान्मिथुनीभावात्रिवर्तते तेन न
स्य हेतुमहंकारं त्यक्त्वा मुक्तः सन्॥ परं पदं याति॥ ९॥ ॥

श्री॰ भा॰ स॰ टी॰ १९

अनुवशानत्वकृत्वा तं मा धूत ॥ अपगतरोषान ॥ गुरुः पितेव देवता येषां ॥ तान् द्विषाणं न कुर्वतीति किमु वक्तव्यमि
त्यर्थः ॥ पुत्रायपुत्रस्तुहि यस्य पितृद्वेषः ॥ ताहृतो द्वेषः पुत्रस्य मरणार्थं प्रयोजितः प्रवर्त्तित इति यत ॥ पंकोत्तरहले
विधमत्रपाकृत ॥ यद्वा यस्मात्तु जायये द्वेषः ॥ स पितुर्मरणाय प्रयोजितः ॥ अतएव तंकोत्तरहले विधमत्यर्थः
ष ॥ इति श्रीसप्तमे चतुर्थः ॥ ४ ॥ पंचमे गुरुतोधीतं त्यक्ताविल्लतमो रते ॥ यातयन्हि मसपीपे: सुतं दैत्यो
तवाघाकन ॥ ॥ भगवद्भक्तिरेव विद्यैष कारणमिति वर्ण्यमाह ॥ पौरोहित्यायेत्यादिना ॥ काव्यः शुक्रः।

किमुतांत्वत्वशान्तांधूर्त्यान्हरस्यानुरुदेवताम ॥ एतत्कोत्तरहले वसप्ततस्याके विधमश्लो ॥ ४६ ॥ पितरुपु
गायय द्वेषामरणाय प्रयोजितः ॥ ४७ ॥ इति श्रीभागवते सप्तमे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ नारद उ० ॥ पौरोहित्या
य भगवान्वृतः काव्यः किलासुरैः ॥ षण्डामर्कौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहान्तिके ॥ १ ॥ तौ राज्ञा प्रापितं बा
लं प्रह्लादं नयकोविदं ॥ पाठयामासतुः पाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् ॥ २ ॥ यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं शु
श्रुवेनुपपाठ च ॥ न साधु मनसा मेने स्वपरासद्ग्रहाश्रयं ॥ ३ ॥ एकदासुरराट् पुत्रमंकमारोप्य पांडव
पप्रच्छ कथ्यतां वत्स मन्यते साधु यद्भवान् ॥ ४ ॥ प्रह्लाद उ० ॥ तत्साधु मन्येसुरवर्य देहिनां सदा समुद्वि
ग्नधियामसद्ग्रहात् ॥ हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपं वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत ॥ ५ ॥

ताविति शेषः ॥ १ ॥ पाठ्यान्दंडनीत्यादीन् ॥ पाठ्यानन्सुरबालकानिति वान्वयः ॥ २ ॥ यत्तत्र सतोनत्वत्वस
पाठ च किंतु न साधु न मेने ॥ तत्र हेतुः स्वपर इत्यसद्ग्रहो मिथ्याभिनिवेश एवाश्रयो यस्य तत् ॥ ३ ॥ हे असुरवर्य
असद्ग्रहात् अहं ममेति मिथ्याभिनिवेशाद्धेतोः समुद्विग्ना धीर्येषां तेषां देहिनां वनं गतः सन् हरिमाश्रयेतेति य
त् देवाद्रं साधु मन्ये कथंभूतं गृहं हित्वात्मनः पातं अधः पातनिमित्तं कृतं अन्धकूपवत् महामोहावहं ॥ ५ ॥

५१

१९

रुदति रोदिति वैकुंठस्य चिंतया शबला व्यामिश्रा व्याकुलिता चेतना यस्य | तस्य चिंतया आह्लादो यस्य || ३९ || शब्दमु
त्कंठः उत्कंठः सन् अनुचकार तद्वेष्टादिकं स्वयं कृतवान् || ४० || संस्पर्शस्तत्कृतावापसिः तेन निर्वृतः अ
स्पंदः स्थिरो यः || प्रणयः || तेन यः आनंदः तेन यत्सलिलं तेन पूर्णे आमीलिते ईषन्मीलिते ईक्षणे यस्य ४१

क्वचिद्रुदति वैकुंठचिंताशबलचेतनः || क्वचिद्धसति तच्चिंताह्लाद उद्गायति क्वचित् | नदति
क्वचिदुत्कंठो विलज्जो नृत्यति क्वचित् | क्वचित्तद्भावनायुक्तस्तन्मयोऽनुचकार ह || ४२ || क्वचि
दुत्पुलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः || अस्पंदप्रणयानंदसलिलामीलितेक्षणः || ४३ || स
उत्तमश्लोकपदारविंदयोर्निषेवयाकिंचनसंगलब्धया | तन्वन्परां निर्वृतिमात्मनो मुहुर्दुः
संगदीनस्य मनः शमं व्यधात् || ४४ || तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि || हिरण्य
कशिपू राजन्नकरोदघमात्मजे || ४५ || युधिष्ठिर उवाच || देवर्ष एतदिच्छामो वेदितुं तव
सुव्रत || यदात्मजाय शुद्धाय पितादात्साधवे ह्यघम् || ४६ || पुत्रान्विप्रतिकूलान्स्वान्पितरः
पुत्रवत्सलाः || उपालभंते शिक्षार्थं नैवाघमपरो यथा || ४७ || ||

आत्मनः परां निर्वृतिं तन्वन् | दुःसंगेन दीनस्य सान्यस्यापि मनः शमं शांतिं व्यधात् || ४४ || अघं द्रोहमकरो
त् || ४५ || अत्र यथा अध्यायांते एष्टसेवा दृश्यमतिविस्मयेन तु ततः पृच्छति देवर्ष इति | तव वचनतत्त्ववाक्यश्रुति
वा | साधवे अघं च मथात् | साधोर्द्रोहं कृतवानिति यत् एतद्वेदितुं || ४६ || उपालभंते आक्षिपंति अघं च
नैव कुर्वंति अपरः शत्रुरिव || ४७ || ||

श्री॰
भा॰स॰
७

भेदस्यासत्त्वं दर्शयन्नाह॥ स एष आत्मैव स्वः परश्चेति अविवेकिभिर्निरूप्यते॥ युक्तं चैतत्॥ यतो यस्य वर्त्मनि
नितां मायायां ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति॥ तत्र हेतुः॥ दुरत्ययं दुर्बोधमनुक्रमणं श्रुतिचरितं मतं वर्णितं वा यस्य सः॥१३॥ त
र्हि निर्विकारस्य कथं मतिभेदकत्वं तत्राह॥ यथा॥ भ्रमये लोहं॥ आकर्षस्यायस्कान्तस्य समीपे स्वयमेव भ्रमति
चेतस्तु चक्रपाणेः सन्निधिरेव कुतो जातं तत्राह॥ यदृच्छयेति कस्यचित्साधनादेः फलमेतदिति न ज्ञायत इ
त्यर्थः॥१४॥ राजसेवक उवाचेति शेषः॥१५॥ वेत्रं कशां उपायानां मध्ये चतुर्थः दमो दण्डः॥ अस्य दुर्बुद्धेः उदि

स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते॥ मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिं॥१३॥ यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन्स्वयमाकर्षसन्निधौ॥ तथा मे भि
द्यते चेतश्चक्रपाणेर्यदृच्छया॥१४॥ एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वा विरराम महामतिः॥ तं सन्निर्भर्त्स्य
कुपितः सुदीनो राजसेवकः॥१५॥ आनीयतामरे वेत्रमस्माकमयशस्करः॥ कुलाङ्गार
स्य दुर्बुद्धेश्चतुर्थोऽस्योदितो दमः॥१६॥ दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः॥ यन्मूलोन्मू
लपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः॥१७॥ ॥

तः उक्तः शास्त्रेषु दुर्बुद्धित्वे हेतुः॥ कुलस्याङ्गारवन्नाशहेतोः॥१६॥ तदेवाह॥ दैतेया एव चन्दनद्रुमा
स्तेषां वने अयं कण्टकद्रुमः तत्र ल्याग्ना न सन्देवाह॥ यस्य वनस्य मूलोन्मूलने परशुस्थानीयस्य विष्णोः अ
यमर्भक एव नालायितः॥ नालमिवाचरत्॥ यथा परशोः छेदकत्वे बदराङ्कुरादि मतिरिक्तो दण्डः सहका
री तद्विनाच्छेदनासंभवात्॥ तथायं विष्णोर्दैत्यमूलच्छेदे हेतुर्जात इत्यर्थः॥१७॥ ॥

७

परपक्षेविष्णौसमाहिताः परितोनिष्ठिताः ॥ जहासमेवाह बुद्धिरिति ॥८॥ विष्णुपक्षैर्भार्गवैर्नैर्देवमतैः ॥ ननु मंकृ-
हकृतस्तेषांप्रवेशः सत्यंतथापिप्रतिछन्नैः ॥ वेषांतरेणाछन्नैः ॥९॥ दैत्यैर्गृहमानीतं ॥१०॥ बालान्सर्वान् ॥ अ-
ति अतिक्रम्यतुभ्यंतव ॥११॥ अहोमायामोहिताभवंतोमामाक्षिपंतीत्याशयेनतावदाह परः स्वश्चेति ॥१

नारद उ० ॥ श्रुत्वापुत्रगिरोदैत्यः परपक्षसमाहिताः ॥ जहासबुद्धिर्बालानांभिद्यतेपरबुद्धि-
भिः ॥८॥ सम्यग्विधार्यतांबालोगुरुगेहेद्विजातिभिः ॥ विष्णुपक्षैः प्रतिछन्नैर्नभिद्येतास्यधी-
र्यथा ॥९॥ गृहमानीतमाहूयप्रह्लादंदैत्ययाजकाः ॥ प्रशस्यश्लक्ष्णयावाचासमपृच्छंतसा-
मभिः ॥१०॥ वत्सप्रह्लादभद्रंतेसत्यंकथयमामृषा ॥ बालानतिकुतस्तुभ्यमेषबुद्धिविपर्य-
यः ॥११॥ बुद्धिभेदः परकृतउताहोतेस्वतोभवत् ॥ भण्यतांश्रोतुकामानांगुरूणांकुलनंदन
१२ ॥ प्रह्लाद उ० ॥ परः स्वश्चेत्यसद्ग्राहः पुंसांयन्मायया कृतः ॥ विमोहितधियांदृष्टस्तस्मै
भगवतेनमः १३ सयदानुव्रतः पुंसांपशुबुद्धिर्विभिद्यते ॥ अन्यएषतथान्योहमितिभे-
दगतासती ॥१४॥

मिथ्याभिनिवेशोयदीययामायये वकृतः तत्तुवास्तवः ॥ अतएवतयाविमोहित-
धियांभवतामेवदृष्टः ॥ नतुममतस्मै अचिंत्यमायेश्वरायनमः ॥१३॥ अहोकिमेतत्त्वयास्तिनबु-
द्धिभेदोयतोजातस्तत्कथयेत्याक्षिपः सत्य ॥ तत्प्रसादादेवेत्येतदमाह ॥ त्रिभिः सभगवान्यदाअनुव्रतः
प्रवकूलोभवति ॥ तदापशूनामिवबुद्धिः भेदगताअसतीमिथ्याविषया ॥ विभिद्यतेअभिन्नात्मनिष्ठा

भा०
स०
९

मित्रत्वेनतवजनैर्मातस्यापितवविरोधाधरणेनासंभावितमित्याह॥ संनिहितेति॥ इष्टं मैत्रं मित्रत्वं येषां ते रोगा इति
ब्रह्मसद्भावेनयत्रोगीस्यात्त्वरायः शृणावदंतकः॥ स्वाणिद्वारीतक्रुनखीडक्षर्मीशुहनेल्पागाइत्यादिस्मृतेः॥ प्र
तक्लिंतरोगायप्रोदेति॥ तथ्यातेषामवंविहेषादिकउदेतीत्यर्थः॥२७॥ मत्प्रणीतमयापाहितेनोसम्भ्रं।
कृतक्रुत्सितंदोषमासम्प्रदाः॥ अश्रगामन्नार्थः मयिहेषारोपमाक्रुयाइमर्थः॥ इंद्रप्रमोइभिनर्हिब्रास्र।

॥ संतिप्समाथवोलोकेइमैत्रप्लमवेषिणः॥ तेषामुदेस्यचेकालेरोगःपातकि
नामिव॥२७॥ गुरुसुतउ॥ नमत्प्रणीतंतपरप्रणीतं स्वतोवदन्यपतवेदशा
तैसर्गिकीयंमतिरस्यराजन्नियक्छमस्तुकुदंदाः स्वमानः॥२८॥ नारदउ॥ गु
हगोवप्रतिमोकामःयश्राहप्रासरःस्वत॥ तचेद्रुहस्तुखीयेनक्रुतोभद्रासतीम
तिः॥२९॥ प्रल्हादउ॥ मतिर्नकृष्णेपरतः स्वतोवामिथोभिपद्येतगृहव्रतानां
अदांतगोभिर्विशतांतमिस्रंपुनः पुनश्चर्वितचर्वणानां॥३०॥ ॥

रोपुनवकोपउचितः इतिभावः॥२८॥ गुरुसुतौगुरुवाक्यजनिता॥ हे ब्रमद्र॥२९॥ आस्तामियंवार्ता भवाह।
शानांविषयासक्तानामत्यंतधिकारादित्याशयेतादृमतिरिति॥ परतोगुरोः॥ स्वतोवामिथोवान्योन्यतःनाभि
पद्येतकेषांगृहएवव्रतंसंकल्पइतिक्रुत्यवितायेषां॥ अतएव अदांतैरदमतैर्गोभिरिंद्रियैर्देहस्थैः॥ त
मिस्रंसंसारविशतांतत्रचचर्वितस्येवचर्वणंयेषाम्॥३०॥ ॥

इति तं प्रह्रादं भीषयन् धर्मार्थकामवर्गस्य प्रतिपादकं शास्त्रम् अध्यापयामास ॥१९॥ ज्ञातं ज्ञेयम् उपायचतुष्टयं
येन तं ज्ञात्वा दैत्येंद्रं प्रति मात्रा मृष्टं ॥ उद्वर्त्तितस्नापितं ॥२०॥ पादसेवनं परिचर्या अर्चनं पूजा दास्यं कर्मार्पणं सख्यं
तद्विश्वासादि ॥ आत्मनिवेदनं देहसमर्पणं यथा विक्रीतस्य गवाश्वादेर्भरणपाल॥ नादिचिंता न क्रियते

इति तं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः ॥ प्रह्रादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनं ॥१९॥ तत एनं गुरु
ज्ञात्वा ज्ञातज्ञेयचतुष्टयं ॥ दैत्येंद्रं दर्शयामास मातृमृष्टमलंकृतम् ॥२०॥ पादयोः पतितं बालं प्रति
नंद्याशिषासुरः ॥ परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमामाप निर्वृतिं ॥२१॥ आरोप्यांकमवघ्राय मूर्धन्यश्रुकला
म्बुभिः ॥ आसिंचन्विकसद्वक्त्रमिदमाह युधिष्ठिर ॥२२॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ प्रह्रादानूच्यतां तात स्व
धीतं किंचिदुत्तमं ॥ कालेनैतावतायुष्मन्यदशिक्षद्गुरोर्भवान् ॥२२॥ प्रह्राद उवाच ॥ श्रवणं कीर्तनं
विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ॥ अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं ॥२३॥ इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चे
न्नवलक्षणा ॥ क्रियेत भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमं ॥२४॥ निशम्यैतत्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा
गुरुपुत्रमुवाचेदं रुषा प्रस्फुरिताधरः ॥२५॥ ब्रह्मबंधो किमेतत्ते विपक्षं श्रयतासता ॥ असारं ग्राहि
तो बालो मामनादृत्य दुर्मते ॥२६॥ ॥

तथा देहं तस्मै समर्प्य तच्चिंतावर्जनमित्यर्थः ॥२३॥ इति विलक्षणा नियमस्याः ॥ सा अधीतेन चेद्भगवति विष्णौ
भक्तिः क्रियेत ॥ सा च अर्पितैव सती यदि क्रियेत ॥ न तु कृता सती ॥ पश्चादर्प्येत तदुत्तममधीतं मन्ये ॥ न तु स्वा
द्गुरोरधीतं शिक्षितं वा तथाविधं किंचिदस्तीति भावः ॥२४॥

भा
सटी
५९

अमर्षेण महता तेन सहितया रुषा आविष्टो ऽमर्षः ॥ कषायीभूते आताम्रे लोचने यस्य ॥ हे नैर्ऋताः ॥ ३३ ॥ वध्यत्वे हेतुः यतोयं मे भ्रातृहा कुलघ्नः यो विष्णोः पादाव र्चति ॥ नमस्तत्पातीत्यर्थः ॥ अतः सप दीयमित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ अहो विष्णोरप्यविश्वसनीयं किमसौ कृतवानित्यत आह ॥ विष्णोर्वेति अहा न ॥ जहौ ॥ ३५ ॥ ननु तवायमपत्यं कथं वध्यस्तत्राह परोप्यात्मीयवद्धितकृच्चेत्संग्राह्यस्तद्वत्

आहामर्षरुषाविष्टः कषायीभूतलोचनः ॥ वध्यतामाश्वयं वध्यो निःसारयत नैर्ऋताः ॥ ३३ ॥ अयं मे भ्रातृहा सोयं हित्वा स्वान्सुहृदोधमः ॥ पितृव्यहंतुः पादौ विष्णोर्दासवदर्चति ॥ ३४ ॥ विष्णोर्वा साध्वसौ किं नु करिष्यत्यसमंजसः ॥ सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोरहाद्यः पंचहायनः ॥ ३५ ॥ परोप्यपत्यं हितकृद्यथौषधं स्वदेहजोप्यामयवत्सुतोहितः ॥ छिंद्यात्तदंगं यदुतात्मनोहितं शेषं सुखं जीवति यद्विवर्जनात् ॥ ३६ ॥ सर्वैरुपायैर्हंतव्यः संभोजशयनासनैः सुहृल्लिंगधरः शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेंद्रियम् ॥ ३७ ॥ नैर्ऋतास्ते समादिष्टा भर्त्रा वै शूलपाणयः तिग्मदंष्ट्राः करालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ॥ नदंतो भैरवं नादं छिंधि भिंधीति वादिनः आसीनं चाहनन् शूलैः प्रह्रादं सर्वमर्मसु ॥ ४० ॥

तेषु मतः स्वदेहजोपि अहितश्चेत् ॥ आमयवत्त्याज्यः ॥ समतायां दृष्टांतमाह ॥ अंगमपि यत्करचर णादि तदप्यात्मनोहितं चेत् ॥ छिंद्यादेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अतः सर्वैरुपायैर्हंतव्यः संभोजो भोजनं भोजनादि शुचिषादिभ्योपि त्रिभिर्योगैरित्यर्थः ॥ यथा दुष्टमिंद्रियं मुनेः शत्रुः ॥ ३७ ॥ तिग्मास्तीक्ष्णा दं ष्ट्रा येषां करालान्यास्यानि येषां ते च ते च ताम्राणि श्मश्रूणि शिरोरुहाश्च येषां ते ॥ ४० ॥

ननु श्रीकृष्णस्य परमानंदरूपत्वात् ॥ तेपि तन्निष्ठा एव किं न सुखं न दत्ता नादृत्या इत्याह ॥ नेति ॥ ये दु
राशयाः विषयवासितांतःकरणाः ते हि विष्णुं न विदुः ॥ तत्र हेतुः स्वस्मिन्नेवार्थः पुरुषार्थो ये
षां तेषां गतिं गम्यं ॥ ननु ते पि गुरूपदेशादि सत्त्वात् स्यादिति ॥ नेत्याह ॥ बहिर्विषये एवार्थो येषां ते बहिर
र्थाः ॥ ताने व गुरुत्वेन मत्वेश्वरीलयेषां ते ॥ अतः अंधैरुपनीयमानाः अंधा यथा तेन न विदुः किं तु
गर्ते पतंति ॥ तथा ते पि ईशस्य तंत्र्यां दीर्घरज्वां वेदलक्षणायां ॥ उरूणि दामानि ब्राह्मणादि नामा
नि यस्यां तस्यां ॥ काम्यैः कर्मभिः बद्धा एव भवंतीत्यर्थः ॥ तर्हि के विषयाविष्टा अविष्टचित्ता नाविष्णा
वेदाः स्वहस्तं ॥ वारुणिदिगागतं वस्तु व्रजनं दृष्ट्वा किं मामत्र यादिति ॥ ३१ ॥ ननु च ॥ एको देवः सर्वभू

न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ॥ अंधा यथांधैरुपनीयमाना
नावाचीशतंत्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥ ३१ ॥ नैषां मतिस्तावदुरुक्रमांघ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो
यदर्थः ॥ महीयसां पादरजोभिषेकं निष्किंचनानां न वृणीत यावत् ॥ ३२ ॥ इत्युक्तोपरते
पुत्रे हिरण्यकशिपू रुषा ॥ अंधीकृतात्मा स्वोत्संगान्निरस्यत महीतले ॥ ३३ ॥ ॥

तेनुगूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मेत्यादि श्रुतिमति पादितं विसंकथं न विदुः कृतो वा तेषां
तन्निष्ठप्रवेशस्तत्राह ॥ नैषामिति ॥ निष्किंचनानां निरस्तविषयाभिमानानां महतां पादरजं
साभिषेकं यावन्न वृणीत ॥ तावत् ॥ श्रुतिवाक्यतो ज्ञानमपि ॥ एषां मतिरुरुक्रमस्यांघ्रिं न स्पृ
शति न प्राप्नोति ॥ असंभावनादिभिर्विहन्यत इत्यर्थः ॥ अनर्थस्य संसारस्यापगमो यदर्थः य
स्यांघ्रिस्पर्शिन्या मतेरर्थः प्रयोजनं ॥ महदनुग्रहाभावात् ॥ न तत्तन्निष्ठयो नापि मोक्षः ते
षामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ निरस्यत ॥ निरासयत् ॥ चिक्षेप ॥ ३३ ॥

भा॰
भी॰
४

अप्रमेयः अप्रमितो ऽनुभावो यस्य ॥ न क्षतस्त्रिदशैर्यस्य न वा भविता ॥ अप्रमेयात्मत्वेनैव भवि-
ष्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ यो ज्ञानमोक्षज्ञानसः पुत्रो नीतिरितो विविक्तैकान्ते ॥ ४५ ॥ भुवो विभ्रमतो नैव
स्थितोऽत्यर्थः ॥ ४ ॥ नपपणामः पद्मालेवनेनैवास्तियद्वा॰
ब्रह्मसमस्ताधिस्थायस्मिन् तस्य चिन्तनं चक्षुरे ॥ न पपणामः पद्मालेवनेनैवास्तिपद्मा॰
स्थितिः स्नातं गुणादोषयोः पदं विषयो न भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ तथापि तवथनमसो चितस्मि-

अप्रमेयानुभावो ऽयमक्षतस्त्रिदशैरपि ॥ न तमेनं विरोधेन मन्ये ऽहं भविता न वा ॥ ४
इति तेन विनिर्मुक्तः किं विरक्तानमियमथो युवे ॥ यो ज्ञानमोक्षौ ज्ञानसो विविक्तः इति होव
के ॥ ४६ ॥ निनेवपेकेननगाद्वयं भुवो विभ्रमणात् स्ववसमस्तधिष्ठपमे ॥ न तस्य चिन्त
न वनाथ वत्स हे नैव स्मृतो गुणादोषयोः पदम् ॥ ४९ ॥ इमं तु पार्श्वे हतास्यवत्यादि
ये हि भीतोन पलायनेयया ॥ बृहस्पतेरिमोव यमार्थसेवया पावक्रूर भार्गव श्रागसि
ष्यति ॥ ५० ॥ नश्यति शक्र सुवीर्ग मनुनाथेदमब्रवीत् ॥ धर्मो यस्य मा पदे श्व्यागत्ता
येनाहमेषिता ॥ ५१ ॥ धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः ॥ महादायो च तत्राजनं
प्रयावनमायव ॥ ५४ ॥ यथावत्त्रिवर्गमनुसिद्धमनेषपशितितं ॥ न सापुनेनेतक्षिता
देहदानमोपवर्णिनाम ॥ ५२ ॥

माहतः ॥ इमं तिनि ॥ यावद्रूहरागमिष्यति ॥ तावद्वभाति येहि ॥ ततः किं अतद्वचतः बृहस्प
मीवानावयसाभवतीति ॥ ५ ॥ अहं त्वाय तत्वेष्यगोकृत्य ॥ ५१ ॥ ततश्चतो महादायधर्मो हि कस्
वतः ॥ प्रशिक्षितस्यासावनन्तस्यान्तसे ॥ ५१ ॥ यथावत्त्रिवर्गमनुशिष्टितमपि साधुनमेतेनतां

शान्तिपर्व टी॰ ११६ मोक्षधर्मे ...

परेर्द्रष्टुरेवमुक्तः समाहितआत्मा मनो यस्य तस्मिन्नेलेषा प्रहाणानिष्फलानि ॥ ननु देहेन बंधस
णानिर्विकारे प्रतिदेशं प्रविषये भगवति निवृत्तिशायेस्वर्ये प्रविलानानि ॥ शास्त्रादीनाम
पिनियंतत्वं ॥ एवंभूते परे ॥ अपुण्यस्यतिर्दैवस्य सत्क्रियाः मद्धैश्यमावृत्व ॥ ४४ ॥ अभिचाराः कृत्या
द्यः अवपातनानिमात्रिं स्वगादयः पातनानि ॥ प्रवदादिभिः ॥ मन्निरोधेस्य ॥ ४४ ॥ एवंतानाकम
लैः एवंतान्नांतद्वपरितेषैः ॥ बहुवचनैरभिचारायाह्वतिंदशायति ॥ तद्वन नकर्तेनाभ्यपद्यत

परेब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि ॥ युक्तात्मन्यफलाआसन्न पुण्यसेवसत्क्रियाः
४५ ॥ प्रयासे पहनेतस्मिन्नेस्मिद्दृः प्रतिषाकितः ॥ चकारनहयोपायान्निर्वेधेन युधिष्ठिर
४४ ॥ हिमाने देहस्पर्केर्हे रोभिवारणवपातने ॥ मायाभिः सन्निरोधेस्य गरदानैरभोज्नैः
४४ ॥ हिमवाद्युग्निसलिलैः पर्वताक्रमणैरपि ॥ नशशाकयदाहंतमपापममरः सुतं ॥ ४
४ ॥ चिंतांदीर्घतमां प्राप्तस्तत्कर्तुं नाभ्यपद्यत ॥ एवमेवहृसाधक्तोवधोपायाश्रुतिर्मिताः
४५ ॥ तैस्तैर्द्रोहैरसद्धर्मैर्मुक्तः स्वेनैवतेजसा ॥ वर्तमानोविहृद्धैर्बालोपज्ञरथीरयम् ॥
न विस्मरति मेनायं स्मनः शेपदवप्रमुः ॥ ४४

नशायनाशाक्रोदिमर्थैः ॥ ४४ ॥ चिंतामेवाह ॥ ए
षद्गतिर्विभिः ॥ सेमयासाधुमरूवधयाभवतित योक्तः ॥ असद्धर्मैरपकारैरभिचारैर्वा ॥ ४५
अविहृद्धैर्वर्तमानोपिबालोप्ययं अजरथीः ॥ निर्भयचित्तः मेनाथं अन्यायं मम प्रभुत्वं वा न विस्म
रविस्मरति ॥ अजीगर्तस्ममध्यमपुत्रः शुनः शेपोनाम पितरभ्याहृहरिश्चंद्राय विक्रीतः सम
यातयोरपकारं अविस्मरंस्तद्दिपरवैविश्वामित्रमपाश्रित्य गोत्रांतरमाप्तवलहृतत् ॥ यद्वा
स्वभावापरित्यागेदृष्टांतः शुनःशेपः पुरूरवसि वेति ॥ ४९ ॥ १५ ॥

भा
सटी
४

भोगो यमः कथं त्याज्य इति चेत् ॥ तत्राह ॥ सत्वमिति ॥ सर्वत्र पश्चादावपि देवाः सर्वा दृष्टा देव ॥ ३ ॥ प्र
तत्तद्दर्शं प्रयासो न कर्तव्यः ॥ यतः प्रयासानन्तरं केवलं प्राप्तु भोग्य एव ॥ यतस्तु यात्नेन प्रकारे
णाते मन प्राप्नोति ॥ ४ ॥ भयमाश्रितः संसारं ग्रामः पुरुषः स्वपशरीरं यावत् पुष्कलमलिनं न वि
पद्येत ॥ प्रवर्तमनं नमवेत् ॥ न न संपदिति वा तावत्क्रीडते मायया तेन ॥ ५ ॥ आगुरुध्यय क्रममाह पु

सुखमैन्द्रियकं दैत्या देहयोगेन देहिनां ॥ सर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथा दुःखमयत्न
तः ॥ ३ ॥ तत्प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्ययः परं ॥ न तथा विंदते क्षेमं मुकुंदचर
णांबुजे ॥ ४ ॥ ततो यतेत कुशलः क्षेमाय भयमाश्रितः ॥ शरीरं पौरुषं यावन्न
विपद्येत पुष्कलं ॥ ५ ॥ पुंसो वर्षशतं ह्यायुस्तदर्धं चाजितात्मनः ॥ निष्फलं य
दसौ रात्र्यां शेते धं प्रापितस्तमः ॥ ६ ॥ मुग्धस्य बाल्ये कौमारे क्रीडतो याति विंश
तिः ॥ जरया ग्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः ॥ ७ ॥ दुरापूरेण कामेन मोहेन
च बलीयसा ॥ शेषं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि ॥ ८ ॥ को गृहेषु पु
मान्सक्तमात्मानमजितेन्द्रियः ॥ स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुं ॥ ९ ॥ को
न्वर्थतृष्णां विसृजेत्प्राणेभ्योपि य ईप्सितः ॥ यं क्रीणात्यसुभिः प्रेष्ठैस्तस्करः सेवको व
णिक् ॥ १० ॥

सरतिर्विभिः यद्यस्मात् ॥ श्रोते ॥ विंशति ॥ वं बांगा आयुर्याति ॥ ११ ॥ इत्याद्य देशात् दुःखैः समे
तादाहृत्यस्मात्तेन ॥ ८ ॥ नत्रयोवने गृहासक्तोपि प्रमादिहरकः सन ॥ क्षेमं पासनतो भ्या शंका ॥ तद
समवंदर्शयन ॥ कौमार एवाचरेद्दिस्येतदुपपादयति ॥ को गृहेष्विति सप्तभिः ॥ य समर्थं म
सुभिः क्रीणाति प्राणहानिमंगीकृत्यापि न स्करादिरर्थं साधयति ॥ तस्मिन्नर्थेन संसको

परावृत्तः गृहं गतः । उपहूतः संधिः पादपूरणार्थः । क्रीडार्थं कृतक्षणैः कृतोऽवसरो यैर्बालैर्वा अवसरे वृत्ति वा ॥५४॥ तेषां निष्ठां तन्मयं स्मरणादि तत्त्वं वा विद्वान् ॥५५॥ द्वंद्वारामाणामीरितैरीहितैश्चादूषिता धीर्येषां ॥ यतो बालाः ॥५६॥ तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षणं च यैः ॥५७॥ इति श्रीसप्तमस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥५॥ एहे गुरौ गृहस्थे प्रह्लादो दैत्यबालकान् ॥ प्रत्युवाच परं तत्त्वं नारदोक्तमुपादिशत् ॥१॥ निरर्थकक्रियालापैर्गाढं भवमज्जनतां ॥ प्रह्लादः सदयं प्राह षष्ठे भागवतं कृती ॥२॥

यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु ॥ वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहूतः कृतक्षणैः ॥५४॥
अथ तान् श्लक्ष्णया वाचा प्रत्याहूय महाबुधः ॥ उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ॥५५॥
ते तु तद्गौरवात्सर्वे त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः ॥ बाला अदूषितधियो द्वंद्वारामेरितेहितैः ॥५६॥
पर्युपासत राजेन्द्र तन्न्यस्तहृदयेक्षणाः ॥ तानाह करुणो मैत्रो महाभागवतोऽसुरः ॥५७॥
इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे प्रह्लादानुचरिते पंचमोऽध्यायः ॥५॥ श्रीप्रह्लाद उवाच ॥ कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान्भागवतानिह ॥ दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदं ॥१॥
यथा हि पुरुषस्येह विष्णोः पादोपसर्पणं ॥ यदेष सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वरः सुहृत्

कौमार इत्यादिना ॥ इहैव मानुषजन्मनि धर्मानाचरेत् यतोऽर्थदमेतत् ॥ ननु कौमार एव ॥ यतस्तदप्यध्रुवम् ॥ नन्वेवं भूते जन्मान्तरे यतो दुर्लभं तत्र धर्मान्नैवाचरेत् ॥ न स्वार्थं प्रयासान्तरत्र च भागवतानेव न कामान् ॥१॥ इह भागवतानेव धर्मानाचरेत् ॥ एतेन दुर्लभमुपपादयति यथा हीति चतुर्भिः ॥ इह पुरुषस्य विष्णोः पादोपसर्पणमेव यथा श्रेयः उपपत्तिमाह यदि स्यात् ॥ एष प्रिय इत्यादि ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रस्तुतवीर्यं करोतीत्याह वित्तेष्विति नित्यमभिनिविष्टं वित्ते यस्य सः परवित्तहर्ता श्वेतन
रेकलक्षणाद्रूह चंडादिरूपं दोषं यद्यपि विद्वान् तथापि शृगालाभिलाषः तस्य एव वित्तं हर
त्येव १५ तदेवं कोशगृहेषु पुमानित्यादि सप्तभिः श्लोकैः रूपादितं गृहादिषु प्रसक्तस्य वैरा
ग्यस्यादिष्टं संभवमनुपसंहरति विद्वानपीति स्वलोकाय आत्मपरामर्शाय न कल्पते किंतु मू
ढो यथा तथा विद्वानपि तमः अभिनिवेशमेव प्रपद्यते तत्र हेतुः य इति स्वीयमिदं पार
वित्तेष्विति नित्याभिनिविष्टचेता विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्ता प्रेत्येह वाप्यजितेन्द्रियस्त
दशांतकामो हरते कुटुंबी १५ विद्वानपीत्थं दनुजाः कुटुंबं पुष्णन् स्वलोकाय न क
ल्पते वै यः स्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः १६ यतो न क
श्चित्क्व च कुत्र विद्वान्दीनः समर्थः ममलं स्वमात्मा विमोचितुं कामदृशां विहा
रक्रीडामृगो यन्निगडो विसर्गः १७ ततो विदूरात्परिहृत्य दैत्या दैत्येषु संगं वि
षयात्मकेषु उपेत नारायणमादिदेवं स मुक्तसंगैरिषितोपवर्गः १८ ॥ १८ ॥
कामिदमिति भिन्नो भावो भावना यस्य सः १६ तस्मात्कौमार एव भागवतान्धर्मानाचरेदि
त्सहेतुकमुपसंहरति यतः कश्चिदपि स्वमात्मानं मोचितुं न समर्थः यतः नारायणमुपेत श
रणंपातेत्युत्तरेणान्वयः असामर्थ्ये हेतुः अले दीनो लंपटः अतः कामो दृष्टिर्यासां क्रीडामृ
गास इत्वयः किंच यया सा तु निगडः शृंखलातुल्यो विसर्गः हारसायने आत्मानं यत स्त्रीणां

किंच यमित्यादि प्रियायाः संगादिकं स्मरन् कथं त्यजेदिति तत्रीयेनान्वयः मंत्रान् हितभाषितालापान् सुहृत्सु च तत्स्नेहेन सितो बद्धः कलानि मधुराण्यक्षराणि येषां तेषां संगे चानुरक्तं चित्तं यस्य ११ ताः स्वगृहे स्थिताः हृदय्या हृदयंगमाः मनोज्ञा उरवः परिच्छदा येषु तान् वृत्तीर्जीविकाः कुल्याः कुलपरंपरागताः १२ कोशस्कृत् कोशकारी कीटः सपथायं गृहं कुर्वन्नात्मनो निर्गमाय यद्द्वारमपि तावशेषयति तथा कर्माणीहमाना ता

कथं प्रियाया अनुकंपितायाः संगं रहस्यं रुचिरांश्च मंत्रान् सुहृत्सु तत्स्नेहसितः शिशूनां कलाक्षराणामनुरक्तचित्तः ११ पुत्रान् स्मरंस्ता दुहितृर्हृदय्या भ्रातॄन् स्वसॄर्वा पितरौ च दीनौ गृहान्मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च वृत्तीश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान् १२ त्यजेत्कोशस्कृदिवेहमानः कर्माणि लोभादवितृप्तकामः औपस्थ्यजैह्वं बहु मन्यमानः कथं विरज्येत दुरंतमोहः १३ कुटुंबपोषाय वियन्निजायुर्न बुध्यतेर्थं विहितं प्रमत्तः सर्वत्र

ननु वितृप्तकामोपि दोषदर्शनेन विरक्तः संस्त्यजेत्तत्राह औपस्थ्यं च वा शेश्नं जैह्वं च स्तुं बहु तेवार्थिकं मन्यमानः अतो दुरंतो मोहो यस्य सतः कथं चिरेण्यैन विरक्तः स्यात् १३ दुरंतमोहत्वं दर्शयन्नाह कुटुंबपोषाय वियत् क्षीयमाणं निजमायुः अर्थं च विहितं

ततः किमत आह ॥ तुष्टे च तत्र तस्मिन् ॥ किमलभ्यं ॥ तथापि गुणपरिणामाद्दैवादेव स्वसिद्धा अयत्नतः सि
द्धये धर्मादयः तैः किं अगुणेन च मोक्षेण कांक्षितेन किं ॥ तस्य परमाप्तत्वान्नोस्माकं कांक्षितस्यापि तस्य
सिद्धेः ॥ यद्वा मास्तु मोक्षः तस्य चरणयोः सारं जुषां सर्वधा सेवमानानां तेनापि किमित्यर्थः ॥२५॥ ननु च ध
र्मादेरपुरुषार्थत्वे किमित्याचार्यैर्भ्यो वेदेष्वनेन तत्साधनत्वाभिहितः तत्राह धर्मार्थः कामश्चेति यस्त्रि
वर्गः तदर्थं च यदुक्ता द्याश्च अभिहिताः ॥ ईक्षा आत्मविद्या त्रयी कर्मविधानं यदमौ तर्को दण्डनीतिश्च वि

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनंत आद्ये किं तैर्गुणव्यति
करादिह ये स्वसिद्धाः ॥ धर्मादयः किमगुणेन च कां
क्षितेन सारं जुषां चरणयोरुपगायतां नः ॥२५॥ धर्मा
र्थकाम इति योभिहितस्त्रिवर्ग ईक्षा त्रयी नयदमौ
विविधा च वार्ता ॥ मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं
स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ॥२६॥ ॥

विधा च वार्ता जीविका तदेतत्सर्वं निगमस्यार्थजातं ॥ स्वसुहृदः स्वान्तर्यामिणः ॥ परमस्य पुंसः स्वात्मार्प
णसाधनं चेत् ॥ तर्हि सत्यमहं मन्ये सत्यपरत्वात् ॥ अन्यथा तदसत्यमेव यद्वा तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्य
विषयस्य प्रतिपाद्यं मन्ये ॥ सत्यं तु नर्ति त्रैगुण्यफलत्वात् परमस्य पुंसः ॥ स्वात्मार्पणमेवेत्यर्थः ॥ तदुक्तं भ
गवता ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेति ॥२६॥ ॥

वालानामस्माकं तज्जनं मवाक्यमिति चेत्॥ तत्राह॥ नह्यीति॥ बहुव्यासः प्रतिप्रयासः॥ आत्मत्वात्॥ सर्वत्र सिद्ध
त्वादिति॥ १९॥ तत्र हेतुद्वयमुपपादयति॥ परावरेष्विति चतुर्भिः॥ ब्रह्माद्यंतो येषां स्थावरआदिर्येषां तेषु जीवे
षु भौतिकेषु घटादिषु॥ महत्सु च॥ भूतेष्वाकाशादिषु॥ २०॥ गुणानां साम्ये प्रधाने॥ गुणव्यतिकरे महत्तत्वादौ
च परः॥ ब्रह्मस्वरूपः॥ २१॥ कथं तर्हि द्रष्टृदृश्यभोक्तृभोग्यादिभेदः॥ माययेत्याह॥ प्रत्यगात्मा हं द्रष्टा भो
क्ता तत्स्वरूपेण व्यापकतया निर्देश्यः दृश्यं भोग्यं देहादि तद्रूपेण च व्याप्यतया निर्देश्यो मायया ई

नह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासोऽसुरात्मजाः॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वतः॥ १९॥ प
रावरेषु भूतेषु ब्रह्मांतस्थावरादिषु॥ भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च॥ २०॥ गुणेषु गुण
साम्ये च गुणव्यतिकरे तथा॥ एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः॥ २१॥ प्रत्यगात्मस्वरूपे
ण दृश्यरूपेण च स्वयं॥ व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः॥ २२॥ केवलानुभवा
नंदस्वरूपः परमेश्वरः॥ माययांतर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया॥ २३॥ तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरु
त सौहृदं आसुरं भावमुन्मुच्य यया तुष्यत्यधोक्षजः॥ २४॥ ॥

यतोऽनुभव एव यः॥ वस्तुतस्तु स्वयमविकल्पि
तोऽनिर्देश्यो यद्वा निर्देश्योऽपि एवं निर्देश्योऽपि एवं निर्देश्यः सन्नविकल्पितः यतः स्वतो नेरणात्वयः॥ २२॥ यतः केव
लानुभवात्मक आनंद एव स्वरूपं यस्य तत्तु सप्रपंचे तत्सर्वं तर्हि तत्र सर्वत्र सर्वतत्त्वानुपलंभे तत्राह॥ गुणात्म
कः सर्गो यस्याः सा गुणसर्गा तया मायया अंतर्हितमैश्वर्यं येन सः॥ २३॥ यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु भूतेषु यो वितंर

श्री॰ भा॰ म॰ टी॰ २४

मम्रेममातुर्गर्भस्थस्य स्मृत्वा नारदभाषितं ॥ प्रह्लादो वर्णयामास शिष्यप्रत्ययसिद्धये ॥ १ ॥ अत्रापि नारदादेतन्म
यारोगर्भे स्थितीरितं ॥ तत्प्रस्तावकथामाह पद्यैः षोडशभिः सुधीः ॥ २ ॥ अस्माकं पितरि हिरण्यकशिपौ ॥ ३ ॥ स
हतेनेवपायेन पापोसौ अभिभवितुं इति हर्षेण वदंतो युद्धोद्यमं चक्रुः ॥ २ ॥ राज्ञः शिविरमावासं स्थलं प
णीता ॥ ३ ॥ दउ॰ ॥ एवं दैत्यसुतैः पृष्टो महाभागवतोसुरः ॥ उवाच स्मयमानस्तान्स्मरन्मदनुभाषितं ॥ प्र
ह्लाद उवाच ॥ पितरि प्रस्थितेस्माकं तपसे मंदराचलं ॥ युद्धोद्यमं परं चक्रुर्विबुधा दानवान्प्रति ॥ १ ॥ पि
पीलिकैरहिरिव दिष्ट्या लोकोपतापनः ॥ पापेन पापोभक्षीति वादिनो वासवादयः ॥ २ ॥ तेषामतिबलो
द्योगं निशम्यासुरयूथपाः ॥ वध्यमानाः सुरैर्भीता दुद्रुवुः सर्वतो दिशं ॥ ४ ॥ कलत्रपुत्रमित्राप्तान्गृहा
न्पशुपरिच्छदान् ॥ नावेक्षमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥ ५ ॥ व्यलुंपन्राजशिबिरममरा जय
कांक्षिणः ॥ इंद्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्रहीत ॥ ६ ॥ नीयमानां भयोद्विग्नां रुदतीं कुररीमिव ॥ य
दृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्ददृशे पथि ॥ ७ ॥ प्राह नैनां सुरपते नेतुमर्हस्यनागसं ॥ मुंच मुंच महाभाग
सतीं परपरिग्रहं ॥ ८ ॥ इंद्र उ॰ ॥ आस्तेस्या जठरे वीर्यमविषह्यं सुरद्विषः ॥ आस्यतां यावत्प्रसवं मोक्ष्ये
र्थपदवीं गतः ॥ ९ ॥ नारद उ॰ ॥ अयं निष्किल्बिषः साक्षान्महाभागवतो महान् ॥ त्वया न प्राप्स्यते सं॰

व सर्वस्वापहारेण नाशितं वंत ॥ ८ ॥ अनागसं निरपराधामेनां नेतुं नार्हसीति प्राह ॥ ७ ॥ अविषह्यं दुःसहं ॥ अ
तोतयावत्प्रसवपर्यंतमत्रास्यतां ॥ ततश्चार्थस्य पदवीं मार्गं गतः प्राप्तः सन् जातं पुत्रं हत्वा मोक्ष्यामि त्यक्ष्यामि ॥ ९ ॥
साक्षात्स्वगुणैरेव महान् ॥ न तु पित्रादिसंबंधात ॥ त्वया हेतुभूतेन वधं संस्थां मरणं न यास्यति न प्रदेनवो विधि॰

२५

तेषां विश्वासार्थं गुरुसंप्रदायमाह ॥ ज्ञानमिति ॥ यत्तु नारदः श्रोता ॥ तत्र कुतो माहशानामधिकार इति माशंकीत्याह भगवत एकांतभक्तानां यस्मात् दरजसोत आप्लुतानां स्नातानां देहिनां सर्वेषामपि तज्ज्ञानं स्यात् ॥ न तत्र मानामेव ति नियमः ॥ २७ ॥ श्रुतमेव मया पितृनारदाच्छ्रुतं विज्ञानसंयुतं श्रुतमनुभवपर्यंतं धर्मं चैतच्छ्रु ॥ २८ ॥ तत्र अति विस्मिताः पृच्छंति ॥ प्रह्रादेति ॥ एताभ्यां ॥ ऋते ॥ अन्यं गुरुं न विद्मः एतदागमनात्पूर्वमेवाहं नारदपार्श्वगत इति चेत् ॥ त

ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह नारायणो नरसखः किल नारदाय ॥ एकांतिनां भगवतस्तदकिंच नानां पादारविंदरजसाप्लुतदेहिनां स्यात् ॥ २७ ॥ श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसंयुतं ॥ धर्मं भाग वतं शुद्धं नारदाद्देवदर्शनात् ॥ २८ ॥ दैत्यपुत्रा ऊचुः ॥ प्रह्राद त्वं वयं चापि नर्तेऽन्यं विद्महे गुरुम् । एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि हीश्वरौ ॥ २९ ॥ बालस्यांतःपुरस्थस्य महत्संगो दुरन्वयः छिंधि नः संशयं सौम्य स्याच्चेद्विस्रंभकारणम् ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ६

चाहुः ॥ बालानामपि अतिशिशूनामपि अस्माकमेतावीश्वरौ नियंतारौ ॥ अतस्तवान्यत्र गमनं न संभ वति ॥ २९ ॥ स एवात्रागत इति अपि न संभवतीत्याहुः ॥ बालस्येति दुरन्वयः दुर्घटः विस्रंभकारणं विश्वासहेतुः ॥ ३० ॥ इति श्रीसप्तमस्कंधे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीभा
स॰टी
२५

तदेवं देहधर्मास्तु षड्लक्षणेपि नात्मनो देहभेदो दर्शितः ॥ इदानीमात्मधर्मैरेव भेदं स्फुटयंस्तदहंकारादिकं त्याजयति ॥ आत्मा नित्यः ॥ अविनाशी वा अरेयमात्मेति श्रुतेः अव्ययः ॥ अपक्षयशून्यः ॥ ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्निति श्रुतेः शुद्धः ॥ निरवद्यं निरंजनमिति श्रुतेः एकः एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः क्षेत्रज्ञः विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतेः आश्रयः यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमिति श्रुतेः अविक्रियः निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति श्रुतेः स्वदृक् ॥ आत्मज्योतिः ॥ सम्राडिति होवाचेति श्रुतेः हेतुः स इमांल्लोकानसृजतेति श्रुतेः व्यापकः सत्यं ज्ञानमनन्तमिति श्रुतेः असं[illegible]देहं विद्वान् ॥ असद्भावमि

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ॥ अविक्रियः स्वदृग्धेतुर्व्यापकोऽसंग्यनावृतः ॥ १९
एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः ॥ अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत् ॥ २०
स्वर्णं यथा ग्रावसु हेमकारः ॥ क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् ॥ क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगैरध्यात्मविद्ब्रह्मगतिं लभेत ॥ २१ ॥

गी असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः ॥ अनावृतः पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति श्रुतेः ॥ १९ ॥ परैः श्रेष्ठैः विवेकसमर्थैः देहादौ देहं विद्वान् ॥ असद्भावं मिथ्याबुद्धिं त्यजेत् ॥ २० ॥ नन्वेवं विविक्तात्मस्वानिनितोप्य परोक्षानुभवेन ब्रह्मताप्राप्तिः कथं स्यात् ॥ यतोऽहंकारादिकं त्यक्तुं दृश्यपदार्थात्तत्प्राप्तिप्रकारं सदृष्टान्तमाह ॥ स्वर्णाकारः क्षेत्रेषु स्वर्णाकरोत्थपाषाणेषु योगैर्धमनोपायैस्तदुपायाभिज्ञो हेमकारो यथा स्वर्णमाप्नुयात् ॥ आत्मयोगैः आत्मप्राप्त्युपायैः ब्रह्मगतिं ब्रह्मतां ॥ अध्यात्मवित् ॥ आत्मानमधिकृत्य कार्यकार

२५

अनंतप्रियो यो योहं स च प्रियो यस्य तस्य मम भक्त्या एनां प्रदक्षिणीकृत्य ॥११॥ इहोष्यतामित्याहेति शेषः ॥१२॥
अंतिसमीपे ॥१३॥ अंतर्वत्नी गर्भिणी इच्छया भर्तुरागमनानंतरं प्रसूतये ॥१४॥ उभयमपि स्वगर्भस्य क्षेमाय तस्याः
शोकशांतये धर्मस्य तत्वं भक्तिलक्षणं ज्ञानमात्मानात्मविवेकः तदुभयं प्रादात् ॥ ईश्वरः समर्थः ॥१५॥ स्मृत्या

इत्युक्तांतां विहायेंद्रो देवर्षेर्मानयन्वचः ॥ अनंतप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥११॥ ततो
नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमं ॥ आश्वास्येहोष्यतां वत्से यावत्ते भर्तुरागमः ॥१२॥ तथे
त्यवात्सीद्देवर्षेरंतिसाप्यकुतोभया ॥ यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्त्तत ॥१३॥ ऋषिं पर्य
चरत्तत्र भक्त्या परमया सती ॥ अंतर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये ॥१४॥ ऋषिः कारु
णिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः ॥ धर्मस्य तत्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलं ॥१५॥ तत्तु कालस्य
दीर्घत्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ॥ ऋषिणानुगृहीतं मां नाधुनाप्यजहात्स्मृतिः ॥१६॥ भवता
मपि भूयान्मे यदि श्रद्दधते वचः ॥ वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीबालानां च मे यथा ॥१७॥ जन्मा
द्याः षडिमे भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः ॥ फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना ॥१८॥ ॥

देवेत ॥ वैशारदी ॥ स्वार्थे तद्धितः देहाद्यहंकारच्छेदनिपुणेत्यर्थः ॥१७॥ कासौ वैशारदी धीरित्यपेक्षायां वैशा
रदीक्तमेव देहात्मविवेकप्रकारमाह षड्भिः ॥ जन्माद्याः जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीय
ते नश्यतीत्येवंभूता इमे षड्भावा विकाराः वृक्षस्यैव यथा फलानां तद्वदेते तत इदात्मनि न यैवास्थिते दे

श्री·भा·
स·टी·
२९

विमर्शप्रकारमाह ॥ बुद्धेरिति द्वाभ्यां ॥ अध्यक्षः साक्षी ॥ २५ ॥ अत एभिर्बुद्धिभेदैः परिणामैः पर्यस्तैः परितः क्षिप्तैः
आत्मधर्मत्वेन निरस्तैः ॥ बुद्धिधर्मत्वे हेतुः त्रिवर्णैः त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः कर्मजन्यैः बुद्धेरेव त्रिगुणात्म
कत्वात् ॥ कर्मकर्तृत्वाच्च ॥ तस्मादेवैता अवस्था आत्मा न बुध्येदन्वयात् ॥ तदवस्थावानिव भाति ॥ न तत्त्वत इ
त्यात्मनः स्वरूपं बुध्येत् जानीयादित्यर्थः ॥ अत्र दृष्टान्तः ॥ कुसुमधर्मगंधैस्तदाश्रयं वायुमिव ॥ २६ ॥ ननु तर्हि
यथा कुसुमोपाधिको वायोर्गंधो विवेकज्ञानेन निवर्तेत ॥ एवमात्मनः ॥ संसारोऽपि निवर्तेतेत्याशं

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः ॥ ता येनैवानुभूयंते सोऽध्यक्षः पुरुषः प
रः ॥ २५ ॥ एभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः ॥ स्वरूपमात्मनो बुध्येद्गंधैर्वा
युमिवान्वयात् ॥ २६ ॥ एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबंधनः ॥ अज्ञानमूलोऽपा
र्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवार्प्यते ॥ २७ ॥ तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनां ॥ बी
जनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥ २८ ॥ ॥ ॥

क्याह ॥ एतद्द्वारः बुद्धिद्वारकस्तदवस्थाद्वारको वा न स्वतो हि यस्मात् ॥ बुद्धेर्ये गुणाः कर्माणि च तैः निबध्यत
इति ॥ तथा सत्यज्ञानमूलः अतः अपार्थो मिथ्याभूतोऽपि स्वप्नवदर्प्यते ॥ वायोस्तु गंधवत् ॥ द्रव्यसंबंधस्य
वास्तवत्वाद्विषमो दृष्टान्तः ॥ २७ ॥ यस्मादेवं निवृत्तिर्घटते ॥ तस्मात् ॥ बीजमज्ञानं तस्य निर्हरणं दहनं किं
तत् ॥ योगः ॥ कथंभूतः धियः प्रवाहं मायदादिष्टमुपरमयतीति तथा ॥ २८ ॥ ॥

प्रेतं तस्य प्रियो यो योऽहं स च प्रियो यस्य तस्य मम भक्त्या पन्नां प्रदक्षिणीकृत्य ॥११॥ इहोष्यतामित्याहेति शेषः ॥१२॥
अंतिके समीपे ॥१३॥ अंतर्वत्नी गर्भिणी इच्छया भर्तुरागमनानंतरं प्रसूतये ॥१४॥ पर्दमपि स्वगर्भस्य क्षेमाय तस्याः
शोकशांतये धर्मस्य तत्त्वं भक्तिलक्षणं ज्ञानमात्मानात्मविवेकः तदुभयं प्रादात् ॥ ईश्वरः समर्थः ॥१५॥ मया

इत्युक्तस्तां विहायेन्द्रो देवर्षेर्मानयन्वचः ॥ अनंतप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥११॥ ततो
मे मातरमृषिः समानीय निजाश्रमं ॥ आश्वास्येहोष्यतां वत्से यावत्ते भर्तुरागमः ॥१२॥ तथे
त्यवात्सीद्देवर्षेरंतिके साकुतोभया ॥ यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्तत ॥१३॥ ऋषिं पर्य
चरत्तत्र भक्त्या परमया सती ॥ अंतर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये ॥१४॥ ऋषिः कारु
णिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः ॥ धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलं ॥१५॥ तत्तु कालस्य
दीर्घत्वात्स्त्रीत्वान्मातुस्तिरोदधे ॥ ऋषिणानुगृहीतं मां नाधुनाप्यजहात्स्मृतिः ॥१६॥ भवता
मपि भूयान्मे यदि श्रद्दधते वचः ॥ वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीबालानां च मे यथा ॥१७॥ जन्मा
द्याः षडिमे भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः ॥ फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना ॥१८॥ ॥

भवेत् ॥ वैशारदी ॥ स्वार्थे तद्धितः देहाद्यहंकारच्छेदनिपुणेत्यर्थः ॥१७॥ कासौ वैशारदी धीरित्यपेक्षायां जन्मा
द्युक्तमेव देहात्मविवेकप्रकारमाह दशभिः ॥ जन्माद्याः जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीय
ते नश्यतीत्येवं भूता इमे षड्भावा विकाराः वृक्षस्य यथा फलानां तद्वदत्र देहस्य नात्मन इति नत्वेवास्थिते दे

८

श्री·भा·
स·टी·
२९

विमर्शप्रकारमाह॥ बुद्धेरिति द्वाभ्यां॥ अध्यक्षः साक्षी॥२५॥ अतएभिर्बुद्धेर्भेदैः परिणामैः पर्यस्तैः परितः क्षिप्तैः
आत्मधर्मत्वेन निरस्तैः॥ बुद्धिधर्मत्वे हेतुः त्रिवर्णैः त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः कर्मजन्यैः बुद्धेरेव त्रिगुणात्म
कत्वात्॥ कर्मकर्तृत्वाच्च॥ तस्या एवैता अवस्था आत्मा तु बुद्ध्यन्वयात्॥ तदवस्थावानिव भाति॥ न तत्त्वतः॥
तमात्मनः स्वरूपं बुध्येज्जानीयादित्यर्थः॥ अत्र दृष्टांतः॥ कुसुमधर्मैर्गंधैस्तदाश्रयं वायुमिव॥२६॥ ननु तर्हि
यथा कुसुमोपाधिको पि वायोर्गंधो विवेकज्ञानेन न निवर्तेत॥ एवमात्मनः॥ संसारो न निवर्तेत नत्याशं

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः॥ ता येनैवानुभूयंते सोऽध्यक्षः पुरुषः प
रः॥२५॥ एभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः॥ स्वरूपमात्मनो बुध्येद्गंधैर्वा
युमिवान्वयात्॥२६॥ एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबंधनः॥ अज्ञानमूलोऽपा
र्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवार्प्यते॥२७॥ तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनां॥ बी
जनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः॥२८॥ ॥ ॥

क्याह॥ एतद्द्वारः बुद्धिद्वारकस्तदवस्थाद्वारको वा न स्वतो हि यस्मात्॥ बुद्धेर्ये गुणाः कर्माणि च तैः निबध्यत
इति॥ तथा स चाज्ञानमूलः अतः अपार्थोऽपि मिथ्याभूतोऽपि स्वप्नवदर्प्यते॥ वायोस्तु गंधवत्॥ द्रव्यसंबंधस्या
वास्तवत्वाद्विषमो दृष्टांतः॥२७॥ यस्मादेवं निवृत्तिर्घटते॥ तस्मात्॥ बीजमज्ञानं तस्य निर्हरणं दहनं किं
तत्॥ योगः कथंभूतः धियः प्रवाहं मायारागादिहेतुमुपरमयतीति तथा॥२८॥ ॥

अध्यात्मविवेकमात्मप्राप्त्युपायमाह ॥ अष्टाविति त्रिभिः ॥ मूलप्रकृतिः महदहंकारौ पंचतन्मात्राणि चेत्यष्टौ ॥ त्र
यः सत्त्वादयः ते च प्रकृतेर्गुणा एव न तु भिन्नाः ॥ एकादशेंद्रियाणि पंचमहाभूतानि चेति षोडश पुमानात्मा
एकः प्रोक्तः कपिलादिभिराचार्यैः ॥ एकत्वे हेतुः एव साक्षित्वेनान्वयात् ॥ तदुक्तं ॥ मूलप्रकृतिरविकृ
तिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति ॥ २५ ॥ जगज्जंग
मं तस्थुः स्थावरं ॥ अत्रैव सर्वसंघातात्मके देह एव मृग्यः अन्वेष्टव्यः स्पष्टं चैतदित्याह ॥ नेति नेतीत्यन्या

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः ॥ विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् ॥ २५
देहस्तु सर्वसंघातो जगत्तस्थुरिति द्विधा ॥ अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्त्यजन् ॥ २६ ॥ अन्व
यव्यतिरेकेण विवेकेनोशतात्मना ॥ सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः ॥ २७ ॥ ॥

पोहे क्रियमाणोऽवशेषमेव अतत्त्यजन् ॥ अनात्मवर्गात्त्यजन्नुपलभ्यमान इत्यर्थः ॥ २६ ॥ मणिषु सूत्रमिव सर्व
गानुस्यूतत्वेनान्वयः अत एव मणिभ्यः सूत्रस्येवैकैकव्यतिरेकः ॥ तयोर्द्वंद्वं तेनानयोर्विवेकः पूर्वोक्तो वा ते
न ॥ उशता सुदृढेनात्मना मनसा सर्गस्थानसमाम्नायैः सृष्टिस्थितिसंहारैः ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्या
दिश्रुत्युक्तसर्गाद्यनुसंधानेनेत्यर्थः विमृशद्भिः विचारयद्भिः असत्वरैः अव्यग्रैः मृग्य इति पूर्वेणान्वयः ॥ २७

श्री भा°
स° टी°
२२

तद्भावस्येत्यादिः तस्य भावो भावना तेनानुकृती आशयाकृती मनः शरीरे यस्य निर्दग्धं बीजं यस्य तादृशोनुशयो
वासना च यस्य सः समेति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥ ततः किमत आह ॥ अधोक्षजालंभं मनसा स्पर्शमाह तदेतस्याशु
प्रणमशुभः रागादियुक्त आत्मा मनो यस्य संसृतिचक्रशातनं निवर्तकं बुधा विदुः ॥ तदेव ब्रह्मनिर्वाणलयो
मोक्षस्तदात्मकं सुखं विदुः हृदीश्वरमंतर्यामिणं ॥ ३७ ॥ भक्तिरशक्येति चेत्तत्राह क इति छिद्रवदा

तदा पुमान्मुक्तसमस्तबंधनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः ॥ निर्दग्धबीजानुशयो महीयसा भक्ति-
प्रयोगेन समेत्यधोक्षजं ॥ ३६ ॥ अधोक्षजालंभमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनं ॥ तद्ब्रह्म-
निर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरं ॥ ३७ ॥ कोतिप्रयासोसुरबालका हरेरुपासने स्वे
हृदि छिद्रवत्सतः ॥ स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥ ३८ ॥ रायः
कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुंजरकोशभूतयः ॥ सर्वेर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः कुर्वंति
मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ॥ ३९ ॥ ॥

काशवत् विषयाणामुपपादनैरर्जनैः किं तत्र हेतुः ॥ सर्वदेहिनां सामान्यतः ॥ विषयनिष्ठत्वे स्रक्चादिसा-
धारणापत्तेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ नचैवमादौ पौनरुक्त्यं दोषाः ॥ नारदोक्तानुवादरूपत्वादस्य प्रकरणस्य ॥ अनर्थ-
कं च विषयार्जनमित्याह ॥ रायः अर्थाः क्षणभंगुरमायुर्यस्य ॥ तदुक्तमितिहासेषु ॥ धनं द्विगुरुषालोकेषु
रूपयत्नमेवावा ॥ अवश्यमेकं त्यजति तस्मात्किं धनं त्यजत्येति ॥ ३९ ॥ रामानुजाय नमः ॥ ३९ ॥ ॥

२२

तदेवं ज्ञानप्रकारमुक्त्वा तत्साधनं धर्मस्य तत्त्वं नारदोक्तमेवाह ॥ तत्रेति पंचभिः ॥ यैर्धर्मैर्यथानुष्ठितैर्वीरतिरिति ।
यत् ॥ अयमुपायो भगवतोक्तः ॥ तथाहि गीतासु ॥ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि
कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति ॥ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः इत्यादि ॥ २९ ॥ अत्रैवान्तरंगा
ण्यमूनाह ॥ गुरोः शुश्रूषया भक्त्या प्रेम्णा सर्वेषां लब्धानामर्पणेन वा ॥ ३० ॥ तत्सल्लिंगानामर्हणानामीक्षण

तत्रोपायसहस्राणामयं भगवतोदितः ॥ यदीश्वरे भगवति यथा यैरंजसा रतिः ॥ २९ ॥ गुरुशुश्रूष
या भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च ॥ संगेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन वा ॥ ३० ॥ श्रद्धया तत्कथायां
च कीर्तनैर्गुणकर्मणां ॥ तत्पादांबुरुहध्यानात्तल्लिंगेक्षार्हणादिभिः ॥ ३१ ॥ हरिः सर्वेषु भूत
ेषु भगवानास्त ईश्वरः ॥ इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् ॥ ३२ ॥ एवं निर्जितष
ड्वर्गैः क्रियते [illegible] भक्तिरीश्वरे ॥ वासुदेवे भगवति यया संलभते रतिं ॥ ३३ ॥ निशम्य कर्मा
णि गुणानतुल्यान्वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ॥ यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कंठ
उद्गायति रौति नृत्यति ॥ ३४ ॥ यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद्धसत्याक्रंदते ध्यायति वंदते जनं मुहुः
श्वसन्वक्ति हरे जगत्पते नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ॥ ३५ ॥

महर्षणं वादिर्येषां वंदनादीनां तैश्च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ निर्जितः षण्णां कामक्रोधलोभमोहमदमत्सराणामिंद्रियाणां
वा वर्गो यैः ॥ ३३ ॥ भगवद्भक्तेर्लिंगान्याह निशम्येति त्रिभिः ॥ गुणान् ॥ भक्तवात्सल्यादीन् ॥ अतिहर्षेणोत्कं
ठाः पुलकाश्रुगद्गदानि च येनैतद्धृदयं यथा भवत्येवं प्रोत्कंठ उद्गायति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

चंद्रमसकांतिगुणैः तेजः अर्कस्य प्रभा स्तत्वं विद्युतां तेजांस्यग्नामोजवल्लोरत्नमालोतिवीयप्र ... नाम भगवान् तथा च श्रु
तिः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्व
मिदं विभातीति ॥ स्मृतिश्च ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं ॥ यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक
मिति ॥ भूमेर्वृत्तिः प्राणिनामाधारत्वेन वृत्तेर्गंधप्रभवात् न चैव शक्तिः किंचद्देवे ॥ अपांच पेयांतस्निग्धक
रूपाणां जीवनहेतुत्वं ॥ ता आपश्च त्वं रसश्च त्वमेव ॥ किंच वायोरोजः सहादि नैव शक्तिः दिशामुपाधिक
ताकाशप्रदेशानामवकाशः ॥ दिशाश्च त्वं खं च सामान्याकाशस्तदाश्रयः स्फोटश्च शब्दतन्मात्रं गुणावस्था वा

कांतिस्तेजः प्रभा सत्ता चंद्राग्न्यर्कर्क्षविद्युतां ॥ यत्स्थैर्यं भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गंधोऽर्थतो भवान् ॥ ८ ॥ तर्पणं प्राणनम
पां देव त्वं ताश्च तद्रसः ॥ ओजः सहो बलं चेष्टा गतिर्वायोस्तवेश्वर ॥ दिशां त्वमवकाशोऽसि दिशः खं स्फोट
आश्रयः ॥ नादो वर्णस्त्वमोंकार आकृतीनां पृथक्कृतिः ॥ ९ ॥ इंद्रियं त्विंद्रियाणां त्वं देवाश्च तदनुग्रहः
अवबोधो भवान् बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिः सती ॥ १० ॥ भूतानामसि भूतादिरिंद्रियाणां च तैजसः ॥ वैकारिको
विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम् ॥ ११ ॥

मित्यर्थः ॥ नादः पश्यंती ॥ ओंकारः मध्यमा वर्णाश्चाकृतीनां पदार्थानां पृथक्कृतिः पृथक्करणमभिधानं
यस्मात्तस्माद्वर्णपदाद्यात्मिका वैखरी च त्वमित्यर्थः ॥ इंद्रियाणामिंद्रियं विषयप्रकाशनशक्तिः देवाश्चें
द्रियाधिष्ठातारः ॥ तदनुग्रहस्तेषामनुग्रहशक्तिश्च त्वं अवबोधो ध्यवसायशक्तिः अनुस्मृतिः स्मृतिसंधा
नशक्तिः ॥ भूतानां कारणं भूतादिः ॥ तामसोऽहंकारस्त्वमसि ॥ इंद्रियाणां कारणं ॥ तैजसराजसोऽहंकारस्त्वं वि
विधं ॥ आधिदैवाध्यात्मभेदेन कल्प्यंत इति विकल्पाः देवास्तेषां कारणं वैकारिकः सात्विकोऽहंकारस्त्वं
अनुशायिनां ॥ जीवानां संसारकारणं प्रधानं त्वमेवेति भावः ॥ ११ ॥

ग्रपि च नश्वरेषु नाशशीलेषु इह एतेषु भावेषु यदनश्वरमवशिष्यमाणं रूपं तत् ॥ त्वमसि ॥ द्रव्यविकारे
षु हि तत्त्ववर्णादिकार्येषु कटकुंडलादिषु नश्वरेषु च द्रव्यमात्रं सुवर्णादिमात्रं च मनश्वरं यथा न हि तत् ॥ न
नु त्रिगुणात्मककार्यरूपोपि त्वमसि ॥ ग्रगुणत्वात् ॥ कथमनश्वरत्वं तत्राह ॥ सत्त्वमिति ॥ नहि त्रयस्तस्य गु
णा मायामयत्वादयः ॥ ग्रज्ञानाव ॥ तृपि परे ब्रह्मणि कल्पिताः ॥ तस्मान्न संति ॥ ननु संतानकृत्यं प्रतीतिरत
ग्राह ॥ यर्हीति सत्त्वमिति ॥ यदा विकल्पितास्तदैव प्रतीतिमात्रेणानुवर्त्तंते ॥ न चामीषु ॥ न देवकारणा

नश्वरेष्विह भावेषु तदसि त्वमनश्वरः ॥ यथा द्रव्यविकारेषु द्रव्यमात्रं निरूपितं ॥२२॥ सत्त्वं रजस्
तम इति गुणास्तत्कार्यश्च याः ॥ त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया ॥२३॥ तस्मान्न स
न्त्यमी भावा यर्हि त्वय्येव कल्पिताः ॥ त्वं चामीषु विकारेषु ह्यन्यदा व्यावहारिकः ॥२४॥ गुणा
प्रवाह एतस्मिन्नबुद्धास्ते खिलात्मनः ॥ गतिं सूक्ष्मामबोधेन संसरन्तीह कर्मभिः ॥२५॥ य
दृच्छया नृतां प्राप्य सुकल्पामिह दुर्लभाम् ॥ स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गतं त्वन्माययेश्वर ॥२६॥
ग्रसावहं ममैवैते देहे चास्यान्वयादिषु ॥ स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान् सर्वमिदं जगत् ॥२७॥

तथाऽन्वगतः ॥ ग्रन्यदा तु ॥ व्यावहारिको विकल्पः ॥ त्वमेवावशिष्यसे इत्यर्थः ॥ एवं ह्यात्मतत्त्वमज्ञात
निबंधस्य संसारं दर्शयन्नाह ॥ गुणप्रवाह इति ॥ २४ ॥ सूक्ष्मां गतिं प्रपंचागतिं मधुथा ॥ ग्रविद्वांसः ॥ ग्रबुध्ये
ति वा पाठः ॥ ग्रतश्चाबोधेन देहाभिमानेन कृतैः कर्मभिः संसरंतीति ॥ एवं तयोक्तस्य निरूप्यत द्वा
त्याशोचति ॥ २५ ॥ यदृच्छयेति ॥ नृतां मनुष्यतां सुकल्पां पटुतरेंद्रियां ॥ ग्रहो किमिति प्रमत्तोस्मि ॥ इ
ति चेत् ॥ तवायावद्भिः पाशैर्निबद्धत्वादित्याह ॥ ग्रसावहमिति ॥ [illegible] मदेहस्य ग्रन्वयादिषु च

...त्पद्यांतरगविशंकनकुवोड्वलोरत्नमालोतिवीयशाह्न...
...स्तेयस्पाः साक...

ग्रस्तविश्वस्य तत्त्वादात्तस्वरूपम् तं कारणप्रधानपुरुषानामपरो ॥ तयोः हेतुनिरूपयोरपि कारणत्वे
नेश्वरो च साक्षात् हेतुर्वा इति ज्ञानेन त्विदं विश्वमनेकैः कारकैर्जायमाने ॥ ज्ञानः प्रधानपुरुषात्मकं ऊ
नस्तरामावयोः ॥ तत्कारणत्वेनेश्वरत्वं न त्वाह ॥ यत्रेति ॥ २ ॥ तत्राधिकरणे येजकत्रीकरणेन वा यत्ता
पादानात् ॥ यस्य स्वयेन यष्ट्रार्थस्या कारकत्वेपि निमित्तनोक्ता ॥ यस्मैसंप्रदानाय ॥ यस्मादिति ॥ प्रयो
स्वकार्ये कर्म कारके दर्शितेन तु तयोर्नास्ति भेदः ॥ यथोक्तं ॥ करोतिः क्रियमाणेन न कार्यं न कर्मणा
विना ॥ भवत्यर्थस्य कर्त्ता च कारणैः कर्म जायते ॥ तथा करोत्यर्थस्य यः कर्त्ता भवितुः स प्रयोजकः ॥ भवि

तुरत्वहत्वसमद्यायोगिनं संकर्षणास नानन ॥ ज्ञानेनामस्य यत्साक्षात् प्रधान पुरुषोपरो ॥ ३ ॥ यत्र
येन यतो यस्य यस्मै यद्यथा यदा ॥ स्यादिदं भवावान्साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४ ॥ पत
त्रानाविधं विश्वमात्मसृष्टमयोत्तम ॥ आत्मनानुप्रविश्य प्राणात्मना गुणैर्जीवो विभर्त्यजः ॥ ५

नारभेत्ताथ प्रयोज्यत्वेन पचने इति च सतं ॥ तथाप्यवस्थाभेदेन भेदो विवक्षितः हरूपने चावः
स्याभेदः तंदुलानोदनं पचति ॥ मृदं घटं करोति न देवस्तम विश्वस्य यादृशीत्याः ॥ यथेमिपदे ति
क्रियांविशेषणम् नानामस्येषां वाच्ययानामर्थः स्यादिति ॥ क्रियापदार्थो पलक्षणं ॥ एवं सर्वप्रप
वमन्यत्नकारणेभगवद्रूपतां विधत्ते ॥ इदं साक्षादिति प्रधानं भोग्यं पुरुषो भोक्ता तयोरीश्वरो भ
गवांस्तमेव साक्षादिति ॥ तयोरैकाभिप्रेत्यैकवचनं ॥ किं वा धारणपोषणकर्तृत्वमेवेत्याह
यतादिति ॥ ५ ॥ आत्मन ॥ प्राणः क्रियाशक्तिः जीवो ज्ञानशक्तिस्तन्मेव ॥ विभर्ति ॥ ५ ॥ ॥

श्री
भा॰ द॰
५९

ननु प्राणादीनां विचित्रशक्तीनां कारणत्वावगमात्कथं परमेश्वरस्यैव कारणत्वेन सर्वात्मकत्वमुच्य-
ते॰ अत्राशंकाप्राणादिशक्तयोपि तस्यैवेत्याह ॥ प्राणादीनामिति ॥ प्राणः सूत्रं ॥ तदादीनां विश्वसृजां
विश्वकारणानां याः शक्तयस्ताः ॥ परस्य परमकारणस्यैव वस्तुतः पारतंत्र्यात् ॥ यथा बोधशक्तिर्निःश्वा-
सस्य अपि तु पुरुषस्य तद्वदित्यर्थः ॥ ननु भगवतः ॥ प्राणादिवर्गस्य च साम्यं समेव किं न स्यात् ॥ अत-
आह ॥ वैसादृश्यात् द्वयोरिति ॥ चेतनाचेतनत्वेन वैसादृश्यात् ॥ द्वयोश्चेतनप्राणादिवर्गस्य चेतन

प्राणादीनां विश्वसृजां शक्तयो याः परस्य ताः ॥ पारतंत्र्याद्वैसादृश्याद्द्वयोश्चेष्टैव चे-
ष्टताम् ॥ ५ ॥

पारतंत्र्यमेव युक्तमित्यर्थः ॥ यद्वा ॥ प्राणादिषु द्वयोरेतत् ॥ वनादि सदृशानां विरुद्धक्रियाकारित्वात् ।
किंत्वनर्वहूनां न स्यादेकेन सर्वेशेन सर्वशक्तिनाधिष्ठितानां कार्याणामेव विशिष्टकार्यारंभकत्वं युक्तं
न स्वातंत्र्येणेति ॥ तथा चोक्तं ॥ यदैते संहता भावा महदिंद्रियमनो गुणाः यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्र-
ह्मवित्तम ॥ तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः ॥ सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्ह्यदः इति तथा
नानात्वात्क्रियावैषम्यः ॥ प्रोक्तः ॥ जलयोर्हिमवह्न्यादि ॥ ननु प्राणादीनां क्रियाकारित्वं [illegible] भावे वस्तु-
तः स्यादत आह ॥ चेष्टैव चेष्टतामिति ॥ [illegible] ॥ [illegible] व न शक्तिः यथा वा
[illegible] ॥ अत्र भाव [illegible]

५९

...यशांसगाविशंकनककोडवलोयलमालोनिवीपशावम...
...रस्तेयसूाः साक...

अनुजो विदुरः पार्थायुधिष्ठिरभीमार्जुना द्वयः यमौ नकुलसहदेवौ॥ मोहदेन क्लिन्नानि चेतांसि येषां तेमनो रथायत्तविषयः तेमेवमहार्णवं स्थूणांबलेन योमीनाज्ञानेनामीत्यर्थः कुवत्तत्राह॥ अस्मास्विति॥ ५१॥ कृतानि पुत्रैरुपकारमजानतम्॥ सर्वमेभवद्भिरप्रमितिकल्पा॥ अनुपमामैत्रीयमपिता॥ प्रत्युपकारशून्यापि कर्हिचित्

धृतराष्ट्रोऽनुजः पार्थाभीष्मोद्रोणः पृथायमौ॥ नारदोभगवान्व्यासः सुहृत्संबंधिबांधवाः॥ ५४॥ बंधूनुत्तिष्ठन्स्वयहत्नोहृदाक्लिन्नचेतसः॥ यथुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरेजनाः॥ ५५॥ नंदस्तु सहगोपालैर्बृहत्याप्रजयार्चितः॥ कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सीद्बंधुवत्सलः॥ ५६॥ वासुदेवोंजसोत्तीर्यमनोरथमहार्णवं॥ सुहृद्वृतः प्रीतमनानंदमाहकरेस्पृशन्॥ ६०॥ **वसुदेव उवाच**॥ भ्रातरीशकृतः पाशोनृणांयः स्नेहसंज्ञितः॥ तंदुस्त्यजमहंमन्येशूराणामपियोगिनां॥ ६१॥ अस्मास्वप्रतिकल्पेयंयत्कृताज्ञेषुसत्तमैः॥ मैत्र्यर्पिताफलावापिननिवर्तेतकर्हिचित्॥ ६२॥ प्रागकल्पाश्चकुशलं भ्रातर्वोनाचरामहे॥ अधुनाश्रीमदांधाक्षानपश्यामः पुरः सतः॥ ६३॥ माराज्यश्रीरभूत्पुंसः श्रेयस्कामस्यमानद॥ स्वजनानुतबंधून्वानपश्यतिययांधदृक्॥ ६४॥ एवंसौहृदशैथिल्यचित्तआनकदुंदुभिः॥ रुरोदतत्कृतांमैत्रींस्मरन्नश्रुविलोचनः॥ ६५॥

त॥ यद्यस्मान्ननिवर्तते॥ तस्मादीश्वर॥ पाशोयंभवतातिगम्यतइत्यर्थः अफलत्वमेवाह॥ ६२॥ प्रागिति हेभ्रातः अकल्पात्॥ असमर्थत्वात्॥ च॥ कुशलंप्रियंनहितमाचराम॥ कृतवंतोवयं॥ श्रीमदेनांधास्तीक्ष्णयेषांतेराज्यश्रीर्माभूत्॥ छांदसोऽडभावः॥ ६४॥ ॥ ॥

अथश्रीहरितिष्ठात निर्गमे॥ अथैवापराह्णेगमनताभिति॥ अपराह्णेनिर्गमेश्रीरामपताभिति॥ पुनःपुनरेवंमा
तितःयपिताःमहतासैमेन प्रष्ट्यापितः॥ यदुदेवसमहोत्सवंयज्ञादिलक्षणंस्वह्लंसंदर्शनादिकंचेति॥ ॥ इति
श्रीभागवतेभावार्थदीपिकायांचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४४॥ पंचाशीतितमेरामकृष्णौसंप्रार्थितौस्वतो॥ पि

तंदत्तसप्रभुःप्रियकृत्प्रेमणागोविंदरामयोः॥ अयस्थइतिमासांस्त्रीत्वइभिर्मीतितोवसत॥ ४५॥ ततः
कामैःपूर्यमाणाःसव्रजंसहबांधवः॥ परार्ध्याभरणैःक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः॥ ४६॥ वसुदेवोग्र
सेनाभ्यांकृष्णोद्धवबलादिभिः॥ दत्तमादाययारिवर्हयापितोयदुभिर्ययौ॥ ४७॥ नंदोगोपाश्चगोप्यश्च
गोविंदचरणांबुजे॥ मनःक्षिप्तंपुनर्हर्तुमनीशामथुरांययुः॥ ४८॥ बंधुषुप्रतियातेषुवृष्णयःकृष्ण
देवताः॥ वीक्ष्याब्दंसमासंत्तोयदुर्हारवतीपुनः॥ १०॥ जनेभ्यःकथयांचक्रुर्यदुदेवमहोत्सवं॥ यदा
सीत्तीर्थयात्रायांसुहृत्संदर्शनादिकम्॥ ५१॥ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ८४॥
शुकउ० अथैकदात्मजौप्राप्तौकृतपादाभिवंदनौ॥ वसुदेवोभिनंद्याहप्रीत्यासंकर्षणाच्युतौ॥ १॥ मुनी
नांसवचःश्रुत्वापुत्रयोर्धामसूचकम्॥ तद्वीर्यैर्जातविस्रंभःपरिभाष्याभ्यभाषत॥ २॥

त्रेतातनयोमाब्रेमस्तासुत्रानयच्छतां॥ ॥ नंदधेत्वाऊरुत्वेत्रेयात्रायांसहृदोबहून तन्वक्तानंततःपित्रो
रादिशान्तरंतसहृत्भिः॥ १॥ धामप्रभावसान्तस्तंचकाजातविस्रंभः॥ उत्पन्नविश्वासःपरिभाष्यसंबोध्य॥ २॥

॥ ॥ २॥ ॥ ॥

...ण्यापृष्टांरागविशंकतनकृद्वेडवल्गोत्तमालोतिवीपमाद्र...
...त्वा स्नेतयस्याः साकं...

वित्तैषणामिति ॥ वित्तफलभूतैर्यज्ञदानैश्च वित्तैषणां वित्तेच्छां विसृजेत ॥ पुत्रैर्दारैर्गृहैश्च वित्तैर्भोगैर्दारसुतैषणां विसृ
जेत ॥ तदनुभवेनैव वनवासोत्सुकमतिर्गृहमेदेहसुते आत्मनः स्वर्गादिलोकैषणां कालेन तथानुसंधानेन विसृ
जेत ॥ देवहेवस्तदेवकालेन देवानामपि सत्तु नामत्तन्देहतनेश्वर्यं ॥ १० ॥ अत्रावादेशमाणायति यामऋ
वित्तैषणां यज्ञदानैः पुत्रैर्दारसुतैषणां ॥ आत्मलोकैषणां देवकालेन विसृजेद्बुधः ॥ ११ ॥ यामित्य
नश्च ऋणान्यपि त्रीणि यज्ञमनस्तैत ॥ त्वं त्रयमुक्तो दाम्यो वैश्रविपिशोर्महामते ॥ १२ ॥ यत्तैर्देवर्षिणेत
मचानिर्ऋणोगमशरणाभव ॥ वसुदेवभवान्नूनं भक्त्या परमयादृतिं ॥ जगतामीश्वरं प्राचैः सयदश
पुत्रतां गत ॥ १३ ॥ श्रीशुक उ० ॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः ॥ तानृषीनृत्विजो वव्रे
मूर्ध्नानम्य प्रसाद्य च ॥ १४ ॥ तमपननस्वर्षयो राजन्नृणानाथर्मेणधार्मिकं ॥ तस्मिन्नयाजयन्क्षेत्रेमखैरुत्तम
कल्पकैः ॥ १५ ॥ तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्रजः ॥ स्नाताः सुवाससोराजन्राजानः सुष्ठुलं
कृताः ॥ १६ ॥ तन्महिष्यश्च मुदिता निष्ककण्ठ्यः सुवाससः ॥ दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तुपाणा
विभ्यः यज्ञेनदेवेभ्यः प्रजयापितृभ्यश्चादितान्यनिस्तीर्य तेषामृणानामनपाकृत्य तथा च मनुः ऋणानित्री
ण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः इति निर्ऋणः निर्मुक्तऋ
णः अशरणो भव शरणं व्रज ॥ किं च अविष्णुदृष्टिनानामयं क्रमः ॥ त्वं तु कृतार्थ एवेत्याहुः वसुदे
वेति ॥ प्राचैः अर्चितः यद्यस्मात् ॥ वां युवयोः आलिप्ताः कुंकुमादिभिः वस्तुपाणयः पूर्णपात्र्याद

अक्तं नेत्र॥योरंजनेन॥ अभ्यक्तं सर्वांगेषु नवनीतेन पत्नीभिः सहितो दीक्षितो विरेजे॥ जीवेशौ सर्वजीवाना-
मीशौ॥ अनुयज्ञं प्रतियज्ञं आम्नात सर्वांगाः प्राकृताज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादयः॥ तेभ्यश्चोदनालिंगाता-
दिभिरतिदेशप्राप्तांगाः वैकृताः सौर्यसत्रादयः॥ तैः सर्वैः द्रव्यं पुरोडाशादि ज्ञानं मंत्रः क्रिया कर्म तेषामी

नेदुर्मृदंगपटहशंखभेर्यानकादयः॥ ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुः सूतमागधाः॥४४॥ जगुः सुकं-
ठ्यो गंधर्व्यः संगीतं सहभर्तृकाः॥ तमभ्यषिंचन्विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः॥४७॥ पत्नीभिरष्टादश-
भिः सोमराजमिवोडुभिः॥ ताभिर्दुकूलवलयैर्हारनूपुरकुंडलैः॥४८॥ स्वलंकृताभिर्विबभौ दीक्षितोऽजि-
नसंवृतः॥ तस्यर्त्विजो महाराज रत्नकौशेयवाससः॥४९॥ ससदस्या विरेजुस्ते यथा वृत्रहणोऽध्व-
रे॥ तदा रामश्च कृष्णश्च स्वैः स्वैर्बंधुभिरन्वितौ॥५०॥ रेजतुः स्वसुतैर्दारैर्जीवेशौ स्वविभूतिभिः॥ ई-
जेऽनुयज्ञं विधिना अग्निहोत्रादिलक्षणैः॥५१॥ प्राकृतैः वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरं॥ अथर्त्वि-
ग्भ्योऽददात्काले यथाम्नातं सदक्षिणाः॥५२॥ स्वलंकृतेभ्योऽलंकृत्य गोभूकन्या महाधनाः॥ पत्नी-
संयाजावभृथ्यैश्चरित्वा ते महर्षयः॥५३॥ सस्नू रामह्रदे विप्रा यजमानपुरःसराः॥ स्नातोऽलंका-
रवासांसि वंदिभ्योऽदात्तथा स्त्रियः॥५४॥ ततः स्वलंकृतो वर्णानाश्वभ्योऽन्नेन पूजयत्॥ बंधून्स-
दारान्ससुतान्पारिबर्हेण भूयसा॥५५॥ विदर्भकोसलकुरून्काशिकेकयसृंजयान्॥ सदस्यर्त्वि-
क्सुरगणान्नृभूतपितृचारणान्॥५६॥ श्रीनिकेतमनुज्ञाप्य शंसंतः प्रययुः क्रतुम्॥५७॥

पत्नीसंयाजः पत्नीसंयाजैः आवभृथः स्नानं तदंगैः॥ आश्वभ्यः श्वपाकपर्यंतेभ्योऽन्नेनापूजयत्॥ बंधादीन्॥ चारणांतान्
पारिबर्हेण प्रीतिदानेन पूजयत्॥ ते च सर्वे प्रययुः॥ प्रयाणे केषांचिद्विशेषणमाह॥ धृतराष्ट्र इति द्वाभ्यां

...यये स्तुभ्यं यद्या रागविशंकनक बोड वलो स्तमा लो तिवी प्रशावृम्प...
...नीशेस्तो यस्मि न्हस्तेय स्पः साक वर्षे...

एवं त्वां त्वां नाम मा आवेशुः स्म आदि तत्स्व विषयेषु इंद्रियेहया इंद्रियप्रवृत्तिः सैव माया तया विभ्रमच्चित्तो न वेद स्मृतेर्विवेकस्योपप्लवान्नाशात् ॥ अघौघमर्षं नाशं करोति यत्तीर्थं गंगाख्यं तीर्थं तस्यास्पदमाश्रयं ॥ ते तं सुविपक्वयोगैर्हृदि कृतं केवलं न तु दृष्टं तस्य ते अंघ्रिं ददृशिम दृष्टवंतो वयं ॥ बहुभिः पुण्यैः अतोस्मान्भक्ताननुगृहाण ॥ भक्तान्कुतः तु यदं ऊर्ध्वि त्यर्थः ॥ न तु किं भक्ता यथा पूर्वं तपः प्रवृत्ता भिमतिनस्ताकुः उत्सिक्तया भक्त्या ॥ उपहता आशया भावा जीवयोपद्रवः ... कोशो येषां ते एवं पूर्वं भवद्गतिमापुः नान्य इति ॥ उपसंगृह्य चरणौ पाणिभ्यां

एवं त्वा नाम मावेशुर्विषयेष्विंद्रियेहया ॥ मायया विभ्रमच्चित्तो न वेद स्मृत्युपप्लवात् ॥२५॥ तस्याद्य ते ददृशिमांघ्रिमघौघमर्षतीर्थास्पदं हृदि कृतं सुविपक्वयोगैः ॥ उत्सिक्तभक्त्युपहताशयजीवकोशा आपुर्भवद्गतिमथानुगृहाण भक्तान् ॥२६॥ शुक उ० ॥ इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरं ॥ राजर्षे स्वाश्रमान्गंतुं मुनयो दधिरे मनः ॥२७॥ तद्वीक्ष्य तानुपव्रज्य वसुदेवो महायशाः ॥ प्रणम्य चोपसंगृह्य बभाषेदं सुयंत्रितः ॥२८॥ वसुदेव उ० ॥ नमो वः सर्वदेवेभ्य ऋषयः श्रोतुमर्हथ ॥ कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यतां ॥२९॥ नारद उ० ॥ नातिचित्रमिदं विप्रा वसुदेवो बुभुत्सया ॥ कृष्णं मत्वार्भकं यन्नः पृच्छति श्रेय आत्मनः ॥ सन्निकर्षोत्र मर्त्यानामनादरणकारणं ॥ गांगं हित्वा यथान्यांभस्तत्रत्यो याति शुद्धये ॥३१॥

भूतावभाषे दर्शिनिसंधिरार्षः ॥ सर्वदेवा ये युष्मभ्यः ॥ यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसंतीति श्रुतेः ॥ येन कर्मणा यथा कृतेन वा कर्मणां निर्हारो निरासो भवति तदुच्यतां ॥ श्रीकृष्णं हित्वास्मान्पृच्छतीति विस्मितान्प्रत्याह नारदः ॥ नातिचित्रमिति ॥३०॥ बुभुत्सया बोद्धुमिच्छया तत्रत्यः गंगातीरवासी ॥ श्रीकृष्णसंभवत्वमात्तो विद्याविजृंभितत्वात् ॥ यस्येति द्वाभ्यां ॥३१॥

भा॰ द॰ ८४

अनुभूतिर्लीनं कृतश्चिदर्पितविष्यति॥ ततसपति॥ वदेवाह कालेनकर्कटिकाफलवत् अस्यविश्वस्यलये
समादिनापिस्वतन्त्रश्चविशुद्धश्चदिवत॥ ततसपतीति॥ अत्रसाधुमुक्तरादिवत॥ घटादेर्गुणातेभूपाद्यंतरोस्मदो
वर्शवर्द्धपादि॥ नादेहादित्तिमेवकृतश्चिदप्यादृतानुभवं अतएवेश्वरं॥ किंच॥ अद्वितीयंकृत्स्नं अत्रः प्राकृतः
उपगूढमाक्लन्नेमनुष्यमस्मेत॥ के क्लेशकर्मादिभि॥ तत्रक्लेशारागादयस्तत्सर्वकाणिकर्माणिच॥ तत्प
विपाकेसावङ्ः विचसत्वादिगुणानांपुनः प्रवादस्तैः प्राणादिभिस्त्रस्वविभवैः सकार्यैः अवष्टंभः॥ मे

यस्मात्नुभूतिः कालेननयोत्मयादिनासर्वैः॥ सर्वोत्पन्नात्गुणानोतकृतश्चिन्नविष्यति॥ ३२॥ तं क्लेशक
र्मपरिपाकगुणप्रवाहैरव्याहृतानुभवमीश्वरमद्वितीयं। प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढमन्यो मन्ये
तपुरुषमिवमेव हि मायागौः ॥३३॥ पुरुष उ॥ अथो नु मुंनयोराजन्नाभाष्यानकडंडभिः॥ सर्वेषां भाव
तोरां नाथ वा सुतरामयो ॥३४॥ मुनयऊचुः॥ कर्मणाकर्मनिर्हारएषसाधुनिरूपितः॥ यच्छ्रद्धयाय
जेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरंमखैः॥ ३५॥ चित्तस्योपशमोयोवैकविभिः शास्त्रचक्षुषा॥ दर्शितः सुगमोयोगो
धर्मश्चात्ममुदावहः॥ ३६॥ अयंस्वस्त्ययनः पंथा द्विजातेर्गृहमेधिनः॥ यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेन शुक्लेनेज्येतपू

वह्निमायगौः अमत्तधारगाकुभिः स्वविभवैः सूर्यमिवेति॥ चित्तस्योपशमः उपशमहेतुः योगः मोक्षोपा
यश्चशनैरात्ममुदमावहतीति तथा सुगमः कृत्स्नाश्रयत्वात्॥ यमश्चश्रावणपकः॥ अत्रयथाविदितकर
णेनमालिन्यप्रसंगात्॥ ननु॥ नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुरित्यादितात्यगोस्यवावि
दितत्वात्कथंकर्ममोक्षोपायइत्याशंक्य आदावेवत्यागस्याशक्यत्वादित्याशयेनाहुः अयमितिस्वा
र्थवद्भिः स्वस्त्ययनः स्वस्तितेमः॥ [illegible] वेनसुद्धेनामेन वित्तेनद्रव्य

...न्मभ्यां वह्यां ... गविशं केनकवोडवलो ... मालो तिवीयमान...

आत्मबुद्धिरहमितिबुद्धिः त्रयो धातवः वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतयो यस्य तस्मिन् ॥ कुणपे शरीरे स्वधीः स्वीया र
इति बुद्धिः भौमे भूविकारे प्रतिमादौ इज्यधीः देवताबुद्धिः सलिले यस्य तीर्थमिति बुद्धिः अभिज्ञेषु तत्त्वविज्ञु यस्यैता
बुद्धयो न सन्ति ॥ स एव गोषु पि खरः दारुणः अत्यविवेकी ॥ यद्वा गवां तृणादिभारवाहः खरो गर्दभ इति ॥ दुरन्वयं
अनुरूपं यन्मन्तीः अनवस्थिता धीर्बुद्धिर्येषां ते ईशितव्यतां अधीश्वरतामकर्माधिकारतां जनसंग्रह मा च मेत
दिमृद्भुः स्मयतः हसन्तः अनन्वयं विहायैतत् आहुः इत्यर्थः ॥ यन्मायायेति ॥ १५ ॥ तत्त्वविदुत्तमा अपि वयं यन्माय
या विमोहिताः काः सो मायायाया मोहिता इति नामाहुः यदिति यद्यस्मात् ॥ ईहया न वचेष्टितेन गूढः सन् ईशि

यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ॥ यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जनेष्व
भिज्ञेषु स एव गोखरः ॥ श्रीशुक उ० ॥ निशम्येत्थं भगवतः कृष्णस्याकुण्ठमेधसः ॥ वचो दुरन्वयं विप्रास्तूष्णी
मासन्भ्रमद्धियः ॥ १४ ॥ चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यताम् ॥ जनसंग्रह इत्यूचुः स्मयन्तस्तं जगद्गुरुम् ॥ १५ ॥ मु
नय ऊचुः ॥ यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं विमोहिता विश्वसृजामधीश्वराः ॥ यदीशितव्यायति गूढ ई
हया अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितम् ॥ १६ ॥ अनीह एतद्बहुधैक आत्मना सृजत्यवत्यत्ति न बध्यते यथा
भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनम् ॥ १७ ॥

नव्या यतिः अनीश्वरवदाचरति भवान् नन्व
हमीश्वर एव किमित्येवमाचरेयं ॥ तत्राहुः अहो इति भगवतस्तव विचेष्टितं विचित्रं अतर्क्यं भगवत्त्वमेवाहुः
अनीह इति ॥ १६ ॥ अनीहः अक्रिय एव आत्मना स्वरूपमात्रेण बहुधेत्यत्र दृष्टान्तः ॥ यथा भौमैरिति भौमैः
घटादिविकारैः रूप्यते लक्ष्यते ॥ वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः ननु कथं
मदं जगत् ॥ सृष्ट्यादिकर्तृत्वं स्वदेवपरं नादिति ॥ तत्राहुः अहो इति ॥ विभूम्नः परिपूर्णस्य तवेदं जन्मादिचरि

सत्वं शुद्धं सत्वात्मकं बिभर्षि॥ स्वलीलया आचारेण वेदपथं च बिभर्षि॥ अत एव ब्राह्मणो भवत् मानमपि करो
षीति सहेतुकमाहुः॥ ब्रह्मन्निति ब्रह्म वेदाख्यं शुक्लं शुद्धं ते हृदयं अंतरंगरूपं तत्र ज्ञानमत आहुः यत्रेति॥ यत्र ब्रह्म
णि व्यक्तं कार्यं अव्यक्तं कारणं ततः परं सन्मात्रं केवलं च तत्पदमादिभिरुपलब्धं तद्ब्रह्म तस्मिन्हेतुर्हृदयत्वादे
द प्रवर्तकं ब्रह्मणाकुलं शास्त्रयोनेर्वेदप्रमाणकस्य तव सद्धाम श्रेष्ठमुपलब्धिस्थानं सभाजयसि तत्र स्मा
द्धेदकारणात्॥ त्वं ब्रह्मण्यानामग्रणीर्मुख्यः तत्प्रवर्तकः सत्कर्मी च वर्तसीत्यर्थः तस्मादीश्वरस्य तव वेदजन

अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये बिभर्षि सत्वं खलनिग्रहाय च॥ स्वलीलया वेदपथं सनातनं वर्णा
श्रमात्मा पुरुषः परो भवान्॥१९॥ ब्रह्मंस्ते हृदयं शुक्लं तपः स्वाध्यायसंयमैः यत्रोपलब्धं सद्व्यक्तम
व्यक्तं च ततः परं॥२०॥ तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः॥ सभाजयसि सद्धाम तद्ब्रह्मण्याग्र
णीर्भवान्॥२१॥ अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो दृशः॥ त्वया संगम्य सद्गत्या यदंतः श्रेय
सां परः॥२२॥ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुंठमेधसे॥ स्वयोगमायया छन्नमहिम्ने परमा
त्मने॥२३॥ न यं विदंत्यमी भूपा एकारामाश्च वृष्णयः॥ मायाजवनिकाछन्नमात्मानं कालमी
श्वरं॥२४॥ यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्वदृक्॥ नाममात्रेंद्रियाभातं न वेद रहितं परं॥२५॥

संग्रहमात्रं वयं तत्र च संगत्या कृतार्था इत्याहुः॥ अद्येति षड्भिः॥२०॥ सतां संगत्या त्वया संगं प्राप्य यस्मा
त्वं॥ श्रेयसां परोवधिः॥ एकस्मिन्नेव स्थाने आरामो येषां ते अपि कालसृष्ट्यादिकारणमीश्वरं नियंता
रं॥ एतन्महदाश्चर्यमिति आहुः॥ यथेति शयानः स्वप्नान्॥ पश्यन्॥ यद्गुणतत्वदृक् स्वप्नविषये द्रष्टा तत्वदृष्टिः।
नाममात्रं इंद्रियेण आभातं स्वप्नसाक्षिभानं सिद्धं बाह्यादिरूपमात्मानं वेद न इति तं॥ देवदत्तादिरूपमात्मानं

श्री ३० ९२

...मैतात्पुरीष्ययोस्ताभ्यां पद्भ्यां गविशंकेन कबोड्वलोरतमालोतिवीयमानस्य...
...मकोशेयवस्त्रसंवीतोऽङ्गसो यस्मिंस्तरहस्तेयस्मा: साक्वर्षीद्रत...
...मार ॥ ...

देशाधिपत्यं साम्राज्यं सार्वभौमं सप्तद्वीपाधिपत्यं भोज्यं तदुभय भोगभाक्कं विविधं राजते इति विराट् । तस्य भावो वैराज्यं । अणिमादि सिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः ॥ पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं आनंत्यं मोक्षं हरेः पदं तत्ताल्लोकादि । न वयं कामयामहे इति ॥ यद्वा चक्रवर्तिराज्यमेकच्छत्रं सर्वलोकानां दिक्पालतत्वमाधिपत्यानि ॥ साम्राज्यभोज्यस्वाराज्यवैराज्यानि आदधीयानि । तत्किं तर्हि । तदादरं जनपवका मयते अत आहुः श्रियः । कुचकुंकुमगंधाढ्यमिति । ब्रह्मादि सेव्यया श्रिया पि सेवितत्वादि ति भावः ॥ न तु न हि प्रतिदुर्लभत्वात् । किं तर्हि इच्छयात्र तत्राहुः ॥४॥ व्रजस्त्रियइति यत् । यथा गावः गाः

न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भौज्यमप्युत । वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनंत्यं वा हरेः पदं ॥४१॥ कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः । कुचकुंकुमगंधाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥४१॥ व्रजस्त्रियो यद्वांछंति पुलिंद्यस्तृणवीरुधः । गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥४२॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥८३॥ श्रीशुक उ० ॥ श्रुत्वा पृथा सुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी माधव्यथ क्षितिपपत्न्य उत स्वगोप्यः । कृष्णेऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबंधं सर्वा विसिस्मुरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः ॥१॥ इति संभाषमाणासु स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु । आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामदिदृक्षया ॥२॥ द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोऽसितः । विश्वामित्रः शतानंदो भरद्वाजोऽथ गौतमः ॥३॥ ॥

महात्मानो पि गाश्चारयंतः पादस्पर्शं च गोपा यथा वांछंति । तद्वत् । तस्य रागानां स्वलभमिति भावः ॥८३॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां त्र्यशीतितमः ॥८३॥ चतुर्भिरधिकाशीतितमे मुनिसमागमे । वसुदेवमखोत्साहं बंधुप्रस्थापनादिकं ॥ १ ॥ सुबलपुत्री गांधारी माधवी सुभद्रा राजानो क्षितिपानां पत्न्यः स्वगोप्यः कृष्ण समक्षं गोप्यः विसिस्मुः विस्मयं चक्रुः ॥१॥

आनर्चुः अर्चितवंतः धर्मगोप्तृ तनुर्यस्य धर्मगुप्तनुः यतानि यतावाग्यस्य तस्य सदसः ॥७॥ जन्मभृतः सफ
लजन्मानः तत्फलं जन्मफलं किं तद्योगेश्वरदर्शनम् ॥ किंच युष्माकं दर्शनं मर्चतावेद देवदेवानामपि
दुष्प्रापं अस्माकं तु स्पर्शनादिकमपि कथं तु वदितमिति विस्मयेनाह ॥ किमिति ॥९॥ स्वल्पतपसां ती
र्थस्नानादिमात्रे तपोबुद्धिर्येषां ॥ तथार्चायां प्रतिमायामेव देवबुद्धिश्चक्षुर्दृष्टिर्येषां योगेश्वरस्पर्शनादि॰

रामः सशिष्यो भगवान्वसिष्ठो गालवो भृगुः ॥ पुलस्त्यः कश्यपोऽत्रिश्च मार्कंडेयो बृहस्पतिः ॥४॥ द्वित
स्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रास्तथांगिराः ॥ अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयोऽपरे ॥५॥ तान्दृष्ट्वा सहसोत्था
य प्रागासीनान्नृपादयः ॥ पांडवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववंदितान् ॥६॥ तानानर्चुर्यथा सर्वे सहरा॰
मोऽच्युतोऽर्चयत् ॥ स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः ॥७॥ उवाच सुखमासीनान्भगवान्धर्मगु॰
प्तनुः ॥ सदसस्तस्य महतो यतवाचोऽनुशृण्वतः ॥८॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहो वयं जन्मभृतो लब्धं
कार्त्स्न्येन तत्फलं ॥ देवानामपि दुष्प्रापं यद्योगेश्वरदर्शनं ॥९॥ किं स्वल्पतपसां नृणामर्चायां देवच
क्षुषां ॥ दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकं ॥१०॥ न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ॥ ते पु
नंत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥११॥ नाग्निर्न सूर्यो न च चंद्रतारका न भूर्जलं खं श्वसनोऽथ वाङ्म
नः ॥ उपासिता भेदकृतो हरंत्यघं विपश्चितो घ्नंति मुहूर्तसेवया ॥१२॥

कमिदं संभावितमित्यर्थः एतत्प्रपंच
यति नह्यम्मयानीति द्वाभ्यां ॥१०॥ वाङ्मनसयोरप्युपासनाविषयत्वं ॥ यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यो मनो ब्रह्मेत्युपा
स्त इति श्रुतेः ॥ अत एव तन्मूलमत्तानेन हरंतीति अत्र हेतुः भेदकृतो भेदकर्तारः ॥ यद्वा भेदं बुद्धिं कुर्वंतः तिरस्कृत
भेदाः तेषु हृत्तमात्रसेवयैव पापं घ्नंतीति अतः साधून्विहाय अन्यत्रात्मादिबुद्ध्यासज्जमानो तिमंद इत्याह

तत्र सकलासकलस्वैनातपुरोययोस्ताभ्यां पक्षाभ्यां गोविशं कनककोडवलो रत्नमालो निवीयपशाहूस्यपरिधा
यवनीवीवृथेनकौशिकाग्रभुतमकौशेयवस्त्रसवीडेहासो यस्मिन्स्त इहस्तेयस्य ताः साकं वर्षीयन्तः सत्नोयया
सा उद्भवः कृतलायस्मिन् ॥ कटयोस्त्रियोर्ययोस्तिगंडस्थले यस्मिन् तत्रतयस्तुव ॥ शिशिरासंतायहरोहासो
येषुतैः कदाप्तमीतैः ॥ अपागवीक्षणैर्विलासैः अनुरक्तहृदयस्य सा सादेहेयात्तसेनिद्वौ पदिश्रीकृष्णसेवैषा
मयावृत्ते सति स्पर्द्धतः स्पर्धमानाः तत्त्वेवपरमस्पर्धेहदृष्टवतोकृतः सपत्नीव सरस्तन्याद ॥ हृष्यादिताः ह

तडंगमाविशमदंकलत्तुराभ्यांपद्मौ प्रस्फुरत्कनककोज्वलरत्नमालो ॥ नूतनेनिवीयपरियाग्यवको
शिकाग्रसव्रीडहासमवदनाकवरीभूतस्रक् ॥ ४७ ॥ उत्तरीयवक्त्रपुरुकृतलकेडस्तविकृतस्थलेशिशि
रहासकदाप्तमोत्तैः ॥ राज्ञोनिरीक्ष्यपरितः श्रानकैर्मुरारे रसेवुरक्तहृदयानिदधेस्वमालो ॥ ४८ ॥
तावत्सदंगपटहाः संखभेर्यानकादयः तितडुनेटनत्रैकौनन्दतूर्याणिकाज्ञयुः ॥ ४९ ॥ एवं हृतेम
गवतिमयेशान्तपश्यपाः ॥ नसेहिरेयातसेनिस्पर्धेमोहृष्यादिताः ॥ ५० ॥ मातावद्भ्यमारोप्य
ह्यरत्नवरूथेवे ॥ शार्ङ्गसुग्रमसन्नद्धतस्थावाशैचत्तभुजेः ॥ ५१ ॥ दारुकश्चोदयामासकांचनो
पस्करंरथं ॥ मिषतांभभुजांराज्ञिमृगाणांमृगराडिव ॥ ५२ ॥ तेत्वसंजनराजन्यानिषेदुपथि
केचन ॥ संयताउद्भूतेषामायामसिंहाययथाद्विरिम ॥ ५३ ॥
कथेनकामेनार्दितावित्रशः कामवि
ह्वेभितास्यर्थेतिभावः दृयरत्नांनाचनद्दष्यंयस्मिन् ॥ तंरथहराभ्यामालिंगयपतुर्वीणोपूहीत्वाचचतुर्थ
जसतस्थौ ॥ मृगाणांमिषतांमृगराडिव ॥ तदाहरिर्जगामेतिशेषोज्ञातव्यः दारुकस्सैववामृगराजो
पमास्रवसज्जेनराजन्याः ऊष्टतः यातावभूवुः निषेद्धुंप्रतिपथंकंर्तुकेचनपुरुत्तोगात्वायथिसय
तावुभद्रविलसधिः ॥ उहतेषामाः उर्ध्वीकृतचापाः यामसिंहास्थानोद्वारिसिंहंयथेथि ॥ ५३ ॥

भा॰ उ॰ ४०

रविंछादयंतीति रविच्छदाः ध्वजेभ्यः पटाय स्यांविविचित्राणि तोरणानि यस्यां सेवसा ॥ साचत्वा ऊशास्यं लीयड॰
पतिः समाविशत् ॥ स्वकेतनं तं मंडलं ग्रस्तास्मलं वा महार्हवासः प्रभृतिभिः सुहृदः पूजयामास दासादिभिः
सह आयुधानि ॥ पूर्णाय पिदद्दौ इमा ग्रष्टौ वयं सर्व संगनिवृत्या ॥ तपसा स्वधर्मेण श्रद्धा सा तात् तस्य
गृहदास्यो बभूविम दिति जयेदिग्विजये जिता नां राज्ञां कन्याः नः ग्रस्मान् तेन रुद्धा ज्ञात्वा ततो निर्मुच्य

तेषां दुंदुभि ववृत वाणीणानैः कृतबाहुं स्त्रिकं धराः निपेतुः ॥ अथ नेके विदेके संत्यस्कुडुवुः ॥ ३४ ॥ ततः
पुरीय उपतिरप्यलंकृतां रविच्छदध्वजपटचित्रतोरणां ॥ ऊशास्य नीदिविभविवाभिसंस्तुतो
समाविशत्रर्णाणिविवस्त्वकेतनं ॥ ३५ ॥ पितामेपूजयामास सहृत्संबंधिबांधवान् ॥ महार्हवा
सोलंकारैः शय्यासनपरिच्छदैः ॥ ३६ ॥ सीदासिभिः सहसंपद्भिर्भटेभरथवाजिभिः ॥ आयुधा
नि महार्हाणि ददौ पूर्णाय भक्तितः ॥ ३७ ॥ आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै गृहदासिकाः ॥ सर्व
संगनिवृत्याद्धा तपसा च बभूविम ॥ ३८ ॥ ॥ महिष्य ऊचुः ॥ भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रुद्धा
ज्ञात्वाथ नः क्षितिजये जितराजकन्याः ॥ निर्मुच्य संसृतिविमोक्ष मनुस्मरंतीः पादांबुजं
परिणिनाय य आप्तकामः ॥ ३९ ॥

४०

संसृतेर्विमोक्षो यस्मात् ॥ तत्पादांबुजमनुस्मरंतीः नः परि
णिनाय ॥ उदवहत ॥ आप्तकामो यः ॥ ३९ ॥ न वयमिति ॥ साम्राज्यादि न कामयामहे किमेतस्य श्रीम
त्पादरजो मृग्या वा ऊं कामयामहे इति ॥ न तु तस्य स्पृहिरोण पूर्यं सर्वसंपन्नाजमेव कामयते ॥ अनन्ता
हुः ॥ ३९ ॥ ॥

सत्रउत्तपाः हृषभाक् ॥ बलं च वीर्यं च प्रभावश्चतोतान्युग्राणि च अतिरायितानि येषां तान् ॥ मे पित्रा कृतान्
संपादितान् ॥ बलेय सीमोदात्तुत्तितिपानां बलस्य वीर्यस्य परीक्षणाय तान्ततिप्रसिद्धान् ॥ वीराणां डुमें देह
सियेनान् ॥ तरसा शीघ्रमेव निष्पद्य दमयित्वा क्रीडन्नुतायासेनैव अजनतो कानजापयमानि वीर्यमेव शुल्कं दे
येयस्यास्तादासीभिः सह वत्तवेगिणीगजाश्चादिसेनां च शुल्कां ॥ ३ ॥ यं मिन्येकु लेदोपादतसितेव चिंतयस्या
लो ॥ मामस्तौ हिगणसेनयासह सर्वाजनैः सह येन पादस्पर्शेन ॥ आत्मवामेत केवल्याखश्रेयाभवेत्तस्य

सत्योवाच ॥ सप्तोत्तगोत्तिबलवीर्यस्तोतान्युग्राणि श्राकृता न्निमितपवीर्यपरीक्षणाय ॥ तातीर
दुर्मदहृतस्तस्मान्निपुष्कलिंजन्वंवधहृयया पिशावोजनतोकान् ॥ ३ ॥ पत्रस्य वीर्यं शुल्कांमोदासीभि
स्त्वत्तुरं गोणीं ॥ पश्यिति जित्मराजमात्रिन्यतद्दासमस्तु मे ॥ ४ ॥ मित्रविंदोवाच ॥ पिता मम
तुलेयाय स्वयमाहूय दत्तवान् ॥ कृत्स्नकृत्स्नायतश्चिन्नाम तौपदिगणपासर्वाजनैः ॥ ५ ॥ प्रसमेपाद
संसरोभवेज्जन्मनिजन्मनि ॥ कर्मभिर्भ्रामस्माणाया येनतच्छ्रेयआत्मनः ॥ ६ ॥ लक्ष्मणोवाच
ममापिरागपच्छुतजन्मक मेवक्षत्त्वाशुकृनारदगीतमासह ॥ चित्तं ॐ मुदेकिलममहृत्सापाह
तः स्तुसंविमस्पपविद्वायल्लोकपान् ॥ ७ ॥ ताता ममममतसाधिपिताडहित्तवत्सलः ॥ वृहत्सेनइ

द्ययेनकारणेन ॥ आत्मनोजीवसन्द्वेयः सएव पुरुषार्थ इति ॥ रात्तिहृद्वैापदी ॥ यथामित्रविंदायाः तथा
ममापि विंत्तमुकुंद विषयमासीत् ॥ स संप्रपसत्ति वाक्यं पञ्चस्त्यायश्रियोयतः किल अतोपिममः
विंत्तंश्रीमुकुंदेप्यासीत ॥ ८ ॥ तत्र श्रीकृष्णस्मप्रासावचीकरत् ॥ कारयामास ॥ यथाहेराजित वस्त्र यं वरे पार्श्व
सप्सया आत्मामिच्छया कृतः तथा मत्स्यं कारितवान् ॥ ९ ॥

विलाप स्तीया य म क्षीकाराट

श्री॰
भा॰ उ॰
८९

पार्थेनेपार्थस्येषुणाहतः॥ नच्छिनत्तथापि मत्स्यमर्जुनएव किं नाविध्यत॥ तत्राह॥ अयं तु तिसमत्स्यः तु हि-
रेवाच्छन्नानांतः यतः स्तंभप्रयोगार्धदृष्ट्या स लक्ष्यते॥ अयं तु न तथा॥ किं तु स्तंभमूले निहितकलशजले केवल-
दृश्यते॥ अतो दुष्टिरयं सतोऽप्यपि बलस्यामिति श्रीकृष्णव्यतिरेकेण न कस्यापि भेद्य इति भावः मत्स्यं वेद्धुं
पर्षदि संसदि मध्ये स्थितः॥ मध्ये वधार्यैव वामिति॥ अमविज्ञातो न वेद्धुं शक्य इति भावः तदेवाह॥१८॥ आदेय

यथा स्वयंवरे राज्ञां मत्स्यः पार्थेप्सया कृतः॥ अयं तु बहिराच्छन्नो दृश्यते स जले परं॥१९॥ श्रुत्वैतत्स-
र्वतो भूपा आययुर्मत्पितुः पुरं॥ सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाः सोपाध्यायाः सहस्रशः॥२०॥ पित्रा संपूजिताः
सर्वे यथावीर्यं यथावयः॥ आददुः सशरं चापं वेद्धुं पर्षदि मद्धियः॥२१॥ आदाय व्यसृजन्केचित्स-
ज्यीकर्तुमनीश्वराः॥ आकोष्ठं ज्यां समुत्कृष्य पेतुरेकेऽमुनाहताः॥२२॥ सज्जं कृत्वापरे वीरा मागधा-
म्बष्ठचेदिपाः॥ भीमो दुर्योधनः कर्णो नाविदंस्तदवस्थितिं॥२३॥ मत्स्याभासं जले वीक्ष्य ज्ञात्वा च त-
दवस्थितिं॥ पार्थो यत्तोऽसृजद्बाणं नाच्छिनत्पस्पृशे परं॥२४॥ राजन्येषु निवृत्तेषु भग्नमानेषु
मानिषु॥ भगवान्धनुरादाय सज्जं कृत्वाथ लीलया॥२५॥ तस्मिन्संधाय विशिखं मत्स्यं वीक्ष्य सकृ-
ज्जले॥ छित्वेषुणापातयत्तं सूर्ये चाभिजिति स्थिते॥२६॥ दिवि दुंदुभयो नेदुर्जयशब्दयुता दिवि
ति॥ अमुना चापेन ता अविदन्॥ तदवस्थितिमिति॥ देवाश्च कुसुमासारान्मुमुचुर्हर्षविह्वलाः॥२७॥
मागधादीनां क्रियाशक्तिरेव न तु न लक्ष्याभिज्ञानेत्यर्थः॥ यत्तः यत्नवान्॥ असृजत्॥ मुमोच मत्स्यबा-
णमस्पृशन्नाच्छिनत्॥ परं केवलं पस्पर्श॥ ज्ञात्वा ज्ञानवानर्जुनः बलेनाप्राप्य इत्यर्थः सर्वार्थसाधके मुहू-
र्ते भगवत्याभिहर्षनिर्भरत्वान्तःसेवार्थायत्याद्दृष्ट्वा॥ तदङ्गमिति॥२७॥॥

८९

[illegible] ॥ [illegible] ॥

द्विवेति पदद्वयं॥ तानंवाहि॥ एवमात्मैवतनाः स्मेत्यर्थः आत्मधामात्मस्वरूपप्रकोशेन॥ विधुतानिरस्तात्मात्मकृता
बुद्धिनिर्मिताहिसेवावस्थायस्मिंस्तं॥ अत एवानंदसंप्लवं॥ सर्वानंदकदंबरूपं॥ अखंडमपरिछिन्नं॥ यतोनकुं
ठितः बोधछिन्नक्रियं स्यतेनत्वेवंरूपता श्रीकृष्णस्य कुतोमहादिवसनीतेरत्न॥ प्राकृतः कालोपसृष्टे
तित्कालेनोपसृष्टो विलुप्ताश्चतेयेतिगमाश्चतेषामवतेरत्नणार्थं॥ आत्मोपमानायोगमायया आकृति
नेराकारामूर्तिर्येनतंपरमहंसानांगतिंतां॥ अतस्त्वैवंरूपत्वादस्माकं चलन्मायायापतन्त सर्वदैव परीत्याः
हित्वात्मधामविधुतात्मकृतत्र्यवस्थमानंदसंप्लवमखंडमकुंठबोधं॥ कालोपसृष्टनिगमावनये
गमाययात्तकृतिं परमहंसगतिं नताः स्म॥ ४॥ ऋषिरुवाच॥ इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जनेष्वभि
द्रुपद्युवाच॥ ॥ हे वैदर्भि भद्रे हे जांबवति कौसल्ये॥ हे सत्यभामे कालिंदि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे
ष्टुवत्स्वंधककौरवस्त्रियः॥ समेत्य गोविंदकथा मिथोऽगृणंस्त्रिलोकगीताः शृणु वर्णयामि ते॥ ५॥
६ हे कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवान्स्वयं॥ उपयेमे यथा लोकमनुकुर्वन्स्वमायया॥ ७॥ रुक्मिण्यु
वाच॥ चैद्याय मार्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु राजस्वजेयभटशेखरितांघ्रिरेणुः॥ निन्ये मृगेंद्र इव
भागमजावियूथात्तच्छ्रीनिकेतचरणोऽस्तु ममार्चनाय॥ ८॥
तामेवतनाः स्मेति यद्वा नामिति
करणाय॥ ज्ञातत्वं त्वानतः स्मकिंकृत्वा॥ आत्मधामहित्वा॥ आत्मा शरीरं यथा मदृढंतत्र ब्रुतद्वैदेहदेहिक
सर्गोपरित्यज्येत्यर्थः समाननमन्यत॥ त्रिषु लोकेषु गीताः कौसल्ये हे सत्ये शैब्ये मित्रविंदे रोहिणी नाम
काचित्षष्ठमहिषी तत्पत्न्या॥ हे कृष्णपत्न्यः श्रीकृष्णस्य सपत्न्यः मामाम पर्यितं राजसमाजराशं यथादिष्ठसत्त्व
अजेयभटास्तेषां शिरोरवनिताकमुकुटवल्कनाग्रंघ्रिरेणवो येषां [illegible] भिपदं [illegible] यः अस्मच्छ्रीनिके

भागवतटीका [illegible]

मवाभेर्भीतः वेधेन सिंहकृते तन्नं हृदयस्मात्तेन मे मम मनस्तेन नतो वेन लिप्तं अभिशापं दर्शयेशः अथ माहिष्मतीपरिहृत्य म
न्नरादे जित्वा रत्नं स्यमंतकमुपाजहार ॥ आनीतवान् ॥ अथ यानं तं रत्नं सत्राजिते रत्नमदात् ॥ तेन तस्यापराधेन भीतः स
मे पिता प्रसेनवधी कृत्स्नाय मामदिशात ददौ ॥ दत्तां अक्रूरादिभिः प्रतिश्रुतामपीत्यर्थः देहकृते मे पिता ॥ अंशु
प्रीकृत्स्नं निजनाथं स्वामिनं देवमीश्वरं सीतापतिं प्राज्ञाय ॥ अविज्ञाय त्रिनवहानि अक्रूरः स्वकं दोलापेतस
नविंशति दिनान्यमुनाभ्ययुध्यत ॥ परीक्षितः संज्ञान्या परीक्षाय सम्यसमपरीक्षितः तं साक्षात्सीतापतिरेवासा

सत्यभामोवाच ॥ यो मे सनाभिवधतप्तहृदा ततेन लिप्ताभिशापमपमार्ष्टुमुपाजहार
जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात्स तेन भीतः ॥ पितादिशत मां प्रभवेपि दत्तां ॥ ९ ॥ जाम्बवत्यु
वाच ॥ प्राज्ञाय देहकृदमुं निजनाथदैवं सीतापतिं त्रिणवहान्यमुनाभ्ययुध्यत् ।
ज्ञात्वा परीक्षित उपाहरदर्हणं मां पादौ प्रगृह्य मणिनाहममुष्य दासी ॥ १० ॥ कालिन्द्यु
वाच ॥ तपश्चरंतीमाज्ञाय स्वपादस्पर्शनाशया ॥ सख्योपेत्याग्रहीत्पाणिं योऽहं तद्गृहमा
र्जनी ॥ ११ ॥ भद्रोवाच ॥ यो मां स्वयंवर उपेत्य विजित्य भूपान्निन्ये श्वयूथगमिवा
त्मबलिं द्विपारिः ॥ भ्रातॄंश्च मेऽपकुरुतः स्वपुरं श्रियौकस्तस्यास्तु मेऽनुभवमंघ्र्यवने

विदितिज्ञात्वा पादौ प्रगृह्य मणिना सह मामर्हणमुपाहरत ॥ अर्हणेन तया समर्पितवान् ॥ अहो तर्द्धित्वम
तिष्ठेहासितेत्याह ॥ अमुष्याहं दासी तिसख्याजुनेन ॥ तस्य गृहे मार्जनी गृहसंमार्जनी ॥ कौशीषु तांसु
यथागतस्वबलिं द्विपारिः सिंहदवेति मभ्रातॄंश्चापकुरुतः अपकारं कुर्वतो विजित्य श्रियौकः लक्ष्मी
निवासः तस्यांघ्र्यवनेजनं तेन चरणक्षालनकर्तृत्वमनुभवं प्रतिजन्म मेऽस्तु ॥ १२ ॥

भा० द० उ० ८८

विरामितत्विलं विनात ॥ अव हेतः शत्रुणा पक्षस्य क्षपने चेतो येषां तान् ॥ अपि वित ॥ अस्मानवध्यायथ ॥ अकृत
ज्ञापथ्यतरित्यादि विशंकया ॥ ईषद्धं कया न शंकामात्रं निश्चितमेवतत ॥ परिमस्य गवत्वादि निचेतत ॥ अग्र
ग्रहः ॥ नूनमिति ॥ एतत्सहृष्टतमाह ॥ वायुरिति ॥ ४२ ॥ आक्षिपति ॥ इत्यक्षेरोतीत्यर्थः ॥ अपि च अति ॥ भद्र
मिद ॥ यदुक्तं भवतीनां मद्वियोगेन प्रेमातिशयो जातन इत्याह ॥ ४३ ॥ प्रथम पीति ॥ मयि भक्तिमात्रमेवता
वदमृतत्वाय कल्पते ॥ यत्तु भवतीनां मत्स्नेह आसीत ॥ तद्दिष्ट्या ॥ तिभद्रं मदाय नः मत्प्रापणात् इति को
हर्षात्स्वपवयं स्नेहेन प्राप्स्याम इत्यपेक्षायामात्मस्वरूपमाह ॥ ४४ ॥ अहं हीति हे अंगनाः भौतिकानां यथा
भगवांस्ताः तथाभूता विविक्त उपसंगतः ॥ आश्लिष्यानामयं पृष्टः प्रहसन्निदमब्रवीत ॥ ४० ॥ अपि स्मर
थनः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षया ॥ गतांश्चिरायिताञ्छत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥ ४१ ॥ अप्यवध्यायथास्मा
न्स्विदकृतज्ञाविशंकया ॥ नूनं भूतानि भगवान्युनक्ति वियुनक्ति च ॥ ४२ ॥ वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं
रजांसि च ॥ संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत ॥ ४३ ॥ मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वायक
ल्पते ॥ दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः ॥ ४४ ॥ अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरं बहिः ॥ भौति
कानां यथा खं वार्भूर्वायुर्ज्योतिरंगनाः ॥ ४५ ॥ एवं ह्येतानि भूतानि भूतेष्वात्मात्मना ततः ॥ उभयं मय्यथ पश्य
वसैन्यवादीनां यथाकाशादिपंचमहाभूतार्थतादिरूपाणि एवं जरायुजादीनामहमतो व्यापकं मां भव
नः आत्मापवैतिन त्ववत्वविधमस्तयामानां तद्देहक्रामेवाघटादिरूपः तस्मिंश्च सर्वव्यापके सर्वभूतानि
वर्तेतन्निति ॥ ऊनतस्तत्याभिरस्माकमित्यत आह ॥ एवं हीति ॥ ४६ ॥ अयं हीतियय शरावादीनां ॥ भौति
कानां महाभूतान्यायंततरूपाणि ॥ एवमेवैतानि चतुर्विधानि भूतान्यपि भौतिकत्वाविशेषात्स्वकार
णायुग्मतेष्वेव वर्तन्ते ततभोक्तयोनित्य आत्मा तु भूतेष्वात्मनो भोक्तृरूपेण ततो मामात्मकारः

भा॰ द॰ ८१

ग्रथात्मविदात्मयात्स्वरूपोपदेशेन शिक्षिताः तस्मात्तु स्मरणेन ध्वस्तो जीवकोशो लिंगं यासां ताः तमेवाध्यगमन्
प्रापुः एवं प्राप्ता अपि कृष्णस्य पुनर्दृढसख्यासंयोगेन मा प्रयाचिषु इति ॥ तच्चरणस्मरणं प्रार्थयामासुरित्याह ॥ ४७ ॥ आहु
श्चेति ॥ हे नलिननाभ ते पदारविंदं गेहं जुषामस्माकमपि नो मनसि सदा उदियात् ॥ आविर्भवे
त् ॥ ४८ ॥ इति दशमस्कंधे टीकायामशीतितमः ॥ ८२ ॥ अशीतितमथाध्याये स्त्रीणां कृष्णकथास्तवे ॥ द्रौपद्यै कृ
ष्णभार्याभिरुक्ताः स्वस्वकरग्रहाः ॥ १ ॥ अथ मयं कुशलं तत्पादेक्षया हतमंहो येषां ते महतां मनस्तः सकाशा
न्मुखद्वारेण निःसृतं क्वचित् ॥ देहंभृतां देहधारिणां ॥ देहकृच्चासौ वस्मृतिश्च ग्रविद्या तां छिनत्तीति

शुक उ॰ ॥ अथात्मविदात्मयोगेन पंवेष्टाः सेन शिक्षिताः ॥ तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तदध्यगमन् ॥ आहु
श्च ते नलिननाभ पदारविंदं योगेश्वरैर्हृदि विचिंत्यमगाधबोधैः ॥ संसारकूपपतितोत्तरणावलं
बं गेहं जुषामपि मनस्युदियात्सदा नः ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते अशीतितमः ॥ ८२ ॥ श्रीशुक उ॰ ॥ तथा
नुगृह्य भगवान् गोपीनां स गुरुर्गतिः ॥ युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययं ॥ १ ॥ ते एवं लोक
नाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः ॥ प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांहसः ॥ २ ॥ कुतोऽशिवं त्वच्चरणां
बुजासवं महन्मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित् ॥ पिबंति ये कर्णपुटैरलं प्रभो देहंभृतां देहकृदस्मृतिच्छि

तथात्तं देहकृदीश्वरस्तत्कृतात्तानविषयच्छिदं वा देहप्रभो त्वच्चरणांबुजासवं कर्णपुटैरलं पिबंति ते
षां ॥ त्वत्तः श्रुतेन शास्त्रैः कालरूपात्कुतोऽशिवं भवतीत्यन्वयः कथंभूतं महात्मनो वा सकाशान्मुखनिःसृ
तं क्वचित् ॥ कदाचिदपि व्यासादिवाक्येभ्यो मान्मात्मतेव ज्ञानतेतद्रः एवं भवतीत्यर्थः ईश्वरस्यात्मनमेव
कथं तत्राह देहकृत्स्मृतिरिति ॥ देहभृतां जीवानां ॥ तत्कृता तत्वं देहे ... संततिजीवंति ॥ अथवा त्वन्मुखनिःसृ
तं त्वच्चरणांबुजासवं पिबंति तेषां महात्मनां कुतोऽशिवमित्यन्वयः ॥ तत्कृतं भगवन्नमस्कारं करणाय
... प्रयतनं [illegible]

जन्मभाजः नृणां मध्ये सफलजन्मानः [illegible] केवलं तस्य दर्शनेन च। अपि चात्यंतदुर्लभं तद्दर्श-
नं पुण्यावकं च तेन संपन्नमित्याह॥ यद्विश्रुतिरिति॥ २८॥ हे भो यदि इति पृथक् [illegible] स्तत्संबंधिः विश्रुति-
र्भिनुतः स्तुता इदं विश्वमलमत्यर्थं पुनाति यस्य पादावनेजनपयो गंगा च॥ यस्य च वचो वाक्यरूपं शास्त्रं
वेदवेदांगं च पुनाति॥ किंच कालेन भर्जितं दग्धं भगं माहात्म्यं यस्याः सा तथाविधापि॥ यस्यांघ्रिपद्मस्प-
र्शेनोत्था॥ आविर्भूता शक्तिर्यस्याः सा नोऽस्माकमखिलानर्थानभिवर्षति॥ दर्शनं च स्पर्शनं च अनु-

राजानऊचुः॥ अहो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृणामिह॥ यत्पश्यथासकृत्कृष्णं दुर्दर्शमपि यो-
गिनाम्॥ २८॥ यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेदमलं पुनाति पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रम्॥ भूः का-
लभर्जितभगापि यदंघ्रिपद्मस्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोऽखिलार्थान्॥ २९॥ तद्दर्शनस्पर्श-
नानुपथप्रजल्पशय्यासनाशनसयौनसपिंडबंधः॥ येषां गृहे निरयवर्त्मनि वर्ततां वः
स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः॥ ३०॥ श्रीशुक उवाच॥ नंदस्तत्र यदून्प्राप्तान् ज्ञात्वा कृष्ण-
पुरोगमान्॥ तत्रागमद्वृतो गोपैरनःस्थार्थैर्दिदृक्षया॥ ३१॥ तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्रा-
णमिवोत्थिताः॥ परिषस्वजिरे गाढं चिरदर्शनकातराः॥ ३२॥ ॥

गतिः प्रजल्पो शयनं चासनं भोजनं बंधः विवाहसंबंधः॥ तेन सह दर्शनानुपलक्षितः यौनः स-
पिंडबंधो येषां वो गृहे विष्णुः स्वयमासीद्विरमन्॥ निरयवर्त्मनि प्रवृत्तिमार्गे॥ वर्तमानानां स्वर्गा-
पवर्गाभ्यां विरमयति त्यक्तान्करोति॥ तथा सः तेषु यूयं जन्मभाज इति॥ यद्वा तददिति॥ सामान्यति-
देशः सहस्रार्थः सविष्णुः स्वयमेव येषां वो निरयवर्त्मनि संसारकारणे॥ गृहे वर्तमानानामपि व-
ध्यतेऽनेनेति संबंधः दर्शनादिभिः संबंधः सन्॥ स्वर्गापवर्गयोः परमस्य स्वप्रदो बभूवेति

श्री
भा॰ द॰
उ॰
८२

वसुदेवस्तु परिष्वज्य प्रेमविह्वलो बाष्पं वेत्ति शेषः ॥ तौ रामकृष्णौ परिरभ्य नंदो यशोदा च विरहशोकान् विजहतुः त
मजेतः यद्वा शुचः शुष्मणो विजहतुः सुखं चरितमर्थः ॥ व्रजेश्वरीं यशोदां अनिवृत्तां ॥ निवृत्तिकारणे सत्यपि
अनुवर्तमानां ॥ ऐंद्रमैश्वर्यं प्राप्यापि ॥ यस्याः प्रतिक्रियोपकारेण शक्यते इत्यर्थः ॥ तत्कृतां मैत्रीमाहतुः ॥ ए
तावितिः ॥ नदृष्टौ पितरौ याभ्यां तौ ॥ वसुतत्प्रागजन्मत्वादेवादृष्टपितरौ इह भवतीयुवयोः पित्रोः न्यस्ता

वसुदेवः परिष्वज्य संप्रीतः प्रेमविह्वलः ॥ स्मरन्कंसकृतान्क्लेशान्पुत्रन्यासं च गोकुले ॥ २३ ॥ कृष्ण
रामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च ॥ न किंचनोचतुः प्रेम्णा साश्रुकंठौ कुरूद्वह ॥ २४ ॥ तावात्मास
नमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ यशोदा च महाभागा सुतौ विजहतुः शुचः ॥ २५ ॥ रोहिणी देव
की चाथ परिष्वज्य व्रजेश्वरीम् ॥ स्मरंत्यौ तत्कृतां मैत्रीं बाष्पकंठ्यौ समूचतुः ॥ २६ ॥ का विस्मरेत
वां मैत्रीमनिवृत्तां व्रजेश्वरि ॥ अवाप्याप्यैंद्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिक्रिया ॥ २७ ॥ एतावदृष्टपित
रौ युवयोः स्म पित्रोः ॥ संप्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि ॥ प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्म ह यद्वदक्ष्णो
र्न्यस्तावकुत्र च भयौ न सतां परः स्वः ॥ २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभी
ष्टं यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपंति दृग्भिर्हृदीकृतमलं परिरभ्य सर्वास्तद्भावमापुरपि नि

वेतौ संप्रीणनादीनि प्राप्य व्रजे च ॥ भयोक्तचिदपि भयरहितौ भस्मात् कुतः ॥ वासं च कृतवंतः कथं
भूतयोः अक्ष्णोर्नेत्रयो रक्षकं पक्ष्म यद्वत् ॥ न यारक्षकयोर्युवयोरेतत् ॥ यतः सतां परः ॥ स्व
इति वैषम्येनाभिन्नभीश्वते लिंगयस्य श्रीकृष्णस्य प्रेक्षणे दृशिषु नेत्रेषु ॥ अवधायकं पक्ष्मकृतं
विधातारं शापंति ॥ दृग्भिर्नेत्रद्वारैः हृदीकृतं हृदयं प्रवेशितं परिरभ्य तद्भावं तादात्म्यं नोपायुः अपि

८५

प्रन्तो विद्वान्॥ यया॥ ४॥ आगन्॥ आजग्मुः भारती भारतः सचेद्रुक्मकसारगोः सदानिरुद्धोद्धारकार
न्नायामास॥ तथाक्रूतवर्मा च यपतिः सेनानीः देवषिस्त्वाभैः विमानसंकाशैः॥ तरंगाश्वरंगास्तदन्नः
रंजिवभगवान्द्वामोयत्रास्रष्टोविकर्मिणा॥ लोकस्याद्वयन्नीशोयघान्योचापतुनये॥ ४॥ म
हत्या तीर्थयात्रायां तत्रागन्भारतीप्रजाः॥ कस्यप्रत यात्रूरो वसुदेवाह्वकादयः॥ ५॥ प्रद्युम्नभारत
तत्तेचंसमचस्त्यलपिसवः गदप्रद्युम्नसांबाद्याः सुचंद्रशुकसारगोः॥ ६॥ आसनिरुद्धोद्धरत्नायो
क्रूतवर्माचयूथपः॥ तेरथैर्देवधिष्ण्याभैरहयैस्तरलप्लवैः॥ ७॥ गजेन्द्रदर्भिभासिन्नृभिर्विद्याध
सुप्रभैः॥ व्यरोचन्तमहातेजाः पथिकांचनमालिनः॥ ८॥ दिव्यस्रग्वस्त्रसन्नाहाः कलत्रैः खेच
रा इव॥ तत्रस्नात्वा महाभागा उपोष्यसुसमाहिताः॥ ९॥ ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धेनूर्वासः स्रग्रुक्ममा
लिनीः॥ रामह्रदेषु विधिवत्पुनराप्लुत्य वृष्णयः॥ १०॥ ददुः स्वन्नं द्विजाग्र्येभ्यः कृष्णे नो भक्तिरः
स्त्विति॥ स्वयं च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः॥ ११॥ भुक्त्वोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायांघ्रि
पांघ्रिषु॥ तत्रागतांस्ते ददृशुः सुहृत्संबंधिनो नृपान्॥ १२॥ मत्स्योशीनरकौशल्यविदर्भकुरुसृंज
यान्॥ कांबोजकेकयान्मद्रान्कुंतीनानर्तकेरलान्॥ १३॥ अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान्परांश्च शतशो नृ
प॥ नंदादीन्सुहृदो गोपान्गोपीश्चोत्कंठिताश्चिरं॥ १४॥ अन्योन्यसंदर्शनहर्षरंहसा प्रोत्फुल्लहृद्वक्त्र
वोगतिर्येषां ते विद्याधरद्युतिः॥ विद्याधरद्युतिः॥ विद्याधराणामिव द्युतिर्येषां ते महातेजाः महातेजसः
दिव्याः अस्त्रममा॥ सन्नाहसन्नाहायेषां ते॥ पुनराप्लुत्य॥ यदीतस्मिंत्रवारुनि॥ सुमंसिस्नाने कृत्वा

प्रतिसौहृदेन स्मितेन ॥ अमलापांगैर्दृशोर्हृष्यद्योषा संताः मिथः संवीक्ष्य दोर्भिरभिरेभिरे आलिंगनं ब्रह्मतव
नः संकथया मिथः सप्रेमगोष्ठ्यातामेव हृष्ययोः संकथयामाह ॥ आर्यैस्मादिच नर्मभिः ॥ १५ ॥ अथ स्त्रियाशिषय प्र
स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोतिसौहृदस्मितामलापांगदृशोभिरेभिरे ॥ स्तनैः स्तनान्कुंकुमपंकरूषिता
न्निहत्य दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः ॥ १६ ॥ ततोभिवाद्य ते वृद्धान्यविष्ठैरभिवादिताः ॥ स्वागतं कुशलं
पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथा मिथः ॥ १७ ॥ पृथा भ्रातॄन्स्वसॄर्वीक्ष्य तत्पुत्रान्पितरावपि ॥ भ्रातृपत्नीर्मुकुंदं
च जहौ संकथया शुचः ॥ १८ ॥ कुंत्युवाच ॥ आर्य भ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषं ॥ यद्वा आपत्सु
मद्वार्तां नानुस्मरंत सत्तमाः ॥ १९ ॥ सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि ॥ नानुस्मरंति स्वजनं य
स्य दैवमदक्षिणं ॥ २० ॥ वसुदेव उवाच ॥ अंब मास्मानसूयेथा दैवक्रीडनकान्नरान् ॥ ईशस्य हि
वशो लोकः कुरुते कार्यतेथवा ॥ २१ ॥ कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशं दिशं ॥ एतर्ह्येव पुनः
स्थानं दैवेनासादिताः स्वसः ॥ २२ ॥ श्रीशुक ॥ वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेर्चिता नृपाः ॥ आसन्नच्युत
संदर्शपरमानंदनिर्वृताः ॥ २३ ॥ भीष्मो द्रोणोंबिकापुत्रो गांधारी ससुता तथा ॥ सदाराः पांडवाः कुं
ती संजयो विदुरः कृपः ॥ २४ ॥ कुंतिभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिन्महान् ॥ पुरुजिद्द्रुपदः श
ल्यो धृष्टकेतुः सकाशिराट् ॥ २५ ॥ दमघोषो विशालाक्षो मैथिलो मद्रकेकयौ ॥ युधामन्युः सुशर्मा

णि मनोरथं यस्य दैवमदक्षिणं अननुकूलं तं स्वजनमपि संतं सुहृदादयो नानुस्मरंति ॥ अतो ममैव दैवं
प्रतिकूलं युष्माकं कोपराधः इति भावः ॥ ईशस्य वशात्वमेवाह ॥ कंसप्रतापिता इति ॥ हे स्वसः ॥ एतर्ह्येव

ननु मे सख्या समर्पितं प्रभुतम् अनुवाणपवचनात् वल्लवैर्याचकाय भवद्भिर्दिशतेन दास्यति॥ ममतुच्छापधा
प्रार्थितं न मयि पिदत्तं॥ अवदन्तः भूरिभोजः स्वयं तदेव पर्जन्यवद्दीयमाणश्रेति॥ अयमर्थः स्वयंनावद्भूरिभो
जः बहुभोजः॥ आमकामान्नाल्लक्ष्मीपतिर्नाथ॥ अतो यथा पारावारपरिपूरकोऽतिवदान्यः॥ कदाचिद्द
तुपिबर्षमल्पमेवमसमानो लज्जयैव समद्रसमवर्षन्॥ राज्ञो निद्राणो काऽपि कृतन्त्वेसमाज्ञावयति॥ एवं
श्रीकृष्णोपि स्वभोगापेक्षया नदेव मिन्द्रादिपदमतितुच्छं मन्यमानः॥ तस्य भजनं बहुमन्यमानः॥ समत्तमेव
मनुवाधाणपवदानितदेवाह॥ किंचिदिति॥ २४॥ उरुबह्वपि दत्तं यया किंचित्करोति॥ अल्पं मन्यतेस्व
नव्रुवाणो दिग्धातेमसमत्वया विभवेभूयेपिभूरिभोजः॥ पर्जन्यवत्त्वयमीतमा गोदा
शार्दकारणमषभः सख्यामे॥ २४॥ किंचित्करोत्युर्वपियत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फल्वपिभूरिका
री॥ मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिं प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा॥ २५॥ तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री
दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात्॥ महानुभावेन गुणालयेन विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसंगः॥ २६॥ भक्ताय
चित्राभगवान्हि संपदो राज्यं विभूतीर्न समर्द्धयत्यजः॥ अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपा
तं धनिनां मदोद्भवम्॥ २७॥
हत्स्नेनफलइअतितुच्छमपिभूरिकारीबहुमन्यतेइत्यर्थः॥ अतएवमयाउपनीतंपृथुकमुष्टिंप्री
तियुतः स्वयमेवप्रतिगृहीतवान्॥ श्रीकृष्णस्य भक्तवात्सल्यं दृष्ट्वांतरंगं किंप्रार्थ्यते॥ तस्यैनिसौहृदं
प्रेमसख्यंहितानायासनंच॥ मैत्रीउपकारत्वंवचनस्माद्दारैकवचनं॥ तस्यत्वंसबाधितोमस्यात्वनुः
विभवतिः किंचमहानुभावेन तेनैव विषज्जतो विशेषेणसंगोयस्मुवचसत्वहेतोश्च प्रक्षः संगः स्यादि
तिनतुभक्तेः फलंसंपदंप्राप्यपुनर्भक्तिंकिमितिप्रार्थ्यमे॥ तत्राह॥ भक्तायेति॥ २७॥ संपदः को
शादीन् राज्यंमैश्वर्यं विभूतीः कलत्रपुत्रादीन्॥ नसमर्द्धयतिनददाति॥ अपित्वहंत्वाभक्तिमे

श्री॰
भा॰द॰
८४

मनात् ॥ शनैः शनैः स्वाम्यान्यमस्मन् ॥ जायया सह वुभुजे ॥ श्री कृष्णस्य सेवंसुपरायणेन तया विनिविन्नमितु मि॰
न्याद ॥ तस्येति ॥ भूयेसेरमितमपि स्वप्नैः पदानि तदहष्ट्रा तत्सध्याने वेगलिनो हृस्थितमात्मेवथन
मदं कारोयस्मा ॥ गतिमिन्नाविष्टलिंगं धाम विशेषणा ॥ सतांवस्यविकोप्राध्येमित्यर्थः ॥ एतत्स्पुरुकोया
ख्यानेस्कन्नातवृस्यणनाविशेषतः स्कन्नेति ॥ ७९ ॥ इति श्री भावार्थदीपिकायां मेकाशीतो ॥ ८४ ॥

इत्थं त्वावसितोवृज्यामकोतीवजनार्दने ॥ विषयाज्जायया त्यक्तमनु वुभुजेनातिलेपतः ॥ ६८
तस्येवरेवदेवस्य दरेयज्ञपतेः प्रभोः ॥ ब्राह्मणाः प्रभवोदैवनतेभ्यो विद्यतेपरम् ॥ ६९
एवं सुविश्रिभगवत्सहदृष्टास्वभक्त्येरनितपराजितेनतद्ध्यानवेगोदृस्थितात्मवंधनस्त
द्धामलेभेचिरतः सतांगति ॥ ७० ॥ एतद्ग्रहण देवस्यस्कन्नान्नस्मणतोनरः लब्ध्वाभावोभ
गवतिकर्मबंधाद्विमुच्यते ॥ ७१ ॥ इति श्रीदशमस्कंधेयेपकाशीतितमोध्यायः ८४ श्री
शुक उवाच ॥ अथैकदाद्वारकायां वसतो रामकृष्णयोः ॥ सूर्योपरागः सुमहानासीत्कल्प
क्षयेयथा ॥ १ ॥ तं ज्ञात्वा मनुजा राजन्पुरस्तादेव सर्वतः ॥ समंतपंचकंक्षेत्रंययुः श्रेयोवि
धित्सया ॥ २ ॥ निःक्षत्रियां महीं कुर्वन्नामः शस्त्रभृतांवरः ॥ नृपाणां रुधिरौघेनयत्रचक्रेम

हाह्रदान् ॥ ३ ॥

द्व्यशीतितमे त्वागत्यकुरुक्षेत्रं रविग्रहे ॥ यू   सीत्कृष्णमुदाम्भपाख्याः कृष्णकथामियुः ॥ १
श्रीरामेसह द्वाहस्यः अकल्पेप्रपदं सुविनंदादिसुहृद्दानंदीकुरुक्षेत्रं जगामसः ॥ कल्पक्षयेयथा सर्वग्राम
इत्यर्थः ज्ञातिर्विंद्धि ॥ कथमानमानादावेवज्ञात्वासमंतपंचकंकुरुक्षेत्रंजगाम ॥ अत्रस्मरणत्तनियवधस्या
नत्वेनपरमरामस्यापापनुतिमस्थानत्वेनन्तेमस्पापनिरासकत्वमाह ॥ निःक्षत्रियामित्याभ्यां ॥ ३ ॥

दश्री

स्रजितश्चंदनलेपनादिभिः ॥ एवं संपूजितस्यापि च नस्यादानेकारणं कल्पयति ॥ स्वर्गापवर्गयोरिति निद्रा
भ्यो ॥ १८ ॥ स्वर्गादीनां यद्यपि तस्य चरणार्चनमेव कारणं ॥ तथापि कारुणिकत्वादस्मै धनं मह्यं
नाददात ॥ निजपददस्यागनि कं तस्योत तस्य विशेषणात ॥ सयैति ॥ विचित्रोपवनादिभिः अहतं ॥ कथं
भूतैः कूजद्भिर्द्विजकुलैराकुलैः ॥ तथा शीतलोत्पलानि कुमुदादीनि येषु तानि वापीनि ॥ तथा तैः कि

निवासितैः प्रियाजुष्टपर्यंके भानरोयया ॥ महिष्या वीजितः श्रांतो वालव्यजनहस्तया ॥ १७ ॥
सस्नुषया परमया पादसंवाहनादिभिः ॥ पूजितो देववद्देवेन विप्रदेवेन देववत् ॥ १८ ॥ स्वर्गा
पवर्गयोः पुंसोरस्यामपि संपदां ॥ सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनं ॥ १९ ॥ अथ नो यथ
तस्यापमायनम्वैनमास्मरेन् ॥ इति कारुणिको नूनं धनं मेमहविनाददात् ॥ २० ॥ इति सं
चिंतयन्नंतः प्राप्तो निजगृहांतिकम ॥ सूर्यानलेंदुसंकाशैर्विमानैः सर्वतो वृतम ॥ २१ ॥ वि
चित्रोपवनोद्यानैः कूजद्विजकुलाकुलैः ॥ प्रोत्फुल्लकुमुदांभोजकल्हारोत्पलवापिभिः
२२ ॥ जुष्टं स्वलंकृतैः पुंभिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिद
मित्यभूत् ॥ २३ ॥ एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योमरप्रभाः ॥ प्रत्यगृह्णन्महाभागा गीतवाद्येन भू

यसा ॥ २४ ॥

नेजष्टमिति ॥ हरिणीनामिवाक्षीणि यासां ताभिः पेश्वर्यं दृष्ट्वा वितर्कितवान ॥ तदाह किमिदमि
ति ॥ प्रथमं तेजः पुंजं दृष्ट्वा किमिदमिति ॥ पश्चाद्विमानादिनिदृष्ट्वा कस्य चेति स्थानं च स्वीयमिति
नानाकथं न दिदं स्थानमिति ॥ एवं रूपमभूदिति ॥ एवं रूपमभूदिति ॥ अमरप्रभाः महत्स्यकान
यः प्रत्यगृह्णन्नुपायनादिभिरादृतवंतः ॥ उद्गतो हर्षो यस्याः सा ॥ तिसंभ्रमं आदरो यस्याः सा त्वा

२५

वृद्ध्याश्रयमेवमिति॥ निश्चयेनमनसासंकल्पेन॥ यत्रमंदिरेपयःफेननिभाः शय्याः आस्तरणानि इ-
त्यादिसंपदः तत्रसर्वसंपदांसमृद्धीर्विलोक्यतर्क॥ यामासेतिचतुर्थेनान्वयः॥ यत्रचदांताः गजदंत-
मयाः पर्यंकामंचकाः॥ यत्रचासनानिचमृदूनिउपस्तरणानि॥ तूलादिमयानियेसुश्रवानियत्रमु-

पतिव्रतापतिंदृष्ट्वाप्रेमोत्कंठाम्लानलोचना॥ मीलितासनमुत्थायमनसापतिमसज्जे॥२६॥
पत्नीवीक्ष्यविस्फुरंतीदेवीवैमानिकीमिव॥ दासीनांनिष्कंठीनांमध्येभांतीसविस्मितः॥
२७॥ प्रीतःस्मयंस्तयायुक्तःप्रविष्टोनिजमंदिरम्॥ मणिस्तंभशतोपेतंमहेंद्रभवनंयथा॥२८
पयःफेननिभाःशय्यादांतारुक्मपरिच्छदाः॥ पर्यंकाहेमदंडानिचामरव्यजनानिच॥२९॥
आसनानिचहैमानिमृदूपस्तरणानिच॥ मुक्तादामविलंबीनिवितानानिद्युमंतिच॥३०॥
स्वच्छस्फटिककुड्येषुमहामारकतेषुच॥ रत्नदीपान्भ्राजमानांल्ललनारत्नसंयुतान्॥
३१॥ विलोक्यब्राह्मणस्तत्रसमृद्धीःसर्वसंपदां॥ तर्कयामासनिर्व्यग्रःस्वसमृद्धिमहैतु-
कीं॥३२॥ नूनंममैतद्दुर्भगस्यशश्वद्दरिद्रस्यसमृद्धिहेतुः॥ महाविभूतेरवलोकतो-
न्योनैवोपपद्येतयदूत्तमस्य॥३३॥

मुक्तादामविलंबीनिद्युमंतिचविमानानि॥ निर्व्यग्रःस्वस्थितः
सन्॥ अहैतुकीमाकस्मिकींस्वस्यसमृद्धिंतर्कयामास॥ कुतःप्रकारस्समृद्धि॥ गततेनितिनिश्चिनोति
नूनमिति॥ एतन्ममेति॥ एषाचसावदंचतस्यमेममहतीविभूतिर्यदूत्तमस्यावलोकनादभूत॥ हे-
तुनं॥३३॥ ननुदेवदवलोकनमात्रेणमहदैश्वर्यंदत्तवान्॥ तर्हिदत्तुम्परन्नमिति॥ किंनाचोचदंत
आह॥ ननुब्रुवाणाइति॥ ॥ ॥ रामानुजायनमः

फलितमुपसंहरति ॥ शृणोतीति ॥ अस्माभिः ॥ किमनिर्वृत्तं ॥ अस्माकं सर्वमेव सम्पन्नं जातमित्यर्थः ॥ येषाम
स्माकं ॥ भवतामद्वासोऽभूत् भवतस्तु सर्वमेतद्विडम्बनमात्रमित्याह ॥ यस्येति ॥ ४४ ॥ छन्दोमयं वेदमयं वपुः सत
यात्रेयसामावपवनमुक्त्वस्यानदेहो मह्यमीयते तव ॥ ४६ ॥ इतिश्रीभावार्थदीपिकायामशी
तितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ एकाशीतितमे सख्युर्जग्धाः पृथुकतंडुलान् ॥ श्रियं निर्मितवानि द्वंद्वुर्लभां तु

ब्राह्मण उवाच ॥ किमस्माभिरनिर्वृत्तं देवदेव जगद्गुरो ॥ भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभू
त् ॥ ४५ ॥ यस्य छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभो ॥ श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्तविडम्बनं ॥ ४६ ॥
इतिश्रीभागवते दशमस्कंधे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ श्रीशुक ॥ स इत्थं द्विजमुख्येन स
ह संकथयन्हरिः ॥ सर्वभूतमनोभिज्ञः स्मयमान उवाच तं ॥ १ ॥ ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो भग
वान्प्रहसन्प्रियम् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ किमुपायनमानीतं ब्रह्मन्मे भवता गृहात् ॥ अण्वप्यु
पाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्य्येव मे भवेत् ॥ ३ ॥ भूर्य्यप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥ पत्रं पुष्पं फलं
तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ ४ ॥ इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै
व्रीडितः पतये श्रियः ॥ पृथुकप्रसृतिं राजन्न प्रायच्छदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ सर्वभूतात्मदृक्साक्षात्तस्या
गमनकारणं ॥ विज्ञायाचिन्तयन्नायं श्रीकामो माभजत्पुरा ॥ ६ ॥ पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखावपि
नराश्रमे ॥ ९ ॥ संकथयन्नस्वगोष्ठीं कुर्वन् ॥ सर्वभूतानां मनसोऽभिज्ञः ॥ मदर्थं पृथुकानानीय दातुं लज्ज
त इति जानन्नित्यर्थः ॥ प्रहसन् खेलीकुर्वन् ॥ लज्जया अकथयन्तं लक्षयित्वा लज्जामपनुदन्नाह ॥ अ
ण्वपीति ॥ द्वाभ्यां ॥ सर्वभूतानां साक्षाद्द्रष्टा ॥ अन्तःकरणसाक्षी ॥ अमर्त्यानां देवानामपि दुर्लभाः ॥ ७

[illegible] तावद्धन [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ नमरेति [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
परासमृद्धये ॥ अलाभनः [illegible]
इत्थं विचिंतयन् सताचेलबद्धानि [illegible] ॥ [illegible] जिष्णुकमदुलान् ॥ ८ ॥
नत्वेनद्भुपत्नीनं मेपरमधीणानं सखेनर्पयंगं [illegible] मद्दुलाः ॥ ९ ॥ इति सुदृंशि
स्रक्चन्दनाद्भिदीप्तीयाजत्युमादधे ॥ ता वृद्धौजेनदेह स्तेन नमराप परमेष्ठिनः ॥ १० ॥ पनावनाललवि
सानानत्सर्वेसंपन्नसमृद्धये ॥ अस्मिल्लोकेथवामुष्मिन् मुसत्लतोषकारणम् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणस्तान
रजनीमुषित्वाच्युतमंदिरे ॥ भुक्त्वा पीत्वा सुखमनेनात्मानं स्वर्गतं यथा ॥ १२ ॥ श्वोभूते विश्व
भावेन स्वसुखेनाभिवंदितः ॥ जगाम स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नंदितः ॥ १३ ॥ सचालब्ध्वाधनं
कृष्णान्न तु याचितवान्स्वयं ॥ स्वगृहान्व्रीडितो गच्छन्महद्दर्शननिर्वृतः ॥ १४ ॥ अहो ब्रह्मण्यदे
वस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ॥ यद्दरिद्रतमो लक्ष्मीमाश्लिष्टो बिभ्रतो रसि ॥ १५ ॥ क्वाहं दरिद्रः पा
पीयान्क्व कृष्णः श्रीनिकेतनः ॥ ब्रह्मबंधुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरंभितः ॥ १६ ॥ रामावुना ॥ १७
पसकारणाय यथाभवेत् ॥ तथा सर्वसंपत्समृद्धये मोभमनस्तसमृद्धि ह्यत्तयेदित्यर्थः ॥ स्वर्गो स्वर्ग
वासिनः ॥ श्वो भूत उदिते रवौ गविश्वभावयतीति विश्वभावनः ॥ तेनेति उरतो भाविनमिंद्रलीभं विभवं
सूचयति ॥ स्वसुखेन स्वानंदपूर्णेनेति ॥ हाने दीनतां दर्शयति नेति नोविन्यो धिकाभिः ब्रीडितः स
वितकार्पण्यपनलजितः महतः श्रीकृष्णस्य दर्शनेन निर्वृतः निर्वृतिमेवाह ॥ अहो इति चतुर्भिः

श्रीः भा° स्कं° १० ८२

१९ सप्त यतः लक्ष्मी [illegible] ८२

कामहं तन्नामावेक्षिं इदं यम्न्लेशो नोन्याशंकाह || केचिदिति || ईश्वरमायारचिताः प्रकृतिविषयवा
सनाः सृजतः कामैरनाहृष्टचेतसामपि कर्मकरणे दृष्टान्तः || यथाहमिति लोकस्य संग्रहं यथा भव
ति तथाहं मोक्षरूपि कर्माणि यथा करोमि तद्वत् || ३० || नोग्रावयोर्यतो गुरोर्विज्ञेय परमात्मतत्त्वं
तमसः संसारस्य पारं आत्मज्ञानप्रदस्य || गुरोरसंतेष्ट ज्यन्ते वकुशु रुष स्य शीघ्राहुनाह || ३१ || सवा इति
इह संसारे यत्र संभवो जन्ममात्रे || स पिता तावदाद्यः प्रथमो गुरुः || पुनश्च कर्मविद्याप्रदं गुरुमाह ·
द्विजातेः पुंसः सतः सत्कर्मणा यत्र संभवः || उपनीय वेदाध्यापकं इत्यर्थः स द्वितीयो गुरुः यथाह

केचित्कर्वैदिकं कर्माणि कामैरहतचेतसः || त्यजतः प्राकृती दैवी यथाहं लोकसंग्रहं ३१
कश्चिद्गुरुकुले वासं ब्रह्मचर्यरतिर्नैयतः || द्विजो विद्याय विख्येयं नमसः परमस्मृते ३२
सर्वैः सत्कर्मणा साक्षाद्द्विजानेरिह संभवः || आद्यो गयत्राश्रमिणां यथाहं ज्ञानदो गुरुः ३३
नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन् वर्णाश्रमवतामिह || ये मया गुरुणा वाचा तरन्त्यञ्जो भवार्णवं ३४
नाहमिज्यां प्रजातिभ्यां न तपसोपशमेन च || तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ३५

मीश्वरस्तथापि प्रथमादपि इज्यश्रेष्ठः इत्यर्थः || ब्रह्मविद्याप्रदं गुरुमाह आश्रमिणां सर्वेषामपि ज्ञानदो यः स
तु साक्षादहमेवेति ततो ज्ञानप्रदं गुरुरूपे || मामाराधित्य ये संसारं तरन्ति ते बुद्धिमन्त इत्याह नन्विति
|| ३३ || हे ब्रह्मन् अनेन नु वर्णाश्रमवतां मध्ये अर्थकोविदाः इह मनुष्यजन्मनि || न चापि वर्णाश्रमवन्तो स
न्ति || ये मया गुरुणा गुरुरूपेण च वशा वाचा उपदेशमात्रेणाञ्जः सुखेनैव भवार्णवं तरन्ति || ज्ञानप
दाद्गुरोराधिकः सेव्यो नास्तीत्युक्तं || पुनरपि एवमन्ये जनाः इत्यधिको || धर्मोऽत्र नास्तीत्याह || नाहमिति || ३४ || इ
ज्या गृहस्थस्य धर्मः || प्रजातिः || प्रकृष्टजन्म तेन ब्रह्मचारिधर्मो लक्ष्यते || तथा तपसा वनस्थस्य धर्मेण उप

भा० द० उ० ८९

किं वास्माकं कृतं गुरुशुश्रूषणं किमपि दैवादेव संपन्नं न किं त्वया स्मर्यते इति पृच्छति ॥ अपि न इति ॥ गुरौ निवसता
मस्माकं यत्किमपि वृत्तं तत् ॥ क्वचित्कदाचिदपर्तौ अप्रगते ऋतौ अकाले इत्यर्थः वातं च वर्षं च तयोः समाहा
रः स्तनयित्नवो गर्जिताश्चाभवन् ॥ निम्नं कूलं नतमुन्नतं स्थानं ॥ संवृता मे सर्वतः आमिश्राणां यस्मिन्नुदको
दके तस्मिन् वने इत्यर्थः परिबभ्रिम ॥ भ्रम इत्यस्माद्धातोः परिबभ्रिम इत्यारामस्वल्पाद् सः भावान्नन्तवं न
इत्यर्थः उवाच बहुधा यास्लोकचर्वीययाव पं नाथा इत्याह प्रदोष इति ॥ ४० ॥ आत्मा देहः सुखेनास्मत्

अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन्वृत्तं निवसतां गुरौ ॥ गुरुदारैश्चोदितानामिंधनानयने क्वचित् ॥ ३६ ॥ प्रविष्टानां
महारण्यमपर्तौ सुमहद्द्विज ॥ वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्नवः ॥ ३७ ॥ सूर्यश्चास्तंगतस्ता
वत्तमसा चावृता दिशः ॥ निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ३८ ॥ वयं भृशं तत्र महानिलांबु
भिर्निहन्यमाना मुहुरंबुसंप्लवे ॥ दिशोऽविदंतोऽथ परस्परं वने गृहीतहस्ताः परिबभ्रिमातुराः ॥ ३९ ॥
एतद्विदित्वा उदिते रवौ सांदीपनिर्गुरुः ॥ अन्वेषमाणो नः शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरान् ॥ ४० ॥
अहो हे पुत्रका यूयमस्मदर्थेऽतिदुःखिताः ॥ आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्ठस्तमनादृत्य मत्पराः ॥ ४१ ॥
एतदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतम् ॥ यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्पणं गुरौ ॥ ४२ ॥ तुष्टो
ऽहं भो द्विजश्रेष्ठाः सत्याः संतु मनोरथाः ॥ छंदांस्ययातयामानि भवंत्विह परत्र च ॥ इत्थंविधान्यने
कानि वसतां गुरुवेश्मसु ॥ गुरोरनुग्रहेणैव पुमान्पूर्णः प्र

नुपकारः सर्वे अर्था अस्मात् ॥ स आत्मा दे
हः तस्यार्पणं विनियोगः ॥ अयातयामानि ॥ यातो यामो यस्य पक्वस्यान्नस्य तद्गतसारं भवति तद्वदन्यदपि ग
तसारम् ॥ गोपाद्वृत्त्यायातयाम इत्युच्यते ॥ अगतसाराणि छंदांसि मंत्रा अधीयमानानि भवंत्वित्यर्थः ॥ इ
त्थंविधान्येवंप्रकाराणि ॥ अनेकानि किं त्वया स्मर्यंत इति शेषः ॥ ४४ ॥ ॥

८९

...मत्तमहादाराम...

भोजवृष्ण्यंधकेश्वरानि॥ तत्स्वीकारमात्रेण॥ सर्वं ते दास्यतीति भावः॥९॥ नन्वेवमाशीर्य परिपाकस्य विरस-
त्वात्॥ कामानां परिपाकविरसत्वात्॥ अप्यस्ति किमप्यस्तीति प्रश्नः॥ मद्यं न मम गृह्णानि दत्तार्थं से सस्या-
मानि॥ कृत्वा पृथोलोः अतीयाय॥ अतिक्रम्य जगाम सहित अं द्विजेः सहित॥ नन स्थानगम्यादुर्गमायेथक

ननु ब्रह्मण्यभागवतः सखा साक्षाच्छ्रियः पते॥ ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान्सात्वतर्षभः॥९॥ तमु-
पैहि महाभाग साधूनां च परायणं॥ दास्यति द्रविणं भूरि सीदते ते कुटुंबिने॥१०॥ आस्ते धुना द्वा-
रवत्यां भोजवृष्ण्यंधकेश्वरः॥ स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति॥११॥ किं न्वर्थकामान्भजतो
नात्यभीष्टाञ्जगद्गुरुः॥ स एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मुहुः॥१२॥ अयं हि परमो लाभ
उत्तमश्लोकदर्शनं॥ इति संचिंत्य मनसा गमनाय मनो दधे॥१३॥ अप्यस्त्युपायनं किंचिद्गृहे कल्या-
णि दीयतां॥ याचित्वा चतुरो मुष्टीन्विप्रान्पृथुकतंडुलान्॥१४॥ चैलखंडेन तान्बद्धा भर्त्रे प्रादादुपाय-
नं॥ स तानादाय विप्राग्र्यः प्रययौ द्वारकां किल॥१५॥ कृष्णसंदर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिंतय-
न्॥ त्रीणि गुल्मान्यतीयाय तिसृभिः कक्षाभिः सह द्विजः॥१६॥ विप्रोऽगम्यांधकवृष्णीनां गृहेष्वच्युत-
धर्मिणां॥ गृहं द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः॥१७॥ विवेशैकतमं श्रीमद्ब्रह्मानंदं गतो
यथा॥ तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापर्यंकमाश्रितः॥१८॥ सहसोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां पर्यग्र-
हीन्मुदा॥ सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरंगसंगातिनिर्वृतः॥१९॥ प्रीतो व्यमुंचदब्बिंदून्नेत्राभ्यां पुष्करे-

हूलयश्च तेषां गृहेषु तथा हरेर्द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां च ये गृहाः तेषु च मध्ये श्रीमदेकतमं गृहं वि-
वेश॥ तदा च स द्विजो ब्रह्मानंदं गतो यथा न याव महत्वेति शेषः पर्यग्रहीत्॥ पर्यरंभत॥ अब्बिंदून्॥ आनं-
दाश्रूणि॥१९॥ ॥ रामानुजाय नमः॥ १९ ॥ रामानुजाय नमः॥ १९ ॥

भा॰
श्री॰ द॰
उ॰
८०

समर्हणमुपायनमुपाहृत्य ॥ समर्प्य पादावनेजनीरपः धमनिभिः सिराभिः संततं व्याप्तं अवधूतं मलिनं ॥२४॥ विस्मयमाह किमनेनेति द्वाभ्यां संभृतः संमानितः मनोर्वसनौः गृहशब्दे गृहीता भार्या उक्ता परि॰ णीता न वेति गृहस्थलिंगादर्शनात् ॥ भोगादर्शनात् ॥ भोगादर्शनाच्च संशयादि वशमः अप्रतिषेध

अथोपवेश्य पर्यंके स्वयं सख्युः समर्हणं ॥ उपाहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः ॥२१॥ अग्रहीच्छिरसा राजन्भगवांल्लोकपावनः ॥ व्यलिंपद्दिव्यगंधेन चंदनागुरुकुंकुमैः ॥ २२॥ धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा ॥ अर्चित्वावेद्य तांबूलं गां च स्वागतमब्रवीत् ॥२३॥ कुचैलं मलिनं क्षामं द्विजं धमनिसंततं ॥ देवी पर्यचरत्साक्षाच्चामरव्यजनेन वै ॥२४॥ अंतःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णेनामलकीर्तिना ॥ विस्मितोभूदतिप्रीत्या अवधूतं सभाजितं ॥२५॥ किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन भिक्षुणा ॥ श्रिया हीनेन लोकेस्मिन्गर्हितेनाधमेन च ॥२६॥ योसौ त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासेन संभृतः ॥ पर्यंकस्थां श्रियं हित्वा परिष्वक्तोग्रजो यथा ॥२७॥ कथयांचक्रतुर्गाथाः पूर्वा गुरुकुले सतोः ॥ आत्मनोर्ललिता राजन्करौ गृह्य परस्परम् ॥२८॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अपि ब्रह्मन्गुरुकुलाद्भवता लब्धदक्षिणात् ॥ समावृत्तेन धर्मज्ञ भार्योढा सदृशी न वा ॥२९॥ प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहितं तथा ॥ नैवातिप्रीयसे विद्वन्धनेषु विदितं हि मे ॥३०॥

त् ॥ उद्वाहमननुमतं मत्वाह प्राय इति गृहेषु चित्तं नूनमकामविहतं कामैरविद्धं न भवतीति मे विदितं तथा हि धनेषु वस्त्रादिषु नैवातिप्रीयसे हृष्यसि विद्वन्निति ॥ विदुषस्तव ॥ धनेष्वनभिनिभावः ३० ३०॥ ॥ रामजी ॥ रामानुजायनमः ॥ ॐनमः कृष्णराधाय॰ ॥ ॥ ३० ॥

८०

...समादाय ... सनवरावस
...सतामानुषस्त
...मोद ॥ ...

विनशनं कुरुदेवं ॥ २३ ॥ विवक्षुर्वीक्ष्य भिक्षुः किं वदिष्यतीति भिया ॥ तस्मीमासत्रिर्मि ॥ अथ ... दराजयो वा

सभीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यां युध्यतोर्मृधे ॥ वारयिष्यन्विनशनं जगाम यदुनंदनः ॥ २४ ॥ युधिष्ठि
रस्तु तं दृष्ट्वा यमौ कृष्णार्जुनावपि ॥ अभिवाद्याभवंस्तूष्णीं किं विवक्षुरिहागतः ॥ २५ ॥ गदापा
णी उभौ दृष्ट्वा संरब्धौ विजयैषिणौ ॥ मंडलानि विचित्राणि चरंताविदमब्रवीत ॥ २६ ॥ युवां तुल्यब
लौ वीरौ हे राजन्हे वृकोदर ॥ एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिक्षयाधिकं ॥ २७ ॥ तस्मादेकतरस्येह यु
वयोः समवीर्ययोः न लक्ष्यते जयोन्यो वा विरमत्वफलो रणः ॥ २८ ॥ न तद्वाक्यं जगृहतुर्बद्धवैरौ
नृपार्थवत् ॥ अनुस्मरंतावन्योन्यं दुरुक्तं दुष्कृतानि च ॥ २९ ॥ दिष्टं तदनुमन्वानो रामो द्वारवतीं य
यौ ॥ उग्रसेनादिभिः प्रीतैर्ज्ञातिभिः समुपागतः ॥ ३० ॥ तं पुनर्नैमिषं प्राप्तमृषयोः याजयन्मुदा
क्रत्वंगं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहं ॥ ३१ ॥ तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भगवान्व्यतरद्विभुः येनै
वात्मन्यदो विश्वमात्मानं विश्वगं विदुः ॥ ३२ ॥ स्वपत्न्यावभृथस्नातो ज्ञातिबंधुसुहृद्वृतः ॥ रेजे
स्वज्योत्स्नयेवेंदुः सुवासाः सुष्ठ्वलंकृतः ॥ ३३ ॥ ईदृग्विधान्यसंख्यानि बलस्य बलशालिनः अ
नंतस्याप्रमेयस्य मायामर्त्यस्य संति हि ॥ ३४ ॥ योनुस्मरेत रामस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः सायं
प्रातरनंतस्य विष्णोः स दयितो भवेत् ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे एकोनाशीतितमोऽ
ध्यायः ७९ ॥

रणः संग्रामः अर्थवृद्धाः कंसप्राचीनं कर्मसमुपागतः सं
गतः क्रत्वंगं यज्ञमूर्तिं श्रान्तनिम्नपिष्टानेविश्वगं सर्वानुस्यूतं येनैव चिद्रूपं विदुः ॥ पश्यंतीति दृढविशु
द्धविज्ञानं व्यतरत् ॥ ३५ ॥ इति श्रीदशमस्कंधटीकायामेकोनाशीतितमः ॥ ७९ ॥

अथाशीतितमेकस्य श्रीदामानंददागतं ॥ संपूज्यापृच्छदर्थं स्वगुरुवासकथां मुदा ॥ १ ॥ सुदामा इति मा
रकोहरिः सुदाच कारयासनाम ॥ अतः पूर्वं विनैवत निजोपकारमाचरत ॥ २ ॥ रामचरितानि श्रुत्वा
पुनः सुकुंदवीर्याणि पृच्छति ॥ हे भगवन् ॥ श्रोतुमिच्छामि अत्यन्वयः ॥ उत्तमश्लोकस्य सत्योमनोहरा
विषयवैतृष्ण्यजनिकाः कथाः विशेषतः सारचित ॥ विषमः विषादग्रासः कथानुश्रवणात्तव
तु ॥ दृष्टांततयान्यथानादसावागिति ॥ नावेवकरौ तत्कमेवर्मासौ ॥ नदेवमनः ॥ यत्स्थिरजंगमेषुवमः

राजोवाच ॥ भगवन्यानि चान्यानि मुकुंदस्य महात्मनः ॥ वीर्याण्यनंतवीर्यस्य श्रोतुमिच्छामि
हे प्रभो ॥ १ ॥ कोनु श्रुत्वासकृद्ब्रह्मन्नुत्तमश्लोकसत्कथाः ॥ विरमेत विशेषज्ञो विषण्णः का
मसमार्गणैः ॥ २ ॥ सा वाग्यया तस्य गुणान्गृणीते करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च ॥ स्मरेद्वसंतं स्थिर
जंगमेषु शृणोति तत्पुण्यकथाः सकर्णः ॥ ३ ॥ शिरस्तु तस्योभयलिंगमानमेत्तदेव यत्पश्यप
ति तद्धि चक्षुः ॥ अंगानि विष्णोरथ तज्जनानां पादोदकं यानि भजंति नित्यम् ॥ ४ ॥ सूत उवाच
विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान्बादरायणिः ॥ वासुदेवे भगवति निमग्नहृदयोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रीशु०
कृष्णस्यासीत्सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ विरक्त इंद्रियार्थेषु प्रशांतात्मा जितेंद्रियः ॥ ६ ॥
यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो गृहाश्रमी ॥ तस्य भार्या कुचेलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ॥ ७ ॥ पति
व्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा ॥ दरिद्रं सीदमाना सा वेपमानाभिगम्य च
तं स्मरेत् ॥ ब्रह्मस्वगुणाः
कथाः शृण्वन्ति सफलकर्णाः ॥ उभयलिंगं स्थिरजंगमं च तत्सेव लिंगमिति मत्वा ॥ आनमेत्तदेव शिरः
तदेव नमस्कर्तव्यलिंगमिति सेवयतः पश्यति तदेव चक्षुः ॥ नान्येवांगानि यानि पादोदकं भजंतीति ॥ ४ ॥ तथा
विधा कुचेला किंचित्क्षामा ॥ यन्निवित्तस्पन्दमंत्रं तस्मै परिविष्य ॥ तस्मै समर्पितमियं तथाजी

॥ ॥ २० ॥

... समाहि ... नवरात्रस ...

प्रथमं तावदपेक्षितं कर्तुमकल्पयंति ॥ इल्वलस्येति द्वाभ्यां ॥ आपायस्त्रिनमाद ॥ ... मनुष्यस्त

क्रमस्य समासाधिनाग्रणादिशेषादेकाह्नमात्रमुक्तमिति गविरोधः ॥ ससमाहितः कामक्रोधादिरहितः च

रित्वा हत्वा ग्रि ॥ ४० ॥ इति भावार्थदीपिकायामष्टसप्ततितमः ॥ कृत्वाघीनिति मेणमो बल्वलं हिज

नुष्ठये निहमतीर्थस्नानाद्यैः स्वनदन्यामपानुदत्त ॥ १ ॥ उपावृत्ते प्राप्ते भिन्नांजनचयः उपमा

ऋषय ऊचुः ॥ इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः ॥ स दूषयति नः सत्रमेत्य पर्वणि पर्वणि ॥

३८ ॥ तं पापं जहि दाशार्ह तन्नः शुश्रूषणं परं ॥ पूयशोणितविण्मूत्रसुरामांसाभिवर्षिणं ॥ ३९ ॥

ततस्त्व भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ॥ चरित्वा द्वादशमासांस्तीर्थस्नायी विशुध्यसे ॥ ४० ॥ इति

श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे ऽष्टसप्ततितमोध्यायः ॥ ७८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततः प

र्वण्युपावृत्ते प्रचंडः पांसुवर्षणः ॥ भीमो वायुरभूद्राजन्पूयगंधस्तु सर्वशः ॥ १ ॥ ततोमेध्यमयं व

र्षं बल्वलेन विनिर्मितं ॥ अभवद्यज्ञशालायां सोन्वदृश्यत शूलधृक् ॥ २ ॥ तं विलोक्य बृहत्का

यं भिन्नांजनचयोपमं ॥ तप्ततामशिखाश्मश्रुं दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखं ॥ ३ ॥ सस्मार मुसलं रामः प

रसैन्यविदारणं ॥ हलं च दैत्यदमनं ते तूर्णमुपतस्थतुः ॥ ४ ॥ तमाकृष्य हलाग्रेण बल्वलं गग

नेचरं ॥ मुसलेनाहनत्क्रुद्धो मूर्ध्नि ब्रह्मद्रुहं बलः ॥ ५ ॥ सोपतद्भुवि निर्भिन्नललाटोसृक्समु

त्सृजन् ॥ मुंचन्नार्तस्वरं शैलो यथा वज्रहतोरुणः ॥ ६ ॥ संस्तुत्य मुनयो रामं प्रयुज्यावितथाशि

षः ॥ अभ्यषिंचन्महाभागा वृत्रघ्नं विबुधा यथा ॥ ७ ॥ वैजयंतीं ददुर्मालां श्रीधामाम्लानपंकजां ॥ रा

यस्तं ग्रंथितं त्वाससिमित्यर्थः ॥ न मता स्ववच्छिखा श्मश्रूणि यस्य तं ॥ दंष्ट्राभिरुग्रं भृकुटीयुतं मुखं यस्य

तं ॥ अरुणोरुणशिरोदेवः ॥ श्रीलो धामानि श्रियो धामानि ॥ अम्लानानि पंकजानि यस्यां तां ॥ ८

माय वाससी दिव्ये दिव्याभरणानि च ॥ ८

किं तत्र ॥ यत इति ॥ प्रागुवदं अगात ॥ अनुस्रोतेन अनुलोमतः पुलहाश्रमं हरिक्षेत्रं गोमत्यां गंड-
क्यां विपाशायां च स्नात्वा शोणे चाप्लुतः ॥ स्नातः दृष्ट्वा संपूज्य ॥ श्रीशैलं श्रीपर्वतं ॥ कांचीं च पुरीं दक्षि-

प्रयातैरभ्यनुज्ञातः कौशिकीमेत्य ब्राह्मणैः ॥ स्नात्वा सरोवरमगाद्यतः सरयूराश्रवत् ॥ ९ ॥ अ-
नुस्रोतेन सरयूं प्रयागमुपगम्य सः ॥ स्नात्वा संतर्प्य देवादीन्जगाम पुलहाश्रमं ॥ १० ॥ गोमतीं
गंडकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्लुतः ॥ गयां गत्वा पितॄनिष्ट्वा गंगासागरसंगमे ॥ ११ ॥ उप-
स्पृश्य महेंद्राद्रौ रामं दृष्ट्वाभिवाद्य च ॥ सप्तगोदावरीं वेणां पंपां भीमरथीं ततः ॥ १२ ॥ स्कंदं दृष्ट्वा य-
यौ रामः श्रीशैलं गिरिशालयं ॥ द्राविडेषु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं वेंकटं प्रभुः ॥ १३ ॥ कामकोष्णीं पु-
रीं कांचीं कावेरीं च सरिद्वरां ॥ श्रीरंगाख्यं महापुण्यं यत्र संनिहितो हरिः ॥ १४ ॥ ऋषभाद्रिं हरेः क्षे-
त्रं दक्षिणां मथुरां तथा ॥ सामुद्रं सेतुमगमन्महापातकनाशनं ॥ तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्यो
हलायुधः ॥ कृतमालां ताम्रपर्णीं मलयं च कुलाचलं ॥ १६ ॥ तत्रागस्त्यं समासीनं नमस्कृत्या-
भिवाद्य च ॥ योजितस्तेन चाशीर्भिरनुज्ञातो गतोर्णवं ॥ १७ ॥ दक्षिणं तत्र कन्याख्यां दुर्गां देवीं
ददर्श सः ॥ ततः फाल्गुनमासाद्य पंचाप्सरसमुत्तमं ॥ १८ ॥ विष्णुः संनिहितो यत्र स्नात्वास्प-
र्शद्गवायुतं ॥ ततोभिव्रज्य भगवान्केरलांस्तु त्रिगर्तकान् ॥ गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सान्निध्यं यत्र धूर्ज-
टेः ॥ २० ॥ आर्यां द्वैपायनीं दृष्ट्वा शूर्पारकमगाद्बलः ॥ तापीं पयोष्णीं निर्विंध्यामुपस्पृश्याथ दंडकं

णामेवं फाल्गुनमनंतशयनं पंचाप्सरसं सरः ॥ अस्पर्शयत ॥ केरलान् ॥ [illegible] ॥ २० [illegible] ॥

श्री भा. द. उ. ७८

७८

अभिप्रेत्य श्रीराम इति ज्ञात्वा महर्षेर्व्यासस्य सूतं प्रतिलोमजं तमुक्तं ॥ प्रह्वाणामंजलिश्च येन तं ॥ अथा
सीनं च तान् ॥ तेभ्योप्युच्चैरासीनमित्यर्थः ॥ अजानन्नथ्या लेशनिचेत् ॥ नैवमित्याह ॥ ऋषेरिति ॥ ननु बहुशः
कथमेवं कृपयान् ॥ तत्राह ॥ अदान्तस्येति ॥ गुणाय योग्यविना तु झानायविशानन्तथास्तो ॥ अन्यदाकिं
चिन्करोतु किं तवेति वेदन आह ॥ एतदर्थ इति धर्मध्वजिनः उत्तमलिंगधारिणः भावित्वादिति नहि

तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः ॥ अभिनंद्य यथान्यायं प्रणम्योत्थाय चार्चयन् ॥ २१ ॥
सोर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः ॥ रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत ॥ २२ ॥ अप्र
त्युत्थायिनं सूतमकृतप्रह्वांजलिं ॥ अध्यासीनं च तान् विप्रांश्चुकोपोद्वीक्ष्य माधवः ॥ २३ ॥ क
स्मादसाविमान् विप्रानध्यास्ते प्रतिलोमजः ॥ धर्मपालांस्तथैवास्मान्वधमर्हति दुर्मतिः ॥ २४
ऋषेर्भगवतो भूत्वा शिष्योधीत्य बहूनि च ॥ सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ २५
अदान्तस्याविनीतस्य वृथा पंडितमानिनः ॥ न गुणाय भवंति स्म नटस्येवाजितात्मनः ॥ २६
एतदर्थो हि लोकेस्मिन्नवतारो मया कृतः ॥ वध्या मे धर्मध्वजिनस्ते हि पातकिनोधिकाः ॥ २७
एतावदुक्त्वा भगवान्निवृत्तोसद्वधादपि ॥ भावित्वात्तं कुशाग्रेण करस्थेनाहनत्प्रभुः ॥ २८ ॥

भवितव्यं केनापि परिहर्तुमशक्यत्वेतस्यर्थः ॥ अहनत् ॥ अहन् ॥ तेन या ॥ अथार्मिक प्रतिलोमज वधः कोयमथ
मेइति चेत्तत्राह ॥ अस्येति पुराणप्रवचनायात्मनः शरीरस्य नाशितृक्रमोयस्मिन् ॥ तदा प्रभृत्व
ति ॥ २९ ॥ ब्रह्मवधेपि किमस्य रस्येति चेत् ॥ मत्संभवतया पापाय शिनं कर्तव्यमित्याशयेनाह योगे

आत्मा वै ब्राह्मणो नंदं तव इत्यादि लक्षणः ॥ तथाप्येतं स्मात्र स्नेहत्यायाः पावनेशाय श्रितं हे लोक
पावन ॥ अतस्त्वचोदितः स्वयमेव भवान्स्वदिकरिष्यति तं हि लोकसंग्रहो भविष्यति नान्यथेति ॥ व
यस्तु निर्वेदं शाय श्रितं प्रथमे कल्पे विधीयतामुपदिश्यतां किंच वन्तहे मुनयः ॥ पञ्चस्यदीर्घमा
युः सत्त्वं बलमिंद्रियं तस्मात् तव ॥ अत्र चतुर्यद्यशाश्रितं नमपेक्षितं ॥ तत्सर्वं श्रुत ॥ अल्पादीनां स्मरणाय यथा
भवेत् श्लोकं च वचः संयथा भवेत्तथा विधीयतामित्यर्थः ॥ तथा संपादयन्नाह ॥ आत्मा वै इ

यदेतद्ब्रह्म स्नेहत्यायाः पावने लोकपावन ॥ चरिष्यन्ति भवांल्लोकसंग्रहो नाम चोदितः ३२ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ करिष्ये व यथा निर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया ॥ नियमः प्रथमे कल्पे यावान्स तु विधीयतां ॥ ३३ ॥ दीर्घमायुर्वेनेनस्य सत्त्वमिंद्रियमेव च ॥ आश्रासितं यतेन्द्र तस्माथ ये योगमायया ॥ ३४ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ अल्पसत्त्ववीर्यस्मृतिरस्माकमेव च ॥ यथा भवेद्वचः सत्यं न यथा राम विधीयतां ॥ ३५ ॥ श्रीराम उवाच ॥ आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनं ॥ तस्मादस्य भवेद्वका आश्रितेंद्रियसत्त्ववान् ॥ ३६ ॥ किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्यथ ॥ अजानतस्त्वपचितिं यथा मे चिंत्यतां बुधाः ॥ ३७ ॥

ति ॥ ३५ ॥ अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि जीव शरदः शतमित्या
दि वेदानुशासनं वेदवचनं ॥ तस्मादस्य रोमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवा भवतां पुराणप्रवक्ता भवेत् ॥ स
र्वायुरादिसंपन्नश्च भवेत् ॥ अतः साक्षाज्जीवतां प्रातःस्वनन्तस्मोस्तु सत्यता ॥ पूर्वरूपेणाव ॥ आयुरादि
[illegible] दृष्टवचनस्यापि सत्यतास्यादि निभावः ॥ किंच ब्रूस्यदं जायमपेक्षितं ॥ [illegible] नादपवित्र
॥ ॥ ३० ॥

श्री रा० ६८

६८

...मसमाहारात्स्तनवराम
...नवानपि स्वजनस्नेह... नस्तामीनुषस्व
...येयमिति ज्ञातवान्॥ त्वा

प्रत्यपात्॥ प्रतिहतोध॥ मुकुंदपादद्॥ दुर्मदइत्यादेरपि देपपरमार्थस्तुडुमेद॥ भागभंदस्यादि मुकुंद
त्वतो ये जन्म निर्मुक्तिदानार्थमागत॥ अद्येति॥ जन्मत्रये॥ त्वियमाणे ब्रह्मशापावसाने भवान्मम
त्वामीह क्षिपथगतः प्राप्तः दिष्ट्या भद्रं भद्र॥ अतिहर्षवीप्सा॥ किंच ह्यस्तनमस्माकं॥ मातुलेयो ब
धुः॥ एवमपि मित्रधुक्॥ मित्राणि त्वातितवान्॥ मां च जिघांससि॥ तस्माद्स्माकं॥ त्वत्तोस्तु त्व॥ सनः
कायेनु ग्रहः प्राप्तो तुनं दुर्वीरः॥ अन्तस्त्वामेव त्वामित्यामरमह याचे किंत दाहद्मे मद॥ सर्व हननसमर्थ
नत्था यातमालोकाराद्दामादायसत्वरः॥ अवस्तुत्वरयात्त्वेमलः स्थितवैवतवसमथात॥ ४॥ राव
मुग्धमुत्का चूर्णीमुकुंदप्राददुमेद॥ दिष्ट्यादिष्ट्या भुवानद्यममहृक्षिपथगतः॥ ५॥ त्वं मातु
लेयोनः कृष्णमित्रधुक्मांजिघांससि॥ अतस्त्वा गदया मंद हनिष्ये वज्रकल्पया॥ ६॥ तर्ह्यानृ
ण्यमुपेम्यज्ञमित्राणां मित्रवत्सलः॥ बंधुरूपमरिं हत्वा व्याधिं देहचरं यथा॥ ७॥ एवं रूक्षैस्तुद
न्वाक्यैः कृष्णं तोत्रैरिवद्विपं॥ गदयाताडयन्मूर्ध्नि सिंहवद्व्यनदच्च सः॥ ८॥
ज्ञातेरणपर्मेणासे वितुं गदयाह्वाद निष्प्रहृदिष्टामित्रामेकवारं सहस्वेति॥ ननुवज्र कल्पांत्वद्र
दांकोवासहेत॥ नैवमित्याह॥ अवज्रकल्पया॥ उत्पलमालावदति कोमलयाइत्यर्थः॥ नन्वेवं हन
नेकत्वं पुरुषार्थं त्वमाहनहीति॥ ५॥ अज्ञोनविद्यते ज्ञेय स्मात्॥ देसर्वज्ञेयर्थः॥ परमार्थितः स्वामि
॥ पतद्देहसंबंधेन बंधुरूपं ब्रह्मशापेनतु॥ शत्रुत्वेन प्रतीतं त्वांहत्वा मित्राणामानृण्यमुपैमि॥ विशेषे
णअधीयते मनसिचिंत्यते इतिव्याधिः॥ देहंतयामित्रया चरतीति॥ तथानमीश्वरेंद्र त्वा॥ त्वाच यमेणा
दष्ठ॥ दंते गमयर्थसंज्ञानार्थत्वात्॥ त्वानिवातेन यथापिशाची नामातराणमुपयाति॥ तद्वदति।

इत्तेजित्यादि प्रतीत्यभिप्रायेण नोत्तरं कृतादिभिः ८

एवं श्रीकृष्णो महाबलान्नृपत्नीलया जयत्येवेति कृत्वा समकदाचित् ॥ जरासंधादिभिर्जितश्रुति पश्यु
दर्शीनामीयते निमज्जयेद्भवः योगीश्वरः ॥ भगवान् ॥ जगदीश्वरइति ॥ विदूरथानमामथ्यप्रहतना

गदयाभिहतोप्याजौ न चचाल यदूद्वहः ॥ कृष्णोपि तमहन्गुर्व्या कौमोदक्यास्तनांतके ॥ ८ ॥ गदानिर्भिन्नहृदय उद्वमन्रुधिरं मुखात् ॥ प्रसार्य केशबाह्वंघ्रीन्धरण्यां न्यपतद्व्यसुः ॥ ९ ॥ ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतं ॥ पश्यतां सर्वभूतानां यथा चैद्यवधे नृप ॥ १० ॥ विदूरथस्तु तद्भ्राता भ्रातृशोकपरिप्लुतः ॥ आगच्छदसिचर्माभ्यामुच्छ्वसंस्तज्जिघांसया ॥ ११ ॥ तस्य चापततः कृष्णश्चक्रेण क्षुरनेमिना ॥ शिरो जहार राजेंद्र सकिरीटं सकुंडलं ॥ १२ ॥ एवं सौभं च साल्वं च दंतवक्त्रं च सानुजं ॥ हत्वा दुर्विषहानन्यैरीडितः सुरमानवैः ॥ १३ ॥ मुनिभिः सिद्धगंधर्वैर्विद्याधरमहोरगैः ॥ अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किन्नरचारणैः ॥ १४ ॥ उपगीयमानविजयः कुसुमैरभिवर्षितः ॥ वृतश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालंकृतां पुरीं ॥ १५ ॥ एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवान्जगदीश्वरः ॥ ईयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां सह पांडवैः ॥ तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥ १७ ॥ स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षिपितृमानवान् सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः ॥ १८ ॥ पृथूदकं बिंदुसरस्त्रितकूपं सुदर्शनं विशालं

दिदः कुलं तत्रपारमत्वा ब्राह्मणो हन्त्र जवल्ललो ॥ तत्र संगमाह ॥ अन्वेति ॥ प्रतिस्रोतं प्रविलोमं स
दर्शनेन तीर्थं यमुनामनु यानि तीर्थानि ॥ गंगामनु च यानि ॥ सर्वाणि गत्वा ॥ नैमिषं [illegible] जगाम ॥ २०

... समाद्दाराम्रनवरायम

ननिमा जनयितारं शाल्वेन ॥ शाल्कस्त्रेन ॥ स्वबोधः स्वतः ॥ सिद्धज्ञानवानपि स्वजनस्नेहवशता मोनुषस्व
भावेउपप्लुतो निमग्नः आस्ते प्रतिष्ठत् ॥ ततस्तत्सर्वं मास्वरीं मायामबुध्यत माययमितिज्ञानवान् ॥ स्वा
म स्वप्नप्रपंचयथापवंपरमतमुपसत्तिनिराकरोति ॥ एवमिति ॥ केचनान्विताः ॥ पूर्वापरानुसंधानरहि
ताः नदाद्यत्स्ववाचरनितशानुस्मरंतीत्यर्थः अयमभिप्रायः ॥ नतावद्ज्ञानसद्यार्थं रामेणासद्दगतेः

एष ते जनिता तातो यदर्थमिह जीवसि ॥ वधिष्ये वीक्षतस्तेऽमुमीशश्चेत्पाहि बालिश ॥ २५ ॥
एवं निर्भर्त्स्य मायावी खड्गेनानकदुन्दुभेः ॥ उत्कृत्य शिर आदाय खस्थं सौभं समाविशत् ॥ २७ ॥
ततो मुहूर्तं प्रकृतावुपप्लुतः ॥ स्वबोध आस्ते स्वजनानुषङ्गतः महानुभावस्तदबुध्यदासुरीं
मायां स शाल्वप्रसृतां मयोदितां ॥ २६ ॥ न तत्र दूतं न पितुः कलेवरं प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्
युतः ॥ स्वाप्नं यथा चाम्बरचारिणं रिपुं सौभस्थमालोक्य निहन्तुमुद्यतः ॥ २९ ॥ एवं वदन्ति रा
जर्षे ऋषयः ॥ केच नान्विताः यत्स्ववाचो विरुध्येत नूनं ते न स्मरन्त्युत ॥ ३० ॥ क्व शोकमो
हौ स्नेहो वा भयं वा येऽज्ञसम्भवाः क्व चाखण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्त्वखण्डितः ॥ ३१ ॥

श्रीकृष्णः संकर्षणमनुज्ञाप्येति ॥ पूर्वमुक्तवान् ॥ असंभावितं चेत्याह ॥ ३० ॥ क्व शोकमोहाविः
ति भयं वाज्ञनिमित्तदर्शनकृतं ॥ नूनं द्दस्तुः पुरीमेमंगते ॥ यडकं ॥ यच्चुद्दलात ॥ शाङ्र्गंत्यपनदिः
ति नश्यं वाकोति ॥ अजेषु संभवो येषांते ॥ अखण्डितानि विज्ञानैश्वर्याणि यस्य सः तत्र विज्ञानं स्व
रूपविषयं ज्ञानं बाह्यविषयं ॥ ३१ ॥ रामानुजाय नमः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

श्री॰
द॰ भा॰
७७

किंच यस्य पादसेवया ऊर्जिता पुष्कला या आत्मविद्या तया ॥ अनादिसिद्धा सा वात्मविपर्ययग्रहस्य अ
हं कृष्णः सुखी दुःखीत्यादिलक्षणः ॥ तं हित्वं तिनाशयन्ति संतः ॥ येषां पदं च तस्य सतो गतेः कुतो
नु मोह इति ॥ अतोनेनेदं वचनमसत्यमित्यर्थः किंनर्हि सत्यं न दाह ॥ तं शस्त्रपूगैरिति क्रमकवचं ॥ रुरोज
यत्पादसेवोर्जितयात्मविद्यया हिन्वंत्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहं ॥ लभंत आत्मीयमनंतमैश्व
रं कुतो नु मोहः परमस्य सद्गते ॥ ३२ ॥ तं शस्त्रपूगैः प्रहरंतमोजसा सात्वं शरैः शौरिरमोघविक्र
मः ॥ विद्ध्वाच्छिनद्वर्म धनुः शिरोमणिं सौभं च शत्रोर्गदया रुरोज सः ॥ ३३ ॥ तत्कृष्णहस्तेरित
या विचूर्णितं पपात तोये गदया सहस्रधा ॥ विसृज्य तद्भूतलमास्थितो गदामुद्यम्य सात्वोऽच्यु
तमभ्यगाद्द्रुतं ॥ आधावतः सगदं तस्य बाहुं भल्लेन छित्वाथ रथांगमद्भुतं वधाय सात्वस्य
लयार्कसन्निभं बिभ्रद्बभौ सार्क इवोदयाचलः ॥ ३५ ॥ जहार तेनैव शिरः सकुंडलं किरी
टयुक्तं पुरुमायिनो हरिः ॥ वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरंदरो बभूव हाहेति वचस्तदा नृणाम् ॥ ३६
तस्मिन्निपतिते पापे सौभे च गदया हते ॥ नेदुर्दुंदुभयो राजन् दिवि देवगणेरिताः ॥ ३७ ॥ सखी
नामपचितिं कुर्वन् दंतवक्रो रुषाभ्यगात् ॥ ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे ये सौ
व र्धं जलयार्कसन्निभं प्रलयकालीनसहस्रांशुं देवगणेरीरिताः किंच सखीनामिति ॥ ३७ ॥ इति श्री
दशमभावार्थदीपिकायां सप्तसप्ततितमः ॥ ७७ ॥ नमोऽष्टसप्ततितमे दंतवक्त्रविदूरथौ ॥ हत्वा हरिः
पुरे रेमे रामः सूतं ततो वधीत् ॥ १ ॥ सखीनामपचितिं कुर्वन्निति श्लोकं तं देवाः शिशुपालस्येति परास्य
सौहृदं परोक्षे कर्तव्यं करणीयं यत्सौहृदं स्नेहं ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

७५

सौभेयाः सौभस्थाः ॥ ४ ॥ नवानां राज्ञीणां समाहारोनवरात्रं ॥ तयानां नवरात्राणां समाहारो नवरात्रं स
न्नविशतिरहो रात्राणी मर्थः ॥ तुमुलमाकुलमुल्बणंतीव्रो र ॥ ५ ॥ परमंनसुपुन्नसत्तिदेइवस्थगगनमिस्थादि
ना ॥ ग्राहवेति ॥ सगनमेवपाथिचिंताविजृंभितमाभाषणा ॥ ग्रार्यमित्राभिसगतोवलक्षइसाहितः ॥ ३ निमि
गदसान्तकिसोवाग्रागजन्हुः सौभपतेर्वलं ॥ पितः समुद्रेसौभेयाः सर्वेसंछित्रकंधराः ॥ ४ ॥ एवं
युद्ध नासाल्वानानिवृत्तामितरेतरम् ॥ युद्धविनवरात्रंनदभतुमुलमुल्बनं ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच
इन्द्रप्रस्थंगतः कृष्ण आहूतो धर्मसूनुना ॥ राजसूयेथ निवृत्ते शिशुपाले च संस्थिते ॥ ६ ॥ कुरु
वृद्धाननुज्ञाप्य मुनीश्च ससुतां पृथां ॥ निमित्तान्यतिघोराणि पश्यन्द्वारवतीं ययौ ॥ ७ ॥ आह चा
हमिहायातः ॥ आर्यमिश्राभिसंगतः ॥ राजन्याश्चैद्यपक्षीया नूनं हन्युः पुरीं मम ॥ ८ ॥ वीक्ष्य त
त्कदनं स्वानां निरूप्य पुररक्षणं ॥ सौभं च साल्वराजं च दारुकं प्राह केशवः ॥ ९ ॥ रथं प्रापय मे सू
त सात्वसाल्वस्यांतिकमाशु वै ॥ संभ्रमस्ते न कर्तव्यो मायावी सौभराडयं ॥ १० ॥ इत्युक्तश्चोदयामास र
थमास्थाय दारुकः ॥ विशंतं ददृशुः सर्वे स्वे परे चारुणानुजं ॥ ११ ॥ साल्वश्च कृष्णमालोक्य हत
प्रायबलेश्वरः ॥ प्राहरत्कृष्णसूताय शक्तिं भीमरवां मृधे ॥ १२ ॥ तामापतंतीं नभसि महोल्कामि
व रंहसा ॥ भासयंतीं दिशः शौरिः सायकैः शतधाच्छिनत् ॥ १३ ॥

मितदर्शीनाउलविनपवविंमयन ॥ द्वारकागमने ॥ स्वानांकदनंवीक्ष्य ॥ निरूप्य पुररक्षणं प्रतिनिरूप्य
निरूप्य दारुकं चाह सूतवयः ॥ तेनयास्थायसम्यगाधिष्ठाय ॥ अरुणानुजगरुडवर्मानगरुडेस्तनमा
यस्य बलस्येश्वरः ॥ १२ ॥ ॥ रामानुजाय नमः ॥ ॥ रामानुजायनमः ॥ ॥ १२ ॥ ॥

तंच साल्वःशरसंघातैः शरजालैः खसूर्यकुवरश्मिभिरिति॥ सतो लतादिभिराकाशोपमा॥ सौभस्याविंम
वेगतवाङ्कत्यादिभिः शरा एणांरश्मिसादृश्यप्रयतेनेवरश्मिवतं॥ शरजालप्रसारणात्सूर्यतुल्यः प्रोक्तः
तंच घोरशराभिवृष्टावाणैः सौभंच खेभ्रमत॥ अविध्यत्खरसंदेहैः खसूर्यखरश्मिभिः॥२४॥
साल्वः शौरेस्तदाःसव्यंसशार्ङ्गं शार्ङ्गधन्वनः॥ विभेदत्स्पतदा साछाङ्गःमासीत्तदाद्भुतम्॥२५
हाहाकारोमहानासीद्भूतानांतत्रपश्यतां॥ विनदन्सौभराडुच्चैरिदमाह जनार्दनं॥२६॥ यत्वया मूढ
नः सख्युर्भर्तुर्भार्यांहृतेनेदतां॥ प्रमत्तः समतः सभामध्ये त्वयाव्यापादितः सखा॥२७॥ तत्वाद्य
निशितैर्बाणैरपराजितमानिने॥ नयाम्यपुनरावृत्तिं यदितिष्ठेर्ममाग्रतः॥२८॥ श्रीभगवानुवाच॥
वृथा त्वं कत्थसे मंद न पश्यस्यंतिकेंतकं॥ पौरुषं दर्शयंति स्म शूरा न बहुभाषिणः॥२९
इत्युक्त्वा भगवान्साल्वं गदया भीमवेगया॥ तताड जत्रौ संरब्धः सचकंपे वमन्नसृक्॥३०॥ ग
दायां सन्निवृत्तायां साल्वस्त्वंतरधीयत॥ ततो मुहूर्त आगम्य पुरुषः शिरसाच्युतम्॥ देवक्याप्र
हितोस्मीति नत्वा प्राह वचो रुदन्॥३१॥ कृष्णकृष्ण महाबाहो पिता ते पितृवत्सल॥ बद्ध्वापनी
तः साल्वेन सौनिकेन यथा पशुः॥३२॥ निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषीं प्रकृतिं गतः॥ विमनस्को
घृणी स्नेहाद्बभाषे प्राकृतो यथा॥३३॥ कथं राममसम्भ्रान्तं जित्वाजेयं सुरासुरैः॥ साल्वेनाल्पी
यसा नीतः पिता मे बलवान्विधिः॥३४॥ इति ब्रुवाणे गोविंदे सौभराट्प्रत्युपस्थितः॥ वसुदेव
मिवानीय कृष्णं चेदमुवाच ह॥३५॥
स॥ दोर्बीसखुः शिशुपालस्य
इतिनामसाकं॥ प्रमत्तः अन
वहितः व्यापादितो निहतः॥ अपराजितोरु मितिमानवेतं॥ अपुनरावृत्तिंमृत्युतिष्ठेः स्थास्य

किंच विव्याधेति ॥ स्वर्णमयानि पुंखानि ॥ सुष्ठुपोता येषां तैः ॥ अयोलोहं तन्मयानि मुखानि अग्राणि येषां ते ॥ ध्वजि
नीपालं सेनान्यं सन्नानि नतानि निम्नानि पर्वाणि येषां तैः ॥१८॥ सैनिकान् ॥ भटान् ॥ नेतॄन् सारथीन् ॥१९॥ स्वपरसे
नयोर्वर्त्तमानाः सर्वेऽपि जयामासुः नेमानितनवंतः ॥२०॥ कदाचित् ॥ बहुरूपं कदाचि ॥ देकरूपं ॥ क्वचिन्न दृश्य
ने ॥ एवं दुर्विभाव्यं अवितर्क्यमभूत् ॥२१॥ किंच क्वचिदिति ॥ एवं तद्दुरवस्थितमनवस्थितं चाभूत् ॥ अग्निवद्दा

विव्याध पंचविंशत्या स्वर्णपुंखैरयोमुखैः ॥ साल्वस्य ध्वजिनीपालं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥१८॥ शते
नाताडयत्सालमेकैकेनास्य सैनिकान् ॥ दशभिर्दशभिर्नेतॄन्वाहनानि त्रिभिस्त्रिभिः ॥१९॥ तदद्भुतं म
हत्कर्म प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥ दृष्ट्वा तं पूजयामासुः सर्वे स्वपरसैनिकाः ॥२०॥ बहुरूपैकरूपं तद्दृश्य
ते न च दृश्यते ॥ मायामयं मयकृतं दुर्विभाव्यं परैरभूत् ॥२१॥ क्वचिद्भूमौ क्वचिद्व्योम्नि गिरिमूर्ध्नि
जले क्वचित् ॥ अलातचक्रवद्भ्राम्यत्सौभं तद्दुरवस्थितम् ॥२२॥ यत्र यत्रोपलक्ष्येत ससौभः सहसैनि
कः ॥ सालस्ततस्ततोऽमुंचञ्छरान्सात्वतयूथपाः ॥२३॥ शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैराशीविषदुरासदैः ॥ पी
ड्यमानपुरानीकः सालोऽमुह्यत्परेरितैः ॥२४॥ साल्वानीकपशस्त्रौघैर्वृष्णिवीरा भृशार्दिताः
न तत्यजू रणं स्वं स्वं लोकद्वयजिगीषवः ॥२५॥ साल्वामात्यो द्युमान्नाम प्रद्युम्नं प्रा
क्प्रपीडितः ॥ आसाद्य गदया मौर्व्या व्याहत्य व्यनदद्बली ॥२६॥

हकः ॥ अर्कवद्युगपत्सर्वतः संस्पर्शो येषां तैः आशीविषवदेकदेशस्पर्शमात्रेण मारकत्वात् ॥ दुरासदैः
सहैः पीड्यमानं पुरमनीकानि च यस्य सः परैः यदुभिः ईरितैः प्रेरितैः ॥ भृशार्दिता अपि स्वं स्वं रणं ॥ लोकद्वयं
युद्धभूमिं मौर्व्या कार्ष्णायसमय्या व्याहत्य प्रहृत्य ॥२६॥ ॥ रामजीनमोनमः ॥ २६ ॥ रामा

त्रिभिः

से

अपोवाह॥ अपनीतो निनाय॥ मत्॥ मत्तो विना क्लीवं चित्तं यस्य तेन॥ पितरौ रामकृष्णावभिसंगम्य तन्मयार्थं ग
त्वा ताभ्यां पृष्टः स्वयोग्यं किं नु वक्ष्यामीति॥ भ्रातृजामयो भार्या निश्चितं॥ मत्क्लैव्यं कथयिष्यन्ति॥ तत्कथ
मनुकरोति॥ कथं कथमिति॥ विमोहे समर्थपूतदपसर्पणार्थमुमाह॥ धर्मज्ञ इति॥ अपोवाहितं॥ अपनी

प्रद्युम्नं गदया शीर्णवक्षःस्थलमरिंदम॥ अपोवाह रणात्सूतो धर्मविद्दारुकात्मजः॥२७॥ लब्धसं
ज्ञो मुहूर्तेन कार्ष्णिः सारथिमब्रवीत्॥ अहो असाध्विदं सूत यद्रणान्मेपसर्पणं॥२८॥ न यदूनां कु
ले जातः श्रूयते रणविच्युतः॥ विना मत्क्लीवचित्तेन सूतेन प्राप्तकिल्बिषात्॥२९॥ किं नु वक्ष्येभि
संगम्य पितरौ रामकेशवौ॥ युद्धात्सम्यगपक्रान्तः पृष्टस्तत्रात्मनः क्षमं॥३०॥ व्यक्तं मे कथयिष्यं
ति हसन्त्यो भ्रातृजामयः॥ क्लैव्यं कथं कथं वीर तवान्यैः कथ्यतां मृधे॥३१॥ सारथिरुवाच॥ ध
र्मं विजानतायुष्मन्कृतमेतन्मया विभो॥ सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेद्रथिनं सारथिं रथी॥३२॥ एतद्विदि
त्वा तु भवान्मयापोवाहितो रणात्॥ उपसृष्टः परेणेति मूर्छितो गदया हतः॥३३॥ इति श्रीभा
गवते महापुराणे दशमस्कंधे षट्सप्ततितमोध्यायः॥७६॥ श्रीशुक उवाच॥ स उपस्पृश्य सलिलं दं
शितो धृतकार्मुकः॥ नय मां द्युमतः पार्श्वं वीरस्येत्याह सारथिं॥१॥ विधमन्तं स्वसैन्यानि द्युमन्तं रुक्मि
णीसुतः॥ प्रतिहत्य प्रत्यविध्यन्नाराचैरष्टभिः स्मयन्॥२॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहान्सूतमेकेन चाह
नत्॥ द्वाभ्यां धनुश्च केतुं च शरेणान्येन वै शिरः॥३॥

तः उपसृष्टः उपसर्गो पीडां शमयतीति ज्ञात्वा यतः
परेण शत्रुणा गदया हतः सन्मूर्छितोसि अतो नीतो भवानिति इति श्रीदशमस्कंधे भावार्थदीपिका
यां षट्सप्ततितमः॥७६॥ सप्तसप्ततितमे नानामायाविचारिणं॥ कृष्णो नाशयामास शाल्वसुहृदं ततः सौभं च दु
र्गिनं॥ दंशितः सन्नद्धः विधमन्तं तपयन्तं प्रतिहत्य प्रतिरुध्य अस्त्रेणा विनियोगमाह चतुर्भिरिति २

भवो भारं जिहीर्षुरिति ॥ अथ संपादितेन कलहबीजेन कुरूणां संहारं करिष्यामीति मत्वा [illegible] ...षिकारिणा त्वं वैधर्म्यं
मात्रेण दुर्योधनापमानं निमित्तं विधाय मयमायानिर्मितमात्रं भूभारहरणबीजं दुर्योधनस्य भ्रमं भीमादिहास्ये
न चनस्य पराभवं विधाय तत् स्त्रीमासीदित्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीदशमस्कंधे भावार्थदीपिकायां पंचसप्ततितमः ॥ ७५ ॥ ततः पद्मप्रभनिनमेद्य स्निग्धालमहामथे ॥ युगमङ्गदाभहारेणारणान्व्युमन्निर्गमः संपाद्य धर्मरा
जहास भीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियो नृपतयोऽपरे ॥ निवार्यमाणा अप्यंग राज्ञा कृष्णानुमोदिताः ॥ ३८ ॥ स व्री
डितो वा गवहनो रुषो ज्वलन्निष्क्रम्य तत्स्ली प्रययौ गजाह्वयं ॥ हाहेति शब्दः सुमहानभूत्सतामजा
तशत्रुर्विमना इवाभवत् ॥ ३९ ॥ बभूव तत्स्ली भगवान् [illegible] भारं समुज्जिहीर्षुर्भ
मति स्म [illegible] यद्दृशा ॥ ४० ॥ एतत्तेऽभिहितं राजन् यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ सुयोधनस्य दौरात्म्यं राजसूये
महाक्रतौ ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे दुर्योधनमानभंगः पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥
श्रीशुक ॥ अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्माद्भुतं नृप क्रीडानरशरीरस्य यथा सौभपतिर्हतः ॥ १ ॥ शि
शुपालसखः साल्वो रुक्मिण्युद्वाह आगतः ॥ यदुभिर्निर्जितः संख्ये जरासंधादयस्तथा ॥ २ ॥ साल्वः
प्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजां ॥ अयादवीं क्ष्मां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ॥ ३ ॥ इति मूढः प्र
तिज्ञाय देवं पशुपतिं शिवं ॥ आराधयामास नृपः पांसुमुष्टिं सकृद्ग्रसन् ॥ ४ ॥ संवत्सरांते भगवा
नाशुतोष उमापतिः ॥ वरेण च्छंदयामास साल्वं शरणमागतं ॥ ५ ॥
नस्तृयमरोदय ॥ निरूमो भराज्ञा हीनयोपारमदच्युतः ॥ अत्यंहसः कृतं यो मम मुष्टिमेकां ग्रसन् भवत्
संवत्सरांतेन शनि ॥ आशुतोषोऽपि भगवानुमापतिः ॥ श्रीकृष्णस्य विद्विषि दिविषाल्वे अफलमानोन यदीन्द्र
मातुरभ्यन् ॥ नमस्यापि निर्बंधमालसस्य संवत्सरांते च वरेण च्छंदयामास इत्यंकारितवान् ॥ वरं वृणीः
प

तथेति प्रतिज्ञाय गिरिशेनादिष्टः ॥ अयोमयं लोहमयं पुरं सौभं तं तं निर्माय रचयित्वा शाल्वाय प्रादात् ॥ तमसो ध
कारस्य धाम आश्रयं अग्नेर्दुरासदं दुष्प्रापं ॥ प्रासादाट्टालाः अट्टालास्तदुपरिगृहाः ॥ तोलिकास्तत्पुरी

देवासुरमनुष्याणां गंधर्वोरगरक्षसां ॥ अभेद्यं कामगं वव्रे स यानं वृष्णिभीषणं ॥ ६ ॥ तथेति
गिरिशादिष्टो मयः परपुरंजय ॥ पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात्सौभमयोमयम् ॥ ७ ॥ स लब्ध्वा
कामगं यानं तमोधाम दुरासदं ॥ ययौ द्वारवतीं शाल्वो वैरं वृष्णिकृतं स्मरन् ॥ ८ ॥ निरुध्य सेनया
शाल्वो महत्या भरतर्षभ ॥ पुरीं बभंजोपवनान्युद्यानानि च सर्वशः ॥ ९ ॥ सगोपुराणि द्वाराणि प्रा
सादाट्टालतोलिकाः ॥ विहारान्स विमानाग्र्यान्निपेतुः शस्त्रवृष्टयः ॥ १० ॥ शिला द्रुमाश्चाशना
यः सर्पा आसारशर्कराः ॥ प्रचंडश्चक्रवातोऽभूद्रजसाच्छादिता दिशः ॥ ११ ॥ इत्यर्द्यमाना
सौभेन कृष्णस्य नगरी भृशं ॥ नाभ्यपद्यत शं राजंस्त्रिपुरेण यथा मही ॥ १२ ॥ प्रद्युम्नो भगवान्वी
क्ष्य बाध्यमाना निजाः प्रजाः ॥ मा भैष्टेत्यभ्यधाद्वीरो रथारूढो महायशाः ॥ १३ ॥ सात्यकिश्चारुदे
ष्णश्च सांबोऽक्रूरः सहानुजः ॥ हार्दिक्यो भानुविंदश्च गदश्च शुकसारणौ ॥ १४ ॥ अपरे च महेष्वा
सा रथयूथपयूथपाः ॥ निर्ययुर्दंशिता गुप्ता रथेभाश्वपदातिभिः ॥ १५ ॥ ततः प्रववृते युद्धं शा
ल्वानां यदुभिः सह ॥ यथासुराणां विबुधैस्तुमुलं लोमहर्षणं ॥ १६ ॥ ताश्च सौभपतेर्माया दि
व्यास्त्रै रुक्मिणीसुतः ॥ क्षणेन नाशयामास नैशं तम इवोष्णगुः ॥ १७ ॥

नः कुड्याग्राणि तानि ॥ विहारान् क्रीडास्थानानि ॥ सत्र भंजकिंच विमानाग्र्यान् ॥ तस्मात् ॥ शस्त्रवृष्ट्याद
यः पेतुः ॥ आसारशर्कराः धारासंपातवत् ॥ जलोपलाः ॥ शं सुखं नाभ्यपद्यत ॥ [illegible] ल ॥ गोम

सर्वाणी हैत्यकिमिवतमः उष्णगुः सूर्यः ॥ १७ ॥

...वथिकानित्यत्वैर्धर्मे

देवरात्यनिभान्नृप॥ उत्तमस्त्रीन विहृतीभिः॥ उदकेनोदनचर्मयंबैः सेचनपात्रैश्च मलोयिथा कामिनो
१७॥ क्रियाभिः श्रेष्ठाक्रियाभिः क्रतुराट्॥ सभार्यो राजसूयस्तव॥ १८॥ पत्नीनां संयाजो यागविशेषः स्य

तादेवरात्नतमस्वीन्तिषिचुर्हृतीभिः क्षिप्तांबराविहृतगात्रकुचोरुमध्याः॥ औत्सुक्यमुक्तक
वराश्च्युतमानमाल्याः दोभंदधुर्मलयितोरुचिरैर्विहारैः॥ १७॥ ससमाप्तयमाद्युतः सह
स्वरुकममालिनि॥ अवरोचनसपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव॥ १८॥ पत्नीसंयाज्यावभृथ्यै
श्चरित्वा तेन ऋत्विजः॥ आचांतस्नपयांचक्रुर्गंगायामसह कृष्णया॥ १९॥ देवदुंदुभयो नेदुर्नरदुं
दुभिभिः सह॥ मुमुचुः पुष्पवर्षाणि देवर्षिपितृमानवाः॥ २०॥ सस्नुस्तत्र गताः सर्ववर्णाश्रम
युता नराः॥ महापातक्यपि यतः सद्यो मुच्येत किल्बिषात्॥ २१॥ अथ राजाहते क्षौमे परिधा
य स्वलंकृतः॥ ऋत्विक्सदस्यविप्रादीनानर्चाभरणांबरैः॥ २२॥ बंधुज्ञातिनृपान्मित्रसुहृ
दोन्यांश्च सर्वशः॥ अभीक्ष्णं पूजयामास नारायणपरो नृपः॥ २३॥ सर्वे जनाः स्वररुचो मणि
कुंडलस्रगुष्णीषकंचुकदुकूलमहार्घ्यहाराः॥ नार्यश्च कुंडलयुगालकवृंदजुष्टवक्त्रश्रियः
कनकमेखलया विरेजुः॥ २४॥ अथर्त्विजो महाशीलाः सदस्या ब्रह्मवादिनः॥ ब्रह्मक्षत्रविट्
शूद्रा राजानो ये समागताः॥ २५॥ देवर्षिपितृभूतानि लोकपालाः सहानुगाः॥ पूजिता
स्तमनुज्ञाप्य स्वधामानि ययुर्नृप॥ २६॥ हरिदासस्य राजर्षे राजसूयमहोदयं॥ नैवातृप्यन्प्रशं

वभृथसंबंधि अवभृथ्यं चैतेश्चरित्वा तानत्नुष्ठायेत्यर्थः॥ १९॥ अहतेन नूतनेश्रानचर्चितवान्॥ २२॥ स्व
राणामिव रुक्का कांतिर्येषां ते मणिकुंडलैः सहिताः स्रगुष्णीषादयो येषां ते कुंडलयुगेनालकवृंदेनज

गतज्वरो निश्चिंत आसीत् ॥ अच्युते ॥ आत्मा यस्य तस्य नरेंद्रस्य दीनां लक्ष्मीः ॥ लक्ष्म्यो विभूतयः ॥ २७ ॥ विषयस्त्र
ज्ञामयेन उपलक्ष्माः विरचिताः ताभिः सहकुरुराट् ॥ दुर्योधनो तत्पत ॥ २८ ॥ महिषीसहस्रमिति वकुः
लोपलक्षणं ॥ क्वणादंघ्रिर्विभिः शोभायस्य मध्ये हृचारुस्व मध्यमित्यर्थः ॥ कुचकुंकुमैः शोणहारा
ततोऽप्यतिष्ठितो राजा सहस्त्रंसवथिवां यथवान् ॥ प्रमाणं निवासः यामा सहस्र सेचनागकातवः ॥ २८
भगवानपि तं ग्रामवासी नत्वियं कुवः ॥ अस्याप्ययदु वीराश्च सावादीश्रक्रशास्थली ॥ २९
इत्थं राजा धर्मसुतो मनोरथमहार्णवे ॥ सदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनासीद्गतज्वरः ॥ ३० ॥ एकदां
तः पुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियं ॥ अतप्यद्राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्नरें
द्रदितिजेंद्रसुरेंद्रलक्ष्मीर्नानाविभांति किल विश्वसृजोपक्लृप्ताः ॥ ताभिः पतीन्द्रुपदराजसु
तोपतस्थे यस्यां विषक्तहृदयः कुरुराडतप्यत ॥ ३२ ॥ यस्मिंस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं श्रो
णीभरेण शनकैः क्वणदंघ्रिशोभं ॥ मध्ये सुचारुकुचकुंकुमशोणहारं श्रीमन्मुखं चपलकुंडल
कुंतलाढ्यं ॥ ३३ ॥ सभायां मयक्लृप्तायां क्वापि धर्मसुतोऽधिराट् ॥ वृतोऽनुजैर्बंधुभिश्च कृष्णेना
पि स्वचक्षुषा ॥ ३४ ॥ आसीनः कांचने साक्षादासने मघवानिव ॥ पारमेष्ठ्यश्रिया जुष्टः
स्तूयमानश्च वंदिभिः ॥ ३५ ॥ तत्र दुर्योधनो मानी परीतो भ्रातृभिर्नृप ॥ किरीटमाली न्यवि
यस्तत ॥ चपलैः कुंडलैः कुंतलैश्च आढ्यं संपन्नं मुखं शोभते निशेषः क्वापि कदाचित् ॥ सविवेशेत्यन्वि
शेषः स्वस्य चक्षुषा हितनाहितं तत्रापने नमानी साहंकारः ॥ किरीटं च माला च विद्यते यस्य सः ॥ न्य
विशद्विवेशादिप्यत ॥ हास्यादीन यत्ते पत ॥ तत्र स्थले वह्नांतमभ्यत्स्यात् ॥ आकुंचितवान्

...नयिकापिनात्सर्वैर्धमत्वे

सुवमानवाः खेचराः प्रश्यामेश्च ॥५३॥ पापंधर्मद्विषं ॥ अवद्देन्तुः कलिंकलेरंशं ॥ अतएवकुलस्यामयेव्याधिं तामाक ॥५४॥ विनानंयज्ञंच ॥ इतिश्रीदशमभावार्थदीपिकायांचतुःसप्ततितमः ७४ ॥ पंचसप्ततितमे मेयज्ञावभृथसंभ्रमः ॥ सुयोधनस्यचाज्ञानात्मानभंगोहसिभ्रमात् ॥१॥ दुर्योधनस्यैकस्यैवदुःखकार णेहेतुमुक्तमनुवदति ॥ अजातशत्रोरिति ॥ इतिश्रुतंनवस्तुरवादेवेस्पर्धः ॥२॥ दुर्योधनस्यासहनकारणेन राज्ञासभाजिताः सर्वेसुरमानवखेचराः ॥ कृष्णंक्रतुंचशंसंतः स्वधामानियुर्मुदा ॥५२॥ दुर्योधन मृतेपापंकलिंकुरुकुलामयं ॥ योनसेहेश्रियंस्फीतांदृष्ट्वापांडुसुतस्यतां ॥५३॥ यइदंकीर्तयेत् शिशुपालवधादिकं ॥ राजमोक्षंवितानंचसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥५४॥ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधेशिशुपालवधवतःसप्ततितमोध्यायः ॥ ७४ ॥ राजोवाच ॥ अजातशत्रोस्तंदृष्ट्वाराजसूयमहोदयं सर्वेमुमुदिरेब्रह्मन्नृदेवायेसमागताः ॥१॥ दुर्योधनंवर्जयित्वाराजानःसर्षयःसुराः ॥ इतिश्रुतं नोभगवंस्तत्रकारणमुच्यतां ॥२॥ ऋषिरुवाच ॥ पितामहस्यतेयज्ञेराजसूयेमहात्मनः ॥ बांधवाः परिचर्यायांतस्यासन्प्रेमबंधनाः ॥३॥ भीमोमहानसाध्यक्षोधनाध्यक्षःसुयोधनः ॥ सहदेवस्तुपूजायां नकुलोद्रव्यसाधने ॥४॥ गुरुशुश्रूषणेजिष्णुः कृष्णःपादावनेजने ॥ द्रुपदजाकर्णोदानेमहामनाः ॥५॥ युयुधानोविकर्णश्चहार्दिक्योविदुरादयः ॥ बाह्लीकपुत्राभूर्याद्याये चसंतर्दनाद यः ॥ निरूपितामहायज्ञेनानाकर्मसुतेतदा ॥ प्रवर्तंतेस्मराजेंद्रराज्ञःप्रियचिकीर्षवः ॥७॥ यागमहोत्सवंवर्णनः सिंहावलोकनेननिरूपयति ॥ पितामहस्येत्यादिना ॥ एकदानः एवैनस्येत्यनः प्राकनेनशंकेनप्रेमसंबंधनाःप्रेमयंत्रिताः ॥३॥ पूजायांसमाननेद्रव्यसाधने ॥ नानावस्तुसंपादने ॥४॥ गु रुशुश्रूषणेचंदनलेपनादौनिरूपितानियुक्ताः संतोनाकर्मसुप्रवर्तंते ॥७॥ ॥

इतिजन्मसदस्यास्ससभासदः ॥ बहुविदस्तेषु शिष्टेषु समया कूजितेषु हृत्तं तेषु प्रियवाक् ॥ समर्दे णाम
लंकारादिदत्तिणास्सुप्रसिद्धास्सुनाभिः स्तुनद्यागगाथा ॥ ८ ॥ चित्राणि ध्वजपताकाग्राणि येषु तैर्विभेदैः
सदनैः सुर्वभिरस्स्रैर्भटैस्स्र ॥ पंचचत्वरगैः सैन्यैर्निर्ययुः यजमानोऽथ शिष्टैः ॥ पुरः सरो येषां ते सद
सांते जोन्यैव द्विजश्रेष्ठाः निर्ययुः ॥ किंचगाथादिभिः स्वलंकृतानरानार्यस्सुमिथो विजह्रुः रसानेवाह

इतिकसदस्यबहुवित्तसहृत्तमेषुसिष्टेषुसहृन्नन समर्देणादद्त्तिणाभिः ॥ चैद्येच सा तत पनेश्वर
णांप्रविष्टे च कुसलतस्तव भवत्स्तपनेद्युनद्यां ॥ ८ ॥ मृदंगशंखपणवडंडभ्यानकगोमुखाः
वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोत्सवे ॥ ९ ॥ नर्तक्योननृतुर्हृष्टा गायका यूथशोजगुः वी
णावेणुतलोन्नादस्तेषांसदिवमस्पृशत ॥ १० ॥ चित्रध्वजपताकाग्रैर्विभेंद्रस्यदनादिभिः ॥ स्व
लंकृतैर्भटैर्भूपानिर्ययूरुक्ममालिनः ॥ ११ ॥ यदुसृंजयकांभोजकुरुकेकयकोसलाः ॥ कंप
यंतोभुवंसैन्यैर्यजमानपुरःसराः ॥ १२ ॥ सदस्यर्त्विग्द्विजश्रेष्ठा ब्रह्मघोषेण भूयसा ॥ देवर्षिपि
तृगंधर्वास्तुष्टुवुः पुष्पवर्षिणः ॥ १३ ॥ स्वलंकृता नरानार्यो गंधस्रग्भूषणांबरैः ॥ विलिंपन्त्यो भि
षिंचन्त्यो विजह्रुर्विविधैरसैः ॥ १४ ॥ तैलगोरसगंधोदहरिद्रासांद्रकुंकुमैः ॥ पुंभिर्लिप्ताः प्रलिंप
न्त्यो वि[illegible]जह्रुर्वारयोषितः ॥ १५ ॥ गुप्तानृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेतद्देव्यो यथादिविविमानव

किंचसांद्रकुंकुमादिभिः ॥ पुंभिर्लिप्ताः ॥ तान्प्रति लिंपंत्यो वारयोषितस्सुविजह्रुः नृभिर्गुप्तायथादिया
नैर्नरेंद्रव्यो राजपत्न्यो निरगमन ॥ निरगुः एतदुपलब्धुं विमानवरैर्देव्यो यथा तद्वत ॥ मातुलेयैः ॥ स
खिभिश्चपतिनः परिषिच्यमाना ॥ सव्रीडहासविकसद्वदनानि या मा[illegible] ॥ १६ ॥

६०

पर्वाग्निमकुलेभ्यः पेतोब्रह्मत्वात् ॥ अनामगोत्रमिति स्मृतेः ॥ अत एवानधिकारिता त्वैधमेवं
दिक्कृतः ॥ स्वैरवर्ती मातापितरमेस्वैरत्वात् ॥ अत एव निर्गुणः ॥ न मर्यादितं हि नः ॥ एवंभूतो जीवानां यो
र्पितृच्छेः सपर्यामात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अपि च कथं वर्णनीयो मादृशो रेणायहृतामहिमा ॥ यस्मादे
वाकुलं यथानि नाशाश्रमपि किं सद्भिर्बहिष्कृतं ॥ अपितृधीरसाधूनं किंचास्मदादि कुलवेत्किं तृथ्यापा
नरतं ॥ आपितिनियताचारमित्यर्थः ॥ अहोयहृतामेवनावदीहशोमाहात्म्ययदुकुलहृष्टस्पयथा नेः
वर्णाश्रमकुलापेतः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ स्वैरवर्ती गुणैर्हीनः सपर्यां कथमर्हति ॥ २६ ॥ ब्रह्म
यातिनेषादिकुलशोमेसद्भिर्विगर्हितं ॥ तृथ्यापानतवंशस्तु सपर्यां कथमर्हति ॥ २७ ॥ एवमा
विमेविनादेशाद्वितेतेब्रह्मवर्चसं ॥ समुद्रदुर्गमाश्रित्यबाधते दस्यवः प्रजाः ॥ २८ ॥ भ
दीन्यभद्राणि विभाषेनष्टमंगलः ॥ नोवाच किंचिद्भगवान्यथासिंहः शिवाकृतम् ॥ २९ ॥
गाववितिदिनेकमाद्रः सहनंस्सभासदः ॥ कर्णोपिधायनिर्जग्मुः शपंतश्चेदिपरुषा ॥
किंचयेराजानोडश
पापेन माभदित्यादि ॥ अयं तु मातादीयरः सपर्यामात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ॥ अपि
उच्चाटयति ॥ नेनद र्थकीकटादिदेशानप्याश्रयंति ॥ एतेनतुब्रह्मविसे वितानेवदेशानाश्रित्यश्र
ब्रह्मण एव वर्चसमसमुद्रदुर्गमपिहितावापपिनेत्यर्थः ॥ बाधनेनपायदस्यवः प्रजास्ताश्च ॥ अयम
र्थः ॥ वेदनदर्थाभियोगोब्रह्मवर्चसं तद्विद्वद्ब्रह्मवर्चसं ॥ सुद्दालिंगानतस्तद्विनसमुद्रः ॥ वेदविरुद्ध
लिंगधारिणः पाषंडमित्यर्थः ॥ नत्रलिंगान्यास्यपिनावाधन्ते दर्पयंति ॥ कथंभूतेडुर्गाधिमेवत्यनीते
र्थमेवउसैयमित्यर्थः ॥ तथादस्युनपिमुजावर्षेणावनमादर्पयंति ॥ अतोयदुभ्यः श्रमः कोना

श्री० उ०
भा० २
६९

तावद्यस्यायेतय्यममिश्रायः॥ एषमन्यार्षदोमनुलबलः सर्वानेतान्॥ हत्यान॥ मनोमयैववशीघ्रंदंतव्यश्ति
तत्क्षणमेवोत्थायशिरोजहारेतिनत्नुयदंनिदकस्यकथंवासुदेवेप्रवेशस्तत्राह॥ जन्मत्रयेति॥ जन्मत्रयेप्र

तिदांभगवतःस्मृण्वंस्तन्मयरस्तजन्नस्तवा॥ ततोनापैतियःसोपियात्मधःसूक्तातानुतः॥४०॥ ततः
पाडुसुताःक्रुद्धामत्स्यकेकेयहंनृपाः॥ उदायुधाःसमुत्तस्थुःशिशुपालजिघांसवः॥४१॥ तत
श्चैद्यस्त्वसंभ्रान्तोजगृहेखड्गचर्मणी॥ भर्त्सयन्कृष्णपक्षीयान्राज्ञःसदसिभारत॥४२॥ तावदुत्था
यभगवान्स्वान्निवार्यस्वयंरुषा॥ शिरःक्षुरांतचक्रेणजहारापततोरिपोः॥४३॥ शब्दःको
लाहलोप्यासीच्छिशुपालेहतेमहान्॥ तस्यानुयायिनोभूपाउद्रुवुर्जीवितैषिणः॥४४॥ चैद्यदे
होत्थितंज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत्॥ पश्यतांसर्वभूतानामुल्केवभुविखाच्च्युता॥४५॥ जन्मत्र
यानुगुणितवैरसंरब्धयाधिया॥ ध्यायंस्तन्मयतांयातोभावोहिभवकारणं॥४६॥ ऋत्विग्भ्यःस
सदस्येभ्योदक्षिणांविपुलामदात्॥ सर्वान्संपूज्यविधिवच्चक्रेवभृथमेकराट्॥४७॥ साधयित्वाक्र
तुंराज्ञःकृष्णोयोगेश्वरेश्वरः॥ उवासकतिचिन्मासान्सुहृद्भिरभियाचितः॥४८॥ ततोनुज्ञाप्य
राजानमनिच्छन्तमपीश्वरः॥ ययौसभार्यःसामात्यःस्वपुरंदेवकीसुतः॥४९॥ वर्णितंतदुपाख्या
नंमयातेबहुविस्तरं॥ वैकुंठवासिनोर्जन्मविप्रशापात्पुनःपुनः॥५०॥ राजसूयावभृथ्येनस्ना
तोराजायुधिष्ठिरः॥ ब्रह्मक्षत्रसभामध्येशुशुभेसुरराडिव॥५१॥

तद्गुणितमनुवर्णितं॥ य

हेरिनेनसंरब्धया

याविष्टया॥ तन्मयतां॥ तत्स्वरूपतांयातःपुनःपार्षदोबभूवेत्यर्थः॥ भावोहीति॥ भावोभावनाग्रन्तुथा

६९

सोमेदनिसोमाभिषवदिने ॥१७॥ अग्न्याहरणे ॥ अथ ह ज्ञानस्या महीयोगं अनेकानन्त्वात् ॥ योगानां बहुत्वे नैकस्यानिश्चयात् ॥१८॥ सांख्यं ज्ञानं योग उपासना ॥२०॥ ननु सांख्यं केवलपरं योगः सविशेषणपरः कथमुभयोरेकपरत्वं ॥ तत्राह ॥ एकरूपवादिद्वितीयोऽसौ ॥ अतः सांख्यस्यैकत्वपरत्वमुक्तं ॥ विशेषणाभूतस्य च सर्वप्रपंचस्य जनन्यत्वात् ॥ सविशेषणाविषयस्य योगस्यापि मुख्यमद्वितीयपरत्वमित्याह ॥ येनेदात्म्यमिति प

सोऽयमेव भवतीपालो याज कात्मसदस्तीन् ॥ अग्न्याह जयन्महाभागान्यथावत्स समाहितः ॥१७॥
सदस्या आहरणार्हे वै विप्राशान्तः सभासदः ॥ नाध्वर्युश्छन्न नैकोऽप्यात्मा ह देवस्तदाब्रवीत् ॥१८
अहं निःस्वयुतः श्रेष्ठो भगवान्सात्वतां पतिः ॥ एष वै देवतासर्वा देशकालथनादयः ॥१९॥ यदात्मकमिदं विश्वं क्रतवश्च यदात्मकाः ॥ अग्निराहुतयो मन्त्राः सांख्यं योगश्च यत्परः ॥२०॥ एकरूपवादिद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदं जगत् ॥ आत्मनात्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हन्त्यजः ॥२१॥
विविधानीह कर्माणि जनयन्यदवेक्षया ॥ ईहते यदयं सर्वः श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥२२॥ तस्मात्कृष्णाय महते दीयतां परमार्हणं ॥ एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेत् ॥२३॥

एषोऽयं भ्रमः ॥ आत्माश्रयस्सन् ॥ एतदात्मा नस्यभावमेतदात्म्यं भवति येथभावनिर्देशः येनदात्म्यमिदं सर्वमिति निरुक्ते ॥ आत्मनेति ॥ हे सभ्याः आत्माश्रयः ॥ अन्यानिरपेक्षः स्वयमजः इदं जगत् ॥ सृजति अवति चेति ॥ किंच विविधानीति ॥ यस्यावेक्षया ॥ अनुग्रहेण विविधानि कर्माणि तपोयागादीन् ॥ जनयन् ॥ कुर्वन् ॥ पद्यस्यानत ॥ अयं सर्वोऽपि जनो धर्मादिलक्षणं श्रेयो हि ईहते ॥ साधयतीति ॥ कर्मीः

आत्मना क्रियमाणामर्हणामात्मनः कथं स्यान्नराद ॥ सर्वभूतानामात्मभूताय ब्रह्मन् समदर्शिने निरस्तभेदम
तये श्रीकृष्णायानुभावविस्मृतदेहस्तस्मात् स्वीमभूत् ॥ द्विजेरितं साधु साध्विति घोषस्तस्माद्दिशमभिप्रा
प ॥ देशः देशस्यान्वयः सर्वबालकस्य भाषितं मामन्यधर्मामन्यधर्मा जानीतमानं हीनं किं तत ॥ यतः कृ
ष्णार्हणा मम स्मृता ॥ अस्यैव बालस्यैवार्थः ॥ पूर्ववदन्वयः गोपाल इति वेदस्थित्यादिपालक इत्यर्थः ॥ कृ
सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने ॥ देयं शान्ताय पूर्णाय दत्तस्यानन्त्यमिच्छता ॥ २४ ॥ इत्यु
क्त्वा सहदेवोऽभूत्तूष्णीं कृष्णानुभाववित् ॥ तच्छ्रुत्वा तु जनाः सर्वे साधु साध्विति सत्तमाः ॥ २५ ॥ श्रु
त्वा द्विजेरितं राजा ज्ञात्वा हार्दं सभासदाम् ॥ समर्हयद्धृषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥ २६ ॥ तत्
पादाववनिज्यापः शिरसा लोकपावनीः ॥ सभार्यः सानुजामात्यः सकुटुम्बो वहन्मुदा ॥ २७ ॥
वासोभिः पीतकौशेयैर्भूषणैश्च महाधनैः ॥ अर्हयित्वाश्रुपूर्णाक्षो नाशकत्समवेक्षितुम् ॥ २८ ॥
इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्राञ्जलयो जनाः ॥ नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ २९ ॥
इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठादुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ॥ उत्क्षिप्य बाहुमिद
माह सदस्यमर्षी संश्रावयन्भगवते परुषाण्यभीतः ॥ ३० ॥ ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रु
तिः तं वेद विपरीतं लपं नीतिकुलपाः पाषोऽज्ञः नान्त ॥ अंसति समवातयति नयासः अकाकः केवं अकं
चकाके सायवद्गुः देवतेन विद्यते यस्य सः अकाकः आमकामकर्यः सतथाम कामो देवयोगं केवलं प्रो
डशमात्रं वार्हत्यपितं सर्वं समर्पितयाथं श्रीकृष्णोपि वनर्षियोग्यं सपर्यामात्रं कथमर्हति किं त्वात्मस
मर्पणमर्हतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥ रामानुजाय नमो नमो नमः ॥ ३४ ॥ रामकृष्णाय नमो नमः ॥ २७

चतुर्दशकामितिनमेराजसूयक्रियादिजैः ॥ अथ अश्वमेधसंयोगेन चैवमानादिव्यापनं ॥ ... [illegible] ... वदन्नाजस
मंथनदंतवे ॥ वैयनदंतेकुर्वंतंबीजंकालमिवावपन् ॥ कृष्णस्य चानुभावमितिचकारात् ॥ तस्य साक्षान्नगवे
धाम्निनवालस्यमर्थः ॥ १ ॥ तदाहयेस्फूर्तिरिति ॥ ये त्रैलोक्यस्यापि गुरवः स्युः सनकादयः ॥ सर्वलोकपालाः
श्रुतेशिरसैवतवानुशासनंवहन्ति ॥ दुर्लभं लब्ध्वेति ॥ भाग्येनैतल्लब्धमितिबहुमानेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ स भवान्नृप
देमरोक्षाकाग्रनुशासनेनमेनदंसंविडंबनं ॥ अनुरूपमनुकरणं ॥ ३ ॥ स्वतेजोहानिपक्षादित्यर्थः अथ

श्रीशुक उ० ॥ एवं युधिष्ठिरो राजा जरासंधवधं विभो ॥ कृष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीत्
युधिष्ठिर उवाच ॥ येस्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वलोकमहेश्वराः ॥ वहन्ति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसैवानुशा
सनं ॥ ४ ॥ स भवानरविंदाक्षो दीनानामीशमानिनां ॥ धत्तेनुशासनं भूमंस्तदत्यंतविडंबनं ॥ ५ ॥ नह्ये

व कस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ कर्मभिर्वर्धते तेजो ह्रसते च यथा रवेः ॥ ६ ॥ न वै तेजितभ त

क्तानां ममाहमिति माधव ॥ त्वं तवेति च नानाधीः पशूनामिव वैकृताः ॥ ७ ॥

वानस्वपरिक्षणीस्याज्ञापनाज्ञाथारणाभ्यां तेनतेजो हानिर्वृद्धिः ॥ अतः कृष्णस्य पयासर्वं संगच्छेतत्याह न
ह्येकस्येति ॥ समानासमानरहितस्य ब्रह्मणोमायापरमात्मनइति ॥ सर्वजीवनियंतृत्वेननियम्यनंतस्
तरानुवास्तव ॥ अतः परमानुग्रहार्थं रवेः कर्मभिस्तु वतेजोनवर्धते न ह्रसतीति ॥ रवेस्तिवोदयास्तमया
दिगमेभिर्वृत्तस्येव ॥ तयाचश्रुतिः ॥ न कर्मणा वर्धते नोकनीयानिति ॥ ६ ॥ न त्वेवमप्यहपामेस्य
रः ॥ ममेदंतीवकर्मायापयामीति ॥ मनसिकथं नभवेदनत्याह ॥ न वै तदति ॥ हेअजितत्वभक्तानां
मेवनावदिपनानाधीभेदमतिर्नास्ति ॥ यथा पशूनामज्ञानां वैकृताशरीरविषयानवत्तुनाप्तिली

श्री० भा० द०
३
८२

याज्ञियेयज्ञोचितेनैव संतादिकाले प्रयुक्तान्॥ अभियुक्तान्॥ प्रशिष्टिः ऋत्विजो होतृप्रमुखान् वव्रे इत्यनं
वान्॥ ६॥ तानाह द्वैपायन इति त्रिभिः॥ अकृतव्रणः॥ तानेनानृत्विग् पदष्टादिभिर्देनवव्रे॥ अन्येचोपहूता
यन्नदिदृक्षवस्तान् ईप्युरिस्मृतेरेणान्वयः॥ देवयजनं यज्ञभूमिं कृष्टा वर्षाणां ऋत्विनां संघो ध्वस्तीनयोच

मूल: ॥ इत्युक्तायाज्ञियेकाले वव्रेयुक्तान्स ऋत्विजः॥ कृष्णानुमोदितः पार्थो ब्राह्मणान्ब्र
ह्मवादिनः॥ ६॥ द्वैपायनो भरद्वाजः सुमन्तुर्गौतमोऽसितः॥ वसिष्ठश्च्यवनः कण्वो मैत्रेयः क
वषस्त्रितः॥ विश्वामित्रो वामदेवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः॥ पैलः पराशरो गर्गो वैशम्पायन
एव च॥ ८॥ अथर्वा कश्यपो धौम्यो रामो भार्गव आसुरिः॥ वीतिहोत्रो मधुच्छन्दा वीरसेनोऽकृतव्र
णः॥ ९॥ उपहूतास्तथा चान्ये द्रोणभीष्मकृपादयः॥ धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महामतिः॥
१०॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा यत्र दिदृक्षवः॥ तत्रेयुः सर्वराजानो राज्ञां प्रकृतयो नृप॥ ११
ततस्ते देवयजनं ब्राह्मणाः स्वर्णलाङ्गलैः॥ कृष्ट्वा तत्र यथाम्नायं दीक्षयाञ्चक्रिरे नृपं॥ १२॥ हैमाः
किलोपकरणा वरुणस्य यथा पुरा॥ इन्द्रादयो लोकपाला विरिञ्चिभवसंयुताः॥ १३॥ सगणाः मु
नयो यक्षरक्षांसि खगकिंनरचारणाः॥ १४॥ राजानश्च समाहूता राजपत्न्यश्च सर्वशः॥ राजसू
यं समीयुः स्म राज्ञः पाण्डुसुतस्य च॥ १५॥ मेनिरे कृष्णभक्तस्य सूपपन्नमविस्मिताः॥ अयाजयन्म
हाराजं याजका देववर्चसः॥ राजसूयेन विधिवत्प्राचेतसमिवामराः॥ १६॥

क्रिरे॥ दीक्षासंस्कारयुक्तमकुर्वन्॥ उपकरणा उपस्कराः॥ वरुणस्य राजसूये यथा आसन्निति शेषः १२
विरिञ्चि ब्रह्मा भवः शिवः॥ ये इन्द्रादयो देवगणाः ये च राजादयः॥ समाहूताः ते च समीयुः स्म॥ १४॥ ते सर्वे कृष्ण
भक्तस्य पाण्डुपुत्रस्य तस्य राज्ञो राजसूयं अमरविस्मिताः सन्तः॥ सूपपन्नं [illegible] न्ति

५८

यद्येवं भक्तानुग्रहं तर्हि मम चरणौ स्मरत ॥ ततो नायासेन मुक्तिर्भविष्यति ॥ किमपेक्षयेति चेदत आह ॥ तन्त्वेति ॥ त्वच्चरणस्मृतेरपि तत्प्रसादफलमेवेत्यर्थः ॥२५॥ स्मृत्वा पादाम्बुजलता ॥२८॥ यथा भवद्भिराशासितं ॥ नयाबाढं निश्चितं वो मय्यभक्तिर्जायतामित्यर्थः ॥२८॥ हे भूपा मज्जनमेव कामेष्वमिति भवद्भिर्यद्वाशासितं सकलितं ॥ दिष्ट्या भद्रं भवद्भिरुक्तं च सत्यमेवेत्याह ॥ भवंतइति ॥ श्रीमन्त्सुवर्यं चतापान्मदल्लेनो नाह ॥ अन्वद्रुथ नेन स्वैरचारामित्यर्थः पश्यपश्यपामि ॥२५॥ तदेवाह ॥ हेहयरति ॥ हेहयः ॥ कार्तवीर्यः चक्रवर्ती नेश्वरः तन्त्रः समादिशोपायं येन नते चरणाश्रयोः ॥ स्मृतिर्ययान विरमेदपि संसरतामिह ॥२५॥ कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ॥ प्रणतक्लेशनाशाय गोविंदाय नमो नमः ॥२६॥ श्रीशुकउवाच ॥ संस्तूयमानो भगवान्राजभिर्मुक्तबंधनैः ॥ तानाह करुणस्तात शरण्यः श्लक्ष्णया गिरा ॥ श्रीभग॰ अद्यप्रभृति वो भूपा मय्यात्मन्यखिलेश्वरे ॥ सुदृढा जायते भक्तिर्बाढमाशंसितं तथा ॥२८॥ दिष्ट्या व्यवसितं भूपा भवंत ऋतभाषिणः ॥ श्रियैश्वर्यमदोन्नाहं पश्यउन्मादकं नृणां ॥२९॥ हेहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरे ॥ श्रीमदाद्भ्रंशिताः स्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः ॥३०॥ भवंत एतद्विज्ञाय देहाद्युत्पाद्यमंतवत् ॥ मां यजंतोऽध्वरैर्युक्ताः प्रजा धर्मेण रक्षथ ॥ [illegible] ॥ संतन्वंतः प्रजातंतून्सुखं दुःखं भवाभवौ ॥ प्राप्तं प्राप्तं च सेवंतो मच्चित्ता विचरिष्यथ ॥३२॥ स्मरत्स्वगामेणास पुरोहतः नहुषो देवेन्द्रत्वं प्राप्य उन्मत्तः शचीसंगाय सप्तर्षीन् [illegible] नेतृत्वं शासितो अजगरत्वमवाप वेणो ब्राह्मणानधिक्षिपन् ॥ तैरेव हुंकृतेनैव हतः ॥ रावणो रामस्त्रियं सीतामभिलषन् रामेणैव हतः ॥ अपरेऽपि श्रीमदात्स्थानाद्भ्रंशिताः ॥३०॥ यदुत्पाद्यदेहादिनदानवद्धित्तायज्ञकात्रसमना

श्रीविकांवाहयन्न् २

श्री॰
भा॰द॰
७३
६९५

मांवप्राप्स्यथ ॥२२॥ स्त्रियश्चतेषांमज्जनकर्मणि ॥ अभ्यंगस्नानादौन्ययुंक्त ॥ स्नातान्सम्यगलंकृतान् ॥ वरा

उदासीनाश्चदेहादावात्मारामाधृतव्रताः ॥ मय्यावेश्यमनःसम्यङ्मामंतेब्रह्मयास्यथ ॥२३॥ श्री
शु॰॥ इत्यादिश्यनृपान्कृष्णोभगवान्भुवनेश्वरः ॥ तेषांन्ययुंक्तपुरुषान्स्त्रियोमज्जनकर्मणि ॥२४
सपर्यांकारयामाससहदेवेनभारत ॥ नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैःस्रग्विलेपनैः ॥ भोजयित्वाव
रान्नेनसुस्नातान्समलंकृतान् ॥ भोगैश्चविविधैर्युक्तांस्तांबूलाद्यैर्नृपोचितैः ॥२६॥ तेपूजितामु
कुंदेनराजानोमृष्टकुंडलाः ॥ विरेजुर्मोचिताःक्लेशात्प्रावृडंतेयथाग्रहाः ॥२७॥ रथान्सदश्वाना
रोप्यमणिकांचनभूषितान् ॥ प्रीणय्यसूनृतैर्वाक्यैःस्वदेशान्प्रत्ययापयत् ॥२८॥ तएवंमोचिताः
कृच्छ्रात्कृष्णेनसुमहात्मना ॥ ययुस्तमेवध्यायंतःकृतानिचजगत्पतेः ॥२९॥ जगदुःप्रकृतिभ्य
स्तेमहापुरुषचेष्टितान् ॥ यथान्वशासद्भगवांस्तथाचक्रुरतंद्रिताः ॥३०॥ श्रीशुक॰॥ जरासंधंघा
तयित्वाभीमसेनेनकेशवः ॥ पार्थाभ्यांसंयुतःप्रायात्सहदेवेनपूजितः ॥३१॥ गत्वातेखांडव
प्रस्थंशंखान्दध्मुर्जितारयः ॥ हर्षयंतःस्वसुहृदोदुर्हृदांचासुखावहाः ॥३२॥ तच्छ्रुत्वाप्रीतमन
सइंद्रप्रस्थनिवासिनः ॥ मेनिरेमागधंशांतंराजाचाप्तमनोरथः ॥३३॥ अभिवंद्याथराजानंभी
मार्जुनजनार्दनाः ॥ सर्वमाश्रावयांचक्रुरात्मनायदनुष्ठितं ॥३४॥ निशम्यधर्मराजस्तत्केशवे
नानुकंपितं ॥ आनंदाश्रुकलांमुंचन्प्रेम्णानोवाचकिंचन ॥३५॥ इतिश्रीभागवतेदशमस्कंधे

देवभोजयित्वानतेषांसपर्यांसहदेवेनकारयामास ॥ ग्रहाःशुक्रादयोयथा ॥ प्रीणय्यानंदयित्वा ॥ जराद्

॥ इति श्रीदशमस्कंधभावार्थदीपिकायां द्विसप्ततितमो [illegible] नृपान्वितैः
राजार्हभोगैः स्वान्देशान्प्रस्थाप्य पुनरागमत ॥ अत्र तु जरासंधवधानंतरं भूपतीन् ॥ विमोक्ष्य कृपयात्मनो
निजरूपमदर्शयत् ॥ १ ॥ ये निर्जिता जरासंधेन निरुद्धा गिरिद्रोण्यां तेन ते निर्गताः संतो घनश्याममं ददृशुरित्युत्त
रेणान्वयः क्षुत्क्षामाः क्षुधा कृशाः संरोधेन परिकर्षिताः क्लेशिताः ॥ २ ॥ भ्राजन् ॥ भ्राजन्मणीवरः मणिः कौस्तुभो

श्रीशुक उ० ॥ अयुते द्वे शतान्यष्टौ लीलया युधि निर्जिता ॥ ते निर्गता गिरिद्रोण्यां मलिना मलवाससः ॥ १ ॥
क्षुत्क्षामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्षिताः ॥ ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससं ॥ २ ॥ श्रीवत्सां
कं चतुर्बाहुं पद्मगर्भारुणेक्षणं ॥ चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ ३ ॥ पद्महस्तं गदाशंखर
थांगैरुपलक्षितम् ॥ किरीटहारकटककटिसूत्रांगदांचितं ॥ ४ ॥ भ्राजद्वरमणिग्रीवं निवीतं वनमा
लया ॥ पिबंत इव चक्षुर्भ्यां लिहंत इव जिह्वया ॥ ५ ॥ जिघ्रंत इव नासाभ्यां रंभंत इव बाहुभिः ॥ प्रणेमुर्ह
तपाप्मानो मूर्धभिः पादयोर्हरेः ॥ ६ ॥ कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमाः ॥ प्रशशंसुर्हृषीकेशं
गीर्भिः प्रांजलयो नृपाः ॥ ७ ॥ राजान ऊचुः ॥ नमस्ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराव्यय ॥ प्रपन्नान्पाहि नः कृष्ण
निर्विण्णान्घोरसंसृतेः ॥ ८ ॥ नैनं नाथानुसूयामो मागधं मधुसूदन ॥ अनुग्रहो यद्भवतो राज्ञां राज्यच्युति
यया श्रीवा बस्येन ॥ निवीतं कंठे बिनद्धया व्याप्तम् ॥ पिबंत इवेत्यादीनां हरेः पादयोः प्रणेमुरित्युत्तरेणान्वयः
रंभंतो रंभमाणा इवाश्लेष्टुं लग्ना दर्शनाह्लादेन ध्वस्तः संरोधनक्लमो येषां ॥ ७ ॥ संरोधाद्दुःखितानां स्वान्तानायाः सं
सृतेरपि ॥ पाहि मोचय ॥ ननु भवंतो जरासंधात्सर्याविष्टाः [illegible] संसृतेर्मोचनीया
त्याशंक्याह [illegible] ॥ नैनमित्यष्टभिः ॥ नैनं नाथ [illegible] अनुसूयामः अत्र तु दोषद
र्शनपराः न ॥ [illegible] अनुग्रह इति यतः यस्मात् ॥ ९ ॥

श्री·
द· ३
भा·
९५

तं देवं व्यतिरेकेणोपपादयति ॥ राज्ये स्वर्थ इति ॥ राज्ये स्वर्थाभ्यां मदः तेनोन्नद्ध उच्छृङ्खलो नित्यानचलाश्च सं
पदो मन्यते ॥ यद्वा अनित्याः सत्याः ॥ अचलाः शाश्वतीर्मन्यते ॥ १० ॥ किं चावस्तु सद्वस्तुतया पश्यतीत्याह
मृगतृष्णामिति ॥ वैकारिकीं ॥ देहादिविकाररूपत्वां ॥ अयुक्ताः ॥ अविवेकिनः ॥ ११ ॥ राज्यस्यायोगवियोगयो
रनर्थाय चेदं तमस्माभिरेव दृष्टमित्याहुः ॥ वयमिति ॥ श्रीमदेन नष्टा दृष्टिर्येषां ते ॥ अस्याः पृथिव्याः ॥ इतरेतर
स्पृधः परस्परं स्पर्धमानाः घ्नन्तः घ्नन्तः त्वां मृत्युमविगणय्य ॥ १२ ॥ त एवेदानीं मदावयं हे कृष्ण सन्त एव वयं ॥ अद्य विन

राज्ये स्वर्थमदोन्नद्धो न श्रेयो विन्दते नृपः ॥ त्वन्मायामोहितो नित्या मन्यते संपदोचलाः ॥ १० ॥ मृगतृ
ष्णां यथा बाला मन्यन्त उदकाशयं ॥ एवं वैकारिकीं मायामयुक्ता वस्तु चक्षते ॥ ११ ॥ वयं पुरा श्रीमदन
ष्टदृष्टयो जिगीषयास्या इतरेतरस्पृधः ॥ घ्नन्तः सृजन्तः स्वप्रजा निर्घृणाः प्रभो मृत्युं पुरस्त्वा विगणय्य
दुर्मदाः ॥ १२ ॥ त एव कृष्णस्य गभीररंहसा दुरन्तवीर्येण विचालिताः श्रियः ॥ कालेन तन्वा भवतो
नुकम्पया विनष्टदर्पाश्चरणौ स्मराम ते ॥ १३ ॥ अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितं देहेन शश्वत्पतता रुजां
भुवा ॥ उपासितव्यं स्पृहयामहे विभो क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णरोचनं ॥ १४ ॥

ष्टदर्पास्ते चरणौ स्मरामेमाशास्महे कथं भूता भवतस्तन्वा मूर्त्या कालेन श्रियो विचालिताः ॥ अतो राज्यस्पृ
तिर्भवदनुग्रहरूपेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अत एवाथो नैनं मृगतृष्णिरूपितं राज्यं ॥ शश्वत्पततानाशं निःशरणं शीर्यमाणेन
तया रुजा रोगाणां भुवा जन्मदेशेन ॥ देहेन उपासितव्यं सेवनं स्पृहयामहे प्रेत्य परलोके च क्रियाफलं स्वर्गा
दिभोगं उपासितव्यं ॥ न स्पृहयामहे ॥ कर्णरोचनं ॥ कर्णयोरोचकं ॥ [illegible] ...थी घनपरा मे

९५

...नान || नन्मापश्यद्धतानाथराघव: || २१ || नव

पतमानेन पतता त्वत्र बंधुना देहेन || ब्राह्मणार्थाय विपुलं यश: ... [illegible] ... को न्वर्थ:
न कोपीत्यर्थ: || २८ || एवं निश्चित्य प्राह हे विप्रा इति || २७ || राजन्यतामेव प्रपंचयति || अस्मा विति || २९ || यतो मद्
ग्रात्मसमुद्रं शरणागत: || ३० || वयसाप्यतुल्य: नातिसत्व: अतति बलश्चन च देहेन समम: || ततोर्जुनो योद्धा न भ
वेत् || भीमस्तु भवेत् || यतो मम तुल्यबल: || ३२ || प्रपद्ये इत्यर्थ: || ३३ || समस्थले युक्तो गगनमंडलानि वा

जीवता ब्राह्मणार्थाय कोन्वर्थ: त्वत्र बंधुना || देहेन पतमानेन नेदं नाविपुलं यश: || २६ || इत्युदार
मति: प्राह हृष्टास्त्वार्जुन वृकोदरान् || हे विप्रा क्रियतां कामो ददाम्यात्मशिरोपि व: || २७ || श्रीभग०
युद्धं नो देहि राजेंद्र द्वंद्वशो यदि मन्यसे || युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्या नान्नकांक्षिण: || २८ || अ
सौ वृकोदर: पार्थस्तस्य भ्राताऽर्जुनोप्ययं || अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुम् || २९ || ए
वमावेदितो राजा जहासोच्चै: समागध: || आह चामर्षितो मंदा युद्धं तर्हि ददामि व: || ३० || न त्व
या भीरुणा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा || मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गत: || ३१ || अयं तु व
यसा तुल्यो नातिसत्वो न मे सम: || अर्जुनो न भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम || ३२ || इत्युक्त्वा भी
मसेनाय प्रदाय महतीं गदां || द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद्बहि: || ३३ || तत: समस्थले
वीरौ संयुक्तावितरेतरं || जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ || ३४ || मंडलानि विचित्राणि
सव्यं दक्षिणमेव च || चरतो: शुशुभे युद्धं नटयोरिव रंगिणो: || ३५ || ततश्च टचटा शब्दो वज्रनि

दायुद्धगतिभेदान् || सव्यं दक्षिणं च यथा भवति || तथा रंगिणो: || रंगगतयोर्नटयोरिवेति निर्भयत्वेनो
पमा || ३५ || चटचटेति गदयो: परस्पराघातशब्दानुकरणं || वज्रस्य निष्पेषपात: || ततस्तदृशा: || युध्यतो:
दंतिनोर्दंताघातश्च द्विरवशुशुभे || ३६ || || रामानुजाय नम: || ३८ ||

श्री भा० द० ८६

यं स कथादीनपेत्यदीप्तोमन्युर्ययोर्गजयोरर्कशाखाभ्यां समं युध्यतोर्दंतिनोस्तेयथा चूर्णीभवतस्तद्वत
॥३७॥ अपिपिष्टौ चूर्णीचक्रतुः ॥३८ शिवाघ्रप्रभ्यास्तः बलसंहतोजः प्रभावः समानानियथयोस्तयोः ॥३९॥ जन्मश
बलीभावः ते विद्वान ॥ जानन ॥ जरान्ममवालसीतन्कृतस्य चिंतयत ॥४०॥ कथमसौ शकलीभवेदिति वि
तर्वेगादेभुजं जवेनतनि पातयमानेष्यन्योन्यतोसकस्पिपादकरोरुजंघ्रून ॥ चूर्णीबभूवतुरुपेत्य यथा
र्कशाखाविसंयुध्यतोर्द्विरदयोर्विदीममन्योः ॥३७॥ इत्थं तयोः प्रहरतोर्गदयोर्द्वयोर्वीरांगजौ समुष्टि
भिरयस्यशैरपिष्टौ ॥ शाहस्तयोः प्रहरतोर्विभयोर्विवासीनिर्घातवज्रपरुषस्तलनादनोन्यः ॥३८
तयोरेवं प्रहरतोः समशीलाबलौजसोः ॥ निर्विशेषमभूद्युद्धमन्योन्यजवयोर्नृ ॥३९॥ एवं तयोर्म
हाराजयुद्ध्यतोः समविंशतिः ॥ दिनानि निरगुस्तत्र सहैव त्रिंशतिष्वतोः ॥४०॥ एकदा मातुलेयं
वै प्राह राजन्वृकोदरः ॥ न शक्तोहं जरासंधं निर्जेतुं युधिमाधव ॥४१॥ शत्रोर्जन्ममृतौ विद्वान्जी
वितं च जरासंधं तपोर्यमाप्याययत्स्वेन तेजसाचिंतयद्धरिः ॥४२॥ संचिंत्य विवधोपायं भीमस्या
मोघदर्शनः ॥ दर्शयामास विटपं पाटयन्निव संज्ञया ॥४३ तद्विज्ञाय महासत्वो भीमः प्रहरतांवरः
गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ॥४४॥ एकं पादं पदाक्रम्य दोर्भ्यामन्यं प्रगृह्य सः ॥ गु
दतः पाटयामास शाखामिव महागजः ॥४५॥ एकपादोरुवृषकटिपृष्ठस्तनांसके ॥ एक
बाहुक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृशुः प्रजाः ॥४६॥ हाहाकारो महानासीन्निहते मागधेश्वरे ॥ पूज
टपुत्राखंडावरेट्टीत्वाद्भीमस्य याहंवि यामास तुभीमं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥४७॥ सहदे
वं पादयामितयात्र मेतं पाटये निसंज्ञयासंकेतेनतत्र विबभौपायेदर्शयामासैत्यर्थः ॥ एकेकपाः पाद
दियया स्तेपा कले ॥४८॥ दुष्टे तं नत्वादसौ हतः नराज्याभिषायेते [illegible] ॥४८॥ राम

प्रयुंक्त नियुक्तवान् ॥ विष्णोस्तेजसा ॥ उपबृंहितान् ॥ संवर्धितान् ॥ [illegible] राघवः ॥१२॥ नकु
लादीनां मत्स्यादिभिः सहायैः यथासंख्येन संबंधः ॥ कथमस्त्रता यय यक्ष्यते ॥१४॥ उपायो हरिः श्रीकृष्णः ब्रह्मलिं
गधरः ब्राह्मणलिंगधारिणः यतो यत्र बृहद्रथसुतो जरासंधः ॥१६॥ गृहे भुवर्तमानं समयाचेरन् ॥ सम्य
ग्याचितेमर्थः ननिदं कामयामद्यामहइति विशेषो निर्दिष्टस्ततः ॥ अन्यथा यत्र प्रश्नादेर्विया गोष्ठः सहः

श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य भगवद्गीतं प्रीतः फुल्लमुखांबुजः ॥ भ्रातॄन् दिग्विजयेऽयुंक्त विष्णुतेजोप
बृंहितान् ॥१२॥ सहदेवं दक्षिणस्यामादिशत्सह सृंजयैः ॥ दिशि प्रतीच्यां नकुलमुदीच्यां सव्य
साचिनं ॥१३॥ प्राच्यां वृकोदरं मत्स्यैः केकयैः सह मद्रकैः ॥ ते विजित्य नृपान्वीरा आजह्रुर्दिग्भ्य
ओजसा ॥१४॥ अजातशत्रवे भूरि द्रविणं नृप यक्ष्यते ॥ श्रुत्वाजितं जरासंधं नृपतेर्ध्यायतो हरिः ॥ आहो
पायं तमेवाद्य उद्धवो यमुवाच ह ॥ भीमसेनोऽर्जुनः कृष्णो ब्रह्मलिंगधरास्त्रयः ॥ जग्मुर्गिरिव्रजं ता
त बृहद्रथसुतो यतः ॥१६॥ ते गत्वातिथ्यवेलायां गृहेषु गृहमेधिनं ॥ ब्रह्मण्यं समयाचेरन् राज
न्या ब्रह्मलिंगिनः ॥१७॥ राजन्विद्ध्यतिथीन्प्राप्तानर्थिनो दूरमागतान् ॥ तन्नः प्रयच्छ भद्रं ते यद्वयं
कामयामहे ॥१८॥ किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ॥ किं न देयं वदान्यानां कः परः
सकथं देयः ॥ तथा राजमंडने ॥ किरीटाद्यदेयं यत् ॥ भिक्षुभ्यः कथं (समदर्शिनाम् ॥१९॥
देयं तथापि निरस्य वृत्ताभरणादि पुत्रादि योग्यपक्षे परस्मै देयमिति चेद् तत्राह किं दुर्मर्षमित्यादि ॥ अत्र
दृष्टांतत्वेनार्थांतरमाह किमकार्यमिति ॥ यथा साधूनामकार्यं नास्ति तथा तितिक्षूणां दुर्मर्षं च सहं
नास्ति वदान्यानामसंदाताणाम देयं नास्ति समदर्शिनां परश्च नास्ति ॥ अतः किं विशेषनिर्देशो नेत्यर्थः ॥ १९

किंच॥ अर्थिनो धीरेणामृकूलादिवस्त्रादिना अपि न वंचनीयाः तस्मात्प्रायेणाह ॥ यो नित्येनेति न चिनोति न संपादयति ॥ स वाच्यः निंद्यः ॥ २० ॥ विश्वामित्राद्यो यान्त्रणा यद्धरिश्चंद्रो भार्यात्मजादि सर्वं विक्रीय स्वयं चंडालतां प्राप्तो प्यनिविर्सः ॥ सह्यायो ध्यायाश्रिभिर्जनैः स्वर्गं गतः रंतिदेवः सकुटुंबो प्याचित्वा विशद हान्यलब्धोदकोपि कथं चिल्लब्धान्नोदकादि ॥ अर्थिभ्यो दत्वा ब्रह्मलोकं गतः ॥ उंछवृत्तिर्मुद्गलः पक्षमासे सीदत्कुटुंबोप्यातिथ्यदानेन ब्रह्मलोकं गतः ॥ शिबिः शरणागतकपोतरक्षणाय स्वमांसप्रेनाय दत्वा

यो नित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवं ॥ न चिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः ॥ २० ॥ हरिश्चंद्रो रंतिदेव उंछवृत्तिः शिबिर्बलिः ॥ व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेन ध्रुवं गताः ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं राज्ञा तिमिश्रा सत्त्र प्रकोष्ठ्या हते रपि ॥ राजन्यं वृष्टिनिन्नाय हृष्टपूर्वान चिंतयत् ॥ २२ ॥ राजन्यं वधवाहृते ब्रह्मलिंगानि बिभ्रति ॥ ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजं ॥ २३ ॥ बले नु श्रूयते कीर्तिर्वितताद्दिश्व कल्मषा ॥ येषां धौहि शिनस्यापि विप्रव्याजेन विश्वना ॥ २४ ॥ श्रियं जिः दीर्घमेंद्र स विश्ववेदि जह्यपि तो ॥ जानन्नपि महीं माद्दा यम्मरणापि देम्पराट् ॥ २५ ॥

दिवं गतः ॥ बलिः सर्वस्वं ब्राह्मणवेषधारिणो हरये दत्वा तमेवात्मसाद्वकार ॥ कपोतस्यापि ॥ अतिथये व्याधाय ॥ कपोत्या सहात्ममांस दत्वा विमानेन दिवं गतः ॥ व्याधस्तयोः सत्त्वं निरीक्ष्य ॥ स्वयमपि निर्विण्णो महाप्रस्थाने वनाग्निदग्धदेहो ॥ निष्कल्मषो दिवमारुरोह ॥ एवमन्येच बहवो ऽध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं लोकं गता इति ॥ २१ ॥ इत्याह तेः इत्यावान किर्णाकितेः दृष्टपूर्वान द्रौपदी स्वयंवरादिषु ॥ २२ ॥ इदृश्यस्य श्रियं जिः दीर्घमनविप्रव्याजेन विश्वनाभ्यं शिनस्यापि बलेः ॥ न ग्रहीने गति पाठे नस्य यने किं आपि नस्य यते श्रीं नस्या हते सुकृतेन

श्री·भा
स·टी·
७

द्वितीयेविसेषेणलोकंविद्राव्यदानवैः ॥ तद्धतभ्रातृपुत्रादीनितिहासैरसांत्वयत ॥१॥ भगवद्द्वेषएवतद्द्वेषिकारणंइत्याशयेनाहभ्रातरीत्यादिना ॥ एवंदेवपक्षपातेन कोपेनउत ॥ अतिशयेनज्वलद्भ्यांकोपाग्निधूमेनेवधूम्रमंबरंनिरीक्षमाणः ॥१॥ करालदंष्ट्राभिर्युक्तयाउग्रयादृष्ट्यादुष्प्रेक्ष्यंभ्रुकुटीयुक्तंमुखंय

नारदउ॰ भ्रातर्येवंविनिहतेहरिणाक्रोडमूर्तिना ॥ हिरण्यकशिपूराजन्पर्यतप्यद्रुषाशुचा ॥१॥ आहचेदंरुषापूर्णः संदष्टदशनच्छदः ॥ कोपोज्वलद्भ्यांचक्षुर्भ्यांनिरीक्षन्धूम्रमंबरं ॥२॥ करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्यादुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः ॥ शूलमुद्यम्यसदसिदानवानिदमब्रवीत ॥३॥ भोभोदानवदैतेयाद्विमूर्धंस्त्र्यक्षशंबर ॥ शतबाहोहयग्रीवनमुचेपाकइल्वल ॥४॥ विप्रचित्तेममवचः पुलोमन्शकुनादयः ॥ शृणुतानंतरंसर्वेक्रियतामाशुमाचिरम ॥५॥ सपत्नैर्घातितः क्षुद्रैर्भ्रातामेदयितः सुहृत ॥ पार्ष्णिग्राहेणहरिणासमेनाप्युपधावनैः ॥६॥ तस्यत्यक्तस्वभावस्यघृणेर्मायावनौकसः ॥ भजंतंभजमानस्यबालस्येवास्थिरात्मनः ॥७॥

समः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ समेनापिउपधावनैर्भजनैर्निमित्तभूतैः ॥ पार्ष्णिग्राहेणसता ॥६॥ एवंत्यक्तः स्वभावः ॥ समत्वंयेनतस्यघृणेः ॥ घृणतेर्मायस्यापिमाययावनौकसः ॥ वराहरूपस्यसतः अनवस्थितचित्तस्यऊनोयेयोभजंतितंभजंतिनातस्यातुसरतः ॥७॥ ॥

हिरण्यकशिपोर्वधे कारणं सूचयति ॥ हिरण्यकशिपुः पुत्रमिति ॥ ४२ ॥ सर्वभूतानामात्मभूतं अतः समं अतएव प्रशान्तं नितरां शान्तं अतः प्रशान्तं द्वेषादिरहितं ॥ अतश्च भगवत्तेजसा स्पृष्टं व्याप्तं ॥ उद्यमैः शस्त्रप्रहारादिभिः ॥ ४३ ॥ विश्रवसः सुतौ ४४ न्यहनत् हतवानित्यर्थः तर्हि तदेव कथनीयमित्यत्राह ॥ रामवीर्यमिति ॥ ४५ ॥ कृ

हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियं ॥ जिघांसुरकरोन्नानायातना मृत्युहेतवे ॥ ४३ ॥ तं सर्वभूतात्मभूतं प्रशान्तं समदर्शनम् ॥ भगवत्तेजसा स्पृष्टं नाशक्नोद्धंतुमुद्यमैः ॥ ४४ ॥ ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवः सुतौ ॥ रावणः कुंभकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ ॥ ४४ ॥ तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये ॥ रामवीर्यं श्रोष्यसि त्वं मार्कंडेयमुखात्प्रभो ॥ ४५ ॥ तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वस्रात्मजौ तव ॥ अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतांहसौ ॥ ४६ ॥ वैरानुबंधतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मतां ॥ नीतौ पुनर्हरेः पार्श्वं जग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ॥ ४७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ विद्वेषो दयिते पुत्रे कथमासीन्महात्मनि ॥ ब्रूहि मे भगवन्येन प्रह्लादस्याच्युतात्मता ॥ ४८ ॥ ॥ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे नारदसंवादे प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ १ ॥ ॥

स च केशिन्या दत्तमंत्रोदयो तौ तयोः पापमेव हतं ॥ ततस्तौ विष्णुपार्षदौ ॥ ४६ ॥ येन कारणेन प्रह्लादस्य अच्युतात्मता अच्युते कचित्तता तदपि ब्रूहीति शेषः ॥ ४८ ॥ ॥ इति सप्तमस्कंधे दीपिकायां प्रथमोऽध्यायः १ ॥

खनित्रैः खननसाधनैः | आजीव्यात् | उपजीव्यान् | तेषां प्रसूतीन् ||१५|| शरणानि गृहाणि ||१६|| विप्रकृते उपद्रुते यज्ञभागानाम् अभावात् || दिवं परित्यज्य ||१७|| तदेवं प्रजानां कदनं दानवेभ्यः कुर्वत्सु तत्स्वयं स्वर्गराज्यादि साधयिते | तपस्तत्र कामः || प्रथमं यत्कृतवांस्तदाह || हिरण्यकशिपुरित्यादिना कटोदकं प्रेताय

केचित्खनित्रैर्बिभिदुः सेतुप्राकारगोपुरान् | आजीव्यांश्चिच्छिदुर्वृक्षान्केचित्परशुपाणयः ||१४ प्रादहन्शरणान्येके प्रजानां ज्वलितोल्मुकैः ||१६|| एवं विप्रकृते लोके दैत्येन्द्रानुचरैर्मुहुः || दिवं देवाः परित्यज्य भुवि चेरुरलक्षिताः ||१७|| हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः संपरेतस्य दुःखितः || कृत्वा कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसान्त्वयत् ||१८|| शकुनिं शंबरं धृष्टिं भूतसंतापनं वृकं || कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथोत्कचम् ||१९|| तन्मातरं रुषाभानुं दितिं च जननीं गिरा || श्लक्ष्णया देशकालज्ञ इदमाह जनेश्वर ||२०|| हिरण्यकशिपुरुवाच || अंबांब हे वधूः पुत्रा वीरं मार्हथ शोचितुं | रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वध ईप्सितः ||२१|| भूतानामिह संवासः प्रपायामिव सुव्रते || दैवेनैकत्र नीतानामुन्नीतानां स्वकर्मभिः ||२२||

प्रदेयमुदकं आदिद्वादशाहेन अ
हादिकं च ||१८||२०|| हे वधूः इति | भ्रातृभार्याः संबोधयति ||२१|| भवतु नाम तत्सख्यानां वधः | तथापि
केनावरं धर्मात्पवेति चेत्तत्राह | भूतानामिति || दैवेन प्राचीनकर्मणा एकत्र नीतानां संयोजितानां

तस्य रुधिरेण यावत्तर्पयिष्यामि तावद्यूयं भुवं यातेति तृतीयेनान्वयः ॥९॥ ननु देवैः सह यः कारितः अतस्ते किं न हन्तव्यास्तत्राह ॥ तस्मिन् कूटे कपटे अहिते अप्रतिपत्ते कूटमीहितं यस्येति वा नष्टे अदृष्टे सति देवाः शुष्यन्ति स्वयमेव तानाशोषयिष्यामि अतः विष्णुरेव प्राणो येषां ते ॥१०॥ तपो यज्ञादिशक्तान् ॥ सूदयध्वं घातयत ॥११॥ ननु तैः किमपराद्धं तत्राह ॥ विष्णुरिति द्विजानां क्रियाः अनुष्ठानं मूलं यस्य सः ॥ यतोऽसौ यज्ञस्तथा धर्ममयः अपरा

मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरेण वै ॥ असृक्प्रियं तर्पयिष्ये भ्रातरं मे गतव्यथः ॥९॥ तस्मिन् कूटे
२ हिते नष्टे कृत्तमूले वनस्पतौ ॥ विटपा इव शुष्यन्ति विष्णुप्राणा दिवौकसः ॥१०॥ तावद्यात भुवं यूयं ब्रह्मक्ष
त्रसमेधितां ॥ सूदयध्वं तपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः ॥११॥ विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो धर्ममयः
पुमान् ॥ देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणं ॥१२॥ यत्र यत्र द्विजा गावो वेदा वर्णाश्रमक्रियाः ॥ तं
तं जनपदं यात संदीपयत वृश्चत ॥१३॥ इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसादृताः ॥ तथा प्रजानां क
दनं विदधुः कदनप्रियाः ॥१४॥ पुरग्रामव्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् ॥ खेटखर्वटघोषांश्च दद

यतोऽपरस्मात् आश्रयः अतो यस्तद्रूपस्य विलोमं लत्वात् ॥ मा मनता हन्त ॥ तदा अयशाच्छनेव ध्वा इति भावः ॥१२॥
तस्मात्परमं मंत्रं शृणुतेत्याह ॥ यत्र यत्रेति ॥ संदीपयत दहत ॥ वृश्चत छेदं कुरुत ॥१३॥ पुरं दृष्ट्वादि मत ॥ ग्रा
मस्तद्बहिः ॥ व्रजो गवां वासः ॥ उद्यानं कृत्रिमं वनं ते क्षेत्राद्ये ॥ आरामो कृत्रिमं वनं ॥ आश्रमं स्तवीणां
स्थानं ॥ आकरो रत्नादीनां ॥ खेटः कृषीवलानां वासः ॥ खर्वटो गिरिद्रोणी ॥ अयो ग्रामः घोषः ग्रामो वा आभीराणां वा

अत्रापि शोकहेतुं विना ॥ द्रष्टैवायं शोकरूपः सिन्नयर्थे प्रेतमर्त्यस्य ॥ कस्यचिद्यथा वंशवस्तोयं च ॥ २७ ॥ उपासत
तत्समीपे प्राहमपि स्थिताः ॥ २८ ॥ विशीर्णं रत्नमयं कवचं यस्य ॥ विभ्रष्टानि आभरणानि सर्वाणि यस्य ॥ शरेण
निर्भिन्नं हृदयं यस्य ॥ प्रसृतासृक्तेन आविलं लिप्तं प्रकीर्णाः केशा यस्य ध्वस्ते अक्षिणी यस्य ॥ रभसा संरंभेणाद
ष्टौ दच्छदः ॥ ओष्ठौ येन ॥ रजसा कुंठं म्लानं मुखांभोजं यस्य ॥ छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य ॥ ३० ॥ तस्य पदयोरुपसमी

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ यमस्य प्रेतबंधूनां संवादं तन्निबोधत ॥ २७ ॥ उशीनरेष्वभूद्राजा
सुयज्ञ इति विश्रुतः ॥ सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत ॥ २८ ॥ विशीर्णरत्नकवचं विभ्रष्टाभर
णस्रजं ॥ शरनिर्भिन्नहृदयं शयानमसृगाविलं २९ प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रभसा दष्टदच्छदं ॥ रजः
कुंठमुखांभोजं छिन्नायुधभुजं मृधे ॥ ३० ॥ उशीनरेंद्रं विधिना तथा कृतं पतिं ॥ महिष्यः प्रसमीक्ष्य दुः
खिताः ॥ हताः स्म नाथेति करैरुरो भृशं घ्नंत्यो मुहुस्तत्पदयोरुपापतन् ॥ ३१ ॥ रुदंत्य उच्चैर्दयितांघ्रिपं
कजं सिंचंत्य अस्रैः कुचकुंकुमारुणैः ॥ विस्रस्तकेशाभरणाः शुचं नृणां सृजंत्य आक्रंदनया विलेपि
रे ॥ ३२ ॥ अहो विधात्राकरुणेन नः प्रभो भवान्प्रणीतो दृगगोचरां दशां उशीनराणामसि वृत्तिदः पुरा
कृतोऽधुना येन शुचां विवर्धनः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

पे ॥ यासमंतादपतन् ॥ ३१ ॥ विलापमेवाह अहो इति द्वाभ्यां ॥ अकरुणेन मेवाकुः दृगगोचरां दशां येन भ
वान् ॥ प्रणीतः गमितः तेन विधात्रा त्वमधुना शुचां विवर्धनः कृत इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ॥
रामाय नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंलोकदृष्ट्याशोकंनिवार्यतत्त्वदृष्ट्यावारयतिनित्यइति। नित्यः सत्स्वरूपः अव्ययः अपचयशून्यः। शुद्धः निर्म-
लः सर्वगः सर्वगतः सर्ववित् सर्वतत्त्वस्य सर्ववेदेतुः॥ परोदेहादिव्यतिरिक्तः॥ असौमत्तनइति। हृत्शुद्धइतिनिर्मलइ-
ति। विसृजइति सृजन्इतिचशोकोनकार्यइत्यर्थः॥ कथंतर्हितस्यसंसारः॥ तत्राहधत्तइति॥ आत्मनोमाययाआत्मा-
विद्ययालिंगंधत्ते॥ गुणान्। उच्चावचान्देहान् सावद्ःखदीनागदेशायेशात्सृजन् स्वीकुर्वन्। लिंगशरीरोपाधिः

नित्यआत्माव्ययःशुद्धः सर्वगः सर्ववित्परः॥ धत्तेसावात्मनोलिंगंमाययाविसृजन्गुणान्॥२२॥ यथांभ-
साप्रचलतातरवोपिचलाइव। चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेचलतीवभूः॥२३॥ एवंगुणैर्भ्राम्यमाणेम-
नस्यविकलः पुमान्यातितत्साम्यतांभद्रेह्यलिंगोलिंगवानिव॥२४॥ एषआत्मविपर्यासोह्यलिंगेलिं-
गभावना॥ एषप्रियाप्रियैर्योगोवियोगः कर्मसंसृतिः॥२५॥ संभवश्चविनाशश्चशोकश्चविविधःस्मृ-
तः॥ अविवेकश्चचिंताचविवेकास्मृतिरेवच॥२६॥ ॥ ॥

संसारइत्यर्थः॥२२॥ एतत्सदृष्टांतंप्रपंचयति। यथेतिचतुर्भिः। तरवः प्रतिबिंबिताः उपाधिधर्माउपहितेभ-
वंतीतिदृष्टांतमुक्त्वाध्यासकधर्माध्यस्तेभवंतीतिदृष्टांतमाह॥ चक्षुषेति॥२३॥ अविकलः परिपूर्णोपितत्सा-
म्यतांमनःसमतामित्यर्थः॥२४॥ लिंगभावनादेहाभिमानःएषआत्मनोविपर्यासः॥ अन्यथाभावस्तमे-
वाह प्रियैर्वियोगः अप्रियैर्योगश्चकर्मचसंसृतिश्चनानागर्भेषुप्रवेशः॥२५॥ ततश्चसंभवउत्पत्तिः
विवेकस्यास्मृतिः अननुसंधानम्॥२६॥

श्रीभा सं.टी ८

ननु तस्य रक्षतो किं प्रयोजनं न किंचिदपि। किं तर्हि क्रीडैव केवलमित्याह। यदृच्छयेति। ईशः सृजति विश्वं रक्षति संहरति च। भोः अबलाः तस्येशितुश्चराचरं क्रीडासाधनमाहुः अतः स एव निग्रहे संहारे संग्रहे पालने च प्रभुः ३९। प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति पथीति। दिष्टेन दैवेनेश्वरेण रक्षितं तेनेश्वरेण विहतं। अस्य हतस्तेनोपेक्षितः त्यक्तः ४०। तदेवमात्मनो जन्ममरणादिकमसमीक्ष्य पराधीनत्वान्न शोकः कार्य इत्युक्तं। इदा

यदृछयेशः सृजतीदमव्ययो य एव रक्षत्यवलुंपते च यः॥ तस्याबलाः क्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरं निग्रहसंग्रहे प्रभुः॥३९॥ पथिच्युतं तिष्ठति दिष्टरक्षितं॥ गृहे स्थितं तद्विहतं विनश्यति जीवत्यनाथोऽपि तदीक्षितो वने गृहेऽपि गुप्तोऽस्य हतो न जीवति॥४०॥ भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवंति काले न भवंति सर्वशः॥ न तत्र हात्मा प्रकृतावपि स्थितस्तस्या गुणैरन्यतमो निबध्यते॥४१॥ ॥

नीं तु देहानामेव जन्मादि नत्वात्मन इत्याह त्रिभिः। भूतानि देहाः निजयोनिः स्वकारणमव्यक्तं लिंगशरीरं तन्निष्ठैः कर्मभिः भवंति जायंते न भवंति नश्यंति च सर्वशः देवादिदेहा अपि तत्र देहे तदात्मा प्रकृतौ देहे स्थितोऽप्यात्मा न तस्या गुणैर्देहधर्मैर्जन्मादिभिर्न बध्यते न युज्यते। यतोऽन्यतमः देहादत्यंत विलक्षणः॥४१॥ ।

तया सह त्वमेतद्विना वर्षं कथं स्थास्यामि वद मे जीवेश ॥ प्रेतो देवीं रुदतीं यास्यसि ॥ तत ते श्रुत्वा यातं श्रुत्वा रामनं त
व पादयोः शुश्रूषां कुर्वती तां नमस्याकं दिशादेहि ॥ २४ ॥ निर्दहारं दाहार्थं तयनं श्रस्तं श्रस्ता चलं प्रति ॥ २५ ॥ प
रिदेवितं रोदनं स्वपुत्री मे वा श्रुत्य श्रुत्वा तत्र स्वयमेवोपागतो यमस्तानाह ॥ २६ ॥ अहो त्वमादितो ॥ वयसा स
तोधिकानामपि लोकस्य विधिं जन्ममरणादि प्रकारं विपश्यतामपि विमोहमेवाह ॥ यत्र यस्मादयं कर्मा

तया कृतं तेन वर्षं मद्वीपे तेक कथं विनास्यामस्मृहं तमेनते ॥ तदा तु यानं तत्र वीरपादयोः शुश्रूषती
तं भेदि शायनवासमसि ॥ २४ ॥ एवं विलपती तां वै परिगृह्य सहत्तं पतिम ॥ अतिष्ठ ती तां निर्हर्मकौ

मा

तं सम्भवतेन ॥ २५ ॥ तत्र दृष्ट्वा प्रेत वेभूतां क्रन्दपरिदेविनं ॥ आह तान्बालको भूत्वा यमः स्वयमु
पागतः ॥ २६ ॥ यम उवाच ॥ अहो अमीषां वयसाधिकानां विपश्यतां लोकविधिं विमोहं
यत्रागतस्तत्रगतं मनुष्यं स्वयं मनुष्यस्त्वथमीश्रयि शोचतस्य पार्थिव ॥ २७ ॥ अहो वयं धन्यतमा यदत्र त्य
क्ताः पितृभ्यां नविचिंतयामः ॥ अभक्ष्यमाणा अबला वृकादिभिः ॥ स रक्षिता रक्षति यो हि ग
र्भे ॥ २८ ॥

दागतः ॥ नैवे वगतमपार्थिशोवेति ॥ तदुक्तं गीतासु ॥ अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्या
नि भारत ॥ अव्यक्त निधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ किं च स्वयमपि स्वधर्मः ॥ स्तते न सहसमानो मृत्युल
क्षणोयमीयेषां तथा भूतानापि ॥ ३० ॥ अबलाउर्वला अपिवृकादिभि ॥ अभक्ष्यमाणा वयं तत्र हेतुः ॥ यो गर्
भे रक्षति स एव विरक्षितारक्षति ॥ २८ ॥ ॥

श्रीभा.
टी.
५

किंच देहमूढाः यूयमनुशोचथ॥ सोयं सुयज्ञो नाम यत्तः शेते किमिति शोचथ॥ न त्वेतावन्तं कालमसौ शृणोति
ब्रुवंतं प्रति वक्ति च इदानीं तस्माद्दर्शनान्मृत इति शोचाम इति चेत्॥ स तु शोचनीयो न भवति॥ प्राणोपि
तस्माद्दर्शनादित्याह॥ यः श्रोतेति॥४४॥ ननु मुखनासिकासंचारी प्राणः श्रोता वक्ता च दृष्ट एव॥ नासौ
श्रोता वक्ता च अचेतनत्वादित्याह॥ न श्रोतेति॥ महानसुः सर्वेंद्रियचेष्टाहेतुः॥ अत एव मुख्यः प्राणो वै

सुयज्ञो नन्वयं शेते मूढा यमनुशोचथ॥ यः श्रोता योऽनुवक्तेह न स दृश्येत कर्हिचि
त्॥४४॥ न श्रोता नानुवक्तायं मुख्योऽप्यत्र महानसुः॥ यस्त्विहेंद्रियवानात्मा स चान्यः प्रा
णदेहयोः॥४५॥ भूतेंद्रियमनोलिंगान्देहानुच्चावचान्विभुः॥ भजत्युत्सृजति ह्यन्य
स्तच्चापि स्वेन तेजसा॥४६॥ ॥

मुख्य इति श्रुतेः कस्तर्हि वक्ता श्रोता चेत्यत आह॥ यस्त्विह देहे इंद्रि
यैस्तत्तदर्थद्रष्टा आत्मा॥ स तु प्राणदेहाभ्यामचेतनाभ्यामन्य एव चेतनः॥४५॥ ननु चेतनत्वेऽन्यत्वे च तस्या
हंकृशः स्थूलः काणो बधिर इत्यादिदेहधर्मोपलब्धिः कुतस्तत्राह॥ भूतेंद्रियमनोभिर्लिंग्यंते लक्ष्यंते
इति तयात्मन्यध्यासात्॥ तेभ्योऽन्य एव भजति॥ अहमिति मन्यते॥ तर्हि कथं मोक्षस्तत्राह॥ तच्च भजनं स्वेन ते
जसा विवेकबलेन जहात्यपि हि इत्यत्रानुभवं प्रमाणयति॥४६॥ ॥ ॥

२

तत्र देहाकाराः स्थूलत्वादीनेवैलक्षण्यं प्रतीयते ॥ तत्राह ॥ इदं मोहजमविवेकादात्मत्वेनज्ञातं वस्तुतस्तु पृथ
गेव यतः ईयते ॥ दृश्यते भौतिकं च यथा गृहमित्यन्वयः ॥ अत्रैवं प्रयोगः ॥ दृष्टं भौतिकाच्च पृथक् ॥ शरीरं भि
न्नं दृश्यत्वात् ॥ भौतिकत्वाच्च यथा गृहं तत्त्वविवेकिनः आत्मत्वेनाभिमतमपि शरीरं ॥ ततः पृथक् हृदि निभौतिकत्वा
त् मानं विहायात्मनो जन्मादि घभावमुपसंहरति ॥ यथा ॥ औदकैः परमाणुभिर्जातो बुद्बुदादिः यथा
पार्थिवैर्जातो घटादिः ॥ यथा च तैजसैर्जातः कुण्डलादिर्विनश्यति ॥ तथा मे देव त्रिविधैः परमाणुभिर्जातो

इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं यथा पृथग्भौतिकमीयते गृहं ॥ यथौदकैः पार्थिवतैजसैर्जनः
कालेन जातो विकृतो विनश्यति ॥ ४ ॥ यथानलो दारुषु भिन्न ईयते यथानिलो देहगतः
पृथक् स्थितः ॥ यथा नभः सर्वगतं न सज्जते तथा पुमान् सर्वगुणाश्रयः परः ॥ ४३ ॥

जनो देह एव विकृतः परिणतः सन् विनश्यति ॥ तत्वात्मेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ पृथगवस्थानाभावेपि भिन्नमेव दृ
ष्टान्तद्वयमाह ॥ यथानलो दारुषु एव स्थितोपि दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन भिन्न एव प्रतीयते ॥ यथा च दे
हगतोपि निलो नासिकादि पृथक् स्थितोपि प्रतीयते ॥ देहस्यात्मत्वाभावे दृष्टान्तमा
ह यथा नभो न सज्जते कापि न संयोगमाप्नोति ॥ तथा पुमानपि सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियादीनामाश्रयः

रिचरत्समं जालं समस्तेन प्रजनत ॥ वंधं प्राप ॥५३॥ आपन्नां आपदं प्राप्तां ॥५४॥ आकरुणाया सर्वमोहं कंपयन्त्या ॥५६॥ आ
त्मनो देहस्यार्थेन विधुरायुषा भार्या मृतं जीवितेनानेन दुःखं वियायामवद्देवजीवितायां किं प्रयोजनं ॥ अतो मा
मपि कामं नयतु त्वित्यन्वयः ॥५५॥ नजाताः पक्षा येषां तान् कथं बिभर्मि पोषयामि मे प्रजा मातरं प्रतीक्षन्ते ॥५८॥

सासज्जत शिचलं तां समहिषी कालचेदिता ॥ कुलिंगस्तां तथापन्नां निरीक्ष्य भृशदुःखितः ॥५४॥ स्नेहा
दकल्पः कृपणः कृपणां पर्यदेवयत् ॥५५॥ अहो अकरुणो देवः स्त्रियाकरुणया विभुः ॥ कृप
णं मामनुशोचंत्या दीनया किं करिष्यति ॥५६॥ कामं नयतु मां देवः किमर्धेनात्मनो हि मे ॥ दीनेन जी
वता दुःखमनेन विधुरायुषा ॥५७॥ कथं त्वजातपक्षांस्तान्मातृहीनान्बिभर्म्यहं ॥ मंदभाग्याः प्रतीक्षं
ते नीडे मे मातरं प्रजाः ॥५८॥ एवं कुलिंगं विलपंतमारात्प्रियावियोगातुरमश्रुकंठं ॥ स एव तं
शाकुनिकः शरेण विव्याध कालप्रहितो विलीनः ॥५९॥ एवं यूयमपश्यंत्य आत्मापायमबुद्धयः ॥
नैनं प्राप्स्यथ शोचंत्यः पतिं वर्षशतैरपि ॥६०॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ बाल एवं प्रवदति सर्वे
विस्मितचेतसः ॥ ज्ञातयो मेनिरे सर्वमनित्यमयथोत्थितं ॥६१॥ यम एतदुपाख्याय तत्रैवांतरधीयत
ज्ञातयो हि सुयज्ञस्य चक्रुर्यत्सांपरायिकं ॥६२॥ अतः शोचत मा यूयं परं चात्मानमेव वा ॥ क आत्मा
कः परो वात्र स्वीयः पारक्य एव वा ॥६३॥ स्वपराभिनिवेशेन विनाज्ञानेन देहिनां ॥ नारद उ० ॥ इति दैत्य
पतेर्वाक्यं दितिराकर्ण्य सस्नुषा ॥ पुत्रशोकं क्षणात्त्यक्त्वा तत्त्वे चित्तमधारयत् ॥ इति सप्तमे द्वितीयः २

शाकुनिकः पतितं तां विलीनः सन् ॥५७॥ आत्मापायं स्वस्य स्व अपायो स्थितं मिथ्यैवा विभ्रमं ते ॥५८॥ सांपरायि
कं परलोककृत्यं ॥६०॥ अशोचतेति पाठे अडागमः आर्षः ॥६१॥ स्वपरत्वाभिनिवेशः एवाज्ञानं तेन विना स

वस्तुविवेकात्तांतरमप्याह यदि कर्मसु बध्नाति बंधः स्यादेवेत्यत आह ॥ यावल्लिंगशरीरेणान्वितः तदभिमानवा
न्नात्मा भवति तावदेव तस्य तत्कर्मनिबंधनं तद्बंधनं भवति ॥ ततो विपर्ययः देहधर्मभाक्त्वं ॥ ततः क्लेशश्चानुव
र्तते ॥ तत्र लिंगाभिमानेनिवृत्तेपि यतोयं मायायोगो विपर्ययादिमाधयापुज्यत इति ॥ तथा न परमार्थ इत्यर्थः
॥४७॥ ननु स्वप्नादिवद्वादी तं तत्साधनानां च सत्यत्वप्रतीतेः कुतो मायामयत्वं ॥ तथा च बहवो वादिनः सम्यक्त्वम
वदंति तत्राह वितथाभिध्यानतो यमभिनिवेशः कोसौ गुणेष्वभूतकार्येषु स्वप्नादिष्वर्थः परमार्थ इति दृ

यावल्लिंगान्वितो ह्यात्मा तावत्कर्मनिबंधनं ॥ ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोनुवर्तते ॥४७॥ वितथाभि
निवेशोयं यद्गुणेष्वर्थदृग्वचः ॥ यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैंद्रियकं मृषा ॥४८॥ अथ नित्यमनित्यं वा ने
ह शोचंति तद्विदः ॥ नान्यथा शक्यते कर्तुं स्वभावः शोचतामिति ॥४९॥ लुब्धको विपिने कश्चित्पक्षिणां
निर्मितोंतकः ॥ वितत्य जालं विदधे तत्र तत्र प्रलोभनं ॥५०॥ कुलिंगमिथुनं तत्र विचरत्समदृश्यत ।
तयोः कुलिंगी सहसा लुब्धकेन प्रलोभिता ॥५१॥

वक्ष्यतियत ॥ ज्ञात इत्यत आह ॥ यथेति ॥ अथ नेह इति अथ
तस्मान्नित्यमात्मानं ॥ अनित्यं देहं वा ॥ तद्विदः नित्यमनित्यं च ज्ञातं तत ॥ नन्वेवमुपदेशेनापि शोचंतो दृश्यंते तत
आह ॥ नान्यथेति ॥ ज्ञानदार्ढ्याभावात् स्वभावोन निवर्तत इत्यर्थः ॥४९॥ स्वयं सधर्माप्रीतिपद्धमं तर्वैति द्र
ष्टुमाह ॥ लुब्धक इत्यादि ॥ पक्षिणामंतकः ईश्वरेण निर्मितः सन् ॥ यत्र तत्र तत्र तत्र जालं ॥ प्रलोभयज्जालं वि
स्तार्य विशेषेण धृतवान् ॥ परितस्तत्रेषु धान्यादिभिः प्रलोभनं कृतवानित्यर्थः ॥५०॥ कुलिंगः चटकः

ब्रह्मणास्तस्मिन्देहप्रस्तावादयितं तत्संकल्पमाह ॥ तस्मैतिचतुर्भिः ॥ अथाप्यस्माभिर्निवेदितं त्वयाश्रूयतां ॥ ॥ तपो
योगयोगसमाधिना निष्ठया सर्वेधिस्तेभ्यः श्रेष्ठं तिज्ञासतं समलोकं यया ॥ अथास्ते अधितिष्ठति ॥ ॥ तन्मयैवात्म
तः साधयिष्यामि ॥ तत्र ब्रह्मणा अतिदीर्घेण तपसा तप्त्वा तत्साधितं अत्र सः कृतस्तत्साधयेत ॥ तत्राह ॥ कालात्म
नेति ॥ यद्यप्यल्पेनैव देहो वारंवारं स्त्रियेत तस्यापि न तथापि कालस्यात्मनश्च नित्यत्वात् ॥ बहुभिर्जन्म
भिस्तपस्तप्त्वा तत्साधयिष्याम्येवेति ॥ ४ ॥ वर्षमानेनेति यदुक्तं तस्य फलमाह अन्यथेति ॥ सुरासुरादिव्यस्ये

तस्मायं किल संकल्प आरतो ऽभवं तपः ॥ अपतां किं न विदितं त्वया पि निवेदितं ॥ ५ ॥ स्रष्टा च वाच
र्यमिदं तपो योगसमाधिना ॥ अथास्ते सर्वधिस्तेभ्यः परमेष्ठीति नामसतं ॥ ६ ॥ तदहं वर्षमानेन तपो यो
गसमाधिना ॥ कालात्मनो ऽप्रनित्यत्वात्साधयिष्ये तथात्मनः ॥ ७ ॥ अन्यथेदं विधास्येहमयथाप्यस्व
मोजसा ॥ किमस्यैः कालनिर्दूनैः कल्पांते वैष्णवादिभिः ॥ ८ ॥ इति स्तुक्ष मतिर्वध्यं तपः परमसास्थि
तः ॥ विपत्साचतरं गुक्तं स्थयं त्रिभुवनेश्वर ॥ ९ ॥ नवा मतं द्विजगावां पारमेष्ठ्यं जगतोपते भवाय श्रेयसे
मेस्तैत्रैतेमायविजयाय च ॥ १० ॥ इति विज्ञापितो देवैर्भगवानात्मभूर्नृप ॥ परीतो भृगुदक्षाद्यैर्ययौ

न्वय ॥ यास्तेंद्र गणपापादिस्यस्येन इदं जगद्विधास्यामि वैष्णवादिभिः ध्रुवादिपदैः किंप्रयोजनं ॥ अतस्तदेव
साधयिष्यामीति ॥ ८ ॥ इति न्वमदाप्रहृ सोतस्यतिर्वध्यंस्तुअम ॥ अतएवासौ तपः परमसास्थितः ॥ यदव श्रुक्तं
तत् ॥ अंतेतरमेवविधत्स ॥ ९ ॥ अस्तयया न वस्यात भंसोसतिसाधुता मतिंष्टस्यादिति शोचेतत्याह ॥ नवपा
रमेष्ठ्यमिदमासतं द्विजानां भवांच ॥ भवाय ॥ उद्भवाय श्रेयसे सत्वाय ॥ भगवैरेश्वर्यायविजयाय लब्धपालनाय

तृतीयेतस्तपसातप्तंवीक्ष्यजग्राहितंविधिः॥ आगतस्तुविस्मितस्तेनसंस्तुतः सवरानदात्॥ १॥ तदेवंसाधूनांवा
दत्तेनदानवानादिभ्यःपृथुनाचशोकंतत्रनिरूपणेनापनीयपल्लवयन्॥ तदाह॥ हिरण्यकशिपुरित्या
दिना॥ अप्रतिद्वंद्वंप्रतिपक्षहीनं॥ एकराजम्॥ एकमेवराजानंव्यधित्ततकर्तुमैच्छत्॥ १॥ ऊर्ध्वौबाहूयस्य
नभस्यदृष्टिर्यस्य॥ पादांगुष्ठेनाश्रिताऽवनिर्येन॥ २॥ जटानांदीधितिभिः॥ कांतिभिः॥ अंशुभिरश्मिभिःम

श्रीनारदउवाच॥ हिरण्यकशिपूराजन्नजेयमजरामरं॥ आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराजंव्यधित्त
स॥ १॥ सतेपेमंदरद्रोण्यांतपः परमदारुणं॥ ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पादांगुष्ठाश्रितावनिः॥ २॥ ज
टादीधितिभीरेजे संवर्त्तार्कइवांशुभिः॥ तस्मिंस्तपस्तप्यमानेदेवाःस्थानानिभेजिरे॥ ३॥ तस्यमू
र्ध्नः समुद्भूतःसधूमोग्निस्तपोमयः॥ तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद्विश्वगीरितः॥ ४॥ चुक्षुभु
र्नद्युदन्वंतः सद्वीपाद्रिश्चचालभूः॥ निपेतुः सग्रहास्ताराजज्वलुश्चदिशोदश॥ ५॥ तेनतप्ता
दिवंत्यक्त्वाब्रह्मलोकंययुःसुराः॥ धात्रेविज्ञापयामासुर्देवदेवजगत्पते॥ ६॥ दैत्येंद्रतपसातप्तादि
विस्थातुंनशक्नुमः॥ तस्यचोपशमंभूमन्विधेहियदिमन्यसे॥ ७॥ लोकानयावन्नसंतिबलिहा
(रास्तवाभिभो॥ ८॥

लयद्कर्मा॰ कीरवद्वैजेसर्वैश्चालितास्त्रलालिताः॥ संतोयेविचेरुस्तेदेवाः पुन
स्तानिस्थानानिभेजिरे॥ ३॥ विश्वगीरितः सर्वतः प्रसृतः सन्॥ ४॥ द्वीपैरद्रिभिश्चसहिताभूः अवलि
५॥ ला नवबलिहाराः करप्रदाः पूजाकारिणइतिवा॥ अभितोभवतीत्यभिभुः॥ हेअभिभोसर्वाधिप
तेपाठांतरेभोइतिसंबोधनंअभितोयावन्ननंक्ष्यंतीतिसंबंधः॥ ८॥ रामानुजायनमः॥ ८॥ ॥

श्री· भा
स· टी
२२

दर्पेणाम्नगिण्डलकोद्भेदक्षयस॥३५॥ अंधेतनिविडेन॥ नन्वहेतुः कालस्वरूपेण प्रकृतिगुणरूपेण धांतेनतत
मसावेवत्वमिदंजगत्॥ मपश्रमिथ्यत्वक॥ श्रभिव्यक्तमकरोत॥३६॥ यश्चत्रिगुणात्मतत्वात्रादेस्तुनति॥ प्रवर्तिलं
पतितस्मैरजः सत्वतमोधाम्ने॥ धाम्नेआश्रयाय महते परमेश्वराय नमः इति द्वयोरन्वयः॥३७॥ अथचत्वमकाशक
त्वे॥ जगत्प्रकाशकत्वे तत्कारणत्वे तत्त्वस्यादिकर्तृत्वे महत्वे परमेश्वरत्वेचेतिषड्भिः पञ्चकं॥ तदेवप्रपंचय
न्नमस्करोति॥ नमइति चतुर्भिः॥ बीजायकारणाय तत्त्वहेतुः॥ श्रेष्ठाय॥ ताज्ञैत्तिभिः विज्ञानेविषयाकारेण
तेतन्मूर्तिः स्वतस्मै ... नेनतत्प्रकाशात्वेजगत्प्रकाशकत्वंचदर्शितं॥ बीजायेतिनिमित्तत्वमुक्तं॥ उपादान
उत्पायप्रोणन्तिः प्रकृतेस्तत्त्वाणाहुणाविभुम्॥ दर्पाल्लपुल्लकोद्भेदोगिरागझ्याप्रुणात॥३५॥ विद्यापक
शिष्टत्वाच॥ कल्याणेकालस्वरूपेतेपोऽधेनतत्साहृतं॥ अभिव्यक्तगाहिद्रं स्वयंज्योतिः स्वरोचिषा॥३६॥ अ
मनादिहृताचेदेहस्तमस्ववतिष्ठपति॥ रजः सत्वतमोधाम्नेपराय महते नमः॥३७॥ नमआद्याय बीजाय
ज्ञानविज्ञानमूर्तये॥ प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे॥३८॥ त्वमीशिषेजगतस्तस्थुषश्च प्राणे
नेवाद्य॥ प्राणादयोपेवि नमुख्येन पतिः प्रजानाम्॥ चित्तस्यचित्तैर्मनइंद्रियाणांपतिर्महान्भूतगुणाशये
कारास्तद्रूपैर्व्यक्तिं कार्याकारं ईयुषे प्राप्तवते॥३८॥ एवमात्मतारिच्छमाचिन्त्यतेनोक्तं॥ कारणत्वंहेत्वादर्शितं मह
त्वमीश्वरत्वमाह॥ त्वमेवजगतोजंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्यच ईशिषेनियंताभवसि॥ केनमुख्येनप्राणेनसू
त्रात्मरूपेण॥ अतस्त्वंप्रजानांपतिः॥ तासांचित्तस्यचित्तैश्चेतनवृत्तिभिर्गाणामहंताया श्चेतनायाः मनसश्चेतनिद्रियाणा
नामिंद्रियाणांच पतिः॥ अतस्त्वमेव महान् भूतानामाकाशादीनां तद्गुणानांशब्दादिविषयाणामाशयानांच

वल्मीकादिभिः प्रतिछन्नं प्रथमं न ददर्श ॥ पश्चात्कथंचिद्विलसत्तं प्राहेति हयेनान्वयः ॥ आचीर्णां समंतात्
तितेमेदश्च त्वक्च मांसं च शोणितं च यस्य ॥ १६ ॥ अभ्रैरपि हि तेछन्नं दविमिव विलसत् ॥ १७ ॥ हस्तारे धैर्यं
देशोर्मतिकाविशेषैर्भक्षितो देहो यस्य ॥ १८ ॥ निरंबुः निषिद्धमंबु येन सः त्यक्तोदकः ॥ १९ ॥ तेनेनैव व्यवसाये

न ददर्श प्रतिछन्नं वल्मीकतृणकीचकैः ॥ पिपीलिकाभिराचीर्णमेदस्त्वग्मांसशोणितं ॥ १६ ॥ तपंतं तं
पसा लोकांस्तथाभ्रापिहितं रविं ॥ विलक्षविस्मितः प्राह शब्दसन्नं सवाहनः ॥ १७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ उत्ति
ष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते तपः सिद्धोसि काश्यप ॥ वरदोहमनुप्राप्तो व्रियतामीप्सितो वरः ॥ १८ ॥ अद्राक्षमहमे
तत्ते हृत्सारं [illegible] मदद्भुतं ॥ दंशभक्षितदेहस्य प्राणास्त्वस्थिषु शेरते ॥ १९ ॥ नैनत्
पूर्वऋषयश्चक्रुर्न करिष्यंति चापरे ॥ निरंबुर्धारयेत्प्राणान्को वै दिव्यसमाः शतं ॥ २० ॥ व्यवसायेन तेनेनं दु
ष्करेण मनस्विना ॥ तपोनिष्ठेन भवताजितोहं दितिनंदन ॥ २१ ॥ ततस्त आशिषः सर्वा ददाम्यसुरपुं
गव ॥ मर्त्यस्यातिम्रमर्त्यस्य दर्शनं नाफलं मम ॥ २२ ॥ नारद उ ॥ इत्युक्त्वादिभवो देवो भक्षितांगं पिपील
कैः ॥ कमंडलुजलेनोक्षद्दिव्येनामोघराधसा ॥ २३ ॥ स तत्कीचकवल्मीकात्सहओजोबलान्वितः
सर्वावयवसंपन्नो वज्रसंहननो युवा ॥ २४ ॥ उत्थितस्तप्तहेमाभो विभावसुरिवैधसः ॥ [illegible] स निरी

नैव तावज्जितोहं तपोनिष्ठेन भवता तस्मात्वरांल्लिनः ॥ २२ ॥ अमर्त्यस्य मम दर्शनमफलं न भवति ॥ २३ ॥ आदो भवती
स्यादिभवः ॥ [illegible] ॥ २४ ॥ वज्रवत्संहननं ॥ अंगदार्ढ्यं यस्य ॥ तप्तस्य हेम्न इव आभा यस्य ॥ २४ ॥ न स्पर्शनेम

संवीक्ष्य वै फलवाद्दनमास्थितं ॥ ननाम शिरसा भूमौ
तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ २५ ॥

तत्र ब्रह्मांडशरीरस्य जीवस्य समष्टेः तो ब्रह्मत्वं ऊतो वा ब्रह्मांडगर्भत्वादि ॥ तदाह ॥ व्यक्तं कार्यमिदं तव शरीरं व्यक्तं सत्वमिति वा येन शरीरेण त्वमिंद्रियप्राणमनसां गुणान् ॥ विषयान् भुंक्षे ॥ किं तु पारमेष्ठ्ये परमैश्वर्ये धामनि स्वरूपे स्थित एव भुंक्षे ॥ तत्र स्वरूपतिरोधानेन ॥ अतः त्वमव्यक्त आत्मा निरुपाधि ब्रह्मैव पुराणपुरुष क्षेत्रमध्ये: ॥३३॥ तत्र ब्रह्मत्वे पुराणपुरुषत्वं कथमेकस्य तत्राह ॥ हे अनंत नयेन त्वया अव्यक्तेन मनोवचना

व्यक्तं विभो स्थूलमिदं शरीरं येनेंद्रियप्राणमनोगुणांस्त्वं ॥ भुंक्षे स्थितो धामनि पारमेष्ठ्ये अव्यक्त आत्मा पुरुषः पुराणः ॥३३॥ अनंताव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं ततं ॥ चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः ॥३४॥ यदि दास्यस्यभिमतान्वरान्मे वरदोत्तम ॥ भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो ॥३५॥ नांतर्बहिर्दिवा नक्तमन्यस्मादपि चायुधैः ॥ न भूमौ नांबरे मृत्युर्न नरैर्न मृगैरपि ॥३६॥ व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वा सुरासुरमहोरगैः ॥ अप्रतिद्वंद्वतां युद्धे ऐकपत्यं च देहिनां ॥३७॥ सर्वेषां लोकपालानां महिमानं यथात्मनः ॥ तपोयोगप्रभावाणां यन्न रिष्यति कर्हिचित् ॥३८॥ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे तृतीयोध्यायः

गोचरेणादं विश्वं ततं व्याप्तं ॥ तस्मै तुभ्यं भगवते ॥ अचिंत्यैश्वर्याय नमः ॥ भगवत्वे हेतुः ॥ चिच्छक्ति विद्या अचिच्छक्तिर्माया ताभ्यां युक्तायेति ॥३४॥ अन्यस्मात् त्वद्व्यतिरिक्तादपि भगवान् ॥ आयुधैर्मा भूत् ॥ व्यसुभिः अप्राणैः असुमद्भिः सप्राणैः ॥ यथात्मनस्तव अस्ति तथा अप्रतिद्वंद्वतादिकं देहीति शेषः ॥ तपसा योगेन च प्रभावो येषां तेषां यत् ॥ अणिमाद्यैश्वर्यं न रिष्यति ॥ न श्यति ॥ तच्च देहीत्यर्थः ॥३८॥ इति श्रीभागवते सप्तमे तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

इदानीं एतत्प्रवर्तकत्वेनांतर्यामित्वेन तच्च॥ जगत्पालकत्वमाह॥ त्वमेव सप्ततंतून्॥ अग्निष्टोमादियज्ञान्॥ विस्तारय
सि कथं त्रय्यात्मतन्वा वेदत्रयरूपेण कथंभूतया चत्वारो होतारो यत्र तच्चातुर्होत्रकं कर्म तद्विषयया विद्यया॥ आ
त्मवतां प्राणिनां आत्मभूतस्त्वमेवांतरात्मा च अंतर्यामी कुतः यतः कविः सर्वज्ञः तत्कुतः एकः अखंडः अ
द्वैते तु अनादिः॥ अनंतपारः अस्ति॥ तत्कुतः कालतः पारं च देशतोयस्य सः॥१०॥ कालरूपेण संहर्तृत्वमाह
त्वमेवेति॥ लवाद्यैरवयवैः क्षिणोषि क्षपयसि॥ तदेवं सृष्ट्यादिकर्तृत्वेपि निर्विकारत्वमाह॥ कूटस्थ इति त
द्वैतवः॥ आत्मा ज्ञानरूपः परमेष्ठी परमेश्वरः॥ अजो जन्मशून्यः महान् अपरिच्छिन्नः किंच॥ जीवलोकस्य जीवक

त्वं सप्ततंतून्वितनोषि तन्वा त्रय्या चतुर्होत्रकविद्यया च॥ त्वमेक आत्मात्मवतामनादिरनंतपारः कवि
रंतरात्मा॥१०॥ त्वमेव कालोनिमिषो जनानामायुर्लवाद्यावयवैः क्षिणोषि॥ कूटस्थ आत्मा परमे
ष्ठ्यजो महांस्त्वं जीवलोकस्य च जीव आत्मा॥११॥ त्वत्तः परं नापरमप्यनेजदेजच्च किंचिद्व्यतिरिक्तम
स्ति॥ विद्याः कलास्ते तनवश्च सर्वा हिरण्यगर्भोसि बृहत्त्रिपृष्ठः॥१२॥ ॥ मेवशोजन्मादिभिर्विक्रियते

ते तु तस्य जीवो जीवतदेहः यतस्तस्यात्मा नियंता॥११॥ तत्कुतस्तत्राह त्वत्त इति॥ त्वत्तो व्यतिरिक्तं यदि किंचि
द्भवेत्॥ तर्हि तस्मात्तव जन्मादिविकारो भवितुमर्हति एवमर्थकं वा भवेत्॥ त्वत्तः परं कारणं अपरं कार्यं तत्र च एजत्
जंगमं॥ अनेजत् स्थावरं च व्यतिरिक्तं नास्ति॥ बोधकं शास्त्रं व्यतिरिक्तमस्तीति चेत्॥ न यतः विद्या॥ वेदा एव
दादि विद्यास्थानानि कलाश्च तदंगानि॥ तवैव तनवः॥ तत्तु त्वद्व्यतिरिक्ताः तत्कुतो यतस्त्वं दृष्टं तत्॥ ब्रह्मैवा
सि॥ तत्राह॥ हिरण्यगर्भः ब्रह्मांडं गर्भे यस्य सः॥ त्रिपृष्ठः त्रिगुणात्मकस्य प्रधानस्य पृष्ठे परतः स्थितः अत एव

श्री॰ भा॰
स॰ टी॰
५४

स्वदतीः स्वदत्वः ॥१॥ ऊर्जितं प्रथिकं चंडं तीव्रं शासनं यस्य ॥२॥ अंगदेराजन् उद्दगेयिताउग्रगंधेन मधुनासुर
गामनं प्रतप एव विहन्नेविद्वषीणि तेनात्मेव प्रतीतानीयस्य ॥ नमशेषधि स्थपाः ॥ उपायन पुष्पैः पाणिभिरुपासन वि
भिर्वेत्र विलसद्दैर्विना ॥ पदं प्राप्नुपमूतं ॥२॥ उपासनप्रकारमाह जगुरिति ॥२॥ नमस्त्योनघः ऊर्ध्वर्द्धंति

कूजद्विरेफैरैर्देव्य शाद्वयं स्वच्छनस्तन ॥ रत्नस्थलीष्वपश्यंति स्वदतीः सुंदरंगुवं ॥१॥ तस्मिन्स्वदेहं द्रुम
वनेसु महाबलात्मा महामनात्तिर्जितलोकपकरात् ॥ येसेभिवंद्यां त्रिपुराः सुरादिभिः प्रतापिनं भूर्जि
नवेद्रशासन ॥२॥ तमंगामन्न मधुनोहगंधितां विहन्ततां मन्याद्र मशेषधिस्थपाः ॥ उपासतोपायत
पाणिभिर्विना विभिन्नपोयोगाबलौजसापदं ॥३॥ जगुर्महेद्रासनमोजसाश्रितं विश्वावसुस्त्व
त्रुरुवस्मदादयः ॥ गंधर्वसिद्धान्नषयोस्तव तुरु विद्याधराप्सरसश्चपांडव ॥४॥ स एव वर्णाश्रमि
भिः क्रतुभिर्हरिदहिरीः ॥ इज्यमानो हविभोगान्यदीसनतेजसा ॥५॥ अकृष्टपच्यात स्यासी
त्सप्तद्वीपवतीमही ॥ तथाकामदुघा गावो नानाश्चर्यपदं नभः ॥ रत्नाकराश्च रत्नौघांस्तत्र्यस्त्रो
रुद्भूमिभिः स्वरवीधुचूतदौहृदधिली रामृतोदकाः ॥७॥ शैलाद्रोणीभिराक्रीडं सर्वर्तुगुणान्द्रु
माः ॥ दधार लोकपालानामेकएवइष्टयसगुणान् ॥८॥ ॥

स रत्नाकराने वाह त्वोरति ॥७॥ आक्रीडं क्रीडास्थानं गुणान्पुष्पफलादीन् ॥ स च लोकपालानां पृथ
पृथग्धर्म ॥ गांधान व्यनदहन शोषणादीन् ॥ एक एव दधार ॥८॥ ॥ ॥

वतर्येतव संलुब्धविजित्याखिललोकपालान् ॥ विसृष्टेषेणातन्सर्वान्दैत्येंद्रः समपीडयत् ॥१॥ शतधृतिर्ब्रह्मा १
ममसकं यत् यद्यपीमे दुर्लभाः ॥२॥ अमोघोनुग्रहोयस्य ॥३॥ यदर्थं तपस्तप्तं तदाह ॥ एवमित्यादिना ॥४॥ सर्वे-
षां सत्वानां प्राणिजातीनां ये ये पतयस्तान् ॥७॥ त्रिविष्टपं स्वर्गं ॥ अध्यास्ते स्म ॥ अधिष्ठितवान् ॥८॥ तत्रच महेंद्र

नारद उ० ॥ एवं वृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ ॥ प्रादात्तत्तपसा प्रीतो वरांस्तस्य सुदुर्लभान् ॥१॥ ब्रह्मोवाच ॥ तातेमे दुर्लभाः पुंसां यान्वृणीषे वरान्मम ॥ तथापि वितराम्यंग वरान्यद्यपि दुर्लभान् ॥२॥ ततो जगाम भगवानमोघानुग्रहो विभुः ॥ पूजितोसुरवर्येण स्तूयमानः प्रजेश्वरैः ॥३॥ एवं लब्धवरो दैत्यो बिभ्रद्धेममयं वपुः ॥ भगवत्यकरोद्द्वेषं भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ॥४॥ स विजित्य दिशः सर्वा लोकांश्च त्रीन्महासुरः देवासुरमनुष्येंद्रगंधर्वगरुडोरगान् ॥५॥ सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन्पितृपतीन्मनून् ॥ यक्षरक्षःपिशाचेशान्प्रेतभूतपतीनथ ॥६॥ सर्वसत्वपतीञ्जित्वा वशमानीय विश्वजित् ॥ जहार लोकपालानां स्थानानि सह तेजसा ॥७॥ देवोद्यानश्रियाजुष्टमध्यास्ते स्म त्रिविष्टपं ॥ महेंद्रभवनं साक्षान्निर्मितं विश्वकर्मणा ॥८॥ त्रैलोक्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिमत् ॥ यत्र विद्रुमसोपाना महामारकता भुवः ॥ यत्र स्फाटिककुड्यानि वैदूर्यस्तंभपंक्तयः ॥९॥ यत्र चित्रवितानानि पद्मरागासनानि च ॥ पयःफेननिभाः शय्या मुक्तादामपरिच्छदाः ॥१०॥

भवनमध्युवास ॥ अधिवसति स्म ॥९॥ अखिलसमृद्धियुक्तमेवाह ॥ यत्रेति त्रिभिः ॥ मुक्तादामानि प-
रिच्छदाः परिकरा यासां ॥१०॥ ॥

तमेवं द्वेष्टुं वक्तुमादौ तस्य महत्त्वमाह ॥ तस्येत्यादिना ॥ गुणैर्महानभूत् ॥ गुणानेवाह ॥ महदुपासक इत्यादिना ॥२९॥
सत्यासंधः प्रतिज्ञातार्थस्य एक एव श्रेष्ठश्च सुहृत्तमश्च ॥३१॥ सन्नतानां आर्याणामंघ्रयो येन ईश्वर इति भावना यस्य ॥३२॥ व्य
सनेषु नोद्विग्नचित्तः सोऽपि विषये श्रुतिः स्पृहः ॥ यतस्तेष्ववस्तुदृक् दांतानींद्रियादयो यस्य रहित आसुरो भावो यस्य

तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाद्भुताः ॥ प्रह्लादोऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ॥३०॥ ब्रह्मण्यः शीलसं
पन्नः सत्यसंधो जितेंद्रियः ॥ आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियसुहृत्तमः ॥३१॥ दासवत्सन्नतार्यांघ्रिः पितृवद्दी
नवत्सलः ॥ भ्रातृवत्सदृशे स्निग्धो गुरुष्वीश्वरभावनः ॥ विद्यार्थरूपजन्माढ्यो मानस्तंभविवर्जितः ॥३२॥
नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निःस्पृहः ॥ श्रुतेषु दृष्टेषु गुणेष्ववस्तुदृक् ॥ दांतेंद्रियप्राणशरीरधीः सदा प्रशांत
कामो रहितासुरोऽसुरः ॥ यस्मिन्महद्गुणा राजन् गृह्यंते कविभिर्मुहुः ॥ न तेऽधुना पिधीयंते यथा भगवती
श्वरे ॥३४॥ यं साधुगाथाः सदसि रिपवोऽपि सुरा नृप ॥ प्रतिमानं प्रकुर्वंति किमुतान्ये भवादृशाः ॥ गुणैरलम
संख्येयैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते ॥ वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ॥३६॥ न्यस्तक्रीडनको बालो जडवत्
तन्मनस्तया ॥ कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशं ॥३७॥ आसीनः पर्यटन्नश्नन् शयानः प्रपिबन्ब्रुवन्
नानुसंधत्त एतानि गोविंदपरिरंभितः ॥३८॥ ॥

न्यसुरादिदर्पस्य ॥ असुरोऽपि सन् ॥३३॥ अधुनापि ते गुणा न पिधीयंते
नतिरोहिता न भवंति ॥३४॥ साधुगाथाः सदसि साधुकथाः ॥ प्रसंगवत्यां सभायां प्रतिमानं दृष्टांतं अन्यदसत्किं
कथा ॥३५॥ सूच्यते मया केवलं यान्यथ ते सुष्ठु कथ्यंते इति वा ॥३६॥ नैसर्गिकीं रतिं लिंगान्याह न्यस्तक्रीडनक इति त्रिभिः
तन्मनस्तया तदेकचित्ततया ॥३७॥ एतानि आसनादीनि गोविंदेन परिरंभितः ॥ आत्मना एकीकृतः ॥३८॥ ॥

निर्जिताः ककुभो दिशो येन ॥ यथोपजोषं यथाप्रीति ॥ १९ ॥ अहृपावत्स्वरादिता ॥ २४ ॥ सममदर्शनं सर्वगं सर्वेषां श्रेयः साधुपपत्तये प्राप्तये संधि राषः ततु देवादि विद्वेषस्य विनाशो नास्ति ॥ ब्रह्मवैरेणोर्जितत्वात् ॥ तत्राद्य ॥ निर्वैरा

स इत्थं निर्जितककुबेकराड्विषयान् प्रियान् ॥ यथोपजोषं भुञ्जानो नातृप्यदजितेन्द्रियः ॥ १८ ॥ एवमैश्वर्यमत्तस्य दृप्तस्योच्छास्त्रवर्तिनः ॥ कालो महान्व्यतीयाय ब्रह्मशापमुपेयुषः ॥ १९ ॥ तस्योग्रदण्डसंविग्नाः सर्वे लोकाः सपालकाः ॥ अन्यत्रालब्धशरणाः शरणं ययुरच्युतम् ॥ २० तस्यै नमोऽस्तु काष्ठायै यत्रात्मा हरिरीश्वरः ॥ यद्गत्वा न निवर्तन्ते शान्ताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ २१ ॥ इति ते संयतात्मानः समाहितधियोऽमलाः ॥ उपतस्थुर्हृषीकेशं विनिद्रा वायुभोजनाः ॥ २२ ॥ तेषामाविरभूद्वाणी अरूपा मेघनिःस्वना ॥ सन्नादयन्ती ककुभः साधूनामभयंकरी ॥ २३ ॥ मा भैष्ट विबुधश्रेष्ठाः सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ मद्दर्शनं हि भूतानां सर्वश्रेयोपपत्तये ॥ २४ ॥ ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेयापसदस्य यत् ॥ तस्य शान्तिं करिष्यामि कालं तावत्प्रतीक्षत ॥ २५ ॥ यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रेषु साधुषु ॥ धर्मे मयि च विद्वेषः स वा आशु विनश्यति ॥ २६ ॥ निर्वैराय प्रशान्ताय स्वसुताय महात्मने ॥ प्रह्लादाय यदा द्रुह्येद्धनिष्येऽपि वरोर्जितम् ॥ २७ ॥ नारद उ० ॥ इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः ॥ न्यवर्तन्त गतोद्वेगा मेनिरे चासुरं हतम् ॥ २८ ॥

येति सर्वमहं सहे न मद्भक्तद्रोहमिति भावः ॥ २७ ॥ असुरं च हतं मेनिरे ॥ तदानीं तद्वेषस्य महत्त्वादिति भावः २८

देवजित्यंप

मूलाधारादारभ्याविच्छिन्नं घंटानादवल्लसोंकारं हृदि संनेय प्राणेनोदीर्य ऊर्ध्वं द्वादशांगुलतत्प
र्यंतं नीत्वा कर्यं विसोर्णीवत् ॥ कमलनालतंतुवत् ॥ तत्र च मात्रात्रितये स्वरं पंचदशं बिंदुं संवे
शयेत् ॥ अथ पुनरविच्छिन्नं तं चाविद्विरावृत्य ऊर्ध्वादिति स्मर्यं ॥ यद्वा मूलाधारादारभ्य मूर्धपर्यंतं
विसतंतुवत्सूक्ष्ममविच्छिन्नं संतं हृदि मनसि प्राणेनोदीर्याभिध्यायेत् ॥ पुनस्तत्रोंकारे घंटाना
दवल्लस्वरशुद्धानं नादं स्थिरीकुर्यादिति ॥ २४ ॥ मासादर्वाक् जिता नानिलो भवति ॥ एवं ध्यानाग

तपविच्छिन्नमोंकारं घंटानादं विसोर्णीवत् ॥ प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत्स्वरं ॥ २४ ॥
एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणसंधानमभ्यसेत् ॥ द्वादशाहात्त्रिषवणं मासादर्वाग्जितानिलः ॥ २५ ॥
हृत्पुंडरीकमध्यस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् ॥ ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकं ॥ २६ ॥
कर्णिकायां न्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरम् ॥ वह्निमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमंगलम् ॥ २७ ॥
समं प्रशांतं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजं ॥ सुचारुसुंदरग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितं ॥ २८ ॥
समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलं ॥ हेमांबरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनं ॥ २९ ॥

शुक्लायाहृद्यामित्यस्रोत्तरेवकं खेचरीपीठमाह ॥ २५ ॥ हृत्पुंडरीकमिति सार्धेन मध्यस्थं देहांत
र्वर्ति ॥ ऊर्ध्वनालमधोमुखं एवं मुकुलितं वा कदलीपुष्पसंकाशोदरं स्थितं द्विपरीतं ध्यायेत् सूर्यः ॥ २६ ॥
न्यसेच्चिंतयेत्स विशेषणं ध्या... वह्निमध्य... ॥ ... विषये
२७ ॥ समं समानाकृहपावय...
मानमो हि...

द्युमत्किरीटा[illegible] ॥ ज्ञोयंयथायथाश्रीमि ॥२५॥ अग्न्यूपावकरहिता ॥२६॥ समदर्शंतेश्रवणां सर्वेषांमेव
रमतिकोमलं सविशेषंत्णोध्य[illegible]
सविशेषणगुणत्वात्पदात्मकमिति[illegible]नेरतयायानेव[illegible] ॥ ततो योगेन ध्यानेन मय्येव समाधिपर्य
न्तमाह ॥ नद्रितित्रिभिः ॥४२॥ एकत्र योगे ग्रम्यानि न चिंतयेत् ॥ एकत्रेति यदुक्ते ॥ तदेवांगदर्शयति
तस्मिन्निमित ॥४३॥ व्योम्नि सर्वकारणभूते न त्वकारणत्वमपि मत्कामदारोहः मयि शुद्धेव

शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितं ॥ नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभयायुतं ॥४॥ द्यु
मत्किरीटकटककटिसूत्रांगदेयुतं ॥ सर्वांगसुंदरंहृद्यंप्रसादसुमुखेक्षणं ॥४०॥ सुकुमारम
भिध्यायेत्सर्वांगेषु मनोदधत ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो मनसाकृष्यतन्मनः ॥४१॥ बुद्ध्यासार
थिनाधीरंप्रणयेन्मयिसर्वतः ॥ तत्सर्वव्यापकंचित्तमाकृष्यैकत्रधारयेत ॥ नान्यानिचिंत
येद्भूयः सुस्मितंभावयेन्मुखं ॥ तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यव्योम्निधारयेत्तच्चत्यक्त्वामदारो
होनकिंचिदपिचिंतयेत ॥ ध्यानेनेत्थंसुतीव्रेणयुंजतोयोगिनोमनः ॥ संयास्यत्याशु
निर्वाणंद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥४५॥ इत्येकादशस्कंधेचतुर्दशः ॥१४॥

स्थापाहृदः सन्नन

किंचिदपि ध्येयविभागं चिंतयेदित्यर्थः एवं समाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि विचष्टे
मयि सर्वात्मज्योतिर्मातिषि संयुतमिवेत्यर्थः ॥ एवं मत्समाधिपर्यंतध्यानस्य फलमाह
पंच ॥ मनो युंजतः समादधतः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥ आधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपः हश्य
दृश्यदर्शनरूपो वा भ्रमः निर्वाणंशांतिसम्यगुपास्यतीतिताभ्यर्थः ॥४५॥ इत्येकादशे

श्री॰ भा॰ए॰ टी॰ ४५

विषयभोगेष्वसंगो वशिता सिद्धिः यत्कामः॥ यद्यत्स्वं कामयते तत्तदवस्यति॥ तस्य सीमानं प्राप्नोतीति॥ सिद्धीरौ
त्पत्तिकीः स्वाभाविकाः निरतिशयायास्त्वमर्थः॥ गुणादेतुः सिद्धीरित्याह॥५॥ अनूर्मिमत्वं देहेस्मिन्पिपासादि र
हितत्वं दूरश्रवणं दर्शनं चेति द्वे सिद्धी मनोवेगेन देहस्य कामितस्थप्राप्तिः परकायप्रवेशः॥६॥ स्वेच्छामृत्यु
रप्सरोभिः सहदेवानां याः क्रीडाः तासामनुदर्शनप्राप्तिः संकल्पानुरूपप्राप्तिः॥ अप्रतिहताज्ञा समेनाह्न।
तिः यस्यामाज्ञा नवेमेता दश त्वत्त्वात्सिद्धीरुपचाह॥७॥ अद्वंद्वं शीतोष्णाद्यनभिभवः अग्न्यादीनां स्तं
गुणो ष्वसंगो वशिता यत्कामस्तदवस्यति॥ एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः॥४॥ अ
नूर्मिमत्वं देहेस्मिन्दूरश्रवणदर्शनं॥ मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं॥५॥ स्वछंदमृ
त्युर्देवानां सहक्रीडानुदर्शनं॥ यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः॥७॥ त्रिकाल
ज्ञत्वमद्वंद्वं परचित्ताद्यभिज्ञता॥ अग्न्यर्काम्बुविषादीनां प्रतिष्टंभोपराजयः॥८॥ एता
श्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः॥ यया धारणया या स्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे॥९॥ भू
तसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्मनः॥ अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम॥१०॥
महत्यात्मनि मयि परे यथासंस्थं मनो दधत्॥ महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक्पृथक्॥
भता॥११॥ तत्तद्धारणा सिद्धिः॥ सह विशेषतो निरूपयति यथेति यावत्समाप्तिः॥८॥ भूतसूक्ष्मोपा
वक [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] तन्मात्राणि तथा भा॥ [illegible] कारं तन्मात्रोपासको
[illegible] व [illegible] प्रथ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] विक्षतयः॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] पार्थः [illegible] ॥ [illegible] ॥५॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] प्रलय॥१४॥ [illegible]
[illegible]

स्तत्किरीटा [illegible] तोऽल्पोऽयं यथासीत् ॥ ३५ ॥ अरूपावक्तृरहिता ॥ ३६ ॥ मम दर्शितं श्रुत्वा संप्रश्नं मे पुरुष
रूपके मदंदे सो विष्णुर्वेत्ता [illegible] दानविजनके कास्वित्
किंनामक कथंसित ॥ कोऽहं कीदृग्धारणा सकतो निश्चित्य आत्मदेवाद्याशुः त्वमेवैतज्ज्ञानासि नान्यश्च स्याश
येनाह योगिनामिति ॥ १ ॥ धारणा अष्टादश प्रोक्ता अनुषंगः योगपारगैरिति त्रिकालज्ञत्वादिद्वन्द्वसि-

श्रीभगवानुवाच ॥ जितेंद्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः ॥ मयि धारयतश्चित्तमुपतिष्ठं-
ति सिद्धयः ॥ १ ॥ **उद्धव उवाच ॥** कया धारणया का स्वित्कथं वा सिद्धिरच्युत ॥ कति वा सिद्ध-
यो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् ॥ २ ॥ **श्रीभगवानुवाच ॥** सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणा यो-
गपारगैः ॥ तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ ३ ॥ अणिमा महिमा मूर्तेर्लघि-
मा प्राप्तिरिंद्रियैः ॥ प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ॥ ४ ॥

ह्रीरन्येपि जानंतीति भावः ॥ अष्टमेव प्रधाने मुख्यः स्वभावत आश्रयो याः संताः मत्स्वरूपं प्राप्ते-
ष्वपि किंचित्सत्ता भवंतीति भावः ॥ गुणहेतवः ॥ सत्वोत्कर्षहेतवः ताः स्वरूपेणोपदिशति अणिमेति
सार्धैः पंचभिः ॥ ३ ॥ अणिमा महिमा लघिमा मूर्तेः देहस्य तिस्रः सिद्धयः प्राप्तिर्नाम सिद्धिः ॥ स-
र्वप्राणिनामिंद्रियैः ॥ सह तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण संबंधः ॥ श्रुते दृष्टे पारलौकिके दृष्टे
दृष्टदर्शनं योगे ष्वपि सर्वेषु विलासादिगिरितेष्वपि ॥ दर्शनसामर्थ्यसिद्धिः प्राकाम्यं नमायानतंदंशा क्षेत्र
नाप्रवर्तानतेष्वं रमायायाः ॥ अन्येषु तदंशानां प्रेरणमीशितानाम सिद्धिः ॥ ईशित्वेन्यापि क्वचित्

प्राकाम्यं योग २

श्री॰ भा॰ प॰ टी॰ ९०

आकाशात्मनिमयिविशालः समस्थिरूपः। तद्रूपेमयिमनसाद्योषेव चिंतयेत्॥ असौ हंसोजीवः॥ नवाका
शाउपलब्धाभिव्यक्तायाः भूतानांवाचस्ताद्भूरतः शृणोतीति॥१९॥ नष्टा आदिमस्तस्मिन्नपरिच्छिन्ने वस्त
संयोग्यतं चचलत्वपिसं योग्यतन्त्रोभयसंयोगेमांध्यायन्विश्वंदूरतः पश्यति॥२०॥ मनोदेहं चतदनुवर्ति
नावायुनासहमयिसंसंयोज्यया महाराणा क्रियते तस्याः प्रभावेणायत्रमनोतत्रात्मा देहोयातीत्यर्थः
यद्वामनःकर्तृ आमनावायुनासहदेवेमयिसमसंयोज्य यत्र यातितदनुतद्देहोयातीति॥२१॥ मनउः

मय्याकाशात्मनिप्राणे मनसाद्योषमुद्वहन्। यत्रोपलब्धाभूतानांहंसोवाचः शृणोत्य
सौ॥१९॥ चक्षुस्त्वष्टरिसंयोज्यत्वष्टारमपिचक्षुषि। मांतत्रमनसाध्यायन्विश्वं पश्यतिसू
क्ष्मदृक्॥२०॥ मनोमयितुसंयोज्यदेहंतदनुवायुना। मद्धारणानुभावेनतत्रात्मायत्रवैम
नः॥२१॥ यद्वामनउपादाययद्यद्रूपंबुभूषति। तत्तद्भवेन्मनोरूपंमद्योगबलमाश्रयः॥२२
परकायंविशन्सिद्धआत्मानंतत्रभावयेत्। पिंडंहित्वाविशेत्प्राणोवायुभूतःषडंघ्रिव

पादाय उपादानकारणत्वेनतावयद्देवादिरूपंभवितुमिच्छति॥ तत्तन्मनोरूपं म[...]त्॥ ॥२२
तस्मीपीपद्रूपंयोगीभवेत्॥ कुतोयतोमद्योगबलं योदमचिन्त्यशक्तिनानाकारस्तस्मिन्मयिमनः
सोयो[illegible]गोधारणातस्य[illegible]प्रभावः सएवाश्रयः कारणं॥२२ यत्रप्रविविक्षति॥ तत्रात्मानं
विदु[illegible]नेवा[illegible]॥ [illegible]स्फुटः भूतानामात्मान्तर्यामी॥ [illegible]प्रतिदिनं[illegible]भूतः वायुवायुभू
तवमा[illegible]॥ [illegible]॥ [illegible]विभूतयः॥ [illegible]
[illegible]॥ [illegible]॥५॥ नरावन[illegible]
[illegible]॥ [illegible]

रुमत्किरीट [illegible] ज्ञेयं यथाग्नी मि ॥ १५ ॥ अतद्रूपावभासरहिता ॥ १३ ॥ समदर्शनं [illegible] बलेभोअं
यह मनोदेह [illegible] श्रोत्रे [illegible] ज्ञेयं यथा [illegible] सर्वभूतेषु समपारमेष्ठ्यसर्वात्मके ष्ट
प्राकाम्यं विंदते ॥ कयं मनः [illegible] जन्मयस्तत्समतं उपाधमेमेतत्स्यः ॥ १४ ॥ अथीस्वे शिग्राणामाया
नियंत विग्रह तप एव कालविग्रहे आकलयितहूपेश्वतयो मिति ईशा त्वविशिनत्वि ॥ तत्रज्ञानांची वानोमे
परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रंजयत् ॥ कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् ॥ १२
धारयन्मय्यहंतत्त्वे मनो वैकारिके खिलं ॥ सर्वेंद्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः ॥ १३
महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयेन्मयि मानसं ॥ प्राकाम्यं पारमेष्ठ्यं मे विंदतेव्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥
विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे ॥ स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रज्ञक्षेत्रनोदना ॥ १५ ॥
नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दसंज्ञिते ॥ मनो मय्यादधद्योगी मद्धर्मा वशितामियात् ॥ १६ ॥
निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन्विशदं मनः ॥ परमानंदमाप्नोति यत्र कामोवसीयते ॥ १७ ॥
श्वेतद्वीपपतौ चित्तं शुद्धे धर्ममये मयि ॥ धारयञ्छ्वेततां याति षडूर्मिरहितो नरः ॥ १८ ॥
[illegible]णामित्यर्थः ॥ ननु विभुत्वस्याहिकत्वेन लक्षणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ तुरीयाख्ये विराड्हिरण्यगर्भस्वकारणो
पेत्यपाधयः ॥ ईशस्य यत्त्रिभिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदुरितिवल्लक्षणं ॥ विभुर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यः
शसः श्रियः ॥ वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भगइतींगनेति ॥ न हि निर्भगवच्छब्दस्यादिने ॥ १९ ॥ यत्र प
रमानंदरूपे सर्वोपि कामस्तदंशभूतो वसीयते समाप्यते ॥ अतः परं गुणाहेतुकाः ॥ २७ ॥ शुद्धेस

२८

२ सह३५

श्री॰ भा॰ प॰ टी॰ ९९

मद्विभूतीर्मामावनां धजादिभिः संहरति॥३०॥ उपासकस्येति॥ एवं स्वयथा धारणाभिः॥३१॥ यद्वा किंता नाधारणाप्रयासेन॥ एकयैव सर्वाः सिद्धयो भवतीत्याह॥ जितेंद्रियस्येति॥ मद्धारणां नारायणोऽहं तु सैवा स्वे इत्येवंकया सुदुर्लभा सान्या कान कापि दुर्लभा इत्यर्थः॥३२॥ यद्यप्येवं तथापि न प्रार्थ्या इत्याह॥ अंतरायानिति ३३॥ तस्माद्दैतन्कीयमेव धारणा कार्या नान्याः काम्या इत्याह॥ जन्मेति॥ जन्मनैव काश्चित्सिद्धयो भवंति यथा देवानां यथा च यादसामुदकस्तंभः पक्ष्यादीनां खेचरत्वादि॥ तडकं पानं जले॥ जन्मौषधितपोमंत्र

मद्विभूतीरभिध्यायन्श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः॥ ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः॥३०॥ उपासकस्य मामेवं योगधारणया मुनेः॥ सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठंत्यशेषतः॥३१॥ जितेंद्रियस्य दांतस्य जितश्वासात्मनो मुनेः॥ मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा॥३२॥ अंतरायान्वदंत्येता युंजतो योगमुत्तमं॥ मया संपद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः॥३३॥ जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिह सिद्धयः॥ योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योगगतिं व्रजेत्॥३४॥ सर्वासामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः॥ अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनां॥३५॥

योगेनाप्नोति सिद्धय इति॥ यो गमागतिं मल्लोकादिरूपं॥३४॥ उक्तमुपसंहरति॥ सर्वासामित्यर्थेन प्रभुत्वोपपादनहेतुः॥ कारणं पतिः पा लयिता चेति किंच [illegible] प्रभुः॥ अपि [illegible] दीनामपीमाह॥ अहमिति योगो मोक्षः सां [illegible] नामात्मा तर्यामी॥ अहमात्मांतरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनां॥ [illegible] विभूतयः॥ [illegible] [illegible] [illegible] भावः॥५॥ नरावतानां [illegible] शीद योनां [illegible] पार्थः [illegible] प्रलयः॥३४॥ नामादय॥ [illegible] [illegible] [illegible] न ग्रहणा [illegible]

पिपक्रिरीटो [illegible] ॥ मतोयज्ञोयंयथाश्री मि ॥१५॥ अप्रपावत्क रहिता ॥१३॥ ममदर्शतंम्प्रहृतं कोठमूर्ध

मारो [illegible] णोपलक्षणं ॥ ब्रह्मवान्महा

वेदितंस्थानेमनसानीनी [illegible] ॥ मत्स्यमनन्मूर्तिरूपण्तु हमसंचिंतयेत ॥ तदासमस्तमयः सम्मांशभूताः

२५॥ यदावाकालेपिपयावेनिपाठेयथावायनकेनापिप्रकारेणवृथामकल्पयेत ॥ तनथायथाव

पास्यापीत्रगुद्दंशाणाहृदुरः कवमूर्धस ॥ प्रारोप्यव्रमरंघ्रेसावृस्मनीतोत्सृजेत ॥२४॥ विद

विष्णुलक्षाक्रीडेमतस्यमत्त विभावयेत ॥ विमानेनोयाति छं तिसत्स्वहृमीः सवासियः ॥२५॥ य

थामंकल्पयेद्रूपा यथावा मनसः पुमान ॥ मयिसत्येमनोयुंजंस्तथातत्समुपाश्नुते ॥२६॥

योवैमद्भावमापन्न ईशितुर्वशितुः पुमान ॥ नकुतश्चिद्विहन्येततस्यचाज्ञायथामम ॥२७॥

मद्भक्तयाशुद्धसत्त्वस्य योगिनोधारणाविदः ॥ तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता ॥२८

अग्न्यादिभिर्नहन्येतमुनेर्योगमयंवपुः ॥ मद्योगशान्तचित्तस्य यादसामुदकंयथा ॥ २९॥

त्याप्नोतीत्यर्थः ॥ यद्वायथामकल्पयेत ॥ यथावामनसोमयिविश्वासवान्भवतितथातदनुरूपंसर्वंप्रा

प्नोतीत्यर्थः ॥ किंजवेन्न मनसेसत्यसंकल्पेमयिमनोयुंजन ॥२६॥ मदितिएष्यकादंममेत्यर्थः ॥ ईशानुः

सर्वनियंतुर्वशितुः स्वतंत्रस्यममभावंप्राप्त ॥ एताधारणाश्रुणोहेनवः ॥२७॥ अतः परेन्द्वाधारणार

तित्रिकालज्ञेप्सुधारणामाह विना त्रैकालिकीकालवत्स विषयाजन्ममृत्युभ्यामुपबृंहितानत्स

हिताः नथैवपरचित्ताद्यभिज्ञानाद्यपिव्याख्याता ॥२८॥ अग्न्यादिसर्वोपघातशून्यो भगवानिमंवंस्वा

योगमयंते गीभिन्दने ॥ अत्रेदं ॥ मयोगी. मादृशा मुरकं यथामिवात्कं नमंत्राणि
तथानस्वरूपणी स्वारयहंय ॥ अत्रैवेदं नामि कामाता ॥१४॥

तत्र च भक्तानि यथा क्वचित् केन चिद्गुणविशेषेणोद्दिष्टानि वर्तन्ते । क्वचित् सामान्यरूपेणैव तथा च म
विद्धि कथ्यं वर्णसे इति विभूतीः । दृष्टं प्रथमं तावदुक्तमेव सर्वात्मत्वमनुवदन्ति त्वं ब्रह्मेति । अपावृतं नि
रावरणं स्वतंत्रं वा अतएव सर्वेषामपि त्राणरक्षणस्थितिजीवनं त्राणस्थिति इति सहितो अप्ययोद्भवो । य
स्मात्त्वमुपादानकारणमित्यर्थः ॥ १ ॥ अत्र सदाचारप्रमाणमाह । यथातथ्येन यथार्थत्वेन सर्व
भूतकारणत्वेन ब्राह्मणा वेदतात्पर्यविदः ॥ २ ॥ एवं कारणत्वेन सर्वात्मत्वमनूद्य विभूतीः पृच्छति ये

उद्धव उवाच ॥ त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यन्तमपावृतं । सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्य
योद्भवः ॥ १ ॥ उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः । उपासते त्वां भगवन् याथातथ्येन ब्रा
ह्मणाः ॥ २ ॥ येषु येषु च भावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः । उपासीनाः प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तद्वद
स्व मे ॥ ३ ॥ गूढश्चरसि भूतात्मा भूतानां भूतभावन । न त्वां पश्यन्ति भूतानि पश्यन्तं मोहि
तानि ते ॥ ४ ॥ याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां विभूतयो दिक्षु महाविभूते । ता मह्यमाख्या
ह्यनुभाविता स्ते नमामि ते तीर्थपदाङ्घ्रिपद्मं ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवमेतदहं पृष्टः
क्षिति । उपासीनाः संतः प्रश्नं प्रश्नविदां वर । युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन वै ॥ ६
३ ॥ दुर्ज्ञेयत्वमेवाह ॥ गूढश्चरसि । भूतानामात्मा अन्तर्यामी । अत्रापि हेतुः हे भूतभावनेति तेन त्वया ४
तापवम्... [illegible] ...भूतयः ॥ रसायां रसातले अनुभावि
... [illegible] ...तेन ॥ अर्जुनेन पार्थः भूतानामात्मा... [illegible] ...विभिः ॥ गाधमा... [illegible] ॥ ५ ॥ नरावतारस्य
... [illegible] ...प्रलय ॥ १४ ॥ नामादय ॥ एवा... [illegible] ...पदे
... [illegible] ...ग्रहणशक्ति

पित्किरीटा [illegible] ग्रोषैतो ग्रन्थो ययथाश्री कि ॥१५॥ अरूपावत्कृत दिता ॥३३॥ समदर्शितं [illegible] हत्तः पतनस्त हृशात
[illegible] माद ॥ मनतेषु चन [illegible] सुमवतितस्त थमहमपित थेमर्थः ॥३६॥ इत्ये
काद शस्कंधदीपिकायां पंचदशोध्यायः ॥१५॥ षोडशोनुहरेरा विभौवयुक्ता विभूतयः ज्ञानवीर्यप्रभा
वादि विशेषेणोपवर्णिताः ॥१॥ अंतस्मिन्नेनयत्रानमशाकसमस्तानात्मनो ॥ अनलयोगतापत्रैवि
भूत्यादि निरूपणं ॥२॥ एवं तावत्रवाध्यायैश्च ष्टप्रश्नानि निरूपिताः वृत्तं तसंभवेतावृत्तसमादिचतुष्ट
ये ॥४॥ वथवलसाघ्वनिर्थी रसमस्नास्त्ततः परे द्वादशोननरंकर्मसंक्तिमार्गअवस्थितो ॥ हंसेतिहा
स्रहमानातरीवासोनाहुतः सर्वदेहिनां ॥ यथाभ्रमनानिभ्रमनेषवहिरंतः सयंनथा ॥१९॥
सनोयोगनिश्चयांचत्रयोदशा ॥ श्रेयः साधननिर्धीरध्याने ॥ (इत्येकादशे पंचदशोध्यायः १५
चैवचतु [illegible] धारणासिद्धिभेदचप्रसंगेननिवेतते ॥ उद्धवप्रश्नतोदत्तमुनरेहरिणोदितम् ॥ षोड
शेभूनिविस्तारोहयोर्वर्णाश्रमवने ॥ नानादिनिर्णयेवानायमादीनोचनिर्णये ॥ योगत्रयाधि
कारेतु विशेषचतदनेनरे ॥ नमसंख्याविवादेषुप्रकृतस्रोविवेचने ॥ जन्मसप्रकाश्चहाविषोद
नमुनरे ॥ परापराथसहितेचतर्तिलुदनतरे ॥ सप्तविंशक्रियायोगप्रश्नेतदुपवर्णनम् ॥ अष्टा
विंशेततः शेकज्ञानयोगोपसंहृतिः ॥ ससारसंभपस्मिनतध्येदनमुनरे नदृशास्मा पुतः प्र
श्नभक्तियोगोपसंहृतिः ॥ एवं प्रश्नोत्तरामचक्रमेणोतानिविधातिः ॥ अरूमान्मानरीवास्योनाहु
तः सर्वदेहिनाम् ॥ यथाभ्रमनानिभ्रमनेषवहिरतः स्वयंनथमस्ननो ॥१

हविर्धानी कामधेनुः ॥१४॥ नक्षत्रौषधीनां प्रभुं सोमं यक्षरक्षसां प्रभुं ॥१६॥ यादसां प्रभुं तपतां प्रतापव
तां द्युमतां दीप्तिमतां च मध्ये ॥१७॥ संयमतां दंडयतामित्यर्थः ॥१८॥ शृंगिणां दंष्ट्रिणां च मध्ये नेषां सम

इंद्रोहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाट् ॥ आदित्यानामहं विष्णू रुद्राणां नीललोहितः ॥१३॥
ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः ॥ देवर्षीणां नारदोहं हविर्धान्यस्मि धेनुषु ॥१४॥ सि
द्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोहं पतत्रिणां ॥ प्रजापतीनां दक्षोहं पितॄणामहमर्यमा ॥१५॥ मां
विद्ध्युद्धव दैत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वरं ॥ सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसां ॥१६॥ ऐरा
वतं गजेंद्राणां यादसां वरुणं प्रभुं ॥ तपतां द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिं ॥१७॥ उच्चैः श्र
वास्तुरंगाणां धातूनामस्मि कांचनं ॥ यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥१८॥ ना
गेंद्राणामनंतोहं मृगेंद्रः शृंगिदंष्ट्रिणां ॥ आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोनघ ॥१९॥
तीर्थानां स्रोतसां गंगा समुद्रः सरसामहं ॥ आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मतां ॥२०॥ धि
ष्ण्यानामस्म्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः ॥ वनस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनामहं यवः ॥२१॥
पुरोधसां वसिष्ठोहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः ॥ स्कंदोहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः ॥२२॥

वीतुर्यः संन्यासः प्रथमो ब्राह्मणः ॥१९॥ स्रोतसां प्रवाहानां च सरसां स्थिरोदकाशयानां ॥२०॥
धिष्ण्यानां [illegible] ॥ [illegible] पार्थः [illegible] ॥ [illegible] विहिता नासेनान्यां च मध्ये
[illegible] घोषाणां [illegible] प्रतिमं [illegible] मलयः ॥२१॥ नमादयः ॥ [illegible]
[illegible] नग्रदणशक्ति [illegible]

पु॰ पिरकिरीटी [illegible] द्विषो बलो ष्वज्ञोऽयं ययाश्रीमि॥ ५॥ अप्रपावत्कुरहिता॥ ६॥ ममदर्शि [illegible]
ना [illegible] लिमामभ्यभा
पत॥ तद्देवत्वाय्यकैः [illegible] कार्थयोन॥ अप्रमिति. अमछुहृसमा
नाधिकरणाः प्रथमानादितीयानाम्ससर्वाविभूतयः तात्मामाप्तायासनोर्थक एतेनपशीकोवि
त्रिधीरणामसंवेयेचक्रविद्यथायोगपद्दश्यो॥ ततस्वामीवाभूतानामात्मनिस्हरिनिरीश्वरश्नतिः
ज्ञात्वाज्ञानिवधगार्श्मथर्मराम्लहेतुके॥ ततोनिह्नतोऽहंतोहंहनोयमितिलौकिकः॥
सत्तदाप्रकृषव्याप्त्रोग्प्यामेपनिवोधितः॥ अप्रभावत्तमामेवंयथानेरणामधर्मि॥ ८॥ अ
दस्मान्मोहवामीपांभूतानांसहृदीश्वरः॥ अहंसर्वाणिभूतानितेषांस्थित्युद्भवाप्ययः॥ ९॥ अ
हंगतिर्गतिमतांकालःकलयतामहं॥ गुणानांचाप्यहंसाम्यंगुणिन्योमविकोगुणाः॥ १०॥
गुणिनामप्यहंसूत्रंमहतांचमहानहं॥ सूक्ष्माणामप्यहंजीवोदुर्जयानामहंमनः॥ ११॥ हि
रण्यगर्भोवेदानांमंत्राणांप्रणवस्त्रिवृत॥ अक्षराणामकारोस्मि पदानिछंदसामहं॥ १२॥
वसामान्येनानुपासुरस्मस्थः॥ एवंसर्वेन्तेषांस्थित्युद्भवाप्ययः॥ तत्रहेतुरिन्मर्थः॥ ९॥ विशेषतो
विभूतीराह॥ कलयतांवशीकुर्वतांमध्येगुणानांसमगुणितिधर्मिणीतेंसनिकःसाम्यविकोगु
णःसोहं॥ १०॥ सूत्रंप्रथमकार्यंमहतांमहन्तेजमहूत्सोपाधिनादुर्जेयनानाबृत्तीवसाहत्मनमबुद्धेः
गुणेनात्मगुणेनचैवमाराय्यमाज्ञोऽसवरोपिहृश्शनिष्कृतेः॥ ११॥ वेदानांसर्वधीतेषामध्यापकः।प
दानित्रिपदागायत्र्यन्यर्थः॥ १२॥ रामानुजायनमः॥ १२ रामानुजायनमः १२

भगवतो ॥ उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं ॥ वेत्ति विद्यामविद्यांच सवाच्योभगवानित्येवलक्षणानो ॥ २८ ॥
रूपेषामासांसदशानां दर्भजातीनांताकांप्राहवीदीनां दविः कुचकुशरोहद्यादिषु मृत्तिषु वा ॥ ३० ॥ लक्ष्मीर्येनादि
संपूतन्न ॥ २९ ॥ बलवंतोऽजनश्चसहस्रमाश्वतोभागवतानांभमसाक्तुंतकमाहमिसृयं ॥ तेषामेवनवस्वरू
चेनेवासदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणाहयग्रीववराहनृसिंहब्रह्माणइतियानवमन्त्रेयत्तात्मा
वासदेवोभगवतोनंतभागवतेषुद्रं ॥ किंपुरुषाणांहनुमानित्याधाराणां सुदर्शनः ॥ २९ ॥ वत्नातो
पद्मरागोस्मिपद्मकोशस्वपेशमा ॥ कुशोस्मिदर्भजातीनांगव्यमाज्यंहविष्षु ॥ ३० ॥ व्यवसायि
नोमहलक्ष्मीः कितवानांछलग्रहः ॥ तितिक्षास्मितितिक्षूणांसत्वंसत्ववतामहं ॥ ३१ ॥ ओजःस
बलवतांकर्माहंविद्धिसात्वतां ॥ सात्वतांनवमूर्तीनामादिमूर्तिरहंपरा ॥ ३२ ॥ विश्वावसुः पूर्व
चित्तिर्गन्धर्वाप्सरसामहं ॥ भूधराणामहंस्थैर्यंगंधमात्रमहंभुवः ॥ ३३ ॥ अपांरसश्चपरमस्तेजिष्ठानां
विभावसुः ॥ प्रभासूर्येंदुताराणांशब्दोहंनभसःपरः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मण्यानांबलिरहंवीराणामहं
मर्जुनः ॥ भूतानांस्थितिरुत्पत्तिरहंवैप्रतिसंक्रमः ॥ ३५ ॥ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्ष
णं ॥ आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहंसर्वेंद्रियमिंद्रियम् ॥ ३६ ॥
थेवासदेवाख्या ॥ ३२ ॥ गंधर्वाणांविश्वावसुः अप्सरसांपूर्वचित्तिः ॥ गंधमात्रमविकृतं तन्म ॥ ३३ ॥ परमोमधुरः
परात्वः शब्दः ॥ ३४ ॥ अर्जुनः पार्थः भूतानांप्राणिनांप्रतिसंक्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥ गत्यादयः पंचेंद्रियव्यापा
रः ॥ स्पर्शादयोज्ञानेंद्रियव्यापाराः ... तन्नवत्रयंपंचपवृत्तेस्तणांनापंचेंद्रियंनवभूतानग्रहणशक्तिः
... थुक्तिः ॥ ... मिति ॥ नैमित्त ... [illegible]
नामिति पं ... [illegible] ... विशेषांशमावा ...
... गायननविशानपादस्तिर्यद ...
... नस्तवंयसमयः ...

श्री· भा·प· टी ५४

मुचीना ...

नामष्टानामथे आत्मस ... ॥ २४ ॥ अरूपावक्तरहिता ॥ २३ ॥ ममद ... यागा

कीआत्मानात्मविवेकविद्या ॥ आत्मासमरव्याव्यात्मसत्व ॥ व्यात्मनिवेचनीयरव्यातिवादिनामेवविध

मेवंविधमेवचेतिद्याउद्दंतो विकल्पः सोह ॥ २४ ॥ कुमारः सनत्कुमारः ॥ २५ ॥ सन्न्यासो भ्रता मयदानंत

माणामभयस्थानानामप्येवहिंसितिः ॥ अनृतप्रियवचने मौनेच ॥ नहिप्रियभाषणे मौनेचव

यज्ञानां ... विहिंसने ॥ ... नामप्यहं शुचिः ॥ २९ ॥

योगानामात्मसंयोगो ... जिगीषता ॥ आन्वीक्षिकी ... विकल्पः ... तिवा

दिनो ॥ २४ ॥ ... मनुः ॥ नारायणो मुनीनां च ... सचारि

णो ॥ २५ ॥ धर्माणाम ... वहिंसनिः ॥ गुह्यानां सूनृते मौनं मिथुनानामज

स्त्वहं ॥ २९ ॥ संवत्सरोस्म्यनिमिषाम् ऋतूनां मधुमाधवौ ॥ मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथा

भिजित् ॥ २७ ॥ अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः ॥ द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य

रूपसा ... जायते ... प्रजापतिः ॥ ... मिथुनमभवत् ॥ सएव ... मिथुनं ॥ अर्धोद्

वापष आत्मनोयस्पत्नीतिश्रुतेः ॥ २९ ॥ अनिमिषाम प्रमत्तानां मधुमाधवौ वसन्तरूपस्थः ॥ अभिजित्

उत्तराषाढाचतुर्थः पादः ... ॥ अभिजन्नाम ... उपरिष्टादाषाढानां ॥ अथ ...

याद्यपादि ॥ २७ ॥ कृतं ... देवल असित ... व्यासानां वेदविभागकर्तॄणां कवीनां विदुषां काव्यः

शुक्रः ॥ २८ ॥ रामानुजायनमः ॥ २८ ॥

श्री. भा. ए. टी. ९५

तथापि विशेषतः एवं सर्वत्रापि संक्षेपतः कथयामीत्याह । तेजः प्रभावः श्रीः संपत् । सौभगं मनोनयनाह्लादकत्वं भगः भाग्यं वीर्यं बलं स मेंऽशकः विभूतिः ॥४०॥ उपसंहरति एता इति । एते च विभूतिभेदा अपि चिन्मात्रवन्नारकल्पिताः । अतो नात्रातीवाभिनिवेशः कर्तव्य इत्याह । मनोविकारा एव न तु परमार्थाः । यथा किंचित्खपुष्पादि वाङ्मात्रेणाभिधीयते तद्वत् ॥४१॥ तस्माद्वागादीन्नियच्छन्नात्मानं बुद्धिमात्मना सत्त्वसंपन्नया नियच्छ । अध्वने संसारमार्गाय ॥४२॥ असंयमने दोषमाह । यतिः

तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः । वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र स मेंऽशकः ॥३९॥ एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विभूतयः । मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधीयते ॥४०॥ वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान् यच्छेन्द्रियाणि च । आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥४१॥ यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन्धिया यतिः । तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्यामघटाम्बुवत् ॥४२॥ तस्माद्वचो मनः प्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः । स भक्तियुक्तया बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ॥४३ ॥ इति श्रीएकादशस्कंधे विभूतियोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६

असंयच्छन् न संयच्छति ॥४३॥ परिसमाप्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥४४॥ इत्येकादशस्कंधे भावार्थदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ततः सप्तदशे प्रोक्तो धर्मो भक्तिलक्षणो । इत्येतं धर्ममन्वाह ब्रह्मचारिगृहस्थयोः ॥१॥ कर्मैव प्रतिपाद्यते ॥ आश्रमाचारैः स्वधर्मपरिपालनेन [illegible] सक्रम भक्तिसाधनत्वं हृदा वदन्सो यत्नात् ॥ [illegible] मिति ॥ [illegible] विशेषतासि माधा [illegible] गायनेन विज्ञानपारं [illegible] णीनामिति पंच [illegible] ने च यमसः

९५

...जीना...

तदेवं ... ॥ ३६ ॥ अत्र पावकं रहिता ॥ ३७ ॥ समदर्शिनं ...

पृथिवीति सार्धद्वयेन ॥ ... अहंकारः ॥ महान्महत्तत्त्वं ॥ एतः सप्त प्रकृतिविकृतयः ॥ विकाराः पंचमहाभूतानि ॥ एकादशेंद्रियाणि चेत्येवं षोडशसंख्याकः पुरुषो जीवः ॥ अव्यक्तं प्रकृतिः ॥ एवं पंचविंशतितत्त्वानि ॥ तदुक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः ॥ सप्त षोडशसंख्याकः ॥ पुरुषो ... षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति ॥ किंच रजः सत्त्वं तमश्च प्रकृतेर्गुणास्त्रयः परं ब्रह्म चेत्येतत्सर्वमहमेव ॥ किंचैतत्प्रसंख्या

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिरहं महान् ॥ विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम् ॥ ३७ ॥
मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ॥ सर्वात्मनापि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥ ३८ ॥
संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया ॥ न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽण्डानि कोटिशः ॥ ३९ ॥

नं एतेषां परिगणनं ॥ एतेषां लक्षणेन ज्ञानं च तत्फलं तत्त्वविनिश्चयश्चाहमेव ॥ ३७ ॥ एतदेव संक्षिप्याह मयेति ॥ जीवेश्वररूपो द्विविधो यो भावः ॥ यश्च गुणगुणिरूपः ॥ यश्च देहतत्तद्रूपः सर्वो विषया विना मद्व्यतिरेकेण नास्ति अहमेव सर्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु सामान्यतः किमेवं सत्तिष्वकथयसि पृथग्विनिर्धारणासंबंधाभ्यां विशेषतः सर्वाः कथयेति चेत् ॥ तत्राह संख्यानं पृथिव्यादिपरमाणूनां कालेन महतान्तरपि मयैव क्रियते कृत्ना वक्ष्यमाणे ॥ न तथा मे विभूतीनां संख्यानं कर्तुं शक्यते कुतः अनन्ताण्डानीति यद्वा मया सृज्यमानानामण्डानामेव तावत्संख्या नास्ति ता कुतस्तदन्तर्गतानां विभूतीनां संख्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥

अहमेतत्प्रसंख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः

६८

तत्रादौ मदुपासनालक्षण एव मुख्यो धर्म आसीत् ॥ आचारलक्षणस्तु पश्चात्प्रवृत्तः सचैवमनुष्ठितो भ-
क्तिरुत्पादयतीति ॥ आदाविति कल्पादौ यत्कृतयुगं तस्मिन् ॥ ते च हंसं मामुपासत एव केवलं नाम्ना कुर्वन्तीति ।
वक्ष्यन् कृतयुगनामनिरुक्तिमाह ॥ कृतकृत्या इति जात्या जन्मनैव ॥१०॥ किंच विधायकाभावादपि तदानीं ना-
न्यत्कर्मास्तीत्याह ॥ वेद इति ॥ धर्मश्च मनो विषयोऽयमेव वृषरूपधृक् ॥ चतुष्पात् ॥ न क्रियाविशेषो यज्ञादिः
अतस्तपोनिष्ठाः मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप इति वचनादैकाग्र्यतया हंसस्वरूपं मां ध्यायन्तीत्य-

आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः ॥ कृतकृत्याः प्रजा जात्या तस्मात्कृतयुगं विदुः ॥१०॥
वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपधृक् ॥ उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः ॥ ११ ॥ त्रेतामु-
खे महाभाग प्राणान्मे हृदयात्त्रयी ॥ विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ॥१२॥ विप्र-
क्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः ॥ वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः ॥ १३ ॥ गृहा-
श्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ॥ वक्षःस्थलाद्वने वासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः ॥१४॥ व-
र्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः ॥ आसन् प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः ॥१५॥

र्थः ॥ ११ ॥ पश्चात्त्रेतायुगारम्भे वेदो वैराजरूपस्य प्राणात्त्रिमिमा हृदयात्तस्काशात्तस्याः त्रय्याः सकाशा-
त् ॥ होत्राध्वर्यवौद्गात्रैः त्रिवृत्त्रिरूपः ॥ यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ १२ ॥ वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान्वक्ष्यं-
स्तेषामुत्पत्तिमाह ॥ विप्रेति द्वाभ्यां ॥ आत्माचारः स्वधर्म एव लक्षणं ज्ञापको येषां ते ॥ १३ ॥ मम वैराजरू-
पस्य हृदो वक्षसो यस्मात् ॥ [illegible] ॥ [illegible] विशेषाणां स्वभावानाह ॥ व-
र्णानामिति [illegible] ततयन नविज्ञान [illegible]
[illegible] यममः १०

तच्चनतयोक्तंनैव ... स्वकला
दीनद्दष्टिलच्चणास्त्वत्तोपदे ... लोकेतार्थं नाममेव ...॥१॥ अत्र पावनत्वं ... हिता॥ ... पादद्विपदां नराणां॥२॥ यथा
येन प्रकारेणानुष्ठीयमानेन न स्वधर्मेण॥२॥ ननु संप्रदायो देवत्रास्येते॥ किं पुनर्वर्णितेन तत्राह॥ पुरेति प
रमकं परमश्रेष्ठा सौ के स्वस्वरूपस्थतं॥ ब्रह्मणो हंसरूपेणाथमाख्यमपवनं त्वयोगमाश्रे ज्ञानेन मागनेथस्य

उद्धव उवाच॥ यस्त्वयाभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः॥ वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदाम
पि॥१॥ यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत्॥ स्वधर्मेणारविंदाक्ष तन्ममाख्यातु
मर्हसि॥२॥ पुरा किल महाबाहो धर्मं परमकं प्रभो॥ यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव
॥३॥ स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्षण॥ न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः॥४॥
वक्ता कर्ताविता नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवि॥ सभायामपि वैरिंच्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः॥५॥ क
र्त्राविता प्रवक्त्रा च भवता मधुसूदन॥ त्यक्ते महीतले देव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति॥६॥ तत्त्वं नः सर्वध
र्मज्ञ धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः॥ यथा यस्य विधीयेत तथा वर्णय मे प्रभो॥७॥ श्रीशुक उ०॥ इत्थं स्व
भृत्यमुख्येन पृष्टः स भगवान्हरिः॥ प्रीतः क्षेमाय मर्त्यानां धर्मानाह सनातनान्॥८॥ श्रीभ
गवानुवाच॥ धर्म्य एष तव प्रश्नो नैःश्रेयसकरो नृणाम्॥ वर्णाश्रमाचारवतां तमुद्धव निबोध

युष्मद्धर्मविवक्षया तस्य कृतवान् प्रागनुशासितोऽपि न भविता न ... न भविष्यति॥४॥ अत्र हेतुमाह॥ वक्ते
ति द्वाभ्याम्॥ नेतव्यो नान्यः कलावेदाद्याः॥५॥ तत् तस्मान्नोऽस्माकं मनुष्याणां मध्ये यस्य यथा विधीयते तथा
वर्णयेति भावः॥७-८॥ धर्म्यः धर्मादनपेतः॥ नैःश्रेयसकरो भक्तिजनकः॥ अतो मे मम सत धर्मं निबोध

श्री॰
भा॰ पु॰
स्कं॰ ७
५७

जपस्त्वाचारो [illegible] मूत्रपुरीषोत्सर्गस्नानजपोच्चारं तस्मिन्वाग्यतो मौनी भवेत् ॥ २४ ॥ रेतो बुद्धिपूर्वं नावकि-
रेत् । नोत्सृजेत् । ब्रह्मव्रतधरः । ऊर्ध्वरेताः ॥ स्वयमेव कथं चिदवकीर्णो विगाह्य स्नात्वा ॥ यतासुः कृतप्रा-
णायामः ॥ त्रिपदीं गायत्रीं जपेत् ॥ २५ ॥ संध्ये च द्वे यतवाक् जपन्नुपासीत मध्याह्ने संध्यानियमो नेना॰

स्नानभोजनहोमेषु जपोच्चारे च वाग्यतः ॥ न छिंद्यान्नखरोमाणि कक्षोपस्थगतान्यपि ॥ २४ ॥
रेतो नावकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतधरः स्वयं ॥ अवकीर्णेवगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदीं जपेत् ॥ २५ ॥
अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुराञ्छुचिः ॥ समाहित उपासीत संध्ये च यतवाग्जपन् ॥ २६ ॥
आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ॥ न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरुः ॥ २७ ॥ सा-
यंप्रातरुपानीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत् ॥ यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपभुंजीत संयतः ॥ २८ ॥ शुश्रूष-
माण आचार्यं सदोपासीत नीचवत् ॥ यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृतांजलिः ॥ २९ ॥ एवं-
वृत्तो गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जितः ॥ विद्या समाप्यते यावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितम् ॥ ३० ॥

त्रीणि द्विवचने ॥ २७ ॥ अन्यदपि यत्संप्राप्तं तदपि निवेदयेत् तेनानुज्ञातं तु संयतः सन्नुपभुंजीतेत्यर्थः ॥ २८ ॥
यानशय्यासनस्थानैर्यानादिस्थं [illegible] नातिदूरे [illegible] समीपे [illegible] न विश्रान्ते पादसंवाहनादि-
भिः समीपासनेन [illegible] ॥ [illegible] ॥ अलेतिः [illegible] ॥ ३०
[illegible] पालना [illegible] कर्तव्ये ॥ तेन प्राणधारणेन ॥ जवं विचार्येत ॥
[illegible] ॥ ३५ ॥

यो कं तव [illegible]

केन वर्णास्त्वत्तोप [illegible] ताधनाममथ [illegible] स्वकस्ता [illegible]

तपश्चालोचनं ॥ [illegible] तेन स्वधर्मेण ॥ २ ॥ [illegible] संप्रदायो देवग्राम [illegible] पाहृपरा नेनाग [illegible] त्वावाताह

यशौचमिति शुष्कविग्रहः [illegible] लोकं लहेः ॥ तपस्त [illegible] तेन तत्तावन्नाथाद्रणाध [illegible] मे माह ॥ अहिंसेति

वर्णाश्रमाणामुपलक्षणार्थं ॥ २० ॥ वर्णधर्मान् ॥ गृहस्थस्य प्रकरणेवक्ष्यति ॥ अथमेनावदाश्रमेषु ब्रह्मचा

रिणो धर्मानवर्णयते ॥ सच द्विविधः ॥ उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च तत्राद्यस्य धर्मानाह ॥ द्वितीयमिति नवभिः

शमो दमस्तपः शौचं संतोषः क्षान्तिरार्जवं ॥ ज्ञानं दयास्तिक्यं सत्यं च ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १६ ॥

तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षौदार्यमुद्यमः ॥ स्थैर्यं ब्रह्मण्यमैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १७ ॥

आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदंभो विप्रसेवनम् ॥ अतुष्टिरर्थोपचये वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १८ ॥

शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया ॥ तत्र लब्धेन संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १९ ॥

अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः ॥ कामः क्रोधश्च तर्षश्च स्वभावो नेवसायिनां ॥ २०

अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ॥ भूतप्रियहितेहा च धर्मोयं सार्ववर्णिकः ॥ २१

द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनं द्विजः ॥ वसन् गुरुकुले दान्तो ब्रह्माधीयीत चाहूतः ॥ २२ ॥

मेखलाजिनदण्डाक्षब्रह्मसूत्रकमण्डलून् ॥ जटिलोऽधौतदद्वासो रक्तपीठः कुशान् दधत् ॥ २३

द्विजः त्रैवर्णिकः ॥ आनुपूर्व्यात् ॥ गर्भाधानादि संस्कारक्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य वा

वेदाग्रहणात् तो ब्रह्म वेदमधीयीत वक्तात तदर्थं च विचारयेत् ॥ २२ ॥ किंच मेखलादीन् ॥ कुशांश्च दधत्

तथा दण्डाक्षेन मालाकमण्डलून् तो जटिलोऽनभ्यंगादिना जातजटः तथा अधौतदद्वासो रक्तपीठः

अथेमनंतरं द्वितीयाश्रममावेत्स्यन् ॥ प्रवेशभिक्षुः सन् ॥ यथायथा वद्विचारितवेदार्थः स्नायादभ्यंतराः
दिकं स्नात्वा समावर्तेतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तस्मादधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पमनुब्रूयाचार्यः ॥ स्वस्मिन्निति ॥ स्वका
मत्वगृहे ततः करणाद्यादिकाममेहुनं प्रविशेत् ॥ गृहात्ततः करणः स च हि मोक्षमः ब्राह्मणश्रेष्ठ्यन्ते
दित्यर्थः ॥ यदाश्रमादाश्रमांतरं गच्छेत् ॥ अन्यथा नाश्रमी प्रतिलोमं च नाचरेदित्यर्थः ॥ अश्रमत्र
इति वा छेदः ॥ ब्रह्मक्रमस्याश्रमनियमाभावसमाम्नानात् ॥ ३८ ॥ विवाहनियमश्च केवर्णधर्मैः सह सह

अथानंतरमावेत्स्यन्यानिद्रासितानामः ॥ उत्रवेद हिरण्यादन्नास्नाया कुर्वन्नुमोदिनः ॥ ३७ ॥ गृहस्थ
नेवोपविशेत् प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः ॥ आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथाम नरश्चरेत् ॥ ३८ ॥ गृहार्थी स
दृशीं भार्यामुद्वहेदनुग्रस्मितां नाम् ॥ यवीयसीं तु वयसा या सवर्णामनुक्रमात् ॥ ३९ ॥ इज्याध्यय
नदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनां ॥ प्रतिग्रहोध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनम् ॥ ४० ॥ प्रतिग्रहसम
मानस्तपस्तेजो यशो नुदम् ॥ अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषहृत्कयोः ॥ ४१ ॥

स्य धर्मानाह ॥ गृहार्थीति ॥ सदृशीं सवर्णां अनुग्रस्मितां कुलतो लक्षणतश्चानिंदितां कामतस्त्वयामं
स्यामुद्वहेत् ॥ तां सवर्णामनु तस्या अनंतरं अवरा अपि वर्णक्रमेणोद्वहेदित्यर्थः ॥ निहीना वर्णानुरूपेणाहेनी
यैकाय यथाक्रमं ॥ ब्राह्मणानुविश्वविप्राभार्यास्तास्त्रः शूद्रजन्मनः इति स्मृतेः ॥ इत्यादयस्तैवर्णिकानामावश्य
कार्यधर्माः प्रतिग्रहादिर्विप्रस्येति ॥ ४० ॥ तत्रापि दृष्ट्वा सकृदपिकत्वात्तेषां न स्पृहा तो न [illegible] प्रति
[illegible] ॥ [illegible] ॥ अतेतरस्मिन् प्रयतिनि इत
नकत्र सुगमः पाप [illegible] क्षयकंथं ॥ तेन प्राणधारणेन ॥ तं बे विवाधेने ॥
वर्तिमन्के [illegible] ः ॥ ४५ ॥

...मालोचने ॥ [illegible] तायनमिम [illegible]
एवमुपकुर्वाणस्य [illegible] विग्रहः ॥ [illegible] लोकलोहः ॥ [illegible] ॥ तनस्तावत्स्थितो [illegible] ॥ यावद्दृष्टेदक्षालो
कं महलोकं ततो ब्रह्मलोकेचाविसेत् ॥ अशेडु मिच्छेतान्ययः ॥ यत्राच्छेदक्षालोकाविशेषणं ॥ यत्र स्तु निथयः
कालाइस्तुकृतात् ॥ तदिदं द्वह्वनथरः सन् ॥ द्वह्नेनैष्ठिकब्रतंयसमः ॥ विममेनस्तुर्म पर्ययेत् ॥ अधिकस्वाध्याया
यंश्रधीननिष्क्रियेवा ॥ १० ॥ ब्रह्मवर्चः ॥ वेदाभ्यासजं तेजः तद्वान् ॥ ११ ॥ तस्यैवब्रह्मवनस्थयनि स्वाध्यायणथमा
यथैसो छेदक्षालोकमारोहत्यब्रह्मविष्टपं ॥ गुरवे विनमेद्देहंस्वाध्यायार्थं द्वहद्वतः ॥ १२ ॥ अग्नोश्च
रादालस्नि च सर्वभूतेषु मापर्व ॥ अष्टयगयीकृपासीत ब्रह्मवर्चस्वकल्मषः ॥ १३ ॥ स्त्रीणांनिरीक्ष
णास्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् ॥ प्राणिनो मिथुनीभूतानगरहस्थोग्रतस्त्यजेत् ॥ १४ ॥ शौचं
माचमनंस्नानंसंध्योपासनमार्जवम् ॥ तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याभक्ष्यसंभाष्यवर्जनं ॥ १५ ॥ सर्वाश्र
मप्रयुक्तोयंनियमः कुलनंदन ॥ मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ॥ १६ ॥ एवंवृद्धव्रतध
रोब्राह्मणोग्निरिवज्वलन् ॥ मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोमलः ॥ १७ ॥
ताहस्त्रीणामिमि ॥ निरीक्षणाभावगर्भेक्ष्वेलनं परिहासः एवमादिकं जपेत् ॥ मिथुनीभूतानगृतस्य
जैत्रपश्येदित्यर्थः ॥ १३ ॥ तस्यैवसर्वाश्रमसाधारणंधर्ममाह शौचमिति द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥ निष्कामनैष्ठि
कस्यतुमोक्षफलमाह ॥ एवमिति ॥ १५ ॥ अमलोनिष्कामश्चेत् ॥ दग्धकर्माशयोतः करणयस्यतथा
भूतः सन्मद्भक्तोभवति ॥ १६ ॥ रामानुजायनमः ॥ १६ ॥

श्री भा॰ टी॰ ६०

कारवः प्रतिलोमजविशेषाः बुरुडादयः तेषां वृत्तिं कटादिक्रियां आपद्गतोऽपि शूद्रोऽनुकल्पेन न वर्तेत मा
ह ॥ कृच्छ्रमिति ॥ ४९ ॥ तदेव वृत्तिव्यवस्थामुक्त्वा पुनर्गृहस्थस्यावश्यकान्यंच यज्ञानाह ॥ वेदाध्ययनं पंच
यज्ञः ॥ तेन ऋषीन् ॥ स्वधाकारेण देवान् बलिहरणेन भूतानि ॥ अन्नाद्यैरुदकादिभिर्मनुष्यान् तिथी
नत्वयथोदयं विभवानुसारतः तर्पयेदित्यर्थः महायज्ञपाणीति ॥ ५० ॥ आवश्यककर्मणामुक्त्वा अनुसा
रेण धर्ममाह ॥ यदृच्छयोपपन्नं विना उपार्जितेन वा शुक्लेन स्वल्पेनापि तेन धनेन वा क्षमास्वाध्यायान् ॥ ४८

वेदा
शूद्रस्य वृत्तिं भजेदेवपः शूद्रः कारुककर्मक्रियां ॥ कृच्छ्रान्मुक्तो न गर्हेण गर्हितानि शिल्पेन कर्मणा ॥ ४९ ॥
ध्यायः स्वधास्वाहा बल्यन्नाद्यैर्यथोदयं ॥ देवर्षिपितृभूतानि मनुष्यांश्च तर्पयेत् ॥ ५० ॥ य
दृच्छयोपपन्नेन शुक्लेनोपार्जितेन वा धनेनापीडयन् भृत्यान् न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् ॥ ५१ ॥ कुटुंबेशन
मन्येन न प्रमाद्येत् कुटुंबेऽपि ॥ पिपासितं न स्वर्गं पश्येद् दृष्टमपि हृष्टवत् ॥ ५२ ॥ उत्तरादामवेंधूनां संगम्
मः पोष्यसंगमः ॥ प्रनुदेहं वियमेते सम्मोनिद्रानुगोपयेत् ॥ ५३ ॥ स्वयंपरिमृशान्मुक्तोऽपदेषु
नित्यविवदमन् ॥ नरदेहेऽवस्थेन तन्निर्ममो निरहंकृतः ॥ ५४ ॥

दृहस्यापि तिहृतिनिष्ठामेवाह
कुटुंबेषिति निविमिः ॥ न प्रमाद्येत ईश्वरनिष्ठायां प्रमत्तो न भवेत् ॥ ननु दृष्टादृष्टार्थकर्मासक्तस्य कथमप्रमा
दः ॥ विचारेण स्यादित्याह ॥ विपश्चिदिति ॥ ५४ ॥ नश्यापि दृष्टश्रुतसुखस्य क्षयिकत्वात्तेषां न स्पृहां प्रपंचयति ॥ पुत्रादी
दः ॥ ... तदेवार्थानयेत् ॥ अलेन तदेहस्थितं प्रपंचं निनिद्रानु
नामेकत्र संगमः पोष्य ... समीपे ... ककथं ॥ तेन प्राणधारणेन ॥ जनं विचार्य तेन ॥
वर्तितमस्मे ... ॥ ५५ ॥

एवं वह त्रिकोरेन तन॥ [illegible] ताय नामि [illegible] णाद्दयात नक
णापाद्दाने॥ तां शिलह्द विशतस्यपि नयातरवेत [illegible] फलमाह॥ गोलाङ्गरति॥ मद्दानंत्रातिथ्या
हिलिणा॥४३॥ एवमथनस्य मद्दरफलमुक्ता मथनस्योप्याह त्रिभिः समुद्रं गति दारिद्र्याडुताद्द्ये तिविष
मित्रपलवृणामत्यरायणायकमपि॥४४॥ राजत्वावषपकमेन दिस्याद्द॥ सर्वाइति॥४५॥ सर्वेषा
वास्त्रणामदिदेहो येन तद्दकामायने ष्यते॥ क्रुद्धायतनपसे चेद्दशेत्यानंतनस्तवायच॥४६॥
पिलोछ्छतस्याप्रतितुष्टुविज्ञो यमेमहाने विरजज्जुषाणः॥ मथ्यपितान्मारद्दपवति शृन्ता
तिप्रसक्तः समुपैति शाति॥४७॥ समुद्रं गनियुवि शेसीदतं मत्सराय॥ नाव्रह्रिष्यन वि
रादापद्यानेतिवार्णावात्॥४८॥ सर्वाः समुद्रेद्वानापिनेवव्यसनात्मजाः॥ त्रात्मानम
त्मना धीरो यथा गतपातिर्गजान्॥४९॥ एवं वृद्धियोन रपतिर्विमानेनार्कवर्चसा॥ विश्वये
नाम्बुभक्ताह्नमिद्रेणासहमोदते॥५०॥ सीदन्निशावणिग्रह्यापणेपरेवापहंतरेत्॥ एवं क्षेत्रवाप
दाक्रान्तो न श्रेह्नत्याकथंचन॥५१॥ वैश्यपह्नत्यात्तु राजन्यो जीवेन्मृगययापदि॥ चरेद्दाविप्ररूपेण
मापद्द्नीरादह्नसीदन्निति त्रिभिः॥ पणेपविक्रयादैः नत्नुद्वालवणाद्यैः नत्नुद्वेत्याकथंचन॥५२॥
तत्रापि प्रापद्गाक्रान्तश्चेत्॥ एवंक्षेत्रं नतु त्रियद्धमावायद्यपिगोनमोनंनरंपापीयसी ह्यतिमातिष्ठेत्॥ इतिमस्तर
एवंधारणापस्यपविक्रयाच्छ्रेष्ठमन्यते॥ नयापिद्दिमानावणिग्रहत्नि रेवश्रेष्ठमिति भगवतोवतम्॥ नत्नु श्वद्धत्याः
नीच सेवया॥५३॥ तत्रापापदि मृगययाविप्ररूपेण अध्यापनादिना॥५४॥ ॥

श्री·
मा·प
टी
७९

तप्येत पंचाग्नीन् ॥ सूर्येण सह चतुर्दिग्ग्नीन् त्रिधा वात्मानं तापयेदित्यर्थः ॥ आसारवर्षाह ॥ आसारं धारासं
पातं सहत इति तथा अभ्रावकाशो नाम व्रतं चरेत् ॥ जले आकंठमग्नः उदकवासेनाम व्रतं चरेत् ॥४॥ उलूख
लेन वा अश्मना वा अकृष्टपच्यं निर्वर्त्य नीतिं तथा दंतायवो उलूखलं यस्य स तथा ॥५॥ संचितं यात्राहरेत् ॥ अनद्यका
लानदे आहृतकालानदेनाददीत नाश्नीयात् ॥ लब्धेन वेन वे न्याय्येन आगतं परिमृज्य देति नाद्येत ॥६॥ कालपचो
दितान् ॥ आग्रायणादीन् ॥७॥ किं च अग्निहोत्रमिति ॥ मुनेः अन्निगमैर्वेदवादिभिः ॥८॥ अस्मानिष्कामस्य फल ।
ग्रीष्मे तप्येत पंचाग्नीन् वर्षासु आसारवर्षाद्रुले ॥ आकंठमग्नः शिशिरे एवं हेमंते तपश्चरेत् ॥५॥ अग्नि
पक्वं समश्नीयात् कालपक्वमथापि वा ॥ उलूखला अश्मकुट्टो वा दंतोलूखलपवच ॥९॥ सद्यः प्रक्षाल
यात्सर्वं मासं तो हि निकारगीयम् ॥ देशकालबलाभिज्ञो नाददीतान्यदाहृतं ॥७॥ अग्नेर्भेषश्चरोग
शेर्निर्वपेत् कालचोदितान् ॥ नत्वग्नीते तपश्चानां पायनेन तव नाश्यमी ॥८॥ अग्निहोत्रं च वदशीपूर्णे
णामासश्च परवे वृत ॥ चातुर्मास्यानि च मुनेराम्नातानि चरेत्रामैः ॥९॥ एवं वीर्यनित तपसा मुनिर्थ
मनि संततः ॥ मौनपो मयमाराध्य ऋषिलोकाडपैतिमा ॥१०॥

ऋषि
साह ॥ एवमितिथमनिभिः सिरामिः संततः व्याप्तः ॥ यावज्जीवं कृतेन न तपसा स्थकामांसरत्यर्थः ॥ अनिवृथक बा
लोकान् ॥ महर्लोकादिक्रमेणायं भावः ॥ अतः करणशुद्धिमकिंदा रावैवनावलमुच्यते ॥ अनिर्बुधक
कृत्स्नेन नक्रमेणमुच्यत इति ॥ ९ ॥ सकाममनिंदत्ति ॥ यन्नितिति ॥ निः श्रेयसमोक्षफलमल्पीयसे ॥ आ
विविचारसमल्पमेवनस्थे ॥ ... त्रामायतमः ॥ नेरंवतदेवाधीनयतः ॥ अलंतर्हि भिलाभयुक्तनापतस
... यं ॥ तेनप्राणधारणेन ॥ नमविचार्यते ॥
... ः ॥ अथ ॥

२(

अस्याप्याश्रमाम... ...मेनमदा॥५५॥ग्रहा
श्रमेगेदोषमाहयास्त्विति ... ...॥ वृद्धमेवौ मिनयदृद्वापाति॥अहोइति॥ बालाश्चात्मजास्तेषामात्मजास्त्
आत्मजाश्च मां विनानाथाः संतः कथं जीविष्यंतीति॥५७॥ गृहे आसयो वासनातेनआक्षिप्तं सर्वतःक्षिप्तं
हृदयंयस्यसः॥ अंधंतमः॥ अतिनामसीयोनिम्॥५८॥ इतिश्रीभागवतभावार्थदीपिकायामेकाद०

कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वामामेवभक्तिमान्॥ तिष्ठेद्वनंवोपविशेत्प्रजावान्वापरिव्रजेत्॥५५॥
यस्त्वासक्तमतिर्गेहेपुत्रवित्तैषणातुरः॥ स्त्रैणः कृपणधीर्मूढोममाहमितिबध्यते॥५६॥
अहोमेपितरौवृद्धौभार्याबालात्मजात्मजाः॥ अनाथामामृतेदीनाः कथंजीवंतिदुःखिताः॥
५७ एवंगृहाशयाक्षिप्तहृदयोमूढधीरयं॥ अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोंधंविशतेतमः॥५८॥
इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेसप्तदशोध्यायः॥१७॥ श्रीभगवानुवाच॥ वनंविविक्षुः
पुत्रेषुभार्यांन्यस्यसहैववा॥ वनएववसेच्छांतस्तृतीयंभागमायुषः॥१॥ कंदमूलफलै
र्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिंप्रकल्पयेत्॥ वसीतवल्कलंवासस्तृणपर्णाजिनानिच॥२॥ केशरोमनखश्म
श्रुमलानिबिभृयाद्दतः॥ नधावेदप्सुमज्जेतत्रिकालंस्थं
एकादशेष्टादशे... ॥१८॥
अष्टादशेवदद्धर्मंवनस्थयतिगोचरं॥ अपिकारविशेषेणविशेषंचापितद्गतम्॥ क्रमेणप्राप्तान्वन
स्थधर्मानाह॥ वनमिति॥ आयुषस्तृतीयभागंपंचसप्ततिवर्षपर्यंतं॥ ततः परंतुतीर्णोहीयसेयद्वि
रागोपिसन्यासाधिकारःस्यादितिभावः॥१॥ वसीतपरिदधीत॥२॥ दतःदंतान्नधावेन्नशोधये

पतिर्निर्भवेत्२

श्री·
भा·प·
टी·
७२

मौनं वा चोदरः ॥ अनीहा काम्यकमित्यागो देहस्य पाणायामश्चेतस ॥ एते यत्न स्वयोदंडाय स्यन संति ॥ अंगदेड
हवस्त्रगो धृतैर्वेणुमिरितिवा ॥ १७ ॥ चतुर्थि तिद्वास्नाणेषु वहूनिभेदेन चतुर्विधे ॥ पूर्वपूर्वासंभवे याविगः
ग्रान् ॥ अभिग्राम्य पति ग्रान् ॥ असंक्रमान ॥ अपाये लाभो भविष्यतीति पूर्वमनुदिष्टात् ॥ १८ ॥ वहिर्ग्रामा
त् ॥ पाविंतं प्रात्माणादिभिः ॥ शोषितं विभमाविलत्रस्मार्कभूतेभ्यः ॥ अशेषमितमधिकारणादि [illegible] ॥ तेयाविन
ति तिपाठे माधुकरेण पाचितमन्वेचेत ॥ तर्हि विभज्य भुंजीत ॥ न तया चितादि भेद चतुष्टयमितस्यर्थः ॥
मौनानीहादि लाघामादंडवागदेह चेतसां ॥ नत्तेतेयसम संगवेणभिर्न भवेद्यतिः ॥ १९ ॥ भिक्षां चतुर्थ
वर्णेषु विगर्ह्यान्वर्जयेत् स्वरेत् ॥ समागारान संक्रमात्त्वप्य लब्धेन तावता ॥ २० ॥ वहिर्जलाशयगता
न वोपस्पृश्य पवाग्यतः ॥ विभज्य पावितं शेषं भुंजीना शेषमाहृतं ॥ २१ ॥ एकश्चरेन्महीमेतां निः सं
गः संयतेंद्रियः ॥ आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवानात्मदर्शनः ॥ २० ॥ विविक्त क्षेमशरणो मद्भावविम
लाशयः ॥ आत्मानं चिंतयेदेकमभेदेन मया मुनिः ॥ २१ ॥ अन्वीक्षेतात्मनो बंधमोक्षं च ज्ञाननिष्ठ
या ॥ बंध इंद्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः ॥ २२ ॥ (माधुकरेतनैवेद्यं भैक्षेनात्मेष्ट विद्यते । नैव
घर्कं त्रिपेदृष्ट्वा चितयेभो निकंव द्वितिस्मृतेः ॥ यद्वा तु दानी केनापि याचितं चेत्तन्मयेन तस्मै किंवि ।
द्विभज्य दत्तेत्यर्थः ॥ २३ ॥ किं चैकश्चरेदिति ॥ आत्मनेव क्रीडा कौतुकं यस्य सः आत्मन्येव च संतुष्ट
आत्मवान् धीरः विविक्तं विजनं क्षेमं निर्भयं शरणं [illegible] समः ॥ मद्भावेन विमलआशयो यस्य सः
२१ ॥ बंधं मोक्षं [illegible] कथं ॥ तेन प्राणधारणेन ॥ तन्न विचारयेत् ॥ अलं तर्हि भिक्षया ते नापि तत्रा
[illegible] ॥ २४ ॥

७२
७३

५१

एवं यावज्जीवं वर्त्तमानेन स्य... ॥ यावत्तत्ततावो

ऽवबुधर्मो याकाभवेत ॥ तदोपसम्पया विरक्तः स्वकावो ॥ तथावरक्तस्यसहाह ॥ यदेति ॥ ज्ञाता

वेपधुः कपोदेहेयसमः ॥११॥ विरक्तंप्रन्याह ॥ यदेति ॥ १२ ॥ तथादोहुमस्माह ॥ ऊहेति ॥ यथोपदेश

प्रहृष्टएवंकप्राजापत्येष्टामामिष्टास्प्राणेषुआत्मनि ॥ १३ ॥ सन्न्यासेविद्याभवं तीतिनो स्यसि ॥ के

यत्तिनल्लाद्धुतस्त्रीर्गतपोनिः श्रेयसंमहत् ॥ कामायाल्पीयसेयुन्याद्वालिशः कोपरस्ततः

यदासौनियमेकल्पोरजयाजातवेपथुः ॥ आत्मनग्नीन्समारोप्यमर्च्चितोग्निंसमाविशेत् ॥११

यदाकर्मविपाकेषुलोकेषुनिरयात्मसु ॥ विरागोजायतेसम्यक्सर्वाग्निः प्रव्रजेत्ततः ॥ १४ ॥ इष्टा

यथोपदेशमादत्तासर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नीन्स्वप्राणआवेश्यनिरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ १३ ॥ विप्र

स्यवैसंन्यसतोदेवादारादिरूपिणः ॥ विघ्नान्कुर्वन्त्ययंह्यस्मानाक्रम्यसमियात्परं ॥ १४ ॥ विभृ

याच्चेन्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादनंपरं ॥ त्यक्तंनदण्डपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि ॥ १५ ॥ दृष्टि

पूतंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपिबेज्जलं ॥ सत्यपूतांवदेद्वाचंमनः पूतंसमाचरेत् ॥ १६ ॥

नामिश्रायेणा...कुर्वतितमाह ॥ अयमितिपरेव्रस्य ॥१५॥ एवंप्रव्रजितस्यधर्मानाह ॥ विभृयाच्चेदि

ति ॥ परंकौपीनाच्छादनमेवासोयदिधारयितुमिच्छति ॥ तर्हिकौपीनमाच्छादयेत्यावन्मात्रेणतथायेदि

त्यर्थः ॥ त्यक्तंत्यक्ष्यावाराम्र्वमेवअतोमकिंचिदपिनविभृयात् ॥ दण्डपात्राभ्यामित्यावपपकजल

पवित्रादेरूपलक्षणं ॥ १५ ॥ मनः पूतेमनसासम्यग्विचार्ययच्छुद्धंतदाचरेत् ॥ १६ ॥ तथानुज्ञायते

टि० ५१

श्री॰
भा॰ए॰
टी॰
७२

विशेषमाह ॥ अविधिगोचरः ॥ विधिगोचरः ॥ विधिकिंकरो न स्यादिति ॥ एतदेव स्फुटीकरिष्यति ॥ शौच-
माचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेदित्यादिना ॥ कथं तर्हि चरेत्तदाह ॥ २८ ॥ बुधो विवेकवानपि बालकवत्
मानावमानविकल्पशून्यः कुशलो निपुणोऽपि जडवत् ॥ फलानुसंधानाभावेन विद्वानप्युन्मत्तवत्
लोकरंजनाभावेन नैगमः ॥ वेदार्थनिष्ठोऽपि गोचर्यां अनियताचारमिव ॥ २९ ॥ वेदवादरतः कर्मकांडव्या-
ख्यानादिनिष्ठः ॥ हैतुकः केवलतर्कनिष्ठः शुष्कवादो निष्प्रयोजनगोष्ठीविवादस्तस्मिन् ॥ ३० ॥ अ

बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो जडवच्चरेत् ॥ वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यां नैगमश्चरेत् ॥ २९ ॥ वेद
वादरतो न स्यान्न पाषंडी न हैतुकः ॥ शुष्कवादविवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ॥ ३० ॥ नोद्विजे
त जनाद्धीरो जनं चोद्विजयेन्न तु ॥ अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ॥ ३१ ॥ देहमुद्दिश्य
पशुवद्वैरं कुर्यान्न केनचित् ॥ ३२ ॥ एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्वात्मन्यवस्थितः ॥ यथेंदुरुदपात्रे
षु भूतान्येकात्मकानि च ॥ ३३ ॥ अलब्ध्वा न विषीदेत कालेऽशनं क्वचित् ॥ लब्ध्वा न हृष्येद्धृतिमानुभयं
दैवतंत्रितं ॥ ३४ ॥ आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणं ॥ तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ३५

निवारितं ॥ हैतुकानि ॥ ३१ ॥ आत्मदृष्ट्या तावद्वैरकारणं नास्तीत्युक्तमेवेति ॥ देहदृष्ट्यापि नास्तीत्याह भूता-
नि च देहा अपि कारणरूपेणैकात्मकानि ॥ ३३ ॥ दैवतंत्रितं दैवाधीनं यतः ॥ अलं तर्हि भिक्षाप्रयत्नेनापि तत्रा-
ह ॥ आहारमात्रार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणं [illegible] ॥ तेन प्राणधारणेन ॥ तत्त्वं विचार्यते ॥
किं तेनापि ॥ तद्विज्ञाय [illegible] ॥ ३५ ॥
[illegible] न शीतेः [illegible]

यथेंदुरुद
पात्रेषु भूते
ध्यात्मन्यव
स्थितः २

चरेत्

लेकार

७२

...॥ यादृक्तत्त्वं तावा

पुराणीरक्षा हि मति श्रोत [illegible] पसंपाद्य विरक्तः स्वयमाप्नोति॥ नशावरकस्य क्रमप्राप्त॥ [illegible]॥ [illegible]नः विलक्ष्य
मा शोभनतदीयेनौषधमात्रेण तु समर्थः सन्॥ निवृत्तमाद्य [illegible] तस्य धातुमुपयन्॥२१॥ ननु भिक्षान्नं विहाय क
स्मादिलाभेन प्रवृत्तिः स्यादत आह॥ नेति॥ यत्तद्दृश्यमानं भिक्षान्नादि वस्तुतया न पश्येत्॥ यतो विनश्य
ति॥ अतएव इहामुत्र च बलोकेष्वसक्तचित्तः सन्॥ चिकीर्षितात्तदर्थक्रमाद्विरमेत्॥२२॥ ननु तथापि याव
द्विनाशं स्वदेहं तु तावद्विनावतः कुतो विरागः स्यादत आह॥ यदेतदिति॥ यत ज्ञेयं मनसा सदेव वाक्प्रा

तस्मान्नियम्य षड्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिः॥ विरक्तः क्षुल्लककामेभ्यो लब्ध्वात्मनि सुखं भवेत्॥२३॥
पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत्॥ पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतीं महीं॥२४॥ वा
नप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत्॥ संसिध्यत्याशु संमोहः शुद्धसत्त्वः शिलान्धसा॥२५॥ नै
तद्वस्तुतया पश्येद्दृश्यमानं विनश्यति॥ असक्तचित्तो विरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात्॥२६॥ यदे
तदात्मनि जगन्मनोवाक्प्राणसंहतं॥ सर्वं मायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वा न तत्स्मरेत्॥२७॥ ज्ञा
ननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः॥ सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः॥२८॥

णैः संहतं संहितं॥ अहंकारस्य दृश्यशरीरस्य वा तज्जन्यं सर्वं च आत्मनि मायामात्रमिति॥ तर्केण स्वमा
दिदृष्टान्तेन त्यक्त्वा स्वस्थ आत्मनिष्ठः सन् तु नः तन्न स्मरेन्न चिन्तयेत्॥२७॥ एवं बहूदकादिधर्मानुक्त्वा पर
महंसधर्मानाह ज्ञाननिष्ठ इति सार्धैर्दशभिः॥ बहिर्विरक्तो मुमुक्षुः सन्॥ यो ज्ञाननिष्ठो वा मोक्षेऽप्यन
पेक्षो मद्भक्तो वा सलिंगान्॥ त्रिदंडादिसहितानाश्रमांस्तद्धर्मांस्त्यक्त्वा॥ तदा सक्तिं त्यक्त्वा यथा चित्तं तथ
मेव चरेदित्यर्थः॥ नतु नरत्वं तत्त्यागएव विवक्षितः पुनर्धर्मविधानात्॥ अक्रियत्वस्योक्तगाथायेव

स्क० ११

मुपात् ॥ यस्त्वात्त ॥ देवान् ॥ आत्मानं चात्मस्थं मां च निह्नुते प्रतारयति ॥ निह्नवफलमाह ॥ अस्मादिति ॥ ४१ ॥ वर्णाश्रमधर्मानाह ॥ भिक्षोरिति ॥ ४२ ॥ अन्यधर्मान्काश्चित्सर्वेषां दिशति ॥ ब्रह्मचर्यमिति ॥ शौचं रागादिराहित्यं ॥ तस्य ब्रह्मचर्यप्रकारमाह ॥ ऋतौ गंतुरिति ॥ ४३ ॥ एवंभूतवर्णाश्रमधर्मफलमाह ॥ इति मामिति दृढां मद्भक्तिं विंदते ॥ ४४ ॥ ततः किमत आह ॥ भक्त्येति महेश्वरत्वे हेतुः ॥ सर्वोत्पत्त्यप्ययं सर्वस्योत्पत्त्यप्ययो यस्मा

सुरानात्मानमात्मस्थं निह्नुते मां च धर्महा ॥ अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥ ४१ ॥ भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप ईक्षा वनौकसः ॥ गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनं ॥ ४२ ॥ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं संतोषो भूतसौहृदम् ॥ गृहस्थस्याप्यृतौ गंतुः सर्वेषां मदुपासनं ॥ ४३ ॥ इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमनन्यभाक् ॥ सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विंदते चिरात् ॥ ४४ ॥ भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरं ॥ सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः ॥ ४५ ॥ इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो विज्ञातमद्गतिः ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो विरक्तः समुपैति माम् ॥ ४६ ॥ वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः ॥ स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ॥ ४७ ॥

त् ॥ अत एव तत्कारणं मां ब्रह्मरूपं वैकुंठनिवासिनं ॥ यद्वा ब्रह्मणो वेदस्य कारणमुपयाति ॥ साम्येन प्राप्नोति ॥ ४५ ॥ तत्र ज्ञानी मुक्त एवेत्याह ॥ इतीति ॥ एवंभूतेन स्वधर्मेण निर्णिक्तं शुद्धं सत्त्वं यस्य सः ॥ अत एव विज्ञातमद्गतिर्मदैश्वर्यं येन [illegible] ॥ उक्तमर्थं संक्षिप्याह ॥ य एष आचारलक्षणः पितृलोकप्राप्तिफलः ॥ मद्भक्तियुतः मदर्पणेन कृतः [illegible] ॥ नैः [illegible]

नहि किं [illegible] दिक्षा मे [illegible] नवधुमा [illegible] ॥ यथाह माधुरो लीलया च रामित
यान्नानाज्ञाननिष्टः ॥ [illegible] ॥ न [illegible] ज्ञाननिष्ठः ॥ अनाशकः कुर्यात् न
तु विधिकिंकरत्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठाविरोधादित्यर्थः ॥ २४ ॥ कुतो विधिकिंकरत्वाभावस्तस्य तत्राह ॥ नहि न
स्य विकल्पाख्या भेददृष्टीतिः ॥ न तावलिप्सा सम्यगाचारी तापि महीयाज्ञानेन ॥ इत्यानन्तु न हन्ताप्युन हृष्य
मानत्वात् ॥ तत्राह ॥ आदेहान्तात्क्वचित्क्दाचित्त्वादिनेव ख्यातिर्भवति ॥ तदेवं विरक्तस्यापरोक्षज्ञान
यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरं ॥ तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ॥ २५ ॥ शौ
चमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् ॥ अन्यांश्च नियमाञ्ज्ञानी यथाहं लीलयेश्वरः ॥ २६ ॥ न
हि तस्य विकल्पाख्या या च मद्वीक्षया हता ॥ आदेहान्तात्क्वचित्ख्यातिस्ततः संपद्यते मया ॥ २७ ॥
दुःखोदर्केषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपाव्रजेत् ॥ २८
तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः ॥ यावद्ब्रह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृतः ॥ २९
यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥ ४० ॥
वतः ॥ सन्न्यासं न ईर्मोऽस्मात्केवलं वैराग्यवंतं विविदिषुं प्रत्याह ॥ दुःखोदर्केष्विति ॥ न जिज्ञासितो
मद्धर्मो मत्याप्तिसाधनं येन सः ॥ २८ ॥ मामेव मदंशमेव गुरुं परिचरेत् ॥ ततः परमेकश्चरेदित्यादिधर्मैं
र्वर्तेत इति भावः ॥ २९ ॥ अनधिकारिणः सन्न्यासं निंदति द्वाभ्यां यस्त्विति ॥ प्रचंडोऽत्यासक्तं इंद्रियं
सारथिर्बुद्धिर्यस्य सः ॥ ४० ॥ रामानुजायनमः ॥ ४० ॥ रामायनमः ॥ ४० ॥ ॥

...कीर्तनादिपरायणमसला...मा...द्धव भा...

समाप्ती निनमेनारायणनारदवादनः ॥ वेदैः स्तुतिर्गुणालंबा निर्गुणा वर्ण्यते ॥ १ ॥ वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि ॥ यस्यास्ते हृदये संवित्तं नृसिंहमहं भजे ॥ ३ ॥ संप्रदायविशुद्ध्यर्थं स्वीयनिर्बंधयंत्रितः ॥ श्रुतिस्तुतिमितव्याख्यां करिष्यामि यथामतिः ॥ ३ ॥ श्रीमद्भागवते पूर्वैः सारतः सन्निवेशितं ॥ मया तत्तदुपस्पृष्टमुच्छिष्टमुपचीयते ॥ ४ ॥ पूर्वाध्यायांते ॥ एवं स्वभक्तयो राजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् ॥ उषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगादित्यत्र सन्मार्ग ॥ सत्ता स्वतः प्रमाणभूतानामाम्नायानामेव कारणरहितानां वेदानां मार्गं ब्रह्मपरत्वमुद्दिश्य भगवानगादित्युक्तं ॥ तत्र वेदानां ब्रह्मपरत्वमसहमानः पृच्छति ॥ तत्र तावत्प्रत्यालक्षणगुणभेदेन त्रिधा प्रवृत्तिः ॥ तत्रापि रूढियोग

परीक्षिदुवाच ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ॥ कथं चरंति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे ॥ १ ॥ रामानुजाय नमः ॥ २ ॥ (भेदेन द्विधा रूढिश्च स्वरूपेण जात्या गुणेन वा निर्देशा ॥ १

हैं वस्तुनि ॥ संज्ञासंज्ञिसंकेतेन प्रवर्तते ॥ यथा डित्थः गौः शुक्ल इति लक्षणं च तेनैव संकेतेनाभिहि ॥ १

तार्थसंबंधिनि ॥ यथा गंगायां घोष इति ॥ गौणी चाभिहितार्थलक्षितगुणयुक्ते न त्वस्य दृष्टा ॥ यथा सिं

हो देवदत्त इति यथाहुः अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते ॥ लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु

गौणतेति ॥ योगस्तु द्वेधा ॥ ...नियमार्थः ॥ ... निर्लक्षणे ष्यते १

...गौणतेति ॥ योगस्तु निरूढ ॥ पतन्त्रि विधं प्रतिपादितं ॥ पद्म १

योः ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेन यथा ॥ पंकजं ॥ औपगवः ॥ पावक इति ॥ इत्यादि ॥ तत्र ना वृद्ध ।

प्रसिद्धरूढिनसंभवतीत्याह ॥ साक्षात्कथं चरंतीति ॥ तत्र हेतुः अनिर्देश्य इति ॥ अनिर्देश्यत्वे १

अनतिरसनेनब्रह्मणोऽस्फुटत्वमुक्तं इति तन्निषेधार्थं बुद्ध्यादीनुपाधीन् जनानामसृजदित्युत्तरमाह ॥ बुद्धीन्द्रिये
ति बुद्ध्यादीनुपाधीन् ॥ जनानां मनुष्याणां जीवानां मात्राद्यर्थं प्रभुरीश्वरोऽसृजत् मीयन्त इति मात्रा विषयाः ते
षामर्थं भवार्थं भवो जन्म लक्षणं कर्म तदर्थं निकर्मकरणार्थमित्यर्थः ॥ आत्मने लोकान्तरगामिने आत्मनस्तत्
ल्लोकभोगायेत्यर्थः अकल्पनाय कल्पनानिवृत्तये मुक्तये इत्यर्थः ॥ अर्थधर्मकाममोक्षार्थमिति क्रमेण पदच
तुष्टयस्यार्थः जनानामिति वदन् ॥ जीवार्थमीश्वरस्य सृष्ट्यादिप्रवृत्तिरिति दर्शयति प्रभुरिति ईश्वरस्य उप
धिवशताभावेन नित्यमुक्ततां दर्शयति ॥ अयमभिप्रायः गुणमयशरीरं बिभ्रन्न सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वेश्व
रं सर्वनियन्तारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफलदातारं समस्तकल्याणगुणनिलयं सच्चिदानन्दं भगवन्तं श्रुतयः
प्रतिपादयन्ति ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः यः पृथिव्यां तिष्ठन् ॥ इत्य

॥ श्रीशुक उवाच ॥ बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः ॥ मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पना
व्यामंनरः सोऽकामयत ॥ अहं बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याद्याः तथा (य च २ ॥
भूतेभ्यस्तत्तानावत् ॥ स एष विष्णोर्जीवस्य तत्त्विष्टनये ॥ तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानि बोधयन्ति तत्र च तत्त्वंपदयोः
सामानाधिकरण्यं प्रतीयते ॥ तच्च प्रकारान्तरेणान्वयमाने ब्रह्मगणपर्यवसानं गमयति तथाहि तमादे
शदेवामिहेति बहुभयोरेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यप्रयोगे श्रामित्ताहेवताग्नेकावदसेवेषन
ह्रितः ॥ आमिक्षापदसान्निध्यात्सैव विषयार्पणामिति कुतः भिन्नार्थत्वात् न चात्र रूत्स्वार्थयोर्निर
लक्षणया विशेषणविशेष्यभावेन ॥ नीलमुत्पलमितिवत् यथोक्त ॥ सवुद्धान्तज्यते येन विशेष्यते न
हि शेषणमित्यादिरुक्तः विरुद्धार्थत्वेनन्वयायोगात् ॥ न च जहल्लक्षणया संबन्धलक्षणया कुलमितङ्
भागंगानिवत् ॥ सामानाधिकरण्यं कुलं कार्यतस्य विवक्षितत्वात् ॥ अतो जहदजहल्लक्षणया

किंच शृण्वतामिति॥ नित्यं श्रवणकीर्तनादिपराणाममलात्मनामन्तर्हृद्येव भासि॥ मम तु लोचनगोच
रस्त्वद्य भाग्यमिति भावः ननु सर्वेषां हृदि स्थितः कथं केषांचिदेव हृदि भासि॥ मेघैः सूर्यवत्॥ जीवोपाधि
भिरंतर्हितत्वादिति॥ यद्वा तेनैव कस्यापि भयादिसमत आह॥४६॥ हृदिस्थोऽपीति कर्मभिर्विक्षिप्तं चेतो ये
षामात्मशक्तिभिरहंकारादिभिरग्राह्यः अतिदूरतोऽपि॥ उपेतगुणैः शमः श्रवणकीर्तनादिसंस्कार आत्मान्तः
तःकरणं येषां तेषामंतिसमीपे॥ अपवदितत्वमित्यर्थः॥ यतदेवं प्रपंच यत्र मस्तिनि नमोऽस्त्विति॥४७॥ नेतु भ
नमोऽस्त्वध्यात्मविदांतिहृदेहाद्यहंकारिणां परमात्मने परमात्मत्वेन प्रकाशमानाय मोऽस्तु इत्यर्थः

शृण्वतां गदतां शश्वदर्चतां चाभिवंदतां॥ नृणां संवदतामंतर्हृदि भास्यमलात्मनां॥४६॥ हृदिस्थोऽप्य
तिदूरस्थः कर्मविक्षिप्तचेतसां॥ आत्मशक्तिभिरग्राह्योऽप्यंत्युपेतगुणात्मनां॥४७॥ नमोऽस्तु तेऽध्यात्म
विदां परात्मने ह्यनात्मने स्वात्मविभक्तमृत्यवे॥ सकारणाकारणलिंगमीयुषे स्वमायया संवृतरुद्धदृष्ट
ये॥४८॥

अनात्मने देहाद्यभिमानिने जीवाय परत्वेनाप्रकाशमानत्वात्॥ स्वात्मनः सकाशाद्विभक्तः
समर्पितः मृत्युः संसारो येन तस्मै तत्पनमस्तरमाह॥ सकारणं महदादिकार्यं अकारणं प्रकृतिः॥ तदुभयं लि
गमनुयाधिनियमनतया ईयुषे प्राप्तवते॥ अनंतदुभयनियंतृ स्वस्मात्सकाशात्तदुभयप्राप्तायजीवाय विभक्त
मृत्यवे इत्यर्थः॥ नियंतृत्वनियमनत्वे -- दृष्टिर्येन तस्मै॥ यद्वा स्वमायया॥ असंवृतेति॥ अनोलमे स्वयं तत्
त्वं चेत्तु अपनमः किंच रुद्धदृष्टये मायाविलत्वादेव॥ अन्येषां रुद्धा आवृतादृष्टिर्येन तस्मै यद्वा स्वमायया
स्वस्य संवृता॥ अन्येषां रुद्धा दृष्टिर्येन तस्मै इत्येकम्पदं॥४८॥ रामानुजाय नमः॥ ४८॥

सएवंभूतः परमेश्वरस्तेनोस्मान् भृत्यानाज्ञापयित्वनुशिक्षयत्विस्मिन्नादरमत्यधिकंब्राह्मणेषुमंदमिवाल
क्ष्यलोकसंग्रहपरोभगवान्स्ततोपि॥ब्राह्मणेषुश्रद्धातिरेकंकुर्विति॥ब्रह्मन्निति सप्तभिः॥मयाहृदिस्थि
तेनदेवादिभ्योब्राह्मणःश्रेष्ठइत्याह॥५१॥ देवाइति॥तेषांनैः पुनंतितेनुसद्यः किंचदेवादीनियत्पुनंति
तदप्यर्हत्तमानामीक्षया॥सप्तकलापरिकलनमुपपत्तिः॥तथापुनः किंचब्राह्मणाराधनमेवममः

सत्वंशाधिस्वभृत्यान्नः किंदेवकरवामते॥ एतदंतोनृणांक्लेशोयद्भवानक्षिगोचरः॥४९॥श्रीशु
कउवाच॥ इतिसंपाकर्ण्यभगवान्प्रणतार्तिहा॥ गृहीत्वापाणिनापाणिंप्रहसंस्तमुवाचह॥५०॥
श्रीभगवानुवाच॥ब्रह्मंस्तेनुग्रहार्थायसंप्राप्तान्विध्यमून्मुनीन्॥संचरंतिमयालोकान्पुनंतः
पादरेणुभिः॥५१॥देवाःक्षेत्राणितीर्थानिदर्शनस्पर्शनार्चनैः॥शनैःपुनंतिकालेनतदप्यर्हत्तमे
क्षया॥ ५२॥ब्राह्मणोजन्मनाश्रेयान्सर्वेषांप्राणिनामिह॥तपसाविद्ययातुष्ट्याकिमुमत्क
लयायुतः॥ ५३॥ नब्राह्मणान्मेदयितंरूपमेतच्चतुर्भुजं॥सर्ववेदमयोविप्रःसर्वदेवमयोह्यहं
॥५४॥दुष्प्रज्ञाअविदित्वैवमवजानंत्यसूयवः॥गुरुंमांविप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः॥ च
राचरमिदंविश्वंभावायेचास्यहेतवः॥मद्रूपाणीतिचेतस्याद्धत्तेविप्रोमदीक्षया॥५६॥तस्माद्ब्रह्म
श्रेष्ठमित्याहतेतिदेतमाह॥सर्ववेदमयोविप्रइतिप्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयस्यवेदमयोविप्रोदेवमयादस्मा
द्रूपाच्छ्रेष्ठइत्यर्थः॥अस्तयवोदोषदृष्टयः दुष्प्रदृष्टयः पुष्पबुद्धयः॥अस्यविश्वस्यहेतवोभावामहदाद
यः॥ मदीक्षयामामेवसर्वत्रईक्षया॥५७॥सन्मार्गस्थितानांवेदानांटीकां[illegible]णाप्रवृत्तिप्रकारमाहैश्य

इतिश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायांषडशीतितमः ८६

उद्धर्षहृदयं यम ॥ अश्रेण विलोकिते हेत्तणोयससपवसचईश्वरान् ॥ ईश्वर ॥ ईश्वरतत्स्यांश्चेत्सर्यः षी
णायन्संस्पृशन्संमर्दयन्श्रीमाचेतयितमासाक्षी प्रकाशकः ॥ स्वदृक् ॥ स्वप्रकाशकः अथातः कारणात्

श्रोतमप्यसनोद्धराज्जनकः स्वगृहागतान् ॥ आनीतेष्वासनाग्र्येषु सुखासीनान्महामनाः ॥२२॥
प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्षहृदयास्राविलेक्षणः ॥ नत्वा तदंघ्रीन्प्रक्षाल्य तदपो लोकपावनीः ॥२३॥ सकु
टुंबो वहन्मूर्ध्ना पूजयांचक्र ईश्वरान् ॥ गंधमाल्यांबराकल्पधूपदीपार्घ्यगोवृषैः ॥२४॥ वाचाम
धुरया प्रीणन्निदमाहान्नतर्पितान् ॥ पादावंकगतौ विष्णोः संस्पृशञ्छनकैर्मुदा ॥२५॥ रा
जोवाच ॥ भवान्हि सर्वभूतानामात्मा साक्षी स्वदृग्विभो ॥ अथ नस्त्वत्पदांभोजं स्मरतां दर्शने
गतः ॥२६॥ स्ववचस्तदृतं कर्तुमस्मद्दृग्गोचरो भवान् ॥ यदात्थैकांतभक्तान्मे नानंतः श्रीरजः
प्रियः ॥२७॥ को नु त्वच्चरणांभोजमेवंविद्विसृजेत्पुमान् ॥ निष्किंचनानां शांतानां मुनीनां य
स्त्वमात्मदः ॥२८॥ योवतीर्य यदोर्वंशे नृणां संसरतामिह ॥ यशो वितेनेनेनच्छांत्यै त्रैलोक्यवृ
जिनापहं ॥२९॥ नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुंठमेधसे ॥ नारायणाय ऋषये सुशांतं तप ईयु
षे ॥३०॥ दिनानि कतिचिद्भूमन्गृहान्नो निवस द्विजैः ॥ समेतः पादरजसा पुनीहीदं निमेः
पादरजसा पुनीहीदं निमेः कुलं ॥३१॥ इत्युपामंत्रितो राज्ञा भगवाँल्लोकभावनः ॥ उवास कु
र्वन्कल्याणं मिथिलानरयोषितां ॥३२॥ श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहाञ्जनको यथा ॥ नत्वा मु

अनंतो वंधुरपि ॥ अजः पुत्रोपि तच्छांत्यै संसारोपशमा (नीं सुसंहृष्टो धुन्वन्वासो ननर्त ह ॥३३॥
गरहान्नरदेहिषिनर्थीः ॥२७॥ धुन्वन्नपरिध्यानयन ॥३३॥ ॐ नमः कमलदलविपुलनयना:

श्री
भा० द०
३
२०२

स्वनिजेमन्दिरे लिनवान॥फलैरामलकादिभिर्यईशोन॥उषीरेत्सणाविशेषमूलैः सुवासितैः शिवैः
धूपनवस्त्राद्भिः॥स्रग्भिः सुरभ्यागरदाकस्तूरीप्रमुखयासपर्यया श्रजयायथोपपन्नयास्रनायाः
मेनसंपूर्ववामृतानुपस्वलडुलान्सम्पविवर्धनेयदेयः॥स्त्रनेनच॥स्त्रसक्तस्यान्यामर्गेस्तस्यनिके
तेर्भूसुरैस्त्रसवेतीर्थीस्पदपादरेणुभिः॥कृत्स्यादिभिर्यः संगमः॥संगमः सममकृतोनावभूदिति॥अ
विनिविस्मयेनयद्दाआइतिवितर्केनुइतिविस्मयेउपस्थितः॥समीपउपविष्टः भार्याभर्त्रव्याह
त्वणपीठ्हर्षीचेतानानीतेश्चपवेश्यसः॥स्वागतेनाभिवंद्याग्रीन्सभार्योवनिजेमुदा॥४९॥
तदंभसामदासाभाग्यामानेसरद्दाल्वयं॥स्वपयाचकुंउद्दर्षोलब्धसर्वमनोरथः॥५०॥फला
दिणाधीरशिवामृतोमसामृद्दास्वभ्यात्तुलसीकुसमाबुजैः॥आराधयामासयथोपपन्नया
ससपर्ययासत्त्वविवर्धनायसा॥५१॥सतर्कयामासकृतोममान्वभूद्दैवथकूपपतिन
स्वसंगमः॥यः सर्वतीर्थीस्पदपादरेणुभिः कृतस्तेनचास्यात्मनिकेतनम्भूसुरैः॥५२॥स्वपवि
श्वस्तलोनितिध्यान्युतदेवउपस्थितः॥स्वभार्यास्वजनापत्यउतवाचाच्यभिमर्षितः॥५३॥श्री
तदेवउवाच॥नाद्यनोदर्शनंश्रामः पंचप्रेमस्तुषः॥यदीर्दरव्यावितिभिः स्वश्रद्धासुविष्टोवंसस्तन
मा॥५४॥यथायाशयानः प्रकुर्यामनसेवात्ममायया॥स्वश्चालोकपरंस्वमम्नुविश्यभासेभा
जनस्थस्वपत्याणिचतेः सहितः॥श्रीकृत्सस्याविमभिन्नशानिसमर्दयनीत्यग्रामिमर्षितः यर्दीइंपवि
ष्टस्तदेवदर्शनुश्रामइतिसपवसन्माद्योनाद्यजनीभूनस्त्रसिमर्थः॥यद्दानप्रस्वानद्दैशामइतिकिनत
देवधामः॥यदीदावियस्वधाक्तिभिः॥सत्वादिभिः स्वश्रद्धास्वसनयाऽनुप्रविष्टस्वदर्शनपरंकेवलम
येवधामइति॥५५॥मायास्पष्टिप्रवेशायारवियांस्पष्टिप्रवेशोहष्टानमाह्दययोति॥आत्मभामायया

स्तार्थसाधकः कन्यां प्रेप्सुः ॥ तमातिथ्येन निमंत्र्य स्वगृहमानीय बलेन यच्छ्रद्धयोपहृतं तं परिविष्टं ॥ तद्दे
सं किलानुनेनो बुभुजे ३ अनयः भावेन रत्यभिप्रायेणाद्धमितं मनोदधे ॥ व्रीडितापांगी ॥ सव्रीडकटा
तत्रैव वार्षिकान्मासानवात्सीत्स्वार्थसाधकः ॥ पौरैः सभाजितोभीक्ष्णं रामेणाजानता च सः
य ॥ एकदा गृहमानीय आतिथ्येन निमंत्र्य तं ॥ श्रद्धयोपहृतं भैक्ष्यं बलेन बुभुजे किल ॥ ५ ॥ सोप
श्यत्तत्र महतीं कन्यां वीरमनोहरां ॥ प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यां भावक्षुब्धं मनो दधे ॥ ६ ॥ सापि तं
चकमे वीक्ष्य नारीणां हृदयंगमं ॥ हसंती व्रीडितापांगी तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ॥ ७ ॥ तां परं समनु
ध्यायन्नंतरं प्रेप्सुरर्जुनः ॥ न लेभे शं भ्रमच्चित्तः कामेनातिबलीयसा ॥ ८ ॥ महत्यां देवयात्रायां
रथस्थां दुर्गनिर्गतां ॥ जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥ रथस्थो धनुरादाय शूरां
श्चारुंधतो भटान् ॥ विद्राव्य क्रोशतां स्वानां स्वभागं मृगराडिव ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा क्षुभितो रामः ॥ प
र्वणीव महार्णवः ॥ गृहीतपादः कृष्णेन सुहृद्भिश्चानुशाम्यत ॥ ११ ॥ प्राहिणोत्पारिबर्हा
णि वरवध्वोर्मुदा बलः ॥ महाधनोपस्करेभरथाश्वनरयोषितः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कृष्ण
स्यासीद्द्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः ॥ कृष्णैकभक्त्या पूर्णार्थः शांतः कविरलंपटः ॥ १३
स उवास विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी ॥ अनीहयागताहार्यनिर्वर्तितनिजक्रियः ॥ १४ ॥ या
त्रामात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत ॥ नाधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्चक्रे यथोचिताः ॥ १५ ॥
ता ॥ तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षणं च यया सा ॥ अंतरं रंध्रमवसरं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः कामे भ्रमच्चित्तं
यस्य सः ॥ धारामादिसमानिमित्तस्वयं आसमंतात् ॥ द्दं धनं पारिबर्हाणि वरवध्वोः प्रतिदेयानि ग्र

अनीहयागतं यदाहार्यं तेन निर्वर्तिता निजाः क्रिया येन सः ॥ यात्रा
मात्रं शरीरनिर्वाहमात्रं दैवादुपनमति

श्री: भा॰ द॰ उ॰ १०१

मिथिलस्यजनकस्यवंश्योमैथिलः ॥ अभ्रमेरेवस्वयंविदेहान्देशान्प्रययौ ॥ कृष्णोव्यासः रामोभार्गवः अ-
रुणकः एवमादिभिः सह ॥ आनर्तादयोदेशास्तद्देशवासिनोनृनार्यः ॥ उदारहासंस्निग्धमीक्षणंयस्यति-
स्त ॥ दृशिभिर्नेत्रैः स्ववीक्षणेनैवविनष्टतमिस्रादृक्येषांतेभ्यः क्षेमंअभयं अर्थदृशंतत्त्वज्ञानंअ-

तथातद्राड्बहुलाश्वोलोकेगवकुलास्वद्युतिश्रुतः ॥ मैथिलोनिरहंमानउभावप्यच्युतप्रियौ ॥१६॥ प्र-
सन्नोभगवान्दारुकेणाहृतंरथम् ॥ आरुह्यसाकंमुनिभिर्विदेहान्प्रययौप्रभुः ॥१७॥
नारदोवामदेवोत्रिः कृष्णोरामोसितोरुणिः ॥ अहंबृहस्पतिःकण्वोमैत्रेयश्च्यवनादयः ॥१८॥
तत्रतत्रतमायान्तंपौराजानपदानृप ॥ उपतस्थुःसार्घ्यहस्ताग्रहैःसूर्यमिवोदितं ॥१९॥ आनर्त-
धन्वकुरुजांगलकंकमत्स्यपाञ्चालकुंतिमधुकेकयकोसलार्णाः ॥ अन्येचतन्मुखसरो-
जमुदारहासस्निग्धेक्षणंनृपपपुर्दृशिभिर्नृनार्यः ॥२०॥ तेभ्यःस्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृ-
ग्भ्यः क्षेमंत्रिलोकगुरुरर्थदृशंचयच्छन् ॥२१॥ शृण्वन्दिगंतधवलंस्वयशोऽशुभघ्नंगीतंसुरै-
र्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् ॥ तेच्युतंप्राप्तमाकर्ण्यपौराजानपदानृप ॥ अभीयुर्मुदितास्त-
स्मैगृहीतार्हणपाणयः ॥२२॥ दृष्ट्वातउत्तमश्लोकंप्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः ॥ कैर्धृताञ्जलिभि-
र्नेमुः श्रुतपूर्वांस्तथामुनीन् ॥ स्वानुग्रहायसंप्राप्तंमन्वानौतौजगद्गुरुं ॥ मैथिलःश्रुत-

भीयुः प्रत्युज्जग्मुः प्रीत्याउत्फुल्लानिआननानिआशयाश्चांतःकरणानिचयेषांतेकैः शिरोभिः
२५ ॥ तमभिप्रेत्यांगीकृत्यतत्तदाउभाभ्यामपिताभ्यामकृदादन्यस्यगेहयातीमलक्षितः ॥ अविदितः

१०१

[…ंतरः मपश्चि…]

तद्वक्तं सर्वमत्रेभ्यस्त्वागमनकारणं सप्रपंचं कथयति ॥ आसन्त्रिमिपंचौभिः ऊर्णायां भार्यायां स्वायंभुवे मन्वंत
रे देवाः सर्वे ॥ वाचयमितं यद्वं मैथुनेन रमयितं ॥ उद्यतं पुत्रकं के प्रजापतिं सहसा उपहसितवंतः तेनावद्य
कर्मणा पापेन ॥ आसुरीं योनिमगामन ॥ अधुना तत्क्षणमेव हिरण्यकशिपोर्जाता उत्पन्नाः ते च योगमायया
ततो नीताः संतो देवक्या उदरे जाताः ॥ देवाजनन ॥ वडेकंसेन विहिंसिताः सा च ता नात्मजानात्मनः शोचति ते

श्रीभगवानु ॥ आसन्मरीचेः षट्पुत्रा ऊर्णायां प्रथमेंतरे देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतं यभितुमुद्यतं ॥४७॥
तेनासुरीमगमन्योनिमधुनावद्यकर्मणा ॥ हिरण्यकशिपोर्जाता नीतास्ते योगमायया ॥४८॥ देव
क्या उदरे जाता राजन्कंसविहिंसिताः ॥ सा तान्शोचत्यात्मजान्स्वांस्त इमेध्यासतेन्तिके ॥४९॥ इत ए
तान्प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ॥ ततः शापाद्विनिर्मुक्ता लोकं यास्यंति विज्वराः ॥५०॥ स्मरोद्गी
थः परिष्वंगः पतंगः क्षुद्रभृद्घृणी ॥ षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यंति सद्गतिं ॥ इत्युक्त्वा तान्समादा
येंद्रसेनेन पूजितौ ॥ पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छतां ॥५२॥ तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेह
स्नुतस्तनी परिष्वज्यांकमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः ॥५३॥ अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरि
स्नुतं ॥ मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥५४॥ पीत्वामृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः
नारायणांगसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥५५॥ ते नमस्कृत्य गोविंदं देवकीं पितरं बलं मिषतां
ते च मे तत्वांतिके ध्यासते ॥ लोकं देवलोकं स्मरोद्गीथः सर्वभूतानां ययुर्धाम दिवौकसां ॥५६॥ ॥
स्मरस्सहितः उद्गीथः सद्गतिं मोक्षं स्मरः एव पूर्वं कीर्तिमानिति नाम ॥ अतः कीर्तिमंतं प्रथमजं कं साया
तत्कंडुः भिः अर्पयामास तं कंसः प्रथमं नाम यामास ॥ अतः तद्देहतुः गदाभृतः पीतशेषमिति ना
रायणांगसंस्पर्शप्रतिलब्ध देवा वयमित्यात्मदर्शनये स्वधाम देवलोकम् ॥ ॥

भा०
१०
१००

स्तानामागमनं निर्गमनं च श्रीकृष्णस्य मायां मेने॥ तेनैवापत्यरूपेण रचिता॥ अमृतकीर्तेर्यशस्तस्य व्यासपुत्रै रिति बहुवचनं शुकार्थं जगतः॥ अघं भिनत्तीति तथा तत्॥ अलं निःशेषं यथा भवति तथा न तु कृष्णादिवद्दिति दृष्टं मोहदेहत्वं चोक्तं॥ तद्भक्तानां तु सत्कर्णपूरं परमसुखावहं कर्णाभरणमिति॥ स्वयं तत्स्वरूपतामाह॥ किं च भगवति कृतमावेशितं चित्तं येन स तथाभूत्वा तत्क्षेमधाम कालादिभयरहितं लोकं याती ति॥ ५९॥ ३

दृष्ट्वा देवकी देवी सुतागमननिर्गमं॥ मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप॥ ५७॥ एवंविधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः॥ वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत॥ ५८॥ ॥सूत उवाच॥ ॥ य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा मुरारेश्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः॥ जगदघभिदलं तद्भक्तसत्कर्णपूरं भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम॥ ५९॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पञ्चाशीतितमः॥ ८५॥ राजोवाच॥ ॥ ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः॥ यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामही॥ १॥ ॥शुक उवाच॥ ॥ अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः॥ गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः॥ २॥ दुर्योधनाय रामस्तां दास्यतीति न चापरे॥ तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदण्डी द्वारकामगात्॥ ३॥ ॥ ॥ २॥ ॥

इति श्रीदशमस्कन्धटीकायां पञ्चाशीतितमः॥ ८५॥ षडशीतितमे दंभात्सुभद्रामर्जुनो हरत्॥ दर्शयामास मिथिलां कृष्णः स्वभक्तप्रियकृज्जनः॥ १॥ देवक्याः सुतयुग्मलाभवत्॥ अर्जुनस्य सुभद्रालाभो पि रामभ्रातिकृष्णस्य॥ दुर्घटमिति मन्यमानः॥ प्रसंगात्तदर्शयति ब्रह्मन्निति कथमशृणोत्॥ दुर्योधनायेति॥ अपरे वसुदेवादयो न दास्यन्तीति तल्लिप्सुः तस्यां मातुलेय्यां लिप्सुः रामं वंचयितुं॥ एतत्तमंत्रिदंडि वेशं विधाय यत्याद॥ स यतिरिति॥ ३॥

१००

देवगाद्वलिः कथंभूतो विश्वसात्मभूतं देवं सान्वयः सपरिवारः संहृष्टः सपरिजनः कथंभूतो पादाववः
निज्य पादावुत्तंयोऽग्रवने जनोदकं आब्रह्म ब्रह्माणमभिव्याप्य जगत्पुनात् । पवित्रयत् वर्त्तते तो इंद्रसेनो बलिः
प्रेमविभिन्नया । प्रेमार्द्रया धिया बिभ्रत् धारयन् । अनंताय शेषाय बृहते । फणैकदेशे विश्वधारणात् बृहद्

ऋषिरु॰ एवं संचोदितो मात्रा रामः कृष्णश्च भारत । सुतलं संविविशतुर्योगमायामुपाश्रितौ ॥ ३५ ॥
तस्मिन्प्रविष्टावुपलभ्य दैत्यराड् विश्वात्मदैवं सुतरां तथात्मनः । तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुताशयः स
द्यः समुत्थाय ननाम सान्वयः ॥ तयोः समानीय वरासनं मुदा निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः । द
धार पादाववनिज्य तज्जलं सवृंद आब्रह्म पुनाद्यदंबु ह ॥ ३७ ॥ समर्हयामास स तौ विभूतिभिर्महा
र्हवस्त्राभरणानुलेपनैः । तांबूलदीपामृतभक्षणादिभिः । स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन च ॥ ३८ ॥
स इंद्रसेनो भगवत्पदांबुजं बिभ्रन्मुहुः । प्रेमविभिन्नया धिया । उवाच हानंदजलाकुलेक्षणः प्र
हृष्टरोमा नृप गद्गदाक्षरं ॥ ३९ ॥ बलिरु॰ । नमोऽनंताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे । सांख्ययोगवि
तानाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ दर्शनं वां हि भूतानां दुष्प्रापं चाप्यदुर्लभं । रजस्तमःस्वभावानां
यन्नः प्राप्तौ यदृच्छया ॥ ४१ ॥ दैत्यदानवगंधर्वाः सिद्धविद्याध्रचारणाः । यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूत
प्रमथनायकाः ॥ ४२ ॥ विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि । नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये

तस्मै कृष्णाय वेधसे । जगद्विधात्रे । सांख्ययोगवितानायेत्यादि पदत्रयमेकविवक्षया । यागेश्वराणा
मपि दुर्धर्षौ युवामस्माभिर्दृष्टाविति तत्राविशेषमित्याह । दर्शनमिति । दुष्प्रापमपि । युष्मत्कृप
याकेषांचिदुर्लभं सुलभमपि तदाह । रजस्तमःस्वभावानामिति । नो दर्शनं प्राप्तौ । अहो विद्विषो वयं
सात्विकभक्तैर्योपि समभागपा इत्याह दैवेत्यादिभिः ॥ ४४ ॥

भा॰ उ॰ ५५

उद्धदवैरेणायाभक्तिस्तयाकेवनेति चैद्यादयः कामतोभक्त्यागोप्याद्योयथासन्निकृष्टाः तदात्मतांप्रा
प्ताः तथासक्तसंरब्धाः सनकविद्याश्चापिसुरादयोनसन्निकृष्टाः ॥ इतिविज्ञंतदाह ॥ इदमित्थमिति पर
विशेषतश्चतदेवद्युयपिवैरभावेनापितत्प्राप्तिर्भवेत ॥ तथापिमासात्विकंशु नितिप्रार्थयते तत
इति ॥ तयानः ॥ प्रसीद ॥ यथानिरपेक्षैरात्मकामैरपिविमत्सरप्युष्मत्पादारविंदं तदेवधिषणामाश्रयः
तस्मादन्ययद्गृहं ॥ तदेवांधकूपः तस्मान्निष्क्रम्यनिर्गत्यविश्वस्पशरणारविंदरतिलालांत्रिणः ॥ हन्ता

केचनोद्धदवैरेणभक्त्याकेचनकामतः ॥ नतथासक्तसंरब्धाः सन्निकृष्टाः सुरादयः ॥ ५३ ॥ इदमि-
त्थमितिप्रायस्तवयोगेश्वरेश्वर ॥ नविदंत्यपियोगेशायोगमायांकुतोवयं ॥ ५४ ॥ तन्नः प्रसीदनि-
रपेक्षविमृग्ययुष्मत्पादारविंदधिषणान्यगृहांधकूपात ॥ निष्क्रम्यविश्वशरणांघ्र्युपलब्धवृत्तिः
शांतोयथैकउतसर्वसखैश्चरामि ॥ ५५ ॥ शाध्यस्मानीशितव्येशनिष्पापान्कुरुनः प्रभो ॥ पुमा-
न्यच्छ्रद्धयातिष्ठंश्चोदनायाविमुच्यते ॥ ५६ ॥ ॥ ॥

तेषामेवंविधमुमुक्षुस्वतएवगलितैः ॥ फलादिभिरुपलक्षणासाहित्यगिर्जीविकायेनशेषेहसांतः
सन ॥ एकएवचरामि ॥ अस्मदैर्षांसावायोयेमदंजसैः सहयथाचरामीतिकथमत्युग्राणांतामे-
वंभावः संभवतिइतिचेत ॥ तद्दियथैतद्भवेत ॥ तथास्मानतुशिक्षयेत्याह ॥ शाधीति ॥ ५५ ॥ हेप्रभोईशि-
तव्याः सर्वेजीवाः तेषामीशयन्नवानुशासते यातिष्ठन् आश्रयन् चोदनायाविधिनिषेधल-
क्षणायाः सकाशात ॥ विमुच्यते ॥ नखलुतत्क्रोविधिकिंकरः स्यादितिभावः ॥ ५६ ॥

ग्रहे तत्सुतयोर्भावयोः किमिदमारोप्यते । अत आह युवामिति । भूभारक्षत्रक्षपणार्थमवतीर्णौ ॥ तथात्थ निश्चितमात्थ कथयथ इति । तत्तस्मादरणं शरणमापन्नानां संसृतिभयमपहन्तीति तथा तत् । ननु त्वमतिस्नेहेन पुत्रयोः किं निर्विद्यसे अत आह । एतावतेति । इंद्रियलालसेन इंद्रियतर्पणया मर्त्यशरीरे । आत्मदृक् आत्मबुद्धिर्यस्य हे त्वयि परमेश्वरे अपत्यबुद्धिरस्मि । तेनालमलं मयोक्तमिति । ननु ज्ञानतः एतदेह परमेश्वर इति तत आह । सूतीगृह इति । अनुयुगं प्रतियुगं यदा स्वतपः प्रश्निरिति । युगं नौ आवयोः तदा कश्यपादिति श्रुति

युवां न नः सुतौ साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ । भूभारक्षत्रक्षपण अवतीर्णौ तथात्थ ह । १८ । तत्ते गतोस्म्यरणमद्य पदारविंदमापन्नसंसृतिभयापहमार्तबंधो । एतावतालमलमिंद्रियलालसेन मर्त्यात्मदृक्त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः । सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नौ संजज्ञ इत्यनुयुगं निजधर्मगुप्त्यै । नानातनूर्गगनवद्विदधज्जहासि को वेद भूम्न उरुगाय विभूतिमायां । २० । श्रीशुक उ० । आकर्ण्येत्थं पितुर्वाक्यं भगवान्सात्वतर्षभः । प्रत्याह प्रश्रयानम्रः प्रहसन्श्लक्ष्णया गिरा । श्रीभ० । वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे । यन्नः पुत्रान्समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः २२ अहं यूयमसावार्य इमे च द्वारकौकसः । सर्वेप्येवं यदुश्रेष्ठ विमृग्याः सचराचरम् । २३ । ॥

पुरा मे पृथुना वसुदेवो देवकी चेति पुरा मे । एवं प्रतियुगमेव जन्मप्रवाह संजज्ञे अवतीर्णोऽस्मीति भवान्नौ जगाद । ननु च नासौ च वसुधेः जो देव इति तत्राह । नानातनूरिति गगनवदसंग एव अमृतः सर्वगतस्य विभूति रूपामायासु पमन्महे । समुद्दिश्य विषयीकृत्य । तत्त्वग्रामः तत्त्वसमूह उदाहृतः समस्तद्विरूपितः उमामेव इति सर्वं चविधत्वेत्याह । अहमिति । एवं विमृग्याः ब्रह्मत्वेनैवान्वेषणीयाः किं च सचराचरं जगदपि ब्रह्मत्वेनैवान्वेषणीयम् । २३ ॥ ॥

नतु नानाविकारवतां क्रमो ब्रह्मत्वं न ब्रह्मण एवोपाधियोगैर्बहुधा प्रतीतिरिति तत्र दृष्टांतमाह द्वाभ्यां ॥ यथा खादिभू
तानि तत्तत्कृतेषु घटादिष्वाविस्तिरोभावादि यांति ॥ एवमसावात्मापि ॥ आत्मसृष्टैर्गुणैः कृतानि तत्कृतेषु देहेषु ब
हुधा ईयते ॥ पुनश्च यथाशयं यथोपाधि आविर्भावतिरोभावादिरूपेण प्रतीयते ॥ न वस्तुतः कथमेको बहुधा
स्वयंज्योतिः ॥ अदृश्यत्वेन ॥ नित्योऽविनाशित्वेन अन्योऽसंगत्वेन निर्गुणः सद्गुणत्वेनेत्यादि ॥ बहुधात्वं प्रपंचनीयस्य

आत्माह्येकः स्वयंज्योतिर्नित्योऽन्यो निर्गुणो गुणैः ॥ आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते ॥ २४ ॥ खंवायुर्ज्यो
तिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयं ॥ आविस्तिरोल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपि ॥ २५ ॥ श्रीशुक उ० ॥ एवं भगवता
राजन् वसुदेव उदाहृतः ॥ श्रुत्वा विनष्टनानाधीस्तूष्णीं प्रीतमना अभूत् ॥ २६ ॥ अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी स
र्वदेवता ॥ श्रुत्वानीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता ॥ २७ ॥ कृष्णरामौ समाश्राव्य पुत्रान्कंसविहिं
सितान् ॥ स्मरंती कृपणं प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचना ॥ २८ ॥ देवक्युवाच ॥ रामरामाप्रमेयात्मन्कृष्ण योगेश्वरे
श्वर ॥ वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपूरुषौ ॥ २९ ॥ कालविध्वस्तसत्वानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनां ॥ भूमे
र्भारायमाणानामवतीर्णौ किलाद्य मे ॥ यस्यांशांशांशभागेन विश्वोत्पत्तिलयोदयाः ॥ भवंति किल वि
श्वात्मंस्तं त्वाद्याहं गतिं गता ॥ ३० ॥ चिरान्मृतसुतादाने गुरुणा किल चोदितौ ॥ आनिन्यथुः पितृस्था
नाद्गुरवे गुरुदक्षिणां ॥ तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ ॥ भोजराजहतान्पुत्रान्कामये द्रष्टुमाहृता
न् ॥ ३१ ॥ ॥

विस्मिता सती समाश्राव्य संबोध्य ॥ भूमेर्भारायमाणानां राज्ञां मध्ये तेषां निधनार्थं मे
वं मय्यपि कलावतीर्णौ इत्याह ॥ यस्यांशः पुरुषः तस्यांशो माया तस्या अंशाः गुणाः तेषां भागेन लेश
मात्रलेशेन विश्वोत्पत्त्यादयो भवंति ॥ तं त्वां गतिं शरणं गतास्मि ॥ आनिन्यथुः आनीतवंतौ पितृस्था
नात् ॥ ३२ ॥ ॥

प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिष इति संज्ञा यस्य सः ॥१३॥ यदा देवो न ववर्ष तदा शंतनुस्तत्र कारणं ब्राह्मणान् पप्रच्छ ॥ ब्रा
ह्मणैश्चैवमुक्तः ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ॥ परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वज इति स्मृतेः ॥ या
ग्रभुक् भुवमग्रतो भुनक्ति अग्रजे त्वादेशादपि परिवेत्ता भवति ॥ अतस्तद्दोषपरिहाराय राज्यमग्रजाय देहि ॥१५॥ ततो
द्विजैर्भावितव्यतां त्वेवमुक्तः शंतनुर्वनं गत्वा ज्येष्ठं छन्दयामास ॥ राज्ञः प्रजापालनादिः परो धर्मः ॥ अतस्त्वं राज्यं स्वीकु

अभवच्छंतनू राजा प्राङ्महाभिषसंज्ञितः ॥ यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः ॥१३॥ शांतिमाप्नो
ति चैवाग्र्यां कर्मणा तेन शंतनुः ॥ समा द्वादश तद्राज्ये न ववर्ष यदा विभुः ॥१४॥ शंतनुर्ब्राह्मणैरुक्तः प
रिवेत्तायमग्रभुक् ॥ राज्यं देह्यग्रजायाशु पुरराष्ट्रविवृद्धये ॥१५॥ एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छन्दयामास सो
ऽब्रवीत् ॥ तन्मंत्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा ॥१६॥ वेदवादातिवादान्वै तदा देवो ववर्ष ह ॥ दे
वापिर्योगमास्थाय कलापग्राममाश्रितः ॥१७॥ सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति
बाह्लीकात्सोमदत्तोऽभूद्भूरिर्भूरिश्रवास्ततः ॥१८॥ शलश्च शंतनोरासीद्गंगायां भीष्म आत्मवान्
सर्वधर्मविदां श्रेष्ठो महाभागवतः कविः ॥१९॥ वीरयूथाग्रणीर्येन रामोऽपि युधि तोषितः
शंतनोर्दाशकन्यायां जज्ञे चित्रांगदः सुतः ॥२०॥

॥ इति प्रार्थितवान् ॥ ततः पूर्वमेव तस्य मंत्रिणा ॥ अश्मरावसंज्ञेन देवापिः पाखंडीकृतः राज्यानर्हं कृ
॥ तं ये प्रहिता विप्राः तैः पाखंडमतानुगया गिरा वेदाद्विभ्रंशितः सन् ॥ वेदस्यातिवादान् ॥ नि
न्दावचनानि सोऽब्रवीत् ॥ ततस्तस्य पातित्येन राज्यानर्हत्वे जाते ॥ शंतनोर्दोषाभावात् ॥ देवो ववर्षेत्यर्थः ॥
१६ ॥ ततः सोमदत्तात् भूरिर्भूरिश्रवाः ॥ शलश्चेति त्रयः ॥१८॥ रामो जामदग्न्यः ॥ दाशकन्यायामिति ॥ उपरिच
रस्य वसोर्वीर्येण मत्स्यगर्भोद्भवा कन्या ॥ दाशैः कैवर्तैः पालिता अतो दाशकन्येति ॥ अस्मिज्जायां सत्यवत्यां

द्वाविंशे तु दिवोदासवंशस्त्वथ वर्ण्यते । कुरुवंशे जरासंधपार्थदुर्योधनादयः ॥ १ ॥ तस्य सोमकस्य पुत्राणां शता
न्यभूवन्तेषां जंतुर्ज्येष्ठः ॥ यवीयान्पृषतः ॥ २ ॥ अजमीढस्यैव वंशान्तरमाह ॥ ततः संवरणात्कुरुः ॥ ४ ॥ तस्य कृतिन उ
परिचरो वसुः ॥ ततो वसोः बृहद्रथो मुख्यः श्रेष्ठो येषां ॥ ५ ॥ तानेवाह ॥ कुशांबेति ॥ तत्सुतः पुष्पवान् जज्ञे तस्मात्पा

श्रीशुक उवाच ॥ मित्रायुश्च दिवोदासाच्च्यवनस्तत्सुतो नृप ॥ सुदासः सहदेवोऽथ सोमको जंतुजन्मकृत् ॥
१ ॥ तस्य पुत्रशतं तेषां यवीयान्पृषतः सुतः ॥ द्रुपदो द्रौपदी तस्य धृष्टद्युम्नादयः सुताः ॥ २ ॥ धृष्टद्यु
म्नाद्धृष्टकेतुर्भार्म्याः पांचालका इमे ॥ योऽजमीढसुतो ह्यन्य ऋक्षः संवरणस्ततः ॥ ३ ॥ तपत्यां सूर्यक
न्यायां कुरुक्षेत्रपतिः कुरुः ॥ परीक्षिः सुधनुर्जह्नुर्निषधाश्च कुरोः सुताः ॥ ४ ॥ सुहोत्रोऽभूत्सुधनुषश्च्य
वनोऽथ ततः कृती ॥ वसुस्तस्योपरिचरो बृहद्रथमुखास्ततः ॥ ५ ॥ कुशांबमत्स्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्च
चेदिपाः ॥ बृहद्रथात्कुशाग्रोऽभूदृषभस्तस्य तत्सुतः ॥ ६ ॥ जज्ञे सत्यहितोऽपत्यं पुष्पवांस्तत्सुतो ज
हुः ॥ अन्यस्यामपि भार्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ॥ ७ ॥ ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे जरया चाभिसंधिते
जीव जीवेति क्रीडंत्या जरासंधोऽभवत्सुतः ॥ ८ ॥ ततश्च सहदेवोऽभूत्सोमापिर्यच्छ्रुतश्रवाः ॥ परी
क्षिदनपत्योऽभूत्सुरथो नाम जाह्नवः ॥ ९ ॥ ततो विदूरथस्तस्मात्सार्वभौमस्ततोऽभवत् ॥ जयसेन
स्तत्तनयो राधिकोऽतोऽयुतो ह्यभूत् ॥ १० ॥ ततश्चाक्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्य च ॥ ऋक्षस्तस्य
दिलीपोऽभूत्प्रतीपस्तस्य चात्मजः ॥ ११ ॥ देवापिः शंतनुस्तस्य बाह्लीक इति चात्मजाः ॥ पितृरा
ज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः ॥ १२ ॥

ते समसंहिते इति योज्यं ॥ ७ ॥ जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥ यस्मात्सोमापेः ॥ श्रुतश्रवाः ॥ कुरोः पुत्रः परीक्षिदनपत्यः
जाह्नवः जह्नोः पुत्रः ॥ ९ ॥ अतो राधिकादयुतोऽभूदित्यर्थः ॥ १० ॥ तस्य प्रतीपस्य देवापिः शंतनुर्बाह्लीकाः

:
१२

तस्माद्दर्शनेन प्रमुदितः ॥ अत एव सन्निहितः परिश्रमाय स्म ॥ २ ॥ पारवाणां च तेन नह्यर्थमेरमेत ॥ अतेनाम
वनमस्त्वयि रमणादेवाहूत्वा राजन्यतनयावेद्य ॥ ३ ॥ विश्वामित्रस्यात्मजाः हेमेनकायां जाता ॥ तया
चस्वर्गं गच्छन्त्या त्वन्यक्ता ॥ अतो राजन्यकन्येवाहमित्यर्थः ॥ ४ ॥ किंकरवाम न्यादिवाकान् ॥ तदभिश
वभोग्यैर्नाववरोगाहोऽभटैः कनियैर्येहतः ॥ तद्दर्शनप्रमुदितः सन्निहितपरिश्रमः ॥ ॥ पत्रहकाम
सेनमः प्रहस्य प्रत्ता याया मिया ॥ कान्वेकमलपत्राक्षि कस्यासि हृदयंगमे ॥ ॥ किं स्विच्चिकीर्षि
तेनत्र भवत्यानिर्जनेवने ॥ व्यक्तं राजन्यतनयां वेद्म्यहं त्वां सुमध्यमे ॥ नहि चेतः पौरवाणामयमे
रमते क्वचित् ॥ ३ ॥ शकुन्तलोवाच ॥ विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता मेनकया वने ॥ वेदैतद्भगवा
न्कण्वो वीर किं करवाम ते ॥ ४ ॥ आस्यतां ह्यरविन्दाक्ष गृह्यतामर्हणं च नः ॥ भुज्यतां सन्ति नी
वाराउष्यतां यदि रोचते ॥ ५ ॥ दुःष्यन्त उवाच ॥ उपपन्नमिदं सुभ्रु जाताया कुशिकान्वये ॥ स्व
यं हि वृणते राज्ञां कन्यकाः सदृशं वरं ॥ ६ ॥ ओमित्युक्ते यथाधर्ममुपयेमे शकुन्तलां ॥ गान्धर्व
विधिना राजा देशकालविधानवित् ॥ ७ ॥ अमोघवीर्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्यमादधे ॥ श्वोभूते
स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतं ॥ ८ ॥ कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुचिताः क्रियाः ॥ बद्ध्वा
मृगेन्द्रं तरसा क्रीडति स्म स बालकः ॥ ९ ॥ तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ॥ हरेरंशांशसं
भूतं भर्तुरन्तिकमागमत् ॥ १० ॥ यदा न जगृहे राजा भार्यापुत्रावनिन्दितौ ॥ शृण्वतां सर्वभूता
नां खे वागाहाशरीरिणी ॥ ११ ॥ माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ॥ भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मा
ऽवमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ इति । इत्याह उपपन्नमिति ॥ ६ ॥ गान्धर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेण ॥ ७ ॥ दुरत्ययविक्रान्ते विक्रमो यस्य ॥
स ॥ १० ॥ भस्त्रा चर्मपात्रवद्धरणमात्रा ॥ आधारपात्रं पितुरेव तत्पुत्रः तत्र हेतुः ॥ येनेति ॥ आत्मा वै पुत्रनामासि

किं चैनेयाः स्त्रेनः सेक्ताविशंकृतं ॥ पुत्रेणायमस्तयामिनं स्वयतितारयति ॥ नया च स्त्रकृतिः पुंनाम्नो नरकाद्य
स्मात्पितरं त्रायते सुतः तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति ॥ पाठान्तरे ॥ मातापित्रोः पुत्रे प्रतिवि
वादे यमद्वयात् ॥ धर्मे विदितत्वे धर्मस्य सभायाः सकाशात् ॥ रेतोधा रेतः सेक्ता पितैव धर्मेण विजित्य पु
त्रे ॥ नयति नतु माता तथैः ॥ ततस्तु भार्या पुत्रस्वीकृतेन वा नितितेयं ॥ २३ ॥ चक्रवर्ती बभूवेति शेषः तस्य म
हिमा गीयते तत् दृष्टेः श्लोका अभिगीता इत्यादि बहु चक्रमात् ॥ हरेरंशाभुवः प्रशाज्ञातस्य ॥ २४ ॥ ततः लिंगम
वाह ॥ चक्रमिति ॥ २५ ॥ गंगायां अनुलोमं पंचपंचाशता वाजिभिरीजे ॥ पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा ॥ यमुना
यामनु च ॥ यमुनायाश्चानुलोमं ॥ २६ ॥ अष्टाधिकसप्ततिमेध्यानश्वान्बबंध ॥ किं कुर्वन् ॥ वसु धनं प्रकर्षेण

रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव यमक्षयात् ॥ त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुंतला ॥ २२ ॥ पिता
र्युपरते सोपि चक्रवर्ती महायशाः ॥ महिमा गीयते तस्य हरेरंशभुवो भुवि ॥ २३ ॥ चक्रं दक्षि
णहस्तेस्य पद्मकोशोस्य पादयोः ॥ ईजे महाभिषेकेण सोभिषिक्तोधिराड्विभुः ॥ २४ ॥ पंचपं
चाशता मेध्यैर्गंगायामनु वाजिभिः ॥ मामतेयं पुरोधाय यमुनायामनु प्रभुः ॥ २५ ॥ अष्टसप्तति
मेध्याश्वान्बबंध प्रददद्वसु भरतस्य हि दौष्मंतेरग्निः साचीगुणे चितः ॥ सहस्रं बद्वशो यस्मिन् ब्रा

ददत् ॥ साचीगुणे प्रकृष्टगुणवति देशे अग्निश्चितोभूत् ॥ यस्मिन्नग्निचयने देशे वा सहस्रं ब्राह्मणाः भ
रतेन भूषितास्तत्तद्गाः बद्वशः ॥ एकैकं बद्वं विभेजिरे विभज्य जगृहुः ॥ चतुर्दशोत्तराधिकसहस्रत्रयाद्दशसाह
स्रिकं बद्वं भवति ॥ न याति ॥ हिरण्यपरिहतान् ॥ कृत्वा ॥ सलक्षणानाम् अश्वमेधानां नेता दत्ता तेन बद्वा
नि समर्पयति स्म तान्येतानि समाधिकशतं बद्वानि श्रीशुकेनाप्युक्तं ॥ एकैकं चतुर्दशलक्षाणां समगृहीतानि ।
प्रदानं कर्मणां मन्वादिभिः पूतानि चतुर्दशशतानि ॥ एवं चतुर्दशलक्षाणां समाधिकशतं भागा बद्वं इत्युक्तं भ
वति ॥ इयं च बद्वसंख्या केन सगृहीता ॥ चतुर्दशानां लक्षाणां समाधिकशतांशकः ॥ बद्वं चतुर्दशीनां प्रसह.

तर्हि कदा केनोपायेन वा मनसः संसर्गाभीतिः स्यात्। यथा कामोपशमः स्यादित्यत आह। यदेति षड्भिः। स्र
मंगले भावे रागद्वेषादिविषमं॥ इः स्वानि निनवावहनी निनयान्॥ ७॥ स्रीमन्नियानेनन्नमंवेयान्याजमि
त्याह॥ मात्रेति॥ स्रविविक्तमकीर्णमा मनेयस्यमः कर्षति स्राकर्षति॥ ५॥ ननु तन्नस्यानास्यानि इन्द्रि
यत्वात्॥ कथं वशेस्थाणि मनस्त्र आयान्नेस्यानत्राह॥ इन्द्रियमिति॥ नानानुध्यायेन्नसंविशन्॥ नचाप अंजीत
यदानन्त्रकृते न भावे सर्वभूतेषु मंगलं॥ समहृष्टस्तदा पुंसः सर्वास्त्रवमयादिशः॥ ३॥ याइस्य
ज्ञाइमेति निमिजीयेनोपानजीयेत॥ नानस्याइः स्वनिवहाशमेकामाइनमृजेत्॥ ४॥ मात्राम्
व्याइक्तिवाबानाविविक्तामनेनाभवन्॥ बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपकर्षति॥ ५॥ शृणावस्र
महस्त्वमविश्वयान्मिक्तोसहन्॥ न यापिचात्रमवनन्तस्लानद्दुपजायते॥ ६॥ तस्मादनाम
हृत्यस्काव्रस्लाणपायामानसं॥ निर्द्वंद्वनिरहंकारस्त्रुरिष्यामिमृगः सह॥ ७॥ इन्द्रियकातमस
हुद्धानानुध्यायन्नसंविशन्॥ मसनि चात्मनाशं च नत्रविद्वान्सन्त्रान्महनू॥ ८॥ इत्युक्तानां
कृषाजाग्यानदीयपूरवेवयः॥ दत्वास्लजन्संतनस्मादाददविगतस्पृहः॥ ९॥ दिशिदन्तिाणपू
वेसाइस्यदन्ताणनायतं॥ व्रतीचाानवेसचक्रइदीच्यामनुमीश्वरं॥ १०॥ भूमंडलस्यसर्वस्पश
स्मर्हेनमेविस्रु॥ अभिषिच्यात्रजानस्यवशेस्यापकेययौ॥ ११॥ आसेवितंषुगान्यहृगंवि
षयेषुमः॥ त्राणानमृचेनीइज्ञानपदाइवहिजः॥ १२॥ मनत्वनिर्मुक्तसमस्तसंगश्रान्नावश
नवहृष्टक्षतेषारनुध्यानादेसयात्मह्मभवति॥ ५॥ नस्पशेरोवेशस्यापयित्वा॥ २॥ विषयेषु शब्दादिषु
आसेवित॥ षड्वर्गेषु इंद्रियस्त्र वं॥ शुभ्रं चतत्याज॥ यद्वा विषयेषुआसेवितं॥ सेवाकारितं षण्णामिन्द्रियाणा

श्री·
भा·न·
टी·
३५

प्रेत्ताभमेवाह ॥ परिहास्यमिवेति ॥ यद्वा प्रेत्ताभं निवृत्तिमार्गे प्रोत्साहनेनेन ॥ २४ ॥ कथं समावेशनं तदाह ॥ नम
इति नमस्कारादिभिः समावेशयस्वेत्यर्थः ॥ त्वत्को वा नमस्करोति ॥ २ ॥ नवमस्कन्धे कोनविंशतितमः ॥ १९ ॥ विंशे विन
प्रसादो भरतात्सन्ततेर्महत्वेन ॥ पूरोर्वंशवर्णनं भरतस्य पुण्यशौर्य ॥ ॥ तत्र तनः प्रहृयानसन्तनः ॥ ३ ॥ पूर्मेयु
पुत्रेण युद्ध्वा तेषु स्वयमेव सम्पत्तेनयव ॥ ४ ॥ वनेषु स्वावमःस्मनः ॥ पवंदशनेनतनयं प्रसुवोस्त्रस्य शोद्रा
क्षेत्रागा योदेवयानीमेन प्रस्ताभ मा मा मनः ॥ स्त्री पुंसाः स्नेहवैक्लव्यात्परिहासमिवेरितं ॥ २४ ॥ सा
सन्निवासं सुहृदं प्रपायामिव गच्छतां ॥ विज्ञाय ईश्वरतन्त्राणां मायाविरचितं प्रभोः ॥ २५ ॥ सर्वत्र सं
गमुत्सृज्य स्वप्नौपम्येन भार्गवी ॥ कृष्णे मनः समावेश्य व्यधुनोल्लिङ्गमात्मनः ॥ २६ ॥ नमस्तुभ्यं भ
गवते वासुदेवाय वेधसे ॥ सर्वभूताधिवासाय शान्ताय बृहते नमः ॥ इति श्री नवमस्कंधे ययाति
चरितेनमेकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ शुक ॥ पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातोसि भारत ॥ यत्र राजर्षयो
वंशप्रब्रह्मवंश्या जज्ञिरे ॥ ॥ जनमेजयो ह्यभूत्पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः ॥ प्रवीरोथ नमस्युर्वै
तस्माच्चारुपदो भवत् ॥ ॥ तस्य सुद्युरभूत्पुत्रस्तस्माद्बहुगवस्ततः ॥ संयातिस्तस्याहंयाती रौद्राश्व
स्ततः सुतः ॥ ॥ ऋतेयुस्तस्य कक्षेयुः स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः ॥ जलेयुः सन्ततेयुश्च धर्मसत्यव्रते
यवः ॥ ४ ॥ दशैतेप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः ॥ घृताच्यामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः
॥ ५ ॥ ऋतेयो रन्तिभारोभूत्त्रयस्तस्यात्मजा नृप ॥ सुमतिर्ध्रुवोप्रतिरथः कण्वोप्रतिरथात्मजः ॥ ६ ॥
तस्य मेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः ॥ पुत्रोभूत्सुमते रेभिर्दुष्मन्तस्तत्सुतो मतः ॥ ७ ॥ दुः
ष्मन्तो मृगयां यातः कण्वाश्रमपदं गतः ॥ तत्रासीनां स्वप्रभया मण्डयन्तीं रमामिव ॥ विलोक्य सद्यो मुमुहे देवमायामिव स्त्रियम् ॥ भ
भूतस्य सुत्वस्य प्राणानिन्द्रियाणीव मुख्यस्य शक्तेनलायांभरतः प्रजाभवदितिकथाद्वारेणाह ॥ दुष्मन्तस

नत्रृषेमेवितवान् ॥४४॥ यथापजोषंयथाप्रीतिनत्रृषे ॥४४॥ नानात्वभानियावदिंद्रियवृत्तिः ॥ नव्ययमेना
भातिस्वप्नमायायांप्रोसहितामनोरथइवमर्थः ॥४८॥ मनःसर्वविकासभोगकदिंद्रियः ॥ कुत्सितेनःपराङ्मुखे
न्द्रियः ॥५०॥ इतिनवमेष्टादशः ॥१८॥ ज्ञानविशेषययातिःस्वचेष्टितेनवर्ज्ञापमं ॥ देवयानीसमाख्यावि
रक्तोमुक्तिमामवान् ॥१॥ भुक्त्वाभोगामजोहामस्वत्रजवहन्नमात्मनः ॥ विरक्तययुवियामाहनिवेदयितमा
इतिप्रपुदितःपुरूःप्रमष्टञ्ज्ञाजरांपितुः ॥ सापितवयसाकामान्यथावन्नृत्रृषेनृप ॥४४॥ सप्त
द्वीपवतीसम्यक्पितृवत्पालयत्प्रजाः ॥ यथापजोषंविषयान्नत्रृषेव्याहतेंद्रियः ॥४५॥ देवया
न्यापप्रत्यहिनेमनोवाक्देहवस्तुभिः ॥ प्रेयसःपरमांप्रीतिमुवाहप्रेयसीरहः ॥४६॥ अयजद्यज्ञ
पुरुषंक्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ सर्ववेदमयंदेवंसर्वदेवमयंहरिं ॥४७॥ यस्मिन्निदंविरचितंव्योम्नी
वजलदावलिः ॥ नानेवभातिनाभातिस्वप्नमायामनोरथः ॥४८॥ तमेवहृदिविन्यस्यवासु
देवंगुहाशयं ॥ नारायणमणीयांसंनिराशीरयजत्प्रभुं ॥४९॥ एवंवर्षसहस्राणिमनःषष्ठैर्मनः
सुखं ॥ विदधानोपिनातृप्यत्सार्वभौमःकदिंद्रियैः ॥५०॥ इति श्री भा ग व ते म हा पु रा णे नव म स्कं
धेययातिचरितेष्टादशोध्यायः ॥१८॥ श्रीशुकउवाच ॥ सइत्थमाचरन्कामान्स्त्रैणोपह्नवमात्मनः
बुद्ध्वाप्रियायैनिर्विण्णोगाथामेतामगायत १ शृणुभार्गव्यमूंगाथांमद्विधाचरितांभुवि ॥ धीरा
यस्यानुशोचंतिवनेग्रामनिवासिनः २ वस्तएकोवनेकश्चिद्विचिन्वन्प्रियमात्मनः ॥ ददर्शकूपे
त्यवान् ॥२॥ कामानाचरन्नुपभुंजानः ॥ गाथामितिहासं ॥ मद्विधेन पतितास्वकमेवशगामजो ॥३॥
माहशेनाचरितामनुष्ठितांमद्विधस्याचरितं ॥ यस्यामितिवा ॥ यस्यग्रामनिवासिनःकामिनामद्विधस्या
चरितस्यस्थितमाधीराःशोचंति ॥ तस्यगाथांशृणु ॥ आत्मानमनुलस्याहं ॥ वस्तइति ॥ प्रियामनुलस्याहं ॥ अ

रोयसि नतेट् विषाणाग्राणां मूढादिकमहं मनीर्थं निर्गमाय मार्गमथयन ॥४॥ वच्म्यथनिशर्मिष्ठाप्रभवोः काम
यामासुः कांतंप्रतिकामिनीः कामवन्तः ॥५॥ पीवानंश्मश्रुलं ॥ श्मश्रुवहुलस्येनिसमर्थमिमं र्थः ॥ मीढा
सवनः सत्कार ॥ मामकोविदं ग्रसितं ॥ अनपवध्नं ॥६॥ नावबुध्यनवान्वबुध्यन ॥६॥ स्वामिनमितिशुक्ला
मिश्रायेणाह ॥७॥ इतिविडाकारवस्तुजातिशाह ॥ प्रमादयितं ॥९॥ वृषणामच्छिनत ॥ नरयास्तमाना

तस्याऽऽइद्रयोगाणायेवसः कामीविचिंतयन ॥ अपनतीर्थमुद्रूपविषाणाग्राणारोयसि ॥४॥ सोज्ञी
यकृपालश्राणानिमेवच ॥ कोमेकिलतयाहतेसमुदीदपवद्धाजाः कांतकामिनी ॥५॥ पीवानश्म
श्रुलंश्रद्भूमीढासंयमकोविदं ॥ मपकाजदक्षस्ताभ्यावद्धीनारतिवर्धनः ॥६॥ रामकामग्रहग्रस्त
आत्मानंनावबुध्यत ॥ तेमेवप्रसृतमयारममाणामजान्यया ॥ विलोक्यरूपसविग्रालामूर्च्छ
लकमेनत ॥७॥ तद्दृष्टंदृष्टं प्रकामिनंतणामोहदं ॥ इंद्रियाणामशुन्यजपस्वामिनेद्धः ॥ विलो
नायया ॥८॥ सापिचानुगतः स्वेणाः कृपणात्वाप्रमादितं ॥ कर्णेतिरिविडाकारेनाशक्रोतनथिमंथि
तं ॥९॥ तस्यास्तत्रद्विजः कश्चिदजास्वाम्यच्छिनद्रुषा ॥ लंबनं वृषणाभ्युय: संदृध्यार्थाययागवित्
॥१०॥ संवद्धवृषणः सोपिह्यजयाक्रूपलब्धया ॥ कालंबहुतिथंभद्रकामैर्नाद्यापितृष्यति ॥११॥ तथा
हंसृपणाः सम्भ्रमवमाप्रसयेचितः ॥ आत्मानंनाभिजानामिमोहितस्तवमायया ॥१२॥ यत्पृथि
व्यांब्रीहियवंहिरण्यंपशवः स्त्रियः ॥ नदुह्यंतिमनः प्रीतिंपुंसः कामहतस्यते ॥१३॥ नजातुकामः

समर्थमकरोत ॥ यथार्थायस्वपुत्र्याः कामभोगाययोगवित ॥ उपायतः जरावृष्यासेनकर्शिनिः शक्तिरदावि
त्यर्थः ॥१०॥ कृपलब्धयासहकामैः सेव्यमानैर्नतृप्यति ॥११॥ स्वतंहिपुनरपिवृद्धोविषयाः सेवितो ॥ ततो
मनसिथीनसतिकामायतांत्यामाद्दानिवर्तेत ॥ तत्राह ॥ यदिनिद्राम्यावद्रूपनिपूर्यंति ॥ हविषाद्दतेनन

प्रशास्तीयत्नादनभिप्रेतमपिदैवेनोपधृतंउद्दानकृते ॥ नसोस्मकामेस्त्वमनस्यउद्दानहायमेममदीयमनः
प्रविशदितितस्यवचःप्रतिजग्राह ॥ अंगीकृतवान् ॥२३॥ शर्मिष्ठासंबंधोपिदैववशादेवाभवदितिशेद
यन्नाह ॥ गतेराजनीतित्रिभिः ॥ उक्तमित्युक्तीम्यादिकृतंशापप्रतेपादि ॥२४॥ कापोतींउञ्छवृत्तिं ॥२५॥ प्र
त्यनीकादेवास्त्वैविवक्षिताःजयेप्रापणीयाइत्यभिप्रेतंयस्यतथाभूतंज्ञात्वाप्रत्यनीकानीविवक्षिता

ययातिरनभिप्रेतंदैवोपहृतमात्मनः ॥ मनस्तुतद्गतंबुद्ध्वाप्रतिजग्राहतद्वचः ॥२३॥ गतेराज
निसावीरेतत्रस्मरुदतीपितुः ॥ न्यवेदयत्ततःसर्वमुक्तंशर्मिष्ठयाकृतं ॥२४॥ दुर्मनाभगवान्का
व्यःपौरोहित्यंविगर्हयन् ॥ स्तुवन्वृत्तिंचकापोतींदुहित्रासययौपुरात् ॥२५॥ वृषपर्वातमा
ज्ञायप्रत्यनीकविवक्षितं ॥ गुरुंप्रसादयन्मूर्ध्नापादयोःपतितःपथि ॥२६॥ क्षणार्धमन्युर्भगवा
न्शिष्यंव्याचष्टभार्गवः ॥ कामोस्याःक्रियतांराजन्नैनांत्यक्तुमिहोत्सहे ॥२७॥ तथेत्यवस्थितेप्रा
हदेवयानीमनोगतं ॥ पित्रादत्तायतोयास्येसानुगायातुमामनु ॥२८॥ स्वानांतत्संकटंवीक्ष्यतद
र्थस्यचगौरवं ॥ देवयानींपर्यचरत्स्त्रीसहस्रेणदासवत् ॥२९॥ नाहुषायसुतांदत्त्वासहशर्मि
ष्ठयोशनाः ॥ तमाहराजन्शर्मिष्ठामाधास्तल्पेनकर्हिचित् ॥३०॥ विलोक्यौशनसींराजञ्छर्मि
ष्ठासुप्रजांक्वचित् ॥ तमेववव्रेरहसिसख्याःपतिमृतौसती ॥३१॥ राजपुत्र्यार्थितोपत्येधर्मंचा

मितिवा ॥२६॥ सानुगासावीसहिता ॥ शर्मिष्ठामामनुयात्विति ॥२८॥ वेक्ष्यधर्मवित् ॥ स्मरञ्छुक्रव
चः कालेदिष्टमेवाभ्यपद्यत ॥३२॥
तत्रस्मान्निर्गतान् ॥ कृच्छ्रात्संकटंवीक्ष्यतत्तस्मादेवास्थितात्दर्थस्यप्रयोजनस्यगौरवंचवीक्ष्य ॥२९॥ तल्पे
माधानोपगाःकर्हिचिदर्थः ॥३०॥ अपमार्थमृतुकालप्रार्थनात्तस्याःकामस्याणार्थमेवेदम् ॥ शुक्रस्यवच
चःस्मरन् ॥ दिष्टंदैवंप्रापितमेवतत्संगममभ्यपद्यत ॥ ननुकामेन
इत्यर्थः ॥३२॥

नेच्छयावनेनियमबुद्धयः ॥

श्री॰ भाग॰ टी॰ ९

ग्रामण्यः शर्मिष्ठायाः भर्त्तुः सकाशात् ॥ २२ ॥ उपयमेत्वयस्मादयन् ॥ विकृतं त्वं पेकेशानीति तन्त्रया ॥ २४ ॥ नेतुहिनरि
कामेश्याप्यतन्माम्भिकामानाभोगेहितिवा ॥ शुक्र आह ॥ नहियोम्मिथ्यामानिष्यमितोपारयिष्यति ॥ तस्यवयः
साकामं व्यवस्यतां यथेच्छं जरायाम्यन्यस्यपानं यनीयतामितिवा ॥ यद्वाव्यन्यस्यति छेदः ॥ ताञ्जरां वयसा से
गमयेत्त्वय्यर्थः ॥ २५ ॥ इति लब्धव्यवस्थानः नरायाव्यवस्थितित्येनमः ॥ २६ ॥ यत्नेनानयमेत्ताः अनिर्जरां कि

यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ॥ द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ३२ ॥ गर्भसंभवमा
सुर्याभर्तुर्विज्ञाय मानिनी ॥ देवयानी पितुर्गेहं ययौ क्रोधविमूर्छिता ॥ ३३ ॥ प्रियामनुगतः का
मी वचोभिरुपमन्त्रयन् ॥ न प्रसादयितुं शेके पादसंवाहनादिभिः ॥ ३४ ॥ शुक्रस्तमाह कुपितः
स्त्रीकामानृतपूरुष ॥ त्वां जरा विशतां मन्द विरूपकरणी नृणां ॥ ३५ ॥ ययातिरुवाच ॥ अतृप्तोस्म्य
द्य कामानां ब्रह्मन् दुहितरि स्म ते ॥ शुक्र उ॰ ॥ व्यत्यस्यतां यथाकामं वयसा योभिधास्यति ॥ इति लब्ध
व्यवस्थानः पुत्रं ज्येष्ठमयाचत ॥ ३० ॥ यदो तात प्रतीच्छेमां जरां देहि निजं वयः ॥ मातामहकृतां व
त्स न तृप्तो विषयेष्वहं ॥ वयसा भवदीयेन रंस्ये कतिपयाः समाः ॥ ३९ ॥ यदुरुवाच ॥ नोत्सहे जरसा स्था
तुमन्तरा प्राप्तया तव ॥ अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वैतृष्ण्यं नैति पूरुषः ॥ ४० ॥ तुर्वसुश्चोदितः पि
त्रा द्रुह्युश्चानुश्च भारत ॥ प्रत्याचख्युरधर्मज्ञा ह्यनित्ये नित्यबुद्धयः ॥ ४१ ॥ अपृच्छत्तनयं पूरुं वयसोनं
गुणाधिकं ॥ न त्वमग्रजवद्वत्स मां प्रत्याख्यातुमर्हसि ॥ ४२ ॥ पूरुरुवाच ॥ को नु लोके मनुष्येन्द्र पितुरा
त्मकृतः पुमान् ॥ प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्विन्दते परं ॥ उत्तमश्चिन्तितं कुर्यात् प्रोक्तकारी च मध्यमः

हीयसी त्वं शक्नुत ॥ प्रत्याख्यातो नेमां कथा इत्याह नन्विति ॥ ४२ ॥ आत्मकृतः स्वदेहकर्तुः प्रत्युपकारं कर्तुं
को नु क्षमः ॥ तथापि पितृश्चिन्तितं कुर्यात् सउत्तमः ॥ यस्तु प्रोक्तकारी स मध्यमः ॥ यस्त्वश्रद्धया कुर्यात् सोधमः ॥

हेतुः कुशिकाः एष देवरातः ॥ वापुष्मदीयः कौशिक एव ॥ येनो वीरः मन्युत्रः नेमेन समन्वितः अनुगच्छन्त ॥ अ
न्ये चाष्टकादयस्तस्य सुतास्त्रासन् ॥ ३५॥ उपसंहरति ॥ एवमिति ॥ एके शस्माः एके तु गृहीताः अन्यस्य
पुत्रत्वेन स्वीकृताः इमे वै कौशिकगोत्रे पृथग्विधनानानामप्रकारज्ञाने ॥ न तत्र प्रवरान्तरमापन्ने प्रामहि
यस्मात् ॥ एवं देवरातज्येष्ठत्वेन तत्र केल्पिते ॥ ३६॥ इति नवमे षोडशः ॥ १६॥ आयोः समस्तशैवलज्याः

एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वितः ॥ अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥ ३५॥ एवं कौ
शिकगोत्रं तु विश्वामित्रैः पृथग्विधं ॥ प्रवरान्तरमापन्नं तद्धि चैवं विकल्पितं ॥ ३६॥ इति नवमस्कं
धे श्री परमहंससंहितायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६॥ श्रीशुक उवाच ॥ यः पुरूरवसः पुत्र आयुस्तस्याभ
वन्सुताः ॥ नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजी रम्भश्च वीर्यवान् ॥ १॥ अनेना इति राजेन्द्र शृणु क्षत्रवृद्धान्वा
यं ॥ क्षत्रवृद्धसुतस्यासन्सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः ॥ २॥ काश्यः कुशो गृत्समद इति गृत्समदादभू
त् ॥ शुनकः शौनको यस्य बह्वृचप्रवरो मुनिः ॥ ३॥ काश्यस्य काशिस्तत्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः
पिता ॥ धन्वन्तरिर्दीर्घतमस आयुर्वेदप्रवर्तकः ॥ ४॥ यज्ञभुग्वासुदेवांशः स्मृतमात्रार्तिना
शनः ॥ तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्ततः ॥ ५॥ दिवोदासो द्युमांस्तस्मात्प्रतर्दन इति
स्मृतः ॥ स एव शत्रुजिद्वत्स ऋतध्वज इतीरितः ॥ तथा कुवलयाश्वेति प्रोक्तोऽलर्कादयस्ततः ॥ ६॥

ष्पुत्रस्य पंचदशे ॥ सप्तदशे त्वायुवृद्धादिचतुर्णां वंशवर्णनं ॥ क्षत्रवृद्धश्रीशल्यावनायुस्तावायुवंशानुक्रमेण
मल्पादिक्रमेण ॥ प्रक्रान्तमिति । यस्य वंशे शल्यावनायुस्तस्य वंशो निविनत्वादं नेति निरूप्यते ॥ अन्तः पुरू
रवसः पुत्राणां येनानेकनिशानां वंशा उक्तादानी प्रथमस्य वंशमाहयइति ॥ एवं नहुषः यानि यज्ञः प्रथ

सेननिमित्तः ॥ ससकेतोर्धृष्टकेतुः ॥ ८ ॥ तस्मात्सुकुमारः तस्माद्वीतिहोत्रः तस्य भर्गः अतो भर्गात् ॥ भार्गभूमि-
ः ॥ काश्यपयः काशेर्वंश्याः काशाः ॥ ९ पितामहस्य क्षत्रवृद्धस्यान्वयं प्रयन्ते यान्तीति तथा ॥ ततः अनेनसः शु-
द्धो जज्ञे ॥ १० ॥ कृतकृत्यमसः यत आत्मवान् ॥ ज्ञानी ॥ अतः पुत्रान्मादनेन नष्टनवानित्यर्थः ॥ तेषामतिभ्रशाय ॥

षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ॥ नालर्कादपरो राजन्बुभुजे मेदिनीं युवा ॥ ७ ॥ अलर्का-
त्संततिस्तस्मात्सुनीथोथ निकेतनः ॥ धर्मकेतुः सुतस्तस्मात्सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥ धृष्टकेतुस्त-
तस्तस्मात्सुकुमारः क्षितीश्वरः ॥ वीतिहोत्रस्य भर्गोतो भार्गभूमिरभून्नृप ॥ ९ ॥ इतीमे काश्यो
भूपाः क्षत्रवृद्धान्वयायिनः ॥ रभस्य रभसः पुत्रो गम्भीरश्चाक्रियस्ततः ॥ १० ॥ तद्गोत्रं ब्रह्मविज्जज्ञे
शृणु वंशमनेनसः ॥ शुद्धस्ततः शुचिस्तस्माच्चित्रकृद्धर्मसारथिः ॥ ११ ॥ ततः शान्तरजो जज्ञे कृ-
तकृत्यः स आत्मवान् ॥ रजेः पञ्चशतान्यासन्पुत्राणाममितौजसां ॥ १२ ॥ देवैरभ्यर्थितो दैत्या-
न्हत्वेन्द्रायाददाद्दिवं ॥ इन्द्रस्तस्मै पुनर्दत्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः ॥ आत्मानमर्पयामास प्रह्लादाद्य-
रिशंकितः ॥ १३ ॥ पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः ॥ त्रिविष्टपं महेन्द्राय यज्ञभागान्समाद-
दुः ॥ १४ ॥ गुरुणा हूयमानेग्नौ बलभित्तनयान्रजेः ॥ अवधीद्भ्रंशितान्मार्गान्न कश्चिदवशेषितः ॥
॥ १५ ॥ कुशात्प्रतिः क्षात्रवृद्धात्संजयस्तत्सुतो जयः ॥ ततः कृतः कृतस्यापि जज्ञे हर्यबलो नृप ॥ सहदे-
वस्ततो हीनो जयसेनस्तु तत्सुतः ॥ संकृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः ॥ क्षत्रवृद्धान्वया भू-
पा इमे शृण्वथ नाहुषान् ॥ १६ ॥ इति श्रीनवमे

गुरुणा हूयमानेष्वग्निषु अभिचारविधानेन ... यमाने सति
सिंहावलोकनेनाह ॥ ताम्रहृदपौत्रान् ॥ कुशात्प्रतिः एतेः संजयः ॥ १७ ॥ इति श्रीनवमस्कन्धे टीका

ग्रहारेणे ययातेस्तनाहुषस्य कथोच्यते ॥ यस्य पंचसु पुत्रेषु कनीयान् गृही जातो ॥ १ ॥ तस्य राज्यस्य परिणा
मं अनर्थावहत्वं वेत्तीति तत्परिणामवित् यातेन चेहेतुः ॥ प्रवेति ॥ २ ॥ स्थानात्स्वर्गात् ॥ द्विजैरगस्त्यादिभिः ॥ ३ ॥ यवीयसो
भ्रातॄनादिशत् ॥ काव्यस्य शुक्रस्य वृषपर्वणश्च कन्याभ्यां कृतदारः सन् ॥ ४ ॥ न प्रतिलोमतादोषः ॥ ई
श्वरचेष्टनादि निदर्शयन् ॥ कथमाह ॥ एकदेत्यादिना ॥ व्यतिजयाहतनदञ्चरत्नेतेन ॥ गुरोः शुक्रस्य पुत्र्या ॥

श्रीशुक उवाच ॥ यतिर्ययातिः संयातिरायतिर्वियतिः कृतिः ॥ षडिमे नहुषस्यासन्निंद्रियाणीव देहिनः
॥ १ ॥ राज्यं नैच्छद्यतिः पित्रा दत्तं तत्परिणामवित् ॥ यत्र प्रविष्टः पुरुष आत्मानं नावबुध्यते ॥ २ ॥ पितरि
भ्रंशिते स्थानादिंद्राण्या धर्षणाद्द्विजैः ॥ प्रापितेऽजगरत्वं वै ययातिरभवन्नृपः ॥ ३ ॥ चतसृष्वादि
शद्दिक्षु भ्रातॄन्भ्राता यवीयसः ॥ कृतदारो जुगोपोर्वीं काव्यस्य वृषपर्वणः ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्म
र्षिर्भगवान्काव्यः क्षत्रबंधुश्च नाहुषः ॥ राजन्यविप्रयोः कस्माद्विवाहः प्रतिलोमकः ॥ ५ ॥ श्रीशुक उ
वाच ॥ एकदा दानवेंद्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ॥ सखीसहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्र्या च भामिनी ॥ ६ ॥ देव
यान्या पुरोद्याने पुष्पितद्रुमसंकुले ॥ व्यचरत्कलगीतालिनलिनीपुलिनेऽबला ॥ ७ ॥ ता जलाशयमा
साद्य कन्याः कमललोचनाः ॥ तीरे न्यस्य दुकूलानि विजह्रुः सिंचतीर्मिथः ॥ ८ ॥ वीक्ष्य व्रजंतं गि
रिशं सह देव्या वृषस्थितं ॥ सहसोत्तीर्य वासांसि पर्यधुर्व्रीडिताः स्त्रियः ॥ ९ ॥ शर्मिष्ठाजानती वा
सो गुरुपुत्र्याः समव्ययत् ॥ स्वीयं मत्वा प्रकुपिता देवयानीदमब्रवीत् ॥ १० ॥ अहो निरीक्ष्यतामस्या
दास्याः कर्म ह्यसांप्रतं ॥ अस्मद्धार्यं धृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥ ११ ॥ ॥ देवयान्या च व्याचष्टे इति द्वयोः
र्व्ययः कलगीता अलयो येषु तानि नलिनीपुलिनानि यस्मिन् पुरोद्याने अबला शर्मिष्ठा ॥ ७ ॥ सिंचतीः
सिंचंत्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अजानती स्वीयं मत्वा गुरुपुत्र्या वासः समव्ययत् पर्यधात् ॥ असांप्रतं अन्याय्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥

रायति

नति

मुख्याये मे व ब्राह्मणा लक्षणा वर्णा नेन च नुक्तिः ॥ यैरिति त्रिभिः ॥ ये ब्राह्मणाः परस्य पुंसो मुखं विसृष्टास्तैरिदमन्ना लक्षणं मिद्दारलेन च ग्रहशास्त्रमर्थः ज्योतिर्वेदलक्षणं पन्था वेदमार्गः ॥ तेष्वेव ब्राह्मणमात्रमेव तावत् तत्रापि वयं भृगवः ॥ अस्माकं पिता नः शिष्यः ॥ एवं सत्यपि अस्माभिर्धार्यं वासः इयमसती धृतवती ॥१४॥ निक्षिपन्तीं तिरस्कुर्वतीमिति च तत्राह ॥ एष इति ॥ ब्राह्मणानामेवत्वं शृणोति हि ॥ किमनेन गृहाणीति च तत्राह ॥ न ब्राह्मण

यैरिदं तपसा सृष्टं मुखं पुंसः परस्य ये ॥ धार्यते यैरिह ज्योतिः शिवः पन्थाः प्रदर्शितः ॥१२॥ यान्वंदन्त्युपतिष्ठन्ते लोकनाथाः सुरेश्वराः ॥ भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ॥१३॥ वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्या नः पितासुरः ॥ अस्मद्धार्यं धृतवती शूद्रो वेदमिवासती ॥१४॥ एवं क्षिपन्तीं शर्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत ॥ रुषा श्वसन्त्युरंगीव धर्षिता दष्टदच्छदा ॥१५॥ आत्मवृत्तमविज्ञाय कत्थसे बहु भिक्षुकि ॥ किं न प्रतीक्षसेऽस्माकं गृहान्बलिभुजो यथा ॥१६॥ एवंविधैः सुपरुषैः क्षिप्त्वाचार्यसुतां सतीम् ॥ शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे वासश्चादाय मन्युना ॥१७॥ तस्यां गतायां स्वगृहं ययातिर्मृगयां चरन् ॥ प्राप्तो यदृच्छया कूपे जलार्थी तां ददर्श ह ॥१८॥ दत्त्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा विवाससे ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः ॥१९॥ तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ॥ राजंस्त्वया गृहीतो मे पाणिः परपुरंजय ॥२०॥ हस्तग्राहोऽपरो मा भूद्गृहीतायास्त्वया हि मे ॥ एष ईशकृतो वीर संबन्धो नात्र पौरुषः ॥२१॥ यदिदं कूपलग्नाया भवतो दर्शनं मम ॥ न ब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो महाभुज ॥ कचस्य बार्हस्पत्यस्य शापाद्यमशपं पुरा ॥२२॥

इति ॥ बृहस्पतेः सुतः कचः शुक्रान्मृतसंजीवनीं विद्यां प्राप्य गतः ॥ तदा च देवयानी पतिं चकमे ॥ स च गुरुपुत्री मम स्वसेति नाभ्युपगतवान् ॥ ततस्तत्कुपितासती तेन तव विद्या निष्फला भवत्विति ॥ तं शशाप ॥ स च तां ब्रा

मेत्तानेस्मृतिस्तदेवलत्तणं विहुंसस्पते ॥ स्वदेहंलब्धा ॥ सप्तर्षीणांमडलेसममोत्तर्षिरभूत् ॥ २३ ॥ बृहद्धस्तवेदेवेदप्रवत्तकेषुसप्तर्षिषुवेकतमोभविष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ भुवोभारमहरत् ॥ भारमेवाहन्तृपाणिति ॥ २६ ॥ नदेवप्रसक्तानुप्रसक्तसमाप्यप्रस्तुतमाह ॥ गाधेरितिमहातेजाविश्वामित्रः ॥ तेसर्वेलिगसमवाययान्यायेनप्राणभृतउपदयातीनिवन्मयुक्तंदसपवोचते ॥ तथाचश्रुतिः ॥ तस्याहविश्वा

पितुः कायेनसंपायशिरग्रादायबर्हिषि ॥ सर्वेदेवमयंदेवमात्मानमयजन्मावे ॥ २९ ॥ ददौप्राचीदिशंहोत्रेब्रह्मणेदक्षिणांदिशं ॥ अध्वर्यवेप्रतीचींवैउद्गात्रेउत्तरांदिशं ॥ २० ॥ अन्येभ्योवांतरदिशः कश्यपायचमध्यतः ॥ आर्यावर्त्तमुपद्रष्टेसदस्येभ्यस्ततः परं ॥ २१ ॥ ततस्त्ववभृथस्नानावधूताशेषकिल्बिषः ॥ सरस्वत्यांब्रह्मनद्यांरेजेव्यभ्रइवांशुमान् ॥ २२ ॥ स्वदेहंजमदग्निस्तुलब्धासंज्ञानलत्तणं ॥ ऋषीणांमंडलेसोभूत्सप्तमोरामपूजितः ॥ २३ ॥ जामदग्न्योपिभगवान्रामःकमललोचनः ॥ आगामिन्यंतरेराजन्वर्त्तयिष्यतिवैबृहत् ॥ २४ ॥ आस्तेद्यापिमहेन्द्राद्रौन्यस्तदंडःप्रशांतधीः ॥ उपगीयमानचरितःसिद्धगंधर्वचारणैः ॥ २५ ॥ एवंभृगुषुविश्वात्माभगवान्हरिरीश्वरः ॥ अवतीर्यपरंभारंभुवोहत्वबहुशोनृपान् ॥ २६ ॥ गाधेरभून्महातेजाः समिद्धइवपावकः ॥ तपसात्तात्रमुत्सृज्ययोलेभेब्रह्मवर्चसं ॥ २७ ॥ विश्वामित्रस्यचैवासन्पुत्राएकशतंनृप ॥ मध्यमस्तुमधुच्छंदो

मित्रैस्यकशतंपुत्राअप्युः ॥ पंचाशदेवज्यायांसोमधुच्छंदसः पंचाशत्कनीयांसइत्यादि ॥ तत्रचविश्वामित्रपुत्रेषुभार्गवस्यापिगोत्रांतस्यदेवरातस्यजाह्नुत्वमवगम्यते ॥ तथाश्वलायनबौधायनादिभिःकौशिकानांदेवरातप्रवरत्वास्मृतं ॥ प्रवरस्तुनस्मिन्नेववंशेअवांतरभेदः ॥ तत्तुवंशांतरं ॥ तथाचस्मृतिः ॥ एकएवऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ॥ तावत्समानगोत्रत्वंविनाभृग्वंगिरोगणादिति ॥ २८ ॥ ॥

तत्कथं भृगुवंशभवस्य कौशिकप्रवरत्वमित्याशंक्यानन्तरमुपपादयन्नाह ॥ पूर्वं कृत्वेत्यादियावत्समाप्ति ॥ पूर्वमजीगर्तेन स्वतन्त्रेण पशुत्वेन पितृत्यागमनाद्विक्रीतो यस्य क्रीतत्वात्तस्य कृपया सुतानाह ॥ ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यतामिति ॥ ३० ॥ एतदेव स्पष्टयितुं विशिनष्टि ॥ य इति द्वाभ्यां ॥ मुमुचे मुक्तवान् ॥ ३१ ॥ भार्गवोऽपि गाधिषु गाधिवंशजेषु देवरात इति ख्यातः ॥ ३२ ॥ तत्र सर्वज्येष्ठत्वे कुशलं न मेनिरे ॥ मध्यमत्वस्यानर्थावहत्वं दृष्ट्वा । तीकृतवतः पुनर्विश्वामित्रः ॥ ३३ ॥ पंचाशता कनिष्ठैः साकं समं मध्यमो मधुच्छन्दा उवाच ॥ नोऽस्माकं यज्ज्ये

पूर्वं कृत्वा शुनःशेपं देवराते च भार्गवे ॥ आजीगर्ते सुतानाह ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यतां ॥ ३० ॥ यो वै हरिश्चन्द्रमखे विक्रीतः पुरुषः पशुः ॥ स्तुत्वा देवान्प्रजेशादीन्मुमुचे पाशबंधनात् ॥ ३१ ॥ यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः ॥ देवरात इति ख्यातः शुनःशेपस्तु भार्गवः ॥ ३२ ॥ ये मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः कुशलं मेनिरे न तत् ॥ अशपत्तान्मुनिः क्रुद्धो म्लेच्छा भवत दुर्जनाः ॥ ३३ ॥ स होवाच मधुच्छन्दाः सार्धं पंचाशता ततः ॥ यन्नो भवान्संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयं ॥ ३४ ॥ ज्येष्ठं मंत्रदृशं चक्रुस्त्वामन्वंचो वयं स्म हि ॥ विश्वामित्रः सुतानाह वीरवन्तो भविष्यथ ॥ ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्त्त माम् ॥ ३५ ॥ ॥

त्वे कनिष्ठत्वे वा भवान्पिता संजानीते मन्यते ॥ तस्मिन्वयं तिष्ठामेति एवमुक्त्वा मंत्रदृशः कस्य नूनं कतमस्यामृतानामित्यादिमंत्राणां द्रष्टारं शुनःशेपं ज्येष्ठं चक्रुः ॥ कथं चक्रुस्तदाह वयं सर्वे त्वामन्वंचः स्महि ॥ अन्वंचो नाम कनिष्ठाः स्म इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान्सुतानाह ॥ वीरवन्तः पुत्रवन्तो भविष्यथ ॥ यद्यूयं मे मानं ॥ आज्ञापालनमनुगृह्णन्तः अनुवर्तमानाः सन्तः मां वीरवन्तं पुत्रवन्तं ॥ अकर्त कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥

प्रहरणानां प्रज्वलनात् ॥३७॥ सौरी सूर्यस्य प्रभेव ॥४०॥ तीर्थसेवया पापकारणात् ॥ यमनियमैः सह अच्युते चेतनेनावि
नेयस्येमः ॥४१॥ इत्यनव मस्कंधे टीकायां पंचदशः ॥१५॥ घोरं पापायार्जुनस्यैनेर्जमदग्नेहृनेन मुक्तः ॥१॥
मात्तत्रवधः श्रीक्तोविश्वामित्रस्य वान्वयः ॥१॥ किंचरीषद्भित्ररथे गंधर्वराजे सहायस्याः सा किंचित्

स्वकर्म तत्कृतं रामः पित्रे भ्रातृभ्य एव च ॥ वर्णयामास तच्छ्रुत्वा जमदग्निरभाषत ॥३७॥ राम
राम महाबाहो भवान्पापमकार्षीत् ॥ अवधीन्नरदेवं यत्सर्वदेवमयं वृथा ॥३८॥ वयं हि ब्राह्मणास्तात क्ष
मयार्हणतां गताः ॥ यया लोकगुरुर्देवः पारमेष्ठ्यमगात्पदम् ॥३९॥ क्षमया रोचते लक्ष्मी
र्ब्राह्मी सौरी यथा प्रभा ॥ क्षमिणामाशु भगवांस्तुष्यते हरिरीश्वरः ॥४०॥ राज्ञो मूर्धाभिषिक्त
स्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः ॥ तीर्थसंसेवया चांहो जह्यङ्गाच्युतचेतनः ॥४१॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे नवमस्कंधे परशुरामचरिते हैहयार्जुनवधः पंचदशोध्यायः ॥१५॥ श्रीशुक उवाच ॥
पित्रोपशिक्षितो रामस्तथेति कुरुनंदन ॥ संवत्सरं तीर्थयात्रां चरित्वाश्रममाव्रजत् ॥१॥ कदा
चिद्रेणुका याता गंगायां पद्ममालिनम् ॥ गंधर्वराजं क्रीडंतमप्सरोभिरपश्यत ॥२॥ विलोकयंती
क्रीडंतमुदकार्थं नदीं गता ॥ होमवेलां न सस्मार किंचिच्चित्ररथस्पृहा ॥३॥ कालात्ययं तं विलो
क्य मुनेः शापविशंकिता ॥ आगत्य कलशं तस्थौ पुरोधाय कृतांजलिः ॥४॥ व्यभिचारं मुनिर्ज्ञा
त्वा पत्न्याः प्रकुपितोऽब्रवीत् ॥ घ्नतैनां पुत्रकाः पापामित्युक्तास्ते न चक्रिरे ॥५॥ रामः संचोदितः
पित्रा भ्रातॄन्मात्रा सहावधीत् ॥ प्रभावज्ञो मुनेः सम्यक्समाधेस्तपसश्च सः ॥६॥

तस्मादेतत्तिवा ॥२॥ कलशं पुरोधायाग्रे निधाय ॥४॥ व्यभिचारं मानसं ज्ञात्वा ग्रातानिलेखिनो भ्रातॄणां
मातुश्च वधे संचोदितः सन् मुनेर्यः समाधिस्तपश्च तयोः प्रभावज्ञः यदि न कुर्यां तर्हि मामपि शपेत्

श्री· भा· न· टी· ३३

नविविनिर्दिरीत कथं कृतवान् ॥ तत्राह पितृविद्वानिति ॥ पूर्वोक्त एवाभिप्रायः ॥१॥ सर्वं तत्क्षत्रियवधकारणा
माह ॥ येर्जुनस्य सुता रसमादिना ॥२॥ भगवत्यावेशिताधीर्येन तं ॥११॥१२॥१३॥१४॥ दुःखरोषादीनां वेगेन विमोहि
तः ॥१५॥ ब्रह्मघ्नैर्विहता श्रीर्यस्याः तां हे राजन् ॥ सरामस्तेषां शीर्षैर्माहिष्मत्या मध्ये महान्तं गिरिं च ॥१७॥

वैरणं त्वरयामास शीनः समवनीस्तनः ॥ वेब्रह्मतानां ग्रामापि जीविचास्मतिं वपः ॥७॥ तत्र सूके
कश्चिलिनो निद्रापाप यद्वजन्मा ॥ पितृविहोस्तपावीर्यं ग्रामस्त्वक्रेसहद्वंध ॥८॥ येर्जुनस्य सुता रा
जन् स्मरन्तः स्वपितुर्वधम् ॥ रामवीर्यपराभूता लेभिरे शर्म न क्वचित् ॥९॥ एकदाश्रमतो रामे सभ्रा
तरि वनं गते ॥ वैरं सिषाधयिषवो लब्धछिद्रा उपागमन् ॥१०॥ दृष्ट्वाग्न्यागार आसीनमावेशि
तधियं मुनिम् ॥ भगवत्युत्तमश्लोके जघ्नुस्ते पापनिश्चयाः ॥११॥ याचमानाः कृपणया राममा
त्रातिदारुणाः ॥ प्रसह्य शिर उत्कृत्य निन्युस्ते क्षत्रबन्धवः ॥१२॥ रेणुका दुःखशोकार्ता निघ्नन्त्या
त्मानमात्मना ॥ राम रामेति तातेति विचुक्रोशोच्चकैः सती ॥१३॥ तदुपश्रुत्य दूरस्था हा रामेत्या
र्तवत्स्वनम् ॥ त्वरयाश्रममासाद्य ददृशुः पितरं हतम् ॥१४॥ ते दुःखरोषामर्षार्तिशोकवेगविमोहिताः
हा तात साधो धर्मिष्ठ त्यक्त्वास्मान् स्वर्गतो भवान् ॥१५॥ विलप्यैवं पितुर्देहं निधाय भ्रातृषु स्वयं ॥ प्र
गृह्य परशुं रामः क्षत्रान्ताय मनो दधे ॥१६॥ गत्वा माहिष्मतीं रामो ब्रह्मघ्नविहतश्रियं ॥ तेषां स शीर्ष
भी राजन् मध्ये चक्रे महागिरिं ॥१७॥ तद्रक्तेन नदीं घोरामब्रह्मण्यभयावहां ॥ हेतुं कृत्वा पितृवधं क्ष
त्रेमंगलकारिणि ॥१८॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ॥ समन्तपंचके चक्रे शोणितो[दान् ह्रदान्नव]

तेषां रक्तेन नद्यं ब्रह्मण्यानां भयावहां घोरां नदीं चक्रे ॥ तथापि सर्वक्षत्रवधे किं कारणं न दोषः तदाह ॥ हेतुं कृत्वेति हे
तुं कृत्वेति ॥ सार्धेन अमंगलकारिणि ॥ अन्यायवर्तिनि सति ॥ त्रिःसप्तकृत्वोऽरण्यकयादुःखादेशाद्रक्तलाञ्छने

३३

प्रव्याहृतमिंद्रियादिकं चलेभे ॥ १८ ॥ यत्र यस्मिन्नैव सूर्ये अणिमादयो गुणाः ॥ २० ॥ एवं भक्षिन्नर्मदाजलेसा
रितेनर्मदा ॥ २१ ॥ रावणादि दिग्विजये माहिष्मत्याः ॥ समीपे नर्मदायां देवपूजां कुर्वन् ॥ तेन प्रवाहस्यावरोधात् ।
प्रतिस्रोतनसस्तस्याः सत्याः सरितो जलैर्विलाविते स्वशिविरमालस्य नस्यनद्धियं नमेदं ॥ २२ ॥ ततस्त्वकृत
किल्बिषः क्रीडेनमभिभवितप्रवृत्तः सन् गृहीतः ॥ माहिष्मत्यां स्वपुर्यां कपिरिव सन्निरुद्ध स्सपुनस्त्वावज्ञ

या कृत्स्नशश्नतेल भेजे यं स्वमहानिषु ॥ प्रव्याहृतेंद्रियो जनः श्रीतेजो वीर्य यशोबलं ॥ १९ ॥ यागो
स्सन्त्वमस्सूर्यं गुणाय त्राणिमादयः ॥ च चाराव्याहतगतिर्लोकेषु पवनो यथा ॥ २० ॥ स्त्रीरत्नैरा
वृतः क्रीडन् रेवांभसि मदोत्कटः ॥ वैजयंतीस्रजं बिभ्रद्रोधयत्सरितं भुजैः ॥ २१ ॥ विप्लावितं स्व
शिबिरं प्रतिस्रोतः सरिज्जलैः ॥ नामृष्यत्तस्य तद्वीर्यं वीरमानी दशाननः ॥ २२ ॥ गृहीतो लील
या स्त्रीणां समक्षं कृतकिल्बिषः ॥ माहिष्मत्यां संनिरुद्धो मुक्तो येन कपिर्यथा ॥ २३ ॥ स एकदा
तु मृगयां विचरन्विपिने वने ॥ यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥ २४ ॥ तस्मै स नरदेवाय
मुनिरर्हणमाहरत् ॥ ससैन्यामात्यवाहाय हविष्मत्या तपोधनः ॥ २५ ॥ स वीरस्तत्र तद्दृष्ट्वा आ
त्मैश्वर्यातिशायनम् ॥ तन्नाद्रियताग्निहोत्र्यां साभिलाषः सहैहयः ॥ २६ ॥ हविर्धानीमृषेर्दर्पा
न्नरान्हर्तुमचोदयत् ॥ ते च माहिष्मतीं निन्युः सवत्सां क्रंदतीं बलात् ॥ २७ ॥ अथ राजनि निर्याते
राम आश्रम आगतः ॥ श्रुत्वा तत्तस्य दौरात्म्यं चुक्रोधाहिरिवाहतः ॥ २८ ॥

यापेन पुष्टः ॥ १९

इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयति त्राह्म ॥ स एकदेत्यादिना ॥ २४ ॥ अर्हणमानि य्यादि हविष्मन्या कामधेन्वा ।
२५ ॥ तन्नादृतेगतो नाद्रियत तस्मिन्नातरष्यत ॥ यतो ग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिलाषः सहैहयः हैहयः स ।

श्री
भा० टी०
९९

मन्त्रणां कार्मुकं चाप्यदाय ॥२५॥ पाणाय चर्मकं खड्गान् जितमेव यमस्य ॥७॥ प्रद्युम्नस्य स्वरूपायस्य ॥ मनस्त्वमनिलस्य । तेषां विवृत्तानां वीर्यस्य पराणां चक्रे ॥ सेनया संदयतीति ॥ नयाच्छिन्नात्भुजादरवः कंधराश्च येषां हताः स्मृताः । हतानि च येषां तेवीरानिपेतुः ॥२६॥ विहृल्लास्त्रमादायायस्य ॥२७॥ पञ्चशतेषु पत्राः शुभ्रास्तेनः रामायस्य ।

वीरमादाय परं तं सन्नाणं च चर्मकार्मुकं ॥ अनपायान् तुर्मेषां सं गां इव वज्रधरं ॥२५॥ तमापतन्तं मृगवर्यमोजमाया तुर्यः स्वाणं परस्त्राणायुधं ॥ वर्णांश्चर्माद्यवं यामभिरुद्यतान् दाभिर्दृदृशेश्च विषाणं ॥२६॥ अच्छाद यद्गांश्चिरयाश्च पत्निभिर्गदाभिर्बाणान्च्छिशतान्निशितैस्तेभिः ॥ अस्त्राहिणीः स मदशानिभीषणाणामारामपको भगवानसृद्यन् ॥२७॥ यन्नायतानागाय स्वरूपाय भीमनानिलीनाः परचक्रसूदनः ॥ ततस्तान् निष्कृत्य भुजोरुकंधराणि निपेतुरुर्व्यां हतसूनवाहनाः ॥२८॥ हतेषु स्वसैन्येषु पिता स्वकर्दमरणाजिरेगामकुवन्नमायकैः ॥ विहृल्लचर्मध्वजचापविग्रहे निपातितेहहयायुधानपतद्गुषा ॥२९॥ अथार्जुनः पञ्चशतेषु बाहुभिर्धन्वस्त्रबाणांस्तुगपत्संदधे ॥ रामाय रामाय सभूनामसमाश्राणी स्वामकयन्नीषुभिराच्छिनत्तम ॥३०॥ पुनः स हस्तेरचलाख्यस्त्रिपाद्वन्ति पापवगादभिपावनायुधि ॥ भुजाग्रकं बाणाकव्यसेनुमिनाविच्छेदरामः प्रसभं तद्दृति व ॥३१॥ पंकृनंवाहाः शिरसस्पगिरः शृङ्गमिवाहरन् ॥ हतेपिनरेनतस्तु चाग्रपुत्रतुद्दुद्रुभयात् ॥३२॥ अग्निहोत्रीमुपावर्त्य सवत्सां परवीरहा ॥ समुपेत्याश्रमं पित्रे परिक्लिष्टां समर्पयत् ॥३३॥ ॥

इषेत्येकमेव पञ्चदेयस्मतः पावानतेरेपक एवं बंध मंपानं येषां नेविधुभिः तानिपुत्रं श्रिपिसमं सह तनत्तणामेवाच्छिनत ॥३४॥ नपेसायन भूतानचलानंत्रिपा श्वान्ति सुपाभिपावनमस्य जाच्छिद्धेद ॥ अग्रहः फलाणानिवनर्थः ॥३५॥ समर्प

प

दशमस्कन्धेत्तरार्धे (उ०) ...

९९

वेदत्रयीति पुरूरवसः सकाशादासीत् ॥ इ पिवाम्राप ॥ अयं भावः कृतयुगे सत्वप्रधानाः प्रायशः सर्वेपि
ध्याननिष्ठाः रजःप्रधानेन त्रेतायुगे वेदादिविभागेन कर्ममार्गः प्रकटो बभूवेति ॥ ५० ॥ इ॰ न॰ व॰ म॰ च॰ तु
र्दशः ॥ १४ ॥ ततः पंचदशे गाधेरैलपुत्रान्वये जनिः ॥ यत्राहो द्विजसुतो रामः कार्त्तवीर्यमहन्रुषा ॥ १ ॥ अथ
हन्वायाल्पादिक्रमेण श्रुतायुःप्रभृतीं संक्षेपेणाह ॥ श्रुतायोरित्यादिना एकः एकसुतः अमि

पुरूरवस एवासीत्त्रयी त्रेतामुखे नृप ॥ अग्निना प्रजया राजा लोकं गान्धर्वमेयिवान् ॥ ५० ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे सोमवंशे ऐलोपाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ बादरायणि
रुवाच ॥ ऐलस्य चोर्वशीगर्भात् षडासन्नात्मजा नृप ॥ आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः
॥ १ ॥ श्रुतायोर्वसुमान्पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतंजयः ॥ रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽमितः ॥ २ ॥
भीमस्तु विजयस्याथ कांचनो होत्रकस्ततः ॥ तस्य जह्नुः सुतो गंगां गंडूषीकृत्य योऽपिबत् ॥ ३ ॥
जह्नोस्तु पुरुस्तस्याथ बलाकश्चात्मजोऽजकः ॥ ततः कुशः कुशस्यापि कुशाम्बुर्मूर्तयो वसुः
॥ ४ ॥ कुशनाभश्च चत्वारो गाधिरासीत्कुशाम्बुजः ॥ तस्य सत्यवतीं कन्यामृचीकोऽयाचत द्विजः ॥ ५ ॥
वरं विसदृशं मत्वा गाधिर्भार्गवमब्रवीत् ॥ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसां ॥ ६ ॥ सह
स्रं दीयतां शुल्कं कन्यायाः कुशिका वयं ॥ इत्युक्तस्तन्मतं ज्ञात्वा गतः स वरुणांतिकं ॥ आनी।

नस्तनं सुतः ॥ २ ॥ जह्नोः पुरुः तस्य बलाकः तस्याजकः तस्य जनकः ॥ ४ ॥ गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिर
भूदित्युक्तं तस्यापायान्वृत्तानि ॥ गाधेरभूत्महातेजा इत्यादिना ॥ तत्र तावत्तपोमाहात्म्येन भृगुवंशभु
वस्य ऋचीकस्य चरितं प्रसंगात् प्रसंगेन च परशुरामावतारचरितमाह ॥ तस्य सत्यवतीमित्यादिना वि
सदृशं ॥ अननुरूपं भार्गवं ऋचीकं ॥ दक्षिणवामयोरेकः श्यामः कर्णो येषां ॥ सर्वस्मिन्नंगे चंद्रस्येव वर्चो ॥

उभयैः पत्न्या ब्राह्मणार्थैर्मन्त्रैः ॥ श्वश्र्वा च क्षत्रार्थैरित्यर्थः ॥ ५ ॥ यावत्स्नातुं मुनिर्गतः ॥ तावद्भार्यायां भर्तुः स्नातुं गत
न ॥ विधिज्ञात ॥ प्रश्नाः सत्यवत्या स्वकृतं श्रेष्ठं मत्वा तया मात्रा सत्यवती याचिता सती ॥ ब्राह्मणमन्त्राभिमन्त्रित
स्वचरुं मात्रे यच्छत ॥ प्रादात ॥ मातुः स्वकृतं क्षत्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमदत ॥ आदत ॥ कष्टं त्वया कृतमिति तदेवा
ह ॥ तव पुत्रो घोरो भविष्यति ॥ भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भविष्यतीति ॥ ७ ॥ एवं मा भूदिति प्रसादितो भार्गवश्च

स ऋषिः प्रार्थितः पत्न्या श्वश्र्वा चापत्यकाम्यया ॥ श्रपयित्वोभयैर्मन्त्रैश्चरुं स्नातुं गतो मुनिः ॥ ५ ॥
तावत्सत्यवती मात्रा स्वचरुं याचिता सती ॥ श्रेष्ठं मत्वा तयायच्छन्मात्रे मातुरदत्स्वयं ॥ ६ ॥ तद्वि
ज्ञाय मुनिः प्राह पत्नीं कष्टमकारषीः ॥ घोरो दण्डधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्मवित्तमः ॥ ७ ॥ प्रसादितः
सत्यवत्या मैवं भूदिति भार्गवः ॥ अथ तर्हि भवेत्पौत्रो जमदग्निस्ततो भवत् ॥ ८ ॥ सा चाभूत्सु
महत्पुण्या कौशिकी लोकपावनी ॥ रेणोः सुतां रेणुकां वै जमदग्निरुवाह यां ॥ ९ ॥ तस्यां वै भा
र्गवऋषेः सुता वसुमदादयः ॥ यवीयाञ्जज्ञ एतेषां राम इत्यभिविश्रुतः ॥ १० ॥ यमाहुर्वासुदे
वांशं हैहयानां कुलान्तकं ॥ त्रिःसप्तकृत्वो य इमां चक्रे निःक्षत्रियां महीं ॥ ११ ॥ दुष्टं क्षत्रं भुवो भा
रमब्रह्मण्यमनीनशत् ॥ रजस्तमोवृतमहन्फल्गुन्यपि कृतेंहसि ॥ १२ ॥ राजोवाच ॥ किं तदंहो भ
गवतो राजन्यैरजितात्मभिः ॥ कृतं येन कुलं नष्टं क्षत्रियाणामभीक्ष्णशः ॥ १३ ॥ बादरायणिरु
वाच ॥ हैहयानामधिपतिरर्जुनः क्षत्रियर्षभः ॥ दत्तं नारायणांशांशमाराध्य परिकर्मभिः ॥ १४ ॥

अथ तर्हि पौत्रो घोरो भविष्यतीति तेनोक्तो जमदग्निः पुत्रो भवदित्यर्थः ॥ ८ ॥ सा च सत्यवती कौशिकी नदी अभूत ॥ ९ ॥
भार्गवऋषेर्जमदग्नेः सुताः ॥ १० ॥ अनीनशत ॥ नाशयामास ॥ तदेवाह ॥ रजस्तमोवृतमिति फल्गुन्यल्पेपि अंहसि ॥ का
र्त्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्ष्यते ॥ तस्य दर्पहेतुं कर्म स्वयमादिकमाह हैहयानामिति षड्भिः ॥ परिचर्याभिः दत्तं

तस्याः सखीस्वरूपं च वीक्ष्य सत्कंसो भ्रमं नैव चक्रे ॥ ३२ ॥ अथैनायेऽस्माहि ॥ तदेवार्थं तत्प्राह ॥ अहोरतिहा
भ्मा ॥ यानि हृत्समस्के तानि हृतिमभ्रा म्यपाहं तने ॥ मां तिहृत्विम रामपित्नामं ग्रात्रुमेकेलिवा ॥ वचासि
हृणावावहे ॥ सोऽह्रीः करवावहे ॥ ३३ ॥ सदेहोतिकमनीयोऽयं मम देहः ॥ ३४ ॥ पुरुरवो मामस्याः इत्यादि
तस्याः सत्के ॥ तदप्यर्थं तत्प्राह ॥ मामस्याः इति वदतीभिः ॥ मामियपस्वरूपोऽसि ॥ अतोऽधेयं मावदेतिभा
षेलोपिमायनेनापामयपस्त्विमनाइव ॥ नश्विनो विह्वलः योचन्वभ्रामोत्सन्नवन्मतो ॥ ३५ ॥
सतावीक्ष्य कृष्णदेवेन सरस्वत्या च नत्सखीः ॥ पंचमप्रहृष्टवदनाः प्राहुः सत्केषु रवाः ॥ ३६ ॥ अहो
नायेतिहृष्टो रेनत्यक्तमर्हसि ॥ मां त्वमयाप्य तिष्ठत्स्व चासि हृणावावहे ॥ ३७ ॥ सदेहो
यपतत्स्वदे विहरेहतत्स्वधा ॥ त्वां दत्से नेह कामदृष्टा त्वत्प्रसादस्य नास्पदम् ॥ ३८ ॥ उर्वशी रूपवा
च ॥ मम स्याः पुरुषोऽसि त्वमास्मनाग्रहे कारमे ॥ कामिस त्वन वै सोणाह कामान्त्वदयपया
३९ ॥ स्त्रियो सकरुणाः क्रूरा दुर्मेधाः प्रियसाहसाः ॥ प्रेमस्त्वार्थे पिविस्रब्धाः पतिभ्रातरमप्युत
४० ॥ विधायाली कविस्रंभमज्ञे पुमत्त सोहृदाः ॥ नवंनवमभीप्सन्त्यः पुंश्चल्यः स्वैरवृत्तयः
४१ ॥ सवत्सरान्ते भवाने करात्रमथ स्वरः ॥ वत्स्यस्यपत्यानि च ते भविष्यत्यपराणि भोः ॥ ४२ ॥
तम्भ्यपुत्रदापुत्रं सपुर्वासतत्याग्निशा ॥ अथैनं भगवे शीर्षाहृषपरो विरहातुरः ॥ ४३ ॥ उप
पयावेसास्त्वमदास्य तिमामिति ॥ तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थाली ददौ नृप ॥ उर्वशीं मन्यमा
नः ॥ दूमेहकाः प्रतिहाः इहिया ग्निवत्वार तिस्त्वा मा सम्प्रबुः भवरो पुः रहियवपोमामवेत्प्रसी ॥ ४४ ॥
स्त्रियो तिमिनेसाहसंयासाते सान्त्वयति ॥ संवत्सरान्त इति अपरा गानि तिवचनादेनवेन्नी पुपालस्य
सोत्वा ॥ ४५ ॥ अप्रतेनाग्निनाक मेह कृत्वा नतद्धयाद्दर्शी पांप्रास्यतान्निभिपायेणाग्निस्थाली दुईः स न
तास्याली मे वा वेर्शीम नम्मान तृत्वयासहि नावनचिचरन ॥ नेपश्च वेर्शी किं नवग्निस्थाली मे पु

भा
नवी
१०

ततस्तत्रोक्तां स्थालीं वने न्यस्य पितृगृहान् गतान्निशि निर्मन्तामेवाध्यायतस्तस्य मनसि त्रेतायां त्रयी प्रवर्तत ॥ कर्मबोधकं वेदत्रयं प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥ ततः स्थालीस्थानं गतः सन् ॥ तत्र शमीगर्भं जातमश्वत्थं विलक्ष्य ॥ अस्मिन्नश्वत्थे उर्वशीति विशेषेण लक्षयित्वा तेनाश्वत्थेन ॥ अरणी द्वे कृत्वा ॥ अग्निमन्थनसाधने ॥ उर्वशीलोकं स्वर्गं कामयमानः ॥ ४४ ॥ मन्थनप्रकारमाह ॥ अधरारणिमुर्वशीं ध्यायन् उत्तरारणिमात्मानं ध्यायन् उभयोररण्योर्मध्ये यत्काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन् ॥ तथा च मन्त्रः उर्वश्यस्युरूरवा असीति ॥ ४५ ॥ तस्य तेन कृतान्निर्मथनात् ॥ विभावसुरग्निर्जातः कथंभूतः जा

स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहानाध्यायतो निशि ॥ त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्रय्यवर्तत ॥ ४३ ॥
स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः ॥ तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया ॥
उर्वशीं मन्त्रतो ध्यायन्नधरारणिमुत्तराम् ॥ आत्मानमुभयोर्मध्ये यत्तत्प्रजननं प्रभुः ॥ ४४ ॥
तस्य निर्मन्थनाज्जातो जातवेदा विभावसुः ॥ त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितस्त्रिवृत् ॥
तेनायजत यज्ञेशं भगवन्तमधोक्षजम् ॥ उर्वशीलोकमन्विच्छन् सर्वदेवमयं हरिम् ॥ ४५ ॥
एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः ॥ देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥ ४६ ॥

तेवेदोपदेशे भोगप्रदत्वात् ॥ स च त्रय्या विद्यया विहितेनाधानसंस्कारेण त्रिवृत् ॥ आह ॥ वतीपादिरूपः सन् राज्ञा पुरूरवसा पुत्रत्वेन कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४५ ॥ तदाह ॥ तेनेति ॥ ननु कथमादिवेदत्रयबोधितो ब्राह्मणादीनामिज्याय नेकदेवयजनेन स्वर्गः प्रसिद्धः ॥ कस्मात् पुरूरवसादि विवर्ण्यते ॥ तत्राह ॥ एक एव वेदो हि दाम्भाणु राज्ञः पुरा सर्ववाङ्मयः ॥ सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेदः ॥ देवश्च नारायणः ॥ एक एवाग्निरग्निक एव लौकिकः ॥ वर्णोऽप्येक एव हंसो नाम ॥ ४६ ॥

हृदस्मि तिराट ॥ त्वजनमज्जेति ॥ पौरेरा हिनेनगर्भे ॥ गर्भेन्यक्तेभसीकविष्यतीति विष्यतीमयाह ॥ नाहं
किमिति सान्तानिकः संतानार्थी सांतानिके रतिपाठे हे सत्यमेव न संशयः ॥ १ ॥ रहः एकांते ॥ २ ॥ वृद्ध
वसु गर्वं शम्यमाश्रुतायाः षगुणान्नानाट्टजिवक्कं कथ्यामाह ॥ तस्मिन्नादिनायावत्समाप्ति ॥ ९ ॥ नत

मजनमना शुश्रूषा देमत्ले वेश्या हिनेपरेः ॥ नाहं त्वां भस्मसात्कुर्यां स्त्रियं सांतानिके सति ॥ ४ ॥ न
साज्जवीरि तानारा कुमारं कनकप्रभं ॥ स्वहामाभिर सम्राक्के कुमारे सोमपवच ॥ ५ ॥ ममा
यनन्तवेस्तु चैतस्मिल्लिवदमानयो ॥ पप्रच्छुरेव यो दृवाने वो वेश्माहितान्तसा ॥ ६ ॥ कुमारा
मातरं मारकुपितालोकलज्जया ॥ किं नवो चस्पसद्दृन्नेश्मा सावद्यवदाभुभे ॥ ७ ॥ ब्रह्माना
रह श्राहूय समया नीच सान्त्वपवं ॥ सोमस्य मा इह यानकैः सोमस्तनावद यहिन ॥ ८ ॥ न
सा लम्यानि रह कृतत्व थरत्नभिधान स्या ॥ ब्रवीगाभीरया यन मुद्रणया इयागृद ॥ ९ ॥ ततन ऊ
हरवाज मूर्लायाय रद्दाहतः ॥ तस्मुरूपगुणोदार्यं शीलद्रविणविक्रमान् ॥ १० ॥ स्फत्वो वंशो
दृभव नेमी यमानास्तद्विषण ॥ ततं तिकमुपेया यदेवी स्मरपाराहिता ॥ ११ ॥ मित्रावरुण
योः शापादापन्ना नरलोकतां ॥ निशम्य पुरुषश्रेष्ठं कंदर्पमिव रूपिणं ॥ १२ ॥ धृतिं विष्टभ्य
ललना उपतस्थे तदंतिके ॥ स तां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ॥ १३ ॥ उवाच श्लक्ष्णया
वाचा देवी हृष्टतनूरुहः ॥ राजोवाच ॥ स्वागतं ते वरारोहे आस्यतां करवाम किं ॥ संरमस्व
मया साकं रतिर्नौ शाश्वतीः समाः ॥ १४ ॥ उर्वश्युवाच ॥ कस्यास्त्वयि न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुंदर
देवीकृतौ मनुष्यस्यां तिकमुपगच्छेन्माह ॥ मिथ्या यदंगांतरमासाद्य च्यवते ह रिरंसया ॥ १५ ॥
वरुणयोः शापान्नरलोकतां मनुष्यभावमापन्ना सती ॥ ९ ॥ नौ स्त्राव पोस्तिर शिलक्ति ॥ १० ॥ य
स्पतव श्रेंतान रेवव स्मासाद्य रिरंसया रमिच्छया ॥ रूपटं नचवतेनापयद्यस्मादिति वा

भा
न·टी
५५

पापावृत्तान्तेभाषाभंगामिषेताञ्चिशामिषोत्तसाभाषावेथमाह॥ एताविनिहाभ्यां॥ उवाणकोमेधी
मासैनिहेपहेपोरद्य॥ श्वाध्वःसप्तवत्नैरणावरःस्मृतः॥ श्रुतोविज्ञातोयत्वंनहोषइतिभावः॥ ४४
हेवीरद्यतेमेभद्रंस्यात्॥ भूमेतवापाम्यामितिस्मृतेः॥ देवानाचास्मताशिवात्॥ मेधुनादमवरवि
वासमस्त्वानैद्विष्यइतिमनिपेदे॥ प्रेमोक्तवान्॥ नदेवाह॥ प्रहोइति॥ ४५॥ पश्यकिंनलक्ष्मण

पतातुरणाकौराजन्यासौरत्नस्मानद॥ संरस्येभवतासाकेस्याद्यः स्त्रीरणंवरःस्मृत॥ ४६॥
इहेतमेवीरभद्रंस्यानेदेत्वान्मप्रमैधुनात्॥ विवाससन्तनमेथतिप्रतिपेदेमहामना॥ ४७॥
प्रहोहूपमहोभावोनवलोकविमोहने॥ कानसेवेतमत्ताजोदेवीत्वामप्यमागता॥ ४८॥
तथासधूहपद्मश्रेष्ठोरमपत्याग्रयाहतः॥ देवेमेसरविहारेषुकामेचैवरयादिषु॥ ४९॥ वमना
णात्तयादेव्यापश्यकिंनलक्ष्मणगंधया॥ तन्नखावामोदभूषितोभूमुहेदूरागणान्वहन्॥ ५०॥
प्रपत्स्यन्नुवेषीमिद्रोगंधवान्समवोदयत्॥ उर्वशीरहितेमहमामास्यानेनातिशोभते॥ ५१॥
तउपेत्यमहाराजेतमसिप्रत्युपस्थिते॥ उवेशपाउवणोनकुत्सस्नौराजनितिजायया॥ ५२॥
तिष्ठाम्याकृीहितेदेवीउत्रयोनीपमानपोः॥ ददतास्मंहृष्टकुतापोनन्दसाक्षौरमाविनो॥ ५३॥
पद्धिस्वभादहनताहनापन्मावरस्तुभिः॥ यः प्रोतेनिविसंसकत्वायथानारीदिनाउमान्॥ ५४॥
इतिवाक्यायक्लेविहःप्रतोवेरिवक्रजरः॥ निशिनिशिप्रयामादाय विवस्त्रोभ्यद्रवद्रुषा॥ ५५॥
तेविस्त्रंत्वारणोतत्रअयोनतनसविद्युत॥ प्रादाबमेषावायांतंनग्रमैक्ष्ततसापतिं॥ ५६॥

यद्रुवगंधोपस्माःतस्याशुत्वामोदेनभूषितः प्रलोभितासत॥ ५७॥ मसेममम॥ ५८॥ महाराजेमयाग्रे
महानिशावैद्यतिकेराज्ञोमममपामयोवितिस्मृते॥ ५९॥ त्रिरामिषोत्सस्याःप्रहपोक्तिमाह॥ हा
हतास्मीतिसार्धनंतनउसानउसकेन॥ ६०॥ यथानारीनथासश्वंशोने॥ ६१॥ विद्युतःविशिष्टु

तेदेवमन्तादद्यपिनिमेर्देहाहृष्यत्रुतिर्स्थापयति || अराजकेभयमिति || तस्मान्वर्णोनिर्गीर्णिनामा
मादि || जन्मनाश्रसाधारेणननेनएवजनकः || यदासदेहदाराजनकल्वान्ततिमिजेनकोभा
अराजकेभयंनृणांमन्यमानामहर्षयः || देहंममंथुःस्मनिमेःकुमारःसमजायत ||१२|| जन्म
नाजनकःसोभूद्वैदेहस्तुविदेहजः || मिथिलोमथनाज्जातोमिथिलायेननिर्मिता ||१३|| त
स्मादुदावसुस्तस्यपुत्रोभून्नंदिवर्धनः || ततःसुकेतुस्तस्यापिदेवरातोमहीपते ||१४|| त
स्माद्बृहद्रथस्तस्यमहावीर्यःसुधृत्पिता सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वैहर्यश्वोथमरुस्ततः ||१५|| म
रोःप्रतीपकस्तस्माज्जातःकृतरथोयतः || देवमीढस्तस्यपुत्रोविश्रुतोथमहाधृतिः ||१६||
त
कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमाथतत्सुतः || स्वर्णरोमासुतस्तस्यह्रस्वरोमाव्यजायत ||१७||
ततःसीरध्वजोजज्ञेयज्ञार्थंकर्षतोमहीं || सीतासीराग्रतोजातातस्मात्सीरध्वजःस्मृतः
कुशध्वजस्तस्यपुत्रस्ततोधर्मध्वजोनृप || धर्मध्वजस्यद्वौपुत्रौकृतध्वजमितध्वजौ ||१९||
कृतध्वजात्केशिध्वजःखांडिक्यस्तुमितध्वजात् कृतध्वजसुतोराजन्नात्मविद्याविशार
दः || खांडिक्यःकर्मतत्त्वज्ञोभीतःकेशिध्वजाद्द्रुतः || भानुमांस्तस्यपुत्रोभूत्‌शतद्युम्नस्ततस्तव
शुचिस्ततनयस्तस्मात्सनद्वाजस्ततोभवत् || ऊर्ध्वकेतुःसनद्वाजादजोथपुरुजित्सुतः ||२२||
अरिष्टनेमिस्तस्यापिश्रुतायुस्तत्सुपार्श्वकः || ततश्चित्ररथोयस्यक्षेमाधिर्मिथिलाधिपः
तस्मात्समरथस्तस्यसुतःसत्यरथस्ततः || आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगुप्तोग्निसंभवः ||२४||
वस्वनंतोथतत्पुत्रोयुयुधोयत्सुभाषणः || श्रुतस्ततोजयस्तस्माद्विजयोस्मादृतःसुतः
शुनकस्तत्सुतोजज्ञेवीतहव्योधृतिस्ततः || बहुलाश्वोधृतेस्तस्यकृतिरस्यमहावशी
दिनष्टे || मिथिलायेननिर्मितेत्यनेनयुग्मस्यंततरमर्थोरस्तं ||१५|| सुधृतः सुधृतिः तस्य पिता

इति श्रीभावार्थदीपिकायां नवमस्कंधे त्रयोदशः ॥१३॥ चन्द्रवंश्यादिभिः सोमवंशमाह समाप्ति
तः ॥ यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यंते पुण्यकीर्तयः ॥१॥ चन्द्रदेवोग्रसेः पत्नीं नारायणसोमन्नाहृत्या
च ॥ जातेस्त्रेतं बुद्धं वंश्यामा पुरूरवा नजीजनत् ॥२॥ हरम्य ग्रानेदास्यः ग्रनवास्तवः कि
लेत्याश्रयेपादातवे ॥ हृष्टः नेत्रात् ॥ वदस्माणार्दयस्य कारणमाह ॥ विघेति ॥ सोमस्य उग्रोव

श्रीशुक उवाच ॥ अथातः श्रूयतां राजन् वंशः सोमस्य पावनः ॥ यस्मिन्नैलादयो भूपाः कीर्त्यं
ते पुण्यकीर्तयः ॥१॥ सहस्रशिरसः पुंसो नाभिह्रदसरोरुहात् ॥ जातस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः
पितृसमो गुणैः ॥२॥ तस्य दृग्भ्योऽभवत्पुत्रः सोमोऽमृतमयः किल ॥ विप्रौषध्युडुगणा
नां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ॥३॥ सोऽयजद्राजसूयेन विजित्य भुवनत्रयं ॥ पत्नीं बृहस्पते र्द
र्पात्तारां नामाहरद्बलात् ॥४॥ यदा स देवगुरुणा याचितोऽभीक्ष्णशो मदात् ॥ नात्यजत्त
त्कृते जज्ञे सुरदानवविग्रहः ॥५॥ शुक्रो बृहस्पतेर्द्वेषादग्रहीत्सासुरोडुपम् ॥ हरो गुरुसु
तं स्नेहात्सर्वभूतगणावृतः ॥६॥ सर्वदेवगणोपेतो महेन्द्रो गुरुमन्वयात् ॥ सुरासुरवि
नाशोऽभूत्समरस्तारकामयः ॥७॥ निवेदितोऽथांगिरसा सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृत् ॥ ता
पत्नीमितिसार्धैर्नवभिः ॥४॥ नात्यजत्
रां स्वभर्त्रे प्रायच्छदन्तर्वत्नीमवैत्पतिः ॥८॥

ध इति कथा वारेणाहृतं त्रिभिः ॥ सुरा
णां दानवानां च विग्रहस्य कारणमाह ॥ शुक्र इति ॥ असुरैः सहितेः उडुपम् ... सर्वैः से
पितार्थः ग्रहैः सह बृहस्पतिमन्वयात् ॥ अंगिरसः सकाशात्ताम विज्ञाय ब्रह्मणे निवेदित
ः ॥८॥ निवेदितो विज्ञापितः ॥ विश्वकृत् ॥ ब्रह्मा अवैत् ॥ अबुध्यत ॥८॥

तदाह॥ यतः सकाशात॥ कौसल्यो याज्ञवल्क्य ऋषिराध्यात्मं योगमध्यगात॥ महोदयः सिद्धयो
पासितं॥ तं हृदयग्रंथिभेदकं च॥४॥ महतं विशिनष्टि॥ योसाविति॥ उत भाविता भावयिष्यति

शिष्यः कौसल्यस्याध्यात्मं याज्ञवल्क्यो भगवान् यतः॥ योगं महोदयमृषिर्हृदयग्रंथिभेदकं॥४॥
पुष्यो हिरण्यनाभस्य ध्रुवसंधिस्ततोभवत॥ सुदर्शनोथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः॥५॥
योसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममास्थितः॥ कलेरंते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः॥६॥
तस्मात्प्रसुश्रुतस्तस्य संधिस्तस्याप्यमर्षणः॥ महस्वांस्तत्सुतस्तस्माद्विश्वसाह्वोन्वजायत॥७॥
ततोबृहद्बलो यस्तु पित्रा ते समरे हतः॥ एते हीक्ष्वाकुभूपाला अतीताः शृण्वनागतान॥८॥
बृहद्बलस्य भविता पुत्रो नाम्ना बृहद्रणः॥ उरुक्रियः सुतस्तस्य वत्सवृद्धो भविष्यति॥९॥
प्रतिव्योमस्ततो भानुर्दिवाको वाहिनीपतिः॥ सहदेवस्ततो वीरो बृहदश्वोथ भानुमान॥१०॥
प्रतीकाश्वो भानुमतः सुप्रतीकोथ तत्सुतः॥ भविता मरुदेवोथ सुनक्षत्रोथ पुष्करः॥११॥
तस्यांतरिक्षस्तत्पुत्रः सुतपास्तदमित्रजित॥ बृहद्राजस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात्कृतंजयः॥१२॥
रणंजयस्तस्य सुतः संजयो भविता ततः॥ तस्माच्छाक्योथ शुद्धोदो लांगलस्तत्सुतः स्मृतः॥१३॥
ततः प्रसेनजित्तस्मात्क्षुद्रको भविता ततः॥ रणको भविता तस्मात्सुरथस्तनयस्ततः॥१४॥
सुमित्रो नाम निष्ठांत एते बार्हद्बलान्वयाः॥ इक्ष्वाकूणामयं वंशः सुमित्रांतो भविष्यति॥१५॥
यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ॥१६॥ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे रामचरिते वंशाव
र्णनं द्वादशः॥१२

॥ पितामहमनुला॥११॥ तत्र सादमिवजित॥ निष्ठावंशासस्थितिस्तस्यत्रं
नः॥१४॥ तदेवाह॥ इक्ष्वाकूणामिति॥१६॥ इति नवमे द्वादशः॥१२॥ इक्ष्वाकोरेव पुत्रस्य निमेर्वं
शस्त्रयोदशे वर्ण्यंतेन्नसि पेपत्रश्रस्त्वाजनकादयः॥१॥

भा॰
नवे॰
२०

तिमेरौरसः पुत्रो नाम्नाभूदिति दर्शयन्नाह ॥ निमिरिति निमिरिक्ष्वाकोर्दशपुत्राणां मध्ये ज्येष्ठः ॥ सत्रमारभ्य वसिष्ठं ऋत्विजं ॥ प्राहृत वव्रे ॥१॥ तं यागं शक्रस्य मखं निवर्त्य प्रतिपालय प्रतीक्षस्वेति ॥ गृहपतिर्निमिः ॥२॥ इदं जीवितं चलं अस्थिरं विद्वान् ॥३॥ इंद्रस्य मखं निर्वर्त्य आगतो गुरुः शिष्यस्य व्यतिक्रमं अन्यायं वीक्ष्य निमेर्देहः पतत्विति अशपत ॥ स्वं चरेतस्ताभ्यां कुंभे निषिक्तं तस्मात्प्रपितामहो वसिष्ठो जज्ञे तदाह ॥ मित्रावरुणयोरिति ॥

शुकउवाच ॥ निमिरिक्ष्वाकुतनयो वसिष्ठमवृतर्त्विजं ॥ आरभ्य सत्रं सोप्याह शक्रेण प्राग्वृतोस्मि भोः ॥१॥ तं निर्वर्त्यागमिष्यामि तावन्मां प्रतिपालय ॥ तूष्णीमासीद्गृहपतिः सोपींद्रस्याकरोन्मखं ॥२॥ निमिश्चलमिदं विद्वान्सत्रमारभतात्मवान् ॥ ऋत्विग्भिरपरैस्तावन्नागमद्यावता गुरुः ॥३॥ शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निर्वर्त्य गुरुरागतः ॥ अशपत्पतताद्देहो निमेः पंडितमानिनः ॥४॥ निमिः प्रतिददौ शापं गुरवेधर्मवर्तिने ॥ तवापि पतताद्देहो लोभाद्धर्ममजानतः ॥५॥ इत्युत्ससर्ज स्वं देहं निमिरध्यात्मकोविदः ॥ मित्रावरुणयोर्जज्ञे उर्वश्यां प्रपितामहः ॥६॥ गंधवस्तुषु तद्देहं निधाय मुनिसत्तमाः ॥ समाप्ते सत्रयागे च देवानूचुः समागतान् ॥७॥ राज्ञो जीवतु देहोयं प्रसन्नाः प्रभवो यदि ॥ तथेत्युक्ते निमिः प्राह मा भून्मे देहबंधनं ॥८॥ यस्य योगं न वांछंति वियोगभयकातराः ॥ भजंति चरणांभोजं मुनयो हरिमेधसः ॥९॥ देहं नावरुत्स्येहं दुःखशोकभयावहं ॥ सर्वत्रास्य यतो मृत्युर्मत्स्यानामुदके यथा ॥१०॥ देवाऊचुः ॥ विदेह उष्यतां कामं लोचनेषु शरीरिणां ॥ उन्मेषणनिमेषाभ्यां लक्षितोध्यात्मसंस्थितः ॥११॥

ति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ कुंभे रेतः सिषिचतुः स॰ ॥ उन्मेषणनिमेषाभ्यां लक्षितो वर्तमानस्तु इति शेषः ॥ ... मानमिति ॥७॥ यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थाः तर्हि जीवतु इत्यूचुः ॥८॥ यस्य देहस्य योगं न वांछंति ॥ अपि च मोक्षायैव भजंति ॥९॥ निमिर्विदेह एव सन् उष्यतां वसतु ॥ कामं यथेष्टं ॥ एवं सति शुभाभिः प्रार्थितं जीवितं पुनः भविष्यति ॥ न च देहसंबंधः निमेः ॥ स चाध्यात्मसंस्थितः लोच

नयोः स्थितः सद्य उन्मेषणनिमेषाभ्यां तत्कर्तृकत्वेन लक्षितो वर्तमानस्तु इति शेषः ॥११॥

तयाश्रीरामस्याज्ञयादिग्विजयप्रवृत्तिप्रकारमाह ॥ अथेति ॥ अनेनैव भ्रातॄणामपि तदाज्ञानुसारितयाऽद्भुतवि
हृताः ॥ अथ सिंहासनसौकामावंतंतं ॥ २५ ॥ पुरीं वर्णयति त्रिभिः ॥ गंधोदकैर्मदबिंदुभिश्च आसिक्ता मार्गाः
यस्यां ॥ स्वंतरां मत्तामिव समस्ठां ॥ वितिवितकैः पाठं तत्रैवासितरीं कामोन्मत्तां नामिवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ पौराणां

श्रीबादरायणिरुवाच ॥ अथादिशद्दिग्विजये भ्रातॄंस्त्रिभुवनेश्वरः ॥ आत्मानं दर्शयन्स्वानां पु
रीमैक्षत सानुगः ॥ २५ ॥ आसिक्तमार्गां गंधोदैः करिणां मदशीकरैः ॥ स्वामिनं प्राप्तमालोक्य म
त्तां वा सितरामिव ॥ २६ ॥ प्रासादगोपुरसभाचैत्यदेवगृहादिषु ॥ विन्यस्तहेमकलशैः पताकाभि
श्च मंडितां ॥ २७ ॥ पूगैः सवृंतै रंभाभिः पट्टिकाभिः सुवाससां ॥ आदर्शैरंशुकैः स्रग्भिः कृत
कौतुकतोरणां ॥ २८ ॥ तमुपेयुस्तत्र तत्र पौरा अर्हणपाणयः ॥ आशिषो युयुजुर्देव पाहीमां
प्राक्त्वयोद्धृतां ॥ २९ ॥ ततः प्रजा वीक्ष्य पतिं चिरागतं दिदृक्षयोत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराः ॥ आरु
ह्य हर्म्याण्यरविंदलोचनमतृप्तनेत्राः कुसुमैरवाकिरन् ॥ ३० ॥ अथ प्रविष्टः स्वगृहं जुष्टं स्वैः
पूर्वराजभिः ॥ अनंताखिलकोशाढ्यमनर्घ्योरुपरिच्छदं ॥ ३१ ॥

तस्मिन् ॥ हृत्स्विमाह ॥ तमुपेयुरि
तिद्वाभ्यां रूपेण ॥ त्वयोद्धृतामिमां पृथ्वीं पादीति ॥ २९ ॥ प्रजानां तस्मिन्हृष्ट इत्याह ॥ ततः प्रजा इति ॥ ३० ॥
स्वयं कमवर्ततेत्यपेक्षायामुत्तरमाह ॥ अथेति यावत्समाप्ति ॥ स्वगृहं प्रविष्टः सन् ॥ तस्मिन्नरेमे इति पंच
मेनान्वयः ॥ गृहं वर्णयति सार्धैः त्रिभिः ॥ अनंता ये आखिला रत्नादीनां कोशास्तैराढ्यं ॥ अनर्घ्या उरवः
परिच्छदा यस्मिन् ॥ ३१ ॥

विद्रुममयाउदुंबरा देहल्यो येषु तैः द्वारैः स्वच्छैः स्थलैः स्फटिकमयीभिर्भित्तिभिः त्वीयेनान्वयः ॥ वासःसां मणिगणाश्च तेषां चंद्रं पुष्पं के दोमभिः विचित्रैरर्थनैस्तद्भिः उद्गल्लासैः उज्ज्वलैः यद्वा चिदिति काचित् ॥ वेहयेस्तं भादिश ॥ ययायोमकृत्वले मुक्ताफलैर्मंडितमित्यर्थः कांताः कमनीयाः ॥ कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ॥ ताभिः ॥ ३३ ॥ भूषणानां भूषणभूतैः ॥ ३४ ॥ नृणां मध्ये यद्दृष्टान्तादिभिरभिध्यातमंघ्रिपल्लवयं स्यैति ॥ ३६ ॥ इति नवमस्कं

विद्रुमोदुंबरद्वारैर्वैदूर्यस्तंभपंक्तिभिः ॥ स्थलैर्मारकतैः स्वच्छैर्भ्राजत्स्फटिकभित्तिभिः ॥ ३२ ॥ चित्रस्र
ग्भिः पट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः ॥ मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैः कांतकामोपपत्तिभिः ॥ ३३ ॥ धू
पदीपैः सुरभिभिर्मंडितं पुष्पमंडनैः ॥ स्त्रीपुंभिः सुरसंकाशैर्जुष्टं भूषणभूषणैः ॥ ३४ ॥ तस्मि
न्स भगवान्रामः स्निग्धया प्रिययेष्टया ॥ रेमे स्वारामधीराणामृषभः सीतया किल ॥ ३५ ॥ बुभुजे
च यथाकालं कामान्धर्ममपीडयन् ॥ वर्षपूगान्बहून्नृणामभिध्यातांघ्रिपल्लवः ॥ ३६ ॥ इति श्री
भागवते नवमस्कंधे एकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीशुक उ॰ ॥ कुशस्य चातिथिस्तस्मान्निषधस्तत्सुतो नभः ।
पुंडरीकोथ तत्पुत्रः क्षेमधन्वाभवत्ततः ॥ १ ॥ देवानीकस्ततोनीहः ॥ पारियात्रोथ तत्सुतः ॥ त
तो बलस्थलस्तस्माद्वज्रनाभोर्कसंभवः ॥ २ ॥ खगणस्तत्सुतस्तस्माद्विधृतिश्चाभवत्सुतः ॥ त
तो हिरण्यनाभोभूद्योगाचार्यस्तु जैमिनेः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ३ ॥ ॥

दीपिकायां एकादशोध्या
यः ॥ ११ ॥ द्वादशे रामपुत्रस्य कुशस्यान्वय उच्यते ॥ एवमिक्ष्वाकुपुत्रस्य शशादस्यैवितोन्वयः ॥ १ ॥ कुशस्य
श्रीरामसुतस्यातिथिः सुतोभवत ॥ १ ॥ अर्कसंभवः अर्कस्यांशात्संभूतः ॥ २ ॥ हिरण्यनाभः कथंभूतः

अथमेनं पृष्टवंतं किं संवेदनमित्यर्थः ॥ विमृष्य प्रविमृश ॥ ८ ॥ समस्तदेहे गुणिभिरर्पितो ॥ वित्तेन मन्वा वेष्टीयः
स्तनस्ते ॥ न च पितावेष्टीयेन निवा ॥ ४ ॥ अस्य विरोधात् ॥ आचेतसो वा लौकिकः न स्याश्च ममा

ब्राह्मण उवाच ॥ अथ मेनं नत्वया किं तव भगवन् भवने स्वर ॥ यन्नोतहृदयं विमृष्य नमो दंसिव्रते
विधा ॥ ९ ॥ न मोक्षहा एव देवा यथा माया जं तमेपसे ॥ उन्नम सोकं पृथीयं स्वस्तदेहार्पितांश्च
ये ॥ १० ॥ कदाचिल्लोकनिर्नाम सरहितो रामा मलत्तिनः ॥ चरन्तो वा स्मृणो हृष्णमो भार्यां गुहिष्य
कस्यचित ॥ नाहं विभर्मि ताहं स्यामसतोपरवेश्मता ॥ सौलोभीविभूयात्सीनोरामानादं
मजेप्तः ॥ ११ ॥ इति लोकं हृत्समस्त्वाङ्गरा यथादंसविदः पत्नाभीतेन साम्यका यामामाचेत
साध्वमः ॥ १२ ॥ अतवेत्या गतेकाले च मोसा सपृथ्वे सतो ॥ कपोलव रूनित्योतोन घोष्यके कि
पते ॥ १३ ॥ अरादस्थूङ्केनम्बुलत्तागास्याल्मसो सनो ॥ ततः शुक्लरस्यालाभरनस्समदी
घाते ॥ १४ ॥ स वाङ्ख्रातसे नस्वपातुश्चस्यवभवदः ॥ गंधर्वान्कोटिशोजन्हे भरतोविजयेदि
॥ १५ ॥ पाश्रवस्मभयोः शुल्लवणानामराद्दसे ॥ हत्वा मधुवने चक्रे मधुरां नाम वैपुरी
॥ १६ ॥ शत्रुनोनिरिविप्तनयो सोनाभ जोविवासिनाध्याय तोरामचरणौ विवरं प्रविवेश हे
॥ १७ ॥ नाभ्यन्नाभगवान्रामोहंसपुत्रपिपिपाशुचः ॥ स्मरंस्तस्याग्रणीस्तास्ताज्ञायाकोष्ट्रोहमी
स्वरः ॥ स्त्रीपुंप्रसंगः एतादृक्सर्वत्रैव भयावहः ॥ अपीश्वराणां किमुत ग्राम्यस्य गृहचेतसः
ततर्धवसवर्चंपारयन्नजहोत्प्रभुः ॥ ययादपाश्रसात्त्वमधिष्ठाय मवेदिने ॥ १८ ॥
मा ॥ १९ ॥ अंतर्वेत्नीं गर्भिणीं किपाजातकमोघ्याः ॥ २० ॥ ईश्वरोपि सूचोरोहुं नाथाक्रोत ॥ न चाति
विव्रमेन विस्माह ॥ स्त्रीपुंसोः प्रसंगः आसक्तिः या समावहतीति ॥ विभक्तैरंलुगार्षः पाठोनरेरंह

गर्ग ॥ किसुकेतिसंसिकोकि ॥ आदिकाम ऋतु ॥ २८ ॥

भा. न टी. २५

यात्मज्योतिर्निजं धाम ॥ १९ ॥ ननु पितृवचनं अस्य दृशौ अस्य स्वसंवृत्य इतीदं किं विश्रियाश्चर्यं सिववर्णि
तमपि यथाः स्मितिर्न भवति ॥ तत्र हेतुः अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं ॥ धामस्वभावो यस्य तस्य किं कपयः
सहायाः अतः स्वयं अयपणस्य लीलामात्रेण युक्तमपि युक्तं चेन दित्साह ॥ स्वपाञ्च
याचनात्मा स्वीकृतालीलार्थानत्र येनतस्य ॥ २० ॥ एवं विधलीलाप्रयोजनं नेदं यो यश्च समानित यस्य
याः स्वपाणापु धिष्ठिरादीनां सदस्य स्वयमपयो मार्कंडेयादयो गायंति ॥ दिगिभेंद्राणां पदं स्वतम

स्मरतो हृदि विन्यस्य विद्धं दंडककंटकैः ॥ स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात्ततः ॥ १९ ॥
नेदं यशो रघुपतेः सुरयाञ्चयात्तलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः ॥ रक्षोवधो ज
लधिबंधनमस्त्रपूगैः किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः ॥ २० ॥ यस्यामलं नृपसदःसु
यशोऽधुनापि गायंत्यघघ्नमृषयो दिगिभेंद्रपट्टं ॥ तं नाकपालवसुपालकिरीटजुष्टपा
दांबुजं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये ॥ २१ ॥ स यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा संविष्टोऽनुगतोऽपि वा ॥ कोसला
स्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छंति योगिनः ॥ २२ ॥ पुरुषो रामचरितं श्रवणैरुपधारयन् ॥ आनृशंस्य
परो राजन्कर्मबंधैर्विमुच्यते ॥ २३ ॥ राजोवाच ॥ कथं स भगवान्रामो भ्रातॄन्वा स्वयमा
त्मनः ॥ तस्मिन्वा तेन्ववर्तंत प्रजाः पौराश्च ईश्वरे ॥ २४ ॥

रामरूपेनत्यर्थं तं श्याममित्यर्थः ॥ नाकपा
लादेवाः वसुपालाः नृपालाः तेषां किरीटैर्जुष्टं पादांबुजं यस्य तं ॥ रघुपतिं ॥ पादांबुजे तत
नमस्कर्तुं पतेर्जुष्टपादांबुजं शरणं प्रपद्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स यैः संविष्टः उपवेशितः अनुगतो वा ये ते
कोसलदेशवासिनः सर्वेपि यत्र योगिनो गच्छंति तत्स्थानं ययुः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यपरः उपशमनि
ष्ठः सन्विमुच्यते ॥ २३ ॥ तदेतत्सर्वं कथमन्ववर्तंत ते तस्मिन्नात्मानं कथमवर्तंत कथं भ्रातॄनात्मा

सर्णिविगात॥ रामं वित्तायोध्यामप्रविशत् । स स्ववासं यचति मिंतवान् ॥ तस्मात्सका शाज्ञीतमदिभिर्युक्तो
रामं मन्तुघतोः भिमुखयैा ब्रह्मघोषेणामदनाद्घोषेणापद्विः॥३८॥ स्वर्णरसाकाः कहाः शांताया सांताभिः
पताकाभिः हेमेरितिवत्नादिरथ्यविशेषणानि॥३९॥ परमेष्ठानि राज्ञाद्दीणी छत्रचामरादीनि प्रेमणाप्र
तंदिग्धामात्स विविराह्रीतवादिरतिः स्वैतैः॥ ब्रह्मघोषेण च मुकुः॥ पठद्भिर्वेदवादिभिः॥२९॥
स्वर्णकत्ता पताकाभिर्द्दे मे श्रृपथजेर्थैः॥ सद्स्वैकृतवमसत्ता हेमैटः पुरटव मैभिः॥ स्त्रीणीभिर्वीरसु
स्वाभिर्म्मेले श्रेवपद्मगौः॥३२॥ पारमेष्ठात्मपादाय पुराणामुच्चावचानि च॥ पादयोश्च पतत्संभ्रमा
भक्तिनम्रहृदयत्तणाः॥३३॥ पादुकेत्यस्य पुरतः प्रांजलिर्वाष्पलोचनः॥ तमालिंग्य चिरं प्रेम्णा स्नापयन्
नेत्रजैर्जलैः॥३६॥ रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो ये हि सत्तमाः॥ तेभ्यः स्वयेन मस्त्रके मनाभिप्रन
मस्कृतः॥४०॥ पुत्रं ततस्ततो रामं मात्यतिंवीत्यविरागत॥ उत्तराकोसलामालैः किंरतोनन्दतमुदा॥४१
पादुके भरतात्प्रहत्वाच्छ्रमारव्यजनोत्तमे॥ विभीषणः ससुग्रीवः श्वेतछत्रमहत्ततः॥४२॥ पत्रुनिषं
गंच्छत्रगंः सीतातीयंकमंडलं॥ अविषदंगदः खड्गं हेमं चर्म्म तदा तदा॥४३॥ पुष्पकस्याग्नि ततः स्त्री
भिः स्तूयमान श्रवेदिभिः॥ विरेजे भगवान्राजन्यहे अंशुवोदितः॥४४॥ भूत्वभितो दितः सोपि सो
त्सवीप्रावि शत्पुरी॥ प्रविश्य राजभवनं गुरुपत्नी प्रमाणवं॥४५॥ गुरुत्वयस्यावरज्ञान्पूजितः अस्यप्तने
ते॥ वैदेहीलक्ष्मणाभ्यां वयया वस्त्र पृथतः॥४६॥ पुत्रात्स्वमातरस्ताः प्राणांस्तन्वइवोत्थिताः श्री
लितं हृदयमीत्तयानेत्रेयस्स॥४७॥ तेत्रजैर्जलैः स्नापयन्नाश्लिष्य॥४८॥ येइन्नमांशुजलहृदाः तेभ्योपितमः
नंचक्रे अयोध्यामेवे रामकाराम॥ पादुके अति सार्धं श्रिभिः यत्नप्रतिमयोचता॥४९॥ गुरुपत्नीः केकेया

मा

इतिश्रीनवमस्कंधेदशमोध्यायः ॥१०॥ ततस्त्वेकादशेयोध्यांवसन्नुत्सवैः सह ॥ यज्ञादियज्ञकारीशोरामस्तदनुवर्ण्यते

जटानिर्मुच्यविधिवत्कुलवृद्धैः समंगुरुः ॥ अभ्यषिंचद्यथैवेंद्रंचतुःसिंधुजलादिभिः ॥४८॥ एवंकृत
शिरस्नानः सुवासाः स्रग्व्यलंकृतः ॥ स्वलंकृतैः सुवासोभिर्भ्रातृभिर्भार्ययाबभौ ॥४९॥ अग्रहीदास
नंभ्रात्राप्रणिपत्यप्रसादितः ॥ प्रजाः स्वधर्मनिरतावर्णाश्रमगुणान्विताः ॥ जुगोपपितृवद्रामोमे
निरेपितरंचतं ॥५०॥ त्रेतायांवर्तमानायांकालः कृतसमोभवत् ॥ रामेराजनिधर्मज्ञेसर्वभूतसुखाव
हे ॥५१॥ वनानिनद्योगिरयोवर्षाणिद्वीपसिंधवः ॥ सर्वेकामदुघाआसन्प्रजानांभरतर्षभ ॥५२॥ ना
धिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः ॥ मृत्युश्चानिच्छतांनासीद्रामेराजन्यधोक्षजे ॥५३॥ एक
पत्नीव्रतधरोराजर्षिचरितः शुचिः ॥ स्वधर्मंगृहमेधीयंशिक्षयन्स्वयमाचरत् ॥५४॥ प्रेम्णानुवृत्त्या
शीलेनप्रश्रयावनतासती ॥ भियाह्रियाचभावज्ञाभर्तुः सीताहरन्मनः ॥५५॥ इतिश्रीनवम
स्कंधेदशमोध्यायः ॥१०॥ शुकउ० ॥ भगवानात्मनात्मानंरामउत्तमकल्पकैः ॥ सर्वदेवमयंदेवमीजेथा
चार्यवान्मखैः ॥१॥ होत्रेददाद्दिशंप्राचींब्रह्मणेदक्षिणांप्रभुः ॥ अध्वर्यवेप्रतीचींवाउदीचींसाम
गायसः ॥२॥ आचार्यायददौशेषांयावतीभूस्तदंतरा ॥ मन्यमानइदंकृत्स्नंब्राह्मणोर्हतिनिःस्पृहः
इत्ययंतदलंकारवासोभ्यामवशेषितः ॥ तथाराज्ञ्यपिवैदेहीसौमंगल्यावशेषिता ॥४॥ तेतुब्राह्मण

ते ॥२॥ तदंतरातासांदिशांमध्येयावतीभूस्तां ॥३॥ ब्राह्मणएवार्हतीतिमन्यमानः ॥४॥ अयंश्रीरामः तत्रादासी

श्री·भा·
त·टी·
२४

नाम

रक्तस्रुतिः रावणः पुत्रं इंद्रजितं प्रहस्तादींश्च अदितो हत्वा युधि तम् ॥१८॥ असिशूलादिभिः ईरितं सीतां यातुधानानोष्टत
नाश्रयीवादिभिर्वानरैः ततः ॥ श्रीरामोऽभ्यगात् ॥ महत्त्वतो हनुमान् ॥ स्तोजा ववात् ॥१९॥ तदा पुत्रे अनीकपाग्रे
गदाघाः सर्वे रावणस्य अदिभीभियहत्य सर्वे समस्त नंदहृ ॥ यथा भवति ॥ तथाभियत्य संगस्य कुमारादिभिर्जं भुः
कान्तसीतायाश्च अभिमर्षे तद्गतं मंगलं यस्य स रावणः ईशो ये ता तान् ॥२०॥ स्वबलस्य नष्टिं नाशमेव दृष्टः

रक्तस्रुति मदवनौकसीति ऊं भञ्जभधूम्रान्तकं मुख्यं रावणसतकादीन् ॥ पुत्रं प्रहस्तमतिकायविकंपना
दीन्सवीन् तुगान्समर्हितो दधूं भकर्णा ॥१८॥ तं पाता यातुधानष्टतनामसिशूलचापपाशर्ष्टिशक्तिशरैस्तो
मरखड्गाद्यैः ॥ सुग्रीवादिलक्ष्मणमत्तस्ततो थमादतीलागदत्तोपतसादिभिरन्निरोगात् ॥१९॥ ततीक
पानुपतेरभियन्यमर्वेंदहंव इत्यभि भपतिर्यास्य योधैः ॥ तत्र मुद्गरैर्गिरिगदेषुभिर्गदाघाः सीता
भिमर्षहतमंगल रावणोऽयात् ॥२०॥ ततः पतिः स्वबलनष्टिमवेक्ष्य रुष्ट आरुह्य यानकमथाभिससा
राम ॥ स्वः स्यंदनेषु मतिमातलिनोपनीते विभ्राजमानमहनन्निशितैः तुरैः ॥२१॥ रामस्तमाहपुरु
षाद पुरीषयन्तः कोमामसमत्तमसतापहृतास्वते ॥ यत्कृत्रपमयमयजगुप्सितस्य यच्छामिकालवत्र
कस्तु बलेन वीर्यः ॥२२॥ एवं क्षिपन्धनुषिसंधितमुत्ससर्ज बाणं सवज्रमिव तद्धृदयं बिभेद ॥ सोऽस्त्रविम

उद्धः मन् ॥ यानकं पुष्पकं विमानं वाहस्य श्रीराममभिससार ॥ अथ तेस्वः स्यंदने स्वर्गस्थे इंद्रस्य रथे मा
तलिना इंद्रसारथिना उपनीते तं घुमन्तदीप्तियुक्ते विभ्राजमानमहनन्त ॥२१॥ हे पुरुषादपुरीषवात्सेषु
रीषमायय यत्समात् ॥ अपहृतास्ववत् ॥ स्वायया समदंतेषु प्रविश्यकिमपिहृतरतिनद्धत ॥ तस्मात् जुगुप्सितः
सकर्मणः कालं तेभ्यः कालवालवाल वीर्यो हं फलं यच्छामि ॥ अथ मेकर्तुं पुंसः कालो यथा यच्छतीति वा ॥२२॥

नं यकमीचरिशरे ॥२१॥

ति सकलेन्द्रपतनिहिमलाशहि सिनलमिति

ति कृ दीलिपृणः सकृन्ति मालास्वयकानपद्मपदृशि ॥२१॥

ला

श्री० भा०
त० टी०
२२

रावणस्त्रीणां विलापमाह ॥ तत इति पंचभिः ॥ मंदं सस्वरं सुदरं यस्याः तयारावणभार्यया सह ॥ २६ ॥ परैरर्दिता ॥ २७ ॥
गृध्राणामन्नं भक्ष्यं नरकहेतवे नरकभोगाय ॥ २८ ॥ सांपरायिकमौर्ध्वदैहिकं ॥ २९ ॥ ३० ॥ आत्मनः स्वस्य संदर्श
नेन यआह्लादस्तेन विकसन्मुखपंकजं यस्यास्तां ॥ ३१ ॥ यानं पुष्पकं ॥ भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्यां ॥ आ

ततो निष्क्रम्य लंकाया यातुधान्यः सहस्रशः ॥ मंदोदर्या समं तस्मिन्प्ररुदंत्य उपाद्रवन् ॥ २६ ॥ स्वान्स्वान्बंधून्प
रिष्वज्य लक्ष्मणेषुभिरर्दितान् ॥ रुरुदुः सुस्वरं दीना घ्नंत्य आत्मानमात्मना ॥ २७ ॥ हा हताः स्म वयं नाथ लो
करावण रावण ॥ कं यायाच्छरणं लंका त्वद्विहीना परार्दिता ॥ २८ ॥ नैवं वेद महाभाग भवान्कामवशं
गतः ॥ तेजोऽनुभावं सीताया येन नीतो दशामिमां ॥ २९ ॥ कृतैषा विधवा लंका वयं च कुलनंदन ॥ देहः
कृतोन्नं गृध्राणामात्मा नरकहेतवे ॥ ३० ॥ श्रीशुक उ० ॥ स्वानां विभीषणश्चक्रे कोसलेंद्रानुमोदितः ॥ पि
तृमेधविधानेन यदुक्तं सांपरायिकं ॥ ३१ ॥ ततो ददर्श भगवानशोकवनिकाश्रमे ॥ क्षामां स्वविरहव्याधिं
शिंशिपामूलमाश्रितां ॥ ३२ ॥ रामः प्रियतमां भार्यां दीनां वीक्ष्यान्वकंपत ॥ आत्मसंदर्शनाह्लादविक
सन्मुखपंकजां ॥ ३३ ॥ आरोप्यारुरुहे यानं भ्रातृभ्यां हनुमद्युतः ॥ विभीषणाय भगवान्दत्वा रक्षोगणे
शतां ॥ ३४ ॥ लंकामायुश्च कल्पांतं ययौ चीर्णव्रतः पुरीं ॥ अवकीर्यमाणः कुसुमैर्लोकपालार्पितैः
पथि ॥ ३५ ॥ उपगीयमानचरितः शतधृत्यादिभिर्मुदा ॥ गोमूत्रयावकं श्रुत्वा भ्रातरं वल्कलांबरं ॥ मह
कारुणिकोतप्यज्जटिलं स्थंडिलेशयं ॥ ३६ ॥ भरतः प्राप्तमाकर्ण्य पौरामात्यपुरोहितैः ॥ पादुके शिर
निस्य पुरतः
सिन्यस्य रामं प्रत्युद्यतोऽग्रजं

शुश्रूदत्वा तेनापि सहैव
ययौ ॥ ३४ ॥ गोमूत्रयावकं गोमूत्रपक्वयवान्नभोजिनं भ्रातरं ॥ ३५ ॥ ॥

२२

श्री. भा. न. टी. ४४

तुरंसं तं पुरोहितं कृत्वा ।।३७।। भविष्यमाह । तस्य पुत्र इति यावत्समाप्ति याज्ञवल्क्यात् ज्ञानं परं चात्मज्ञानं शौनकात्प्राप्स्यतीति । अस्त्रज्ञानं चकृपाचार्यादिभिः श्रुत्वं । याज्ञवल्क्यात्त्रयीमधीत्य कृपादस्त्रा

तवनात् सुभद्रायामभिमन्युरजायत । सर्वांतिरथजिद्वीर उत्तरायां ततो भवान् ।।३३।। परिक्षीणेषु कुरुषु द्रौणेर्ब्रह्मास्त्रतेजसा । त्वं च कृष्णानुभावेन सजीवो मोचितोऽन्तकात् ।।३४।। तवेमे तनयास्तात जनमेजयपूर्वकाः । श्रुतसेनो भीमसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् ।।३५।। जनमेजयस्त्वां विदित्वा तक्षकान्निधनं गतं । सर्पान्वै सर्पयागाग्नौ स होष्यति रुषान्वितः ।।३६।। कावषेयं पुरोधाय तुरं तुरगमेधयाट् । समंतात्पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्यति चाध्वरैः ।।३७।। तस्य पुत्रः शतानीको याज्ञवल्क्यात्त्रयीं पठन् । अस्त्रज्ञानं क्रियाज्ञानं शौनकात्परमेष्यति ।। त

३८ ।। सहस्रानीकस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः । असीमकृष्णस्तस्यापि नेमिचक्रस्तु तत्सुतः ।।३९।। गजाह्वये हृते नद्या कौशांब्यां साधु वत्स्यति । उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मात्कविरथः सुतः ।।४०।। तस्माच्च वृष्टिमांस्तस्य सुषेणोऽथ महीपतिः । सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सुखीनलः ।। ४१ ।। पारिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः । नृपंजयस्ततो दूर्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति ।। तिमेर्बृहद्रथस्तस्माच्छतानीकः सुदासजः ।।४२।। ।।

गत्वा वत्स्यतीति वसतेर्वोक्तिः । ऊ चित्र अस्त्रज्ञानं च कृपाचार्यादित्येव पाठः ।।३८।। यद्यस्मात्सुखीनलः पुत्रः ।।४१।। तस्मात्पारिप्लवः सुनयः ।। यस्मात्मजो मेधावीत्यर्थः ।। तस्मात्सुदासः ततः शतानीक इत्यर्थः ।।४२।।

नाम्ना तत्समानेन नाम्ना चित्राङ्गदेन गन्धर्वेण युद्धे हतः ॥ यस्यां सत्यवत्यां शंतनुपरिग्रहात्पूर्वमेव वेदगुप्तो येन
यतोऽहं जातः ॥ इदं श्रीभागवतं व्यधात् ॥ २२ ॥ स्वयंवराद्भीष्मेण बलादुपानीते ॥ २३ ॥ मात्रा सत्यवत्या उक्तः इति निषा
दमाह ॥ अप्रजस्य पतिर्यतो लिप्सेद्देवराज्जस्तु प्रयुक्तान् ॥ ज्ञातु श्रुतीत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥ दुःशला नाम कन्या च ज
ज्ञे ॥ अस्य पाण्डोः मृगशापान्मैथुने कृते मरणं नान्यदस्ताभ्यामस्त्रियं ॥ २५ ॥ दिभ्यः पञ्च प्रभवन्त ॥ २६ ॥ तथापरे चभा

विचित्रवीर्यश्चावरजो नाम्ना चित्राङ्गदो हतः ॥ यस्यां पराशरात्साक्षादवतीर्णो हरेः कला ॥ वेदगु
प्तो मुनिः कृष्णो यतोऽहमिदमध्यगाम् ॥ २१ ॥ हित्वा स्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्बादरायणः ॥ मह्यं पुत्रा
य शान्ताय परं गुह्यमिदं जगौ ॥ २२ ॥ विचित्रवीर्योऽथोवाह काशीराजसुते बलात् ॥ स्वयंवरादुपानीते अम्बि
काम्बालिके उभे ॥ २३ ॥ तयोरासक्तहृदयो गृहीतो यक्ष्मणा मृतः ॥ क्षेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मात्रोक्तो
बादरायणः ॥ २४ ॥ धृतराष्ट्रं च पाण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत् ॥ गान्धार्यां धृतराष्ट्रस्य जज्ञे पुत्रशतं नृ
प ॥ २५ ॥ तत्र दुर्योधनो ज्येष्ठो दुःशला चापि कन्यका ॥ शापान्मैथुनरुद्धस्य पाण्डोः कुन्त्यां महारथाः
२६ ॥ जाता धर्मानिलेन्द्रेभ्यो युधिष्ठिरमुखास्त्रयः ॥ नकुलः सहदेवश्च माद्र्यां नासत्यदस्रयोः ॥ २७ ॥
द्रौपद्यां पञ्च पञ्चभ्यः पुत्रास्ते पितरोऽभवन् ॥ युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यः श्रुतसेनो वृकोदरात् ॥ २८ ॥
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ सहदेवसुतो राजञ्छ्रुतकर्मा तथापरे ॥ २९ ॥ यु
धिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोऽथ घटोत्कचः ॥ भीमसेनाद्धिडिम्बायां काल्यां सर्वगतस्ततः ॥ ३० ॥ स
हदेवात्सुहोत्रं तु विजयासूत पार्वती ॥ करेणुमत्यां नकुलो नरमित्रं तथार्जुनः ॥ ३१ ॥ इरावन्तमु

यौनेरेषु काली वा तया भीमस्य भार्या ॥ तस्यां ततो भीमात् ॥ सर्वगतो नाम पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ उलूप्यां ना
गकन्यायां मणिपूरपतेः ॥ सुतायां पुत्रिकाधर्मेणादत्तायां ॥ बभ्रुवाहनमसूत ॥ अतस्तत्पुत्रः सन्नपि सः पुत्रि

सरस्वतः सर्वगणोभ्यश्च शम ॥१९॥ प्रथमस्य सहस्रजित आत्मजः ॥२०॥ सोहंजिर्महिष्मान् ॥ महिष्मतो भद्रसे-
वृषदर्भः सुवीरश्च मद्रः केकय आत्मजाः ॥ शिवेश्चत्वार एवासंस्तितिक्षोस्तु रुशद्रथः ॥३॥ ततो हेमो-
ऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥ अंगवंगकलिंगाद्याः सुह्मपुंड्रोड्रसंज्ञिताः ॥४॥ जज्ञिरे दीर्घतम-
सो बलेः क्षेत्रे महीक्षितः ॥ चक्रुः स्वनाम्ना विषयान्षडिमान्प्राच्यकांश्च ते ॥५॥ खनपानोंगतो जज्ञे त-
स्माद्दिविरथस्ततः ॥ सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजाः ॥६॥ रोमपाद इति ख्यातस्तस्मै दशरथः
सखा ॥ शांतां स्वकन्यां प्रायच्छदृष्यशृंग उवाह ताम् ॥७॥ देवेऽवर्षति यं रामा आनिन्युर्हरिणी-
सुतं नाट्यसंगीतवादित्रैर्विभ्रमालिंगनार्हणैः ॥८॥ स तु राज्ञोऽनपत्यस्य निरूप्येष्टिं मरुत्वतः ॥ प्रजाम-
दाद्दशरथो येन लेभे प्रजाः प्रजाः ॥९॥ चतुरंगो रोमपादात्पृथुलाक्षस्तु तत्सुतः ॥ बृहद्रथो बृहत्कर्मा
बृहद्भानुश्च तत्सुताः ॥१०॥ आद्याद्बृहन्मनास्तस्माज्जयद्रथ उदाहृतः ॥ विजयस्तस्य संभूत्यां त-
तो धृतिरजायत ॥११॥ ततो धृतव्रतस्तस्य सत्कर्माधिरथस्ततः ॥ योऽसौ गंगातटे क्रीडन्मंजूषांतर्ग-
तं शिशुं ॥१२॥ कुंत्यापविद्धं कानीनमनपत्योऽकरोत्सुतं ॥ वृषसेनः सुतस्तस्य कर्णस्य जगतीप-
ते ॥१३॥ द्रुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ॥ आरब्धस्तस्य गांधारस्तस्य धर्मस्ततो धृतः ॥१४॥
धृतस्य दुर्मदस्तस्मात्प्रचेताः प्राचेतसः शतं ॥ म्लेच्छाधिपतयोऽभवन्नुदीचीं दिशमाश्रिताः ॥१५॥
तुर्वसोश्च सुतो वह्निर्वह्नेर्भर्गोऽथ भानुमान् ॥ त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करंधम उदारधीः ॥१६॥ म-
रुतस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् ॥ दुष्मंतः स पुनर्भेजे स्ववंशं राज्यकामुकः ॥१७॥ ययातेर्ज्येष्ठपु-
त्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ ॥ वर्णयामि महापुण्यं सर्वपापहरं नृणां ॥१८॥ यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः
प्रमुच्यते ॥ यत्रावतीर्णो भगवान्परमात्मा नराकृतिः ॥१९॥ यदोः सहस्रजित्क्रोष्टा ॥ नलो रिपुरिति
नवैकः ॥ तस्य दुर्मदो धनकश्चेति ह्रीपुत्रो कृतवीर्यस्य जनकः ॥ कृतवीर्यादयश्चत्वारो धनकस्यात्मजा यथा ॥

बृहद्रथस्सुतोस्य: तस्य सहदेवः तस्य मार्जारिः ॥ यस्य मार्जारेः श्रुतश्रवाः ॥४४॥ सहस्रसंवत्सरमेते भाव्या भूपा
लाः ततः परं भाव्यान् द्वादशस्कंधे वक्ष्यति ॥४९॥ इति श्रीनवमस्कंधे दीपिकायां द्वादशोऽध्यायः ॥२२॥ ऋयावि
शेषेणानुद्रुह्युतुर्वसोश्चानवयाः क्रमात् ॥ यदोश्च वंशो तु क्रांतो नायाव ज्ञामत्र संभवः ॥ तदेव यथा लेशत्र्याला पंचमा

शतानीकाद्दुर्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः ॥ दंडपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता नृप ॥४४॥ ब्रह्म
क्षत्रस्य वै प्रोक्तो वंशो देवर्षिसत्कृतः ॥ क्षेमकं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥४४॥ अथ माग
धराजानो भवितारो वदामि ते ॥ भविता सहदेवस्य मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः ॥४५॥ ततो युतायुस्तस्या
पि निरमित्रोऽथ तत्सुतः ॥ सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद्बृहत्सेनोऽथ कर्मजित् ॥४६॥ ततः सुतंजयाद्विप्रः शुचि
स्तस्य भविष्यति ॥ क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्रः शमस्ततः ॥४७॥ द्युमत्सेनोऽथ सुमतिः सुबलो ज
निता ततः ॥ सुनीथः सत्यजिदथ विश्वजिद्यद्रिपुंजयः ॥ बार्हद्रथाश्च भूपाला भाव्याः साहस्रवत्सर
४८ ॥ इति श्रीभागवते नवमस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ श्रीशुक उवाच ॥ अनोः सभानरश्चक्षुः
परेष्णुश्च त्रयः सुताः ॥ सभानरात्कालनरः सृंजयस्तत्सुतस्ततः ॥१॥ जनमेजयस्तस्य पुत्रो महा
शालो महामनाः ॥ उशीनरस्तितिक्षुश्च महामनस आत्मजौ ॥ शिबिर्वरः कृमिर्दक्षश्चत्वारो
शीनरात्मजाः ॥२॥

स पूरोर्वंशोऽनुक्रांतः इदानीं चतुर्थस्य वंशमनुक्रामति ॥ अनोरिति कर्णस्य जगाती पंते तिस्येतेन १
तस्य जनमेजयस्य महाशालः तस्य महामनाः ॥ चत्वार उशीनरस्यात्मजाः ॥२॥ ॥ ॥ ॥

श्री॰ भाग॰ टी॰ ९

वितथयर्थंयमतिनरर्थंपुत्रार्थंमरुत्स्तोमेनयागेनयजतस्तस्यप्रसन्नाःसंतोमरुतोभरद्वाजंनामपुत्रमुपाददुःस
मर्पयामासुः॥३५॥भरद्वाजस्यभरद्वाजागमप्रकारंदर्शयन्नाह॥अंतर्वत्न्यामितिचतुर्भिः॥अंतर्वत्न्यांगर्भिण्यां
भ्रातुरुतथ्यस्यपत्न्यांममतायांचोथ्येग्रामेथुनायकदाचित्प्रवृत्तोबृहस्पतिः॥तदाद्वितीयगर्भस्यावकाशा
भावादाक्रोशात्स्ववेकगर्भस्थेनवारितः॥ततःक्रुद्धोबृहस्पतिर्यामभवनि॥तंगर्भंशप्त्वाबलाद्वीर्यंन्यषिंचत्।
बृहस्पतेःशापाद्गर्भस्यादीर्घतमाश्चांधोबभूव॥ततस्तद्वीर्यंपांसिषुप्रहारेणबहिर्निःसारितं॥भूमौपतितंतस्य
एवकुमारोऽभवत्॥तंचपरवीर्यजंभर्तुःत्यागाद्विशंकितांसंतीत्यक्तुकामांममतांप्रतिसुराः॥एवंबृहस्पतेर्म

तस्यैवंवितथवंशेतदर्थंयजतःसुतं॥मरुत्स्तोमेनमरुतोभरद्वाजमुपाददुः॥३५॥अंतर्वत्न्यांभ्रातृ
पत्न्यांमैथुनायबृहस्पतिः॥प्रवृत्तोवारितोगर्भंशप्त्वावीर्यमवासृजत्॥३६॥तंत्यक्तुकामांममतांभ
र्तृत्यागविशंकितां॥नामनिर्वचनंतस्यश्लोकमेनंसुराजगुः॥३७॥मूढेभरद्वाजमिमंभरद्वाजं
बृहस्पते॥यातौयदुक्त्वापितरौभरद्वाजस्ततस्त्वयं॥३८॥

ममतायाश्चविवादरूपंश्लोकंजगुः।
किमर्थंजगुः॥अतआह॥तस्यनामनिरुच्यते॥येनतेननाम्नानिर्वचनेनैवभर्तृत्यागशंकामपाकर्तुमित्यर्थः
तेपुत्रंत्यक्त्वायांतीममतांबृहस्पतिराह॥हेमूढेइमंपुत्रंभरपुषाण॥मन्तेविभर्मीतिचेत्तत्राह॥द्वाजंएक
स्मात्क्षेत्रमन्यस्यबीजादितिद्वाभ्यांजातं॥अतस्त्वस्याप्ययंपुत्रइतिनतस्मात्॥भयशंकेत्यर्थः॥एवमुक्ताम
मतांप्रत्याह॥हेबृहस्पतेत्वमिमंभरद्वाजं॥द्वाभ्यांमातापितृभ्यामन्यायतोजातं॥अतोनाहमेकाकिनीभरामि
इत्यर्थः॥यतःयस्मादेवमुक्त्वापितरौममताबृहस्पतीविवदमानौपुत्रंपरित्यज्ययातौ ततोहेतोरयंभ
रद्वाजइतिप्रख्यातः॥यस्यपुत्रस्यत्यागहेतुःख्यातः॥पितरौयातावित्यर्थः॥३८॥

देवानामपि मायया वै भवममगात् ॥ प्रमेशेन ॥ अनेनागुरु प्रजपेहरिं ॥ प्रायेयो ग्रामः तदेशमवत्वात् ॥ मायवत्र
रतिपाठे हस्वश्रमपत्रसामग्गामायावनो श्रृः हरिवासाविसर्थः ॥ २ ॥ मृगा श्रृमृगजात् ॥ भद्रमद्रम
गादयोगजजातिभेदाः मध्यादिरमस्यश्च निपदस्याख्यानेकर्माणि निकस्मिंश्चित्कर्मविशेषके चित्रमृश्रा
रशनितीर्थइतिख्यातत्वेन ॥ २४ ॥ पुरादेवाग्निनायमरावस्रौकामिरमानलादिस्थानानिभजिरे तप्राणि
भिर्बलिभिर्देवस्त्रियारसातलेनीताः सतीः पुनराहरत् ॥ प्रानिन्यु ॥ प्राणिभिरन्यैर्मनुष्यादिभिः सहनीता
त्रयस्त्रिंशल्लेनेदृश्चान्वृद्धाविस्मापयन्नृपान् ॥ दोष्णां निरन्यगात्मा यो देवानां गुरुमायया ॥ २८ ॥ मृगा
सुक्लारते: कृष्णान्द्विराणन परिच्छिन्नान् ॥ अदात्कर्माणि मध्यानि युतानि च नरेश ॥ २९ ॥ भरत स्ते
महत्कर्मनपूर्वेनापरे नृपाः ॥ नवाप्नुर्नेव प्राप्यन्ति वाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ॥ ३० ॥ किरातहूणानयवनाने
प्रान्ककान्खशाञ्शकान् ॥ अब्रह्मण्यान्नृपांश्चाहन्म्लेच्छान्दिग्विजयेविलान् ॥ ३१ ॥ जित्वापुरासुरा
देवाय्यरसौकांसिभेजिरे ॥ देवस्त्रियारसांनीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ॥ ३२ ॥ सर्वेकामान्दुदुहेते
प्रजानां तस्य रोदसी ॥ समास्त्रिनवसाहस्रीर्दिक्षुचक्रमवर्तयत् ॥ ३३ ॥ स सम्राडलोकपालाख्यमै
श्वर्यमधिराट्श्रियं ॥ चक्रंचास्खलितं प्राणान्मृषेत्युपरराम ह ॥ ३४ ॥ तस्यामनूपवर्द्धयः पत्नीसि
इतिवापणिमिरितिपाठे पणयोः स्वराः ॥ तेनंनीताः सतीः ॥ यद्वा पणयो इतास्तैः हृता ग्रस्याप्याहरदित्यर्थः
॥ ३२ ॥ त्रिनवसाहस्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रवत्सरान् ॥ चक्रं सेनाज्ञां वा ॥ नारायणाशत्वाच्चक्रस्य दर्शन
मेववा ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तस्य वैराग्यमाह प्रकारमाह ॥ स इति ॥ मृषेति ॥ विचार्य निःशेषः ॥ ३४ ॥ नातु तृप्ताम सह शान
भवतीति भर्त्रोद्विग्नेस्मातिव्यभिचारशंकया ॥ स्मासस्यनीतिभयान्मन्त्रो गुरुः पुनः पुनः प्रजानां दर्शनेवस्ता

श्री
भा.नं.
टी.
८२

मदागणायसूत्रपुरुषमहिनाय॥७॥उक्तेष्वर्थं सर्वमिति॥एकमेवत्तर्पयतीतितथा॥१०॥ एवं तर्हि त्वं स्वयं भुक्तोमा
गामिनेति ग्राहमायसूरसस्य हि पुत्रो गतिमपि मोत्तमपि चाहं न कामये॥तर्हि किं कामायसे तदाह
अखिलदेहभाजामान्तिरं स्वेनन्त्रोनेक येणान्तः स्थितः॥ सततं प्रपद्ये॥ प्राप्नुयामित्येवं कामयेये
न ततः स्वभोक्तामयाहेतुभतेनन त्वनेन सर्वे प्रदुःखाभवन्ति॥१२॥ नन्वतः स्वं कि मितिप्रार्थयसे पर
यातेश्वदेन मन्यो बादतिथिः श्रुभिराहृतः॥ रात्रमेदं यनाम न्वेमदगाणा यंवृक्षदत्तेन॥७॥स
श्रारत्याव्यशिष्टयदहमानपुरस्कृतं॥ तच्चदत्तानमस्त्वकेश्रुष्यः स्वपतपेविभुः॥९॥पानी
कं करणं वा चेनिशाम विपुलश्रमो॥ कृपयाभृशसंततमरदमाहामन वचः॥११॥ नकामये
येनमवं न्यरुः खा॥१२॥ ततश्रमागात्रपविश्रम स्वदेनं त्वमः शोकविषादमोहाः॥ सर्वे
निवृत्ताः कृपणस्य जंतोर्जिजीविषोर्जीवजलार्पणान्मे॥१३॥ एवं प्रभाष्यपानीयंमिय
फलदापल मिच्छता॥ आत्मानद ग्रीयोचक्रमीयाविसृष्टविनिर्मिताः॥१५॥ सर्वेनभ्या
नेमस्कृत्य निःसंगो विगतस्पृहः॥ वासुदेवेभगवति भक्त्या चक्रेनमः परं॥१६॥
दुःखनिवृत्येवममसर्वेदुःखनिवृत्तिरित्याह॥ दत्तं ति॥ कृपणस्य जंतो जीवन हेतो जलस्या
र्पणात्॥ मम सर्वे क्षुत्तृडादयो निवृत्ताः एवं तेवं प्रभाष्य॥ त्रिभुवनाधीशाः ब्रह्मादयः॥ तदीयये
यं परीक्षार्थं प्रथममायया वृषलादिरूपेण प्रतीताः॥ मनसकृत्याः॥१५॥परकेवलवासुदेवभा

वितथं व्यभिचारं संभवात ॥ त्यक्तात्मजं वितथं निरर्थकं मत्वा ममता व्यसृजत ॥ तत्याजपादांतरे ॥ आदिदेशप्रथ
मजं भर्तुर्वीर्यात् जातमेवमुक्त्वा मात्मजं ममता ॥ बृहस्पतेर्जातं तत्याजेत्यर्थः ॥ एवं तया त्यक्तं मरुतो बिभ्रन्त ॥ अबि
भरुः तदेवं मरुद्भिः पोषितोपि भरतस्यान्वये वितथे मरुतो दत्तः ॥ ३९ ॥ इति नवमस्कंधे दीपिकायां विंशः ॥ २० ॥ ए
कविंशे तु दौष्यन्तेः सुतस्यान्वय उच्यते ॥ रन्तिदेवाजमीढादेर्यत्र कीर्तिः प्रतन्यते ॥ १ ॥ भरतस्यान्वये वितथेम
तिदत्तत्वाद्वितथसंज्ञो भरद्वाजः ॥ स च ब्राह्मणोपि भरतस्य दत्तपुत्रो जात इति ॥ तदेवं शौनकः स्मारयति ॥ वितथस्य स
चोद्यमाना सुरैरेवं मत्वा वितथमात्मजं ॥ व्यसृजन्मरुतो बिभ्रन्दत्तोयं वितथेन्वये ॥ ३९ ॥ इति श्री
भागवते नवमस्कंधे पूरुवंशानुकीर्तने विंशतितमोध्यायः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वित
थस्य सुतान्मन्योर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः ॥ महावीर्यो नरो गर्गः संकृतिस्तु नरात्मजः ॥ १ ॥ गुरुश्च रंति
देवश्च संकृतेः पांडुनंदन ॥ रन्तिदेवस्य हि यशः इहामुत्र च गीयते ॥ २ ॥ वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं
बुभुक्षतः ॥ निष्किंचनस्य धीरस्य सकुटुंबस्य सीदतः ॥ ३ ॥ व्यतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपिबतः ॥
किल ॥ घृतपायससंयावं तोयं प्रातरुपस्थितं ॥ ४ ॥ कृच्छ्रप्राप्तकुटुंबस्य क्षुत्तृड्भ्यां जातवेपथोः ॥
अतिथिर्ब्राह्मणः काले भोक्तुकामस्य चागमत ॥ ५ ॥ तस्मै संविभजन्सोन्नमादृत्य श्रद्धयान्वि
तः ॥ हरिं सर्वत्र संपश्यन्स भुक्त्वा प्रययौ द्विजः ॥ ६ ॥ अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपते ॥
तो मनुः ॥ तस्माद्बृहत्क्षत्रजयमहावीर्यनरगर्गाः पंच पुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥ वियद्वित्तस्य वियतो गगनादिवो
यमविनादैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य यद्वा वियद्व्ययं प्राप्नुवद्वित्तं यस्य तदेवाह ॥ बुभुक्षतोपि सतो ल
ब्धं लब्धं ददतः ॥ तस्य पंच यमि ॥ निष्किंचनस्य न्यादिमा पोषैः पंचदशाभिः ॥ ३ ॥ अपिबतो जलमपानमप्यकुर्वतः
घृतादित्रयाणां द्वंद्वैक्यं तोयं च ॥ ४ ॥ पथा अन्याह घलोतिथिरागमत ॥ विभक्तस्य कुटुंबार्थं मन्नादिकं विभ

श्रीभा॰न॰ टी॰ ९२

सएवयोगतंत्रंचकार॥बार्हदीषवाः॥बृहदिषोर्वंश्याःईदीर्घत्वमार्षं॥२६॥सुपार्श्वकृत॥सुपार्श्वस्यपि
ता॥२७॥प्राच्यसाम्नांषट्संहिताजगौविभज्याध्यापितवान्॥अजमीढस्यवंश्याः॥प्रियमेधादयःके
चिद्ब्राह्मणाबभूवुः॥बृहदिषुःपुत्रस्तस्यइत्यादयःक्षत्रियाश्चेतिवंशद्वयमुक्त्वातस्यैववंशांतरमाह॥नलिन्या॥

जैगीषव्योपदेशेनयोगतंत्रंचकारह॥उदक्सेनस्ततस्तस्माद्भल्लाटोबार्हदीषवाः॥२६॥य
वीनरोद्विमीढस्यकृतिमांस्तत्सुतःस्मृतः॥नाम्नासत्यधृतिस्तस्यदृढनेमिःसुपार्श्वकृत॥२७॥
सुपार्श्वात्सुमतिस्तस्यपुत्रःसन्नतिमांस्ततः॥कृतीहिरण्यनाभाद्योयोगंप्राप्यजगौस्म
षट्॥२८॥संहिताःप्राच्यसाम्नांवैनीपोह्युग्रायुधस्ततः॥तस्यक्षेम्यःसुवीरोथसुवीर
स्यरिपुंजयः॥२९॥ततोबहुरथोनामपुरमीढोप्रजोभवत्॥नलिन्यामजमीढस्यनी
लःशांतिस्तुतत्सुतः॥३०॥शांतेःसुशांतिस्तत्पुत्रःपुरजोर्कस्ततोभवत्॥भर्म्याश्वस्तन
यस्तस्यपंचासन्मुद्गलादयः॥३१॥यवीनरोबृहद्विश्वःकांपिल्यःसंजयःसुताः॥भर्म्याश्वः
प्राहपुत्रामेपंचानांरक्षणायहि॥३२॥विषयाणामलमिमेइतिपंचालसंज्ञिताः॥मुद्ग
लाद्ब्रह्मनिर्वृत्तंगोत्रंमौद्गल्यसंज्ञितं॥३३॥मिथुनंमुद्गलाद्भार्म्याद्दिवोदासःपुमानभू
त्॥अहल्याकन्यकायस्यांशतानंदस्तुगौतमात॥३४॥तस्यसत्यधृतिःपुत्रोधनुर्वेदवि
शारदः॥शरद्वांस्तत्सुतोयस्मादुर्वशीदर्शनात्किल॥३५॥शरस्तंबेपतद्रेतोमिथुनंतदभू
च्छुभं॥तद्दृष्ट्वाकृपयागृह्णाच्छंतनुर्मृगयांचरन॥कृपःकुमारःकन्याचद्रोणपत्न्यभवत्कृपि

मितियावत्समाप्तिः॥३१॥मुद्गलएकःयवीनरादयश्चत्वारः॥३२॥एवंपंच॥३३॥भार्म्यात्॥भर्म्याश्वपुत्रात्
मिथुनेचाभवत्॥तदेवाह॥दिवोदासःपुमान्॥अहल्याचकन्यकेति॥३४॥इतिनवमस्कंधटीकायां॥

९२

अनन्यापर्मर्स्वरगतिरिक्तफलांतरानपेक्षस्य ॥ प्रत्यलीयत ॥ आत्मन्येव लीनो बभूव ॥ १८ ॥ मन्युसुतस्य न
रस्य वंशमुक्त्वा तत्सुतस्य गर्गस्य वंशमाह ॥ गर्गादिति ॥ महावीर्यस्य वंशमाह ॥ दुरितक्षयः ॥ तस्य त्रय्यारु
णिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः कथ्यंते ॥ ये अत्र तद्वंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मण्यरूपतां गतास्ते
मन्युपुत्राणां पंचानां पंचानां मध्ये बृहत्क्षत्रस्य वंशमाह ॥ बृहत्क्षत्रस्येति ॥ यदवयेन हस्तिना पुरं कृतमित्यर्थः ॥ २० ॥ अज
मीढादयस्त्रयो हस्तिनः पुत्राः ॥ २१ ॥ अजमीढदेवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाभवत् ॥ २२ ॥ पारस्य तनयो नीपः

ईश्वरालेवनं वितं कृर्वन्नोऽनन्यरायसः ॥ मायां गुणमयीं राजन्स्वप्नवत्प्रत्यलीयत ॥ १७ ॥ तत्प्रसंगा
नुभावेन ते ते देवानुवर्तिनः ॥ अभवन्योगिनः सर्वे नारायणपरायणाः ॥ १८ ॥ गर्गाच्छिनिस्त
तो गार्ग्यः क्षत्राद्ब्रह्म ह्यवर्तत ॥ दुरितक्षयो महावीर्यात्तस्य त्रय्यारुणिः कविः ॥ पुष्करारु
णिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः ॥ बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूद्धस्ती यद्धस्तिनापुरं ॥ २० ॥ अजमीढो द्वि
मीढः पुरुमीढश्च हस्तिनः ॥ अजमीढस्य वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः ॥ २१ ॥ अजमीढाद्बृह
दिषुस्तस्य पुत्रो बृहद्धनुः ॥ बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीज्जयद्रथः ॥ २२ ॥ तत्सुतो विशदस्त
स्य सेनजित्समजायत ॥ रुचिराश्वो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः ॥ २३ ॥ रुचिराश्वसुतः
पारः पृथुसेनस्तदात्मजः ॥ पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ॥ २४ ॥ स कृत्व्यां शुककन्यायां

पस्य पुत्रशतं ॥ २४ ॥ स एव कृत्वी सत्तायां शुककन्यायां ब्रह्मदत्तं जनयामास ॥ तदुक्तं हरिवंशादिषु ॥ पराश
रकुलोद्भवः शुको नाम महायशाः ॥ व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ तस्यां पितृकन्यायां वीवरि
ण्यां जनयिष्यति ॥ कृष्णं गौरप्रभं शंभुं तथा भूरिश्रुतं जयं ॥ कन्यां कीर्तिमतीं षष्ठीं योगिनीं योगमातरं
ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमनुहस्य चेति ॥ यद्यपि शुकदेवो विमुक्तसंगो निर्गतः ॥ तथापि विरहातुरं
व्यासमनुयांतं दृष्ट्वा छायाशुकं निर्माय गतवान् ॥ तदभिप्रायेणो वायवीयादिव्यवहारोऽस्याविरोधः ॥ स च

भा
३ टी
१

अपि किं स्वदोर्भ्यां स्वबाहुवत् ॥ वर्तमानाभ्यां विजयाच्युताभ्याम् अर्जुनकृष्णाभ्यां धर्मेण मार्गेण धर्मो युधि
ष्ठिरः ॥ सेतुं धर्ममर्यादां परिपाति पालयति यस्य सभायां विजयानुवृत्त्या विजयपरंपरया ॥ अनेन स्वसेवये
तिवा ॥ एवं भ्रातृयस्ये सर्वं यशिस्मरंथी ॥ ३६ ॥ कृतानेषु कृतापकारेषु कुरुषु सुकल्टेक सर्वदोर्दंडे संबद्ध
कालचिंतितमहिवत्स्य मर्षी भीमः किंचित् चक्रो वा गदायाविविध विविधमार्गचरतः ॥ ३७ ॥ रथयूथ
पानां मध्ये यशोधाः कीर्तिधारी ॥ यदा सीयानां तेषां कीर्तिप्रदः ॥ उपरतास्वरयो यस्मात् ॥ यस्य शर
कृतेन बाणसमूहेन गूढ आक्रान्तः ॥ ३८ ॥ उत स्वित् ॥ यमौ नकुलसहदेवौ रेमाते क्रीडेते स्पर्धः

अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः परिपाति सेतुं ॥ दुर्योधनोतप्यत यत्सभायां
साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ॥ ३६ ॥ किं वा कृताघेष्वघमत्यमर्षी भीमोहिवद्दीर्घतमं व्य
मुचत् ॥ यस्यांघ्रिपातं रणभूर्न सेहे मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रम् ॥ ३७ ॥ कच्चिद्यशोधा रथयू
थपानां गांडीवधन्वोपरतारिरास्ते ॥ अलक्षितो यच्छरकूटगूढो मायाकिरातो गिरिशस्तु
तोष ॥ ३८ ॥ यमावुतस्वित्तनयौ पृथायाः पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्षिणीव ॥ रेमात उद्दाय मृ
धे स्वरिक्थं परात्सुपर्णाविव वज्रिवक्त्रात् ॥ ३९ ॥ ॥

माद्र्याः सुतावपि पृथायास्तनयौ पृथायाः पुत्रैः वृतौ सुपर्णाविव रेमाते ॥ किं कृत्वा परात् ॥ दु
र्योधनात् ॥ स्वरिक्थं ॥ स्वीयं राज्यं ॥ उद्दाय आदाय वज्रिवक्त्रात् ॥ इंद्रस्य मुखात् ॥ स्वरिक्थं अम
तेगरुडस्यैवेति ॥ यद्वा सुपर्णौ विवेति ॥ यदि द्वौ गरुडौ अमृतमानयेतां ॥ मर्षितं हृतं ॥ अक्षि
णी वेति सर्वाणि वादिनि गणपाठात् ॥ सन्धिः पृथायाः किं तु अर्थालं च्छेदे ॥ यतस्त्वस्याः पांडुना
विना धारणाधारणमेवास्त्यर्थमित्याह ॥ ३९ ॥ ॥

...न्मतरति चेदत्याह ॥ ४० ॥

देवकनामा यो भोजः ॥ तस्य पुत्र्याः देवक्याः विष्णुः प्रजा पुत्रो यस्याः देवमातुरदितेरिव कच्चिच्छिवं य
ज्ञवितानमर्थं त्रयीव यथा प्रकाशकतया बिभर्ति तथा दधार ॥ ३३ ॥ सात्वतानामुपासकानां कामा
न्दोग्धि पूरयतीति कामदुघः ॥ भगवत्त्वे हेतुः ॥ यं शब्दस्य शास्त्रस्य योनिं कारणमामनन्ति ॥ देवा
ऽहंतो मनोमयं मनसः ॥ प्रवर्तकं तत्त्वतः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य चतुर्विधस्य तुरीयं तत्त्वं चतुर्थमधिदै
वतं चित्ताहंकारबुद्धिमनसां मध्ये ॥ करणभेदानां क्रमेण ॥ वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा अ
धिष्ठातारः ॥ मनसश्च शब्दयोनित्वं प्रसिद्धं ॥ मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति तथा श्रुत्यन्तरेप्या

कच्चिच्छिवं देवकभोजपुत्र्या विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ॥ या
वै स्वगर्भेण दधार देवं त्रयी यथा यज्ञवितानमर्थम् ॥ ३३
अपि स्विदास्ते भगवान्सुखं वो यः सात्वतां कामदुघोऽनिरुद्धः
यमामनन्ति स्म ह शब्दयोनिं मनोमयं सत्त्वतुरीयतत्त्वं ॥ ३४ ॥
अपि स्विदन्ये च निजात्मदैवमनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये ॥ ह
दीकसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयः स्वस्ति चरन्ति सौम्य ॥ ३५

त्मा मनोमय इति मनस्तत्त्वमनन्तस्य यजुरेव शिरः ऋग्दक्षिणः पक्षः सामोत्तरः पक्ष इत्यादिश्रुतेः ॥ त
था च शिक्षायां ॥ आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया ॥ मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति
मारुतं ॥ मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरमित्यादि ॥ अपि स्विदन्ये ॥ अन्ये च स्वस्ति चरन्ति ॥ निजं
स्वदेहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनो दैवं श्रीकृष्णमनन्यवृत्त्या एकान्तभक्तिभावेन ये समनुगता अनु
व्रताः ॥ हृदीकश्च सत्यभामायाश्चात्मजश्च चारुदेष्णश्च गदश्चादिर्येषां तेऽपीदानीं कु

श्री॰
भा॰ द॰
टी॰
२

ननु बलंगर्भस्मारणांचद्रमंदेविपुलंस्कवम्॥ वसुदेवस्तुरोहिण्यांकृतान्नादीन्नदयादयत॥ रोहिण्यास्तन
योरामः प्रोक्तः संकर्षणः वसुदेवस्तुरोहिण्यामष्टपुत्रानजीजनत् कीर्तिमन्तंसुषेणाचभद्रसेनमु
दारधीः॥ हु सम्मर्दनंभद्रंसंकर्षणमहीश्वरम॥ अष्टमस्तुतयोरासीत्स्वयमेवहरिः किलेति॥ ७
रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तोरामः संकर्षणस्त्वया॥ देवक्यागर्भसंबंधः कुतोदेहान्तरंविना॥ ८॥
कस्मान्मुकुन्दोभगवान्पितुर्गेहाद्व्रजंगतः॥ क्ववासंज्ञातिभिः सार्धंकृतवान्सात्वतांपतिः
९॥ व्रजेवसन्किमकरोन्मधुपुर्यांचकेशवः॥ भ्रातरंचावधीत्कंसंमातुरद्धातदर्हणम्॥ १०॥ दे
हंमानुषमाश्रित्यकतिवर्षाणिवृष्णिभिः॥ मधुपुर्यांसहावात्सीत्पत्न्यः कत्यभवन्प्रभोः
११॥ एतदन्यच्चसर्वंमेमुनेकृष्णविचेष्टितम॥ वक्तुमर्हसिसर्वज्ञश्रद्दधानायविस्तृतं॥ १२॥
नैषातिदुःसहाक्षुन्मांत्यक्तोदमपिबाधते॥ पिबन्तंत्वन्मुखांभोजच्युतंहरिकथामृत
म॥ १३॥ सूतउवाच॥ एवंनिशम्यभृगुनंदनसाधुवादंवैयासकिः सभगवानथविष्णु
रातं॥ प्रत्यर्च्यकृष्णचरितंकलिकल्मषघ्नंव्याहर्तुमारभतभागवतप्रधानः॥ १४॥ श्रीशु
कउवाच॥ सम्यग्व्यवसिताबुद्धिस्तवराजर्षिसत्तम॥ वासुदेवकथायांतेयज्जातानै
ष्ठिकीरतिः॥ वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन्पुनातिहि॥ वक्तारंपृच्छकंश्रोतॄंस्तत्पा
नर्देवक्यागर्भसंबंधस्तत्सेवोक्त॥ सकुतोचदतेइत्याक्षेपः कस्मादितिभ॥ (दसलिलंयथा १६
गवतः केसमयशंकासंभवादित्यर्थः मातृभ्रातंवकसतस्माद्यथानर्द्धश्रद्धासात्तास्मादवधी
त्॥ ननुत्ततत्दृभ्यापीडितस्यापि॥ नवकुतः श्रवणवकाशस्तत्राह॥ १०॥ नैवेतित्यक्तोदकस्या
पिममजीवनंहरिकथामृतपाननिमित्तंतदुपरमेमयपजीवितंनस्यादित्यर्थः॥ एवंसाधुवादं

...न्मन्तरनिचेदमाह॥ २१॥

तेषां मध्ये भवनक स्याप्यलेप्रत्यय इत्याह निवृत्ततर्षैरिति गानतृप्तैर्मुक्तैरित्यर्थः मुमुक्षूणामयमे
वोपाय इत्याह भवौषधादिति विषविषयिणां परमो विषयोऽयमेवेत्याह श्रोत्रमनोभिरामादिति
अपगतापशुकृय स्यात्मात्मानं हन्तीत्यपशुघ्नात् स्यात् पशुघ्नातिनन्दनिवा किंचास्म कुलदेवं तत्कु
लं अतः तत्कथैव ग्निसं श्रोतव्येत्याशयेनाह पितामहा इति अमरान् जयंतीति तैः देवव्रतो भीष्मस्त
दादयैरतिरथैः ति मिंगिलतुल्यैर्दुरत्ययं वत्सपदमिव अनल्पं कृत्वा तत्सुलीला उत्तरन्न स यत्प्लवाः ॥ श्रीकृष्ण

अवतीर्य्य यदोर्वंशे भगवान् भूतभावनः ॥ कृतवान्यानि विश्वात्मा तानि नो वद विस्तरात्
३ निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात् ॥ क उत्तमश्लोकगुणानुवा
दात्पुमान्विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥ ४ ॥ पितामहा मे समरेऽमरंजयैर्देवव्रताद्यातिरथैस्ति
मिंगिलैः दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं कृत्वातरन्वत्सपदं स्म यत्प्लवाः ॥ ५ ॥ द्रौण्यस्त्रवि
प्लुष्टमिदं मदंगं संतानबीजं कुरुपाण्डवानां जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातुश्च मे यः
शरणं गतायाः ६ वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिः पूरुषकालरूपैः प्रयच्छ
तो मृत्युमुतामृतं च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन् ॥ ७ ॥ रामाय नमो नमः ॥ राम ॥

एवं भवौषधत्वेन तस्य वीर्याणि वदस्वेति तत्र यश्लोकेनान्वयः तेन केवलं पाण्डवानेवारक्षत् ॥ इदं
मदंगं शरीरं मम पितरोरूढ्रनेनावानित्याह ५ द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिति ॥ द्रोणेरस्त्रेणास्त्रज्वालया दग्धमि
दं मदंगं शरीरं च कुरूणां च पाण्डवानां च संतानस्य निदानं मम मातुः कुक्षौ प्रविष्ट आत्तचक्रो योऽजुगो
पेति ६ अखिलदेहभाजां सर्वप्राणिनामन्तर्बहिः अन्तः पुरुषरूपेण बहिः कालरूपेण अन्तर्यामिरूपे
ण वपुरूपेण संसारे मृत्युमुतामृतं प्रयच्छतो वीर्याणि वदस्व बहिश्च यथा वा तत्र्यामिरूपेण

श्री भा० द० ५८

सूर्यया नवोढया॥ प्रयाणे प्रयाणार्थं रश्मीनग्रहीत्॥ पारिबर्हं उपस्करं॥ आभाष्य रेरे कंसेति संबो
ध्य हंता हनिष्यति कुलपांसनः कुलदूषणः आरब्धः उद्युक्तः कचे केशेषु नृशंसं क्रूरं महाभाग उ
त्ययंभावः स्वजन्मनि दुंदुभिघोषणाद्देवैरानकदुंदुभिघोषणाद्वा विभगवदवतारेणाश्रयत्वमंगीकार
तासंभवतीति सांत्वयन्॥ सत्त्वात्कृपाविषयत्वोपपत्तिभिस्सामसामर्थ्येण संबोधयन्॥ ३६॥ मरण

तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः॥ देवक्या सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुहत्॥ २९॥
उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया॥ रश्मीन्हयानां जग्राह रौक्मै रथशतैर्वृतः॥ ३०॥
चतुःशतं पारिबर्हं गजानां हेममालिनाम्॥ अश्वानामयुतं सार्धं रथानां च त्रिषट्शतम्॥ ३१॥
दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलंकृते॥ दुहित्रे देवकः प्रादाद्याने दुहितृवत्सलः॥ ३२॥ शं
खतूर्यमृदंगाश्च नेदुर्दुंदुभयः समम्॥ प्रयाणप्रक्रमे तावद्वरवध्वोः सुमंगलम्॥ ३३॥ प
थि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाशरीरवाक्॥ अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हंता यां वहसेऽबुध॥ ३४॥
इत्युक्तः स खलः पापो भोजानां कुलपांसनः॥ भगिनीं हंतुमारब्धः खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत्॥ ३५॥
तं जुगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपम्॥ वसुदेवो महाभाग उवाच परिसांत्वयन् ३६ वस

भयेन हन्मीति चेत्॥ तथापि मरणस्यापरिहरणीयत्वात्॥ देहांतरस्यावश्यंभावित्वात्तत्रापि च भोगापे
क्षा स्यादन्यादीनामविशेषात्तत्र्ड्रव्येन पापाचरणम्॥ प्रत्युक्तमित्यभिप्रेत्याह॥ मृत्युर्जन्मवतामित्या
दि देहे न सदेति विधात्रा ललाटे लिखितत्वादिति॥ तथापि कालविलंबार्थं हन्मीति चेत्तत्राह अ
द्यवेति॥ अवश्यंभाविनि मरणे विलंबमात्राय पापाचरणमयुक्तमिति भावः॥ ३८॥॥

...जन्म तर्हि न चेदं...ह॥

भगवदवतारकारणमाह ॥ भूमिरित्यादित्रिभिः श्लोकैः ॥ दृप्तनृपव्याजा ये दैत्यास्तेषामनीकशतानाम
युतैर्यो भूरिभारस्तेनाक्रान्ता विभोरन्तिके उपस्थिता सती ॥ गां पौरुषीं पुरुषस्य भगवतो गां वाचं मे मत्
तः शृणुत मा चिरं यथा विलंबितं न तथैव विधीयतां चेति ॥ २१ ॥ विज्ञापनात् ॥ पुरैव पुंसावधृत इति ॥
भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः ॥ आक्रान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १७ ॥ गौ
र्भूत्वाश्रुमुखी खिन्ना क्रन्दन्ती करुणं विभोः ॥ उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं समवोचत ॥ १८ ॥
ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह ॥ जगाम सत्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः ॥ तत्र गत्वा
जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिम् ॥ पुरुषं पुरुषसूक्तेन उपतस्थे समाहितः ॥ २० ॥ गिरं समाधौ गग
ने समीरितां निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह ॥ गां पौरुषीं मे शृणुतामराः पुनर्विधीयतामा
शु तथैव मा चिरम् ॥ २१ ॥ पुरैव पुंसावधृतो धराज्वरो भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम् ॥ स यावदुर्व्या
भरमीश्वरेश्वरः ॥ स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि ॥ २२ ॥ वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान्पुरुषः प
रः ॥ जनिष्यते तत्प्रियार्थं संभवन्तु सुरस्त्रियः ॥ २३ ॥ वासुदेवकलानन्तः सहस्रवदनः स्वराट् ॥
अग्रतो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया ॥ २४ ॥ विष्णोर्माया भगवती यया संमोहितं जग
त् ॥ आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्यार्थे संभविष्यति ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिश्यामरगणान्
प्रजापतिपतिर्विभुः ॥ समाश्वास्य महीं गीर्भिः स्वधाम परमं ययौ ॥ २६ ॥ शूरसेनो यदुपतिः
र्मथुरामावसन्पुरीम् ॥ माथुराञ्छूरसेनांश्च विषयान्बुभुजे पुरा ॥ २७ ॥ राजधानी ततः सामस्त
ज्वरस्तापः ॥ देवकीगर्भसंकर्षणाय ॥ वक्ष्यमाणम् ॥ मथुरा भगवान्यत्र नित्यं संनिहि
तः मोहनादिकार्यार्थे यशोदायां संभविष्यति भोजेन्द्रबन्धनागारे वसुदेवतनयप्रस्तावकथामा
ह ॥ २७ ॥ शूरसेन इत्यादि यावदध्यायसमाप्तिः ॥ मथुरायामावसन् ॥ विषयान् ॥ देशान् ॥ २८ ॥

भा
टी
४

भामः सूर्यः शौरिर्वसुदेवः यद्वा भामो भगिनीभर्त्ता कुंतीवसुदेवस्य भगिनी ॥ अतो देवकीपांडोर्भगिनीति लौकिकव्यवहारः वरान्वर्षान् ॥ वदान्य उदारः ॥ वराणां तत्पत्नीनां तर्पणेन संतोषणेन संतोषणेन ॥२५॥ स वरूथाधिपतिः सेनानीः आदिसर्गे पूर्वजन्मनि स्मरं कामं सेन तं समभिलेभे पुत्रं लब्धवती ॥२६॥ सात्वतादीनामधिप उग्रसेनः श्रीकृष्णः नृपासनाशां राज्याभिलाषं परिहृत्य या

कच्चित्कुरूणां परमः सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमंग शौरिः ॥ यो वै स्वसॄणां पितृवद्ददाति वरान्वदान्यो वरतर्पणेन ॥२५॥ कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न आस्ते सुखमंग वीरः यं रुक्मिणी भगवतोभिलेभे आराध्य विप्रान्स्मरमादिसर्गे ॥२६॥ कच्चित्सुखं सात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपः स आस्ते ॥ यमभ्यषिंचच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् २७ असूत यं जांबवती व्रताढ्या देवं गुहं योंबिकया धृतोग्रे ॥ कच्चिद्धरेः सौम्य सुतः सदृक्ष आस्तेग्रणी रथिनां साधु सांबः ॥२८॥ क्षेमं स कच्चिद्युयुधान आस्ते यः फाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः लेभेंजसाधोक्षजसेवयैव गतिं तदीयां यतिभिर्दुरापां ॥२९॥ कच्चिद्बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः ॥ यः कृष्णपादांकितमार्गपांसुष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः ॥३०॥

तव भयेन हरेः स्थितमित्यर्थः ॥२७॥ हे सौम्य ॥ हरेः सुतः तेन सदृक्षः साधु सुखमास्ते ॥ गुहं स्वामिकार्त्तिकेयं ॥ अग्रे पूर्वजन्मनि यो भवान्या गर्भे धृतः स तु युयुधानः सात्यकिः क्षेमं कुशलमास्ते ॥ फाल्गुनादर्जुनाल्लब्धं धनुषो रहस्यं येन ॥ तदीयामधोक्षजसंबंधिनीं ॥२८॥ श्वफल्कपुत्रोऽक्रूरः बुधो विद्वान् ॥ अनमीवो रोगरहितः ॥ भगवत्प्रपन्नः प्रपन्नः ॥ प्रेम्णा विभिन्नं धैर्यं यस्य सः पंचदशगुणाढ्यचेष्टत ॥ प्रेमणा विदीर्णं वि... यत्न स्वं चेष्टतामनुतरति चेष्टत आह ॥ २९॥

तत्रप्रभासेपरस्परस्पर्धयानिमित्तेनमिथोसहद्विषिः श्लोकेः॥ इति नाशे विनाशमस्मरणोत्॥ परस्परं नाशोदृष्टो
तः वेणुजं वह्निं संश्रयते यद्वनं तद्यथा दग्धं भवति॥ तयामसक्तु॥ उत्क्रमाभिश्रुत्वं॥ विनादीनामेकादशा
तीर्थानितत्रेत्यर्थानासिहासेविनवान्॥ द्विजदेवैः ऋषिभिर्देवैश्चकृतानिश्रुंगमंगप्रतिवतेने
तिमत्स्यगात्स्वाचुधान्वितेशुम्वुचक्रे तेनांकितानिमन्दिराणिहेमकुंभेशुविद्विनातियेशुमानिनाना
यानिविष्णोरायतनानिदेवगृहाणितीर्थानिचतानिषेवे॥ येषांचक्रांकितमंदिरवर्तादर्शनात्॥ ज्ञाति

तत्राथशुश्राव सुहृद्विनष्टिं वनं यथा वेणुजवह्निसंश्रयं॥ संस्पर्धया दग्धमथानुशोचन्
सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीं॥२१॥ तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च पृथोरथाग्नेरसितस्य वायोः॥ ती
र्थं सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिषेवे॥२२॥ अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः कृतानि
नानायतनानि विष्णोः॥ प्रत्यंगमुख्यांकितमंदिराणि यद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरंति॥२३॥ त
तस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृद्धं सौवीरमत्स्यान्कुरुजांगलांश्च॥ कालेन तावद्यमुनामुपेत्य तत्रोद्धवं भा
गवतं ददर्श॥२४॥ स वासुदेवानुचरं प्रशांतं बृहस्पतेः प्राक्तनयं प्रतीतं॥ आलिंग्य गाढं प्रणये
न भद्रं स्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानां॥२५॥ कच्चित्पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्यपाद्मानुवृत्त्येह
किलावतीर्णौ॥ आसात उर्व्याः कुशलं विधाय कृतक्षणौ कुशलं शूरगेहे॥२६॥

ज्ञातिक्षयमपाबुद्धवः श्रामंस्तावदयमपियमुनामुपेत्य सविदुरः प्राक्तनयं पूर्वशिष्यं नीतियाम्ने
पादौनतेयाभ्रमोनयोनीतिशास्त्रे येनतेमतीतंप्रख्यातंस्वानांज्ञातीनांभद्रंमपृच्छत्तत्प्रश्नेहेतुः॥ भगव
तः प्रजानां यो ध्यानोग्रयमंतावत॥ रामकृष्णयोः कुशलं पृच्छति॥ कच्चिदितिषड्भिः॥ स्वनाभोभवः स्व
नाभ्यः पाद्मोब्रह्मा तस्यानुवृत्त्या प्रार्थनयाऽवतीर्णौ कुशलमासाते वर्तते नेकृतक्षणोत्सवौ
सर्वं प्राकृतोत्सवा विविनिवात योर्नित्यंकुशलत्वेपि॥ उतविशेषेणाविशिष्टोप्यस्येत्सकच्चिद

५

भा
टी
२
षे १

यातिवचनानि पुंसोऽभीक्ष्णं दीनामस्तायमानानि प्रमत्तस्यावीति ॥ तानाहूतेन राज्ञः दुर्योधनेनोवा ॥ अह
बहूनमेने ॥ अनीशः पुण्यलेशो यस्य सः ॥ न सत्त्वकीर्तिः धर्मादिहेतुः पुण्यलेशो वासी तस्यापिनष्ट
त्वादनाहूतत्वानि मर्थः ॥ ५ ॥ यदानीं विदुरस्यैव वक्तृत्वे पराभवदर्शयति षड्भिः यदाश्रवेनेन मन्त्रायोपह
तौ तर्हि हे प्रविष्टामं त्रेष्टः सन् ॥ अप्यानन्तवतदाह ॥ किं मन्त्रिणो याप्युपहेतु रिकं विदुरवाकामि
निवर्तति नदाह ॥ अजातशत्रोरिति ॥ ५ ॥ तवारः अपराधं सहमानस्य दायं प्रतिपद्ये देहि ॥ यदाश्रौ
गाढेयुक्ते सहवर्तमानो हकोदरहमोहिः क्रोधेन व्यसनं ॥ वर्जते ॥ यद्यस्माममत्स्येविभेषि म

यदा च पार्थप्रहितः सभायां जनार्दनो हृष्टयानि जगाद हृष्टं ॥ ननानि शेसामस्तायमानानि
राज्ञोऽहमेने दत्तपुण्यलेशाः ॥ ६ ॥ यदैषपहृतोभवनं प्रविष्टो मन्त्रायहृष्टः किल सर्वजनेन
अयाहत तस्मंत्रयोवर्तीयान्यस्मैत्रिणो वेदुरिकं वदति ॥ ७ ॥ अजातशत्रोः प्रतिपद्ये
दायं तितिक्षतो दुर्विषहे नवाराः ॥ सहाध्वज्ञोऽयं वृकोदरो हिः स्वसन्तुष्यायतमलं वि
भेषि ॥ ११ ॥ पार्थोऽस्तदेवो भगवान्कृष्ण इतोरहीनवानस्तिति देवदेवः ॥ आत्मस्वपु
योऽयं वृद्दैव देवो विनिर्जितारोषनन्ददेवदेवः ॥ १२ ॥

मनाहयाः पुत्रावहव संतीति सर्वमाहयाः इत्याह ॥ पार्थोऽस्त्विमं कृष्ण आत्मीय त्वेन गृहीतवा
न ॥ स च देवस्तु नापि भगवान् ॥ ननु प्राकृतं किंचसहदिति देवविशेषः देवैर्ब्रह्मादिभिर्वर्जितम
नः यतोऽसौ नन्देव विष्णोर्देवा प्रेमस्थः ॥ स च स्वपृथ्वामेव स्वमायेन त्वसगुरगानं किं च यदुदे
वानादेवः इत्याह ॥ यतोऽसौ न त्रैवयदुभवी तः ॥ किं वन्ददेवे पुभस्थले स्वरेश्वर्यमिति प्रकाशयते रा
तिनन्ददेवदेवाः राजानः विनिर्जिता अशेषनन्ददेवदेवाः येन यतोऽसौ ॥ तत्रैव सर्वराजानः आ
पार्थानो दायं देहीति दुर्योधनं स्तवमम्मनत इतिचेदत आह ॥ १२ ॥

तत्र संगमम् आस बभूव ववृधे वरीयसि श्रेष्ठे अल्पार्थः उदयो यस्मात् ॥ तथाभूतो न भवति ॥ साधुवादे
न सतां मोदनेन उपबृंहितः संवर्धितः यद्वा साधोः मैत्रेयस्य वादेनोत्तरेण श्लाघितः तत्र त्वर्थं
भागान् हृत्वापि गृहत्यागे हेतुत्वेन कौरवापराधानाह ॥५॥ यदेत्यादिद्वादशभिः एतेषां च तत्र
सतत्रायथादिमेकादशश्लोकियासंबंधः ॥ यविष्ठस्यानिष्ठस्य पांडोः विबंधून् पितृहीनान् ६ कु

राजोवाच ॥ क्व ब्रह्मन् भगवता मैत्रेयेणास संगमः ॥ कदा वा सह संवाद एतद्वर्णय नः प्रभो ॥ १
न ह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुरस्यामलात्मनः ॥ तस्मिन्वरीयसि प्रश्नः साधुवादोपबृंहितः ॥ ४
सूत उवाच ॥ स एवमृषिवर्योऽयं पृष्टो राज्ञा परीक्षिता ॥ प्रत्याह तं सुबहुवित्प्रीतात्मा श्रूयता
मिति ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यदा तु राजा स्वसुतानसाधून्पुष्णन्नधर्मेण विनष्टदृष्टिः ॥ भ्रातुर्य
विष्ठस्य सुतान्विबंधून्प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह ॥ ६ ॥ यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः केशाभि
मर्शं सुतकर्म गर्ह्यं ॥ न वारयामास नृपः स्नुषायाः स्वास्रैर्हरंत्याः कुचकुंकुमानि ॥ ७ ॥ द्यूते त्वध
र्मेण जितस्य साधोः सत्यावलंबस्य वनं गतस्य ॥ न याचतोऽदात्समयेन दायं तमोजु
षाणो यदजातशत्रोः ॥ ८ ॥

कुरुदेवस्य युधिष्ठिरस्य देव्या द्रौपद्याः आत्मनः स्नुषायाः स्वीयै
रस्रुभिः स्वकुचकुंकुमानि रिपुस्त्रीणां वा नदूरं वधेन हरंत्याः ॥ ७ ॥ सत्यावलंबस्य सत्याश्रयस्य
वनाय निर्गतस्य ॥ समयेन द्यूतवेलकृतेन दायं याचमानस्य यद्दानं प्रदानं न ददौ तमः मोह
जुषाणः ॥ ८ ॥

भा
टी
३

सगजाह्वयाद्विर्गतः सन् ॥ तीर्थपादस्यानंतस्य हरेः पदानि क्षेत्राणि पुण्यचिकीर्षया अन्वाक्रम
त् ॥ अत्र पद्ये तु कौरवाणां पुण्येन लब्धः इति तेषां भाग्यमेव तेन रूपेणागतमिति ॥ सूचितं ॥ उ
र्व्यां सहस्रमूर्तिः ब्रह्मरुद्रादिकेनेकमूर्तिः सन् ॥ तीर्थपदानि यान्यधिष्ठाय स्थितः तानि तानि
नगरसेव्यः ॥ १७ ॥ पुण्यानि यान्युपवनादीनि तेषु कुंजेषु लतादिगूढस्थानं ॥ अपंकानि तोयानि
येषां तेषु सरित्सरस्सु च तीर्थायतनेषु च देवक्षेत्रेषु ॥ अनंतस्य लिंगैर्मूर्तिभिः स

स निर्गतः कौरवपुण्यलब्धो गजाह्वयात्तीर्थपदः पदानि ॥ अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयो
र्व्यामधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः ॥ १७ ॥ पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुंजेष्वपंकतोयेषु स
रित्सरःसु ॥ अनंतलिंगैः समलंकृतेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्यः ॥ १८ ॥ गां पर्यटन्मे
ध्यविविक्तवृत्तिः सदाप्लुतोधःशयनोवधूतः ॥ अलक्षितः स्वैरवधूतवेषो व्रतानि
चेरे हरितोषणानि ॥ १९ ॥ इत्थं व्रजन्भारतमेव वर्षं कालेन यावद्गतवान्प्रभासं
तावच्छशास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः ॥ २० ॥

समलंकृतेषु अनन्यः एकाकी ॥ १८ ॥ किंच गां पर्यटन् ॥ व्रतानि चेरे अचरत् मेध्या पवित्रा वि
विक्ता ॥ असंकीर्णा च वृत्तिर्जीविका यस्य ॥ सदाप्लुतः प्रतितीर्थं स्नातः ॥ अधः शयनं यस्य अव
धूतः असंस्कृतदेहः अवधूतवेषो वल्कलादिधारी ॥ अत एव स्वैरलक्षितः ॥ एकस्यैव चक्रं से
ना यस्यामेवातपत्रं यस्यां तां अजितेन श्रीकृष्णेन सहायेन ॥ २० ॥

॥ पुनाभिलि ...

... स्यात ॥ नरा ...

सएष महान्दोष एव गरिष्ठान्नविष्ट ग्रासेदोषवतेदेवः पुरुषद्विषश्री कुसलदेशाकोसौ पंचपद्मवुद्धा पुसा-
सि ॥ नवपद्मसमसौनवपतस्तस्मादित्यपद्मशाङ्कः ॥ गतानाश्रीयेस्मान्सन्वमिति ग्राकोशाति ॥ अतपनमशो-
वमसेगलमाग्रत्यजकयं पुत्रस्याज्यस्तनाह ॥ कलस्य कौशलाय सजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायः स्म-
विवानेव सुकृवान् ॥ असौ दत्तासनं तस्य हर्णायं शीलयस्य संकर्णाङ्कः शासनशाकुनिसहिते नइर्थो
यनेन तिरस्कृतः ॥ तिरस्कारमाह ॥ कुत्र ति ॥ २४ ॥ दासीसवतोयग्राहानामनहः जिह्मश्रकुटिलः जिह्मता स-
ह ॥ यस्य वलिनाग्रन्वेन पुष्टः तस्मिन्नेव प्रतीपः प्रतिकूलः परेषांकार्ये वर्त्तते ॥ अतः पुरान्निर्वासनं तो

सएष दोषः पुरुषद्विषस्तेगरिष्ठामविष्टोयमपन्नपुद्या ॥ पुसा सिक्तस्याहिमुखोगतश्रीस्तमा-
सयैनं कलकौशलाय ॥ २५ ॥ अस्य विवासनं संघोयनेन प्रहद्रकोपस्फुरिताधरेण अ सत्कृ-
तः संस्तुहर्णीयशीलः ॥ दत्तासनकर्णीपुजसौवलेन ॥ २६ ॥ कृपनमयोपजहावजिह्मं दासां-
सवतं तह्वलिनेव पुष्टः ॥ तस्मिन्प्रतीपः परकृत्यग्राले निर्वासनमामाप्नुपुराइसानः ॥ २७ ॥
त इत्यपुत्रत्वणकर्णीवाणीभीतः पुरेमर्मसतनाडितोपि ॥ स्वंपंथतं हीरितिनिधायमायांग

तमथोयाइहमन्यमानः ॥ २८ ॥

समन् ॥ जीवमात्र शेषद्स्यर्थः यान्तंतरेषमशानवद्मंगलः
२८ ॥ अस्य स्त्रयोः कर्णयोर्वाणवत्सविशद्भिः पुरुषवाक्यैः मर्मसतनाडितोपि गतमयः तत्र हेतः मा-
यां ॥ उरूत्वदुमन्यमानः अहोमायायामहास्यमिति ॥ तामेवतत्र हेवमन्यमानः ॥ तन्निस्सारणा
सर्वनिर्गमनकिंकृत्वा ॥ पतेनूनंमविंध्यति ॥ किंयत्पुषेति ॥ नस्पहारियत्पुर्तिधायवयहाभीमा
दिभिः संगतास्सामिः योस्मतीतिनिमायांकीदितियत्पुर्तिधाने ॥ ततो निर्गतस्मतीर्थाटनप्र-
कारमाह ॥ सहत्यइभिः ॥ २९ ॥

महतां गुणानामात्मनि संपादयितुं शक्तोपि ॥ असतो गुणान्संभावनामात्रेण कः स्तावयेत ॥ यद्वा आदावेव सतोपि कः स्तावयते ॥ सत्पव प्रख्यापिसिद्धेः ॥ अन्यस्तु मिथ्यागुणस्तुतिं स्वाखादयत्याह ॥ त इति ॥ यद्यपं गायकाभ्यां मादिकं मकरिष्यत ॥ तर्ह्यस्य ते विद्यादयो गुणा अभविष्यन्निति क्रियातिपत्त्या विप्रलब्धः जनानामवहासं न वेद ॥२४॥ किंच प्रभवोपि विश्रुता अपि ह्रीमन्तो जुगुप्सन्ति ॥ चेति दृष्टान्तः यथातिस्तोत्रं यमाणा यावि गर्हितं ब्राह्मणवदादि पौरुषं निंदं नित यो चितामपि स्तुतिं न सहंत इत्यर्थः ॥२५॥ व

महद्गुणानात्मनि कर्तुमीशः कः स्तावकैः स्तावयतेऽसतोपि ॥ तेस्याभविष्यन्निति विप्रलब्धो जनावहासं कुमतिर्न वेद ॥२४॥ प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्रं जुगुप्सन्ति हि विश्रुताः ॥ ह्रीमन्तः परमोदाराः पौरुषं वा विगर्हितं ॥२५॥ वयं त्वविदिता लोके सूताद्यापि वरीमभिः ॥ कर्मभिः कथमात्मानं गापयिष्याम बालवत् ॥२६॥ इति श्रीभागवते चतु॰ २॰ अध्यायः ॥१५॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति ब्रुवाणं नृपतिं गायका मुनिचोदिताः ॥ तुष्टुवुस्तुष्टमनसस्तद्वागमृतसेवया ॥१॥ नालं वयं ते महिमानुवर्णने यो देववर्योवततार मायया ॥ वेनांगजातस्य च पौरुषाणि ते वाचस्पतीनामपि बभ्रमुर्धियः ॥२॥ अथाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरेः ॥ कलावतारस्य कथामृतादृताः ॥ यथो

कर्माणि वयं वितन्महि ॥३॥

रीमभिर्विततैर्दीर्घमार्पेषभवित्तस्य धानस्यायतिर्दर्पः वरिष्ठैः कर्मभिरविदिता इत्यर्थः ॥२६॥ इति श्रीचतुर्थस्कंधे भावार्थदीपिकायां पंचदशोध्यायः ॥१५॥ षोडशे सर्वलोकेशैः सम्भृतभार्ययोगयुतैः ॥ स्तुतिप्रयुक्ताः सूताद्याः स्तवनिस्ते विवर्ण्यते ॥१॥ गायकाः सूतादयः नालं समर्थाः ॥ यो भवानवतारे वयस्य साधिकामाह ॥ वेनस्यांगजातस्य ते पौरुषाणि प्रति वाचस्पतीनां ब्रह्मादीनामपि धियो बभ्रमुः भ्रान्ताः पुनर्वयं तद्वर्णने समर्था भवेम ॥२॥ अथापि यथावद्वर्णयितुमसमर्था अपि

दशाचंद्रकाराणि विवानिको शेषस्तनमसिंधवइंशानचंद्रचर्मरूपाश्रयमतिसुंदरं ॥१७॥ अनस्तगोस्य
मूलाभ्यां निर्मितेचापेयोगमध्योपादस्पर्शमात्रेणाभीष्टदेशप्रापके ॥१८॥ नागाद्रिकोशलेषुवेचराः अ
स्मिंस्तागमंव ॥१९॥ तस्मिन्नेनुसमुपस्थितः ॥२०॥ लावकाव ॥ लातमुपस्तानु ॥ अभिप्रेसन्नानां ॥२१॥ लोक
सप्तगुणास्यसमीमेस्तनिः स्यात ॥ अधुनाकिमाश्रयोमेस्तवोयोस्मतोश्रतोवः गिरोपुनामथिविनया
माभूवन ॥ यदालोकेऽधुनाग्रस्तसप्तगुणास्यमेकिमाश्रयः स्तवः स्यात ॥ अनवषविक्रियमाणाः स्तवः मद

दशाचंद्रमसिंरुद्रःशानचंद्रमध्याविका ॥ सोमोमृतमयानस्यालंबशानूपाश्रयंरथं ॥१७॥
अग्निराजगवंचापंसूर्योरश्मिमयानिषुं ॥ भूपादुकेयोगमध्येयोः पुष्पावलिमनंदं ॥१८॥
नारदस्तगीतवादित्रमनर्थानवृखेचराः ॥ मरुद्यशाशिषः सत्याः सप्तद्वंशावमान्मने ॥१९॥
सिंधवः पर्वतानयोरथवीथीमेदानवाः ॥ सूनोपमागथावेदीनेस्तोनुमुपतस्थिरे ॥२०॥
लावकास्तानभिप्रेसप्तपुर्वेसः प्रतापवान ॥ मेघनिर्ह्रादयावाचाप्रहसन्निदमब्रवीत ॥२१॥

इत्युरुवाच ॥ भोःसूतनहेमागधसाम्प्रवंदिलोकेऽधुनासप्तगुणास्यमेस्यात ॥ किमाश्रयोमेद
स्तवपृषयोस्मतामामयप्रभूवन्निनयागिरोवः ॥२२॥ तस्मात्सुरोलंस्मद्रूपाश्रितास्मलेकीर
थ्यस्तोत्रमपीथ्यवाचः ॥ सत्वतनमस्तोकगुणानुवादेस्तुपुष्टिनेनः स्तवयोनिसम्पाः ॥२३॥
मस्तयोस्मतोनतुमेवितथाक्षिमानापतेविनर्थः ॥२४॥ तस्मात्सुरोतेकालंनरेस्यपृष्टगुणाणोपुस्त
स्तुअस्माकमुपप्रकृतानियशांसिप्रतिस्तोत्रमलमस्यर्थकरिष्यथ ॥ रुत्रपीथ्यवाचः मधुरागिरः
सभ्येः पेरितावयंत्वामवस्तमउतिचेमप्रहि ॥ उनमस्तोकस्यगुणानुवादेकार्येमतिनगुप्ति
तंअर्वाचीननः ॥ स्तावयंनि ॥ ननुसंभाविनेरेवशौरात्मानेजननः स्तावयतीतिचेनप्रा ॥२५॥

श्री
भा॰ च॰
टी॰
५५

दुरासदः शत्रोर्मनसापि प्राप्तुमशक्यः दुर्विषहः प्रा[illegible]ता ऽमशक्यः ॥ विदूरवत्तेरो रूपेणाभिभवितु
मशक्यः वेन पवारुणीस्तस्मादुत्थितः ॥ ११ ॥ चारसौर्गंजस्त्रैः पश्यन् स्तोतिनिदाहीन् ॥ उदासीन इव
वृत्तिष्यते ॥ अथाऽदेहितामध्युत्तरोधिकृतन ॥ आत्मभूतो वायुः स्वात्मानहृत ॥ १२ ॥ आत्मद्विषांहनति
निस्तत्वदुःशोस्त्वात्मज साम्यापर्यधर्मपद्दतथर्मस्यमस्प्रष्टेने स्थितः ॥ १३ ॥ चक्रमासासेनावारयस्त्वा चकं
मानसाचलमभिव्याप्य प्रवर्तते नार्कपर्यंतमित्यत आहाकोवरश्मिगणोर्यावन्प्रतिनावत ॥ १४ ॥ यद्य
दुरासदो दुर्विषह आसन्नोपि विदूरवत् ॥ नेवाभिभवितुं शक्यो वेनारण्युत्थितोनलः ॥ ११ ॥ अंतर्ब
र्बहिश्च भूतानां पश्यन्कर्माणि चारणैः ॥ उदासीन इवाध्यक्षो वायुरात्मेव देहिनां ॥ १२ ॥ नादं
ड्यं दंडयत्येष सुतमात्मद्विषामपि ॥ [illegible] ॥ दंडयत्यात्मजमपि दंड्यं
धर्मपथे स्थितः ॥ १३ ॥ अस्याप्रतिहतं चक्रं पृथोरामानसाचलात् ॥ वर्तते भगवानर्को
यावत्तपति गोगणैः ॥ १४ ॥ रंजयिष्यति यल्लोकमयमात्मविचेष्टितैः ॥ अथामुमाहू राजा
नं मनोरंजनकैः प्रजाः ॥ १५ ॥ दृढव्रतः सत्यसंधो ब्रह्मण्यो वृद्धसेवकः ॥ शरण्यः सर्वभूता
नां मानदो दीनवत्सलः ॥ १६ ॥ मातृभक्तिः परस्त्रीषु पत्न्यामर्ध इवात्मनः ॥ प्रजासु पितृव
त्स्निग्धः किंकरो ब्रह्मवादिनां ॥ १७ ॥ देहिनामात्मवत्प्रेष्ठः सुहृदां नंदिवर्धनः ॥ मुक्तसंगप्र
संगोयं दंडपाणिरसाधुषु ॥ १८ ॥ पयदोग्धा महीवीरो गोसनीमाजसोषधीः ॥ समीकरिष्य
तेच मांधनुष्कोट्यासमासतः ॥ १५ ॥ अयं तु साक्षाद्भगवांस्त्र्यधीशः कूटस्थ आत्मा कलया
स्साऽइजयिष्यति ॥ अयं तस्यात्मनो रंजनैर्दंतुभिः अमुं राजानमाहुः ॥ मनोरंजनकैरिति चेष्टितवि
शेषणाच ॥ १६ ॥ मातृभक्तिर्भजनं यस्य आत्मनो देहस्यार्ध इव पत्न्या प्रीतिमान् ॥ १७ ॥ आनंदस्य
त्ववर्धयतीति तथा ॥ मुक्तसंगप्रसंगः संगोयस्य दंडपाणिरित्यपराधान् पेक्षणमुच्यते ॥ दंड्य
मित्यपत्यानाभावरूणः ॥ १८ ॥ अयमिति ॥ नृशाहेन निरूपमनर्दर्पायति ॥ कोसावात्मान

मैत्रे
१०

ततो ऽस्य देहे लोकपालानां तनूर्मूर्तीः ॥ काले काले विभजति ॥ यथाभागं पालनपोषणानुरंजनादिकार्यानुरंजनादिकार्यानुसारेण यज्ञादिप्रवर्तनेन स्वर्गस्यादिनष्टस्यादिना च भूर्लोकस्य हितं यथा भवति तथा ॥५॥ सूर्यादितनुधारणमेवाहाष्टभिः वसु धनं करादानकाले आयत्ते ॥ दुर्भिक्षादिकाले विमुंचति च ॥ अष्टौ मासान्सूर्यो यथा वसु जलमादत्ते विमुंचति च वर्षासु तद्वत् ॥६॥ मरुत्कोपादेना क्रमतामपि प्राणिनां भूतानामन्तिकं संसद्दिष्यते हि निर्वृतिः सर्वसद्गुणं साक्षान्निर्यस्यास्ति स तथा ॥३॥ दे

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो लोकं धर्मेऽनुवर्तयन् ॥ गोप्ता च धर्मसेतूनां शास्ता तत्परिपन्थिनां ॥४॥ एष वै लोकपालानां बिभर्त्येकस्तनौ तनूः ॥ काले काले यथाभागं लोकयोरुभयोर्हितं ॥५॥ वसु काल उपादत्ते काले चायं विमुंचति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु प्रतपन्सूर्यवद्विभुः ॥६॥ तितिक्षत्यक्रमं वैन्य उपर्याक्रमतामपि ॥ भूतानां करुणः शश्वदार्तानां क्षितिवृत्तिमान् ॥७॥ देववर्षत्यसौ देवो नरदेववपुर्हरिः ॥ कृच्छ्रप्राणाः प्रजा ह्येष रक्षिष्यत्यञ्जसेन्द्रवत् ॥८॥ आप्याययत्यसौ लोकं वदनामृतमूर्तिना ॥ सानुरागावलोकेन विशदस्मितचारुणा ॥९॥ अव्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यो गंभीरवेधा उपगुप्तवित्तः ॥ अनन्तमाहात्म्यगुणैकधामा पृथुः प्रचेता इव संवृतात्मा ॥

देववर्षतीति एष कृच्छ्रगताः प्राणा यासां ताः प्रजाः स्वयं वृष्टिं कृत्वा रक्षिष्यति ॥ अत्र हेतुः असौ नरदेववपुर्हरिरिति ॥८॥ वदनमेवामृतमयमूर्तिश्चन्द्रः तेन सानुरागो ऽवलोको यस्मिन् विशदं स्मितं तेन चारुणा ॥ अव्यक्तविद्वर्त्म मार्गो निर्देश्यो वर्त्मानसाक्षी यस्य वर्त्मानं वदेति ॥ भूतानि दैशास्त्रप्रगांभीर्याद्भूतं नवधे गतिरित्यर्थः ॥ नवधं वर्त्म प्रवेशनिगमयोर्मा गोप्यं स्यनिगूढ निष्पन्नः पूर्वं नविज्ञातं कार्यं यस्य तत्त्वं कार्यं गंभीरं विमृश्यमेतदेवतामित्यन्यैरज्ञाताभिप्रायो वेधसः इति तथा उपगुप्तं संवरतितं वित्तं यस्य ॥ अनन्तमाहात्म्य आसौ गुणानामेकं धाम विस्तर्यस्मिन् ॥ अनन्तमाहात्म्योपेता गुणाः पृथग्स्थानं यस्येति वा ॥ संवृता संयतात्मा मूर्तिः ॥ समुद्र इव संवृतेन च रत्नात्स्याप्यते गुणाः इत्यर्थः ॥ १०॥

ततः समदर्शो लोकतत्त्वं प्रयाणमयन्पृथुः ॥ यस्तबीजो मदोदंतु यन्नोभीष्मान याल्ततः ॥ २ ॥ नंदयामास तनो
पिनवान् ॥ २ ॥ भृत्यानमात्यान् पुरोधसः पुरोहितान् श्रेणी तैलिकतोद्वलिकादीन्यौरविशेषान् प्रकृतीः
नियोगिनः ॥ २ ॥ दोहनं पात्रं ॥ ३ ॥ मेध्यं यज्ञार्थं ॥ ४ ॥ स विज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितं ॥ ५ ॥ पूर्वदेहः पृथ्यवता

मैत्रेय उवाच ॥ एवं स भगवान्वैन्यः ख्यापितो गुणकर्मभिः छंदयामास तान्कामैः प्रतिपूज्याभिनंद्य च ॥ १
ब्राह्मणप्रमुखान्वर्णान् ॥ भृत्यामात्यपुरोधसः ॥ पौरान्जानपदान्श्रेणीः प्रकृतीः समपूजयत ॥ २ ॥ वि
दुर उवाच ॥ कस्माद्दधार गोरूपं धरित्री बहुरूपिणी ॥ यां दुदोह पृथुस्तत्र को वत्सो दोहनं च किं ॥ ३ ॥ प्रकृ
त्या विषमा देवी कृता तेन समा कथं ॥ तस्य मेध्यं हयं देवः कस्य हेतोरपाहरत् ॥ ४ ॥ सनत्कुमाराद्भगवतो ब्रह्म
न्ब्रह्मविदुत्तमात् ॥ लब्ध्वा ज्ञानं सविज्ञानं राजर्षिः कां गतिं गतः ॥ ५ ॥ यच्चान्यदपि कृष्णस्य भवान्भगवतः
प्रभो ॥ श्रवः सुश्रवसः पुण्यं पूर्वदेहकथाश्रयं ॥ ६ ॥ भक्ताय मेनुरक्ताय तव चाधोक्षजस्य च ॥ वक्तुम
र्हसि योदुह्यद्वैन्यरूपेण गामिमां ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ चोदितो विदुरेणैवं वासुदेवकथां प्रति ॥ प्रशस्य तं
प्रीतमना मैत्रेयः प्रत्यभाषत ॥ मैत्रेय उवाच ॥ यदाभिषिक्तः पृथुरंग विप्रैरामंत्रितो जनतायाश्च पालः
प्रजा निरन्ने क्षितिपृष्ठ एत्य क्षुत्क्षामदेहाः पतिमभ्यवोचन् ॥ ९ ॥ वयं राजञ्जाठरेणाभितप्ता यथाग्नि
ना कोटरस्थेन वृक्षाः ॥ त्वामद्य याताः शरणं शरण्यं यः साधितो वृत्तिकरः पतिर्नः ॥ १० ॥ तन्नो भवानीह
तु रातुमन्नं क्षुधार्दितानां नरदेवदेव ॥ यावन्न नंक्ष्यामह उज्झितोर्जा वार्तापतिस्त्वं किल लोकपालः ॥ ११
र ॥ तत्कथाश्रयं सह ध्रुवयोयस्य ॥ ६ ॥ जनतायाः लोकपालश्च स्वामी विनो नियुक्तः तदा निरन्ने क्षितितले सति क्षुधा
क्षामाः क्षीणदेहा यास्ताः प्रजाः पत्यपतिं पृथुमब्रुवन् ॥ ८ ॥ जाठरेणाग्निनाभितप्ताः साधितो विप्रैः संपादितः येनेन
संपादितः तं त्वां शरणं याताः ॥ १० ॥ तत्तस्मात्त्वमस्माकं अन्नं रातुं ईरुत ईरुतां यत्नं करोतु ॥ उज्झितान्नाः मकाला

आउदयाद्दैलात्पर्यंतं गोप्ता गोपयिष्यति ॥ नद्यर्थं पर्यस्तनेपर्यटिष्यति प्रदक्षिणीकरिष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ अस्मै
नयाप्रदक्षिणाकुर्वते मस्पतेजसा स्पतिन स्पोद्धं तत्र्यः उदाहरेत्यः ॥ २२ ॥ इंद्रइवाडीनि भिदन् ॥ २४ ॥ लोकालमुत्र
मध्यमयाहरोगेन्स्वरतिनयायत्तु विस्फूर्जयन् ॥ यदात्मामचरत् ॥ २४ ॥ यत्रप्रादुरभाविप्राडम्बेता क
अयंभुवोमंडलमोदयाद्दैगोप्तैकदेवोनरदेवनाथः ॥ आस्थाय जैत्रं रथमात्तचापः पर्यस्तनेदक्षि
णतोयथार्कः ॥ २० ॥ अस्मैनृपालाः खलतत्रतत्रबलिंहरिष्यतिसलोकपालाः ॥ मंस्यंतएषांस्त्रि
यआदिराजंचक्रायुधंतद्यशउद्धरंत्यः ॥ २२ ॥ अयंमहीं गांदुदुहेधिराजः प्रजापतिर्वृत्तिकरः प्रजा
नां ॥ योलीलयाद्रीन्स्वशरासकोट्याभिंदन्समांगामकरोद्यथेंद्रः ॥ २३ ॥ एषोश्वमेधान्शतमाजहार
समरस्वतीप्रादुरभाविपत्र ॥ अहार्षीद्यस्यहयंपुरंदरः शतक्रतुश्चरमेवर्तमाने ॥ २४ ॥ विस्फूर्जयं
त्राजगवंधनुः ॥ स्वयंयदाचरत्स्मामविषह्यमाजौ नदातिलिल्युर्दिशिदिक्षुसंतोलांगूलमुद्यम्य
यथामृगेंद्रः ॥ २५ ॥ एषस्वसद्मोपवनेसमेत्यसनत्कुमारंभगवंतमेकं ॥ आराध्यभक्त्यालभतामलं
तज्ज्ञानंयतोब्रह्मपरंविदंति ॥ २६ ॥ तत्रतत्रगिरस्तास्ताइतिविश्रुतविक्रमः ॥ श्रोष्यत्यात्माश्रितागा
थाः पृथुः पृथुपराक्रमः ॥ २७ ॥ दिशोविजित्याप्रतिरुद्धचक्रः स्वतेजसोत्पाटितलोकशल्यः ॥ सु
रासुरेंद्रैरुपगीयमानमहानुभावोभविता [illegible] पतिर्भुवः ॥ २८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेचतुर्थस्कंधेषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ मेकमेविविद्विष्णतत्राहार्षीत् ॥ २४ ॥ विश्रुतोविक्रमोयस्यगाथाः
प्रवंधान् ॥ २७ ॥ उपगीयमानोमहाननुभावोयस्य ॥ २८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेभावार्थदीपिकायांच
तुर्थस्कंधेषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥ रामानुजायनमः ॥ रामचंद्रायनमः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥

आत्मनि देहे तु हानिः ॥२३॥ मद्धये सर्वथा त्वं न स्यादिति चेदतआह ॥२४॥ अमषां प्रजानां मेदसा मांसेन ॥ यद्भूतं योऽ
षां कायेदानिष्यतीति न आह ॥ उमानिति ॥२५॥ तस्य वधो वधपक ॥२६॥ यच्चोमेक यमेभसिथास्य सीति तत्राह
त्वामिति ॥२७॥ तिलशः तिलप्रमाणानि खंडानि स्थैवं कृतानि व स्याम्नीतौ ॥२८॥ मन्तुमयीम् निर्विघ्नेतः इत्येतो
तन्तुल्यत्व मुच्यते तन्तुकृतानन्तामन्तुमयी मूर्तिरिति ॥ मायया विन्यस्तार्चितानानार्थोवादिततवः येन गुणा
त्मने गुणमयत्वेन प्रतीयमानाय ॥ वस्तुतस्तु निर्गुणाति रस्ता इव्यक्रिया कारकेषु अधिष्ठाता ध्यात्मा ध्यदैवेषु वि
वेषवल्लौषधिबीजानि प्राकृतानि स्वयंभवा ॥ नमुचस्य वदह्यानि मामवज्ञाय मेदथीः ॥३३॥ अमषां त्व
मेव नाना मार्ननापवि देविन ॥ गाम यिष्यामि महाराणे भिन्नायास्तव मेदसा ॥२४॥ पुमान्योषिदुत क्लीव
आत्मसंभावनोऽधमः ॥ भवेदुनिरनुक्रोशो नृपाणां न तद्वधो वधः ॥२५॥ त्वां स्तब्धोडमुदान्तीत्वामाया
मानि तिलशः शरैः ॥ आत्मयोगबलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥२६॥ एवं क्रुद्धमयीं मूर्तिं दृष्टा नातमि
वविध्नं ॥ प्रणतां प्रांजलिः प्राह मही संजातवेपथुः ॥२७॥ सुहृत्तत्नन्तु देवमकास्यादिति दारुः
णां ॥ वीस्यमाणा एवं ऐसी त्वाएवक रणोकिभिः ॥२८॥ धराद्भवे ॥ नमः परस्मै पुरुषाय मायया वि
न्यस्तनानातनवे गुणात्मने ॥ नमः स्वरूपानुभवेन निर्धुतद्रव्यक्रियाकारकविभ्रमोर्मये ॥२९॥ येना
दमात्मायतनं विनिर्मिताधात्रा यतोऽयं गुणसर्गसंग्रहः स एव मां हन्तुमुदायुधः स्वराडुपस्थितोऽन्य
शरणं कमाश्रये ॥३०॥ भमो हंकारस्तन्निमित्ता कुमेयो रागद्वेषादयश्च यस्मिंन तस्मै नमः ॥२९॥ अर्दोस
र्वजीवाश्रयत्वे नत्स्येशो मां कथं हन्तुं प्रवर्तते तत्राह ॥ येन विधात्राग्रात्मनां जीवानां गरुं निर्मितायनो यस्मा
मयि गुणासर्गस्य चतुर्विधभूतग्रामस्य संग्रहः ॥ धारणीस्वराहवेनत्रं ॥ सृष्टिसंस्कारकोरु मवेनि चतया
पिप्रजापालने प्रवृत्तस्य मद्धयो नु चितपर्वेत्याह ॥ ३० रामानन्दाय नमः ३० ॥ ॥

परिदेवितं विलापं॥ निमित्तं देहं तु अन्वपश्यत् ज्ञातवान्॥ २३॥ पृथिव्योषधीर्बीजानि ग्रस्तानीति त्वव्यवसि
तो निश्चितवान् सन्॥ २३॥ मृगयुर्नाऽनुद्रुता मृगीव॥ २४॥ रोदसी द्यावापृथिव्यौ तयोरंतरं अंतरिक्षं॥ अनुद
मैत्रेय उवाच॥ पृथुः प्रजानां करुणं निशम्य परिदेवितं॥ दीर्घं दध्यौ कुरुश्रेष्ठ निमित्तं सोऽन्वपद्यत
१२॥ इति व्यवसितो बुद्ध्या प्रगृहीतशरासनः॥ संदधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा॥ १३॥ प्रवेपमा
ना धरणी निशाम्योदायुधं च तं॥ गौः सत्यपाद्रवद्भीता मृगीव मृगयुद्रुता॥ १४॥ तामन्वधावत्तद्वैन्यः
कुपितोऽत्यरुणेक्षणः॥ शरं धनुषि संधाय यत्र यत्र पलायते॥ १५॥ सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चां
तरं तयोः॥ धावंती तत्र तत्रैनं ददर्शानूद्यतायुधं॥ १६॥ लोके नाविंदत त्राणं वैन्यान्मृत्योरिव प्रजाः
त्रस्ता तदा निववृते हृदयेन विदूयता॥ १७॥ उवाच च महाभागं धर्मज्ञापन्नवत्सल॥ त्राहि मामपि
भूतानां पालनेऽवस्थितो भवान्॥ १८॥ स त्वं जिघांससे कस्माद्दीनामकृतकिल्बिषां॥ अहनिष्यत्कथं
योषां धर्मज्ञ इति यो मतः॥ १९॥ प्रहरंति न वै स्त्रीषु कृतागःस्वपि जंतवः॥ किमुत त्वद्विधा राज
न्करुणा दीनवत्सलाः॥ २०॥ मां विपाट्याजरां नावं यत्र विश्वं प्रतिष्ठितं॥ आत्मानं च प्रजाश्चेमाः
कथमंभसि धास्यसि॥ २१॥ पृथुरुवाच॥ वसुधे त्वां वधिष्यामि मच्छासनपराङ्मुखीं॥ भागं बर्हि
षि या वृंक्ते न तनोति च नो वसु॥ २२॥ यवसं जग्ध्यनुदिनं नैव दोग्ध्यौधसं पयः॥ तस्यामेवं हि दुष्टा
हतउ घ्नतमात्रं ध्येयेन नम॥ १५॥ यो धर्मज्ञ इति मतः स भवान्॥ योषामाक (यां दंडो नात्र न शस्यते॥ २२
यमहनिष्यः हनिष्यसे इति॥ १९॥ अजरां दृढां धास्यसि धारयिष्यसि॥ २१॥ बर्हिषि यज्ञे या भवती देवता रू
पेण भागं वृंक्ते भजते न च वसु धान्यादिकं॥ २०॥ गां रूपेण यवसं तृणं जग्धि अत्ति॥ पयस्तन दोग्धि
ग्धं न स्रवति॥ अत्रापराधे॥ २३॥

प ३४५

त

नूनमिति॥ ईश्वराणां स्वसृष्टगुणसर्गरूपया मायया मोहितं चित्तमेव वर्त्म येषां मोहितानि चित्तवर्त्मानि येषामभि
निवेशैर्जनैः ईश्वराणामीहितं विभक्तानामेव नानावादीहितं न ज्ञायते॥ ॥ किंपुनरस्मत्स॥ ॥ ॥ परमे
श्वरस्यातः परमेश्वररूपेभ्योपि नमः एवं केवलं वीराणां जितेन्द्रियाणां यशः कुर्वन्ति ये तेभ्यः यथा वीराणां
यशोवर्धनं तथा चेष्टितं तेषामिति भावः ३६॥ इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कंधे स
प्तदशोऽध्यायः॥१७॥ अष्टादशे मही वाक्याद्वत्सपात्रादिभेदतः॥ पृथ्व्यादिभिस्तत्क्रमशः सा च दुग्धा गविनी

नूनं नु नेरीहितमीश्वराणामस्मद्विधैस्तद्गुणसर्गमायया॥ न ज्ञायते मोहितचित्तवर्त्मभिस्तेभ्यो
नमो वीरयशस्करेभ्यः ३६॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥ मैत्रे
य उवाच॥ इत्थं पृथुमभिष्टूय रुषा प्रस्फुरिताधरम्॥ पुनराहावनिर्भीता संस्तभ्यात्मानमात्मना॥ १
पृथ्व्युवाच॥ सन्नियच्छाभिभो मन्युं निबोध श्रावितं च मे॥ सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः॥ २
अस्मिँल्लोकेऽथवामुष्मिन्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥ दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयः प्रसिद्धये॥ ३
तानातिष्ठति यः सम्यगुपायान्पूर्वदर्शितान्॥ अवरः श्रद्धयोपेत उपायान्विन्दतेऽञ्जसा॥ ४॥ ताननादृ
त्य योऽविद्वानर्थानारभते स्वयम्॥ तस्य व्यभिचरन्त्यर्था आरब्धाश्च पुनः पुनः॥ ५॥

यन्निरुद्धमिति॥ हे अभिभो प्रभो यद्वा भो देव अभिभव यं यथा भवसि एवं मन्युं सन्नियच्छ श्रावितं विज्ञापितं न मद्वाक्ये
अनादरः कर्तव्य इत्याह॥ बुधो हि सर्वतः सारमादत्ते॥ २॥ मयि जीर्णा ओषधी रूपायेन महाराणीति
वक्तुं उपायेन सर्वं सिध्यति नान्यथेत्याह॥ अस्मिन्निति त्रिभिः॥ पुंसां श्रेयसः पुरुषार्थस्य प्रसिद्धये अ
स्मिँल्लोके कृष्यादयः अमुष्मिँल्लोके अग्निहोत्रादयो योगा उपाया दृष्टाः प्रयुक्ताश्च तत्पूर्वैर्द
र्शितान् अवरोऽर्वाचीनः॥ ४॥ अविद्वानविद्वानपीति वा व्यभिचरन्ति न सिद्ध्यन्ति ५ सदेनुकमुपायमा

यपतइति॥ आत्मात्माश्रययाजीवविषयिणया॥ अतोऽहं त्वं यमीसूर्यवेश्मितमित्याह॥ नूनमिति॥ ११॥ सृष्टा

त्मानमभिविदितमचिन्॥ स ईश्वरः स्वतंत्रः अकरोत्॥ ब्रह्माणं॥ तेन ब्रह्मणा चराचरमकारयत्॥ यस्

स्वतंत्रैकः परतो मायया ऽनेकः॥ १२॥ तस्मा अविमृश्यशक्तये केवलं नमस्करवाह॥ सर्गादिजन्मस्थितिभंग

मस्य जगतो ऽनुरुणद्धि अनुवर्तते करोति॥ द्रव्याणि महाभूतानि क्रियाइंद्रियाणि कारकादेवाः चेत

नाबुद्धिः आत्मा ऽहंकारः तैः स्वशक्तिरूपैः समुन्नद्धाः समुत्कटविरुद्धाः शक्तयो यस्य॥ १३॥ भागीनाथा

यपनदादावसृजच्चराचरं स्वमाययात्माश्रययावितर्क्यया॥ तयैव सोऽयं किल गोप्तुमुद्यतः कथं

नु मां धर्मपरो जिघांसति॥ ११॥ नूनं बतेशस्य समीहितं जनैस्तन्मायया दुर्जययाकृतात्मभिः॥ न

लक्ष्यते यस्त्वकरोदकारयद्योऽनेक एकः परतश्च ईश्वरः॥ १२॥ सर्गादि योऽस्यानुरुणद्धि शक्तिभिर्द्रव्य

क्रियाकारकचेतनात्मभिः॥ तस्मै समुन्नद्धविरुद्धशक्तये नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे॥ १३॥ स वै भ

वानात्मविनिर्मितं जगद्भूतेन्द्रियान्तःकरणात्मकं विभो संस्थापयिष्यन्नज मां रसातलादभ्युज्जहाराम्

भस आदिसूकरः॥ १४॥ अपामुपस्थे मयि नाव्यवस्थिताः प्रजा भवानद्य रिरक्षिषुः किल॥ स वीरमू

र्तिः समभूद्धराधरो यो मां पयस्युग्रशरो जिघांससि॥ १५॥ रसायेमां रसातलादुद्धृत्य मेदानीं प्रजारक्ष

णोपबृंहतस्य महतो नपुष्करनिसकरणमाहद्वाभ्यां॥ स दिग्रजयः स्वभावास्त निर्मितं चराचरं जगत्॥ सम्प

कस्थापयिष्यन्मादिसूकरः॥ सन्मामभ्युज्जहार॥ १४॥ स एव धराधरो वराहो यः अपामुपस्थे उपरि मयि नाः

विद्याधारभूतायामवस्थिताः प्रजारक्षितुमिच्छुः वीरमूर्तिः पृथुरूपः समभून्नत्वयं मूलः सन्त्वं पयसि स्थितां

मिवे मां जिघांससीति विचित्रमित्यर्थः॥ १५॥ तस्मादीश्वरवेष्टितं दुर्ज्ञेयमिति केमुत्यन्यायेनोपसंहरति

१५॥ रामजीनमः

सुरासुरास्तवेतालादिमयेवा ॥ १९ ॥ मधुमाधुर्यं ॥ वार्द्धौ भगं मौं स्वयं तत्स्कंदितं ॥ २० ॥ कव्यं पितॄणाममन्नं ग्रा
मुपात्रे स्वपक्वम्णमयं प्रयुक्तं ॥ २१ ॥ संकल्पनामयं [illegible]णिमादि सिद्धिं ॥ ये विद्याधरादयस्ते च कपिलं सेव ह
त्स्य संकल्पनं भस्यं वपात्रे खेचरत्वादि रूपां विद्यां दुदुहुः ॥ २२ ॥ अन्ये च किंपुरुषादयः अंतर्धानेनाद्भुतानां त
वधिनीमायाधारणामयीं संकल्पमात्रप्रभवा ॥ २३ ॥ भूतेशो रुद्रः स एव वत्सो येषां ते तज्जे रुधिरं ते देवास

दैत्ययादानवा वृत्रं सप्रल्हादमसुरर्षभं ॥ विद्याधराह्दुदुहुः क्षीरमयः पात्रे सुरा वै सेम ॥ १६ ॥ गंधर्वा
प्सरसोधुक्षन् पात्रे पद्ममये पयः ॥ वत्सं विश्वावसुं कृत्वा गांधर्वं मधुसौभगं ॥ १७ ॥ वत्सेन पितरोर्यम्णा
कव्यं क्षीरमधुक्षत ॥ आमपात्रे महाभागाः श्रद्धया श्राद्धदेवताः ॥ १८ ॥ प्रकल्प्य वत्सं कपिलं सिद्धाः सं
कल्पनामयीं ॥ सिद्धिं नभसि विद्यां च ये च विद्याधरादयः ॥ १९ ॥ अन्ये च मायिनो मायामंतर्धानाद्भुता
त्मनां ॥ मयं प्रकल्प्य वत्सं ते दुदुहुर्धारणामयीं ॥ २० ॥ यक्षरक्षांसि भूतानि पिशाचाः पिशिताशनाः ॥
भूतेशवत्सा दुदुहुः कपाले क्षतजासवं ॥ २१ ॥ तथाहयो दंदशूकाः सर्पा नागाश्च तक्षकं ॥ विधाय व
त्सं दुदुहुर्बिलपात्रे विषं पयः ॥ २२ ॥ पशवो यवसं क्षीरं वत्सं कृत्वा च गोवृषं ॥ अरण्यपात्रे चाधुक्ष
न्मृगेंद्रेण च दंष्ट्रिणः ॥ २३ ॥ क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं दुदुहुः स्वे कलेवरे ॥ सुपर्णवत्सा विहगाश्चरं
चाचरमेव च ॥ २४ ॥ वटवत्सा वनस्पतयः पृथग्रसमयं पयः ॥ गिरयो हिमवद्वत्सा नानाधातून्स्वसानुषु ॥ २५
सर्वे स्वमुख्यवत्सेन स्वे स्वे पात्रे पृथक्पयः ॥ सर्वकामदुघां पृथ्वीं दुदुहुः पृथुभाविताम् ॥ २६ ॥

वं ॥ २१ ॥ अहयो निष्फणाः दंदशूका वृश्चिकादयः सर्पाः सफणाः ॥ तएव वक्राः संतः तिर्यग्गतानागाः विलेपा
त्रे स्वे ॥ २२ ॥ यवसं तृणं गोवृषं ककुद्वाद्यं नंदिवृषभं ॥ दंष्ट्रिणो व्याघ्रादयः ॥ २३ ॥ क्रव्यं मांसं ॥ चरं कीटादि ॥ अच
रं फलादि ॥ २४ ॥ अनुक्तसमुच्चयार्थमाह ॥ सर्वे स्वजातीयो यो मुख्यस्तेन वत्सेन ॥ उपसंहरति ॥ एवमिति ॥ २६ ॥

वीर४

८

भवद्भिरिति निराज्ञ सामान्याभिप्रायेण ॥ अपालिता चौराद्यनिवारणात् ॥ अनादृता च यज्ञादिप्रवर्त्तनाभावात्
यज्ञार्थेऽग्रसं गिलितवती अन्यथा धृतव्रतैर्भक्ष्याः नष्टा स्युरिति ॥ ततश्च यज्ञादयो न सिद्धेरन्निति भावः ॥७॥ क्षी
णा जीर्णाः ॥८॥ वत्सं दोहनं दोहपात्रं दोग्धारं चोपकल्पय यथा स्नेहप्रस्रविष्यामि ॥ महाबाहो भूतभावन ॥९॥ भू
तानामभीप्सितमन्नमूर्जस्वि बलप्रदम ॥१०॥ अपगतेष्वपि वर्षर्त्तौ यथा मे सर्वतो वर्त्तेत ॥ प्रसंगाद् यातरेश्रा

पुरा सृष्टा ह्योषधयो ब्रह्मणा या विशांपते ॥ भुज्यमाना मया दृष्टा असद्भिरधृतव्रतैः ॥६॥ अपालि
तानादृता च भवद्भिर्लोकपालकैः चौरीभूतेऽथ लोकेऽहं यज्ञार्थेऽग्रसमोषधीः ॥७॥ नूनं ता वीरु
धः क्षीणा मयि कालेन भूयसा ॥ तत्र युक्तेन योगेन भवानादातुमर्हसि ॥८॥ वत्सं कल्पय मे वीर
येनाहं वत्सला तव ॥ धोक्ष्ये क्षीरमयान्कामाननुरूपं च दोहनं ॥९॥ दोग्धारं च महाबाहो भूतानां भू
तभावन ॥ अन्नमीप्सितमूर्जस्वि भगवान्वाञ्छते यदि ॥१०॥ समां च कुरु मां राजन्देववृष्टं यथा पयः अ
पर्त्तावपि भद्रं ते उपावर्त्तेत मे विभो ॥११॥ इति प्रियं हितं वाक्यं भुव आदाय भूपतिः ॥ वत्सं कृत्वा मनुं पा
णावदुहत्सकलौषधीः ॥१२॥ तथापरे च सर्वत्र सारमाददते बुधाः ॥ ततोऽन्ये च यथाकामं दुदुहुः
पृथुभाविता ॥१३॥ ऋषयो दुदुहुर्देवीमिंद्रियेष्वथ सत्तम ॥ वत्सं बृहस्पतिं कृत्वा पयश्छंदोमयं शु
चि ॥१४॥ कृत्वा वत्सं सुरगणा इंद्रं सोममदूदुहन् ॥ हिरण्मयेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः ॥१५॥

यथा पृथुः एवं सर्वत्र वाक्ये परेऽपि सारमाददते ॥ प्रस्तुतमनुवर्णयति ॥ ततोऽन्ये ऋष्यादयः पंचदश दुदुहुः ॥ पृ
थुना भाविता वशीकृता ॥१३॥ देवीं पृथ्वीं वाङ्मनः श्रवणे वेदग्रहणादिंद्रियाणां पात्रत्वे ॥१४॥ सोममद्र
तं वीर्यं मनः शक्तिं तेज इंद्रियशक्तिं बलं देहशक्तिं ॥ तदेव पयः ॥१५॥

अप्रमादाय प्रमादापनयनं भवत्येव कृतं इत्यनेनाह ॥ न धीरिति ॥ एकांतभक्तानां धीराशीर्भिः प्रलोभिर
पि न विद्यते नासक्तं ततः इत्यर्थः तिरेकमाह ॥ युंजानानामिति ॥ उत्थितं विषयाभिमुखं तत्र भक्तं वयुक्तमभि
षयं तत्तपसि लोकसंग्रहे च वर्तयति ॥ दग्धमेति ॥ ५१ ॥ इति श्रीदशमस्कंधे भावार्थदीपिकायामेकपंचा

श्रीभगवानुवाच ॥ सार्वभौममहाराज मतिस्तेविमलोर्जिता ॥ वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहता
यतः ॥ ५९ ॥ प्रलोभितो वरैर्यत्वमप्रमादाय विद्धि तत ॥ न धीरेकांतभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यते क्व
चित ॥ ६० ॥ युंजानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ॥ अक्षीणवासनं राजन्दृश्यते पुनरु
त्थितं ॥ ६१ ॥ विचरस्व महीं कामं मय्यावेशितमानसः ॥ अस्त्वेवं नित्यदा तुभ्यं भक्तिर्मय्यनपायि
नी ॥ ६२ ॥ क्षात्रधर्मस्थितो जंतून्न्यवधीर्मृगयादिभिः ॥ समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदुपाश्रि
तः ॥ ६३ ॥ जन्मन्यनंतरे राजन्सर्वभूतसुहृत्तमः ॥ भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यसि केवलं ॥ ६४ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उत्तरार्द्धे एकपंचाशत्तमोध्यायः ॥ ५१ ॥ श्रीशुक उवाच
इत्थं सोनुगृहीतोंग कृष्णेनेक्ष्वाकुनंदनः ॥ तं परिक्रम्य सन्नम्य निश्चक्राम गुहामुखात ॥ १ ॥ सं
वीक्ष्य क्षुल्लकान्मर्त्यान्पशून्वीरुद्वनस्पतीन ॥ मत्वा कलियुगं प्राप्तं जगाम दिशमुत्तरां ॥ २ ॥
तपःश्रद्धायुतो धीरो निःसंगो मुक्तसंशयः ॥ समाधाय मनः कृष्णे प्राविशद्गंधमादनं ॥ ३ ॥ ब
दर्याश्रममासाद्य नरनारायणालयं ॥ सर्वद्वंद्वसहः शांतस्तपसाराधयद्धरिं ॥ ४ ॥

शत्तमोध्यायः ५१ ॥ द्विपंचाशत्तमे थावन्मयादिव गतः पुरीम ॥ अन्वमोदत सद्देशोरुक्मिण्यादिज
वर्णितं ॥ १ ॥ तत्स्वकानसलम्बमानाणान ॥ तपसि प्रहाणतः मन बदर्याश्रमम ॥ ४ ॥ ॥
॥ ॥

ममचुमसंगमाम्नृर्वमेव योगाम्यादिसंगविक्षेदोत्नानः सोयं तथा महाननुग्रहः कृतः इत्याह ममयइति ॥ ते तया साधुभिर्विवेकिभिः तपसेवनं प्रवेष्टुमिच्छद्भिः स्वयंत्वकमलभमानैः प्रार्थ्यतइति ॥५४॥ तदेवं विषयसेवामार्गं भगवत्सेवामार्गं च विविच्य वरान्नृणीष्वेति यदुक्तं तयोत्तरमाह ॥ न कामयइति ॥ अकिंचना निस्पृहा निरभिमानाः आर्यो विवेकी ॥५५॥ रजस्तमः सत्वगुणैरनुबन्धेतइति तथाभूताः येऽस्य यो द्विशत्रुमरणादिधर्मरूपाः ॥ विसृज्य परं पुरुषमीश्वरं त्वामिमां त्वां नत्वबंधुतोतिरंजनं नन्त्कतः नि र्गुणं नष्टपिकृतः अद्वयमतएवात्सं रत्वोशरणं व्रजामीति ॥५६॥ भृंस्वतावज्ञो गात्नकैवल्यं तनावक

मन्ये ममानुग्रह ईश ते कृतो राज्यानुबंधापगमो यदृच्छया ॥ यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्यया वनं विविक्षद्भिरखंडभूमिपैः ॥५४॥ न कामयेऽन्यं तव पादसेवनादकिंचनप्रार्थ्यतमाद्वरं विभो ॥ आराध्य कस्त्वां ह्यपवर्गदं हरे वृणीत आर्यो वरमात्मबंधनं ॥५५॥ तस्माद्विसृज्याशिष ईश सर्वतो रजस्तमः सत्वगुणानुबंधनाः ॥ निरंजनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहम् ॥५६॥ चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोऽनुतापैरवितृषषडमित्रोऽलब्धशांतिः कथंचित् ॥ शरणद समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मन्नभयमृतमशोकं पाहि मापन्नमीश ॥५७॥

रस्यमेवेति ॥ वृजिनैर्दैः मलोभयेनं श्रीकृष्णपादोपगमनेन प्रार्थ्य वनेचिरमिति ॥ वृजिनैः कर्मफलैरार्तः ॥ पुनस्तद्वासनाभिस्तप्यमानः ॥ तथाप्यवितृषषडमित्रः तदुक्तं ... स्वानविगतैषाः षडमित्राः श्रोत्रादयः इंद्रियतर्पणाय समासः ॥ अतएवालब्धशांतिः कथंचिद्दैववशेन लब्धशांतिरिति ॥ चरणरेणुसंस्तनानेन त्वद्दानीति ॥ तथा हे शरणद ॥ समुपेतः प्राप्तोऽहं ॥ अशोकत्वे हेतुरभयं ॥ तत्रापि हेतुः ऋतं ॥ आपन्नं ॥ आपदापन्नं मां पाहीति ॥५७॥

किंचकाममस्वेस्तकरादिद्यपिसंभवति॥भगवद्भजनंतमानुषव्यतिरेकेणनभवतीति॥मानुष्यंप्रा
पलामभजनन्नतिमूढरमाहलडेनयरकमेभमौग्रंअंगमविकलांगंकिंचश्रुतिविषयस्तलेम
तिर्यस्यसःनरहमेवांधकूपलस्मिन्पतितःयथावस्तुहललञ्चांधकूपेपतनीति॥४८॥नकेव
लमस्यजनस्यपंगतिःकिंतममापि॥नथैवेत्याह॥ममेति॥मस्मैपापीरेग्रामतुद्विपंस्यममश्र
नप्वस्तनादिघासज्जमानस्य॥४८॥उत्तरहमद्भंभगंचयति॥कलेवरश्नि॥वटकश्रादिसहपो

लब्धाजनोदुर्लभमत्रमानुषंकथंचिदव्यंगमयत्नतोनघ॥पदारविंदेन
भजत्यसन्मतिर्गृहांधकूपेपतितोयथापशुः॥४७॥ममैषकालोजितनि
ष्फलोगतोराज्यश्रियोन्नद्धमदस्यभूपतेः॥मर्त्यात्मबुद्धेःसुतदारकोश
भूष्वासज्जमानस्यदुरन्तचिंतया॥४८॥कलेवरेस्मिन्घटकुड्यसन्निभेनिरू
ढमानोनरदेवइत्यहं॥वृतोरथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गांपर्यटंस्त्वागणय
न्सुदुर्मदः॥४९॥प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिंतयाप्रवृद्धलोभंविषयेषुलाल
सं॥त्वमप्रमत्तःसहसाभिपद्यसेक्षुल्लेलिहानोहिरिवाखुमंतकः॥५०॥

नान्यति॥यतएवंसदुर्मदोभवं॥अतोममैषकालोनिष्फलोगतइतिस्वमगणायतं॥४९॥त्वमा
क्रमसीत्याह॥प्रमत्तमिति॥प्रमत्तमनवहितंप्रत्नेनतकर्मविरागच्छदेहादिप्रासक्तमितिपाव
न॥कृत्यप्रमत्तमितिकृत्यचिंतया॥एवमेवंकर्त्तव्यमितिमनोरथेभग्नेपिविषयेषुलालसं
सस्पृहंक्षामेपितृनःप्रवृद्धोलोभस्याथस्यतं॥क्षुल्लकलमभिपद्यसेग्रसेअभिभवसीत्यर्थःयथा
सृक्किणीलेलिहानोहिःसर्पआखुंमूषकमिति॥५०॥

किं च कालात्मना त्वयाभिपन्नो देह एवं भवतीत्याह ॥ पुरेति श्वसृगालादिभिर्भक्षितो विट्संज्ञितः तैरभ
क्षितः कृमिसंज्ञितः दग्धो भस्मसंज्ञितो भवतीति बुद्ध्या विचार्य ॥ एवंभूते शरीरे ममता कर्तव्येत्यज्ञाना
हंकारादयः प्रतीते आत्मनि शत्रुभूतास्तेषां संततं यतः योनेः सहस्राणि बहूनि गतानि ॥ दुःखेन लब्धा
पि च मानुषत्वस्यावहेलितं विसृष्टे मत्स्वात्मा आत्मनि शत्रुभूता इति ॥ ४९ ॥ किं च ग्रहेष्वेकयामैः प्राग्वि
द्विविजयिनोऽप्यात्मनोऽपि पारतन्त्र्यं दुःखेन दवस्यमेवेत्याह ॥ निर्जित्येति ॥ अभूतविग्रहः अविद्यमानसपत्ना
मः हृदयेषः समलैः राजभिर्वन्दितोऽपि मिथुनो भावस्तत्त्वमेव परं येभ्यस्तेभ्यो योषितां गृहेषु क्रीडामृग

पुरा रथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन्मतंगजैर्वा नरदेवसंज्ञितः ॥ स एव कालेन दुरत्ययेन ते कलेवरो
विट्कृमिभस्मसंज्ञितः ॥ ५० ॥ निर्जित्य दिक्चक्रमभूतविग्रहो वरासनस्थः समराजवन्दितः ॥ गृ
हेषु मैथुन्यसुखेषु योषितां क्रीडामृगः पूरुष ईश नीयते ॥ ५१ ॥ करोति कर्माणि तपःसुनिष्ठितो
निवृत्तभोगस्तदपेक्षयाददत् ॥ पुनश्च भूयेयमहं स्वराडिति प्रवृद्धतर्षो न सुखाय कल्पते ॥ ५२ ॥
भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत सत्समागमः ॥ सत्संगमो यर्हि तदैव सद्गतौ प
रावरेशे त्वयि जायते मतिः ॥ ५३ ॥

दृतस्ततो नीयते ॥ ५१ ॥ किं च तथापि स्वर्गफलस्य न भोगवतः क
ल्पितस्वल्पीत्याह ॥ करोतीति ॥ तपसि सुष्ठु धः शयन ब्रह्मचर्यादौ सुनिष्ठितः पुनश्च स्वराडिन्द्रः स्यामिति
यदाजन्मान्तरेष्येवमेव चक्रवर्ती स्यामिति ॥ ५२ ॥ तदेवमष्टभिः श्लोकैरीशबहिर्मुखानां संसारे प्रवृ
त्तमभक्तानां निवृत्तिक्रममाह ॥ भवापवर्ग इति ॥ भो अच्युत भ्रमतः संसरतो जनस्य यदा त्वदनुग्रहे
णैव सर्वेषस्य ॥ अपवर्गः अन्तो भवेत् ॥ आसन्नकालः स्यात् ॥ तदा सतां संगमो भवेत् ॥ यदा च
सत्संगमो भवेत् ॥ तदा सर्वसंगनिवृत्त्या कार्यकारणनियन्तरि त्वयि भक्तिर्भवति ॥ ततो मुच्यत इत्य

पर्षितः प्रभिमन्तः तुर्यं थमस्पृष्ट्वं विपने प्रशरणे॥ तत्रापि निविवेशी हुरेदुप्य वेशास्यानेन तापि॥ उरुकंटके पमस
लाश्रमं दृष्ट्वाभ्यां पद्मामं विचरसीति॥१९॥ तेजोमूर्तिः प्रभावो दीप्तिर्वा सर्वचाय पतिनोघादादृ॥२०॥ मन्यते
त्वमेवं वैन्यपोमध्ये वोयधुत्वामवेनतः॥ सत्वयाहहमा चल्लभस्मीभवतनल्लणात॥२१॥ यवदेहम
स्ससाद्धीते भगवान्सात्वतर्षभः॥ आत्मानं दर्शयामास मुचुकुंदाय धीमते॥२२॥ तमालोक्य घनश्याम
पीतकौशेयवाससं॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितं॥२३॥ चतुर्भुजं रोचमानं वैजयं
त्या च मालया॥ चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलं॥२४॥ प्रेक्षणीयं नृलोकस्य सानुरागस्मिते
क्षणम्॥ अपीच्यवयसं मत्तमृगेंद्रोदारविक्रमं॥२५॥ पर्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः
शंकितः शनकै राजा दुर्धर्षमिव तेजसा॥२६॥ मुचुकुंद उवाच॥ को भवानिह संप्राप्तो विपिने
गिरिगह्वरे॥ पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकंटके॥२७॥ किंस्वित्तेजस्विनां तेजो भगवान्वा वि
भावसुः॥ सूर्यः सोमो महेंद्रो वा लोकपालो परोपि वा॥२८॥ मन्ये त्वां देवदेवानां त्रयाणां पुरुषर्षभ
यद्बाधसे गुहाध्वांतं प्रदीपः प्रभया यथा॥२९॥ शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुंगव॥ स्वज
न्म कर्म गोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते॥३०॥ वयं तु पुरुषव्याघ्र ऐक्ष्वाकाः क्षत्रबंधवः॥ मुचुकुंद इति
प्रोक्तो यौवनाश्वात्मजः प्रभो॥३१॥ चिरप्रजागरश्रांतो निद्रयापहतेंद्रियः॥ शयेस्मिन्विजने कामं
केनाप्युत्थापितोधुना॥३२॥ सोपि भस्मीकृतो नूनमात्मीयेनैव पाप्मना॥ अनंतरं भवान्श्रीमां
ल्लक्षितोमित्रशासनः॥३३॥ तेजसा तेविषह्येण भूरि द्रष्टुं न शक्नुमः॥ हतौजसो महाभाग मान
नीयोसि देहिनाम्॥३४॥ एवं संभाषितो राज्ञा भगवान्भूतभावनः॥ प्रत्याह प्रहसन्वाण्या मेघ
गुरुवर्षभं प्रीतिविलोलसद्धांते॥ अनंतस्त्वमः॥३५॥ वयमिति वंशाभिप्रायेण बहुवचनं॥ ते षट्कं श्रुत
केरद्वति प्रोक्तः॥ युवनाश्वो मांधातुः पिता॥ अतो मांधाता यौवनाश्वः॥ ३५॥

भा
द०
५

कुचित्कदाचित्कश्चिद्यदि रजांसि सम्यग्विविमसे गणितवान् ॥ तथापि जन्मानि कर्माणि विमिमीते ति
तिस्म यद्वा यानि मितेन न मयैव वद्दस्य: अहं तानि हमितियोपि विनेप्रदाप्तमेदे तेषु तानि भूप यथा शोचा
ति नैवं मां प्रपन्नः ॥ मदं नववाणा मत्प्रयत्नादिति भावः ॥ अणा विंदानि मे गुणो भगवान नवतरि ष्यती
ति हृद्गार्गवचनमनुस्मरन्निमर्थः ॥ वद्धकिरेवके लवडुलेभा ॥ कामा तत्कामनवरता योगपाद्रमा

श्रीभगवानुवाच ॥ जन्मकर्माभिधानानि संति मेंग सहस्रशः ॥ न शक्यंते नुसंख्यातुमनंतत्वान्म
यापि हि ॥ ३६ ॥ कचिद्रजांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः ॥ गुणकर्माभिधानानि न मे जन्मानि
कर्हिचित् ॥ ३७ ॥ कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ॥ अनुक्रमंतो नैवांतं गच्छंति परमर्षयः
३८ ॥ तथाप्यद्यतनान्यंग शृणुष्व गदतो मम ॥ विज्ञापितो विरंचेन पुराहं धर्मगुप्तये ॥ ३९ ॥ भू
मेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयाय च ॥ अवतीर्णो यदुकुले गृह आनकदुंदुभेः ॥ ४० ॥ वदंति
वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि मां ॥ कालनेमिर्हतः कंसः प्रलंबाद्याश्च सद्द्विषः ॥ ४१ ॥ अयं च य
वनो दग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा ॥ सोहं तवानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः ॥ ४२ ॥ प्रार्थितः प्र
चुरं पूर्वं त्वयाहं भक्तवत्सलः ॥ वरान्वृणीष्व राजर्षे सर्वान्कामान्ददामि ते ॥ ४३ ॥ मां प्रपन्नो ज
नः कश्चिन्न भूयोर्हति शोचितुं ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तस्तं प्रणम्याह मुचुकुंदो मुदान्वितः ॥ ज्ञात्वा
नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन् ॥ ४५ ॥ मुचुकुंद उ० ॥ विमोहितोयं जन ईश मायया त्वदी
यया त्वां न भजत्यनर्थदृक् ॥ सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते गृहेषु योषित्पुरुषश्च वंचितः ॥ ४६ ॥ पर

शापेन ॥ अभक्तानां संसारे अस्ति दुःखं प्रपंचयन्स्तौति ॥ ४६ ॥ विमोहित इति । हे ईश योषित्पुरुष
श्चेति द्विविधोप्ययं जनस्त्वदीयया मायया विमोहितः ॥ अतश्चानर्थं दृग्गार्थं परमार्थं स्वरूपं न
पश्यतीति तथा ॥ अतस्त्वां न भजति किंतु परस्परं वंचितः सुखेच्छया दुःखानामेव प्रभवो येषु ते

मुचुकुंदस्तुतिः ५८ ॥

एकंपंचाशत्तमे हत्वा मुचुकुंददृशा हरिः ।। यवनं मुचुकुंदेन स्तुतः सन्ननुकंपनः ।।१।। यवनेन हतात्कालयवना
द्युद्भीवशात्ततः ।। हरिर्हरतिरः स्वैरं पालनायापलायत ।।२।। यदा गार्ग्यः स्यालेन वृष्णिभिश्च तत्कलदाय
ढ इत्युपहसितः क्रुद्धोऽसौ श्रीमहादेवं प्रसाद्य यदुभीषणं पुत्रं वरं लब्धवान् ।। ततः स यवनेंद्रेण स्वक्षेत्रेषु
योन्यामुत्पादितो यथार्थं ततो गार्ग्यः कालयवनमजीजनदिति पुराणप्रसिद्धं पुरद्वाराद्विनिष्क्रांतं उज्जिहान

श्रीशुक उवाच ।। तं विलोक्य विनिष्क्रांतमुज्जिहानमिवोडुपं ।। दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेय
वाससं ।।१।। श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरं ।। पृथुदीर्घचतुर्बाहुं नवकंजारुणेक्षणं ।।२
नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुचिस्मितं ।। मुखारविंदं बिभ्राणं स्फुरन्मकरकुंडलं ।।३।। वासुदे
वोऽह्ययमिति पुमान्श्रीवत्सलांछनः ।। चतुर्भुजोऽरविंदाक्षो वनमाल्यतिसुंदरः ।।४।। लक्षणैर्ना
रदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति ।। निरायुधश्चलन्पद्भ्यां योत्स्येऽनेन निरायुधः ।।५।। इति निश्चित्य यव
नः प्राद्रवंतं पराङ्मुखं ।। अन्वधावज्जिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनां ।।६।। हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरि
णा स पदे पदे ।। नीतो दर्शयता दूरं यवनेशोऽद्रिकंदरं ।।७।। पलायनं यदुकुले जातस्य तव नोचि
तं ।। इति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापाहताशुभः ।।८।। एवं क्षिप्तोऽपि भगवान्प्राविशद्गिरिकंदरं ।।
सोऽपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं ददृशे नरं ।।९।। नन्वसौ दूरमानीय शेते मामिह साधुवत् ।। इति
मत्वाच्युतं मूढस्तं पदा समताडयत् ।।१०।। स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने ।। दिशो व
लोकयन्पार्श्वे तमद्राक्षीदवस्थितम् ।।११

उडुपं ।।१।। नित्यप्रमुदितमित्यादि मुखारविंदं विशे
षणं ।।३।। नारदोक्तैर्लक्षणैरयं वासुदेव एव नान्यो भवितुमर्हति ।। अयं च निरायुधः ।। अतोऽनेन प
द्भ्यामेव चलन्निरायुधोऽहं योत्स्यामि ।।५।। इति निश्चित्य पराङ्मुखं प्राद्रवंतमन्वधावदित्यन्वयः ।।६।।
आत्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयता ।।७।। अहताशुभः अक्षीणकर्मा ।।८।। शयानमच्युतं मत्वा ।। अ

तस्य क्रुद्धस्य दृष्टिपातेन संदीप्तोग्निः स्वदेहजोग्निस्तेन यवनमर्दयतिरिति स्तीति यवनार्दनः ॥ तथा सक्तस्य एवं किंवीर्यः कीदृक्प्रभाववान् ॥ किंतेजः कस्य वीर्यं प्रद्युम्नस्पर्धः शिष्ये शयितवान् ॥ सम्मः संग रोत्रु इंद्रमति त्रावायस्य गुहेकान्तिकेयः स्वःपालः स्वर्गपालकं सेनानं मुचुकुन्दं नाम स्यकामागता दयार्धः ॥ १६

स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत । देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात् ॥ राजोवाच ॥ को नाम स पुमान्ब्रह्मन्कस्य किंवीर्य एव च । कस्माद्गुहां गतः शिष्ये किंतेजो यवनार्दनः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इक्ष्वाकुकुले जातो मांधातृतनयो महान् । मुचुकुंद इति ख्यातो ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ १५ स याचितः सुरगणैरिंद्राद्यैरात्मरक्षणे । असुरेभ्यः परित्रस्तैस्तद्रक्षां सोकरोच्चिरं ॥ १६ ॥ लब्ध्वा गुहं ते स्वःपालं मुचुकुंदमथाब्रुवन् । राजन्विरमतां कृच्छ्राद्भवान्नः परिपालनात् ॥ १७ ॥ नरलोके परित्यज्य राज्यं निहतकंटकं । अस्मान्पालयतो वीर कामास्ते सर्व उज्झिताः ॥ १८ ॥ सुता महिष्यो भवतो ज्ञातयोमात्यमंत्रिणः । प्रजाश्च तुल्यकालीना नाधुना संति कालिताः । कालो बलीयान्बलिनां भगवानीश्वरोऽव्ययः । प्रजाः कालयते क्रीडन्पशुपालो यथा पशून् ॥ १९ वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः । एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ २१ ॥ प एवमुक्तः स वै देवानभिवंद्य महायशाः । अशयिष्ट गुहाविष्टो निद्रया देवदत्तया ॥ २० ॥

किंच सुतादयस्तुल्यकालीनाः समानकालीनाः कालिता विचालिताः मन्त्रिणोऽमात्याः कालये इति ॥ वेदेन प्राहुः कालयति ॥ कालयते इति स्वालयति ॥ न तस्य केवलस्य ॥ २१ ॥ गुहायां प्रविष्टः शेते स्म ॥ २२ ॥

अथ यत्र तस्मिन्नयन मेघरूपं प्रभुं मां
अस्त्वेवं राजराजं स्तोकरति द्वांवपेपाति ते ।

प्रतिपन्नवन्तः स्वयं निमग्नः ॥४३॥ अष्टादशमे अष्टादशे संग्रामे भाविनि तन्मध्ये अकस्मात् कालयवनः ॥४४॥ आत्म
सम्मितान् स्वतुल्यान् वृष्णीन् श्रुत्वा उभयतः ॥ यवनाज्जरासंधाच्च ॥४६॥ तदा हृष्ट्येन निरुंधे निरुणद्धि अ
ल्पद्येन ॥४७॥ समुद्रमध्ये दुर्गं तन्मध्ये नगरं कृत्स्नाद्भुतं सर्वाश्चर्यमयं अचीकरत् कारयामास ॥५०॥
त्वाष्ट्रं विश्वकर्मणः संबंधि शिल्पनैपुणं वक्रियाकौशलं ॥५१॥ तदाह सार्धैस्त्रिभिः रथ्येति रथ्या राजमार्गाः
पुरतो वीथ्यः उपमार्गाः पश्चिमतः उभयतोपि चत्वराणि अंगनानि तन्मध्ये कोष्ठाः ततोप्यंतः स्ववर्ण

प्रदिष्टे स्वस्थले सर्वे वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ इतेप्यते ह्यतीकेभ्यस्तक्तोगात् विभिर्न्यप ॥४३॥ अष्टा
दशमसंग्रामे आगामिनि तु गदाग्रजः नारदप्रेषितो वीरो यवनः प्रत्यदृश्यत ॥४४॥ रुरोध मथुरा
मेत्य तिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः नृलोके चाप्रतिद्वंद्वो वृष्णीन् श्रुत्वात्मसम्मितान् ॥४५॥ तं दृष्ट्वाचिंत
यत्कृष्णः संकर्षणसहायवान् अहो यदूनां वृजिनं प्राप्तं ह्युभयतो महत् ॥४६॥ यवनोयं निरु
ंधेस्मानद्य तावन्महाबलः ॥ मागधोप्यद्य वा श्वो वा परश्वो वागमिष्यति ॥४७॥ आवयोर्युध्यतोर
स्य यद्यागंता जरासुतः ॥ बंधून् वधिष्यत्यथवा नेष्यते स्वपुरीं बली ॥४८॥ तस्मादद्य विधास्या
मो दुर्गं द्विपददुर्गमं ॥ तत्र ज्ञातीन् समाधाय यवनं घातयामहे ॥४९॥ इति संमंत्र्य भगवान् दुर्गं
द्वादशयोजनं ॥ अंतःसमुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥५०॥ दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शि
ल्पनैपुणं ॥ रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तु विनिर्मितं ॥५१॥ सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपव
नान्वितं ॥ हेमशृंगैर्दिविस्पृग्भिः स्फाटिकाट्टालगो
भवनानि तु परिस्फाटिकाट्टालकाः तदुपरि हेमशृं
रति ॥ वृक्षभूमिकं यथावास्तु स्थानादि निर्माणस्थानं तमतिक्रम्य विनिर्गतं सुरतरूणां द्रुमलतानां चोद्याने
तान्युद्यानानि विचित्रोपवनानि च तैरन्वितं हेममयानि शृंगाणि येषां तैर्दिविस्पृग्भिः अत्युच्चैः स्फा
टिकाश्च ह्यट्टालाश्च उपरितनभूमिकाः गोपुराणि च द्वाराणि तैर्निर्मितं मित्युत्तरेणान्वयः ॥५२॥

वा ५

राजतप्राकारकूटैः रम्यतेवप्राकारकूटैर्वैपीतलोहैस्ताम्रमयैर्निर्मितैः कोष्ठैः प्रसस्थशालानवशालादिभिः कथंभवेद्धे
मकुंभैः प्रलंकृतैस्त्वयारत्नकूटैः पद्मरागादिभिस्त्वेवैः हेमैः सौवर्णैः महामरकतमयानि स्थलानि य
भूमेरेहैस्व ॥५१॥ किंचनगरस्य हादौवास्तोष्पतीनादेवानांचगरहर्वत्सभीभिश्चंद्रशालिकाभिश्चनि
र्मितेयहदेवगरहैः राजनरहेहल्लसद्धोभमानेपारिजातेप्राहिणोन सस्यापयामासे निस्तुकयरी
विलसवादस्वर्वभाविलात ॥ भक्तनिदेशं मत्स्यधर्मः त्वमियामास्विषहूमिभिः ॥५४॥ विधिपतिः

राजतारकूटैः कोष्ठैर्हैमकुंभैरलंकृतैः ॥ रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ॥५२॥ वास्तोष्प
तीनांचगृहैर्वल्लभीभिश्चनिर्मितैः ॥ चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत् ॥५३॥ सुधर्मांपा
रिजातंचमहेंद्रः प्राहिणोद्धरेः ॥ यत्रचावस्थितोमर्त्यो मर्त्यधर्मैर्नयुज्यते ॥५४॥ श्यामैककर्णा
न्वरुणोहयान्शुक्लान्मनोजवान् ॥ अष्टौनिधिपतिः कोशान्लोकपालोनिजोदयान् ॥५५॥ यद्य
द्भगवतादत्तमाधिपत्यंस्वसिद्धये ॥ सर्वंप्रत्यर्पयामासुर्हरौभूमिगतेनृप ॥५६॥ यत्रयोग
प्रभावेननीत्वासर्वजनंहरिः ॥ प्रजापालेनरामेणकृष्णः समनुमंत्रितः ॥ निर्जगामपुर
द्वारात्पद्ममालीनिरायुधः ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेदुर्गनिवेशनंनामपंचाशत्तमोऽध्यायः

५०

कुबेरः अष्टौकोशान्निधीन ॥ पद्मश्चैवमहापद्मोमत्स्यकूर्मौतथोदकः नीलोमुकुंदः शंखश्चनिधयः
योष्टौप्रकीर्तिताः इतिप्रसिद्धान्निजोदयान्निजविभक्तीः ॥५५॥ अन्येचसिद्धादयोभगवतास्था
धिकारसिद्धयेयद्यद्वाधिपत्यंदत्तमासीत् ॥ तत्सर्वंप्रत्यर्पयामासुरिति ॥५६॥ यथाकालयवना
नवेत्तिनचायौनत्स्याथायोगप्रभावेननीत्वात्वमत्रस्थित्वाप्रजाः पालय ॥ अहंपालयिष्येइतिस

...तेमिते...तां...समृत्तासकलं...

एवमिति ॥ तेन रहीतेषु नर्विसृष्टेषु ॥ ५४ ॥ ... आदिशब्देन कापालिकादयः तेषु पथ्यर्मेषु यर्मीपमेषु यः स एवायमिति मतिः सज्जते रतिर्दृष्टोरन्वयः पेशले वा पानरमेषु वा निमग्नहेतुः किं च न रेषु ॥ ५५ ॥ शाकुंवधेभिसंधितं कृत्वाभिप्रायं प्रचोदितात्मयोर्वधाद्रमस्तुवध लवनतुम्नते ॥ नद्धयंतवथकरिष्याम...माकः ॥ वधमिति ॥ ५६ ॥ वधमिह यत्तु नाशाकुंतं कुव सात्वकीर्मे वहन प्रभमिंद्रमाहूयामहे ॥ केरयातनामैरगतवीर्यैराह्वानमें चैः ॥ अनंतरचने

एवमिंद्रेद्रमखं वैत्मयत्नतिन्हीर्षया ॥ तं द्रहीनविसृष्टेषु पापेद्रेषु मतिर्नृणां ॥ २४ ॥
धर्मेद्रत्वमधर्मेषु नरुरत्वपदादिषु ॥ मायेतासक्तते भ्रांता पेशलेषु च वामिषु ॥ २५ ॥
नरमिन्द्राय भगवान्स्पृशः ह्येषु पराक्रमः ॥ इंद्राय कपितो ब्राह्मणमाद तो यतकार्मुकः ॥ २६ ॥
तमस्तिनः शाकुंवधाभिसंधिं तं विवत्स्तु ष्पोत्त्वमसस्त्वं हसं ॥ निवारयामास हरि ह्योम हामतेन तुम्नते वान्सवधं प्रचोदितात ॥ २७ ॥ वधमहतं तमिंद्राय्यं नाथानं हूयामहे त कुवसाहतप्रभम ॥ अयातयामोपहवैस्त्वमग्रेयमसस्यरा जन्वन्न द्वामते हितं ॥ २८ ॥
इत्यामंमकलपतिं विइयामसर्वितोरुषा ॥ सुरदस्तान्नहूतोप्येसमसं यंमः पत्नवैषयत ॥ २९ ॥
नवध्योभवतामिंद्रो यद्यत्तो भगवानरुः ॥ यंनिर्द्धांसघ्ययत्तेनयस्पेष्मालनवः सुराः ॥ २० ॥

नवाहितं वद्रवामहो ष्माम ॥ २१ ॥ अस्पष्टयोः स्वकुहसेयेषां तान ॥ २२ ॥ यमिंद्रं पतेनजिद्वांमय यहेनेष्माः सर्वेसरायसनतवः सइंद्रोभवतां वधाहीनभवति ॥ यद्यस्माद्यद्वो नामायमिंद्रोभगवस्तनुरखतारः ॥ ततः समम ब्राह्मणोरुचेयंत्तोभजायत ॥ सयामायैः सुवगणेरपात्वा यथुवांनरमितुःकृत्वा नयनो वलीयसा तेनसत्येमेवकतेष्वमन्यथाभूयः पाषांडं सत्वनो मायायेनाह ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥

मा

नरमात्मेधावेत्तं॥ प्राप्तुकामः प्रतिष्ठन्तमस्पृशिपन्निव द्रवन्॥ सत्वहोवमितः सज्ञस्त्वमथः पापोहंवेशोकवच
सिवगहीनवृतमिस्यर्थः॥ अथमेधर्मविभ्रमः॥ धर्मोधर्ममतिर्भातिकसेधसां॥२४॥ नडेचतिसम॥२
हंतवेदेतंजनहि॥ यज्ञहनंयदंहृतवेतं॥२५॥ नसैहित्वानदर्पशुस्त्वम्य॥२६॥ विवस्वटह्या॥२७॥ उप
नमत्रिभेगवान्नैवतत्रस्मात्गोविहायसा॥ प्राप्तुकामिवपाषांडयोधर्मेधर्मविभ्रमः॥२८॥ प्र
त्रिणाचोदितोदेवेहस्पृष्टोमहारथः॥ मन्त्रपावनसंकुद्धलितिमिहेतिचाब्रवीत॥२९॥ तेना
ट्रपाकृतिवीसमेनेधर्मपापीमित्रिणं॥ नटिलभस्मनाकृत्वनसैवाणांतपुंचति॥३०॥ वधा
विद्वनभयोदंतवेत्रिरचोदयत॥ नदियज्ञहनंतानमहेंद्रंविद्युधाधमं॥३१॥ एवंवैन्यहन
प्राप्नस्वरमाणोविहायसा॥ प्रत्याहवदतिक्रुद्धोरावणोगदहस्तादिव॥३२॥ सोयंद्वयचनदि
त्वानस्यायेनदितः स्वराट्॥ वीरः स्वयमुमादायपितयपंत्तयुपेयिवान्॥३३॥ ननसचाद्भुतेक
मेविवृत्स्यपरमर्षयः॥ नामधेयंददुस्तस्मैविजितासुरइतिप्रभो॥३४॥ उपसृज्यतमसौ
जनरामुनहर्षितः॥ चषालहपतेस्तुन्नोहिरणमरमानेविभुः॥३५॥ अथत्रिःसंदर्शयामासत्व
रस्मात्गोविहायसा॥ कपालवद्दृढोगाधवेवीरनैनमवाधत॥३६॥ पत्रिणाचोदितस्तस्मैसंध
येविसितंवरुषा॥ सोमंहृपंवतहिद्वानस्याचेनहितं स्वराट्॥३७॥ वीरस्याम्बरमादायपि
नयतमथ्याब्रजत॥ तद्वयहरेद्वपंजगदहुस्तात्तबुद्धेलाः॥३८॥ यानित्रुपापाणिजगदहेदेवे
स्त्रस्यसहानेनहुत्वः सत॥ चषालोपूपापेनितिमकाएकद्वकःतद्युक्तानयान्॥ हिरण्मतिर्मि
तारूपानायस्मते॥ रशनायास्वतेनतद्वेदाशात्मारथानात्महितमेवोहृतमपूपाया त्रीनवात्रि
स्मर्थः॥ विधुः समर्थः॥३९॥ अवयंनिरितरूपंमेदमस्त्राज्ञगदृः॥४०॥ तदेवपाषांडस्नामनिरु
त्माहर्षायनिषानीतिवद्धवचनेनाना ... ॥ तस्माद्गतिपाषांडमार्गेप्रवृ

अस्य विश्वसृजोऽध्वरं विचार्य येन त्वादिनो सितेषां विश्वसृजां संकल्पं पिपीपृहि आर्षः प्रयोगः पूरयेत्य
र्थः ॥ प्रचंडेति पाखंडमार्गः ॥ सैवैंद्री माया उपधर्मजननी तां जहि ॥ तथा कृत्वा यज्ञाग्रहं हित्वा ॥ वा
त्सल्यं स्नेहं च कृत्वा इंद्रेण सह संधानं कृतवान ॥ ४३ ॥ कृतमवभृथस्नानं येन तस्मै ॥ ४४ ॥
न दानं वा कांतत्वयेति ॥ ४६ ॥ इति श्री चतुर्थस्कंधे टीकायामेकोनविंशः ॥ १९ ॥ विंशे तु विष्णुना सा

स त्वं विमृश्यास्य भवं प्रजापते संकल्पनं विश्वसृजां पिपीपृहि ॥ ऐंद्रीं च मायामुपधर्ममातरं
प्रचंडपाखंडपथं प्रभो जहि ॥ ४२ ॥ मैत्रेय ॥ इत्थं स लोकगुरुणा समादिष्टो विशांपतिः ॥ तथा
च कृत्वा वात्सल्यं मघोनापि च संदधे ॥ ४३ ॥ कृतावभृथस्नानाय पृथवे भूरिकर्मणे ॥ वरान्द
दुस्ते वरदा ये तद्बर्हिषि तर्पिताः ॥ ४४ ॥ विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः श्रद्धया लब्धदक्षिणाः ॥ आ
शिषो युयुजुः क्षत्तरादिराजाय सत्कृताः ॥ ४५ ॥ त्वयाहूता महाबाहो सर्व एव समागताः ॥ पू
जिता दानमानाभ्यां पितृदेवर्षिमानवाः ॥ ४६ ॥ इति भागवते चतुर्थे एकोनविंशः ॥ १९ ॥ श्रीऋ
षिरुवाच ॥ भगवानपि वैकुंठः साकं मघवता विभुः ॥ यज्ञैर्यज्ञपतिस्तुष्टो यज्ञभुक्तमभाष
त ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एष तेऽकार्षीद्भंगं हयमेधशतस्य ह ॥ क्षमापयत आत्मानममुष्य
क्षंतुमर्हसि ॥ २ ॥

ज्ञात्मनो यद्भेदेन या ससन्मम ॥ वरदानप्रसंगेन प्रीतिस्तां नो समीर्यते ॥ १ ॥ मघ
वता साकमिंद्रेण सह वर्तमानः ॥ १ ॥ आत्मानं त्वां क्षमां कारयतः ॥ अमुष्य ॥ २ ॥ यर्हि आत्मा न क
लेवरं आत्मा न भवति ॥ अतस्तदभिमानेन भूतानि नाभिद्रुह्यंति ॥ ३ ॥ ॥

तदिदमिदं हंत्ता बुद्धिर्न मंदत्वाद्यंप्यमलं किमित्यपेक्षायामाह॥ यमेव व्यतिरेकं विपर्ययं पार्थकं॥ न
हि किमयं बुद्धिमित्यत आह॥ हत्तुर्कोनं विवि॥२१॥ एकेनोनं प्रातेयासिन्॥ कतः कतमयोगः हत्यो
भेयात॥ हत्तुरिति पाठे॥ एकोनमातेक्रतवोयमनात्टयोमिमहेंद्रान्त्दुर्कोनिर्भेयादित्यर्थः॥ तदेव
म्रनिनः यत्रकाः हश्रुयनेवाह॥ अलमिति॥२१॥ आत्मनेवात्मनेमहेंद्वायरोषंकर्तुंनाहंसि॥ तत्र
हेतुः उभावयीति॥ तथापि कृत्वसमाप्तिमेवश्चार्थं तत्रमाह॥२२॥ अस्मिन्यस्तविद्ये विनोमासह

तदिदंयपयतमहद्धर्मव्यतिकरंविहि नाः॥ इंद्रेणाडुश्छिन्नेयान्तः कमैत्तद्दिनिवासत्ता॥२३॥ ह
त्रुकोनैः हयोभेयातहँकोनयातकृतः॥ अलंतेकतभिः क्लिष्टेयंउवात्मोत्त्यमेविति॥२४॥
नेवात्मनामहंद्वायरोक्षमाहतंमहेसि॥ उभावपिहिभद्रंतेउतमद्योकविद्यहो॥२५॥ माक्लि
महाराजकृत्याः सविनोतानिशामयात्मवत्वद्राहतात्मा॥ यच्चायतोदेवहतेउकर्तंमनो
निरुद्धं विद्यातेनमोघं॥२६॥ कनुविरमतामेषदेवेषुडुरवयहः॥ यमेवव्यतिकरोयद्ग्रपार्थाडे
विद्रुनिमितेः॥२७॥ एभिर्विद्धोयसंसृष्टैः पापोदेहीविभिजेतनम्॥ हीयमानंविवत्वेनयत्नेय
तसूतसवस्तह॥२८॥ भवान्नविज्ञानमिद्दावतीलोधमेजनानाममयानुरूपम्॥ वेनापचारादे

वस्त्रमयदेहेनोविस्रकमास्थि म २०

याः ययस्माहेवहतंकार्यंकर्त्तेयापतोभनः तनिश्चिनेअतिरूहंसत्वग्रंथंतमोमोहंविशातिनत्वां
निलभते॥२९॥ अतएवतत्कतविरमतदिंद्वः किंननिवार्यतेः तत्राह॥ देवेषुडुरवयहोभवती
तियत्कृतो॥२९॥ हंद्ड्रगायहकृतमनचेपयपेमाह॥ एभिर्विद्धैरेणायसंसृष्टैःयोषिहिनेहीविभिश्रि
ताकपकेः पापाडेः इंद्रस्तेः स्वपुसातीनित्तयापत्नायदुसनोति॥ तथानेनसंस्तैः ततोममकिमि
तिवेनत्राहभवानिनिहाभ्मो॥३०॥ सोयंयोगादिनाभिर्जंता नुद्दपंयमेवेनसान्यायान॥ कांपरि

गीतेटीकाटि॰ कलेवरमस्ति २

उदासीनमिवात्मानं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां॥ देहज्ञानकर्मेंद्रियमनसामध्यक्षमिव स्थितमात्मानं यो
वेद॥ ७॥ संसारिणः कथं कूटस्थत्वमत आह भिन्नस्य लिंगस्य देहस्य गुणप्रवाहः संसारः भिन्नत्वे हे
तुः द्रव्याद्यात्मकस्य न तु चेतनाविद्यामात्मनः॥ अतो दृष्टासु संपत्स्वपि शोकादिभिर्न विक्रियंते॥ ८॥ त्वं तु
किं अतः सुखदुःखे च समः सन्॥ समानोत्तममध्यमाधमसम॥ जितानींद्रियाणि आशयश्च
येन स त्वं अखिललोकरक्षणं विधत्स्व कथमेकेन मया कर्तुं शक्यते तत्राह॥ मयोपक्लृप्तो
संपादितः योखिलो लोकस्तमात्मानमास्पर्श संयुतः संयुक्तः तेषां देशदिशापदे तं ...

उदासीनमिवाध्यक्षं द्रव्यज्ञानक्रियात्मनां॥ कूटस्थमिममात्मानं यो वेदाप्नोति शोभनं॥ ७॥
भिन्नस्य लिंगस्य गुणप्रवाहो द्रव्यक्रियाकारकचेतनात्मनः॥ दृष्टासु संपत्सु विपत्सु सूरयो न विक्रि
यंते मयि बद्धसौहृदाः॥ ८॥ समः समानोत्तममध्यमाधमः सुखे च दुःखे च जितेंद्रियाशयः।
मयोपक्लृप्ताखिललोकसंयुतो विधत्स्व वीराखिललोकरक्षणं॥ ९॥ श्रेयः प्रजापालन
मेव राज्ञो यत्सांपराये सुकृतात्षष्ठमंशं हर्तान्यथा हृतपुण्यः प्रजानामरक्षिता करहा
रोघमत्ति॥ १०॥ एवं द्विजाग्र्यानुमतानुवृत्तधर्मप्रधानोन्यतमोविता स्याः ह्रस्वेन काले
न गृहोपयातान्द्रष्टासि सिद्धाननुरक्तलोकः ११

एवं करिष्यामीति चेदत आह॥ श्रेय इति॥ १०॥ यद्यस्मात्सांपराये परलोके प्रजाभिः कृतात्सुकृता
त्षष्ठमंशं हर्ता स्वरति॥ अरक्षणे दोषमाह॥ अन्यथा प्रजाभिर्हृतं पुण्यं यस्य सः प्रजानामरक्षिता यदि
केवलमघमत्ति करहारः सन्नरक्षिता चेत्॥ ११॥ एवं मोक्षोपायमाख्याय सेन भविष्यतीत्याह
द्विजानामग्र्याणामनुमतमनुवृत्तं च अनुपरंपरया प्राप्तो यो धर्मः॥ स एव प्रधानं॥ अयं कामो न प्राप्तः संप्र
दायप्रवर्तकः अन्यतमः अतिशयेनान्यः धर्मादिषु नासक्तः अर्थः एकपद्यपादे धर्मप्रधानावन्यतमो

विपत्सु

गेऽस्य विद्यास्वरूपेणात्मानं ततः कामः ततः कर्मैतेन त्रयं भ्रमिति विद्वान् ॥ अत एव यतिवृन्दमात्मतत्त्वं प्रति
नैवाग्रहजेते ॥ ५ ॥ तथापि च शरीरमात्मत्वेन मन्यते देहेन च संगो भवेत्तदाह ॥ अत्र संसक्तमुक्तिरिति ॥ ६ ॥ प्रति
बोधकर्मविहीन एवं तु देहे तु संगाभावमाह ॥ एकत्रनिहान्याम् ॥ ७ ॥ अत्रासावात्मा वात्मनो देहाच्छिन्नं
तत्र नवधा वैलक्षण्येन भेदं साधयति ॥ एकत्रितनवभिः पदैः देहो हि बालयुवादिभेदादनेकः मलि
नत्वस्वगुणस्वकारणात्मनगुणात्मिमत्र ॥ परिच्छिन्नश्च रहादिभिराहतश्चैतदेषस्तात्मा न

सुधियः साधवो लोके नरदेवनरोत्तमाः ॥ नाभिज्ञं संति मन्ते य्योपरि हि नात्माकलेवरे ॥ २ ॥ अतः
पुरुषायदि शुद्धेनित्वाहयादेवमायया ॥ अत एव परे जनेतोऽहं यहदसेवया ॥ ४ ॥ अतः
कायमिमे विद्वान् विद्याकामकर्मभिः ॥ आरब्धमितिनैवास्मिन्प्रतिबुद्धो न बज्जते ॥ ५ ॥
अत्र सत्त्वं शरीरेस्मिन्नपुनोत्पादिनेरहे ॥ अपरोऽहं विषया पिकं कथं मनोऽथ ॥ ६ ॥ प
कः पुत्रः स्वयंज्योतिर्निर्गुणो सौगुणाश्रयः ॥ सर्वगोनाहतः साक्षी निरात्मात्मात्मनः परः ॥ ७ ॥
य एवं सन्तमात्मानमात्मस्थं वेद पूरुषः ॥ नाज्यते प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः स मयि स्थितः ॥ ८ ॥
यः स्वधर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयान्वितः ॥ भजते शनकैस्तस्य मनो राजन्प्रसीदति ॥ ९ ॥
परित्यक्तगुणः सम्यग्दर्शनो विविक्ताशयः ॥ शान्तिं मे समवस्थानं ब्रह्म कैवल्यमश्नुते ॥ १० ॥
आत्मानं नैव प्रतोभिन्नः ॥ ७ ॥ आत्मस्थं सस्मिन्स्थितं देहस्थं प्रकृतिस्थोऽपि देहस्थोऽपि न हि कार्यैर्ना
लिप्यते ॥ यतः समयि ब्रह्मणि स्थितः ॥ ८ ॥ इयमवस्था कस्मात्स्यात्तदत्र प्रवेतायामाह यः स्वधर्मेणे
ति चतसृभिः ॥ यदि हि विविक्ताशयः प्रसन्नमनाः ॥ तदा परित्यक्तगुणः सन् ॥ सम्यग्दर्शनो भूत्वा शां
तिमश्नुते शान्तिमेवाह ॥ मम समागेदासीन्येनावस्थानमेवब्रह्मनदेव कैवल्यमश्नुते ॥ १० ॥

सम्यग्दर्शनमेधाः १.

वरानिति हे विभो वरदानां ब्रह्मादीनामीश्वराद्वरदात ॥ त्वत्त ॥ त्वत्तः सकाशाद्बुधः कथं वरान् वृणीते
कीदृशान् गुणविक्रियात्मनां गुणविक्रियो देहकारः स एवात्मा येषां तेषां ब्रह्मादीनां संबंधिनो देहाभि
मानिनां भोग्यानिति वा तथा चेद्बुध एव न भवतीत्यर्थः ॥ ईशितत्वादपीत्याह ॥ ये इति बुध एवाह
मपि नरकेण इति संबद्धं पाठश्च कारः ॥ ५५ ॥ कैवल्यपते इति संबोधनात्कैवल्यं वृणीत्यमी त्रिमार्गो
रित्याह ॥ महत्तमानामंतर्हृदयान्मुखद्वारेण निर्गतो भगवत्पदांभोजमकरंदः ॥ यशःश्रवणा
दिस्तदेव यत्र नास्ति तादृशं चेत्कैवल्यं न तर्हि न त्वचित्कदाचिदपि न कामये तर्हि किं कामयसे तदाह
यशःश्रवणाय कर्णानामयुतं विधत्स्व ॥ नन्वेकोप्येवं न दृष्टवान् ॥ किमनेन चिंतयेत्याह हे बमेवरः

इत्युवाच ॥ वरान्विभो त्वद्वरदेश्वराद्बुधः कथं वृणीते गुणविक्रियात्मनां ॥ ये ना
रकाणामपि संति देहिनां तानीश कैवल्यपते वृणे न च ॥ २३ ॥ न कामये नाथ तदप्य
हं क्वचिन्न यत्र युष्मच्चरणांबुजासवः ॥ महत्तमांतर्हृदयान्मुखच्युतो विधत्स्व का
र्णायुतमेष मे वरः ॥ २४ ॥ स उत्तमश्लोक महन्मुखच्युतो भवत्पदांभोजसुधाक
णानिलः स्मृतिं पुनर्विस्मृततत्त्ववर्त्मनां कुयोगिनां नो वितरत्यलं वरैः ॥ २५ ॥

२४ ॥ ननु तर्हि कैवल्याभावे रागद्वेषाद्याकुलानां भक्तिरपि न स्यादित्याशंक्याह ॥ स इति
भवत्पदांभोजसुधायाः कणा लेशाः तत्संबंधी योऽनिलः स एव ॥ इयादपि किं विषयः श्रवणम
त्रमित्यर्थः ॥ विस्मृतं तत्त्ववर्त्म यैः कुयोगिभिः तेषामपि पुनः स्मृतिं प्रा[?]त्मज्ञानं वितरति ॥ अतो
न खल्वभक्तानां रागादिसंभवः ॥ अतो नो अस्माकं संसारयातिरिणा अन्यैर्वरैरलं ॥ भक्त्यैव सर्वेष्ट
लाभसंभवादिति भावः ॥ २५ ॥ ननु भक्तिमुक्ति फलैकत्वात्फलं विहाय साधने भवतः कोऽयमा
माग्रह इत्याशंक्येनाह ॥ २५ ॥

मत॥ मतः सकाशात॥ कं विदद्वे हरणी स्तुतास्तः शमादयः शीलं तिर्मत्सरता दिसमाक॥ तेरद्दें येविनो
वषीहतः तत्र हिते सुलभ सखा हिभिः नाहं सुलभः यतः समं वितये षा ते षेवर्वतिते शीलं यस्य सोहं १९
१०॥ तमा पथिते पारयेः स्पृशं ते सेन कर्मणा स्थापद्दवणे नश्री हिते से मा पवि धम॥२४॥ भगवान्अ
स्थानाभिमुखे ये मिश्रनुग्रहेणा विलविनः सन धनस्ये यारणे नहंतवानिति हयोरन्वय॥ कथं भूतं अ
हता हेणः उपहृत मर्पित महं लाय स्ये स शुद्धिहान यास शुक्लेमाव धमान यामत्या गहीने वरणा
वरं चेकं वनमान वैंद्र हरणी स्वते हें गुणा पील यंचितनः॥ नाहेम स्वैवैं सलभ सत्पो भिर्योगेनवा
यत्सम वितवर्ती ॥२४॥ मेधेषु॥ सर्वस्त्रे लोकपुरुत्वा विस्मृक्ते ते नविस्वजित॥ अत्र प्रासित
ध्राहे शीर्षिरस्मान गरहेद्दवे॥२१॥ स्पृशं ते पादयोः प्रेमणा क्रीडित सेन कर्मणा॥ शान्तकृत्व पवि
धम विदेषं विसमतेर॥२२॥ भगवानथ विस्मात्मा हष्टुनो पहता हेणा॥ स शुद्धिहान या
भत्या गहीन वरणाङ्गजं॥२३॥ अस्थानाभिमुखो येन मत्रु यहविलविनः॥ पश्यमय पत्ना
शालोन धनस्ये सहतत्वा॥२४॥ स आदिशानो रविता नलिहे विविलोकितेना शाक दस्त लो
वनः नकिंचनोवा चसवा ष्य विक्लवोहदोपगरयाम धादवस्थितः॥२५॥ अथावस्नात्वा
कला विलोक यन्नन्ससटगो वरमाहरूपं॥ पराख्य णं ते द्विति मे सखत्वे ते विम स्वहक्ता
वुजेषस्य॥२६॥ पद्मपलाश वद्दिशालो यस्य न यामतः सन॥ एवं हष्टुपपणन॥ भगवतन्ततकृपातिरे
क सुक्तान स्वभक्ताहेक माहस इतिहाभ्याम॥२०॥ वाष्पविक्लव वत्वेन तूष्णीमवस्थितः सन॥ अत्रेहरिह
देपगत्या धात॥ ध्रुतवान॥२८॥ अत्र समयो हे भोगौ वरं विषय मतं नपदा हितिस्पर्शं तमि स्यपभा
कः। नरवल्लदेवाः पदाभ वंस्पृशांति॥ अतः कृपा परवशः नूनं दविशात्मा तेविस्मृतवातिवेति॥ अतएव
सततनवरिहायेव गाहरसोन्नते स्पृपे वि मस्तत्व हलाग्येन सतं॥२९॥ वरं हाणी येति घड्कं तरस

भगवद्गीताविविष: २६

हुमानप्रसाद

भा
टी
५५

उपगृहीतेन वाचा तं प्राय पदि तत्समरोपयन् सितोः वहः स्यात् ॥ तो हञ्च नः पुनः फलैर्मोहितः सन कथं कर्म
करोति ॥ २८ ॥ त्वन्मायया खेदितस्त्वया पुनः पुनः खेदं तेन कर्तव्यं किं न हितं चेष्टितमस्मिस्माद्
त्वन्मायया कृतानां सम्यग्दात्मनः त्वनः खेदितः स्पृहकृतं प्रयत्नो स्मत्स्ववादिकमापाते ॥ अतः स्व
यमवित्तापितवद्विति न कर्तव्यमर्हसि ॥ २९ ॥ वाग्भिनानलिभिर्भक्तिताः प्रजिताः सतः वैकुंठात्म

मन्ये गिरं ते जगतो विमोहिनीं वरं वृणीष्वेति भजंतमात्थ यत् ॥ वाचा नु तंत्या यदि ते जनोसि
तः कुत्य पुनः कर्म करोति मोहितः ॥ ३० ॥ त्वन्मायया ह्यज्जनप्रखंडितो यदन्यदाशास्त ऋता
त्मनो बुधः ॥ यथा चरेद्बालहितं पिता स्वयं तथा त्वमेवार्हसि नः समीहितुं ॥ ३१ ॥ मैत्रेय उवा
इत्यादिराजेन नुतं स विश्वदृक् तमाह राजन्मयि भक्तिरस्तु ते ॥ दिष्ट्येदृशी धीर्मयि ते कृता
यया मायां मदीयां तरति स्म दुस्त्यजां ॥ ३२ ॥ तत्त्वं कुरु मयादिष्टमप्रमत्तः प्रजापते ॥ मदा
देशकरो लोकः सर्वत्राप्नोति शोभनं ॥ ३३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति वैन्यस्य राजर्षेः प्रतिनंद्या
र्थवद्वचः ॥ पूजितोऽनुगृहीत्वैनं गंतुं चक्रेऽच्युतो मतिं ॥ ३४ ॥ देवर्षिपितृगंधर्वसिद्धचारणपन्नगाः ॥
किन्नराप्सरसो मर्त्याः खगा भूतान्यनेकशः ॥ ३५ ॥ यज्ञेश्वरधिया राज्ञा वाग्वि
त्ताञ्जलिभक्तितः ॥ सभाजिता ययुः सर्वे वैकुंठानुगतास्ततः ॥ ३६ ॥ भगवानपि राजर्षेः
सोपाध्यायस्य चाच्युतः ॥ हरन्निव मनोऽमुष्य स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ३७ ॥ अदृष्टाय नमस्कृ
त्य नृपः संदर्शितात्मने ॥ वासुदेवाय देवानां देवाय स्वपुरं ययौ ॥ ३८ ॥ इति श्री चतुर्थे विंशः ॥ २०

ताः पार्षदाश्च ॥ ३६ ॥ अदृष्टाय लोचनपथमतिक्रांताय संदर्शितात्मने ध्यानेन तस्मै ॥ ३८ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे भावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ एकविंशे तु पृथुना
नानामनूपासनं ॥ महासने स्वपरादीनां महासदसि वर्ण्यते ॥ १ ॥

त

५५

हेमप्रभः मंगलकीर्तिनेमिर्वेधाः सतां संगमेयः सहृदपि यदृच्छया पित्रमप्यणोति गुणान्तस्थेन॥ सप
शुविनाशः कथं विमेत॥ गुणानि याप सव यति॥ श्रीपद्यस्थापदं समकर्वेणाहतवनी॥ गुणानां सर्वेश्व
याणां नाम रहः स्वसि समाहारस्तदिच्छया॥२४॥ अनेन लक्ष्मीरिवाम्बरस्य गेनतां मेवाहं भजन स्यादह
मूढेति॥ लालसजन्मकः सन् कर्मणि क्रियमाणे यद्युद्गुणास हकलिः॥ एवं भक्तावपि किं लसा सह
कलिः स्यादिति वितर्कयति॥ एकस्मिन्नसौ सधर्मानयोरावयोरपि किं कलिर्न स्यादिति का कापि
तर्कः नत्तुपयोपेणसेवयानस्यामैवंकुतन्नाञ्चरणयोरेवैकस्तानो मनो विस्ताराया भ्यां तयोः॥ २५॥
भवतावा कलिस्तयापि भजेय मे वेम्याह॥ न गज नमोवेषासं विरोधः स्यादेव नयाह॥ यस्मा
यपाः श्रीवत्सत्व वस्त्राय संगमे यदृच्छया वा पत्तो गातिने सह तत्॥ कथं शुगतो विरमे दि
नापश्यमीपत्वं वत्वेगुणासंशदेच्छया॥२६॥ अथो भनेनानिलहरु बोन मेगुणाकरेषय
करेवलालस॥ अथवाव पोरेक यत्नि स्पयोः कलिने स्यात्कृतत्वचरणे कतानयोः॥२७॥ नग
जेनमांजगदीयावृंषासं स्यादेवयत्कर्मणान्तः समीहितं॥ करोषि फलवत्कृद्दीनवा
न्तकं स्वयवपि समेभिरनत्स्य किं तया॥२८॥ भनस्यसत्वामनपवसाधवो बुद्धस्तमापुगुण
कर्मणानः समीहितमिक्षाभवति तथापी॥ विभ्रमोदय॥ भवन्मदानुस्मरणात्तने संतानि।
इति विरोधे मत्स्यत्पातवदनापितवस्यादित्याह॥ फलन्तच्छमपि॥ उरुबहुकरोषि यतो दीनेष्ववत्
सलः सेसहृदय एव रतनस्तथापि किं प्रयोजनं नतो नाहित्यमेरस्यर्थः॥ यतस्त्वं दीनवत्सल॥२९॥ अत
एव नित्यकामाग्रिपिसाधवो तानाननतरमपितानंभने नि कथं मायाशगणानाविभ्रमो विलाससं
सोदय॥ नाकं यं न निरलोपमिसंसने कि न षंभ न नेति तं नाह॥ भवन्मदानुस्मरणान्हिनाम्बने या
निमिज्ज फलेन विभ्रमः॥ ३०॥ वैशंपलोभनवेन कृपालोललवानुचितमिन्याशयेनाह॥३१॥

भा०
टी०
८

प्राचीनकर्मभिः प्रारब्धानेवबुभुजे ननभोगांतरार्थंकर्माणिकरोति॥ तान्यपिभोगेनक्षपयन्
परोक्षयानतत्सर्वात्मकोमयपृ॥११॥ अथसर्वलितोप्रतिहतः आदेयाप्राप्तायस्वसमदृष्टियेवे
कपक्षरहंयारयतीतितथाकिंसर्वंत्वेनत्याह॥ वयकुलल्यातिवेकेणवयुतोगोत्रयवनेकंत
त्योयेणावेसत्वानान्नुहातिवेकेणच॥१५॥ एकदानतस्महासत्वदीलासीत॥ नवसमदृष्टमहीना
समाज्योप्यासीदितिनर्थः॥१२॥ नस्मिनमृजितेसविंतेभुसल्लसदसोमयध्येउत्थितः सन्॥ समंततःस

मैत्रेयउवाच॥ गंगायपुत्रयोर्नैयोरेंततादेयमावसन॥ प्रारब्धानेवबुभुजेभोगान्प्रणिहितास
या॥१॥ सर्वेषामसवलितादेशः समदृष्टिपेकदेश्यवत॥ अप्पवन्नावासमणकुलादमन्नाचुतगोत्रतः
॥२॥ एकदासीन्महासत्वेदीलातत्रदिवौकसाम॥ समाजोववृषीणांचराजर्षीणांचसत्त
म॥३॥ नस्मिन्वहंस्वसर्वेषुसविंतेष्यथाहतः॥ उत्थितः सदसोमध्येनारायणसुहृद्विव
॥४॥ प्रांशुः पीनायतभुजोगौरेः कंजारुणेक्षणः॥ सनासः सभ्रुवः सोम्यः पीनांसः सुद्विजः
स्मितः॥५॥ प्रवयवताहहसोगोविंवलिवल्गुदलोदरः॥ आवर्तनाभिरोजस्वीकांचनोरुरुदग्रपा
त॥६॥ सत्स्ववक्त्रात्सितत्विस्यमूर्धजः कंवुकंधरः॥ महार्हवसनेकुलंगुप्रपरीधायोपवीतपव
॥७॥ अनिताङ्गोपवागवरश्रीनित्यमन्यत्सुप्रषणा॥ कस्मानिनयरः श्रीमान्कृपयापाणिः कृतो
मेवतेतिपहेनान्वयः॥१४॥ प्रांशुः उन्नतः पीनावायतौभुजौयस्यकंजवद्धरुणोईक्षणोयस्यशो
भनाद्विजाः स्मितंचयस्य॥१५॥ चारुविरवर्णविलोयस्यवलीभिस्त्रिभिर्वल्गुसुंदरंदलवरयस्य
यत्रस्मिवोपरिविस्तृतनमधस्तात्संकुचितसुदरंयस्य॥ आवर्तवन्निम्नानाभिर्यस्य॥ कांचनवदुज्व
लावूरुयस्य॥ उदग्रौउन्नतौपादौयस्य॥१६॥ सत्वात्प्रतेवक्त्रात्रासितात्वग्स्निग्धापास्यमूर्धजायस्य
कंवुवद्रिरेखांकितोकंधरायस्यपरिधायवसित्वाउपवीतोत्तरीयेकृत्वानियमेनिमिते स्मृता।

पुरं यथा वित्तकेतनस्य समवर्णयन्ति ॥ मौक्तिकैरिति निर्वंदनात्र हस्तुमैः सौधैरागिरथाद्यस्सुरुकेतौ
कैर्हरितपर्वैः श्रेष्ठैरिति विवाह्य विभ्रमिंदीयेः ॥ ४ ॥ संश्लतान्यथा पानि मंगला निरूथ्या दीनि तैः सहाभि
नगमः सहाः उत्सलानकमाग्रा ॥ ४ ॥ गतसपोनि रहेकारः प्रियात्वतान्नद्दनीविनथा ॥ ६ ॥ शुनमं
मैत्रेय उवाच ॥ मौक्तिकैः ऊसमैः स्वग्भिदुकूलस्वर्णतोरणैः ॥ महा सरभिभिर्धूपैर्मंडितं तत ॥
त्रतत्र वै ॥ १ ॥ चंदनागुरुतोयार्द्ररथ्याचत्वरमार्गवत् ॥ पुष्पाक्षतफलैस्तोकैर्लाजैरर्चिर्भिरर्चि
चितं ॥ ५ ॥ संवृष्टैः कदलीस्तंभैः पूगपोतैः परिष्कृतं ॥ चूतपल्लवमालाभिः सर्वतः समलंकृतं ॥ २
प्रजास्तद्दीपावलिभिः संभृताशेषमंगलैः ॥ अभीष्टैर्वस्त्रकन्याभिर्मृष्टकुंडलमंडिताः ॥ ४
शांखदुंदुभिघोषेण ब्रह्मघोषेण चर्त्विजां ॥ विवेश भवनं वीरः स्तूयमानो गतस्मयः ॥ ५ ॥
हरितः हूनयामास तत्र तत्र महायशाः पौरान्जानपदांस्तांस्तान्प्रीतः प्रियवरप्रदः ॥ ६
स एवमादीन्यनवद्यचेष्टितः कर्माणि भूयांसि महान्महत्तमः कुर्वन्शशासावनिमंडलं यशः
स्फीतं निधायारुरुहे परं पदं ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ तदादिराजस्य यशो विजृंभितं गुणैरशे
षैर्गुणवत्सभाजितं ॥ क्षत्ता महाभागवतः सदस्पते कौषारविं प्राह गृणंतमर्चयन् ॥ ८
विदुर उवाच ॥ सोभिषिक्तः पृथुर्विप्रैर्लब्धाशेषसुराहणः ॥ बिभ्रत्स वैष्णवं तेजो बाह्वोर्याभ्यां
दुदोह गां ॥ ९ ॥ को न्वस्य कीर्तिं न शृणोत्यभिज्ञो यद्विक्रमोच्छिष्टमशेषभूपाः ॥ लोकाः
सपाला उपजीवंति काममद्यापि तन्मे वद कर्म शुद्धं ॥ १०
हानतनयवमहतमः पुरुषनमः
॥ शुरोविद्रभितमर्जितंसमाजितंसत्कृतं यशोगृणंतमर्चयन्ताह ॥ सदस्पते शौनक लब्धान्य
शेषसुराणामर्हणानिवेनसः किमकरोदितिशेषः ॥ ९ ॥ अब्रवणोत्क्वमाविक्रवंचान्यथेय
तेकोन्विति ॥ यस्यविक्रमः उच्छिष्टेहननंतस्योच्छिष्टं तल्लंकामंतमसकर्मवद ॥ १० ॥

हेअर्हंस्त्वंनमामः यत्पतिर्नामपरमेश्वरःकेषांचिन्मतेतावदस्तिनत्वापिविश्वपतिपदेनैनंसिद्धिर्विना प्राक्तनादृष्टंविद्यास्मयानुग्रहपतिप्रमाणपति ॥ इहाशुचवन्तोत्सावमःकोपिमनःभुवःभोगमप्रभूपः ग्रहीतागतिवा ॥ २८ ॥ नन्विदंकमेवैविद्यादेवसेस्पति ॥ तथापिविद्वद्द्रभवेनेश्वरसिद्धिर्विनाहमः नोरितिविधिः ॥ २९ ॥ यस्मिन्नामहस्यांगस्य ॥ क्रमस्मलि ॥ अवश्यकर्मफलदायाभावान्मितेनेषाम नमिस्मर्थः ॥ ३० ॥ सत्योदाहिताव वेनादीनविनाधर्मविमोहिताव ॥ नत्कर्मैवफलेहस्यति ॥ वि धृहेयागतावादेवतातलिंपरमेश्वरेणानयादृवगीति ॥ ३१ ॥ वर्गोयत्रिवर्गःलगोधर्मस्यफलम्प वर्गोमोवः तेषामेकास्मिनेकरूपेणसर्वोदुगतेनहेतुना ॥ तत्रापिप्राधेयणेहेत्वनाःधेभावः ॥ न

अस्तियत्पतिर्नामकेषांचिदर्हंस्त्वंनमामः ॥ इहाशुचवबलसंतेभ्योत्सावमःकुचिद्गुवः ॥ २८ ॥
मनोहृत्वानपाहस्यफवस्यापिमहीपतेः ॥ विपक्षनस्वराजर्षेर्गस्यास्वमितःपितः ॥ २९ ॥
ईदृशानाममप्येषामन्नस्यचभवस्यच ॥ महत्वदस्यबलेशापिकृतमस्तिगदाम्बुता ॥ ३० ॥
दोहिताद्दोरनेमस्त्योःशोभ्यात्मेवमोहितान ॥ वर्गस्वर्गापवर्गोणांप्राधेयोकान्यहेतुना
ःसत्वात्सेवाभिरुचिलपस्विनामयोपनस्मोपचितमलेपियः ॥ सत्यःत्रिलोकस्वन्नरह्मे

नावत्तत्स्वकर्मणःफलदातृत्वेवदते ॥ नचा (पतीसतीपयपापरागुद्दविचितिःसत्तासरित ३१
वीरदेवतानोस्वातंत्र्येणत्वेणिस्फुतेः नचतदाकर्मसाम्येफलतारतम्यंक्वचिदृस्मिद्धिसंभ वति ॥ अतःसत्वेयेणाकर्तृत्वमकर्तृत्वमन्यथावकर्तृत्वंसमर्थेनपरमेश्वरेणाभाव्यमिति ॥ ३ ॥ किंचनो वीतनोमोलदः परमेश्वरएव ॥ नान्योदेवतालक्षणमपिजीवलोनिविशेषादिसाहविधिः यस पादयोःसेवायामभिरुचिलपस्विनांसंसारतमानां ॥ अग्राद्धेनेमभिःसंहृदपियोमलेसत्यःत पपतितमेवभजन्तेतिरत्नीयेनात्वयंकथंभूतानाहतिश्रुहतिपपतीवर्धमानानामसतीसार्विकी

शिशिरे संतापहरे शिशिरे वनागे यथोत्ते लिलिपस्य ॥ इदं वस्तु मा एवं वाक्य शुक्रवान ॥ ११ ॥ वाह अथ
पिवं विवाणि पदानि यस्मिन ॥ स्वत्तय यालं स्वं हृदं गृह्य भीण्ड्यं ॥ अविक्रम मयाक्रतं ॥ १२
भावणे हेतुः यंमनिता सभिः शुभिः समस्त समनीचित मावयं वक्रवं ॥ अनः प्रजा शुपा सनमिव
णानिज्ञा सैव क्रियते ॥ न शुभान्यतिय मेव वनमिति भावः ॥ १३ ॥ इदानीं प्रजा रक्षितुमन प्रजा विप
णादि के म मा व पवक मिस्वा रादमि तिविभिः इयक्रुसेन शुश्याय पिता ॥ १४ ॥ दिष्टं क्रयाके
शिशिव क्रियनाएक समे वनसमेनतः ॥ कुविवानि दक्षवींचः सदः संहवं यनिव ॥ १५
वारु विव पदं सुत्ता मशुभ्र दमविक्रव ॥ गमो वाव ॥ सभ्याः कृपणन महेवः साधवो यद
हायनाः ॥ सन्व नितास मियं समावेद्य समनीषिते ॥ १६ ॥ अहं दंडेण जामप्रजाना मिहयो
जितः ॥ कृषिता इति दत्ते शुसेन शुश्याविता इयक्र ॥ १७ ॥ नस्य मेन दशु एना यदा हुवेस्म वा
दिनः ॥ लोकाः सः कामसंदोहा यस्यनकाति दिष्टं दक्र ॥ १८ ॥ वरहवेक्करेणप्रजाप्रजायमे
प्रगितेयन ॥ मनानां प्राप्तमलभं के मगं त्वसनहानि मः ॥ १९ ॥ नम्रजा भने पिदाथं स्वार्थं
मे वान सूयवः ॥ कृत्तायो निजयिय लादिमे तुग्रहः कृतः ॥ २० ॥ इयं नदत्तुमो दधं पित
देवषं यो मलाः ॥ कर्मेः शा स्वरग्नु नानल संयन्मे स्वतन्त्रम ॥ २१ ॥
मे सावी ईश्वरो यस्य नक्षत्रिति सवे हवादिनो यन्मान्लोकानाकुः प्रजारक्षणायत्र प्राप्ताना ने लो
का मेसः कथंभूताः कामानां सम्यग्दोहः प्रहरणाये शुभ्र नक्षत्र निष्टं स्यादिमाहयदति ॥ २२ ॥ प्राप
लेपापमभगामे स्वयं ॥ २३ ॥ ननस्मात ॥ हे प्रजाः भवंम मपिदानवं मलोक हिताय स्वकार्यं
मेव करत ॥ यमेमेवानु निष्ठत अथोत नेथीवें यांत्ताहयाः संतः वासुदेवार्पणाद ष्टास्यर्थः
न तु वासुदेवार्पणामिति वेनादिमिसार नेगीकारादिमे वेदादि नेशने संबोधयन्नाह ॥ २३ ॥

प्रधानेति ॥ एष विभुः परमात्मा देहो पि शरीरे चेतनो विषयाधारो बुद्धिं प्रतिपद्य तदभिमानेन द्रष्टृरूपः
सन् क्रियाफलत्वेन प्रतीयते ॥ एतस्यैवानेदृस्यान्यानि भूतानि मायामयानि जीवेनीतिप्रकृतेः प
धानलो दारुषु स्थितः तद्गुणात्मकः दारुधर्मैर्देहैर्युक्तादिमान् ॥ तद्वत्कथं भूते शरीरे प्रधान
मव्यक्तं कालः क्षोभकः आशयो वासना धर्मो दिश्यते ः संगृह्यते जन्यते इति तथा तस्मिन् ॥३१॥ तदे
वस्य महतात्मा भगवद्वन्ने भवन्नस्वतः महात्मा नाम दृतिम भिनेद्ने नष्टयति । अहोइति ॥ वित
रंति कुर्वंति ॥३२॥ इदानीं हरिभक्तिराज्ञ्याधर्वस्यात भक्तिविधने माजात्वित्य छभिः । महद्भ

प्रधानकालाशयधर्मसंग्रहे शरीर एष प्रतिपद्य चेतनां ॥ क्रियाफलत्वेन विभुर्विभाव्यते
यथानलो दारुषु तद्गुणात्मकः ॥३३॥ अहो ममामी वितरंत्यनुग्रहं हरिं गुरुं यज्ञभुजामधी
श्वरं ॥ स्वधर्मयोगेन यजंति मामका निरंतरं क्षोणितले दृढव्रताः ॥३४॥ मा जातु तेजः प्रभवे
न्महर्द्धिभिस्तितिक्षया तपसा विद्यया च ॥ देदीप्यमानेजितदेवतानां कुले स्वयं राजकुला
द्द्विजानां ॥३५॥ ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो नित्यं हरिर्यच्चरणाभिवंदनात् । अवाप लक्ष्
मीमनपायिनीं यशो जगत्पवित्रं च महत्तमाग्रणीः ॥३६॥ यत्सेवयाशेषगुहाशयः स्वरा
तामसदृश्यमस्ताभिर्यद्ब्राह्मणकुलस्य तेजः ॥ तत्तस्मात् विप्रप्रियस्तुष्यति काममीश्वरः । तदेव
कायमाहिज्ञानां कुले ग्रजितो देवता येषां वैसवानां तेषां च कुले मा जातु प्रभवेत् ॥ कदाचिदपि
प्रभावेन करोतु ॥ कथं भूते सम्यद्धिभिर्विनापि स्वयमेव तितिक्षादिभिर्दीप्यमाने ॥३७॥ ब्राह्म
णान् स्तुवन्नाह ॥ यच्चरणाभिवंदनादवितर्लक्ष्मीयशश्चावाप ॥३८॥ यत्सेवयाचेश्वरस्तुष्यति ।
तदेव ब्रह्मकुलं निषेव्यतामिति द्वयोरन्वयः ॥ हरेर्लोकसंग्रहरूपो यो धर्मस्तत्परैः ॥ न तु ब्रह्म
कुले पुनर्नित्यं सेव्यमाने सर्वदेवतामुख्यहरेर्योग्यतादिज्ञानेन तस्मात् ॥ नचैतेन विना चिन्नो

विनिर्धुताशेषमनोमलायस्य ॥ असंगो वैराग्यं तेन स्वयं हि ज्ञानं तेन स्व विशेषं साक्षा
त्कारं तदेव वीर्यं सारं तद्वान् ॥ यस्यांघ्रिमूले कृतनिकेतनाः सन्तः ॥ २४ ॥ आत्मवृत्तिभिरध्ययनादिभिः
मनोवचःकायानां गुणैः स्वकर्मभिः ध्यानस्तुतिपरिचर्यादिभिः ॥ अ
मायिनो निष्कपटाः सन्तः ॥ न तु ब्रह्मादिसेव्यं किमस्मद्रूता ॥ न ताह ॥ यथाधिकारमेवावसिता
निश्चिता स्वमा मावार्थसिद्धिर्येषाम् ॥ २५ ॥ स्वकर्मभिर्योगादिभिर्भजन्ते त्वम् ॥ न ब्रह्माय
एव ब्रह्मह विविनिन्नायेन सर्वेषु यागतन्देशगतन्फले भगवदेष्टाकर्मकर्त्तृत्वेन भिन्नद्रष्टा

विनिर्धुताशेषमनोमलः पुमानसंगविज्ञानविशेषवीर्यवान्
यदंघ्रिमूले कृतकेतनः पुनर्न संसृतिं क्लेशवहां प्रपद्यते ॥ २४ ॥ त
मेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिर्मनोवचःकायगुणैः स्वकर्मभिः ॥ अ
मायिनः कामदुघांघ्रिपंकजं यथाधिकारावसितार्थसिद्धयः ॥ २५ ॥
असाविहानेकगुणोऽगुणोऽध्वरः पृथग्विधद्रव्यगुणक्रियोक्तिभिः ॥
संपद्यतेऽर्थाशयलिंगनामभिर्विशुद्धविज्ञानघनः स्वरूपतः ॥ २६

ह्येतिवक्तुं तेषां भगवद्रूपतामाहासाविति द्वाभ्याम् ॥ असौ भगवानेव स्वरूपतो विशुद्धवि
ज्ञानघनोऽपि त्रिगुणोपाधिविशेषगुणोपाधिः इह कर्ममार्गे अनेकगुणः नानाविशेषवान् ॥ पृथक्ते
पन्नः संपद्यते यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ अनेकगुणत्वमेवाह ॥ पृथग्विधानि द्रव्याणीति तैः
तद्रूपा गोधूमादीश्यामाकाद्याः शुक्लाद्यः क्रियाः अवघातादयः ॥ उक्तयो मंत्राः ॥ अर्थो यागः सा
ध्यः उपकारश्चाशयः संकल्पः लिंगं पदार्थानां शक्तिः नाम ज्योतिष्टोमादि तैः स्वाध्वरः सं
पद्यते ॥ ३४ ॥ यागफलस्यापि भगवद्रूपतामाह ॥ ३५ ॥

गुणालयमनन्तसंपदः संहरणाते सम्प्रमजेति ॥ तस्मात्प्रसीदतो प्रसीदत्वगवांऊलं च ५४ साधुवा
दमाहुर्व्रवेषतिषड्भिः यथतोवेनोपितमोनरकमत्यनरदतितनार ॥४५॥ शुक्रेदूनाथाः स्मः त
त्रायत्वमेव शुक्रेदनायत्नेपर्यंवसितनिसर्धः ॥ तत्रहेतत्वयंइति ४६ ॥ ग्रानीविनोवकालो ग्रा
श्रेउयासनम् प्रजास्वतुरागः प्रकृतिः स्वभाव ॥ ४७ ॥ उपासादितः प्रापितः कर्मभिर्भोग्यतास

गुणापदंवेशीलयनेकृततेहहाग्रयंसंहरणातेउसंपदः प्रसीदतो ब्रह्मऊलंगवां वतना
दैनः साधुवरश्रुमयं ॥ ४४ ॥ मैत्रेय ॥ इतिश्रुवाणान्स्यपिर्तिपित्देवद्विजातयः वहूश्रुतेह
मनसः साधुवादेनसाधवः ॥ ४९ ॥ श्रुत्रेणजयतेलोकातितिसत्त्ववतीकृतिः वेसदेह
हतः पापोयदेनोत्मतरतमः ॥ ४६ ॥ हिरण्यकशिपुश्चापिभगवन्निद्रयातमः विविक्तर
समात्स्लो प्रहादस्यानुभावनः ॥ ४७ ॥ वीरवर्यपितः दृष्याः समाः सजीव सायकैः यसे
दृश्यवधुनेभक्तिः सर्वलोकेकमनेवि ॥ अहोवपनंवयपविरकीतंतत्वयैवनाथेनशुक्रेदना
थाः ॥ यउतमश्लोकनमस्यविस्मोत्रेसाणदेवस्यकथायनतिः ॥ ४८ ॥ नात्यद्भुतमिदंनाथ
तवाजीवात्रुशासनं प्रजानुरागोमहतां प्रकृतिः करुणात्मनः ॥ ४९ ॥ अयनस्तमसःपा
शंत्वपोपासादितः प्रभोभ्रमपसोनदृष्टप्रीणांकर्मभिर्देवसन्तितैः ॥ ५० ॥ नमोविहदृस
त्वायपुरुषायमहीयसे ॥ योत्रसत्त्वमाविश्वविभर्तीदंसनेतसा ॥ ५१ ॥ इतिश्रीभा ॰
एकविंशः ॥ ४८ ॥ मैत्रेय ॥ ततेश्रवणात्वंदृष्टुदृष्टुलविक्रमं ॥ ततोपनसमर्गेनयभ्र

ईश्वरदृष्टाविघ्राद्यविभ्रमामेति ॥ नमइति ॥ ५१ ॥ ब्रह्माविश्वपन्नादूरणजातिमयि हृष्टायनत्व
मेवत्रिपंविभर्तितत्वंवाविश्वपत्रसविभर्तितदभयंवाविश्वदंविश्वंविभर्ति ॥ ५२ ॥ इति
भावार्थदीपिकायांएकविंशः ॥ २१ ॥ द्वाविंशोत्रपरंतानदृष्ट्वेदहरिशासनात् ॥ सनत्कुमा

यस्य ब्रह्मफलस्यानित्यं संबंधेन निषेधपापमात्मत्वयमेव ज्ञानाभ्यासादिकं विना यस्तु तत्संशयं
मोदते न भवेत् ॥ कृतोयत्नैर्यथा स्वतत्पदानन्तिवेलेयथा चेमसीदतः यत्नतः ग्रामनक्षिप्ता मनं
परं श्रेष्ठं देवानां किं मुखमस्ति ॥ ब्रह्मणस्सेवयैव यज्ञादिफलेत्तानफलं चनत्स्वं भवती
सर्वः ॥४॥ हरेरर्पितदेवपरं सुखमिमाहाप्नोतीति ॥ इत्यादीनां सिद्धादीनां नामभिः यस्य गुरुवे
परं यस्य तरवेदवितारं तोयथाप्नाति ॥ तथा चेतनादरहितेऽज्ञानाधने हृतं प्राप्ति ॥ केऽहं नम प्राप्ति
प्रदयाकृते हरिविरंतं तोयथाप्नाति ॥ तथा चेतनादरहितेऽ नाथने हृतं प्राप्ति ॥ पारमहं
वनकोविदैः ॥ सर्वदेमयच्चेतनमनन्तरं नंतरतिनत्वविद्भिः ॥ कृतयवमुत्तेसोऽतमाह ॥ यन्निस्संबंधनिषेवया
शुभां ह्यमेतानन्तिवेलमात्मनः प्रसीदतोऽनेन यमस्ततः स्वयं ॥ यान्निस्संबंधनिषेवया
ततः परं किमनात्मिशुद्धेह विघ्नेनाम ॥ ५ ॥ प्राप्तामनेनः स्वल्लेनत्वकोविदैः प्रहाहृते
यस्मव ... नामभिः ॥ नवेन यथा चेतनयाव हिरुक्तेऽज्ञानानेपारमहंस्य पर्यंगः ॥ ५ ॥
यदृच्छ्या तिन्यविरजंसनातनंतेप्रहानयोमंगलमोनसंयमेः ॥ समाधिनाविभ्मतिहापरेः
हृदयेयच्चेरमाहशोरत्नावभासते ॥ ५ ॥ नेषामहं पादसरोजरेणुमार्याचहेयाधिकिरीटमा
ऽतेज्ञानेन नम्यानहेतिप्रथिकवैतीतिपारमहंस्यपर्यः ॥ नागावोवावोयस्मित ॥ उपनिष
दिज्ञानेनवननेनोक्तमित्यर्थः ॥ यद्वा परमहंसानां ज्ञाननिष्ठानां गम्यः पारमहंस्यः परितो
नगाहस्सिगावोवावोयस्मात्स्पर्धं गः इंद्रियनियंतास चासौस च पारमहंस्यपर्यंगः ज्ञान
रूपः सर्वांतर्यामीत्यर्थः ॥ न केवलं वेदनन्वेन ज्ञानाधनाहि श्रेयः किं तु वेदज्ञानादयो माह
त्मुः ॥ यदृच्छ्या बयं यदसवे देतिसं विभक्ति ॥ नेषामित्यत्त वेराग्यं स्वयं ॥ मंगलेनाम ॥ प्रया
श्चरणेनित्यमपापालस्वर्जनेनम ॥ यतहिमग लेप्सोक्तास्वविभिमिल्लमदर्शिभिः मो
नमप्यवनविरोधियिवार्तास्याग ॥ समाधिनाविज्ञेयेपण्णयेह एषे वेदार्थमयिविचार

८

॥५॥ यत्प्रेममतो

संगुः ॥ पंक्तिमत्याति मत्साधुपादनयस्य कंस

पंक्तिमर्थः यन्नवेदेवं विष्णु ५ ईश्वरः आप्तुः यान्निर्गुणमयिकि ...

येषां स्वपूर्णं गृहा यद्ग्रहीतं तं स्मान्नां वर्या वरणीयाः सीकारा हं ग्रेन्द्रा दयो ये शुभा हस्ताः ॥ ग्रेहुचरलं
वमसिंक्ष्व ईश्वरो गृहस्वामी च ॥ अवराः भृत्यादयश्च ॥ १२ ॥ व्यालालया नामालयादुमा यवनेश्वरिका ॥ हस्तौ
पखिलाः संपदो येषु ताहृश्या अपि ये यो गृहा तीर्थपादीया वैसवालेषां पादतीर्थेन खिवसिताः
१३ ॥ स्वागतं भद्रमागमनं सातं ॥ यथ स्या हालाय व भवेतो हृहंति व्रतानि चरेति यहायेषां वो व्र
ताम्यसेवा लाभूरेति ॥ १४ ॥ यद्दिपाद्ये मे वार्थ ग्रहयाये ये विदंति तेषां नः व्यसनावाप एते या

अधना अपि ते धन्याः साधवो गृहमेधिनः ॥ यद्गृहा ह्यर्हवर्याम्बु तृणभूमीश्वरावराः ॥ १२ ॥
व्यालालयद्रुमा वै तेष्वरिक्ताखिलसंपदः ॥ यद्गृहास्तीर्थपादीयपादतीर्थविवर्जिताः ॥ १३ ॥
स्वागतं वो द्विजश्रेष्ठा यद्व्रतानि मुमुक्षवः ॥ चरन्ति श्रद्धया धीरा बाला एव बृहन्ति वै ॥ १४ ॥
कच्चिन्नः कुशलं नाथा इन्द्रियार्थार्थवेदिनां ॥ व्यसनावाप एतस्मिन्पतितानां स्वकर्मभिः ॥
भवत्सु कुशलप्रश्न आत्मारामेषु नेष्यते ॥ कुशलाकुशला यत्र न सन्ति मतिवृत्तयः ॥ १५ ॥
तदहं कृतविश्रम्भः सुहृदो वस्तपस्विनाम् ॥ संपृच्छे भव एतस्मिन्क्षेमः केनाञ्जसा भवेत् ॥
१७ ॥ व्यक्तमात्मवतामात्मा भगवानात्मभावनः ॥ स्वानामनुग्रहायेमां सिद्धरूपी चरत्यजः ॥
१८ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्य सारं सुष्ठु मितं मधु ॥ स्मयमान इव प्रीत्या कुमारः प्रत्यु
वाच ह ॥ १९ ॥

स्मिन्संसारे ॥ १५ ॥ न न भागतानां कुशले पृष्टे लोके न तावत्तत्र न सम्बाह भ
वत्स्विति ॥ १६ ॥ तत्रसाकृतविश्वासः सन् ॥ तपस्विनां संततमानां सहृदोवुष्मान् पृच्छामि ॥ १७ ॥
नत्वेवं त्वयोगिनलाकूयं किं तसावाहग वातेवमाह ॥ व्यक्तं नित्विति मात्मवतां धीराणामा
त्मा नेष्वात्म वेन प्रकाशमानः ॥ आत्मानं भावयति प्रकाशयतीति तथा इमां दृष्टिं चरति ॥ १८
सुकेशो भवे वचनेसारं सारांश मुष्ठुरा भीराषु मितम त्यान्तरम् ॥ मधुरोरच मिपं शुरवं सप्रीस

यमानद्दवप्रतीयमानः ८

प्रविवालितितास्सनकारयइतित्तापितान्॥ प्रवचणापयवत्॥ ४॥ तेषांदर्शनेनोद्भूतान्प्राणान्नाममिकु
तिव॥ प्रयभाव॥ ३ ध्येपाणायुक्ताभेनिश्चनः स्थविरम्प्रायति॥ यस्यास्यानोभिवादाभ्यांगुनलानुति
पयतेइतिस्सतेः॥ प्राणास्तावत्तेनसाविमास्ताम्स्तस्कद्वेति॥ अतः स्वयमेवानुहृकृतं प्राणाहानिः
स्याद्दितिवस्संभ्रमः प्रत्स्वुमेवकावेति॥ सह्सद्सेरव्रुगेस्वर्वर्तमानः इंद्रियेपोजीवः॥ गुणानां
पादीनुपतिपयोद्भृकृतीतोस्ककोद्दृष्णोतः॥ ४॥ यंवितोवशीकृतः॥ गरहीनसथ्यरेणाग्रवर्षमासनंये

तोलसिद्धेम्बयान्नाजायोम्बोवरतोविधा॥ लोकानपापाकुर्वाणान्नानुगोवहलविनान्
नरदर्षानेनोद्भूतान्प्राणान्स्थापितस्सविवोत्थितः॥ मसहस्रानुगोवेन्द्रियेषोगुणानिव॥ ५॥
लोरवाणचितः संभ्रमः प्रम्रयावनकंधरः॥ विधिवन्नयोचकेरहीनाधर्मलासन्नाम॥ ६॥
तत्वाद्योवसलिसेमोविनालकवेधनः॥ नवश्रीलवत्नोहत्नमाचरमानधन्यिव॥ ७॥
हाटकासनमासीनास्वपिस्वेछिवपावकान्॥ स्वशसयमसेतुकः प्रीतः प्राह्सवायन्नां
न॥ इत्युरुवाच॥ अहोश्रावकितेकिंमेमंगलसेमगलायनाः॥ एस्सवोदर्शनेनासीदुदर्शनां
वयोगिभिः॥ ९॥ किंतस्पदुर्लभंतरसिहलोकेपरत्रच॥ यस्यविशाप्रसीदंतिनिशिवाविलस्स
सानुगाः॥ १०॥ नवेलक्षयतेलोकोलोकाम्मयेरनोपिधान्॥ यथासर्वेदृश्यसर्वश्मास्मानेये
सहेतवः॥ ११॥

स्मान्॥ ४॥ मानितेतालितमलकवेधनेसयमानयन्निवस्वयंचकार॥ अहोरत्निद्रुम
भवस्मायनत्वेनमास्मान्॥ ६॥ प्रीतः प्राहेस्त्रकेतदेवप्रीतिएवंकेवचनमाह॥ अहोइति
भिः हेमंगलायनाः मंगलमयनेयेषांमयाकिंमंगलमाचरितेयस्मेयोगिभिः स्पिहृदः
शीनाम्॥ ९॥ दुर्दर्शनमाह॥ नैवेति॥ सर्वेदृश्यामास्मानंयथासर्वेदृश्यानलदायने॥ येस्मा
विस्वसहेतवोमहदादयोमन्वादयोवा॥ यहाकर्पमतानवेस्मसर्वेहगन्मदर्शनसहेन

भा
चतु
४४

ग्रंथीनामार्थेनिष्टाल्लामसाः इंद्रियाणामः कामनिष्ठा राजसाः तैः सह यागोष्ठी तस्यामतृष्णयाने
ग्रोचये समस्ता ॥ अर्थाः कामाश्च तेषामपरिग्रहेण विविक्ते विजने या रुचिस्तया आत्मन्येव परितो
षेचमतिः स्यात् ॥ किं तद्धरेर्गुणपीयूषपानाद्विना तस्मिन्सति विविक्तेरुचिनेकार्या न वात्मनिप
रितोषः कार्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ पारमहंसचर्यया उपशमादिप्रधानया हस्यानस्तता आत्महिताव्रसेया
नेन ॥ मुकुंदाचरितमेवाग्र्यसीधु श्रेष्ठमासवममृतं तच्चरितस्मृतिभूतेनेत्यर्थः ॥ मार्गोनरस्या
निंदया निरीहया योगक्षेमार्थं क्रियाराहित्येन पीतोष्णादिद्वंद्वसहनेन ॥ २४ ॥ कृष्णेत्यत्रोक्त
मपि कृष्णनं भक्त्यावंतरणत्वेन पुनरुक्तमने ॥ नसराहविभक्ताः तेषां कर्णेषु एवं कर्णालंकारभः

अर्थेंद्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णया तत्संमतानामपरिग्रहेण ॥ विविक्तरुच्या परितोष आत्मन्
विना हरेर्गुणपीयूषपानात् ॥ २३ ॥ अहिंसया पारमहंस्यचर्यया स्मृत्या मुकुंदाचरिता
ग्र्यसीधुना ॥ यमैरकामैर्नियमैश्चाप्यनिंदया निरीहया द्वंद्वतितिक्षया च ॥ २४ ॥ ह
रेर्मुहुस्तत्परकर्णपूरगुणाभिधानेन विजृंभमाणया ॥ भक्त्या ह्यसंगः सदसत्यनात्म
नि स्यान्निर्गुणे ब्रह्मणि चांजसा रतिः ॥ २५ ॥ यदा रतिर्ब्रह्मणि नैष्ठिकी पुमानाचार्यवान्ज्ञा
नविरागरंहसा ॥ दहत्यवीर्यं हृदयं जीवकोशं पंचात्मकं योनिमिवोत्थितोऽग्निः ॥ २६ ॥

तायेहरेर्गुणास्तेषामभिधानेन सदसति कार्यकारणरूपे ॥ २५ ॥ भवत्वसंगस्तत्रासंगमात्रस्य रति
स्ततः किमत आह ॥ यदा रतिर्निष्ठा मामारति भवति तदा आचार्यवान्सन् ज्ञानवैराग्ययोर्वेगेन अ
वीर्यं निर्वीर्यं सत् जीवकोशमावरकं हृदयं लिंगशरीरं पुमान्दहति कथंभूतं पंचमहाभू
तप्रधानं ॥ यद्वा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंचक्लेशाः तदात्मकं ॥ उत्थितः प्रज्वालितो
ग्निर्योनिमरणिमिव यद्वा यदा रतिराचार्योपदिष्टा तदा तां विसानुविरागवेगेनोत्थितः । सा
लाकारः अवीर्यं पुनः ॥ प्ररोहासमर्थं यथा अनभवदमे वहदयं दहति पोषसमानम् ॥ २७ ॥

८२

लवमपि द्वयोः संगमभिनंदति संगमरति॥ उभयेषां वचनं श्रोतव्यं च येषां संभाषणं सहितः सं

प्रश्नः श्रोतव्यं विलायत इति सर्वेषां॥ ४९॥ तदेवं संगमं प्रश्नं चाभिनंद्य चाच्च वादरवेनैव मोक्षसाधन

तु परिहरति॥ अस्त्वेवेति॥ गुणानामनुवादनेन प्रश्नद्वारेणानुवादमवर्त्तनेन श्रवणेऽस्मदर्थः आत्मा

नाम न सौतः स्वकामात्मकं विधुनोति॥ कथायं चानुरागवृद्धिनिर्वेदमम॥ चित्तस्य चैव वृद्धिर्वैराग्य

मात्मनि रतिश्च भवति॥ न च ततोऽधिकं साधनमस्ति यत्र देवशतयोरेव मोक्षः तत्र तु निश्चयादि

सनत्कुमार उवाच॥ साधु पृष्टं महाराज सर्वभूतहितात्मना॥ भवता विदुषा चापि

साधूनां मतिरीदृशी॥ ५०॥ संगमं खलु साधूनामुभयेषां च सम्मतः। यत्संभाषणं संप्र

श्नः सर्वेषां वितनोति शम॥ ५१॥ अस्त्येव राजन्भवतो मधुद्विषः पादारविंदस्य गुणानुवादने

रतिर्दुरापा विधुनोति नैष्ठिकी कामं कषायं मलमन्तरात्मनः॥ ५२॥ शास्त्रेष्वियानेव स

निश्चितो नृणां क्षेमस्य सध्र्यग्विमृशेषु हेतुः॥ असंगआत्मव्यतिरिक्तआत्मनि दृढा रतिर्ब्रह्मणि निर्गुणे च या॥ ५३॥ सा श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया जिज्ञासया आध्यात्मिक

योगनिष्ठया॥ योगेश्वरोपासनया च नित्यं पुण्यश्रवः कथया पुण्यया च॥ ५४॥

त्याह॥ शास्त्रेष्विति॥ ५३॥ सध्र्यग्विमृशेषु सम्यग्विचारवत्सु देवेषु नरेष्वेतावानेव हि निश्चितः

कोऽसावात्मव्यतिरिक्तेः संगो देहादिष्वात्मनि च रतिरात्मनो विशेषणं निर्गुणे च या प्रीतिः॥ ५४॥

तत्वेन देवातिरिक्ते भगवन्निष्ठायां कोऽन्यसाधिकारिणः श्रवणमात्रेण भवति॥ अन्यसाधनवृत्तिश्च

याचतुःसारेण साधनतारतम्यतो वर्धमानयाभक्तोऽभिप्रेमाह॥ सेति चतसृभिः॥ सा च रतिरा

तिरसंगश्रद्धादिभिः स्यादिति च तत्र्यर्थेनान्वयः जिज्ञासया तत्तद्विशेषवुभुत्सया॥ पुण्यश्रवो

भा
टी
९२

चित्तं चेतनतामनुस्मृतिस्स्ममपद्दलताया योस्मृतिः सर्वोपरानुसंधानं भ्रश्यति ॥ एवं ततो ज्ञानभ्रंशो प्यात्मन
एव हेतो यात्मनो पह्नवं नाशं प्राहुः ॥ एवंभूतो नाशो भवतन नस्त्र किमित्यत आह ॥ ३१ ॥ यद्यपि य
मपि कृत्यान्यस्य विषयस्य प्रियत्वं मत्वे ॥ आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः तस्यैवा
त्मनः स्वेनैव योध्यतिक्रमो पह्नवः ॥ तस्मात्पुंसः स्वार्थनाशः अतः परतरः स्वार्थनाशो नास्ति कुत इ
त्यत आह ॥ ३२ ॥ अर्थस्य विषयस्याभिध्यानेन इंद्रियार्थकामस्याभिध्यानं सर्वार्थनाशः ॥ ज्ञानेश्व

भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तं ज्ञानभ्रंशः स्मृतिक्षये ॥ तद्रोधं कवयः प्राहुरात्मापह्नवमात्मनः ॥ ३१ ॥
नातः परतरो लोके पुंसः स्वार्थव्यतिक्रमः ॥ यदध्यन्यस्य प्रेयस्त्वमात्मनः स्वव्यतिक्रमात् ॥
३२ ॥ अर्थेंद्रियार्थाभिध्यानं सर्वार्थापह्नवो नृणां भ्रंशितो ज्ञानविज्ञानाद्येनाविशति मुख्य
तां ॥ न कुर्यात्कर्हिचित्संगं तमस्तीव्रं तितीर्षुकः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां यदत्यंतविघातकं ॥ ३४
तत्रापि मोक्ष एवार्थ आत्यंतिकतयेष्यते ॥ त्रैवर्ग्योर्थो यतो नित्यं कृतांतभयसंयुतः ॥ ३५ ॥
परेवरे च ये भावा गुणव्यतिकरादनु ॥ न तेषां विद्यते क्षेम ईशविध्वंसिताशिषां ॥ ३६ ॥

परोवरं विज्ञानं च परोत्वं येन ध्यानेन मुख्यतां स्थावरतां ॥ ३३ ॥ अनात्मरतेरनर्थहेतुत्वमुक्त्वा संग
स्याप्याह नेति ॥ यदत्यंतं धर्मादीनां विघातकं तस्मिन्संगेन मतः संसारः ॥ ३४ ॥ तत्र च त्रिवर्गे शास्त्रपु
रुषार्थस्सारस्य भ्रांतिं वारयति ॥ तत्रापीति ॥ कृतांतः कालः ॥ ३५ ॥ भयसंयुतत्वमेवाह ॥ परेवरे ब्रह्मादयः ॥ अवरे अस्मदादयः ॥ गुणव्यतिकरादनु पश्चादुद्भवंति ॥ ईशः कालः तेन विध्वंसिता आशिषो
येषाम् ॥ ३६ ॥ ॥

९२

ततः किमत आह ॥ इत्यग्राशयो हृदयस्य पार्थिवं स्यात एव सक्ताः समस्ता अन्तर्गुणाः कर्हि त्वाद्यो
येनात्मनः सकाशाद्बहिर्वृत्तादिश्रुतेः सर्वतङ्गत्वादिनैव विवक्षितेन यथ्यपस्येव ऊर्नतरमपेताया ॥ इ
हहृष्यपश्यतीलेरं ततः कारणहेनत्वादित्याह ॥ यतोहृष्यपः आत्मादृष्टान्तयोर्यद्यवधानं भेदकं सर्वमा
सीनस्य विनाशोति ॥ यथास्वमेरा ज्ञारहमिन्यारोपितेसैन्यादि दृष्टान्तं रेष्टं यंपसैन्यं वस्तुमावस्यानाशो
न पश्यतितिहृत्व ॥ ४ ॥ इहृहृष्यपमेदृष्यतीतेरतः कारणहेत्वब्रमनन्वयव्यतिरेकाभ्यां शुपपादयति
आत्मानमिति आत्मानं दृष्टारं दृश्यार्थेदृष्यपंत्र भयोरस्यपोः परं संबंध हेतमहंकारं च ॥ आशूपे
यतः कारणे च सत्येव नाग्रत्स्वप्नयोः प्रपश्यति सुमदास्यशुभौ न तदुक्तं ॥ दृश्यप्रागुपरतिनेद्रष्ट्हृष्यपदृ
दृश्याशायोगुक्तसमस्तत हृगुणेनैवात्मनो बहिरंतर्विचेष्ट ॥ यतात्मनो यद्यवधाने पुरस्ता
त्स्मे यथा हस्तवस्तादिनाशो ॥ ५ ॥ आत्मानमितिद्वियार्थं च परं यदुभयोरपि ॥ समाशायपुप
यो वेदुमान्यस्यतिनामहा ॥ ६ ॥ निमित्ते सति सर्वं यत्नलाद्वावपिरूहव्यः ॥ आत्मनः स्वपरस्या
पि भिन्नं न पश्यति नामहा ॥ ७ ॥ इन्द्रियैर्विषयाहत्त्वै रादिमेध्याय तो मनः ॥ चेतनाहरतेवद्धे
ष्टुं रनितं ॥ अहहतो भयंरक्तेतन्नाशो हेननात्मनइति ॥ ८ ॥ एकस्मिन्नात्मनि दृष्ट्यपादिभेदप्र
तीतिरौपाधिकीतिदृष्टांतेनस्यष्टयतिनिमित्त इति ॥ लोकेपि सर्वत्र जलदर्पणादौ भेद
निमित्ते सत्येव आत्मनो बिंबस्य तस्य परस्य प्रतिबिंबस्य च भेदं प्रपश्यति न तु जलाद्यभा व
ते द्वंद्वं न भिन्नं संगात्मरत्नो मोदहेतत्व सुक्ते इदानीमनात्मरतेः संसारहेतत्वमाह ॥ इंद्रिये
रितिच न भिः ॥ ९ ॥ ध्यायतोगुणतोयेन स्वयं तोपुसां भिद्रियाणीस्वतैर्विषयै राहत्य तेते
भ्यमन आक्षिप्यते विषयासक्तिं प्राप्यते ॥ तच्च बुद्धेः सकाशात हर्मे चेतनां विचारसामर्थ्यं ह
रति ॥ एतद्द्वाविवेकिनां नत्तलत्ततेइतिदृष्टांतेनाह ॥ नीरजः ऊर्णादिलिभोयथामूलेलोपं

सम्भ्रिश्चा यमिकहृदः ॥

दृष्टत्रपहवसितहृदन् १

भा
वटी
८८

ततत्रयद्विदामोति परमिति स्फुटं ॥ कथं यतयो नो दुरवधं तीर्त्वा यत्नेन तत्राह ॥ कृच्छ्र इति ॥ अप्लवेशां न प्लव
स्तरणहेतुः ईशे येषां तेषाम् ॥ महानिहतरणे कृच्छ्रः क्लेशः ते हि असुखेन योगादिना इंद्रियष
ड्वर्गग्राहम् ॥ भवार्णवं तितीर्षंति ॥ ततस्मादंघ्रिमुडुपं प्लवं कृत्वा दुस्तरार्णवमित्यर्थः ॥ यद्वा दुस्तरार्णे हे वका
राभावश्चार्षः ॥ इतिमैत्रेयोदकरूपं व्यसनमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ आत्ममेधसा ब्रह्मविदा दर्शिता आत्मनो गति
स्तत्त्वं येन सः ॥ ४० ॥ अनुग्रहमेनित्तिसंबोधने माधामादेकस्पष्ट्यमित्युक्तिः सर्वोस्मिन् ॥ ४१ ॥ आत्मना

कृच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्लवेशां षड्वर्गनक्रमसुखेन तितीर्षंति ॥ तत्त्वं हरेर्भगवतो
भजनीयमंघ्रिं कृत्वोडुपं व्यसनमुत्तर दुस्तरार्णं ॥ ३९ ॥ मैत्रेय ॥ स एवं ब्रह्मपुत्रेण कुमारेणात्म
मेधसा ॥ दर्शितात्मगतिः सम्यक्प्रशस्योवाच तं नृपः ॥ ४० ॥ राजोवाच ॥ कृतो मेनुग्रहः पू
र्वं हरिणार्तानुकंपिना ॥ तमापादयितुं ब्रह्मन्भगवन्यूयमागताः ॥ ४१ ॥ निष्पादितश्च का
र्त्स्न्येन भगवद्भिर्घृणालुभिः ॥ साधूच्छिष्टं हि मे सर्वमात्मना सह किं ददे ॥ ४२ ॥ प्राणा दाराः
सुता ब्रह्मन्गृहाश्च सपरिच्छदाः ॥ राज्यं बलं महीकोश इति सर्वं निवेदितं ॥ ४३ ॥ सैनाप
त्यं च राज्यं च दंडनेतृत्वमेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ ४४ ॥ स्वमेव
ब्राह्मणो भुंक्ते स्वं ददाति च ॥ तस्यैवानुग्रहेणान्नं भुंजते क्षत्रियादयः ॥ ४५ ॥

स्ववस्ते

देहेन सह सर्वं राज्यादिकं मदीयं साधूच्छिष्टं साधुभिः स्वीकृतं तस्य प्रसादरूपेण दत्तमत आ
त्मनस्तत्त्वाभावात् ॥ गृहदत्तिणया किं ददे न हि पिशाचात् तेसोदकादि न स्वस्य दानरूपेण प्रत्य
र्प्यते ॥ ४२ ॥ निवेदितं तत्त्वदीयस्यैव समर्पणम् ॥ ४३ ॥ यथा भृत्यो राज्ञे सेवारूपेण तांबूलादिकं समर्पय
ति सर्वं निवेदितं स्वीकुरुतेत्याह प्राणा इति ॥ ४४ ॥ आत्मनः स्वत्वाभावं प्रपंचयति सैनेति द्वा

यद्यस्मादनात्मरतिरनर्थहेतुः ॥ तत्तस्माज्जगतो जंगमानां तथा स्थावराणां चर्देहादिभिरात्मनोऽहंका
रेणावाहतानां यच्चक्रकालिमप्रशाते ॥ कथं सोऽस्मि सोऽस्मीति पारे ॥ सर्वैकात्म्यैति ॥ ततोऽस्मद स्मदि स्म
र्थे ॥ ननु जीवो हृदि चकालिनान्मुक्तग्राहः ॥ देहविदं जीवं तत्पतिनियमयतीति द्वेचवित्तपः ॥ न
स भावस्तत्तान यानवर्णामिहरूपेण ॥ यदा द्वेरविते ॥ अहं ममतास्पदे यातीति द्वेरवित्तपः ॥ नैनरूपे
णाजीवस्तत्पारतंत्र्ये याति ॥ ननु कर्मजीवोऽनियम्यकृति ॥ नश्याविभ्रमत्वतः नहि बुद्धिः नमस्यकृपत्ते ला
मेव कालिः ॥ बुद्धिस्तु परा विषयाकारेण ॥ नहीहंकारः न निषयात्मत्वेन सत्त्वपरिच्छिन्नः एवं भू
तो याभगवान्मम वेहीति ॥ ३५ ॥ स्थावरजंगमादीनां हृदि च कालीमकृते न यासतेन नस्वं चयादीय
तनुनरेहं गतामयतनस्युधाचरेहेहृद्यात्मधिवरात्माभिरहतान्नाः ॥ यः तेरविन्नयनयात्त
द्दिविषयागाविः अत्र कुकालिभगवांस्तमवेहि सोऽस्मि ॥ ३६ ॥ यस्मिन्विदं सद सदात्मतया विभा
तिमायाविवेकविधुतिस्रजिवाहिबुद्धिः तं निमग्नकपरिशुद्धविबुद्धतत्त्वमस्तठकमेकालि
लमहमतिं प्रपद्ये ॥ ३७ ॥ यस्मादपंकजनपत्याशाविलासभत्ताकर्मा यायष्थितलुद्धथयंति
सनः ॥ नहृद्यरिक्तमतयोयतयो नि हृद्धसात्तोगणात्मरणाभजवासदेवम ॥ ३८ ॥ ॥
यस्मा लि मे प्रसक्ते तिराकुर्वेत्तुद्धिकभत्वात्मपराणमति ॥ यस्मिन्विदं सद सदात्मतया ग्लहनि.
त्वष्टभावेन कार्यकारणभावेन वा मायेवद्विभातिनं प्रपद्ये मायावहेतुः ॥ विवेकेन विधुति
निराकृतिर्यस्यतत् ॥ सुनिवेतिवा या हो हत्वं ते ॥ निमग्नकं यतः परिशुद्धं ततो विबुद्धं न त्वं
अतनव्रस्पष्टाभिमत्वाकर्मभिःकलिलामलिनाप्रकृतितिपेननं ॥ ३९ ॥ नमवै हीनि सान
उपादिहतनस्यइक्षरतेनभक्तिशपहिशानिहाभ्या ॥ यस्य पादपंकजनवोऽमला यानिश्रेउ

सोमइवासौ राजा महद्वसु भुवो वसु प्रतपनं गृह्णन् ॥ सूर्यवद्धाम्नां प्रतपनमात्ताकर्षणं ॥५५॥ अग्निरिव दुर्धर्षः
द्यौः स्वर्ग इव ॥५७॥ समुद्र इव यथा गांभीर्येण नावगाह्यते तथा न बुध्यते तेन यथा स्वाभिप्रायस्तेनो दुर्बोधः अच
लराट् ॥ मेरुरिव ॥५८॥ सर्वात्मा सर्वजनसंचारशक्तिः बलादिभिर्मातरिश्वेव ॥ भूतराट् ॥ श्रीरुद्रः ॥६॥

गोपीथाय जगत्सृष्टेः काले स्वे स्वे च्युतात्मकः ॥ मनोवाग्वृत्तिभिः सौम्यैर्गुणैः संरंजयत्प्रजाः
॥५४॥ राजेत्यधान्नामधेयं सोमराज इवापरः ॥ सूर्यवद्विसृजन्गृह्णन्प्रतपंश्च भुवो वसु ॥५६॥
दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निर्महेंद्र इव दुर्जयः ॥ तितिक्षया धरित्रीव द्यौरिवाभीष्टदो नृणां ॥५७॥
वर्षति स्म यथाकामं पर्जन्य इव तर्पयन् ॥ समुद्र इव दुर्बोधः सत्वेनाचलराडिव ॥५८॥
धर्मराडिव शिक्षायामाश्चर्ये हिमवानिव ॥ कुबेर इव कोशाढ्यो गुप्तार्थो वरुणो यथा ॥५९॥
मातरिश्वेव सर्वात्मा बलेन महसौजसा ॥ अविषह्यतया देवो भगवान्भूतराडिव ॥६०॥
कंदर्प इव सौंदर्ये मनस्वी मृगराडिव ॥ वात्सल्ये मनुवन्नृणां प्रभुत्वे भगवानजः ॥६१॥
बृहस्पतिर्ब्रह्मवादे आत्मवत्वे स्वयं हरिः ॥ भक्त्या गोगुरुविप्रेषु विष्वक्सेनानुवर्तिषु ॥६२॥
ह्रिया प्रश्रयशीलाभ्यामात्मतुल्यः परोद्यमे ॥ कीर्त्योर्ध्वगीतया पुंभिस्त्रैलोक्ये तत्र तत्र ह
प्रविष्टः कर्णरंध्रेषु स्त्रीणां रामः सतामिव ॥६४॥ इति श्रीभागवते चतुर्थे द्वाविंशः ॥२२॥

अग्नेरिव स्येव ॥६१॥ आत्मवत्वे जितेंद्रियत्वे भक्त्यादिभिः परार्थोद्यमे आत्मनेव तुल्यः निरुद्यमः
निरुपितनयार्थभिः सम्यग्गुह्यैः रामः सीतापतिर्यथा सतां कर्णरंध्रेषु प्रविष्टः ॥६४॥ इति श्री
श्रीभागवते महापुराणे भागवतभावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कंधे द्वाविंशः ॥२२॥ त्रयोविं
शे सभार्यस्य वने वित्तस्य समाधिनः ॥ विमानमधिरुह्याथ वैकुंठगमनीर्यते ॥ १ ॥

वत्यपि स्त्रे सर्वे स्त्रेनापि न गुरोः प्रस्तु प्रकर्तं ये राक्रमित्याह ये विति । आत्मवादे अध्यात्मविचारे प
कांतत्वो निष्ठ्येन निगमिभिः वेदविद्भिः नेतिनेति न तल्प करणाः स्वरूके ते नैव दीनो हृरणा कर्म
णां तु ध्यतको नाम तत्प्रकारं प्रति स्वयं प्रकरोति । उदपात्रमंत्र लिविनाम यथा जललिखेव
तेभ्यो वहूरस्मर्थः । यद्वा विनोदपात्रं उपहासास्पदं प्रत्यु प्रकारे यह तोजनानां उपहासास्पदं भ
वतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं भूतवचाका प्रामार्गेणोक्तनाः ॥ ५५ ॥ ध्रुवो गुरवः अध्यात्मशित तयापासंस्थिति
ये रीहत्पी भगवतो गतिरात्मवाद एकांततो निगमिभिः प्रतिपादिता नः ॥ न धर्ष्य वद भ
कहरणाः स्वरूकते न तस्ये कोनाम तत्पतिकरोति विनोदपात्रं ॥ ५ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ न प्रात्म
कहरणाः स्वरूकते न निसं कोनाम तत्प्रतिकरोति विनोदपात्रं ॥ ५८ ॥ वे
योगपतय आदिराजेनहजिताः शीलेनदीप्यं संतः एवं भूवत्मिषतोत्हरणाम ॥ ५८ ॥ वै
मत्स्य ध्रुवो म ह तोसंस्थिस्या ध्यात्मशितूया ॥ आत्मकाममिवात्मानं मेने आत्मस्वरूस्थितं ॥ ५९ ॥
कर्माणि च यथा कालं यथा देशं यथा बलं ॥ यथोचितं यथा वित्तमकरोद्ब्रह्मसात्कृतं ॥ ५० ॥
फलं ब्रह्मणि विन्यस्त निर्विषंगः समाहितः ॥ कर्माध्यक्षं च मन्वान आत्मानं प्रकृतेः परम् ॥ ५१ ॥
गृहेषु वर्तमानोपि स साम्राज्य श्रियान्वितः ॥ नासज्जतेंद्रियार्थेषु निरहंमतिरर्कवत् ॥ ५२ ॥
एवमध्यात्मयोगेन कर्माण्यनुसमाचरन् ॥ पुत्रानुत्पादयामास पंचार्चिष्यात्मसंमतान् ॥
विजिताश्वं धूम्रकेशं हर्यक्षं द्रविणं वृकं ॥ सर्वेषां लोकपालानां दधा
रैकः पृथुर्गुणान् ॥ ५३ ॥
स्थितः सन्मते ॥ ५५ ॥ ब्रह्मसात्कृतं ब्रह्मण्यर्पितं यथा भवति तथा ॥ ५० ॥ निर्विषंगः कर्मस्वना
सक्तः कर्माध्यक्षं कर्मसाक्षिणं उदासीनं मन्वानोकरोदिति ॥ ५१ ॥ विषयवान् नासज्जत
न रेणवा ॥ ५२ ॥ पंचार्चिषि भार्यायां ॥ ५३ ॥ ५२ ॥ विजिताश्वं धूम्रकेतुम् ॥ ५४ ॥

स्कं: ४ पृथुमा टी: अ: २२ पृ: ५५

भा
द्वा
८५

परिकर्मणः परिचर्यया पादमूलमुपसन्न आत्मानमात्मनो यच्छन्तं नमस्कृत । कीदृशं येन निजं उपाधिं जीवको-
शं हृदयग्रंथिं संगतानाममसंभवादीनोपदेशास्त्रयेण विच्छेद । कीदृशेन अग्नेन यामस्तानिशितेन
कथंभूतेन आत्मस्थभगवतो अनुस्मरणेन अनुगृहीतेः संदर्शितयस्याः तया निशितेन ॥ ९ ॥ किं च छिन्ना-
न्यपि दिदेहात्मबुद्धिं यस्य नोपि न गतात्मगतिः ॥ अतएव निरीहः श्वासाः सति सिद्धिषु निःस्पृहः येन
वपुषा देहेन स्थाणुरिव संस्थाय विच्छेद ॥ तं न अन्यजनेषु कृतवान् । तत्र सर्वजनेषु कृतवान् ॥ तुर्यत्वाद्विरामे
न्यस्तः ॥ तस्य योगसिद्धिषु अपि निःस्पृहतया कृतमेवेत्याह ॥ तावत्त्वा प्रमत्तः किन्तु प्रमत्तो भवति ते

तस्मान यथा भगवतः परिक्रमं गृहस्थानामनलदत्तुसंस्मरणात्तु इष्टमो ॥ ताने विरक्तिमद-
भूत्रिशितेन येन विच्छेद संशापपदं निजजीवकोशं ॥ १ ॥ छिन्नान्यपीरधिगतात्मगति-
निनिरीहस्तनतस्मनेच्छिन दिदेवपुनेनयेन ॥ तावत्त्वपो गगतिभिर्यतिरप्रमत्तो याव-
त्कदाय नकथास्मरतिं न कपीत ॥ ९ ॥ एवं सर्वीरमवरः संयोग्यात्मानमात्मनि ॥ ब्रह्मभूतो
हर्षं काले तस्मात् नस्वकलेवरम ॥ ९ ॥ संपीग्रपापुं पार्सिष्यामवायुगुनस्मारपञ्चानैः ॥ नाभ्यां
कोष्ठस्य वस्यापहृदुरःकंठपार्श्वीणि ॥ १४ ॥ उत्सर्पयन्नस्तन्मध्ये कमेणगावेषपतिः स्पृहः

स्पष्टीकृत कथारतन्नात्वतान्तलोभोनातस्यर्थः ॥ १९ ॥ देहस्यागमकारमाहपंचभिः पादुग्रहं ।
संपीग्रति शक्तासनेस्तचितम ॥ संपीग्रसीवनीस्थलीगुल्फनैवनेम ध्यतः ॥ सवेद ह्रिगाः गुल्फे
न गुक्तासनं मिरस्तनेम ॥ मत्नाधाराहायुमनस्मारयन्नूर्ध्वं नयन्नाभ्यामस्याप्यततः केप्रेषव-
स्यापापगुनहिन्नतरेणानयः कोष्ठात्मेवार ॥ हृदादीनां हृदेकं ॥ पर्योवेभ्रूमध्येन तस्मिन् ॥ १४ ॥
तेवायुपादांतरेएवमसस्यागाञ्चस्पर्शयन्क्रमेणगास्तत्स्वधिवस्तेरेग्रावेषपतनो देहारंभक
पंचभूतानि समष्टिभूतेषु विलापितवान् ॥ नरादहवायुवापावगपुजन्त ॥ एकीकृतवान् ॥

ॐ श्रवणसंग्रहं दृष्ट्वा तपोवनमगादिति स्वतीयेनान्वयः॥ स्वकृतो तु सर्गः अग्रादिसर्गः पुरग्रामादिस
गोश्रवर्थितः अप्रोषः स्वातु सर्गो येन॥१॥ निष्पादितं ईश्वरादेशः प्रजापालनादियेन जातिवाम
नातः॥२॥ आत्मजो दृष्ट्वा विमनस्कचिंतानरारसदारः सभार्यः॥३॥ अचालो विप्रेनाप्रापि तमश
कोनियमो यस्य वा न प्रस्थानो स्वसम्मते उग्रेन पसिद्धार्थ महतः कर्तेरिकं स्वस्थरामंडलस्य
मैत्रेय उवाच॥ दृष्ट्वात्मानं श्रवणसमेकदा वैन्य आत्मवान्॥ आत्मनावर्धिताशेषस्वानुसर्गः
प्रजापतिः॥१॥ जगतस्तस्थुषश्चापि वृत्तिदो धर्मभृत्सतां॥ निष्पादितेश्वरादेशो यदर्थमिह
जज्ञिवान्॥२॥ आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य विरहाद्रुदतीमिव॥ प्रजासु विमनस्स्वेकः सदारोगा
त्तपोवनं॥३॥ तत्राप्यदाभ्यनियमो वैखानससुसम्मते॥ आरब्ध उग्रतपसि यथा स्वविजये
पुरा॥४॥ कंदमूलफलाहारः शुष्कपर्णाशनः क्वचित्॥ अब्भक्षः कतिचित्पक्षान्वायुभक्ष
स्ततः परं॥५॥ ग्रीष्मे पंचतपा वीरो वर्षास्वासारषाण्मुनिः॥ आकंठमग्नः शिशिरे उदके स्थंडि
लेशयः॥६॥ तितिक्षुर्यतवाग्दांत ऊर्ध्वरेता जितानिलः॥ आरिराधयिषुः कृष्णमचरत्तप
उत्तमं॥७॥ तेन क्रमानुसिद्धेन ध्वस्तकर्ममलाशयः॥ प्राणायामैः संनिरुद्धषड्वर्गश्छिन्नब
धनः॥८॥ सनत्कुमारो भगवान्यदाहाध्यात्मिकं परं॥ योगं तेनैव पुरुषमभजत्पुरुषर्ष
भः॥९॥ भगवद्धर्मिणः साधोः श्रद्धया यततः सदा॥ भक्तिर्भगवति ब्रह्मण्यनन्यविषयाभव

विज्ञेयो पूर्वं यथा महतायत्नेन प्रहृतः॥ उग्रेण तपो दर्शयति कंदेति त्रिभिः॥४॥ क्वचित्कदाचित्
चतुर्थे दिने चत्वारो ग्रयः उपरि सूर्य इति ग्रीष्मे पंचाग्नितपः सेनापायसस्पंचतपाः आ
सारं सहते निरंतरं धारावर्षातु॥ शिशिरे जले तो स्थंडिले शायः भूमिशायनः सर्वदा॥६॥ तेन तप
सा क्रमानुसिद्धेन शनैः॥ आमेन ध्वस्तानि कर्माणि यस्य भूतो मलस्याशायोयस्य छिन्ना

॥१८॥ २

विधं नारिव बाढ़ तापसः २

 १४

अनुगतानुतनामम यतदर्हीतद्यिनार्हेतिया॥ किंपद्भ्यांभुवःस्पर्शनमित्तिपत॥१४॥ भर्तर्यद्धतेभ्रुसि
गपतादितस्मिन्पर्मपानिशातपारवीणामिघमाषी॥ देहपात्राकेदमलादिहतिः॥तथाआर्ति
दुःखेनप्राप॥तयेदेहंनःप्रेयसंकुरेणस्पर्शनमानमृतांभोनिर्हेतियस्याः॥१६॥ पृथिव्याःपत्युःदुहि
रतेतनतस्मादेवनारूपेणविपन्नेनरुमविलेचेतनादिकेयस्मिन॥तथाभर्तदेहमालस्तद

अविर्तिनोममहाराशीनत्मत्मनुगतावनं॥ सकुमार्यमदर्हीचपद्भ्यांस्पर्शनेभुवं॥१७॥ अती
वभर्तृव्रतधर्मनिष्ठयाशुश्रूषयाचार्षदेहयात्रया॥ नाविंदतार्तिंपरिकर्शितापिसाप्रेय
स्करस्पर्शनमाननिर्वृतिः॥१८॥ देहेविपन्नाखिलचेतनादिकेपत्युःपृथिव्यादयितस्यचा
त्मनः आलक्ष्यकिंचिच्चविलप्यसासतीचितामथारोपयदद्रिसानुनि॥१९॥ विधायकृ
त्यंह्रदिनीजलाप्लुतादत्वोदकंभर्तुरुदारकर्मणः॥ नत्वादिविस्थांस्त्रिदशांस्त्रिःपरीत्य
विवेशवह्निंध्यायतीभर्तृपादौ॥२०॥ विलोक्यानुगतांसाध्वीपृथुंवीरवरंपतिं॥ तुष्टुवु
र्वरदादेवैर्देवपत्न्यःसहस्रशः॥२१॥ कुर्वत्यःकुसुमासारंतस्मिन्मंदरसानुनि॥ नदत्स्वमर
तूर्येषुगृणंतिस्मपरस्परं॥२२॥ देव्यऊचुः॥ अहोइयंवधूर्धन्यायाचैवंभूभुजांपतिं॥ स
र्वात्मनापतिंभेजेयज्ञेशंश्रीर्वधूरिव॥२३॥ सैषानूनंव्रजत्यूर्ध्वमनुवैन्यंपतिंसती॥ पश्य
तास्मानतीत्यार्चिर्दुर्विभाव्येनकर्मणा॥२४॥ तेषांदुरापंकिंत्वन्यन्मर्त्यानांभगवत्पदं॥ भु
विलोलायुषोयेवैनैष्कर्म्यंसाधयंत्युत॥२५॥

हेचितामारोपयत॥१९॥ कृत्स्नंतत्कालो
चितंविधायह्रदिनीजलेआप्लुतास्नातासतीभर्तुरु[illegible]दकंदत्वादिविस्थांस्त्रिदशेस्थितान्नत्वा
त्वावह्निंत्रिःप्रदक्षिणीकृत्य॥२०॥ देवैःसहितादेवपत्न्यःतिस्रःभुभावेन॥२१॥ भगवान्मयतेग
ममनेवेनेतितथातन्नैष्कर्म्यंज्ञानंयेचचलायुषोपिसाधयंति॥ तेषांमन्यदेवादिपदंकिंमुदुर्ल

त्वानिंद्रियवह्निषु जुह्वति ॥ इदं यं तीयेन देवं देहं स्पविलाप्याहितो यावत्प्रतिपद्यते महाभूतानामपि
लयमाह ॥ त्रितिमभमसे कीकृतवान् ॥ तदेभ्यः प्रदत्तेभ्यः प्रसेवाप्नु ॥ ४८ ॥ तदेवं तामसाहंकारकार्य
स्याकाशापर्यंते लयमुक्त्वा सात्विकराजसाहंकारकार्याणां लयमाह ॥ इंद्रियेषु मन इति देवाना
मप्युपलक्षणं सविकल्पकत्वेन मनसः इंद्रियेराकर्षणात्तेषु लयाभिधानेन तत्कार्यत्वात
नइकंभीताः ॥ इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते ॥ इंद्रियेषु विषयाहंकारे त्वति मे प्रायतना ॥ केषांचिन्मानसं ॥ या
मन इति ॥ इंद्रियेषु नभ इति पाठ्यपयमर्थः ॥ महदादीनां मनेन भ्रष्टात्वं ॥ यत इंद्रियप्रासत्वा
त्रुमानिकत्वमनेपि इंद्रियआपाये त्वेवं नभोगतासु स्थाहः श्रोत्रवासः सत्वविष
दिंद्रियेषु नभोविभावितेइति ॥ नानींद्रियाणि यथो ह्यव ॥ उद्भवो ब्रह्महतिलाभः तितिमेभसितते नस्सदोवायौ नभ
त्वां स्याकाशे इवं तो येय यास्याने विभागशः ॥ भूतादिनामस्वत्वमहत्स्वमति
प्रभु ॥ ४९ ॥ इंद्रियेषु नेमस्तानि तन्मात्रेषु यथोद्भवं ॥ भूतादिनामस्वत्वमहत्स्वमसावश
स्वदये ॥ ५० ॥ तेसर्वेगुणविन्यासं जीवे मायामयेन्यधात ॥ नचावृषा यमाम स्थमसावश
याधीनइति श्रोत्रादीनां विषयेषु ॥ शायीपुमान् ॥ ज्ञानवैराग्यवीर्येण स्वरूपस्थान्तहान्य
यह्नादिषुलयः ॥ यदातन्मात्रकाकार्याणयेवेंद्रियाणि ॥ मन्सोप्यपंचीकृतपंचतन्मात्रका
र्थे ॥ अहंकारिकतामि याने तन्नरधीनवविवर्त्तयेत्स विरोधः ॥ भूतादिनाहंकारेणाग
वृत्तिः हमनः सहितानींद्रियाणि ॥ इत्त्वप्यपरितोनीत्वाभूतादोतिस्वाते तसहमहत
नेसहदयेदन्यर्थः ॥ ५१ ॥ सर्वेषां गुणानां कार्याणां विन्यासः स्थितिर्यस्मिन ॥ तमहान्तमा
पामयोपाधिमयेजीवे तंचात्र शायमुपाधिषः एवंमनुशायी पुमान् ॥ जीवः प्रहोए
पमबस्थानि स्थितः संजहादिमर्थः ॥ वनप्रवेशमाराज्यः कथामाहवत्तभिः ॥ ५१ ॥

एकादशभिरध्यायैः पृथोश्चरितमीरितं ॥ प्रचेतसामथाख्यानमभिलक्ष्य च पंचभिः पितुः ॥ १ ॥ चतुर्विंशे प्र
पौत्रात्तु पृथोः प्राचीनबर्हिषः ॥ प्रचेतसां जनिस्तेभ्यो रुद्रगीतं च वर्ण्यते ॥ २ ॥ अधिराजासीदित्यर्थः ॥ १ ॥
यवीयोभ्यः कनिष्ठेभ्यः काष्ठा दिशः ॥ तर्यां चतुर्थीं ॥ २ ॥ शक्राल्लब्ध्वा पृथोरश्वमेधेऽश्वविजयावसरे ॥ ३ ॥
अपत्यत्रयमेवाह ॥ पुरायः शापतस्तस्मान्मनुष्यत्वमापन्नाः सन्तः योगगतिमगमन् पावकाः ॥ नभस्वत्याम
स्य भार्यायां ॥ अन्तर्धानविशेषणाय इति ॥ एतेन शक्रादन्तर्धानगतिलाभे कारणमुक्तं ॥ ४ ॥ सचान्तर्धा

मैत्रेय उवाच ॥ विजिताश्वोऽधिराजासीत्पृथुपुत्रः पृथुश्रवाः ॥ तस्मै बलिहरन्तिस्म राजानः पृथु
वृषस्या ॥ यवीयोभ्योऽददात्काष्ठा भ्रातृभ्यो भ्रातृवत्सलः ॥ १ ॥ हर्यक्षायादिशत्प्राचीं धूम्रकेशाय
दक्षिणां ॥ प्रतीचीं वृकसंज्ञाय तुर्यां द्रविणसे विभुः ॥ २ ॥ अन्तर्धानगतिं शक्राल्लब्ध्वान्तर्धानसं
ज्ञितः ॥ अपत्यत्रयमाधत्त शिखण्डिन्यां सुसम्मतं ॥ ३ ॥ पावकः पावमानश्च शुचिरित्यग्नयः पु
रा ॥ वसिष्ठशापादुत्पन्नाः पुनर्योगगतिं गताः ॥ ४ ॥ अन्तर्धानो नभस्वत्यां हविर्धानमविन्दत ॥ य
इन्द्रमश्वहर्तारं विद्वानपि न जघ्निवान् ॥ ५ ॥ राज्ञां वृत्तिं करादानदण्डशुल्कादिदारुणां ॥ मन्य
मानो दीर्घसत्त्वव्याजेन विससर्ज ह ॥ ६ ॥ तत्रापि हंसं पुरुषं परमात्मानमात्मदृक् ॥ यजंस्त
ल्लोकतामाप कुशलेन समाधिना ॥ ७ ॥ हविर्धानाद्धविर्धानी विदुरासूत षट्सुतान् ॥ बर्हि
षदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतं ॥ ८ ॥ बर्हिषत्सुमहाभागो हाविर्धानिः प्रजापतिः ॥ क्रियाका

नो राज्ञां वृत्तिं करादानादिभिर्दारुणां परपीडात्मिकां मन्यमानो विससर्ज ह ॥ ६ ॥ हंसं निर्मलं लोकता
मिति हंसः ॥ तत्पुरुषरूपतां कुशलेन पुण्यपतद्रूपेण समाधिना ॥ ७ ॥ हाविर्धानिः हविर्धानस्य पुत्रः ॥ ९ ॥ यो
गेषु प्राणायामादिषु क्रियाकाण्डेषु निष्णातत्वमेवाह ॥ ९ ॥ यस्येति ॥ इदं वसुधातलं देवयजनं अनुयज्ञं वा
वितन्वतः ॥ यज्ञैकायज्ञं कृत्स्नं तत्त्वमापप्रवयज्ञानि कुर्वतः सतः अतः प्राचीनबर्हिरित्युच्यते ॥ १० ॥

श्रमक्तं योवेत्तिमूढइति॥ वतन्त्रात्मनेदुःखानि॥ योपवर्गसाधनेमानुष्यंलब्ध्वापिविषयेआसक्तिंयाति २९

विशोपवश्चादीनांवैश्यादीनांवापतिःस्यात्॥ २९॥ यद्यपिवहूनिफलानिभवंतितथापिशुकाख्यसे

गवप्रश्रवणादिकुर्यात्॥ महतोभगवतोमाहात्म्यस्यसूचकंपार्थिवौशुसंबंधिनीपार्थिवा

सर्वविनोवनालयधर्मकर्मणामहतांभुवि॥ लब्ध्वापवर्ग्यंमानुष्यंविषयेषुविषज्जते॥ २९

मैत्रेयउवाच॥ एवंतौप्रमरस्त्रीशुपतिलोकेगतावथ॥ यथाप्रात्मविशेषुयौवेन्यःप्रा

पाद्युतास्त्रयं॥ ३०॥ इत्थंभक्तात्रभावोसौएषुःसभगवन्नमः॥ कीर्तितंतस्यचरितंश्रद्धादव

तितस्मै॥ ३१॥ यइदंसमरत्स्प्रलंप्रद्धयावहितःपठेत्॥ प्रावयेच्छृणुयाद्वापिसमृद्धो

पद्वीमियात्॥ ३२॥ ब्राह्मणोवद्यवर्चसीराजन्योजगतीपतिः॥ वैश्यःपठन्विट्पतिः

स्याच्छूद्रःसत्तमतामियात्॥ ३३॥ त्रिःकृत्वइदमाकर्ण्यनरोनार्यथवादृता॥ अप्रजाःसु

प्रजाताःमोनिर्धनोधनवानमः॥ ३४॥ अस्पष्टकीर्तिःसुयशामूर्खोभवतिपंडितः॥ ३५॥ इदं

स्वस्त्ययनंपुंसाममंगल्यनिवारणं॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंस्वर्ग्यंकलिमलापहं॥ ३६॥

धर्मार्थकाममोक्षाणांसम्यक्सिद्धिमभीप्सुभिः॥ श्रद्धयैतच्छ्राव्यंचरणाकारणंपर

मं॥ विजयाभिरथोराजाप्रकृतेनदभियातियानं॥ बलिंतस्मैहरंतिस्मप्राग्राजानःपृथवे

यथा॥ ३८॥ मुक्तान्यसंगोभगवत्यमलांभक्तिमुद्धहन्॥ वैन्यस्यचरितंपुण्यंशृणुयाच्छ्रावये

कुर्याद्वयेत्तथैवतत्॥ वैचित्रवीर्याभिहितंमहन्माहात्म्यसूचकंमयासमन्वितंमतिर्मयिंपार्थि

वौप्रमतिमावयात्॥ ४०॥ अनुदिनमिदमादरेणशृण्वन्पृथुचरितंप्रथयन्विमुक्तसं

मितिवापाद॥ ४१॥ मयथत्कीर्तनंपतन्॥ भवसिंधौपोतःपादोयस्य॥ ४५॥ इतिश्रीभाग

वतेभावार्थदीपिकायांचतुर्थस्कंधेत्रयोविंशः॥ २३॥

भगवतिमयिसंगो ... पृथोमग्नपारेवयतिकुर्यात्सपवित्रभावं॥ ४१॥ इतिचतुर्थस्कंधेत्रयोविंशः॥ २३

नीलोत्पलादीनामाकरं जलस्थानं ॥ उत्पलांभोजकल्हाराणि रात्रिंदिनसंध्याविकासीनि ॥ इंदीवरं
नीलोत्पलं तस्य वनं हंसाः प्राचुर्यख्यापनार्थं हंसादिभिर्निकूजितं ॥ २१ ॥ मत्तानां भ्रमराणां सौस्वर्ये
ण हृष्टरोमाणो लता अंघ्रिपाश्च यस्मिन् ॥ पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनस्योत्सवो यस्मिन् ॥ २२ ॥ त
व मृदंगपणवाद्यनुपश्चाद्दिव्यो मार्गो भेदैर्मनोहरं गांधर्वं गानमाकर्ण्य विस्मयं प्रापुः पाठां
तरे मृदंगपणवाद्यभिहतं ॥ २३ ॥ तेषां धिनिरस्कर्वेदिमर्थे ॥ २४ ॥ नेच विलोचनं वीक्ष्य नाताम्र

समुद्रमुपविस्तीर्णमपश्यन्सुमहत्सरः ॥ महन्मन इव स्वच्छं प्रसन्नसलिलाशयं ॥ २० ॥ नील
रक्तोत्पलांभोजकल्हारेंदीवराकरं ॥ हंससारसचक्राह्वकारंडवनिकूजितं ॥ २१ ॥ मत्तभ्रम
रसौस्वर्यहृष्टरोमलतांघ्रिपं ॥ पद्मकोशरजो दिक्षु विक्षिपत्पवनोत्सवं ॥ २२ ॥ तत्र गांध
र्वमाकर्ण्य दिव्यमार्गमनोहरं ॥ विसिस्म्यू राजपुत्रास्ते मृदंगपणवाद्यनु ॥ २३ ॥ तर्ह्येव सरस
स्तस्मान्निष्क्रामंतं सहानुगं ॥ उपगीयमानममरप्रवरं विबुधानुगैः ॥ २४ ॥ तप्तहेमनि
कायाभं शितिकंठं त्रिलोचनं ॥ प्रसादसुमुखं वीक्ष्य प्रणेमुर्जातकौतुकाः ॥ २५ ॥ स तान्प्रप
न्नार्तिहरो भगवान्धर्मवत्सलः ॥ धर्मज्ञान्शीलसंपन्नान्प्रीतः प्रीतानुवाच ह ॥ २६ ॥ श्रीरुद्रः ॥
यूयं वेदिषदः पुत्रा विदितं वश्चिकीर्षितं ॥ अनुग्रहाय भद्रं व एवं मे दर्शनं कृतं ॥ २७ ॥ यः
परं रंहसः साक्षात्त्रिगुणाज्जीवसंज्ञितात् ॥ भगवंतं वासुदेवं प्रपन्नः स प्रियो हि मे ॥ २८ ॥

यैः प्रसोतुर्विस्मृत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥ तप्तहेमतापितसदृशकांतिं ॥ शितिर्मलिनः कंठो यस्य तं ॥ २५
वेदिषदः बर्हिषदः चिकीर्षितं भगवदाराधनं विदितं ॥ अनुग्रहकारणमाह ॥ २७ ॥ यः साक्षाद्वा
सुदेवं प्रपन्नः स हि मे प्रियः कथंभूतं रंहसः सूक्ष्मात्त्रिगुणात्प्रधानात् ॥ जीवसंज्ञितात्पुरुषा
च्च ॥ परं प्रकृतिपुरुषयोर्नियंतारमित्यर्थः ॥ २८ ॥ नन्वितस्तस्य माहात्म्यादित्याह ॥ स्वधर्मनि

सुबुद्रूस्य कन्योरे देवदेवेन ब्रह्मणोपदिष्टां यातदुतिं नाम किं शोरीं बालां परिक्रमंतीं प्रदति लालयाहं
नीं शुकीमिवेति ॥ ४४ ॥ एवं द्रष्ट्वाप्यापते समर्षीं तां सद्येत ड्डार्यादर्शनेनाग्निः कामसंतमोभूत् । तं
चेत ड्डार्या स्ताहानाम समर्षिभार्यो द्रूप धारिणी सती रमयामास रमयिता च न द्रेतः शुकी इ पे
णशारसं भे निथापागकेन ॥ तां प्रयामस मर्षिभार्या प्रोन्याग्निः कामितवान् ॥ तद्ददिति शुकीमि
निपाद ॥ स्तोक हुतनया राममिवेत्वर्थः ॥ स्वर्यं ये वनवो दत्र्यैव विदुधादयः ग्रभिभूताः नवसन् पुरैः

सा शुदिं देवदेवोक्ता पुपपेमे पातदुतिं ॥ यां वीक्ष्य चारुसर्वांगीं किशोरीं सुष्ठ्वलंकृतां ॥ ४४ ॥
परिक्रमंतीमुद्दाहेव कमेग्निः शुकीमिव ॥ विबुधासुरगंधर्वमुनिसिद्धनरोरगाः ॥ ४५ ॥
विजिताः सूर्यया दिक्षु क्वणयंत्यैव नूपुरैः ॥ प्राचीनबर्हिषः पुत्राः शतद्रुत्यां दशाभवन्
तुल्यनामव्रताः सर्वे धर्मस्नाताः प्रचेतसः ॥ ४६ ॥ पित्रादिष्टाः प्रजासर्गे तपसेऽर्णवमाविशन्
दशवर्षसहस्राणि तपसार्चंस्तपस्पतिं ॥ ४७ ॥ यदुक्तं पथि दृष्टेन गिरिशेन प्रसीदता ॥ तं
ध्यायंतो जपंतश्च पूजयंतश्च संयताः ॥ ४८ ॥ विदुर उवाच ॥ प्रचेतसां गिरित्रेण यथासीत्पथि
संगमः ॥ यदुताह हरः प्रीतस्तन्नो ब्रह्मन्वदार्थवत् ॥ ४९ ॥ संगमः खलु विप्रर्षे शिवेनेह शरी
रिणाम् ॥ दुर्लभो मुनयो दध्युरसंगाद्यमभीप्सितं ॥ ५० ॥ आत्मारामोपि यस्त्वस्य लोककल्प
स्य राधसे ॥ शक्त्या युक्तो विचरति घोरया भगवान्भवः ॥ ५१ ॥ मैत्रेय ॥ प्रचेतसः पितुर्वाक्यं शि

पादैकप्राप्यं त्वेव धृतिमात्रेणोत्सर्थः ॥ ४५ ॥ न तस्य नाम व्रतमाचारस्त्ववेषां यमेस्तान्ताथमेयास्मा
५ ॥ तपसा तपसांपतिं हरिमार्चन्नर्चयामासुः ॥ मुनयोपि संगत्यागेनाममिष्टं यद्दश्वरेवके
वलं न वप्राप्तुः तेन शिवेन ॥ ननु मुनीनां किं तद्भानेन वो रत्वादित्याशंक्याह ॥ ५१ ॥ आत्मारामो
पि लोकरचनायपालनाय ॥ ११ ॥ शक्त्या ज्ञाकाविद्यया शिवादर्शिनं स्वतनयं एवं भवत्तान्यायेनाह ।

शुचिविषन्तः कृशानोर्धीहतीति शुचिषत् ॥ नमस्ते हंसः शुचिषदिति श्रुतेः ॥ हिरण्यवीर्याय समस्तसेव्याग्निरूपाय ।
वानहोत्रेककर्मेन सेतत्साधनायेत्यर्थः ॥ क्रतन्स्तन्वे तद्धितारकाय सोमत्वमाह ॥ २८ ॥ ऊर्जे पितृणामन्नाय
रूदेवानामन्नाय ॥ सहि पितृणां देवानां चान्नं ॥ एवं स्वधायत्र स्वाहापतये स्वधायै नमः ॥ स्वधाग्निसोमतेने
वतेनस्तवश्रुते ॥ २९ ॥ जलत्वमाह ॥ सर्वरसात्मने जलरूपाय ॥ विशोषाय स्थूलरूपाय ॥ सर्वेषां सत्वानां
प्राणिनाये आत्मानं सर्वदेहाय स्थवीयसे ॥ त्रिराट्देहाय त्रैलोक्यपालायवायवे ॥ सहि प्राणरूपेण
त्रैलोक्यं पालयति ॥ सह आदिधर्माय ॥ ३० ॥ नमस्ते आकाशाय अर्थानां लिंगाय सामकाय शब्दगुणा
स्वर्गापवर्गद्वाराय नित्यं शुचिषदे नमः ॥ नमो हिरण्यवीर्याय चातुर्होत्राय तन्तवे ॥ ३१ ॥ न
मस्ते हंसः शुचिषदिति श्रुतेः ॥ हविर्दाय च जीवानां नमः सर्वरसात्मने ॥ ३२ ॥ सर्वस
त्वात्मदेहाय विशेषाय स्थवीयसे ॥ नमस्त्रैलोक्यपालाय सह ओजोबलाय च ॥ ३३ ॥ अर्थ
लिंगाय नभसे नमोऽन्तर्बहिरात्मने ॥ नमः पुण्याय लोकाय अमुष्मै भूरिवर्चसे ॥ ३४ ॥ मह
त्वाय निवृत्ताय पितृदेवाय कर्मणे ॥ नमोऽधर्मविपाकाय मृत्यवे दुःखदाय च ॥ ३५ ॥ नम
स्त आशिषामीश मनवे कारणात्मने ॥ नमो धर्माय बृहते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ॥ ३६ ॥ पुरु
षाय पुराणाय सांख्ययोगेश्वराय च ॥ शक्तित्रयसमेताय मीढुषेऽहंकृतात्मने ॥ ३७ ॥ च
तन्मात्राय यद्वितवहतेन्द्रियाय ॥ एवं महाभूतरूपत्वमुक्त्वा अधुना स्वर्गा
त्मना ॥ अन्तर्बहिरात्मने ॥ अन्तर्बहिर्व्याप्ताय लोकपालादि रूपाय ॥ ३८ ॥ महत्ताय निवृत्ताय चकर्मणोपि
यस्मै भूरिवर्चसे ॥ एषवै स्रोतिरुपं लोकयाति इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥ हे देवा आशिषां
स्तदेवाय पथा कर्म पितृदेवफलाय ॥ अथ अफलरूपाय च मृत्यवे ॥ ३९ ॥ विमलत्वेन प्रणमति ॥ हरते
कारणात्मने ॥ सर्वकर्मफलदात्रेमनवे ॥ सर्वज्ञाय मे आत्मकायेति ॥ विमलत्वेन प्रणमति ॥ हरते
धर्माय परमात्मने कृष्णाय ॥ ४० ॥ इदं रूपेण प्रणमति मीढुषे वेदत्रयाय अहंकृतं महंकारान तात्मने
सचकर्त्रे करणकर्मणा शक्तित्रयसमेताय ॥ ४१ ॥ अव्यक्तत्वेन प्रणमति ॥ चेतो चान्तरा कृतिं कि

अथ भागवता वासुदेवं प्रपन्नाः पूर्वं मे प्रियाः स्युर्भवद्भिरपि मत्प्रियप्रीतिकार्यं तस्माद्ये नाह ॥ मदन्यो भा
गवतानां च प्रेयान्नास्ति ॥ १ ॥ अत इदं नाम अधुना श्रूयतामिति ॥ विविक्तमसंकीर्णं यथा भवति ॥ स्वा
देवज्ञाः सत्यं न हेति ॥ नेति नेति वाक्यार्थः ॥ आत्मविद्वर्याणां स्वलिप्सो भनस्तदा ये स्वानंदलाभाये
मर्थः ॥ अतो मे स्वलिप्सानंदसत्तात्मा ॥ न तु ममेत्यर्थो मदर्थे पर्यंकेन स्यात्तन्नाह ॥ भगवतायाय
ता स्वानंदरूपेण राहं स्मि हंत्वं परमानंदरूपेणैव नित्यं स्थितं रमणं ॥ अत एवं भूताया आत्मने तुभ्यं
नमः सर्वं सर्वं रूपाय च ॥ ११ ॥ सर्वरूपत्वं प्रपंचयन्नात्मनमति सार्थैर्द्वादशभिः ॥ पंचजनेलोकात्मकेना

अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान् यथा ॥ न मद्भागवतानां च प्रेयानन्योस्ति कर्हिचित् ॥ ३०
इदं विविक्तं जप्तव्यं पवित्रं मंगलं परं ॥ निःश्रेयसकरं चापि श्रूयतां तद्वदामि वः ॥ ३१ ॥ मैत्रेय उ
इत्यनुक्रोशहृदयो भगवानाह ताञ्छिवः ॥ बद्धांजलीन्राजपुत्रान्नारायणपरो वचः ॥ ३२ ॥
श्रीरुद्र उवाच ॥ जितं त आत्मविद्वर्य स्वस्तये स्वस्तिरस्तु मे ॥ भवताराधसा राद्धं सर्वस्मा आत्म
नेनमः ॥ ३३ ॥ नमः पंकजनाभाय भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मने ॥ वासुदेवाय शांताय कूटस्थाय स्व
रोचिषे ॥ ३४ ॥ संकर्षणाय सूक्ष्माय दुरंतायांतकाय च ॥ नमो विश्वप्रबोधाय प्रद्युम्नायांत
रात्मने ॥ ३५ ॥ नमो नमोऽनिरुद्धाय हृषीकेशेंद्रियात्मने ॥ नमः परमहंसाय पूर्णाय निभृता

भौ यस्मात्तस्मै कारणात्मने नमः कारणत्वादेव सूक्ष्माणां मात्राणां पंचानां यथायथं भूतानि स्थूलानि
तन्मात्राणि इंद्रियाणि च तेषामात्मने नियंत्रे ॥ अतः करणं च तत्स्वरूपाधिष्ठातृत्वेन प्रणमति च त
भिः स्मोकार्थः वासुदेवाय चित्ताधिष्ठात्रे कूटस्थाय तत्र निर्विकाराय चित्तस्यैकरूपत्वात् ॥ ३४ ॥ संक
र्षणाय अहंकाराधिष्ठात्रे सूक्ष्माय अव्यक्ताय दुरंतायांतकाय च सर्वसंहारिणे अग्निना लोकदाहका
य ॥ विश्वस्य प्रबोधाय प्रबोधोदयस्थानत्वात् ॥ अंतरात्मने बुद्ध्यधिष्ठात्रे ॥ ३६ ॥ हृषीकाणामिंद्रियाणां ईश

यथामध्योगप्राप्तमधिकरोति स्वयमीनेडूकलेंनवस्वर्गमेवलायस्मिन॥ अंग्रीवनेवेवतुरूपनिबेश
तुचनेवमातुनीवसमेष्याहरुमिरैनैः योभनेदर्शनेयस्य॥ समाम्यारवोंग्राहयोयस्मिन॥ तिमेनात
नोयस्मिन॥ योभनंदर्शनेयस्यति पदञ्चवेवा॥ ४२॥ पदाहीप्स्यानीयेन॥ यह्यावंभनेनपदोपल
विनंहूंयपदेशावणंप्रदर्शयेत्सर्थः॥ शारदियत्मनंनस्यपलाशनहद्दोचिर्यस्तेनचवेदीमिभिरंतमे
वमवनमत्तानेविधुनवना॥ अपालंमहादादीनांसाधसंयेननन॥ देगुरोयननवमेवनमान्नयामह्याते
नामर्भोयदर्याकोगुरुः॥ यतिहलेभमिदंमयामार्थिनमितितोनेवाह॥ ४४॥ एतद्रूपमनुध्येय
यथामध्यागपधियोविसदुगलस्वर्गमेवलन॥ समवाचेद्विजेवोहतिमनावमदर्शनम
ह॥ यदाहारनमयपलायाशेचिषानवयुभिर्मोनरवेविधुनवना॥ मदर्शायत्नीयमपानसाध
सपदंगुरोमार्गेगुरुलसोनयाम॥ ४५॥ एतद्रूपमनुध्येयमात्मशुद्धिमभीप्सतां॥ यद्भक्तियो
गोऽभयदः स्वधर्ममनुतिष्ठताम॥ ४६॥ भवान्भक्तिमतालभ्यो दुर्लभः सर्वदेहिनां॥ स्वाराज्य
स्याप्यभिमतएकान्तेनात्मविद्गतिः॥ ४७॥ तंदुराराध्यमाराध्यसतामपिदुरापया॥ एका
न्तभक्त्याकोवाञ्छेत्पादमूलंविनाबहिः॥ ४८॥ यत्रनिर्विष्टमरणंकृतान्तोनाभिमन्यते॥ वि
ध्यानाद्देमेवननप्रमततः स्वाप्यमिमर्थः॥ नहि किं केनापि नप्राप्यते तं प्राह भवानिति॥ दुर्लभत्व
मेवाह॥ स्वर्गेराज्यंयस्यनस्याप्यभिमतः स्पृहणीयः किंचैकान्तेनयप्रान्मविननस्पृशतिः॥ गामः
प्रनतस्यानिरेकेणानकिंविहाद्धामीत्याह॥ तेनासेकानभनसाप्राराधत्रहिः सर्वेशिद्मनः॥ नवरे
नयंचेति॥ ४९॥ यत्रपादमलेपारणंश्रविष्टहनातेः कालोममायंवरपरतिनाभिमानेकरोति॥ किं
कवेन॥ वीर्यंप्रभावंशौर्यंमन्ताहंनामं विस्फुरिनयात्वभिनयाभुवोविधेसयक्तपि॥ ५०॥ स्व
साहसलेपविष्टस्तृतांनभयाभावः क्रियानयंलाभः स्वरूनसंनापवसकलपुरुषार्थश्रेणि

एवं नमस्कृत्य दर्शनेप्रार्थयन्ते दर्शनमिति निवध्नाति ॥ भागवतैरर्चितं दर्शनं देहीत्यस्य विवरणं रूपमिति
मादि यद्दर्शयेत्तनेत्ता नां भक्तानां प्रियतमं रूपं प्रदर्शयेति निवमेनान्वयः ॥ सर्वेषामिंद्रियाणां ये गुणा
विषयास्तेषां संगृहनं ने ॥ सर्वेंद्रियविषयरूपमित्यर्थः ॥ सर्वेंद्रियाणि स्वगुणैरंजयतीति वा ॥ षट्
स्निग्धः प्राहषियो वनस्तस्त्वामं ॥ सर्वेषां सौंदर्याणां संग्रहो यस्मिन् ॥ चारवः प्रापनास्तना रोवाह
वोयस्मिन् ॥ स्तनातंयथोचितं सर्वावयवं वहविरमानं यस्मिन् ॥ ४८ ॥ पद्मस्य कोशो मध्ये यावि पलाश
नितदूरं स्निग्धयस्मिन् ॥ सकपोलमास्यं यस्मिन् ॥ समौ कर्णौ यस्य चारि मत ॥ उन्नमदिंविभ्रं बलैपस्म
दर्शनेनाहितत्वं यदेहि भागवतार्चितं ॥ रूपमियतमं तेषां सर्वेंद्रियगुणांजनम् ॥ ४८ ॥ स्निग्धं
प्रापहृतवदनं सर्वसौंदर्यसंग्रहं ॥ चारवायतचत्वार्युन्नतानदृविराननं ॥ ४९ ॥ पद्मकोश
पलाशाक्षं सुंदरंसभ्रुनासिकं ॥ सद्विजं सकपोलास्यं समकर्णविभूषणं ॥ ५० ॥ प्रीतिप्रहसि
तापांगमलकै रूपशोभितं ॥ लसत्पंकजकिंजल्कडुकूलं मृष्टकुंडलं ॥ ५१ ॥ स्फुरत्किरीटवल
यहारनूपुरमेखलं ॥ शंखचक्रगदापद्ममालामण्युत्तमर्द्धिमत् ॥ ५२ ॥ सिंहस्कंधत्विषो वि
भ्रत्सौभगग्रीवकौस्तुभं ॥ श्रियानपायिन्या क्षिप्तनिकषाश्मोरसोल्लसत् ॥ ५३ ॥ हरेचकसवि
कुंडलयोरग्रे वस्समाणत्वात् ॥ ५१ ॥ प्रीत्या प्रहसिताविवापांगो यस्मिन् स्फुरंतिकिरीटादीनि यस्मिन्
उन्नमदृद्धिर्लक्ष्मीः यद्वा एतेरुत्तमासमृद्धिर्यस्यास्ति तत् ॥ ५२ ॥ सिंहस्य स्कंधपरितः प्रसर्पतः केसराण्येव
त्विषः ताः हषीः सर्वत्र स्निग्धो विभ्रवासौ सौभगग्रीवः कौस्तुभो यस्मिन् ॥ यद्वा सिंहस्येव स्कंधौ तत्र
त्विषः केटललहारादिदीप्तीर्बिभ्रत् रतिशयविधो वर्णो ॥ सौभगग्रीवा शुक्ला येन स कौस्तुभो यस्मि
न् श्रिया देव्या अनपायिन्या क्षिप्तनिकषाश्मा स्वर्णरेखा किनोतिकषपाषाणो येन तादृशो
योरसा उल्लसच्छोभमानं ॥ ५३ ॥ श्वासो का से भो से विश्वासं वना वलयस्ता वेल्लदलवदस्थमत्पय

भा
दशी
७२

नन्वभिन्नेमयिभेदं कुर्वतः सतो न को विद्वान् हितैषी भवेत् एकपत्नव्रतेपैव कोऽद्वार्थे चेतनात्मको भेदं कृत
वत्यत आह ॥ त्वमिति ॥ आद्यस्त्वमेक एव सुप्ता मायाख्या शक्तिर्यस्य तया शक्त्या रजः सत्त्वतमसा हेतुभेदे का
र्यतो रजस्त्वादेः महानहंकारः खं च मरुदग्निः ॥ वार्धरा ॥ वाः उदकं धरा भूमिः ॥ सुरा ऋषयश्च भूत
गणाश्च ॥ एवमिदं जगद्यतो भवति तद्विभिद्यते इत्यन्वयः ॥ एतद्दर्पणं दर्शयति स्रष्टृमिति ॥ २५ ॥ जरा
युजोऽण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण चतुर्विधं स्वांशेन प्रविष्टः ॥ अयोऽस्ति हेतोः पुरस्तात् तमसं विद्याभा
सपुरि शायनान्नारूपं विदुः ॥ न हि किं तमीश्वरमेव संसारिणो विदुरित्याह ॥ सरव्यामध्यस्थितिकाला
भिः सहैमनुविवक्तव्यं विषयसुखम विद्याहतः सन् ॥ यो भुंक्ते तं जीवं विदुः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ त

त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्तिस्तया रजःसत्त्वतमो विभिद्यते ॥ महानहं खं मरुदग्निवार्ध
राः सुरर्षयो भूतगणा इदं यतः ॥ २५ ॥ सृष्ट्वा स्वशक्त्येदमनुप्रविष्टश्चतुर्विधं पुरमात्मांशकेन
अथो विदुस्तं पुरुषं सन्तमन्तर्भुङ्क्ते हृषीकैर्मधु सारघं यः ॥ २६ ॥ स एष लोकानतिचण्डवेगो वि
कर्षसि त्वं खलु कालयानः ॥ भूतानि भूतैरनुमेयतत्त्वो घनावलीर्वायुरिवाविषह्यः ॥ २७ ॥
प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् । त्वमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसे
क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ॥ २८ ॥

योऽस्मः विपुलस्वादुत्सेन प्रवर्त्तसोऽभिधाकंपीति इति
निशीनेवगृहां प्रविश्य आत्मानो हि नदर्शनादित्यत्र ॥ नवतु सर्वेनियंतः कालः संसार इत्याह ॥ स ए
षः स्वशक्त्या इदं सृष्टवान् ॥ स एष त्वं खलु भूतैरेव भूतानि ॥ मेघपंक्तीर्वायुरिव कालयानः ॥ वि
चालयन् ॥ लोकान्विकर्षसि संहरसि ॥ अनुमेयतत्त्वः अलक्ष्यस्वरूपः ॥ २७ ॥ विकर्षणप्रकारमाह
प्रमत्तमिति ॥ इतिकृत्यमेवमिदं कर्तव्यमिति तच्चिन्तया उच्चैः प्रमत्ते न त्वहेतुः विषयेषु लालसम
तिकामुकम् अतएव विविधविषयेषु प्रवृद्धलोभम् ॥ अंतकः त्वम् अभिपद्यसे ॥ आक्रमसि ॥ क्षुधा लेलिहा
नः जिह्वया ओष्ठप्रान्तौ स्पृशन् सर्पो मूषकमिव ॥ २८ ॥

७२

भगवत्स्वसंगिनां संगमस्य क्षणार्थेनापि न स्वर्गं न लयेसमंगाणां यामि ॥ नवापुनर्भवं मोक्षं मर्त्त्यानां
माशिषो राज्याद्याः किमु ॥ ५९ ॥ अथानघाङ्घ्रे नौः अनवावबहरावे श्रीयस्तनस्तनवकीर्त्तितीर्थयोः कीर्थ
रंगतयोः कृमेरणां नवे हिः स्नानाभ्याविधूततः पाप्मायेषाम् ॥ अत एवं भूतेषु ब्रकोपाः कृपासम
वेगामादिरहितविनिर्मलेवार्जवादिविशेषेषां समागमो स्नाकंस्मात् ॥ एवमेवनस्यादनुग्रहः
६० ॥ न तु ज्ञानेन वेन तदृत्सस्मादेवभवतीत्याह ॥ न यस्य चित्ते ॥ येषां सतो भक्तियोगेनानुग्रहीतेषु दे
स यस्य वित्ते वासी हि विद्धिमं न भवति नमो हृपायो गुह्या यायाचना विशन्ति ॥ त्वयेन मापनयतदाब

तयार्थेनापि न लयेन स्वर्गं नापुनर्भवं ॥ भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥ ५९ ॥
अथानघाङ्घ्रेस्तव कीर्त्तितीर्थयोरन्तर्बहिः स्नानविधूतपाप्मनाम् ॥ भूतेष्वनुक्रोशसुसत्त्वशी
लिनां स्यात्संगमोऽनुग्रह एष नस्तव ॥ ६० ॥ न यस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं तमोगुहायां च विशु
द्धमाविशत् ॥ यद्भक्तियोगानुगृहीतमंजसा मुनिर्विचष्टे ननु तत्र ते गतिं ॥ ६१ ॥ यत्रेदं व्यज्यते
विश्वं विश्वस्मिन्नवभाति यत् ॥ तत्त्वं ब्रह्म परं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतं ॥ ६२ ॥ यो माययेदं पु
रुरूपयासृजद्बिभर्ति भूयः क्षपयत्यविक्रियः ॥ यद्भेदबुद्धिः सदिवात्मदुःस्थया त्वमात्मतन्त्रं भ
गवन्प्रतीमहि ॥ ६३ ॥ क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः श्रद्धान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये ॥ भूते

द्रुतिस्तिनवगातिनत्र पश्यति ॥ कीदृशं तत्त्वदाहृयचेति ॥ ६४ ॥ जगत उपादानत्वेन तत्त्वं वलदिनेति
मिमेते नापि न देवलदृयन्नाहृयरति ॥ ६३ ॥ यदिदं विश्वं सदिव परमार्थमिवासजत ॥ कथंभूत
पापयामेदबुद्धिरस्माभवति नयाया स्मनि त्वयि दुःस्थया पालकाये कत्वे न समर्थ्ये यातेनाहि
रस्त्वभेदप्रतीमहि ज्ञातीमः ॥ ६४ ॥ यद्यपि त्वमेवंविधोऽतिभेदं ब्रह्मतयापि मा गुणेन कर्मसंबद्धरूपये दय
नेति त एव वेदागमतत्त्वज्ञा इत्याह ॥ क्रियाकलापैरेकमेव योगिनः पूजयन्ति ॥ न एव कोविदाः न
त्वेनत्वनादरस्य केवलत्वानेष्व हजाः ॥ तेषां त्वा गमकरणं वच सिद्धं भूतेंद्रियांतःकरणोरेव नत्वेस्य पः

भा॰
ष॰
२

यश्चोदयतितद्भव्यं॥ दृष्टेराजदंडादिश्रुतेनरकपातादिनाताभ्यामात्मनः॥ पापमहितंजानन्नपि॥ भूयःप्राय।
श्चित्तानंतरंकरोति॥ अथोअतः कारणात्॥ द्वादशाब्दादिकंप्रायश्चित्तं॥ तेनसमूलस्यदोषस्यानिवृ
त्तेः॥ निर्हृतोवापुनःपापप्ररोहोयोगादितिभावः॥ ९॥ किंचक्वचिदितिकदाचिदभद्रात्पापान्निवर्तते क्वचि
देवपुनराचरति॥ यथाकुंजरः स्नातोपिरजोभिरात्मानंमलिनीकरोति॥ तथापापस्यपुनराचरणेनिवार
केननरकपातस्यावश्यंभावित्वात्॥ प्रायश्चित्तंव्यर्थमितिपरिहरति॥ १०॥ कर्मणाकृच्छ्रादिप्राय।

राजोवाच॥ दृष्टश्रुताभ्यांयत्पापंजानन्नप्यात्मनोहितम्॥ करोतिभूयोविवशः प्रायश्चित्तमथो
कथम्॥ ९॥ क्वचिन्निवर्ततेभद्रात्क्वचिच्चरतितत्पुनः॥ प्रायश्चित्तमथोपार्थंमन्येकुंजरशौ।
चवत्॥ १०॥ श्रीबादरायणिरुवाच॥ कर्मणाकर्मनिर्हारोनह्यात्यंतिकइष्यते अविद्व
दधिकारित्वात्प्रायश्चित्तंविमर्शनम्॥ ११॥ नाश्नतः पथ्यमेवान्नंव्याधयोभिभवंतिहि ए
वंनियमकृद्राजन्शनैः क्षेमायकल्पते॥ १२॥

श्चित्तेनकर्मणा पापस्यनिर्हारोनाशःआ
त्यंतिकः समूलोनहीष्यते॥ अविद्वानधिकारीयस्मिन्॥ तस्यभावस्तत्वंतस्मात्॥ अतोऽविद्या
नाशाभावान्नष्टेपितस्मिन्पापे॥ तत्संस्कारेणपापांतरस्यपुनःपुनः प्ररोहोभवत्येवकिं
तर्हिमुख्यंप्रायश्चित्तंतदाह॥ प्रायश्चित्तंतुविमर्शनंज्ञानम्॥ ११॥ ननुनित्यमस्यमनःशनैर्ले
भतेनात्यंतिकमिति सदृष्टांतमाह नेति॥ पथ्यमेवान्नमश्नतः पुरुषात् यथाव्याधयोनबाधंते।
तथानियमादिकर्तातेमायतत्वज्ञानायसमर्थोभवति॥ १२॥

प्रवर्णिताः निरंतरायाये ॥ व्याख्यातस्त्रतर्ययं स्यादौ ॥ यतो यस्मिन्व २ ॥ द्वीपादीन् ॥ भारतो लक्षणतो मानतश्च धरा
मंडलसंस्थानं ज्योतिषां विवराणां चेदं संस्थानं विभुः येषां ॥ स्वलनं यथा ॥ व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नानाउग्रया
ततायेषु ॥ नानानरकान् ॥ यथा येनोपायेन नैयातना ॥ न गच्छेत ॥ तन्नेः धुनामाख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ तत्रनानावस्थाना
शुकं प्रायश्चित्तं विना नरका दुर्निवारा इत्याह ॥ न चेदिति ह्याभ्याम् ॥ मनउक्तिपाणिभिर्मनोवाक्कायैः कृत
संहसः नैवेव इहैवापचितिं प्रायश्चित्तं न कुर्याच्चेत् ॥ न हि पुरुषः ॥ प्रेत्य स्वलानरकान्ध्रुवमुपैति भम

अथ मेलक्षणतानानरकाश्चानुवर्णिताः ॥ मन्वंतरश्च व्याख्यातश्चाद्यः स्वायंभुवो यतः ॥ ४ ॥ प्रियव्रतो
त्तानपदोर्वंशस्तच्चरितानि च ॥ द्वीपवर्षसमुद्राद्रितद्युद्यानवनस्पतीन् ॥ ४ ॥ धरामंडलसंस्थानं भाग
लक्षणमानतः ॥ ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद्विभुः ॥ ५ ॥ अधुनेह महाभाग यथैव नरकान्नरः
नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ शुक उ० ॥ न चेदिहैवापचितिं यथांहसः कृतस्य कु
र्यान्मनउक्तिपाणिभिः ॥ ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति ये कीर्तिता मे भवतस्तिग्मयातनाः ॥ ७ ॥ तस्मा
त्पुरैवाश्विह पापनिष्कृतौ यतेत मृत्योरविपद्यतात्मना ॥ दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा भिषक्चिकि
त्सेत रुजां निदान ८

यायेभवतः कीर्तिताः ॥ तिग्मा तीव्राणि यातनानि येषु तान् ॥ ७ ॥ यस्मादेवं तस्मात्पापस्य
प्रायश्चित्तेन यतेत ॥ कदा मृत्योः पुरैव ॥ तत्रापि अविपद्यता अक्षियमाणेनात्मना ॥ देहेन यद्वा ॥ अविपन्न विप
निरहितो यावत् ॥ यतात्मना संयतेन मनसा ॥ तत्रापि प्राश्चरुत्वयोः तीव्रचिरकालत्वहिरण्यांब्रतमः
हेतीमति हेतुगुणापत्तेः ॥ तत्र च पापस्य महत्त्वमल्पत्वं चावेक्ष्य तदनुरूपं प्रायश्चित्तेन यतेत ॥ रुजां रोगाणां
निदानवित् ॥ यथा वैद्यस्तदनुरूपं चिकित्सेत तद्वत् ॥ ८ ॥ ॥

अष्टमस्कंध

नतु यदि स सर्वेव्या मोति॥ नहि चक्षुरादिभिः किं न प्रतीयते॥ अत आह॥ येन पश्यसे तेन त्वं चक्षुषा त्वं न पश्य
ति॥ चक्षुरादिविषयत्वात्॥ नहि प्रमातारं प्रमाणं विषयीकरोतीति भावः॥ तथा च श्रुतिः॥ चक्षु
षश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि॥ ननु नहि चेदनाशे देवदत्तस्य तद्विषयं चाक्षुषं ज्ञानमिवेश्वर
स्यापि स्वरूपभूतं॥ नहि विषयज्ञानेनैव रूपेण॥ अत आह॥ तस्मादपश्यतश्चक्षुर्ददामीति न तेन शक्यसि नपश्य
ति नतदाकारेणाप्रत्याह यतो देवता योगस्वतः॥ सिद्धमिन्द्रियातीतमस्माकं दिव्यं स्वरूपं प्रकाशः प्र
काशयतीत्यतीतिभावः॥ भक्तानिष्किलयोगस्य ते सर्वोत्तरयोगमिति तथा अपि स्वप
रोक्षं भक्तपतनं प्रसंगेऽपि यावन्तं भजन्ते॥ तत्र स्वरूपमस्मिन्मत्वमेवोपपादयन्नाह॥ न यस्मिन्
येन पश्यसि पश्यते तव स्वयं सन् विष्यति॥ ते भक्तनिलयदेवं स्वरूपं शुभ यावत्॥८॥ न
यस्मांयतो मध्ये वस्तुः परोऽनांतरेव वहि॥ विश्वरूपमति पश्य स्मादिश्च चतन्टते महत्वं॥९॥
सविश्वकायः प्रकृतेर्ना सत्यः स्वयंज्योतिरंजनः पुराणः॥ यत्तेस्य ...
ता विषयो दृश्यतिरीह प्राप्तो॥१०॥ अथाग्रस्य यः कर्माणि हेतेकर्महेतवे॥ ईश्वरमानो
११॥ अनन्तनिग्राह्येताद्दीति विश्वरूपस्य यस्माद्देवेति॥ विश्वे दिव्यरूपं प्रायोनीशं प्रपद्यते॥१२
वपत्॥ यद्दृश्यं ग्रन्थपवाद्य अभिचारित्वात्॥ तद्दृश्यं महत्परिशुद्धं॥१३॥ ननु विश्वं वेत्
रूपं तदिति न स्वकृतोऽन्नन्मायभावः॥ स्वप्रकाशत्वेन॥ कथं वा जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन विकारिणः स
त्वत्नहरणोत्वं वा॥ अत आह॥ स ईशः सर्वज्ञः सत्यसंकल्पः स्वप्रकाशः शुद्धः पुराणः शुद्धोऽनिर्विकारः॥ विश्वं कार्ये
यस्य॥ कुर्वन्निहतानिनामानि यस्य॥ तथाविधोऽपि यतः प्रपञ्चविश्वरूपजन्मादिस्वरूपात्मा मायया
याथते॥ तां च निमित्तीकृत्य विद्ययाऽनुदृश्यते हिन्त्वा निष्क्रियमेवास्ते॥१४॥ यस्मादेवमीश्वरः कर्मले
नासंपत्यर्नेककर्माण्यासे॥ अन्यथा अस्माद्धेतोः स्वभावोऽवश्यं द्रष्टव्यः कर्माणि कुर्वन्ति॥ किमर्थं मक

तस्य मनोर्दुहित्रोः कपिलयज्ञमूर्तिर्भगवान् पुत्रतां प्राप्तः ॥५॥ घोरं दुश्चरं तपस्तप्यमानः समाधा
वनुभूतमिदं वक्ष्यमाणं निदिध्यासि ॥ तत्र हि स्मित इव ॥ उपदिशन्निव अनुवदन्निव च प्र
भुभिः श्लोकैरन्वाह ॥८॥ येन चिदात्मना विश्वं चेतयते चेतनी भवति ॥ विश्वं तु यं न चेतयते न
चेतनीकरोति ॥ स्वत एव चिद्रूपत्वात् ॥ तत्र हेतुः अस्मिन् शयाने स्वपिति यो जागर्ति साक्षितेन
यावत्तत्त्वे ॥ अहो विदितं नायं जनस्तं वेद स तु इदं वेद ॥९॥ तस्मै अस्य तत्त्वं दर्शयन् ॥ लोकस्य हितमु

आकूत्यां देवहूत्यां च दुहित्रोस्तस्य वै मनोः ॥ धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान्पुत्रतां गतः ॥५
कृतं पुरा भगवतः कपिलस्यानुवर्णितं ॥ आख्यास्ये भगवान्यज्ञो यच्चकार कुरूद्वह
॥६॥ विरक्तः कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः ॥ विसृज्य राज्यं तपसे सभार्यो वनमाविश
त् ॥७॥ सुनन्दायां वर्षशतं पदैकेन भुवं स्पृशन् ॥ तप्यमानस्तपो घोरमिदमन्वाह भारत
॥८॥ श्रीमनुरुवाच ॥ येन चेतयते विश्वं विश्वं चेतयते न यं ॥ यो जागर्ति शयानेऽस्मिन्ना
यं तं वेद वेद सः ॥९॥ आत्मावास्यमिदं विश्वं यत्किंचिज्जगत्यां जगत् ॥ तेन त्यक्तेन भुं
जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनं ॥१०

पदिशति ॥ आत्मना ईश्वरेण आवास्यं सर्वतः आच्छादनीयं व्याप्यं संवा
एवं विश्वं सर्वं जगत्यां लोके यत्किंचिज्जगदुत्पन्नं ॥ अतस्तेन ईश्वरेण यत्किंचित्त्यक्तं दत्तं
तेनैव भुंजीथाः भोगान् ॥ भुंक्ष्व यद्वा तेन त्यक्तेन नाम ईश्वरार्पणेनैव भुंजीथा न स्वार्थं
कस्यस्वित् कस्य विद्धनं मा गृधः माभिकांक्षीः यद्वा कस्यस्वित् इति कस्यापि धनमस्ति
यतो यन्नाकांक्षितं तेन सर्वः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ ईशावास्यमिति यथा श्लोकमेव ॥१०॥

विभोरसाधारणं चरितमाह ॥ अष्टाशीतिसहस्राणीति ॥ २२ ॥ सप्तमनितरे इंद्रस्य सखा सत्य ॥ २६ ॥ उत्तमभ्रा-
तेति यो मनुः ॥ तस्य भ्राता तामस इत्युत्तमो भ्राता पृथुरिति ॥ २७ ॥ त्रिशिख ईश्वर इंद्रः ॥ २८ ॥ अन्यानपि विशिष्ट-
पराक्रमान् ॥ देवानाह ॥ देवा वैधृतय इति ॥ हरिरित्याहूत आहूतः ग्रहात् ॥ ग्राहात् अमूमुचत् ॥ मोचया

तत्रेंद्रो रोचनस्त्वासीद्देवाश्च तुषितादयः ॥ ऊर्जस्तंभादयः सप्त ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ २० ॥
ऋषेस्तु वेदशिरसस्तुषिता नाम पत्न्यभूत् ॥ तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभिविश्रुतः ॥ २१ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ये धृतव्रताः ॥ अन्वशिक्षन्व्रतं तस्य कौमारब्रह्मचारिणः ॥ २२ ॥
तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः ॥ पवनः सृंजयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप ॥ २३ ॥
वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ॥ सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इंद्रस्तु सत्यजित् ॥ २४ ॥
धर्मस्य सूनृतायां तु भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्यव्रतैः सह ॥ २५ ॥
सोनृतव्रतदुःशीलानसतो यक्षराक्षसान् ॥ भूतद्रुहो भूतगणांस्त्ववधीत्सत्यजित्सखः ॥
चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः ॥ पृथुः ख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः ॥
२७ ॥ सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ॥ ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेंतरे ॥
२८ ॥ देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप ॥ नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा ॥ २९ ॥
तत्रापि जज्ञे भगवान्हरिण्यां हरिमेधसः ॥ हरिरित्याहृतो येन गजेंद्रो मोचितो ग्रहात् ॥ ३० ॥
राजोवाच ॥ बादरायण एतत्ते श्रोतुमिच्छामहे वयं ॥ हरिर्यथा गजपतिं ग्राहग्रस्तममूमुचत् ॥
तत्कथासु महत्पुण्यं धन्यं स्वस्त्ययनं शुभं ॥ यत्र यत्रोत्तमश्लोको भगवान्गीयते हरिः ॥ ३२ ॥

मास ॥ प्रवर्णे च यादेतः ॥ तत्कथासु तस्य कथासु ॥ सा कथैव वा सम महत्पुण्यं भगवत्स विशेषणं
यत्र सिस्मादि ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां अष्टमस्कंधे प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

नतीहमानः कर्मभिरवगुंठितः कोशाकारवद्बध्यतेऽव ॥ नन्वार्ह ईहत इति ॥ अतएतन्मनुवर्त्मानाये
तेनावसीदंति न विषज्जते ॥१५॥ तदेव लोकानुग्रहाय विभूषणमाविष्यः करोति ॥ श्रीरामकृष्णा
द्यवतारे श्रुवेदोक्तमर्यादावरति ॥ तं शरणं व्रजामीत्याह ॥ तमिति ॥ निजवर्त्मनि रावतारानुरूपे
मार्गः तत्र सम्यक्स्थितं ॥ अतः ईहमानं कर्माचरंतं ॥ तथापि जीववैलक्षण्यमाह ॥ निरहंकृतं नि
राशिषं ॥ अनन्यचोदितमिति ॥ निरहंकारत्वे हेतुः बुधं ॥ निराशीष्ट्वे हेतुः पूर्णं ॥ अनन्यचोदि
तत्वे हेतुः प्रभुं ॥ तथापि कर्मानुष्ठाने हेतुः नॄन्शिक्षयंतं ॥ शिक्षयन्तेन तत्किमर्थं तत्राह ॥ अखिला
न्धर्मान्भावयति प्रवर्तयतीति तथा तं ॥१६॥ समाहितमपि संतं मंत्रोपनिषदं व्याहरंतं दृष्ट्वाऽस

ईहते भगवानीशो न हि तत्र विषज्जते ॥ आत्मलाभेन पूर्णार्थो नावसीदंति येऽनु तं ॥१५॥
तमीहमानं निरहंकृतं बुधं निराशिषं पूर्णमनन्यचोदितं ॥ नॄन्शिक्षयंतं निजवर्त्मसं
स्थितं प्रभुं प्रपद्येऽखिलधर्मभावनं ॥१६॥ श्रीकृ० ॥ इति मंत्रोपनिषदं व्याहरंतं समाहितं ॥ दृ
ष्ट्वासुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन्क्षुधा ॥१७॥ तांस्तथावसितान्वीक्ष्य यज्ञः सर्वगतो हरिः ॥
यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाशासत्त्रिविष्टपं ॥१८॥ स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभ
वत् ॥ द्युमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखास्तस्य चात्म

मोग्धिनव हविषामिव मत्वा ॥ अवसितानव
धानाञ्ज्ञात्वा निमित्ते न ज्ञरणं प्राप्तसमभ्यद्रवन् ॥१७॥ यामैः स्वपुत्रैः त्रिविष्टपं स्वर्गमपालयत् ॥ स्व
यमेवेंद्रो बभूवेत्यर्थः ॥१८॥ तत्र प्रतिमन्वंतरं मन्वादयः षट् भेदा भवंति ॥ तथा हि स्वतो द्वादशे
वक्ष्यति ॥ मन्वंतरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः ॥ ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते इति
तत्राद्ये स्वायंभुवो मनुः ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ ॥ यामाख्या देवाः ॥ मरीच्यादयः सप्तऋ
षयः ॥ यज्ञोऽवतारः ॥ इंद्रस्तु यज्ञ एवेति ॥ तन्मन्वंतरं षड्विधमेव ॥ तत्र तस्य कर्म पोषणमिति
दर्शितं ॥ द्वितीयमन्वंतरे षण्मन्वादीनाह ॥ स्वारोचिष इति यावद्गजेंद्रमोक्षणम्

भा॰
अष्टौ
४

किंच स्वच्छोदकैः सरित्सरोभिर्युतः ॥ मणय एव वालुका येषु तैः पुलिनैर्युतः ॥ देवस्त्रीणां मज्जनेन यआमोदः तेन सौरभमम्बु अनिलाश्च तैर्युत आस्ते ॥ ८ ॥ तस्य द्रोण्यां वरुणस्योद्यानमास्ते ॥ ऋतुमदिति नाम वनादि सर्वं ध्येयमिति वक्ष्यति ॥ अतो नित्यपुष्पवत्त्वमपि नैव रुध्यति सर्वतोऽलंकृतमिति ॥ पुनर्विशिनष्टि ॥ मन्दारैरिति त्रिभिः ॥ मन्दारादिभिर्हेतुभूतैरलंकृतम् ॥ तस्मिन्नास्ते सरस्तस्य हृतेय

सरित्सरोभिरच्छोदैः पुलिनैर्मणिवालुकैः ॥ देवस्त्रीमज्जनामोदसौरभाम्ब्वनिलैर्युतः ॥ ८ ॥
तस्य द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य महात्मनः ॥ उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीडं सुरयोषिताम् ॥ ९ ॥
सर्वतोऽलंकृतं दिव्यैर्नित्यपुष्पफलद्रुमैः ॥ मन्दारैः पारिजातैश्च पाटलाशोकचम्पकैः ॥ १० ॥
चूतैः प्रियालैः पनसैराम्रैराम्रातकैरपि ॥ क्रमुकैर्नालिकेरैश्च खर्जूरैर्बीजपूरकैः ॥ ११ ॥
मधुकैः सालतालैश्च तमालैरसनार्जुनैः ॥ अरिष्टोदुम्बरप्लक्षैर्वटैः किंशुकचन्दनैः ॥ १२ ॥
पिचुमर्दैः कोविदारैः सरलैः सुरदारुभिः ॥ द्राक्षेक्षुरम्भाजम्बूभिर्बदर्यक्षाभयामलैः ॥ १३ ॥
बिल्वैः कपित्थैर्जम्बीरैर्वृतो भल्लातकादिभिः ॥ तस्मिन्सरः सुविपुलं लसत्काञ्चनपङ्कजं
कुमुदोत्पलकल्हारशतपत्रश्रियोर्जितम् ॥ मत्तषट्पदनिर्घुष्टं शकुन्तैश्च कलस्वनैः ॥ १४ ॥
हंसकारण्डवाकीर्णं चक्राह्वैः सारसैरपि ॥ जलकुक्कुटकोयष्टिदात्यूहकुलकूजितम् ॥ १५ ॥
मत्स्यकच्छपसंचारचलत्पद्मरजः पयः ॥ कदम्बवेतसनलनीपवञ्जुलकैर्वृतं ॥ १६ ॥ कुन्दैः कुरबकाशोकैः शिरीषैः कुटजेङ्गुदैः ॥ कुब्जकैः स्वर्णयूथीभिर्नागपुन्नागजातिभिः
मल्लिकाशतपत्रैश्च माधवीजालकादिभिः

ति सुविपुलमित्यादि सार्धैः पञ्चभिः लसंति काञ्चनपङ्कजानि यस्मिन् ॥ १४ ॥ कुमुदादीनां श्रिया ऊर्जितं कलः स्वनो येषां तैः शकुन्तैश्च निर्घुष्टं ॥ १५ ॥ चक्राह्वैः सारसैश्चाकीर्णं जलकुक्कुटादीनां कुलैः कूजितं ॥ मत्स्यानां कच्छपानां च संचारेण

तृतीयमन्वंतरे प्रोक्तं गजेंद्रस्य विमोक्षणं॥ द्वितीयादिभिस्त्रिभिस्तत्र विस्तरेण प्रवर्ण्यते॥१॥ द्वितीये त
गजेंद्रस्य गजीभिः क्रीडतो वने॥ दैवाद्ग्राहग्रहीतस्य हरिस्मृतिरुदीर्यते॥॥ आसीदित्ति तावता
योजनायुतेन॥ पर्यक्परितः॥ त्रिकूटस्य मायोबीजमाह॥ त्रिभिः शृंगैः रूप्यैः सुवर्णमयैः शृंगैः दि
शो नभस्तानि शोभयन्नास्ते ककुभः सर्वा दिशाः॥ श्वेतो वान्वयः॥ कथंभूतैः शृंगैः रत्नैर्धा

सूत उवाच॥ परीक्षितैवं स तु बादरायणिः प्रायोपविष्टेन कथासु चोदितः॥ उवाच विप्राः प्र
तिनंद्य पार्थिवं मुदा मुनीनां सदसि स्म शृण्वतां॥३३॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे मन्वं
तरानुवर्णने नाम प्रथमोध्यायः॥१॥ श्रीशुक उवाच॥ आसीद्गिरिवरो राजंस्त्रिकूट इति वि
श्रुतः॥ क्षीरोदेनावृतः श्रीमान्योजनायुतमुच्छ्रितः॥१॥ तावता विस्तृतः पर्यक्त्रिभिः शृंगैः
पयोनिधिं॥ दिशः खं रोचयन्नास्ते रौप्यायसहिरण्मयैः॥२॥ अन्यैश्च ककुभः सर्वा रत्न
धातुविचित्रितैः॥ नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झरांभसां॥३॥ स चावनिज्यमानां
घ्रिः समंतात्पयऊर्मिभिः॥ करोति श्यामलां भूमिं हरिन्मरकताश्मभिः॥४॥ सिद्धचा
रणगंधर्वविद्याधरमहोरगैः॥ किन्नरैरप्सरोभिश्च क्रीडद्भिर्जुष्टकंदरः॥५॥ यत्र सं
गीतसन्नादैर्नदद्गुहममर्षया॥ अभिगर्जंति हरयः श्लाघिनः परशंकया॥६॥ ना
नारण्यपशुव्रातसंकुलद्रोण्यलंकृतः॥ चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकंठविहंगमः॥७॥

तुभिश्च विचित्रितैः नानाविधाद्रुमलतानां गुल्मा वेष्टितैः॥३॥ पयस ऊर्मिभिः समंतादवनि
ज्यमानाः अंघ्रयो मूलप्रांता यस्य॥ हरिद्भिः पालाशवर्णैः॥४॥ किंच यादीनां संगीतसन्नादैर्नदंतो
गुहा यस्मिन्॥ यद्वोतं अभिगर्जंति॥ हरयः सिंहाः अमर्षया असहनेन॥६॥ नानारण्यपशु
शावसंबंधावानैः संकुलाभिर्द्रोणीभिरलंकृतः यासे॥ किंच चित्रा द्रुमा येषु सुरोद्याने कल

भा
अष्टी
५

मनउत्साहः शक्तिः बलं शारीरं ओजः ऐंद्रियं तेषां ॥ सकलं बलादि विपर्ययो विपरीतं प्रापितं येन लोक
स्य ग्राहस्य ॥२९॥ सङ्कटमापदं प्राणसंकटमाप ॥ यतो देही ॥३०॥ बुद्धिमेवाह ॥ नमामिति ॥ अहं च तं प्रभ
वामि ॥ यतो ग्राहरूपेण केवलं विधातुः पाशेनाहं नः तथापि तं परं परमेश्वरं यामि ॥ ब्रह्मादीनामप
यनमाश्रयभूतं शरणं यामि ॥३१॥ कोसौ यं शरणं यामि ॥ तत्राह यः कश्चनेति ॥ अन्तकः एव घोर

नियुध्यतोरेवमिभेंद्रनक्रयो विकर्षतोरंतरतो वहिर्मिथः ॥ समाः सहस्रं व्यगमन्महीपते
सप्राणयोश्चित्रममंसतामराः ॥२९॥ ततो गजेंद्रस्य मनोबलौजसां कालेन दीर्घेण महानभू
द्व्ययः ॥ विकृष्यमाणस्य जलेवसीदतो विपर्ययोभूत्सकलं जलौकसः ॥३०॥ इत्थं गजेंद्रः स यदा
प संकटं प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया ॥ अपारयन्नात्मविमोक्षणे चिरं दध्याविमां बुद्धि
मथाभ्यपद्यत ॥३१॥ न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः कुतः करिण्यः प्रभवंति मोचितुं ॥
भीतं प्रपन्नं परिपाति यद्भयान्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमीमहि ॥३३॥ इति श्रीभागवतेऽ
ष्टमस्कंधे मन्वंतरानुवर्णने गजेंद्रोपाख्याने द्वितीयोध्यायः ॥२॥ बादरायणिरुवाच
एवं व्यवसितो बुद्ध्या समाधाय मनो हृदि जजाप परमं जाप्यं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षितं १

गतस्मात् ॥ तं शरणमीमहि व्रजेम ॥ यद्भयादित्यत्र श्रुतिः ॥ भीषास्माद्वातः पवते भीषो
देति सूर्यः ॥ भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति ॥३३॥ इति अष्टमे द्वितीयः ॥२॥
तृतीये तु गजेंद्रेण स्तुतो हरिरुपेत्य तं ॥ समुद्धृत्याथ तं ग्राहाद् ग्राहं देवलशापतः २ जाप्यं
न प्रस्तोत्रं प्राग्जन्मनि इंद्रद्युम्नसंज्ञे ॥१॥ ॥ ॥

तस्मिन्नेवं सति एकदा गिरिकाननाश्रयो वारणयूथपः ॥ करेणुभिः सह चरन् ॥ तृषार्दितेन स्वयूथेन सह तं स
रोवराभ्याशं समीपमागमदिति पंचमेनान्वयः ॥ किं कुर्वन् कीचकवेणुवेत्रवंतं विशालगुल्म
लतादिसंदर्भं वनस्पतींश्च प्ररुजन् ॥ प्रभंजनकंपं भूतं यस्य गंधमात्राद्धरयः सिंहाः गजेंद्रादयश्च

तस्मिन् स एकदा गिरिकाननाश्रयः करेणुभिर्वारणयूथपश्चरन् ॥ सकंटकान्कीचकवेणुवेत्रव
द्विशालगुल्मं प्ररुजन्वनस्पतीन् ॥ २० ॥ यद्गंधमात्राद्धरयो गजेंद्रा व्याघ्रादयो व्यालमृगाः सख
ड्गाः ॥ महोरगाश्चापि भयाद्द्रवंति सगौरकृष्णाः शरभाश्चमर्यः ॥ २१ ॥ वृका वराहा महिषर्क्षश
ल्या गोपुच्छशालावृकमर्कटाश्च ॥ अन्यत्र क्षुद्रा हरिणाः शशादयश्चरंत्यभीता यदनुग्रहेण ॥
स घर्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतो मदच्युत्कलभैरनुद्रुतः ॥ गिरिं गरिम्णा परितः प्रकंपय
न्निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥ २३ ॥ सरोऽनिलं पंकजरेणुरूषितं जिघ्रन्विदूरान्मदविह्वलेक्षणः
वृतः स्वयूथेन तृषार्दितेन तत्सरोवराभ्याशमथागमद्द्रुतं ॥ २४ ॥ विगाह्य तस्मिन्नमृतांबु निर्म
लं हेमारविंदोत्पलरेणुवासितं ॥ पपौ निकामं निजपुष्करोद्धृतमात्मानमद्भिः स्नपयन्गत
क्लमः ॥ २५ ॥ स पुष्करेणोद्धृतशीकरांबुभिर्निपाययन्संस्नपयन्यथा गृही घृणी करेणुः क
लभांश्च दुर्मदो नाचष्ट कृच्छ्रं कृपणोऽजमायया ॥ २६ ॥ तं तत्र कश्चिन्नृप दैवचोदितो ग्राहो बली
यांश्चरणे रुषाग्रहीत् ॥ यदृच्छयैवं व्यसनं गतो गजो यथाबलं सोऽतिबलो विचक्रमे ॥ २७ ॥
तथातुरं यूथपतिं करेणवो विकृष्यमाणं तरसा बलीयसा ॥ विचुक्रुशुर्दीनधियोऽपरे

भयाद्द्रवंति पलायंते ॥ २१ ॥ क्षुद्रा अल्पप्राणिनः ॥ अन्यत्र तस्मिन्पर्वते सकाचरंति ॥ २२ ॥
पुनः कीदृशः घर्मेण तप्तः मदच्युत मदस्राविभिः मदमश्नंतीति तथा तैः ॥ २३ ॥ निजेन पुष्करेणाक
ग्रेणोद्धृतं गतक्लमः सन् ॥ निकामं पपौ ॥ २५ ॥ दीनधियः करेणवः तं केवलं विचुक्रुशुः ॥ २८ ॥

अत एव देवादयो यस्य स्वरूपं न विदुः त्वं त्वर्वाचीनः ॥ यं नेत्रालोके दृश्यं वक्तुं वा ॥ दुरत्ययं इत्यमत्र
क्रमेण चरितं कथयन्नेवापस्मरः मामां ॥ ६ ॥ कथं न दृष्टमेव विदित्वाति सूक्ष्ममेतीत्यादि स्फूर्तिनिरूप
शक्ता ॥ न ह्यालोप्यायं कथयथ वादः ॥ दिदृक्षव इति ॥ अलोकव्रतेन च सच यथा दिग्वर्णं अच्छिद्रं अमृता
नामात्मभूताः भूतेषामहृदय्यः सतः स मे गतिरस्तु ॥ ७ ॥ दुरत्ययानुक्रमणत्वमपयपंचयन्नणमति
न विद्यते इत्यादिना ॥ लोकानामप्ययः प्रलयः संभवो जन्म तत्पोऽर्हति देवोऽनदृष्टे ॥ यस्तानि जन्मादी
निःशोकरोति ॥ तस्मै नमः इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥ ब्रह्मणे ब्रह्मरूपाय ॥ अनेन ब्रह्मरूपेण हरूपाय

न यस्य देवा ऋषयः पदं विदुर्जन्तुः पुनः कोऽर्हति गन्तुमीरितुं ॥ यथा नटस्याकृतिभिर्विचेष्ट
तो दुरत्ययानुक्रमणः स मावतु ॥ ६ ॥ दिदृक्षवो यस्य पदं सुमंगलं विमुक्तसंगा मुनयः सुसा
धवः ॥ चरंत्यलोकव्रतमव्रणं वने भूतात्मभूताः सुहृदः स मे गतिः ॥ ७ ॥ न विद्यते यस्य च ज
न्म कर्म वा न नामरूपे गुणदोष एव वा ॥ तथापि लोकाप्ययसंभवाय यः स्वमायया तान्यनु
कालमृच्छति ॥ ८ ॥ तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ अरूपायोरुरूपाय नम आश्चर्य
कर्मणे ॥ ९ ॥ नम आत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमात्मने ॥ नमो गिरां विदूराय मनसश्चे
तसामपि ॥ नमः कैवल्यनाथाय निर्वाणसुखसं
विदे ॥ ११ ॥

अत एवाश्चर्याणि कर्माणि यस्य तस्मै परे ॥
प्रकाशनमः ॥ ९ ॥ आत्मप्रदीपाय स्वप्रकाशाय अंतरस्याविषयाय अतः साक्षिणे प्रकाशकाय ॥ परमात्म
ने ॥ जीवनियंत्रे ॥ अत एव गिरां विदूराय अप्राप्याय ॥ चेतसां चित्तवृत्तीनां ॥ तथा च श्रुतिः यतो
वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति ॥ १० ॥ एवमपि विपश्चिता विवेकिना नैष्कर्म्येण ॥ समासे
न ॥ सत्त्वेन शुद्धेन ॥ समासस्योपायतनयः सुहृत्सत्वाद इति स्फूर्तेः ॥ प्रतिलभ्याय प्रत्यक्तेन प्राप्याय

भा॰
प्रदी॰
९

निर्गुणब्रह्मविदे · मोक्षानंदस्वरूपे ५

तस्मै तन्मो नमनं अभिधीमहि॥ अभिध्यायेम॥ केवलं ग्राहग्रहीतत्वेन कायवगणातेरयाकालात॥ स्वसत
ताते संभावयितुं विज्ञानस्थितचिद्रूपात॥ एतदेहादि विदात्मकं चेतनं भवति॥ तदुक्तं येन चेतय
ते विश्वमिति॥ तत्र हेतुः पुरुषायपरमेकारणत्वेन प्रविष्टाय॥ नतु प्रकृतिपुरुषौ कारणमिति प्रसि
द्धिः तत्राह॥ आदि इह हेतित॥ बीजे पुरुषरूपाय॥ प्रविष्टत्वेपि जीववत्सारतां वारयति॥२॥ परे
शायेति॥ परमेश्वरत्वं विहगवत्प्रत्याह॥ यावत्समासिं यस्मिन्नधिष्ठानेय नतु पादानत॥ येन कर्त्रा यश्च
स्वयमेवेदं विश्वं भवति॥ अस्मात्कार्यात्परस्मात्कारणाच्च यः परः तं स्वयंभुवं स्वतःसिद्धं प्रप

गजेंद्रउवाच॥ ॐ नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकं॥ पुरुषायादिबीजाय परेशायाभि
धीमहि॥२॥ यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयं॥ योस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयंभु
वम्॥३॥ यः स्वात्मनीदं निजमाययार्पितं क्वचिद्विभातं क्व च तत्तिरोहितम्॥ अविद्धदृक्सा
क्ष्युभयं तदीक्षते स आत्ममूलोवतु मां परात्परः॥४॥ कालेन पंचत्वमितेषु कृत्स्नशो लो
केषु पालेषु च सर्वहेतुषु॥ तमस्तदासीद्गहनं गभीरं यस्तस्य पारेभिविराजते विभुः॥५॥

येशरणं व्रजामि॥२॥ विश्वहेतुत्वं स्वतःसिद्धत्वं चोक्तम्॥ इदानीं विश्वप्रकाशकत्वं च वर्णय
न्प्रार्थयते॥ यः स्वात्मनीति॥३॥ विभातं अभिव्यक्तं सत्॥ क्वचित्प्रलये तिरोहितं लीनं सत्॥ तदु
भयं कार्यकारणं च साक्षी सन्नीक्षते॥ साक्षित्वे हेतुः॥ अविद्धदृक्॥ अलुप्तदृष्टिः॥ आत्ममूलः
स्वप्रकाशः कुतः परात्परः प्रकाशका ब्रह्मादेरपि परः तस्यापि प्रकाशकत्वसमर्थः॥ वृत्तप्रश्न
विरादिषु कृते तिरोहितेषु तत्र तस्य सर्वप्रकाशकत्वं न हि न भवदत्यायं यतेकालेनेति त्रिभ्या
थ॥ पंचत्वमितेषु नाशं प्राप्तेषु गहनं दुरवगाहं गभीरं अनंतं तत्तमःसंतमसं आदिपर्वणि तमसः

गुणारणिच्छन्नचिदूष्मपाय तत्क्षोभविस्फूर्जितमानसाय॥ नैष्कर्म्यभावेन विवर्जितागमस्वयंप्रकाशाय नमस्करोमि॥१९॥ मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय मुक्ताय भूरिकरुणाय नमोऽलयाय॥ स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीतप्रत्यग्दृशे भगवते बृहते नमस्ते॥२०॥ आत्मात्मजाप्तगृहवित्तजनेषु सक्तैर्दुष्प्रापणाय गुणसङ्गविवर्जिताय॥ मुक्तात्मभिः स्वहृदये परिभाविताय ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय॥२१॥ यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा भजन्त इष्टां गतिमाप्नुवन्ति॥ किं त्वाशिषो रात्यपि देहमव्ययं करोतु मेऽदभ्रदयो विमोक्षणम्॥ ऽ

गुणा एवारणयस्तैश्छन्नश्चिद्रूप ऊष्मा पावकाग्निर्यस्मै॥ तेषां गुणानां क्षोभे कार्ये विस्फूर्जितं बहिर्हेतिकं मानसं यस्य॥ सोऽकामयत बहु स्यामिति श्रुतेः॥ नैष्कर्म्यमात्मतत्त्वं तस्य भावेन भावनया विवर्जिता आगमा विधिनिषेधलक्षणा यैः तेषु स्वयमेव प्रकाशो यस्य तस्मै॥१९॥ मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय प्रपन्नः पशुः तस्य पाशो विद्या तस्य विशेषेण मोक्षणं येन॥ तत्र प्रयोजनमाह॥ मुक्ताय मोचने हेतुः भूरिकरुणाय स्य॥ अतस्तत्रार्थे॥ अमलाय अनलसाय॥ स्वांशेन अन्तर्यामिरूपेण सर्वप्राणिमात्मनः सर्वतनुभृतां मनसि प्रतीताय प्रत्यग्दृशे इत्यर्थः॥ अतस्तस्मै नमः

आत्मानमंतरेणोपमतीति॥ भगवते सर्वेषां

तनुभृतां नियमनेन समर्थाय॥ तेषां मनसि स्थितत्वेपि बृहते परिच्छिन्नाय॥२०॥ अंतः स्थत्वेपि देहादिष्वासक्तैर्दुरापणाय प्राप्तुमशक्याय॥ तत्र हेतुः गुणसंगेन विवर्जिताय॥ अतएव मुक्तात्मभिः॥ देहादिष्वासक्तैश्चिंतिताय तैः परिभावितं रूपमाह॥ ज्ञानात्मने इत्यादि॥२१॥ इष्टां गतिं काम्यं तत्र धर्मादिफलं प्राप्नुवंत्येव न तु ज्ञानादेवं किं तत्परोक्षे रकामितानप्यन्यानप्याशिषो रा

गुणधर्मिणे सत्वादिधर्मोपसर्गिणे ज्ञानघनाय चेति ॥ निर्विशेषत्वेपि प्रधानवैलक्षण्यमुक्तं
१३ ॥ साक्षिण इति सर्वाध्यक्षत्वेपि निर्विकारत्वमुक्तं ॥ आत्मनो क्षेत्रज्ञानां मूलाय ॥ मूलस्य प्रधा-
नस्यापि प्रकृतये ॥ उद्भवहेतवे ॥ तत्र हेतुः ॥ पुरुषाय पूर्वमेव सते ॥ तथा च श्रुतिः पूर्वमेवाहमि-
हासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति हर्षणीयेतिवा ॥ १४ ॥ सर्वेंद्रियाणां ये गुणा विषयाः तेषां द्रष्ट्रे सर्वे
प्रत्ययाः इंद्रियवृत्तयो हेतवो ज्ञापका यस्य तस्मै ॥ तद्द्वारा ॥ असता अहंकारादिरूपेण छायया
या सद्रूपया उक्ताय प्रतिबिंबेन बिंबमिव सूचिताय ॥ तत्र हेतुः सद्रूपेषु विषयेष्वाभासाय

नमः शांताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे ॥ निर्विशेषाय साम्याय नमो ज्ञानघनाय च
१३ ॥ क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे ॥ पुरुषायात्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः
१४ ॥ सर्वेंद्रियगुणद्रष्ट्रे सर्वप्रत्ययहेतवे ॥ असताच्छाययोक्ताय सदाभासाय ते नमः ॥ १
५ ॥ नमो नमस्तेखिलकारणाय निष्कारणायाद्भुतकारणाय ॥ सर्वागमाम्नायमहार्ण-
वाय नमोपवर्गाय परायणाय ॥ १६ ॥

स्यतस्मै ॥ तदुक्तं टीकायां ॥ यथानलस्य आभासर-
स्मादिना ॥ पाठान्तरेष्वसम्यक्छायया ॥ अध्यासेन ॥ उक्ताय तदधिष्ठानायेत्यर्थः ॥ १५ ॥ अखि-
लकारणाय सर्वकारकरूपाय ॥ अतएव स्वयं निष्कारणाय ॥ कारणत्वेपि ॥ मृदादिवद्वि-
कारं वारयतीत्यद्भुतकारणायेति ॥ एवंभूतत्वे प्रमाणमाह ॥ सर्वे आगमाः पंचरात्रादयः
आम्नायाश्च वेदाः ॥ तेषां महार्णवाय स्रोतसामिव पर्यवसानस्थानाय ॥ अपवर्गाय मोक्ष-
रूपाय अतः परायणाय ॥ उत्तमानामाश्रयाय ॥ १६ ॥ ॥ ॥

नोतिष्ठेरन्तनपवर्जीवेतिसेमर्थः ॥ ४४ ॥ दुर्वाससा हि कदाचित्स्वर्गं गच्छता महेंद्रहस्तिस्कंधस्था
मालानमेदृष्ना ॥ तेन च श्रीमहेन्द्रेणानादरात्तैरावतस्य कुम्भयोर्निक्षिप्ता ॥ स च गजो मत्तः पद्मानां
मालां चूर्णीचकार ॥ ततः कुपितो दुर्वासास्तं शशाप ॥ त्रिभिर्लोकैः सह निःश्रीको भवेति तदे
वदाह ॥ यदा दुर्वाससः शापेतिनि ॥ इत्यादयः पाराणाः ॥ ४९ ॥ अस्य तानघ यादेववैलक्षण्येन
सूचनं ॥ सेष्टो भगवानेवं द्वैपायनसतोहितः ॥ अभिनेय हरेर्वीर्यं सम्भाव्य हंस चक्रमे
प्रक्रमं ॥ यदा पुष्टेः सुरैर्देवा वध्य मानाः शिनाद्युधैः ॥ गता सर्वा निपतितास्तेजोरक्षमस्य
णः ॥ ५५ ॥ यदा दुर्वाससः शापात सैंद्रा लोकास्त्रयोरपि ॥ निःश्रीकाश्चाभवंस्तत्र नेशुरिज्या
दयः क्रियाः ॥ ५६ ॥ निशाम्यैतत्सुरगणा महेंद्रवरुणादयः ॥ नाध्यगच्छंस्तयं मंत्रैर्मंत्रयंतो वि
निश्चयं ॥ ५७ ॥ ततो ब्रह्मसभां जग्मुर्मेरोर्मूर्धनि सर्वशः ॥ सर्वं विज्ञापयांचक्रुः प्रणताः परमे
ष्ठिने ॥ ५८ ॥ सविलोक्येंद्रवाय्वादीन्निःसत्त्वान्विगतप्रभान ॥ लोकानमंगलप्रायानसुरान
यथाविभुः ॥ ५९ ॥ समाहितेन मनसा संस्मरन्पुरुषं परं ॥ उवाचोत्फुल्लवदनो देवान्स भगवा
न्परः ॥ ६० ॥ अहं भवो यूयमथो सुरादयो मनुष्यतिर्यग्द्रुमघर्मजातयः ॥ यस्यावतारांश
कलाविसर्जिता व्रजाम सर्वे शरणं तमव्ययं ॥ ६१ ॥ न यस्य वध्यो न च रक्षणीयो नोपेक्ष
णीयादरणीयपक्षः ॥ अथापि सर्गस्थितिसंयमार्थं धत्ते रजःसत्त्वतमांसि काले ॥ ६२ ॥
बलवच्छत्रुभिः पीडितान्त्रिलोकोस्मर्थः ॥ ६३ ॥ हरिं शरणं गताः संतोषयामास एवं सर्वं पास्यामस्तिष्ठं
लोकं स्वविकसितवदने यस्य ॥ ६४ ॥ स त्वं व्याददे जगद्युक्तोजनोद्विजनंदनः ॥ यस्यावतारे
पुरुषः तस्यांशांशेन तस्य कलामरीच्यादयस्ताभिर्विसर्जिताः पुत्रपौत्रादिद्वारा जनिताः
६५ ॥ न ततमहि सर्वे वसौ समः स्यात ॥ किंतत्क्षणं प्रयेणासतं ॥ व्ययथ्येवं तथापि श्रयामस्त

म

दपातीपविभतीसाग्रेनाहतपवसेनिहाध्याम २९

स्थितिपालनलक्षणः कालः अतः स्वरूपियः सन्॥ स्वीयानां नः शं शुभं एक विधत्ते॥२४॥ यद्वत्तीराद्धौ
द्वैरेवीसत्वदेव नमसः॥ परस्थानं यद्वालोकालोकात्परतोयत्समस्तं ततः परंस्थानं जनाम॥२५॥ वै
वीभिर्लोके प्रसिद्धाभिर्वैदिकीभिर्गीर्भिः स्तुतिमकरोत्॥२६॥ देववरेन नामामहे हे देववरं त्वां न
मामेतिवा॥ वरत्वे हेतुः सत्व॥ कुतो विक्रियेतन कुतः अनेनत॥ आद्यंच॥ अनादि॥ आद्यंतवतो हि ह
ह्यादि विक्रिया भवंति॥ किंचगुहाशयं सर्वांतरं॥ कुतः निष्कलं निरुपाधि॥ नकुतः मनो यपा
नेमनसोपि न विष्टमतः प्राप्येस्थाने॥ ततः प्रागेव विद्यमानत्वात्॥ तथा च श्रुतिः॥ अनेजदेकं

अयं तत्स्य स्थितिपालनलक्षणः सत्वं जगतां समभवाय देहिनां॥ तस्माद्वृनामः शरण्यं जगद्गुरु
हृत्स्थानां सत्वोपास्तिः शं स्वरूपियः॥२३॥ शुक उ०॥ इत्याभाष्य सुराना वेधाः सह देवैरिंदम॥
अजितस्य परं साक्षाज्जगाम तमसः परं॥२४॥ तन्नाहदृष्टिरूपायप्रश्नतः पूर्वापवैर्विभो॥ स्त
तिमब्रूतदैवीभिर्गीर्भिस्त्ववहितेंद्रियः॥२५॥ ब्रह्मोवाच॥ अविक्रियं सत्यमनंतमाद्यं गु
हाशयं निष्कलमप्रतर्क्यं॥ मनोग्रयानं वचसानिरुक्तं नमामहे देववरं वरेण्यं॥२६॥
विपश्चितं प्राणमनोधियात्मनामर्थेन्द्रियाभासमनिद्रमव्रणं॥ छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षौ
तौ नमत्त्वं रत्वं त्रियुगं नमामहे॥२७॥

मनसो जवीयो नैनं देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत्॥ तद्धावतो म
नस्येति तिष्ठदिति वचसा अनिरुक्तं अविषयत्वात्॥ यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यत इति श्रु
तेः मनो वचसोरगोचरत्वादप्रतर्क्यं यथेषे वासवेषां हेतुर्हेतुः मद्भावः॥२६॥ किंच प्राणादीनां
विपश्चितं ज्ञातारं आत्मा प्रहृकाशे देहोवा॥ नतनश्यति किं तेय मस्तीत्याह अर्थो विषयः इं
द्रियाणितद्वाहकाणि॥ तद्रुभयरूपेणाभासनेरनितप्यानं॥ तथापिनिद्रं समद्रष्टवद्ज्ञावर
हितं॥ कुतः अव्रणं अदेहं॥ अतएवान्तरत्वमिवव्यापिनंच॥ सर्वत्रहेतुः यत्रयस्मिन्नदह्य पतो

जीवपदयानि निश्चाया निवर्गाविद्यावत्सिवर्तेकाविद्यावत्नाक्ति तद्विगुणाःस्त्रिगुणाः
छाविर्भूवत्सराणंतनामः २
११

अतः श्रेयस्कामाः एतद्यथावदनुकीर्त्तयंति ||१४|| अनेन श्रेयो भवतीति कुतो ज्ञातं साक्षाद्भगवद्वचनादेवेत्याह इदमाहेत्यादिद्यावत्समाप्ति || प्रसंगादन्यस्यापि स्मरणे फलमुच्यते सर्वेषां द्वितीयांतानां स्मरंतीत्यष्टमेनान्वयः || अव्यक्तं मायाम् || अव्ययपदमभक्तिलक्षणं मोक्षकं अपपो

यथानुकीर्त्तयंत्येतच्छ्रेयस्कामा द्विजातयः || शुचयः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नाद्युपशांतये ||१५||
इदमाह हरिः प्रीतो गजेंद्रं कुरुसत्तम || शृण्वतां सर्वभूतानां सर्वभूतमयो विभुः ||१६||
श्रीभगवानुवाच || ये मां त्वां च सरश्चेदं गिरिकंदरकाननं || वेत्रकीचकवेणूनां गुल्मानि सुरपादपान् ||१७|| शृंगाणीमानि धिष्ण्यानि ब्रह्मणो मे शिवस्य च || क्षीरोदं मे प्रियं धाम श्वेतद्वीपं च भास्वरं ||१८|| श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां गदां कौमोदकीं मम || सुदर्शनं पांचजन्यं सुपर्णं पतगेश्वरं ||१९|| शेषं च मत्कलां सूक्ष्मां श्रियं देवीं मदाश्रयां || ब्रह्माणं नारदमृषिं भवं प्रह्लादमेव च ||२०|| मत्स्यकूर्मवराहाद्यैरवतारैः कृतानि मे || कर्माण्यनंतपुण्यानि सूर्यं सोमं हुताशनं ||२१|| प्रणवं सत्यमव्यक्तं गोविप्रान्धर्ममव्ययं || दाक्षायणीर्धर्मपत्नीः सोमकश्यपयोरपि ||२२|| गंगां सरस्वतीं नंदां कालिंदीं सितवारणं || ध्रुवं ब्रह्मऋषीन्सप्त पुण्यश्लोकांश्च मानवान् ||२३|| उत्थायापररात्रांते प्रयताः सुसमाहिताः || स्मरंति मम रूपाणि मुच्यंते ह्येनसोऽखिलात् ||२४|| ये मां स्तुवंत्यनेनांग प्रतिबुध्य निशात्यये || तेषां प्राणात्यये चाहं ददामि विमलां मतिं ||२५|| श्रीशुक उवाच || इत्यादिश्य हृषीकेशः प्रध्माय जलजोत्तमं || हर्षयन्विबुधानीकमारुरोह खगाधिपम् ||२६|| इति श्रीभागवते अष्टमस्कंधे गजेंद्रमोक्षो नाम चतुर्थः ४

ऋषिपत्नीर्दाक्षायणीः ||२२|| सितवारणमैरावतं || सुसमाहिताः एकाग्रचित्ताः मम रूपाणि मद्विभूतीः ||२४|| जलजोत्तमं शंखवरं प्रध्माय वादयित्वा ||२६|| ४ || इति अष्टमस्कंधे भावार्थ दीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ||४||

भ
प्री
७

ग्रस्तानां ख्यानमस्तामिरण्यायैरनुवर्ण्यते॥ स्वभक्तपक्षपातेन यत्र योषायितं प्रभोः॥१॥ पंचमे पंचमे वा
स्यवष्टचकथ्यतम्नु॥ विमथनाप्राब्धिनिः श्रीकैर्देवैः सहहरिस्तति॥२॥ तामसस्यानुजो मनुस्तस्य सो
दरः ख्यातातस्य वैकुंठस्तत्रस्य हरेरनुभावः॥ सनकादिभिर्याये नदैत्यनंदामामाभ्यां स्वपार्षदाभ्यां वरा
शुकउवाच॥ राजन्नुदितमेतत्ते हरेः कर्माघनाशनं॥ गजेंद्रमोक्षणं पुण्यं रैवतं त्वंतरं शृणु॥१॥
पंचमो रैवतो नाम मनुस्तामससोदरः॥ बलिविंध्यादयस्तस्य सुता हार्जुनपूर्वकाः॥२॥
विभुरिंद्रः सुरगणा राजन्भूतरयादयः॥ हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाह्वादयो द्विजाः॥३॥
पत्नी विकुंठा शुभ्रस्य वैकुंठैः सुरसत्तमैः॥ तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुंठो भगवान्स्वयं॥४॥
वैकुंठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः॥ रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया
५॥ तस्यानुभावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः॥ भौमान्रेणून्स विममे यो विष्णोर्वर्णयेद्गु
णान्॥ षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः॥ पूरुपूरुषसुद्युम्नप्रमुखाश्चाक्षुषात्मजाः
७॥ इंद्रो मंत्रद्रुमस्तत्र देवा आप्यादयो गणाः॥ मुनयस्तत्र वै राजन्हविष्मद्वीरकादयः॥८॥
तत्रापि देवः संभूत्यां वैराजस्याभवत्सुतः॥ अजितो नाम भगवानंशेन जगतः पतिः॥
९॥ पयोधिं येन निर्मथ्य सुराणां साधिता सुधा॥ भ्रममाणोंभसि धृतः कूर्मरूपेण मंदरः॥१०॥
राजोवाच॥ यथा भगवता ब्रह्मन्मथितः क्षीरसागरः॥ यदर्थं वा यतश्चाद्रिं दधाराम्बुचरात्म
ना॥११॥ यथामृतं सुरैः प्राप्तं किमन्यदभवत्ततः॥ एतद्भगवतः कर्म वदस्व परमाद्भुतं॥१२॥
त्वया संकथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पतेः॥ नातितृप्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापित
म्॥१३॥
हादिह्येशुद्धादिलक्षणः॥ गुणाश्च ब्रह्मण्यतादयः परमोदयाश्च महर्द्धयः
कथितास्तृतीयस्कंधादिषु॥१६॥ यत्नोद्देनोः ग्रंथवशात्संनाकूर्मरूपेण॥ सुराणां साधिता
सुधेत्यस्मात्प्रागुद्धायपिसूचितं॥ अतः पृच्छति॥ किंचान्यदिति॥ १२॥

उपवर्गीते निर्विशेषे स्तुतिभेदं विनापरं तत्त्वं येन तत् ॥ विविधाचासौ लिंगाभिदामूर्तिभेदः ॥ तस्याम
भिमानो येषां ॥ भूतः पते यदा नो पजायमः नवनदाः खिलामरमयः सर्वदेवमयमूर्तिः ॥ १ ॥ दिविमे
देवैः सह रुद्रो मयेनेति ॥ शौनकायोक्तं ॥ २ ॥ ...
नतः सह सावतीर्थ ॥ ... चक्रे ... विपादिने ... ॥ ... देवानां ॥ ३ ॥ इत्यष्टमेऽस्तौ

शुक उवाच ॥ एवं गजेंद्र उपवर्णीत निर्विशेषं ब्रह्मादयो विविध लिंगभिदाभिमानाः ॥ नै
ते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात् तत्राखिलामरमयो हरिराविरासीत् ॥ १ ॥ तं तद्वदार्त
मुपलभ्य जगन्निवासः स्तोत्रं निशम्य दिविजैः सह संस्तुवद्भिः छंदोमयेन गरुडेन समुह्य
मानश्चक्रायुधोऽभ्यगमदाशु यतो गजेंद्रः ॥ २ ॥ सोंऽतः सरस्युरुबलेन गृहीत आर्तो दृष्ट्वा
गरुत्मति हरिं ख उपात्तचक्रं ॥ उत्क्षिप्य साम्बुजकरं गिरमाह कृच्छ्रान्नारायणाखिलगुरो भ
गवन्नमस्ते ॥ ३ ॥ तं वीक्ष्य पीडितमजः सहसावतीर्य सग्राहमाशु सरसः कृपयोज्जहार
ग्राहाद्विपाटितमुखादरिणा गजेंद्रं संपश्यतां हरिरमूमुचदुस्रियाणां ॥ ४ ॥ इति अष्टमे
स्कंधे ॥ ... शुक उ० ॥ तदा देवर्षिगंधर्वा ब्रह्मेशानपुरोगमाः मुमुचुः कुसुमासारं शंसं
तः कर्म तद्धरेः ॥ ५ ॥ नेदुर्दुंदुभयो दिव्या गंधर्वा ननृतुर्जगुः ॥ ऋषयश्चारणाः सिद्धास्तुष्टु
वुः पुरुषोत्तमं ॥ ६ ॥ योऽसौ ग्राहः स वै सद्यः परमाश्चर्यरूपधृक् ॥ मुक्तो देवलशापेन हूहू

र्गंधर्वसत्तमः ॥ ७ ॥ प्रणम्य शिरसाधीशमुत्तमश्लोकमव्ययं ॥ अगायत यशोधाम कीर्तन्यगुणसत्कथं ॥ ८ ॥ सोऽनुकंपित ईशेन परिक्रम्य प्रणम्य तं ॥ लोकस्य पश्यतो लोकं स्वमगान्मुक्तकिल्बिषः ॥ ९ ॥ ...
दिव्यरूपः ॥ ... ॥ स वै पूर्वमभूद्राजा पांड्यो द्रविडसत्तमः ॥ ... ॥ इंद्रद्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः ॥ ... ॥ एवमे

कथंसतंयशसोधाम ॥ अव्ययं ॥ अतः कीर्तन्याः कीर्तनीया गुणाः सत्कथाश्च यस्य तं ॥ ४ ॥ स्वं गंधर्वलोकं ॥ ५ ॥ कला चेलेमलपाद्वावा अमोघस्य ॥ ८ ॥ तस्मी रहस्युपासीने वीत्य ॥ ९ ॥ शापमेवाह ॥ अकृतार्हणाः स्थितिनावुहिंयस्य ॥ गजो यथा स्तब्धमतिस्तथैवाय ॥ अतः स एव गजः एव भवत्विति शेषः ॥ १० ॥ दि

प्रणम्य शिरसाधीशमुत्तमश्लोकमव्ययं ॥ अगायत यशोधाम कीर्तन्यगुणसत्कथं ॥ ४ ॥
सोऽनुकंपित ईशेन परिक्रम्य प्रणम्य तं ॥ लोकस्य पश्यतो लोकं स्वमगान्मुक्तकिल्बिषः ॥ ५ ॥
गजेंद्रो भगवत्स्पर्शाद्विमुक्तोऽज्ञानबंधनात् ॥ प्राप्तो भगवतो रूपं पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥ ६ ॥
स वै पूर्वमभूद्राजा पांड्यो द्रविडसत्तमः ॥ इंद्रद्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः ॥ ७ ॥ स एकदाराधनकाल आत्मवान्गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिं ॥ जटाधरस्तापस आप्लुतोऽच्युतं समर्चयामास कुलाचलाश्रमः ॥ ८ ॥ यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः ॥ तं वीक्ष्य तूष्णीमकृतार्हणादिकं रहस्युपासीनमृषिश्चुकोप ह ॥ ९ ॥ तस्मा इमं शापमदादसाधुरयं दुरात्माकृतबुद्धिरद्य ॥ विप्रावमंता विशतां तमोंऽधं यथा गजः स्तब्धमतिः स एव ॥ १० ॥ श्रीशुक उ० ॥ एवं शप्त्वा गतोऽगस्त्यो भगवान्नृप सानुगः ॥ इंद्रद्युम्नोऽपि राजर्षिर्दिष्टं तदुपधारयन् ॥ ११ ॥ आपन्नः कौंजरीं योनिमात्मस्मृतिविनाशिनीं ॥ हर्यर्चनानुभावेन यद्गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः ॥ १२ ॥ एवं विमोक्ष्य गजयूथपमब्जनाभस्तेनापि पार्षदगतिं गमितेन युक्तः ॥ गंधर्वसिद्धविबुधैरुपगीयमानकर्माद्भुतं स्वभवनं गरुडासनोऽगात् ॥ १३ ॥ एतन्महाराज तवेरितो मया कृष्णानुभावो गजराजमोक्षणं ॥ स्वर्ग्यं यशस्यं कलिकल्मषाप

दिष्टं दैवप्रापितं तदुपधारयन्नालोचयन् ॥ ११ ॥ कौंजरीं योनिमापन्नः तर्हि कथमात्मस्मृतिर्नोत आह हर्यर्चनानुभावेनेति ॥ १२ ॥ अद्भुतं स्वभवनमगात् ॥ १३ ॥ एतन्महाराजमोक्षणमभ

एतावदहमर्हे भक्तिस्त्वानभिव्यक्तेन वांछामि || यस्य ते एकांतभक्ताः न कंचिदर्थं वांछंति || नेपरमेश्व
रमीदृशैस्तोमाम समरेणान्वयः तेषां निष्कामत्वे हेतुः ये वै भगवतः सर्वेश्वरस्यानन्यप्रपन्नाः सेवि
तवंतः ||२०|| अत्यद्भुतं सुमंगलं स्वदर्शनाद्युत्तरत्वादिविशेषणानि ||२०|| परिपूर्णत्वमद्यो
पन्नाह || यस्य फल्ग्व्या च स्वल्पयैव कलया अंशेन कृताः सृजयतादि तिल्टतीयेनान्वयः ||२२|| क

एकांतिनो यस्य न कंचनार्थं || वांछंति ये वै भगवत्प्रपन्नाः
अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमंगलं || गायंत आनंदसमुद्रमग्नाः ||२०||
तमक्षरं ब्रह्मपरं परेशं || मव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्यं || अ
तींद्रियं सूक्ष्ममिवातिदूरं || मनंतमाद्यं परिपूर्णमीडे ||२१||
यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः नामरूपविभेदेन
फल्ग्व्या च कलया कृताः ||२२|| यथार्चिषोग्नेः सवितुर्गभस्त
यो निर्यांति संयांत्यसकृत्स्वरोचिषः || तथा यतोयं गुणसं
प्रवाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीरसर्गाः ||२३|| स वै न देवासु
रमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षंढो न पुमान्न जंतुः || नायं गुणः क
र्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयतादशेषः ||२४|| ||

र्षेकृतास्त्वयि ते तद्योहं सांतोयथाग्ने दिर्विषोग्ने रिति | प्रवाहे दृष्टांतः || सवितुर्गभस्तयस्तनि आ
नेभ्य || निर्यांति || उद्गच्छंति || संयांति लीयंते || गुणसंप्रवाहमेवाह || बुद्धिर्मनः खानींद्रियक र
णानि || शरीरसर्गाः कार्यदेहप्रवाहाश्च यतो भवंति सः ||२३|| अत एव देवादीनां मध्ये कोपि
न भवति || न न नं लिंगत्रयं स्त्रं सर्वग्राणि मात्रमपि किंतु सर्वस्य निषेधे अवधित्वेन शिष्य

नवयाहाक्रूरीरस्य मोक्तणे नाहं जीवितमिच्छामि॥ तत्र हेतुः॥ प्रमुयां तवे हिंस्राविवेकआमया
गतज्ञात्मा किं प्रयोजनं॥ आत्मलोकस्यात्मप्रकाशस्य यदावरणम ज्ञानं तस्यैव तमो त्तमिच्छामि
यस्य मोक्षस्य कालेन नाशो नास्ति॥ यद्वा देहस्य बंधो देहनाशेन च्छेदेन किं तस्मोक्षः प्रार्थनेन आत्म
लोकावरणस्य तु॥ कालेन विलंबो नास्ति॥ ज्ञानेकनिवर्त्यत्वात्॥ अत तस्यैव मोक्षमिच्छा
मीत्यर्थः॥ २५॥ सोहं मुमुक्षुः विश्वविश्वरूपं॥ अविश्वं॥ विश्वव्यतिरिक्तं च॥ विश्ववेदो यत्नं यप
करणं यस्य तं॥ विश्वस्यात्मानं च केवलं प्रणतोस्मि॥ न नतं जानामि॥ २६॥ योगविनाडं
निर्जीविधिनाह मिहारायां किमंतवे हिंस्राहतये भयोत्मा॥ इच्छामिका
लेन न यस्यैविलंबलस्यात्मलोकावरणस्य मोक्षं॥ २७॥ सो हं विश्वसृजे
विश्वमविश्वं विश्ववेदसं॥ विश्वात्मानं मजं ब्रह्म प्रणतोस्मि परं पदं॥ २८
योगरंधितकर्माणो हृदि योगविभाविते॥ योगिनो यं प्रपश्यंति योगे
शं तं नतोस्म्यहं॥ २९॥ नमो नमस्तुभ्यमसह्यवेगशक्तित्रयायाखिल
धी गुणाय॥ प्रपन्नपालाय दुरंतशक्तये कदिंद्रियाणामनवाप्यवर्त्म
ने ३०॥ नायं वेद स्वमात्मानं यच्छक्त्याहं धिया हतं॥ तं दुरत्ययमाहात्म्यं
भगवंतमितोस्म्यहं॥ ३१॥
तो नतः॥ हिंस्राहयोगेन भगव हं मैणरं धिनाति दयानिकर्मा
णि॥ येषां न यं प्रपश्यंति॥ ३२॥ न हि सर्वेपि योगमेव किं नागृहीताः तत्राह॥ नम इति द्वाभ्यां॥ अ
सह्यो वेगो रागादिलक्षणो यस्मात्तथाभूतं शक्तित्रयं यस्य तस्मै॥ बहिः प्रवृत्ताखिलधियो सर्वे
द्रियाणां गुणाय शब्दादिरूपेण प्रतीयमानाय॥ अतः कदिंद्रियाणां॥ अनिजितानी द्रियाणा
येषां तेषामनवाप्यं वर्त्म यस्य॥ ३०॥ प्रच्छन्नायस्य मायया॥ अयं धीः तया हतमाहतं॥ अयं

यथेनवेदेतियदत्तेनत्वयंवचयन्नाद ॥ इमेवयंदेवाः स्वयमेव ॥ यस्यप्रियंयातनत्वा सत्वेतेनवरक्षा
गृपि ॥ वरिष्ठात्मसत्तामकाशाभ्यामाकिं प्रकृहमपि ॥ सत्त्वागतिंतिरूपाधिस्वरूपेनविग्रहः प्र
रप्रधानाः रजस्तमोमयाः कृतोविदुः तेनमासेति हर्वेगोवाब्रवः ॥ ११ ॥ इदानींदेवाजरूपेणस्त
वस्याधंयते ॥ पादोस्यमहीतिद्वादशाभिः ॥ पञ्चमसानरायुमादिमनुसर्गः ॥ साम्महीयस्यपादोस्यतं
प्रसीदतुप्राप्तते मं पादादिमत्वेपिनतत्परेतेनः कृतः वसग्रमवृत्तेनवसहपः तत्कृतः महतीवि
भूतिरैश्वर्यंयस्यसः ॥ १२ ॥ उदारवीर्यंशक्तियस्यतदभोयस्यरेतःसनः प्रसीदतु ॥ उदारवीर्यनामा

इमेवयंयस्मियपेवतत्वासतेनसहावरिरंतरावि ॥ यातिंतसत्त्वासवयस्यवियदेकृतो
सरायाद्रतस्यधानाः ॥ १३ ॥ पादोस्यमहीयस्यकृतेवयस्मवतविंयोपृथ्दिमतसर्गः ॥ सवेम
हाप्तरूपप्राप्ततेवः प्रसीदतोवहमहाविभूतिः ॥ १४ ॥ ग्रंमस्वयद्वेतउदारवीर्यसिद्धति
भीवत्पतत्वहमानाः ॥ लोकास्त्वयाखिललोकपालाः प्रसीदतोवहमहाविभूतिः
सोमसमतोयस्यसमामनंतिदिवौकसोबलमयश्चायु ॥ देवोनरानाधनुनः प्रतानो
प्रसीदतोनः समहाविभूतिः ॥ १५ ॥ अग्निर्मुखंयस्यतजातवेदाजानः क्रियाकांडनिमि
त्तजन्मा ॥ अंतःसमुद्रेनुपचत्स्वधातू प्रसीदतोनः समहावि
हः ॥ यतोंभसोलोकादयःसिद्धं
भूतिः ॥ १६ ॥ यः सोमोदेवानामंधः ॥ अन्नं ॥ अन्नतत्ववलमायुश्च ॥ नरानांहदात्राणां प्रक
तिनायंते ॥ १६ ॥ यःसोमोदेवानामंधः ॥ अन्नं ॥ अन्नतत्ववलमायुश्च ॥ नरानांहृत्वातांप्रक
वेदाजननयतिवदंयतीतिप्रजनः तेयस्यमनः समामनंतिसप्रसीदतु ॥ १७ ॥ अग्निर्यस्य
तेनातः कथंभूतः ॥ जातवेदाधनंयस्मात ॥ क्रियाकांडंतत्पतिपायकर्मतत्रिमित्तेन
सयस्य ॥ अंतःसमुद्रेउदरमध्येस्वधातून ॥ पाकाहीनेवान्नादीन ॥ प्रसिद्धस्समुद्रेपिवा
रवहूपेण ॥ उदकान्येवाउपचचारि ॥ ११ ॥

तदेवमविक्रियत्वादिभिश्च सर्वज्ञत्वादिभिश्च सम्यक्तं वदेत्यत्तं चोक्तं ॥ संसारचक्राधारत्वेनापि मनदे
वदेशायत्ताह ॥ अत्र संजीवस्य चक्रं चक्रवद्भ्रावर्तमानं देहादि अनयामायया प्रवर्त्यमानं यत्
यः श्रुत्वायस्य पद इति ज्ञानमाहूः लक्षणं स संसरापयोचक्रं यं मतं चक्रं मनोमयं मतः प्रधानं ॥ दशेंद्रि
याणि पंच प्राणाश्च स्मिवं पंचदशाराण्यारा यस्य आशुभ्रमीत्युगं ॥ त्रयो गुणा नाभिरिव मध्ये यस्य वि
युरिव वलं ॥ अष्टौ प्रकृतयो नेमयः रूवादारणानि यस्य ॥ ३ ॥ सर्वजीवनियंतृत्वाद्विनाचव
रिष्टत्वमाह ॥ यदिति ॥ यत्प्रमस्तं पूर्णं जीवसमीयेन विनियंतृत्वेन आसाचकार आत्मेत्य ह्या
नपर्णा सयुज्ञा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाना इति श्रुतेः ॥ यदाभक्तरत्ताणं गाहते स्मा

अनस्य चक्रे त्वनये वर्त्यमाणं मनोमयं पंचदशारमाशु ॥ त्रिणाभि विद्युच्चलमष्टनेमि
यदृत्वमाहुः स्तमृतं प्रपद्ये ॥ ४ ॥ यत्यकवर्ण्य तमसः परं तद्लोकमव्यक्तमनंतपारं
आसांचकारो पस्तपर्णमेन मुपासते योगरथेन धीरा ॥ ५ ॥ नयस्य कश्चातितितर्त्तिमा
यां यया जनो मुह्यति वेद नार्थं ॥ तं निर्जितात्मात्मगुणं परेशं नमामभूतेषु समंचरेंतं ॥ ६ ॥

परिपद्यविहरन्सर्थं ॥ तर्हि देहस्य त्वान्नं करत्वणादिक्रियावेशाज्जीवसाम्यं स्यात्तन्नाह ॥ ए
कवर्णं तत्रानेक सर्दपंतं मसः प्रकृतेः परं ॥ अलोकमग्रह्यं ॥ अव्यक्तं निर्विकल्पं ॥ अनंतपा
रं कालतो देशतश्चापरिच्छिन्नं ॥ नह्यस्यैव यः अपश्चत्तमस्त्वरूपत्वात् ॥ जीवसाम्यमनयोरस्म
पिपत्वं स्यादमनश्चत्र स्योऽभिचाकशीति ॥ विशेषमप्रवणादिस्यर्थः ॥ अनएवयंधीरायो
गेनरथेन प्राप्तिसाधने नोपासते भजंते तेन नमामीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ मायानियंतृत्वेना
पिजीवसाम्यं परिहरन्विशिष्टत्वमाह ॥ यस्यमायां यां यया कश्चिदपि नातितितर्त्ति नातिक्रा
मतिकयं भूतां जनो यया मुह्यति स्वर्थं मात्मस्वरूपं न वेद ॥ निर्जितमात्मा आत्मशक्तिर्मा

भा॰ ग्री॰ २३

द्युपतिरगमद्घ्राणात् ॥ नस्तः नासिकान्तो द्युतिः कांतिः पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शो वा मतः ॥ ४१ ॥
द्रव्यं भूतानि ॥ वयः कालः विशेषः लौकिकमपि च यच्चमाद्दुर्विभाव्यं ॥ अतः प्रबुधापवाद्यं ॥ विद्
द्भिरप्यासमातन ॥ पाठांतरे ॥ प्रबुधानामपि येन वस्तो योऽप्यसित्विन्नस्येः ॥ ४२ ॥ तदेवं सप्रपंचरूप
वर्णनं ॥ निष्प्रपंचस्वरूपवर्णनपन्यत्पामति ॥ नमोऽस्तु ते इति भिदे शनादिभिः ॥ नमस्त्वान्वाघुंन
स्रवस्तुतिः लीलयमतस्से ॥ ४४ ॥ नमस्सिते श्रवांबुजे ॥ दिष्टस्तनोस्स्वत्त्वादिकरण

लोभो येनासीत्तिरूपयेभूस्तुतिनस्तः पशव्यस्पर्शेनकामः ॥ मृत्युर्वोधमः पक्षमवस्तुकाल
प्रसीदतोनः समस्ताविभूतिः ॥ ४५ ॥ द्रव्यंवयः कर्मगुणान्विशेषं यद्योगमायाविहितं वदंति
यदुर्विभाव्यं प्रबुधापवाधं प्रसीदतोनः समस्ताविभूतिः ॥ ४६ ॥ नमोस्तु तस्मा उपशांतशक्त
येस्वाराज्यलाभप्रतिपूरितात्मने ॥ गुणेषुमायारचितेषुवृत्तिभिर्नसज्जमानायनभस्व
दूतये ॥ ४७ ॥ सत्वेनोदृश्यपात्मानमस्मत्करणगोचरं ॥ प्रपन्नानांदिदृक्षूणांसस्मितेनतेमु
खांबुजे ॥ ४८ ॥ तेतैः स्वेच्छाभूतैरूपैः कालेकालेस्वयंविभो ॥ कर्मदुर्विषहंयन्नोभगवा
न्तत्करोतिहि ॥ ४९ ॥ क्लेशभूर्यल्पसाराणिकर्माणिविफलानिच ॥ देहिनांविषयार्ता
नांमन्नतथैवार्पितंत्वयि ५०
गोचरं यत्प्रमवस्येवं वात्मानं दर्शय ॥ ४५ ॥ भक्तेभ्यानुवर्तिते
वतवव दूरग्रोहमे वेस्माह ॥ तेलेरिति ॥ यन्नोदुर्विषहमसाक्रोकर्मतद्भगवान् ॥ स्वय
मेवकरोतिहि ॥ ४९ ॥ नचववहिर्मुखानामिवुनदूक्तानामस्साकेत्वय्यर्पितानि सर्वेउ
त्स्यानिविपरीतफलानिभविनमहेनीत्याह क्लेशभूमिर्येषुअल्पसारंफलंयद्यदाविफला

विष्णुमाहात्म्ये ... ५६

पथतरणीयं स चक्र वा सीत ॥ कथं भगवन् देवयाने ॥ अर्चिरादिमार्गो देवतात्रयीमयः ॥ सोऽयं च योऽयं वि
यानपतीति स्फुटं चरणोऽपि स्वयं रुपास्य मास्थाने ॥ यद्यपि तत्रादित्यो हिरण्मयः पुरुष इति स्फु
टं श्रुतेः हरेर्देवयानत्वात् ॥ अमृतं च पुण्यलोकत्वात् सत्यं सूक्ष्मकालात्मकत्वात् ॥ एवं भूतस्त
रणीयं स चक्रः स ॥ १९ ॥ कथं भूतो वायुः वराचराणां सह प्राणिभिर्थमेवात्माणाः ॥ यं प्राणा वच्छ
न्यायापि ह्यानातोऽदेवाः समानं ॥ अस्मात्सर्व ॥ प्राणास्ममन्व सत्यस्थिताः ॥ एवं भूतो वायुः यस्य मा
पथ चक्र वासीत रश्मि देवयाने त्रयीमयोऽत्र सूत्रणपथपिस्यं ॥ द्वारं च पुंकेरसतं च सत्यः अमी
पुः ॥ प्रत्नास्समानमिवाउगावपप्रसीदताः नः समहाविभूतिः ॥ २० ॥ अग्निदिपाप सरत
दस्त्वानि यन्तितिरे त्वं पुरुष स्य नाभ्याः ॥ प्राणेन्द्रियात्मा स शरीरके न प्रसीदतान् नः समहा
विभूतिः ॥ २१ ॥ बलात्महेतुस्त्रिस्वरां प्रसादात्म मोमि रीपापि परणाद्दितिचा ॥ विभर्मस्त्रो
दास्य ब्रह्ममेतुनंकः प्रसीदतान्नः समहाविभूतिः ॥ २२ ॥ श्रीवत्सः पितरक्षायपयासन्ध्ये
मेः स्वनादितरः श्रुष्टतो भूत ॥ योऽयं पस्याणां सोऽधरमोविहाराप्रसीदतां धः विभो
मुखाद्गुस्मवयसम्भराणतस्यासी ब्रह्मयोबलच ॥ उर्वीविज्ञेज्ञो त्रिस्वेदमुद्यो प्रसीदतो
णाद्भूतं नो ॥ २३ ॥ स्वात्मिदेहगतमिद्राणि ॥ प्राणाः पंचदहतिः इंद्रियाणि चप्राज्ञात्मामनश्च स
वोनागाह्नौ मांदयः शरीरे चतेषां ॥ केतं ॥ प्राणस्य भूतस्वपस्युरुष सर्वनाभ्यामन क्षेत्रे
२४ ॥ पस्य बलात्महेत्रोनदेोक्षु दांसि स्वपघ्र त्वेभ्यः कं प्रजापतिः ॥ २५ ॥ रेतः स्वयंभुः
धः ॥ विष्टवेदयः अंतोऽनेपुराण सहतिः सुत्रिज्ञाविस्मर्थीः ॥ अवेदस्पद्रौ ॥ अवेदः वेदस्य
तिरिक्तो सूत्रपाहतिः नहुतिमाक्ष्यरूप ॥ पाठान्तरे संगमे ॥ ४८ ॥

तं समष्टि विभूतिः ७

नःसमहावि
भूतिः २

भा
व टी
२

ऋक्षं नाम कुलाद्रिं तपसि स्थितः सन् ॥१७॥ तस्मिन् कुलाद्रौ प्रसूनानां स्तबका येषु पलाशाशोके
षु तेषां कानने निर्विंध्याया नाम नद्याः स्रवद्भिर्वारिभिः उद्घुष्टे नादिते ॥१८॥ प्राणायाम एवैधः संदी
पको यस्य तेन मुनेर्मूर्ध्नो निर्गतेनाग्निना तप्यमानं समीक्ष्य तदाश्रमपदं ययुरित्यन्वयः ॥२१॥ प्र
भवः प्रभुदेवैर्वितायमानं विस्तार्यमाणं यशो येषां ते ॥२२॥ तेषां प्रादुर्भावः साक्षात्कारस्तस्य संयोगः

मैत्रेय उवाच ॥ ब्रह्मणा चोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः ॥ सह पत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तप
सि स्थितः ॥१७॥ तस्मिन् प्रसूनस्तबकपलाशाशोककानने ॥ वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टे निर्विंध्यायाः
समन्ततः ॥१८॥ प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः ॥ अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभो
जनः ॥१९॥ शरणं तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः ॥ प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिंतयन् ॥
२०॥ तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना ॥ निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः ॥
२१॥ अप्सरोमुनिगंधर्वसिद्धविद्याधरोरगैः ॥ वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः ॥२२॥
तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः ॥ उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददर्श विबुधर्षभान् ॥२३॥
प्रणम्य दंडवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणांजलिः ॥ वृषहंससुपर्णस्थान्स्वैः स्वैश्चिह्नैश्च चिह्नितान् ॥२४॥
कृपावलोकेन हसद्वदनेनोपलंभितान् ॥ तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी ॥२५॥
चेतस्तत्प्रवणं युंजन्नस्तावीत्संहतांजलिः ॥ श्लक्ष्णया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः ॥२६॥

सन्निधिः तेन विद्योतितं मनो यस्य उत्कर्षेण तिष्ठन् ॥२३॥ अर्हणां [illegible]पादिकमंजलौ यस्य स उपत
स्थे पूजयामास ॥ हसाया हसान् ॥ स्वैः स्वैश्चिह्नैः त्रिशूलकमंडलुचक्रादिभिः ॥ कृपयाऽवलोको
यस्मिन् ॥ हसद्वदनं ॥ वदनेनोपलंभितान् प्रसन्नत्वेन ज्ञापितान् ॥ तेषां रोचिषा दीप्त्या ॥२५॥ श्ल
क्ष्णया मधुरया सूक्तया अभीष्टार्थया ॥२६॥ ॥

२

द्विषट् द्वादश ॥ ६ ॥ प्रसंगात्स्वायंभुवमन्वंतरगतं विशेषमाह ॥ तुषिता इति द्वाभ्यां मन्वंतरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः ऋषयोंशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते इति वक्ष्यति ॥ तत्र स्वायंभुवो मनुः ॥ तुषिता देवाः मरीचिप्रमुखाः सप्तर्षयः ॥ यज्ञो हरेरवतारः सुरगणेश्वरः इंद्रः ॥ ७ ॥ प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ द्वीपालकौ तदेवं यत्तस्य हे रूपेण षड्विधं तयोः पुत्रपौत्रनप्तृणां वव

तोषः प्रतोषः संतोषो भद्रः शांतिरिडस्पतिः ॥ इध्मः कविर्विभुः स्वह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट् ॥
तुषिता नाम ते देवा आसन्स्वायंभुवांतरे ॥ मरीचिमिश्रा ऋषयो यज्ञः सुरगणेश्वरः ॥ ७ ॥
प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः पुत्रौ महौजसौ ॥ तत्पुत्रपौत्रनप्तृणामनुवृत्तं तदंतरं ॥ ८ ॥ देवहूतिमदात्तात कर्दमायात्मजां मनुः ॥ तत्संबंधि श्रुतप्रायं भवता गदतो मम ॥ ९ ॥ दक्षाय ब्रह्मपुत्राय प्रसूतिं भगवान्मनुः ॥ प्रायच्छद्यत्कृतः सर्गस्त्रिलोक्यां विततो महान् ॥ १० ॥ याः कर्दमसुताः प्रोक्ता नव ब्रह्मर्षिपत्नयः ॥ तासां प्रसूतिप्रसवं प्रोच्यमानं निबोध मे ॥ ११ ॥ पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा ॥ कश्यपं पूर्णिमानं च ययोरापूरितं जगत् ॥ १२ ॥ पूर्णिमासूत विरजं विश्वगं च परंतप ॥ देवकुल्यां हरेः पादशौचाद्याभूत्सरिद्दिवः ॥ १३ ॥ अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीञ्जज्ञे सुयशसः सुतान् ॥ दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥ १४ ॥ विदुरउ०
अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः ॥ किंचिच्चिकीर्षवो जाता एतदाख्याहि मे गुरो ॥ १५ ॥

र्त्त तद्वृत्तं एषामेव पालितं तन्मन्वंतरं ॥ ८ ॥ श्रुतप्रायं बाहुल्येन श्रुतं ॥ तत्कन्यावंशानामश्रुतत्वान्नाऽयग्रहणं ॥ १० ॥ प्रसूतिप्रसवं पुत्रपौत्रादिविस्तारं ॥ ११ ॥ ययोर्वंशेनापूरितं ॥ १२ ॥ कश्यपस्य वंशो वक्ष्यते इति द्वितीयस्य वंशमाह ॥ पूर्णिमेति ॥ देवकुल्यां नाम कन्यां च हरेः पादक्षालनात् ॥ जन्मांतरे या दिवः सरिद्गंगाभूत् तां ॥ १३ ॥ आत्मेशब्रह्मसंभवान् ॥ विष्णुरुद्रब्रह्मणामंशैः संभवान् ॥ १४ ॥ किं

निबोधयतुध्यस्व ॥३३॥ ताः कस्माद्दर्शेयं तिसिनीवालीति ॥३४॥ पुलस्त्यस्तु हविर्भुवि पत्न्यामित्यन्वयः सो
गस्त्यः दह्राग्निः जाठरः विश्रवाश्च पुलस्त्यस्य सुत इति शेषः ॥३५॥ तस्य विश्रवसः इडविडायां जातः
सुतः कुबेरः ॥ अन्यस्यां भार्यायां रावणादयस्त्रयः सुताः ॥३६॥ ज्वलतः प्रकाशमानाँश्च ॥ चित्रकेतुप्र

सोमोऽभूद्ब्रह्मणोंऽशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित् ॥ दुर्वासाः शंकरस्यांशो निबोधांगिरसः प्रजाः
॥३३॥ श्रद्धा त्वंगिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः ॥ सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा
॥३४॥ तत्पुत्रावपरावास्तां ख्यातौ स्वारोचिषेंऽतरे ॥ उतथ्यो भगवान्साक्षाद्ब्रह्मिष्ठश्च बृहस्पतिः
॥३५॥ पुलस्त्योऽजनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि ॥ सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः
॥३६॥ तस्य यक्षपतिर्देवः कुबेरस्त्विडविडासुतः ॥ रावणः कुंभकर्णश्च तथान्यस्यां विभीषणः
॥३७॥ पुलहस्य गतिर्भार्या त्रीनसूत सती सुतान् ॥ कर्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुं च महामते ।
॥३८॥ क्रतोरपि क्रिया भार्या वालखिल्यानसूयत ॥ ऋषीन्षष्टिसहस्राणि ज्वलतो ब्रह्मतेज
सा ॥३९॥ ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य परंतप ॥ चित्रकेतुप्रधानास्ते सप्त ब्रह्मर्षयोऽमलाः
॥४०॥ चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च ॥ उल्बणो वसुभृद्यानो द्युमान्शक्त्यादयो
परे ॥४१॥ चित्तिस्त्वथर्वणः पत्नी लेभे पुत्रं धृतव्रतं ॥ दध्यंचमश्वशिरसं भृगोर्वंशं निबोध मे ॥४२॥ भृ
आयतिं नियतिं चैव सुते मेरुस्तयोरदात् ॥ ताभ्यां तयोरभवतां मृकंडः प्राण एव च ॥ मा
(र्कंडेयो मृकंडस्य प्राणाद्वेदशिरा मुनिः ॥४४॥

पुत्रोऽत्रिरेनेव सप्तर्षयो जाताः ॥ तानेवाह चि
त्रकेतुरिति ॥ वसुभृद्यानो नामैकः शक्त्यादयोऽन्ये सप्ताः पत्न्याः पुत्राः ख्यात्यां पत्न्यां पुत्रान् पुत्री
पुत्रीं च तानेवाह धातारमिति नियत्यां धातुर्विधातुर्भार्ये ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

गुः ख्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत् ॥ धातारं च विधातारं श्रियं च भग
वत्परां

प्रभुपुरांकस्यैकस्यैव विभक्तस्य हीनो देहो यैः ते प्रसिद्धाः प्रसविस्तृतिरिश्वाः एवंचः शुभान्यप्राणतोसि
नेभ्यः सकाशात् एक एव मेमयातु पहूतः पारक्योनं प्रपद्येरनेकस्यैव निर्दिष्टत्वात् ॥ स च पुत्रान्स्यक
इति पुत्राभिरेव कथ्यतामित्यर्थः ॥२४॥ अस्य प्रपंच एक इति विविधैः प्रधानैरुपचारैः ॥ विषुय
प्रधानम् इति वा पाठः प्रजननाय पुत्रोन्यत्रै ॥ विनीकृतः विनेनैकं नीतः मनसापिहराद्गोचरः

ऋषिरुवाच ॥ विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुगं विगृहीतदेहाः ॥ ते
ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोस्म्यहं वस्तेभ्यः क एव भवतां म इहोपहूतः ॥२७॥ एको मयेह
भगवान्विविधप्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयं ॥ अत्रागतास्तनुभृतां मन
सोपि दूराद्ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे ॥२८॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा त्र
यस्ते विबुधर्षभाः ॥ प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा वामस्य नमृषिं प्रभो ॥२९॥ देवा ऊचुः ॥ यथा कृ
तस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा ॥ सत्संकल्पस्य ते ब्रह्मन्यद्वै ध्यायति ते वयं ॥३०॥ अथा
स्मदंशभूतास्ते आत्मजा लोकविश्रुताः ॥ भवितारोंग भद्रं ते विस्रप्स्यंति च ते यशः ॥३१॥
एवं कामवरं दत्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः ॥ सभाजितास्तयोः सम्यग्दंपत्योर्मिषतोस्ततः ॥३२

संततः कथं त्वत्र योग्या गताः ॥३३॥ तेन यथा यथा कृतः संकल्पः ॥ तेन तथैव भाव्यं नान्यथा ॥ यतः
सत्संकल्पस्य ते संकल्पः न हि कथमेकस्मिन् ॥ ध्यायमानेत्रयः प्रतीताः स्युतत्राहुः ॥ यदेकं ज
गदीश्वरात्मनं त्वं भवान्ध्यायति ॥ न पुनर्वयं त्रयोपि तदेवैकं तत्वं ॥ नास्माकं भेदोस्तीत्यर्थः ॥ २
विसृप्स्यंति विस्तारयिष्यंति अत एवं भूतगिरा जन्मप्रसारणगतास्तिन्मस्य रूपं ॥३१॥ नाभ्यां सम्यक्
भाजिताः संततः ततः स्थानात्प्रतिजग्मुः ॥३२॥

सोऽयं नोऽस्मान् सुरगणान् ॥ अनल्पकरुणायुक्तेन विलोकनेन विशिष्टनेत्रेण दृश्यात् पश्यतु कथंभूतेन
यच्छ्रीनिकेतनममलं चारविंदं तत् क्षिपता तिरस्कुर्वता कथंभूतः ॥ अनुमेयं परोक्षं तत्त्वं यस्य
परोक्षं तत्त्वं कथंभूतानस्मान् ॥ स्थितेर्व्यतिकरो नाशस्तस्य उपशमाय सत्त्वेन सत्त्वगुणेन
सृष्टान् ॥५७॥ लब्धावलोकौ ययतुः सुरगणैः नरनारायणौ अर्चितौ गंधमादनं पर्वतं
यौ ॥ चकारः एवकारार्थः ॥ तौ एव सांप्रतमिहागतौ आविर्भूतौ ॥ तदुक्तं तेन ॥ अग्नेर्भार्या स्वाहा

सोऽयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय सृष्टान् सत्त्वेन नः सुरगणाननुमेयतत्त्वः ॥ दृश्याददभ्रकरुणेन विलोकनेन यच्छ्रीनिकेतनममलं क्षिपतारविंदं ॥५७॥ एवं सुरगणैस्तात भगवंतावभिष्टुतौ ॥ लब्धावलोकैर्ययतुरर्चितौ गंधमादनं ॥५८॥ ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ ॥ भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥५९॥ स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेरात्मजांस्त्रीनजीजनत् ॥ पावकं पवमानं च शुचिं च हुतभोजनं ॥६०॥ तेभ्योऽग्नयः समभवंश्चत्वारिंशच्च पंच च ॥ त एवैकोनपंचाशत्साकं पितृपितामहैः ॥६१॥ वैतानिके कर्मणि यन्नामभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ आग्नेय्य इष्टयो यज्ञे निरूप्यंतेऽग्नयस्तु ते ॥६२॥ अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सौम्याः पितर आज्यपाः ॥ साग्नयोऽनग्नयस्तेषां पत्नी दाक्षायणी स्वधा ॥६३॥ ॥

नारायणः स्वयं इति यदुकुरूद्वहः श्रीकृष्णः
कुरूद्वहोऽर्जुनः उभावपि कृष्णनामानौ ॥५९॥ अग्न्यभिमानिनो देवान् ॥ स्वाहा नाम तस्य भार्या
हुतभोजनमिति त्रयाणां विशेषणं ॥६०॥ पितरस्त्रयः पितामहप्रमुखैः तैः साकं सह वैतानिके
वैदिके कर्मणि यज्ञे येषां नामभिरग्निदेवताका इष्टयो निरूप्यंते क्रियंते तैः नयतेऽग्नयो न लौ
किकाः अतो बहूनां न वैयर्थ्यमिति भावः ॥६२॥ सौम्याः सोमपाः येषामग्नौकरणमस्ति ते साग्

कश्चिद्भार्गवं भगोः पुत्रः प्रभाववान् ॥ प्रवर्धयन् ॥ ४९ ॥ प्रजात्मनः ब्रह्मपुत्रं नमावेनसः ॥ ५० ॥ पुत्रेभ्यः
सर्वतेभ्यः मिलितेभ्यो वा सर्वेषां गुणानां तुल्यतिर्यसां सा ॥ ५१ ॥ प्रभिष्टदेवैः सनिमिः उपतस्थमैज ॥
५४ निजमायया पासिञात्मानि स्वेगगनेरूपभेदं गन्धर्वनगरमिवेदं विश्वं विरचितं तस्यात्मने ॥

कश्चिद्भार्गवोपस्य भगवान् पुराणाः सन्तः ॥ सर्वतेष्वनयः तन्नलोकान्सर्गैरभावयन् ॥ ५२ ॥
पश्चकर्दमदौहित्रसंतानः कश्यितस्य वे ॥ स एव ततः प्रदधानस्य समयः पापद्रुहः परः ॥ ५३ ॥ प्र
सूतिं मानवीं दत्त्वा यपै मेयजात्मजः ॥ तस्यां ससर्ज दुहितॄः षोडशामललोचनाः ॥ ५४ ॥ त्र
योदशादाद्धर्माय तथैकामग्रये विभुः ॥ पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे ॥ ५५ ॥
श्रद्धा मैत्री दया शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः ॥ बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्तिर्धर्मस्य पत्नयः ॥ ५६ ॥
श्रद्धासूत शुभं मैत्री प्रसादमभयं दया ॥ शान्तिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरसूयत ॥ ५७ ॥ यो
गं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धिरसूयत ॥ मेधा स्मृतिं तितिक्षा तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं सुतम् ॥ ५८ ॥ मू
र्तिः सर्वगुणोत्पत्तिर्नरनारायणावृषी ॥ ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनन्दत्सुनिर्वृतम् ॥ ५९ ॥ मन
नांसि ककुभो वाताः प्रसेदुः सरितोऽद्रयः ॥ दिव्यवाद्यन्त तूर्याणि पेतुः कुसुमवृष्टयः ॥ ६० ॥ मुन
यस्तुष्टुवुस्तुष्टा जगुर्गन्धर्वकिन्नराः ॥ नृत्यन्ति स्म स्त्रियो देव्य आसीत्परममङ्गलम् ॥ देवा ब्रह्माद
यः सर्वे उपतस्थुरभिष्टवैः ॥ ६१ ॥ देवा ऊचुः ॥ यो मायया विरचितं निजयात्मनीदं खे रूपभे
दमिव तत्प्रतिचक्षणाय ॥ एतेन धर्मसदने ऋषिमूर्तिनाद्य प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः प
रस्मै ॥ ६२ ॥

प्रतिवत्स्यणाय प्रकाशनाय प्रात्मानं यो यमाद्दश्चकार प्रकटितवान् ॥ तस्मै पुरुषाय नमः ॥ केन
रूपेण प्रादुश्चकार ॥ ऋषेः मूर्तिराकारो यस्मिंस्तेन रूपेण ॥ ६२ ॥

भा
वटी ५

प्राकृस्रोपदेशानास्सर्वेषेव निषेधस्तमुपविष्टं महेश्वरेणानादृतः तेनाभ्युत्थानादिभिरकृतादरं ना
रदमपश्यत् ॥ नारदस्तु ॥ वामदेवकश्यपाभ्यां भवतितथाभिवीक्ष्य ॥ ५ ॥ मेवचनेषूपन्यासश्रुतानां नामसंख्या चतुर्भुवनः
॥ तं देवोनोचितक्रियाम् अनेन धर्मेनेतिपाठे धर्मेणानन्देवाह ॥ पप्रच्छेति ॥ पप्रच्छ साध्वि शाप्रिसमदेश
विनीतत्वाद्यामे तु हितः पाणिमगृहीत् ॥ ११ ॥ मगद्भवत्समं हि तिलकवालस्मेवादिति पृथ्व्यां पत्न्या
नाभिवाद्याहं समयित्वा चितेसन्मानेवाचा पिनाकरोत ॥ अनेहीपकन्मादतेमजन पश्मान आह लो

सदसस्पतिभिर्दत्तो भगवान्साधुसत्कृतः ॥ अनेन लोकगुरुणेन त्वानिषसादनदानया
१ ॥ प्राङ्गिपथगृह्य मत्रेष्टह्यानामप्यनन्दनाहतः ॥ उवाच वामदेवस्तु भार्याम भिवीक्ष्य दक्षिणव
८ ॥ वसिष्ठोमेधूधेनोसहदेवाः सहाग्रयः ॥ साधनाद्भुवतो हतेनानान्नानाग्नचमस्त
गत ॥ ९ ॥ अयं तलोकपालानां यशोन्नोनिरपत्रपः ॥ सद्धिरा च रितः पृथ्वीयेन त्व
त्रेनहर्षितः ॥ १० ॥ एवमेषा प्यतोप्रामोयत्नेतु हि वरप्रहीत ॥ पाणिविप्राप्ति
सुख्वतः सा विभावसाधुवत ॥ ११ ॥ गृहीत्वामगयाणवाव्याः पाणिम र्कंदलो व
तः ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाहैर्वाचाप्यकृतनोचिते ॥ १२ ॥ त्वमक्रियापापश्चयेमा
निनेभिन्नसेनवे ॥ अनिक्षन्नपरं बालां पुत्राये वोशान्तीगिरं ॥ १३ ॥

मक्रियापेनिसार्थैषूतभिः उपातीवेदलक्षणंगिरं ॥ १४ ॥ मेनावासेषु समयानेषु सुमाविकी
र्णाः कुर्यापस्य ॥ १५ ॥ चितादिभस्मनाकृतेस्थानेयेन प्रेमानांस्तजोमाल्यानिपूसस प्रेतस्
कृतत्याममस्थीनि मूषणानिपस्यशिवरूपस्पदेशो नाममात्रेयस्य ॥ उक्तादाभूतविपोषाल्लेषा
नायायडहेदेड्ष्टचितायवतेनिरवेदं ॥ वासवत्वयमर्थं ॥ त्वमाः क्रियायस्मिन् परत्रस्वरूप
त्वात ॥ अतएवनास्ति शुचिर्यस्मात ॥ अमानिनेः भिन्नसेनवेद्धनिवाक्येदं ॥ तस्यपरमेश्वरस्या
मदीयाकन्यामाहुषीकथंयोग्यास्यादितित्त्वादिना ॥

तयोस्तु संततिर्नाभूत् ॥ नीवक्तृकत्वादित्याह ॥ उभे ते इति गुणशीलतः आत्मनः सदृशं देव मत्स्वव्रतापितृ
नीपुत्रं न लेभे ॥ ६४ ॥ तत्र हेतुः स्वपितरि दक्षे प्रप्रतिकूले प्रसदृशोप्रतिकूले सतीमयेः ॥ आत्मना स्वयमे
वात्मानं देहमजहात् ॥ स्वकृत्वनी योगसंयुक्ता योगमाश्रित्य सती ॥ ६५ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतुर्थ
स्कंधे प्रथमः ॥ १ ॥ द्वितीये प्रथमाध्याये प्रदिष्टे भवदक्षयोः ॥ विद्वेषेव एषते दक्षेन विस्तृत्य संभवः ॥ १
सती सती नाम्नी ॥ ५ ॥ न चासौ कस्य चिद्वेष्यार्हइत्याह ॥ कस्तमिति चराचरगुरुं न गतो दैवतं चैतं को दे
ते ष्याद्यथा रकन्मेदे वपुनीथा रित्ति स्तथा ॥ उभेते ब्रह्मवादिन्यो ज्ञानविज्ञानपारगे ॥ ६४ ॥ भ
वस्य पत्नी तु सती भवं देव मनुव्रता ॥ आत्मनः सदृशं पुत्रं न लेभे गुणशीलतः ॥ ६५ ॥ पितर्यप्र
तिरूपे स्वे भवायानागसे रुषा ॥ अप्रौढैवात्मनात्मानमजहाद्योगसंयुता ॥ ६६ ॥ इति श्रीभाग
वते चतुर्थस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ विदुर उवाच ॥ भवे शीलवतां श्रेष्ठे दक्षो दुहितृवत्सलः ॥ वि
द्वेषमकरोत्कस्मादनादृत्यात्मजां सतीम् ॥ १ ॥ कस्तं चराचरगुरुं निर्वैरं शांतविग्रहम् ॥ आत्मा
रामं कथं द्वेष्टि जगतो दैवतं महत् ॥ २ ॥ एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् जामातुः श्वशुरस्य च ॥ विद्वेषस्तु
यतः प्राणांस्तत्यजे दुस्त्यजान् सती ॥ ३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ पुरा विश्वसृजां सत्रे समेताः परमर्षयः ॥ तथामर
गणाः सर्वे सानुगा मुनयोऽग्नयः ॥ ४ ॥ तत्र प्रविष्टमृषयो दृष्ट्वार्कमिव रोचिषा ॥ भ्राजमानं
वितिमिरं कुर्वंतं तन्महत्सदः ॥ ५ ॥ उदतिष्ठन् सदस्यास्ते स्वधिष्ण्येभ्यः सहाग्नयः ॥ ऋते विरिंचं श
िकयंवनिर्वैरे द्वेष्टि निर्वैरत्वे हेतुः ॥ भावोक्तः शांतेत्यंतिरेव ॥ २ ॥ वैचतनमसादिमचेतस ॥ ९
विग्रहो यस्य कृत आत्मन्येवारामो रतिर्यस्य तं यद्वा लोकं प्रजापतिः दक्षः कथं द्वेष्टि ॥ एवंभूतेन तस्मि
न्द्वेषोऽनुक्तोः शाकस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ यतो हेतोर्विद्वेषः यतो विद्वेषात्प्राणांस्तत्याज एतदाख्याहि ॥ ३
तदेवाख्यातुमिति हासमप्स्तौति पुरेति समेता मिलिता आसन् ॥ ४ ॥ प्रविष्टं दक्षमिति शेषः म
हत्सदः महतीं सभां ॥ ५ ॥ स्वधिष्ण्येभ्यः स्वीयासनेभ्यः ॥ ६ ॥

२८

भा
वटी
९

गिरिशस्यानुगमनामग्रणीः स्वभ्यः दोष एव कषायः अथवा रोषेण क्रोधेन कषाय आमन्त्रले
नहृषिनः आरक्तनेत्रः स्पर्धे ॥ २८ ॥ नस्मगिरिशस्यावाच्यतां ववतानहं तानियनामि नेशे ॥ नेभ्यो
तिदुहि ॥ प्रतिहोदमके वेति ॥ एषानहृषिः भेदद्दणीन त्वतः परमार्थो देवेद्वति मेकं शापः ॥ २५
नः स्वहृतेमवतीमादिभिर्विपन्नाविनष्टाधीर्यस्य ॥ २२ ॥ परोदेहादिः नमेवात्मत्वेनाभिनोभ्या

विद्यायशापं गिरिशानुगाग्रणीर्नंदीश्वरो रोषकषायहृषितः ॥ दक्षाय शापं विसस
र्जदारुणं ये चान्वमोदंस्तदवाच्यतां द्विजाः ॥ २९ ॥ य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रु
हि ॥ द्रुह्यत्यज्ञः पृथग्दृष्टिस्तत्त्वतो विमुखो भवेत् ॥ ३० ॥ गृहेषु कूटधर्मेषु सक्तो ग्राम्य
सुखेच्छया ॥ कर्मतंत्रं वितनुते वेदवादविपन्नधीः ॥ ३१ ॥ बुद्ध्या पराभिध्यायिन्या
विस्मृतात्मगतिः पशुः ॥ स्त्रीकामः सोऽस्त्वतितरां दक्षो बस्तमुखोऽचिरात् ॥ ३२ ॥ विद्या
बुद्धिरविद्यायां कर्ममय्यामसौ जडः ॥ संसरंत्विह ये चामुमनु शर्वावमानिनम् ॥ ३३ ॥

तेशीलं यस्याः तया बुद्ध्या विस्मृतात्मनो गतिस्तत्त्वं येन ॥ अतः पशुतुल्यः ॥ अतः स्त्रीकामः
अतितरामस्त्विति द्वितीयः शापः ॥ बस्तस्य छागस्येव मुखं यस्येति तृतीयः शापः ॥ ३४ ॥ अयं
च शापद्वयस्यापि ह्यपवेश्याह विद्याबुद्धिः ॥ इयमेव तत्त्वविद्येति बुद्धिर्यस्य अतोऽसौ जडएव विद
संसरंतु नत्वस्मरणायतु भवंतु ॥ एकः शापः ॥ ३५ ॥

दानमनिच्छतापि तस्मै देयं लोभेन दत्तवान् ॥ मूढायेन नरेन्द्र त्वमात्रेटःतः न हीनते ॥ दुर्वापरस्व वचन विरोधापत्तेः ॥ यत उक्तं भवति यथा कश्चिच्छूद्राय वेदं ब्रह्मविद्यामर्थलोभेन ददाति ॥ तद्वदित्यर्थः प्रेतावासेष्वित्यादि सर्वं विडंबनमात्रमिति स्वयमेवाह ॥ उन्मत्तवदिति ॥ अमयोन्मत्त एवेत्यवस्थान अशिवो नास्ति शिवो यस्मात् ॥ अमत्तजनप्रिय इति छेदः ॥ पतिः प्रमथभूतानामिति भक्तवात्सल्यम् ह तामसानपि दोषमपनीय पातीति ॥ नष्टानामपि शौचं शुद्धिर्यस्मात् ॥ दुर्हृदेपि ॥ यतो मया तु क

प्रेतावासेषु घोरेषु प्रेतैर्भूतगणैर्वृतः ॥ अटत्युन्मत्तवन्नग्नो व्युप्तकेशो हसन् रुदन् ॥१४॥ चिताभस्मकृतस्नानः प्रेतस्रङ्न्रस्थिभूषणः ॥ शिवापदेशो ह्यशिवो मत्तो मत्तजनप्रियः ॥१५॥ पतिः प्रमथभूतानां तमोमात्रात्मकात्मनाम् ॥ तस्मा उन्मादनाथाय नष्टशौचाय दुर्हृदे ॥१६॥ दत्ता बत मया साध्वी चोदिते परमेष्ठिना ॥१७॥ मैत्रेय उवाच ॥ विनिन्द्यैवं स गिरिशमप्रतीपमवस्थितम् ॥ दक्षोऽथाप उपस्पृश्य क्रुद्धः शप्तुं प्रचक्रमे ॥१८॥ अयं तु देवयजन इन्द्रोपेन्द्रादिभिर्भवः ॥ सह भागं न लभतां देवैर्देवगणाधमः ॥१९॥ निषिध्यमानः स सदस्यमुख्यैर्दक्षो गिरित्राय विसृज्य शापम् ॥ तस्माद्विनिष्क्रम्य विवृद्धमन्युर्जगाम कौरव्य निजं निकेतनम् ॥२०॥

प्याइति हृन्मनो यस्य स दुर्हृत् ॥ तस्मैव तेनिइवेस्मरणे वा कालज्ञा भयादिकं परित्यज्य ... ॥ अप्रतीपमप्रतिकूलं यथा भवेत्तथा अवस्थितमपि विनिंद्य ॥१७॥ देवानां यजने ... वैः सह भागं न लभतां ॥ किं तु तेभ्यः पृथगेव लभतां अग्रभोजित्वात् ॥ यदा तेषां ... तामसर्वपोषकत्वात् ॥ तत्र हेतुः देवगणाधमः यस्मात्सः ॥१८॥ सदस्यैः तस्मात् ... निष्क्रम्य निर्गतो हे कौरव्य ॥ २ ॥ ॥

भा॰
चतु॰
१

ऋषभः सर्वश्रेष्ठो हरिः यज्ञेज्यः इज्यः तत्सत्रं सम्यग्विधाय हे महेष्वास विदुर ॥३४॥ यत्र प्रयागे अ-
वितानन्तावभृथं स्नानं कृत्वा ततः स्वधाम ययुः ॥३५॥ इति श्रीभागवतार्थदीपिकायां चतुर्थे द्वि-
तीयः ॥२॥ ततो यत्र सती तातयज्ञोत्सवदिदृक्षया गमिष्यंती महेशेन वारिता नेति हेतुभिः ॥
॥ ध्रियमाणयो रवतिष्ठमानयोः ॥१॥ एवं स्थानेऽसमस्तान् यद्यपि सुहृद्विरहो नायत्तो

तेऽपि विश्वसृजः सत्रं सहस्रपरिवत्सरान् ॥ संविधाय महेष्वास यत्रेज्य ऋषभो हरिः ॥३४॥
आलुत्यावभृथं यत्र गंगा यमुनयान्विता ॥ विरजेनात्मना सर्वे स्वं स्वं धाम ययुस्ततः ॥३५॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ मैत्रेय उवाच ॥ सदा
विद्विषतोरेवं कालो वै ध्रियमाणयोः ॥ जामातुः श्वशुरस्यापि सुमहानतिचक्रमे ॥१॥
यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ प्रजापतीनां सर्वेषामाधिपत्ये स्मयोऽभवत् ॥
इष्ट्वा स वाजपेयेन ब्रह्मिष्ठानभिभूय च ॥ बृहस्पतिसवं नाम समारेभे क्रतूत्तमम् ॥३॥
तस्मिन्ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षिपितृदेवताः ॥ आसन्कृतस्वस्त्ययनास्तत्पत्न्यश्च सभर्तृकाः ॥४

नास्त्येव ॥ तथापि सुहृद्भावाभावो हेयताद्युक्तं वा ॥ देवहेलनकृतः गर्वहेतुमाह ॥ यदा तु प्रजापतीना-
माधिपत्येऽभिषिक्तः ॥ तस्य तदा स्मयो गर्वोऽभवत् ॥२॥ गर्वादेव ॥ ब्रह्मिष्ठान् ॥ सेश्वरानभिभूय
वाजपेयेन इष्ट्वा समारेभे ॥३॥ कृतमंगलाः सभर्तृकाः इति ॥ दक्षिणादिभिः ॥ प्रथममनादृ-
तानामपि ॥ यत्महत्ते लोहुनरहेण मुक्तं ॥४॥

तिरस्कृत्य
७

७

फलताय वेदरूपायाः पुष्पितायाः पुष्पाणि वार्थवादाः मनः क्षोभकत्वात् ॥ अर्थवादबहुलायाश्च मर्धः ॥ स
धुरगंधस्तेन प्ररोच केणामघ्राम नः क्षोभकेन ॥ उपलब्धिन प्रात्मा मनो येषां ॥ संशुद्धेन कर्मसत्ता सकामभवेन
र निहितीयः शापः ॥ ३४ ॥ सर्वभूतात्मभूतात्म विचारस्थूलाः इत्येदेहादिषु यथा यथैतानि विद्यानतपो
ब्रतानि येः ॥ विनाद्देवा गोसौरनिर्येषां तेषां च काः सेतो विचरंति नि च शापवत् इष्टं ॥ ३५ ॥ प्रमसस्म
नमनदात ॥ शापदृढद्भ्रमतदेश ॥ २८ ॥ सवृद्धान्सपरिपंथिनः प्रतिकूलान् ॥ सरागोऽजीये छीमाधी च श्रा

तिरः फलतायाः पुष्पिताणमधुगंधेन भ्रमिताः ॥ मन्त्यावोमथितात्मानः संभूसंतं हरिदिवः ॥ २२
सर्वभूतादिहितावशैहतविद्यानयोव्रताः ॥ विनदेहं दिधांरामा चकाविचरंविनि ॥ २५ ॥
तस्यैवं दृढतः शापंफलावादिहिनकलापवे ॥ भगुः प्रमसरनद्धापं ब्रह्मदेहेउव्रत्स्ययं ॥ २८ ॥ भव
व्रतमध्रुणायेवयेवतात्मनम उव्रताः ॥ पाषंडिनस्तेभवंतसद्गुणाध्यपरिपंथिनः ॥ २६ ॥ नष्टशौ
वाम्बुधियोजटाभस्मास्थिधारिणः ॥ विशंतशिवदीक्षायायत्रदैवंसनातनं ॥ ३० ॥ ब्रह्मच
ब्राह्मणांश्चैवयद्यूयंपरिनिंदथ ॥ सेतुं विधारणंपुंसामतः पाषंडमाश्रिताः ॥ ३१ ॥ एषएव
वहिलोकानांशिवः पंथाः सनातनः ॥ यंपूर्वेचानुसंतस्थुर्यत्प्रमाणंजनार्दनः ॥ ३२ ॥ तद्ब्रह्म
परमंशुद्धंसतांवर्त्मसनातनं ॥ विगर्ह्ययातपाखंडंदैवंवोयत्रभूतराट् ॥ ३३ ॥ मैत्रेय उवाच ॥
तस्यैवंवदतःशापंभृगोःसभगवान्भवः ॥ निश्चक्रामततःकिंचिद्विमनाइवसानुगः ॥ ३४
वा ॥ तस्यैवंददतःशापंभृगोःसभगवान्भवः ॥ निश्चक्रामततःकिंचिद्विमनाइवसानुगः ॥ ३४

सवःतालादिसंभवंमध्ये ॥ हुंहेकान्वेदत्ते ॥ नयत्रदेवेहरमंदेवतावहाराध्यतीयमितिवा ॥ ३५ ॥ ब्रह्मवे
दकथंभूतंसेतंमर्यादारूपंतदेवाहपुंसांवर्णाश्रमविचारवतोविधारणाधारकं ॥ सेतुंतंम
चयतिद्वाभ्यां ॥ ३१ ॥ एषएवहिलोकानांशिवः पंथाः यंपूर्वेअनुसंतस्थुः ॥ आश्रितवं
तः ॥ यत्प्रमाणंजनार्दनः प्रमाणंमूलं ॥ ३२ ॥ भूतनाथभूतानांनाथसमस्तानांपतिः ॥ ३३ ॥ अमोत्म
नः ॥ यत्रयस्मिञ्जनार्दनः प्रमाणमूलं ॥ ३२ ॥ भूतराड्भूतानांनानाविधानस्यादिभावः ॥ ३४ ॥
शापेनोभयोनांशादिहिमनाइवेतितयापिभगवद्वरहितानानानाशोकस्यादिभावः

वेदस्तुति

हेयगनपत्तहिंसमासग्रर्थे हृदेयंत्वयेवतत्त्वमायथार्थचित्तविभाति॥ ग्रनेोयद्यपिनचतवनामूर्थंत्रु
हिः तथापिहृयोपिद्दत्तकस्वभावानवनत्वंचनतानामि॥ ग्रनोदीनाकृपणसत्तोहेभव मेभव
तितिनसमर्थसिद्दिहत्त्वेहृहृमिहामि॥ दिहत्ता मेवकेशसमायेनत्वनक्ति पयेसिद्धाथा ११
हेग्रभवेति॥ सहाद्दियोगाद्दुःखेनत्वयानासादितसितिभावः ग्रस्यायोषितः संबंधरहितात्रपिप्र
यानैः पश्यकांतसुलाः भनैसहिताः वद्दयशः संवयंः कुथंभतायासाविमानेर्नभोमेदितेताः
हेसितिकेटनीलकंदेतिपराणुग्रदायत्वयाविषमपिभदितं रतिसंचयति॥ १४॥ हेसवग्रेहसि
त्वयेतदाग्रर्थंमज्ञानमायथाविविनिर्मितंभातिग्रणयात्मके॥ ग्रथापिहृयोपिद्दत्तत्वत्ववि
बनेदीनादिहत्वेभवमेभवतितिम॥ १५॥ प्रपयग्रयानोरभवानयोषितोपलेकत्ताःकांत
सखावद्दयशः॥ यासांबनद्भिः शितिकंठसदितेनभोविमानैःकलहंसपांडुभिः॥ १६॥ कं
कथंसतायाःपितरोहृकोनकेनिशस्पदेहस्वरवर्थनेगते॥ ग्रनाहृताग्रप्यभियंतिसोहृ
दंभवेगुरौहहकृतस्रकेतने॥ १७॥ तत्मेग्रसीदेदमसंवोद्विनकर्नेभवान्काहृणीकौ
वताहृतित्वयावनोद्युहमदंभवत्त्वयातितुपितामाताग्रदशणायाचितः॥ १८॥ मैत्रेयउ
एवंगिरिशःप्रियायाभिभाषितःप्रत्यभ्यथात्ताग्रहसन्सुहृत्प्रियं॥ संस्मारितोमर्मभिदः कु
पितरोहोत्सवेतिग्रामसमायाःदेहंकुथंनेगते॥ वागीप्रयत्नानाहकोविस्मरत्नासमत्वनः॥ १९
हृदयनप्रवलति॥ तथापिग्रनाहृताः सतः कथंगाल्हामलवाह॥ सोहृदेसहृदः संबंधिकेतनेगत्वं
प्रनाहृताग्रप्यभियंतिसंतः हृदत्राथे॥ २०॥ हेग्रमर्तसतनसमात्मसोह॥ हृदमेवाद्विनकर्तेभवा
नहैतिकाहृणीकत्वमेवाह॥ ग्रदसवतपाः तत्तहानेनापित्वयाः सनोदेहस्याधिंग्रहानि हृदि
ताचता यतग्रर्थंनारीस्वरदतिद्यनोसिग्रनेमामग्रहणायावितःसत॥ २१॥ ग्रभिभाषिता

तेनिन्द्राद्विवराणांप्रजन्मनांसतांपितृपतमहोत्सवंकृत्वा॥ १ ॥ तत्रब्रजंतीरुपदेशनांगंधर्वादीनांवशि
पश्चसंस्थितिलयस्याभ्यासेसमीपेदृष्ट्वाउत्सवाम्नतिमभ्याबतेतिरयाणामन्वयः॥ कथंभूतांः
स्त्रियोदृष्ट्वाविमानानिपानानिपांसातःप्रेष्टैः सहितांः निष्कानिपदकानिकेदेयासांताः शोभनानि
वासांसियासांताः॥ २ ॥ लोलानिचचलान्यदीर्घाणियासांसदृशाम्बन्धलानिकेशरलानियासांता॥ ३ ॥ निर्धृ
पितःप्रवर्तितःइवामयिव॥ नियद्यप्रियतारक्षा॥ नहिंवयंवतन्नाभिसराम्मगच्छाम॥ नवाद्यापियागो
नदृपश्चन्नमभसिखिचराणांप्रजन्मनां॥ सतीदात्तायणीदेवीपितृयंत्रमहोत्सवे॥ १४ ॥ ब
जंतीःसर्वतोदिग्भ्यउपदेववरस्त्रियं॥ विमानयानाःसप्रेष्टानिष्ककंठीःसुवाससः॥ १५ ॥ द
ष्ट्वास्वनिलयाभ्यासेलोलाक्षीर्मृष्टकुंडलाः॥ पतिंभूतपतिंदेवमौत्सुक्यादभ्यभाषत॥ १६ ॥
सत्युवाच॥ प्रजापतेस्तेश्वशुरस्यसांप्रतंनिर्यापितोयज्ञमहोत्सवःकिल॥ वयंचतत्राभि
सरामवामतेयद्यर्थितामीविबुधाव्रजंतिहि॥ १७ ॥ तस्मिन्भगिन्योममभर्तृभिःस्वकैर्ध्रु
वंगमिष्यंतिसुहृद्दिदृक्षवः॥ अहंचतस्मिन्भवताभिकामयेसहोपनीतंपरिवर्हमर्हितुं॥
१८ ॥ तत्रस्वसॄर्मेननुभर्तृसंमिताःमातृष्वसॄःक्लिन्नधियंचमातरं॥ द्रक्ष्येचिरोत्कंठमना
महर्षिभिरुन्नीयमानंचमृडाध्वरध्वजम्॥ १९ ॥ निहतः यतोमीविबुधाव्रजंतिहि॥ २॥ उत्क
कंपकत्वयेत्वाहतस्मिन्निति॥ पितृभ्यामुपनीतंदत्तंपरिवर्हमलंकरणादिद्रव्य॥ भवतास
हग्रहीतुंस्वीकर्तुंनिकामयेअर्हितमपियादेसल्लोनयरिवर्हमिच्छामीति॥ १ ॥ स्वसृर्भगिनीःभ
र्तृभिःसंमिताः सहभ्रमीः क्लिन्नधियंस्नेहार्द्रचित्तां चिरमुत्कंठमनोयस्याः साहंद्रक्ष्यामि॥ हेमृड
उन्नीयमानेप्रवर्तमाने॥ अध्वरेध्वजमिवउच्छ्रितमध्वरध्वजंयद्वाउन्नीयमानंयज्ञकेतुप
चंवा॥ अहोकिंतनाप्यधर्मेण वैनतवत्सल्यमितिचेत्‌ तत्राह॥ त्वयीति॥ २० ॥

भा० व टी ४५

पापच्यमानेनात्मंदह्यमानेन हृदा इः रविनेंद्रियः ॥ कामिः पुरुषोनीवत्सप्रबुद्धिश्चितेनतस्सादित्यांनिरं
काशिणामित्यर्थः ॥ समृद्धिभिः पुरुषकीर्त्यादिभिः ॥ एषांपदंस्थानमेमर्घं यामसमकस्यः अशक्तः स
न ॥ परंपदंहेहरि ॥ अस्तुतावयाहरिंकेवलंद्विषन्ति ॥ २१ ॥ नन्वत्वयाप्यस्मत्स्थानविनयायकरणादव
ज्ञातएवासोतनेत्याह ॥ हेसत्तमध्यमेयस्त्वमादिकंमियोजनैर्विधीयते ॥ तस्मात्तैःसाधुविधीयते
साधुत्वेहेतुः ॥ परमेष्ठीवासुदेवायगुहाशयाय ॥ प्रवर्यामिनेतत्तेवतसेवपरिदृश्यतेतस्मिन्कायिक
वाचारयोगात ॥ अन्तैतद्योमिदृश्यामनसासर्वेकुमनमितिभावः ॥ २२ ॥ किंचनकेवलमस्माभिरात्मने
सेवंवासुदेवदृश्यानमनेकियते ॥ किंतनित्यमेवमनसिवासुदेवक्षिप्रमइत्याह ॥ विशुद्धंसत्वम

पापच्यमानेनहृदातुरेंद्रियः समृद्धिभिः पूरुषबुद्धिसाक्षिणां ॥ अकल्पएषा
मधिरोढुमंजसा परंपदंद्वेष्टि यथासुरा हरिं ॥ २१ ॥ यत्प्रत्युपासाभिवादं
नं विधीयते साधुभिरद्य सत्तम ॥ प्राज्ञैः परस्मै पुरुषाय चेतसा गुहाशया
यैव न देहमानिने ॥ २२ ॥ सत्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं यदीयते तत्र पुमानपा
वृतः ॥ सत्वे च तस्मिन्भगवान्वासुदेवो ह्यधोक्षजो मे नमसा विधीयते ॥ २३ ॥

नःकरणंसत्वंशुद्धंवासुदेवशब्दितं ॥ वसुदेवशब्देनकृतः ॥ यद्यस्मात्तत्रतस्मिन्सत्वेपुमान्वासुदे
वईयतेप्रकाशते ॥ अपावृतत्वमयगतेनमावरणाभावस्तत्र ॥ अयमर्थः वासुदेवेभगवतिप्रतीयतेर
निर्णयतेत ॥ तथाचवासयतिदेवविशुद्धसत्वंवा ॥ वसत्यस्मिन्नितिवा वासुदेवः दीव्यतेयोसमेश्चति
वा ॥ वसुभिःगुणैः दीव्यति प्रकाशतेइतिवा वासुदेवशब्दवाच्यंशुद्धंसत्वं ॥ ततः किमतआह ॥ सत्वे
चतस्मिन्नेमया ॥ नमसानमस्कारेणअत्रविधीयतेसेव्यतेइत्यर्थः ॥ मनसेतिपाठे ॥ मनसाध्ये
योध्यायतेध्यायतेचिन्त्यतेइत्यर्थः ॥ २३ ॥ सयतः अधोक्षजोमतेपुरुस्त्वाहतेपुत्रदेहजापनेप्रका

श्रीधरीभावार्थदीपिकायां २८

अनाहत्यात्मप्रीतिनिवृत्तेवापदृद्दिते ॥ तच्छोभनमेव ॥ किं तत्पुनरात्मं देहाद्यहंकारः ॥ तस्त्वेतेन मदेवम
न्नावृत्तेर्बंधवोपादिश्रुतुत्यादितदोषदृष्यो भवति ॥ तहिं नरतुत्यादिते आरोपिते दोषे दृष्टिर्यथा
३६ ॥ ननु विद्यादिगुणयुक्तोदृतः ॥ त्वाहश्शुभमरतकथ्यदोषदृष्टिर्भवेत ॥ तत्राह ॥ विद्यादिभिरेवस्तते
हतायाविवेकत्तानेनष्टे सति भूयसा महतमानोथामतेजोनपश्यति ॥ ननु गुणोः कथं विवेकनाशस्त
त्राह ॥ सतामगुणैर्विवेकहृतेनभिरपि ॥ असत्वमानाभिनिवेशदोषप्रभूतैः अनपवतैर्भूतैः प्रवृत्तैः शुष्टोवाग्रदंवि
हाल्लापसदृश्यादिर्मानेनागर्वैस्तेनद्दृष्टाहदृष्टिर्यर्वाते ॥ ३७ ॥ स्वजनमपेत्याथावधृष्टाग्रहान्नपतीय्यत

श्रीभगवानुवाच ॥ तदेवोदितं शोभनमेव योभवेत् अनाहत्वात्मप्रीतिवर्धते ॥ तेषामुत्पादित
दोषहृष्टयोवृत्तीयसानात्मसमद्देनमनसा ॥ ३८ ॥ विद्यावत्पधंगवनवपूर्वयः कन्ये सताम्गुणोः व
द्धिरसतमेतेरे ॥ सतोहत्तायामूतमानदुहेशः तज्ञानपश्यंतिहिद्यामभूयसा ॥ ३९ ॥ नेताहं
शानोस्वजननवपेत्याग्रहान्मतीयाद्द्नवस्थितात्मना ॥ येष्वागतान्वकथियाभिवतनेषाभ
पितस्थभूमिरमर्षणादिभि ॥ ४० ॥ तथाविभिर्नमध्यतेपितिलीभुतैः शोतेदित्तोगोहृदयेन हृदयता
त्तानोययावक्त्वधियातुहृत्किभिर्दिवानिशनव्यतिमर्मताडितैः ॥ ४१ ॥ व्यक्तनमुत्कृष्टगतेः प्र
नापते: प्रियात्मनामसिसमुत्समना ॥ अथापिमानेनपितः यप्रस्वसेमहाप्रयाकः परि

नावलोकयेत ॥ अनवस्थितवितनमेकाद ॥ येवकथियाकुटिलयावप्राप्यसर्वेति ॥ अरोपिताउतेभिता
महेभु ॥ तान्मारोपितमभूगिनैः आरोपितामिभूमिरितिवा ॥ ननु स्वजनानांग्रहेसहद्विरोनव्यतेया
दृष्टेहितेसोढव्यंननसमुद्दुः सहत्वादित्याहतयेति ॥ ३८ ॥ अपितिभिःशिलीभुतैर्वाणैरर्दितागः स्वेति
गाज्ञोपितयानमध्यते ॥ यःपानेसपिति ॥ स्वानांदुरुक्तिभिर्मर्मभूतादितोयथाहयमानेनहृदा
वानिशांतप्यति ॥ मपितजनातायानेयशंकेतिचे ॥ नवाहव्यक्तनिष्ठितेउत्कृष्टगतिर्यस्मतस्य ॥ आ
त्मनानांकप्मानोमध्येतंप्रियेतिमेसम्मताहिपरंबपितः सकामानामानेनलपसेमहाप्रयाकात्से

नतस्मात्त्वयानेतितोस्यः देहकृदर्पीतिपोषकत्वादिभिर्देयचाधिकत्वमित्याहसमर्थो॥ द्विरथाजुत्तदेवा
ह॥ देववरोरूपोदन्तः विश्वसृत्तांयज्ञगतेमांनिरपराधंतिरस्कृतेन॥ तिरस्कृतवान् विपक्षेदोषमाह
यदीति॥२५॥ मद्वचोतिहायातिक्रम्ययतः संभावितस्यस्वपतिःस्विजनस्यपदाभवतितदासपराभवस्स
सम्मरणायकल्पते॥२५॥ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांचतुर्थेतृतीयोध्यायः॥३॥ चतुर्थेतुपतिंहित्वाग
तापित्राऽवमानिता॥ रुषानिर्भर्त्सनेयत्तेनहौदेहमितीर्यते॥ उभयत्रानुत्तानेबलात्तित्वमस्ताचह

तेतेनिरीक्ष्येनपितापिदेहकृत्तोममदिदृक्षुःजन्मनाये॥ योविश्वसृग्यज्ञगतंवरोरुमामना
गसंदुर्वचसाकरोत्तिरः॥२४॥ यदिव्रजिष्यस्यतिहायमद्वचोभद्रंभवत्यानततोभविष्यति
संभावितस्यस्वजनात्पराभवोयदाससद्योमरणायकल्पते॥२५॥ इतिश्रीभागवतेचतुर्थ
स्कंधेतृतीयोध्यायः॥३॥ मैत्रेयउवाच॥ एतावदुक्त्वाविररामशंकरः पत्न्यंगनाशंह्युभयत्र
चिंतयन्॥ सुहृद्दिदृक्षुःपरिशंकिताभवान्निष्क्रामतीनिर्विशतीद्विधाससा॥१॥ सुहृ
द्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः स्नेहाद्रुदत्यश्रुकलातिविह्वला॥ भवंभवान्यप्रतिपूरुषंरुषा
प्रधक्ष्यतीवैक्षतजातवेपथुः॥२॥ ततोविनिःश्वस्यसतीविहायतंशोकेनरोषेणचदू
यताहृदा॥ पित्रोरगात्स्त्रैणविमूढधीर्गृहान्प्रेम्णात्मनोयोर्धमदात्सतांप्रियः॥३॥

हृद्दिदृक्षुः॥ निष्क्रामंतीभवान्नपरिशंकितानिर्विशतीतदासासतीद्विधाअभवत्॥१॥ सुहृ
दोदिदृक्षायाः प्रतिघातेनदुर्मनाः प्रतिघातेनदुर्मनाः अस्त्रांगकलाभिर्लेशैः अतिविह्वलाव्याकु
ला॥ अप्रतिपूरुषंस्वसमानपुरुषरहितं प्रधक्ष्यतीवभस्मीकरिष्यंतीवरूपाजातोवेपथुःके
पोयस्याः॥२॥ ततस्तंविहायपित्रोर्गृहान्नगात्॥ कथंभूतयः प्रीत्यात्मनोऽर्धंहत्यायेमदाव
मार्गेहेतुः स्त्रैणत्वंस्त्रीस्वभावः तेनविमूढाधीर्यस्याः सा॥३॥

नगातानस्मि
तामोरोलव
दुलिरसमवत

भा
वटी
१०

दुतविक्रमांशाचीव्रगाकेती सह पार्श्वदेवैः तैस्तूर्वर्तमानाः मणिमामरस्य आदिर्यथा नेपथ्यः पुरतो ह्यवै
द्रो येथा नेगान व्यथाति भं याः ॥ कद्वातिक्रमेण तस्या गमनादागन व्यथा इतिवा ॥ ५ ॥ नां हयैव मारो
प्य शारिकाभिः क्रीडेयकरतोः स्वेनातपत्रादिभिस्तु महाराजविभूतिभिः सहविटे कितोः शोभि
ताः पशुः शारिका पठनृतिरूपिता पतिणीगीतायनैः गीताश्रयैः ॥ ९ ॥ आसमंताद्योवेद्योषस्ते
नोर्जितयोभमानेयत्तसंवधिपस्तुविशासनेयस्मिन् ॥ यदाते नो जितमतिदयितेय त्त्वैश्रस

नामनगक्षेनुतविक्रमांसतीमेकांश्रिनेवाक्चयाः सहस्रशः ॥ सपार्श्वदयह्वास
णिमत्त्वादयः पुरोक्षवैडूर्यस्तस्यागनव्यथाः ॥ ५ ॥ ना शारिकाकंडकदर्येण
वृजैः स्वेनातपत्र भृजनस्त्रगादिभिः ॥ गीतायनेर्दैः तुभिशालवेणाभिहूर्वैद
मारोप्यविटं कितायशुः ॥ ९ ॥ आत्रसत्योयोर्जितपसवेशासविपर्षिन्नः इविदु
येस्तुसर्वतः ॥ सूहावेयःकांचनदर्भचमेभिविरहभाइयजनेसमाविशात् ॥ ७ ॥ ना
मागतांतवनुवस्तुनाहियदिमातितांयत्तहतोभयाजनः ॥ क्रतेस्वस्वैतनतोचसार
गः श्रेमणास्तुकेयः पशिवस्तमसुदा ॥ ९ ॥ सोदर्थेसंयमस्त्रसमर्थवानेयामासाचमान
स्वसभिस्रसादरे ॥ दतासपर्यावस्मासनेचसामादतेपिनाप्रतिनेदितासनी ॥ ८

परस्परस्यपीयस्मिन् ॥ नयननेयत्तस्यानेदेवीसमाविशात् ॥ विवुधेस्त्रत्वहेस्ववादिभिः वि
स्तशानितिर्मितानिभोज्ञानिपानाणियस्मिन् ॥ ९ ॥ कस्तनुताहियत् ॥ नाटतवान् ॥ पत्रहतो
दत्तायदृष्टंतस्या ॥ नवहेतः तेनविमानितो ॥ स्वस्तजननीचक्रतेविनातास्वसादरः परिष
स्वनः श्रालिंगितवत्सः प्रेमास्तुभिः तिहदः केशेपाशे ॥ १० ॥ श्रमतिनेदिताश्रनाहताः सतीनादः
ननगरहीतवती ॥ कथं सोदर्येणसोदरत्वेनमगिनीनायं सप्रश्रः नचसमर्थायोग्यपायासहना

ज्ञाताधर्मकथाः ८

घः

वार्त्तीकया

भा
वटी
११

कृत्वायं मदं शरीरं तदेवात्मेति विदंति ये ते भूर्ख्यो अज्ञानोक्तिः सेर्ष्येय यथाभवत्येवं महतां विविदे
तियत्न ॥ एतदाज्ञुर्येन भवति सेज्येतिरलनेनः प्रभावो येषामिति वा यद्यपि महाद्रुहवाः स्तुति
ह्रासहंते ॥ तथापि तन्मात्राद्देवायं तदसहमानाः तेषां तेजासि तिरस्यति अतोपाके भूमहर्षिरिदवे
मेवोचितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तदेवं महद्द्रोहगुणनात स्मिन्नेव कृतं द्रोहमाह यदिति द्वाभ्यां यदस्मि
वस्य ह्यन्तरमाजं शिव इति तन्नामेति ह नाम नृणां सर्वेषामाशु सर्वं मङ्गलं विकेवलं शैवेरिते
उच्चारित तनमनः एवं केन दसहकर्त्त यदि समगात् यदि न शिवं देहिन लेख्य शासनं प्राज्ञा यस्य

नाश्चर्यमेतद्यदसत्सु सर्वदा महद्विनिंदा कुणपात्मवादिषु ॥ सेर्ष्यं महापूरुषपादपांसुभिर्नि
रस्ततेजःसु तदेव शोभनं ॥ १३ ॥ यद्द्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां सकृत्प्रसंगादघमाशु हन्ति तत्
पवित्रकीर्तिं तमलंघ्यशासनं भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः ॥ १४ ॥ यत्पादपद्मं महतां मनोलि
भिर्निषेवितं ब्रह्मरसासवार्थिभिः लोकस्य यद्वर्षति चाशिषोर्थिनस्तस्मै भवान्द्रुह्यति लोकबं
धवे ॥ १५ ॥ किं वा शिवाख्यमशिवं न विदुस्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाः श्मशाने
तन्माल्यभस्मनृकपाल्यवसत्पिशाचैर्ये मूर्धभिर्दधति तच्चरणावसृष्टम् ॥ १६ ॥ ॥

होशिवेतरः अमंगलरूपः पापहरं तं भुक्तिमुक्तिप्रदत्वेन शिवं वर्णयन्नाह ॥ १४ ॥ यस्य पा
दपद्मं मनांस्येवालयस्तैः ब्रह्मरसो ब्रह्मानंदः स एवासवो मकरंदः तदर्थिभिः यद्वा अर्थिभिः
सकामैर्जनैराशिषो वर्षति ॥ पक्षांतरं ॥ शिवापदेशोयं शिव इति यच्चोक्तं प्रेतावासे
ष्विन्यादि तत्राह किं वेति ॥ १५ ॥ यो जटाश्चावकीर्य श्मशानेः वसह सतिस्म ॥ तस्य श्मशा
नेषु माल्यानि भस्मानि नृकपालानि च भूषणानि येवसंति पिशाचैःसह तोसमेतन्न विदुः ॥ किं न विदुः
मेवेति चेत ॥ न तथापि तेषां तरानवस्थाय पापनेतिस्माह ॥ तच्चरणादवसृष्टं गलितं निर्माल्यं

११

नविद्यते द्वेष्टा सर्वभूतानां यस्मिन् संन्यासिनि देहेद्रियादिष्वहंकारो नास्ति॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्॥ मैत्रः करुण एव च॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी॥ एवंभूतस्य संन्यासिनो भगवता सर्वभूतानि अपि आत्मत्वेन दृश्यन्ते॥ तस्मात् द्वेष्टा न भवति॥ मैत्रः स्नेहवान्॥ करुणः कृपालुः॥ निर्ममः ममत्वरहितः॥ निरहंकारः अहंकाररहितः॥ समदुःखसुखः॥ क्षमी क्षमावान्॥ अपकारं कृतवति अपि अविक्रियः॥ सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १४॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः॥ १५॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः॥ सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १६॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति॥ शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः॥ १७॥ **देव उवाच**॥ समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः॥ १८॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित्॥ अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः॥ १९॥ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते॥ श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः॥ २०॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते॥ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा॥ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम्॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥

गीटी ९८

प्रवृत्तमग्निहोत्रादि निवृत्तं शमदमादि ऋतं सत्यमेव यतः वेदे आश्रितं विहितं॥ न च विविच्य व्यवस्थयाश्रितं॥ न
त्वविशेषेण॥ व्यवस्थामेवाह॥ उभयोः रागवैराग्यलक्षणं लिंगं चिह्नमधिकारिविशेषणं यस्मिंस्तत्॥ न
तु यथा वृत्तीवमग्निहोत्रं जुहोति शांतो दांतः तस्माद्धि भिन्नेव व्यवस्था प्रतीयते सत्यं॥ तथाप्युभयोरेकाधि
कारविरोधात् यथा पर्यवसितं न्याह॥ युगपद्भावो यौगपद्यं॥ यौगपद्ये नैकस्मिन् कर्तरि तत्कर्मद्वयं वि
रोधि॥ न तु तर्हि निवृत्तं कर्मैव शिवेनापि कर्तव्यमेव नेत्याह॥ ब्रह्मणि सदाशिवे किंचिदपि कर्म न ऋच्छति
न प्राप्नोति॥ यतो यथा प्रवृत्तं निवृत्तयोः परस्परधर्मो करणो न दोषः॥ तथैव तत्रैव तदुभयधर्माकर
णे प्रीतिभावः॥ २०॥ किं तामस्मत्कृतस्थानं तथा नत्र सदा विना च यो भोगाद्यभावं उक्त्वाह॥ हे पितः प्र

कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमप्यृतं वेदे विविच्योभयलिंगमाश्रितं॥ विरोधि तद्यौगपदैककर्तरि द्व
यं तथा ब्रह्मणि कर्म नर्च्छति॥ २०॥ मा वः पदव्यः पितरस्मदास्थिता या यज्ञशालासु न धूमवर्त्म
भिः तदन्नतृप्तैरसुभृद्भिरीडिता अव्यक्तलिंगा अवधूतसेविताः॥ नैतेन देहेन हरे कृतागसो
देहोद्भवेनालमलं कुजन्मना॥ व्रीडा ममाभूत् कुजनप्रसंगतस्तज्जन्म धिग्यो महतामवद्यकृत्॥ २१ २२

स्माभिराश्रिता आश्रिताः पदव्यः अणिमादिसमृद्धयः वो युष्माकं मानसं नाप्यर्थे॥ यतो वः पद
व्यो यज्ञशालास्वेव भवंति॥ तास्तु तदन्नेन यज्ञगतेनान्नेन तृप्तैः केवलमीडिता यज्ञवर्त्मभिः धूम
मार्गैरस्मत्पदव्यः ता स्तुतिनैव भूताः किंत्वव्यक्तलिंगाः अव्यक्तं लिंगं हेतुर्यासां ताः ब्रह्मानंदप
भवत्वात्॥ अवधूतैः ब्रह्मविद्भिः सेविताः अतो हमात्मारूढा दरिद्रा निरावेमाकृथा इति भावः
२१॥ किं बहुनोक्तेन इमं त्वद्देहं त्यक्ष्याम्येवेत्याह द्वाभ्यां॥ एतेन नालं न हर्षेण पित्रलमेव॥ कथंभू
तेन कुजन्मना त्वदेवाह॥ हरे कृतागसा परापराधमावदेहोद्भवेन॥ न तु स्नाघ्यो देहः कथमावृत्त
गाह॥ कुजनस्य तव प्रसंगतः संबंधान्ममलज्जाभूत्॥ अतो यो महतामवद्यकृत्॥ अप्रियकर्त्ता न

इदानीं देहं त्यक्तुकामा धर्मं तत्र माह ॥ कर्णौ वाक्यश्रुतिनिरोधेन ॥ यद्यपि मंने मारयितुं वा शक्यो न भवति ।
तदा धर्मावितरि धर्मरक्षके ईशे असामर्थ्ये इति ॥ असृणिभिर्निरंकुशैर्नृभिः अस्यमाने क्षिप्यमाणे
प्रभुः शक्तश्चेत् ॥ रुषतीममंगलां वादिनो प्रसह्य बलात् छिंद्यात् ॥ ततोपि स्वयं प्राणान्विसृजेदिति
एष धर्मः ॥१७॥ तव तनुः उत्पन्नेति शितिकंठो नीलकंठः ॥ तन्निंदकात्प्रमादापन्नस्यापवित्रस्यान्न
गतिनाश्रितस्य हि विनिष्ट्टत्वानेनाह ॥ जग्धस्य भक्षितस्यान्नस्योद्धरणं वमनमेव संशुद्धिं प्रवदंते ॥१८

कर्णौ पिधाय निरयाद्यदकल्प ईशे धर्मावितर्य्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने
छिंद्यात्प्रसह्य रुषतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत्स धर्मः ॥१७
अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं न धारयिष्ये शितिकंठगर्हिणः ॥ जग्धस्य
मोहाद्धि विशुद्धिमंधसो जुगुप्सितस्योद्धरणं प्रचक्षते ॥१८॥ न वेदवादाननु
वर्त्तते मतिः स्व एव लोके रमतो महामुनेः ॥ यथा गतिर्देवमनुष्ययोः
पृथक्स्व एव धर्मे न परं क्षिपेत्स्थितः ॥१९॥ ॥

यदुक्तं त्वमक्रियायां प्रवृत्तेति तत्राह नेति ॥ वेदवादान्विधिनिषेधरूपान् स्व एव लोके स्वात्म
न्येव रममाणस्य ॥ महामुनेः सम्यग्विरक्तस्य मतिर्नानुवर्त्तते ॥ निवृत्ताधिकारत्वात् ॥ अधिका
रभेदे दृष्टांतः यथा देवानां गतिराकाश एवं मनुष्याणां पृथिव्यामेव ॥ अतः स्वधर्मे एव प्रवृत्तिल
क्षणे निवृत्तिलक्षणे वा स्थितः सन् ॥ परमन्यधर्मं प्रवृत्तं न क्षिपेत् ॥ न निंदेत् ॥ एवं स्थि
ताधिकारत्वे नोभयोः समत्वान्न क्षिपेदेवेति शिवान्वयः ॥ एतदेवोपसंहरन्नाह ॥१९॥

महद्विनाम्नां दौर्जन्यं ग्रस्तसर्वेन्द्रियस्य तव न्यायस्मात्कृः ॥ यस्येति येन विमलाः वस्तानादुर्मर्षमस्य सहृतेह
दयेयस्य लोके जनमध्ये वशाह्वा नरके च पपतत ः स्त्रीयामेगजोस्ततोऽप्रमरायतः स्वावत्तपास्तवेम
रणायोयतो न निवारितवान् ॥ उद्धृत्य दिह शिवदेहा ॥ २ ॥ प्रकृतं दृष्ट्वा च ॥ २५ ॥ पतद्व्रातं नीतियत
प्रवृत्ते नापहृतं वदत्स्मादिना ॥ २७ ॥ अथ पुण्यगणाभ्यां गणाये तपसा सोमं प्रापाः ऋभवो नाम देवाः
अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत प्रजापतेर्यस्य चराचरं प्रजाः ॥ जहावसून्यद्विमतात्मजा सती म-
नस्विनी मानमभीक्ष्णमर्हति ॥ २९ ॥ सोऽयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक् च लोकेऽपकीर्तिं महतीमवा-
प्स्यति ॥ यदङ्गजां स्वां पुरुषद्विडुद्यतां न प्रत्यषेधन्मृतयेऽपराधतः ॥ ३० ॥ मैत्रेय उ० ॥ वदत्येवं जने स-
त्याः दृष्ट्वासुत्यागमद्भुतं ॥ दक्षं तत्पार्षदा हन्तुमुदतिष्ठन्नुदायुधाः ॥ ३१ ॥ तेषामापततां वेगं नि-
शाम्य भगवान्भृगुः ॥ यज्ञघ्नघ्नेन यजुषा दक्षिणाग्नौ जुहाव ह ॥ ३२ ॥ अध्वर्युणा हूयमाने देवा
उत्पेतुरोजसा ॥ ऋभवो नाम तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रशः ॥ ३३ ॥ तैरलातायुधैः सर्वे प्रमथाः
सहगुह्यकाः ॥ हन्यमाना दिशो भेजुरुशद्भिर्ब्रह्मतेजसा ॥ इति श्रीचतुर्थस्कन्धे चतुर्थः ॥
मैत्रेय उ० ॥ भवो भवान्या निधनं प्रजापतेरसत्कृताया अवगम्य नारदात् ॥ स्वपार्षदसैन्यं च
तदध्वरर्भुभिर्विद्रावितं क्रोधमपारमादधे ॥ १ ॥ क्रुद्धः सुदष्टौष्ठपुटः स धूर्जटिर्जटां तडिद्वह्नि-
सटोग्ररोचिषं ॥ उत्कृत्य रुद्रः सहसोत्थितो हसन् गम्भीरनादो विससर्ज तां भुवि ॥ २ ॥
स्थिताः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मतेजसा उशद्भिर्दीप्यमानैः ॥ ३४ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतुर्थे ४ ॥ पं-
चमे तु सतीदेहत्यागमाकर्ण्य प्रकोपतः वीरभद्रेण दक्षोऽसौ याद्यते नष्टमघातयत् ॥ १ ॥ प्रजापते-
र्हेतोर्निधनं तत्कृतेनासत्कृताया नसाधवे ये ऋभवो देवाः तैः सधर्जटिः सुदष्टः ओष्ठः सजटा
तत्कृत्य अस्या उत्थितः सन् तां भुवि विससर्ज सदष्टौष्ठपुटो येन तडितां वह्नीनां च सटाज्वाला

किंच पवित्रहासादिपुविवेदेनापित्रा त्वा यणीति संबोधयन् ॥ त्वदीयं तत्संबंधवाचकं गोत्रं नाम पदहा
धयन्न प्राहरहल्लोतित्वदाश्वदं अयेतनमेस्मितं यया भवत्सेवं सहमेनाः श्रतिहुः स्वितवित्ताभव
सि ॥ न तस्माहिंनस्त्रितपतत्कुणप प्रायपुत्रत्वस्येनस्मामिइति ॥ ३१ ॥ इत्वमस्तउवादहूत्वा पठ
हव ॥ कायादिरिपुत्र्मानिव ॥ उदीची मुदीचीं आदिशिपाकानवे ॥ उदस्त्रुवीयातवाकूगरीतमोनानल
स्ह्वाचम्मदकूरमा ॥ २४ ॥ योगमार्गमेवाहरूत्वेति ॥ मुनिलोकालापानोतुधीधोवनिकतीनिरे

गोत्रं त्वदीयं भगवान्हयधजोद्दालायणी त्वाहयदा सहमेनाः ॥ अयेतनमेस्मितमापुतत्व
हेतुत्वत्स्वपतनकुणपं त्वदंगजं ॥ ३१ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ इत्यधेदेहत्वमनन्यपाद्रुहलितातुदीची
निधसारयातवाकू ॥ स्हत्रासलेपीतडूकूलसेहतानिमीत्स्हग्योगपथसमाविशत्
२४ ॥ कूत्वासमानावतिलोनितासनासोदानेत्रुत्याप्यवनाभिचक्रनः ॥ शनैर्देहिस्याप्यपि
योरस्विस्थितंकेवाहुवोमेध्यमतिदितानयत् ॥ २५ ॥ एवं स्वदेहे महतां महीयसा मुहूः समा
रोपितमंकमाददान् ॥ निरीहसमीदहतहधामन स्विनोदधावगाड्रेयानिलाग्निधारणा २९
ततः समतेस्वरणावुजासवंजगद्गुरोस्त्रितयत्नीनचापरं ॥ दर्शदेहोरतकल्मषासतीसद्यः
प्रजत्वालसमाधिनाग्निना ॥ २९ ॥ तम्मपतलावेमुविवाद्रुतंमहद्वाहेतिवादः स्मनम
ननायते ॥ हतमिथादेवनमस्सदेवीजद्दावसस्केनमतीप्रकोपिता ॥ २८ ॥

येनसमानावेकरूपीनाभिवक्रेकूत्वाततउदानमुत्थाप्यधिया सहहृदिस्थाप्यधित्वाकंठ
मार्गेणभ्रुवोर्मध्यमनयत् ॥ २५ ॥ महीयसा हस्मनमेन ॥ २९ ॥ चरणांवुजेप्रासवंभननानंदम
तेरपरंनदृदर्शदेहस्मसद्यः ॥ प्रजत्वलितोभृत् ॥ समाधिनाजातोयोग्निसेन ॥ २९ ॥ तेमुविव
हाहेमाहिवादः नमेवाहहंनेतिविपादेदेवनमस्सस्मनमस्साधियाकेनहद्देवेण ॥ प्रकोपि

प्रकृतिर्दंतपत्नीसामित्थामुस्थायासौ विपाकः फलेपयधतोनामिति॥ तस्मात्तुःखावियिकोहेवं प्रव
दधौ प्रवक्तान्तवान्॥ प्रनागामनागसे॥४॥ न वेदसनाव त्तामाग्रेकिं नरुद्रो वत्तामः प्रतोनासमद्भ
विष्पतीमाहुः यत्तिल्विहाभ्यां॥ मुमोविकीर्णाञ्जटाकलापोयसवस्त्रलस्यायेप्रर्पिताः प्रोनादिग
मेद्दायेनसः उपतान्नत्रमितान्मस्त्राशिरेत्ते दोषोबाहवणवधजातान्वितन्म॥ दर्पलान्त्स्यति
वः प्रदहासः कठोरहासपवनलनयित्न्वः गर्जितेन तेन भिन्ना विदीर्णाः दिग्भागो येन सः॥५॥ प्रमर्षयि

प्रसन्तिमिष्याः स्त्रियउद्दिग्रविनाडुतुर्विपाकोहजिनस्पैवनस्य॥ घत्म्पपतीनां तुरिहतां गाप्र
नेयाः हन्तोसतीमवदधावनाम्॥६॥ पत्नत्नकालेयमनटाकलापः स्वपत्नस्ययिनदिशा
मेद्रः॥ वितत्मनत्स्यह्नितासदेदोर्धनाउद्घाटहाससलनयित्नुभिन्नदिक्॥७॥ प्रमर्षयित्वात
मससनेजसमस्यलनेइ विषहंमुकुरणी॥ करालदंष्ट्राभिरुदस्तभागणंस्यात्स्वस्तिकिं
कोपयतोविधातः॥८॥ बहुकेवसुहितप्रदृष्णो व्यमानेजनेनेदत्सपगुह्यमेहाम्न॥ इत्ये
तरुन्यान तमाःसहस्रयोभयावहाविविमसो वृषभंकुं॥९॥ तावत्सरुद्राअवेदीमलोम
हान्नानायुधैर्वामनकैरुदायुधैः॥ पिंगैः पिशंगैर्मकरोदराननैः पर्याद्रवद्भिर्विदुरानव
रुध्यत॥१०॥ केचिद्बभंजुः प्राग्वंशपत्नीशालांतथापरे सदआग्नीध्रशालांच तद्विहारंम

त्वाप्रसहनयुक्तंहत्वामस्वस्तत्कोथयाम॥ उदस्तउद्दिमोमगाशनोनहविःसंबेधोयेन॥ वनमाता
कोपयतोविधातर्यपिकिंस्विस्यात॥ तस्मादेवकामस्यकथा॥९॥ उद्दिग्राप्रचलितात्हृयस्मात
ननेनवक्ष्ययथाभवस्येवसृच्यमानेसति॥ अन्यानतमामहोत्पातानाहत्यिताः पर्यंकुसर्वतश्च्क
घम्रतामहान्मनोपिदत्तसमयावहाः॥१०॥ नानाप्रायुधानियेषांवामनकैः खैःउद्यतायु
धैः पिंगैः कपिशांगैः पीतैः मकरस्योदरमिवाननंयेषां तैः परितो धावद्भिःस्वरुद्रः॥११॥ यत्रसपा

ततो जटायाः सकाशात् ॥ अग्निकायो वीरभद्रो नाम रुद्रो जातः तदनिर्घोषः ॥ तेनैव तान्वा देवेन दिवं स्पृ
शन् ॥ अयमद्य वृत्तसमर्थः स्वनेन हलसमे चवर्णाः वयः स्पर्धाइवरघोनेत्रानि यस्य करालास्तु गादंष्ट्रा प्र
सज्वलन्वह्निरिव मूर्धजा यस्य ॥ कपालमालायुक्तः विविधान्यस्त्रानाम्रायुधानि यस्य ॥ ३ ॥ हेरुद्र भद्रे हे
रुद्र कृपाल मद्रानानां त्वमग्रणीः सन् ॥ मयतेदक्षेन च ॥ अस्मतेनाट्टजं यस्मिन्निमाम स्याः यत्नस्तिमेत्र
याकः ॥ ४ ॥ ममनाहव्येलयाधि वक्रमेयद तिर्णीवकार ॥ अस्मगामम तिवानेयद्दहोवेगः तेन भोला

ततोतिकायस्तनुवा स्वयास्विंसहस्त्रवाहुवेन स्फिसूर्यस्क ॥ करालदंष्ट्रो ज्वलदग्निसदृ
शः कपालमालीवितनोध नायुधः ॥ ३ ॥ तेकिंकरोमीतिगणेननाम स्वदानलिम भवावास्मतना
थः ॥ दक्षस्य यत्तेनरिम दुहानान्वमग्राणि रुद्रस्य दोषाकामे ॥ ४ ॥ प्रास्तमयवं कृपिनेनम मनास
देवदेवं पवि चक्रमलिभु ॥ मेनेनदाम्नानममग्रारद्दसा महीय सोनानतसहः सदिक्ष ॥ ५ ॥ अयी
यमानः सतरुद्रपार्श्वे हे र्भयं नदाहुर्श्वेनदत्त भेरवः ॥ यथ मष्यलं जगदंत कोतकं सं सदव
होधणम्भ धमाग्नि ॥ ८ ॥ अयत्निनोयनमानाः सदस्याः कजभुदीयोप्रस मीक्षरेणा ॥ तनः
किमेतत्कुतएतइत्तो भ्येतिहिजपत्न्यरुद्रदथ्यः ॥ ९ ॥ वातानवांतिनविसतिदस्यवः प्राची
नवर्हिर्जीवतिहोग्रदण्डः ॥ गावोनेकान्तनदेकुतोरजोलोकोधुनाकिंप्रलयायकल्पते ॥ १०

तमहीयसोबलीयसा मयिसहः सहिसंवलं सोऽहं तमं मेमेने ॥ ११ ॥ जगादंतकोमस्तुः तस्यायंतक
मूल बोधयतिशव्वेऽवर्तीतिवोवणानि नप्रदातीनिभूषणानि यथोः तोपसुग्रीयस्सः ॥ १२
कुकुभिदिशिदितमोनभवतिकिंतदनइतिस्तोनवाहुः ॥ रजपननकुनोमन ॥ दश्युतिनयामासं ॥
हेत्वेनदासंभवेनोत्वानिकत्वेकल्पयेति ॥ वाताइति ॥ दस्तानामभावेहेतुः प्राचीनवर्हिः नदी
तीनतोराजाजीवतीतिनकास्यतेनयीन्नेनीयते ॥ १३ ॥

भा
चतु
५५

अस्त्रान्वितैरेवमसदितैः ननिर्भिन्नत्वग्यस्ततया भर्तेरहृ इति शेषः॥२३॥ सपशूनांपतिः मखेसंज्ञापने
योगंकं दनिष्योरनादिहपम॥ सरएपपायं टह्लातेनोपायेनाहरन॥ अन्येषांब्राह्मणादीनांतद्वि
पर्ययः असाधुवादः अभद्रमितिशेषः॥२५॥ गुह्यकालयंकैलासं॥२६॥ इतिश्रीचतुर्थेपंचमः॥५॥
वहेतदेवसंवेनसहगात्राभवविधिः॥ सोन्वयामासदक्षादिजीवितायपूर्वमाहरात॥१॥ अथदेव
गणाः स्वयंभुवेअसलोन्वेदयन्निति द्वितीयेनान्वयः॥ मूलादिभिः संछिन्नानि त्रुटितानि भि

अस्त्रैरस्त्रान्वितैरेवमनिर्भिन्नत्वचंहरः॥ विस्मयंपरमापन्नोदध्यौपशुपतिश्चिरं॥२३॥ दृ
ष्टासंज्ञापनंयोगंपशूनांसपतिर्मखे॥ यजमानपशोःकस्यकायात्तेनाहरच्छिरः॥२४॥
साधुवादस्तदातेषांकर्मतत्तस्यपश्यतां॥ भूतप्रेतपिशाचानामन्येषांतद्विपर्ययः॥२५॥
जुहावैतच्छिरस्तस्मिन्दक्षिणाग्नावमर्षितः॥ तद्देवयजनंदग्ध्वाप्रातिष्ठद्गुह्यकालयं॥२६॥
इतिश्रीचतुर्थेपंचमः॥५॥ मैत्रेयउवाच॥ अथदेवगणाःसर्वेरुद्रानीकैःपराजिताः॥ शूलपट्टिश
निस्त्रिंशगदापरिघमुद्गरैः॥१॥ संछिन्नभिन्नसर्वांगाःसर्त्विक्सभ्याभयाकुलाः॥ स्वयंभुवे
नमस्कृत्यकार्त्स्न्येनैतन्न्यवेदयन्॥२॥ उपलभ्यपुरैवैतद्भगवानब्जसंभवः॥ नारायणश्च
विश्वात्मानकस्याध्वरमीयतुः॥३॥ तदाकर्ण्यविभुःप्राहतेजीयसिकृतागसि॥ क्षेमायतत्र
साभूयान्नप्रायेणबुभूषतां॥४॥ अथापियूयंकृतकिल्बिषाभवंयेबर्हिषोभागभुजंपरा

न्तानिविहीनांत्र्यंबकानियेषांसद्यक्षविविधैः सभ्येष्ववर्तमानाः॥१॥ कस्यद्वत्सनेयतः नजमनःय
ह्रदेयस्तनवनानारायणविविदानवपिनायातांविनिभावः॥३॥ विभुर्ब्रह्मातेजीयसिकृतागसि
निवृत्येहकृतागसिसनपि॥ स्वयंतनवहकृतागसाशुभपवतामपराधंकतेमिकेतांतातयाबुभूषाः
नेषांहेमायनककस्यनेप्रायेणेतिलोकोक्तिः नभवेदेवेत्यर्थः॥ अथापियूयमसादयध्वंतमापयनयेभ

हत्वा धुन्वन्तः उत्तरवेद्यामेव खलाः सोमाहुतानि ॥१९॥ मावभिरद्धेभि नाः नैकधाऽनेकधा इद्रुद्रः १९
हुवाहसेव समवोवीरभद्रः लल्लेवेद्रमादितवान् ॥२०॥ उत्तहारउद्भूतवान ॥ सदः स्थः सभायाश्चि
तः सत् ॥ प्राप्तं तेषां निवर्तितं दारूं वंतं दत्तं प्रदितिनिकोचेनास्त्रवयत्मेरितवान् ॥२१॥ कलिंगादेशाराजस्था
ति स्तोहोराहे वलभद्रो पृथ्वायुतेदं तान्यानितवान् ॥ गाविमणिगृहतरेहदे नियमानेहतः देतारं
धीपन ॥ योजहारामहं लोरिति पादे हृवि वनमैं द्वारसमस्त्ररूभवं वसे वज्रस्य चत त्वा हितस्य पिष्टलोदंत
हतस्वर्येत्तपा ग्राणिनघ्यवैकेल्वनाशायन ॥ क्रंरेस्म भूवयुक्ते चिहिभिरुर्वैदिमे खलाः ॥२५॥
श्रवाधं तनुनीन मेपके पत्नीवत ते घन ॥ प्रपरेत्त गरुहृर्दे वान्यस्मा सन्त्रान्मलायितान् ॥२६॥
भृगुवं वंधमगोमान्वीरभद्रः प्रजापति ॥ वेसीमाः स्वधांरेवं भगनदीसुरो यहीत ॥२७॥
सर्वं पर्वाशिं जोटसासरस्वाः सद्वीकसः ॥ नेरद्येमानाः सुमंत्रंगावभिनै कथाद्वन ॥२८॥
नेहृतः स्तुवहस्तसस पम भूरणाभगवान्सवः ॥ भमोलेलंवेसरदमियोरहस्क्षुस्तुदशन ॥
२९॥ भगास्यनेत्रेभगवान्मालितरसरुषाभुवि ॥ उत्तहारसदः स्याला गायः शापंतमसवपव ॥३०॥
हस्तस्त्रापातपदेना क्कालिंगसघयावलः ॥ शाप्यमा गोगारिमणिघोरहसदर्शयन्तः ॥३१॥
प्राकम्मारसिद्ददस्तम्ससितधारेणाहेतिना ॥ छिद्रेत्वपितद्रुहद्नेनाशक्कोअवेकस्तत ॥३२॥
पातयाम्यर्थेस चिन्तवान ॥ तथापि हुयाविहमागोर्दंतको हितं देवा ग्रतुवशितिविहितस्य पृ
वणस्यदिदेवत्वाभवात ॥ ततनस्यदेनाः संतीतिवक्तव्यं ॥ नचैतत्स्मगच्छे तेरत्वाशक्यत यापि
तस्यदंतपातो वस्या भेदेश्च हतेनेन द्विवचनेन ज्ञाप्यते ॥ सतएव पूस्णो तुग्रहः हेथावस्यति ॥ इषान
यजमानस्य हृद्दि भेत्स्यतिपि इभुशिति ॥ केवलं पूस्णिश्चगमविष्यति ॥ श्रमसहितस्येव यजमान
स्य हृद्दि भेत्स्यपिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ छिंदत्वपीमत्राशिरस्त्रपरिव्यक्तीभविष्यति ॥ एवं को वीरभद्रः

२२

भा
वक्री
९९

कुमावयोनीपकदंवयोस्त्रावांतरजातिभेदः सर्जसौः सवर्जावर्जयातपत्रैः वेणकीचकयोस्तु नीरंध्रस-
रंध्रत्वेन भेदः ॥ ४ ॥ वेणकजातिभिः रिम्यत्र वेणकापेला जातिर्मालती ॥ ४६ ॥ हित्रभिर्यैः कुलहस्तैः द्रुमजा-
तिभिरिनवनाविरवांतरभेदसामान्य ॥ ४७ ॥ कुमुदादि समरहितैभिः हेतुभिः नलिनी श्रुसरसकले
मधुरं यद्यपि भवन्स्य वेंकुं नेति यानि पदानि हेसानि तैरुपशोभितम् ॥ ४८ ॥ मृगादिभिर्निर्जन्हेतनिषेवि-
तनाभिभिः कस्तूरीमृगैः स्वर्णमृगगणाः गवेविशेषणत्वेनोक्ताः ॥ रदानी स्वानं मेले [illegible]
मंदारैः पारिजातैश्च सरलैश्चोपशोभिते ॥ तमालैः सालतालैश्च कोविदारासनार्जुनैः ॥ ४९
चूतैः कदंवनीपैश्च नागपुन्नागचंपकैः ॥ पाटलाशोकवकुलैः कुंदैः कुरवकैरपि ॥ ५० ॥ स-
र्वासीपातपत्रैश्च वरवेणकजातिभिः ॥ कर्णिकैर्मल्लिकाभिश्च माधवीभिश्च मदिनम् ॥ ५१
पनसोदुंवराश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधहिंगुभिः ॥ भूर्जैरोषधिभिः पूगै राजपूगैश्च जंबुभिः ॥ ५२ ॥
खर्जूराम्रातकाम्राद्यैः प्रियालमधुकेंगुदैः ॥ द्रुमजातिभिरन्यैश्च राजिते वेणकीचकैः ॥ ५३
कुमुदोत्पलकल्हारशतपत्रवनर्द्धिभिः ॥ नलिनीषु कलं कूजन्खगवृंदोपशोभिते ॥ ५४
मृगैः शाखामृगैः क्रोडैर्मृगेंद्रैर्ऋक्षशल्यकैः ॥ गवयैः [illegible] नाभिभिर्भीर्जुष्टं महिषादिभिः ॥ ५५
कदलीखंडसंरुद्धनलिनीपुलिनश्रियं ॥ पर्यस्तं नद्या सरः [illegible] ॥ ५६ ॥ वि-
लोकयन्नेहात्र विद्धाविसर्पयंयत्र ॥ देहश्रम [illegible] ॥ ५७ ॥ वने
सौगंधिके [illegible] ॥ नंदा [illegible] ॥ ५८ ॥ नीर्थपा
[illegible] कदलीखंडैः संरुद्धानि [illegible] नलिनीनां पुलिनानि [illegible] यस्मिन् ॥ ५९ ॥ नंदयालक
[illegible] सत्याभवा [illegible] भगवत्सौगंधिकेनाम [illegible] भवतिजानावेकवचने
सविरतोपराहारायसतः भवनः तीर्थपादसरः [illegible] परांभोजरजसा नीव

कचनार
विजय
सार
मोरवा
[illegible]

[illegible]
५

विरौं नीमवृक्ष
जीयापोता
५

शरनै वीथ्रैरतमिर्महिषादिभिः [illegible]

प्रथ रस्मत्नी विंतेव नः संधाने प्राप्येवमानाः सतः प्रस्मिन कपिने सततिस पालो लोकोन भवेत्त्वयेदिम
र्थं ॥ ९ ॥ वयतन तत्रांवे विमे मः त्वमेव के विदुपाय विधत्से तिवे दत प्राह नेति ॥ ९ ॥ यत्तस्तदानीत
न इंद्रः यस्य तस्तं वलवीर्ययोः प्रमाणमियत्तां च न विदुः वीर्यं पराक्रमं ॥ पापमिति पाठे प्रयत्
यं ॥ ३ ॥ कैलासं वर्णयति ॥ अन्नौषधीतिवत्दंशाभिः ॥ नरैर्नरैर्दैवैर्जुष्टे ॥ ४ ॥ सुंगैरमणीरनिपद्मि
लतरेणान्वयः ॥ कथं भूते नानाधातुभिर्विविचित्रितेः नानाद्रुमलतागुल्मायेषु ॥ ५ ॥ नानामृगलानि
प्राणासंताजीवितमंध रस्य लोकः स पालः कुपिते त्वयस्मिन् ॥ नमामि देवं प्रियया विहीनं
समायुधं हृदि विहृदुत्कैः ॥ ८ ॥ नाहं त्वयत्तो न च पप मस्येदह माज्ञोन्नयष्ट्रन त्वं ॥ वि
दुः प्रमाणं वलवीर्ययोर्वा यस्मात्तते वेकु उपायविधत्से तं ॥ ९ ॥ अस्य मादिश्यत्त्वयानजत्वतेः
समन्वितः पितृभिर्लेः प्रजेशैः ॥ यथाप्तयिस्यात्रिलयंप्र रदिषः कैलासमद्रिंप्रवरं प्रियप्रभोः
द ॥ नन्नौषधिपितृपोमत्रयागाप्सिद्देनरैरतरैः ॥ महं किंचरगंधर्वैरप्सरोभिर्हतंसदा ॥ ३ ॥ ना
नामणिमयैः शृंगैर्नानाधातुविचित्रितैः ॥ नानाद्रुमलतागुल्मैर्नानामृगगणाद्वितैः ॥ १० ॥
नानामलप्रस्रवणैर्नानाकंदरसानुभिः ॥ रमणीं विहरंतीनां रमणेः सिद्धयोषितां ॥ ११ ॥ मयू
रकेकाभिरुन्नमदांधालिविमूर्छितं ॥ प्लावितैरक्तकंठानां कूजितैश्चपतत्रिणां ॥ १२ ॥ आ
हूयंतमिवोद्धस्तैर्द्विजान्कामदुधैर्द्रुमैः ॥ व्रजंतमिवमातंगैर्गृणंतमिवनिर्झरैः ॥ १३ ॥
प्रस्रवणानि प्रस्रवणानि येषु नानाकंदरसानवश्चयेषु रमणीः सहक्रीडंतीनां ॥ १४ ॥ मयूराणां के
काभिः स्वनैर्नादितैः ॥ मदांधैरलिभिर्विमूर्छितं नमुच्छना रागा निविद्यो वः तद्यामस्वनैरक्तकंठानां
कोकिलानां प्लावितैः स्वनतंनीतैः स्वरैः अन्येषां पतत्रिणांच कूजितैः उद्धस्तैः उन्नतशाखैर्द्रुमैः ॥ १५
द्विजान्पक्षिण आह्वयंतमिव लोके हि हस्तमुन्नत्यान्यो त्वं स्वरेणाह्वानमर्थिनां कुर्वंति ॥ यद्विजानर्थिन
हस्ताकारैर्द्रुमैः तन्नमविस्ताने अन्तपालस्यतरमर्थः ॥ व्रजंतमिवमातंगैर्गजैर्व्रजंतमिवि ॥ निर्झरध्वनि

ययोः रंभो विगाह्य रतिकर्शिताः पिबंति नित्यं च हुतं नासां सरस्त्रीणां स्नानेन भ्रष्टेन लिप्तं यन्नवं कुंकुमं तेन पिं
जरं पीनवर्तुलांगनीः करिणीः ॥२५॥ तारे रूप्यं तारादि मयविमानानां शतैः संकुलां तडिद्भिः सहितं खं वने
विमानानां खे न पुण्यजनस्त्रीभिः ॥२६॥ यक्षेश्वरपुरीं हित्वा निकस्पनतद्भने चहृद्यं दृष्टानेदेवा आराद्ददृशुः
दत्तद्युतिनि चलरूपे नानावधः कुसुमस्तेव नचित्राणि माल्यानि फलानि छदाश्च येषु तैर्हृद्यं यस्मिन्वृक्षे र
क्तकंठखगानामनीकस्य स्वरैर्मंडिताः षट्पदाः षट्पदस्वरयस्मिन् ॥ कलहंसानां कुलस्य प्रेष्ठं ख

ययोस्तत्स्नानविभ्रष्टनवकुंकुमपिंजरं ॥ वितृषोपि पिबंत्यंभः पाययंतो गजा गजीः ॥२६॥
तारहेममहारत्नविमानशतसंकुलम् ॥ जुष्टं पुण्यजनस्त्रीभिर्यथा खं सतडिद्घनं ॥२७॥ हि
त्वा यक्षेश्वरपुरीं वनं सौगंधिकं च तत् ॥ द्रुमैः कामदुघैर्हृद्यं चित्रमाल्यफलच्छदैः ॥२८॥ रक्त
कंठखगानीकस्वरमंडितषट्पदं ॥ कलहंसकुलप्रेष्ठं खरदंडजलाशयं ॥२९॥ वनकुंजरसं
घृष्टहरिचंदनवायुना ॥ अधिपुण्यजनस्त्रीणां मुहुरुन्मथयन्मनः ॥३०॥ वैदूर्यकृतसोपा
नावाप्युत्पलमालिनीः ॥ प्राप्तं किंपुरुषैर्दृष्ट्वा त आराद्ददृशुर्वटं ॥३१॥ स योजनशतोत्से
धः पादोनविटपायतः ॥ पर्यक्कृताचलच्छायो निर्नीडस्तापवर्जितः ॥३२॥ तस्मिन्महायोग
मये मुमुक्षुशरणे सुराः ॥ ददृशुः शिवमासीनं त्यक्तामर्षमिवांतकम् ॥३३॥

रदंडानि पद्मानि तेषु जलाशया यस्मिन् ॥२९॥ वनकुंजरैः संघृष्टो यो हरिचंदनद्रुमः तत्संबंधिना
वायुना पुण्यजनस्त्रीणां मन उन्मथयत् ॥३०॥ यत्र वैदूर्यकृतसोपाना उत्पलमालिन्यो वाप्यः सन्ति किंच
किंपुरुषैः प्राप्तं वनं दृष्ट्वा पादोनानि वेकिंपुरुषैः प्राप्ते वापी दृष्ट्वा सः वटः योजनशतमुत्सेधो यस्य
स पादोनैः सर्वतः पंचसप्ततियोजनप्रमाणो विटपैः शाखाभिरायतो विस्तृतः ॥ पर्यक्कृता सर्वतः कृ
ता अचलाछाया येन ॥ निर्गतं नीडं यस्मात् ॥३२॥ मुमुक्षूणां शरणे आश्रये त्यक्तामर्षमंतकं काल
इव स्थितं सर्वदा शिवं च ॥३३॥

स लोकं वैरोग्योपासमानं ॥ ३४ ॥ विद्या उपासनं तपश्चित्तैकाग्र्यं योगः समाधिस्तेषां पंथानं श्व
नेनुहृदानलोकस्य मंगलं हितं तपो वात्सल्यात्स्नेहाद्वा चरंतं संध्याभ्ररुचा रक्तवर्णेनांगेन भस्मा
दिलिंगं चंद्रलेखां च बिभ्रतं ॥ ३६ ॥ वृतिनामासवं नहर्षीनं स्याद्ब्रह्म प्रवोचंतम ॥ ३७ ॥ सव्यं पादपद्मं द
क्षिणोरौ कृत्वा विमसजानुनि च सव्ये बाहुं कृत्वा दक्षिणं प्रकोष्ठे मणिबंधस्थाने ॥ अक्षमालां कृ
त्वा दक्षिणहस्तकृतया तर्कमुद्रया उपलक्षितं मामीनमित्यर्थः तर्कमुद्रा योगशास्त्रे ॥ एकं पादं सव्ये कृ
त्वा विमसेहरहस्तं स्थितं ॥ अंजनं रविर्वैसिस्त्या बाहुं वीरासनमिदं स्मृतमिति ॥ तर्कमुद्रा चोक्ता ॥ तर्जनीम

सनंदनाद्यैर्महासिद्धैः शांतैः संशांतविग्रहं ॥ उपासमानं सख्या च भर्त्रा गुह्यकरक्षसां ॥ ३४ ॥ विद्या
तपोयोगपथमास्थितं तमधीश्वरं ॥ चरंतं विश्वसुहृदं वात्सल्याल्लोकमंगलं ॥ ३५ ॥ लिंगं च ता
पसाभीष्टं भस्मदंडजटाजिनं ॥ अंगेन संध्याभ्ररुचा चंद्रलेखां च बिभ्रतं ॥ ३६ ॥ उपविष्टं दर्भमय्यां
बृस्यां ब्रह्म सनातनं ॥ नारदाय प्रवोचंतं पृच्छते शृण्वतां सतां ॥ ३७ ॥ कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं पादप
द्मं च जानुनि ॥ बाहुं प्रकोष्ठेक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया ॥ ३८ ॥ तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं व्यु
पाश्रितं गिरिशं योगकक्षां ॥ सलोकपाला मुनयो मनूनामाद्यं मनुं प्रांजलयः प्रणेमुः ॥ ३९ ॥
स तूपलभ्यागतमात्मयोनिं सुरासुरेशैरभिवंदितांघ्रिः ॥ उत्थाय चक्रे शिरसाभिवंदनमर्ह
त्तमः कस्य यथैव विष्णुः ॥ ४० ॥ तथापरे सिद्धगणा महर्षिभिर्ये वै समंतादनु नीललोहितं ॥ न
मस्कृतः प्राह शशांकशेखरं कृतप्रणामं प्र

गुष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्य चांगुलीः ॥ प्रसार्य बंधनं प्राहुः
लर्कमुद्रेति मो विकारयति ॥ ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानंदः तत्र समाधिरैकाग्र्यं तमाश्रितं योगकक्षां योगप
ट्टं च ॥ वामजानूरुघटीकरणार्थं विशेषेणाश्रितं वेतं ॥ मननशीला मुनयस्तेषामाद्यं मनुं ॥ ३९ ॥ अर्ह
त्तमो विश्ववंद्यो मनमपि निजपदेशाकस्य यथा वामनमहर्षिभिः सहिताः ये नीललोहितमनु वर्तंते तेपि तं स
वदने वद्भुः एवं सर्वैर्नमस्कृतः प्राह हसन्निवात्मभूः सर्वानमोदयन्निव स्मेराननः ॥ यद्यपि त्वं नीचवन्मानं न महस्कृतोषि

यतो देहादिष्वभिमानिनः मेदृढयाः अतः कर्मण्येव दृष्टिर्येषां ॥ दुराशयाः ये परेषां शुद्ध्येन संपदा अर्पिता
तृष्टिहृन्मेयप्राश्रंकतदा मर्मभेदिनः दैवेनैव वधो येषां तान् ॥ भवद्विधो निष्प्रमः साधुः मा वधीत ॥ न
हन्यात् ॥ ४६ ॥ प्रमत्तसाधनं ब्रह्मनमालोक्या त्वनुग्रहमेव कर्तुमर्हसीत्याह ॥ द्वाभ्यां ॥ यस्मिन्देशे यदा काले
स्पृष्टधियो मायाहितचित्ताः दृष्यदृष्टो भवति ॥ न ज्ञापराधे साधवो हि ॥ अनुकंपया ॥ नंतरमेव परदुः
खोमहिस्मतया चिन्मयकं येन कृपां कुर्वंति ॥ न तु क्रमं पराक्रमं ॥ कृतो दैवबलात्कृते ॥ समेव देव

पृथग्धियः कर्मदृशो दुराशयाः परोदयेनार्पितहृद्रुजोऽनिशं ॥ परान्दुरुक्तैर्वितुदन्त्यरुन्तुदा
स्तान्मावधीद्दैववधान्भवद्विधः ॥ ४७ ॥ यस्मिन्यदा पुष्करनाभमायया दुरन्तयास्पृष्ट
धियः पृथग्दृशः ॥ कुर्वंति तत्र ह्यनुकंपया कृपां न साधवो दैवबलात्कृते क्रमं ॥ ४८ ॥ भ
वांस्तु पुंसः परमस्य मायया दुरन्तयास्पृष्टमतिः समस्तदृक् ॥ तया हतात्मस्वनुकर्मचे
तःस्वनुग्रहं कर्तुमिहार्हसि प्रभो ॥ ४९ ॥ कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य भोस्त्वयासमाप्तस्य मनो
प्रजापतेः ॥ न यत्र भागं तव भागिनो ददुः कुयाजिनो येन मखो निनीयते ॥ ५० ॥ जीवता
द्यजमानोऽयं प्रपद्येताक्षिणी भगः ॥ भृगोः श्मश्रूणि रोहन्तु पूष्णो दन्ताश्च पूर्ववत् ॥ ५१ ॥
देवानां भग्नगात्राणामृत्विजां चायुधाश्मभिः ॥ भवतानुगृहीतानामाशु मन्योऽस्त्वनातुर
म् ॥ ५२ ॥

मेवं मन्तव्यं ॥ को वापराधस्तेषामिति मत्वा हननेन कदर्थनीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ भवांस्त्वस्पृ
ष्टमतिः अतः समस्तदृक् ॥ तया मायया हता आत्मानो येषां तेष्वत एव कर्मानुगतचित्तेषु शुद्धह अप
राधेऽप्यनुग्रहं कर्तुमर्हसि ॥ एवं सामान्येनोक्त्वा प्रकृतमाह ॥ कुर्विति त्रिभिः ॥ ४९ ॥ त्वया हतस्यात
एवासमाप्तस्य हे मनो यज्ञाध्वरे भुयात्तिका भागिनोऽपि भागं न ददुः भागार्हत्वमेवाह ॥ येन त्व
या मखो निनीयते फलं प्राप्यते ॥ ५० ॥ हे मन्यो रुद्र अनातुरमारोग्यमस्तु ॥ ५२ ॥ भागस्त्विति वा

विश्वस्येशं ज्ञाने तत्रैव जगतो योनिः शक्तिः प्रकृतिर्बीजं च ॥ शिवः पुरुषस्तयोः कारणं तथापि ति
विकारे तत्रैव त्वमिति ज्ञाने ॥ न तु विरुद्धमेतत्तदाह ॥ त्वमेव स्वरूपयोर्विभक्तयोः शिवशक्त्योः क्रीड[न्]
त्विश्वसृष्ट्यादिकं रोचिष्ठ ऊर्णनाभिरिव स्वरूपयोरिति पारेश्वाशयोः अत्रैतान विरोध ॥ ४१ ॥ यस्मै मयैव
प्रारोपि प्रार्थ्यते ॥ तस्मात्त्वभिपन्नये तत्प्रसादाद्ध्वरं सृष्टवानसि ॥ यदाहं धर्मार्थं इव धर्मार्थमभिपन्न
येत त्वया मयेदं त्वेतेन सूत्रेण सेतवो वर्णाश्रममर्यादा प्रावर्तिता निबद्धाः निर्मिता इति वा अत्र यतने

श्रीब्रह्मोवाच ॥ जानेत्वामीशं विश्वस्य जगतो योनिबीजयोः ॥ शक्तेः शिवस्य च परं यत्तद्ब्रह्म
निरंतरं ॥ ४२ ॥ त्वमेव भगवन्नेतच्छिवशक्त्योः स्वरूपयोः ॥ विश्वं सृजसि पास्यत्सि क्रीडन्नू
र्णपटो यथा ॥ ४३ ॥ त्वमेव धर्मार्थदुघाभिपत्तये दक्षेण सूत्रेण ससर्जिथाध्वरं ॥ त्वयैव
लोकेवसितास्य सेतवो यान्ब्राह्मणाः श्रद्दधते धृतव्रताः ॥ ४४ ॥ त्वं कर्मणां मंगल मंगला
नां कर्तुः स्वलोकं तनुषे स्वः परं वा ॥ अमंगलानां च तमिस्रमुल्बणं विपर्ययः केन तदे
व कस्यचित् ॥ ४५ ॥ न वै सतां त्वच्चरणार्पितात्मनां भूतेषु सर्वेष्वभिपश्यतां तव ॥ भू
तानि चात्मन्यपृथग्दिदृक्षतां प्रायेण रोषोऽभिभवेद्यथा पशुं ॥ ४६ ॥

अहृदयान्तु निहंसि ॥ ४४ ॥ सर्वकर्मफलदातापि त्वमेवेत्याह ॥ हे मंगल शुभानां कर्मणां कर्तुः स्वः स्व-
र्गं परं मोक्षं वा तनुषे ॥ अमंगलानामशुभानां कर्मणां कर्तुस्तमिस्रं नरकं तनुषे तत्र केन
हेतुना ॥ तदेव तस्मिन्नेव कस्यचिद्विपर्ययो भवति ॥ ४५ ॥ त्वत्कोपो येन हेतुना दक्षस्य समाचरितमिति
केचन अन्यथा येनाह ॥ न वै सतां सतः रोषोऽभिभवेत् ॥ तव त्वां हिंसती या मायां पश्यतां यथाभि
भवति तद्वत् ॥ ४६ ॥

भा
४ टी
२१

कार्त्स्न्येन हस्तबाह्वादि साधारण्ये विधाय ॥ ८ ॥ एवं हैमधनदे वेणा कलिलैः कलुषीकृतग्रामाय
प्रसः पारक्कालीनस्वरस्ववामभवत् ॥ ११ ॥ यदपि यद्यपि प्रलब्धः पराभूतः मयामवांस्तत्रापितया
दंडीभूतः चिताहता ॥ न नृपे तितीर्षि ॥ यत्नमेतदित्याह ॥ ब्रह्मबंधुषु वायरुणाभासे वपितम्भन्तवद
वेश्चेति वांशुववेग्वलातउपेतानाहि ॥ नवहेनमाह ॥ विद्येति ॥ १३ ॥ ब्रह्मभूत्वा त्वमस्राक् स्मातीः कि

विधाय कार्त्स्न्येन च तद्यदाह भगवान्भवः ॥ संदधुः कस्य कायेन सवनीयपशोः शिरः ॥ ८
संधीयमाने शिरसि दक्षो रुद्राभिवीक्षितः ॥ सद्यः सुप्त इवोत्तस्थौ ददृशे चाग्रतो मृडं ॥ ९
तदा वृषध्वजद्वेषकलिलात्मा प्रजापतिः ॥ शिवावलोकादभवच्छरद्ध्रद इवामलः ॥ १०
भवस्तवाय कृतधीर्नाशक्नोदनुरागतः ॥ औत्कंठ्याद्बाष्पकलया संपरेतां सुतां स्मरन् ॥ ११
कृच्छ्रात्संस्तभ्य च मनः प्रेमविह्वलितः सुधीः ॥ शशंस निर्व्यलीकेन भावेनेशं प्रजापतिः ॥ १२
दक्ष उवाच ॥ भूयाननुग्रह अहो भवता कृतो मे दंडस्त्वया मयि भृतो यदपि प्रलब्धः ॥ न
ब्रह्मबंधुषु च वां भगवन्नवज्ञा तुभ्यं हरेश्च कुत एव धृतव्रतेषु ॥ १३ ॥ विद्यातपोव्रत
धरान्मुखतः स्म विप्रान् ब्रह्मात्मतत्त्वमवितुं प्रथमं त्वमस्राक् ॥ तद्ब्राह्मणान्परम
सर्वविपत्सु पासि पालः पशूनिव विभो प्रगृहीतदंडः ॥ १४ ॥ योऽसौ मयाविदितत
त्त्वदृशा सभायां क्षिप्तो दुरुक्तिविशिखैर्विगणय्य तन्मां ॥ अर्वाक्पतंतमर्हत्तम नि
दयापाद्दृष्ट्याऽऽर्द्रया स भगवान्स्वकृतेन तुष्येत् ॥ १५ ॥

मर्थं मात्मतत्त्वमवितुं ॥ यद्वा ब्रह्म वेदमात्मतत्त्वं च अवितुं संप्रदायप्रवर्तनेन त्रातुं पुष्पितं मिव
ध्यं तन्मस्मात् ॥ हे परम उत्कृष्ट ॥ १४ ॥ अत्र च मत्स्यपकारेण नासीत्पाहयोस्मावितिति ॥ अविदिततत्त्व
दृशा मामतत्त्वज्ञानेन ॥ तद्विगणय्य अविस्मृत्य ॥ अर्हत्तमस्य निंदया ॥ अर्वाक्पतंतं मामा
पादृत्तिनवान् ॥ स्वकृतेनैव परानुग्रहेणैव तुष्येत् ॥ न मया तत्प्रतिकर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

२१

स

हेरुद्र यावदिदमवशेषं तदिदमवशेषं || यज्ञे कृते यावान्‌ भागोवशिष्टोर्थस्तावानेव तव भागोस्तु || हेरुद्र तेभा
गेनाध्वरः संकल्पनां संपद्यतां || ५२ || इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां चतुर्थे षष्ठोध्यायः || ६ || स
मस्तविघ्नस्य रुद्रकृतं स्तुतो दक्षमखादिभिः || यज्ञं प्रवर्तयामास दक्षोतिनिरूप्यते || १ || अजेनेत्यनुनी
तः प्रार्थितो भवस्तेनाभिहितं हे महाबाहो विदुर || १ || अघमपराधं || स्वपरायमपहत्य गच्छतिप्र
जापतेरिति || दग्धशीर्षं यत्तस्य प्रजापतेः अजमुखमेव शिरोस्तु || मत्याभ्रते मित्रो रक्षा || बर्हिषः य
ष्ठवते रुद्रभागो यद्वा किंत्वाध्वरस्येव || यद्वा तत्र रुद्रभागेन कल्पनामयत्युदनं || ५२ || इति श्री
भागवते चतुर्थस्कंधे दक्षसंधानं नाम षष्ठः || ६ || मैत्रेय उवाच || इत्यजेनानुनीतेन भवेन प
रितुष्यता || अभ्यधायि महाबाहो प्रहस्य श्रूयतामिति || १ || महादेव उवाच || नाघं प्रजेश बा
लानां वर्णये नानुचिंतये || देवमायाभिभूतानां दंडस्तत्र धृतो मया || २ || प्रजापतेर्दग्धशी
र्ष्णो भवत्वजमुखं शिरः || मित्रस्य चक्षुषेक्षेत भागं स्वं बर्हिषो भगः || ३ || पूषा तु यजमानस्य
दद्भिर्जक्षतु पिष्टभुक् || देवाः प्रकृतसर्वांगा ये म उच्छेषणं ददुः || ४ || बाहुभ्यामश्विनोः पू
ष्णो हस्ताभ्यां कृतबाहवः || भवंत्वध्वर्यवश्चान्ये बस्तश्मश्रुर्भृगुर्भवेत् || ५ || मैत्रेय उवाच || त
दा सर्वाणि भूतानि श्रुत्वा मीढुष्टमोदितं || परितुष्टात्मभिस्तात साधु साध्वित्यथाब्रुवन् || ६ || ततो
मीढ्वांसमामंत्र्य शुनासीराः सहर्षिभिः || भूयस्तद्देवयजनं समीढ्वद्वेधसो ययुः || ७ ||
वेधिने भागं मित्रनाम्नो देवस्य || चक्षुषेणाकृतानि लग्नानि सर्वांगानि येषां ते भवंतु उच्छेषणं येषां ता
वधिरे || ५ || ये पूर्वं यागानि विनष्टानि तेन अश्विनोर्बाहुभ्यां कृतबाहवः स्वेन हस्ताभ्यां कृतहस्ता
अभवंत अध्वर्यवो अन्ये च बस्तश्मश्रुः अजस्य श्मश्रु इव श्मश्रु यस्य || मीढुष्टमः || शिवः तेनोक्तमा
दितं हे श्रीमनैः || ६ || ततो मीढ्वांसं शिवं त्वया गमनं वं कार्यमित्यामंत्र्य सप्ताध्वं शुनासीरा देवाः स
हमीढ्वा वेधसा [illegible] नेमानाः समीढ्वद्वेधसः || ७ ||

धुस

भा॰ च॰ टी॰ ४०

यस्य महिमानं प्रति नृप्रवीणैव हन्ति येषां तेषिपयासमतिगृणं तिसम्य स्तवन
हार्यं भक्ता नां प्रसादार्थं वित्र हो देहो येन नं ॥ यद्दाते षाम वां गृहन्ति नेह तः ॥ कृतः प्रकरी कृतो स्तु
भूतिमात्र रूपा रम्यर्थः ॥ तत्र तावद्दलत्तत्तिप्रकारमाहदत्त इति ॥ २४ ॥ गृहीत महर्षणं साधनो ने मेत्र
ते तु तमे पायं श्रासाद्य श्रहेणो पु समर्पितेषु प्रीत्या साहेणा मात्र मेव येन गृहीत महेणं साधनो नमेषेन
प्रपदेन गृहीत महर्षणं साधनो नमे मद्यपा भवति न यानि गृहीता प्रपेदेत्यर्थः गृहीत्वेति पाठः स्तुमः
गृणा न्त्रुवन् ॥ प्रपेदे पुरस्तान्नगाम ॥ २५ ॥ तेषु सा त्वा मरमेष्ठरूप वरुद्ररूपे स्त्रस्तुवन्ने न जीव न्त्र
मवकार माह न किमिति त्वया भेदर्द पासाव वत्ततेरति मां भगवान्नादेस्य नो म्या शंकया हृ ॥ ग्र
प्रपद्यं गृह नयो यस्य महिम्ना त्वमभुत्वा दयं ॥ यथा मतिगृणं ति स्म कृतानुग्रह विग्रहं ॥ २५ ॥ द
त्तो गृहीत्वार्हणसाधनो नमं पत्ते स्वरं विसृष्टः प्रवरे गृहं ॥ स्वने दद्ने त्वा यज्ञ मैहेन स्तुदा रुणा
पदेन प्रयत तः कृताभलि ॥ २६ ॥ दत्त स्त्रविकस्तद्दस्य पा प्रगुरु स्वदेड्यो विलाभः ॥ रचपञ्च्चतयाप्तिसिद्वा
पन्नमातीवलोकं पाः ॥ २८ ॥ यो भिवस्या प्रिदेवा प्रत्त वे नि जगादी स्वरं ॥ तथा गंधर्व वि या प्र
वीयगाप्तर्प्रयनतैः ॥ दक्षउवाच ॥ शुद्धं स्वधाम्नुपरताखिलबुद्धवस्थं चिन्मात्रमेकमभयं
प्रसुतस्य हृपस्य जीवधर्म नाशं तु तेव संगाच्छते नाम्य सेम्या हषु हमिति ॥ ५ ॥ स्वथापि स्वरूपेति ष
न ॥ भवानपु हं हिनात्वे चैत न्यपूर्ण स्पुट त्वे हेतुः ॥ उपरता निस्पति ह्ता ग्रखिला बुध्यवस्था यस्मिन्
श्रत एक मेव स्वन स्वत एवा भयं द्वितीया द्वैभयं भवती तिश्रु तेः जीवस्यापि वस्तुत एवंभूत त्वात्
हे लनत्व गताप्रत्पर्थ मुक्ते मा यां प्रतिषिध्या भिभूय पत्वनेत्र पवस्त न ॥ तया मायया पुरुषत्वं मभावमु
पेत्य न स्यां मायायां तिष्ठन् ॥ पतिष्ठहृत्व वरागादिमानिवा स्ते ॥ गामहो स्वा घुरवामा रेतवा प्रतीय
ते भवानिस्यर्थः ॥ प्रस्नेतविद्योपा यथो मायाभिभता संसरंति ॥ अतस्त्वमे वेभ्य रोह पूर्व यस्तुति

प्रत्युमेवितोवृत्तान्तः उपाध्यायसरितैः स्तुतिगादिभिः प्रत्युवर्तयामास ॥ ४४ ॥ वीरासनं समयासीनोऽसंस्म-
रीकृतदेवस्मृत्युहृदयेनिहस्तयो ॥ ४५ ॥ उपात्तहविषा प्रयुध्योनसहविस्मृहृदयावधुादयोहे विशाय
ते विदुरः ॥ ४६ ॥ स्वयंप्रभयातेयांतेजोगुरुस्तत्रिरस्कृषगुणातीतः समीपे स्थापितः स्तोत्रे हृदयंगते
वाक्योपतोता ॥ दृढहृद्यं तेषुतां विनिष्कृते ॥ ४७ ॥ तमेवानुवर्णयन्ति यथामरतिदाभ्यां हिरण्य
वर्णतायसंनिवद्धलस्यते ॥ अर्केन्दुसेनकिरीटेनजुष्टः ॥ नीलालकापर्वभ्रमरास्ते मे दितं कंठल
मैवेयवाच ॥ तमायैवं समीहुं संवृद्धरणाचार्त्तमंत्रिनः ॥ कर्मसंतानयामास सोपाध्याय
स्त्रिगात्रिभिः ॥ ४९ ॥ वैसल्यं वत्तसततमैत्रिकपालं हितोनमाः ॥ पुरोहणंनिरवपन्वीरसंसर्गेषु
हृदये ॥ ५० ॥ प्रयुध्योनतहविषा यजमानोविशांपते ॥ पिपाविस्मृहृदयादयोयथा साहुरयं हृ-
दिः ॥ ५१ ॥ तदा स्वप्रभयातेजोयोतयन्त्यादिशो दृशा ॥ पुरुषलेजउपातीनलासैणाता वानि
ता ॥ ५२ ॥ यथामो हिरण्यवर्णानोऽर्ककिरीटजुष्टोनीलालकभ्रमरमंडितकुंडलास्यः कंबुग्री-
वकरपारवाप्यदासिवमंसप्रेहिरण्मयपुजेविकर्णिकारः ॥ ५३ ॥ वत्सस्यधिष्ठितवक्ष-
वनमालाहारहासावलोककलयारमयंश्चविश्वं ॥ पार्श्वे भ्रमद्व्यजनचामरराजहंसः श्वे-
तातपत्रशशिनोपविराजमानः ॥ ५४ ॥ तमुपागतमालक्ष्य सर्वेसुरगणादयः ॥ प्रणेमुः सह-
सोत्थाय ब्रह्मेन्द्रप्रमुखनायकाः ॥ ५५ ॥ तत्तेजसा हततरुचः सत्रातिहाः समाधसा ॥ सप्रश्रितानाले
पुरुषस्य कंडाद्यादिभिराष्ट्रये अप्यस्तुत्वायेषस्य ॥ हिरण्मयैर्भुजैः शुष्यितः कर्णिकारवत्वशोभमा-
नः ॥ भुजानांहिरण्मयत्वेकेयूरकंकणाद्विकायलेकारैः ॥ ५६ ॥ वत्सस्थिरिश्रितावक्षः लक्ष्मीयं
स्य सः उदारोहासावलोकस्वतयोः कलयालेशोनपार्श्वे भ्रमद्व्यजनचामरराजहंसः श्वेतामरे वाम
रव्यजनेपवराजहंसौ यस्मिन्सः ॥ शशिनातपत्रेणश्वेतातपत्रेणराजमानः ॥ ५७ ॥ ब्रह्मेन्द्रप्रमुखनायकाः

भगवंस्त्वत्स्वभावतत्त्वज्ञानहीनाज्जीवात्मतोः ज्ञानहीनं ममरुद्धेक्षितं तमसेवाहं परिदितिस्रा
स्त्वात्मलिस्तमनुगतं तत्त्वतत्त्वेन विदंति प्रणतानामात्मबंधुश्च ॥ १ ॥ ब्रह्मादयोपि न विदंतीति
भगवल्लोकं त्वदस्य हमानोब्रह्मा न तत्त्वज्ञानमाविष्कुर्वंति त्वाहं नैव न दितित ॥ पदार्थभेदग्राहकैरिंद्रि
यैः गुणसंसिद्धिपसपहास्तानाध्यायोः कारणस्य समादेः ॥ २ ॥ इंद्रस्त्वं इंद्रियविषयः सर्वोपि मिथ्ये
ति ब्रह्मणो लोकमससहमानप्राह ॥ इदमिति ॥ इदं तत्त्वविश्वरूपं ज्ञपपन्नमेव ॥ ननु प्रपंचवदतिवेद
नीयतनयाः ज्ञुपपन्नं मतांतांविहिंषः स्वपर्यंतीतितया नैषं नंदं हैं ह्यपलतितं ॥ ३ ॥ स्वतिज्ञं

भृगुरुवाच ॥ यस्मायपायाग्रहननयापहतात्मबोधा ब्रह्मादयस्त्वतत्त्वमसि स्वपंतः ॥ नात्म
स्तेनतत्त्वविदं मधुनापि न त्वसोयं प्रसीदत्त्व भवान्प्रणतात्मबंधुः ॥ ४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नैतत्
स्वरूपं भवतोसौ पदार्थभेदग्रहैः पुरुषो यावदीक्षेत ॥ ज्ञानस्य चार्थस्य गुणस्य चाश्रयो
मायामयाद्व्यतिरिक्तो यतस्त्वं ॥ ५ ॥ इंद्र उवाच ॥ इदमप्यच्युत विश्वभावनं वपुरानंदकरं
मनोदृशां ॥ सुरविद्विट्क्षपणैरुदायुधैर्भुजदंडैरुपपन्नमष्टभिः ॥ ६ ॥ पत्न्य ऊचुः ॥ यज्ञो
यं तव यजनाय केन सृष्टो विध्वस्तः पशुपतिनाद्य दक्षकोपात् ॥ तं नस्त्वं शवशयनाभ
शांतमेधं यज्ञात्मन्नलिनरुचा दृशा पुनीहि ॥ २२ ॥ ॥ पत्न्यः स्तुवंति ॥ यज्ञोयमिति ॥ यज्ञो
यं तव यजनाय तत्त्वं यष्टुं केन ब्रह्मणा सृष्टः हे यज्ञात्मन् ॥ तं नो यष्टुं नलिनकोमलदृशा नेत्रेण पु
नीहि पवित्रीकुरु ॥ कथंभूतं यज्ञं ॥ पावकः शोचते यस्मिन् तिष्ठति शवशयनाभ ॥ यस्मिन् शांतहृदाभाः
मीतियं सम्मचासौ यज्ञश्च तं मेधमुच्चपवनोत्सवः मेधप्राप्ते ॥ पशुहिंसायुक्तं बोलक्षयते ॥ शवस्
दके नत्वपातेनेइतिशवशायपर्यंतन्याभोयस्मिन्ति संबोधनं वा ॥ ७ ॥ ऋषय ऊचुः कर्मेति
न तत्त्वतेन तत्फलेन वपुष्मते ॥ भगवति तदभावमालक्ष्य विस्मितानां स्तुवंति ॥ अनन्वितमि

भोजने नतु पाथिमल मूत्र ॥ यद्यपि त्वमेव ब्रह्मादिदेवता रूपः तथापि नेदीयस्त्वात् पाकर्म एव
इन्द्रादिरूपिषः नवत्तत्वं न विग्रहः किं तव मस्या पूर्वं सोपलक्षणम् न विहन्त ॥ अथोशति पायम् धृ
त्वं नव रूपमस्यामित्तां तं कीट शेषादृश्यं पसत्तिट येअधिदैवं देवता धिकारेणादेशु वस्याः अन्नं
भवस्याः अत्र यमेव देवता नामेतेवं भूतानियमाद्र तर्थः ॥ यद्वाम वस्याद्माख्या त ॥ अहागमा
भाव स्वार्थः ॥ पद्रपमद्ः इन्द्राद्यपि देव रूपं विशेषेण स्थित वात सोत्पर्थः ॥ ॥ सदस्यास्त निरीप्स
देपिदत्वाधवेयन लोभे तस्य महति मन्नविमात्र ज्ञनमाविरक्तिमाषासत्नाः स्तुवंति ॥ उत्तमध नी

देवानिजदुचुः ॥ न त्वं न नेव यम वेजनरूढ स्थापाककर्म एव वग्रह धियो भगवन्निदाम ॥ धर्मोव
लक्षणमिदं विहिदधुराखेत्तातं पदं पम धिदैवमदीमवस्या ॥ ॥ सदस्याउचुः ॥ उत्पन्नाध्म
शरणाग रूढे क्षेपाद्रगीत को ग्रमाला निष्टे विषयमृगतट सान्त गेहोरुभारः ॥ द्वंद्वश्वभेषेवल
मृगभयेशोकदावे नसार्थः पादौकसे शरणद कदया निकामोपसृष्टः ॥ ॥ हृदउवाच ॥
तव वरद वरांघ्रावाशिषेहाखिलार्थे ह्यपि मुनिभिरसक्तै रादरेणाहणीये ॥ यदिरचित
धियं माविद्यलोकोपविद्धं जपति नगणयेत् त्वत्परानुग्रहेण ॥ ॥ ॥

ति ॥ हे शरणद आश्रयप्रद उत्पन्नाध्वनि संसारमार्गे प्रवर्तमानः अज्ञानो सार्थः समूहस्ते पादौ कस्त
स्मात् रूपं निवास कदाया स्यति ॥ अश शरणाविश्राम स्थान मूले ॥ उरु क्लेशाप वर्गमस्या कानि यस्मिन्
पतंकपवोग्रोक्षाल से नानिष्टेलली हृते विषय रूपा मृगतृष्णिका यस्मिन् ॥ आत्मा देह कारा सदं या
रीरेममत्वासदंगे हे चस्तपवो रुभारो यस्मः दुःद्वानि सखदुःखाभ्ये वस्थ भाणीरागतां यस्मिन् एव
लापवमृगव्याघ्रादय स्त भयो मयं यस्मिन् ॥ शोक एव दावाग्निर्यस्मिन् ॥ कामैनोपसृष्टः पीडितः
॥ ॥ कृष्णस्त्वमेवं ममनिंदाद्रुःसहासीत् ॥ इदानीं त्वतानगणया मीत्याह ॥ तवेति ॥ आशिषाकामे।

भा
टी
२२

योगेष्वगात्तदभेदेन भजतां मनुग्रहमात्रं मन्यमानाः स्वामिमत्यभावेन भजनतां मम यत्तु यं हं प्राप्तं मा
नः स्त्वं वेति ये यान्तितिहाभ्यां ॥ विश्वात्मेति परब्रह्मणि निविष्टः आत्मनः इष्टयत्कं नेत्तेन ॥ अशुतः अ
शुष्मादस्मत्सले प्रेष्टोनास्ति आत्मनो जीवास्य छूकनेत्तेनेतिवा ॥ वत्सल हे भक्तप्रियस्य नमहस्याअ
यभिचारिण्या भक्त्या भजतो उग्रहात्तेस्पर्धः ॥ २५ ॥ अव्यभिचारिणी भक्तिः कथं स्यादुत्तनीयाना
वकृतादिमाशंक्याहुः नगान ३ दूवादि शुनि मिते शृदेवतो जीवाद शान ॥ बहुधाभिद्यमानागुणा
यस्मात्तया सुमायया गुणाः स्तनि सत्वस्दृपेरविनाउसादिभदमतियेननतस्ते स्वतस्स्यापाकेवलस्वस्पा
वस्यानेन चनिवर्तितोभेदस्य मोयुणाश्रुतदेनवयात्मनैयेननतस्ते ॥ २४ ॥ शाहवशसतोतिनम
योगेश्वराडुत्तुः ॥ ये यात्वनेत्योस्मद्युतत्वयि प्रभो विश्वात्मनीदेत्वइष्टयाप आत्मनः ॥ अव्यावि
भक्तो यातयोप धावतामननमहस्या उग्रहाणा वत्सल ॥ २५ ॥ जगादुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो
बहुभिद्यमानगुणया स्वमायया ॥ २ वितानमभेदमतये त्वसंस्यया विविवर्तितम समगुणा
त्मनेनमः ॥ २६ ॥ ब्रह्मवक्षि ॥ नमसेत्यचितमस्वाय धर्मादीनां च स्तनये निर्गुणाय च यत्काः ॥ २ ॥ श्रीभ
ष्टानाहं वेदापरैरपिच ॥ ५ ॥ कृपालुः ॥ यमेजसाहेतसस्मिरतेनाहवं वहे सुधरआत्मलिकै
इति ॥ श्रितेस्वीकृतेसतंयेनश्रतोभतंयतियंपंचविधवपवभिः स्विइयजनैः भयणनोस्विय
मादिफलप्रसविरेसतेनिर्गुणात्वेवकथमित्याशंक्याह ॥ यस्य काष्ठां परं तत्त्वं नाहं वेधिअपरे
वेत्साद्यपश्चनविदुः तस्मै ॥ ४ ॥ अयिस्तपतम् तिग्मगामतियदिति ॥ यस्यतेजस्तामूहस्वमिहुय
दीमतेनोयस्यसोहमस्मालेश्वधरेहविवहामितेपत्तियपत्नायहितपालकंयत्तंयत्तमर्तिं ॥ प
वविप्तंवमैतरेयकेउक्तं ॥ सयएषपत्तः पंचविधोग्रिहोत्रं दर्शपौर्णमासौचातुर्मास्यानिपशुसोमर
तिपंचभिर्यज्ञभिर्यत्तमंत्रैः स्विइस्वस्हजितं ॥ तथाचश्रुतिः अश्वावपेतिचन्द्रतरमत्तवोषट् ॥

अनन्वितं अस्पृष्टमात्मेयद्यस्मात् ॥ आत्मनास्वयंकर्माचरसि अनुतिष्ठसि ॥ नचतस्मैतल्लिप्यसे ॥ यतआ
त्मविभूतयेयमुपसेदुरीश्वरींलक्ष्मीमुपसेदुर्भेजुः यद्वायतउपसेदुस्तावेवविभक्तिकव्यत्ययःयाभिमर्थः ॥ भवा
न्तस्वयमेवानुवर्तमानांतांनमन्यतेनाद्रियते ॥३१॥ सिद्धास्त्वत्कथास्वमेवाभिनंदंतःस्तुवंति ॥ अयं
नोमनोगजः त्वत्कथैवमृष्टंशुद्धंपीयूषंतन्मयीयानदीतस्यामवगाढःप्रविष्टःदावाग्निंत्वसंसार
तापंनसस्मारतस्मान्नचततोनिर्गच्छतिब्रह्मसंपन्नवत ॥ ब्रह्मैक्यंप्राप्तइव ॥३२॥ यजमानीदक्षपत्नी
स्तौति ॥ हेस्वागतंतेभद्रमागमनंजातंहेअधीशयथाशिरसाहीनःकबंधमात्रःपुरुषःअंगैःकरच

ऋषयऊचुः ॥ अनन्वितंतेभगवन्विचेष्टितंयदात्मनाचरसिहिकर्मनाज्यसे ॥ विभूतये
यतउपसेदुरीश्वरींनमन्यतेस्वयमनुवर्ततींभवान् ॥ सिद्धाऊचुः ॥ अयंत्वत्कथामृष्टपीयूषन
द्यांमनोवारणःक्लेशदावाग्निदग्धः ॥ तृषार्तोवगाढोनसस्मारदावंननिष्क्रामतिब्रह्मसं
पन्नवन्नः ॥३२॥ यजमान्युवाच ॥ स्वागतंतेप्रसीदेशतुभ्यंनमःश्रीनिवासश्रियाकांतयात्रा
हिनः ॥ त्वामृतेधीशनांगैर्मखःशोभतेशीर्षहीनःकबंधोयथापूरुषः ॥३३॥ लोकपालाऊचुः
दृष्टःकिंनोदृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वंप्रत्यग्द्रष्टादृश्यतेयेनदृश्यं ॥ मायाह्येषाभवदीयाहिभूमन्य
स्त्वंषष्ठःपंचभिर्भासिभूतैः ॥३४॥

रणादिभिरवयवैःशोभतेरपिनशोभते ॥ तथात्वांवि
नाकेवलंप्रयाजादिभिरंगैर्मखोनशोभते ॥ अतोनःश्रियासहत्रायस्व ॥ स्वभक्तानकुविस्मर्षीः ॥३३॥
लोकपालास्त्वीश्वरत्वाभिमानान्नहृताः भगवंतमत्वमपश्यंतऊचुः दृष्टइति ॥ दृष्टः किंनदृष्ट
एवकुतोसद्ग्रहैः पुरुत्वमाविष्टलिंगत्वाद्सत्यकाशरूपाभिःदृग्भिरिंद्रियैः अयंभावःसुहृदवि
नानंतरमूर्दृश्यमितिभासिअस्माकंतवहिर्मुखेंद्रियाणांपंचभूतोपलक्षितोजीवविशेषएवाव
भासि ॥ अतस्त्वंसिद्धियमोचरोनभवसीतिगम्यतीतितत्समिति ॥३४॥

पं.ती

सदस्या ऋत्विजश्च ॥४५॥ त्वं पुरा गां हस्ती रसाया रसातलात् ॥ दंष्ट्रया उज्जहर्थ ॥ विशेषेण हतवान
सि ॥ योगिभिः स्तूयमानः हे त्रयीगात्र वेदमूर्ते ये यज्ञो यागः सरूपत्वं हि शेषः क्रतवः स्तम्भा यूपी यज्ञसंक
ल्पं पशवनिवायज्ञः क्रतुरिति वा पदच्छेदः ॥ यज्ञः क्रतुः कर्मपुंसेति वा ॥४६॥ सत्वमस्माकं त्वद्दर्शना
माकांक्षतां प्रसीद ॥ भ्रष्टसत्कर्मणां स्वर्थैः न वा पापाकांक्षितैतत् ॥ यतस्तव नाम्नि कीर्त्यमाने एव
यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति एवं प्रभावो यस्तस्मै नमः ॥४॥ इत्यनेन प्रकारेण हे भद्र विदुर सन्निन्ये
ब्राह्मणा ऊचुः ॥ त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं हुताशः स्वयं त्वं हि मन्त्रः समिद्दर्भपात्राणि च ॥ त्वं सदस्यर्त्वि
जो दम्पती देवता अग्निहोत्रं स्वधा सोम आज्यं पशुः ॥४५॥ त्वं पुरा गां रसाया महासूकरो दंष्ट्र
या पद्मिनीं वारणेन्द्रो यथा ॥ स्तूयमानो नदँल्लीलया योगिभिर्व्युज्जहर्थ त्रयीगात्र यज्ञक्रतो
प्रसीद त्वमस्माकमाकांक्षतां दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ॥ कीर्त्यमाने नृभिर्नाम्नि यज्ञेश
ते यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥४७॥ मैत्रेय उवाच ॥ इति दक्षः कविर्यज्ञं भद्र रुद्रावकर्षितं की
र्त्यमाने हृषीकेशे सन्निन्ये यज्ञभावने ॥४८॥ भगवान्स्वेन भागेन सर्वात्मा सर्वभागभुक्
दक्षं बभाष आभाष्य प्रीयमाण इवानघ ॥४९॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहं ब्रह्मा च शर्वश्च जग
तः कारणं परम् ॥ आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंदृगविशेषणः ॥५०॥ आत्ममायां समाविश्य सोहं
प्रवर्तयामास ॥४८॥ सर्वात्मना यः सर्वभागभोक्तापि भगवान्निजानेदत्तमोपि स्वेन भागेन त्रि
कपालपुरोडाशेन प्रीयमाण इव दक्षमाभाष्य संबोध्य बभाषे ॥४९॥ योहं जगतः कारणं आ
त्मा च ईश्वरश्च उपद्रष्टा साक्षी च स्वप्रकाशस्तिरुपाधिश्च स एव ब्रह्मा च शर्वश्च सन्नन्वयः क
नेरमत आह ॥५०॥ अहमेवात्ममायामविद्याय जगत्सृष्ट्यादि कुर्वन् ॥ क्रियोचितां संज्ञां धार

देवा लिसत्संवयमिह देवास्तथापि जगदायंत योस्त्वमेव नान्यः कश्चिद्विन्याहुः पुरेति ॥ कल्पापाये मल ये विकृतं कार्यजातं पुरुदरीकृत्य स्वमेवाद्यः पुमान् ॥ उरगेन्द्रपर्वाधिकं शयने शयानत्वमसि ॥ योऽथ शयने न कोऽपि विषमिहैतेन लोकवासिभिः विमृषिताविवितिना अध्यात्मपरवीज्ञानमार्गो यस्य स एव त्वं परद्धानीमत्तोः मथि चरसि मन्महेऽसि रत्नसि ॥ ४४ ॥ गंधर्वा स्वरसत्वं वयभिधा केवलं स वौनपिपरमसरतेनोपश्लोकयामस्त्वमेव तत्परमेश्वरः अन्ये तत्त्वदंशापवेत्याहुः अन्यथात्र इति हे विभुमस्मत्तनमक्रीडाभांडक्रीडेयकरंधाविस्वप्रसादेयस्यनसेतेनतमनेकरं ॥ ४५ ॥ विद्याध

देवा ऊचुः ॥ पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं ॥ त्वमेवाद्यस्तस्मिन्सलिलउरगेंद्राधिशयने ॥ पुमाञ्शेषे सिद्धैर्हृदि विमृषिताध्यात्मपदविः ॥ स एवाद्याक्ष्णोर्यः पथि चरसि भृत्यानवसि नः ॥ ४४ ॥ गंधर्वा ऊचुः ॥ अंशांशास्ते देव मरीच्यादय एते ब्रह्मेंद्राद्या देवगणा रुद्राद्याः ॥ क्रीडाभांडं विश्वमिदं यस्य विभूमन् तस्मै नित्यं नाथ नमस्ते करवाम ॥ विद्याधरा ऊचुः ॥ त्वन्मायया ऽर्थमभिपद्य कलेवरेऽस्मिन् कृत्वा ममाहमिति दुर्मतिमुत्पथैः स्वैः ॥ क्षिप्तोऽपसद्विषयलालस आत्ममोहं युष्मत्कथामृतनिषेवक उद्व्युदस्येत् ॥ ४६ ॥

तस्मात् ॥ केवलं विद्याभिः संपदः प्रार्थयंते ॥ अहंकारादिव्यामोहनिरसनं त्वत्कथाश्रवणं विना नास्तीत्याहुः ॥ अर्थं पुरुषार्थसाधनं कलेवरमभिपद्य प्राप्य त्वन्मायया ॥ अस्मिन्ममेदमहमिति वाभिमानं कृत्वा ऽसमात्ममोहं युष्मत्कथामृतनिषेवकः उत ॥ उद्व्युदस्येत् विमजेत्तान्यः न तु लेः पुत्रादिभिः अपि क्षिप्तोऽपि ध्वितः सन्परित्यजेदेवनइत्याहुः क्षिप्तोपि दुर्मतिः असत्सु विषयेषु लालसा तृष्णा यस्य सः भवेत् ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणाः स्तुवंति त्वमिति त्रिभिः ॥

ॐ दत्तकन्यान्वयेप्रामाद्दत्तयज्ञकथोदिता॥ मनुपुत्रान्वयेमाभ्रुवचर्यातु पंचभिः॥ अष्टमेगृहदारेकितोप्रमसरतःपुरात॥ निर्गतेनप्रत्वेनाहतपसातोषणंहरेः॥१॥ एवंतावन्मनुकन्यान्वयांसैवसर्गीव्यार्त्तोत्रह्मपुत्रप्पमानेवपार्वणीनांनत्राव्ध्रवितिद्देकिंचिदाहसनकाद्याइति॥ नावसन्नाश्रिताःऊर्ध्वरेतसोनैष्ठिका॥ अतस्तेषांवंशोनास्ति॥१॥ अथमायापिब्रह्मपुत्रस्तस्यवंशमाह॥ मृषेतिचतुर्भिः॥ दंभःपरवंचनार्थंमायावतच्छविनाचेष्टा॥ तयोःसोदरयोश्विरंपत्यमथमोप्यानया

मैत्रेयउवाच॥ सनकाद्यानारदश्चऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः॥ नैतेगृहान्ह्यावसंस्तावसन्नूर्ध्वरेतसः॥१॥ मृषाधर्मस्यभार्यासीद्दंभंमायांचशत्रुहन्॥ असूतमिथुनंतत्तुनिर्ऋतिर्जगृहेऽप्रजः॥२॥ तयोःसमभवल्लोभोनिकृतिश्चमहामते॥ ताभ्यांक्रोधश्चहिंसाचयद्दुरुक्तिःस्वसाकलिः॥३॥ दुरुक्तौकलिराधत्तभयंमृत्युंचसत्तम॥ तयोश्चमिथुनंजज्ञेयातनानिरयस्तथा॥४॥ संग्रहेणमयाख्यातःप्रतिसर्गस्तवानघ॥ त्रिःश्रुत्वैतत्पुमान्पुण्यंविधुनोत्यात्मनोमलं॥५॥ अथातःकीर्तयेवंशंपुण्यकीर्तेःकुरूद्वह॥ स्वायंभुवस्यापिमनोर्हरेरंशांशजन्मनः॥६॥ प्रियव्रतोत्तानपादौशतरूपापतेःसुतौ॥ वासुदेवस्यकलयारक्षायांजगतःस्थितौ॥७॥ जायेउत्तानपादस्यसुनीतिःसुरुचिस्तयोः॥ सुरुचिःप्रेयसीपत्युर्नेतरायत्सुतोध्रुवः॥८॥

एवमुपर्ययपि॥ अप्रजःअपुत्रः॥२॥ निकृतिःशाठ्यतायत॥ याभ्यांकलिश्चतत्स्वसादुरुक्तिश्चजज्ञे॥३॥ यातनातीव्रवेदना॥५॥ प्रतिसर्गोउपसर्गएवयद्वाप्रतिसर्गःप्रलयःअधर्मस्यप्रलयहेतुत्वात्॥ प्रतिसर्गत्वमेततु॥ एतदधर्मवंशोपाख्यानमितिवर्जनद्वारापुण्यहेतुत्वात्॥६॥ मनोःपुत्रवंशमाहदेहेहेत्यादि हरेरंशांशजन्मनः॥६॥ जगतःरक्षायांस्थितौ॥७॥ सुनीतिःसुरुचिश्चजायेतयोर्मध्ये॥८॥ तयोःप्रियायाःप्रियतस्तेषपंचपन्युवचरितमाहपंचभिरध्यायैः॥५॥

तस्मिन्केवलेद्वितीये समानासमानजातीयभेदरहिते ब्रह्मण्यात्मनि ब्रह्मरुद्रौ भूतानि च भेदेनाज्ञः प-
श्यतीत्यर्थः ॥५२॥ निदानमभेदं न पश्यतीति तद्दृष्टान्तेनाह यथेति ॥५३॥ त्रयाणामेको भावः स्वरूपं ये-
षां ॥५४॥ स्वेन क्रतुना त्रिकपालेन उभयतः अंगैः प्रधानेन च स्वेन भागेन पश्चादवशिष्टेन रुद्रं सम-
र्प्य ते नेनेत्युदवसानं नेत्युदवसानं ॥ तेन कर्मणा सोमपानितरानपि उपाधावदित्यनुषंगः

तस्मिन्ब्रह्मण्यद्वितीये केवले परमात्मनि ॥ ब्रह्मरुद्रौ च भूतानि भेदेनाज्ञोऽनुपश्यति ॥५२॥
यथा पुमान्न स्वाङ्गेषु शिरःपाण्यादिषु क्वचित् ॥ पारक्यबुद्धिं कुरुते एवं भूतेषु मत्परः ॥५३॥
त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदां ॥ सर्वभूतात्मनां ब्रह्मन्स शान्तिमधिगच्छति ॥
मैत्रेय उ॰ ॥ एवं भगवतादिष्टः प्रजापतिपतिर्हरिं ॥ अर्चित्वा क्रतुना स्वेन देवानुभयतोऽयजत
॥५५॥ रुद्रं च स्वेन भागेन ह्युपाधावत्समाहितः ॥ कर्मणोदवसानेन सोमपानितरानपि ॥ उ-
दवस्य सहर्त्विग्भिः सस्नाववभृथं ततः ॥ तस्मा अप्यनुभावेन स्वेनैवावाप्तराधसे ॥ ध-
र्म एव मतिं दत्वा त्रिदशास्ते दिवं ययुः ॥५७॥ एवं दाक्षायणी हित्वा सती पूर्वकलेवरं ॥ ज-
ज्ञे हिमवतः क्षेत्रे मेनायामिति शुश्रुम ॥५८॥ तमेव दयितं भूय आवृङ्क्ते पतिमम्बिका ॥ अ-
नन्यभावैकगतिं शक्तिः सुप्तेव पूरुषं ॥५९॥ एतद्भगवतः शम्भोः कर्म दक्षाध्वरद्रुहः ॥ श्रु-
तं भागवताच्छिष्यादुद्धवान्मे बृहस्पतेः ॥६०॥ इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं यशस्यमायुष्य-
मघौघमर्षणं ॥ यो नित्यदाकर्ण्य नरोऽनुकीर्तयेद्धुनोत्यघं कौरव भक्तिभावतः ॥६१॥

ततः श्रीदक्षस्य कर्म समाप्य ब्रह्मभूत ह्युपाध्यामभवन्ति तथा स्नानवान् ॥५६॥ स्वेनैवानुभावेन सं-
प्राप्तसिद्धये तस्मा अपि ॥५७॥ आवृङ्क्ते भजते स्म अनन्यभावानामेकैव गतिर्यस्तं ॥ प्रलयकाले प्र-
सुप्ता शक्तिरीश्वरमिव ॥५९॥ हरहस्य ते शिष्यात्म यथा श्रुतं ॥६०॥ परमपवित्रं चेष्टाकर्णं नयाऽनुकी-

भा
वती
२५

पितृभार्यापि तेन सम्मानमानः सपत्नी॥ तथापि पुत्रकं॥ तपसा ता अहम्मिन्या हितन॥ आतिष्ठ
कत्स्थ ध्यासनं यदीच्छसि॥१८॥ परिचर्य तिष्ठेऽविश्वस्य विभावनाय पालनाय॥ आत्ता त्वीकृताय
गुणाभिपत्तिः सनत्कुमाराधिष्ठाने येन तस्स जित आत्मा मनः श्वसनः प्राणा अर्थैः नैरभिवंद्य॥१९॥ एव
आतिष्ठ तत्तात विमत्सरस्त्वमुक्तं समात्रापि यदव्यलीकं॥ आराधयाधोक्षजपादपद्मं यदी
च्छसेऽध्यासनमुत्तमो यथा॥२०॥ यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य विश्वविभावनायात्तगुणाभिपत्तेः
अजोऽध्यतिष्ठत्खलु पारमेष्ठ्यं पदं जितात्मश्वसनाभिवंद्यं॥२१॥ तथा मनुर्वो भगवान्पिताम
हो यमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः॥ इष्ट्वाभिपेदे दुरवापमन्यतो भौमं सुखं दिव्यमथापवर्ग्य
म्॥२२॥ तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं मुमुक्षुभिर्मृग्यपदाब्जपद्धतिं॥ अनन्यभावे निजधर्म
भाविते मनस्यवस्थाप्य भजस्व पूरुषं॥२३॥ नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद्दुःखच्छिदं ते मृग
यामि कंचन॥ यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया श्रियेतरैरंग विमृग्यमानया॥२४॥ मैत्रेय उवाच॥
एवं संजल्पितं मातुराकर्ण्यार्थागमं वचः॥ संनियम्यात्मनात्मानं निश्चक्राम पितुः पुरात्
नारदस्तदुपाकर्ण्य ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितं॥ स्पृष्ट्वा मूर्धन्यघघ्नेन पाणिना प्राह विस्मितः॥२५॥
अहो तेजः क्षत्रियाणां मानभंगममृष्यतां॥ बालोऽप्ययं हृदा धत्ते यत्समातुरसद्वचः॥२६॥
नारद उवाच॥ नाधुनाप्यवमानं ते सम्मानं वापि पुत्रक॥ लक्षयामः कुमारस्य सक्तस्य क्रीडना
भक्तास्सर्वेन्तर्यामि हृष्णा॥२७॥ स यापापदाजयोः पद्धतिर्मां गोघस्मतमेवाश्रय शरणं जनतातोभ
न स्वतन्त्र्यस्मिन्नात्मा वा यस्मिन्नस्मिन्॥ निजधर्मैर्भाविते शोऽपि ते॥२८॥ नमेव ते मनेन सूचिते सर्वोत्तम
तमपदं भूयति नान्यमिति॥ हस्तेन गृहीतं देवी पद्मं यथा इतरैर्ब्रह्मादिभिः॥२९॥ संजल्पिते विला
पतनोऽध्यस्मागमोऽयस्मात॥ तथाभूते च वचसाकर्ण्य॥२४॥ विस्मितस्य स्पृष्टेन देवा ह॥२५॥ अहो तेजः

२५

रु

सवैः पुत्रमुत्तमसंज्ञं लालयन् ॥ ९ ॥ न ययौ कारोहणं विकीर्षमाणः ॥ १० ॥ ताभ्यौ क्षिमे वाह ॥ त्रिभिः नेवि स
पत्ने धिस्यमासनं स्वपात्मजोपि भवानारोढुं नार्हति ॥ ११ ॥ पुरुषसीस्थ्यं ॥ १२ ॥ मिष्ठेत पर्यपेते सरूवा
वकेहितवाचं ॥ १४ ॥ उद्दह्यारोप्यमुनः मौरस्तुखाह्नता ॥ १५ ॥ पोकपवदावाभिले नदावाभिप्रम
एकदासुरुचेः पुत्रमंकमारोप्य लालयन ॥ उत्तमे नाहरूद्देनेक्षुवेराजा म्पंनेदत ॥ ९ ॥ त
या विकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवं ॥ सहचिः प्राहवमोपाहः सेक्षमा हासिनाविना ॥ १० ॥
न वत्स स्वपतेर्पिंस्य भवानारोढुमर्हति ॥ नरहस्तोमयापन्नक्रुद्धावपिन्यपात्मजः ॥ ११ ॥
बालोसि वत्सनात्मानं मन्यसीगर्भसहृते ॥ न नेवेदभवान्यस्तु र्दुलेभ्योमनोरथः ॥ १२ ॥
नपसाराध्यपुरुषेनसेवा नु यहेराणमे ॥ गर्भेन साथ यात्मानेयदीक्षसिन्यासने ॥ १३ ॥
मैत्रेय उवाच ॥ मातुः सपत्न्याः सदुरुक्तिविद्धः स्नुसनुपादं द्दहतोयमाहिः । द्विजाभिषंने
प्रिनरंसत्त्ववा वंनगामममातुः सरुदन्सकाशं ॥ १४ ॥ तं तिः स्वसंनस्य विनाथ रोष्ट्सनीतिः
सगउत्स्घवाल ॥ नियाम्यन्तोरस्तुलात्रितानं साविमुष्येपञ्च हितंसपत्न्या ॥ १५ ॥ सोऽस्म
धैर्यं विलसाप्येशोकदावाग्निनादावलतेवबाला ॥ वाक्यं सपत्न्याः स्मरतीसरोजस्त्रियाट
प्राचाष्पकलामुवाह ॥ १६ ॥ दीर्घंश्वसन्तीह जिनस्यपारमपश्यतोबालकमाहवाला ॥ मा
मंगलं तातपरेषुसंस्याधेतेनेतायमरदुःखदन्तन ॥ १७ ॥ समंस्वमाभिहितंभवान्मेपरु
मंगापाङदवेगहीनः ॥ स्नमेननहृदस्त्रविलज्जतेयो भार्येतिवाकेदुसिदस्यतिमे ॥ १८ ॥
ननेवस्यिनासावालाविलापंवकार ॥ १९ ॥ हजिनसपुः स्वस्त्रमंगलमपराधंपरेषुमासंस्याः
यद्यतः परेभ्योदुःखदहानियः सस्वदनेमवदुःखभुंक्ते ॥ २० ॥ कृतः दुर्भगयामयाजहचेरहीनः
नस्यापवलसेनहदस्त्रदुर्भगावमेवाह ॥ योषा मिदुस्यानिर्भपतिः भार्येतिवोढंस्त्रीकर्त्तुं विल

रु

भा
वटी
२९

श्रेकनरतिपादे॥ उत्संगाज्जातोयोनारदःसभवान्॥ नवलिंगविरुदन्॥ वादयन्॥ हितायाइति॥ २४॥ ति
श्रेयससाभिप्रेतस्वार्थसंपद्याः कोसाविमतमाह॥ श्रीभगवान्वासुदेवएवातस्तंभज॥ २५॥ मधुव
नाख्येनटेगङ्कयत्रमधुवने॥ २६॥ अध्ययनाभावेपिध्यानमात्रविनानियोगपानिदेवतानमस्कारा
दीनिकृत्वेतियमनियमाउक्ता॥ आसनकल्पनंबहुप्रायादिभिःस्वस्तिकादिभिरासनैस्त॥ [illegible]॥ प्रश
न्नेनेभवान्भगवतोयोगज्ञःपरमेष्ठिनः॥ विरुदन्वदनेवीणांहितार्थंजगतोकेवलं॥ [illegible]
मैत्रेयः इत्युदाहृतमाकर्ण्यभगवान्नारदस्तदा॥ भीमामृगमाहतेवालेसहाकमनुकंपया
नारदउवाच॥ ननस्याभिहितःपंथाःसर्वेतिःश्रेयसस्यते॥ भगवान्वासुदेवस्तंभजतत्प्रवणा
त्मना॥ २९॥ धर्मार्थकाममोक्षाख्यंयइच्छेच्छ्रेयआत्मनः॥ एकमेवहरेस्तत्रकारणंपादसेवनं
[illegible]॥ तत्तातगच्छभद्रंतेयमुनायास्तटंशुचि॥ पुण्यंमधुवनंयत्रसान्निध्यंनित्यदाहरेः॥ [illegible]
स्नात्वानुसवनंतस्मिन्कालिंद्याःसलिलेशिवे॥ कृत्वोचितानिनिवसन्नात्मनःकल्पितास
नः॥ प्राणायामेनत्रिवृताप्राणेंद्रियमनोमलम्॥ शनैर्व्युदस्याभिध्यायेन्मनसागुरुणागुरु
[illegible]॥ प्रसादाभिमुखंशश्वत्प्रसन्नवदनेक्षणम्॥ सुनासंसुभ्रुवंचारुकपोलंसुरसुंदरं॥ [illegible]
तरुणंरमणीयांगमरुणोष्ठेक्षणाधरं॥ प्रणताश्रयणंनृम्णंशरण्यंकरुणार्णवम्॥ [illegible]
श्रीवत्सांकंघनश्यामंपुरुषंवनमालिनम्॥ शंखचक्रगदापद्मैरभिव्यक्तचतुर्भुजम्॥ [illegible]
किरीटिनंकुंडलिनंकेयूरवलयान्वितम्॥ कौस्तुभाभरणग्रीवंपीतकौशेयवाससम्॥ [illegible]
कांचीकलापपर्यस्तंलसत्कांचननूपुरम्॥ दर्शनीयतमंशांतंमनोनयनवर्धनम्॥ [illegible]
पद्भ्यांनखमणिश्रेण्याविलसद्भ्यांसमर्चताम्॥ हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्यमाक्रम्यात्मन्यवस्थितम्॥ [illegible]

(continued:)
ऐंद्रियमनसामलेचांचल्यंव्युदस्येतिशाणायामप्रत्याहारौ॥ धारणमाहाभिध्यायेदित्यादि
पद्भ्यां॥ गुरुणाधीरेणाधैर्यसहितेनमनसाचिंतेनगुरुंश्रीहरिम्॥ सवेषुसंदरे॥ [illegible]॥ रमणी
यांगंरमणीयस्य॥ अरुणेचेक्षणेचअरुणोष्ठेक्षणं॥ अरुणोष्ठेक्षणेनाधरयतीतिततथातंअरुणमो
ष्ठंदंतशौवासस्मयस्याधरयतीतितथातं॥ नृम्णंसुखकरं॥ यद्वानृम्णंधनंसर्वपुरुषार्थनिधि

विकल्पैर्मानापमानविवेके सम्यग्विभिन्नात्मा संततिनर्किं नमोहकल्मिनाप्रवेत्स्यर्थः ॥ कतो यत्स्व खेदुःखं चन
विजकर्मभिरेव भवति एतदुपशमोपदेशेन निवर्तयति परिणामो दितिषड्भिः ॥८९॥ देवगुरुधर्मगामिदेवी
सर्वथा सुखविना नो ग्रामः फलदेनवद्वतिसात्वाद्दकस्यानवसयुद्धामरस्याहायतिदाम्भा स्व
यसमसादनवरोद्धुप्राप्तमिद्धसि ॥९०॥ ति संगेन नीत्रयोगयुक्तेन समाधिना यस्य पदवीमार्गेन वि

विकल्पैर्विद्यमानेपि न सुसंतोषदेनवः पुंसामोहमुते भित्रा यल्लोके निजकर्मभिः ॥९१॥ य
दिन खेदनल्पानानात्मना प्रेमहृत्स्पृषः ॥ देवा यसादितपावदीन्स्य सुरगातिदुधः ॥९२॥ अथ
मागोयदिहेन योगेनावरुद्धमसि ॥ यत्प्रसादेन सवेद्युसांद्राद्यखेमतो मम ॥९३॥ इत्यपः य
दवीयस्मात्संगेनोरुजन्मभिः नविद्वेस्याघेनापिनीवयोग समाधिना ॥९४॥ यतो निवर्ते
तामेवनिर्बंधसल्वनिष्फलः ॥ यतिष्यति भवान्काले श्रेयसां सद्युपस्थिते ॥९५॥ यस्य यदैव
विहितं सतेन सुखदुःखयोः ॥ प्राप्तमात्ते तोषयन्देही तमसः पारमृच्छति ॥९६॥ गुणाधिका
न्मुदं लिप्सेदनुक्रोशं गुणाधमात् मैत्रीं समानादन्विच्छेन्न तापैरभिभूयते ॥९७॥ ध्रुव उ
वाच ॥ सोयं शमो भगवता सुखदुःखहतात्मना ॥ दर्शितः कृपया पुंसां दुर्दर्शोस्मद्विधैस्तु
यः ॥९८॥ अथापि मे विनीतस्य क्षात्रं घोरमुपेयुषः ॥ सुरुच्या दुर्वचोबाणैर्न भिन्ने श्रयते हृ
दि ॥९९॥ पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं जिगीषोः साधु वर्त्म मे ॥ ब्रूह्यस्मत्पितृभिर्ब्रह्मन्नन्यैरप्यनधिष्ठि
तं दुःसहेषोर्दुराराध्य ॥१००॥ श्रेयसां काले हृददते ॥१०१॥ सुखदुःखयोमेध्ये सुखे सति शुद्धं दीयते द्र
तिदुःखे सति पापं दीयते ते ते ज्ञानाग्निनैव यत्नेन समसः पारं मोक्षमाप्नोति ॥१०२॥ किं च गुणोत्पय
कान्मुदं हर्षमिति लक्षेष पंचमीनेह हर्षादीति कुर्यान्न तत्सत्यादिमित्यर्थः अत एव कोशे हृषं कुर्यान्न तति
रस्कारं समानानां मैत्रीनतस्यर्था ॥१०३॥ तानेत्स्वभावमामवतं अतएवा विनीतस्य दुर्वचो वाणै

भा
वे टी
५८

सर्वं से विताः सेवनं कारिताः कार्यत्वेन विहिता इत्यर्थः मंत्र हृदयेन द्वादशाक्षरेण ॥ ४० ॥ एवमुक्तशीला
मनोगतेव यथा भवति तथा कार्यादिभिर्भक्तिमत्या परिचर्यया परिचर्यमाणः ॥ ४१ ॥ यमाश्रयं कामे
भ्यर्दभिमतं तन्के यो दिशतीति हृदयारन्वयः ॥ ४२ ॥ सर्वेणसहार्थः ॥ ४३ ॥ विरक्तो भजेत्किमर्थं विश
कये ॥ ४४ ॥ हरेश्चरणाभ्यां चर्चितेन मर्चितम ॥ ४५ ॥ अर्हितेन सत्कृत्य समर्पितेन अर्हणमर्घ्यादि येषामे

परिचर्या भगवतो यावन्मः सर्वे से विताः ॥ नामे वहृदयेनैव प्रशुम्यानंथमन्तेये ॥ ४६ ॥ एवं
कायेन वचसा मनसा च मनो गते ॥ परिचर्यमाणो भगवान्भक्तिमत्या परिचर्यया ॥ ४७ ॥ पुंसाम
मायिनां सम्यग्भजतां भाववर्धनः ॥ श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्मादिषु देहिनाम् ॥ ४८ ॥ विर
क्तश्चेद्दिवरतो भक्तियोगेन भूयसा ॥ तं निरंतरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये ॥ ४९ ॥ इत्यनुक्त
परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः ॥ ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्चितं ॥ ५० ॥ तपोवनं गा
ते तस्मिन्प्रविष्टोंतः पुरं मुनिः ॥ अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीन उवाच तं ॥ ५१ ॥ नारद उवाच
राजन्किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता ॥ किं वा न रिष्यते कामो धर्मो वार्थेन संयुतः ॥ ५२ ॥
राजोवाच ॥ सुतो मे बालको ब्रह्मन्स्त्रैणेनाकरुणात्मना ॥ निर्वासितः पंचवर्षः सह मात्रा महा
न्कविः ॥ ५३ ॥ अप्यनाथं वने ब्रह्मन्मा स्मादंत्यर्भकं वृकाः ॥ श्रांतं शयानं क्षुधितं परिम्लानं
मुखांबुजं ॥ ५४ ॥ अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय ॥ योंऽकं प्रेम्णारुरुक्षंतं नाभ्यनंद
मसत्तमः ॥ ५५ ॥ नारद उवाच ॥ मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशांपते ॥ तत्प्रभावमविज्ञाय
किं वान रिष्यते न न पश्यतीति सवितर्कः प्रश्नः ॥ ६२ ॥ मा वा सहनिर्वासि प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत्
न इति तत्स्मात्स्त्रप्यनाह तत्त्वात ॥ ६४ ॥ मा मा इति किं स्विप्रवादे निरुत्यर्थः ॥ ६५ ॥ यस्य यशः
जगत् ॥ प्रावृङ्क्ते व्याप्नोति ॥ ६६ ॥ विपुलं विस्तारयन् ॥ ६८ ॥ ॥

२०

श्रीनाथनाथोभगवान्सत्वकारतापसागरः ॥ पदत्तस्यात्मसात्कृत्वा लोकमेव
कादयं

कौस्तुभाभरणग्रीवायोग्यम ॥४४॥ कांचीकलापेन पर्यस्तं प्रविष्टितं मनोनयनयोः वर्धनं हर्षकरं ४८
हृत्पद्मकर्णिकायां यद्विश्वमध्यस्थानं तदा क्रमस्य समंचितामात्मनि मनसि स्थिते ध्यानमाहुः सम्यग्मात
मिति ॥४९॥ निपतेन मार्गतः पाथाशगायास्थिरे रणानं वैकमेतेन पकाग्रेण धारणोत्कानि विशे
षमाणि ध्यानेषि द्वष्यानि पद्मायचोत्क मात्रमेव तन्ह त्कमेकात्र शास्त्वधेनामानि चिंतयेद्रूपं सस्मि
तसितं कुंडलिनं केयूरवलयान्वितं ॥ कौस्तुभाभरणग्रीवं पीतकौशेयवाससं ॥४॥ कांची
कलापपर्यस्तं लसत्कांचननूपुरं ॥ दर्शनीयतमं शांतं मनोनयनवर्धनं ॥४४॥ पद्मानव
मणिद्युप्रावित्वसह्यासमर्चितां ॥ हृत्पद्मकर्णिकायां स्थितं मात्मस्थमनस्व स्थिते ॥४॥ स
यमानेन मभिध्यायेत्सानुरागावलोकनं ॥ निपतेनैकमंनेन मनसा वरदर्षभं ॥ ॥ एवं भग
वतो रूपं समंद्ध्यायतो मनः ॥ निहत्य परयात्तं लंसंपन्ने न निवर्तते ॥ ॥ जपप्रग्रमो
गः सं स्रपतोमे रुपात्मन ॥ ये समुराग्रमपरन्नुमात्मस्पति खेचरान् ॥ ॥ मे वेणाने न देवा
सकुर्याद्रूप्यमथी बुधः ॥ समर्पविधिर्थेर्दृश्चेर्द्रत्वकालविभागवित् ॥ ॥ सलिलैः शुचि
भिर्माल्यैर्वन्यैर्मूलफलादिभिः ॥ शालाक्रमणुकैर्वस्त्रार्चनं तत्साभिप्रयामधे ॥ ॥ लब्धाद्रव्य
मयीमर्चा स्थितिं बाह्ये वार्चयेत् ॥ प्राप्स्यतामा मुनिः शांतो यतवाग्मितवन्यभुक् ॥ ॥
देवतावतावचरितैरश्चिंत्य निजमायया ॥ करिष्यमुत्तमश्लोक स्तद्ध्यायेद्धृदयंगतम् ॥ ॥
तेभाव येन्मयवमिति ॥ समाधिमाहय एवमिति ॥ ॥ तत्रौषधीत्रसेयत्नं ॥ ॥ जप्योमंत्रः ॐ न
मो भगवते वासुदेवाय ॥ इत्याप्पे वा हृत्सलिलैरिति ॥ वासेर्हव्येः कुरैर्वुमैरेवाणुकेर्भेजेतवरा
दिभिः ॥ ॥ अधिष्ठानमाह ॥ लब्धासंपायदृव्यमयीं शिलादिभिर्निर्मितां पूजां वा हृद्गएव हेतस्या
हृसार्थं दार्भ्या प्राप्स्यतां मात्मानः मितमल्पे वन्यभुक्ते इतिनयो ॥ ॥ पककरोतियत्कारे

ये च मादृशाः कामाद्यभिलाषार्थं भजंति तेपि मूढा इत्याह || नूनमिति || भवाप्ययो जन्ममरणे तयोर्विमोक्षणे हे-
तुं त्वामन्यहेतोः कामाद्यर्थं भजंति तेन नूनं विमुष्टमतयः वंचितविज्ञानाः || यतस्ते त्वां कल्पतरुमर्चंति न-
तः कुणपस्य देहस्योपभोग्यमिच्छंति || नैवेच्छायोग्यं तदित्याह || यत्स्पर्शजं विषयसंबं-
धजन्यं सुखं तन्नरकेपि भवति || न तु स्वर्गादि सुखं स कामैः || प्राप्यते निष्कामभक्तेन तेन त्वत्सकाशादित्यत
आह येति || १० || समाधिमिति नानंदरूपेपि मा भूत्वमवतीत्यर्थः || अंतकस्यासिना कालेन लु-
लितात् || स्वर्गादिमानात्पततां सा नास्तीति किमु वक्तव्यं || अतः कथाश्रवणाय सत्संगमर्थयते

नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते ये त्वां भवाप्ययविमोक्षणमन्यहेतोः || अर्चंति कल्पकत-
रुं कुणपोपभोग्यमिच्छंति यत्स्पर्शजं निरयेपि नृणाम् || १० || या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पा-
दपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् || सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत्किंत्वंत-
कासिलुलितात्पततां विमानात् || ११ || भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे प्रसंगो भूयादनंत म-
हतामलाशयानाम् || येनांजसोल्बणमुरुव्यसनं भवाब्धिं नेष्ये भवद्गुणकथामृ-
तपानमत्तः || १२ || ते न स्मरंत्यतितरां प्रियमीशमर्त्यं ये चान्वदः सुतसुहृद्गृहवित्तदाराः
ये त्वब्जनाभ भवदीयपदारविंदसौगंध्यलुब्धहृदयेषु कृतप्रसंगाः || १३ ||

त्याह || ११ || भक्तिमिति प्रव-
हतां सातत्येन कुर्वतां ननु मोक्षं किं न याचसे अत आह || येन महतां प्रसंगेनांजसा यत्नं तप एव उरू-
णि व्यसनानि यस्मिन् || तं नेष्ये पारं गमयिष्यामि || भवद्गुणकथैवामृतं तस्य पानेन मत्तः सन् || १२ ||
कथामृतपानमत्तमादकत्वमाह || ते इति ते अतितरां प्रियमपि मर्त्यं देहं न स्मरंति तानन्वदः संदधते || ये च सु-
तादयः || अदो मर्त्यमनु संबंधाः तानपि ते न स्मरंति ये कृतप्रसंगाः || केषु भवदीयपदारविंद-

हिम २

श्रीभगवताप्रतिपादितां गिरं प्रतिपेदे इति शेषः ॥ प्रतिपद्यतामिति पाठे तां वेदात्मिकां परिज्ञातः परात्मनोरीश्वर
जीवयोर्निर्णयो येन सः ॥ अतएव भक्त्या भावः प्रेम यस्य सः ॥ असत्वरं स्थैर्येण परिगृणतः श्रुतं विख्यातं उरुश्रवः
कीर्तिर्यस्य तं ॥ ध्रुवाक्षितिः स्थानं यस्य सः भाविनिर्देशः ॥५॥ योऽन्तः प्रसुप्तां लीनां मम वाचं अन्यांश्च श्रवणादीनिंद्रियाणि
इंद्रियाणि सद्धाम्ना चित्छक्त्या संजीवयति यतः अखिलाश्च वागादीन्द्रियाणि ज्ञानक्रियाशक्तीर्बोधनकर्मसामर्थ्यं
धारयतीति तस्मै पुरुषाय अंतर्यामिणे ॥६॥ ननु वागादींद्रियशक्तिधरा वह्न्यादयः प्रसिद्धा नाहमित्यत आहैकर
ति ॥७॥ अत एव विश्वप्रवेशेऽन्तर्यामी त्वमेक एव तया मायया असद्गुणेष्विन्द्रियादिषु स्थितः सन् ॥ तत्तदेवतारू

स वै तदेव प्रतिपद्यतां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः ॥ तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरु
श्रवसं ध्रुवक्षितिः ॥५॥ ईशान्वयद्दृसंमानवागायजुर्वतद्धृत्रिभिः ॥ द्वादशादित्यसंकाशैः श्लोकैरस्तो
दुर्विभवः ॥६॥ ध्रुव उवाच ॥ योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्व
धाम्ना ॥ अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन्प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यं ॥७॥ एकस्त्वमेव भगव
न्निदमात्मशक्त्या मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषं ॥ सृष्ट्वानुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु नानेव दा
रुषु विभावसुवद्विभासि ॥८॥ त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं सुप्तप्रबुद्ध इव नाथ भवत्प्रपन्नः ॥ तस्या
पवर्ग्यशरणं तव पादमूलं विस्मर्यते कृतविदा कथमार्तबंधो ॥९॥

पेण नानेव भासि न तत्तद्व्यतिरेकेणान्य
क्रियाशक्तिधरः कश्चिदस्तीत्यर्थः ॥ अपि च किं वक्तव्यं वह्न्यादयो दानशक्तिधरा न भवंतीति यस्मात्कृतम्लाणोपित्ता
नं तदधीनमेवेत्याह ॥८॥ त्वद्दत्तया वयुनया ज्ञानेन भवत्प्रपन्नो ब्रह्मा इदं विश्वमचष्ट अपश्यत् ॥ कथं सु
प्तः पुरुषः प्रबुद्धः सन्यथा पश्यति तद्वत् ॥ अपवर्ग्यो मोक्षस्तत्साधनमपि शरणं कृतविदा सर्वैर्ज्ञैर्यज्जीवनेन त
त्कृतमुपकारं जानता कथं विस्मार्यते ॥ एवंभूतं त्वां मम मनः कृतघ्नाद्वृत्यर्थः ॥१०॥ ॥

एवं प्राणनिरोधं कदाचिदपि न विद्मः ॥ अखिलसत्त्वधाम्नः सर्वप्राणिशरीरस्य ततस्तस्माद्देहात ॥८०॥ यतो बालो बालकोसौ बालं कष्टं च तस्मात्प्राणनिरोधमत आह ॥ उत्तानपादस्य पुत्रो मयि विशुद्धरूपे संगतात्मा पैवं प्राणरोधं न तेनेति ॥८२॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतुर्थेऽष्टमः ॥८॥ नवमे तु हरिं स्तुत्वा लब्ध्वा तस्माद्वरान्ध्रुवः ॥ समागमत्स्वकं गेहं पित्रादत्तनिजासनः ॥ एवं भगवद्वाक्येन गतभयाः ॥१॥ स वै धिया योगविपाकेन निश्चलतया भाव हृत्पद्मे स्फुरन्तः स्थितमपि ॥ यदा तर्हि स्थित्वा ॥

देवा ऊचुः ॥ नैवंविदामो भगवन्प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः ॥ विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् ॥८१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम ॥ यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्मयि संगतात्मा ॥८२॥ इति श्रीभागवते चतुर्थे स्कन्धेऽष्टमः ॥८॥ मैत्रेय उवाच ॥ त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् ॥ सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता मधोर्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः ॥१॥ स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् ॥ तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श ॥२॥ तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् ॥ दृग्भ्यां प्रपश्यन्प्रपिबन्निवार्भकश्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् ॥३॥ स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्वस्य च हृद्यवस्थितः ॥ कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले ॥४॥

दर्शनापर्यन्तं तदा भगवतैव ध्यानतः स्वरूपमाकृष्य मनसि तिरोहिते बहिरुपलब्ध्वा पुरःस्थितः सन् तद्वस्थं यादृशं ध्यानतः स्फुरितं तादृशं ॥२॥ आगतसाध्वसः जातसंभ्रमः विनमय्य नत्वा संभ्रमेणाह ॥ दृग्भ्यां प्रपिबन्निव पश्यन् ॥ अवंदत ॥ आस्येन चुंबन्निवावंदत भुजाभ्यामाश्लिषन्निवावंदतेत्यर्थः ॥३॥ विवक्षंतं तं ज्ञात्वा कम्बुना स्पृष्टवान् अतद्विदं तत्स्तवादिकर्म अजानन्तं ब्रह्ममयेन वेदमयेन

२९

ध्रुवो मधुवने किमकरोदित्यपेक्षायामाह॥ तत्रेत्यादिना॥ अभिषिक्तः स्नातः पर्यचरत्॥ ७१॥ कपित्थानि बदराणि चाश्नातीति तथा सन् आत्मवृत्तिर्देहस्थितिः तदनुसारेण॥ ७२॥ तृतीयं मासमानयत् ईश्वरं ध्यायन्॥ उपाधावदित्यन्वयः। प्रतिमाससमाहारसंकोचनप्रयोजनातिरेकं बहुतपोनियमार्थः॥ ७६॥ भूतानि शब्दादीनि चेन्द्रियाणि चाशेरते यस्मिंस्तत्॥ मनश्चाकृष्य परब्रह्म ध्यायन्॥ ७७॥ धारयमा

मैत्रेय उवाच॥ इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः॥ राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्रमेवान्वचिन्तयत्॥ ६९॥ तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीं॥ समाहितः पर्यचरदृष्यादेशेन पूरुषं॥ ७०॥ त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः॥ आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्चयन्हरिं॥ ७१॥ द्वितीयं च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने॥ तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्चयन्विभुं॥ ७२॥ तृतीयं चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि॥ अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत्समाधिना॥ ७३॥ चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि॥ वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन्देवमधारयत्॥ ७४॥ पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः॥ ध्यायन्ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः॥ ७५॥ सर्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयं॥ ध्यायन्भगवतो रूपं नाद्राक्षीत्किंचनापरं॥ ७६॥ आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरं॥ ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकंपिरे॥ ७७॥ यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही॥ ननाम तत्रार्धमिभेन्द्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे॥ ७८॥ तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया॥

तस्य सतः तस्य जेजः सोऽहमशाक्रवेतः कंपिता॥ ७९॥ तत्साङ्गुष्ठेन निपीडिता क्षोणी तासती महीन मनसार्धं नता॥ समेधा केषांचिद्धसमतः पुत्रकत्वात्॥ अर्धशब्दिनोर्भेदं कथं वस्तामानाधिकरण्ये॥ ईषत्त्वं विपीडिता तरी नौर्यथा पदे पदे सव्यतो दक्षिणतश्च नमति तद्वत्॥ ८०॥ अनन्यया

प्रतिष्ठाप्यमेवदर्शयति॥ यत्रेतित्रिभिः साक्षाद्भगवानन्वभूयत प्रत्यक्षेणादृश्यत॥३॥ सिद्धादयश्चतंहरि मन्वीयुःस्मतत्रेणान्वयः॥ धर्मदुघाहविर्दोग्ध्रीधेनुःसती॥७॥ ऊहुर्वहंतिस्मसर्वरसानिक्षुद्रा क्षादिरसान्॥ क्षीरंचदधिचान्नंचपानकादिगोरसोघृतंतेनसहतथाभूरीणिविस्तृतानिवर्ष्मा णिशरीराणियेषांतेफलानिप्रासूयंतमधुच्युतः॥ मधुस्राविणःसंतः॥८॥ चतुर्विधंभक्ष्यं

प

यत्रयज्ञपतिःसाक्षाद्भगवान्हरिरीश्वरः॥ अन्वभूयतसर्वात्मासर्वलोकगुरुःप्रभुः॥३॥ अन्वितोब्रह्मशर्वाभ्यांलोकपालैःसहानुगैः॥ उपगीयमानोगंधर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः॥४॥ सिद्धाविद्याधरादैत्यादानवागुह्यकादयः॥ सुनंदनंदप्रमुखाःपार्षदप्रवराहरेः॥५॥ कपिलोनारदोदत्तोयोगेशाःसनकादयः॥ तमन्वीयुर्भागवतायेचतत्सेवनोत्सुकाः॥६॥ यत्रधर्मदुघाभूमिःसर्वकामदुघासती॥ दोग्धिस्माभीप्सितानर्थान्यजमानस्यभारत॥७॥ ऊहुःसर्वरसान्नद्यःक्षीरदध्यन्नगोरसान्॥ तरवोभूरिवर्ष्माणःप्रासूयंतमधुच्युतः॥८॥ सिंधवोरत्ननिकरान्गिरयोन्नंचतुर्विधं॥ उपायनमुपाजह्रुःसर्वेलोकाःसपालकाः॥९॥ इतिचाधोक्षजेशस्यपृथोस्तुपरमोदयं॥ असूयन्भगवानिंद्रःप्रतिघातमचीकरत्॥१०॥ चरमेणाश्वमेधेनयजमानेयजुष्पतिं॥ वैन्येयज्ञपशुंस्पर्धन्नपोवाहतिरोहितः॥११॥

भोज्यंचोष्यंलेह्यंच॥९॥ अधोक्षजईशोनाथोयस्यपरमउदयोभिवृद्धिर्यस्मिन्॥ तत्कर्मअसूयन्॥ असहमानःप्रतिघातेविघ्नंचकारेत्यर्थः॥१०॥ वैन्येयजमानेसतिस्पर्धमानइंद्रस्तिरोहितःसन्

स्वत्वमभीदेद्दुद्द्वदोदः पात्रे॥ ११॥ इमां इ्धी॥ १२॥ पत्रुघोये गागिरिसंगानि चूर्णयत्रा तां रात्र
१३॥ ग्रामाः हहाह्रिस्मन्माः पुरोहहातिमन्मः तापवृमरहन्मः॥ पत्तना निदुर्गाणि विविधानि॥ य
घ्राहह हस्पतिः ओदकं पार्वतं चार्तमेरिणिधान्वनं तथेति॥ घोषान्॥ आभीराणां निवासान् व
ताव॥ गवां निवासान् शिविरं सेनानिवासस्थानं॥ तस्यहिमानाकरान्॥ स्वर्णादिस्थानानि॥ वे
टं कार्षिकग्रामाः सर्वेटाः पर्वतप्रान्तग्रामाः तास्त्र॥ १४॥ इति श्री चतुर्थस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥ ३
एवं दृष्टादशं इष्टीमन्वाद्याः स्वन्तमात्मनः॥ दोहवत्सादिभेदेन क्षीरभेदं कुरुद्वह॥ १७॥
ततो महीपतिः प्रीतः सर्वकामदुघां पृथुः॥ दुहितृत्वे चकारेमां प्रेम्णा दुहितृवत्सलः॥ १८॥
चूर्णयन्स्वधनुष्कोट्या गिरिकूटानि राजराट्॥ भूमंडलमिमं वैन्यः प्रायश्चक्रे समं विभुः॥ १९॥
अथास्मिन्भगवान्वैन्यः प्रजानां वृत्तिदः पिता॥ निवासान्कल्पयांचक्रे तत्र तत्र यथार्हतः॥ ३०॥
ग्रामान्पुरः पत्तनानि दुर्गाणि विविधानि च॥ घोषान्व्रजान्सशिबिरानाकरान्खेटखर्वटान्॥
प्राक्पृथोरिह नैवैषा पुरग्रामादिकल्पना॥ यथासुखं वसंति स्म तत्र तत्राकुतोभयाः॥ ३२॥
इति श्री भागवते चतुर्थे अष्टादशः॥ १८॥ मैत्रेय॥ अथादीक्षत राजा तु हयमेधशतेन सः॥
ब्रह्मावर्ते मनोः क्षेत्रे यत्र प्राची सरस्वती॥ १॥ तदभिप्रेत्य भगवान्कर्मातिशयमात्मनः॥ शत
(क्रतुर्न ममृषे पृथोर्यज्ञमहोत्सवम्॥ २
नविंशो यत्र मेधांगहयापहरणास्पृथोः॥ इंद्रेहेनं प्रवहत्न
सप्ताश्रावारस्तार्ग्र्यान्ते॥ १॥ हयमेधशतेन नितिमितेनादीचनदीहितोभक्त॥ शतानामेधसंकल्प
मकरोदिनसर्ष्यं ब्रह्मावर्ते॥ सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरं॥ तंदेवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रच
क्षते॥ १॥ आत्मनः समस्तकर्माणि शतेनइमतिशयमभिप्रेत्य तानातदितिनेरुप्सोर्यंज्ञमहोत्सवेन॥

तिर्यङ्नरादिभिः परिचिंतितस्यात्मनो संतस्य विशेषाय समस्तादीन्यनेकाविकारणानि यस्य हे पर
मस्य जनतेरहं स्वविहंविना रूपं केवलं वेमि अतः परं स्वरूपं न वेमि ॥ यद्वा दः शाङ्कृत्या पापेनाक्षित
हृदयस्य स्वरूपं च न वेमि । अतोऽभिमानो न निवर्तते इति भावः ॥ तदैव श्री भगवद्रूपकेऽपि तद्रूपं हृदयस्था
नेत्र स्वरूपमनुवर्णय नमस्करोति ॥ कस्मान्न रतिः ॥ ४ ॥ एतद्वै लोकपद्मं भगवतो नाभिसरोरुहकमलं
हिरण्मयं योगनिद्रा हृदन्तात् ॥ अथ तेन सर्वः शेषसहायः ॥ तदेकं शेषाङ्गं योगपर्यङ्कमाभिरेव सिंधुः समुद्र
तस्मिन्नाश्रितो निनयान्तस्य कोऽवनलोकपद्मस्य गर्भे कर्णिकायां शुभ्रासनस्थ ब्रह्मा भवति तं प्रण
तिर्यङ्नरा हि पसरोरुपदेवदेवस्य मत्स्यादिभिः परिचिन्तितः सदृश हि शोषं ॥ रूपं स्वविष्टमननेन म
हदाद्येनैकेनान्तः परं परमेव यन्न यद्वा दः ॥ ५ ॥ कस्मान्न एतदखिलं च हरे शरहृस्योऽनेकमा
त्वहं गानेन सर्वस्वदं के । यत्नाभिसिन्धुरुहकोऽवनलोकपद्मगर्भे द्युमान् भगवते प्रणतोऽस्मि त
स्मै ॥ ६ ॥ तदिति समुत्कपरिशुद्धविशुद्धयात्मा कूटस्थ आदिपुरुषो भगवांस्त्र्यधीशः ॥ यद्बुद्ध्यवस्थि
तिमखण्डितया स्वदृष्ट्या द्रष्टा स्थितावधिमखो व्यतिरिक्त आस्से ॥ ७ ॥ यस्मिन्विरुद्धगतयो
ह्यनिशं पतन्ति विद्यादयो विविधशक्तय आनुपूर्व्यात् । तद्ब्रह्म विश्वभवमेकमनन्तमाद्यमा
नन्दमात्रमविकारमहं प्रपद्ये ॥ ८ ॥

नोऽस्मीत्यर्थः ॥ तत्तु समाधिपत्तौ पापाद्यवस्थात्रैकोऽजीवादि शोचयन्नत्राह ॥ ७ ॥ तेन तत्त्वमिति त्रिकोऽजीव
विलक्षणमेवास्मीति हष्टि ॥ वैलक्षण्यमेवाह ॥ त्वमिति समुक्तः जीवलक्षण्यसादाक्यने ॥ तं परिशुद्धं
सन्नमलिनं त्वं विशुद्धः सत्त्वः त्वमात्मा समन्तरः तत्कूटस्थः सन्नविकारी ॥ त्वमादिपुरुषः सत्तादि
मान् ॥ त्वं भगवान् ॥ तत्तु भगाहीनः त्वं त्र्यधीशः गुणानामधीशः सत्त्वपरं तत्रः ज्ञानपरहं ज्ञाल
एवं ॥ यद्यतो बुद्ध्यवस्थितिं बुद्धेः संलीनामवस्थाम खण्डितया स्वदृष्ट्याविकृतया दृष्ट्या पश्यसि ॥ द्र
ष्टेति स्वमन्यतः अतो बुद्ध्यवस्थितिमित्युत्पन्नभावः तथाभूतपवतं स्थितो पालनेऽत्यधि
मखः यज्ञाधिष्ठाताश्रीविष्णुः ॥ ७८ ॥ तमेव श्रीविष्णुं ब्रह्मरूपेण तानानमस्करोति यस्मिन्निति म ॥

स्प

सकामभजनाद्विमोक्षमाशंक्याह ॥ हे भगवन् ॥ पुरुषार्थः परमानंदः स एव मूर्त्तिर्यस्य सतस्तव
पादपद्ममाशिषो राज्यादेः सकाशात् ॥ सत्याशीः परमार्थफलं इति निश्चितं कस्तथात्मेव
प्रकारेणात्मसेव पुरुषार्थ इत्येवं निष्कामतया तुभ्यं भजतां ॥ यद्यप्येवं तथापि हे अर्य स्वामिन् ॥ दी
नान् कामान् प्रयच्छसि ॥ भगवान्सवात्सान्विपाति संसारभयादत एव ॥ यतो नु गृह्णे हितावरणो का
तरः प्रवत्स्यः यथा नवप्रसूता वा स्वापे तु वत्सलीरपाययति हकादिभ्योरक्षति वत्स इत ॥ १७ ॥ एव
मितं सत्संकल्पितेन ॥ १८ ॥ तत्प्रयच्छामि मीनत्वं किं तदित्यपेक्षायामाह ॥ नान्यैरिति साधो भद्र ॥ हे भद्र ध्रुव
सत्या शिषो हि भगवंस्तव पादपद्ममाशीस्तथानुभजतः पुरुषार्थमूर्तेः अप्येवमर्य भग
वान्परिपाति दीनान्वाश्रेव वत्सकमनुग्रहकातरोऽस्मान् ॥ १७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अथाभिष्टुत एवं
वै सत्संकल्पेन धीमता ॥ भृत्यानुरक्तो भगवान्प्रतिनंद्येदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वेदाहं
ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ॥ तत्प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत ॥ १९ ॥ नान्यैरधिष्ठि
तं भद्र यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति ॥ यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितं ॥ २० ॥ मेढ्यां गोचक्रव
त्स्थास्नु परस्तात्कल्पवासिनां ॥ धर्मोग्निः कश्यपः शुक्रो मुनयो ये वनौकसः ॥ २१ ॥ चरंति दक्षि
णीकृत्य भ्रमंतो यत्सतारकाः ॥ प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्वा गां धर्मसंश्रयः ॥ षट्त्रिंशद्वर्षसा
हस्रं रक्षिताव्याहतेंद्रियः ॥ २२ ॥ त्वद्भ्रातर्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः ॥ अन्वेषंती वनं माता
तीति निवासो यस्मिंस्तादृशं स्थानमर्पितं ॥ २३ ॥ धात्राकृतमगाणां यथा भामसा गणानां पस्पतों वेधनं लोभो मेढी
तस्यां बलीवर्दसमूह इव स्वातंत्र्यकल्पवासिनां च रस्तात् विस्थास्नुलोकत्रयनाशेप्यनुपरि ध्रुवो यादृ
यो नक्षत्रह पार्श्वलोकः सः समर्पयः यदृक्षिणी कृत्य परिसिन्नन्ध्रुवमदक्षिणीकृत्य भ्रमंतश्चरंति ॥ २१ ॥
एतच्च पुत्रास्त्रान् रभविष्यती साह ॥ प्रस्थित इति ॥ तस्य च छंदीदत्वा वनं प्रस्थिते भावेक्त ॥ वनं प्रति
गमने कृते सति रक्षिता रक्षिष्यसि ॥ तथा संकल्पितमपि मद्भक्तस्य तवद्रोहादेव भविष्यतीत्या

दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति

श्री॰ भा॰ टी॰ १०

देयातः स्वं स्वं सत्वं निजं नव वपुर्न भवेच्चेत्॥ तर्हि विज्ञानेन विशिष्टमपरोक्षं ज्ञानं न भवेदित्यनुषंगः कथंभूतं ज्ञा
नमभिदापमार्जनं अज्ञानेचूतन्त्कृतामिरांचूतयोरूपमार्जनेन निवर्तकं॥ यद्वा॥ ज्ञाने भिन्नमीत्यज्ञानमिति विज्ञा
नेमार्जनमापयानमेवेति॥ ननु नश्यानां बुद्ध्यादीनां यतः प्रकाशस्तद्रूस्येति ज्ञानं भवेदेव न गुणप्रकाशैः
गुणावच्छिन्नैः प्रकाशैः भवान्सर्वसाक्षी सूक्ष्मः केवलमनुमीयते कल्पने॥ न तु साक्षात्क्रियते इत्यर्थः
गुन्नमानप्रकारमाहुः प्रकाशते यस्य च येन वा गुणा इति यस्य संबंधी॥ अथ बुद्ध्यादिगुणाः प्रकाशन्ते
या गुणसाक्षी संबंधेन वा बुद्ध्यादिरूढेन प्रमाणा वा सोगुणाः प्रकाशन्त इत्यर्थः॥ अद्गुस्तत्ववपुषित्वयि सेव्यमा

सक्तं न चेद्ज्ञातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनं॥ गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्प्रका
शते यस्य च येन वा गुणः॥ २४॥ न नाम रूपे गुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्ये भवतोस्य साक्षिणः म
नोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियंत्यथापि हि॥ २५॥ शृण्वन्गृणन्संस्मरयंश्च चिन्त
यन्नामानि रूपाणि च मंगलानि ते॥ क्रियासु यस्त्वच्चरणारविंदयोराविष्टचेता न भवाय क
ल्पते॥ २६॥ तेन तदाकारांतःकरणेन तत्प्रसादेन साक्षात्कारो भवेदिति भावः॥ २४॥ एवं तावद्गुणका
नामप्युदयापवर्गार्थत्वं रूपाणि॥ विभूषीत्युक्तं तान्नपि भजनीयानि केवलं न तु ज्ञातुं शक्यते॥ अनेन ना
दतकीत्वात्वमनोवचसोरगोचरत्वादित्याहुः न नाम रूपे इति॥ गुणजन्मानि च कर्माणि तैर्निरूपितं
व्येन्निरूपणार्हं न॥ भवतः कुतो नु मेयवर्त्मगोचरस्य न वेत्ति नशापि हेतुः॥ अस्य साक्षिण इति न हि साक्षि
णस्तत्वं मनोवचोगोचर इत्यर्थः॥ एवं बहुधा द्योतमानं अथापि क्रियायामुपासनादिक्रियायां त्वां प्र
तियंत्युपासकाः साक्षात्प्राप्नुवन्ति॥ हि प्रसिद्धं॥ न स्माङ्गसेवमात्रस्तुपसेव्हरिस्थ एव त्रिति॥ २५॥ अन्यत्या
नपि संस्मरयन् क्रियासु देवार्चनादिकर्मसु॥ २६॥ विशेषणं॥ श्रीकृष्णावतारमभिनंदति दिशेति।

५४

५

कथं त्वत्पादाश्रयणमात्रेणातीर्णाः अत उक्तं भवान् ॥ सदनुग्रहात्मतो भक्ताननुगृह्णातीति ॥ ३१ ॥ ननु विवे
किनां किं सङ्गेन न मुक्ताः प्रवर्तितेनत्राहुः येन्य इति ॥ विमुक्तमानिनो विमुक्ता वयमिति मन्यमानाः त्व
य्यस्तो यो भावस्तभावः ॥ तस्माद्भक्तेरभावादित्यर्थः ॥ न विशुद्धा बुद्धिर्येषां ते तथा ॥ यद्वा त्वय्यस्तभा इति
छेदः अस्तमतयो वादिष्वेव विशुद्धबुद्धयः कृच्छ्रेण बहुजन्मतपसा परं पदं ॥ मोक्षसन्निहितं संनिहितं
सत्कुलतपश्चरणादि पतन्ति विघ्नैरभिभूयंते ॥ न त्वाहृता युष्मदंघ्रयो यैस्ते ॥ त्वदीयास्तु कदाचिदपि न
पतन्तीत्याहुः तथा न ते इति ॥ विनायका विघ्नदेवताः तेषामनेकानि सैन्यानि यानि तेषां मूर्ध
सु विचरंतीति विघ्नान् ॥ अरिशान् जयन्तीत्यर्थः ॥ त्वद्भक्तान् भ्रंशयंतीति किमाश्चर्यं यस्मात्तेषामुपकारा

येन्ये रविंदाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ॥ आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः
पतंत्यधो नादृतयुष्मदंघ्रयः ॥ ३२ ॥ तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद्भ्रश्यंति मार्गात्त्वयि बद्ध
सौहृदाः ॥ त्वयाभिगुप्ता विचरंति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ ३३ ॥ सत्त्वं विशुद्धं
श्रयते भवान्स्थितौ शरीरिणां श्रेयउपायनं वपुः वेदक्रियायोगतपःसमाधिभिस्तवा

यस्मात्त्रिकं शरीरं भगवान् ॥ स्वीकरोतीति ॥ ३३ ॥ सत्तां स्वभावा वहानिद्रयाणि र्हणं येन जनः समी
धारयसीत्युक्तं विभर्षि रूपाणीति तत्केन प्रकारेण स्वाभावत्वमित्यपेक्षायामाहुः ॥ सत्त्वं विशुद्धमि
ति ॥ ३४ ॥ सत्त्वं वपुः श्रयते इत्यन्वयः श्रेयउपायनं कर्मफलदातृ कथं येन वपुषा जनस्तवार्हणं पूजा
मीहते करोति कैः ॥ वेदाश्च क्रियायोगाश्च तपश्च समाधिश्च तैः अन्तराश्रमधर्मैरित्यर्थः ॥ वपुषानाश्र
यणेऽर्हणसंभवात्कर्मफलसंभावसिद्धिः स्यादिति त्वयं भुजादेत्याप्यादिना श्लोकत्रयेण भगवद्भ
क्तानामेव मोक्षो नान्येषामित्युक्तं तत्र धर्मफलभक्तिं विना मा भूत् ॥ मोक्षस्य तु ज्ञानैकसाध्यत्वात् ॥ किं भ
क्त्येत्याशङ्क्याहुः सत्त्वं न चेदिति ॥ ३५ ॥

तृतीये निजरूपेण संभूतस्तु हरिः स्वयं ॥ पितृभ्यां संस्तुतो नीतः पित्रा भीतेन गोकुले ॥ अथेति मंगलार्थं यदि स
र्वगुणोपेतः कालो बभूव ॥ तदा देवक्यां विष्णुराविरासीत् ९ इत्यष्टमश्लोकगतेनान्वयः परमशोभनत्वमेवाह
यर्ह्येवादिना ॥ अजनात् नारायणाज्जन्म यस्य प्रजापतेस्तस्य ऋक्षं तद्रोहिणीनक्षत्रं कथंभूतं शांतानि क्रूरग्रहाग्न्यश्वि
न्यादीनि ग्रहाश्च तारकाश्च यस्मिन् ॥ तत्र यदीति सर्वत्रानुषज्यते निर्मलानामुदयो यस्मिंस्तत् तया मंगलभूयि

श्रीशुक उवाच अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः ॥ यर्ह्येवाजनजन्मर्क्षं शांतर्क्षग्रहतारकं १
दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयम् ॥ मही मंगलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा ॥ २ ॥ नद्यः प्रसन्नस
लिला ह्रदा जलरुहश्रियः ॥ द्विजालिकुलसन्नादस्तवका वनराजयः ॥ ३ ॥ ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्य
गंधवहः शुचिः ॥ अग्नयश्च द्विजातीनां शांतास्तत्र समिंधत ॥ ४ ॥ मनांस्यासन्प्रसन्नानि साधूनामसुर
द्रुहां ॥ जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुंदुभयो दिवि ॥ ५ ॥ जगुः किन्नरगंधर्वास्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः विद्याधर्य
श्च ननृतुरप्सरोभिः समं मुदा ॥ ६ ॥ मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः ॥ मंदं मंदं जलधरा जगर्जु
रनुसागरं ॥ ७ ॥ निशीथे तमउद्भूते जायमाने जनार्दने ॥ देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः आ
विरासीद्यथा प्राच्यां दिशींदुरिव पुष्कलः ॥ ८ ॥

ष्ठाः पुरादयो यस्यां सा जलरुहैः श्रीः शोभा येषां ते ॥ द्विजालिकुला
नां सन्नादो येषु ते स्तवका यासु ताः समिंधत ॥ अजागमाभावोऽदृष्टवशः समेधन्ते निस्माविदीप्तावभूवुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ अ
सुरद्रुहां कंसादिव्यतिरिक्तानां सर्वप्राणिनाम् अजने जायमाने आसन् प्रसवो यस्मिन्समये तमसा उद्भूते घनतमसि
निशीथे यथावत् ॥ देवरूपेण ॥ ८ ॥

दिष्ट्याभई तव पदः ॥ पादस्थयाः ईश्वरस्य तव जन्ममात्रेण भुवो भार अपनीत एव किंच त्वत्पदकैः कोमलैः पदैः सुशोभ
नैर्वज्रांकुशादिशुभलक्षणैः गां पृथ्वीं द्यां स्वर्गं च तव तया अनुकंपितां ॥ तव जन्मना भारोपनीतः इत्युक्तास्मा पि किं जी
वन्मुक्तवदुक्तः न हि न हीत्याहुः नेति ॥ ३९ ॥ न वदेह ईश असंसारिणस्ते जन्मनः कारणं क्रीडां विना न तर्कयामः किं
च अभयाश्रये अभयेआश्रयत्वयीति ॥ तथात्ततत्स्वबोधनं देनित्यमुक्तस्यथेः ॥ तव जन्मकारणं नास्तीति किं वक्तव्य
यतो जीवात्मन्यपि भवादयस्त्वयि विषये या विद्या तया कृताः न परमार्थतः संतीति प्रस्तुतं प्रार्थयंते ॥ ४० ॥ मत्स्या

दिष्ट्या हरेस्या भवतः पदो भुवो भारोपनीतस्तव जन्मनेशितुः ॥ दिष्ट्यांकितां त्वत्पदकैः सुशोभनैर्द्रक्ष्याम गां
द्यां च तवानुकंपिताम् ॥ ३९ ॥ न तेभवस्येश भवस्य कारणं विना विनोदं वत तर्कयामहे ॥ भवो निरोधः स्थिति
रप्यविद्यया कृता यतस्त्वय्यभयाश्रयात्मनि ॥ ४० ॥ मत्स्याश्वकच्छपवराहनृसिंहहंसराजन्यविप्रविबुधेषु
कृतावतारः ॥ त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च तथाधुनेश भारं भुवो हर यदूत्तम वंदनं ते ॥ ४१ ॥ दिष्ट्यांब ते कुक्षिगतः
परः पुमानंशेन साक्षाद्भगवान्भवाय नः ॥ माभूद्भयं भोजपतेर्मुमूर्षोर्गोप्ता यदूनां भविता तवात्मजः ॥ ४२
श्रीशुक उवाच ॥ इत्यभिष्टूय पुरुषं यद्रूपमनिदं यथा ब्रह्मेशानौ पुरोधाय देवाः प्रतिययुर्दिवम् ॥ ४३ ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे विलोः कृता गर्भस्तुतिर्नाम द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ (

त्रैलोति ॥ नः अस्मान्त्रिभुवनं च ॥ अमदाय यथा पासि ॥ तथाधुनापि पाहीति वंदनं ते सर्वे शिरोभिः प्रणमंति देवकीं
प्रत्याहुः दिष्ट्येति ॥ ४१ ॥ नोस्माकं भवाय उद्भवाय साक्षात्परः पुमांस्ते कुक्षिंगतः अतो भयं माभूदिति ॥ ४२ ॥ यस्य रू
पमनिदं प्रत्यग्भूतं यथा यथावत् ॥ अस्मान्वंचयित्वा पुनराविर्भविष्यामि इति मन्यमानाः ब्रह्मेशानौ पुरोधाय पु
रः कृत्वा ययुः ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे भावार्थदीपिकायां द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥

श्री० भा० द० ११

सएवोक्तस्तद्रूपएव त्वंनत्वेवकीजवदेशप्रविष्टइत्यर्थः ॥ ननुविश्वंसृष्ट्वातदनुप्रविष्टस्यकिमेतदद्भुतं अतआह स्वमह्रते
तिस्वमाययासृष्ट्वातदनन्तमप्रविष्टएवेति ॥ ननुकथंतर्हिसृष्ट्वैवोच्यते ॥ तत्सृष्ट्वादेवानुप्रविशदिति अतआह प्र
विष्टइवेतिभाव्यसेनिरूप्यसेप्रपन्नैर्वामहदादिरूपेणाप्रविष्टइवलक्ष्यसे ग्रहदृष्टान्तः यथेति ॥ १४ ॥ इमेविकृताभावा
महदादयोयथा ॥ तथेति ॥ सहदृष्टान्तेविद्गुणोतितेविकृतैरिति ॥ तेहिविकृतैः षोडशविकारैः सहसन्निपत्यवि

सएवस्वप्रकृत्येदंसृष्ट्वाग्रेत्रिगुणात्मकं ॥ तदनुत्वंह्यप्रविष्टः प्रविष्टइवभाव्यसे ॥ १४ ॥ य
थेमेविकृताभावास्तथातेविकृतैःसह ॥ नानावीर्याःपृथग्भूताविराजंजनयंतिहि ॥ १५ ॥
सन्निपत्यसमुत्पाद्यदृश्यंतेनुगताइव ॥ प्रागेवविद्यमानत्वान्नतेषामिहसंभवः ॥ १६ ॥

राजंजनयंति ॥ सन्निपतनेहेतुः यतः पृथग्भूताः संतः नानावीर्याविशिष्टकार्यसमर्थानभवंति अतः
सन्निपत्येतिएवं ॥ समस्यायानुगताः प्रविष्टाइवदृश्यंतेनपुनः ॥ प्रविष्टाः कुतइत्यतआह प्रागेवकारणात्मना
विद्यमानत्वात् नतेषामिहसृष्टेः कार्येपश्चात्संभवः प्रवेशइति १६ ननुतेषांकार्येप्रवेशः कथंकल्प्यते
कार्यंचदेवाभिन्नंवाभिन्नंवाजायतइतिकिंनस्यादितिचेन्नआह ॥ प्रागेवतेषांविद्य ॥ मानत्वान्नतेषांभूताना॰
नामिह ॥ कार्यसंभवइतिदार्ष्टान्तिकेतिदिशति ॥ एवंभवानिति ॥ १६ ॥ ॥

तमद्भुतं बालकं॥ वसुदेव ऐक्षतेति द्वितीयश्लोकेनान्वयः॥ अद्भुतत्वे हेतुगर्भाणि विशेषणानि अंबुजेक्षण मित्यादीनि श्रीवत्सलक्षणं गलेन शोभते गलशोभि सन्कौस्तुभो यस्मिन्॥९॥ परिष्वक्तः सहस्रकुंतलं किरीट कुंडलादीनां त्विषा स्फुरदपरिमितकेशाभित्यर्थः विस्मयेन उत्फुल्ले विशिष्टे लोचने यस्य स गवामयुतमस्पृश न्मनसा दत्तवान्॥ कंसनिगृहीतस्य दानासंभवात्‌ कंसनिगृहीतस्य स्पृष्टे हेतुः कृष्णावतारेति॥ मुदाआ

तमद्भुतं बालकमंबुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदाद्युदायुधं॥ श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीतांब रसांद्रपयोदसौभगम्॥९॥ महार्हवैडूर्यकिरीटकुंडलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुंतलं॥ उद्दामकांच्यंगदकंकणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत॥१०॥ स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुंदुभिस्तदा॥ कृष्णावतारोत्सवसंभ्रमोस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योयुतमाप्लुतो गवाम्॥११॥ अथैनमस्तौदवधार्य पूरुषं परं नतांसः कृतधीः कृतांजलिः स्वरोचिषा भारत सूतिकागृहं विरोचयंतं गतभीः प्रभाववित्॥१२॥ वसुदेव उवाच॥ विदितोसि भवान्साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः॥ केवलानुभवानंदस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक्॥१३॥

स्तुतोआमः॥ ज्ञात्वा नत इति वा कृतधीः शुद्धबुद्धिः प्रथमं पुत्रबुद्ध्या प्रपन्नतोपरितम्याह॥१२॥ अहो विदितोसीति कथं विदितोसि भवान्प्रकृतेः परः॥ पुरुष इति॥ ननु किं मया प्रत्यर्थं पुरुषस्य प्रकृतेरन्यत्वादेवेति॥ अत आह॥ साक्षादिति प्रत्यक्षत्वेनेत्यर्थः॥ ननु अत्र तत्सविकृष्टं प्रत्यक्षतत उपलभ्यते किं चित्रमिति॥ अत आह॥ केवलेति केवल श्चासावनुभवश्च॥ आनंदश्च तावेव स्वरूपं यस्य सः किंच सर्वबुद्धिदृक् न त्वेवंभूतोहं प्रपो भवन्नीत्यर्थः॥१३॥

आत्मनो दृश्येषु गुणेषु देहादिषु सद्व्यतिरेकत आत्मव्यतिरेकेण दृश्यकाभावात् ॥ अयं देहादिरिति व्यवस्यते निश्चिनोति यः पुमान् स अबुधः ॥ अविद्वान् व्यतिरेकदर्शनात् ॥ किं च मनीषितं विचारितं सत् देहादि सर्वं । यतो विनानुवादं वाचारंभणमात्रं विना न सम्यग्भवति । अतो वस्तुत्वेन त्यक्तं बाधितमेव वस्तुबुद्ध्या उपाददत् स्वीकुर्वन् अबुधः इत्यर्थः ॥ एवं परमेश्वराद्दृश्यस्य तद्व्यतिरेकेण सत्त्वमुक्तं परमेश्वरोपादानत्वादपि तद्व्यतिरेकेण सत्त्वमित्याह ॥ त्वत्तोऽस्येति ॥ १८ ॥ न चैवं सत्यपि विकारित्वमित्यर्थः ॥ अनीहादिति ॥ १९ ॥ अगुणत्वादनीहत्वं ततो विका

यथात्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः ॥ विनानुवादं न च तन्मनीषितं सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत्पुमान् ॥ १८ ॥ त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान्विभो वदन्त्यनीहादगुणादविक्रियात् ॥ त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः ॥ १९ ॥ स त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः ॥ सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये ॥ २० ॥ त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेऽवतीर्णोऽसि ममाखिलेश्वर ॥ राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना
निहनिष्यसे चमूः ॥ २१ ॥

रित्वमित्यर्थः ॥ ननु निरीहस्य कथं कर्तृत्वं कर्तृत्वे वा कुतो विकारित्वं ॥ तत्राह त्वयीश्वर इति ब्रह्मत्वादविकारित्वं ॥ ईश्वरत्वाच्च कर्तृत्वमिति न चैतदपि विरुद्धमेव नेत्याह त्वदाश्रयत्वादिति। गुणैः ॥ कर्तृत्वादिकं त्वयि सृष्ट्यादिकर्तृत्वमुपचर्यते गुणाश्रयत्वात् ॥ यथा भृत्यकृतं राज्ञ इति ॥ एवंभूतस्य तव यथा विश्वस्थितिसर्गलयार्थं त्रिवर्णा गुणावतारा एवं पापवायक्ष्माभारावतरणार्थमसीति ज्ञानमित्याह त्वमिति श्लोकद्वयेन रिरक्षिषुरवतीर्णोऽसि ॥ श्रीकृष्णेन वर्णेन अतः साधूनां रक्षणार्थं राजन्यसंज्ञा ये असुरकोटियूथपास्तैर्निर्व्यूह्यमाना स्तन्त्रा ल्पमाना च मूः ॥ सेनां विहनिष्यसे संहरिष्यसि किं तत्र यापयम

श्री० भा० द० २१

ननुयद्यहमप्रत्यक्षस्तर्ह्यनुमेयस्तत्स्वरूपप्रकारणात् यथा कार्येर्वर्तन्ते तर्हि विद्वद्भिरुह्यमाणो ऽप्यनुमेयग्रहणो किंनास्ति तत्राह॥ वृत्तानुमेयलक्षणोऽसीति बुद्ध्यादिरूपादिज्ञानेनानुमेयंलक्षणंस्वरूपंयेषांतेरिंद्रियैः ग्राह्यैः गुणैः सहसन्नपिवर्तमानोऽपितद्गुणाग्रहः॥ तैः गुणैः सहनगदह्यसेत्रयंभावः॥ नहि ग्राह्यैः सहभावमात्रेणग्रहणेकारणंकिंतिंद्रियाणांशक्तिः साचकार्येकः॥ समधिगम्याययाकार्यमेवकल्प्यते॥ अतोयथाचक्षुषा रूपग्रहणेरसादिग्रहणंनास्ति॥ नचैवंविषयग्रहणोत्तग्रहणमपीति॥ अविषयत्वेनग्रहणानर्हत्वमुक्तमेवमसर्वबुद्धिहगिति॥ अत्रैवंनाव त्वागेवविद्यमानत्वात्प्रवेशोनास्तीत्युक्तं॥ किंचपरिच्छिन्नस्यनीडप्रसादेदेवप्रवेशोभवेत्॥ नवलनाष्टनत्वार

एवंभवान्तुद्यननुमेयलक्षणोग्राह्यैर्गुणैःसन्नपितद्गुणाग्र
हः अनावृतत्वाद्बहिरंतरंनतेसर्वस्यसर्वात्मनआत्मवस्तुनः॥१४॥

परिच्छिन्नत्वेनबहिरंतरंभेदोनास्तिकुतः प्रवेशाद्युत्पादः॥ अनावृतत्वादिति अनावृतत्वेहेतुनाह॥ सर्वस्येति नहिसर्वस्वरूपस्यान्यदावरकमस्ति॥ सर्वात्मनोनह्येकेनावृतोऽन्यस्यात्माभवेत्॥ आत्मवस्तुनइति॥ आत्मनो वस्तुनः श्रुतिहेतुद्वयं॥ अतसातत्यगामनेइत्यस्मादततिव्याप्नोतीत्यात्मा॥ नहिव्यापकस्यावरणंवस्ते॥ तथाव स्तुनः॥ परमार्थस्यवस्तुनः॥ अवरणंनद्यदतेइत्यर्थः॥ तस्मान्नवांतर्यामितया प्रवेशोनमुख्योऽस्तिकुतस्तरांगर्भेप्र वेशः अतः केवलोनुभावानंदस्वरूपप्रवृत्तेविदितोसीत्याश्रयंममभाग्यमित्यर्थः॥ नन्वेतद्देत्तुचत्तुष्टयंप्रपंच स्यावस्तुत्वेघटेत नमुतत्संभवति॥ सत्यत्वेनप्रतीतेरित्याशंक्याह॥ यदुति॥१२॥ ॥

श्री
भा॰ द॰
९३

नष्टे लोक इति । तदा च वै लोके महाभूतेषु लीनेषु तेषु आदिभूतं तमस्तत्त्वं प्रविष्टेषु तस्मिन्नपि व्यक्ते अव्यक्तं प्रधानं प्राप्ते अशेषात्मके प्रधाने संज्ञा प्रज्ञा यस्य एवं तत्र विलीनमिदमखिलं पश्चादेवमुद्बोधनीयमिति ॥ सोऽशेषसंज्ञ इति वा ॥ किंच ॥ एवं प्रलयहेतुर्योऽयं कालः हे अव्यक्तबन्धो प्रकृतिप्रवर्तक ॥ तस्य प्रलयावधिभूतस्य तेते तव चेष्टा लीला चेष्टते विपरिवर्तते तं त्वां क्षेमधामाश्रयं भयस्थाने प्रपद्ये शरणं व्रजे क्षेमधामत्वमेवाह ॥ २६ ॥ मर्त्य इति

नष्टे लोके द्विपरार्धावसाने महाभूतेष्वादिभूतं गतेषु ॥ व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः ॥ २५ ॥ योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् ॥ निमेषादिर्वत्सरान्तो महीयांस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २६ ॥ मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्सर्वाँल्लोकान्निर्भयं नाध्यगच्छत् ॥ त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति ॥ २७ ॥ स त्वं घोरादुग्रसेनात्मजान्नः त्राहि त्रस्तान्भृत्यवित्रासहासि ॥ रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां कृषीष्ठाः ॥ २८ ॥ जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन ॥ समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधीः ॥ २९ ॥ उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकं ॥ शङ्खचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् ॥ ३० ॥

लोकानत्यतियन् यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन देव अद्य प्राप्य त्वत्तः अपयाति स त्वमिति ॥ २७ ॥ भृत्यानां वित्रासं हन्तीति भृत्यवित्रासहा असि भृत्यवदिति वा छेदः । पौरुषमीश्वरं ध्यानधिष्ण्यं ध्यानास्पदं मांसदृशां मांसचक्षुषां प्रत्यक्षं मा कृथाः ॥ भवत ॥ एवं हेतोर्निमित्तं भवतो हेतोः समुद्विजे बिभेमि ॥ यत एवं अधीरा चित्ता किमित्युपसंहर त्रेधा ॥ एवं भक्तेन मया प्रार्थितो गान्तव महतीमवाप्स्यादिति नाहं विघ्नमिति ॥ ३० ॥ ॥

अयमिति असभ्यः खलः समर्पितं कथितं ॥२२॥ उपाधावत् अभीता ॥२३॥ त्वयि भयशंकैव तावन्नास्तीति श्लोकचतु
ष्टयेनाह देवकी किंचिद्विज्ञापयितुं ॥ रूपमिति यत्किमपि रूपं वस्तु प्राहुर्वेदाः किं तदत आह ॥ अव्यक्तं ॥ अव्यक्तत्वे
आद्यं कारणं किं परमाणवः न ब्रह्म बृहत् किं प्रधानेन ज्योतिश्चेतनं ॥ किं वैशेषिकाणामिव ज्ञानगुणं न निर्गुणं ॥
किं मीमांसकानामिव ज्ञानपरिणामि न निर्विकारं ॥ किं प्रकृत्यादीनामिव शक्तिविक्षेपपरिणामि न
सत्तामात्रं तर्हि किं सामान्यं न निर्विशेषं तर्हि किं कारणत्वात्सक्रियं ॥ न निरीहं ॥ सन्निधानमात्रेण कारणं

अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधीत्सुरेश्वर ॥ स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं श्रुत्वाधुनैवा
भिसरत्युदायुधः ॥२२॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथैनमात्मजं वीक्ष्य महापुरुषलक्षणं ॥ देवकी तमुपाधावत्
कंसाद्भीता शुचिस्मिता ॥२३॥ देवक्युवाच ॥ रूपं यत्तत्प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारं स
त्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं स त्वं साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीपः ॥ २४ ॥

एवंभूतं किमपि कार्यकलं स एव त्वं साक्षाद्विष्णुरिति ॥ अपरोक्षमित्याह ॥ अध्यात्मदीप इति बुद्ध्यादिकरण
संघातप्रकाशक इत्यर्थः ॥ अथवा व्यक्तेन केनापि प्रकारेणाव्यज्यत इत्युक्ते कथमुपस्याताव्यक्तस्य
तत्राह ॥ आद्यं सर्वस्य कार्यस्याद्यमनादीत्यर्थः ॥ तथा ब्रह्मज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारमिति च
तुर्भिः पदैर्देशेन प्रकाशेन च गुणेन च व्यक्तिं निराकरोति ॥ तथा सत्तामा
त्रमिति ॥ विशेषेण निर्विशेषमिति ॥ सामान्येन निरीहमिति क्रियया
च व्यक्तिं निराकरोति ॥ अव्यक्तसमानं ॥ एवंभूतस्य तव न भयशं
केति भावः किंच महाप्रलयेऽपि वशिष्यमाणस्त्वं नो भ
यमित्याशंक्याह ॥ २४ ॥

अदित्यां कश्यपाद्वामनश्चासेतियत् ॥ तदपि तद्रूपयोर्युवयोः अहमेव पुनरासमित्यर्थः श्वाक्यथमेतावदेतत ॥ वामे जन्मेति स्मरणाय तत्तानायदर्शितं ॥ मद्भवं मद्विषयं ॥ अनंतरं त्वदिच्छया बालोपि भविष्यामीति भावः ॥ ननु त्वयि प्रसन्नेपि किमित्यावयोः पुनः पुनर्जन्मेति अतः परेन भविष्यतीत्याह ॥ ४४ ॥ यु

अदृष्ट्वान्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समं ॥ अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः ॥ ४१ ॥ तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात् ॥ उपेंद्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः ॥ ४२ ॥ तृतीयेस्मिन्भवेहं वै तेनैव वपुषाथ वां ॥ जातो भूयस्तयोरेव सत्यं मे व्याहृतं सति ॥ ४३ ॥ एतद्वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे ॥ नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिंगेन जायते ॥ ४४ ॥ युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन वासकृत् ॥ चिंतयंतौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं परां ॥ ४५ ॥ श्रीशुक उ॰ ॥ इत्युक्त्वासीद्धरिस्तूष्णीं भगवानात्ममायया ॥ पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥ ४६ ॥ ततः शौरिर्भगवत्प्रणोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात् ॥ यदा बहिर्गंतुमियेष तर्ह्यजा या योगमायाजनि नंदजायया ॥ ४७ ॥ रामनुजायनमो नमः ॥ ॐ नमः रामाकृष्णायनमः

वामिति ॥ यदि कंसाद्बिभेषि ॥ तर्हि मां गोकुलं नय ॥ यशोदायाश्च कन्यां मन्मायां मानयेति ॥ प्रथममेव भगवता प्रचोदितो वसुदेवो यदा गंतुमैच्छत्तदैव ॥ अजापि ॥ या योगमाया सा नंदजायया निमित्तमात्रभूतया ॥ अजनि जाता ॥ ४७ ॥ ४७ ॥

निशांते प्रलयावसाने यथावकाशमसंकोचतः। असंभावितत्वाद्यदास्यतैवस्यादित्यर्थः चतुर्भुजरूपेण
विर्भावे कारणं तावदाह त्वमेवेत्यादिचतुर्दशभिः॥३१॥ पूर्वसर्गे प्रथमजन्मनि अभूः आसीः पृश्निर्नाम स्वा
यंभुवे मन्वंतरे ऽयं वसुदेवः॥३२॥ तेपाथे तपः कृतवंतौ तपतोः आचरतोः ईयुः॥ गतानि मदात्मनोर्मयि

विश्वंयदेतत्स्वतनौ निशांते यथावकाशं पुरुषः परो भवान्॥ बिभर्ति सोयं मम गर्भगोऽभूदहो नृ
लोकस्य विडंबनं हि तत्॥३१॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायंभुवे सति तदायं सु
तपा नाम प्रजापतिरकल्मषः॥३२॥ युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः॥ सन्नियम्येंद्रियग्रामं
तेपाथे परमं तपः॥३३॥ वर्षवातातपहिमघर्मकालगुणाननु॥ सहमानौ श्वासरोधविनिर्धूतम
नोमलौ॥३४॥ शीर्णपर्णानिलाहारावुपशांतेन चेतसा॥ मत्तः कामानभीप्संतौ मदाराधनमीह
तुः॥३५॥ एवं वां तप्यतोस्तीव्रं तपः परमदुष्करम्॥ दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादशेयुर्मदात्मनोः॥३६॥
तदा वां परितुष्टोहममुना वपुषानघे॥ तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदि भावितः॥३७॥ प्रादुरा
सं वरदराड् युवयोः कामदित्सया॥ व्रियतां वर इत्युक्ते मादृशो वां वृतः सुतः॥३८॥ अजुष्टग्राम्य
विषयावनपत्यौ च दंपती न वव्राथेऽपवर्गं मे मोहितौ देवमायया॥३९॥ गते मयि युवां लब्ध्वा वरं
मत्सदृशं सुतं ग्राम्यान्भोगानभुंजाथां युवां लब्धमनो

त्वयोः॥३७॥ अमुना वपुषा प्रादुर्भूतोऽस्मि वरदराड् वरदेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः॥ तेन सकृद्रूपेण वारंवारं याविर्भावे कारणमुक्तं॥ कामस्य दित्सया दातुमिच्छया॥ मादृशो मत्सदृशः॥३८॥ नेमं मत्तोपि युवामपवर्गं न वव्रा

श्री॰ भाग॰ ८५

ङौ चतुर्थे वेदिकावाक्यमाकर्ण्यातिभयाकुलः दुर्मतिभिर्हितं मेने केसो बालादिहिंसनं ॥ तदृष्टसं जन्मकोला
हलः प्रगाढ्याता: दीनदीनवत् ॥ दीनादपि दीनवत् ॥ ननु तथा पुत्रस्याप्यनीतं नन्वात ॥ साच योगमायेति ज्ञा
तत्वा याच नो पिशाचि छिद्रे ग्राह कृष्णजग्राह ॥ ७ ॥ अपोथयद्दुलेनाचिदेपसैव देवी मूर्ताक्रपणामिति प्र

श्रीशुक उवाच ॥ ॥ बहिरंतः पुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ॥ ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः स
मुत्थिताः ॥ १ ॥ ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् ॥ आचख्युर्भोजराजाय यदुद्विग्नः प्रती
क्षते ॥ २ ॥ स तल्पात्तूर्णमुत्थाय कालोयमिति विह्वलः ॥ सूतीगृहमगात्तूर्णं प्रस्खलन्मुक्तमूर्धजः
॥ ३ ॥ तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती ॥ स्नुषेयं तव कल्याणी स्त्रियं मा हन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ बह
वो हिंसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः ॥ त्वया दैवनिसृष्टेन पुत्रिकैका प्रदीयतां ॥ ५ ॥ नन्व
हं ते ह्यवरजा दीना हतसुता सती ॥ दातुमर्हसि मंदाया अंगेमां चरमां प्रजां ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥
उपगुह्यात्मजामेवं रुदत्या दीनदीनवत् ॥ याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाचिच्छिदे खलः ॥ ७ ॥ तां
गृहीत्वा चरणयोर्जातमात्रां स्वसुः सुतां ॥ अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ॥ ८ ॥ सा
तद्धस्तात्समुत्पत्य सद्यो देव्यंबरं गता ॥ अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजा ॥ ९ ॥ दिव्यस्रगंबरा
त्नाभरणभूषिता ॥ धनुःशूलेषुचर्मासिशंखचक्रगदाधरा ॥ १० ॥ सिद्धचारणगन्धर्वैरप्सरःकिन्न
रोरगैः ॥ उपाहृतोरुबलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ किं मया हतया मंद जातः खलु तवां

त्यात् ॥ शिशून्निघ्नतीति ज्ञात्वा वारयति पाठांतरे तु मासां कृपणां त्वया हिंसीः इतवानपि वरुणा मनिके

लेपर

१८

हताः प्रत्ययार्थाः सर्वे द्वास्थयो द्रवं । अथवा हताः प्रत्ययाः स्वास्थ्यं येषां जाग्रतामपि तथाभूतेषु द्वारपालेषु लोह
कीलकयुक्तैः शृंखलैर्बृहद्भिः कवाटादिभिर्दुरत्यया इति । स्वयमेवापयीत विवृता इत्यर्थः अनूयेत इति वक्तव्ये
गुणस्थानादसा रवेर्निमित्तात् ॥४९॥ गंभीरो यस्तोयौघस्तस्य जवेन ये ऊर्मयस्तैः फेनिलाः । फेनव्याप्ता भयानकः

तदा हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वाःस्थेषु पौरेष्वपि शायितेष्वथ ॥ द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्
कपाटायसकीलशृंखलैः ॥४८॥ ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यशीर्यंत यथा तमो रवेः वव
र्ष पर्जन्य उपांशुगर्जितः शेषोन्वगाद्वारि निवारयन् फणैः ॥४९॥ मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजा
गंभीरतोयौघजवोर्मिफेनिला भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिंधुरिव श्रियः पतेः
५० नंदव्रजे शौरिरुपेत्य तत्र तान् गोपान्प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया सुतं यशोदाशयने निधाय तत्
सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ५१ देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोथ दारिकां प्रतिमुच्य पदो
र्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥५२॥ यशोदा नंदपत्नी च जातं परमबुध्यत न तल्लिंगं परिश्रांता निद्र
यापगतस्मृतिः ॥५३॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे श्रीकृष्णजन्म तृतीयोध्यायः
॥ ३ ॥ राम ॥ ॥ ॥

कैरावर्तशतैः व्याप्तापि श्रियः पतेः निद्रयाय जया प्रतिमुच्य बद्धा पदोः पादयोः लोहं निगडं स्था
लिंगं जातं किं वा इति केवलमबुध्यत न तु पुत्रः कन्या वेति योगनिद्रया मोहितेति ॥३५॥ ॥ ॥ इति श्रीभा
गवते महापुराणे दशमस्कंधे श्रीकृष्णभावार्थदीपिकायां तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अज्ञानाश्रयकर्मवाहमाह ॥ पर इति ॥ कथं न हिंसा स्मृणादिदं तु स्वस्थस्याय श्विनादिश्रवणां ॥ अज्ञानमूलमेवे-
त्याह यावदिति ॥ २१ ॥ अस्वदृक् देहाभिमानी नर इति मानी तस्य देहस्य हननमात्मन्यमानः इत्यर्थः श्यालः स्वस्रोरि-
ति ॥ स्वसृशब्देन द्विवचनानुपपत्त्या मिथुनलक्षणया स्वसृतनयोरभिधाने लिंगसमवायेन प्राणभृत
उपदर्शीतेति देवकीवसुदेवयोः प्रत्येकं पादावग्रहीदित्यर्थः श्यालशब्देन कथंचिद्वसुदेवाभिधाने आत्म

तस्माद्भद्रे स्वतनयान्मया व्यापादितानपि ॥ मा शोचं तं यतः सर्वः स्वकृतं विंदते वशः ॥ २१ ॥ यावद्ध-
तोस्मि हंतास्मीत्यात्मानं मन्यते स्वदृक् ॥ तावत्तदभिमान्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् ॥ २२ ॥ क्षमध्वं
मम दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः ॥ इत्युक्त्वाश्रुमुखः पादौ श्यालः स्वस्रोरथाग्रहीत् ॥ २३ ॥ मोच-
यामास निगडाद्विश्रब्धः कन्यकागिरा ॥ देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदं ॥ २४ ॥ भ्रातुः सम-
नुतप्तस्य क्षांत्वा रोषं च देवकी ॥ व्यसृजद्वसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह ॥ २५ ॥ एवमेतन्महाभाग
यथा वदसि देहिनां ॥ अज्ञानप्रभवाहंधीः स्वपरेति भिदा यतः ॥ २६ ॥ शोकहर्षभयद्वेषलोभ-
मोहमदान्विताः ॥ मिथो घ्नंतं न पश्यंति भावैर्भावं पृथग्दृशः ॥ २७ ॥ श्रीशुकः ॥ कंस एवं प्रस-
न्नाभ्यां विशुद्धं प्रतिभाषितः ॥ देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातो विशद्गृहं ॥ २८ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीता-
यां कंस आहूय मंत्रिणः ॥ तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं योगनिद्रया ॥ २९ ॥ आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमू-
चुर्देवशत्रवः ॥ देवान्प्रति कृतामर्षा दैतेया नातिकोविदाः ॥ ३० ॥ रामजी नमो नमो नमो नमः (

सौहृदं प्रियवादादिना दर्शयन् ॥ स्वपरभेददर्शने किं भवति तदाह शोकहर्षेति ॥ २७ ॥ भावैर्देवनिमित्तभूतै-
र्मिथो भावान् घ्नंतं भावमीश्वरं ॥ पृथग्दृशस्तेन पश्यंति ॥ किंतु अहमेव हंता हत इति मन्यंत इत्यर्थः वि-
शुद्धं यथा भवति ॥ २८ ॥ नातिकोविदाः ॥ दृष्टमात्रमतयः ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥

परमविस्मितः ॥ कथं दैवी वागनृता जातेति ॥१४॥ हे भाम हे भगिनीभर्तः ॥ पुरुषादो राक्षसो यथा स्वापत्यमेव हिनस्ति दे
महाभागौ स्वकृतंभुजः स्वारब्धकर्मभोक्तृन किंच जंतवः प्राणिनः सदा एकत्र नासते किंतु स्वस्वकाले भवंतदपि ए
कत्र नासते किंतु विप्रकृष्य तथापि देवाधीनाः सदा नासते ॥ इत्यनेन यदुक्तं जन्ममरणादि तदपि देहानामेव नात्म
न इत्याह ॥१८॥ भुवीति भूतानि देहा यथा यांति अपयांति च भवंति न भवंति चेत्यर्थः ॥ यथा भुवि भौमानि च घटादी
नि तद्वदेतेषु जन्मादिभिर्विक्रियमाणेष्वपरोक्षतया प्रत्यभिज्ञायमानो नात्मा विपर्येति विपर्ययं न प्राप्नोति ॥ प

तयाभिहितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः ॥ देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रितोऽब्रवीत् ॥ कंस उवाच ॥ अ
हो भगिन्यहो भाम मया वां वत पाप्मना ॥ पुरुषाद इवापत्यं बहवो हिंसिताः सुताः ॥१५॥ स त्वहं त्यक्तकारु
ण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत् खलः ॥ कान् लोकान्वै गमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् ॥१६॥ दैवमप्यनृतं वक्ति न
मर्त्या एव केवलं ॥ यद्विश्रंभादहं पापः स्वसुर्निहतवान् शिशून् ॥१७॥ मा शोचतं महाभागौ आत्मजान्स्व
कृतंभुजः ॥ जंतवो न सदैकत्र दैवाधीनास्तदासते ॥१८॥ भुवि भौमानि भूतानि यथा यांत्यपयांति च
नायमात्मा तथैतेषु विपर्येति यथैव भूः ॥१९॥ यथानेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः ॥ देहयोगवि
योगश्च संसृतिर्न निवर्तते ॥२०॥

कद्रूपपववर्त्तने इत्यर्थः ॥ भौमेषु विक्रियमाणेषु यथा भूस्तथेति ॥ एवं
विचार्यमाणे मृतिर्न शोकाद्यवकाशः अज्ञानतस्तु न निवर्तत इत्याह ॥ यथेति ॥२०॥ यथावत् ॥ अनेवंविदः
अनात्मविद एवं विपर्यये देहात्मबुद्धिर्भवति ॥ देहाहंकारेण ह्यात्मनि परिच्छिन्ने सतीदमहंकारास्पदं भिन्नं भव
ति ॥ यतो देहपुत्रादिभिः सह योगो वियोगश्च संसृतिः सुखदुःखे इति यावत् ॥ अज्ञानेन न निवर्तत इत्यर्थः ॥ ए
वमुक्तप्रकारेण न तेन तव तनयाः ॥ अहं तु तान् ॥ न वा तिनवान् ॥ तथाप्यज्ञानहृष्ट्या सतनयानयावापादिता
न पिमानुशोचतमिति सान्त्वयति तस्मादिति ॥२०॥ राम राम राम ॥ ॥

सि

आयान्तमीपमानाततोमृत्युर्येषांतेसतांविद्वेषोनमस्तुमाचेरेतः॥ किंतवदनर्थकारीत्याह॥ आयुः श्रियमिति॥ इति श्रीदशमस्कंधेभावार्थदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥ ॥ ॥ पंचमेजातकेनंदः सूनोः कृत्वामहोत्सवम्॥ गत्वाथमथुरांप्रायवसुदेवाद्यामोत्सवं॥ १॥ महामनाउदारचित्तः श्रीनंदनंदनायधेनूनांनियुतेद्वेलक्षेसमतिलपर्वतान्प्रादात्॥ कथंभूतान्॥ रत्नौघैरत्नसमूहैः शातकौंभांबरैः सुवर्णवस्त्रैश्चावृतान्

विप्रागावश्चवेदाश्चतपः सत्यंदमः शमः॥ श्रद्धादयातितिक्षाचक्रतवश्चहरेस्तनूः॥ ४१॥ सहिसर्वसुराध्यक्षोह्यसुरद्विड्गुहाशयः॥ तन्मूलादेवताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः॥ ४२॥ अयंवैतद्वधोपायोयदृषीणांविहिंसनं॥ ४३॥ श्रीशुक उवाच॥ एवंदुर्मंत्रिभिःकंसः सहसंमंत्र्यदुर्मतिः॥ ब्रह्महिंसांहितंमेनेकालपाशावृतोसुरः॥ ४४॥ संदिश्यसाधुलोकस्यकदनेकदनप्रियान्॥ कामरूपधरान्दिक्षुदानवान्गृहमाविशत्॥ ४५॥ तेवैरजः प्रकृतयस्तमसामूढचेतसः॥ सतांविद्वेषमाचेरुरारादागतमृत्यवः॥ ४६॥ आयुः श्रियंयशोधर्मंलोकानाशिषएवच॥ हंतिश्रेयांसिसर्वाणिपुंसोमहदतिक्रमः॥ ४७॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥ ॥ श्रीशुक उवाच॥ नंदस्त्वात्मजउत्पन्नेजाताह्लादोमहामनाः॥ आहूयविप्रान्वेदज्ञान्स्नातः शुचिरलंकृतः॥ १॥ वाचयित्वास्वस्त्ययनंजातकर्मात्मजस्यवै॥ कारयामासविधिवत्पितृदेवार्चनंतथा॥ २॥ धेनूनांनियुतेप्रादाद्विप्रेभ्यः समलंकृते॥ तिलाद्रीन्सप्तरत्नौघशातकौंभांबरावृतान्॥ ३॥

द्रव्याणांहिरण्यादीनांतन्मध्येकेषांचिद्द्वानैरेवशुद्धिर्यथानथादानादिभिःजातकर्मादिसंस्कारैरेवगर्भाणां शुद्धिरितिदर्शयितुंप्रतिनियतानिशोधकानिदृष्टांतत्वेनोदाहरति॥ ३॥ कालेनेति॥ कालेनभूम्यादिः स्नानेनदेहादिः शौचेनामेध्यादिःसंस्कारैर्गर्भादिः तपसाइंद्रियादिः॥ इज्ययाब्राह्मणादिः दानेनद्रव्याणि

ननिर्गतानि दृष्टादिनानि येषां तान् ॥ अन्यास्य अस्ततो विधृतः उत्तरस्य रणं त्यक्त्वा ॥ अन्यासक्तान्विमुखान् आश्रेति न दंसिते
मेनिर्भये देशाभूरैः संग्रामादन्यत्र विकत्थने प्रौढिवादो येषां तैः ॥ ननु दूरे विभेमि शंभो आश्रेति तत्राह ॥ रहोजुषेति
सर्वस्यायं जनः प्रविष्टेन क्वापि दपि बहिरदृष्टेनेत्यर्थः पुरुषप्रवेशारहितमिव दृष्टं तं वनमोकोयस्य तेन शंभुना

एवं चेत्तर्हि भो नैनं दूरग्रामगर्जनादिषु ॥ अनिर्दृष्टा त्रिदशांश्च हनिष्यामो ह्यवैशिष्ट्यं न ॥३१॥ किमुद्य
मैः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवः ॥ नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोषैर्धनुषस्तव ॥३२॥ अस्त्रस्तस्येषा
रवाद्भिरिहन्यमाना सन्ततः ॥ रणे जीविषवत्तस्य पलायनपरायणः ॥३३॥ केचित्प्राञ्जलयो दीना
न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः ॥ मुक्तकच्छशिखाः केचिद्भीताः स्मः इति वादिनः ॥३४॥ न त्वं विस्मृतशस्त्रा
स्त्रान्विरथान्भयसन्नतान् ॥ हंस्यन्यासक्तमनसो भग्नचापानयुध्यतः ॥३५॥ किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसं
युगविकत्थनैः ॥ रहोजुषा किं हरिणा शंभुना वा वनौकसा ॥ किमिंद्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा
तपस्विना ॥ तथापि देवाः सापत्या नोपेक्ष्या इति मन्महे ॥३६॥ ततस्तन्मूलखनने नियुंक्ष्वास्मान् अनुव्र
तान् ॥३७॥ यथामयोंगे समुपेक्षितो नृभिर्न शक्यते रूढपदश्चिकित्सितुं ॥ यथेंद्रियग्राम उपेक्षित
स्तथा रिपुर्महान्बद्धबलो न चाल्यते ॥३८॥ मूलं हि विष्णुर्देवानां यत्र धर्मः सनातनः ॥ तस्य च ब्रह्म
गोविप्रास्तपो यज्ञाः सदक्षिणाः ॥३९॥ तस्मात्सर्वात्मना राजन्ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ तपस्विनो
यज्ञशीलान्गाश्च हन्मो हविर्दुघाः ॥४०॥ यद्यपि देवाः क्षुद्रमैः न किंचिद् पि कर्तुं समर्थाः तथापि नीतिवस्तु
सर्वे वध्या इत्याह ॥ तथापीति रूढपदो बद्धमूलः देवानां मूलं विष्णुः स च यत्र धर्मस्तत्रास्ते ॥ धर्मस्य मूलं वेदादय
इति ॥ किं च विप्रादयो हरेरेव तनवो यस्मात्तस्मादयमेवोपाय इत्याह ॥ ४१ ॥

श्री॰ भा॰ द॰ ९८

तेभ्यः प्रादाद्यथोचितमन्यानप्यपूजयत् ॥ हरेर्निवासेन ये आत्मनि गुणाः तैः रमाया आक्रीडं विहारस्थानं
वार्षिकं प्रतिवर्षं देयं भ्रातरं स्वीयम् अवमोचनं वसतिस्थानं पुनर्भवः पुनर्जात इव देहस्तु गर्भविशेषणाः
संसारचक्रे परिवर्तमान इति ॥ २४ ॥ दुर्लभं त्वमेवादृ ॥ नैकत्रेति प्रियश्चासौ संवासश्च प्रियसंवासः ॥ हे प्रिय

अवाद्यंत विविधानि वादित्राणि महोत्सवे ॥ कृष्णे विश्वेश्वरेऽनंते नंदस्य व्रजमागते ॥ १३ ॥ गोपाः परस्प
रं हृष्टा दधिक्षीरघृतांबुभिः ॥ आसिंचंतो विलिंपंतो नवनीतैश्च चिक्षिपुः ॥ १४ ॥ नंदो महामनास्तेभ्यो
वासोऽलंकारगोधनम् ॥ सूतमागधवंदिभ्यो येऽन्ये विद्योपजीविनः ॥ १५ ॥ तैस्तैः कामैरदीनात्मा
यथोचितमपूजयत् ॥ विष्णोराराधनार्थाय स्वपुत्रस्योदयाय च ॥ १६ ॥ रोहिणी च महाभागा नंद
गोपाभिनंदिता ॥ व्यचरद्दिव्यवासःस्रक्कंठाभरणभूषिता ॥ १७ ॥ तत आरभ्य नंदस्य व्रजः सर्वस
मृद्धिमान् ॥ हरेर्निवासात्मगुणै रमाक्रीडमभून्नृप ॥ १८ ॥ गोपान्गोकुलरक्षायां निरूप्य मथुरां
गतः ॥ नंदः कंसस्य वार्षिक्यं करं दातुं कुरूद्वह ॥ १९ ॥ वसुदेव उपश्रुत्य भ्रातरं नंदमागतं ॥ ज्ञात्वा
दत्तकरं राज्ञे ययौ तदवमोचनम् ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय देहः प्राणमिवागतं ॥ प्रीतः प्रियत
मं दोर्भ्यां सस्वजे प्रीतिविह्वलः ॥ २१ ॥ पूजितः सुखमासीनः पृष्ट्वानामयमादृतः ॥ प्रसक्तधीरात्म
जयोरिदमाह विशांपते ॥ २२ ॥ दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते ॥ प्रजाशाया निवृत्तस्य प्र
जा यत्समपद्यत ॥ २३ ॥ दिष्ट्या संसारचक्रेऽस्मिन्वर्तमानः पुनर्भवः ॥ उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रि
यदर्शनम् ॥ २४ ॥ नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणाम् ॥ ओघेन व्यूह्यमानानां प्लवानां

निवासो न सामोघेन नीयमानानां स्रवंतीति स्रवाः तरणकाष्ठादयः तेषां यथा नैकत्र स्थितिस्तद्वत्

सौमंगल्यगिरः स्वस्तिवाचका विप्रादयो बभूवुः तत्र सूताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधाः वंशशंसकाः वंदि
नस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः ॥ संमृष्टानि संसिक्तानि च द्वाराणी अजिराणि अंगनानि च गृहांतराणि
हृमध्यानि च यस्मिन्स्तथा चित्रध्वजैश्च पताकाभिः स्रजः चैलतोरणानि च तैर्भूषिताः हरिद्रातैलरूषिताः लि
प्ता विचित्रा धातवः बर्हं स्रजश्च वस्त्राणि च कांचनमालाश्चालंकारा यथा विद्यंते येषां ते तथा भूता गवादयो व

सौमंगल्यगिरो विप्राः सूतमागधवंदिनः ॥ गायकाश्च जगुर्नेदुर्भेर्यो दुंदुभयो मुहुः ॥५॥ व्रजः
संमृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहांतरः ॥ चित्रध्वजपताकास्रक्चैलपल्लवतोरणैः ॥६॥ गावो वृषा व
त्सतरा हरिद्रातैलरूषिताः विचित्रधातुबर्हस्रग्वस्त्रकांचनमालिनः ॥ महार्हवस्त्राभरणकंचु
कोष्णीषभूषिता ॥ गोपाः समाययू राजन्नानोपायनपाणयः ॥८॥ गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता यशोदा
याः सुतोद्भवं आत्मानं भूषयांचक्रुर्वस्त्राकल्पांजनादिभिः ॥९॥ नवकुंकुमकिंजल्कमुखपंक
जभूतयः बलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः ॥१०॥ गोप्यः सुमृष्टमणिकुंडलनिष्क
कंठ्यश्चित्रांबराः पथि शिखाच्युतमाल्यवर्षाः ॥ नंदालयं सवलया व्रजतीर्विरेजुर्व्यालोलकुं
डलपयोधरहारशोभाः ॥११॥ ता आशिषः प्रयुंजानाश्चिरं पाहीति बालके हरिद्रातैलचूर्णाद्भिः
सिंचंत्योऽजनमुज्जगुः ॥१२॥ भूतिः संपदर्थः ॥ आकल्पा अलंकाराः नवकुंकुमकिंजल्कैर्मुखपंकजे
भूतिः ॥ श्रोणी येषां ताः ॥ आमृष्टानि उज्ज्वलितानि मणिवलयानि कुंडलानि ॥ निष्काः पदकानि कंठे यासां
ताः च्युताश्च शिखाभ्यः च्युतानि माल्यवर्षाणि यासां ता नंदालयं व्रजंतीर्व्रजंत्यः पथि विरेजुः सवलयाः कंक
णभूषिताः व्यालोलैः कुंडलादिभिः शोभा यासां ताः जनं सिंचंत्यः अजनमुज्जगुरिति वा ॥१२॥

श्रीकृष्णविषये शंकमानं राजानं प्रति अविषये प्रवृत्ता सैव मरिष्यतीति स्ववध आहृत नयेति ॥१॥ यत्र श्रीकृष्णस्य श्रवणा
दीनि न संति तत्रैवासौ शक्तिः सा त्वास्मिंस्त्वेव सति कायाशंकेति भावः ॥ योषित्वा वेशतो वशनारीमिवात्मानं कृ
त्वा ननु निर्लज्जा निर्विशंका च सती कथं परसद्मनि प्रविष्टा तत्राह कामचारिणीति ॥ नहि कामचारिणी छिद्र
विचरमित्यर्थः ॥ तां वनितां अपतिं इष्टमागतां अतिरूपवतीं श्रियमिव गोप्यः अमंसत इत्येवं श्लोकगतेनान्वयः श्री
साम्यार्थानि विशेषकानि ॥ केशबंधव्यतिषिक्तमल्लिका धम्मिल्लसंसिक्तमल्लिकाकुसुमा बृहन्नितंबेन

नंदः पथि वचः शौरेर्न मृषेति विचिंतयन् ॥ हरिं जगाम शरणमुत्पातागमशंकितः ॥ कंसेन प्रहि
ता घोरा पूतना बालघातिनी ॥ शिशूंश्चचार निघ्नंती पुरग्रामव्रजादिषु ॥२॥ न यत्र श्रवणादीनि रक्षो
घ्नानि स्वकर्मसु ॥ कुर्वंति सात्वतां भर्तुर्यातुधान्यश्च तत्र वै ॥३॥ सा खेचर्येकदोपेत्य पूतना नंदगोकु
लं ॥ योषित्वा माययात्मानं प्राविशत्कामचारिणी ॥४॥ तां केशबंधव्यतिषिक्तमल्लिकां बृहन्नितंब
स्तनकृच्छ्रमध्यमां ॥ सुवाससं कल्पितकर्णभूषणत्विषोल्लसत्कुंतलमंडिताननां ॥५॥ वल्गुस्मिता
पांगविसर्गवीक्षितैर्मनो हरंतीं वनितां व्रजौकसां ॥ अमंसतांभोजकरेण रूपिणीं गोप्यः श्रियं द्र
ष्टुमिवागतां पतिं ॥६॥ बालग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशून्यदृच्छया नंदगृहेऽसदंतकं ॥ बालं प्रतिच्छ

स्तनाभ्यां चोभवत आक्रांतमिव कृच्छ्रं कृशं मध्यमुदरं यस्यास्तां सुवाससं रमणीये वाससी यस्यास्तां कल्पितयोः
कर्णभूषणयोस्त्विषोल्लसद्भिः कुंडलैर्मंडितमाननं यस्यास्तां वल्गु रम्यं स्मितं येन युतेन याभूतापांगविस
र्गेण युतैर्वीक्षितैर्व्रजौकसां मनो हरंतीं अतो गोपा हृतमनस्त्वेन तां न निवारितवंत इत्यर्थः अंबुजके भवति गो
प्यः श्रियमिव मन्वानास्तूष्णीमासत ॥ अतः केनाप्यनिवारिता सती प्रविवेशेति भावः बालग्रहः पूतनाऽसदं
तकं बालं ददर्श ॥ असतामंतकं इह श्लोकयंन विभेतीत्याह ॥ प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं बालभावेन प्रतिच्छ

कच्चिदिति॥पशव्यादिरूपे तस्मिन्वने निर्दोषगोपयोदध्यादि प्रभूतगोपिकास्तन्यादिना पुत्रस्तेऽभिवर्द्धतइत्यादि पृच्छ
ति॥ प्रसक्तार्थी एतन्न जयोरित्युक्तनात भवद्भ्यामुपलालितः सकच्चिद्वर्त्ततेइतिशेषः॥ पुत्रादर्शनक्लेशानाह पुंसइ
ति॥२८॥ सुहृदो बंधव स्तैरनुभावितः संपादितोयस्त्रिवर्गः॥ सद्धिपुंसोविहितोयुक्तः शास्त्रेणवाप्रोक्तः॥ न स्वमा
त्रपर्यवसितः॥ अतस्तेषु क्लिश्यमानेषु सद्यावायन भवतीत्यर्थः॥ नंदोवसुदेवसांत्वयन्नाह॥ कंसचारभयशोकः
मानोनंदः॥ कदाहेणोक्तं देवतान्यदेवाह॥ अदृष्टएवनिष्ठासमाप्तिर्यस्यसः यदेवपुत्रादिप्राप्त्यवध्यदृष्ट
कच्चित्पशव्यं निरुजं भूर्यंबुतृणवीरुधं॥ बृहद्वनं तदधुना यत्रास्से त्वं सुहृद्वृतः॥२६॥ भ्रातर्मम सुतः
क कच्चिन्मात्रा सह भवद्व्रजे॥ तातं भवंतं मन्वानो भवद्भ्यामुपलालितः॥ पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभावि
तः॥ न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोर्थाय कल्पते॥२७॥ नंदउवाच॥ अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन ब
हवो हताः एकावशिष्टावरजा कन्या सापि दिवं गता २८ नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोयमदृष्टपरमो जनः अ
दृष्टमात्मनस्तत्वं यो वेद न स मुह्यति॥२९॥ वसुदेवउवाच॥ करो वै वार्षिको दत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च
वः नेह स्थेयं बहुतिथं संत्युत्पाताश्च गोकुले॥३०॥ श्रीशुकः॥ इति नंदादयो गोपाः प्रोक्तास्ते
शौरिणा ययुः अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलं॥ इति श्रीभागवते दशमस्कंधे पंचमो
ध्यायः॥५॥ श्रीशुकउवाच॥ ह्रीयते॥ न देवतेपुत्रादयोपि न भवंतीत्यर्थः॥ तथा ह्यदृष्टपरमः अदृ
ष्टमेव परमं यस्य सः यद्यपि पुत्रादयो वियुक्ताः॥ तथापि तान ह्यदृष्टमेव पुनः संगमयतीत्यर्थः॥ एवमदृष्ट
मात्मनस्तत्त्वमव्यभिचारकारणं सुखदुःखविपर्ययौ वेद स न मुह्यति॥ तस्मादिदानीं त्वयाः दुःखं न भावीयं
मृतानामपि वियुक्तानामपि चकालांतरे दर्शनयोगयोः संभवात्॥ अस्मदादिभिरपि कालांतरेणहि
योगे सत्यपीतिनंदस्य देवीवागन्याभाविसूचिकातां बुद्ध्वा वसुदेवो दुःखेन्यत्कानंदमाह॥२९॥ करोवैर

निवेष्वपि: २८ इति श्री...
कृष्णं तोषय...

व्यादायमुखंविवृत्यनिजरूपमास्थितामरणसमयेकपटमपुक्तंविततस्यादेहः षट्क्रोशमध्यवर्त्तिनोद्रुमान्॥
चूर्णयामास॥ ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यं॥ ईषालांगलदंडस्तत्प्रमाणाउग्रादंष्ट्रायस्मिंस्तद्यावत्तन्मास्यंयस्मिंस्तत्तस्याः
कलेवरंवीक्ष्यगोपागोप्यश्चसंतत्रसुः॥ संत्रासहेतुत्वेनपुनर्विशेषणैःपदैर्विशिनष्टि॥ गिरिकंदरवन्नासिकेय।
स्मिंस्तत्॥ गिरेःस्थूलौस्थूलोपलौतद्वत्स्तनौयस्मिंस्तत्॥ रौद्रंघोरंप्रकीर्णाअरुणामूर्धजायस्मिंस्तत्॥ अं
धकूपाविवगंभीरेऽक्षिणीयस्मिंस्तत्॥ पुलिनवदारोहोजघनंतेनभयंभीषणं॥ बद्धाःसेतवइवभुजोरूअंघ्र

निशाचरीत्थंव्यथितस्तनाव्यसुर्व्यादायकेशांश्चरणौभुजावपि॥ प्रसार्यगोष्ठेनिजरूपमास्थिता
वज्राहतोवृत्रइवापतन्नृप॥१३॥ पतमानोऽपितद्देहस्त्रिगव्यूत्यंतरद्रुमान्॥ चूर्णयामासराजेंद्रमह
दासीत्तदद्भुतं॥१४॥ ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यंगिरिकंदरनासिकम्॥ गंडशैलस्तनंरौद्रंप्रकीर्णारुण
मूर्धजम्॥१५॥ अंधकूपगभीराक्षंपुलिनारोहभीषणम्॥ बद्धसेतुभुजोर्वंघ्रिशून्यतोयह्रदोदरं
॥१६॥ संतत्रसुःस्मतद्वीक्ष्यगोपागोप्यःकलेवरं॥ पूर्वंतुतन्निःस्वनितभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः॥ बालं
चतस्याउरसिक्रीडंतमकुतोभयं॥ गोप्यस्तूर्णंसमभ्येत्यजगृहुर्जातसंभ्रमाः॥१८॥ यशोदारोहि
णीभ्यांताःसमंबालस्यसर्वतः॥ रक्षांविदधिरेसम्यग्गोपुच्छभ्रमणादिभिः॥१९॥ गोमूत्रेणा
स्नापयित्वापुनर्गोरजसार्भकं॥ रक्षांचक्रुश्चशकृताद्वादशांगेषुनामभिः॥२०॥ गोप्यःसंस्पृष्टस
लिलाअंगेषुकरयोःपृथक्॥ न्यस्यात्मन्यथबालस्यबीजन्यासमकुर्वत॥२१॥ ग्रामनारायणा।

ग्रीचयस्मिंस्तत्॥ अस्मतोयह्रदइवोदरंयस्मिंस्तत्॥ इतिपूर्वमेवतस्याःशब्देनभीताः पुनर्दर्शनेनातित्रस्त
संतित्याह॥ पूर्वंत्विति॥ तस्यानिःस्वनितेनशब्देननिर्भिन्नानिहृत्कर्णमस्तकानियेषांते॥ द्वादशांगेषुल
लाटादिषुकेशवादि॥ द्वादशनामभिः॥ अत्राचातापवच्च प्रथमंनिःसंभ्रमेणैवरक्षांकृत्वाकिंचित्स्वस्था
मः पुनस्तन्मयेणबीजन्यासमकुर्वतेत्याह॥ संस्पृष्टसलिलाआचांताआत्मनिप्रथमंगोपकरयोश्च

चराचरात्मत्वाद्दैवतां विबुध्य निमीलितेक्षण आस ॥ स्वयमनंतं दुष्टानामंतकं ॥ अंकं ॥ आरोपयत् बालं मत्वा
यथोरगं सुप्तमबुद्धिरज्जुधीः ॥ रज्जुधीश्च ॥ मृग्राज्ञानतो रज्जुबुद्ध्या गृह्णातीति तद्वत् ॥ ननु यशोदारोहिण्यौ ।
नाकथयतां वा कथं तेनान्तर्गृहं तामिति ॥ ९ ॥ वामेव वल्गु जनन्या इव चेष्टितं यस्यास्तां वरस्त्रियं च ॥ सदृशैर्वा नरा
हमध्ये वीक्ष्य ॥ अतस्ते तौ पवदिश्च मा देवेह्यतः कोशपरिच्छदासिवत् ॥ मृदु चर्म चित्रमयः कोशः परि

विबुध्य तां बालकमारिकाग्रहं चराचरात्मा स निमीलितेक्षणः अनंतमारोपयदंकमंतकं
यथोरगं सुप्तमबुद्धिरज्जुधीः ॥ ८ ॥ तां तीक्ष्णचित्तामथ वामचेष्टितां वीक्ष्यांतरा कोशपरिच्छदा
सिवत् ॥ वरस्त्रियं तत्प्रभया च धर्षिते निरीक्षमाणे जननी ह्यतिष्ठतां ॥ ९ ॥ तस्मिन्स्तनं दुर्जरवी
र्यमुल्बणं घोरांकमादाय शिशोर्ददावथ ॥ गाढं कराभ्यां भगवान्प्रपीड्य तत्प्राणैः समं रोष
समन्वितोऽपिबत् ॥ १० ॥ सा मुंच मुंचालमिति प्रभाषिणी निपीड्यमानाखिलजीवमर्मणि ॥
विवृत्य नेत्रे चरणौ भुजौ मुहुः प्रस्विन्नगात्रा क्षिपती रुरोद ह ॥ ११ ॥ तस्याः स्वनेनातिगभीर
रंहसा साद्रिर्मही द्यौश्च चचाल सग्रहा ॥ रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे जनाः पेतुः क्षितौ वज्रनि

च्छद आवरणं यस्यासेः खड्गस्य तद्वत् ॥ तत्प्रभया च धर्षिते अभिभूते ते ॥ अहमस्य जननी इयं वेति मोहि
वसंतौ निरीक्षमाणौ परं केवलमतिष्ठतां न निवारितवत्यौ ॥ तस्मिन्स्थाने दुर्जरवीर्यं विषयुक्तत्वात्
नेनेह्य स्तनमेकमादाय तस्मै शिशवे ददौ अथानंतरमेव प्रपीड्य केवलं विषमपथ्यमिति मत्वैव तस्याः
प्राणैः सहापिबत् ॥ चरणौ भुजौ च मुहुर्मुहुः क्षिपती निर्भिन्नानि स्वेदयुक्तानि गात्राणि यस्याः

कृष्णेन विनिर्मुक्तः ॥ अतएव सपद्योहतः पाप्मा यस्य सः प्रसंगाद्भक्तिवैभवं कैमुत्यन्यायेनाह पूतनेनेति ॥ ३३ ॥ अ
द्धया आत्मिकेन भक्त्या प्रेम्णा रक्ताः (तेन नामोक्तमिति) स्निग्धास्तन्मातरइति ॥ वत्साहरणलीलाभिप्रायेण
बहुवचनम् ॥ गोगोपिकास्तदा मातरो भवन्निति ॥ पतन्त्या तन्नामोक्तमार्भकमर्भकचरितं तत्र तन्नामोक्तामि
कलेवरं परशुभिश्छित्वा ततो व्रजौकसः दूरे क्षिप्त्वावयवशो न्यदहन्काष्ठवेष्टितं ॥ दह्यमानस्य दे
हस्य धूमश्चागुरुसौरभः ॥ उत्थितः कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मनः ॥ ३४ ॥ पूतना लोकबालघ्नी रा
क्षसी रुधिराशना ॥ जिघांसयापि हरये स्तनं दत्वाप सद्गतिं ॥ ३५ ॥ किं पुनः श्रद्धया भक्त्या कृष्णाय परमात्मने ॥ यच्छन्प्रियतमं किं नु रक्तास्तन्मातरो यथा ॥ ३६ ॥ पद्भ्यां भक्तहृदिस्थाभ्यां वंद्याभ्यां लोक
वंदितैः ॥ अंगं यस्याः समाक्रम्य भगवानपि वत्स्तनं ॥ ३७ ॥ यातुधान्यपि सा स्वर्गमवाप जननीगति
म ॥ कृष्णभुक्तस्तनक्षीराः किमु गावोनुमातरः ॥ ३८ ॥ पयांसि यासामपिबत्पुत्रस्नेहस्नुतान्यलं ॥ भग
वान्देवकीपुत्रः कैवल्याद्यखिलप्रदः ॥ ३९ ॥ तासामविरतं कृष्णे कुर्वतीनां सुतेक्षणं ॥ न पुनः क
ल्पते राजन्संसारोज्ञानसंभवः ॥ ४० ॥ कटुधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय व्रजौकसः किमिदं कुत एवेति
वदंतो व्रजमाययुः ॥ ४१ ॥ ते तत्र वर्णितं गोपैः पूतनागमनादिकं ॥ श्रुत्वा तन्निधनं स्वस्ति शिशो
श्चासन्सुविस्मिताः ॥ ४२ ॥ नंदः स्वपुत्रमादाय प्रेत्यागतमुदारधीः ॥ मूर्ध्न्युपाघ्राय परमां मुदं लेभे कुरू
द्वह ॥ ४३ ॥ य एतत्पूतनामोक्षं कृष्णस्यार्भकमद्भुतं ॥ शृणुयाच्छ्रद्धया मर्त्यो गोविंदे लभते रतिं ॥ ४४ ॥
ति ॥ ४३ ॥ अनंतदैत्यकुलानीशः पूतनायाः शिशुच्छलात ॥ स्तन्यापोषणतः प्राणैः प्राणानकृत निमकल्मष
दिति ॥ ॥ ॥ इति श्रीदशमस्कंधे भावार्थदीपिकायां षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ उक्तिपञ्चाकटभ्रोणितृणावर्तमधः
दिपनं ॥ दर्शयन्निश्रमास्येच कृष्णः क्रीडति सप्तमे ॥ १ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

श्रीः भा॰ टी॰ २९

प्रज्ञाद्येकादशबीजानां मध्ये एकरश्मिद्धैशीर्णिकरयोः ॥ मयि भुवत्वारितयोम्मादवेवैके कं बीजंन्यस्य वालस्या
प्येगेघृतयैवाकुर्वत ॥ अंघ्रिमध्री जानु जान्बुनी भुजंभुजौ कंशिरः ॥ तथ्यादित्वरवलामकुर्वन्नित्याह ॥ २२ ॥ चक्र्यग्रत
इति ॥ वक्रसहितो हरिस्त्वावाग्रतोख्यसगादेगदा ॥ सहितो हरिस्त्वपश्चाद स्तत्वत्पार्श्वयोर्धनुर्धरोमधुहा
सिथरः अजनश्चसमेतात ॥ शंखथरउरुगायत्तः अकोणेषु दितावथस्तात ॥ एवं बहिः रक्षांकृत्वा

अव्याद ज्ञोंघ्रिमणिमांस्तव जान्वथोरू यज्ञोच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः ॥ हृत्केशवस्त्वदुरईशइ
नस्तुकंठं विस्मुर्भुजं मुखमुरुक्रमईश्वरः कं ॥ २२ ॥ चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्त्वत्पार्श्वयो
र्धनुरसी मधुहाजनश्च ॥ कोणेषु शंखउरुगाय उपर्युपेंद्रस्तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समं
तात् ॥ २३ ॥ इंद्रियाणि हृषीकेशः प्राणान्नारायणोवतु ॥ श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगीश्वरोवतु
॥ २४ ॥ पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान्परः क्रीडंतं पातु गोविंदः शयानं पातु माधवः ॥ २५ ॥ व्रजं
तमव्याद्वैकुंठ आसीनं त्वां श्रियः पतिः ॥ भुंजानं यज्ञभुक्पातु सर्वग्रहभयंकरः ॥ २६ ॥ डाकिन्यो यातु
धान्यश्च कुष्मांडा येर्भकग्रहाः भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः ॥ २७ ॥ कोटरा रेवती ज्येष्ठा पू
तना मातृकादयः ॥ उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेंद्रियद्रुहः ॥ २८ ॥ स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धबालग्र
हाश्च ये ॥ सर्वे नश्यंतु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ॥ इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम पा
यपित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजं ॥ ३० ॥ तावन्नंदादयो गोपा मथुराया व्रजंगताः विलोक्य पूत
तदेहगामकुर्वन्नित्याह ॥ ३१ ॥ इंद्रियाणीति प्रात्मानमहंकारं संन्यवेशयायामास ॥ २० ॥ विस्मयमेवाहनूनं
मिति व न संविधे माप्रतेसरर्षिः जपः प्रभाववानेनयोगीशो ज्ञानी वा सम्भ्रमास ॥ यन्तः सपवहर इति

तदर्थः॥ शयानस्याशिशोरल्पकस्यासौ प्रवालवन्मृदुः अंघ्रियों क्षिप्तो नद्दतं शकटं व्यवर्त्तत विपरीतमगमत् विध्वस्तानि नानारसवंति॥ कुप्यभाजनानि सुवर्णरजतातिरिक्तकांस्यादिमयानि यथा भवंति॥ तथा चक्रे चक्रद्वाक्षं च क्रान्ताः अत्यस्ताश्च क्रान्ताः यस्मिन् विभिन्नः कूवरो युगंधरः॥ यस्य तच्च तच्च यथा भवति॥ तं यथा व्यवर्त्ततेति॥ अद्भुतदर्शनेनाकुला बभूवुः॥ तदेवाह॥ कथमिति विपर्ययगात्॥ विपरीतमगात्॥ तच्च

अर्थः शयानस्याशिशोरनोल्पकप्रवालमृद्वंघ्रिहतं व्यवर्त्तत॥ विध्वस्तनानारसकुप्यभाजनं व्यत्यस्तचक्राक्षविभिन्नकूवरं॥७॥ दृष्ट्वा यशोदाप्रमुखा व्रजस्त्रिय औत्थानिके कर्मणि याः समागताः॥ नंदादयश्चाद्भुतदर्शनाकुलाः कथं स्वयं वै शकटं विपर्यगात्॥८॥ ऊचुरव्यवसितमतीन् गोपान् गोपीश्च बालकाः॥ रुदतानेन पादेन क्षिप्तमेतन्न संशयः॥९॥ न ते श्रद्दधिरे गोपा बालभाषितमित्युत॥ अप्रमेयं बलं तस्य बालकस्य न ते विदुः॥१०॥ रुदंतं सुतमादाय यशोदा ग्रहशंकिता॥ कृतस्वस्त्ययनं विप्रैः सूक्तैः स्तनमपाययत्॥११॥ पूर्ववत्स्थापितं गोपैर्बलिभिः सपरिच्छदं॥ विप्रा हुत्वार्चयांचक्रुर्दध्यक्षतकुशांबुभिः॥१२॥ येऽसूयानृतदंभेर्ष्याहिंसामानविवर्जिताः॥ न तेषां सत्यशीलानामाशिषो विफलाः कृताः॥१३॥

इति येन विश्वासं जग्मुः उताऽपि बालस्येतत्तत्संभवति॥ एते च बालाः किं जानंतीति रुदतोच्चैः सूक्तैः॥ कृता भगवत्प्रभावानभिज्ञविप्रचेष्टितं किं वयत्राह॥१२॥ पूर्ववदित्यादिना बलिभिः प्राक्तैः यद्वा दृष्टदित्सबलिभिः सहितं सपरिकरं यथा पूर्वं स्थापितं॥ विप्रा दध्यादिभिरर्चयामासुः कृत्वा ग्रहादिहोमं विधाय॥ अस्तूयागुणेषु दोषाविष्करणं॥ ईष्यासहनोतिः॥ तेषामाशिषः कृताः तैः प्रयुक्ता इतीति॥१३॥ ॥॥

कृत्स्नार्भकस्तथापि सिंधुसंज्ञवानंदनिर्भरः। भूयस्तदेवसंपृष्टुं राजान्यदभिनंदति॥१॥ येन मत्स्याद्यवतारे
णापि यानि कर्माणि करोति तानि कर्णसुखावहानि मनःप्रीतिकराणि भवंत्येतत्यापि॥ यच्छृण्वतः पु
सः पुरुषमात्रस्यारतिर्मनोग्लानिः॥ तन्मूलभूतावितृष्णा रूपापगच्छति॥ यथा सत्त्वं शुद्धिः हरौ
भक्तिः हरिदासैः सख्यं तिच भवति॥ तदेव हारं हरिचरितं मनोहरं च वद अत्र च यद्यन्यदिकारोपी

श्रीराजोवाच॥ येन येनावतारेण भगवान्हरिरीश्वरः॥ करोति कर्णरम्याणि मनोज्ञानि च
नः प्रभो॥१॥ यच्छृण्वतो पैत्यरतिर्वितृष्णा सत्त्वं च शुद्ध्यत्यचिरेण पुंसः॥ भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च स
ख्यं तदेव हारं वद मन्यसे चेत्॥२॥ अथान्यदपि कृष्णस्य तोकाचरितमद्भुतम्॥ मानुषं लोकं
मासाद्य तज्जातिमनुरुंधतः॥३॥ श्रीशुक उवाच॥ कदाचिदौत्थानिककौतुकाप्लवे जं
मर्क्षयोगे समवेतयोषितां॥ वादित्रगीतद्विजमंत्रवाचकैश्चकार सूनोरभिषेचनं सती॥४॥ न
दस्य पत्नी कृतमज्जनादिकं विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं सुपूजितैः॥ अन्नाद्यवासःस्रगभीष्टधेनु
भिः संजातनिद्राक्षमशीशयच्छनैः॥५॥ औत्थानिकौत्सुक्यमना मनस्विनी समागतान्पूजय
ती व्रजौकसः॥ नैवाशृणोद्वै रुदितं सुतस्य सा रुदन्स्तनार्थी चरणावुदक्षिपत्॥६॥
ति औत्सुक्येन विशिनष्टि॥ अर्थेति॥ अनुरुंधतः अनुकुर्वतः॥ उत्थानं स्थितो यो रंगप्रवर्तनं तत्र कर्णी
ये कौतुकमाप्लवे॥ उत्सवाभिषेकतयो॥ तस्मिन्नेव दिने जन्मर्क्षस्यापि प्रयोगे प्राप्ते महोत्सवे सती॥ समवेतयो
षितां मिलितपुरंध्रीणां मध्ये वादित्रादिभिः शोभितं तमभिषेचनेय शोदाचकार॥ अन्नादिभिः सुपूजितै
र्विप्रैः॥ कृतमंगलं॥ संजातनिद्रे आक्षिणी यस्य तं॥ ततः अशीशयत्॥ शायितवती॥ शकटस्याधस्तात्

श्रीः भा० द० ३१

खरपवनवर्षात्पांसुवर्षे सति॥ उपारतः पांसुवर्षस्य वेगो यस्मिन्॥ तथाभूते पवने सति॥ तत्र तस्या रुदि-
तमनुनिशम्य गोप्यो रुरुदुः वात्याचक्रवातस्तद्रूपधरः कृष्णं हरन् शान्तरयः कुण्ठितवेगो गतः ततः प-
रं गंतुं नाशक्नोदित्यर्थः॥ गुरुमत्तया गरिम्णा तेन तथा अश्मानं मन्यमानः एवं तं पर्वतप्रायं मन्यमानः॥ ते

इति खरपवनचक्रं पांसुवर्षं सुतपदवीमबलाविलक्ष्य माता॥ अतिकरुणमनुस्मरंत्यशोच-
द्भुवि पतिता मृतवत्सका यथा गौः॥२४॥ रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यो भृशमनुतप्तधियोश्रुपू-
र्णमुख्यः॥ रुरुदुरनुपलभ्य नंदसूनुं पवनउपारतपांसुवर्षवेगे॥२५॥ तृणावर्तः शांतरयो वा-
त्यारूपधरो हरन्॥ कृष्णं नभोगतो गंतुं नाशक्नोद्भूरिभारभृत्॥२६॥ तमश्मानं मन्यमान
आत्मनो गुरुमत्तया॥ गले गृहीत उत्स्रष्टुं नाशक्नोदद्भुतार्भकं॥२७॥ गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो
निर्गतलोचनः॥ अव्यक्तरावो न्यपतत्सहबालो व्यसुर्व्रजे॥२८॥ तमंतरिक्षात्पतितं शिलायां
विशीर्णसर्वावयवं करालं॥ पुरं यथा रुद्रशरेण विद्धं स्त्रियो रुदंत्यो ददृशुः समेताः॥२९॥ प्रा-
दाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः कृष्णं च तस्योरसि लंबमानं॥ तं स्वस्तिमंतं पुरुषादनीतं॥ विहाय-
सा मृत्युमुखात्प्रमुक्तं॥३०॥ गोप्यश्च गोपाः किल नंदमुख्या लब्ध्वा पुनः प्रापुरतीव मोदं॥ अ-
हो बतात्यद्भुतमेव रक्षसा बालो निवृत्तिं गमितोभ्यगात्पुनः॥ हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः

नैवात्मनो गले गृहीतवान्॥ उत्स्रष्टुमपि त्यक्तुमपि नाशक्नोदित्यर्थः॥ तस्योरसि लंबमानं कृष्णं मात्रे दायमा-
त्रे प्रतिहृत्य लम्बमानं विस्मिता अभवन्निति॥ विहायसा गगनमार्गेण पुरुषादेन नीतं तथापि स्वस्तिमंतं गृह-
त्वा स्वस्तिमंतं पुनर्लब्ध्वा मोदं प्रापुरिति परस्परं दर्शयामासुः॥ अहो बतेति॥ निवृत्तिं गमितो मृत्युं प्रापितः॥ को-

इत्येवमभिप्रेत्य सा गर्गपत्नुभिः उपाकृतैः संस्कृतैः पवित्राङ्गौषधयोयेशुनलेशुतैः कलशैभिः अभिषिच्याभि
षेकं कारयित्वा ॥ कृत्वाह्वावयित्वा गावो गाश्च प्रादात् ॥ अन्वग्रहजनग्राशिषोशुश्रृणुः तास्तत्तथैव वभूवुर्वि
मर्थः ॥ इत्थं प्यमहुड्डु यादेनप्राकटव्या स्विलीलया ॥ तदेणावर्त्तपदाक्रम्य भुवपात यदर्भकः आरोहमुस्तगोत्ते
णावर्तोस्तमस्तुपगर्हायायह्रासेनैवात्मनउत्संगाहुत्रायायकृतभारम जानती ॥ उत्पातशांकषामहाद्रुक

इति बालकमादाय सामगर्गपत्नुरूपाकृतैः ॥ जलैः पवित्रौषधिभिरभिषिच्य द्विजोत्तमैः ॥ १४ ॥ वाच
यित्वा स्वस्त्ययनं नंदगोपः समाहितः ॥ कृत्वा चाग्निं द्विजातिभ्यः प्रादादन्नं महागुणं ॥ १५ ॥ गावः स
र्वगुणोपेता वासः स्रग्रुक्ममालिनी ॥ आत्मजाभ्युदयार्थाय प्रादात्तेचान्वयुंजत ॥ १६ ॥ विप्रा मंत्रवि
दोयुक्तास्त्यैर्याः शोक्तास्त्याशिषः ॥ तानि कलाभविष्यंति न कदाचिदपि स्फुटं ॥ १७ ॥ एकदारोहमा
रूढं लालयंती सुतं सती ॥ गरिमाणं शिशोर्वोढुं न सेहे गिरिकूटवत् ॥ १८ ॥ भूमौ निधाय तं गो
पी विस्मिता भारपीडिता ॥ महापुरुषमादध्यौ जगतामासकर्मसु ॥ १९ ॥ दैत्यो नाम्ना तृणावर्त्तः
कंसभृत्यः प्रचोदितः ॥ चक्रवातस्वरूपेण जहारासीनमर्भकं ॥ २० ॥ गोकुलं सर्वमावृण्वन्मुष्ण
श्चक्षूंषि रेणुभिः ॥ ईरयन्सुमहाघोरशब्देन प्रदिशो दिशः ॥ २१ ॥ मुहूर्त्तमभवद्गोष्ठं रजसा तमसावृ
तं ॥ सुतं यशोदानापश्यत्तस्मिन्न्यस्तवती यतः ॥ २२ ॥ नापश्यत्कश्चनात्मानं परं चापि विमोहितः ॥ तृ
षमादध्यौ ॥ श्रीकृष्णोदरवर्त्तिनं जगत्तोभारेणापी (एणावर्त्तनिहरस्ताभिः शार्करामिरुपद्रुतः ॥ २३ ॥
डिता विस्मिता च सती ॥ यहाजगत्तामध्येकर्मसु ॥ आसवभूवनत्तु जगडुदवंतवेदे स्पर्धः ॥ ईश्वयन्निना
दयत्रिस्पर्धः ॥ यतः यत्रन्यस्तवती तस्मिन्स्थाने नापश्यत ॥ २३ ॥ ॥ रामजीनेमोनमो नमः ॥ ॐ नमः

ज्योतिषामिति यदतींद्रियज्ञानसाधनं ज्योतिषामयनं तत्प्रतिपादकं ज्योतिःशास्त्रमित्यर्थः साक्षाद्भगव
ता प्रणीतं येन ज्ञानेन पुमान्परावरं परं कारणं पूर्वजन्मकृतं कर्म अवरं कार्यं यस्मिञ्जन्मनि भावि फल
तद्वेद उक्तं च जातके ॥ यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः फलप्राप्तिं दर्शयति शास्त्रमेत
त्तमसि द्रव्याणि दीप इवेति ॥ विवक्षितमाह ॥५॥ त्वं हीति देवज्ञो मंत्रविच्च त्वं ॥ अतो नामकरणादिसं
स्कारान्कर्तुमर्हसीत्यर्थः न त्वेतत्करणाकरणीयं तत्राह नृणामिति ॥ अस्तु तथापि तेनेदं प्रतिशुभमे
तत्कार्यमित्यभिप्रायेणागमस्याचरणे दोषमाह ॥ यदूनामिति भवतु ॥ तथापि तन्मयागतं इति कावि

ज्योतिषामयनं साक्षाद्यत्तज्ज्ञानमतींद्रियम् प्रणीतं भवता येन पुमान्वेद परावरं ॥५॥ त्वं हि ब्र
ह्मविदां श्रेष्ठः संस्कारान्कर्तुमर्हसि ॥ बालयोरनयोर्नृणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः ॥६॥ गर्ग
उवाच ॥ यदूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा ॥ सुतं मया संस्कृतं ते मन्यते देवकीसुत
म् ॥७॥ कंसः पापमतिः सख्यं तव चानकदुंदुभेः ॥ देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्ह
ति ॥८॥ इति संचिंतयन्श्रुत्वा देवक्या दारिकावचः ॥ अपि हंता गताशंकस्तर्हि तन्नोऽनयो भवे
त् ॥९॥ नंद उवाच ॥ अलक्षितोस्मिन्रहसि मामकैरपि गोव्रजे ॥ कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्ति
वाचनपूर्वकम् ॥१०॥

(घ्यादिति चेत्तदाह ॥ ख्यातश्चेति ॥ ततः किमत आह ॥ सुतमिति कंसो म
मते ॥ मन्येत कल्पयेदित्यर्थः ॥ ननु यदुकुमार इति कथं विज्ञानात्तत्राह वसुदेवस्य पुत्रस्तत्रापि देवक्यां जा
त इति कुतो ज्ञानीयत्तत्राह ॥ पापमतिरित्यादि ॥ किमयाहं तया मंदत्या दिदेवकीकन्यावचः श्रुत्वा
देवक्या देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हतीति च निःसंचिंतयन्मा मान्येन क्वापि दत्तीति ज्ञात्वा
पुत्रयोरप्यसख्यं संचिंतयत् नदृहे भवेदिति संभाव्यमत्संस्कारलिंगे तच्चागताशंकः ॥ आगताशंकाय
स्मरः अपि यदि हंता ह्वनिष्यति तर्हि तं नदानीं महाननयः स्यादिति द्विजातिसंस्कारं द्विजातीनाम

नः अस्माभिस्त्वत्कृते तु वापीकूपतडागादिनिर्मितमम ॥ इष्टं पंचयज्ञाग्निहोत्रादि दत्तं दानं यत्न ॥ यस्मान्न पश्चाद्देः प्रणाय
त्त्वर्पयत्न ह्येतावतो गामेहष्टगोरवापाकिंनीप्रसूबोधयन्दर्शयामास ॥ जंभमाणे मुखे जगत्पीतशायस्य पीतः प्रा
यः स्तनोयेन तस्य नमात ॥ गिरीन्द्र द्वीपांतः नदीः ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीदशमस्कंधे भावार्थदीपिकायां सप्तमोध्यायः ॥ ७
अष्टमे नामकर्मास्य बालक्रीडाकुतूहले ॥ मृद्भक्षणाभियोगेन विश्वरूपं निरूप्यते ॥ विश्वरूपादि बालस्य निशाम्या
किं न तत्पत्तम मथोत्तज्ञार्चनं पूर्वेष्टदन्नमु तम तसौ हृदे ॥ यत्स्मपरे तःपुनरेव बालको दिष्ट्यास्ववेधून्वणा
यत्र परस्थितः ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वाद्भुतानि बहुशो नंदगोपो बृहद्वने ॥ वसुदेववचो भूयो मानयामास विस्मितः ॥ ३
४ ॥ एकदार्भकमादाय स्वांकमारोप्य भामिनी ॥ प्रस्नुतं पाययामास स्तनं स्नेहपरिप्लुता ॥ ३५ ॥ पीतप्राय
स्य जननी सा तस्य रुचिरस्मितं ॥ मुखं लालयती राजन् जृंभतो ददृशे इदं ॥ ३६ ॥ खं रोदसी ज्योतिरनीकमा
शाः सूर्येन्दुवह्निश्वसनाम्बुधींश्च ॥ द्वीपान्नगांस्तद्दुहितॄर्वनानि भूतानि यानि स्थिरजंगमानि ॥ ३७ ॥
स वीक्ष्य विश्वं सहसा राजन् संजातवेपथुः ॥ संमील्य मृगशावाक्षी नेत्रे आसीत्सुविस्मिता ॥ ३८ ॥ ॥ इ
ति श्रीमहापुराणे दशमस्कंधे तृणावर्तमोक्षविश्वरूपदर्शनं नाम सप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवा
च ॥ गर्गः पुरोहितो राजन् यदूनां सुमहातपाः ॥ व्रजं जगाम नंदस्य वसुदेवप्रणोदितः ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा प
रमप्रीतः प्रत्युत्थाय कृतांजलिः ॥ आनर्चाधोक्षजधिया प्रणिपातपुरःसरं ॥ २ ॥ सूपविष्टं कृतातिथ्यं
गिरा सूनृतया मुनिं ॥ नंदयित्वाब्रवीद्ब्रह्मन् पूर्णस्य करवाम किं ॥ ३ ॥ महद्विचलनं नृणां गृहिणां दी
पां कितः पितुः नाम कृत्वा ह्रंगीवा केन निज ॥ नचेतसां ॥ निःश्रेयसाय भगवन्कल्पते नान्यथा क्वचित् ॥ ४
तत्त्व मम मस्तु चत् ॥ पूर्णस्य कृत्यं यत् तेनां गृहमागतः तथापि महद्विचलनमिति महतां साधूनां मदरयत्र विच
लनं न स्वार्थं किं तु गृहिणां मंगलाय ननु तर्हि तत्पवन हर्षनार्थं किमिति नागच्छति ॥ तत्राह दीनचेतसां
हि प्राणत्वात् प्रमपि गृहस्थं मगच्छत्तान मिन्यर्थः ॥ तथा बालकयोर्नामकरणादिकरणीयमिति व

तेनासत्कृताः भग्नायां याञ्चायां ॥२४॥ परिचक्षीत विनिंदेत ॥ अशुभं वेनं विनाकृतं तद्ब्रतामागः ॥ यद्द्नुग्रह

विषयः सत ॥ ईदृशामेष्यर्थयामः ॥२३॥ सर्वे गरुढमन्यवः इदानीं हतं तेहुंकारैः ॥२४॥ स्वाश्रमपदं प्रतिऋषि

भिर्गते गमने कृते सति ॥ विद्यायोगेन मंत्रसहितया पुत्राद्देहं अवश्यावशेषः ॥२६॥ सरस्वत्याः सलिले याप्लुताः

र्थयः ॥२५॥ तदा तस्मात् तान्वीक्ष्य भुवो भइन भवेदिद्ग्य ज्ञस्व ॥२९॥ एवं स्पृशतो मुनयः स्थिताः ॥२७॥ तेन मदा

मैत्रेय उवाच ॥ इत्थं विपर्ययमतिः पापीयानुत्पथं गतः ॥ अनुनीयमानस्तद्याच्ञां न चक्रे भ्रष्टमंगलः ॥२८

॥ इति तेसत्कृतास्तेन द्विजाः पंडितमानिना ॥ भग्नायां भव्ययाञ्चायां तस्मै विदुर चुक्रुधुः ॥२९॥ हन्य

तां हन्यतामेष पापः प्रकृतिदारुणः ॥३०॥ को वैनं परिचक्षीत वेनमेकमृतेऽशुभम् ॥२०॥ नायमर्ह

त्यसद्वृत्तो नरदेववरासने ॥ योधियज्ञपतिं विष्णुं विनिंदत्यनपत्रपः ॥३१॥ [illegible]

[illegible] ॥ यामर्ह ईदृशामेष्यर्थ यदनुग्रहभोजनः ॥३२॥ इत्यध्यवसिता हन्तुमृषयो रूढमन्यवः

न्यवः ॥ निजघ्नुर्हुंकृतैर्वेनं हतमच्युतनिंदया ॥३३॥ ऋषिभिः स्वाश्रमपदं गते पुत्रकलेवरं ॥ सुनी

था पालयामास विद्यायोगेन शोचती ॥३४॥ एकदा मुनयस्ते तु सरस्वत्सलिलाप्लुताः ॥ हुत्वाग्नीन्स

त्कथाश्चक्रुरुपविष्टाः सरित्तटे ॥३५॥ वीक्ष्योत्थितान्महोत्पातानाहुर्लोकभयंकरान् ॥ अप्यभद्रम

नाथाया दस्युभ्यो न भवेद्भुवः ॥३६॥ एवं मृशंत ऋषयो धावतां सर्वतो दिशं ॥ पांसुः समुत्थितो भूरि

चोराणामभिलुंपतां ॥३७॥ तदुपद्रवमाज्ञाय लोकस्य वसु लुंपतां ॥ भर्तर्युपरते तस्मिन्नन्योन्यंच

लोकस्य धनं लुंपतां जिघांसतां चोपद्रवमाज्ञाय ॥३८॥ तदा चोरप्रायं मराजकं हीनसत्वं जनपदं मात्रायः

शक्ता अप्यवारयंस्तद्दोषदर्शिनोपि जना लुंपतो लोकान्न ॥ चोरान्नवारयंस्तत्सर्वः ॥ शक्तानां तद्विधानाम

नवारणे दोषं दर्शयति ॥ समदृक् शांतः ॥ यो ब्राह्मणोपि यदि दीनानां समुपेक्षकः भवेत्तर्हि तः

स्यापि ब्रह्म तपः स्रवति ॥ भिन्नभांडात्पयो यथा ॥३९॥

ग्रस्तापवोयेमात्माः तेभ्योयथायथाशाहं ॥२१॥ सर्वोल्लोकानमरोऽस्मृतमालक्यान्यज्ञांश्च संगदस्यानितिय
छन्दीति ॥ तयानोविचित्रैर्द्रव्ययज्ञादिभिः भवाय संसृष्टये स्वदेशानस्वाह्यसितोजनानन्नुरोद्धुमनुवर्त्तितु
२१ ॥ युष्मद्विषयेन्नह्मेषु हरेः कलाः सुराः स्वाराज्यघास्तद्याहेलनमवज्ञा ॥२२॥ बालिशाश्चेष्टाः मूढाः

राजन्नसाध्वमात्येभ्यश्चोरादिभ्यः प्रजान्नृपः ॥ रक्षन्यथाबलिंगृह्णन्निहप्रेत्यचमोदते ॥१७॥ यस्यरा
ष्ट्रेपुरेचैवभगवान्यज्ञपूरुषः ॥ इज्यतेस्वेनवीर्येणजनैर्वर्णाश्रमान्वितैः ॥१८॥ तस्यराज्ञोमहाराज
भगवान्भूतभावनः ॥ परितुष्यतिविश्वात्मातिष्ठतोनिजशासने ॥१९॥ तस्मिंस्तुष्टेकिमप्राप्यं
जगतामीश्वरेश्वरे ॥ लोकाः सपालाह्येतस्मैहरंतिबलिमादृताः ॥२०॥ तंसर्वलोकामरयज्ञसं
ग्रहंत्रयीमयंद्रव्यमयंतपोमयं ॥ यज्ञैर्विचित्रैर्यजतोभवायतेराजन्स्वदेशाननुरोद्धुमर्ह
सि ॥२१॥ यज्ञेनयुष्मद्विषयेद्विजातिभिर्वितायमानेनसुराः कलाहरेः ॥ स्विष्टाः सुतुष्टाः प्रदि
शंतिवांछितंतद्धेलनंनार्हसिवीरचेष्टितुम् ॥२२॥ वेनउवाच ॥ बालिशाबतयूयंवाअधर्मेधर्म
मानिनः ॥ येवृत्तिदंपतिंहित्वाजारंपतिमुपासते ॥२३॥ अवजानंत्यमीमूढानृपरूपिणमीश्व
रं ॥ नानुविंदंतितेभद्रमिहलोकेपरत्रच ॥२४॥ कोयज्ञपुरुषोनामयत्रवोभक्तिरीदृशी ॥ भर्तृस्ने
हविदूराणांयथाजारेकुयोषितां ॥२५॥ विष्णुर्विरिंचोगिरिशइंद्रोवायुर्यमोरविः ॥ पर्जन्योधन
दः सोमः क्षितिरग्निरपांपतिः ॥२६॥ एतेचान्येचविबुधाः प्रभवोवरशापयोः ॥ देहेभवंतिनृप
तेः सर्वदेवमयोनृपः ॥२७॥ तस्मान्मांकर्मभिर्विप्रायजध्वंगतमत्सराः ॥ बलिंचमह्यंहरत
मत्तोन्यः कोग्रभुक्पुमान् ॥२८॥

मन्त्रादिप्रहमांहित्वा ॥२३॥२४॥ भर्तृस्नेहोविदूरोयेषां
२५ ॥ देहेभवंतिनृपतेरेवेश्वराः ॥ इतरेतदंशाइतिभावः ॥२७॥ बलिंचान्नादिकंअग्रभुक् ॥ आराध्यः ॥२८

श्री० भा० च० ४

मखिणो मिलिताः संतः ॥ ७ ॥ पूर्वेन अग्रत अग्रौ प्रज्वलितेकाष्ठे तन्मध्यवर्तिनां पिपीलिकादीनां यथा ॥ उभ
यतो व्यसनं पर्वत स्करेभ्यः ॥ पालकाद्वेदः स्वशामभित्यर्थः ॥ तदेवाहुः अराजकभयादिति ॥ ८ ॥ अतदर्हणः
राज्यानर्हः ॥ अस्माकमप्यनिष्टं जातमित्याहुः ॥ अहेरिति अहेर्यथा पयःपोषः ॥ नीरेणापोषकस्यापि अनर्थ

नयष्टव्यं नदातव्यं द्विजाः क्वचित् ॥ इति निवारयद्धर्मं भेरीघोषेण सर्वतः ॥ ६ ॥ वेनस्यावेक्ष्य मुनयो
दुर्वृत्तस्य विचेष्टितम् ॥ विमृश्य लोकव्यसनं कृपयोचुः स्म सत्रिणः ॥ ७ ॥ अहो उभयतः प्राप्तं लो
कस्य व्यसनं महत् ॥ दारुण्युभयतो दीप्ते इव तस्करपालयोः ॥ ८ ॥ अराजकभयादेष कृतो राजातः
दर्हणः ॥ ततोप्यासीद्भयं त्वद्य कथं स्यात्स्वस्ति देहिनां ॥ ९ ॥ अहेरिव पयः पोषः [illegible] पोषकस्या
प्यनर्थकृत् ॥ वेनः प्रकृत्यैव खलः सुनीथागर्भसंभवः ॥ १० ॥ निरूपितः प्रजापालः स जिघां
सति वै प्रजाः ॥ १० ॥ तथापि सांत्वयेमामुं नास्मांस्तत्पातकं स्पृशेत् ॥ तद्विद्वद्भिरसद्वृत्तो वेनोस्मा
भिः कृतो नृपः ॥ ११ ॥ सांत्वितो यदि नो वाचं न ग्रहीष्यत्यधर्मकृत् ॥ लोकधिक्कारसंदग्धं दहिष्या
मः स्वतेजसा ॥ १२ ॥ एवमध्यवसायैनं मुनयो गूढमन्यवः ॥ उपव्रज्याब्रुवन्वेनं सांत्वयित्वा च सा
मभिः ॥ १३ ॥ मुनय ऊचुः ॥ नृपवर्य निबोधैतद्यत्ते विज्ञापयाम भोः ॥ आयुः श्रीबलकीर्तीनां तव ता
त विवर्धनं ॥ १४ ॥ धर्म आचरितः पुंसां वाङ्मनःकायबुद्धिभिः ॥ लोकान्विशोकान्वितरत्यथानंत्यम
संगिनां ॥ १५ ॥ स ते मा विनशेद्वीर प्रजानां क्षेमलक्षणः ॥ यस्मिन्विनष्टे नृपतिरैश्वर्यादवरोहति ॥ १६ ॥

विभर्ति पुत्रानिति देवाहुः वेन इति निरूपितो निपुणोऽस्माभिः ॥ १० ॥ सांत्वयेम उपायैः सामभिः प्रार्थयिष्यामः
तस्य पातकं स्वस्य न नस्यात कस्य स्पर्शहेतुः ॥ तत्पातकं विद्वद्भिः ॥ ११ ॥ गूढो मन्युर्येषां ये सामभिः प्रियोक्ति
भिः ॥ १३ ॥ निष्कामानामानंत्यं मोक्षमपि ॥ १५ ॥ मा विनशेत् मा विनश्यतु ॥ १६ ॥

७२

महतामुदयानतो विश्वतीनामुदयो यस्मिंस्तस्माद्गृहात् ॥ गतः यावेनं सृजते स्म तं ॥४७॥ प्रजाः पुरोहितादयस्त
विविक्तरणे षिणं वनं ॥ तं तत्र नैव सन्तमपि नापश्यन्निति दृष्टान्तेनाह यथेति ॥४८॥ सा स्ववोकादनः भर्तुर्वि
प्लवं नाशं प्रदर्शनमि सर्ग्यः ॥४९॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतुर्थे त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ चतुर्दशे
तुङ्गभयाद् गतं गते द्विजैः ॥ अभिषिक्तस्य वेनस्य रोषान्नैव्यथ उच्यते ॥१॥ क्षेमदर्शिनः क्षेमचिन्तकाः ॥ पश्यत्

एवं स निर्विण्णमना नृपो गृहा निशीथ उत्थाय महोदयोदयात् ॥ अलब्धनिद्रोनुपलक्षितो नृभि
र्हित्वा गतो वेनसुवं प्रसुप्तां ॥ विज्ञाय निर्विद्य गतं पतिं प्रजाः पुरोहितामात्यसुहृद्गणादयः ॥ वि
चिक्युरुर्व्यामतिशोककातरा यथा निगूढं पुरुषं कुयोगिनः ॥४८॥ अलक्षयंतः पदवीं प्रजा
पतेर्हतोद्यमाः प्रत्युपसृत्य ते पुरीं ॥ ऋषीन्समेतानभिवंद्य साश्रवो न्यवेदयन्पौरवभर्तृविप्ल
वं ॥४९॥ इति श्रीभागवते चतुर्थस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ मैत्रेय उवाच ॥ भृग्वादयस्ते मुन
यो लोकानां क्षेमदर्शिनः ॥ गोप्तर्यसति वै नृणां पश्यंतः पशुसाम्यतां ॥१॥ वीरमातरमाहूय सु
नीथां ब्रह्मवादिनः ॥ प्रकृत्यसंमतं वेनमभ्यषिंचन्पतिं भुवः ॥२॥ श्रुत्वा नृपासनगतं वेनमत्यु
ग्रशासनं ॥ निलिल्युर्दस्यवः सद्यः सर्पत्रस्ता इवाखवः ॥३॥ स आरूढनृपस्थान उन्नद्धोऽष्ट
विभूतिभिः ॥ अवमेने महाभागान्स्तब्धः संभावितः स्वतः ॥४॥ एवं मदांध उत्सिक्तो निरंकुश
इव द्विपः ॥ पर्यटन्रथमास्थाय कंपयन्निव रोदसी ॥५॥

मानरूपतां पश्यन्तः ॥१॥ आत्मात्मादीनां प्रकृतीनाम संमतमपि पावोनरे ॥ प्रकृत्यास्वभावेनासुम
ते ॥२॥ चोरालीनाव भक्तं ॥३॥ आरूढं नृपस्थानं राजासनं येनाष्टविभूतिभिर्लोकपालैः सर्वैः
अन्नं दासीं स्त्रीनो व संवाहनमेवच ॥ धनंयात्मसिति प्राकृतः ऐश्वर्यं उराविदः ॥५॥

तस्मादिति योगपन्नयोग्रः ॥ ३६ ॥ पत्न्यैः प्रसादात् ॥ ३७ ॥ पुत्रो सम्हतेनेनेनेनिनयात्तस्याश्पपतेः सकाशादूर्भ
मादधे अप्रजा सती ॥ ३८ ॥ मातामहमनुसृत्य स्पोदिंपुत्रीसुनोया ॥ ३९ ॥ पुत्रं गर्पलेखुकः सन ॥ तं दृष्ट्वा वनो
मावागछ्जीतिजनः सर्वोप्पयेन ॥ चुक्रोश ॥ ४० ॥ आक्रीडे क्रीडास्थाने बालान् सृतिवामारयत् ॥ ४१
विचक्ष्य दृष्ट्वा नैविनिशेषः ॥ तस्य दुर्मनमः ऊपुत्रनिंदा वाक्यान्याह ॥ प्रायेणानितिभिः अप्रज्ञायैन रभ्य॰

तस्मात्प्रभृतवउमस्योदेममाल्यमलोवनः ॥ दिवएमयेनपात्रेणासिद्धमादायपायसं ॥ ३६ ॥ सवि
पानुमतो राज्ञा गत्वा त्वं जलिनोदनं ॥ अवघ्राय मुदा पुत्रः प्रादात्पत्न्यौ उदारधीः ॥ ३७ ॥ मात
सुसेवनराज्ञीयाश्वपवेपस्त्रादये ॥ गर्भकाल उपावृत्ते कुमारस्सुषुवे प्रजा ॥ ३८ ॥ स बालपव पु
रुषो मातामहमनुव्रतः ॥ अथ मोमोद्भवस्तेनाभवद्धार्मिकः ॥ ३९ ॥ सशाशासनुसुय
समहगपुवेनगोचरः ॥ ह्रस्साधुमेगान्दीनात्वेतोसाविस्मरोजनन ॥ ४० ॥ आक्रीडे क्रीडतो
बालानयस्यानतिदारुणः ॥ पसह्यनिरनुक्रोशः पशुमारममारयत ॥ ४१ ॥ तं विचक्ष्य
लेपुत्रशासनैर्विविधैर्नृपः ॥ यदा न शासितुं कल्पो भृशमासीत्सुदुर्मनाः ॥ ४२ ॥ प्राये॰
णाभ्यर्चितो देवायेपज्ञा गृहमेधिनः ॥ कदपत्यभृतं दुःखं ये न विंदंति दुर्भरं ॥ ४३ ॥ यतः पा
पीयसी कीर्तिरधर्मश्च महान्नृणां यतो विरोधः सर्वेषां यत आधिरनंतकः ॥ ४४ ॥ कस्तं प

विनाः तवदेतु ॥ ऊन्मितरपत्येः संभृतं धारयितुमशक्तुः दुःखं येन विंदंति ॥ ४३ ॥ सर्वेषां सर्वैः सह प्राधि
मीनसीव्यथा ॥ ४४ ॥ तं प्रजापदेशं पुत्रनामममात्मम पि आत्मनो मोहेन बंधनं यदथो यगृहमितनाः लोप्रा
दाम्हदा भवति ॥ ४५ ॥ इदानीं निर्वेदहेतुत्वेन ऊगस्ति तमेवापत्यमभिनंदति कदपत्यमितिः ॥ पुत्रोप
दाच्छोकानां स्थानाद्दरवे हेतुः निर्विद्येत नितनृकृतः यद्यतः कदपत्यात् ॥ गस्यः क्लेशति वद्या भवति

प्रयातयामान्यागतवीर्याणि ॥२७॥ यज्ञे गृहीतमौनोऽपि वाचंयमस्त्वजनस्याप्युक्त ॥२८॥ आहूता आहूतागृहान् सोमपा वाणिग्द्वयज्ञेन गृह्णन्ति ॥३०॥ दृष्ट्वा तन्मतितावन्मनाक्षुद्रपदपि प्रबन्धस्थितं केयं विज्ञातस्यास्य स्वस्वप्नवप्रायश्चित्तैः लालनलनात् ॥ किं न प्राकृतमेकमद्य मस्लिय यस्मादीदृगस्तु गृणाधिः कोपि त्वं प्रजा रद्दितः ॥३१॥ अनौदेवाय याद्दगविर्ट हूंनितथात्मानं सृजं साधय ॥ कायसाधनीयंनदा

नमच विस्मिताः तात यजमानमथर्त्विजः ॥ हवींषि हूयमानानि न ते गृह्णन्ति देवताः ॥२९॥

राजन् हवींष्यदुष्टानि श्रद्धयासादितानि ते ॥ छन्दांस्ययातयामानि योजितानि धृतव्रते ॥२७॥

न विदामेह देवानां हेलनं वयमण्वपि ॥ यद्वा हूतिभागान्स्वान्देवाः कर्मसाक्षिणः ॥२८॥

मैत्रेय उवाच ॥ अथो हि जनवचः श्रुत्वा यजमानः सुदुर्मनाः ॥ तत्र सृष्टुं सहजं दाचसदस्यास्तदनुज्ञया ॥२९॥ नागच्छन्त्याहुता देवा न गृह्णन्ति ग्रहानपि ॥ सदसस्पतयो ब्रूत किमवद्यं मया कृतम् ॥३०॥

सदस्पतय ऊचुः ॥ नरदेवेह भवतो नाघं तावन्मनाक्स्थितम् ॥ अस्त्येकं प्राक्तनमघं यदिहेदृक्त्वमप्रजः ॥३१॥ तथा साधय भद्रं ते आत्मानं सुप्रजं नृप ॥ इष्टस्ते पुत्रकामस्य पुत्रं दास्यति यज्ञभुक् ॥३२॥ तथा स्वभागधेयानि ग्रहीष्यन्ति दिवौकसः ॥ यद्यज्ञपुरुषः साक्षादपत्याय हरिर्वृतः ॥३३॥ तांस्तान्कामान्हरिर्दद्याद्यान्यान्कामयते जनः ॥ आराधितो यथैवैष तथा पुंसां फलोदयः ॥३४॥ इति व्यवसिता विप्रास्तस्य राज्ञः प्रजातये ॥ पुरोडाशं निरवपञ्शिपिविष्टाय विष्णवे ॥३५॥ ह्यः ॥ इष्ट इति ॥३६॥ तथा सति स्वभागान् ग्रहीष्यन्ति ॥ यद्यतो हरिः ॥ शिपिविष्टाय विष्णवे ॥३५॥ साक्षाहूतः सन् ॥ अनेन सह सर्वे देवा आगमिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ननु तिन ब्धो कामान्हरिः कथं दद्यात् तत्राह तांस्तानिति ॥३४॥ प्रजातये पुत्रोत्पत्तये ॥ पुरोडाशं निरवपन् शिपिविष्टाय यज्ञरूपेण प्रविष्टाय ॥ तथा च श्रुतिः यज्ञो वै विष्णुः प

भा॰ वत॰ ४

निशीथः निशीथः ॥ १४ ॥ स सर्वतेजाः चक्षुः संज्ञं मनुं सुतमवाप ॥ मनोर्महिषी नड्वला ॥ विरजान् ॥ पुरुप्र
प्रमुखान् ॥ द्वादश सुतान् सूत ॥ १५ ॥ अंग विदुर वागेव वज्रं येषां ते ॥ १९ ॥ मंथवद्देहं अराजके इति ॥ आ
द्यः पृथुः रामादीनां तेन रचितत्वात् ॥ २० ॥ यद्यस्याः प्रजाया हेतोर्विमनाः सन् ययौ ॥ २१ ॥ किं वांहो यत्राघं

पुष्पार्णस्य प्रभा भार्या दोषा च द्वे बभूवतुः ॥ प्रातर्मध्यंदिनं सायमिति ह्यासन् प्रभासुताः ॥ १३ ॥ प्र
दोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासुतास्त्रयः ॥ व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे ॥ १४ ॥ स चक्षुः
सुतमाकूत्यां पत्न्यां मनुमवाप ह ॥ मनोरसूत महिषी विरजान्नड्वला सुतान् ॥ १५ ॥ पुरुं कुत्सं त्रितं द्यु
म्नं सत्यवंतमृतं व्रतं ॥ अग्निष्टोममतीरात्रं प्रद्युम्नं शिबिमुल्मुकं ॥ १६ ॥ उल्मुकोऽजनयत्पुत्रान् पु
ष्करिण्यां षडुत्तमान् ॥ अंगं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमंगिरसं गयं ॥ १७ ॥ सुनीथांगस्य या पत्नी सुषुवे
वेनमुल्बणं ॥ यद्दौःशील्यात्स राजर्षिर्निर्विण्णो निरगात्पुरात् ॥ १८ ॥ यमंग शेपुः कुपिता वाग्व
ज्रा मुनयः किल ॥ गतासोस्तस्य भूयस्ते ममंथुर्दक्षिणं करं ॥ १९ ॥ अराजके तदा लोके दस्युभिः
पीडिताः प्रजाः ॥ जातो नारायणांशेन पृथुराद्यः क्षितीश्वरः ॥ २० ॥ विदुर उवाच ॥ तस्य शीलनिधेः
साधोर्ब्रह्मण्यस्य महात्मनः ॥ राज्ञः कथमभूद्दुष्टा प्रजा यद्विमना ययौ ॥ २१ ॥ किं वांहो वेन उद्दि
श्य ब्रह्मदंडमयूयुजन् ॥ दंडव्रतधरे राज्ञि मुनयो धर्मकोविदाः ॥ २२ ॥ नावध्येयः प्रजापालः प्र
जाभिरघवानपि ॥ यदसौ लोकपालानां बिभर्त्योजः स्वतेजसा ॥ २३ ॥ एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् सुनी
थात्मजचेष्टितं ॥ श्रद्दधानाय भक्ताय त्वं परावरवित्तमः ॥ २४ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ अंगोऽश्वमे
धं राजर्षिराजहार महाक्रतुं ॥ नाजग्मुर्देवतास्तस्मिन्नाहूता ब्रह्मवादिभिः ॥ २५ ॥ वेनमुद्दिश्य पाल

नायमधर्म इत्याह ॥ २२ ॥ नावध्येयः अवज्ञेयोपि न भवति ॥ २३ ॥ परावरविदां मध्ये अतिश्रेष्ठः ॥ २४ ॥ अ
भावी दुःखं काम्यकर्मणो बलाद्यागादिलोपं न स्यादयं भवेदिति द्योतयन् वंगस्थोऽस्मिन् कर्म समाह ॥

देवस्य दर्शनेयस्य हरेः पविचर्या प्रकारः क्रियायोगः पंचरात्रेयेन प्रोक्तः ॥३॥ स्वधर्मशीलैः प्रवेत्ताभिः ध्रुवस्य वंशोत्तेत्यानाचरतिवत्ते ध्रुवस्य वंशमनुक्रामति ॥ ध्रुवस्येत्यादिना ॥४॥ पितुः सार्वभौमश्रियंनै क्षेत्र॥ अपिराजासनेव॥ अनिच्छायां हेतुमाह॥ सद्वृति॥ वत्ताभिः॥५॥ आत्मानं स्वरूपमन्वेव स्वावरुंधानः प्राप्नुवन्॥ नान्यत्॥ आत्मनोनात्मनदैक्षत स्वयं तत्त्व सर्वस्मादन्यः सन् कथंभूतेन ब्रह्मनिर्वाणशांते

स्वधर्मशीलैः पुरुषैर्भगवान्यज्ञपूरुषः॥ इज्यमानो भगवता नारदेन विदुः किल॥६॥ यास्तादेव र्षिणा तत्र वर्णिता भगवत्कथा॥ मह्यं शुश्रूषवे ब्रह्मन्कार्त्स्न्येनाचष्टुमर्हसि॥७॥ मैत्रेय उवाच

ध्रुवस्योत्कलःपुत्रः पितरिप्रस्थितेवनम्॥ सार्वभौमश्रियंनैच्छदधिराजासनंपितुः॥८॥ सजन्मनोपशांतात्मा निःसंगः समदर्शनः॥ ददर्शलोकेविततमात्मानंलोकमात्मनि॥९॥ आत्मानंब्रह्मनिर्वाणं प्रत्यस्तमितविग्रहं॥ अवबोधरसैकात्म्यमानंदमनुसंततं॥१०॥ अव्यवच्छिन्नयोगाग्निदग्धकर्ममलाशयं॥ स्वरूपमवरुंधानो नात्मनोन्यंतदैक्षत॥११॥ जडांधबधिरोन्मत्तमूकाकृतिरतन्मतिः॥ लक्षितःपथिबालानांप्रशांतार्चिरिवानलः॥१२॥ ऋषीमत्वातंजडमुन्मत्तंकुलवृद्धाः समंत्रिणः॥ वत्सरंभूपतिंचक्रुर्यवीयांसंभ्रमेःसुतं॥१३॥ स्वर्वीथिंवत्सरस्येष्टा भार्यासूतषडात्मजान्॥ पुष्पार्णंतिग्मकेतुंचइषमूर्जंवसुंजयं॥१४॥

अवबोधरसेनैकात्म्यं यस्य॥ प्रत्यस्तमितः प्रतिनिवृत्तो विग्रहो भेदो यस्मिन्॥१०॥ कथंभूतः अव्यवच्छिन्नो योगः स एवाग्निस्तेन दग्धः कर्ममलः आशयो यस्य॥११॥ जडादीनामिवाकृतिर्यस्य न तथाभूतो लक्षितः न तन्मतिः॥ न ते यावन्मतिर्यस्य सर्वज्ञत्वात्॥ प्रशांता अर्चीषि यस्यानलस्य तद्वत्स्थितः १२ यवीयांसं भ्रमेः सुतं॥१३॥ इष्टा प्रिया भार्या॥ पुष्पार्णं तिग्मकेतुं चेति॥१४॥

तीर्थंमहत्तमाभिख्यानंगुणाभवेतियत्र॥४७॥समवायेसभायां॥४८॥नेछंस्त्रिकामःतत्रश्रवणे
स्वात्मनैवात्मानंप्रतिसंतुष्टोभवतीतिहेतोःसिद्धिंप्राप्नोति॥५०॥किंचसत्पथेभवत्मार्गेप्रमत
रूपंज्ञानंयोदद्यात॥५१॥एवमस्यचरितंमयाभिहितं॥मातुर्गृहंचहित्वा॥५२॥इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेभावार्थदीपिकायांचतुर्थस्कंधेद्वादशोऽध्यायः॥१२॥एवंपंचभिरध्यायैर्ध्रुवचर्यानुव
महत्त्वमिच्छतांतीर्थंश्रोतुःशीलादयोगुणाः॥यत्रतेजस्तदिछूनांमानोयत्रमनस्विनां॥
प्रयतःकीर्तयेत्प्रातःसमवायेद्विजन्मनां॥सायंचपुण्यश्लोकस्यध्रुवस्यचरितंमहत॥४८॥
पौर्णमास्यांसिनीवाल्यांद्वादश्यांश्रवणेथवा॥दिनक्षयेव्यतीपातेसंक्रमेर्कदिनेपिवा॥४९॥
श्रावयेछ्रद्दधानानांतीर्थपादपदाश्रयः॥नेछंस्तत्रात्मनात्मानंसंतुष्टइतिसिध्यति॥५०॥
ज्ञानमज्ञाततत्त्वाययोदद्यात्सत्पथेमृतं॥कृपालोर्दीननाथस्यदेवास्तस्यानुगृह्णते॥५१॥
इदंमयातेभिहितंकुरूद्वहध्रुवस्यविख्यातविशुद्धकर्मणः॥हित्वार्भकःक्रीडनकानिमातु
र्गृहंचविष्णुंशरणंयोजगाम॥५२॥इतिश्रीभागवतेचतुर्थस्कंधेध्रुवचरितंनामद्वाद
शोऽध्यायः॥१२॥सूतउवाच॥निशम्यकौषारविणोपवर्णितंध्रुवस्यवैकुंठपदाधिरोहणं॥
प्ररूढभावोभगवत्यधोक्षजेप्रष्टुंपुनस्तंविदुरःप्रचक्रमे॥१॥विदुरउवाच॥केतेप्रचेतसो
नामकस्यापत्यानिसुव्रत॥कस्यान्ववायेप्रख्याताःकुत्रवासत्रमासत॥२॥मन्येमहाभा
गवतंनारदंदेवदर्शनं॥येनप्रोक्तःक्रियायोगःपरिचर्याविधिर्हरेः॥३॥ ॥

स्थितात्रयोदशैकादशभिश्चिदंश्चरितमुच्यते॥१॥तत्रत्रयोदशेवंशेध्रुवस्यान्वये
अंगोवेनपितापुत्रकोपादुत्तनीर्यते॥प्ररूढोभावोभक्तिर्यस्य॥१॥अन्ववायेवंशे॥२॥नारदे
नप्रचेतसांसत्रेवर्णितांकथांप्रष्टुंतन्महिमानमाह॥मन्येइति॥३॥

प्रतिनिमिषमनलसं ज्योतिषां चक्रं यस्मिन्नाहितमर्पितं सद्भ्रमति ॥ मेढ्यामाहितो गंभीरवेगो गवां गणार

व॥४१॥ आतोद्यं वीणां वितुदन् ॥ वादयन् ॥ प्रचेतसां ब्रह्मसत्रे ॥ भगवन्माहात्म्यप्रसंगेन ध्रुवमहिमाप्र

तिपादनपरान् श्लोकानगायत ॥४२॥ नूनमिति ॥ पतिरेव देवता यस्यास्तस्याः सुनीतेः सुतस्य यस्तपःप्र

भावः ॥ तस्य तां गतिं फलमधिगंतुं वेदवादनशीला ब्रह्मर्षयोपि नैव प्रभवंति ॥ अभ्युपायान्भगव

द्भक्त्यादीन्दृष्ट्वापि किं तु नृपाः ॥४३॥ तपःप्रभावं गतिं च विशिनष्टि द्वाभ्यां ॥ गुरुदाराः पितृपत्नी सुरु

गंभीरवेगोऽनिमिषं ज्योतिषां चक्रमर्पितं ॥ यस्मिन्भ्रमति कौरव्य मेढ्यामिव गवां गणः ॥४१॥

महिमानं विलोक्यास्य नारदो भगवानृषिः ॥ आतोद्यं वितुदन् श्लोकान्सत्रेऽगायत्प्रचेतसां ॥४२॥

नारद उवाच ॥ नूनं सुनीतेः पतिदेवतायास्तपःप्रभावस्य सुतस्य तां गतिं ॥ दृष्ट्वाभ्युपायानपि वे

दवादिनो नैवाधिगंतुं प्रभवंति किं नृपाः ॥४३॥ यः पंचवर्षो गुरुदारवाक्शरैर्भिन्नेन या

तो हृदयेन दूयता ॥ वनं मदादेशकरोऽजितं प्रभुं जिगाय तद्भक्तगुणैः पराजितं ॥४४॥ यः क्षत्रबंधु

र्भुवि तस्याधिरूढमन्वारुरुक्षेदपि वर्षपूगैः ॥ षट्पंचवर्षो यदहोभिरल्पैः प्रसाद्य वैकुंठम

वाप तत्पदं ॥४५॥ मैत्रेय उवाच ॥ एतत्तेऽभिहितं सर्वं यत्पृष्टोहमिह त्वया ॥ ध्रुवस्योद्दामयशस

श्चरितं संमतं सतां ॥४६॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ स्वर्ग्यं ध्रौव्यं

सौमनस्यं प्रशस्यमघमर्षणं ॥ श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाभीक्ष्णमच्युतप्रियचेष्टितं ॥ भवेद्भक्तिर्भ

विलस्या वाक्शरैर्भिन्नेन हृदयेन वनं यातः ॥ स तु अजितमपि प्रभुं जिगाय वशीकृतवान् ॥४४॥ न

स्याधिरूढं तेन प्राप्तं पदं यो भुवि क्षत्रबंधुः क्षत्रियो भवेत्सः ॥ तमनु वर्षसमूहैरपि आरोढुमिच्छे

दपि किं तत्समकालोपायकाः ॥ हरन्त आरोढुं समर्थाः कथंभूतं पदं ॥ षड्वा पंच वा वर्षाणि

यस्य सः ॥ अल्पैरेवाहोभिः ॥ वैकुंठं प्रसाद्य यत्तस्य पदमवाप तत् ॥४५॥ उद्दामं श्लाघ्यं यशो यस्य

सः ॥ धन्यत्वादेर्निमित्तं ध्रौव्यं ध्रुवस्थानप्रापकं ॥ सौमनस्यं प्रशस्यं ॥ अघमर्षणं पापनाशनम् ४४

वि०

भा
चतु
२९

प्राग्व्यक्तितस्य विप्रशीरयानाभिप्रायमेव ॥२७॥ मधुच्यवनित्त्ववतीति मधुच्युत् ॥ ततोपाद्यं तते मधुच्युतं
यसंतानाम स्मरनत्वाविरापि स्मिन्नर्थः ॥ कृतं नित्यं कर्म मंगलं वा ले करणं येन ॥ अभ्यवादयत् वाचया-
मास ॥२८॥ तदेवरूपं हिरण्मयं बिभ्रत्सन् ॥ इयेषेच्छत ॥३०॥ दीनां हित्वा अग्रं गंतुर्गं मे त्रिविष्टपं यास्यामी

अनास्थितं ते पितृभिरन्यैरप्यंग कर्हिचित् । आतिष्ठ जगतां वंद्यं तद्विष्णोः परमं पदं ॥२६॥ एतद्वि-
मानप्रवरमुत्तमश्लोकमौलिना । उपस्थापितमायुष्मन्नधिरोढुं त्वमर्हसि ॥२७॥ मैत्रेय उवाच ॥
निशम्य वैकुंठनियोज्यमुख्ययोर्मधुच्युतं वाचमुरुक्रमप्रियः । कृताभिषेकः कृतनित्यमंगलो
मुनीन्प्रणम्याशिषमभ्यवादयत् ॥२८॥ परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यं पार्षदावभिवंद्य च । इयेष तद-
धिष्ठातुं बिभ्रद्रूपं हिरण्मयं ॥२९॥ तदा दुंदुभयो नेदुर्मृदंगपणवादयः । गंधर्वमुख्याः प्रज-
गुः पेतुः कुसुमवृष्टयः ॥३०॥ स च स्वर्लोकमारोक्ष्यन्सुनीतिं जननीं ध्रुवः । अन्वस्मरदगं हित्वा दी-
नां यास्ये त्रिविष्टपं ॥३१॥ इति व्यवसितं तस्य व्यवसाय सुरोत्तमौ । दर्शयामासतुर्देवीं पुरो या-
नेन गच्छतीं ॥३२॥ तत्र तत्र प्रशंसद्भिः पथि वैमानिकैः सुरैः । अवकीर्यमाणो ददृशे कुसुमैः
क्रमशो ग्रहान् ॥३३॥ त्रिलोकीं देवयानेन सोऽतिव्रज्य मुनीनपि । परस्ताद्यद्ध्रुवगतिर्विष्णोः पद-
मथाभ्यगात् ॥३४॥ यद्भ्राजमानं स्वरुचैव सर्वतो लोकास्त्रयो ह्यनु विभ्राजंत एते । यन्नाव्रज-
न्जंतुषु येऽननुग्रहा व्रजंति भद्राणि चरंति येऽनिशं ॥३५॥ शांताः समदृशः शुद्धाः सर्वभूतानु-
रंजनाः । यांत्यंजसाच्युतपदमच्युतप्रियबांधवाः ॥३६॥ इत्युत्तानपदः पुत्रो ध्रुवः कृष्णपराय-

णं सस्मरत् ॥३१॥ व्यवसितमभिप्रायं व्यवसाय ज्ञात्वा देवयानेन देवमार्गेण विमानेनेति वा ॥३३॥ मु-
नीन्सप्तर्षीनपि अतितः परस्ताद्यद्धि लोकः पदं तदभ्यगात् ध्रुवा गतिर्यस्य सः ॥३४॥ यद्भ्राजमानमनु ।
पश्चात्त्रयो लोका विभ्राजंते ॥ ये अननुग्रहाः निष्कृपाः ते यन्नाव्रजन् न गतवंतः ॥३५॥ अच्युतप्रिया ।

एवमनन्तं निःसंदेहं भक्तिं प्रकर्षेणावहन्न ॥ प्रसीद प्रभो इति मितानान्तनसंसार ॥ पतोघन्न लिंगः प्रद्यो
तितभिमानः ॥ नवदेहनवः ॥ प्राने द्वाष्पसकलयाविद्रुमवाहेनाभिभूयमानः ॥ विक्रियमानेहृ
दयहृदयपद्मस्मपुलकैर्व्यामानः ॥ २१ ॥ प्रत्युप्रनंतरदेवप्रवरो ददर्श मृत्युंजयं गदामत्र प्रपस्थितो कि
रीटादिभिः सहितो वाहनाकंदलेययोः ॥ २२ ॥ उनमगाधः शुभ्रपमोकं नसकिंकरौ नो विज्ञायमथ
भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन्न जसमानेरवाष्पकलयाशुहृदयमानः ॥ विक्रियमानहृदयः पु
लकांचितांगो नाम्मानमसरद्सावितिमुक्तलिंगः ॥ २३ ॥ सददर्श विमानाग्र्यं नभसोवतर
हृदवः ॥ विभ्राजयद्दशदिशोराकापतिमिवोदितं ॥ २४ ॥ नत्राद्देवप्रवरो चनर्द्धनोपपा मो
किशोरावरणांबुजेक्षणौ ॥ स्थितावबष्टभ्यगदां सुवाससौ किरीटहाराङ्गदचारुकुंडलौ
विज्ञायतावुत्तमगायकिंकरावभ्युत्थितः साध्वसविस्मृतक्रमः ॥ ननाम नामानि गृणन्म
धुद्विषः पार्षदप्रधानाविति संहतांजलिः ॥ २५ ॥ तौ कृष्णपादाभिनिविष्टचेतसं बद्धांज
लिं प्रश्रयनम्रकंधरं ॥ सुनंदनंदावुपसृत्य सस्मितं प्रत्यूचतुः पुष्करनाभसंमतौ ॥ २६
सुनंदनंदावूचतुः भो भो राजन्सुभद्रं ते वाचं नोऽवहितः शृणु ॥ यः पंचवर्षस्तपसा भवान्देव
मतीतृपत् ॥ २७ ॥ तस्याखिलजगद्धातुरावां देवस्य शार्ङ्गिणः ॥ पार्षदाविह संप्राप्तौ नेतुं
त्वां भगवत्पदं ॥ २८ ॥ सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया यत्सूरयोऽप्राप्य विचक्षते परं ॥ आतिष्ठ
द्विषः पार्षदप्रधानाविति हेतोः साधयसेन तच्चंद्रदिवाकरादयो ग्रहर्क्षताराः परियंति दक्षिणं
संभ्रमेणाविस्मृतस्वक्रमः ॥ केवलेन स्वतामानि तदणच्च नाम ॥ २९ ॥ सुभद्रं नेतुं तिस्तशारीरस्सेव
विष्णुपदायो हाभिमानं ॥ अतीत्य पनर्षितवान् ॥ ३० ॥ आवांत सुपापर्षदौ ॥ ३१ ॥ सुदुर्जयं यत्वेहेतः
सूरयः समर्षयोपियदप्राप्य केवलमधः स्थिताः पश्यंति यच्चंद्रादयः प्रदक्षिणं यान्ति भवन्ति

मा
वशी
३९

सर्वस्मान्नियसद्वैसर्वोपाधिवर्जिते ॥ ११ ॥ अभोगैर्यन्नाय्यनुमानैः ॥ १२ ॥ बहवः सर्वापायाः संवसन्ताव
यस्मिन् ॥ तं कालविवर्गसाधकं नीत्वा अविचलानि संयतानीन्द्रियाणि यस्य ॥ १३ ॥ इदं देहादिभगव
न्मायया आत्मनि स्वस्मिन् ॥ रचितं मन्यमानः ॥ अनाविद्यादृष्टिं दृष्ट्वा न यति अविद्यार चितेति ॥ आ
त्मादेहः ॥ आत्मा देहमायिकमपि ॥ पुनः कालेनोपसंहृतमन्तिमं माकलय्य विविन्य विद्यां लावद

सर्वात्मन्यच्युते सर्वैतीर्थोत्तमां भक्तिं समुद्वहन् ॥ ददर्शात्मनि संस्ने पुनरेवावस्थितं विभुं ॥ १२ ॥
नमेवं सूक्ष्मं सर्पन्तं वसदुपदीनं स्सलम् ॥ गोमा रंथमसेतं नामे निवेपितरेषु माः ॥ १३ ॥ बहि
ग्रहं संसाहस्त्रयाणा सदिति मेरले ॥ भोगैः पुण्यं लयं ऊर्व्वं भोगैरणुभवं च ॥ १३ ॥ पवंवह
सवंकालं महात्मा विचलेदिपः ॥ शिवगोपयिकं नीत्वा प्रज्ञायादान्दपासनम् ॥ १४ ॥ मन्यमा
नइदं विश्वं मायारचितमात्मनि ॥ अविद्यारचितं स्वप्नं गंधर्वनगरं तोपमं ॥ १५ ॥ आत्मस्व
पन्नसवहदोवलमहकोशमनं ॥ पुरंपरिविहायस्थूलं सूक्ष्मरम्या ॥ भूमंडलं नलयि मेव
लमाकलय्य कामोपसंहृमितिसमयपौविपाला ॥ १६ ॥ नस्याविशुद्धकरणः शिवंवा
विज्ञायवह्वासने नितमह नमनसाहतालः ॥ स्थूलंदधारमगवत्यनिहृयपत स्याघस्तद
[illegible]यवहितोबसन्न नत्समायो ॥ १७ ॥

तिकाप्यस्मं ॥ १९ ॥ नयतन्तु
नमहांगयोगमाह ॥ नस्सांशिवं
वाःउद्दक विनासर्वविस्पेनिरस्तानादिनियमाउन्नाः विशुद्धकरणाउत्तिशमादयोयमाआत्म
नादीनिसकृदमेवोक्तानि ॥ जितोमहत्याणायेन ॥ आहृतान्यताणोयेनभगवतः ॥ प्रतिनि
यिमतेस्थूलेविराड्रूपे ॥ यतन्मनोदया रयायंधाव्यवहितोध्यानस्थेयमेदमस्मः समायोधि

ना.म.स्मृतिसार १०

३९

त्तं वैशसाद्युद्धान्निवृत्तं ज्ञात्वा १ क्षत्रियदायाद क्षत्रियपुत्र अत्यजस्त्यक्तवानसि न च वैरस्य कारणमस्ती
त्याह न भवानिति अप्ययभावयोः संहारजन्मनोः कथं तर्हि देहेनात्मादिबुद्धिस्तत्राह अहमिति इत्या
भाति स्वप्ने प्रकाशते ज्ञायते इत्यर्थः अतद्ध्यानात् देहाद्यनुसंधानात् यया धिया बंधः विपर्ययो दुःखादिः

मैत्रेय उवाच ॥ ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुध्य वैशसादपेतमन्युं भगवान्धनेश्वरः तत्रागतश्चारणयक्षकि
न्नरैः संस्तूयमानोऽभ्यवदत्कृतांजलिं ॥ धनद उवाच ॥ भो भोः क्षत्रियदायाद परितुष्टोऽस्मि तेऽनघ
यत्त्वं पितामहादेशाद्वैरं दुस्त्यजमत्यजः न भवानवधीद्यक्षान्न यक्षा भ्रातरं तव कालएव
हि भूतानां प्रभुरप्ययभावयोः ३ अहं त्वमित्यपार्था धीरज्ञानात्पुरुषस्य हि स्वाप्नीवाभा
त्यतद्ध्यानाद्यया बंधविपर्ययौ ४ तद्गच्छ ध्रुव भद्रं ते भगवंतमधोक्षजं सर्वभूतात्मभा
वेन सर्वभूतात्मविग्रहम् ५ भजस्व भजनीयांघ्रिमभवाय भवच्छिदं युक्तं विरहितं श
क्त्या गुणमय्यात्ममायया ६ वृणीहि कामं नृप यन्मनोगतं मत्तस्त्वमौत्तानपदेऽविशंकि
तः वरं वरार्होऽम्बुजनाभपादयोरनंतरं त्वां वयमंग शुश्रुम ७ ॥ मैत्रेय उवाच ॥ स राजराजेन
वराय चोदितो ध्रुवो महाभागवतो महामतिः हरौ स वव्रेऽचलितां स्मृतिं यया तरत्ययत्ने
न दुरत्ययं तमः ८ तस्य प्रीतेन मनसा तां दत्वैडविडस्ततः पश्यतोऽन्तर्दधे सोऽपि स्वपुरं प्रत्य
पद्यत ९ अथायजत यज्ञेशं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः द्रव्यक्रियादेवतानां कर्म कर्मफलप्र
दम् १०

५ तत्तस्माद्धे ध्रुव गत्वा च भगवंतं भजस्वेत्युत्तरेणान्वयः सर्वभूतात्मको विग्रहो य
स्य ५ कामं असंकोचेन अविशंकितः निःशंकः अनंतरं अतिनिकटं ७ स वराय चोदित इत्यन्
त्वेवाद्दृष्टप्रयत्नवाक्यं अतः स वव्रे इति न बहु हसायोनत्वम् ८ द्रव्यक्रियादेवतानां कर्मणः
फलं तद्रूपं कर्मफलप्रदं चेत्यर्थः १०

भा
वटी
२९

लोकयेत्यनेनेत्यात्मनः यस्मिन्विश्वसर्गाणि यस्मिन् ॥ क्रियाविशेषणं वा ॥ २८ ॥ हरिं ध्यायं तेनेत्यस्मात् हे अंग आ
त्मविग्रहे अविरोधे आत्मनि सम्यक् व्यपाश्रितमवस्थितं । आत्मदृष्टिः प्रत्यग्दृष्टिः सन् ॥ अयं भेदो यस्मिं
स्तिदिदं भेदमसदेव विश्वं यस्मिन्प्रतीयते तं ॥ २९ ॥ तदन्वेषणफलमाह ॥ त्वं तदा अन्वेषणकाले
एवं उपदेशानन्तरमेवाह ॥ संयच्छेति द्वाभ्यां प्रतीपं प्रतिकूलं ॥ अगदेनौषधेन ॥ यथामयं रोगं संय

तमेवमंगात्मनि मुक्तविग्रहे व्यपाश्रितं निर्गुणमेकमक्षरं ॥ आत्मानमन्विच्छ विमु
क्तमात्मदृग्यस्मिन्निदं भेदमसत्प्रतीयते ॥ २९ ॥ त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनंत
आनंदमात्र उपपन्नसमस्तशक्तौ ॥ भक्तिं विधाय परमां शनकैरविद्याग्रंथिं विभे
त्स्यसि ममाहमिति प्ररूढं ॥ ३० ॥ संयच्छ रोषं भद्रं ते प्रतीपं श्रेयसां परं ॥ श्रुतेन भूय
सा राजन्नगदेन यथामयं ॥ ३१ ॥ येनोपसृष्टात्पुरुषाल्लोक उद्विजते भृशं ॥ न बुधस्त
द्वशं गच्छेदिच्छन्नभयमात्मनः ॥ ३२ ॥ हेलनं गिरिशभ्रातुर्धनदस्य त्वया कृतं ॥ यज्ज
घ्निवान्पुण्यजनान्भ्रातृघ्नानित्यमर्षितः ॥ ३३ ॥ तं प्रसादय वत्साशु संनत्या प्रश्रयोक्ति
भिः ॥ न यावन्महतां तेजः कुलं नोभिभविष्यति ॥ ३४ ॥ एवं स्वायंभुवः पौत्रमनुशास्य
मनुर्ध्रुवं ॥ तेनाभिवंदितः साकमृषिभिः स्वपुरं ययौ ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापु
राणे चतुर्थस्कंधे एकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

च्छति ॥ ३१ ॥ येन रोषेणोपसृष्टाद्व्याप्तात् ॥ अन्यच्च तव यः कार्यं तदनन्तरमित्याह ॥ हेलनमिति द्वा
भ्यां ॥ ३३ ॥ यद्यतो जघ्निवान्हतवान् ॥ ३५ ॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतुर्थे एकादशोध्या
यः ॥ ११ ॥ द्वादशे यत्तदेनाभिनंदितः पुरमागतः ॥ यज्ञैरिष्ट्वा हरेः स्थानमारुरोहेति कीर्त्यते ॥ १ ॥

२९

पुंसः कामं वात्स्यायनादयः स्मृतिस्त ॥ कामोकार्षीत्कामः करोति कामः कर्ता कामः कारयते इत्यादि ॥ २१ ॥
नत्वकर्मादीनां जडत्वादिना स्वरूपतोभिन्नत्वात्कथमेकमसंतत्राह ॥ अथवैकस्यानयवाप्रमेयस्तथा
पि सन्वेदेत ॥ नानाशक्तीनां महदादीनां उदयोयस्मात् ॥ चिकीर्षितमेवतावत्कोपिनवेद ॥ अथस्व
स्वसंभवोयस्मात्तमीश्वरं कोवेदनकोपि ॥ अहेतिपाठेसात्मा ॥ अतस्तत्त्वतानाभावादिहिशेषांशो
विवादस्पर्थः तथाचश्रुतिः ॥ कोअद्धावेदकइहप्रवोचत्कुतआयाताकुतइयंविसृष्टिः ॥ अर्वाग्दे
वा अस्य विसर्जनेनाथकोवेदयतआबभूवेत्यादि ॥ ईश्वरत्वादस्यप्रकृतोपयोगमाह ॥ २३ ॥ नचैते

केचित्कर्मवदंत्येनंस्वभावमपरेनृप ॥ एके कालंपरे दैवं पुंसः काममुतापरे ॥ २२ ॥ अथवक्त
स्याप्रमेयस्यनानाशक्त्युदयस्यच ॥ नवैचिकीर्षितंतातकोवेदाथस्वसंभवं ॥ २४ ॥ नचैते
पुत्रकभ्रातुर्हंतारोधनदानुगाः ॥ विसर्गादानयोस्तातपुंसोदैवंहिकारणं ॥ २५ ॥ सएव
विश्वंसृजतिसएवावतिहंतिच ॥ अथापिह्यनहंकारान्नाज्यतेगुणकर्मभिः ॥ २६ ॥ एष
भूतानिभूतात्मा भूतेशोभूतभावनः ॥ स्वशक्त्यामायया युक्तः सृजत्यत्ति पातिच ॥ २७ ॥ त
मेवमृत्युममृतं तात दैवं सर्वात्मनोपेहिजगत्परायणं ॥ यस्मैबलिंविश्वसृजोहरंतिगा
वोयथावैनसिदामयंत्रिताः ॥ २८ ॥ यः पंचवर्षोजननींत्वंविहायमातुः सपत्न्यावचसाभिन्न
मर्मा ॥ वनंगतस्तपसाप्रत्यगक्षमाराध्यलेभेमूर्ध्नि पदंत्रिलोक्याः ॥ २९ ॥ ॥

ध्यातहंतारः उक्तमेवहेतुंवदति ॥ विसर्गादानयोःसृजनमनो ॥ यद्वाविसर्गःसृष्टिःआदानंसं
हारः दैवमीश्वरएवहिकारणं तथापिनिर्लेपतामाह ॥ सएवेति ॥ २६ ॥ अनहंकारएवहेतुमाहैष
इति ॥ २७ ॥ सतुमीश्वरएवकर्ताननतथामहंकारादिमयानस्मकं याकामिति चेदत्राह ॥ तमेवे
ति ॥ चतसृभिः ॥ २८ ॥ सतुममकृतानोतमस्तंउपेहिशरणंगच्छ नमेवेश्वरंयथावणेहेतुः यथावै ॥ नसि
नासिकायांदामभिर्बद्धागावइवविश्वसृजोपिदामभिर्यंत्रिताबद्धाः सन्तोबलिं हरंतितत्कारितंक

भा
टी
४१

नतु सचेच्चिरितं तर्हि तस्याविशेषात् युगपदेव सर्गादित्रयं भवेदत आह सखल्विति कालशक्त्या क्रमेण गुणानां प्रवाहः क्षोभस्तेन विभक्तं सृष्ट्यादिविषयं वीर्यं शक्तिर्यस्य। ननु कालोपि गुणान्युग पदेव क्षोभयतु तत्राह चेष्टा कालशक्तिः दुर्विभाव्याऽचिंत्या॥१९॥ ननु पित्रादिः स्वजनिपालयति न नाशः निहंति च चौरादिः नत्वीश्वरस्तत्राह जनेन पित्रादिना जनं पित्रादिजन्यं जनयन्नादिकृत्॥ अंतकं चौरादिकं तन्मृत्युना हेतुना मारयन्नंतकरः स्वयं त्वनंतो नादिश्च॥ अव्ययः स्वयं क्षीणशक्तिः अयं भावः पित्रादयो न्य तज्जनमारणादिनिमित्तं न स्वातंत्र्येण कारणं॥ किंत्वीश्वर एव तन्नियंता सर्वकारणमिति॥ न

स खल्विदं भगवान्कालशक्त्या गुणप्रवाहेण विभक्तवीर्यः॥ करोत्यकर्तैव
निहंत्यहंता चेष्टा विभूम्नः खलु दुर्विभाव्या॥१९॥ सोनंतोंतकरः कालोना
दिरादिकृदव्ययः॥ जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनांतकं॥२०॥ न वै स्वप
क्षोस्य विपक्ष एव वा परस्य मृत्योर्विशतः समं प्रजाः॥ तं धावमानमनुधा
वंत्यनीशा यथा रजांस्यनिलं भूतसंघाः॥२१॥ आयुषोपचयं जंतोस्तथैवो
पचयं विभुः॥ उभाभ्यां रहितः स्वस्थो दुःस्थस्य विदधात्यसौ॥२२॥

चैवं कर्तृत्वेतोपि वैषम्यप्रसक्तिः पक्षपाताभावादित्याह नवा इति॥२१॥ स्वपक्षः स्वसंबंधी यावद्भवति तथा प्रजाः कर्मभूताः प्रविशतः तस्य साम्येपि भूतेषु फलवैषम्यं तत्तत्कर्मणा तथा नादिति सदृष्टांतमाह॥ तं धावंतमनु अनीशाः कर्माधीना भूतसंघा धावंति॥ अनिलं धावंतमनु रजांसीव तत्र रजसां तमः प्रकाशनता आदि यथा वैषम्यं पि नानिलस्य वैषम्यं एवमीश्वरस्यापी ति भावः॥२१॥ अपचयमकालमृत्युं॥ उपचयं कालमृत्योरपि रक्षां यदा पचयं मृत्युकाले तु पच यं देवादौ स्वस्थत्वात् उपचयापचयाभ्यां रहितोऽसौ विदधाति दुःस्थस्य कर्माधीनस्य विदधाति॥२२॥

२५ वंशनक्षेपः सर्वकादि संभवः॥ किं वादस्तनामभाक्षात्स्ते विसिसी॥२४॥

तेवेषामेसाधुःसन्विदानींकथमन्यथाकृतवानित्याह॥सर्वैतिद्वाभ्यां॥११॥ग्रत्रध्यानःहरेर्विज्ञातो
वाहृदिस्थितःतंतेसोहरिर्हासानामेवसाधुत्वेनसम्मतः॥१२॥सत्ताग्रतमेवाह॥महत्त्वतिति
तयानीवेषुकरुणायासनेषुमैत्र्यायविलेषुतेनसमलेनच॥१३॥ततंकृतायोंभवतीत्या
ह॥संप्रसन्नेसतिगुणैर्विमुक्तोनपवृतकार्यगाजीवेनलिंगशरीरेणनिर्मुक्तःसन्निर्वाणं
सुखात्मकंब्रह्मप्राप्नोतीति॥१४॥भावेहृत्वंमेगीकृत्योक्तं॥यदानीनतात्मनोभ्यारुग्राहिसं
वंधः॥नवात्मोत्महृत्वनादिकमप्रीत्याह॥दृशाभिःभूतैःपंचभिरारब्धेदेहयाकारेणपरि

सर्वंभूतात्मभावेनकृत्वावासंहरिंभवान्॥ग्राराध्यापदुराराध्यंविलास्तत्परमंपदं॥११॥
सत्वदेहेरगुध्यानतस्तुसामपिसम्मतः॥कथयन्वयंकृतवानत्रशिवदत्ततामते॥१२
निलितपाककरुणामैत्र्यावाखिलजंतुषु॥सममत्वेनचसर्वात्माभगवान्संप्रसीदति॥१३॥
संप्रसन्नेभगवतिपुरुषःप्राकृतैर्गुणैः॥निर्मुक्तोजीवतिर्मुक्तोब्रह्मनिर्वाणमृच्छति॥१४॥
भूतैःपंचभिरारब्धैर्योषित्पुरुषएववाहि॥तयोर्व्यवायात्संभूतिर्योषित्पुरुषयोरिह॥१५॥
एवंप्रवर्ततेसर्गःस्थितिःसंयमएवच॥गुणव्यतिकराद्राजन्मायापरमात्मनः॥१६॥
निमित्तमात्रंतत्रासीन्निर्गुणःपुरुषर्षभ॥व्यक्ताव्यक्तमिदंविश्वंयत्रभ्रमतिलोहवत्॥१७॥

णात्मैर्योषित्पुरुषश्चेतिप्रसिद्धः॥तयोर्व्यवायात्मैथुनात्संभूतिरन्योयोर्योषित्पुरुषयोरिहसंसा
रेभवति॥१५॥एवंतावत्सर्गःप्रवर्ततेएवंपालकाकारेणपरिणतैर्भूतैरेवस्थितिः॥हंतृदे
हाकारपरिणतैःसंयमःसचपरमात्मनोमायायागुणानांव्यतिकरात्त्वतः॥१६॥नन्वनेन
नादेहानांगुणानांवाकथंसर्गादिहेतुत्वंतत्राह॥निमित्तमात्रंपुरुषर्षभईश्वरःयत्रयस्मि
न्निमित्तेसतिकार्यकारणात्मकंविश्वंभ्रमतिपरिवर्ततेयथायस्कांतेनिमित्तेसतिलोहंप्रवर्त

भा
व टी
४४

क्लेशा यासां तद्द्योपधयां ॥२५॥ तस्यार्षास्त्रं स्वयंबभैनीरायणाद्दृष्टं तद्ब्रह्मं प्रयुंजानः संदधतः सतः सुवर्णमयाः
पुंखा मूलमात्रा येषां कलहंसा नां वाससि पक्षा येषां शरा विनिःसृता इति द्दष्टव्यं उपरि शाखि शिली
मुखैरहनन ॥३॥ प्रधने युद्धे उत्तद्धाः उच्छ्रिताः फणा येषां ते फणाः ॥४॥ पृषत्कैः बाणैः निकृत्ता बा
हादयो येषां तान ॥ परलोकं निनाय किं यं भित्वा ऊर्ध्वरेतसः सन्यासिनोर्कमंडलं निर्भिद्य यान्ति

मैत्रेय उवाच ॥ निशम्य गदतामेवं ऋषीणां धनुषि ध्रुवः ॥ संदधेस्त्रमुपस्पृश्य यन्नारायणनि
र्मितं ॥१॥ संधीयमान एतस्मिन्माया गुह्यकनिर्मिताः ॥ क्षिप्रं विनेशुर्विदुर क्लेशा ज्ञानोदये य
था ॥२॥ तस्यार्षास्त्रं धनुषि प्रयुंजतः सुवर्णपुंखाः कलहंसवाससः ॥ विनिःसृता आविवि
शुर्द्विषद्बलं यथा वनं भीमरवाः शिखंडिनः ॥३॥ तैस्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखैरितस्ततः पुण्यज
नाः उपद्रुताः ॥ तमभ्यधावन्कुपिता उदायुधाः सुपर्णमुन्नद्धफणा इवाहयः ॥४॥ स
तान्पृषत्कैरभिधावतो मृधे निकृत्तबाहूरुशिरोधरोदरान ॥ निनाय लोकं परमर्कमंडलं
व्रजंति निर्भिद्य यमूर्ध्वरेतसः ॥५॥ तान्हन्यमानानभिवीक्ष्य गुह्यकाननागसश्चित्ररथे
न भूरिशः ॥ औत्तानपादिं कृपया पितामहो मनुर्जगादोपगतः सहर्षिभिः ॥६॥ मनुरुवाच ॥ अ
लं वत्सातिरोषेण तमोद्वारेण पाप्मना ॥ येन पुण्यजनानेताननवधीस्त्वमनागसः ॥७॥ ना
स्मत्कुलोचितं तात कर्मैतत्सद्विगर्हितं ॥ वधो यदुपदेवानामारब्धस्तेकृतैनसां ॥८॥ नन्वे
कस्यापराधेन प्रसंगाद्बहवो हताः ॥ भ्रातुर्वधाभितप्तेन त्वयांग भ्रातृवत्सल ॥९॥ नायं मा

तेतान ॥७॥ अनागसो निरपराधान ॥८॥ तमसो निरपराधान ॥८॥ तमसो नरकस्य द्वारेण पापेन ॥७॥
नत्वस्मद्भ्रान्तं हतवान्न कथमहमकृतैनसः न चाह ॥ नन्विति ॥ तस्य यक्षस्यापराधे चैतदुचितं न भवतीत्याह
नायमिति ॥१॥ परागस्य परात्मतं देहं आत्मानं गृहीत्वा परावोपयोगादेहाभिमानादन्यो मत्वेति

विस्फुरंत्सस्तसितोपसिन ॥ तेनासयंतः स्तनयित्नवोः यानयोपसिन ॥ २२ ॥ बहशुर्निपेतुर्विसर्पः नस्तन
तिमारीरमिनसृक्॥ इहस्त्रेष्मादिमेदसः पुंस्तमार्षमेधां सिग्रस्यायतोनिपेतु ॥ २४ ॥ सायमवर्षिणः ग्र
ग्रमकदितंयदृषंतद्नः ॥ २५ ॥ ग्रशानिवर्त्रिः स्वासोपेयंता ॥ २६ ॥ नासुनानिभयंकराणितिस्मात्रया
तिः यहर्हिर्येयांग्रसरयात्सासादिशाहेरहसोनरत्ने नयद्वापवोध्यते ॥ २८ ॥ नसपशंकल्याणं प्राशंस

तपोनाक्षादितंसोमदनानीकेनसर्वतः ॥ विस्फुरनडिनादित्तंग्रासयन्तनयित्नुना ॥ २२
वहष्टकपियौवासृकपविग्गम्रमेदसः ॥ निपेतुर्गगनादस्यकबंधान्ययतोनव ॥ २४ ॥ ततः
स्विदृष्यनगिरिर्निपेतुः सर्वतोदिशं ॥ गदापरिघनिस्त्रिंशमुशलाः सायमवर्षिणः ॥ २५ ग्रह
योघानिनिः श्वासावमंतोग्निरुषाद्दिशिः ॥ ग्रभ्यधावन्नाननामत्ताः सिंहव्याघ्राश्चयूथशः ॥ २६
समुद्रऊर्मिभिर्भीमञ्जावयन्सर्वतोभुवं ॥ ग्रासमादमहाह्लादः कल्पांतइवभीषणः ॥ २७ ॥ ए
वंविधान्यनेकानित्रासनानिमनस्विनं ॥ ससृजुस्तिग्मगतयग्रासुर्यामायथासुरा ॥ २८ ॥
ध्रुवेप्रयुक्तामसुरैस्तांमायामतिदुस्तरां ॥ निशाम्यतस्यमुनयः शमाशासन्समागताः ॥ २९
ग्रौत्तानपादभगवांस्तवशार्ङ्गधन्वादेवः क्षिणोत्ववनतार्तिहरोविपक्षान् ॥ यन्नामधेय
मभिधायनिशम्यवाद्धालोकोंजसातरतिदुस्तरमंगमृत्युम् ॥ ३० ॥ इतिश्रीभागवतेचत
र्थेदशमोध्यायः १०

नसार्थितवंतोभुवनपः ॥ २४ ॥ नवविपत्ताग्राहून ॥ नाशायनग्रहासात्तान
थ्रेनसासवैनेवसृतनरति ॥ ३० ॥ इतिश्रीभागवतेभावार्थदीपिकायांचतस्कंधेदशमोध्यायः १०
एकादशोनयक्षाणांसंयहेहामनुः स्वयम् ॥ ग्रागत्यवारयामासध्रुवंतत्त्रोपदेशतः ॥ १ ॥ एवं
वदंतांवचनमुपदेशानिवनिशम्य ॥ उपसस्पृश्यवारायणनिर्मितंनारायणास्त्रंसंदधे ॥ १ ॥
॥ ॥

तेपि तत्कर्मसु समानाग्रजमविधान ॥ द्विगुणं यथा भवंति षड्भिः षड्भिः प्रतिकर्तिमिच्छव ॥ ॥ चित्र वाजे विचित्रपदैः ॥ ॥ धारासंपातेन च्छन्नो गिरिरिव नैवा दृश्यत ॥ ॥ स्वर्षः स्वर्यं तत्र ॥ ॥ यो नयानेषु शत्रुसैन्येषु जयकांक्षि तु जितेजित मितिजय प्रकाशेषु सत्त्व ॥ ॥ यथमस्य चूर्णयामास

ते पि चाशु मम मुष्टितः पादस्पर्शामिवोरगाः ॥ ज्ञात्वैव विद्युन्मुखपद्धि गुणं प्रविकीर्षवः ॥ ॥ न नः परिवर्तितिः शैः प्रासमूलमवम्ध्येः ॥ शास्त्रैभिर्भिन्नैस्तं भिन्नश्चित्रवाजैः शरैरपि ॥ ॥ अ भ्रवर्षेन्नकृपिताः सर्वष्टं सह सारथिं ॥ अच्छिन्नत्तस्य तीक्ष्णतैर्मच्छतानां त्रयोदश ॥ ॥ जैत्र नपार्तिः सतदा शास्त्र वर्षं रामस्मिरिणा ॥ नैव वाह्यपत च्छन्नमात्मा सारथिं यथागिरिः ॥ ॥ हाहा कारस्तदैवासीत्सिद्धानां दिवि पश्यतां ॥ हतोयं मानवः सूर्यो मग्नः शत्रुपयः नार्णवे ॥ ॥ नैद स्त्यानधानेषु जयकांक्षि स्वयोमध्ये ॥ उदतिष्ठद्रथस्तस्मान्नीहारादिव भास्करः ॥ ॥ धनु विस्फूर्जयन्तुद्वेद्दिव्यतोऽवेदशुद्ध हन ॥ अस्त्रौघं व्यधमद्धाणै र्वेनानीकमिवानिल ॥ ॥ नमस्ते चापभिर्भक्ताभिन्नाववर्मागिरिरदत्तसं ॥ कापानाविविश्युलिङ्गमागिरिः नपाययौ यथा ॥ ॥ भर्ल्लैः संछिद्यमानानां शिरोभिश्चारुकुंडलैः ॥ ऊरुभिर्हेममयूखाभिर्दोर्भिर्वलयवल्गुभिः ॥ ॥ हारकेयूरमुकुटैरुष्णीषैश्च महाधनैः ॥ आस्तृतास्ता रणभुवो रेजुर्वीरमनोहराः ॥ ॥ हृ तावशिष्टा इतरे रणाजिराद्रक्षोगणाः क्षत्रियवर्यसायकैः ॥ प्रायो विवृक्णावयवा विदुद्रुवुः मृगेंद्रविक्रीडितयूथपा इव ॥ ॥ अपश्यमानः स तदाततायिनं महामृधे कंचन मानवोत्त मः ॥ पुरीं दिदृक्षन्नपि नाविशद्द्विषां न मायिनां वेद चिकीर्षितं जनः ॥ ॥ अतिष्ठद्वः चित्ररथः

॥ वर्माणि कवचानि ॥ ॥ शिरैः प्रशुस्वैरामृत्तनारेजुरितिद्वयोरन्वयः ॥ ॥ प्रायो बाहुल्येन विहा क्षाः संछिन्नावयवा येषां शत्रून ततायिनं शस्त्रपाणिं रतिस्तु वत्रि मञ्जायिनमायिनामित्यादेरन्व

उद्धवयसं प्राप्तयौवनं ॥ अनुरक्ताः प्रजा यस्मिन् ॥६६॥ प्रवयसं वृद्धं ॥६७॥ इति श्रीभावार्थदीपिकायां चतु-
र्थे नवमः ॥ दशमे भ्रातृहन्तॄणां यक्षाणामकरोद्वधं ॥ एकः एव बालकोऽगमत्तस्य विक्रम उच्यते ॥१॥ योषि-
द्रत्नमिति वा तिमनोहरं कन्यारत्नं चेति वा ॥२॥ यद्रोण्यां द्रोणी हिमवति हतः आत्मा विति पाठे गुह्येस्त्र

वीक्ष्योढवयसं तं च प्रकृतीनां च सम्मतं ॥ अनुरक्तप्रजं राजा ध्रुवं चक्रे भुवः पतिं ॥६६॥ आत्मा-
नं च प्रवयसमाकलय्य विशाम्पतिः ॥ वनं विरक्तः प्रातिष्ठद्विमृशन्नात्मनो गतिं ॥६७॥ इ-
इति श्रीभागवते चतुर्थे नवमः ॥९॥ मैत्रेय उवाच ॥ प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारस्य वै ध्रु-
वः ॥ उपयेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ ॥१॥ इलायामपि भार्यायां वायोः पुत्र्यां महा-
बलः ॥ पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत् ॥२॥ उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो मृगयायां ब-
लीयसा ॥ हतः पुण्यजनेनाद्रौ तन्माताऽस्य गतिं गता ॥३॥ ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा कोपा-
मर्षशुचार्पितः ॥ जैत्रं स्यन्दनमास्थाय गतः पुण्यजनालयं ॥४॥ गत्वोदीचीं दिशं राजा
रुद्रानुचरसेवितां ॥ ददर्श हिमवद्द्रोण्यां पुरीं गुह्यकसंकुलां ॥५॥ दध्मौ शंखं बृहद्बा-
हुः खं दिशश्चानुनादयन् ॥ येनोद्विग्नदृशः क्षत्तरुपदेव्योऽत्रसन् भृशं ॥६॥ ततो निष्क्रम्य
बलिन उपदेवमहाभटाः ॥ असहन्तस्तन्निनादमभिपेतुरुदायुधाः ॥७॥ स तानापततो
वीर उग्रधन्वा महारथः ॥ एकैकं युगपत्सर्वानहन् बाणैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥८॥ ते वै ल-
लाटलग्नैस्तैरिषुभिः सर्व एव हि ॥ मत्वा निरस्तमात्मानमाशंसन् कर्म तस्य तत् ॥९॥

समागतिं गता मृता तदनुसृत्य च ॥३॥ कोपामर्षशुचां दाहकं ॥ तेनार्पितो व्याप्तः जैत्रं जयहेतुं पुण्य-
जनालयं अलकां ॥४॥ रुद्रानुचराः गणाः तेनादयः ॥५॥ दध्मौ वादितवान् ॥ येन शंखवादनेन
हेतुना उपदेव्योऽत्रसन् स्त्रियः ॥७॥ एकैकं त्रिभिस्त्रिभिरिषुभिः सर्वान् ॥ त्र्यादंशाद्युनानि यत्नात्

भा
वदी
३१

पुरेववर्णयंतिन्नवतचेतिचतुर्भिः ॥ ११ ॥ तत्रैदैः फलमंजरीपुंजकैः स्तनानां पोतैः वालसहितैः सहेदैः उपस्तनैः प्रा
निवारमिम्नतरेणानृपः ॥ चूतपल्लववासवासामिचस्तनमुष्ककादामानिचनेषांविशिष्टलंबनमलि
पशुकंभेषु ॥ १२ ॥ गोपुरेशाना रंमपातकंभाः परिकराः परिकराः परिकराधेषुविमानानामिवरेपुनि
येषां ॥ १३ ॥ वनरमगानेरम्यामहासार्गा ॥ प्रहरत्नसोपरिनिर्मिताभूमिकामार्गावोनवः महासम्मा
तवनयोपसंसिमिलेसम्मकरनारसौ ॥ तत्रैदैः कदलीस्तंभैः पूगपनेस्मनदिधे ॥ १४ ॥ चूतपल्ल
वदासः सम्मुकादामविलेखिभि ॥ उपस्तनेमतिहारमपांकंभैः सदीपकैः ॥ १५ ॥ आकारैर्गो
पुरागारैः शातकुंभपरिच्छदैः ॥ सर्वतोलंकृतं श्रीमद्विमानशिखरद्युभिः ॥ १६ ॥ मरकतरत्नरम्या
तवनवपुरसिपः ॥ सिद्धार्थांलनदंपुरवीपुष्पफलानिच ॥ १७ ॥ फवायपथिहस्ताप
स्त्यादाशिषः सती ॥ स्त्रापन्नहलयीनानिपाविशद्भवनेपितुः ॥ महामणिवातमयेसतं
कपरिच्छदा ॥ आसनानिमहार्हाणिपत्रयोकाउपस्करा ॥ १८ ॥ यत्रस्फटिककुड्येषुमहाम
रकतेषुच ॥ मणिप्रदीपाआभांतिललनारत्नसंयुता ॥ १९ ॥ उद्यानानिचरम्याणिविचि
त्रैरमरद्रुमैः ॥ कूजद्विहंगमिथुनैर्गायन्मत्तमधुव्रतैः ॥ २० ॥ वाप्योवैदूर्यसोपानाः पद्मोत्पल
कुमुद्वतीः ॥ हंसकारंडवकुलैर्जुष्टाश्चक्राह्वसारसैः ॥ २१ ॥ उत्तानपादोराजर्षिः प्रभावंतनय
निनाश्रुत्वादृष्टोयस्मिन ॥ २२ ॥ सिद्धार्थांश्चेनसर्वपाश्च सते ॥ श्रुत्वाहष्टाद्भुततमप्रपेदेवि
स्तनायवाः ॥ २३ ॥ उपनह्यकिरन् । सती सत्यः ॥ २४ ॥ यत्रमवनोनमे ॥ २५ ॥ पद्मारिमनोवाप्यः

३२

ध्रुव उ॰ एवं च भगवान्मनं प्रसादात्तव सुव्रत। सात्वतानामभयदं पदधान्महर्द्धिमेकरं ५

रसा

उपवनस्याभ्याशे समीपे ॥ ४२ ॥ विष्वक्सेनोपगृहसंस्पर्शो न हतमशेषमुद्वेपथनं वपुस्य ॥ ४४ ॥ नातउ
दामोमहात्मनोरथो यस्य ॥ ४५ ॥ यथाभिमंत्रितः पितरावभिभिः सहते न हतं संभाषणः ॥ ४६ ॥ स
हच्चाः प्रीतिर्नोसंभाविते त्याह ॥ यस्येति ॥ नमंति प्रत्युत्सरंति प्राप्योपयायास्वयमेव तस्मिन्देशमवत

तं हृष्टोपवनाभ्याशे प्राप्तं तेनेरथात्त ॥ अवरुह्य नृपस्तूर्णमासाद्य प्रेमविह्वलः ॥ ४३ ॥ परि
रेभेंगजं दोर्भ्यां दीर्घोत्कंठमनाः श्वसन् ॥ विष्वक्सेनांघ्रिसंस्पर्शहताशेषाघबंधनं ॥ ४४ ॥
अथाजिघ्रन्मुहुर्मूर्ध्नि शीतैर्नयनवारिभिः ॥ स्नापयामास तनयं जातोदाममनोरथः ॥ ४५ ॥
अभिवंद्य पितुः पादावाशीर्भिश्चाभिमंत्रितः ॥ ननाम मातरौ शीर्ष्णा सत्कृतः सज्जनाग्रणीः ॥
सुरुचिस्तं समुत्थाप्य पादावनतमर्भकं ॥ परिष्वज्याह जीवेति बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४७ ॥
यस्य प्रसन्नो भगवान्गुणैर्मैत्र्यादिभिर्हरिः ॥ तस्मै नमंति भूतानि निम्नमाप इव स्वयं ॥ ४८ ॥
उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योन्यं प्रेमविह्वलौ ॥ अंगसंगादुत्पुलकावस्रौघं मुहुरूहतुः ॥ ४९ ॥
सुनीतिरस्य जननी प्राणेभ्योपि प्रियं सुतं ॥ उपगुह्य जहावाधिं तदंगस्पर्शनिर्वृता ॥ ५० ॥
पयः स्तनाभ्यां सुस्राव नेत्रजैः सलिलैः शिवैः ॥ तदाभिषिच्यमानाभ्यां वीर वीरसुवो मुहुः ॥
तां शशंसुर्जना राज्ञीं दिष्ट्या ते पुत्र आर्तिहा ॥ प्रतिलब्धश्चिरं नष्टो रक्षिता मंडलं भुवः ॥ ५२ ॥
अभ्यर्चितस्त्वया नूनं भगवान्प्रणतार्तिहा ॥ यदनुध्यायिनो धीरा मृत्युं जिग्युः सुदुर्जयं ॥ ५३ ॥
लाल्यमानं जनैरेवं ध्रुवं सभ्रातरं नृपः ॥ आरोप्य करिणीं हृष्टः स्तूयमानो विशत्पुरं ॥ ५४ ॥

रेति ॥ उत्तमश्च ध्रुवश्चोभावन्योन्यमिति ॥ उहतुर्दधतुः ॥ ४९ ॥ हे वीर वीरसुवः अश्रुमातुः अभिषि
च्यमानाभ्यां स्तनाभ्यां पयः सुस्राव ॥ ५१ ॥ निरुक्तं दर्शनमस्य तद्दृष्टं तिमिरं क्षिप्यति ॥ ५२ ॥

किंचदेवीमितिमत्तमः समाविवयमृप्म ॥ हितीयेः सततपिभ्रातैवभान्त्र्यः मातुर्वितिरहक्षातुड्रनाहृस्व
योकेननपेत्वापमृतुभवामि ॥२४॥ किंचमपामसायपत्नाथितेनहार्थेमाथितेनमारभवद्धिरस्मिति
२५ ॥ पत्रदेवस्रहष्टातमाह ॥ त्वाराजंनितिजानेदंमपद्धेनः सकाशादभिमानः त्वीणापुतेनमयामिति
नोयाविवतः ह्मोएवनेनिवाटहष्टातनवसंवंधः ॥ ययाफपनः ईश्वराचक्रवर्त्तिनः कलीकाराह्स्तनवतेह्स्त
कणान्नाचतेनहत ॥२६॥ एवंनिःस्पृहस्त्वंतनस्पृक्कमित्याहनेति ॥ नस्पृदासंविनानमर्थमात्मनोन
देवीमायाप्रुपाश्रिमसमस्मवभिन्वहक ॥ नच्छेहितीयेप्समतिभ्रान्तस्वहड्रना ॥२७॥ मयैत
त्वार्थितेनयर्थविकिमेवरानायषि ॥ पसायनगदात्मानंतपसाडुष्प्रसादन ॥२८॥ मवछिर
मयावेहभवंभागवविवजितं ॥ स्वारानमयवकेतोमोक्षोत्मानोमेमितिलोवन ॥२९॥ ईश्वरा
त्वीणप्रुणेनकलीकारानिवाधनः ॥३०॥ मैत्रेयः ॥ नवैपुरुदस्मपदारविंदयोरजोजुषस्ता
तेभवाहशाजना ॥ वांछंतितनहासमृतेयंमात्मनोयदच्छयालब्धमनःसमृद्धयः ॥३१॥ प्रा
कर्पिणान्मजमायातेसपरेत्स्यधागतं ॥ गुणानन्महद्येभद्रमदस्मकत्तोममः ॥३२॥ मुहाय
वाकदेववर्षेहर्षवेगेनयर्षितं ॥ वाणीहृतेरभिशोतोहाचेषाहत्मह्मयते ॥ सद्गंथवचमा
हदयकामंस्वरपातिह्कृतं ॥ वायाणेः कुलहहेप्सयधेल्तामात्यवंपुमिः ॥३३॥ प्रालङ्कुरभि
नोदनवह्रहेवेगवुणभिः ॥ निसृकामपुरातनणमात्मजाभीलगणोत्सक ॥३४॥ ह्नी
तिःस्वरुविस्रासमहिप्योक्तकमभृषिते ॥ प्राकृतर्षिविकास्तार्थशुनमेमाभिनसमवः
वैवांछेतियहह्येवललुत्रेनमनसा ॥ समद्धयोपेयांते ॥३५॥ मस्लतमाहाकणेनि ॥ संयरेत्स्यर
नाःरानमाकर्णथयानम्रहयेविक्षासनचकारघ्रभद्रसममसकत्तोमद्दकिमितिमत्वा ॥३६॥ प
मविरतद्रतिदेवर्षवोक्यश्रहाय ॥३७॥ ग्राहणाणाहेभिः पर्यस्तः परिहृतः ॥३८॥ अस्यरात्तोमा
दिषौमधेजनमेनिपापपकामेवशिविकानरविमानमाहस्य ॥३९॥

भ्रात

किंच दृष्ट्वा मां यत्सो हरं यं स्त्रियायमतिनिंदे स्वते॥२५॥ धनतः स्थानात॥२६॥ प्रतिदिश्य उपदिश्य॥२७॥ संकल्पजं विष्णो
रंघ्यपादसेवया प्राप्यापि तं संकल्पस्य निर्वाणं समाप्तिर्यस्मात॥२८॥ मायाविनः सकाशात्स्वपत्सु दुर्लभं हर
रेः पदं तत्केनैकेन जन्मना लब्ध्वापि स्वमात्मानं मनः असिद्धार्थं मया मम मनोरथमिव कथममन्यत तु
रुथार्थविदिति॥२९॥ तापमेवाह समाधिनेति षड्भिः सार्धैः॥ न एकेन अनेके भवा यस्मिन् बहुजन्माभ्य

इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः॥ भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अंते मां संस्मरिष्यसि॥२५
ततो गंतासि मत्स्थानं सर्वलोकनमस्कृतं॥ उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्तते गतः॥२६॥ मैत्रेय उवाच॥ इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः पदं॥ बालस्य पश्यतो धाम स्वमगाद्गरुडध्व
जः॥२७॥ सोपि संकल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितं॥ प्राप्य संकल्पनिर्वाणं नातिप्रीतोभ्यगा
त्पुरं॥२८॥ विदुर उवाच॥ सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेर्मायाविनस्तच्चरणार्चनार्जितं॥ लब्ध्वाप्य
सिद्धार्थमिवैकजन्मना कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित्॥२९॥ मैत्रेय उवाच॥ मातुः सपत्न्या
वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान्स्मरन्॥ नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात्तापमुपेयिवान्॥३०॥ ध्रुव उवाच
समाधिनानेकभवेन यत्पदं विदुः सनंदादय ऊर्ध्वरेतसः॥ मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयोश्छा
यामुपेत्यापगतः पृथग्मतिः॥ अहो बत ममानात्म्यं मंदभाग्यस्य पश्यत॥ भवच्छिदः पादमू
लं गत्वा याचे यदंतवत्॥३२॥ मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः॥ यो नारदवचस्तथ्यं
नाग्रहीषमसत्तमः॥३३

लिवेन्मर्यः मत्पमसत्त्वात् दिसमये गरुडध्वजिरक्ष्य स्मृते पादछाया यांस्थि
तमात्मानं स्मरन्नाह छायापादयोरुपेत्य निवृत्तपृथग्मतिः॥ भेददृष्टिः सन्॥ अहो कष्टमिति भावः अनात्म्यं
आत्मस्वरूपानभिज्ञत्वं भवच्छिदः सकाशात्॥ यदंतवत् तद्याचे याचितवानस्मि॥३१॥ अत्र तत्कारणं संभावय
यति मतिरिति॥ पतद्भिः मत्पदात्पतः प्राप्नुवद्भिः अतएवासहनशीलैः नाग्रहीषं नामुच्यं मानेनेत्य
र्थादिति नारदस्य वचो यावन्नग्रहीतवान् स्वीकृतवानस्मि मे मतिर्विदूषिता॥३३॥

ॐ
श्री भा.
ए. टी.
१

ॐश्रीगणेशायनमः॥ॐनमःसरस्वत्यै॥ ॐनमःश्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंद
भक्तजनमानसनिवासायश्रीरामाय विजयन्तेपरानंदकृष्णपादरजःस्रजः याधृतामूर्द्धिजायन्तेम
दिमद्भः स्रजः १ उक्तैकत्रिंशताध्यायैर्भुक्तिरेकादशेततः जायन्तेयेतिहासाद्यैःसमासव्याससूपत
नारदोवसुदेवायसमासेनव्यवर्णयत् भगवानुद्धवायाथविस्तरेणापपार्निभिः ३ तत्रतुप्रथमेऽ
येयदुवंशस्यसंलयः उपोद्घातोविरागायमौशलव्यपदेशतः ४ प्रश्नस्ततःपरानंदकृष्णक्रीडानव
ता तन्निहत्यापरानंदपदारोहोनुवर्ण्यते ५ एवंतावद्दशमस्कंधेभूभारावतारणायनिजविभू
विभूषितयदुवंशस्ययदुवंशावतारितसकलसुरांशस्यभगवतःश्रीकृष्णस्यषड्विंशतिप्रहतिविडंबनन
कुर्वणादिपरगणापेक्षामानन्दकारणंक्रीडानिरूपिता अथेदानीमुपशमितयोगमायावैभव
क्तोनामात्मतत्वोपदेशपूर्वकंक्रीडार्थंभूतलेऽवतारितानांचाधिकारिणांस्वरांशानांमोक्ष
देशाननत्रतदधिकारिपदप्रापणंएवंकेचब्रह्माद्युपहायनिजपदारोहोनिरूप्यते तत्रादि
यामविरक्तस्यवसुदेवस्यकर्मणाकर्मनिर्हारोयथास्यात्तथोच्यतामित्येवंकृतेपृच्छत ३
नारदादिभिःकर्मयोगोनिरूपितः कर्मणाकर्मनिर्हारए[illegible]समाश्रुतिरितिरतः [illegible]नेनिपा
शुक्लेन[illegible]पुरुषइत्यादिनातेनचविशुद्धसत्वस्यश्रीकृष्णस्य[illegible]पापेरतः
यन्नाध्याये[illegible]हमेनात्मतत्वमुपदिश्य[illegible]चावःसमवेतायेताते[illegible]चपिसर्वेभविष्यन्तीत्यर्थः
तन्वय[illegible]हत[illegible]नादिना नचो[illegible]
[illegible]तिशा[illegible]

श्री॰ भा॰ उ॰ द॰ ५५

ननु यत्किंचित्कुर्वतो मम सन्निधानात्किं स्यादत आह ॥ निमित्तमिति ॥ अयमर्थः ॥ यथा तवारूपस्य कालात्मनो विश्वसर्गे निमित्तं केवलं हिरण्यगर्भः ॥ तथा शर्वश्च तन्निरोधे तथा चत्वमेवसन्निधिमात्रेण जरासंधप्रहृतानां राज्ञां देव्यः ॥ पश्यः तेविषादं कर्मस्वादद्भुबालकलालनादौ गायंतीति ॥ द ॥ अतो नैनोपायेन त्वयाशीघ्रं हंतव्यं तस्य शायेनाह ॥ द ॥ गायंतीति तथा शोऽजरासंधस्य वधं ॥ आत्मनो पत्नीनां विमोक्षणं च ॥ वत्समारादीः श्रीकृष्णमेवं करिष्यतीति अत्र दृष्टांतः ॥ गोप्यश्चत्यादयः ॥ यथा गोप्यः ॥ शंखचूडवधं समोक्षं च गायंति ॥ तेऽत्र वनाराज्ञ्यो नजं

निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ॥ हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्यारूपिणस्तव ॥ द ॥ गायंति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो राज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च ॥ गोप्यश्च कुंजरपतेर्जनकात्मजायाः पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयं च ॥ ८ ॥ जरासंधवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते प्रायः पाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ॥ १० ॥ इत्युद्धववचो राजन्सर्वतोभद्रमच्युत ॥ दे

कुंजरपतेर्गजेंद्रात् ॥ जनकात्मजायाः सीतायाः ॥ पि वर्षिर्यद्धृष्टा ग्राहग्रस्तकष्टस्य मत्स्य छ्जनयत्तोस्त्वं कं समुद्धृतात् ॥ मोक्षमुनयो पि विशदं कर्म गायंति नित्यशत्रोः क्रोधस्य वधं आत्मनो जीवात्मनो संसारविमोक्षणं च वयं च सामान्नानाभक्ता यस्य तस्य विशदं च विचगानकुर्मः ॥ अतएवं भूतानां नानां सा कृपया त्वया तव वक्तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥ किंच जरासंधवधइति भूयर्थाय ये न ततः शिशुपालवधादि पि सकलसाध्या भविष्यतीति भावः ॥ एतत्सर्वं भविष्यत्येवेति संभावयन्नाह ॥ प्राय इति ॥ पच्यतइति पाकः ॥ कर्मतस्य विपाकः ॥ फलं तेन राज्ञां पुण्यविपाकेन ॥ जरासंधादीनां पापविपाकेनेति पाठे तेन जरासंधस्य पापविपाकेनेति ॥ तेनायं क्रतुस्तवाभिमतः तस्य गानेन सिद्धं भविष्यतीत्यर्थः

प्रभुनिर्ययपायान्मोयत्र हृष्टाहृदयत्तरकि ५ हृत्यत्स याकासत्य किसिवस्तेति ५५ विनम्

अथैकसप्ततितमेउद्धवस्यानुमंत्रणं इंद्रप्रस्थंगतेकृष्णेपार्थोऽपरमोत्सवः॥ राजसूयमिषंकृत्वाभी
मदुर्योधनादिषु॥ कलिमुत्पाद्यतद्द्वाराभूभारमहरत्प्रभुः॥१॥ देवर्षेर्मतराजसूयगमनंसभ्यानांमतं
राजरक्षाकृष्णस्यतन्मयं॥२॥ यक्ष्यतः यागंकरिष्यतः॥ पैतृष्वस्रेयस्य पितृष्वसुः पितृष्वसुः
पुत्रस्यसाचिव्यंसाहाय्यंतवद्वा येनत्वयाशरणार्थिनांराज्ञांरक्षाकार्या॥३॥ तत्रप्रथमंराजसूयार्थं
तावत्ततोराजरक्षाकर्तव्येत्याह यष्टव्यमित्यष्टभिः॥ अतोदिग्विजयहेतोः॥ उभयार्थः राजसूयार्थः

श्रीशुकउवाच॥ इत्युदीरितमाकर्ण्यदेवर्षेरुद्धवोब्रवीत॥ सभ्यानांमतमाज्ञायकृष्णस्य
चमहामतिः॥१॥ उद्धवउवाच॥ यदुक्तमृषिणादेवसाचिव्यंयक्ष्यतस्त्वया॥ कार्यंपैतृष्वस्रेय
स्यरक्षाचशरणैषिणां॥२॥ यष्टव्यंराजसूयेनदिक्चक्रजयिनाविभो॥ अतोजरासुतजयउ
भयार्थोमतोमम॥३॥ अस्माकंचमहानर्थोह्येतेनैवभविष्यति॥ यशश्चतवगोविंदराज्ञोब
द्धान्विमुंचतः॥४॥ सवैदुर्विषहोराजानागायुतसमोबले॥ बलिनामपिचान्येषांभीमंसमब
लंविना॥५॥ द्वैरथेसतुजेतव्योमाशताक्षौहिणीयुतः॥ ब्रह्मण्योभ्यर्थितोविप्रैर्नप्रत्या
ख्यातिकर्हिचित॥६॥ ब्रह्मवेषधरोगत्वातंभिक्षेतवृकोदरः॥ हनिष्यतिनसंदेहोद्वैर०

शरणागतरक्षार्थंयजनार्थंचत्वामाश्रित्यत्वयासहैवजरासंधंहंतुमिच्छतोयादवानांलक्ष्याद॥ सवाइ
ति ग्रन्थेषां॥ ततोबलिनामपिसमबलएवभीमः॥ तथापितंविनाभीमादेवतस्यमृत्युर्विहि
तइतिभावः॥५॥ ननुबलसाम्येपिसेनाबलेनाधिकमितिचेत्तत्राह॥ द्वैरथइति॥ द्वंद्वयु
द्धे शतेनाक्षौहिणीभिर्युक्तोमाजेतव्यइत्यर्थः॥ ननुसोऽसहसैवचयुद्धार्थंनिर्जनेनकृतलं
नद्वैरथमितिजताद॥ ब्रह्मण्यइति नप्रत्याख्याति॥ ननिराकरोति॥६॥ भिक्षेतद्वंद्वयुद्धंचयाच

श्रीः
भा॰ द॰
पु॰
५४

वामबाहुकृतवामकपोलत्वप्रसादीनि द्वादशयुगलानि ॥ हे गोप्यः वामबाहौ तन्मूले वा कृतोर्पितो वामकपोलो येन सः । वल्गितेन नर्तितेन भ्रुवौ येन सः वल्गितभ्रूः मुकुन्दः अधरे अर्पितं वेणुं कोमलाङ्गुलीभिराश्रितो मार्गः सप्तच्छिद्रमार्गो येन सः यदा यत्रेरयति ॥ ३ ॥ तदा व्योमयानानां सिद्धानां वनिताः सिद्धैः स्वपतिभिः सह वर्तमाना अपि तद्वेणुरवमुपधार्याकर्ण्य प्रथमं विस्मिता विस्मितचित्ताः ततः काममार्गणेभ्यः समर्पितानि चित्तानि याभिः स्त्रीः पश्चात्पार्श्वस्थपत्युः सलज्जाः सत्यः कश्मलं मोहं ययुः

गोप्य ऊचुः ॥ वामबाहुकृतवामकपोलो वल्गितभ्रुरधरार्पितवेणुम् ॥ कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥ व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः काममार्गणसमर्पितचित्ताः कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥ हन्त चित्रमबलाः शृणुतेदं हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ॥ नन्दसूनुरयमार्तजनानां नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥ वृन्दशो व्रजवृषा मृगगावो वेणुवाद्यहृतचेतस आरात् ॥ दन्तदष्टकवला धृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥

युः तत्र लिखितमपस्मृता नीवी याभिरिति यद्वैवं मत्तस्य कृष्णस्य विरहं कथं सहामहे इति सर्ववाधकबाधः ॥ ३ ॥ हन्त हे अबलाः इदं चित्रं शृणुत हारवद्धासः हार इव शुद्धो हासो यस्य सः यद्वा वेणुवाद्येन अधोवदनेन हसनं हारे स्फुरन्हासो यस्य ॥ हारवच्छोभनो वा हासो यस्य सो यस्य सः यद्वा हारा हाराणां हासाः उद्भवविकाशा यस्मिन्निर्गन्धरसे इति वा ॥ उरसि स्थिरा विद्युदिव लक्ष्मीर्यस्य सः यर्हि यदा कूजितवेणुर्भवति ॥ ४ ॥ तदा व्रजे ये वृषाः मृगा गावश्च वेणुवाद्येन हृतानि चेतांसि येषां ॥ आरात् दूरादेव दन्तैर्दष्टाः कवला ग्रासाः यैः धृताः उत्तम्भिताः कर्णाः यैः ते निद्रिता इव लिखितचित्रमिवासन् ॥ अविदुषो तिरस्कारामिदमतिचित्रमित्यर्थः ॥ किंचाचेतनानामपि सरितां

५८

मूर्छिता गृहीततल्लीनचित्ताः स्रंसत् ॥ भ्रंशत् दुकूलं यस्मात्तं आत्मानं देहं स्रस्ताः केशेभ्यः स्रजो यस्य तं ततो नाविदन् ॥ निरीक्षतो निरीक्षमाणयोः तौ नाथौ यस्य तं कालयामास ॥ गा इव स्वगतास्ताः दस्युना व्याघ्रेण मा भैष्ट भयं त्यजत इत्यभयारावौ शिरः सह चूडामणिना जहारेत्यर्थः ॥३२॥ इति श्रीदश

गोप्यः स्तद्गीतमाकर्ण्य मूर्छिता नाविदन्नृप स्रंसद्दुकूलमात्मानं स्रस्तकेशस्रजं ततः ॥२४॥

एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायतोः संप्रमत्तवत् ॥ शंखचूड इति ख्यातो धनदानुचरोऽभ्यगात् ॥२५॥

तयोर्निरीक्षतो राजंस्तन्नाथं प्रमदाजनं ॥ क्रोशंतं कालयामास दिश्युदीच्यामशंकितः ॥२६॥

क्रोशंतं कृष्ण रामेति विलोक्य स्वपरिग्रहं ॥ यथा गा दस्युना ग्रस्ता भ्रातरावन्वधावतां ॥२७॥

मा भैष्टेत्यभयारावौ शालहस्तौ तरस्विनौ ॥ आसेदतुस्तं तरसा त्वरितं गुह्यकाधमं ॥२८॥

स वीक्ष्य तावनुप्राप्तौ कालमृत्यू इवोद्विजन् ॥ विसृज्य स्त्रीजनं मूढः प्राद्रवज्जीवितेच्छया ॥२९॥

तमन्वधावद्गोविंदो यत्र यत्र स धावति ॥ जिहीर्षुस्तच्छिरोरत्नं तस्थौ रक्षन् स्त्रियो बलः ॥३०॥

अविदूर इवाभ्येत्य शिरस्तस्य दुरात्मनः ॥ जहार मुष्टिनैवांग सहचूडामणिं विभुः ॥३१॥

शंखचूडं निहत्यैवं मणिमादाय भास्वरं ॥ अग्रजायाददात्प्रीत्या पश्यंतीनां च योषितां ॥३२॥ इ

ति भागवते दशमस्कंधे शंखचूडवधश्चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेतसः ॥ कृष्णलीलाः प्रगायंत्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् ॥१॥

मस्कंधे भावार्थदीपिकायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३४॥ पंचत्रिंशे वने याते कृष्णे गोकुलयोषितः युग्मश्लो

काभिर्गीतेन निन्युर्दुःखेन वासरान् ॥ एवं रात्रिषु श्रीकृष्णेन स्वैरमभिरमितानां दिवा न हरिस्तासा

नामनुगीतेन निस्तार प्रकारमाह गोप्य इति दुःखेन कृच्छ्रेण ॥१॥

श्रीभाग० द० ४८

तासामङ्गसङ्गेन घृष्टाया स्रक् तस्याः अत एव तासां कुचकुङ्कुमेन रञ्जितायाः संबन्धिभिः गन्धर्वपा
लिभिः गन्धर्वपा गन्धर्वपतयः॥ गायन्तो ये तैरनुद्रुतः सन् श्रान्तो वाः उदकमाविशत्॥ भिन्न
सेतुर्विदारितवप्रः॥ स्वयं चातिक्रान्तलोकवेदमर्यादः स्वरतिरात्मारामोऽपि॥ अत्र गोपीभिः सह
श्रमसिवास्खलज्जलक्रीडां दर्शयति॥ वनक्रीडां दर्शयति॥१९॥ ततश्चेति यमुनाया उपवने जलस्थ
लप्रसूनानां गन्धो यस्मिंस्तेनानिलेन जुष्टानि दिक्तटानि यस्मिन्॥ यद्वा दिशश्च तटं च

ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्गघृष्टस्रजः स कुचकुङ्कुमरञ्जितायाः॥ गन्धर्वपालि
भिरनुद्रुत आविशद्वाः श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः॥२४॥ सोऽम्भस्यलं युवतिभिः
परिषिच्यमानः प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग॥ वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्य
मानो रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेन्द्रलीलः॥२५॥ ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनग
न्धानिलजुष्टदिक्तटे॥ चचार भृङ्गप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद्द्विरदः करेणुभिः
॥२६॥ एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः स सत्यकामोऽनुरताबलागणः सिषेव आ
त्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः॥२७॥

स्थलवद्यस्मिंस्तस्मिन्वने भृङ्गा नाम॥ प्रमदानां च गणेनावृतः रासक्रीडां निगमयति॥ एवमिति
२९॥ सत्यकामः सत्यसंधः सत्यसंकल्पः॥ अनुरागिणी अबलागणो यस्य सः एवं सर्वा निशाः॥ सेवितवान्॥ शा
रत्काव्यकथारसाश्रयाः॥ शारदी भवाः काव्येषु कथ्यमाना ये रसास्तेषामाश्रयभूता निशाः॥ द्
रत्कतयोऽपि तीया शृङ्गाररसाश्रयाः शारदी प्रसिद्धाः काव्येषु याः कथास्ताः सिषेवे इति॥ एवम
प्यात्मन्येवावरुद्धसौरतः चरमधातुः न तु स्खलितो यस्य इति कामजयोक्तिः॥२७॥

४८

तदंशोति॥ नस्यांशास्ते गतेनोक्तश्चासुन्दीतिस्तयाश्राकुलानिश्रवशानिइंद्रियाणियासांताः स्विस्मय
वेथान्न॥ केशाहीन॥ अज्ञसाप्रतिबोढव्यथापूर्वंयन्तुनालंसमर्थानबभूवुः॥ विन्नस्तामालाभ्राभ
रणानिचयासांताः॥ नकेवलंनाय्यैवाकुलेंद्रियाः॥ किंतुदृष्टोपीत्याहकृष्णविक्रीडितमिति॥१९
किंचशशांकश्चेतिसुन्नेनैवहृष्टविनिशशांकेनविस्मितेनगतोविस्तरतोयातततः प्राक्तनाः सर्वेपिग्र
हास्तैवतस्थुः तथादेवीभिस्तवात्रिभुवयथासुखविचक्रुरिति॥ किंचकृत्वेति॥२०॥ अयंभावः का
तदगामस्यागमुदाकुलेंद्रियाः केशानुकूलकुचपट्टिकांतयाः॥ ताजेः प्रतिबोढुमलंबज
स्त्रियोविस्रस्तमालाभरणाः कुरूद्वह॥१९॥ कृष्णविक्रीडितंवीक्ष्यमुमुहुः खेचरस्त्रियः
कामार्दिताः शशांकश्चसगणोविस्मितोभवत्॥२०॥ कृत्वातावंतमात्मानंयावतीर्गोपयो
षितः॥ रेमेसभगवांस्ताभिरात्मारामोपिलीलया॥२१॥ तासामतिविहारेणश्रांतानांवद
नानिसः॥ प्रामृजत्करुणःप्रेम्णाशंतमेनांगपाणिना॥२२॥ गोप्यः स्फुरत्पुरटभासुरकुं
डलत्विड्गंडश्रियासुधितहासनिरीक्षणेनमानंदधत्यस्वृषभस्यजगुः कृतानिपुण्यानि
तत्करमहस्पर्शप्रमोदाः॥२३॥ (स्वायतिमहामायेमहायोगिन्यधीश्वरि नंदगोपसुतंदेवि
पतिंमेकुरुतेनमइतिमंत्रकेनाभिः प्रार्थनाद॥ भगवताग्नि॥ यातावलोब्रजंसिद्धामयेमारंस्य
थक्षपा॥ इति॥ तथैवप्रतिश्रुतत्वात्॥ तावंतमात्मानंकृत्वारेमेइति यावतीः यावत्यः कृपाति
शायमाहतासामिति॥ ततोतिहृष्टानांगोपीनांचरितमाह॥२४॥ स्फुरत्पासरीकुंडलानांत्विषा
गंडश्रियाश्रोत्सत्यासुधितेनायितेनहासससहितेननिरीक्षितेनचऋषभस्यप्रभुः श्रीकृष्णस्या
नंदयन्त्यः तत्कर्माणिजगुः तत्स्पर्करतहैर्नखैः स्पर्शेनप्रमोदोयासांताः॥२३॥ अजनजलकेलि

षड्विंशो मनसा यानाम्नात्स्मरनागरसोक्तितः ॥ नहुदिम्यागयोगाभ्यां संहतिः साख्ययोच्यते ॥ ५ ॥ नदेव
मात्मनितृयार्थ्यविकल्पेनी सुषुप्तावस्थाजाग्रदवस्थावाक्यादानीस्वप्नावस्थामाहः ॥ सप्तकंदेतिदशभिः
महान्निषष्ठोऽव्यक्तः केवलमोक्तृत्वायभिनिवेशो यः स सत्वप्रमाह्यं पंचभूतस्यवनमेणाहितिरात्मीय
नानयः ॥ रथ्यतदनीमेव विधुनेत्यमदेहज्ञात्रदेहस्याने सर्वतत्वेरोधभोगप्रधानेनोक्तत्वान ॥ पंच
तानेंद्रियाणि यस्य ॥ आश्रुगंधीत्रुगाति देष्ट्रहन्ता ममतेदेवे दशिके यस्य ॥ देशुणपावचक्रेय
स्य ॥ पकंप्रधानमनोऽयस्यप्रयोगुणावेणावोधजा यस्य ॥ पंचप्राणा वपुसाणि वेयनानि यस्य ॥ ८
एकं मनो रश्मिभिः प्रग्रहो यस्य ॥ एकादशं दिदं मनः सत्वो यस्य तेच मनच ॥ एकं हृदयं नीडं रथि नउप

नारद उवाच ॥ सप्तकं दामहे शास्त्रेषु पंचाश्रमाश्रुगा ॥ द्वौ पृष्ठि चक्रमेकात्मके विवेकं पंचवं
धुरं ॥ १ ॥ एकरश्म्येकदमनमेकनीड द्विकूबरं ॥ पंचप्रहरणं सप्तवरूथं पंचविक्रमं ॥ २
हेमोपस्करमारुह्य स्वर्णवर्मा त्वयेषुधिः ॥ एकादशा चमूनाथः पंचप्रस्थमथाहवं ॥ ३ ॥

वेधस्थानं यस्मिन् ॥ हेमोपस्करमो हेतु कूबरे युगवेधन स्थानं यस्य पंचशब्दादयो विषयाः प्रद्विपं
नेप्रतिपुंनेयस्मिन ॥ अस्य स्वाक्षोनं भविष्यति ॥ पंचेंद्रियार्थश्लेषप्रतिसमधान्तवोवरुथा रथ
सांचं वसंग्रावरणानि यस्य पंचकर्मेंद्रियाणि विक्रमागति प्रकारा यस्य ॥ ५ ॥ हेमोपस्करणं स
णं वसंक्व वंरजोगुणा हेतरंति ॥ अवरंपेषुधिः ऽक्षयपि निषंगः ॥ एकेनवासनाहंकारो माथिः
एकादशो मनो इपप्रमनुनाथः सेनापतिर्यस्य मनसः प्रधानत्वात् ॥ संकल्पविकल्पात्मकस्य
बहुलत्वेन वलमाणास्य च मूनाथत्वमिति ॥ विभागः पंचशब्दादयो विषयाः प्रस्थाः सानवो
यस्मिन्स्तदनेन भननीपदेयामसमास ॥ १ ॥ ॥

भा
वटी
७८

प्तानारहितानाद्यवयोगादेवादिरूपाः कार्मकंच भोगायभिनिवेशादूर्ध्वयेनजायांविवेकवतीबु
द्धिविहायप्रतदहीनागान्होनामेहेतःस्पर्शंतरनिस्पृगाःविषयाःतेषुव्यसनेभोगासक्तिःतेन
लालसास्पृहायस॥४॥बाद्येनानाविधिभिर्वनेषुभजनीयदेवोभुवनगोचरान्भजनीयविषयात्प्र
हननं॥आलसादृतवान॥कथापवेद्येपिनस्पृहमेव॥५॥आसक्तिरहितमाश्रित्यमेनिकिंचिन्नि
रणादिनियते॥कथापवेतावद्धानोविहितैवसा॥अथात्मपदेनोवसविषयभोगोविहितस्य
वेत्याहकाहतीर्थेचित्तिविभिः॥अयंभावःनहिस्तरागयावधीयतेरागप्राप्तत्वात्किंतुनियम्यते

वचारमृगयांतत्रदैवयात्रेषुकार्मुकः॥विहायजायामतदर्हींस्वगायसनलालसः॥४॥आ
सक्तिरहितमाश्रित्यबोराज्ञानिरहंकृतः॥स्वरनविप्रांस्तैर्वाणैर्वनेषुवनगोचरान्॥५॥
तीर्थेषुप्रतिदृष्टेषुराजामेध्यान्पशून्वने॥यावदर्थमलंलब्धोहन्यादितिनियम्यते॥६॥
एवंकर्मनियतंविद्वान्कुर्वीतमानवः॥कर्मणातेनराजेंद्रज्ञानेनसलिप्यते॥७॥अ
न्यथाकर्मकुर्वाणोमानारूढोनिबध्यते॥गुणप्रवाहपतितोनष्टप्रज्ञोव्रजत्यधः॥८॥

नियममेवयममेवपद्धिर्यदर्शयति॥ययलमर्थलब्धोरागीभवन्॥तीर्थेषुश्राद्धादिष्वेवहत्या
यमतिदृष्टेषुमध्यानेषुवनेनित्यश्राद्धादिषु॥नत्वाधिकानेवननत्वाधिमेध्यान्नन्यत्रयावदुप
योगमेवेति॥एवंजीवस्यविषयसेवाधियावदुपयोगंनत्वधिकमितिनियमएवेत्यर्थः॥अतो
नावधपकलमितिमाहयदुति॥६॥एवंनियतकर्मविद्वान्॥तेनेन्यपलक्षणं॥तेनात्मेनवाक
र्मणाएवमनुष्ठितेनज्ञानंभवति॥तज्ज्ञानेनदेहेनात्मोरुद्धाज्ञानलिप्यते॥७॥अन्यथानियमे
ग्वनेनोतःकरणशुद्ध्यभावात्कर्तृत्वाभिमानमारूढःकर्मभिरवबध्यते॥गुणप्रवाहेव

भा
प्र टी
५०

विशेषतः श्रीकृष्णावतारसौभाग्यं वर्णयति ॥ अहो इति त्रिभिः ॥ यत्र यस्मादेष पुरुषोत्तमः श्रि
यः पतिः स्वजन्मना यदोः कुलं अंचति ॥ सत्करोति ॥ अतः श्लाघ्यतमं ततः ॥ चंक्रमणेन च मधोर्वने
मथुरां सत्करोति ॥ अतएव तत्पुण्यतममिति ॥ नमाद्यं श्लाघ्यं संततातिशयेनालमिति तत्राप्याश्च
र्यमहो इत्युक्तं ॥२५॥ अहो वत स्वर्गस्यापि यशः किं तत्कुशस्थली द्वारका स्वर्गं उल्लंघ्य इति यत्र या
लसति तिरस्करी पवित्रमधिकं भुवस्तु एव यशस्करी भवति ॥ यत्र तः यत्र स्थाः सर्वाः प्रजाः स

अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनं ॥ यदेष पुंसामृषभः श्रियः प
तिः ॥ स्वजन्मना चंक्रमणेन चांचति ॥२६॥ अहो वत स्वर्यशसस्तिरस्करी कुशस्थली पुण्य
यशस्करी भुवः ॥ पश्यंति नित्यं यदनुग्रहेषितं स्मितावलोकं स्वपतिं स्म यत्प्रजाः ॥२७॥ नू
नं व्रतस्नानहुतादिनेश्वरः ॥ समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः पिबंति याः सख्यधरामृ
तं मुहुः व्रजस्त्रियः संमुमुहुर्यदाशयाः ॥२८॥

अनुग्रहेण ईषितं प्रेषितं स्मितसहितं अवलोकं यस्मात्तं
यद्वा ॥ अनुग्रहार्थं इषितं इष्टं स्वस्यात्मनः ॥ पतिं श्रीकृष्णं ननु पित्रादिवदेहमात्रपतिं नित्यं पश्यं
ति स्म ॥ उषितमिति पाठे स्वानुग्रहार्थं ॥ उषितं कृतनिवासं नैनेन स्वर्गलोकस्पर्धी ॥२७॥ हे सखि
अस्य गृहीतपाणिभिः ॥ पत्नीभिरीश्वरो यमेव नूनं जन्मांतरेषु समर्चितः ॥ यस्मिन्नधरामृते आ
शयस्थितं येषां तासां ताः ॥ संमोहं प्रापुरिति मनोहरत्वमुक्तं ॥२८॥

ग्रस्मद्दर्शनमतितुर्ह्लभममस्वामिभिर्लब्धमित्याहुः॥ सवाग्रयमिति॥ सर्वेअग्रयंपसपदंसहूपंश्रेष्ठिवा
निर्जितोमातरिश्वाप्राणोयैः॥ हसमार्थंतेसरयपवपर्यंतिकेनभक्ताउकलितउक्तेदिलोःम
लोपयात्मानुद्दित्वन॥ हस्पनेत्वग्ग्राणवक्षेतिस्फुनेः॥ बुद्धिवैमलस्याण्यमेवहेत्वरित्याहुः न
तुद्देसाविपषपवसत्वंतुद्दिपरिमार्ष्टुंसमकृपायोपपितमर्हति॥ ननपोगादयद्भ्रमर्थः यदा
तुग्रहोपषसत्वेत्तानेपरिमार्ष्टुंनाशापितेहरगमतेनाप्रस्पत्तीभविनेनार्हति किंतनेनसहेव
गतमविमर्षः॥ २२॥ ब्रुताप्स्रोकत्तामाहुः॥ हेसखियोवेदेश्वरहस्यागमेश्वरहस्यनिरूपकैः
सवाग्रयंयसदमवसरयोजितैर्हियातिर्जितमातरिश्वनः॥ पश्यंतिभक्तानकलितामला
मेवाहिभिःयपकर्षणोनगदात्मलीलयाप्तजनस्यवत्सलितनतमसज्जते॥ २३॥ सवाग्रयेसखिगुगीतसतकेयोवेदेशुरयेशुवरा
मेपनमोर्धियोत्स्पानीवनितनश्चैवहिसत्वनःकिल॥ यतेभगोसमस्तनेदयोपयोगभवा
ग्रनुगीताःसम्यः॥ कथायस्यसपवार्ये॥ गानपकारमाहुः॥ यप॰ यहूपागितदयगुरोगुरो॥ २४
केहमाख्यादि॥ २४॥ एवंभूतस्यनानावतारेकारत्तमाहुः॥ यदाहीति॥ नमोऽयमाधीर्यै
र्वातेन्स्पास्यधर्मेणजीवंतिकेवलेप्राणानरुषमेतिनत्रनदापषपवभवायस्थितैः॥ सत्वतः
विशुद्धरूपेणजीवंतिकेवलमात्मानरुषमेतेतत्रपागितदयतभगाद्दीनियतेः॥ प्रकटयति
दुगेदुगेतनदवसरेभगपेप्सर्येसत्वसमप्रतितेनत्व॥ क्तेनेयथार्थोपदेशाकलेनदयोभक्त
कृपायथाश्रुतकर्मतं॥ २५॥

भा॰ प्र॰ टी॰ ४४

ननु धर्मं हित्वा कलिं सर्वथा किं न हतवान् ॥ तत्राह ॥ नानुद्वेष्टीति ॥ सारंगो भ्रमरस्तद्वत्सारभुक् सा
रग्राही ॥ यद्यस्मिन् कुशलानि शुभानि ॥ आशु संकल्पमात्रेण फलन्ति इतराणि पापानि आशु
न सिध्यन्ति यतस्तानि निष्कृतान्येव सिध्यन्ति न तु संकल्पमात्रेण ॥ ७ ॥ ननु दोषाधिक्यात् हन्तव्य एव
वृकः न धीरेषु तस्मात् किं विरक्तत्वादित्याह ॥ किं नु तेन भवेत् ॥ बालेषु अधीरेषु शूरेण अप्र
प्रमत्तः प्रवर्तितः सन् यो वृक इव वर्तते ॥ ८ ॥ पारीक्षितमाख्यानं यदपृच्छत ॥ पृष्टवन्तो यूयं ॥ ९ ॥

नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारंग इव सारभुक् ॥ कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि य
त् ॥ ७ ॥ किं नु बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा ॥ अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्तते
८ ॥ उपवर्णितमेतद्वः पुण्यं पारीक्षितं मया ॥ वासुदेवकथोपेतमाख्यानं यदपृच्छत ॥ ९
या याः कथा भगवतः कथनीयोरुकर्मणः ॥ गुणकर्माश्रयाः पुंभिः संसेव्यास्ता बुभूषु
भिः ॥ ऋषय ऊचुः ॥ सूत जीव समाः सौम्य शाश्वतीर्विशदं यशः ॥ यस्त्वं शंससि कृष्णस्य म
र्त्यानाममृतं हि नः ॥ ११ ॥

किं बहुना अनेन तावदेव कर्तव्यमिति सर्वशास्त्रसारं कथयति ॥ कथनीयान्युरूणि कर्माणि य
स्य तस्य गुणकर्मविषया बुभूषुभिः सद्भावमिच्छद्भिः ॥ १० ॥ पुनर्विस्तरेण कथनार्थं सूतं तोषयन्ति
तत्स्नेहं चाभिनन्दन्ति ॥ सूतेति त्रिभिः शाश्वतीः समाः ॥ अनेनात्र वक्ष्यमाणान् जीव ॥ अत्यन्तसं
योगे द्वितीया विशुद्धं यशः कीर्तयसि ॥ यत् अस्माकं मर्त्यानाममृतं मरणनिवर्तकम् ॥ ११

श्री

रात्तक्षकादेशोनस्य ब्रह्मशापो निरूप्यते ॥ स चानुग्रहरूपो व्यासक्तानां वैराग्यमावहन् ॥ १ ॥ परीक्षितो
निर्याणमत्याश्चर्यं वक्तुं तत्संभावनाय जन्माद्याश्चर्यं स्मारयति ॥ यो वा इति ॥ विप्लुष्टो निर्दग्धः
मः ॥ १ ॥ ब्रह्मकोपादुत्थितात्तक्षकात् यः प्राणविप्लवः प्राणनाशस्तस्माद्यदुरुभयं तेन स्मात्तेसं
मुमोह ॥ अत्र हेतुः भगवत्येवार्पितः आशयो येन तं करणत्वेन ॥ २ ॥ किं च ॥ उत्सृज्येति वैयासकेः शुक
स्य शिष्यः सन् विज्ञाता अजितस्य हरेः संस्थितिर्निष्ठा तत्त्वं येन सः ॥ ३ ॥ न चैतच्चित्रमित्याह उत्तमश्लो

सूत उवाच ॥ यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः ॥ अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतक
र्मणः ॥ १ ॥ ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवात् ॥ न सम्मुमोहोरुभयाद्भगवत्य
र्पिताशयः ॥ २ ॥ उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञाताजितसंस्थितिः ॥ वैयासकेर्जहौ शिष्यो गंगायां स्व
कलेवरं ॥ ३ ॥ नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतं ॥ स्यात्संभ्रमोऽन्तकालेऽपि स्मर
तां तत्पदांबुजं ॥ ४ ॥ तावत्कलिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोऽपीह सर्वतः ॥ यावदीशो महानुर्व्यामा
भिमन्यव एकराट् ॥ ५ ॥ यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज गां ॥ तदैवेहानुवृत्तोऽसाव
(धर्मप्रभवः कलिः ॥ ६ ॥

कस्यैव वार्ता ये जुषन्त एव तेषां तत्कथामृतं स्मरतां जुषतां सं
भ्रमो न स्यात् ॥ ४ ॥ तस्मिन् राज्ञि सति तत्रान्तरा न च चित्रमित्याशयेनाह ॥ तावदिति ॥ आभिमन्योः
पुत्रः एकराट् चक्रवर्ती ईशः पतिः स यावत् ॥ ५ ॥ न तु तदा कलेः प्रवेश एव नास्ति प्रविष्टोऽपि न प्र
भवेदिति ॥ कुतस्तत्राह ॥ यस्मिन्नहनि यर्हि यस्मिन्नेव क्षणे गां मही त्यक्त्वा अनुवृत्तः प्रविष्टः अ
धर्मस्य प्रभवो यस्मिन् ॥ ६ ॥

तास्ताः स्वजातीः सवनशः मंदमध्यतारभेदेन यतो गीतध्वनिरागतः ॥ ततश्चाननतकं परावितं च येषां
वडुपथायेसमपगाकर्णकवयः कोविदाश्चर्पितेन निश्चितं ततं ततं इति ये केवलकमलमोदयगुरि
ति श्रस्साकंतमोद रकिंच्च मद्रुमाद्रु ॥ निजपदाब्जदले इति ॥ ५ ॥ ध्वजादीनि विविधानि ललामानि चि
न्हानि येषां तैः निजानि पदानि पदाब्जदलानि तैः व्रजभुवः खुरतोदखुराक्रमणव्यथाशमयन् ॥ वर्ष्म
सवनशस्तडुपथार्यमहरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ॥ कवयश्चाननतकंपरचित्ताः कश्मलं
यथुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ ५ ॥ निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजांकुशविचित्रललामैः ॥ व्रजभुवः शा
मयन्खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीडितवेणुः ॥ ६ ॥ व्रजति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभ
ववेगाः ॥ कुजगतिं गमिता न विदामः कश्मलेन कबरं वसनं वा ॥ ७ ॥ मणिधरः क्वचिदाग
णयन्गा मालया दयितगंधतुलस्याः ॥ प्रणयिनोनुचरस्य च असे प्रक्षिपन्भुजमगायत यत्र ॥ ८ ॥
गोपिकाः इवविमुक्तगृहाशाः ॥ ९ ॥ पिंजोमनोभववेगाया सतावयकुजादूता नेषां गतिं गमिताः
सन्तः मोहनेन विदामः कबुरं वा वसनं वेति ॥ ७ ॥ किंच मणिधरः मणिग्रथितान् गोगणान्गा यथा
रयती मणिधरः क्वचिद्देशे तैर्मणिभिः गाश्रासमेतागायन् ॥ तथा दयितगंधा या तुलसी तस्या
मालया सह वर्तमानः प्रियस्यानुचरस्यांसे भुजं प्रक्षिपन्यत्र यदा यत्र कदाचिदगायत् ॥ ८ ॥ न
वनदाक्षकिणीनस्यवेणोरवेणाविचितान्यपहृतानि चित्तानि यासां ताः कृष्णस्य हरिणस्य हरिणो ग
हिण्याः भार्याः गणाण्णांशुगणाणास मुइदकृष्णमनुगताप्राप्य हसमेवान्यासतननस्यवत्मनेस्य

तदेवं वृंदावनप्रदेशेषु क्रीडितां मध्याह्ने गोधनानि परावृत्य यमुनायां क्रीडत्तत्सौभाग्यमनुवर्णयति॥ कुंदेति॥ गोपीनामुत्सवाय कुंददामभिः कृतः कौतुकेनोत्सवेन वेषो लीलाकारो येन सः दृष्टनवे यशोदेनववत्सः पुत्रः नंदसूनुः कृत्स्नः यद्वा सहसैव वयः कथयन्त्यः काश्चिन्नववत्स इति काश्चिन्नंदसूनुरिति बाहुर्नर्मदः सनूपदि विजहार क्रीडतिस्म॥२०॥ तदामलयजस्य चंदनस्य व्यवहरभिः प्रीतलः स्पर्शः तेन तं कृ संमानयन्॥ अनुकूलं यथा भवति॥ तथा उपवाति वीजयति॥ यद्वा मलयजो दक्षिणो वायुः यद्वा मलयजस्पृष्टो स न स्वांगे उलिप्तस्पर्शेन मानयन्निति॥ किं च वंदिन इति ह्लावकाः संतः गंधर्वादिगणाः॥ वाद्यगीतपुष्पवर्षादिभिः परिवव्रुः पर्युपासत आयांतमालोक्य सह

कुंददामकृतकौतुकवेषो गोपगोधनवृतो यमुनायाम्॥ नंदसूनुरनघे तव वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार॥२०॥ मंदवायुरुपवात्यनुकूलं मानयन्मलयजस्पर्शेन॥ वंदिनस्तमुपदेवगणा ये वाद्यगीतबलिभिः परिवव्रुः॥२१॥ वत्सलो व्रजगवां यदगध्रो वंद्यमानचरणः पथि वृद्धैः॥ कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनांते गीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः॥२२॥ उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनामुन्नयन्खुररजश्छुरितस्रक्॥ दित्सयैति सुहृदाशिष एष देवकीजठरभूरुडुराजः॥२३

घ्नंत्यः परस्परं कृष्णस्तु वत्सल इति॥२१॥ व्रजस्य गवां च यद्वा व्रजे निबद्धानां गवां अन्येषां कृष्यमाणानाम् अस्माकमपि स्पर्धः॥ वत्सलो दितत्वात् क्रमेव यस्मात् अगध्रः॥ अगोधारयतीति गोवर्धनोद्धरणाः बहुशो वः लेणस्योपलक्षणमेतत्॥ वृद्धैर्ब्रह्मादिभिः सर्वैः पथि वंद्यमानचरणः इत्यर्थः॥ सायप्रीतिब्रह्मायां तेन ददातीति भावः उपोह्य एकीकृत्य गीतश्च वेणुर्येन सः॥२२॥ अनन्यगुणकपि कान्यानेत्राणां हर्षमुन्नयन्॥ उच्चैः प्रापयन् खुररजोभिर्धूम्राः मालाः स्रजो यस्य सः सुहृदाम् अस्माकमाशिषो वांछितान्याशिषा तु मिच्छ(

नबनेजनः सौंदर्याद्यतिशयेन विस्मिताभ्यः सखीभ्यः स्मारस्त्रियः कथयंति ॥ नात्र विस्मयः कार्यः सा
नाहीश्वरत्वादसेति ॥ सवारतिचत्तभिः ॥ वैसम्यगेकिलेतिप्रसिद्धप्रमाणद्योतनं ॥ एष एक एवा
द्वितीयः पुरुष आसीत्स एवाद्ये श्रीकृष्णः ॥ कुत्रासीदविशेषे आत्मनि ॥ प्रपंचे निजरूपे कदाग्रे
गुणेभ्यः ॥ गुणक्षोभात्पूर्वं ॥ तथानिविशेषलये च ॥ तस्य लक्षणं ॥ जगतामात्मनि जीवे निमीलिता
त्मनि तिलमसत्समंप्तनयदंजोपैकवचनेदेश्वरलीनरूपे शुजीवे शसत्त्विमर्थः ॥ नतुजीवानात्र
सत्वात्कथं लयप्रसंगात् ॥ समासप्राक्तिशुतनत्वेशुजीवोपाधिभूतसत्वादिशक्तिलय एव जीव

स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि ॥ अ
ग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मन्निशि सुप्तशक्तिषु ॥ २१ ॥
स एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षती ॥
अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधित्समानोऽनुससार शास्त्रकृत ॥ २२

लयइत्यर्थः ॥ २१ ॥ तदेवं सृष्टेरादौ प्रलयानंतरं च तिः प्रपंचावस्थानशुक्तास्सृष्टिप्रलययोर्म
ध्ये सप्रपंचावस्थानमाहुः ॥ सएव अपरस्तुतस्वरूपस्थितिरेव प्रकृतिमनुससार ॥ अथ चिदृष्टिप्र
लयप्रवाहस्यानादित्वात् ॥ कीदृशीं निजवीर्यचोदितां स्वकालशक्तिप्रेरितां ॥ स्वांशभूतां
तांजीवानां मायां मोहिनीं ॥ अत एव सिसृक्षतीं स्रष्टुमिच्छंतीं ॥ किमर्थं अनुससार ॥ अनाम
रूपे आत्मनि जीवे रूपनामनी विधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्या जीवानां भोगायेत्यर्थः ॥ कर्मा
णि च विधाय वेदान्कृतवानित्याह ॥ शास्त्रकृदिति ॥ २२ ॥ ॥

अनपवातिनिमिषैर्नेत्रैस्तमेववीक्ष्यमाणास्तत्रतत्रार्हेणानयनायप्रार्थ्य चलंतिसयतःस्वैरेनसमयव
हः यतनपवनमंडगतानि चेतांसियैर्याते ॥१४॥ अगाराद्विनिर्यातिनिर्गच्छतिसतिगैलंक्ष्याहेतोः
उल्लसत्सवनवाक्यंअक्रूरस्वरूपतः ॥ नेत्रेषुवस्तुमितवमः ॥ तत्रहेतुः ॥ अमङ्गलोनोस्यात ॥ अमंगाले
मामदृष्टिविनदर्शनं मेतनहृर्षे ॥१५॥ मदंगादयोदशावाद्यभेदाः ॥१६॥ प्रेमवीजस्मितनहर्षमोदर्शन

सर्वेतेनिमिषैर्नेत्रैस्तमद्भुतचेतसः ॥ वीतंतःस्नेहसेवहाविवेरु[illegible]लवननहृ ॥१७॥
स्वरूपत्तुहलहास्यमोलंक्ष्याद्देवकीसुते ॥ निर्यास्यमानान्नोभद्रक्षितिसांद्रांयवस्त्रियं
मदंगाद्याखभेर्यश्चवीणापणवगोमुखाः ॥ धुंधुर्यानकवंशाद्यानेदुर्दुंदुभयास्तथा ॥१८॥
प्रासादशिखरारूढाकुरुनार्योदिदृक्षया ॥ ववृषुःकुसुमैःकृष्णंप्रेमवीजस्मितेक्षणाः ॥
सितातपत्रंजग्राहमुक्तादामविभूषितं ॥ रत्नदंडंगुडाकेशःप्रियःप्रियतमस्यह ॥१९॥
उद्धवःसात्यकिश्चैवव्यजनेपरमाद्भुते ॥ विकीर्यमाणःकुसुमैरेजेमधुपतिःपथि ॥२०॥
अश्रूयंताशिषः[illegible]सत्यास्तत्रद्विजेरिताः ॥ नानुरूपानुरूपाश्चनिर्गुणस्यगुणात्मनः ॥२१॥
अन्योन्यमासीत्संजल्पउत्तमश्लोकचेतसां ॥ कौरवेंद्रपुरस्त्रीणांसर्वश्रुतिमनोहरः ॥२२॥

यासांतत ॥२२॥ गुणाकानिदानस्याद्वैषोजितसर्वक्षोर्जवः ॥२०॥ अतएवबामवेअरहवः श्रीहः
स ॥ २॥ समाःश्रीहृत्से ॥ नासामव्यभिचारात ॥ किंतनानुरूपाश्चनानुरूपाश्चनिर्गुणस्य
परमानंदस्वरूपाविभवेत्यादयोनानुरूपाः ॥ गुणात्मनामनुष्यनाट्यावतारेनुरूपाश्चेत्यर्थः
॥२१॥ सर्वासांश्रुतीनांमनोहरउपनिषदोपिमन्निर्मित्यसंजल्पसमभवदित्यर्थः ॥ २०॥

भा
वटी
७

ग्रसिस्मि विद्याविभिर्हे षितान ॥ ७ ॥ कस्मयाहेतभूतयायातयामः न ॥ विगताग्राम्सनोगतिं पारलौ
किकीपेहिकः ध्यादिसेरस्रयसनः सेहाहिलिवापादः सतांस्रापुरेजनोहानेप्रचकमे ॥ इपक्रांतवा
नितिहूपोरन्वयः ॥ ९ ॥ ग्रतिकामतोः निवृत्तापि ॥ १० सपरिच्छदः भस्मवर्गसहितः ऊर्ध्वदेहिवे
निकोर्ध्वदेहिकः ॥ ऊर्ध्वं विमानसंधिनं विवक्षितः सान्वयः ध्यादिसहितः ॥ ११ ॥ एवं वनेरूपरुद्धामाय

पातर

ग्रामानेकस्यकायस्थंपंचालाविविहरणात् ॥ इतंतविंताभापन्नोतलेभेतस्यनिष्क्रियां ॥ ८ ॥
कामानभिलषन्दीनोयामोमुक्कस्यया ॥ विगतान्स्मरतिस्वेहः ग्राम्यानामसुलालयन् ॥ ९ ॥
गंधर्वेपवनाक्रांतोकालकर्मोपमर्दितो ॥ हातंपचक्रमेराजातांपुरीमतिकामतः ॥ १० ॥
भयुतानान्योयज्ञोभ्रातान्सवरः पत्रपरिसितः ॥ ददाहतांपुरीकृत्स्नांभ्रातः प्रियचिकीर्षया
तस्यांसंदह्यमानायांसपौरः सपरिच्छदः ॥ कौर्ध्वदेहिकः कृर्ध्वविन्याग्र्यपातघ्नतसान्वयः ॥ ११
एवंतोपरुद्धायतनोग्रलायोकालकन्यया ॥ ग्रर्थाग्रसत्वरसंस्पृष्टः शरपालोन्वतप्यत ॥ १२ ॥
नसोकेसोवितेतद्यपुरूरुकृत्योरुवेपथु ॥ गंतमेकृतनोहेतकोटरादिवसानलात् ॥ १३ ॥
शिथिलावयवोयर्हिगंधर्वेर्हृतपौरुषः ॥ यवनैररिभिराजन्नुपरुद्धोरुदोदह ॥ १४ ॥ द
हितृः पुत्रपौत्रांश्चज्ञातिनामात्यपार्षदान् ॥ सस्नावशिष्टं यत्किंचिद्गृहकोशपरिच्छदं ॥ १५
ग्रहंममेतिस्वीकृत्यगृहेषुकुमतिर्दहीः ॥ दध्यौप्रमदयादीनोविप्रयोगाउपस्थिते ॥ १६ ॥

ततानिषस्समपुरपालः ॥ ग्राणः श्रुत्वकृत्स्नं तेनोरुर्वेपथुर्यस्सानलाहृतकोटरादिवसर्पः
केवेउपरुद्धोरुदोदवृत्तबुद्दृरतिधनिंचकार ॥ १५ ॥ इतिमीदीस्थ्याविस्मृत्तरेणान्वयः नामयोत्र
स्वघांसवनमानेणावशिष्टंमोगास्तु माग्रेवदीणः ॥ १७ ॥

८२

किंच प्रज्वर इति मारकौ वैसवोज्वरः माहेश्वरस्य व्याध्येतः पातित्वात् ॥ भीमा घोराः सैनिका यस्य ॥३०॥ इति
श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां चतुर्थस्कंधे सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥ अष्टाविंशे तु वैदर्भीभावेनेन स्त्री
विचिंतया ॥ सेतो ममस्य दैवेन कदाचिन्मुक्तिरुच्यते ॥१॥ इदानीं पुरंजनस्य स्वदेहत्यागपूर्वकं स्त्री
त्वप्रकारमाह ॥ सैनिका इत्यादि राजसिंह स्त्रे वे धमनी अंतेन दिष्टं दैवं ऊर्ध्वं नीतितया मृत्योरादेशका

प्रज्वारोयं मम भ्राता त्वं च मे भगिनी भव ॥ चराम्युभाभ्यां लोकेस्मिन्नव्यक्तो भीमसैनिकः ॥३०॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे सप्तविंशः ॥२७॥ नारद उवाच ॥ सैनिका भय
नाम्नो ये बर्हिष्मन्दिष्टकारिणः ॥ प्रज्वारकालकन्याभ्यां विचेरुरवनीमिमां ॥१॥ त एकदा तु
रभसा पुरंजनपुरीं नृप ॥ रुरुधुर्भौमभोगाढ्यां जरत्पन्नगपालितां ॥२॥ कालकन्यापि
बुभुजे पुरंजनपुरं बलात् ॥ ययाभिभूतः पुरुषः सद्यो निःसारतामियात् ॥३॥ तयोपभु
ज्यमानां वै यवनाः सर्वतो दिशं ॥ द्वार्भिः प्रविश्य सुभृशं प्रार्दयन्सकलां पुरीं ॥४॥ तस्यां प्र
पीड्यमानायामभिमानी पुरंजनः ॥ अवापोरुविधांस्तापान्कुटुंबी ममताकुलः ॥५॥ क
न्योपगूढो नष्टश्रीः कृपणो विषयात्मकः ॥ नष्टप्रज्ञो हृतैश्वर्यो गंधर्वयवनैर्बलात् ॥६॥
विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य प्रतिकूलाननादृतान् ॥ पुत्रान्पौत्रानुगामात्यान्जायां च गतसौहृदां ॥७॥

दिष्टा इति वा ॥१॥ जरत्पन्नगेन जीर्णप्राणेन पालितां ॥२॥ द्वार्भिः श्रोत्रादिभिः रोगादिरूपेण प्रविश्य
कन्यया जरया पुरुषः सन् ॥३॥ तस्याः क्रियायां लेभे इति द्वितीयेनान्वयः ॥४॥ हृतैश्वर्यः ॥५॥ अमात्यानादिब
शक्तिः ॥६॥ प्रतिकूलान् ॥ अननुवर्तिन विषयप्रापणात् ॥ अनादृतानाहरम कुर्वाणान् ॥ स्वा
धीनत्वाभावात् ॥ अनुगामादि पारगोऽमात्यादिः दिग्देवा गतसौहृदां समव्यवस्थाभावात् ॥७॥

येभ्यो भूतेभ्यो भयं नायेत ॥ तेष्वेव कृपया हिंसाचरणेन ॥ दैवं देवोपसर्गनिमित्तं ॥ तृष्या मनःपी
डादिनं डःकं याज्ञवल्क्येन ॥ विमनाविफलावेभः संसीदन्ति मित्त्रनश्यति ॥ आत्मजं देहजं योग
वीर्येण प्राणायामादिबलेन ॥ सत्त्वनिषेवया सात्त्विकाहारादिना ॥ २४ ॥ ननु कथं गुरौ भक्त्या
सर्वमुज्जयः स्यात् ॥ तस्यापि मनुष्यत्वेन तदवश्यत्वात् ॥ तत्राह ॥ यस्येति ॥ मर्त्यो सद्धीः मनुष्य इति
दुर्बुद्धिः ॥ तस्य सर्वं श्रवणादि कुंजरस्नानवद्व्यर्थं ॥ २९ ॥ ननु गुरोः पितृपुत्रादयः ॥ तत्तत्मेव मन्यंते
कृपया भगवज्जनं स्वंदेवं जह्यात्समाप्तिना ॥ आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया ॥
२४ ॥ रजस्तमश्च सत्त्वेन सत्त्वं चोपशमेन च ॥ एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यंजसा जयेत् ॥
२५ ॥ यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ॥ मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुंजरशौचव
त् ॥ २६ ॥ एष वै भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ योगेश्वरैर्विमृग्यांघ्रिर्लोको यं मन्यते
नरं ॥ २७ ॥ षड्वर्गसंयमैकांताः सर्वा नियमचोदनाः ॥ तदंता यदि नो योगानावहे
युः श्रमावहाः ॥ २८ ॥ अत्राह ॥ एष गुरुः साक्षाद्भगवानेव लोकस्तु नरो मा वितिबुद्धिर्भ्रां
तिरित्यर्थः ॥ यद्ज्ञानं हि तत्सुखादेर्मनुष्यबुद्ध्या मन्यमानो पि गुरुर्भगवान्न भवेत् ॥ यद्वो
पश्री हस्तइत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवं सर्वैरुपायैः कामादिवेगनिरासानियतेंद्रियो भूत्वा ध्यानपर
रो भवेत् ॥ अन्यथा तत्प्रति सर्वशास्त्रवैफल्यं स्यादित्याह ॥ षड्वर्गेति ॥ सर्वा अपि नियमचो
दनाः शास्त्रोक्तादिविधयः षडिंद्रियवर्गस्य यः संयमः तस्मिन्नेवैकस्मिन्नंतो यासां तदेक
परा इत्यर्थः ॥ न च तावता पि चरिता र्था इत्याह ॥ तदंताः सत्योपि यदि योगान् ॥ पारंपर्या

नसमाधीत मोक्षावेहः नमायेष्टः तर्हिकेवलं कृष्णवद्वापदेशपर्यः २८

पतदेवदृष्टांतेनाह॥ यथावातादयः स्पृष्टादयः॥ अर्थात्सफलानि च योगस्यार्थमोदनंनमाथ
यंति॥ प्रकृतमनुसर्थायमेसा यायेवत्मस्ततोवर्दिर्षिसखसशशुक्तेगोपितया॥ २९॥ एवंयोगंयुंज
तोपियस्यकुडुवादिसंगेनविनेविदिप्यत॥ नस्यहृस्तमाह॥ यश्चित्तस्यविजययतउथु
कः समिन्तुः स्यात्॥ सन्नसेत्॥ तथाचश्रुतिः॥ दृढाहृतस्यगार्हस्थ्यध्यानभगादिकार
ण॥ लक्ष्यितागहदोसस्पष्टसन्नसेदविचारयत्रिति॥ भिन्तयाश्रमेमितमशानंचयस्य॥ ३०
यथावातादयोह्यर्थायोगस्यार्थनविभाति॥ अनर्थायभवेपुक्तप्रष्टेमिष्टतयामत॥ २९
यश्चित्तविनयेयतः स्याद्रिः संगोपरिग्रहः॥ एकोविविक्तचारणाभिन्नभिन्नामिता
प्रातः॥ ३०॥ देशेश्चैवोसमेरागानुत्तस्यायाप्यासनमात्मनः॥ स्थिरंहृदंसमंतस्मिन्नाक्षी
तज्ज्वंगाओमिति॥ ३१॥ प्राणापानोसमौनित्यंस्पानस्थरजुभकरेचकैः॥ यावन्मनस्सजेका
मान्स्तनामाग्रनिरीक्षणः॥ ३२॥ यतोयतोनिःसरतिमनः कामहतंभ्रमत्॥ ततस्तत
उपाहृत्यदृष्टिहृत्याद्धुनैर्बुधः॥ ३३॥ एवमभ्यसतश्चित्तंकालेनाल्पीयसायतेः॥ प्रति
यांतस्यनिर्वाणायात्यनिंधनवह्निवत्॥ ३४॥ कामादिभिरनाविद्धप्रशांताखिलवृत्ति
यत्॥ चित्तंब्रह्मसुखस्पृष्टंनैवोत्तिष्ठेतकर्हिचित्॥ ३५॥ यः प्रव्रज्यगृहात्पूर्वंत्रिवर्गा
स्त्तुसमममेगायसमः स्वतत्यथाभवत्सेवमासीत॥ ओमित्युच्चारयन्निति शेषः॥ ३६॥ एवम
निशाममभ्यसतस्तस्ययतेश्चित्तंनिर्वाणप्राप्नोति याति॥ ३७ नचपुनर्विक्षिप्यतेत्याह॥ कामा
दिभिरदुभिनयश्चित्तंततोनिष्टेत॥ यतः प्रशांतान्याखिलावृत्तयोयस्य॥ ऊनः ब्रह्मसुखेन

श्री॰
भा॰ स॰
६२

रागादियो जेतव्याः शत्रवः तत्र स्नेहोऽभिनिवेशः क्वचिद्विचारात् समाधेः सत्त्वप्रकृतयोऽपि परोपकारादिरूपप्रवृत्तिहेतुत्वात्
शत्रवः ॥ ४४ ॥ नृकायरूपं रथं आत्मवशाउपकल्पं इंद्रियादिपरिकरो यस्मिन् ॥ तथाभूतं यावद्धत्ते ता-
वदेव गरिष्ठानां गुरूणां चरणार्चनया निशितं ज्ञानखड्गं बिभ्रत् ॥ अच्युताश्रयः सन्निरस्तशत्रुरूपशां-
तः स्वानंदेन तुष्टो भूत्वा इदं रथादिकमुपेक्षेतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अच्युताश्रयाभावे बाधकमाह ॥ नो चेदि-
ति ॥ असंतो वादिमुखाये इंद्रियवाजिनः ॥ सूतं च अनेन उत्पथं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषयाख्येषु दस्युषु निक्षि-
रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः ॥ मानोऽवमानोऽसूया च माया हिंसा च मत्सरः ॥ ४४
रजः प्रमादः क्षुन्निद्रा शत्रवस्त्वेवमादयः ॥ रजस्तमःप्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः क्वचित् ॥ ४४ ॥ यावन्नृ-
कायरथमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातं ॥ ज्ञानासिमच्युतबलो दधदस्तश-
त्रुः स्वानंदतुष्ट उपशांत इदं विजह्यात् ॥ ४५ ॥ नो चेत्प्रमत्तमसदिंद्रियवाजिसूता नीत्वोत्पथं वि-
षयदस्युषु निक्षिपंति ॥ ते दस्यवः सहयसूतममुं तमोंधे संसारकूप उरुमृत्युभये क्षिपंति ॥ ४६ ॥
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकं ॥ आवर्तते प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्नुतेऽमृतं ॥ ४७ ॥ हिंस्रं द्रव्य-
मयं काम्यमग्निहोत्राद्यशांतिदं ॥ दर्शश्च पौर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुः सुतः ॥ एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं
पंक्तिरूपैः सुतेन च सह वर्तमानं तमोंधे नमसा (हुतं प्रहुतमेव च ॥ पूर्तं सुरालयारामकूपाजीव्या-
त्यामे ॥ उरु महन्मृत्युभयं यस्मिन् ॥ ४७ ॥ ननु च वेदविहितेष्टापूर्तादिकारिणः पुंसः कथमेवमनर्थप्रा-
प्तिः स्यादित्याशंक्य वेदोक्तकर्मणां द्वैविध्यं दर्शयन् फलभेदमाह ॥ प्रवृत्तं चेति द्वाभ्यां ॥ हिंस्रं रूपेणादि-
कर्म ॥ अशांतिदं ॥ अन्यासक्तिपुष्कलं ॥ श्रादिषा द्रव्यार्थविवरणं दर्शश्चेति ॥ पशुः पशुयागः सुतः सोम-

नवेदमस्त्वदितिंहद्दश्रनादिमात्‌॥ यैः पूर्वं सदेहः ॥ अनात्मादिरूपः स्तनश्रिंतितः ॥ नपवश्चनेदेनाः
मात्ते तिमताश्लाघ्यतिस्तावयतिस्तावयतिदि ॥ ३७॥ घतिमुपलद्दाणीकृत्यात्मानंपिस्वथमे
त्यागिनोनिंदति गृहस्थस्येतिद्वाभ्यां ॥ ३८॥ नवात्मतत्वज्ञस्य भिन्नोविंद्रियलोल्येपिकोदो
षस्तत्राह ॥ आत्मानं परं ब्रह्म चेज्जानीयाज्ज्ञानेन धुतानिरस्ताशेषाशयावासनायस्य नस्यज्ञाति
नोलोल्यमेवनसंभवतीत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति ॥ ४१॥ अज्ञस्य तु लोल्येन रकपातापतेरस्यमने
यैः सदेहः स्मृतोऽनात्मा मर्त्यो विह्रक्रीमिभस्मसात्‌॥ न पतत्यात्मसात्कृत्वा स्नात्वयति
संसनमाः ॥ ३७॥ गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि ॥ तपस्विनो ग्राममेवाभिन्नो
विंद्रियलोलता ॥ ३८॥ आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडंबकाः ॥ देवमायाविमूढांस्ता
स्त्वनुपेक्षेतानुकंपया ॥ ३९॥ आत्मानं चेद्विजानीयात्परं ज्ञानधुताशयः ॥ किमिच्छन्क
स्य वा हेतोर्देहं पुष्णाति लंपटः ॥ ४०॥ आहुः शरीरं रथमिंद्रियाणि हयानभीषून्मन इं
द्रियेशं ॥ वर्त्मानि मात्रा धिषणां च सूतं सत्वं बृहद्बंधुरमीशसृष्टं ॥ ४१॥ अक्षं दशप्राण
मधर्मधर्मौ चक्रे भिमानं रथिनं च जीवं ॥ धनुर्हि तस्य प्रणवं पठंति शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यं
नसहसनतसज्ञानेयतिनवमितीममर्थः ॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ॥ त्यादिश्रुत्युक्तरा
थरूपेकद्वारेणाह ॥ आहुरिति षड्भिः ॥ ४० ॥ इंद्रियेशं मनोऽभीषून्‌ वल्गाः सात्विकाः शब्दा
दीव ॥ वर्त्मानि गंतव्यदेशाना ह्यः ॥ सत्वं चित्तं बृहद्देहव्यापि बंधुरं बंधनं चित्तविनाशतिवे

भा
स टी
९९

श्रीहृत्सलसेवामहत्तामवत्तयाभयपतिनत्कृपयाचसिद्धतीति ॥ दर्शयन् ॥ सर्वेहृमोतमा
ह ॥ अहमिति सार्थैः पंचभिः ॥ नाम्नाउपवर्हणः पेशलेसौकुमार्य्येरूपादिभिः प्रियदर्शनं

अहंपुराभवंकश्चिद्गंधर्वउपवर्हणः ॥ नाम्नातीतेमहाकल्पेगंधर्वाणांसुसम्मतः
॥ ७१ ॥ रूपपेशलमाधुर्य्यसौगंध्यप्रियदर्शनः ॥ स्त्रीणांप्रियतमोनित्यंमत्तस्तुपुरलं
पटः ॥ ७२ ॥ एकदादेवसत्रेतुगंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ उपहूताविश्वसृग्भिर्हरिगाथो
पगायने ॥ ७३ ॥ अहंचगायंस्तद्विद्वान्स्त्रीभिःपरिवृतोगतः ॥ ज्ञात्वाविश्वसृजस्तन्मे
हेलनंशेपुरोजसा ॥ ७४ ॥ याहित्वंशूद्रतामाशुनष्टश्रीःकृतहेलनः ॥ तावद्दास्या
महंजज्ञेतत्रापिब्रह्मवादिनाम् ॥ ७५ ॥ शुश्रूषयानुषंगेणप्राप्तोहंब्रह्मपुत्रताम् ॥ ध
र्मस्तेगृहमेधीयोवर्णितःपापनाशनः ॥ गृहस्थोयेनपदवीमंजसान्यासिनामि
यात् ॥ ७७ ॥ यूयंनृलोकेवतभूरिभागालोकंपुनानामुनयोभियंति ॥ येषांगृहाना
वसतीतिसाक्षाद्गूढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगं ॥ ७८ ॥

यस ॥ महदाह्वानंविद्वान् ॥ उन्मत्तःसन्गायंश्चैवागतः ॥ ७४ ॥ त्वंतत्कृतार्थपदवेतिहर्षेणाहनः

आत्मनः स्वसज्ञापादीनां स्वार्थं प्रकाशस्य स्वनयोः देहादीनां पंचभूतात्मकत्वेन भोक्तृत्वपर
मात्मत्वेनाभेदालोचनेनार्थकामयोर्यद्वैकदर्शनमित्यर्थः उक्तानां धर्मार्थकामानां स्वस्तिप्रा
प्ता ॥ यदिति ॥ ९० ॥ यद्वृष्टेपेनोपायेन यतः सकाशात् ॥ प्रस्वतं प्रपसंहरति ॥ ९४ ॥ एतैरिति
अस्य श्रीकृष्णस्य गतिं तदङ्घ्रिभाक् ॥ तस्य भक्तः एतत्त्वं सर्वसाधारणमुक्तं भक्तस्य भक्तिरेव

आत्मनायासस्नानादीनाम नेषां सर्वदेहिनां ॥ यस्मार्थकामयोरैकं दुःखाहैनेतदुच्यते
९० ॥ यथा स्ववानि विशिष्टं स्वाद्येन यत्रपनोत्स्य ॥ सनेनेहेन कार्याणि नरो नाम्मेरनापदि
९० ॥ एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः ॥ गेहेप्यस्य गतिं यायाद्राजंस्तद्भक्तिभा
ग्नरः ॥ ९४ ॥ यथा हि पुरुषः पन्नपदेवड स्वजनादापन्नगणाड्नतरनात्मनः प्रभोः ॥ यस्माद
पंकेरुहसेवया भवानकार्षीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून् ॥ ९० ॥ ॥

सर्वं पुरुषार्थहेतुरितिपांडवानेव लक्षीकृत्याह ॥ यथाहीति ॥ ९४ ॥ हेनृपदेव ॥ नृपदेवैं
प्रसहायैड्स्वजनादितिवा ॥ आत्मनः श्रीकृष्णादेव प्रभोर्हेतोः प्रभावस्यार्थः यथा यथा
वत् ॥ तमेव भजनेतिशेषः ॥ यद्वा यथा आपन्नगणाड्मीरीस्त्वं ॥ तथा यक्षतून् ॥ अकार्षीत
तथा ॥ श्रीकृष्णादेवतारकात् ॥ संसाराद्उत्तरतेत्यर्थः ॥ ७० ॥ ॥

भा
सटी
९६

रु मौदर्शनादिसंकल्परूपे मनसि वैकारिके ॥ विकारयुक्तं मनो वाचि विद्यादिलक्षणयावावा
हि मनः कार्त्स्न्यादिविकारं भजति वर्णानां समाम्नाये समुदाये ॥ न द्विशोषवत्ता हावः स्वरे अकारा
दिस्वरत्रयात्मके ॥ ५४ ॥ ओंकारे बिंदौ नत च नादे ॥ प्राणास्त्यात्मनि मरुति वस्मिन् अग्निरिति न
नदीभिमानिनो देवताः तां प्राप्नोतीति सर्ववत् ॥ दिवा हः प्राहुस्तस्य वानः राकाशुक्लपक्षस्या
तः पद्दशमहोराके ति चषण्मासमते ॥ उत्तरमयनं स्वराज्यस्य ॥ ५५ ॥ पवेत्रस लोकं यातस्य भोग
वसाने मोक्षप्रकारमाह ॥ विश्वइति ॥ विश्वः स्थूलोपाधिः स स्थूले सूक्ष्मे विलाप्य सूक्ष्मोपाधि
र्निनतो भवति ॥ सूक्ष्मं च कारणे विलाप्य कारणोपाधिः ॥ प्राज्ञो भवति कारणं च सर्वेश्वरादि
देहिपाणिमनसामौवाविवैकारिकं मनः ॥ वाचं वर्णसमाम्नायेन मोंकारे स्वरे मसेत ॥ ५६
ओंकारं बिंदौ नादे च तत्तु प्राणे महत्स्मगुं ॥ अग्निः सूर्यो दिवा प्राहुः शुक्लो राकोत्तरं स्वराट् ॥ ५७
विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्य आत्मा समन्वयात ॥ देवयानं समिदं प्राहुः भूत्वाभूत्वानुपूर्वशः ॥
प्राक्सपात्स्य पशोत्तात्मा सात्मस्थानं निवर्तते ॥ यएते पितृदेवानामयने वेदनिर्मिते ॥ ५ ॥
शास्त्रेण ववृत्त्यावेदं जनस्योपि न गृहाति ॥ आदावंते जनानां सद्वहिरंतः परावरः ॥ ५८ ॥
तेनानयोस्ता विविरूपे विलाप्य तत्पो भवति । तानेतेपव वोवाच्यतमोत्मानि मिल्व पंस्वय
तेषांच यथिचा विणसार्पतिगालपे प्रूड आत्मा भवति ग्युतनुइत्यर्थः पयो तरोभूत्वा निव
र्ततेतयावनति वर्तेइत्यर्थः ॥ ५९ ॥ वेदेन निर्मितेन तेपथमभिसंभवतीत्यादिना ते अर्चिरभि
संभवतीत्यादिना निरूपयेन विविच्य ज्ञापिते इत्यर्थः जनस्यापि देहस्योपितगृहाति ॥ ६० ॥ म
यदेहसमाह ॥ आदावीति ॥ जनानां देवादीनां मादौ कारणत्वेन अंते चावधित्वेन पत्वात ॥ तथा
वहिर्भोक्तृ ॥ अंतर्भोक्तृ परमवरं च उच्चनीचं तमात्मप्रकाशोज्योतिः प्रकाशं तत्त्वसर्वे अधंतः

प्रहतेन कर्मणा प्रारोहावरोहाभ्यामाहेति प्रकारमाह ॥ द्रव्यस्य चरुद्वयेन प्रागाइः स त्वौषिपा
कः परिणामो देहांतरारंभकः ॥ येन संपरिष्वक्तो गच्छति ॥ यच्च भुक्तावपक्वं हेतोक्तं इति
उपचयस्यापाकृतावपः पुरुषवचसो भवतीति पाठांतरे द्रष्टव्या हेन तेजोमात्रा धातो नयंतीति
प्रागिरा ॥ द्युव्यविपाक प्राहेन हृदयाग्रप्रद्योतः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ स एता स्तेजोमात्राः समभ्याद
दानो हृदयमेवान्ववक्रामतीति ॥ तथा तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते ॥ तेन एष आत्मा नि
ष्क्रामति ॥ धूमादिना हेतस्तनरभिमानि मोदवनाः तथा पतय कृत्सपतः सोमः सोमलो
कः तत्र भुक्तयोगसावरोहणप्रकारमाह ॥ इष्टापूर्तादि ॥ इष्टा इति विपरीतललनणया विनि
ष्क्रमणो जातस्य शोकाग्निनादेहलयनादर्शनमुच्यते ॥ एतद्व कर्म भवति ॥ भूतसत्त्वमुक्तोप्यमा
द्रव्यस्य त्वं विपाकप्रधूमा रात्रिरपरपक्षः ॥ प्रयानरतिणसोमोदर्शोभेषयितो हृदयः ॥ ११
प्रवर्तनेन तिलेशापितयानेषु तन्भवः ॥ एकैकप्रेण नातूर्ध्वं भूत्वा भूतेन जायते ॥ १२ ॥
निषेकादिश्मशानांतैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः इंद्रियेषु क्रियायत्ता ज्ञानदीपेषु जुहति
याति वाह्निकदेवताभिः सोमलोकं प्राप्य तत्रोपभोगावसाने ॥ विलीनदेहो हि द्रव्यैः ॥
धीरो हयादिस्नामापतिक्रमेण जायते ॥ १३ ॥ एवं पुनर्भवदेहैः पितृयानपथकर्मसा
योगीति ॥ स्नेषाहेभूयते ॥ पुनर्भवमेवाह ॥ एकैकप्रेण पश्चात्क्रमेण भूत्वा नत्वानि एव
प्राप्य हमोनोपयते ॥ १४ ॥ तत्रापि कारणमाह ॥ निषेकादीति ॥ अग्निहोत्रादिकार्यं यस्य वेद
मन्त्रैरुत्सर्गे ॥ निहामकर्मनिष्ठस्यापासनाविशेषयुक्तपरिशान्तविरादिमार्गेण
स्वर्लोकं प्राप्य माह ॥ इंद्रियेष्विष्टादिना ॥ यदाद्रव्यपत्नीषु हिंसापाडुर्वाद इतिसुष्वनि
हवनैकर्मवद्गर्भायनाह ॥ ज्ञानेनदीप्यंते इति तयातेषु ॥ इंद्रियव्यापारणाम् निष्ठाप्रजोदीना

ननु तर्हि कथं घटाग्रस्यास्यापि प्रतीयते तत्राह ॥ आवापितत्तत्केविशेषेण सर्वतोपि आभासः
प्रतिबिंबादिवत्तत्र यथायथा स्फुटः ॥ न हृदैंद्रियिकं सर्वं सर्वथैव न विकसितं ॥ न तत्परमार्थतो
दुष्टेर्द्रत्वात् ॥ तदेवाह ॥ क्षित्यादीनां पंचभूतानां छायापेक्षया लंबनं दृष्टदेहादिसंज्ञानां
भपरिणामानां मध्ये कतमापि अमतमापि न भवति ॥ न तावत्तेषां संघातः हस्तामिवव
तं ॥ एकदेशाक्षेपेण सर्वाक्षेपणानुपपत्तेः ॥ न चैकस्मिन्नेव तत्राक्षेपे सर्वं च तत्राक्षेप्यते
न च विकारः आरब्धो वयवी ॥ अपि शाल्लान्न परिणामोपि कृतः ॥ स किं सावयवेभ्यो वा परि
णमते ॥ तेभ्यो वा पृथक्त्वेनान्वितो वा ॥ न तावदसंतेप्यक्रं ॥ तथाप्रतीतेः न वान्वितः

आवापितोपि ह्याभासो यथावस्तुतया स्फुटः ॥ दुर्वेदत्वादैन्द्रियकं तद्दर्शे विकसितं
२ ॥ क्षित्यादीनां सिद्धापोनां छायानकतमापि हि न संघातो विकारो वा न पृथगान्वितो
मृषा ॥ ३ ॥ यानवोवयविनावस्तुनस्तावयवैर्विना नसंसर्ग समयवयविसंस्तवयव
वीनतः ॥ ४

स किं प्रत्यवयवं समन्वेति सर्वेषेन वा आद्ये अंगुलिमात्रेपि देहबुद्धिः स्यात् ॥ द्वि
तीये न स्यात् [illegible] कारे सम्यन्नव स्यात् ॥ अतो मृषैवेत्यर्थः एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वा
तद्धेतूनां क्षित्यादीनामपि मिथ्यात्वमाह ॥ यानवंतीति ॥ यानवो महाभूतानि ॥ तन्मात्रैः
सत्वैरवयवैर्विना न संतुः ॥ अवयविनां तेषामपि ॥ तदवयवः ॥ सत्यमुक्तिचेतत्राह ॥ उक्त
प्रकारेणावयवि असति ॥ अवयवोप्यतत्तोसत्त्वेवस्यात् अवयविप्रतीसत्तयानुपपत्तिं
विनातत्सद्भावप्रमाणाभावादित्यर्थः तदुक्तं पंचमस्कंधे ॥ एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्त ॥

भा
स टी
९५

नन्वेवं यदि विनोभावेऽप्यागमापायित्वाद्विश्वस्यात्मादि शुक्तिसोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानेन स्यात् ॥ नेद-
तेऽभ्युहेतः स्याद्विभावव्यतिरेकाभावयमेकेस्वनपाधिपनत ॥ नइमीमि ॥ नचाइस्यादिति ॥ वस्तुनः प
इमात्मनोविकल्पभेदेप्रसक्ति ॥ यद्वाः वस्तुनो विकल्पसक्ति ॥ इदं सर्वशेषमाहप्रयान ॥ सप
वेतिम्बमः स्यात ॥ सचतावदेवयावदविद्यानिवृत्तिः ॥ ननु सर्वमिथ्यात्वेशास्त्रस्यविधिनि
षेधनाकथंतत्राह ॥ सममस्थेनात्मत्वावधवस्यायथेति ॥ इदानींमुक्तमेवाद्वैतभावना
त्रयोपदेशेनद्रढीकरोति ॥ भावाद्वैतमितित्रिभिः ॥ ९३ ॥ विवर्तमानालोचयन् ॥ स्वानुभूत्या

स्वात्मानुभवमस्ताबुद्धिकल्पसतिवस्तुनः ॥ जाग्रत्स्वापौ यथा स्वमे
नया विधिनिषेधना ॥ ९२ ॥ भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथात्मनः
वर्तयन्स्वानुभूत्येह त्रीन्स्वप्नान्धुनुते मुनिः ॥ ९४ ॥ कार्यकारणवा
स्त्वैक्यदर्शनं पटतन्तुवत् ॥ अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्य
ते ॥ ९५ ॥ यद्ब्रह्मणि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणं ॥ मनोवाक्तनु
भिः पार्थ क्रियाद्वैतं तदुच्यते ॥ ९६ ॥

प्रात्मनन्त्वाज्ञभवेत्त्रीन् ॥ जाग्र
दादीन् ॥ त्रयमाव मथा
वपः स्वप्ना इति प्रतेः ॥ यद्वा वस्तुभेदबुद्धिरेकः स्वप्नः ॥ ततस्तन्नदयिकारभेदेन बुद्धिर्द्विती
यः ततो मनः कर्मसाधितत्वेन फले ॥ ममैवभोग्यमितितृतीयः तान्धुनुते निवर्तयति ॥ ९४
कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यदर्शनं न्यालोचनम् ॥ ९५ ॥ मनोवाक्तनुभिः कृतानां कर्मणां सम
र्पणात्मनः समर्पणमितिवा ॥ यद्वा फलभेदादिक्रियाभेदद्वैतं ईश्वरार्पणेन तदभावात्कि

गत्या च अनुराग स्मितेनाभ्यां विभ्रमेक्षितेनानि विलासनिरीक्षणानि तैश्च मनोरमालापा विहाराः क्री
डाविभ्रमाश्चान्ये च विलासास्तैरस्य रमापतेर्गत्यादिभिः । यद्वा गतिस्मितान्याक्षिप्तानि चित्तानि यासां ताः ॥ अ
तस्तस्मिन्नेवात्मा यासां ताः तस्यैव विविधाश्चेष्टा जगृहुः तदनुकरणेनाक्रीडन् ॥ अपि च गतिस्मिते
ति ॥ २ ॥ प्रियस्य गत्यादिषु प्रतिरूढा आविष्टा मूर्तयो यासां ताः अतः कृष्णविहारविभ्रमाः क्रीडावि
लासा यासां ताः ॥ अहमेव कृष्ण इति परस्परं निवेदितवत्यः किं च गायन्त्य इति ॥ ३ ॥ एवं नाट्येनान

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैर्मनोरमालापविहारविभ्रमैः ॥ आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥ २ ॥ गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः ॥ असावहं त्वित्यबलास्तदात्मिका न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ ३ ॥ गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनं ॥ पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ ४ ॥ दृष्टो वः कच्चिदश्वत्थ प्लक्ष न्यग्रोध नो मनः ॥ नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोकनैः ॥ ५ ॥ कच्चित्कुरबकाशोकनागपुन्नागचम्पकाः ॥ रामानुजो मानिनीनामितो दर्पहरस्मितः ॥ ६ ॥ कच्चित्तुलसि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ॥ सह त्वालिकुलैर्बिभ्रद्दृष्टस्तेतिप्रियोच्युतः ॥ ७ ॥

गायन्त्यो विचिक्युः अन्वेषयन् ॥ उन्मत्ततुल्यत्वमाह ॥ वनस्पतीनप्रच्छुः भूतेष्वन्तर्मध्ये सन्तं पुरुषं ब
हिश्च सन्तमपि तिरोहितं पश्यन्ति न वयमिति ॥ प्रेमहासविलसितैरवलोकनैरस्माकं मनो हृत्वा चोरवद्
गतः ॥ पुष्पाभिः किं दृष्ट इति महान्तः स्वपुष्पैर्बहूपकारिणः अतिकृपया ... पृच्छन्ति कच्चि
दिति ॥ ५ ॥ हे कुरबकादयः दर्पहरस्मितं यस्य स इतो गतः कच्चिदिति ॥ अलिकुलैः सह त्वां वि
भ्रत् ॥ न वासि प्रियत्वाय हृष्ट इति गुणातिरेकेपि न मत्सरादिमनोः पश्ये ... दृष्टः क्वापि ॥ ७ ॥

प्रियेक्षणोत्फुल्लानि मुखानि यासां ताभिः उदारहास एव द्विजाश्च तेषां कुंदवत् दीधितिर्यस्य सः एणांकश्चंद्रः बाहुप्रसारश्च परिरंभश्च करादीनामालभनं स्पर्शश्च नखाग्रपातैश्च तैः क्रीडयाक्ष्वेल्यावलोकैश्च हसितैश्च कामं तासामुदीरयन् ॥ रमयामास ॥ महात्मनो विकृताविकारस्य ॥ तन्मो भगवान्

ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ॥ उदारहासद्विजकुंददीधितिर्व्यरोचतैणांक इवोडुभिर्वृतः ॥४३॥ उपगीयमान उद्गायन्वनिताशतयूथपः ॥ मालां बिभ्रद्वैजयंतीं व्यचरन्मंडयन्वनं ॥४४॥ नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकं ॥ रेमे तत्तरलानंदकुमुदामोदवायुना ॥४५॥ बाहुप्रसारपरिरंभकरालकोरुनीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातैः ॥ क्ष्वेल्यावलोकहसितैर्व्रजसुंदरीणामुत्तंभयन्रतिपतिं रमयांचकार ॥४६॥ एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धमाना महात्मनः ॥ आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं भुवि ॥४७॥ तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ॥ प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवांतरधीयत ॥४८॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे बालचरित्रवर्णने नामैकोनत्रिंशोध्यायः ॥२९॥

श्रीशुक उवाच ॥ अंतर्हिते भगवति सहसैव व्रजांगनाः ॥ अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥१॥

सहायीनतां मानं गर्वं च केशवः कश्च ईशश्च तौ वशयति यस्यासः ॥४८॥ इति श्रीदशमस्कंधे भावार्थदीपिकायां टीकायामेकोनत्रिंशोध्यायः ॥२९॥ त्रिंशे विरहसंतप्तगोपीभिः कृष्णमार्गणं ॥ उन्मत्तवत्समस्तेषु वनेषु तद्वनेषु वर्तते ॥१॥ अचक्षाणाः अपश्यंत्यः ॥१॥